গোপালতাপনী।

[illegible]

[illegible]

শ্রীহরিচরণ বসু

প্রকাশক।

[illegible]

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम्।

अन्तःस्थयकारः। स च षड्विंशव्यञ्जनवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथा च शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।")
तस्य स्वरूपं यथा,—
"यकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुष्कोणमयं सदा।
पलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा।
प्रणमामि सदा वर्णं मूर्त्तिमन्मोक्षमव्ययम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः॥
वर्णोद्धारमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा।
नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः॥
मात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते॥"
तस्य ध्यानं यथा,—
"धूम्रवर्णां महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम्।
रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम्॥
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा यकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"॥
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमव्ययम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्य नामानि यथा,—
"यो वायुः पवनो धाता वायुर्विकृतिः पुरुषोत्तमः।
दुर्गान्तः श्वसनः शीघ्री धूमार्च्चिः प्राणिसेवकः॥
महाधमी जटा लोला बालुदेवी यशस्करी।
सङ्कर्षणः चपा वामो हृदयं कपिलाप्रभा॥
वामेयो यापकस्त्यागी चीमो यानं वरा सुखम्।
चन्द्रः सर्व्वेश्वरो धूम्रवासुक्ला सुखेश्वरी॥
अगाध्या मलयो माता रुचिनी श्रृङ्गनायकः।
वैनमः शोषको मीनो पवित्रानन्दमेदिनी।
मेढः घोमः पश्चिमामा पावनो प्राणसंज्ञकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

(धात्वनुबन्धविशेषः। स तु दिवादिगणपचकः। तथा च कविकल्पद्रुमे। "दिवादौ यानुबन्धकः॥" छन्दःशास्त्रान्तर्गतगणविशेषः। तथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"आदिगुरुः पुनरादिलघुर्यः॥"
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, ।ऽऽ ;
काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम्। यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"यो लक्ष्मीं रसु दाहं यवनमय वौ शः सुखं यस्तु खेदम्॥")
यः, पुं, (याति यातीति। या गतौ + डः।) वायुः। यशः। योगः। यानम्। याता इति शब्दरत्नावली॥ सर्व्वनाम। यच्छब्द इति यावत्। इति विश्वः॥
यकः, त्रि, यः। ये इति भाषा। यच्छब्दस्य टेरत्वे टेः पूर्व्वं अकागमेन निष्पन्नः॥ ("अव्ययसर्व्वनाम्नामकच् प्राक् टेः।" ५।३।७१। इति पाणिनिसूत्रम्। यथा, ऋग्वेदे। ८।२१।१८।
"चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु॥")
यकृत्, क्ली, (यज् + "शकेर्ऋतिन्।" उणा० ४।५८। इत्यत्र "बाहुलकात् यजेः कश्च।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या ऋतिन् जस्य च कः।) कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डम्। तत्पर्य्यायः। कालखण्डम् २। इत्यमरः। २।६।६६॥ कालखञ्जम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ करला ६ महाक्लायुः ७। इति रभसः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।१६३।३।
"यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो विवृहामि ते।"
"यक्नः हृदयसमीपे वर्त्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् तस्मात्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृतः स्वरूपमाह।
"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्॥"
अथ यकृद्रोगमाह।
"प्लीहाभिवृद्धौ वामे च यकृद्दक्षिणतः स्थितम्।
किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः॥"
अथ यकृद्रोगचिकित्सा।
"प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्व्वा यकृत्यपि समाचरेत्।
कार्य्यश्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम्॥
क्षारश्च विड्लवणाभ्यां पूतिकस्याम्बु निःसृतम्।
पिबेत् प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथा च।
"वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम्।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकृत्॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत्।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्त्तते॥
वमिश्चामलयोद्गारो ह्युल्लासः श्वसनं भ्रमः।
दाहोऽरुचिस्तृषा मूर्च्छा कण्ठे दाहः शिरोव्यथा॥
हृच्छूलञ्च प्रतिश्यायः ष्ठीवनं कटुकाषदः।
वक्त्रं छर्द्दिः शूलञ्च निद्रानाशः प्रलापता॥
हृदये मन्यते चाघं उदरं गण्डते भृशम्।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकृत् कोष्ठे च पश्यति॥"
अथास्य चिकित्सा।
"निम्बनीपधवचैतस्य शिवा
काश्मरी च तुलसी च सिंहिका।
क्वाथ एव हृदयामयापह
आशु शूलयकृतश्च नाशकृत्॥
क्षीरवृक्षकाथमम्लौषधानि
दुरालभाशालिप्रवालकञ्च।
दार्व्वी यमानी ककुभः समङ्गा
क्वाथः सपिप्पलीकदाशु हन्ति॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
"प्लीहवद्दाहमयात् पाण्डुत् कुर्य्याद्यकृदपि च्युतम्॥"
इति वाभटे निदानस्थाने द्वादशोऽध्याये॥)
यकृद्दात्रिका, स्त्री, (यकृत् इवात्मा स्वरूपं यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) तैलपायिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

यक्षवैरी, [न्] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः ।) रोहि-
तकवृक्षः । यथा,—
"प्लीहघ्नो मांसदलनो यक्षवैरी चलच्छदः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क इ महि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, यक्षयते । महि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यत इति । यक्ष+घञ् ।
यद्वा, ई लक्ष्मीमक्ष्णोतीति । अक्ष+अण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । षे,
१२ ॥ इन्द्रगृहम् । क्षमरचकः । इति सारस्वतः ॥
यक्षस्वरूपं यथा,—
"आजग्मुर्यक्षनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।
धैलक्षशरकरा अञ्जनाकारमूर्त्तयः ॥
विकटाकारवदनाः पिङ्गलाक्षा महोदराः ।
स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
यक्षगणो यथा,—
"प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ।
केवलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।
मेघमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥"
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"धातुर्यक्षयतीत्युक्तस्तद्धने यक्षयौ च सः ।
यद्युयद्युत्तवानेव तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।४१।
"मैवं भो रक्ष्यतामेव यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात् ॥"
पुं, क्लो, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।
"अमूरा विश्वा वृषणा विमा वां
न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ॥"
"न यक्षं न पूजा दृश्यते ।" इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ तथाच अथर्ववेदे ।११ । २ । २४ ।
"तव यक्षं पशुपते अप्स्वन्तः ॥")

यक्षकर्द्दमः, पुं, (यक्षप्रियः कर्द्दमः ।) कर्पूरागुरु-
कस्तूरीकक्कोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३१ ॥ "कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः
समभागैः साधितोऽनुलेपनभेदो यक्षकर्द्दम
उच्यते । यक्षप्रियः कर्द्दमो यक्षकर्द्दमः ।
'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द्दमः ॥'
अन्यत्रापि । इति धन्वन्तरिः ॥
कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघनसारादि च ।
एकीकृतमिदं सर्व्वं यक्षकर्द्दम इष्यते ॥"
इति तट्टीकायां भरतः ॥

यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरुः ।
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपधामाख्यम् ।
धूपवधूपः । इति केचित् । धुना इति ख्यात

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सर्ज्ज-
रसः २ अरालः ३ सर्ज्जरसः ४ बहुरूपः ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६ धूनकः ७
वह्निवल्लभः ८ । इति रभसः ॥ सालसारः ९
सालजः १० सालनिर्य्यासः ११ सर्ज्जः १२ ।
इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा,—
"रालस्तु शालनिर्य्यासस्तथा सर्ज्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
तेन माधवपूजनविधौ देवीपूजा चोक्ता यथा
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
"यक्षधूपं निवेद्य माधवाय कराचन ।"
"यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥")
सर्ज्जरसः । टारपिन तैल इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) पुष्पमधम् । तत्पर्य्यायः । मध्वा-
सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । "राजाहः-
सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति समासान्त-
ष्टच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १९४ । ९९ ।
"इत्युक्तो भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।
प्रययौ वहितैः सर्व्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥")

यक्षराट्, [ज्] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज्+
"सत्सूद्विषद्रुहेति ।" ३।२।६१ । इति क्विप् ।)
कुबेरः । यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।
"तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-
दात् ॥"
यक्षराजमन्त्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । १२७ ।
"तथा मो यक्षराजश्च मणिभद्रः प्रसीदतु ॥"॥
यक्षा इव मत्ता राजन्तेऽत्र । राज्+क्विप् ।)
रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।
सा च कैलासपर्व्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-
धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)
कार्त्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । दीपाली २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, क्ली, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-
पासना । यथा, तारारहस्ये ।
"यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पैशाचीनाञ्च साधनम् ।
भूतवेतालगान्धर्व्वं मारणोच्चाटनानि च ।
अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥"

यक्षामलकं, क्ली, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-
खर्ज्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्त्यस्याः । यक्ष+
इनिः । ङीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ यक्षभार्य्या च ॥ (यथा,
भारते । १० । १०८ ।
"सोऽपि शुभ्राशु विस्रते भातुः पुर[illegible]
अभूर्त्ति मा स्रपाः पुत्र ! मम नि[illegible]
य[illegible]

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या । यक्ष[illegible]
दिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति [illegible]
वली ॥ (यक्षभार्य्या । यथा, महाभा[illegible]
६३ । ११० ।
"यक्षो वा राक्षसो वापि उताहोस्वि[illegible]
[illegible]
सर्व्वथा कुरु मे भक्ति रक्षणाद[illegible]
निन्दिते ! [illegible]

यक्षोडुम्बरकं, क्ली, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । ततः स्वा[illegible]
र्थे कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्ष्मघ्नी, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति । हन्+"अ[illegible]
मनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ।
ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ।

यक्ष्मा, [न्] पुं, (यक्ष+"आतो मनिन् क्वनि[illegible]
वनिपश्च ।" उणा० ४ । १४० । इत्यत्र उक्त्तवचनात्
मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ।
राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ । अथ राजयक्ष्म[illegible]
कारः । "तत्र राजयक्ष्मणो निदानं सम्प्राप्ति-
निदानमाह ।
'वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥'
वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम् ।
'वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः ।'
इति चरकवचनात् ।
क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तैनातिशय[illegible]
मद्यनैर्व्यादिभ्यो धातुक्षयश्चैतत्र क्षयशब्देनोक्तम् ।
साहसात् बलवता सह मल्लयुद्धादितः । विष-
मशनात् बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तद्विष-
माशनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।
हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि चैतत्र हेतुचतु[illegible]
एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्य्यायाः राजय[illegible]
क्षयशोषाः ॥०॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरु[illegible]
माह ।
'वैद्यो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्यैन[illegible]
स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशा[illegible]
यक्ष्यते पूज्यते ।
'राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ।
क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।'॥
संप्राप्तिमाह ।
'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ।'
कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अन्नान्
सर्व्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति

कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात्। *। मार्गावरोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः।
'रसौजःसु ह्रदिस्थेषु व्यायामसंपीडितेषु।
न वृद्धिं धातवोऽन्ये च प्राप्नुवन्ति यथा पुरा॥'
रसौजसः शुक्रधातोः। तावं विनापि रसक्षयो भवति मार्गावरोधकुपितवातेन रसस्य शोषणात्। उक्तञ्च।
'वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च।
अनुलोमक्षयं दृष्ट्वा प्रतिलोमक्षयावहः॥'
अनुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्रतिलोमक्षयमप्याह।
अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानन्तरा सर्व्वे धातवो रसपर्य्यन्ताः क्षीयन्ते। तद्यथा। शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि क्षीणेऽस्थि क्षीयते। एवं पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते। ननु कार्य्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः। उच्यते। शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति। यदुक्तम्।
'वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति।'
स वायुः प्रातिलोम्यक्रमेण मज्जादीन् सर्व्वान् धातून् संशोषयति। ततस्तदनन्तरं मानवः शुष्यति। *। पूर्व्वरूपमाह।

'श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत्
शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दितांश्च॥'*।

यक्ष्मणो लक्षणमाह।
'अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः॥'
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीड़ा अत्र सकलधातुक्षयपूर्व्वकः सकलशरीरशोषोऽपि बोद्धव्यः। क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तेः। एवं षड्रूपे एकादशरूपे च बोद्धव्यम्। एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि। सुश्रुतेन यक्ष्मणि षट् लक्षणान्युक्तानि।
'भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम्।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि॥'*।
उल्वणतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणा-

...स्तूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः।
...रश्च पित्तात्तु रक्तस्य चागमः॥
... एव च।
...रुचिः कफकोपतः॥'
...तु कफाच्च। यत
...
...को गदः।
...न्ति च॥'

...समाह।
'एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम्।
त्रिभिर्वा पीड़ितं लिङ्गैः ज्वरकासासृगामयैः।
जह्याच्छोषार्द्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः॥'
तत्र विशेषमाह।
'सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्व्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये।
युक्तो वर्ज्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा॥'
सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः। अर्द्धैः षड्भिः त्रिभिः अंसपार्श्वतापादिभिः। अतोऽन्यथा मांसे बले सति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः।
'महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितम्।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत्॥'
महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम्। अतीसारनिपीड़ितमिति द्वितीयम्। यत उक्तम्।
'सरवायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तञ्च जीवनम्।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी॥'
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम्। *। अरिष्टमाह।
'शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ितम्।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम्॥'
मेहन्तं मूत्रं त्यजन्तम्। शुक्लाक्षत्वादीनि एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि। *। अवधिमाह।
'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीड़ितः॥'
शोषपीड़ितो मानवस्तरुणो भवति। सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति। तदा परं दिनसहस्रम्। द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः। एतेन शोषपीड़ितो मानवस्तरुणो भवति। सद्वैद्यचिकित्स्यो भवति। तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता चिकित्स्यमाह।
'ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम्।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम्॥'
आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा। *।
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह।
'व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान्।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु॥'
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ। व्रणशोषी उरःक्षतशोषी च। *। तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह।
'व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः॥'
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः। तानि यथा, शुक्रक्षये मेढ्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति। यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जादयोऽपि धातवो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते। *। शोकशोषिणो लक्षणमाह।
'प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः॥'

प्रध्यानशीलः अध्यासादेन शोकेन अतिचिन्तापरः। स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः। तादृशः व्यवायशोषिसदृशः। तेन शुक्रादिक्रमधातुक्षययुक्तो भवति। परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्लिङ्गैर्हीनो भवति। आधिस्वभावात्। *। जराशोषिणो लक्षणमाह।
'जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीड़ितः।
संप्रस्नुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः॥'
मन्दशब्दः सर्व्वार्थः। शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः। *। अध्वशोषिणो लक्षणमाह।
'अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः॥'
संभृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः। प्रसुप्तगात्रावयवः प्रसुप्तस्पर्शाज्ञः। क्लोम तिलकं पिपासास्थानम्। *। व्यायामशोषिणो लक्षणमाह।
'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना॥'
एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणैरेव। भूयिष्ठं अत्यर्थम्। *। सनिदानं व्रणशोषमाह।
'रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्।
व्रणितस्य भवेच्छोषो यस्त्वसाध्यश्च स स्मृतः॥'
उरःक्षतस्य निदानमाह।
'धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः
परान्॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते॥'
आयास्यतः आयासं कुर्व्वतः। दम्यं वृषादिकम्। अन्यञ्च गजोष्ट्रादिकम्। शिला दीर्घपाषाणः। अश्म प्रस्तरखण्डः। निर्घातोऽस्त्रविशेषः। व्याधिः उरःक्षताख्यः। *। उरःक्षतस्य लक्षणमाह।
'उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते।
शूलं भवति तत्पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्॥'
विरुज्यते पीड्यते। भिद्यते विदार्य्यत इव।

यक्षवैरी, [न्] पुं. (यक्षाणां वैरी नाशकः ।) रोहितकवृक्षः । यथा,—

"रोहितो दाडिमफलो यक्षवैरी वनाश्रयः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क ङ अर्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, यक्षयते । अर्चे पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यते इति । यक्ष+घञ् । यद्वा, ईं लक्ष्मीमक्षोतीति । यक्ष+अच् ।) गुह्यकजातिः । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । क्षे, ४१ । इन्द्रगृहम् । क्षपणकः । इति धारणिः ॥ [illegible] यथा,—

"आत्मकुबेरसहिता कुबेरकिङ्कराः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] १० अध्यायः ॥

[illegible] यथा,—

"[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

[illegible],—

"[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] ॥

([illegible] ॥)

"[illegible]

[illegible] ॥"

[illegible]

"[illegible]

[illegible] ॥"

"[illegible] ॥" इति [illegible]

[illegible]

"[illegible] ॥")

यक्षकर्द्दमः, पुं, [illegible]

[illegible]

यक्षतरुः, पुं, [illegible]

यक्षधूपः, पुं, [illegible]

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सर्ज्जरसः २ रालः ३ सर्ज्जः ४ बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६ धूनकः ७ वह्निवल्लभः ८ । इति रत्नः ॥ शालसारः ९ शालजः १० शालनिर्यासः ११ कल्पः १२ । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा,—

"रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्ज्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्ज्जरसश्च सः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

[illegible] माधवपूजनविधौ देवीपूजा चोक्ता यथा कालिकापुराणे १८ अध्याये ।

"[illegible] यक्षधूपं वितरेत् माधवाय [illegible] ।"

"यक्षधूपेन या देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥")

यक्षकर्द्दमः । टारपिन तैल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पुष्पमधु । तत्पर्य्यायः । मध्वासवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति समासान्तष्टच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ४८ ।

"इन्द्रप्रभावप्रतिमो यक्षराजः सुपूजितः ।
यक्षैर्बहुभिः [illegible] ॥")

यक्षराट्, [ज्] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज+"सत्सूद्विषद्रुह—" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) कुबेरः । यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

"[illegible] यक्षराट् [illegible] ॥"

यक्षराजभवनम् । मणिभद्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । १२७ ।

"तथा भो [illegible] मणिभद्रः प्रभौरगु ॥" ॥ [illegible] ।) यक्षमल्लः । इति मेदिनी । जि, ११ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका । सा च [illegible] कुबेरपुरी । इति जटाधरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।) कार्त्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । दीपाली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षवासं, क्ली, (यक्षाणां वासनम् ।) [illegible] । यथा, [illegible] ।

"[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"

यक्षामलकं, क्ली, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

यक्षावासः, पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्ष इव पूज्या । यक्ष+ इनि । ङीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

यक्षी ॥ यक्षभार्या च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १०८ ।

"सोऽपि तत्काशु विजने भ्रातुः पुत्रं तम...
अवधीत् मा वधीः पुत्र ! मम सिद्धा ..."

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या । यक्ष+ ... ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति श... यक्षी ॥ (यक्षभार्य्या । यथा, महाभा... १४ । ११७ ।

"यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोऽसि ...

... ॥

सर्व्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षमाणा...
...मिन्दिते"

यक्षोडुम्बरकं, क्ली, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । तत् ...कम् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशे...

यक्ष्मघ्नी, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति । हन्+ "मनुष्यकर्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति ...तततो ङीष् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला...

यक्ष्मा, [न्] पुं, (यक्ष+ "बाहुलकात् म... इति ।" उणा० ४ । १५० । इत्यत्र उज्ज्वल... मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्... क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ... राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ । अथ राजय... कारः । "तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकृष्टं नि... निदानमाह ।

'वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशन... त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टय... वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम् ।

'वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः ...

इति चरकवच...

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनाति... मद्यमैथुनादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्दे... साहसात् स्वबला धर्मं मल्लयुद्धादितः । ... ग्रहणात् बहु कोऽभक्षणे वा धूर्त तत्... ग्रहणम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपाति... हेतुचतुष्टयात् अन्योऽपि हेतवः हेतु... द्रव्याण्यर्थानि । यक्ष्मणः पर्य्यायाः राज... पर्य्यायाः ॥०॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां नि... माह ।

'येन रोगान्वितो यस्मात् प्रायेणैव य... स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दप्रावृत्तिदार्... क्षयते पुनः ।

'राजयक्ष्मक्षयो यस्मादभूद्दिव निशामयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ।
क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥'
...संप्राप्तिमाह ।

'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः'
...कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु ...
सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततः मानवः शु...

कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गावरोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः ।
‘रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ॥’
स्वस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसक्षयो भवति मार्गावरोधकुपितवातेन रसस्य शोषणात् । उक्तञ्च ।
‘वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अनुलोमक्षयं दृष्ट्वा प्रतिलोमक्षयावहः ॥’
अनुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्रतिलोमक्षयमप्याह । अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानन्तरा सर्व्वे धातवो रसपर्य्यन्ताः क्षीयन्ते । तद्यथा । शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि क्षीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते । ननु कार्य्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति । यदुक्तम् ।
‘वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।’
स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्व्वान् धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः शुष्यति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

‘श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत्
शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दिताश्च ॥’ * ॥

यक्ष्मणो लक्षणमाह ।
‘अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥’
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीड़ा अत्र सकलधातुक्षयपूर्व्वकः सकलशरीरशोषोऽपि बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तिः । एवं षड्रूपे एकादशरूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन यक्ष्मणि षट्लक्षणान्युक्तानि ।
‘भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥’ * ॥
उत्कटतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणान्याह ।
‘स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥’
अनिलादुत्कटात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत आह सुश्रुतः ।
‘एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥’

असाध्यलक्षणमाह ।
‘एकादशभिरेभिर्व्वा षड्भिर्व्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्व्वा पीड़ितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्द्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥’
तत्र विशेषमाह ।
‘सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्व्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥’
सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्द्धैः षड्भिः त्रिभिर्ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसे बले सति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।
‘महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितम् ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ॥’
महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् । अतीसारनिपीड़ितमिति द्वितीयम् । यत उक्तम् ।
‘मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥’
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
‘शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥’
मेहन्तं शुक्रं क्षरन्तम् । शुक्लाक्षत्वादीनि एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।
‘परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीड़ितः ॥’
शोषपीड़ितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसहस्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीड़ितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सद्वैद्यैश्चिकित्स्यो भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता चिकित्स्यमाह ।
‘ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥’
आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥ अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
‘व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥’
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । व्रणशोषी उरःक्षतशोषी च ॥ * ॥ तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह ।
‘व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥’
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः । तानि यथा, शुक्रक्षये मेढ्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति । यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जादयोऽपि धातवो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥ शोकशोषिणो लक्षणमाह ।
‘प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥’

प्रध्यानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्तद्ध्यानपरः । स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः व्यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसर्व्वधातुक्षययुक्तो भवति । परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति । व्याधिस्वभावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।
‘जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीड़ितः ।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥’
मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अध्वशोषिणो लक्षणमाह ।
‘अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥’
संभृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः । प्रसुप्तगात्रावयवः प्रसुप्तः स्पर्शाज्ञः । क्लोम तिलकं पिपासास्थानम् ॥ * ॥ व्यायामशोषिणो लक्षणमाह ।
‘व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥’
एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणैरेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं व्रणशोषमाह ।
‘रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषो याप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥’
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
‘धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्व्वा सह धावतः ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चातिप्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्ब्बलवान् समुदीर्य्यते ॥’
व्यायास्यतः व्यायासं कुर्व्वतः । दम्यं वृषादिकम् । अन्यञ्च गजोष्ट्रादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः । अश्म प्रस्तरखण्डः । निर्घातोऽस्त्रविशेषः । व्याधिः उरःक्षताख्यः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षणमाह ।
‘उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तत्पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥’
विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्य्यत इव ।

यजु:, [स्] क्ली, (इज्यतेऽनेनेति । यज् + "अर्त्ति-पृवपियजीति ।" उणा० २ । ११८ । इति उसि: ।) वेदविशेष: । इत्यमर: । १ । ६ । ३ ॥ "इज्यतेऽनेनेति यजु: । यजै णौ देवार्च्चादानसङ्गतौ । अर्त्तिसिम् इति उस् ।" इति भरत: ॥*॥ अपि च । यजुराह जैमिनि: । शेषे वा यजु:-शब्द: । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते तच्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादिविच्छेद-रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ यजुर्व्वेदस्य षड्शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरका: १ आह्वरका: २ कठा: ३ प्राच्यकठा: ४ कपिष्ठलकठा: ५ औपमन्यवा: ६ आष्टालकठा: ७ चारायणीया: ८ वारायणीया: ९ वार्त्तान्तवेया: १० श्वेताश्वतरा: ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति । मानवा: १ दुन्दुभा: २ चैकेया: ३ वाराहा: ४ हारिद्रवेया: ५ श्यामा: ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ ग्रन्थम् । यजु:-सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां वेदार्थो विस्तर: । तत्र वाजसनेया नाम सप्तदश भेदा भवन्ति । जाबाला: १ बौधेया: २ काण्वा: ३ माध्यन्दिना: ४ शापीया: ५ तापायनीया: ६ कापाला: ७ पौण्ड्रवत्सा: ८ आवटिका: ९ परमावटिका: १० पाराशर्या: ११ वैणेया: १२ वैधेया: १३ औधेया: १४ गालवा: १५ वैजवा: १६ कात्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायतर्के इत्युपाङ्गानि भवन्ति । उपज्योतिषम् १ शास्त्रलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३ अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणव्यूहम् ६ श्राद्धकल्प: ७ शुक्लाध्यायश्च ८ शाखम् ९ क्रतु: १० संख्या ११ अनुक्रम: १२ यज्ञम् १३ स्वाहाकार: १४ चौषम् १५ यज्ञ: १६ उक्-थानि १७ कूर्म्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-शिष्टानि ।

"हे त्रयो द्वे तथा सप्त वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् वर्णं समुच्चयम् ।
सहस्राणि परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
अतः परं तु वेदानां ऋग्यजुःसामलक्षणम् ।
वेदमध्यात्र दशैवा सौम्यान्तं तु समारभेत् ॥"

तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । औखेया: खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेया-श्चेति ५ । तत्र सहस्राण्यनुवाकादिकेन । अनु-वाकाधिकमुच्यते ।

"इष्वात्मा वर्ष्मदं वयं वन्दे तदन्तरं दश सहस्रे ।

यजुर्व्वेद: स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तरा: स्मृता: ॥" यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेद उपवेद: । यजुर्व्वेदस्य भार-द्वाजगोत्रम् । रुद्रदैवत्यम् । त्रैष्टुभं छन्द: । यजु-र्व्वेद: कृश: । दीर्घ: । कपाली । ताम्रवर्ण: । कामनयन: । आदित्यवर्ण: वर्णेन । पञ्चारत्नि-मात्र: । अस्य ध्यानम् ।

"वन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यजुर्व्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥"

य इदं दैवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते । जन्मजन्मानि वेदपारी भवति । जन्मजन्मनि वेदधारी भवति । अव्रतो व्रती भवति । अप्रयत: प्रयतो भवति । अब्रह्मचारी ब्रह्म-चारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति चरणव्यूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेष: । इति केचित् ॥)

यजुर्व्वेद:, पुं, (यजुरेव वेद: । यजुषां वेद इति वा ।) वेदविशेष: । तस्याधिपतिर्यथा,—

"ऋग्वेदाधिपतिर्जीव: सामवेदाधिप: कुज: ।
यजुर्व्वेदाधिप: शुक्र: शशिजोऽथर्व्ववेदराट् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायन: । स तु आदावेक एवासीत् । यथा,—

"ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनि: ।
यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
तथैवाथर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्व्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
आध्वर्य्यवं यजुर्भि: स्यादृग्भिर्होत्रं द्विजोत्तमा: ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभि: ॥
तत: स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभु: ।
यजूंषि च यजुर्व्वेदं सामवेदञ्च सामभि: ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्व्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदत: ।
अथर्व्वाणमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥"
इति कौर्म्मे ४९ अध्याय: ॥

यज्ञ:, पुं, इज्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इज्यन्ते देवता अत्र इति वा । यज् + "यजयाचयतविच्छप्रच्छ-रक्षो नङ् ।" ३।३।९० । इति नङ् ।) याग: । तत्पर्य्याय: । सव: २ अध्वर: ३ याग: ४ सप्त-तन्तु: ५ मख: ६ क्रतु: ७ । इत्यमर: ।२।७।१३॥ इष्टि: ८ इदम् ९ वितानम् १० मन्यु: ११ आहव: १२ सवनम् १३ हव: १४ अभिषव: १५ होम: १६ हवनम् १७ मह: १८ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ स त्रिविध: । सात्त्विको राजसिकस्ताम-सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—

"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मन: समाधाय स सात्त्विक: ॥"

राजसिकयज्ञो यथा,—

"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ । तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥"

तामसिकयज्ञो यथा,—

"विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्याय: ॥*॥

स च नानाविध: । यथा,—

"द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय: संशितव्रता: ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्याय: ॥*॥

पञ्च यज्ञा यथा,—

"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ: पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्याय: ॥*॥

(तथाच मनु: । ४ । २१—२२ ।

"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥
एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जना: ।
अनीहमाना: सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥")

अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-संहितायामुत्तरभागे । १८ । ८९—१०१ ।

"कर्म्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तर: ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञ: पञ्च यज्ञा: प्रकीर्त्तिता: ॥
कर्म्मयज्ञरता: केचित्तपोयज्ञरता: परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्म्मयज्ञो द्विधा प्रोक्त: कामाकामविभेदत: ॥
कामात् कामी ततो भुक्त्वा कामासक्त: पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युत: ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशय: ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युत: ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानव: ।
जपध्यानरतो मर्त्त्यस्तद्वैशिष्ट्यवशादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तौ शिवाज्ञप्त: कर्म्मयज्ञोऽपि ...
अकाम: कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवार्णव: ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धश्चित्तसाधक: ॥
ध्यानयज्ञ: परस्तस्मादपवर्गफलप्रद: ।
बहि: कर्म्मकरा यद्वन्नातीवफलभागिन: ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवने तद्वच्चापि कर्म्मिण: ।
ध्यानिनो हि वपु: सूक्ष्मं भवेत् प्रत्यक्षमैश्वरम् ॥
तथैव कर्म्मिणां स्थूलं मृत्काष्ठाद्यै: प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणमृन्मयान् ।
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ॥
आत्मस्थं य: शिवं त्यक्त्वा बहिरभ्यर्चयेन्नर: ।
हस्तस्थं फलमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मन: ॥
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूय: प्रव-
र्त्तते । तदुभाभ्यां भवेन्मुक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
द्वादशान्ते तथा मूर्द्ध्नि ललाटे भ्रूयुगान्तरे ।

ानाग्नै वा तडागे वा वन्धरे हृदये तथा।
ाम्भी वा शान्ततस्थाने श्रद्धाविहीन चेतसा॥
ःश्वियाशीपचारेण देवं देवीञ्च पूजयेत्।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा शालकेऽपि वा॥
र्त्ती वा स्थण्डिले चाथ भक्त्या विद्याशुमारतः॥
अथवान्तर्मनस्येव पूजयेत् परमेश्वरम्।
अन्तर्यागरतः पूजां वहिः कुर्व्वीत वा न वा॥")
यस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः।

"कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्नवान्।
त्रेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः।
तन्नोऽद्य श्रोष्यमाणानां कथयस्व महामते!॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

शृणुध्वं द्विजशार्दूला यत् पृष्टोऽहं महाद्भुतम्।
यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः।
अन्नेन भूता जीवन्ति पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः॥
पर्ज्जन्यो जायते यज्ञात् सर्व्वं यज्ञमयं ततः।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात्॥
यथाहं कथये तद्वः शृणुध्वन्तु द्विजाः।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्क्षणात्॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्व्वे च प्रमथैः सह।
ल्युर्ज्जलात् समुद्धृत्य तच्छरीरं नभः प्रति॥
द्विभेजुः शरीरन्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः।
स्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक्॥
स्मादृयस्माच्च ये यज्ञास्तान् शृणुध्वं महर्षयः।
नासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः॥
नुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो व्यजायत।
चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु व्रात्यष्टोमो व्यजायत॥
ानः पौनर्भवष्टोमस्तस्य पोत्रोष्ठसन्धिना।
हष्टोमवृहष्टोमौ जिह्वामूलादजायत॥
अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत्॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥
स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्व्वशः।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः॥
राजसूयोऽथ कारीषो वाजपेयस्तथैव च॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च॥
सर्व्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये।
ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः॥
रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्व्वश्चैवाभिचारिकम्।
गोमेधो वृषणाभ्याञ्च सुरेभ्यो ह्यभवन्निमे॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोष्यन्तिर्भोगसम्भवः।
लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकी-
र्त्तिताः।
लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम्॥
तीर्थप्रयोगयागोऽजयचुःसङ्घर्षस्तथा।
आर्कमाथर्व्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्गताः॥
अश्वोत्कर्षः वैष्णवः पञ्चमार्गोऽग्नियोजनः।
लिङ्गसंस्थापनेष्टैरम्यज्ञा जाताश्च जानुनि॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः॥
यज्ञानां सततं लोका येर्भास्यन्तेऽधुनापि च।
सुगस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः स्रुवो-
ऽभवत्॥
अन्ये स्रुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः॥
इष्टापूर्त्तं यजुर्धर्म्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
वन्॥
उद्गाता च तथाध्वर्य्युर्होता समिध एव च।
अग्रदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात्।
कर्णनेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा स्वरात्॥
मध्यभागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत।
रेतोधारास्तथैवाज्यं स्वराम्मन्त्राः समुद्गताः॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च।
तदात्मा यज्ञपुरुषो उक्ताः कषात् समुद्गताः॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवींषि च।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन्॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात्।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत्॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
सुवृत्तं कनकं घोरमाशेदुर्य्यत्नतत्पराः॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक्।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि यथमम्बुखवायुभिः॥
सुवृत्तस्य शरीरन्तु यथमम्बुखवायुना।
स्वयमेव जगत्स्रष्टा दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥
कनकस्य शरीरन्तु भापयामास केशवः।
ततोऽभूद्गार्हपत्याग्निः पचवैतानभोजनः॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुर्भापयामास वै स्वयम्।
तत आहवनीयोऽग्निस्तत्क्षणात् समजायत॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् व्याप्तं निर्म्मलं सकलं जगत्।
एतत् यत्र त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्त्यनुचरैः सह॥
एतद्ब्रह्मपरं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम्।
एतत् त्रयीविधिस्थानमेतत् पुण्यकरं परम्॥
यस्मिन् जनपदे चैते हूयन्ते ह्यग्नयस्त्रयः।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्व्वर्गो विवर्द्धते॥
एतद्वः कथितं सर्व्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्नवान्।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्त्रेतात्वमागमन्॥"

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः॥*॥

ब्रह्मण आदियज्ञो यथा,—

पुलस्त्य उवाच।

"पूर्व्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः।
जातः परमधर्म्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम्॥
स्रष्टा प्रजापतिः पूर्व्वं सृष्टिकर्म्मण्ययोजयत्।
वत्स! त्वमेव संकल्प्य स्वल्पां सृष्टिं कुरु त्वच॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञन्तु विस्तरम्।
ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्य्युश्चत्वारो यज्ञवाहकाः।
एकैकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः॥
एते वै षोड़श प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः।
शतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भुवा॥

भीष्म उवाच।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र! समाप्तिं वद साम्प्रतम्॥

पुलस्त्य उवाच।

मन्वन्तरे व्यतीते तु यज्ञस्यावभृथोऽभवत्।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा॥
अध्वर्य्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्तु दक्षि-
णाम्॥
धेनूनाञ्च शतं साग्रं दातव्यं यज्ञसिद्धये।
अध्वर्य्यूणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिष्यते॥"

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः॥*॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्म्मयज्ञा यथा,—

"आरम्भयज्ञाः क्षत्राः स्युर्हविर्यज्ञा विशः
स्मृताः।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः॥"

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः॥*॥

हिंसायज्ञस्य अधर्म्मजनकत्वं यथा,—

"तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत् प्रभुः।
दैवतैः सह संहृत्य सर्व्वसाधनसंभृतम्॥
तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा॥
विश्वं सृजन्तं तमपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिस्तव।
अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मेप्सया तव॥
न नः पशुवधस्त्विष्टस्तव यज्ञेश्वरोत्तम!।
अधर्म्मो धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया॥
नायं धर्म्मो ह्यधर्म्मोऽयं न हिंसा धर्म्म उच्यते।
आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मेणाव्ययहेतुना॥
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
णाम्।
जङ्गमैः स्थावरैः केन यष्टव्यमिति चोच्यते॥
ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः।
सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुः खचरं वसुम्॥

ऋषय ऊचुः।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप!।
उत्तानपादे! प्रब्रूहि संशयं नो नुद प्रभो!॥

सूत उवाच।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्य्य बलाबलम्।
वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह॥
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथ मूलफलैरपि।
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः॥
एवं कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया।
अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो का[illegible]न्तदा॥
इत्युक्तमात्रो नृपतिः प्र[illegible]म्।
ऊर्म्यावां संशयच्छेत्ता [illegible]वो गतः

तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः।
तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तामृषिभिः पुरा॥"
इति मात्स्ये ११८ अध्यायः॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। वेनः २ अध्वरः ३ मेधः ४ विदथः ५ नार्य्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्दुः १३ प्रजापतिः १४ घर्म्मः १५। इति पञ्चदश यज्ञनामानि। इति वेदनिघण्टौ। ३। १७॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११७।
"यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः।")

यज्ञकृत्, त्रि, (यज्ञं करोतीति। कृ+क्विप्।) यागकर्त्ता। (यथा, श्रीमद्भागवते।४।४।७।
"नाभागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्-
विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः।
ऋते स्वसॄर्वै जननीञ्च सादराः
प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा॥"
पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ११८।
"यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग् यज्ञसाधनः॥")

यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः।) घोटकः। इति शब्दमाला॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ४। १९। ११।
"चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम्।
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः॥")
छागश्च॥

यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। २। ७। ११।
"सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाथो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः॥")

यज्ञभाण्डं, क्ली, (यज्ञस्य भाण्डम्।) यज्ञपात्रम्। इति जटाधरः।

यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति। भूष+णिच्+ल्युः।) श्वेतदर्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुशमात्रम्। यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च॥")

यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उचितः।) उडुम्बरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागार्हे, त्रि।

यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्याः।)

यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो वेष्टनम्।) यज्ञस्थानम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। १०। ७३। ३३।
"[illegible] यज्ञवाटं [illegible]।
[illegible]॥")

[illegible] पुं, (यज्ञस्य [illegible]।) वटवृक्षः। इति ... (विकङ्कतः। तत्पर्य्यायो यथा,
"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति। सिध+णिच्+ल्युः।) विष्णुः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्। १३। १४९। ११८॥ (यज्ञसाधके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१४५।३।
"पुरुप्रैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनः।"
"यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः स्वाधीनत्वात् यज्ञस्य।"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)

यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः।) यज्ञोडुम्बरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञसूत्रं, क्ली, (यज्ञे धृतं सूत्रम्।) यज्ञोपवीतम्। यथा,—
"पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि।
यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्दक्षिणे भुजे॥
उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमन्यदः।
निवीतन्तु तदेव स्यात्कण्ठलम्बमपि लम्बितम्॥"
इति जटाधरः॥

तस्य प्रमाणं यथा,—
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्म्मितं शनैः।
तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः॥
त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम्।
शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम्॥
यजुर्व्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्॥"
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः॥

अस्य धारणे मन्त्रो यथा —
"यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि।"
इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम्॥

यजुर्व्वान्,—
"यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
वृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥"
इति पशुपतिः॥

युगभेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
"सत्ये सुवर्णमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा।
द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पासमम्भवम्॥"
इति हृदयमार्त्तण्डः॥

अन्यच्च।
"यज्ञार्थे धार्य्यते सूत्रं यज्ञं यज्ञमिप्यते।
सर्व्वं शौचं तन्मर्य्यं यद्वै कार्पासनिर्म्मितम्॥
सर्व्वाभिनं गृहं यज्ञो यथाजर्थं विधाय च।
यद्वपुत्रं परिचरेद्दक्षिणाङ्क्रियात्मकम्॥
न तत्र नियमो ग्राह्यः सूत्रमयमतिर्यथा॥"
इति हारीतसंहिता॥

यज्ञस्थानं, क्ली, (यज्ञस्य स्थानम्।) यज्ञवाटः। इति जटाधरः॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति। अ...
अण्।) उडुम्बरः। इत्यमरः। २। ४। ...
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युडुम्बरः...
इति वैद्यकरत्नमालाया...
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे...
खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ ...
यष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यज्ञ एव...
यस्य। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।...
११७।
"भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामह...
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः...
यज्ञस्याङ्गमिति।) यागावयवे यज्ञसाध...
क्ली। (यथा, कुमारसम्भवे। १। १७।
"यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥")

यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या। ...
अण्। टाप्।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घ...
(विवृतिरस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्या॥...

यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मि...
अवभृथः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४९८॥ ...
शेषश्च॥ (यथा, महाभारते। १३। १...
११८।
"यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च॥"

यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दक्षयज्ञस्य अरिर्नाश...
शिवः। इति धनञ्जयः॥ राक्षसश्च॥

यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः। इति जटाध...
(अनुकम्पितो यज्ञदत्तः। "बह्वचो म...
नाम्नष्ठच् वा।" ५। ३। ७८। इति ...
"ठाजादावूर्द्धं द्वितीयादचः।" ५।३।८३।...
मतेर्द्वितीयादच ऊर्द्ध्वस्य लोपः। यज्ञद...
इति काशिका॥)

यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति। यज्ञ+"यज्ञर्त्वि...
घखञौ।" ५।१।७१। इति घः।) यज्ञ...
देशम्। इत्यमरः।२।७।२०॥ (यथा, हरि...
२९। १६।
"ततो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा...
यज्ञाय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकर...
(यथा, मनुः। २। २३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः...
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः...

यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः। यज्ञ+घः।) ...
युगम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (खदिर...
तत्पर्य्यायो यथा,—
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः...
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः॥...
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भा...
पलाशः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पक...
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षो समिद्वरः॥...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे...

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति।) यागकरणोपयुक्तदेशः। यथा, मनुः।२।२३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः॥"

यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला।) यागमण्डपम्। इति जटाधरः॥

यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति। यज्ञ+"गहादिभ्यश्च।" ४।२।१३८। इति छः।) उडुम्बरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३।१२४।६।
"प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्व्वकामसमृद्धिमत्।
कारयामास शर्य्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम्॥")

यज्ञीयब्रह्मपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ ब्रह्मपादपश्चेति।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः।) विष्णुः। यथा,
"यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥

यज्ञेष्टं, क्ली, (यज्ञे इष्टम्।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः।) उडुम्बरवृक्षः। यज्ञडुमुर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः ५ उडुम्बरः ६ जन्तुफलः ७। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे।
"उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रनुत्।
मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः॥"

यज्ञोपवीतं, क्ली, (यज्ञार्थं उपवीतम्।) यज्ञसूत्रम्। पैता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पवित्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य निरूपणं यथा। उपवीतमाह गोभिलः। यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव। यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्म्मतया कुरुते। किं तत् सूत्रम्। सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम्।
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते॥"
वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यं एवं त्रिवृतं त्रिसवं उपवीतं स्यात्। एको ग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम्। तथा बौधायनः।
"कौषं सौत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः॥"
कौषं कृमिकोषोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः। सौत्रं कार्पासोद्भवम्। तथा मनुः।
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्॥"
त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृन्मात्रं त्रिसवत्वेन विशेष्यम्। यत्तु पैठीनसिवचनम्। कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य। क्षौमं राजन्यस्य। आविकं वैश्यस्य। तत्तत्रवसनाभावे षट्तन्तुविधायकम्। नवतन्तुत्वं यत्कमाह देवलः।
"यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्राणि नव तन्तवः।
एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा॥"
एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः। द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवेति। तन्तुबलेन द्विसवस्त्रिसवो वा कर्त्तव्यः। द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे। गोभिले वाशब्दो विकल्पार्थः। अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः। एवकारस्त्रिसवत्वव्यवच्छेदार्थः। द्वितीयो वाशब्दः अनुक्तमौञ्जबालादिसमुच्चयार्थः। तथा निगमपरिशिष्टम्। वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण। कुशसुञ्जबालप्रतिसररज्जुभिर्व्वा। बालोऽत्र गोबालः। यथा देवलः।
"कार्पासक्षौमगोबालशणवल्कतृणोद्भवम्।
सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः॥"
तदभाव इति करणाद्वस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम्। इति श्राद्धविवेकः॥ * ॥ अथोपनयनदिनम्। तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं शस्तम्। क्षत्त्रियस्य गर्भैकादशे। गर्भद्वादशे वैश्यस्य शस्तम्। अत्रासामर्थ्ये ब्राह्मणस्य षोड़शवर्षपर्य्यन्तमेव। क्षत्त्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्य्यन्तम्। वैश्यस्य चतुर्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तं तदनुष्ठानकालः। तत्र मासाः माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढ़ा विहिताः। तत्र तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमीतृतीया विहिताः। तत्र वाराः वृहस्पतिशुक्ररवीणां प्रशस्ताः। सामगानां मङ्गलवारोऽपि। तत्र नक्षत्राणि। स्वाती ज्येष्ठा धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या चित्रा श्रवणा मृगशिरः शतभिषा पूर्व्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा रोहिणी पूर्व्वाषाढ़ा। तत्र लग्नानि वृषसिंहतुलाधनुर्मीनसंज्ञकानि। तत्र पक्षः शुक्लः। तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य कर्त्तव्यम्। इति ज्योतिषतत्त्वमतम्॥ * ॥ अथोपनयनम्। तत्र गोभिलः। गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्त्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्। आषोड़शात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्त्रियस्य आचतुर्व्विंशात् वैश्यस्य। अत ऊर्द्धं पतितसावित्रीका भवन्ति। नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्व्विवाहयेयुः॥ आषोड़शादित्यभिविधावाङ्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः।
विंशतिः सचतुर्था च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते॥"
अत्र षोड़शवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते।
"पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः॥"
इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता। तथा च माण्डव्यः।
"शतवन्यविषाद्धे च वत्सरमरिगणनमाहुराचार्य्याः।
आधानपूर्व्वकमेके प्रसूतिपूर्व्वं सदान्ये तु॥"
यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम्। द्वादशषोड़शविंशतिश्चेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ति। तद्द्वादशवर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोड़शवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति। तथा च शङ्खलिखितौ। व्रात्यश्चान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्य्यात्। चान्द्रायणाशक्तौ धेन्वष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा सार्द्धत्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः। पितृमातृरहितस्य निःस्वस्य देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू।
"येषां द्विजानां सावित्री नानुतिष्ठेद् यथाविधि।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्॥"
कृच्छ्रं प्राजापत्यम्। तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूल्यं वा नव कार्षापणाः। अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह नैतानित्यादि। तत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणां प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम्। तथा च स्मृत्यन्तरम्।
"व्रात्याचार्य्यस्य शुक्लान्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति।
यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति॥"
भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः।
"स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेऽथ चित्राहरि-
विन्दौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रद्वये सागरे।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्केज्यकाः॥"
अदितिसुत उत्तरफल्गुनी। सागरः पूर्व्वाषाढ़ा। दीपिकायाम्।
"जीवार्केन्दुविशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिभे नादितौ च।
शुक्रार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दु
नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात्॥"
रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम्। षष्ठाष्टमेन्दुं लग्नापेक्षया। कृत्यचिन्तामणौ।
"माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढ़व्रतः।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत्॥
ज्यैष्ठे गहनमीतिज्ञ आषाढ़े क्रतुभाजनः।
शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्॥"
राजमार्त्तण्डः।
"पुनर्व्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति॥"
आश्वलायनः। उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदानविवाहाः। विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके। आपूर्य्यमाणे पक्षे शुक्ले [illegible]गर्गः।

[illegible]मध्यायात् सममीष ययोरधीम्।
मध्योमाॅषमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत्॥"
दिनैनियमकारसमुचये।
"कार्त्तिकस्यापि माल्गुनाषाढ्यो-
रपि।
सप्तमरे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः॥"
इत्यत्र।
"दैवतद्वितीयायां नियमैवाष्टकासु च।
मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढ़े कार्त्तिके तथा॥
एतयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत्।
माघावरौ कुर्व्वीत प्रतयमुर्भाश्रयाम्॥"
पतयपे उत्तरायणदक्षिणयोर्विधानात् कार्त्ति-
कादौ सप्तमरे च द्वितीयाविधिः पुनः-
[illegible]
[illegible] । यथा च गर्गः।
"[illegible] मौञ्जी स्यादुत्तरायणे।
[illegible] माघ्ये न संक्रमे।
[illegible] कुर्व्वीत यस्य मौञ्जिकं भवेत्॥"
[illegible]

[illegible]

"राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा
कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम्।
भुङ्क्ते श्रियं स्वर्गोऽप्रियमातृतत्त्रीः
पूर्व्वं त्वतो प्रेयमशेषमन्यम्॥")

यज्वनांपतिः, पुं, चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

यत, ई ङ यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्। अनिड्निष्ठः।) ई, यत्तः। ङ, यतते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

यत, क खेदोपस्कारयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) खेद इह ताड़नम्। क, यातयति पुत्रं पिता ताड़यति इत्यर्थः। यातयति गृहं गृहिणी उपस्करोति इत्यर्थः। निरः प्रत्यर्पणे। प्रत्यर्पणं परीवर्तः। निर्यात-यति धान्येन माषान् लोकः धान्यं दत्त्वा माषान् गृह्णाति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

यत्, व, हेतुः। यस्मात्। इत्यमरः। ३।४।६॥ (यथा, उत्तररामचरिते।
"अथ स्थिता स्वमसत्रान् मधुषो यदेभ्यः
गीता तमो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म॥")

यत्, [द्] त्रि, (यजति सर्व्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो भवतीति। यज + "त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणा० १।१३१। इति अदिः डित्।) बुद्धिस्थ-बोधकविशेषणीभूतशब्दविशेषणम्। इति न्यायमतं सिद्धान्तकौमुद्यादिश्च। (सर्व्वादिगणीयः। इति भाषा।) यथा, यः १ यौ २ ये ३। प्रथमा। यम् ४ यौ ५ यान् ६। द्वितीया। येन ७ याभ्याम् ८ यैः ९। तृतीया। यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२। चतुर्थी। यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५। पञ्चमी। यस्य १६ ययोः १७ येषाम् १८। षष्ठी। यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१। सप्तमी॥ ०॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा, या १ ये २ याः ३। प्रथमा। याम् ४ ये ५ याः ६। द्वितीया। यया ७ याभ्याम् ८ याभिः ९। तृतीया। यस्यै १० याभ्याम् ११ याभ्यः १२। चतुर्थी। यस्याः १३ याभ्याम् १४ याभ्यः १५। पञ्चमी। यस्याः १६ ययोः १७ यासाम् १८। षष्ठी। यस्याम् १९ ययोः २० यासु २१। सप्तमी॥ ०॥ क्लीवलिङ्गे तस्य रूपाणि। यत् १ ये २ यानि ३। प्रथमा। यत् ४ ये ५ यानि ६। द्वितीया। शेषः पुंवत्॥)

यतः, व, (यद् + "पञ्चम्यास्तसिल्।" ५।३।७। इति तसिल्। "तद्धितश्चासर्व्वविभक्तिः।" १।१।३८। इति तद्धितस्याव्ययत्वम्।) हेतुः। यस्मात्। इत्यमरः। ३।४।४। (यथा, मनुः। ४।११७।
"[illegible] शान्ति नक्षत्राणि[illegible] च।
[illegible] न पूर्व्वमभिवादयेत्॥"
यद् + "[illegible]" ५।३।१४।
इति [illegible]। यत्र। यथा, भागवते।
२।१।७।
"[illegible]॥")

येभ्यः। यथा, भागवते। [illegible]
"तद्दै धनुस्त इषवः स[illegible]
सोऽहं रथी नृपतयो य[illegible]"

यत्र। यथा, अभिज्ञानशकुन्त[illegible]
"यतो यतः षट्चरणोऽ[illegible]
ततस्ततः प्रेरितवामलोच[illegible]"

यतमः, त्रि, (यद् + "वा बहूनां [illegible] डतमच्।" ५।३।९३। इति [illegible] बहूनां मध्ये निर्द्धारित एकः। ए[illegible] यच्छब्दात् डतमप्रत्ययेन नियमः। [illegible] बोधव्याकरणम्॥ ("यतमो भव[illegible]" इति काशिका॥)

यतरः, त्रि, (यद् + "किं यत्तदो निर्द्धा[illegible] रेकस्य डतरच्।" ५।३।९२। इति [illegible] द्वयोर्मध्ये निर्द्धारित एकः। अनयोर्मध्ये [illegible] यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन नियमः। इति [illegible] बोधव्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७।१०४।[illegible]
"तयोरिन्द्र सत्यं यतरदऋजीयस्तदित्सोमोऽवति
[illegible] इत्यादि॥")

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः। यतगु[illegible] इति भाषा। यच्छब्दात् निपातनात् डतिप्रत्[illegible] येन निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। (यथा, ऋग्वेदे। १०।९५।१३।
"त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः।"
"यति ते यावन्तस्ते भवन्ति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

यतिः, पुं, (यतते चेष्टते मोक्षायेति। यत् + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४।११७। इति इन्।) निर्ज्जितेन्द्रियग्रामः। तत्पर्य्याय[illegible] यती २। इत्यमरः। २।७।४४॥ संन्यासिकः ४ कर्म्मन्दी ५ रक्तवस[illegible] वाचकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ पा[illegible] १० मस्करी ११ पारिरक्षकः १२। इति [illegible] छन्दः। निकारः। विरतिः। इति [illegible] माभावे॥०॥ तस्य धाराबस्थो बासो यथा,
"यतो मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्[illegible]
[illegible]माम्
एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुनः।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते।
यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेव्यते॥"
इति मात्स्ये अविमुक्तमाहात्म्ये ११६ अध्याये॥
यतिधर्म्मो यथा,—
"अनाद्यं शावमाद्यं च मद्यमपि चैतथा तथा।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे।
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते॥

व्यवहारेण दृष्टःस्यानाधनेन च ।
…समाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
…द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
…हिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
…द्वेन गतीर्नृणां कर्म्मदोषसमुद्भवाः ।
…ये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
…योगं प्रियैश्चैव संयोगञ्च तथाप्रियैः ।
…या चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
…ादुत्क्रमणञ्चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
…नेकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
…र्म्मप्रभवञ्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
…ार्थप्रभवञ्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
…सूक्ष्मताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
…देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
…षितोऽपि चरेद्धर्म्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
…ः सर्व्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणम् ॥
…ं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
…नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
…रक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
…शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
…ह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
…षां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
…ाणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
…ाहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
…ह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
…थेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
…ाणायामैर्द्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
…त्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
…ावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
…ध्यानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
…म्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्म्मभिर्न निबध्यते ।
…र्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
…हिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।
…पसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
…स्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
…चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
…जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
…रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
…नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
…तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥
…प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
…विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥
…यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निस्पृहः ।
…तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
…अनेन विधिना सर्व्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
…सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
…ध्यानिकं सर्व्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।
…न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ॥
…अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
…आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
…इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥"

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते ।४। ८।१।
"सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्ध्वरेतसः ॥"
नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते ।१।७५।३०।
"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट्सुतान् प्रियवाससि ॥"
विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते ।१३।४।५७।
"नारायणिर्नारिकश्च चाम्पेयोऽब्जयनी तथा ।
नवतन्तुर्बकनखः शयनो यतिरेव च ॥"
त्रि । कर्म्मसुपरतोऽयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । ८।३।९।
"येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते
येन प्रस्कण्वमाविथ ।"
"येन सुवीर्य्येण यतिभ्यः कर्म्मसूपरतेभ्योऽयज्वभ्यो जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये प्रयच्छसि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यतिः, स्त्री, (यम्यते रसनाचेति । यम् + "स्त्रियां क्तिन् ।" ३ । ३ । ९४ । इति क्तिन् । "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति ।" ६ । ४ । ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति मेदिनी । ते, ९६ ॥ जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् । यथा,—
"यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्व्वाच्या निजेच्छया ॥
क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्व्वकृतिभिः
पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
यथा कृष्णः पुष्णात्वतुलमहिमा मां करुणया ॥
श्वेतमाल्यमनुष्यास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥"

इति छन्दोमञ्जरी । १ । १६—१८ ॥

(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेष्टते ब्रह्मादिरक्षार्थं इति वा । यत + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) विधवा । रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालाङ्गप्रबन्धविशेषः । यथा,—
"यतिरीदृग्यश्चैषो गजरौ स्वर्क ध्रुवम् ।
गमनः सारिगौ च गादश्च कथितं सदा ।
प्रहरणं हस्तश्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः ॥"
यथा एं याम । इहिरुलावी यतिः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ३३ ।
"चतुर्विधं पदं यच्च त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
यतित्रयं तथा तोद्यं तथा चैव चतुर्विधम् ॥")

यतिचान्द्रायणं, क्ली, (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।) व्रतविशेषः । यथा,—
"अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥"

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

यतिचान्द्रायणे षाड़ीनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

यतिनी, स्त्री, (यतं संयमोऽस्या अस्तीति । यत + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
"विधवा जालिका रण्डा विश्वस्ता यतिनी यतिः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

यतिमैथुनं, क्ली, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोपनीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्य्यायः । खञ्जनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।) विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥

यती, [न्] पुं, (यतं संयमोऽस्यास्तीति । यत + इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ।
"दृष्ट्वा दधि शावकमेतदर्थं का-
कुमीलवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥")

यतुका, } स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उकन् पक्षे
यतूका, } ऊक । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,—
"रजनी स्यात्तु यतुका यतूका जननीति च ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

यत्नः, पुं, (यत + "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३ । ३ । ९० । इति नङ् ।) रूपादिचतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवनयोनिः ३ । यथा,—
"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम् ॥"
तेषां कारणं यथा,—
"चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्दिष्टसाधनताधियः ।
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्व्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उद्योगः । यथा,—
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥"

इति हितोपदेशः ॥

यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशिष्टः । यत्नस्यास्तीति मतुप् ... [illegible] (यथा, ... [illegible]
"... [illegible]
... [illegible] ॥")

यत्र, ... [illegible]
(... [illegible]
... [illegible]

इदमेवेदमिति ईदृशस्ते वेदेभूतारथमेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, व, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
"यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥")

यथा, व, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । यद्वत् २ तथा ३ इव ४ वत् ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
"वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्विम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥")

यथाकामी, [न्] त्रि, (यथा कामयते इति । कामि + णिनिः । यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवर्त्तत इति । यथाकाम + अत इनिः ।) स्वेच्छाचारी । तत्पर्यायः । स्वैरी २ [illegible] ३ यथाकामी ४ स्वतन्त्रः ५ [illegible] ६ निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८ ॥ [illegible] इति जटाधरः ॥ (यथा, [illegible] । १ । ५६ ।
"यथाकामी [illegible]
[illegible] ॥")

यथाक्रमं, व्य, क्रमानुरूपम् । क्रममनतिक्रम्य [illegible] (यथा, रघुः । ४ । १० ।
"यथाक्रमं पुंस्वनादिकाः क्रियाः
[illegible] ॥")
[illegible]

[illegible]

यथाजात, त्रि, (यथा च जातः इति [illegible]) [illegible]

यथातथं, व्य, क्री, [illegible]

[illegible]

यथापूर्वं यथा भावः सर्वादीनां न विस्मृता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीन:, त्रि, (यथासुख + "यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।" ५ । २ । ६ । इति खः ।) मुखप्रतिबिम्बाश्रयः । मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । इति सिद्धान्तकौमुदी । अपि च ।
"ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः प्लुप्लुवे बहु लोभयन् ॥"
इति भट्टिः ॥
मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्थप्रतिबिम्बमुच्यते । सादृश्येऽव्ययीभावः । इति भरतः । निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव भूत्वा प्लुप्लुवे भ्रमति स्म इत्यादि प्रस्तावो मृग्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, व्य, क्री, ("यथासि यथायथम् ।" ८ । १ । १४ । योऽयमात्मा यथात्मीयं तद्यथायथम् । तस्मिन् यथाप्रकृत्य द्वित्वं क्लीबत्वञ्च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथात्मीयमितिवृत्तेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथायथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अनुरूपम् । यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १८ ।
"तस्मोथाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥"
"यथायथं यथास्वमात्मानुरूपम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—
"निजमयतमसत्वात् यायीनां तद्यथा
यथम् ॥"
इति वाग्भट्टे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"यथायथं यस्य यार्थेर्दूर्ण तद्वैदावसाम् ।"
इति महाभारते विश्वप्रतिरः ॥)

यथार्थं, व्य, क्री, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
"हे अव्यभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं यथातथं यथातथं उभयत्र अव्ययीभावः । यथार्थमेतदिदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ।"
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
"कथं तथ्यं समीचीनमव्यं यथातथम् ।
यथार्थञ्च सद्भूतोक्ते तु [illegible] ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
"[illegible] किञ्चित् कर्म फलति निश्चिन्ति ।
[illegible] कर्म न यथार्थं प्रवर्तते ॥")

यथार्ह, व्य, क्री, (अर्हं [illegible] अर्हमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—
"[illegible] यथार्थं यथाहेण [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

यथार्हवर्णः, पुं, (यथार्हं यथायोग्यं वर्णो यस्य ।) [illegible] । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥ [illegible] ॥

यथाशक्ति, व्य, क्री, शक्तिमनतिक्रम्य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । [illegible]
"पश्य मां निर्जितं [illegible]
घटमानं यथाशक्ति [illegible]

यथाशास्त्रं, व्य, क्री, शास्त्रमनतिक्रम्य । यथा, मनुः [illegible]
"यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो [illegible]
न भ्रमं याति यो व्याधिः [illegible]

यथास्थितं, त्रि, सत्यम् । इति [illegible]

यथास्वं, व्य, क्री, (स्वमनतिक्रम्य) यथायथम् । इत्यमरः । [illegible]
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
"बन्धं ततोऽशुद्धमन्तरिक्षं परिपिक[illegible]
तृतीये दिवसे शुद्धा यथास्वं [illegible]

यथेप्सितं, व्य, क्री, (ईप्सितमनतिक्रम्य) यथाभिमतम् । (यथा, भट्टिकाव्ये । [illegible]
"तान् प्रत्यवादीदथ राघवो[illegible]
यथेप्सितं प्रस्तुतकर्म धर्मम् [illegible]
तपो महद्भिर्भवता घरादि[illegible]
सम्भृतानां गोऽरिवमिश्यतेषु ।" [illegible]
तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ [illegible] निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । ३ । [illegible] षट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ [illegible] प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशे[illegible] क्लीबत्वमेषाम् । ईप्सितस्यानतिक्रमो [illegible] मित्यव्ययीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, व्य, क्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेप्सित[illegible]
यथा,—
"कुर्यर्थमिदं तत् धर्ममीप्सासि यथमस्व [illegible]
इति दायभाग[illegible]

यथेष्टचारी, [न्] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर + णिनिः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, त्रि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।) यथेष्टाचारी । यथा,—
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥"
यथेष्टाचरणस्य दुराचारस्याशौचम् [illegible]
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न्] पुं, स्वेच्छाचारी । [illegible] माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्प[illegible]

यथोचितं, व्य, क्री, (उचितमनतिक्रम्य [illegible]) यथायोग्यम् । यथाशास्त्रम् । यथा, "[illegible] भूमी यथोचितम् ।" इत्यमरः । ३ । ४ । [illegible]
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । [illegible]
"[illegible] च यथायोग्यं [illegible]
यथोचितं [illegible] ॥"
[illegible] यथोचितमनतिक्रम्य [illegible]
यथार्थः । यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible] ॥"

यथोदितं, व, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः ।) यथोक्तम् । यथा,—
"यथोदितस्त्वं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥

यदा, व, (यस्मिन् काले इति । यद् + "सर्व्वै-कान्यकिंयत्तदः काले दा ।" ५।३।१५। इति दा ।) यस्मिन् काले । यथा,—
"यदा यदा सतां हानिर्व्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

यदि, व, पक्षान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्य्यायः । चेत् २ यद्युत ३ । यथा,—
"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
"अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥
"यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यादपि यत्नेनैव कुर्य्यात् इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, त्रि, (यस्येदमिति । यद् + "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,
"यदीयहलतो विलोक्य विषमं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्यां द्वितीयस्तवकः ॥

यदुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । पृषोदरादित्वात् जस्थाने दकारः ।) देवयान्यां जातो ययातेर्ज्येष्ठपुत्रः । तस्य वंशे पितृशापात् राजा चक्रवर्त्ती नासीत् । तद्वंशे द्वापरयुगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतसम्मतम् ॥ तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
"जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुरुवाच ।
सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसन्ततगात्रश्च दुर्द्दर्शो दुर्ब्बलः कृशः ॥
अशक्तः कार्य्यकरणे परिभूतश्च यौवने ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नैव कामये ॥
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
मायाञ्चातुलसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥
(हर्य्यश्वराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ९३।४४ ।
"तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।
मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः ॥")

यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—
"यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय ॥"
इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्पर्य्यायः । स्वैरिता २ । इत्यमरः ।३।२।२। स्वैरिता ३ । इति तट्टीका ॥
(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥")

यद्युवा, व, यदि । यथा । "यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यादपि यत्नेनैव कुर्य्यात् । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । अपि च । यद्युवा उभयं विकीर्य्याद्दौतं प्रक्षालयेत् इति तेनैव कश्चित् छत्रमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा प्रज्ञापने निधाय तेनैव प्रत्याहृत्यान्वीक्षेत् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यद्रा, स्त्री, वृद्धिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पक्षान्तरञ्च ॥

यन्ता, [ऋ] पुं, (यम् + तृच् ।) सारथिः । (यथा, रघौ । ७ । ४४ ।
"प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था
यन्तॄनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान् ।
यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥)
हस्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५९ ॥ (यथा, माघे । ५ । ४२ ।
"ज्येष्ठोऽपि मातुरयमाकलनाय यन्ता
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।
नागाजि केवलममाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥")
विरविकारके, त्रि ॥

यन्त्रं, क्ली, (यन्त्र्यतेऽनेनेति । यम + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ।" उणा० ४ । १६६ । इति त्रः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २१ ।
"अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलशं तत्र पार्श्वतः ॥")
पात्रभेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अयियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ कामान् वन्दूक इत्यादि भाषा ॥ * ॥ तालम् । यथा,—
"यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्य्यौ मधुसूदन ! ।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥"
इति महाभारतम् ॥
दारुयन्त्रादि । कल इति भाषा । यथा,—
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन ! तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥
अस्यार्थः ।"सर्व्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति । किं कुर्व्वन् सर्व्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन्तत्तत्कर्म्मसु प्रवर्त्तयन् यथा दारुयन्त्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि शरीराणि अधिरूढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।
"शालग्रामो मणिर्यन्त्रं चक्रं विष्णोः पीठमद्भवम् ।
यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्च्चने सर्व्वदा हरेः ॥"
गौतमीये ।
"शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च ।
नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले ॥"
योगिनीतन्त्रे ।
"लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।
जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥"
एतत् सर्व्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।
"यन्त्राप्यराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्यते ।
करवीरे सुरक्ते तु तोयं वा यत्र तिष्ठति ।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे चण्डिकार्च्चनम् ॥"
एतत् सर्व्वयन्त्राभावे । तथा च ।
"यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।
देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥"
तथा ।
"आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम् ।
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्व्वदुःखनियन्त्रणात् ॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।
विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति ॥
दुःखनियन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ॥"
इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ * ॥
अथ धारणयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरीयन्त्रम् । शारदायाम् ।
"आलिख्याष्टदिगन्तलास्युदरगं मायादिकं साधकं
कोष्ठेष्वष्टसु मन्त्रवर्णविलिखेदष्टार्णमन्त्रद्वयम् ।
अच्पूर्व्वापरषट्कयुग्म लयवरान् सोमाष्टकाद्गेद-
स्त्वाशिग्नेन्द्रजलाधिपादिपुरतः पंक्तिद्वयात् परम् ॥
कोष्ठेष्वष्टसु गाष्टमातृकगृहे तां पूजयित्वा पराम् ।
मायां वेष्टितां दलेषु विलिखेत्कमलं त्रिर्म्मध्यक्रमात् ।
त्रिः पापाङ्कुशवेष्टितञ्च विधिभिर्व्वीतं क्रमाद् सुनुक्रमात्
सद्गन्धैर्घटिते पट्टकनुतैरावेष्टितं तद्बहिः ।"
घटार्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।
मायाप्रियान्वितं सर्व्वकामफलप्रदं दुग्धाः ॥
प्रथमोऽधरो मन्त्रयुतः कामिनि रक्षिणि ।
स्वाहान्तो ह्यधरः सद्गुरवः परिकीर्त्तितः ॥

यौ श्रीं ह्रीं वाग्भवे श्रीमत्ये नमोऽस्तु।
विद्यामन्त्रः षोडशार्णैर्युतोऽयं मन्त्रः सद्भिरुदीरितः॥"

इति षडाम्नायमन्त्रम्॥०॥

"भारे यूं त्रिवर्णीन् कामबीजानि मायाभि-
धानान्वितं
....
महात्मनः।
....
मतं
....
श्रीविद्यम्॥"

इति श्रीविद्यायन्त्रम्॥०॥

[illegible]

मायया वा समाख्याता भैरवी सर्वसिद्धिदा॥"

यन्त्रान्तरम्।

"बिन्दुत्रिकोणमायमत्स्ये मायी त्रिवेदाग्भवं
षट्कोणमध्ये विलिखेत् प्रविलिखेत् हुंकार-
मावेष्टितम्।
कोणेष्वेभिः समीरितं त्रिभुवनसंक्षोभकं भैरवं
यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
करम्॥"

इति त्रिपुरायन्त्रम्॥०॥

अथ श्रीविद्यायन्त्रम्।

"विशिष्टं सारदं यन्त्रं प्रवक्ष्यामि कथयामि ते।
रेखाकारयोर्मध्ये देवीमभितः स्थिताम्।
साध्यनाम द्वितीयायां तस्योर्ध्वं विलिखेन्मनुम्।
तथैव मातृका वर्णा विलिखेद्वा प्रयत्नतः।
वसुपत्रावृतैर्वृत्तैर्युतेन परिवेष्टयेत्।
तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामन्त्रोत्तरं शतम्।
जप्त्वा पूजां प्रकुर्वीत देवीध्यानपरायणः।
ईश्वरी मध्यमं तथा दशतत्त्वात्मका पुनः।
करे कृत्वा जपान्ते तु जपेत् कोटि जयमम्।
सर्वे जनं वशीकृत्य साधकं जयमं भवेत्।
त्रिमासैर्मोक्षमाप्नोति तस्मादुत्तमेन धार-
येत्॥"०॥

अथ सर्वार्थयन्त्रम्।

"बीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदमलपुरे तारकं
लिख्य तद्वी-
मायावर्णैर्भूमीबिम्बपुरगतं दिग्भाविशिखोल-
सद्भम्।
तद्बहिरिन्दुमध्यात् बहुदलकमले भूतमन्त्रं
वर्णान्
लिखेत् यन्त्रं विधात् त्रिविधगतं गुरुप्रसादात्-
मन्त्रं यजेत्।
कामं त्रिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
ङ्कुशाभ्यामपि
सर्वैर्मन्त्रैर्युतमिदं यन्त्रं महायोगिनः।
कामाङ्कुशमहीतलात्मदेहभूर्धरे देवि मा
दर्शयन्ति नित्यं धार्यं सर्वैः संसारभीतो
भियम्।
सर्वं महायन्त्रमिदं धार्यं सुरपूजितम्।
सर्वसिद्धिकरं पुंसां सम्पत्प्रदायकम्॥"०॥

अथ हीरायन्त्रम्।

"नरं मध्ये लिखेत् मनुं षट्सु कोणेषु वर्णं
वसुदले मातृकां विलिखेत् कोणकेषु
सदा॥

[illegible]

अथ नृसिंहयन्त्रम्।

"बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेत्कर्णिकायां
मन्त्राणीन् श्रुतिमो विभज्य विलिखेद्भिमा
बहिर्वेष्टयेत्।
बाह्ये कोणगतोत्तमवसुधागेहवेष्टितं
यन्त्रं सुदर्शनमरिपुमर्दनं श्रीकरम्॥"

अथ गोपालयन्त्रम्। [दशं

"लिखेत् मध्ये बीजं दक्षपुरयुगे कोणगं
कुर्यात् मनुं दशार्णं स्फुरितदलयुतं कामबीजम्।
मनुं त्रिकलावेष्टितं स्मरबीजलिप्तं नभोगम्-
षोडश
त्रिकलयुग्मनाटं विलिखेत् सुखदं सुपीताम्
बहिः।
पाशाङ्कुशाभ्यामावीतं पीतीपुरयुगान्वितम्।
कदाचिदेव लिखितं यन्त्रं गोपालदैवतम्।
धर्मार्थकाममोक्षदं सर्वेश्वराकरं स्मृतम्।
प्रणवाद्यो दशार्णश्च मध्यबिन्दुविभूषितः।
त्रिलोकीवशमिदं प्रोक्तं सर्वाभीष्टकरं परम्।
धारः कृष्णाय वदनं ततः सर्वमङ्गलान्वितः।
गोपीजनात्मकं प्रदेशं मायायत्नमभा।
अयं दशाक्षरो मन्त्रो दशावयवलक्षणः।
प्रथमं हृदयं ख्यातं द्वितीयं तु शिरः परम्।
तावत् देवकीपुत्रं हुं फट् स्वाहासमन्वितम्।
षोडशाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः।
लिखेत् रतिपतेर्बीजं नमो भगवते ततः।
नन्दपुत्राय बालाय शिवपुत्रं श्यामलाय च।
गोपीजनप्रियाय वल्लभाय हिताय च।
अनुष्टुप् मन्त्रराजोऽयं गोपालस्य जगत्पतेः।
धनदः सर्वसौख्यं हि ददात्यत्र न संशयः॥"

इति गोपालयन्त्रम्॥०॥

अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम्।

"प्राक् प्रथमं रविकोणेषु विलिखेदभितस्त्री
कन्दर्पबीजं
बीजोपेतं मन्त्रवर्णं मध्यमे दलयुग्मं
सर्वम्।
षोडशाक्षरं कुर्यात् पुरतो दशदलस्थं विलिखेत्
नराङ्क अष्टाक्षरमन्त्रं पद्मे देवकीपुत्र-
यन्त्रम्।

[illegible]

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः। इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत्। तद्बहिरष्टदलानि रचयित्वा तद्दलेषु मातृकावर्णान् लिखेत्। तद्बहिर्वृत्तं त्र्यम्बकेन वेष्टयेत्। एतद्यन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत्। आयुरारोग्यैश्वर्य्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ मृत्युञ्जयस्य यन्त्रम्।

"मध्ये साध्याक्षराढ्यं ध्रुवमभिविलिखेन्मध्यमं दिग्दलेषु
कोणेष्वन्त्यं मनोस्तत् त्रिभुवनमथो दिक्षु चन्द्रं विदिक्षु।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चेड्भूतापमृत्यु
व्याधिव्यामोहदुःखप्रशमनमुदितं श्रीप्रदं कीर्त्तिदायि।" *।

अथ कालीयन्त्रम्। यामले।

'आद्यं बीजं सवाध्यं प्रथमवसुदले तद्बहिश्चाष्टकोणे
पूर्व्वाद्यं चाष्टबीजं तदनु वसुदलद्वन्द्वके बीजषट्कम्।
किञ्जल्कं तत् स्वराढ्यं वसुदलविवरे चाद्यया बीजषट्कं
कूर्च्चाभ्यामेव बीजं त्रितिरदयुगयोरन्तरे यन्त्रराजम् ॥
देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशममरं प्रक्तिबीजद्वयं तत्
कोणे कोणे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः शङ्करस्यापि विष्णोः ॥"

अथ शान्तिकादौ ताराधारणयन्त्रम्। तदुक्तं फेत्कारीये।

"योनियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया।
क्लीवहीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः ॥
अष्टपत्रेष्वष्टवर्णान् तद्बहिर्भूपुरद्वयम्।
अष्टवर्णं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥
सुवर्णपट्टे भूर्ज्जे वा रूप्ये वाप्यथ सुव्रते।
विलिखेद्धेमलेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥
दूर्व्वाकाण्डेन वालिख्य कुशमूलेन वा पुनः ॥"

एकवीराकल्पे।

"वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ॥
बध्नीयात् पट्टसूत्रेण त्रिमूर्त्तिं कण्ठभूषणम्।
स्त्रीणां वामभुजे चैवमन्येषां दक्षिणे भुजे।
वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा बध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः।
प्रौढ्यर्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥"

अस्यार्थः। योनियुग्मे षट्कोणे। तस्य मध्ये हेमशलाकादिना भूर्ज्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचनारक्तचन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पङ्क्तिक्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य हृल्लेखारेफमध्ये अमुकस्य रक्षां कुरु कुरु अमुकीनां शुभं पुत्रमुत्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु इत्यादि वा साध्यसहितं विलिख्य षट्कोणे क्लीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः इत्येकैकं लिखेत्। तदुक्तम्।

"स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति।"

अष्टपत्रेष्वष्टवर्णान्। ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं फट् स्वाहेति लिखेत्। तदुक्तम्।

"वाग्भवं कूलदेवीञ्च तारकं वाग्भवं तथा।
हृल्लेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वह्निजायावधिर्मनुः ॥
अष्टाक्षरी मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥"

अथ यन्त्रलिखनद्रव्यम्।

"काश्मीररोचनालाक्षागेभमदचन्दनैः।
विलिखेद्धेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः ॥
भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्म्माल्यसङ्गतम्।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णे राजते पात्रे भूर्ज्जे वा सम्यगालिखेत्।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत् ॥
यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम्।
भूर्ज्जे द्वादश वर्षाणि सदैव ताम्रपट्टके ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ,७७।७८।७९ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः। वामकेश्वरतन्त्रे।

"स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्च्चनमाचरेत्।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रणवेन समाकुलम्।
तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पञ्चामृतेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करादेरनुक्रमात्।
तोयधारान्तरैः कुर्य्यात् पञ्चामृतविधिं बुधः ॥
हाटकैः कलशैर्द्दैवीमष्टभिर्व्वारिपूरितैः।
कषायजलसम्पन्नैः कारयेत् स्नानमुत्तमम् ॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपीठके।
यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचोदयात् ॥
स्पृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत्।
अष्टोत्तरशतं देवि! देवताभावसिद्धये ॥
आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्द्देवतां यजेत्।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्यासञ्च कारयेत् ॥
उपचारैः षोड़शभिर्म्महासुधादिभिः सदा।
फलताम्बूलनैवेद्यैर्द्देवीं तत्र समर्च्चयेत् ॥
पट्टवस्त्रादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च।
अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि!।
सर्व्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रञ्च सकलेप्सितसिद्धये।
बलिदानं ततः कृत्वा शक्तिचक्रात्मकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत्।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धेनुमेकां समानीय स्वर्णशृङ्गादलङ्कृताम्।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देव्या विसर्ज्जनम् ॥"

अस्य प्रयोगः। कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात्। अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवतायाः पूजार्थं अमुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये। इति संकल्प्य पञ्चगव्यमादाय ...नमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत्। तत उत्तोल्य स्थापयेत्। ततः शीतलजलचन्दनगन्धकस्तूरीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय ह्रौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन पूर्व्ववत् शोधयित्वा स्नापयेत्। तत्र क्रमः। प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात्। एवं दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च। ततोऽष्टभिः कलशैः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः स्नापयेत्। सर्व्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो यन्त्रमुत्तोल्य कुशाग्रेण तत् स्पृष्ट्वा यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचोदयात्। इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्य्यात्। अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः। तद्यथा। आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हौं हं सः अमुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः जीव इह स्थितः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः सर्व्वेन्द्रियाणि। एवं आमित्यादि अमुकदेवताया वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र प्रकृतदेवतामावाह्य षोड़शोपचारैः पञ्चोपचारैर्व्वा पूजयेत्। ततः पट्टवस्त्रादिकं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् बलिं दद्यात्। ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा पूर्णाहुतिसम्पातं दद्यात्। होमाभावे द्विगुणजपः कार्य्यः। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि यथा,—

"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके।
कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते ॥
भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते।
वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥"

इति वालुकायन्त्रम् ॥

"निबद्धमौषधं सूतं भूर्ज्जे त्रिगुणवाससि।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्ण कुम्भान्तः स्यावलम्बनसंस्थितम्।
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तथादुक्तक्रमेण हि।
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥"

सन्धानं काञ्जिकादि। इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥

"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च।
पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥"

इति स्वेदनयन्त्रम् ॥

"अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि।
स्थालीमूर्द्ध्वमुखीं सम्यक् निरुध्य मृदुमृत्स्नया ॥
ऊर्द्ध्व... ...ामारोप्य यत्नतः ॥
... ...प्रहरपञ्चकम्।
...शीतं ...रसीयात्सूतमुत्तमम् ॥
... ...तज्ज्ञैरुदाहृतम् ॥"

इति ...
...ाङ्गं मतं

दीप्तोपलैः मंदवृद्धयाद्यन्त्रं भूधरनामकम्।"

इति भूधरयन्त्रम्।

"यन्त्रं समरसं स्यात्तत् स्थाल्योर्मुद्रिते द्वये।"
इति समयन्त्रम्। इति भावप्रकाशः। (तथाच,
"अन्धमूषा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा।
सैव छिद्रान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता।"

इति अन्धमूषायन्त्रम्।

"द्वौ भागौ तु तुषस्य एकावल्मीकमृत्तिका।
लोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम्।
नरकेशसमं किञ्चित् छागीदुग्धेन पेषयेत्।
माषद्वयं दृढं मर्द्यं तेन मूषां सुसम्पुटाम्।
शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत्।
रौद्रमूषा समाख्याता सम्यक्पारदबाधिका।"

इति मूषायन्त्रम्। ●।

"वालुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत्।
रसं मूषागतञ्चैव भाण्डं ग्रावेण रोधयेत्।
क्षिप्त्वा मृत्कर्पटैः सन्धिं पाचयेच्चुल्लिकाग्निना।
वालुकायन्त्रमेतद्धि योजयेद्रसकर्मणि।"

इति वालुकायन्त्रम्।

"तिर्यक्कण्ठं काचकूप्या गिलयेत् सत्वभाण्डके।
तिर्यक्कृत्वा पचेत् भाण्डं वक्रयन्त्रमिति स्मृतम्।"

इति वक्रयन्त्रम्।

"कड़ाहः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम्।
कच्छपयन्त्रमेतद्धि रसादिकसाधनम्।"

इति कच्छपयन्त्रम् ॥●॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाद्यधिकारे।
चिकित्सोपयोग्ययन्त्रविंशतिर्यथा,—

"यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ। किं कारणम्। यस्माद्धस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्मणाम्। तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि। तानि षट्प्रकाराणि। तद्यथा। स्वस्तिकयन्त्राणि। सन्दंशयन्त्राणि। तालयन्त्राणि। नाड़ीयन्त्राणि। शलाकायन्त्राणि। उपयन्त्राणि चेति। तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि। द्वे सन्दंशयन्त्रे। द्वे एव तालयन्त्रे। विंशतिर्नाड्यः। अष्टाविंशतिः शलाकाः। पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि। तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे। तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तस्मात् तत्सारूप्यादागमादुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत्।
समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च।
सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत्।
तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचासभासशशघातूलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दीमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥●॥ सनिग्रहो-

ऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते। तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालके द्वितालके कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहरणार्थम्। नाड़ीयन्त्राण्यप्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि च। भगन्दरार्शोऽर्बुदव्रणबस्त्युत्तरबस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाबुशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः।

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि च तेषां गण्डूपदसर्पफणशरपुङ्खबडिशमुखे द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते। मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थम्। षट्कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्जनक्रियासु। त्रीणि दर्व्याकृतीनि स्वल्पमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम्। त्रीण्यन्यानि जाम्बववदनानि त्रीण्यङ्कुशवदनानि षडेवाग्निकर्मस्वभिप्रेतानि। नासार्बुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्वतीक्ष्णोष्ठम्। अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रम्। मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तर्वल्कललतावस्त्राष्ठीलाश्म-मुद्गर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-जिह्वा-दन्तनखमुख-बालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा।
सन्धौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत्।

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्तनचालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः।

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान्।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः।

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः।

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम्।
प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत्।
दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः।
निर्हरेत्तु ग्रहैः शल्यं प्रयुक्तिमपेक्षया।
विवर्तते साध्ववगाहते च
शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात्।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥●॥

शीलाछायापीठकयन्त्राणि यथ...
"अथ यन्त्राध्यायो ध्यान्याय...
रम्भप्रयोजनमाह।
दिनगतकालावयवा ज्ञातुम...

नचेत् यन्त्राणि ततः स्फुटानि क...

गोलो नाडीवलयं यष्टिः शङ्कुर्घट...
चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमा...
"अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह।
अपवर्गनरविचिह्नं चितिजे ...

नाडीवृत्ते बिन्दुं तत्वा युग्माप...

रविचिह्नस्य छाया पतति क्रमश्च यदा...

उड़ुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाडो दुयाताः ...
"अथ नाडीवलयमाह।
अपवृत्ते कुजलम्बे तदं नाडो समोलवस्तिवा...
भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं बद्धा निकोदयैनाड...
यष्टेर्यैर्दोर्भायासदृग्नेऽर्कं गत्स्य नाडिका ह्रः
हरच्छायास्वर्ध्यान्तरेऽथ लम्बं प्रभायाश्च।
कीलचिराधारेऽथ ध्रुवाभिमुखकीलकेऽथ वा।
अथवा कीलच्छायातत्समध्ये ध्रुवता नाडः।'
घटिकायन्त्रप्रचारिकं घटीयन्त्रमन्दे ...
"अथ शङ्कुमाह।
समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्त ... [शङ्कु]।
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्।

इति शङ्कुयन्त्रम्।

अथ चक्रमाह।
चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ ... दिकाधार
धात्री त्रिभ आधारात् कच्या भार्धेऽथ
सार्धे।
तन्मध्ये सूत्राग्रं क्षिप्त्वार्काभिमुखनेमिकं धार्यं
भूमेर्नतभागाः स्यात्पात च्छायया सूत्रः।
तत्स्वाद्दोर्भाश्च नता उन्नतलवसंयुक्तांतं दु-
दुग्नीमतांशभक्तं नाडः स्थूलाः परैः।
"अथ येन यष्टियन्त्रमाह।
"पैत्रसंपुष्यात्तिमशावछाया-
स्पदयं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽप्यभ्रतोपरौ वा
तथाच यन्त्रं सुधिया प्रधार्यम्।
नेमिस्थदृष्यान्तगतं प्रपश्येत्
खेटश्च धिष्ण्यस्य च योगताराम्।
नेम्यद्वयोरन्तरगोस्तु मध्ये
येऽंशाः स्थिता भ्रुवको युतस्ते।
प्रत्यक् स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते ते-
ऽंशोनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य ध्रुवम्।"
"अथ चापं तुर्यगोलं चाह।
दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तुर्यगोलम्।"

"अथ धनुर्यन्त्रमाह।
इष्टान्त्येन धनुरंशात्तज्ञ:
सूत्रेण मार्गेऽर्गलं मयाग:।
स्फुटाग्रसूत्रेऽन्तर्गतं मार्गं
चापं पठन्ति पलभाफलम्॥"
"इदानीं फलकयन्त्रमाह।
फलकं चतुरस्रकं सुघनं स्याद्दैर्घ्य-९० हस्ते-
विस्तारं
विस्ताराद्द्विगुणा-१८० यतं सुगमवेगायाममध्ये
तथा।
आधार: प्रथमकलादिघटित: कार्या च
रेखा तत-
स्त्वाधारादवलम्बसूत्रसदृशी या लम्बरेखोच्यते॥
लम्बं नवत्य-९० ङ्गुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगत: प्रसार्य।
सूत्राणि तत्रायतचापरेखा
जीवाभिधाना: सुधिया विधेया:॥
आधारतोऽथ: खगुणा-३० ङ्गुलेषु
च्यालम्बयोगे सुषिरस्य चिह्नम्।
इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका
सैवाक्षसंज्ञा खलु या प्रकल्प्या॥
षष्ट्यङ्गुलव्यासमतश्च वृत्तं
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम्।
षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भि:॥
अग्रे यदन्या तदुपर्ध्वकेका
षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाद्या॥"
"इदानीं यन्त्रोपकरणमाह।
यत् खचकै: स्थूलतरं यवाद्यं
तद्दोर्घ्न-१८ द्युत् स्यात्परमाग्निनीह॥"
"इदानीं यष्टिसाधनमाह।
वेदा: ४ भवा: ११ शैलभुवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च बाणा: ५ फलकार्थमिमा:।
अर्कोद्धृता: स्यु: क्रमश: स्वदेशे
राश्यर्द्धलभ्यानि हि खण्डकानि॥
तै: क्रान्तिपातात्तरवेर्भुजज्या
षड्गृहाण्यन्ययोगेन युक्ता।
दिग्भी कृतास्ता भवतीह यष्टि:
सा पट्टिकायां सुषिरात् प्रदेया॥"
"इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह।
धार्य्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगति तुल्यमिनस्य तेज:।
छायाचणा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
नतांशके मतिमता तरणि: प्रकल्प्य:॥
अथप्रोतां रविलवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
यष्टेरग्रादुपरि फलकेऽथश्च गोलक्रमेण।
यत्राद्दिग्धरदलगुणस्तत्र या ज्या तयात्र
छिन्ने वृत्ते नतगघटिका: स्युर्नता लम्बकान्ता:॥"
"अथ यष्टियन्त्रमाह।
त्रिज्याविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र।
दत्तायां प्राक् पश्चाद्दृज्याऽत्तश्च तन्मध्ये॥
तत्परिधौ षष्ट्यंशं यष्टिर्नष्टद्युतिस्तत: केन्द्रे।

त्रिज्याङ्गुला निधेया यष्ट्यग्रान्तरं यावत्॥
तावज्ज्या मौर्वी यद्दृष्टौ यष्टि धनुर्भवेत् तच्च।
दिनगतशेषा नाड्य: प्राक् पश्चात् स्यु: क्रमेणै-
वम्॥"
"इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह।
अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धीमतो भूरियन्त्रै:
स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टे:।
न तदविदितमानं यस्य यद्दृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम्॥
अथ प्रश्न:।
वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तदन्तरं तस्य समुच्छ्रयञ्च।
यो वेत्ति यष्ट्यैव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति॥"
"अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह।
यष्ट्यग्रमूलसंसक्तं विदृष्ट्या ध्रुवमग्रमूलयोर्लम्बौ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटि:॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
ज्ञेया॥"
"इदानीं वंशादिवेधमाह।
विदृष्टेव वंशतलं दृष्ट्युच्छ्रायाद्दृगाद्दशो:।
कोध्या लब्धं ज्ञेयं स्वदृग्वंशमध्ये मद्दीमानम्॥
विद्धाथो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम्।
दोष्णा वंशोच्छ्रायो दृष्ट्युच्छ्रायेण संयुतो ज्ञेय:॥
उदाहरणम्।
पञ्चशकाङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिर्दृगुच्छ्रय:।
यद्करास्तलवेधे दो: कोटि: षण्दशाङ्गुला॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दो: कोटिस्तुरगकुञ्जरा:।
वंशस्य तस्य तन्मानं चालवंशान्तरं वद॥"
"अथ केवलाग्रवेधेनाह।
अग्रं विध्वोर्ध्वेस्य: पुनरुपविश्य तद्दिशोत्॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतौ दृगौच्यविश्लेष:
भूमिर्यष्ट्योच्छ्रायत: पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम्॥
अथ प्रश्न:।
ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे!
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित्॥
उदाहरणम्।
दृष्टयष्ट्योर्हंसंयोगेन वंशाग्रं विध्यता भुज:।
दृष्टचतुष्करोऽथान्ययष्ट्या खाङ्गाङ्गुल: सखे॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि।
च्यालवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायञ्च वेधवित्॥"
"अथ जलान्तर्वेधमाह।
एवं तोयेऽप्यौर्ध्वं तत्र दृगौच्योनितं भवति।
किंवा यष्ट्या कोटी दृष्ट्युच्छ्रायो जलान्तरे
बाहू॥
अत्र प्रश्न:।
दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वाऽदृष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सलिले दृष्टाग्रमात्रं सखे।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वां गर्वं गमनीन्द्रियममजलाशेन मन्ये भुवि॥
उदाहरणम्।
हस्ता भेत् षड्गुणा कोटिर्भाहुश्च चतुरङ्गुल:।
ऊर्ध्वस्थितोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुल:॥
कोटिरेकाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे!॥
आकलय्य दृगुच्छ्रायौ वंशौच्यं चान्तरं वद॥"
"किंवा यष्ट्यन्यस्योदाहरणम्।
नदङ्गैरमरैस्तुल्यान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात्।
आत्मनीयान्तरं दृष्ट्वा वंशौच्यं चान्तरं वद॥"
"अथ स्वयंवहमाह।
लघुदारुजसमचक्रे समसुषिरारा: समान्तरा
नेम्याम्।
किञ्चिद्वक्रास्तेष्वा: सुषिरस्यार्धे पृथक् तासाम्॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधारान्तस्थितं स्वयं भ्रमति॥"
"अथान्यदाह।
उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम्।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्
तावत्॥
यावदगेकपार्श्वे च्छिन्नमन्यं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कृष्टम्॥"
"अथान्यदाह।
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य॥
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखञ्च
बहि:।
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहि: पतति॥
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्य्यम्।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभि: समाकृष्टम्।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया॥"
"इदानीमन्येषां स्वयंवहसुपहसन्नाह।
यदधोऽन्यूनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं ग्राम्यम्।
चतुरचमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वाभयाप्युक्तम्॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्याय:॥)

यन्त्रकं, क्ली, यन्त्रकाष्ठम्। (कुन्दम्। इति हेमचन्द्र:। ३।५७३॥) कुँद इति भाषा। यम्यते काष्ठमनेनेति यमधातोस्त्रप्रत्ययेन यन्त्रं तत: स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, सुश्रुते। ४।२।
"कार्य्यो गोफणिकाबन्ध: कण्ठामावेश्य यन्त्रकम्।
न कुर्य्यात् खट्वसेकञ्च तेन क्लिद्यति हि व्रण:॥"
यन्त्रयति बध्नाति सेतुप्रभृतीनीति। यन्त्रि + ण्वुल्। सेतुप्रभृतिनिर्म्मातरि, त्रि। यथा, रामायणे। २।८०।१।
"स्वकर्म्माभिरता: शूरा: खनका यन्त्रकास्तथा॥"
"यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्था:।" इति तट्टीका॥)

यन्त्रगृहं, क्ली, (यन्त्रस्य गृहम्।) तैलिशाला। इति हेमचन्द्र:। ४।६३॥ घानिघर इति भाषा॥

…मद्र इति भाषा ।

[illegible]

विमार्गप्रस्थितानान्तु दण्डम् ।' इति प्राकृतके । परिवेशषे तु यामपक्षमं दिनाय वहो दयाद्दु। तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प- मापनार्पणादुक्तम्: क्षत: । इति दुर्गादास: ।

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल- मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पाल: । तत्पर्यायः । धर्मराजः २ पितृपतिः ३ सम- वर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७ शमन: ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११ श्राद्धदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ । इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मराट् १६ जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औदुम्बरः १९ दण्डधारः २० कीनाशः २१ दमः २२ महिष- वाहनः २३ शीर्णपादः २४ भीमशासनः २५ कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्द्दश- यमनामं यथा,—

"यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् । यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥ यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥ एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीन् दद्यात् जला- ञ्जलीन् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥" इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने । यतस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां निष्ठुरमब्रवीत् ॥ मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् । तस्माज्जनिष्यसे मूढे ! प्रजासंयमनं यमम् ॥"

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भृयुत्पादि तेन वै । यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता सुमहानदी ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ७७ अः ॥ पुण्यात्मनां समक्षे तस्य रूपं यथा,—

"धार्म्मिकांश्चानी दृष्ट्वा यमाज् धर्म्मपरायणान् । भास्करः सौम्यमाधाय स्वयं नारायणो भवेत् ॥ चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥ स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरास्यवदनाम्बुजः । किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥" पापिनां समक्षे तस्य रूपं यथा,—

"त्रिंशद्योजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः । धूम्रवर्णो महारौद्रः प्रलयाम्बुदनिःस्वनः ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥"

इति [illegible] अध्यायः ।

यम: ।

धर्म्मस्याधिकारी यथा,—

"प्रोवाच धर्म्मं यदर्थं [illegible] कार्य्यं त्वया तत् खलु [illegible]

भगोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे [illegible] स्वकर्म्मनिरता दान्ता न नियम[illegible] सम्यक् संपूजितो यैस्तु यैः [illegible] येषां नित्यं स्तुतः कृष्णो न ते [illegible] नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्यु[illegible] येऽभावभाविता धर्म्म ! न तेषां [illegible] दानं ददद्भिर्यत्नमयुतः प्रीयता[illegible] महापुरःसरैर्धर्म्म ! न ते त्वद्विषयो[illegible] उत्तिष्ठद्भिः स्वपद्भिश्च व्रजद्भिश्च [illegible] यैः स्मृतस्तु सदा धर्म्म ! न [illegible] सर्व्वबाधासु ये कृष्णं संस्मरन्ति[illegible] तद्भावभाविनो ये च न ते त्वद्विषया[illegible] स एव धाता सर्व्वस्य सन्नियोगकरा[illegible] यमसंयमने व्यक्तः [illegible]

इति वह्निपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावादर्श ।

अपि च ।

नारद उवाच ।

"यत् त्वया सुमहत् पुण्यं [illegible] प्रमाणं मे हि लोकानां वदं मे [illegible]"

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा [illegible] आत्मा च यमितो येन न [illegible] आदर्शं यमा यद्यमहिंसा [illegible] ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं सन्तोष[illegible] यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्या[illegible] स चाज्ञया तु मां याति परं ब्र[illegible] इति तत्रैव यमधर्म्मलोपाख्या[illegible] सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,

सावित्र्युवाच ।

"तपसा धर्म्ममाराध्य पुष्करे भास्[illegible] धर्म्मांशं यं सुतं प्राप धर्म्मराज[illegible] समता सर्व्वभूतेषु यस्य सर्व्वस्य सा[illegible] अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमा[illegible] येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्व्वेषां [illegible] कर्म्मानुरूपकालं च तं कृतान्तं प्रणमा[illegible] बिभर्त्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहे[illegible] नमामि तं दण्डधरं य[illegible] विश्वं च कलयत्येव यः सर्व्वायुश्च सन्त[illegible] अतीव दुर्निवार्य्यश्च तं का[illegible] तपस्वी वैष्णवो धर्म्मी संयमी विजितेन्द्रि[illegible] जीवानां कर्म्मफलदस्तं यमं प्रणमा[illegible] स्वात्मारामश्च सर्व्वज्ञो मित्रं पुण्यकृतां[illegible] पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्रं न[illegible] यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेज[illegible] यो ध्यायति परं ब्रह्म तमीशं प्रणमा[illegible] इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणनाम यमं[illegible] यमस्तां विष्णुभजनं कर्म्मपाकमुवाच [illegible]

[illegible]

"[illegible]

माष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
स्य भयं नास्ति सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
ापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारद ! ।
करोति तं शुद्धं कायव्यूहेन निश्चितम् ॥"
ह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥
नाधिकयमदूता यथा,—
र्णकस्य दिनान्यष्टावष्टावधाययस्य च ।
दूतना एते सध्याहारी स जीवति ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
मत्स्यपत्रामिषघृतगन्धांश्च ये नराः ।
न्धांश्च ये वाञ्छन्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
ललाटमायान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः ।
वापि रतिर्नास्ति यान्तारस्ते यमालयम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ।
प्रायश्चित्तानां प्राणान्तहन्तानाञ्च यम-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) शरीरसाधना-
नत्यकर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४८ ॥
ायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
जीवनवाद्यकार्य्यं यत्कर्म्म सत्यास्तेयादि तद्-
: । यमेरल् ।
हिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
ेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥'
इति मनुः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥
च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
विधो यथा,—
ब्रह्मचर्य्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।
हिंसास्तेयमाधुर्य्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥"
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ * ॥
च पञ्चविधो यथा,—
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ ।
माः पञ्च नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥"
इति तत्रैव २१० अध्यायः ॥
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः ।"
ति पातञ्जले साधनपादे ।३०। यच्छति निय-
इति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम+घञ् ।)
यमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
विग्रामो विरामो यामो यमः संयामसंयमौ ॥"
ाकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।१०।
[illegible] यमः ॥"
'यच्छतीति यमः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करा-
चार्य्यः ॥)
:, त्रि, (यच्छति इत्यत्र गर्भादेव नियतो
भवतीति । यम्+अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, १६ । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यमाविच्छिन्नभिषग्भिः धर्म्मतरपुरःसरौ ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य ह्रस्वतरस्य चौथतानाश्चमित्यत्र
चाह ।
"कर्म्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदात्
शुक्रास्त्रं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥"
इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
यमकं, क्ली, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
कै+कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—
"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं
क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन
पादाद्यावृत्त्यनेकविषयतया प्रभूततमभेदं
दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।
'नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥' .
इति माघे । ६ । २ ॥
अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-
लतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपराग-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम् । यम-
कादौ भवेदैक्यं डलोर्बवोर्लरोस्तथा । इत्युक्त-
नयात् । भुजलतां जड़तामबलाजन इत्यत्र
न यमकत्वहानिः ।" इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकादन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-गर्भयमक-
[illegible]
[illegible]
यमकावलीभेदात् [illegible] ।
[illegible]
[illegible] द्रष्टव्यम् । [illegible] ।
यथा, महाभारते । ३ । ४५ । ३२ ।
"हतो विराटस्य सुतः [illegible] ।
[illegible] ॥"
"[illegible] ।" इति
[illegible] । यथा, महा-
भारते । ३ । १८ । ८ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
"[illegible] ।" इति [illegible]
[illegible] । त्रि, [illegible] । इति मेदिनी । के, [illegible] ॥

यमकः, पुं, (यम्+भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दी, स्त्री. (यमः कालिन्दी च सुतः सुता
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्य्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥
यमकीटः, पुं, (यमसूचकः कीटः ।) घुघूरनामा
कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्व्वं पृथिव्याश्चतुर्थभागे
देशविशेषः । यथा,—
"लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वड़वानलश्च ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्टि+
अच् ।) योगविशेषः । यथा,—
"हि मघापूर्व्वफल्गुन्यो पुष्याश्लेषा च चन्द्रयोः ।
ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कृत्तिकार्कजे ।
एत्मार्द्रा चन्द्रमे मूला पूर्व्वाषाढ़ा च रेवती ।
जीवे तूत्तरभाद्रश्च शुक्रादि स्वातिरोहिणी ।
शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमघण्टकः ॥"
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
"घण्टोऽन्तकर्त्तुर्गुरुमित्रवर्णतिदिने सौम्यवारे-
ऽर्द्धमापि ।"
अस्य वर्ज्ज्यकालनिर्णयो यथा,—
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाड़िकाः ।
अन्येषां मासयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥"
अस्य दोषा यथा,—
"यमघण्टे न गच्छेत यदि गच्छेन्न आगमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥
निष्फलं कार्य्यवाणिज्यं विद्यारम्भे च मरणं ।
यदुपनीते भग्नः स्याच्चूड़ायां मरणं ध्रुवम् ॥
अन्नदाने व्रतं नास्ति वस्त्रदाने च निष्फलं ।
शुभकर्म्माणि सर्व्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ७ । ८ । मङ्गल-
वारे १० । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ । ६ ।
बृहस्पतिवारे १८ । २० । २६ । २७ । शुक्र-
वारे १४ । ३ । शनिवारे २३ । २२ । इति
यमघण्टयोगः ॥
यमजः, त्रि, (यमौ यमकः सन् जायते इति ।
जन्+डः ।) [illegible]
[illegible] । यथा, मेदिनी । जे, [illegible] ।
"[illegible] ।"
(यथा च महाभारते । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥")

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्द द्रष्टव्यम्। (अश्वविशेषे, पुं। यथा, अश्ववैद्यके। १। १५२।
"एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः।
यमजं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
कृतिम्॥")
यमदग्निः, पुं, (जमत् हुतभक्षणशील: प्रज्वलितो ऽग्निरिव। पृषोदरादित्वात् जस्य यः।) जमदग्निमुनिः। स तु परशुरामपिता। इति भरतद्विरूपकोषः॥ (विवृतिरस्य जमदग्निशब्दे द्रष्टव्या॥)
यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः।) यमस्य चरः। यथा,—
"यमदूतपिशाचाद्यैर्यत् परासुरुपास्यते।
यद्भिरौषधीर्थापि तस्मात्तं परिवर्जयेत्॥"
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)
धर्म्मस्य उवाच।
"के यूयं विकटाकाराः पाशमुद्गरपाणयः।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः॥
यूयं सर्व्वे महाघोराः ज्वलत्पावकलोचनाः।
हता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः॥"
यमदूता ऊचुः।
यमदूता वयं सर्व्वे यमाज्ञाकारिणः सदा।
त्वद्दर्शनोऽयं हिमाक्षाकं समहान् काममो-
दयः॥"
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः॥
यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन्।) काकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यमदूत+स्वार्थे कन्।) यमदूतश्च॥
यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव।) तिन्तिडी-वृक्षः। (यथा,—
"चोषं चोषं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः।
हिमाक्षयं चारभूमौ प्रावरा यमदूतिका॥"
इद्भटः॥)
यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः॥) भरणीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२॥
यमद्रुमः, पुं (यम इव भयावहो द्रुमः।) शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य शाल्मलिशब्दे ज्ञातव्यम्॥)
यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) कार्त्तिकशुक्लद्वितीया। भ्रातृद्वितीया इति ख्याता। तद्व्रतं यथा। लिङ्गपुराणे।
"कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम्।
[illegible] च कुर्व्वाणस्याभि भ्रातरः सम्प्रसादि॥"
[illegible] इति देवः। महाभारते।
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!।
[illegible] यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम्।
[illegible]मवाप्नोति यावत्! च भोजयन्ती युधैः॥
[illegible] च अभीष्टलाभं सर्व्वं युधिष्ठिरम्।
[illegible] च इष्टानि सर्व्वाणि विशेषतः॥"
[illegible] विमुक्तस्य मनुष्यस्य पूजयेत्।

अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वये:॥"
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः। अर्घ्यमन्त्रः।
"एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते॥
धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र नमोऽस्तु ते॥"
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात्।
"यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि नमोऽस्तु ते॥"
अन्नं दत्त्वा पठेत्।
"भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः॥"
ज्येष्ठा चेत् तदाग्रजाताहमिति वदेत्। अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्यकालोऽह्नधाविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः। यथा दक्षः।
"पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत्।
इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत्॥"
संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम्। देवोऽत्र वैश्वदेवसम्बन्धी। पञ्चमांशालाभे तु।
"न सन्धीतोऽहसन्धेषं नातिसौहित्यमाचरेत्।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः॥"
इति मनूक्तपर्य्युदस्तसन्ध्योदस्तेतरकालोऽपि ग्राह्यः। सौहित्यं तृप्तिः। अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य।
"मुनिभिर्द्दिवशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां
नित्यम्।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः॥"
इति वाक्यायनीयेन नियमितत्वाद्दिनभोजनकालस्य वैधत्वेन प्राशस्त्यमात् न सामान्यशास्त्रप्रामुख्य-चोदिपर्य्युदासप्रवृत्तिः। अयमनध्यायं आकाशाम्। प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात्। यथा च राजमार्त्तण्डे।
"प्रौष्ठपदे वा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या।
या तु कौमागरे याति चैत्राद्यस्ताः परेऽपि च॥
चातुर्मास्ये मघायां च द्वितीया या भवेत्तिथिः।
पराश्रिताश्चनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः॥"
व्यानिधि। तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥ अस्या व्रतविधानं यथा,—
नारद उवाच।
"भगवन्! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-
न्वितः।
तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन्! कृतं येन न पश्यति॥
यमलोकं महद्दुःखं भीमं शतसहस्रम्।
प्रसादं कुरु मे स्वामिन्! यथाहं तत् करोमि
भोः॥

ब्रह्मोवाच [illegible]
यदि पृच्छसि विप्रेन्द्र मनाग[illegible]
व्रतं यमद्वितीयाख्यं शृणु मे [illegible]
कार्त्तिके मासि शुक्लायां द्विती[illegible]
कर्त्तव्यं तद्विधानेन श्रमच्छु[illegible]
ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तये[illegible]
प्रातः स्नात्वा द्विजः स्नानं दन्तधा[illegible]
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानु[illegible]
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुक्कलाष्ट[illegible]
विधिं विमुच्य यत्नेन संस्थाप्यो[illegible]
मध्ये सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुस्मा[illegible]
चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्विन्दुसत्तम।[illegible]
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्नारिकेलादिभिः फ[illegible]
सरस्वतीञ्च वरदां वीणापुस्तकधारि[illegible]
ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां हंसवाहनसं[illegible]
ततो मधुविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्वि[illegible]
विप्राय वेदविदुषे गाञ्च दद्यात् सवत्सका[illegible]
अपमृत्युविनाशाय संसारार्णवतारिकाम्।
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्प्रददे द्रुत[illegible]
इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्विजातये।
कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनाङ्गयाव[illegible]
तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सहिरण्यकम्।
औदुम्बरविधानेन सम्प्रदद्याद्विजातये।
तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र! विप्राय सदुपायौ[illegible]
दद्यात् कार्त्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशे[illegible]
शान्तिवेशात् तथा दद्यात् संपूज्य चाभिर्तार्थे
नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्ववत्सलाम्।
ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी याभवज्जुषे॥
तस्या गृहं समागत्य सद्धनोऽभिवादयेत्॥
भद्रे भगिनि! शुभगे त्वद्विष्टरसौचके।
येयतोऽद्य नमस्कर्त्तुमायातोऽहं तवालयम्।
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वि[illegible]
मद्वाक्येनैतस्य पूजनं क्रियते मया।
अद्य भ्रातृमती भ्रातस्त्वं मो यदसि मान[illegible]
भोक्तव्यं भोऽद्य मद्गेहे आयुषे कुलदीप[illegible]
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोद[illegible]
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चि[illegible]
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी ह[illegible]
स्वसुर्गृहे नैव भुङ्क्ते यो न तद्गृहे
यमद्वितीयादिनमेव लब्धा।
तं पापिनं सर्व्वसुराः प्रगृह्य
संसारमार्गे रटयन्ति विप्र॥
तस्माद्भ्राता स्वसृगृहे भोक्तव्यं मासि कार्त्ति[illegible]
शुक्लायाञ्च द्वितीयायां सर्व्वकामाय भो द्वि[illegible]
वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं यमस्य आयुषे श्रिये।
ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्यै स्वविधानतः।
स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात्।
प्रदद्यात्सुनिशाहृत्य प्रययावतः सुधीः।
स आचार्य्य प्रदद्यात्स्वा नमस्कृत्य समावृतम्
सर्व्वा भगिन्यः सम्पूज्या ज्येष्ठानुक्रमपूर्व[illegible]
वस्त्रान्नपानसत्कारैर्भोजनैः पुष्टिवर्द्धनैः।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम्।

...पमृत्युं न चाप्नोति सत्यं सत्यं हि नान्यथा ।
...र्भगिन्याः सुधासिन्धोः वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
... तेषां वत्सरं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
...स्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
दूरादेव पलायन्ते धर्म्मराजेन ताड़िताः ॥
...नो देवो महिषारूढो दण्डमुद्गरधारकः ।
...ष्टितः किङ्करैर्दुष्टैस्तस्मै कालात्मने नमः ॥
...त्थं त्वं द्विजशार्दूल ! कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
...म्यं यमद्वितीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः ।
सत्यं वदामि ते विप्र ! गृहस्थः स्यात् सदैव हि ॥
मार्त्तण्डेन समो धर्म्मो न भूतो न भविष्यति ।
सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्य इह लोके परत्र च ॥
ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्व्वन्ति मानवाः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
भार्य्याहीनो लभेद्भार्य्यां सुरूपां कुलसम्भवाम् ॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितः सकललोकनिपातदण्डः ।
तस्यां भजन्ति सुतियौ च गृहे भगिन्याः
प्राप्नोति वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

...मधारः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यद्वा, यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-धारायुक्तास्त्रविशेषः । किरीच काटार इत्यादि भाषा ॥

...मनं, क्ली, (यम्+भावे ल्युट् ।) बन्धनम् । उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १९ । ४८ ।
"अणुर्व्वामननामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
मननान्मुनिरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥")

...मनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम्+ल्युः ।) यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । २२ ।
"यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।"
"यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा, तत्रैव । १४ । २२ ।
"यन्त्री राड़्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्त्री ।"
"यमनी सर्व्वेषां नियमकारिण्यसि ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

...मनिका, स्त्री, (यच्छति आवृणोतीति । यम्+ल्युः । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्य्या । यमस्य द्वे भार्य्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति जटाधरः ॥

यमप्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री+कः । यमस्य प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वसा ।) यमुना । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४९ ॥

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५।४।९१ । इति टच् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २।९९ ॥ अस्य पुर्य्यादि यथा,
"पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखकः ।
भर्त्री चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥"
इति जटाधरः ॥ * ॥
स च विमात्रा छायया शप्तः । (यथा, मार्कण्डेये । ७७ । २५—२९ ।
"छायासंज्ञा त्वपत्येषु यथा स्वेष्वतिवत्सला ।
तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्ववर्त्तत ॥
लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
मनुस्तत्क्षान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
ताड़नाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
तस्याः पुनः क्षान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
ततः शशाप तं कोपात् छायासंज्ञा यमं द्विज ।
किञ्चित् प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥
पितुः पत्नीममर्य्यादं यन्मां तर्ज्जयसे पदा ।
भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति ॥")
तच्छापान्तं यथा,—
"स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्व्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः शापाद्धर्म्मदृष्टिरभूत् सुतः ॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ । २५—२९ ॥

यमराट्, [ज्] पुं, (प्राणिसंयमनात् यमप्रभृतयः किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति वा । राज्+क्विप् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥

यमलं, क्ली, (यमं लातीति । ला+कः ।) युग्मम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः । यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।
"सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
ते जाता वै किशोराश्च धनुर्व्वाणधराः किल ॥")

यमलपत्रकः, पुं, (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ कः ।) अश्मन्तकवृक्षः । कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यमलार्ज्जुनहा, [न्] पुं, (यमलार्ज्जुनौ हतवान् इति । हन्+क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

यमलार्ज्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्ज्जुनौ चेति कर्म्मधारयः ।) गोकुलस्थार्ज्जुनवृक्षद्वयम् । तौ कुबेरपुत्त्रौ नलकूवरमणिग्रीवौ । नारदशापात् वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
"यदिमौ लोकपालस्य पुत्त्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्म्मदौ ॥
अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥
श्रीशुक उवाच ।
स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्ज्जुनौ ॥
ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्त्तुं वचो हरिः ।
जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्ज्जुनौ ॥
देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥
इत्यन्तरेणार्ज्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
आत्मनिर्व्वेशमात्रेण तिर्य्यग्गतमुलूखलम् ॥
बालेन निष्कर्षयतान्वगुलूखलं तत्
दामोदरेण तरसोत्कलिताङ्घ्रिबन्धौ ।
निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेप-
स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
बद्धाञ्जली विरजसाविदमूचतुः स्म ॥
वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्म्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूवरसादनम् ।
संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ॥
श्रीशुक उवाच ।
इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमली, स्त्री, (यमल+स्त्रियां ङीष् ।) चोटिकाद्वयम् । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥ चोटी शाटीपर्य्याये हेमचन्द्रेण गणिता सैव चोटिका ॥

यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, क्ली, (यमस्य धर्म्मराजस्येव व्रतम् ।) राजधर्म्मविशेषः । स तु पक्षपातं विना प्रजानां शासनरूपः । इति पुराणम् ॥

यमस्वसा, [ऋ] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।) यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥ (यदुक्तं हरिवंशे आर्य्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
"जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः क्षमा दया ।
ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥")

यमानिका, स्त्री, (यमानी+स्वार्थे कन् ।) यमानी । तत्पर्य्यायः । अजमोदा २ उग्रगन्धा ३ ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥
"चत्वारि यमान्याम् । यमानी द्विविधा एका

...सा अजमोदा इत्येव ख्याता।
अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात्
इत्येषोति सुभूतिः। केचित्तु अजमोदादिदयं
यवयमान्यां अमस्यभोदिदयं यमान्याभिध्याहुः।
उपगन्धाजमोदाख्या स्मृता चैवयमानिका
इति। 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकञ्च
यमानिका।' इति च रत्नः। यच्छति विर-
मति निवर्त्तते अग्निमान्द्यमनया यमानी। यमो
उ विरतौ नाम्नीति अनट् ईप् यमानी स्वार्थे
के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या।
यवानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित्।"
इति भरतः॥ * ॥ अस्या गुणाः। कुष्ठशूल-
नाशित्वम्। हृद्यत्वम्। पित्ताधिकारित्वम्।
वायुकफशमनाग्नित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्नि-
मान्द्यमनयेति। यम + करणे ल्युट्। ङीप्।
पृषोदरादित्वात् साधुः।) यमानिका। इति
शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायास्याः पर्य्यायः।
"यमानी दीपको दीप्यो भूतिकञ्च यमानिका।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः। मृत्युञ्जयत्वादेवास्य
तथात्वम्।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥
(यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे। वैवस्वत-
कालौ। यथा, महाभारते। २। १०। १५।
"तेजसा सूर्य्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः।
यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः॥"
"यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः।" इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः॥)

यमी, स्त्री, यमुनानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, श्रीमद्भागवते। ८। १३। ९।
"तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः।
यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु॥")

यमुना, स्त्री, (यमयतीति। यमि + "अजियमि
शीङ्भ्यश्च।" उणा० ३। ६१। इति उनन्।
टाप्।) दुर्गा। यथा,—
"सर्व्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च।
ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्व्वमङ्गला॥
सङ्गमाद्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते।
यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ * ॥
यच्छति विरमति गङ्गायामिति। नदी-
विशेषः। सा तु हिमालयदक्षिणदेशादि
... प्रयागे गङ्गायां मिलिता। तत्पर्य्यायः।
... लिन्दी २ सूर्य्यतनया ३ शमनस्वसा ४।
... ।२।१०।३२॥ तपनतनूजा ५ कलिन्द-
... ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्द-
... ती १० यमनी ११ यमी १२। इति
... त्नावली॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य्य-
... ४। इति जटाधरः॥ (यथा,—
... सरस्वती गोमती यमुना सरयूः सखी।
... वती गौडा उत्तरात् पूर्ववाहिनी॥"
... हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

अस्या जलगुणाः। पित्तदाहवान्तिश्रमापहत्वम्।
स्वादुत्वम्। वातजननत्वम्। पावनत्वम्। वह्नि-
दीपनकरत्वम्। रोचनत्वम्। बलप्रदत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी।
यथा,—
"सावर्णिमनुरुद्दं तु तयो घोरं चकार च।
यत्नादि भविता लोके मनुः सावर्णिकोऽन्तरे।
जाता शनैश्चरास्य यत्नं स तु लब्धवान्।
तयोर्यवीयसी या तु यमश्च यमभगिनी।
अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी॥"
इति वह्निपुराणे मानवोपाख्यानम्॥ * ॥
सा च वृन्दावने श्रीकृष्णस्य परा मूर्त्तिः। यथा,
श्रीभगवानुवाच।
"इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम्।
अत्र ये पशवः पक्षिमृगाः कीटा नराधमाः।
ये वसन्ति ममाधिष्ण्ये मृता यान्ति ममालयम्॥
अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये।
योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः॥
पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम्।
कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमामृतवाहिनी॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः॥ * ॥
अस्या जलस्य कृष्णवर्णत्वकारणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच।
"यदा दक्षसुता ब्रह्मन्! सती याता यमक्षयम्।
विनाश्य दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः॥
ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः।
अपत्नीकं तदास्त्रेण ओन्मादेनाभ्यताडयत्॥
ततो हरः शरेणाथ ओन्मादेनाभिताडितः।
विचचार ततोऽरण्यं काननानि सरांसि च॥
स्मरन् सतीं महादेवस्तदोन्मादेन ताडितः।
न शर्म्म लेभे देवर्षे बाणविद्ध इव द्विपः॥
ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते मुने।
निमग्ने शङ्करे चापि दग्धा कृष्णत्वमागता॥
तदाप्रभृति कालिन्द्या भृङ्गाञ्जननिभं जलम्॥"
इति वामने ६ अध्यायः॥ * ॥
ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यादिस्तस्यां स्नानपिण्डदानफलं
यथा,—
"ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम्॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम!।
ज्यैष्ठामूलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत्॥
समभ्यर्च्याच्युतं सम्यक् मथुरायां समाहितः।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम्॥
ज्यैष्ठामूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्द्दनम्।
धन्यो नः पिण्डनिर्व्वापं यमुनायां प्रदास्यति॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः॥

यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः।) सूर्य्यः।
इति हेमचन्द्रः। २। ९॥

यमुनाभित्, [द्] पुं, (यमुनां भिनत्तीति। भिद् +
क्विप्।) बलदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१३८॥
(एतद्वृत्तान्तमस्य यथा, हरिवंशे। १०२।
१३—२६।

ययातिः
"न चैवाचरताचिन्त्ये ...
... यमुना हारी सुन्दरि
सा त्रिदशनमतोरा ...
आचरेन यतो मौना ...
लाङ्गलादिमानी ...
मङ्गलमभगवता ...

ययाभाननः, [न्] पुं, (ययुना...
यमः। इत्यमरः। १। १। ६१।
ययेवता, स्त्री, (ययं इत्यपि ...
वाहनकात् उन्नः। डाप्।) इत्य...
त्रिकाण्डशेषः॥

ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः। तत्पर्य्यायः।
१। इति त्रिकाण्डशेषः। नाहुषः।
जटाधरः॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
"नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्त
यतिर्ययातिः संयातिरायतिः पञ्चकः ...
यतिर्निर्म्मवयातिश्च ...
ययातिरभवद्राजा धर्म्मैकशरणः सदा।
शर्म्मिष्ठा तस्य भार्य्याभूत् दुहिता ...
भार्य्या चैवोशनसो देवयानी च ...
ययातिर्देवयान्यान्तु पुत्रावजनयत् ...
यदुञ्च तुर्व्वसुञ्चैव शर्म्मिष्ठा ...
तथाद्रुह्यं तु राजर्षिः शर्म्मिष्ठा ...
द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारान् ...
ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी ...
ययातिसहिता राजन् जगाम ...
ददर्श च तदा तत्र कुमारान् ...
क्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता ...
किंनामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः! ...
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि ...
तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव ...
शर्म्मिष्ठाञ्च तथा तस्य देवी ... शर्म्मिष्ठामिदं ...
समायोगात् ततो ...
शर्म्मिष्ठोवाच।
यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा ...
सखी हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं ...

शौनक उवाच।
श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीत् ...
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया ...
अविज्ञाय कृताश्च राजानं ...
अचिरादेव सम्प्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्ति ...
देवयान्युवाच।
शर्म्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्व्वणः।
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात! ब्रवीमि ते।
शुक्र उवाच।
धर्म्मज्ञः सन् महाराज! योऽधर्म्ममकृथाः प्रियं
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया।
ययातिरुवाच।
ऋतुकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः
नोपैति स च धर्म्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः।

भयमंनिय: शर्मिष्ठासुपसर्गियाम् ।
यौवनस्याहं हेयपाप्मा जरार्दन ! ।
फ्रुच मे तरुण जरेयं मा विशेत माम् ।

शुक्र उवाच ।

दया मद्ध्यानेन जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ! ।
लिसां समन्यस्तौ संक्रामय यदीच्छसि ।
दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ।”

इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
ष्ठं परिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
दो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
ग त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
र्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
सम्प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुरुवाच ।

ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ।
ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥

ययातिरुवाच ।

े त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
ष्मातुलप्रभवात् दुष्प्रजा ते भविष्यति ॥
वो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
नेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! ॥

तुर्व्वसुरुवाच ।

ामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
रूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥

ययातिरुवाच ।

ं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
ात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्वसो ! तव यास्यति ॥
ो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
ं वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥

द्रुह्युरुवाच ।

ाजं न रथं चाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते वराङ्गनाम् ।
रोगश्चास्य भवति तां जरां ते न कामये ॥

ययातिरुवाच ।

त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
ात् द्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
क्वचित् ॥
नो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
ं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥

अनुरुवाच ।

र्नैः शिशुरिवादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥

ययातिरुवाच ।

त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
ारादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥
रो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
ाश्रयस्योशनसः शापान्न च कृतोऽस्मि यौवने ॥
रो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
कञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
र्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
श्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

शौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ।

ययातिरुवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्व्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”

इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ।
राज्यञ्चापि गृहाणेदं यत् त्वयोपहृतं पुरा ।

शौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”

इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययीः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या+“यापोः किद् द्वे च” । उणा० ३ । १५८ । इति ईः द्वित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोषः ।।१।१५४।। (याति द्रुतं गच्छतीति । अश्वः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

ययुः, पुं, (यातीति । या+“यो द्वे च ।” उणा० १ । २२ । इति उः द्वित्वञ्च । यजन्त्यनेनेति । यज+उः । पृषोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमर-टीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधीयाश्वः । सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

यवः, पुं, (यूयते अमश्रा इति । यु मिश्रणे+अप् ।) स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्य्यायः । सित-शूकः २ । इत्यमरः । २।९।१५ ॥ शितशूकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६ कञ्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-प्रियः १० शक्तुः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम् १३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च । अशूकसदृशयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् । नृणां बहुवीर्य्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“यवः कषायमधुरो बहुवातशकृद्गुरुः ।
रूक्षः स्थैर्य्यकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।
“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं
प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्च्चाः ॥
स्थैर्य्याग्निमेधा स्वरवर्णकृच्च
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥
एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्य्यकृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवः स्मृतः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“क्वचिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तौ परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थे सन्देहे ।
‘वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥’
इति विध्यर्थवादरूपा प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घ-शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्ति-प्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—
“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्रवगौरादिसर्व्वालाभेऽपि वर्ज्जयेत् ॥”

इति कात्यायनसंहिता । ९ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं श्राद्धं कार्य्यं अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । यथा,—
“नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवशस्यागमे तथा ॥
इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणबहुतरवचनेषु नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्ण-त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति श्राद्धतत्त्वे नवान्नश्राद्धे ॥)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धान्यमानरूपः । इति शुभङ्करः ॥ षट्सर्षपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ।
षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्ज्जनीमूलसंस्थौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चैवाङ्गुष्ठेऽपूर्व्वधनप्रदः ॥”
अपि च सामुद्रके ।
“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्यर्जितं मर्त्यः प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्ज्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्व्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४। ३१।“[illegible] शतात्तु सह प्रजा व्यसृज्यन्त यवा-श्चा[illegible] मराय आसन् ।” “यवाः पूर्व्व-[illegible] यवाः [illegible] तद्दी-[illegible] धरः ॥)

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव+"स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।" ५।४।३। इति कन्।) यवः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः। (यथा,—
"यवका श्यामकाः शालयश्च सर्वधान्यकारकाः।
शालीनं शालयः कुर्मस्त्वत्कारं गुणा गुणैः।"
इति चरके सूत्रस्थाने १० अध्याये।)

यवक्यं, त्रि, (यवकानां भवनं क्षेत्रमिति। यवक+
"यवयवकषष्टिकाद् यत्।" ५।२।३। इति यत्।) यवभवनोचितक्षेत्रम्। इत्यमरः। २।
८।७।

यवक्षारः, पुं, (यवजातः क्षारः। शाकपार्थिववत् समासः।) क्षारविशेषः। यथा,—
"नरसारयवक्षारस्फटिकादिर एव काचवज-
यन्त्रैः।
बद्धः प्रायं कर्मं तद्धि महाराजकनाम।"
इति रसावली।
तत्पर्यायः। यवाग्रजः २ पाक्यम् ३। इत्यमरः।
२।९।१०८। यवनालः ४ यवशूकः ५ क्षारकः ६
शैवकः ७ यवनालजः ८। इति शब्दरत्नावली।
पाक्यजः ९ क्षारः १० तत्त्वं ११ गोऽरसः
१२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला। यवजः १४
यवशूकजः १५ यवाहः १६ यवापत्यम् १७।
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातगुल्मो-
दरानिलादित्वम्। आमशूलाश्मरीमूत्रकृच्छ्रविष-
दोषहरत्वम्। [illegible] इति राजनिर्घण्टः।
[illegible] इति राजवल्लभः। (तथा च।
"[illegible] यवक्षारो [illegible] यवाग्रजः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

यवचोरः, पुं, (यवस्य चोरः।) यवचूर्णम्।
[illegible]। इति हेमचन्द्रः।

यवक्षः, पुं, (यवी [illegible]) [illegible]। इति शब्दरत्नावली। [illegible] इति भरतः।

यवजः, पुं, (यवात् जायते इति। जन्+डः।)
यवक्षारः। इति रत्नमाला। (यथास्य पर्यायः।
"[illegible] यवक्षारो यवजो यवाग्रजः।
[illegible] यवनालजः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
[illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

यवतिक्ता, स्त्री, (यवादुद्भूतोऽस्य।) [illegible]।
इति राजनिर्घण्टः।

यवतिक्ता, स्त्री, [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]।")
[illegible]
[illegible]
[illegible] १०

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तिक्तपत्रा १३
यावी १४ तिक्ता १५। अस्या गुणाः। अतिक्ता-
श्रयम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। कृमि-
कुष्ठविषघ्नसदोषनाशित्वम्। रेचनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः।

यवतैलं, क्ली, (यवनिर्मितं तैलम्।) यवचूर्णादि-
युक्तपक्वतैलविशेषः। तत्प्रकारं गुणश्चाह।
"यवचूर्णार्द्धकुडवं मञ्जिष्ठार्द्धपलेन तु।
तैलप्रस्थः प्रलपयेत् काञ्जिके साधितो जयेत्।
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम्।"
इति सुखबोधः।

यवद्वीपः, पुं, (यवनामा द्वीपः इति मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः।) उपद्वीपविशेषः। यावा
इति भाषा। यथा,—
"यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्।
सुवर्णरूप्यकं द्वीपं सुवर्णकरमण्डितम्।"
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्धाकाण्डे
४० सर्गः।२८। "अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्त-
राज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं
विचेतयमिति शेषः। सुवर्णकरमण्डितमिति
सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितम्।" इति
रामायणतिलकनामतट्टीका।

यवनः, पुं, देशविशेषः। (यथा, मात्स्ये।१४०।४३।
"तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्वशः।
सशैलान् कुकुरान् रौधान् बर्बरान् यवनान्
खसान्।")
वेगः। वेगाधिकाश्वः। इति मेदिनी। गोधूमः।
गर्जरक्षम्। तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः।
(यौति मिश्रीभवतीति। यु+"सुयुरुवृञो
युच्।" उणा॰ २।७४। इति युच्।) जाति-
विशेषः। इति शब्दरत्नावली। स तु यवन-
देशोद्भवययातिराजपुत्रतुर्वसुवंशः। यथा,—
"यदोस्तु जाता यदवस्तुर्वसोर्यवनाः सुताः।
द्रुह्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः।
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव।"
इति मात्स्ये ३४ अध्यायः।१०।
सगरराजभयेन सर्वधर्मपरित्यागात् सर्वधर्मेष्विरहित-
त्वात् स्मृतं च आत्मधर्मपरित्यागात् म्लेच्छत्वं
बभूवेति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः शोभन-
मार्गादेवोत्पत्त्यापि म्लेच्छः। यवनशब्दवाच्य-
नीचादीनां रघुवंशभाष्यार्थैश्च लिखि-
तम्। अवगाहनात् सर्वधर्मादिरहितत्वं
वर्णितम्। यथा,—
"सगरश्च प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार च।
अर्द्धं शकानां शिरसो
मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः
[illegible]
[illegible] पारदाः
[illegible]
[illegible]

प्रकाशो प्रकृतेर्योद्भवानां [illegible]
[illegible] यत्र
[illegible]। यवनो
रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात्।
म्लेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथा
यवनादीनुपक्रम्य। ते
म्लेच्छत्वं ययुरिति। बौधायनः।
"गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।
सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।
यवनादीनां राज्यकालो यथा,—
"सप्त गर्दभिनश्चापि भोक्ष्यन्तीमां वसुन्धराम्।
यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषारश्च भविष्यति।
अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिवत्सरा।
भोक्ष्यन्त्यशीति तदथ येऽपि गर्दभिनः स्मृताः
शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीनि शतानि
प्रकाशो राज्यकालः स्यात् [illegible]
[illegible]
शतस्यार्द्धं चतुर्थानि वर्षाणां राज्यभागिनः।
मरुनाम्नां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति
महीम्।
यवना यवनैः सार्द्धं तथान्ये म्लेच्छसम्भवाः।
भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधास्तथा।
शतानि त्रीणि वर्षाणां पौण्ड्रा राज्यभुजः
स्मृताः।
आन्ध्राः पार्वतेयास्तु वै शते परिवत्सरा।
शताद्र्धमर्धं तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति वै नृपाः।
सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशातीनायतः स्मृताः।
तेषु च्छिन्नेषु कालेषु ततः किलकिला नृपाः।
भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोऽर्थतः।
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या म्लेच्छाश्च सर्वशः।
विपर्ययेण वर्त्तन्ते क्षयमेष्यन्ति वै प्रजाः।
लुब्धानिवृत्ताश्चैव भवितारस्तदा नृपाः।
तेषां व्यतीते पर्याये अष्टुवर्षयुगान्तरा।
राजानः संप्रणश्यन्ति कालेन महता ततः।
कल्किना ताडिता सर्वे आर्या म्लेच्छाश्च
सर्वशः।
अधार्मिकाश्च ये सर्वे पापकाश्चैव सर्वशः।
कृते प्रतिपन्नस्थे वै सन्ध्यांशेष्व च ये कली।"
इति [illegible] ९८ अध्यायः।
मुनिविशेषः। यथा,
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
कालयवनोऽपूर्वः [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ाराधयन्महादेवं सोऽयघूर्णमभचयत्।
दौ वरच तुष्टोऽस्मै वर्षे द्वादशमे हरः ॥
भाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः।
दयोषित्प्रसङ्गमाधाय पुत्त्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
ं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः।
प्रभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
स च वीर्य्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान्।
पप्रच्छ नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥
म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंवृतः।
गजाश्वरथसम्पन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥
ययौ चाव्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिने दिने।
यादवान् प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं कुलम्।
यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली।
हन्ता तदिदमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम्।
स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥"
इति सञ्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महोदधिम्।
ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्म्ममे ॥
मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्द्दनः।
आसन्ने कालयवने मथुराञ्च स्वयं ययौ ॥
बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः।
निर्जगाम स गोविन्दो ददर्श यवनञ्च तम् ॥
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः।
अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम्।
यत्र शेते महावीर्य्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥
सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम्।
पादेन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्म्मतिः ॥
दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना।
तत्क्रोधजेन मैत्रेय। भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥"
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥

[यवन]ः, त्रि, (यौतीति। यु+"जुचङ्क्रम्येति।" उ०
२। १२४। इति युच्।) वेगी। इति मेदिनी।
ने, १११॥ (यथा, वैद्यकचरिते। १। ६५।
"समन्ववारा यवनाश्वयायिनं
प्रकाशरूपा मनुवंशमन्वगुः।")

[यवने]ष्टः, पुं, (यवनेष्टः। ... प्रियत्वात्
तथात्वम्।) गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

[यवन]प्रियं, क्ली, (यवनानां प्रियम्।) मरिचम्।
इति हेमचन्द्रः। ३। ४८॥ (विवरणमस्य
मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

[यवना]चार्य्यः, पुं, (यवनो नामाचार्य्यः।) ज्योतिः-
शास्त्रकर्त्तृमुनिविशेषः। इति वराहमिहिरः ॥

[यवना]नी, स्त्री, (यवनानां लिपिः। "यवनाल्लि-
प्याम्।" ४। १। ४९। इति वार्त्तिकोक्त्या
ङीष्, आनुगागमश्च।) यवनस्य लिपिः। इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

[यवना]रिः, पुं, (यवनानामरिः। यवनः कालयवनो
ऽरिर्येनेति वा।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

यवनालः, पुं, (यवानां नाला इव नाला यस्य।)
धान्यविशेषः। देधान् इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
योनालः २ जूर्णाह्वयः ३ देवधान्यम् ४
जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६। इति हेम-
चन्द्रः। ४। २४४॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
१५ अध्याये।
"यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च।
खेदयित्वा ततः पश्चाद्भावयेत् कुशलो भिषक्॥")

यवनालजः, पुं, (यवानां नालेभ्यो जायते इति।
जन्+डः।) यवक्षारः। इति हेमचन्द्रः। ४।
१०॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥")

यवनिका, स्त्री, (युनात्याच्छादयत्यनया। यु+ल्युट्।
ङीप्। स्वार्थे कन्। टाप्।) जवनिका। इत्य-
मरटीका॥ कानात् इति भाषा। (यथा,
भागवते। १। ८। १९।
"मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम्।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा॥")

यवनी, स्त्री, (यूयते मथ्यते भुक्तमनया। यु+
ल्युट्। ङीप्।) यवानीनामकौषधिभेदः।
इति मेदिनी। ने, ११२॥ (यवनस्य स्त्रीति।
यवन+ङीप्।) यवनभार्य्या॥ (यथा, रघुः।
४। ६१।
"यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः॥")

यवनेष्टं, क्ली, (यवनानां इष्टम्।) सीसकम्।
इति हेमचन्द्रः। ४। १०७॥ मरीचम्।
पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः।) लशुनः। राज-
पलाण्डुः। निम्बः। पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥
(तथास्य पर्य्यायः।
"पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः।)
क्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे।
"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता।
पीडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते॥"
यवाकारा मध्ये स्थूला प्रान्ते तन्वी॥ चिकि-
त्सा यथा,—
"अजगल्लीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादिवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत्।
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्॥"

यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य।) वंशः। इत्य-
मरः। २। ४। १६१॥ जटामांसी। कुटजः।
इति मेदिनी। ले, १६२॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"कुटजः कुटजः कोटो वत्सको गिरिमल्लिका।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)
पलाण्डुः। इति शब्दरत्नावली॥

यवमध्यं, क्ली, (यववत् मध्यं यस्य।) चान्द्रायण-
भेदः। यथा,—

"शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा।
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
(पुं, यज्ञभेदः। यथा, शतपथब्राह्मणे। १३।६।
१। ९।
"यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति॥"
यवाकारमध्ये, त्रि। यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
स्थाने १ अध्याये।
"शरावनिम्नमध्यास्तु यवमध्यास्तथापरे।
एवंप्रकाराश्चतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः॥")

यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा। यव+
"व्यचश्छन्दसि तिलयवाभ्याम्।" ४।३।१४९। इति
मयट्।) यवनिर्म्मितः। यवशब्दात् मयट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे।२।
२। ३। १३।
"अर्कपलाशाभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यथा-
हवनीयमाधाय न भवति तन्निदधाति॥")

यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य।) यवक्षारः।
इति शब्दरत्नावली॥ (विशेषोऽस्य यवक्षार-
शब्दे ज्ञातव्यः॥)

यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कार्य्यत्वेनास्त्यस्य।
अर्श आदित्वादच्।) यवक्षारः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ (यथास्य पर्य्यायः।
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति। जन्+
डः।) यवक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥
(विवरणमस्य यवक्षारशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

यवसं, क्ली, (यौतीति। यु+"वहियुभ्यां णित्।"
उणा० ३। ११९। इत्यसच्। संज्ञापूर्व्वकत्वान्न
वृद्धिः।) तृणम्। घासः। इत्यमरः।२।४।१६७॥
(यथा, मनौ। ७। ७५।
"तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च॥")

यवसुरं, क्ली, (यवनिर्म्मिता सुरा। "सुरासेना-
च्छायाशालानिशा स्त्रियाम्।" लिङ्गानुशासने
नपुंसकाधिकारे १२। इति क्लीवत्वम्।) यव-
जातसुरा। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्र्यते इति। यु+"यमु-
यविभ्यो ... ।" उणा० ३।८१। इति
आगूच्।) बहुजलपक्वतण्डुलविशेषः।
याउ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। उष्णिका २
श्राणा ३ विलेपी ४ तरला ५। इत्यमरः। २।
९।४९॥ "यूयते मिश्र्यते यवागूः यु स मिश्रणे
... यवागूः ... कोऽपि विलपि
... उष्णा ... उष्णिका
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...

"[illegible] मार्यं [illegible] च [illegible]।
[illegible] यवायू: [illegible]।'
इति [illegible] इव [illegible]।" इति तट्टी-
[illegible]। [illegible] गुणा:।
"[illegible] लघ्वी [illegible]।
[illegible] हिता [illegible]।"
इति राजवल्लभ:।
([illegible] गुणा [illegible]।
"[illegible] यवागू:
[illegible]।
[illegible]
[illegible]

[illegible]

नेत्रामयक्रिमिच्छर्द्दिहिक्काश्वासिरुजो हरेत्।
अथ सुरासानीयवानीनामगुणा:।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणै:।
विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी
गुरु:।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
यवाम्लं, क्ली, (यवस्याम्लम्। तत्कारणकत्वात्तथा-
त्वम्।) यवक्षार:। इति राजनिर्घण्ट:।
यवाम्लजं, क्ली, (यवाम्लाभ्यां जायते इति। जन्+
ड:।) सौवीरम्। इति राजनिर्घण्ट:।
यवास:, पुं, (यौतीति। यु+"अतव्यसीति।"
उणा० ४।२। इत्यादिना आस:।) दुरालभा।
यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा।"
इति रत्नमाला।
खदिरभेद:। यथा,—
"कण्टकी बालपत्रश्च यवास: खदिरच्छाया।"
इति शब्दमाला।
यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेष:। तत्-
पर्य्याय:। यास: २ बहुकण्टक: ३ [illegible] ४
[illegible] ५ रोदनिका ६ [illegible] ७ बाल-
पत्र: ८ [illegible] ९ कण्टकालुक: १० [illegible]
[illegible] ११ गान्धारी १२ [illegible] १३। अस्य
गुणा:। मधुरतिक्तत्वम्। शीतत्वम्। पित्तार्त्ति-
दाहनाशित्वम्। [illegible]कारित्वम्। छर्द्दि-
[illegible]। इति राजनिर्घण्ट:।
यवासक:, पुं, (यवास + स्वार्थे कन्।) दुरालभा।
इति शब्दरत्नावली। (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४८ अध्याये।
"[illegible]।
[illegible]।")
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तन्निर्मिता शर्करा।
[illegible] समास:।) [illegible]
[illegible]

[illegible]

"[illegible] मे [illegible]
कनिष्ठभ्रातरि, पुं। [illegible]
(त्रिष्वपि। यथा, मा[illegible]
"भ्रातुर्यविष्ठस्य [illegible]
प्रवेश्य [illegible]
यवीयस्, [त्] त्रि, ([illegible]
युवन् + "द्विवचनविभज्य[illegible]
५।३।५७। इति ईयसुन्। [illegible]
मनौ। २। १२८।
"[illegible] दीक्षितो [illegible]

[illegible] युवा। इति मेदिनी।
यवोत्थं, क्ली, (यवेभ्य उत्तिष्ठति [illegible]
क:।) सौवीरकम्। इति रा[illegible]
यव्यं, त्रि, ([illegible]

[illegible]

ष्ट्रम् । यथा, माघे । ९ । ६८ । ९१ ।
"इदं मम यशस्वी करेत ।"
ः कीर्त्तिमता मा ।" इति महाभा
ः, त्रि, यशस्वी । यथा, कथुवेदे । ८ ।
। ४ ।
सा यशा काशकीर्त्ती कृतवती ।"
यशः यशस्तुति भवति ।" इति महाभा
ः ।)
ः, पुं, (यशःशब्दः यशः । शाकपार्थिव-
समासः ।) इन्द्र । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ।
ः, त्रि, (यश इव दीर्घं यस्य ।) यशः ।
। हेमचन्द्रः । ६ । ३८ (यथा, कथासरित्-
रे । ८९ । ४४ ।
ः प्रतेन स्थिरेव साकन्दवर्त्तितया ।
दीर्घः प्रथमो न यशःस्थिती कृपः ।")
, पुं ।
, स्त्री, धातुविशेषः । दस्ता इति भाषा । यथा,
कं द्रष्टव्यं शीतिस्नेहदशा समागम ।
सं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत ।
तुल्यं परमं मेहान् पाण्डुश्वासाम्लपित्तिकाः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
ः, त्रि, कीर्तिकारकः । शुभ्राभिमानः ।
करोति च इत्यर्थे ("अनो हेतुताच्छील्यानु-
लोमेषु ।" ३।२।२० ।) इति टप्रत्यये निष्पन्नः ।
यशस्करी विद्या इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
रघौ । ८ । ६८ ।
सन्धी नियमी राजः प्रयाणे विजये स्वकं ।
अथ्याप्यज्जन् गतायासु श्रीमें चैव यशस्करः ॥"
यशःशेषविशेषे, स्त्री । यथा, मार्कण्डेये ४० अः ।
विरलं पुष्पवृक्षायां बालधारोकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां मानिद्रायां कृताशनम् ॥"
शोभावतीपुर्या जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०३ । १८ ।
"तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाढ्यो बहुश्रुतः ।
ब्राह्मणोऽभूद्भृत्यस्य भार्या मेखलेति च ॥")
यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । कादिकामोषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
यशस्वान्, [त्] त्रि, (यशोऽस्यास्य । यशस् + मतुप् ।
मस्य वः ।) कीर्त्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
"यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥")
यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + ङीप् ।) वनका-
र्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (साध्यगतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।
"अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
भार्या मध्यगतास्यस्य विप्रस्यैतामलान्यया ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकथने ।
२९ । १४१ ।
"यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥")

यशस्वी, [न्] त्रि, (यशोऽस्त्यस्येति । यशस् +
"अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)
यशोविशिष्टः । कीर्त्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, रघौ । ८ । ११२ ।
"दिवसैरल्पैरिव गच्छता यशस्वि-
नाम् ।
पुत्रेणैव न कृतस्य मनो वै;शिष्य: परः ॥")
यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कीर्त्तिप्र-
दातरि । यथा, वाराहे ।
"सुवर्णं रजतं ताम्रं वस्त्रं यशोदमेव च ।
दीर्घं लौहञ्च यशेषं धातवो निधयस्तथा ॥")
यशोदातरि, त्रि ॥
यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
"नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पपौ यस्याः स्तनं
हरिः ॥"
(दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
"तेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै हृदमत्मनः ।
राजर्षिजननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥"
यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ३ । ४ । ६ । २ ।
"यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥")
यष्टा, [ष्टृ] पुं, (यजते इति । यज् + तृच् ।) याग-
कर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यष्टमानः२ । इत्यमरः ।२।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । २ ।
"स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामयतोपतिः ॥")
यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज् + बाहुलकात्
तिः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।४।१७९।)
ध्वजदण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । भुज
दण्डः । इति मेदिनी । टि, २६ ॥
यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजति सङ्गच्छते । यज् + तिः ।)
तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
"क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥"
"यष्टिः हारावलिः ।" इति मल्लिनाथः ॥ ० ।)
भार्गी । मधुका । शस्त्रभेदः । इति मेदिनी ।
टि,२६ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । दण्डः २ । लगुडः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४९ ॥ तद्दानफलं यथा,
वह्निपुराणे ।
"यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति मेघशीने सुदुर्म्मते ।
तेषान्तु विपुलः पुंसां सन्तानो मोदवर्द्धितः ॥"
(स्त्री, शाखा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।
"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥"
"चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।" इति तत्र मल्लि-
नाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्य्यायः । यथा,
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु तथैवाला जलजातिरसा पुरा ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुक्कुटः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
दण्डश्च ॥
यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
भेदः । यथा —
"यष्टिका दण्डिका चैव लिम्बिका मालिकेत्यपि ।"
इति जटाधरः ॥
यष्टी । यथा,—
"धन्यश्च दीपिका यष्टी यष्टिका नीरलोधिका ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यष्टिमधुका । यथा,—
"अथ यष्टीमधुकं स्यान्मधुयष्टी तु यष्टिका ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
लगुडः । यथा,—
"अथ दण्डिश शस्त्री च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
दण्डः काष्ठोऽपि लगुडः लगुडो लगुडो-
ऽपि च ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + ग्रह +
"शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति ।" ३।२।९।
इत्यस्य वार्त्ति॰ अच् ।) यष्टिधारकः । लगुड-
धारी । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
यष्टिमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति रत्नाकरः ॥ (यष्ट्यस्य पर्य्यायः ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु तथैवाला जलजातिरसा पुरा ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्य्यायः । क्लीतकम् २ मधु-
कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २।४।१०९ ॥
यष्ट्याह्वम् ५ यष्टिः ६ स्थलजात चेत् यष्टिमधु ७
जलजा चेत् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
अपि च ।
"यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
अन्यत्क्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥"
अस्या गुणाः ।
"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत् ।
सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्य्या पित्तानिला-
स्रजित् ।
व्रणशोथविषच्छर्द्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
यष्टी, स्त्री, (यष्टि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति
ङीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः पर्य्यायः ।
"यष्टी यष्ट्याह्वयं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ ।
"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत् ।

सुसिताभा शुक्लता केशा खर्या पिपासिता-
प्रयशोपविषच्छर्दिव्रणार्त्तानिघयामहा।"
सजित्।
(हारभेदः। तल्लक्षणं यथा, बृहत्संहिता-
याम्। ८१। ३६।
"संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविद्भिरुक्ता।")
यष्टीकं, क्ली, (यष्टी+कन्।) यष्टिमधु। इति
राजनिर्घण्टः॥
यष्टीपुष्पः, पुं, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य।) पुत्र-
जीववृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
यष्टीमधु, क्ली, "(यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य।) मिष्ट-
मूलविशेषः। यष्टीमधु इति मूलहटी इति च
हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। मधुयष्टी २ मधु-
वल्ली ३ मधुस्रवा ४ मधूकम् ५ मधु ६ यष्टी-
कम् ७ यष्ट्याह्वम् ८। (तथा च।
"यष्टीमधु तथा यष्टी-मधुकं क्लीतकन्तथा।
अन्यत् क्लीतनकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। किञ्चित्तिक्तत्वम्।
शीतलत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। पित्तहरत्वम्। वण्य-
त्वम्। शोषतृष्णाव्रणापहत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
२० अध्याये। "तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य
यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत।")
यष्ट्याह्वं, क्ली, (यष्ट्याह्वा यस्य।) यष्टिमधु।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये।
"यवाश्वगन्धा यष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं
हितम्॥")
[यस], र य उ यतने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) र,
अयसत् अयासीत् अयसीत्। अकारात् प्रथा-
दिभावमिथं ह इत्यन्ये। य, प्रयस्यति। क्रम
इत्यादिना केवलात् संपूर्व्वाच्च अकारात्
... विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति
...यसति। उ, यसित्वा यस्त्वा। यतनं यत्नः।
...न दुर्गादासः॥
... पुं, (यजति सोमपायेति। यज्+क्विप्।
...यां कन्।) ऋत्विग्विशेषः। इति सङ्क्षिप्तसारोणादि-
...रथम्॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
...।१।१०।१०। "यथाकामी श्रौतमौक्याके-
...वाद्दिवात्रयिंशालङ्कायनजैमिनिर्दैवन्याय-
...नार्यवत्तयसानेतस्येति॥").
... (यजतीति। यज्+"भृञ्चयजिविकामसिभ्यः किन्
...स्तनिभ्यः।" उणा० ३। १५४। इति
...च नियातिनः।) यजमानः। ऋत्वि-
...ः॥ (त्रि, महान्। यथा, ऋग्वेदे।
...।
...र्जिता यो अयामानां गर्भो ह्यनभो
यज्वो अस्ति।"
...र।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

या, ल गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट्।) ल, याति। इति दुर्गा-
दासः॥
यागः, पुं, (इज्यते इति। यज्+घञ्।) यज्ञः।
इत्यमरः। २। ७। १३॥ तत्र श्रौतामिश्रल
हविर्यज्ञाः सप्त। यथा। आग्न्याधानं तदै
याग्निहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ पिण्डपितृ-
यज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्म्मास्यः ५ निरूढ-
पशुबन्धः ६ सौत्रामणिः ७। स्मार्त्ताग्निजन्य-
पाकयज्ञाः सप्त। यथा। औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्थालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-
बलिः ५ ईशानबलिः ६ अष्टकाष्टका ७।
श्रौताग्निसप्तसंस्थाः। यथा। सोमयागः स
एवाग्निष्टोमः १ अत्यग्निष्टोमः २ उक्थ्यः ३
षोडशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था
क्रतुश्च। अतिरात्रः ६ अप्तोर्य्यामः ७। उत्तर-
क्रतवो बहवः। यथा। महाव्रतम् १ सर्व्वतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ बृहस्पतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनाद्यष्टादश १०। इत्यादि
श्रौतसूत्रम्॥ ० ॥ सर्व्वदेवानां यागकालो यथा,

शुक्र उवाच।
"स्वल्पेनैव तु मर्त्त्यैश्च महापुण्यं यथा भवेत्।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर!॥

ब्रह्मोवाच।
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि।
अल्पकेन महापुण्यं ग्रहचान्तिविधौ गतिम्॥
भृगुपूर्व्वाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम्।
स्कन्दस्य भाग्यस्य उमाया भृगुवासरे॥
दैवयोगात् यदा षष्ठी पुष्यर्क्षरविवासरम्।
स्कन्दयागस्तदा कार्य्यः सर्व्वकामप्रसाधकः॥
वारेण वा यदा सूर्य्यः सप्तमी विजया मता।
तदा तु भवते भानोर्यागः सर्व्वगुणावहः॥
प्रतिपत्तिथिसंयोगे अर्कर्क्षे चोत्तरासु च।
नवम्यां मङ्गलायोगो भानुमूलदिनं यदा॥
अष्टम्यां वाथ चन्द्राद्ये श्रवणेन शुभावहम्।
अहिमर्द्दं क्षणाहे तु गणेशे तस्य वाहनि॥
पुनर्व्वसौ गुरोर्व्वारे द्वादश्यां श्रवणेन वा।
सोमयस्तं यदा योगं विष्णोः सर्व्वार्थसाधकम्॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये लक्षितर्क्षे भवेत् कचित्।
ग्रहयागस्तदा कार्य्यः सर्व्वप्राप्तिप्रदायकः॥
स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता।
उत्तरासु च सर्व्वासु भानुमैत्राष्टमीषु च॥
शान्त्यभिषेकयागेषु सर्व्वकामार्थदाष्टमी।
गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः।
सतमांसाद्यकामाय यागो ग्रहविनायके॥
पूर्णिमासु च सर्व्वासु अष्टमीद्वादशीषु च।
चतुर्द्दश्यां तृतीयासु ग्रहे ऋक्षे शुभेषु च।
सर्व्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्व्वो महामुने!॥
मन्मसाधनदत्तायो ग्रहयागादवाप्यते।
ज्ञैमेधाद्यागशताच्च समायागाध्वहासने॥
सोमपानयशःसिद्धिं महादेवादवाप्नुयात्।

आरोग्यं नवनागं भास्कराद्...
मनिमित्तं यथाकामं प्रयच्छति ...
विघ्नो न भवते तस्य यस्तु पद्मे...
विनायादिभेदेन वश्यां तद्वा स्वर्गं ...
मातृयागाच्छान्तिसिद्धिः सर्व्वामरि...
भवते धनवान् पुनः प्रथमाद्दे दुर्गा...
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रमा...
मापादैर्मत्स्यासोत्था क्षेत्रादैर्भ...
ईशाद्दैः कान्तिकाद्यास्तु यष्टमा विप्र...
इत्याद्ये देवभतारे उदयतिष्यत्योम...
कीर्त्तनम्॥ ० ॥

अथ ग्रहयागविधिः।
"प्रणम्य नव रथ्यादीन् शुभाशुभफलप्र...
ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः।

अथ ग्रहयागप्रयोगः।
तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्रानुरा...
मृगशिरोरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्य...
मयेषु चन्द्रताराशुद्धौ शुभलग्ने यागः कार्...
अत्र कालग्रहभूतग्रहप्रमत्ततररोगान्त...
दुःस्वप्नरोगाभिभवादभूतदुःस्वप्नावलोकना...
स्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मनमासाद्य...
कर्त्तव्यम्। अवश्यं विना केवलस्वास्थ्यतुष्ट्य...
श्रीकामादिपौष्टिकन्तु मलमासादौ नरकाल...
कार्य्यम्॥ ० ॥ तत्र यजमानः कृतस्ना...
गोमयोपलिप्ते देशे दर्भासनोपविष्ट उदङ्...
स्वस्तिवाच्यः सूर्य्यः सोम इति पठित्वा ...
तिलदर्भयवसहितजलपूर्णताम्रपात्रं गृहे...
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्मृत्य ॐ तत् ...
मुखार्थ्यं ॐ अद्येतादि अमुकगोत्रः श्रीअमु...
देवशर्म्मा अमुककामो ग्रहयज्ञमहं करि...
इति सङ्कल्प तज्जलमैशान्यां निःक्षि...
अन्यायर्थे गोमयाभ्यां वद्धाञ्जलिः। करि...
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः। ततः श्वेतसर्...
नादाय।
ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरी-
सृपाः।
अपसर्पन्तु ते सर्व्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः॥
ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा
यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च।
सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पै-
र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपैर्वि-
घ्नकानपसारयेत्। ततः स्वस्त्ययनपूर्व्वक-
मातृकापूजा वसोर्धारा आयुष्यजपं तद्
गायत्रीजपं वृद्धिश्राद्धञ्च कृत्वा तद्दक्षिणां भो-
जयित्वा ब्राह्मणान् परितोष्य ततः स-
मस्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नास्तामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-
वचनम्। ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ॐ अद्ये-
त्यादि मत्सङ्कल्पितग्रहयागकर्म्मणि ग्रहपूर्व्व-
होमकर्म्मकरणाय अमुकगोत्रं अमुकदेव-

शर्म्मार्थं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं पूजादिकर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यम्। आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमम्। दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलम्। ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम्। उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम्। प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम्। प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिम्। नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुम्। वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनादिग्रहस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा मण्डपे ग्रहानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः। मध्ये।

ॐ आदित्यं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्।
शिवाधिदैवतं ध्यायेद्वह्निप्रत्यधिदैवतम् ॥

सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्याम्बरधरम्। इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य्य इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये।

ॐ सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं ह्यगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा ॥

चतुर्द्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम्।

ॐ आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्द्धक्रमात् शक्तिवराभयगदाधरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्।
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम् ॥

दशम्यां जातं पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम्।

ॐ मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम् ॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्।
नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम् ॥

द्वादश्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम्।

हिमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं वीरं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दण्डाक्षहारवरदकरमाह्वयेत्।
ब्रह्माधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम् ॥

एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम्।

ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम् ॥

नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ६ ॥ पश्चिमायाम्।

सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्बाणवरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत्।
यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम् ॥

कृष्णचतुर्द्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैरृत्याम्।

राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरं तथा।
कालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम् ॥

पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम्।

कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेत् विकृताननम् ॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम् ॥

अमावास्यायां जातं अश्विनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदैवतप्रत्यधिदैवतपूजनञ्च अयुतहोमादौ। ततस्तत्तद्वर्णवस्त्रतत्तद्वर्णगन्धतत्तद्वर्णपुष्पं दद्यात् ॥ धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुधूपम्। सोमाय सरलम्। मङ्गलाय देवदारुम्। बुधाय घृतमिश्रितदेवदारुम्। बृहस्पतये दशाङ्गम्। शुक्राय अगुरु। शनैश्चराय कालागुरु। राहवे गुड़त्वचम्। केतुभ्यो मधुमिश्रितगुड़त्वचम्। अभावे षोड़शाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः। सूर्य्याय रक्तचन्दनम्। सोमाय श्वेतचन्दनम्। मङ्गलाय कुङ्कुमम्। बुधाय सरलम्। गुरवे रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसमभागमेव दद्यात्। शनैश्चराय कस्तूरीम्। राहवे मद्यसारम्। केतुभ्यश्च मद्यसारम्। अधिदैवप्रत्यधिदैवताः पूजयेत् ॥ * ॥ अधिदेवता प्रत्यधिदेवता यथा। सूर्य्यस्य शिववह्नी। सोमस्य उमा जलम्। मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः। बुधस्य नारायणविष्णू। बृहस्पतेः ब्रह्मा इन्द्रश्च। शुक्रस्य शक्रः शची। शनैश्चरस्य यमः प्रजापतिश्च। राहोः कालः सर्पश्च। केतूनां चित्रगुप्तः ब्रह्मा च। एतत्तु अयुतादिहोमे ज्ञेयम् ॥ * ॥ सूर्य्याय गुड़ौदनबलिः। एवं सोमादीनामपि। सति सामर्थ्ये षोड़शोपचारादिना। बलौ तु। सूर्य्याय गुड़ौदनम्। सोमाय घृतपायसम्। मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकशावकम्। बुधाय क्षीरान्नम्। गुरवे दध्योदनम्। शुक्राय घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरम्। राहवे छागमांसम्। केतुभ्यः अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं चित्रौदनम् तत्तद्द्रव्यालाभे भक्ष्यान्तरं दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरुं श्रपयेत्। तत्र सामगानां क्रमः। अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितवारणमुदूखलं वैणवञ्च सूर्पं वारणचमसश्चोत्तलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा अशक्तौ शालितण्डुलान् सूर्पे निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत्। एवं सोमाय। एवं मङ्गलादीनामपि निर्व्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत्। त्रिस्तूष्णीम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य सूर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्थमेव वारत्रयम्। ततश्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कुशोत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं उभयथा साङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्करं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथा अन्तरोष्मणा सम्यक् पाको भवति मण्डगालनं दाहश्च न भवति। सम्यक्पाके सृते चरुमध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं कृत्वा चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। ततो भूमिजपादिकुशकण्डिकासंस्कारपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः आस्तृतकुशोपरि पूर्व्वमाज्यं पश्चाच्चरुं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समापयेत् ॥ * ॥ यजुर्व्वेदिनान्तु आज्यस्थालीमाज्यनिर्वपणानन्तरं सूर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तदोदूखलं विन्यस्य व्रीह्याद्यन्यतमं तत्र निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां मुष्टिं गृहीत्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत्। एवं सोमाय त्वा इत्यादि। ततः ॐ अवधं निर्हतं त्वा इत्यादिना मन्त्रनिर्व्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा त्रिरूर्ध्वं कुर्य्यात्। ततः पूर्व्ववत् पचनम्। चरुं कृत्वा आज्यदर्व्विं गृहीत्वा

पयमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । तत आघाराज्यभागान्तं कर्म्म कुर्य्यात् ॥ * ॥ अन्वेदिनान्तु प्रोक्षणी-पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तर्हिते ओं सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति ब्रीह्याद्यन्यतममुष्टिं प्रक्षिप्य ओं सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीताजलेन प्रोक्षयेत् । इत्यादि । एवं सोमाय त्वा इत्यादि । ततः स्विष्टकृदर्थं किञ्चिदधिकं तूष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्तर्हितं कृत्वा पूर्व्वपश्चिमोर्द्ध-लोमकृष्णाजिने उदूखलं निधाय तत्र सूर्य्यस्य ब्रीह्याद्यन्यतमं प्रक्षिप्य मुषलेनावहत्य सूर्पेण वितुषीकृत्य प्रक्षाल्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्य तथैव श्रापयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ओं सोमाय स्वाहेति होमपर्य्यन्तं कुर्य्यात् । ततः शान्तिकर्म्मणि अग्ने त्वं वरद-नामासीति नाम कृत्वा ।

ओं पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीताङ्गजठरोऽरुणः ।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-
रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ओं वरदनामाग्ने इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पौष्टिक-कर्म्मणि तु बलदनामाग्निः । ग्रहहोमे अग्नी-नाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः ।
शनैश्चरे महातेजा राहौ चैव हुताशनः ।
केतुष्ठ लोहितोऽग्निः स्यादिति वह्निविनिर्णयः ॥

ततः स्वगृह्योक्तविधानेन यथा सूर्य्यादि-ग्रहेभ्यः प्रत्येकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अथ मन्त्राः । सूर्य्यस्य आकृष्णेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरा ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः । ओं आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिर-ण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्य्याय इति देवतोद्देश-त्यागमितरैः कार्य्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्देवेति-मन्त्रस्य वरुण ऋषिर्विराड्देवता सोमस्य पूजा-होमकर्म्मणि विनियोगः । ओं इमन्देवा अस-पत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय । ...अमुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे स्वाहा । इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्द्धेति-मन्त्रस्य धर्माङ्गिरा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्नि-र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनि-योगः । ओं अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा । इदं मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उद्बुध्यस्वेतिमन्त्रस्य पर-मेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-होमकर्म्मणि विनियोगः । ओं उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च । अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ बृहस्पतेः बृह-स्पते अतीतिमन्त्रस्य गृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनि-योगः । ओं बृहस्पते अति यदर्य्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तद-स्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा । इदं बृह-स्पतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिस्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः । ओं अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्चरस्य शन्नो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्व्वण ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-कर्म्मणि विनियोगः । ओं शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा । इदं शनैश्चराय ॥ ७ ॥ राहोः काण्डात् काण्डा-दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्व्वे-ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्म्मणि विनि-योगः । ओं काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । एवानो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिर्निचृद्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः । ओं केतुं कृण्वन्न केतवे पेशो मर्य्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः स्वाहा । इदं केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुघृताक्तां घृताक्तां क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां सायामर्कसमिध-मादाय ओं आकृष्णेन इत्यादिमन्त्रेण सूर्य्याया-ष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा यथा-शक्त्या यद्वस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तर-सहस्रं जुहुयात् ॥ * ॥ समिधमाह याज्ञ-वल्क्यः ।

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥

ततो होमानन्तरं उदीच्यं कर्म्म कुर्य्यात् । ततो गुडौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्द्रव्या-लाभे भोज्यान्नरादि वा दद्यात् । भोजना-सामर्थ्ये तत्तद्द्रव्याणि पाचिका प्रतिपादयेत् । ततो मत्स्यपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् ।

धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः
क्रमात् ॥

तत्र ।

कपिले सर्व्वदेवानां पूजनीयासि रोहिणि ।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा ओं अद्येत्यादि कृतैतत्सूर्य्यादिग्रह-यज्ञकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं तद्दैवताकां यथाशोभां ब्राह्मणाय भक्तिमे तुभ्यमहं धेनुं ददामीति ब्रूयात् । ... वा । तदभावे काञ्चनम् । ... वा दद्यात् । काञ्चनादिकञ्च ... भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ...

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च ...
विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं ...

इत्युच्चार्य्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमाय ... दद्यात् ॥ २ ॥

ओं धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य मङ्गलाय वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥

ओं हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य बुधाय काञ्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ओं पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।
वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य गुरवे पीतवस्त्रयुग्मं दद्यात् । ...भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ओं विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
चन्द्रार्कवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य शुक्राय अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥

ओं यस्मात्त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशवसन्निभा ।
सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य शनैश्चराय सवत्सां धेनुं ... दद्यात् ॥ ७ ॥

ओं यस्मादायसकर्म्माणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य राहवे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ओं यस्मात्त्वं सर्व्वभूतानां मङ्गलाय यज्ञ-
स्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य्य केतुभ्यो छागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणान्तं शान्तिकुम्भजलेन संसिच्य शान्तिं कुर्य्यात् । ततः कृताञ्जलिः ।

ओं गच्छध्वममराः सर्व्वे गृहीत्वार्घ्यां स्वका-
स ।
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः ॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयं पठित्वा यथाशक्ति विसर्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातव्या यज्ञायाथ... र्थमिति वशिष्ठवचनात् ।” इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः ।

याच, ट्टु ड़ ऋ ञ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० उभ०-द्विक०-सेट् ।) याचनमत्र दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचथुः । ड़, याचि-त्रिमम् । ऋ, अययाचत् । ञ, याचति याचते ... शूर्पं विप्रः । गवार्थं प्रेरणेऽपि याचति शिष्यं गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचत इति । याच् + ण्वुल् ।) याच्ञाकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । वनीयकः १ याचनकः २ मार्गणः ३ अर्थी ४ । इत्यमरः ।

३।१।११। वनीपकः ६ भिक्षुकः ७ भिक्षाकरः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं यथा,—
"तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्रार्थनशङ्कया ॥"
इति प्राचीनाः ॥

अपि च।
"कुलस्य कीटघातस्य वाताग्निक्लामितस्य च।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [त्] त्रि, (याचतीति। याच्+शतृ।) याचकः। यथा,—
"मुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम्।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच्+भावे ल्युट्।) याच्ञा। (यथा, नैषधे। ५। ११२।
"भीमजार्थ्ययाचनवाचे
यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥")

याचनकः, त्रि, (याचन+स्वार्थे कन्।) याचकः। इत्यमरः। ३।१।४८॥ (यथा, मनौ। ३।१६५।
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥")

याचना, स्त्री, (याच्+स्वार्थे णिच्+युच्। टाप्।) याच्ञा। इत्यमरः। २। ७। ३२॥ (यथा, रामायणे। २। ९७। २३।
"नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनाम् ॥")

याचमानः, त्रि, (याचते इति। याच्+शानच्।) याचकः। यथा,—
"नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः।
यशोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥"
इति वररुचिः ॥

अपि च।
"द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति।
स याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते पुनः ॥
षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्दिवि।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥"
इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ॥

याचितं, क्ली, (याच्+क्तः।) याचनवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। मृतम् २। यथा,—
"द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥"
इत्यमरः। २। ७। ३२॥
"द्वे। याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतम्। अयाचितं अमृतमिव अमृतम्। याचितायाचितयोर्भावे कर्म्मणि वा क्तः।" इति भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २८। ६७।
"पिता ते याचितः पूर्ब्बं मया वै त्वत्कृतेऽनघे! ॥")

याचितकं, क्ली, (याचितेन निर्वृत्तम्। याचित+"अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ।" ४। ४। २१। इति कन्।) याच्ञाप्राप्तम्। इत्यमरः। २।९।४॥
"याच्ञया। प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्ञया यत् प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम्। कार्य्यानन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गृह्णाति तदित्यर्थः। याचितेन प्राप्तमिति ठघे कादिति कः।" इति भरतः ॥

याच्ञा, स्त्री, (याचनमिति। याच्+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।" ३। ३। ९०। इति नङ्।) याचनम्। तत्पर्य्यायः। अभिशस्तिः २ याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्द्दना ६। इत्यमरः। २। ७। ३२॥ लालसा ७। इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते। २। ७। १७।
"ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः। ईमहे १ यामि २ मन्महे ३ दद्धि ४ शग्धि ५ पूर्द्धि ६ मिमिड्ढि ७ मिमीढि ८ रिरिड्ढि ९ रिरीहि १० पीपरत् ११ यन्तारः १२ यन्धि १३ इषुध्यति १४ मदेमहि १५ मनामहे १६ मायते १७। इति सप्तदश याच्ञाकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५९॥ (ऋषिभेदः। यथा, महाभारते।१।१६८।७।
"याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥")

याजकः, पुं, (यजतीति। यज्+ण्वुल्।) याज्ञिकः। राज्ञो गजः। इति मेदिनी। के, १४२॥ मत्तहस्ती। इति जटाधरः ॥ ऋत्विक्। यथा,
"अग्नीध्राद्या धनैर्व्वार्य्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥"
इत्यमरः। २। ७। १७॥
"यजमानेन धनैर्व्वार्य्याः धनानि दत्त्वा इष्टसम्पादनाय व्रियन्ते प्रार्थ्यन्ते ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते। अग्निं इन्धयन्ति दीपयन्ति अग्नीध्राः इन्धी ञि ध ङ दीप्तौ ञिः नाम्नीति रः मनीषादित्वान्नलोपः। आदिना ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्युब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतयः षोडश गृह्यन्ते। वार्य्या इति ऋहलोर्घ्यणिति घ्यण् इच्छुषेत्यादौ ऋ ञ इति ञानुबन्धनिर्द्देशात् अन्यवृधातोर्न क्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः क्विप्। यजन्ति याचकाः ण्वकः।" इति भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा यथा,—
"अनाह्यास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वे सन्ध्योपासनम् ॥

अपि च।
"शूद्रसमोद्दिष्टयाजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्ली, (याज्यते इति। यज्+णिच्+ल्युट्।) यागक्रियाकारणम्। याग कराण इति भाषा। तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। यथा,—
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥"
इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज्+"वसिवपियजिराजीति।" उणा० ४। १२४। इति इञ्।) यज्ञः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ यागकर्त्ता। इत्युणादिकोषः ॥

याजुषं, त्रि, (यजुष इदमिति। यजुष्+अण्।) यजुर्व्वेदसम्बन्धि। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्कयतीति। वल्क+अच्। यज्ञस्य वल्को वक्ता। तस्य गोत्रापत्यम्। यज्ञवल्क+"गर्गादिभ्यो यञ्।" ४। २। १०५। इति यञ्।) धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मरातिः २ योगेशः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४। इति मिताक्षरा ॥ (महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्य्यात् शुक्लयजुर्व्वेदं प्राप्तवान्। तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु कृपापरः चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्व्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेदपरित्यागार्थमादिष्टवान्। याज्ञवल्क्योऽपि योगबलेन अधीतयजुर्विद्यां मूर्त्तिमतीं विधायोद्वाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्त्या अन्ये शिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तान्येव यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्य शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादीन् पञ्चदशशिष्यानध्यापयामास। तथाहि भागवते द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये।
"तत्रासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः।
सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥
पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान्।
ते तु धर्म्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः।

[illegible] मन्त्रा दानवादी महर्षिभिः ।
[illegible] भगवान् [illegible]
[illegible]

[illegible]

इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ११ । १० । २३ ।
"इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ।")
रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

याज्ञिक्यं, क्ली, (याज्ञिकानां धर्म्म आम्नायो वा । याज्ञिक + "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) यज्ञः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्यं, क्ली, (इज्यत इति । यज् + ण्यत् । "यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।" ७ । ३ । ६६ । इति कुत्वनिषेधः ।) यागजन्यधनादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यजनीये, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
"अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥"
प्रियः । प्राणनाथः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ९ ।
"याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥")

याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + ण्यत् + टाप् ।) ऋक् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १४२ ।
"योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ।")
याज्, य, व्याकरणप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङादीनां परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु विध्याद्यर्थे आशीरादार्थे च । इति व्याकरणम् । मुग्धबोधमते विध्याद्यर्थे अस्य स्त्रीसंज्ञा । आशीरर्थे टीसंज्ञा ॥

यातं, क्ली, (या + क्तः ।) निषादिनां यानकर्म्म । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९० । पुस्तकान्तरे यानमिति पाठः । यथा,—
"अवरोहणमारोहं यानमङ्कुशवारणम् ।
निषादिनां यानकर्म्म यातं यानञ्च कीर्त्तितम् ॥"
यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, मनुः । ४ । १०८ ।
"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते ॥")

यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) तीव्रवेदना । कारणा च तीव्रवेदना । इत्यमरः । ३ । ३ । ३ । उपनिषद्वा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
"[illegible] पूर्वं प्रकारं वैरमुद्यमम् ।
[illegible] सहुंयते ॥")
[illegible] इति शैवेदिनि भरतः ॥

यातयाम, त्रि, (यातः गतो याम उपभोगकालो येषां वा यस्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टि-काव्ये । [illegible] ।
"[illegible] इत्यतः प्रभावत ।
[illegible] रत्नं [illegible] ॥")

परित्यक्तम् । इत्यमरः । ३।१।१०५ । गतम् । इति मेदिनी । मे, ४२ । ([illegible] यस्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
"यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥")
गतरसः । यथा, शतपथब्राह्मणे । [illegible]
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः [illegible]
अयातयामा इति ते आयातयामेति [illegible]
"यातयामः गतरसः ।" इति सायणः ।)

याता, [ऋ] स्त्री, (यततेऽन्योन्यमित्यायेति । [illegible] "ऋन् ।" उणा० २ । ९८ । इति [illegible] पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ३० । इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । [illegible]
"स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनो जिघ्रः [illegible]
[illegible]
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो [illegible]

या + तृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, [illegible] संहितायाम् । ३३ । ११ ।
"उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृ[illegible]
सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २९० ।
"यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥"
"यातुः सारथ्यादेः ।" इति कुल्लूकः । [illegible] यथा, ऋग्वेदे । १।३२।१४ ।
"अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र ।"
"यातारं हन्तारम् ।" इति तद्भाष्ये [illegible]

यातायातं, क्ली, गमनागमनम् । यथा,—
"पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्र[illegible]
निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानि[illegible]
या[illegible]
यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभे[illegible]
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि वि[illegible]
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्या[illegible]

यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्रायस्तेनाल[illegible] यात + ठन् ।) पान्थः । इति शब्दरत्ना[illegible]

यातु, क्ली, (सर्व्वंयामर्ना यातीति । या + [illegible] "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७३ । इति [illegible] राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ । (य[illegible]
"यातु यातुधनौ राक्षसौ [illegible] ।
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्र[illegible]
(पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७।[illegible]
"न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न ।"
"यातवो राक्षसाः ।" इति तद्भाष्ये [illegible]

यातुः, पुं, (सर्व्वान् याति गच्छतीति, या + "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । [illegible] इति तुः ।) वायुः । पथिकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । यातुः । इति [illegible] सारोणादिवृत्तिः ॥ (क्ली, समयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६९ । ३० ।
"मा ते रेव आदीदाशवोऽन्यो [illegible] मारुतः ।

"यातुर्यातना पीड़ा ।" इति सायण: । कर्म्म-नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
"नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्य-रुषस्य वृष्ण: ।"
"यातुं कर्म्मणां नाशकरीं हिंसाम् ।" इति तद्भाष्ये सायण: ।)

यातु, त्रि, यातीति । या+"कमिमनीति ।" उणा० १ । ७३ । इति तु: ।) गन्ता । इत्यु-णादिकोष: ॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥

यातुघ्न:, पुं, (यातु हन्तीति । हन्+"अमनुष्य-कर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-गुलु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

यातुधान:, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णा-तीति । धा+बहुलमन्यत्रापीति युच् । स्वजाति-पोषकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षस: । इत्यमर: । १ । १ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ३८ ।
"दक्षिण्यदिष्टां क्रमभार्त्विजीने-
स्तद्यातुधानैश्चिपिते प्रवर्त्त ॥")

यात्तक:, पुं, (यातेवेति । यात्त+स्वार्थे कन् ।) याम्य: । इति शब्दरत्नावली ॥

यात्यं, त्रि, यतितव्यम् । यतनीयम् । यतधातो: कर्म्मणि ण्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ४ । १६० । इति त्रन् । टाप् ।) विजिगीषो: प्रयाणम् । तत्पर्य्याय: । अभ्या १ अभिनिर्य्याणम् २ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५ गम: ६ । इत्यमर: । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थिति: ७ यानम् ८ प्रगमनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ यापनम् । (यथा, भागवते । १० । ८६ । १५ ।
"यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ॥")
उत्सव: । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । १० । ८० ।
"यात्रागुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभि: सह ॥")
व्यवहार: । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।
"शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मण: ॥"
"शरीरयात्रा देहव्यवहार: ।" इति तत्र नील-कण्ठ: ।) उपाय: । इति विश्व: ॥ ॥ अथ यात्रा-दिनम् । भाद्रपौषचैत्रमासेषु दूरयात्रा न कर्त्तव्या । पूर्व्वस्यां दिशि रविशुक्रवारयो: प्राश-स्त्यम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम् । पश्चिमायां सोमशनिवारयो: प्राशस्त्यम् । उत्त-रस्यां [illegible] प्राशस्त्यम् । पूर्व्वस्यां दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां [illegible] बुधवारे च न गन्त-व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारे । एवं उत्तरस्यां [illegible] न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च [illegible] प्रशस्ता: । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा । तत्र नक्षत्रशूलकथनम् । स्वात्यां ज्येष्ठायाञ्च पूर्व्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्व्वभाद्रपदे अश्विन्याञ्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याञ्च पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणानि । गरं वणिजं विष्टि: । गरमपि केचिच्छस्तं मन्यते । अत्र उत्तमलग्नानि । सिंहवृषकुम्भ-कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णय: । प्रति-पदि नवम्याञ्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयायां एकादश्याञ्चाग्निकोणे । पञ्चम्यां त्रयोदश्याञ्च दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याञ्च नैर्ऋतकोणे । षष्ठ्यां चतुर्द्दश्याञ्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-याञ्च वायुकोणे । द्वितीयायां दशम्याञ्च उत्तर-दिशि । अष्टम्याममावास्यायाञ्च ईशानकोणे । तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् । पापयोगत्र्यहस्पर्शमासदग्धादिषु यात्रा न कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलाविष्टि-भद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या । स्वदेशगमनदिनं नववधूप्रवेशे वर्ज्यम् ॥ ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-विक्रया: । तत्र निषेध: । अमावस्याष्टमी-चतुर्द्दशीविष्टिभिन्ना: । तत्र नक्षत्राणि । रोहिणी पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढ़ा पूर्व्वभाद्रपत् उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतद्व्यतिरिक्तानि । योगा: । व्यतीपातभिन्ना: । वारा: । क्रूर-भिन्ना: ॥ ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिर:पूर्व्व-फल्गुनी-पूर्व्वाषाढ़ा-पूर्व्वभाद्रपदानुराधाधनिष्ठा-श्रवणा: । वारा: शुभग्रहाणाम् । तत्र लग्नं शोभनम् । तत्र शोभनश्चन्द्र: । तारा च शोभना विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
"धेनुर्व्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवह्नि-
र्दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजनृपगणिका: पुष्पमाला पताका ।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकाम: ॥"
इति समयप्रदीप: ॥

तथाशुभजनकद्रव्यदर्शनं यथा,—
"अग्रतो रजकं पश्चात् क्षुरिकं यदि पश्यति ।
न गच्छेत् सदा तस्मात् तैलकाष्ठघटाशुभ: ॥
[illegible] गौ: [illegible] [illegible] वा [illegible] नर: ।
[illegible] यात्रा न कर्त्तव्या [illegible] पश्यति मानव: ॥"
इति ज्योतिस्सारः ॥

यात्राकाले [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] यात्रायां [illegible] शुभा: ॥
[illegible] ।"

वेणुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥"

यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—
"कार्पासौषधतैलञ्च पङ्काङ्गारभुजङ्गमा: ।
मुक्तकेशी रक्तमाल्यं नग्नाद्यशुभलक्षणम् ॥" ॥

यात्राकाले छिक्काया: फलं यथा,—
"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अर्थं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥"

अथ यात्रायां दिग्विशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
"कृत्तिकादौ तु पूर्व्वेण सप्त ऋक्षाणि वै व्रजेत् ।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदनुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठा: सर्व्वतोऽद्भुता: ।
मृगाश्विचित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा ॥"

यात्रादौ लग्नादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
"कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु ।
शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ पाप तृतीयके ।
भौममन्दशशाङ्काकां बुध: श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सिद्धिप्रदायकौ ।
मन्दार्केन्दुकुजा: षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रश्चाष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थो गुरु: शुभ: ।
अर्क्कार्किचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला ग्रहा: ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भार्गव: सुखदो भवेत् ॥"
इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ ॥ ॥

अथ राजयात्रा ।
"इदानीं सर्व्वधर्म्मज्ञ धर्म्मशास्त्रविशारद ! ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्ष्णिग्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
योधाश्चैव प्रभूताश्च प्रभूतञ्च बलं मम ।
मन्येतालं समर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ।
अशुद्धपार्ष्णिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पार्ष्णिग्राहाधिकं सैन्यं मूलं नि:क्षिप्य वा व्रजेत् ॥
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्नराधिप: ।
चैत्री [illegible] नैदाघं हन्ति पुष्टिञ्च शारदीं ।
एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्षे नराधिप: ।
शत्रोर्व्वा व्यसने यायात् काल: स तु सुदुर्लभ: ॥
दिव्यान्तरीक्षक्षितिजैरुत्पातै: पीड़ितं परम् ।
षड्ऋक्षपीड़ासन्तप्तं पीड़ितञ्च तदा व्रजेत् ॥
[illegible] दिशं यस्य प्रयाति ।
[illegible] दिशं [illegible] केतु: प्रपद्यते ॥
निर्घातश्च [illegible] यात्राकृद्धाधिप: ।
[illegible] तदा दुर्भिक्षपीड़ितम् ॥
[illegible] दिशं [illegible] नृप: ।
[illegible] तदा [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] तदा [illegible] ॥
[illegible] ॥

सैनिकानामशस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
दुःस्वप्नान्यपि पश्यन्ति तकालमभियोजयेत् ॥
उत्साहबलसम्पन्नश्चानुरक्तबलस्तथा ।
तुष्टपुष्टबलो राजा परानभिमुखो व्रजेत् ॥
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने ।
निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ॥
ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुगुणेषु च ।
प्रश्नकाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
एवन्तु दैवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
देशकालोपपन्नान्तु यात्रां यायान्नराधिपः ॥
उलूकस्य निशि ध्वाङ्क्षः स च तस्य दिवा बली ।
एवं देशञ्च कालञ्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्यथ ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
अभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रितः ॥
गम्ये दृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
किञ्चित्पङ्के तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
रथाश्वबहुलो यायाच्छत्रुं समपथाश्रितम् ।
तमाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
बन्धनस्थोऽपि योज्योऽरिजता प्रावृषि भूभुजा ॥
हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
शरद्वसन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥
विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
दैवं त्रिकालञ्च तथैव बुद्धा ।
यायात् परं कालविदां मतेन
सञ्चिन्त्य सार्द्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥”
इति मात्स्ये २१४ अध्यायः ॥ ७ ॥
यात्राकाले माङ्गल्यदर्शनानि यथा,—
पौर्णमास्यां सहस्राक्षं ताराक्षा च शुभप्रदे ।
...रेव सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
...दर्शं मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
...पि मनसा सर्वं विजयं वैरिसंक्षयम् ॥
...त्राकाले च पुरतः शुश्राव सहसा ध्वनिः ।
...मस्त्वं प्रकटं घण्टाडुन्दुभिवादनम् ॥
...धयात्रौ सङ्गीतौ जयस्ते भवितेति च ।
...कं तत्र कन्यायं सेषास्त्वं जयायदम् ॥
...र यात्री भगवान् शुक्लैर्वेरिथं शुभम् ।
... पुरतो विप्रवन्द्यैर्वेदवाभिसुत्राम् ॥
...दीपं बिभ्रन्तीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
...दर्शे गौरास्त्री नानाभूषणभूषिताम् ॥
...वीं पूर्णकुम्भं चाषञ्च नकुलन्तथा ।
...ददर्शं रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
...ं मत्तं सिंहं तुरगं गरुडं द्विपम् ।
...राजहंसञ्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
...खञ्जनेव मङ्गलञ्चकोरकम् ।
...खाकाञ्च कारण्डं चामरं पटम् ॥
...ी दक्षवार्थं सर्वं सर्वसभां शुभाम् ।
...चमीरेञ्च मत्स्यं दृष्टं सुरथंकम् ॥

माणिक्यं रजतं मुक्तां मणीन्द्रञ्च प्रवालकम् ।
दधि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पञ्च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लपद्मं पताकाञ्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
दुग्धञ्च रोचनामाज्यममृतं पायसं तथा ।
शालग्रामं पञ्चपत्रं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
मार्जारञ्च दधीन्द्रञ्च मेघपर्वतस्रविक्रम् ।
मेघाच्छन्नस्य च रवेरुदयं चन्द्रमण्डलम् ॥
कस्तूरीं कज्जलं तोयं हरिद्रां तीर्थमृत्तिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्षपं दूर्वां विप्रबालञ्च बालिकाम् ॥
स्फटां वैश्याञ्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषञ्च गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वर्त्म रम्यं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं महोत्सवम् ॥
ताम्रं स्फाटिकं रैत्यञ्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धञ्च हीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोराघ्राणं प्राप विप्राशिषं शुभम् ।
इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स शराश्वितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥०॥
यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
“राजा जगाम समरं सुरथेन विदूयता ।
सार्द्धं सैन्यसमूहेन वाद्यभाण्डैरसंख्यकैः ॥
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ॥
मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरीम् ।
शय्यावस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ॥
सव्रङ्दुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमपि ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचैलमपि रूक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनम् ॥
मत्स्यविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
चितां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ॥
सर्पं चाजगरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् ।
श्राद्धपाकञ्च पिण्डञ्च मोदकञ्च तिलांस्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् ।
शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् ।
दक्षिणे च शृगालञ्च क्रुद्धन्तं भैरवं रवम् ॥
कपर्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनम् ॥
पुंश्चलीपतिपुत्रौ च पुंश्चल्योदनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पितृमातृविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनम् ॥
सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
मित्रद्रुहं मित्रघ्नञ्च खलं विश्वासघातिनम् ॥
गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् ।
जीवानां घातकञ्चैव ह्याह्निकहीनञ्च निर्दयम् ॥

श्मोपवासहीनञ्च दीनाङ्गहीनं नपुंस...
गणिकागाधिनाञ्च गुरुनङ्गनमेव च...
प्रखरं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां त...
चित्रं वमनं रुधिरं मलिनं मर्मं त...
मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कफिनं कुक्कुरानि...
भस्मागारं रक्तदृष्टिं वाणञ्च कुशवान...
रङ्गञ्च शूकरं मांसं गर्भं वहञ्च मद्यम्...
भाषञ्च शुष्ककाष्ठञ्च चायसं गन्धकं तथा...
अपराभिताक्षञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधमनुगमेव च ।
कुवार्तां मरणार्त्तिञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संग्राम वर्त्मनि ।
मनश्च कुत्सितं प्रायः सुभिक्षाञ्च निरन्तर...
यात्रामङ्गलमन्दनं दैवयार्थं राज्ञो बभूव ह ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३९ अध्यायः ।
श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा,—
“राधिकायाश्च समायां समायां गोपिकास्तु...
पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ।
क्षतीयप्रहरेऽतीते निशायाञ्च शुभक्षणे ।
शुभचन्द्रसंयोगे चान्द्रयोगसमन्विते ।
सौम्यस्वामियुते लग्ने सौम्यग्रहनिरीक्षिते ।
पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ।
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम्
बन्धूनानाययामास समुत्थाय हरिः स्वयम्
वाद्यं निषेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
सतल्पो विश्वकर्ता च पाता भर्त्ता जगत्पतिः ।
प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धौते च वाससी ।
उवास संस्कृते स्थाने त्रिलिप्ते चन्दनादिभिः ।
चक्षनलसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वह्निं विप्रं सुदर्शनम् ।
मतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ।
दूर्वाकाण्डञ्च शुक्लार्थं पुष्पं धान्यं सितं शुभ...
गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ मस्तकोपरि ।
घृतं ददर्श माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ।
चन्दनं सेवनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ।
गुरुवर्गं ब्राह्मणांश्च वन्दयामास भक्तितः ।
शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलात्मकम् ।
विप्राशीर्वचनं रम्यं शुश्राव परमादरम् ।
ध्यात्वा मङ्गलरूपञ्च सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ।
चिक्षेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वालयेपरम् ।
विधाय वामिकावामभागं मध्यमया विभुः ।
निरूप्य वायुमिष्टञ्च नासारन्ध्रवरन्ध्रतः ।
ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं परम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७१ अध्यायः ।
अथ यात्रायुक्तिः । तत्र समयः ।
“यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सहजस्तथा ।
प्रोक्त आत्ययिके कार्ये विकारो नाम निर्णयः ।
सहजः स्वेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ।
यात्रालग्नं दृमध्यात् प्रवैश्वरकुयोगमसां यदि ।
भानौ कुलीरहषदृश्चिकगोभिराद्यां
शस्तस्तु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्कः ।
अश्विनी रेवती ज्येष्ठा तथा पुष्यपुनर्वसू ।

ं स्वातिरो हस्ता पाशायाम्भमा: स्मृता: ।
र्णी भरणिकार्त्तिका विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
ा मघुमनिश्चैव यात्रायां मरणप्रदा: ॥

पूर्व्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे जलेशे पवने महेशे ।
स्थाप्यं गतस्य प्रतिपत्क्रमेण
शुभं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञा: ।
स्थात् संमुखे यानमसुखाय
पश्चाद्भवेत् सर्व्वशुभाय पुंसाम् ॥

र्य्य: शुक्र: कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुध: ।
ग्रस्त: शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥

पूर्व्वेन्द्रं दक्षिणे यागपादं
रोहिण्ये तथार्य्यमाख्याय मूलम् ।
कामं यायात् साम्परायेषु कार्य्ये-
ष्वप्यहापि प्रेक्ष्य शूलानि भानि ॥”

त्र दिक्शूलम् ।
षष्ठाष्टमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
तुर्द्दशी कृष्णस्याद्या यात्रायामशुभप्रदा: ॥

प्रायो जगु: षड्दशचतुर्दशाय संस्था:
पापा: शुभा: सवितृजं परिहृत्य सप्तम् ।
सर्व्वग्रहा: शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
स्वप्रकाशितस्यमसरारिगुरुं जिगीषो: ॥

कालवर्षविद्युत्स्तनितैरपि कथञ्चिदपि यानम् ।
ाम्प्रायात् दिव्यान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातै: ॥”
त्र क्रम: ।
राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परायणीम् ।
ीराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्तत: ।
ानस्थान् स्वस्थानस्थानिति यात्राक्रमो मत: ॥”
त्र नीराजनाविधि: ।
वर्षान्तेऽभ्युदिते शुक्रे चन्द्रे पूर्णे शुभश्चरो ।
श्वनीराजनं कुर्य्यात् यथोक्तर्क्षपसत्तमै: ॥
ादीच्यां प्रश्रिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
जनीराजनं कुर्य्यात् महीपालो जिगीषिवान् ॥
श्विकस्थे रवौ कुर्य्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
ौकानीराजनं कुर्य्यात् दक्षिणायां प्रतिष्ठति ॥
ग्न्येषाश्चैव यानानां विजयाद्दशमीविधिम् ।
ध्वजादीनाञ्च सर्व्वेषां शक्रोत्थाने नीराजनम् ॥
छत्रस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
एहस्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ॥
श्यात्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
स्वजन्मदिवसे राजा कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
अभिषेकदिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया ॥”
तद्यथा,—
“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवता शक्र: पत्तीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो यानानान्तु जयन्तक: ।
अस्त्राणां देवता रामो यम: खड्गस्य पूज्यते ॥
ध्वजानां हनुमान् पूज्यो छत्रस्यातिरिति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवद्देवान्नीराजयेन्नृप: ॥
द्वादशमहिषै: पुष्पैश्चामरघण्टास्वनादिभूषाढ्यै: ।
छागलैर्महिषद्विगुणै: पुरुषैस्तद्द्विगुणैश्चारुदीपि-
काभि: ॥
भद्रं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेद्राजा ।
द्वादशवार्षि: रुधिरै: माहिषाद्रैस्तीर्णगन्धोद्भै: ॥
सव्याहतो चाप्रैर्गजवाजिनीराजनं सम्भवति ।
छागलशतं वृषभशतं शतञ्च मेषाणाम् ॥
तुरगा दश छागाश्च श्यामा: पञ्च द्विपश्चैक: ।
भल्लुका हि कुक्कुराश्चैकैका: पत्तिजनस्य ॥
नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काष्ठजादिभि-
र्घटितम् ।
वेणुशतमपि जनिता नौकानीराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्व्वेषामिष्यते तुरगै: ।
सुरशावत्सरपतिर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्गैश्च ॥
अष्टाभिर्धातुभि: कुर्य्याद्ध्वजनीराजनाविधिम् ।
गजाश्वनरनौकाभिर्द्विगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नैर्नानाविधैरन्नैर्धातुभिर्व्यञ्जनैस्तथा ॥
सिंहासनेश्च योग्यैश्च कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनाख्यं नरस्याथ निगद्यते ॥
स्वभि: स्वरै: शृगालैश्च वाद्यैरन्यैस्तथोचितै: ।
पुरं नीराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
स्वा दशाश्वस्तदर्द्धेन नरश्चैव तदर्द्धत: ।
चामरादीनां सर्व्वेकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
यवना: स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तव: ॥
नवग्रहाश्च सूर्य्याद्या: शैला: सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसमुद्भूता नौकारत्नत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनीराजने दद्याद्यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधै: कुर्य्याद्युवराजनीराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनीराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनीराजनं राजा छत्रेणैव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनान्तथा ।
वस्त्रैर्नीराजनं कुर्य्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुन: स्पृशेत् ।
सप्तकृत्व: परिभ्राम्य कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु गहने वा जलेऽपि वा ।
दैवज्ञवैद्यादीनेभ्य: प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
इति संक्षेपत: प्रोक्तो मया नीराजनाविधि: ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥”
तथा हि गर्ग: ।
“नीराजना महीन्द्राणां निघ्नन्ति विपदोऽखिला: ।
सैव सन्नद्धनं राज्ञां कञ्चुकेनेव संयत: ॥
नीराजनावन्दितानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
नीराजनाविहीनानां नश्येयु: सर्व्वसम्पद: ॥”
तथा च वात्स्य: ।

“ये भूमिपाला: प्रतिवत्सरान्तं
कुर्व्वन्ति नीराजनकर्म्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मी: क्षयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मी: करगैव तेषाम् ॥

एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
इति नीराजनाविधि: ॥ * ॥
अथ यात्रा ।
“गुणातिशयसम्पन्न: शत्रुं यायाज्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकोपो न यदि राष्ट्रे न कण्टका: ॥
संज्ञायामत्र यायाद्वा पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा ॥

राज्ञामुलूकौ विनिहन्ति काकान्
काकोऽप्युलूकान् रजनीव्यपाये ।
इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
काले कृतस्येह समीहितानि ॥

प्रशस्तजनतोषितं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपितं न यायात् पृथिवीपति: ॥
निजदैवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायान्नृपो यतो दैवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
अन्यत्र तु ।
“निरातङ्के निरुत्पाते निरवद्ये निरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषव: ॥”
इति युक्तिकल्पतरु: ॥
युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
“तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानोऽस्थि मुखतो-
ऽभवत् ।
ध्वजे चरोह कापोत: शिवा श्यामा च
दक्षिणा ॥
पिङ्गला चञ्चुगोधा च सूकरी केवली तथा ।
गजवानरसेनाश्वशिखिच्छिक्काश्च वामत: ॥
पथं विभिन्दते सर्प: कुम्भोदकं प्रशोष्यते ।
रराव वानरो भग्नो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तैलतक्रकपालकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
वान्तोन्मत्तजडमूकच्युतनामनक्रन्दं रवम् ॥
तुषकार्पासलवणानां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो मुण्ड: पङ्काभिषं तथा वसा ॥
ललाटं शक्रजश्चाप उल्कापाताश्च दारुणा: ।
दिशां दाहमहीकम्पा: सरज: कलुषं नभ: ॥
निस्तेजस्तपते भानुर्नद्य: प्रतिमुखावहा: ।
उष्णोदकं महाकूपं दरयं दीर्घिकासु च ॥
अकालविकृति: पुष्पफलानामन्वभूत्तदा ।
शीत उष्णविपर्य्यासा मेघनादाश्च दारुणा: ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिन: ।
क्रोष्टृसर्पसमूहाश्च शशस्वान: पिपीलिका: ॥
भक्षाणां महती सेना श्येनायाश्च तथैव च ।
एते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गन्ध: शर्करो वायुर्दीना योधा हतप्रभा: ।
शक्रमूत्राश्रुपातानि गजा अश्वा: प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ।
कलङ्कमसि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
व्यातलाकूटनश्चापि नाराचानाञ्च कुब्जता ।
गदानां सुन्दराणाञ्च शीर्णता ह्यशुभिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहणश्चार्कमार्गमासस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं स्वेदो रुवकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोह: स्त्रीणाञ्च सङ्कमलता ।
स्त्रीक्षते अविच्छागादि स्वजातिशिशुशोभनम् ।
बालानां घातनं युद्धे निस्त्रिंशा: सकला: प्रजा: ।
मक्षिकादंशमण्डूकबहुगोनाशदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वहेद्वह्नि: सधूम: स्फुटते मुहु: ॥
एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरेण वामन ।
पप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतद्विकृतं द्विज ! ॥”
इत्याद्ये दैववतारे घोरवधाध्याय: ॥

अथ द्वादश यात्रा।

"प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम्।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः॥"
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य सम्बोपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते। तद्यथा स्कन्दपुराणे।

इन्द्रद्युम्न उवाच।

"वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं मुने!।
श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि॥

जैमिनिरुवाच।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते शृणु॥
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता।
आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका।
उत्थानी कार्त्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चैत्रे मदनभञ्जिका॥
एकैका मुक्तिदा सर्व्वा धर्म्मकामार्थसाधनाः॥"
अथ यात्राविधिः। स्कान्दे।
"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी।
स्वयमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता॥
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम्।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम्॥
वैष्णवा जयशब्देश्च पूजयित्वा तदा हरिम्।
नानास्तोत्रोपनिषदैर्विविधैः संस्तुवन्ति च॥
वेणुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत्॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः।
लेपनं मण्डपे कुर्य्यान्मण्डपे वा द्रुहदने॥
चन्दनागुरुह्रीवेरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी मुरा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः॥
एभिर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत्।
एतच्च तुलसीकाष्ठं कुर्य्याल्लेपनकर्म्मणि॥" १॥
अथ स्नानयात्रा। स्कन्दपुराणे।
"ज्यैष्ठामध्यचारनक्षत्रात् पूर्व्वं जलवासरम्।
तस्याञ्च स्नापनं कार्य्यं महास्नानविधानतः॥
तस्मां प्रातःस्नानकाले सस्वा वहितश्च माम्।
रामं सुभद्रां सुस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात्॥"
तथा।
"माघि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते।
पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्व्वकामफलप्रदम्॥
सर्व्वतीर्थमयः कूपस्तदास्ते निर्म्मलः शुचिः।
तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः॥
तस्मात् ज्येष्ठ्यां सहस्रैश्च होमाद्यैः कलशैर्जलैः।
स्नापयन्ति तदा तत्र जनं तं समायुधम्॥
स्नानाहंन्ति हरेः स्नानसुन्दरं परमाद्भुतम्।
पश्यन्ति ये न कौपेन तस्मात्तद्यत्नमाचरेत्॥
अनन्ता रथयात्रादिसोम्बकयात्रा प्रतिष्ठिता।
ज्येष्ठस्नानं भगवतो ये पश्यन्ति दृढान्विताः॥
न ते भवार्ण्णवे मज्जन्ति यात्रायां पतमानसाः।
ज्येष्ठे च स्नपनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोर्निश्वासरे॥
दैनन्दिनन्तु दुरितं पञ्चमासमुपार्ज्जितम्।
ब्रह्महत्यासहस्राणि गोगागोमक्षतानि च॥
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च।
कोटिकोटिसहस्राणि उपपापानि यानि च॥
सर्व्वाण्येव प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे।
धूलधल्लमल्लीय पावमान्या तथैव च॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना।
पञ्चामृतैः शीततोयैर्द्राक्षापूरवासितैः॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम्॥
ॐ घं घण्टायै नमः इति घण्टावाद्यं निवेदयेत्।
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति॥
चतुर्द्दश्यां दृढं मञ्चं कारयित्वा सुशोभनम्।
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्भःसमुक्षितम्॥
एवं मञ्चं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत्।
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत्॥
जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नीयते जगदीश्वरः।
जयस्व राम कृष्णेति जयभद्रेति चोदिते।
नीयते मञ्चदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः॥"
अथ रथयात्रा। स्कन्दपुराणे।
"गुण्डिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्व्वीथाः क्षितीश्वर!।
आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह।
यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून्॥
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम।
समाहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति॥
अष्टमे दिवसे सर्व्वान् रथान् माल्यैर्विभूषयेत्।
नवम्यामानयेद्देवांस्तेष्व प्रीतः सम्पद्विदात्॥
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा।
यथा पूर्व्वा तथा चेयं ते द्वे मुक्तिप्रदायिके॥
घटाहे विहजेच्छक्रं तद्दिनेन तु पार्व्वतीम्॥"
इतिवत् तिथिना एकाहो बोद्धव्यः।
"तिथिमेकेन दिवसाम्भमानेन कीर्त्तितः॥"

इति विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

यत्तु।
"आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता।
यात्रोत्सवं प्रकुर्व्वीयात्तदभावे पुष्य एव हि॥"

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम्।

तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम्। पाद्मे।
"आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्य्याद्विशेषतः।
आषाढशुक्लैकादश्यां शयनोत्सवमुत्सवम्॥
नातः परं हि लक्षस्य यात्रान्तरमपेक्षते।
अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात्॥
नाशयन् सर्व्वपापानि वर्षे वर्षे प्रचेरसौ।
रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे॥
ये पश्यन्ति मुदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमाः॥
नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः।
रथयात्रैव यात्राणां मुख्येयाह प्र
महावेदीं व्रजन्तं तं रथगं पुरतो
बलभद्रं सुभद्राञ्च दृष्ट्वा मुक्तिर्न वा
आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः
प्रतिष्ठाप्य मनश्चैव विधिना पूर्व्वः
रथं नरो हरेः कुर्य्यात् स्वाधर्मं सु
भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमा
स्पन्दनगवाक्षैश्च शिरोटङ्कादयश्च
नटनर्त्तकमुख्याश्च गायना वहवश्च
वेश्या यौवनदर्पाढ्या कलालङ्कार
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठित
गरुडञ्च ध्वजं कुर्य्यात् रक्तचन्दन
दीर्घनासं पीतदेहं शुक्लाभ्यां वि
चतुर्भुजं सर्व्वालङ्कारभूषि
देयाः पद्मध्वजं कुर्य्यात् पद्मकाष्ठ
समत्कारमयं कुर्य्याच्छ्रीरिको ताड़
सारथिं वाजिनश्चैव बलं वलसुरा
चोरकैर्म्मङ्गलैर्दामैर्व्वालिनर्वैः सुशो
इत्थं सुघटितं तन्तु रथं देवस्य
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्र
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च त
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रायै स कृत
ततः कर्पूरपर्णैश्च सुमनोभिरथाि
पथि शोभनवस्त्राणि प्रमतन्ति हि
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिच्च जये
जितन्तु इति मन्त्रं वै केचित् पुर्व्वि
सूतमागधमुख्याश्च कीर्त्तिं कार्य्यं
चर्चरीभर्झरीवेणुवीणामाधुरिक
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजय
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरः
नयन्ति विप्रा भद्राञ्च क्षत्रियाश्च
करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा र
रामं भद्राञ्च कृष्णञ्च रथमध्ये नि
पूजयेदुपचारैस्तैः सद्भाक्तसंव
रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्मद्यां व
तद्दिनं सततं तुच्छेरे पापसंक
समायुर्ग्दलिताः स्वर्गद्वारान
ये प्रणामं प्रकुर्व्वन्ति तेऽपि मोच
अनुगच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्याः
वेदैः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मो
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्व्वापि र
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगत
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः
नर्त्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरो
वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसं
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यानि
जयस्व रामकृष्णेति जयभद्रेति यो
न मातृगर्भे वासोऽस्य स च दे
चामरैर्व्यजनैः पुष्पैः स्तवकैश्चीनचे
रथस्थायि स्थितौ यो वै वीजयेत
संवीज्यमानोऽप्सरोभिर्देवगन्धर्व्वयो
भुङ्क्ते तु भोगानखिलान् यावदा

नः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
सर्व्वपापहरो योगः सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
...गृहेश ये तत्र दानं ददति ये नराः ।
यत्किञ्चिदल्पफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
...चामण्डपे यान्तं भद्राकृष्णं सहाग्रजम् ।
...नातपद्मासनगतं दर्पणैरभिषेचयेत् ॥
...स्तैः शीततोयैः पुष्पकर्पूरवासितैः ।
...दिलकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
...दकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
...गुरुलिप्तेन चन्दनैः कुङ्कुमैः ॥
गन्धमाल्याभरणैश्चीनचेलैः सुशोभनैः ।
चामरैश्च जलाभैश्च शीतलैर्व्यजनैस्तथा ॥
...लयेत् पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
...लाभिः पानकैश्चैव तथा भक्तविकारकैः ॥
...र्ज्जुरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
...था क्षीरविकारैश्च पनसैरिक्षुभिस्तथा ॥
...सितैः शीततोयैश्च गन्धताम्बूलपत्रकैः ।
...कर्पूरलवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
...पथस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
...दक्षिणं प्रकुर्व्वन्ति विष्णुः ब्रह्म एव च ॥
...तोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणाभिमुखीकृतम् ।
...नैः शनैर्नयेद्विष्णुं मण्डपस्य च मध्यमे ॥
...दं व्रजति देवेशे सर्व्वकालं गतोऽभयम् ।
...तीर्थकानां सहस्राणि व्रजन्ति नरैस्ततः ॥
...मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिकाख्ये मनोहरे ।
...चन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
उपचारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनार्द्दनम् ॥
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिकामण्डपे स्थितम् ।
...माथ रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
दिवा सद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
यत्किञ्चित् कुरुते कर्म्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
सर्व्वं मेरुसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
अर्द्धोदयादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
अष्टाहे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान्नयान् ।
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कार्य्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यन्ति ये नराः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
तस्याः संकीर्त्तनादेव निर्म्मलो जायते नरः ।
तावनीयं महायात्रा यो यथा कर्त्तुमिच्छति ॥
सोऽपि विष्णुप्रसादेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिसमन्वितान् ॥"४॥
अथ-शयनयात्रा । स्कान्दे ।
"आषाढ़े शुक्लद्वादश्यां कुर्य्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
मण्डपे रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम् ॥
देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्म्मितोपरि ।
आस्तीर्य्य मृदुचेलादि मृदुचीनोत्तरच्छदाम् ॥
कर्पूरधूलिविक्षिप्तां साधुचन्द्रातपां शुभाम् ।
पुष्पगन्धयुतां शृङ्गाररञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
गाधुदारां शुभां चित्रां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
एवं स्वापगृहं कृत्वा निशीथे स्वापयेद्विभुम् ॥
संपूज्य भावयेद्देवं तेषां स्तवादिभिः सह ।
[illegible]पि च संप्रार्थ्य स्वापार्थं परमेश्वरम् ॥
नयेत्स्वापगृहद्वारं वाहयेत् घटिकाद्वयम् ।
पञ्चामृतैः स्नापयेत्तान् एककपलशताधिकैः ॥
सुगन्धिचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्करणादिभिः ।
पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥"
जगद्वन्द्य इत्यादि ।
"सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं समते सुरसत्तमम् ॥"५॥
अथ पार्श्वपरिवर्त्तनयात्रा ।
"अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
विष्णोः स्वापगृहद्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्य्यङ्कशयितं मुदा ॥
अवधाय शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्वापयेदुत्तरामुखम् ॥"
मन्त्रमेनं पठेत् ।
"ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
परिहृतमिदं सर्व्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
यत् दृष्ट्वा चिन्तितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः ।
जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥
परिवर्त्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
त्वदर्थोऽयं शक्रोऽपि ध्वजे तिष्ठेत् सहानुगः ।
इदं त्वत्पादकमलं विमुच्य महिं वत्सलम् ।
मही जलं श्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
सुगन्धिचन्दनैरस्य सर्व्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
स्वादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
शय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
देवमुद्दिश्य यत् कुर्य्यात् सर्व्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
पार्श्वे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥"
एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्व्वोक्तविधानेन श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्त्तनं कार्य्यम् ।
मतान्तरे ।
"शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
सौवर्णीं राजसीं मार्त्तीं विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
हिंसा चैव न कर्त्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकैः ॥"६॥
अथोत्थानयात्रा ।
"एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
कृष्णमुत्थापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
पूर्व्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं समुच्चरेत् ॥"
मन्त्रस्तु ।
"ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशे जगत्पते ! ।
वीक्ष्यैतत् सकलं देव ! प्रसन्नं तव मायया ॥
प्रफुल्लपुण्डरीकाक्ष ! श्रीहरे ! शयनेन वै ।
त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेष्यति ॥
ये ते कार्य्याः क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
इत्युत्थाप्य जगन्नाथं मेरुवीणादिनिःस्वनैः ॥
जयशब्दैस्तथा देवं नयेत्तूर्य्यसमन्वितम् ॥
तैलेनाभ्यज्य तोयेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
पञ्चामृतैर्नारिकेलरसैः पञ्चरसैस्तथा ॥
सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
घर्षयेत्तन्मसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः ॥
पुष्पवासिततोयैश्च कुङ्कुमोदकैस्तथा ।
स्नापयित्वा जयेत् पापं वहुजन्मोपपादितम् ॥
महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया मुदा ॥"७॥
अथ प्रावरणयात्रा ।
"मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्य्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
षष्ठ्योऽधिवासं कुर्व्वीत सप्तम्यां निशि कर्म्मवित् ।
प्रभाते मण्डलं कुर्य्यात् पद्ममष्टदलान्वितम् ॥
दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
चण्डप्रचण्डौ च द्वारि चतुर्द्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
तन्मध्ये स्थापयेद्यन्त्रं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
दत्त्वा उत्थाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेन्निशाम् ।
प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
सप्तभिः सप्तभिर्द्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
सुखवर्णैश्च सर्व्वाङ्गे शीतप्रावरणैर्हिताः ॥
दूर्व्वाक्षतैः प्रपूज्याथ कुर्य्यान्नीराजनां विभोः ।
भगवन्तं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
शीतप्रावरणं दद्यात् सकृत् परमया मुदा ॥
ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै परममुत्तमम् ॥"८॥
अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
"पुष्पस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
पौषे मासि तु तत् कुर्य्यात् पुष्पस्नानोत्सवं हरेः ॥
चतुर्द्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शे प्रतिविम्बितम् ।
ततः पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ।
क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥"
सूक्तमुच्चरन् ।
"ततः पञ्चामृतेनैव वासुदेवञ्च क्षालयेत् ।
सम्मृज्य शुक्लं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
दूर्व्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
समन्ताद्विकिरेद्देवं कर्पूराद्यैः सुतण्डुलान् ।
नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरघृतवर्त्तिभिः ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवत् प्रणमेत् हरौ ॥
पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति मुदान्विताः ।
सर्व्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥"९॥
अथ नवशस्ययात्रा ।
"कुर्य्यादयनसंक्रान्त्यां नवशस्यमहोत्सवम् ।
संक्रान्तेः पूर्व्वदिवसे नवं शालिं सकुट्टिमम् ।
प्रासादपूर्व्वदेशे तु स्थापयित्वाधिवासयेत् ॥"

यथा च पाद्मे ।

"संक्रान्तौ माघमासस्य चाक्षिपाक्षिगतस्तुलाम् ।
विदे [illegible] मम दर्श मम्पुरीरये ।
सर्व मुदे वसन् सर्वमये प्रभविष्यति ।
[illegible] ! [illegible] फलं शुभम् ।
[illegible] भक्ता देवदेवपुरःस्थिताम् ।"

[illegible]

"सौम्ये [illegible]
[illegible]
पुनः [illegible]
[illegible]
[illegible] यथाविधि ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] परम् ।
[illegible]

[illegible]

दोलाकेलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुष्टयी ।
तृतीयात्रा रथयात्रा वासन्ती लीलयान्विता ।
एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ।"

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

(रोगिदर्शनार्थं भिषजो यात्राविवरणम् । यथा,
"इदानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।
शुभाशुभानि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥
राजा गजो द्विजमयूरकलशरोटा-
श्वाश्वः प्रकृष्टरजकः सितवस्त्रयुक्तः ।
पुष्पान्विता च युवती गणिका च कन्या
श्रेयः सुखाय यदृशां प्रतिदर्शयन्ति ॥
नटाश्वानो भासहारीतचक्रो
भारद्वाजोऽथिकुरुदक्षिणसंज्ञः ।
एते श्रेष्ठा दक्षिणे वाम सर्वे
वैद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
सर्पो नकुलो वानरः शूकरश्च
गोधा श्वा च शशकाद्यः प्रयत्न ।
एते दिवानिर्गमे वा प्रवेशे
वर्याघातो गोपकादेषु शस्ताः ॥
श्वा वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
एको वा द्वौ वा पञ्च सप्त वा नवसंख्यया ।
भासकाशे नराणान्तु मृगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
प्रिसिद्धगजगोधाराशभो भृङ्गराजो
सुमरविजकपोतो पीतको शूकरो वा ।
इति प्रकृतरेणा वामतो निर्गमे वः ॥
निलिनिः कुररः क्रौञ्चः सारसाभाषशूकरः ।
वामे तु शुभदौ च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥
वामे दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
प्रवेशे प्रदिशः श्रेष्ठो वामनः शुभदायकः ॥
जाम्बुको हि प्रयकोऽपि कर्कटो-
कौर्मश्च शब्दिनं न सुखाय ।
न शुभदर्शना श्वमी भवेयुः
सर्पगोधाशशकाद्यविडालाः ॥
दर्शनं क्षिप्रकरं प्रवदन्ति
शशकोटमराकृतिवराकाम् ।
वामतः शुभकरा प्रवदन्ति
दाम्भिकाटकराटकपूर्वम् ॥

इति शुभाशुभशकुनानि ।"
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ० ॥

तथा च ।
"इन्द्रवज्रधराणां गुम्फानां यदि वक्रमाः ।
चैत्यरूपे विस्मयाकारोऽमरिपवत्सदा ॥
कस्तूरीम्भृङ्गकश्च दर्पणचामरः शुभः ।
श्वेताश्वोऽरविन्दश्च वर्णकश्च भक्तिनः ।
पुष्पाक्षतादिश्च तथा हिरण्यस्य पूर्णिनः ।
रक्तपुष्पविदार्यादि वेदध्वनिमेव च ॥
वर्णकत्वपितृदेव निमित्तशुभावारयेत् ।
मनोज्ञरूपरूपकलापरूपवर्णसमवाः ।
इष्टानि च स्वस्तिकानि दृष्टौ वै मङ्गलानि तु ॥

[illegible]

प्रतिबिम्बं यथा भय' [illegible]
दौर्मनस्यश्च वैदस्य यात्रा [illegible]
इति सुश्रुते सूत्रस्था[illegible]

यादईशः, पुं, (यादसां जला[illegible]
ईशः ।) वरुणः । इति हेम[illegible]

यादः, [स्] क्ली, (याति वेगेनेति [illegible]
बाहुलकात् दागमश्च ।) जल[illegible]
२।१०।२० ॥ (यथा, भगवद्गीता[illegible]
"यानकाश्चापि गगनां चतुरो[illegible]

जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२[illegible]

यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) व[illegible]
मरः ।१।१८।२०॥ वरुणः । इत्यमरः[illegible]

यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु[illegible]
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली । ([illegible]
गीतायाम् । ११ । ४१ ।
"सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ।")
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रो यदुस्तस्य वंशः । यथा,—
"ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ।।"
इत्युपक्रम्य ।
"माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति [illegible]
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २३ अध्या[illegible]
(यदुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते ।१।[illegible]
"मय्यैकतनेषु गतोऽप्यगतं हि भारं
यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ।")

यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् [illegible]
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । (यदुवंश[illegible]
सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ८८ । [illegible]
"प्राचीन्वान् खल्वश्मकीमुपयेमे [illegible]
मस्य जज्ञे संयाति. ।")

यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां [illegible]
महत्त्वात् ।) वरुणः । इति शब्द[illegible]

यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां [illegible]
महत्त्वात् ।) वरुणः । इत्यमरः । [illegible]
वरुणः । इति मेदिनी । ते, ४४२ । ([illegible]
देवीभागवते । ९ । ८ । ४१ ।
"अग्निर्धनपतिस्त्वष्टा कुबेरो यादसांपति[illegible]
अपि विद्वन्नपि । यथा, मार्कण्डेये[illegible]
"यादसांपतिं देवं यदर्थं यादसां[illegible]

यादृक्, [श्] त्रि, (य इव दृश्यते । दृश्[illegible]
दि दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३।२[illegible]
बाहुलकात् क्विन् । "आ सर्वनाम्नः ।"([illegible]
इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते [illegible]
तत्पदोपधाधारणम् । येषां इति [illegible]
(यथा, भागवते । ४ । २८ । ६४ ।
"नाहं न तव कृत्वैव ईदृशाहमपनृप ।
तत्वावित्तरमवेन यदृशं याश्यामर्थ ।"

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते ग्रहा गन[illegible]
दृश् + "क्विन् स्पृश्च दृशः ।" ३।२।६०[illegible]

ानिकोक्तिः क्वः । "आसर्व्वनाम्नः ।"६।३।६१। ...त्यत्र "दृशे चेति वक्तव्यम् ।" इत्यात्वम् ।) ...इव दृश्यते सः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ...मन इति भाषा ॥

...शः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + "त्यदादिषु दृशः इति ।" ३।२।६० । इति कञ् । "आसर्व्वनाम्नः ।" ६।३।९१ । इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ येमन इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।
"यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशञ्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥"
स्त्रियां यादृशी ॥)

...दोनाथः, पुं. (यादसां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-नाथशब्ददर्शनात् ॥)

...दोनिवासः, पुं. (यादसां निवासः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

...नं, क्ली, (या + ल्युट् । अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि ।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमलराष्ट्ररक्षस्य शत्रोरास्कन्दनाय यात्रा । इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।
"यानमप्यधुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥"
यात्यनेनेति । या + ल्युट् ।) रथचरदोलादि । तत्पर्य्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।२।८।५८॥ विमानम् ६ चक्रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।
"शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥")
अथ चतुष्पदयानोद्देशः ।
"ये प्रश्वाद्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजिमुख्याः ।
दिशानया सर्व्वचतुष्पदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिकपोदितेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तदेवान्यचतुष्पदानां
प्रवीणितौ दोषगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमथोष्ट्रकेन वा
वरमिवान्यशरीरमथोद्यमम् ।
न खलु दोषगुणं च चतुष्पदं
यान्ति यान्ति शोभनदेहनः ॥
सुराविन्दुं यान्ति यथोचरमनं यथा ।
तथा धर्म्मं दूषयन्ति दोष्टुष्टचतुष्पदः ॥"
इति चतुष्पदयानोद्देशः ॥ ० ॥
अथ द्विपदयानोद्देशः ।
"मानुषैः पादिभिर्व्वापि नयास्तैर्विदेहैरपि ।
यानं द्व्यादिपदं नाम तस्य भेदो द्व्यंशकः ।
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदौ द्विधा मतौ ॥"

तत्र सामान्यं यथा,—
"यानं यद्द्विपदाभ्यां स्यात् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तैर्दण्डधातुगुणाम्बरैः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥"
तत्र समयः ।
"उपेन्द्रमूलाद्धिशिवाश्विवर्ज्जे
शशीन्दुताराति थियोगलग्ने ।
दृष्टिश्रमापुष्ययमाद्द्वर्ज्जे
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥
दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमन्दद्रदण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानामुद्दिष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्व्वर्ण्यमुदाहृतम् ॥
त्रिहस्तसम्मितो मध्ये तदर्द्धं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्षेमा शुभा क्रमात् ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या दोलाः षट् स्युः सुखप्रदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्व्वत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः केकी शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्यग्रे निधातव्यं चतुर्विधमहीक्षिताम् ॥
अत्रापि वर्णविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥"
भोगस्तु ।
"गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।
मृगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥
भुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्म्मणि ।
दोलोपर्य्युपरि न्यस्तो बहुभिर्भुनिशासनम् ॥
यदक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्य्यङ्कमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसम्मितो यानस्तदर्द्धपरिणाहवान् ।
पर्य्यङ्कः क्षेमनामायं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
क्षेमो गत्युर्जयो दुःखश्चारत्नि यथाक्रमम् ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या यथा चायुर्न सङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्व्ववन्मतः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्य्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च गतमङ्गलमेव च ।
चरणादिकलानां पर्य्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजाश्वालिहंसकोकमुखान् क्रमात् ।
चादित्यादिदशाङ्गानां मतिकल्पेन विन्यसेत् ॥
महीभ्राणां विशेषेण सिंहमानेन शस्यते ।
निर्म्मितं शुक्तिरत्नाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावस्तरणन्तु सद्दायानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्व्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥
त्रिहस्तदैर्घ्योच्छ्रायः परिणाहार्द्धसम्मितः ।
तदेव वेष्टितवरं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दृष्टवन्धद्वयभेदतः ।
मानादिकं पूर्व्वमुक्तं विशेषाश्चतुरञ्चना ॥
दृष्टव्यानि निन्दानि यानानि विविधानि च ।
सामान्यानि नावीयात् द्विलिविधिमिः पिमानि वै ॥
नरोद्वहन्तं लघुना दृष्टेन सुलक्षणम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानानां महदं भोजभूभुजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानलक्षणम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ विशेषद्विपदयानन्तु चतुर्दोलशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ११० । २ ।
"तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्
मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व ॥"
"यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः । यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
"यानं खरोष्ट्रमार्ज्जारकपिशार्द्दूलसूकरैः ।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्त्तते मुखे ॥")

यानपात्रं, क्ली, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्थिववत् समासः ।) निष्पदयानविशेषः । जाहाज इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वहित्रकम् २ बोहित्थम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३९ ॥ समुद्रयानम् ६ । इति वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे ।१४५।६३।
"समुच्छ्रितैः सिते पीतैः यानपात्रैस्तथैव च ।
नौभिश्च झिल्लिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥")

यानमुखं, क्ली, (यानस्य मुखम् पुरोभागः ।) रथादेः पुरोभागः । तत्पर्य्यायः । धूः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, क्ली, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम् । कालक्षेपणम् ॥ (यथा, कामन्दकीये ।१७।३१।
"पूर्व्वसेनापविर्नीचः कालयापनमाश्रितः ॥")
निरसनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापयतीति । या + णिच् + ल्युः । प्रापके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २२ । ३३ ।
"अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तर-
यापनाः ॥")

यामा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

याप्यः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ।३।१।५४॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १९ । २२ ।
"यदशुभमशुभेऽब्दे माघजं तस्य वृद्धिः
शुभफलमपि चैवं याप्यमब्दोऽन्यथायाम् ॥")
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे अध्याये ।
"शोणितं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥")
वैनयीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
व्याधिविशेषः । यथा,—
"साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याप्यलक्षणम् ।
पातनीयस्तु यं विद्यात् क्रियां धारयते हिताम् ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधिमातुरम् ।
प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधु योजितः ॥
साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानुपेक्षिता व्याधयः ... ।

र्वाञ्चनानां विविक्तारहितानाम् ।" इति भारतचन्द्रः ।

यामघोषं, क्ली, (यामं प्रथमं यामम् ।) मिनिका । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ।

यामः, पुं, (यम्यते इति । यम+घञ् ।) मैथुनम् । यथा । इत्याभ्यवोर्षाभिर्जं यम् । इति त्रिकाण्डशेषः । ८३ । (यथा, भागवते । ६ । १८ । ६ ।

"वीक्षणं प्रजुषं [illegible] यामकोविदम् ।

[illegible] ।

[illegible] ।")

यामः, पुं, (याति गच्छति वा । या+"अर्त्तिस्तु-सुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।" उणा० १ । १४० । इति मन् । यम+घञ् वा ।) दिवारात्र्योरष्टमांशः । [illegible] । प्रहरः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ । (यथा, मनौ । ७ । १५१ ।

"[illegible] ।

[illegible] ।")

[illegible]

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति । याम+मतुप् । मस्य व ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ।

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च । यामातुर्विष्णुतुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दौहित्रजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्यपुराणम् ।

"विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ।"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—

"वारेशाद्यर्द्धयामेशा राजन्तो पञ्च षट्क्रमात् ।
अधिपाः स्युर्दिवारात्रौ यथाकाले भवन्ति हि ।
रवीन्द्वर्क्षभृगुज्ञानामधिपत्यं क्रमादिह ।
रविशुक्रबुधाश्चान्द्रमन्दजीवकुजभास्कराः ।
दिवे तृतीयः परेष्वेव तथाध्यायाश्चतुर्थकाः ।
पापदृष्टे भवेत् सिद्धिः शुभदृष्टे शुभं भवेत् ।
शुभपक्षस्य दृष्टे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदृष्टे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ।
अस्यार्द्धयामकस्यैव प्राग् दृष्टः सप्तदाष्टतः ।
षड् षड् परीक्ष्य दृष्टाश्च यथो रात्रौ यथाक्रमात् ।
यामार्द्धाधिपसंख्याता द्वितीयस्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ।
अष्टभागे तु राहुः स्यात्तदर्द्धो वसुसंज्ञकः ।
अयाद्वय परिज्ञाय दिवारात्र्याधिपा यथा ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

यामि, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या+बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १६ । "स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः कुलस्त्रियोरिति ननूतः यामिः रमणः । जिह्वस्तु कुटिले जिह्वे यामिः स्वकुलस्त्रियोरिति अनुवर्तनादेराजयामः इति भरतमुकुटौ । यथा, जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । इति जामी । वे अपि बाहुलकात्मिः । यद्वा यम् अवनं बाहुलकादिण् जामिरिति । जामः-कारो वा यामिः जातुर्वन्तः ।" इति रामाश्रमः । (यथा, मनौ । ३ । ५८ ।
"[illegible] ।")

यामिनी । इति शब्दरत्नावली । धर्म्मस्य पत्नी । [illegible] ।—

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति वह्निपुराणे [illegible] ।

यामिनेयः, पुं, ([illegible] । "याम+ढक् । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] इति [illegible] । यथा,—

"उन्मादान्मुद्गरहितास्वममधः प्रभरिद्
काले जाग्रदुरस्ययामिकभटप्रारब्धकोश
कर्णैस्ताडद्रथं वागुपकवावहर्थयन्त्यः
दायातास्मि यदग्नुजाधि । तत्कं मध्ये
योगि
इति स

यामित्रं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं
दुर्गं दूनं तथास्तास्यं षट्कोणं रिपुम
यामित्रवेधो यथा,—
"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत्
दुः
यत्नेनाशु विवर्जयेन्मुनिमतो दोषोऽयं
यात्रायां विपदो गृहे हुतवधः चौर्य

उद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं भूपच
रविमन्दकुजाक्रान्तं स्वगादान् सप्तमं
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने
इति यामित्रवेध

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
"स्वक्षत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पू
मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽथ सदीक्षितो
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ।
इति ज्योति

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम
ङीप् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते ।
"ततः प्रयनमाविश्य प्रभुभो मनुष्
याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्
हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ । (य
यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
"तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामि
पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभा
प्रजादक्ष द्वितीया तनया । यथा,
भारते । ४६ । २९ ।
"प्रजादौ यामिनी नाम द्वितीया तनय

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग
११ । ७५ ।
"यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिवान्ते ।
सुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ।
कर्पूरम् । इत्यमरः ।

यामी, स्त्री, (यमस्येदम् । यमो देवता
वा । यम+अण् । ङीप् ।) दक्षिण
राजनिर्घण्टः । (यथा, ज्योति
"————याम्यां दूरी न
यामि+ङीप् ।) कुलस्त्री । इति
स्वसा । (यथा, मनौ । ३ । ५८ ।
"जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजि
दुष्कृत्या दायकेष्व विनश्यन्ति समन्

...ञ्जनी । यथा, विष्णुपुराणे ।५।१४।१०४।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ")

...नं, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् । यमुनया दृष्टमिदम् वा ।) सौवीराञ्जनम् । इत्य-मरः । २।९।१०१ । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
[त्रि], यमुनासम्बन्धिनि । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
"कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ।"
पर्व्वतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
"कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महा-गिरिम् ।"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ६९ ।
"यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ।")
यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण शौचति ।")
यामुनेष्टकं, क्ली, (यामुनमिष्टकम् ।) सीसकम् । इति जटाधरः । (विवरणोऽस्य सीसकशब्दे विज्ञेयः ।)
यामिनेयः, पुं, भागिनेयः । (यामिः स्वसृकुलस्त्रियो-रित्यनुशासनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढेय-(ढक्) प्रत्ययनिष्पन्नः । (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्य-मिति । यामिपुत्त्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
"ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ।")
याम्यः, पुं, (यामो नियामकोऽस्य । यामी + यत् ।) अगस्त्यमुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये, ४८ । (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः । यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ।")
याम्या, स्त्री, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा । यम + "यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा, रामायणे । २ । १०३ । २६ ।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ।")
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ।
(यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ।")
याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ।"
याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः ।) श्रीतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् । "यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ । (यथा, रामायणे । २ । ८२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ।")
यायावरः, पुं, (पुनः पुनरतिशयेन वा याति देशा-द्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । "यश्च यङः ।" ३।२।१७६। इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति जटाधरः । जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः । (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-भारते । १ । १३ । १० ।
"तान् प्रत्यक्षधर्म्मात्मा यायावरा गताः ।"
जरत्कारुमुनिर्व्विशेषश्च । यथा, महाभारते । १ । १३ । ११ ।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ।")
त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्राणैर्दधानां जगदर्च्चनीयम् ।"
इति भट्टिः । २ । २० ।
(स्त्री, यायावरा । यथा, भागवते ।७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ।"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाचना ।" इति तत्र श्रीधरस्वामी ।)
यावः, पुं, (यौति यूयते वा । यु + घञ् अप् वा । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ । (तत्पर्य्यायः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो वृक्षामयो जतु ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"सततदीपाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ।"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-संहितायाम् । ४ । ३ । ९ । २ ।
"यावानां भागोऽसि यावानामाधिपत्यमिति ।")
यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् । यद्वा, याव एव । याव + "यावादिभ्यः कन् ।" ५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः । इत्यमरः । २ । ९ । १९ । "द्वे घोरोध्याख्ये । कुलत्थ इत्यन्ये माषाकृतिपत्त्रे काश्मीरेषु तुल-सीति ख्याते । इति सुभूतिः । यव इव गुणेन इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव यावकः स्वार्थे ष्णः । कुलेन मस्यति परिणमति कुल्माषः मसीयं इं परिमाणे परीणामे घञ् मनीषादित्वादलुक् । कुल्मासो दन्त्यसकारवान् मूर्द्धन्यषकारवांश्च । कुल्माषो रभसश्चेति दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः । कुल्माषो यावके पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते रभसः ।" इति भरतः ।

"यवकः स्यात् कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च ।
घोरधान्ये यविके वा कुल्मौ काश्मीरदेशजे ।
शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
यावान्नम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनौ ।११। १२६ ।
"[illegible]
[illegible]")
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, किराते । ५ । २३ ।
"इह सनियमयोः सुरापगायां
उषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ।")
यावज्जीवं, व, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव + "यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पिता मम ।"
इति शब्दचन्द्रटीकायां भरतः ।
यावत्, व, (यद् + डावतुः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४५ । "साकल्ये निरवधौ । यथा । यावद्दत्तं तावद्भुक्तं । अवधौ मर्य्यादायाम् । तावत् शाखा यावत् प्रकाशः । मानं प्रमा-णम् । यावद्दत्तानि तावद्विषयः । अवधारण-मियत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत् पात्रं तावदन्नमानयस्व । यावत् कार्त्स्न्ये-ऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः । (यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।) यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत् इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्वतु-प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः । (यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ।"
यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हसि ।"
तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम् ।")
यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरि-थुक् ।"५।२।५३। इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-माणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा, मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।")

अक्रियायत्नो चिकित्सारहितानाम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

याप्ययानं, क्ली, (याप्यं अधमं यानम् ।) शिबिका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

याभः, पुं, (यभ्यते इति । यभ+घञ् ।) मैथुनम् । यथा । स्वाभ्यामोर्याभिर्थे यन् । इति त्रिधुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ९ । १९ । ६ ।
"पौवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
स एकोऽजवलासां वस्तीनां रतिवर्द्धकः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥")

यामः, पुं, (याति यायते वा । या+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।" उणा० १ । १४० । इति मन् । यम्+घञ् वा ।) दिवारात्र्योश्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्य्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।
"उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥")
संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।
"उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।"
"यामेषु गमनेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
"कृधि देवीः कवयो वशो वा
यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥"
"यामो गमनसाधनः स रथः ।" इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । १८ ।
"यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥")

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रहरं प्रहरमुद्दिश्यास्य तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायते इति वा । घुष्+अच् । टाप् ।) धर्म्मघटिका । घडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाडी १ घटी २ यामनाली ३ घटिका ४ दण्डका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युग्मम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥"
तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्मयामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् । [illegible] ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति । याम+मतुप् । मस्य व ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णुतुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दौहित्रजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्यपुराणम् ।
"विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—
"वारेशाद्दर्द्धयामेषु रात्रावह्नः पञ्च षट्क्रमात् ।
अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकार्य्ये भवन्ति हि ॥
रवीज्येन्दुभृगुज्ञारशनिसूरवयो निशि ।
रविशुक्रज्ञचन्द्रार्किज्येन्द्वङ्गुभास्कराः ॥
दिने सूक्ष्माः परेऽप्येवं तथाध्यास्तच्चतुर्ग्रहाः ।
पापदण्डे भवेद्विघ्नः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म्म निष्फलतां व्रजेत् ॥
यस्यार्द्धयामकस्यैव प्राग्दण्डः सप्तराङ्कुतः ।
षट् षट् परीक्ष्य दण्डाश्च अयो रात्रौ मतास्तथा ॥
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धांशु तृतीयः स्यात्तदर्द्धांशु तुरीयकः ॥
अङ्गाभावे तु राहुः स्यात्तदङ्गो वसुसंख्यकः ।
भपाङ्कस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या+बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १४२ ॥ "स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः । जिह्मस्तु कुटिले जिह्मे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावजयः इति भरतमुकुटौ । यथा, जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । इति स्वामी । जे यमे बाहुलकान्मिः । यद्वा अद्द अदने बाहुलकादिञ् जामिरिति । जामिः स्यादौ या शपथे भ्रातुर्वोध्यः ।" इति रामाश्रमः । (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।
"जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥")
यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—
"अरुन्धती वसुर्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ।
यथावच्चैव वीथ्योऽथ नागवीथी तु यामिजा ॥"
इति वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम+ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्राहरिकः । चौकीदार इति भाषा । यथा,—
"उग्रादाभ्युदयवर्ज्जिताश्च नवमः प्रभावे ... काले चाप्युदयास्तयामिकभटप्रारब्धकोलाहले कर्म्मस्थासु दूरवर्त्तिपानुपदवादयः ... दायातास्रि परस्तु नाशि ! ... मन्ये नां ... यौगिनम्"
इति [illegible]

यामित्रं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—
"धीमन्तं पञ्चमं स्त्रियं यामित्रं सप्तमं च दूरं दूरं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम्"
यामित्रवेधो यथा,—
"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पतिं दुःखीशं
यत्नेनाशु विवर्ज्जयेन्मुनिमतो दोषोऽयं स
यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरैः
ज्वरः
दम्पत्योर्व्विधवा व्रते तु मरणं शूलश्च दुःखं
रविमन्दकुजाक्रान्तं स्थानाङ्कात् सप्तमं यदि
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने ।"
इति यामित्रवेधः ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
"लग्नत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रर्क्षसौम्यग्रहगोऽथ मरीचिनो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ।"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम+इनि ङीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
"ततः प्रयत्नमास्थाय प्रभामो मधुसूदन ।
यामस्याथार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्युदस्थितः ।"
हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपस्य पत्नी यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
"तार्क्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति
पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभान्
प्रह्लादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । ९९ ।
"प्रह्लादो यामिनी नाम द्वितीया तनया हि

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ३५ । २५ ।
"यदुपतिर्द्विरदराजविहारी
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥")
कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवताऽस्या वा । यम+अण् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
"————याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।"
यामि+ङीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८० ।
"मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥"

...भेदकी। यथा, हितपुराणे। १।१५।१०४।
"तत्कणी तत्कांशी तथा आद्याकामजी।
तुम्बा च सुवर्णा च माया दिवा च
... ॥")
...नं, क्ली, (यमुनायां भवम्। यमुना+अण्।
सुनाया इदमिति वा।) सौवीराञ्जनम्। इत्य-
मरः। २।९।१००॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सौवीरं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि।
...सौवीरमतं कृष्णं सौवीरं वैनतेयमित्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
..., जनपदभेदः। यथा, भागवते। १।१०।३४।
"कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान्।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ॥"
...पर्व्वतविशेषः। यथा, रामायणे। ४।४०।२१।
"कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महा-
गिरिम्॥"
...तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३।८४।४९।
"यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम्।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते॥")
यमुनासम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनम्।
नार्मदं दर्शनादेव गाङ्गं स्पर्शेन शोधति॥")
...नेष्टकं, क्ली, (यामुनमिष्टकम्।) सीसकम्।
इति जटाधरः॥ (विवृतोऽस्य सीसकशब्दे
विज्ञेयः॥)
...मेयः, पुं, भागिनेयः। (यामिः स्वसृकुलस्त्रियो-
रित्युक्तत्वात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढेय-(ढक्)
प्रत्ययनिष्पन्नः॥ (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्य-
मिति। यामिपुत्त्रः। यथा, भागवते। ६।६।६।
"ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः।
भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत्॥")
...म्यः, पुं, (यामी दिगाश्रयोऽस्य। यामी+यत्।)
अगस्त्यमुनिः। चन्दनद्रुमः। इति मेदिनी। ये,
४८॥ (यमस्यायमिति। यम+ष्यञ्। यमदूतः।
यथा, मार्कण्डेये। ११।६०।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा॥")
...म्या, स्त्री, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा।
यम+"यमाच्चेति वक्तव्यम्।" ४।१।८५। इति
वार्त्तिकोक्त्या ण्यः। टाप्।) दक्षिणदिक्। (यथा,
रामायणे। २।१०३।२६।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम्।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत्॥")
भरणीनक्षत्रम्। इति मेदिनी। ये, ४८॥
(यमसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, महाभारते।२।८।१।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर! निबोध ताम्।
वैवस्वतस्य यां पार्थ! विश्वकर्म्मा चकार ह॥")
याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
मिति वा।) दक्षिणायनम्। यथा, मलमासतत्त्वे।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत्॥"
याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः।) श्रीतालद्रुमः।
इति राजनिर्घण्टः॥

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति। यज्+यङ्।
"यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति
ऊकः।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता। तत्पर्य्यायः।
इज्याशीलः। इत्यमरः। २।७।८॥ (यथा,
रामायणे। २।७०।१४।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः॥")
यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
द्देशान्तरं गच्छतीति। या+यङ्।"यश्च यङः।"
३।२।१७६। इति वरच्।) अश्वमेधीयाश्वः। इति
जटाधरः॥ जरत्कारुमुनिः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ (ऋषीणां गणविशेषः। यथा, महा-
भारते। १३।१४१।१७।
"तान प्रवक्ष्यामि ... यायावरा गताः॥"
जरत्कारुमुनिर्वंशसम्भूतः। यथा, महाभारते।
१।१३।११।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः॥")
त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः। यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्रापन्नुदर्थ्यां जगदर्घणीयम्॥"
इति भट्टिः। २।२०॥
(स्त्री, यायावरा। यथा, भागवते।७।११।१६।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम्।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा॥"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा।" इति तत्र
श्रीधरस्वामी॥)
यावः, पुं, (यौति युवते वा। यु+घञ् अप् वा।
ततः प्रज्ञाद्यण्।) अलक्तः। इत्यमरः। २।
६।१२५॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो द्रुमामयो जतु॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
यथा, नैषधे। २२।४६।
"ततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः॥"
यव एव। स्वार्थेऽण्। यावः। यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम्। ४।३।६।२।
"यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति॥")
यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन्।
यद्वा, याव एव। याव+"यावादिभ्यः कन्।"
५।४।२६। इति स्वार्थे कन्।) कुल्माषः।
इत्यमरः। २। ९। १६॥ "द्वे घोरोधान्ये।
कुलत्थ इत्यन्ये मायाकृतिपक्वे कापसौरेषु कुल-
माति ख्याति। इति सुभूतिः॥ यव इव गुणेन
इति यवकः विकारसंघेति कः। यवक एव
यावकः स्वार्थे ष्णः। कुत्सेन मस्यति परिणमति
कुल्माषः मषीयं इ परिमाणे परीणामे षण्
मनीषादित्वादलुक्। कुल्माषो दन्त्यसकारवान्
मूर्द्धन्यषकारश्च। कुल्माषो रभसश्चेति
दन्त्याम्ते रक्षित इति मधुः॥ कुल्माषो यावके
पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते
रभसः।" इति भरतः॥

"यवकः स्यात् कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च।
घोरधान्ये ... वा कुत्स्ने कासमीरदेशजे।
शालिधान्येषु ... इति केचित् प्रचक्षते॥"
इति शब्दरत्नावली॥ ●॥
... । इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ।११।
१२६।
"महद्रावाश्वमात्रेषु मासं प्रीयतमैन्दवम्।
मलिनो काञ्चीयेषु तमः स्याद्यावकैस्त्र्यहम्॥")
अलक्तकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
किराते। ५।४६।
"इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकसव्यपादरेखा।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु॥")
यावज्जीवं, अ, क्ली, (यावत् जीवतीति। जीव+
"यावति विन्दजीवोः।" ३।४।३०। इति
णमुल्।) यावदायुः। जीवनपर्य्यन्तम्। यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्त्रश्च पिता मम॥"
इति माघनसम्बन्धटीकायां भरतः॥
यावत्, अ, (यद्+डावतुः।) साकल्यम्।
अवधिः। मानम्। अवधारणम्। इत्यमरः।
३।३।२४५। "साकल्ये निरवशेषे। यथा।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। अवधौ मर्य्यादायाम्।
यथा यावत् प्रासादं यावत् प्रकारः॥ माने प्रमा-
णम्। यावद्द्रव्याणि तावद्विषयः॥ अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः। इयतो भाव इयत्ता परि-
माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः। यथा यावत्
पात्रं तावदन्नमानयामत्यर्थम्। यावत् कार्त्स्न्ये-
ऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी।" इति भरतः॥
(यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे। यत्+"यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप्।" ५।२।३९। इति वतुप्।
"आ सर्व्वनाम्नः।" ६।३।९१। इत्यात्वम्।)
यत्परिमिते, त्रि। तत्र यावान् यावती यावत्
इति रूपत्रयं भवति। यच्छन्दात् निपातनाद्वतु-
प्रत्ययनिष्पन्नः। इति सहितमादे वोपदेवः॥
(यथा, भागवते। २।९।३१।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्॥"
यथाच मनुः। ८।१५५।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हसि॥"
तथाच याज्ञवल्क्यः। २।२६४।
"यावत् ग्रस्तं विनश्येत्तु तावत् स्यात् चेविनः
फलम्॥")
यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः। यावत्+"तस्य
पूरणे डट्।" ५।२।४८। इति डट्। "वतोरिड्
युक्।"५।२।५३। इति इडुगागमश्च।) यावत्परि-
माणम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा,
मनुः। १।२०।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः॥")

व्यक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

याप्ययानं, क्ली, (याप्यं अधमं यानम् ।) शिबिका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

याभः, पुं, (यभ्यते इति । यभ+घञ् ।) मैथुनम् । यथा । इयाज्ययोर्याभेऽर्थे यम् । इति लिधुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ६ ।
“पौलोमं स्त्रग्वणं श्रेष्ठं सौद्रावं याभकोविदम् ।
स एकोऽप्सरसस्तासां चक्रीणां हृनिवर्हकः ।
रेमे कामवहयस्त आत्मानं नावबुध्यत ।”)

यामः, पुं, (याति यायते वा । या+“अर्त्तिस्तुसुहुसृघृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम्+घञ् वा ।) दिवारात्र्योश्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्य्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।
“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥”)
संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।
“उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”
“यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।
“कुविित्स देवीः सनयो नवो वा
यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥”
“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।५५।१८।
“यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”).

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायते इति वा । घुष्+अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाडी २ घटी ३ यामनाली ४ घनिका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली,, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युगलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥”
तत्तु बहुविधम् । आदियामलम् १ ब्रह्मयामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे द्रष्टव्या ।

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति । याम+मतुप् । मस्य व ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च । यामातुर्दिग्दुष्टत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्विवाहानन्तरात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कालिकारत्नादिषु पुराणम् ।
“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—
“वारेशाद्दलयामेषु राजयोः पञ्च षट्क्रमात् ।
अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकार्ये भवन्ति हि ।
रवीन्द्विन्दुभृगुज्याख्यशनिभूतनयो निशि ।
रविशुक्रबुधाश्चन्द्रशनीज्यकुजभास्कराः ।
दिने शुभाः परेष्वेवं तथाधश्चाष्टमांशकाः ।
पापदृष्टे भवेद्विघ्नः शुभदृष्टे शुभं भवेत् ।
शुभग्रहस्य दृष्टे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदृष्टे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥
यस्यार्द्धयामकस्यैव प्राग्दृष्टः सदाद्भुतः ।
षट् षट् परीत्य दृष्टाश्च ग्रहा रात्रौ मतास्तथा ॥
यामार्द्धाधिपसंज्ञातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ॥
अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदङ्को वसुसंख्यकः ।
भमाङ्कस्य परित्यागाद्विधाद्दलाधिपा यथा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या+बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः ॥ जिह्मस्तु कुटिले मिन्दे जामिः स्वकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावजयः इति भरतमल्लकृटौ ॥ यथा,
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥
इति स्वामी ॥ जे यते बाहुलकान्मिः । यद्वा जम अदने बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तःस्थादौ या प्रापणे धातुर्बोध्यः ।” इति रामाश्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।
“यामयोऽप्सरसो लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥”)
यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—
“अरुन्धती वसुर्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भामतः ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तासपत्यानि मे शृणु ।
समायायेव घोषोऽभौ नागवीथी तु यामिजा ॥”
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम+ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्राहरिकः । चौकीदार इति भाषा । यथा,—
“उत्थायानुदिनं नामनमनः प्रभः ...
...
... यामिकभटः ... चौ...

यामिनं, क्ली, स्तेयात् ... ।
“...
...
यामिनवेणी यथा,—
“... यदि भवेत् ...
...
... ।

... ।”
इति यामिकोशः ।

अस्य परित्यक्ती यथा ।
“...
...
यामिकवैश्चिह्निनाम...
दोषाकरः ... ।”
इति ज्योतिस्तत्त्व...

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम+इनि । ङीप् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते ।
“ततः प्रयतमाश्रित्य मधुसूदनः ।
यामभागार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रबुध्य...
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
“नाग्रंश्च विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी...
पतङ्गास्त्वन पतङ्गान् यामिनी शलभान्...
प्रजादेश द्वितीया तनया । यथा, ...सागरे । ३६ । २९ ।
“प्रजादेश यामिनी नाम द्वितीया तनया...

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ३५ । २५ ।
“यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥”)
कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्य वा । यम+अण् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
“————याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।
यामि+ङीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।
“मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

पत्नी । यथा, विष्णुपुराणे ।१।१५।१०५।
रुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुमरुत्वती ।
ल्पा च सङ्कल्पा च साध्या विश्वा च
ता दश ।")
, स्त्री, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
नाया इदमित्यण् वा ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इत्य-
: । २।६।१०० । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
ञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ।"
ति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
रुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ।"
र्वतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महा-
गिरिम् ।"
र्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४९ ।
यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
श्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ।")
मुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तच्च यामुनम् ।
ाङ्गेयं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ।")
नेष्टकं, स्त्री, (यामुनमिष्टकम् ।) सीसकम् ।
ति जटाधरः । (विशेषोऽस्य सीसकशब्दे
ज्ञेयः ।)
यः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वसृकुलस्त्रियो-
रित्यनुशासनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढेय-(ढक्)
त्ययनिष्पन्नः । (याम्याः धर्म्मपत्न्या अपत्य-
मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
वो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ।")
ः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
गस्त्यमुनिः । चन्दनद्रुमः । इति मेदिनी । ये,
४८ । (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ।")
म्या, स्त्री, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा ।
यम + "यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति
वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
रामायणे । २ । १०३ । २६ ।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ।")
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ।
(यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम्,
वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ।")
याम्यायनं, स्त्री, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ।"
याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः ।) शीताचम्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
"यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति
ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ । (यथा,
रामायणे । २ । ७२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ।")
यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
द्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । "यश्च यङः ।"
३।२।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति
जटाधरः । जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २४३ । १७ ।
"तात प्रत्यक्षधर्म्माणस्तथा यायावरा गणाः ।"
जरत्कारुमुनिरेवैतद्वंशीयः । यथा, महाभारते ।
१ । १३ । ११ ।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ।")
त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्रानर्चुरर्च्यां जगदर्च्चनीयम् ।"
इति भट्टिः । २ । २० ।
(स्त्री, यायावरा । यथा, भागवते ।७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ।"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।" इति तत्र
श्रीधरस्वामी ।)
यावः, पुं, (यौति यूयते वा । यु + अच् अप् वा ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । १२५ । (तथास्य पर्य्यायः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो वृक्षामयो जतु ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"तवस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ।"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ४ । ३ । ६ । २ ।
"यावानां भागोऽसि यावानामाधिपत्यमिति ।")
यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
यद्वा, याव एव । याव + "यावादिभ्यः कन् ।"
५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः ।
इत्यमरः । २ । ९ । १६ । "द्वे चीरोधान्ये ।
कुलत्थ इत्यन्ये माषाकृतिपत्रे काश्मीरेषु कुल-
मीति ख्याते । इति सुभूतिः । यव इव गुणेन
इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
यावकः स्वार्थे ष्णः । कुत्सेन मस्यति परिणमति
कुल्माषः मसीयं ई परिमाणे परिणामे घञ्
मनीषादित्वादणुक् । कुल्माषो दन्त्यसकारवान्
मूर्द्धन्यषकारश्च । कुल्माषो रभसश्चेति
दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः । कुल्माषो यावके
पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते
रभसः ।" इति भरतः ।

"यवकः स्यात् कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च ।
चीरकाख्ये षष्टिके वा कुल्मे काश्मीरदेशजे ।
शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ।"
इति शब्दरत्नावली । * ।
यावान्नम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनौ ।११।
१२६ ।
"सुरापानकृत्यात्तु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ।")
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
किराते । ५ । ३९ ।
"इह सनियमयोः सुरापगायाः
उषसि सयावकसव्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ।")
यावज्जीवं, अ, स्त्री, (यावत् जीवतीति । जीव +
"यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति
णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्त्रश्च पिता मम ।"
इति व्याहतशब्दटीकायां भरतः ।
यावत्, अ, (यद् + डावतुः ।) साकल्यम् ।
अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४५ । "साकल्ये निरवशेषे । यथा ।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तं । अवधौ मर्य्यादायाम् ।
मूलात् शाखां यावत् प्रकाण्डः । मानं प्रमा-
णम् । यावन्महांसि तावन्निचयः । अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-
माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
पात्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावत् कार्त्स्न्ये-
ऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः ।
(यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यद् + "यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् ।
"आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।)
यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्वतु-
प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ।
(यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ।"
यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ।"
तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् शस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः
फलम् ।")
यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + "तस्य
पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरि-
थुक् ।" ५।२।५३ । इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-
माणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा,
मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।")

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन+अण्।) सिह्लकाख्यगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।६।१२८॥ (विवृतिरस्य सिह्लकशब्दे ज्ञातव्या॥)

यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति। यवनाल+स्वार्थे अण्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यवनालः २ शिखरी ३ वृत्ततण्डुलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ क्षेत्रेक्षुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। धवलत्वम्। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। त्रिदोषजित्त्वम्। पथ्यत्वम्। रुच्यत्वम्। अर्शो यक्ष्मगुल्मव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः।) शरभेदः। जोन्हरली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। नदीजः २ इट्चरक ३ वारिसम्भवः ४ यावनालनिभः ५ स्वरपत्रः ६। अस्य मूलगुणाः। ईषन्मधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तदाहशोषनाशित्वम्। पशूनामबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यवनाल+अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा। तत्पर्य्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिमशर्करा ४ क्षुद्रशर्करिका ५ क्षुद्रा ६ गड्भा ७ जलविन्दुजा ८। अस्या गुणाः। शैत्यत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। अतिपिच्छिलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाहपित्तास्रदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव। यवशूक+स्वार्थे अण्। यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेनास्त्यस्येति। अर्श आद्यच्।) यवक्षारः। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये।
"क्षौमं क्षौमं पिचुं फेनं यावशूकं ससैन्धवम्।
कर्कशाणि च पत्राणि क्षेतनार्थं प्रदापयेत्॥")

यावसः, पुं, (यूयते इति। यु+"वहियुभ्यां णित्।") उणा० ३।११८। इति असच्। तस्य णित्वञ्च। यद्वा, यवसानां समूहः। यवस+"तस्य समूहः।" ४।२।३७। इत्यण्।) यवससमूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

याव्यं, त्रि, (यूयते इति। यु+"आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च।" ३।१।१२६। इति ण्यत्।) मिश्रणीयम्। यूयते यत्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

याशोधरेयः, पुं, (यशोधराया अपत्यं पुमान्। यशोधरा+ढक्।) शाक्यसिंहपुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य। यष्टि+"शक्तियष्ट्योरीकक्।" ४।४।५९। इति ईकक्।) यष्टिप्रहरणयोद्धा। ठेंठेरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यष्टीकः २। इत्यमरः।२।८।७०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।१०६।
"याष्टीकस्य दृशं रिपुत चक्रस्य प्रादेशादिकम्।
एते चत्वारि याष्टीकाश्च दृशं यच्छत॥")

यासः, पुं, (यस+घञ्।) दुरालभा। इत्यमरः।२।४।९९॥ (यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया दुरभिग्रहा।
यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः॥
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित्।
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः परः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्त्यस्या इति अर्श आद्यच्। टाप्।) मदनशलाकापक्षी। इति शब्दमाला॥

यु, ङ क निन्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ क, यावयते। इति दुर्गादासः॥ ("यावयते वाला इदम्।" इति मनोरमा॥)

यु, ञ श बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-उभ०-सक०-सेट्।) ञ श, युनाति यो वयस्योऽपि न वेश्यावन्यकौशनैरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

यु, ल मिश्रणे। अमिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट्।) ल, यौति। मिश्रणे यथा,—
"यौति काये कुलस्त्रीभिः सम्पन्नामष्टहृदये॥"
इति हलायुधः॥
अमिश्रणे समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

युक्, [ज्] त्रि, (युज्यते समाधत्ते इति। युज्यी इ समाधौ+क्विप्।) समाधिमान्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (युज्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३।२७७।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्॥")

युक्, य, निन्दा। युण क ङ, निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (एतच्चिन्त्यम्॥)

युक्तं, त्रि, (युज्यते स्म इति। युज्+क्तः।) न्याय्यम्। तत्तु न्यायागतदशादिकम्। इत्यमरः।३।८।२४॥ (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
अव्ययभूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। १।
"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति॥")

युक्तं, क्ली, (युज्+क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥

युक्तः, पुं, (युज्यते स्म योगेनेति। युज्+क्तः।) अभ्यस्तयोगः। यथा,—
"योगज्ञो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥"
इति भाषापरिच्छेदे॥
तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८।
"ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥"
"योगारूढस्य लक्षणं येन [illegible] ज्ञानेन। ज्ञानमौपदेशिकं [illegible] भवः तावुभौ निराकाङ्क्षा आत्मा यस्य। अतः कूटस्थो निर्व्विकारः। विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव लोष्टादीनि यस्य। [illegible] हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ उच्यते।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।
(रैवतमनोः पुत्रः। यथा, हरिवंशे।
"अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम [illegible]
धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः [illegible]")

युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) [illegible] इत्यमरभरतौ। २।४।१४०॥ कांदा इति भाषा। (तथास्याः पर्य्यायः।
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा [illegible]
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी त[illegible]"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

युक्ता, स्त्री, (युक्त+टाप्।) [illegible]
इति रत्नमाला। एलानी इति भाषा।

युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति। युज्+क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ [illegible]
पञ्चतन्त्रे। ३।१६२।
"तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्म्मयुक्तिसमन्वितम्।
उपगम्य ततोऽभ्यर्णे कपोतः प्राह शुभ[illegible]"
लोकव्यवहारः। इति व्यवहारमातृका[illegible]
"धर्म्मशास्त्राविरोधेन तु युक्तियुक्तो विधिः [illegible]"
इति स्मृ[illegible]
अनुमानम्। यथा,—
"युक्तिष्वप्यवसमासु शपथैरेनमर्दयेत्।"
युक्तिरनुमानम्।
अनुमानेन निर्णयं न स्यात्तो मध्यस्था[illegible]
इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्। अथ नारदः।
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणि[illegible]
केशाकेशिगृहीतश्च युगपत् पारदारिक[illegible]
कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपग[illegible]
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्ति[illegible]
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्ष[illegible]
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः [illegible]
वाक्पारुष्ये। अतः। लोमहर्षं [illegible]
नारदः।
अभीक्ष्णं दीयमानोऽपि प्रतिदद्यान्न [illegible]
त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचं[illegible]
यदा धनिकेनाधमर्णिकश्चितुःपञ्च[illegible]
त्वं मे अर्थं धारयसीति पुनःपुनर्दीय[illegible]

महान्तं प्रविशन्ति महोत्सवराज्ञस्तेनानुप-
योगमर्थं स्वप्रभावं समर्पयन्तीत्याह दामोद-
रः ।" इति दशरूपकम् ॥ * ॥ नाट्या-
ङ्गविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा ।"युक्ति-
रर्थावधारणम् । उदाहरणं यथा,—
'यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥'
ति वेणीसंहारः ।" इति साहित्यदर्पणम् ॥
उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ५६ ।
मत्त गन्धर्वो देशान्तरेऽस्मिन्नाचिरात् यथा ।
। पुत्र ! त्वमेवैतत् लभसे युक्तिभिः सह ॥"
योगः । यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ७ । २१ ।
त्रिचतुःकरयुगाभ्यां द्विप्ताभिस्त्वथा चमाः ।
कुटाः स्वकर्मक्षितिभावात् भवेद्युगानलिमिताः ॥"
मालविशेषः । तद्यथा,—
'अत्रामा तमयुक्तानां किं प्रयोजनमित्युच्यते
शास्त्रयोजनमर्थयोश्च ।"
'असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥
व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्य-
निर्म्मलाः ।
लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)
, द वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । द, युङ्गति ।
इति दुर्गादासः ॥
, क्ली, (युज्यते इति । युज्+घञ् । कुत्वम् ।
न गुणः । "युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं
विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-
विशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
ऽन्यत्र योग एव भवति ।" इति काशिका । ६ ।
२ । १६० ।) युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
६ । ७२ ।

"उपनेतुमुन्नतिमतीव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥")

कृतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । ४ । ८ ।
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥")
ऋद्धिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।
गे, १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४९ । ३९ ।
"द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ॥")
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।
मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-
धिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१७२८००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२९६०००
वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्त्तितं निरूपणं यथा,—

"चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥
पूर्व्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
त्रेता त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्यया समः ॥
द्वे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांशौ तु चतुःशते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्त्तितम् ॥
द्वे शते च तथान्ये द्वे संख्यातञ्च मनीषिभिः ।
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तान्निबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥
पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दश द्वे च पञ्च चैवात्र संख्यया ॥
अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
प्रयुतन्तु तथा पूर्णं द्वे चान्ये नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
त्रेतायुगस्य संख्यैषा मानुषेण तु कीर्त्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।
द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्यया ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांशकेन च ॥
एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥"

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मा यथा,—

"ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य्यः सर्व्व एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्ष्वपि पिनाकधृक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुष्पादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्विपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥"

इति कूर्म्मपुराणे युगधर्म्मकीर्त्तनं नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—

"कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ।
ददाति सर्व्वभूतात्मा सर्व्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निग्रहं कुर्व्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्व्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्त्येष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि
यत् ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मान्तरं यथा,—

जैमिनिरुवाच ।

"कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्व्वे कीदृशास्तद्वदस्व मे ॥

व्यास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्ततस्त्रेताह्वयं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्यं विदुर्बुधाः ॥
कृते धर्म्मश्चतुष्पादः सर्व्वधर्म्मरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणार्च्चनपराः शोकव्याधिविवर्ज्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्व्वे सदया दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्ज्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्व्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्व्वे लोका द्विजोत्तम ! ।
राजधर्म्मरताश्चैव भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् क्षमः ॥
अधर्म्माचरणं तत्र जनाः केचिन्न कुर्व्वते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाश्रयाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः स्वस्थचेतसः ॥
क्षत्त्रा भूमिभृतः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षी तडित्वांश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्त्राश्च पितृसेविनः ॥ * ॥
त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।
द्विपादो भगवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचिन्महा-
गुणाः ॥
अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचिच्चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्व्वते स्पृहाम् ।
भूभुजा धनलोभेन कदाचिद्दण्ड्यते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
सदा विष्णुर्व्यासरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्व्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्व्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

परान्नलोलुपा नित्यं सर्व्वोन्नतपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्कुलाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिच्छद्मकपटधर्म्मिणः ।
वल्कधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्यपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति दुर्बला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रस्नेहाद्द्रविष्यन्ति कुमार्गस्थाः कलौ जनाः ॥
अधर्म्मवृद्धिदातारो धर्म्मवृद्धिविलोपिनः ।
परोपनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परगोहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
यज्ञमायात्ममतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
शस्त्रोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्व्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्गतिर्व्याधितैः तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।
मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्व्वेषां प्राणिनां मुने ! ।
अतः सर्व्वं त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्ज्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
व्यास उवाच ।
अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्धि निष्फलं खलु ।
शृणुष्व सम्यग्विप्र ! गुह्यं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतो पुंसो न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्व्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"कृते धर्म्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाला हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्व्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
कृतान्ते क्षत्त्रियैर्विप्रैर्विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
शूरश्च प्रवणिः पुत्रो विष्णुः चक्रं चचार च ॥*॥
त्रेतायां त्रिपाद्धर्म्मः यज्ञदानदयात्मकः ।
नरा दशसहस्रायुषा यत्रोद्भव जगत् ।
रक्तो हरिर्व्वरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्त्रियो राघवानदत् ॥*॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्म्मः पीतत्वमच्युते गते ।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्त्रपराः प्रजाः ।
नरा ह्रस्वायुषो च विष्णुर्व्यासस्वरूपधृक् ।
तदेकन्तु यजुर्व्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
शिष्यानध्यापयामास वामनन्ताद्धितोऽपि मे ।
ऋग्वेदञ्च पैलकं सामवेदञ्च जैमिनिम् ।
अथर्व्वाख्यं सुमन्तुञ्च यजुर्व्वेदं महामुनिम् ।
वैशम्पायनकञ्चान्तु पुराणं सूतमेव च ।
अष्टादश पुराणानि चक्रे वै हरिरेव हि ।
ब्राह्मं च पाद्मवैष्णवं शैवं मन्वन्तरादि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयञ्च पुराणञ्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडञ्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च वेदा अङ्गानि यन्मुने ! ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्व्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्व्वञ्च धनुर्व्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥*॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्द्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ।
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ।
यदा सदानृतं तन्द्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दस्युप्रष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्विग्नाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पित्रोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः मखम् ।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक ॥"
इति गारुडे युगधर्म्माः । १२० अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते, वशीक्रियते अ…
युज् + घञ् । युजेर्घञ्कुत्वस्य निपातनात्…
इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) र…
यानाङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १६ । …
इति भाषा । (यथा,—
"नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।"
इति ऋग्वेदे । २ । ३…
"युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इ…
सहाय्ये साधकः ॥ तथा च कथाव…
६० । १२ ।
"तस्यैकदा नयिष्यार्थं गच्छतो मधुरां…
भारवोढा युगं कर्षन् मार्गे…

युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) …
कीलकः । जोयालेर खिल इति…
तत्पर्य्यायः । शम्या २ । इत्यमरः । २…

युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि…
भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।" ३ । २…
खच् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३…
मुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमा…
रथस्याग्रे यत्र बध्नन्ति तद्युगक…
धरति युगन्धरः । इति भरतः । …
कूबरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५…
विशेषः । यथा,—
"निषधो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो…
इति मत्स्य…
(तूर्यिपुत्रः । स च साध्वके पौ…
हरिवंशे । १६० । ३१ ।
"तूर्यिर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः सम…

युगपत्, व्य, एकदा । एककालीनम् । …
४ । २२ । (यथा, भागवते । ३ । …
"कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्ति…
सर्व्वोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदा…

युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) को…
इति हेमचन्द्रः । ४ । २१८ । युग्मपत्रं…

युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन्…
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ । (यथा…
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युग…
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मकः स्व…
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्र…

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । …
अकारस्येत्वञ्च ।) शिंशपावृक्षः । …
शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपाशब्दे…

युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वे …
गम् + डः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गल…
पाँटि बाँधा गरु इति भाषा । तत्…
वाट् ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ६…

युगलं, क्ली, (युज्यते परस्परं सम्ब…
+ वृषादिभ्यः कलच् । अकुत्वादि…
युग्मम् । इत्यमरः । ३ । ५ । २८ । (य…
४ । ३६ । ९० ।
"यथार्थं पादयुगलमाह चोत्पन्न…

...न्तः, पुं, (युगान्तो मन्तः । ...र्यादित्वात्
...मास: ।) ज्योतिषागमन्तः । यथा,—
"इदं रहस्यं परमं ज्योतिषागमागमम् ।
...प्राणि सर्वाणि प्रवर्णिं शास्त्राणि ॥
...दास पत्रतो मन्तो शाखि मतं मर्योनि ते ।
...दास परतरो मर्मो शाखि मौनि भवत ॥
...र्षितो युगमन्तानो सखे युगान्तं इयम् ।
...तां हि मतेन; श्रेष्ठं ज्ञानपतमनुत्तमम् ॥
...र्जनी युगान्तं मन्तं पार्थं परतरं इव ।।
...ाद्युगान्तमं जातु श्रियं गच्छमागवे: ॥"

इति महाभारते ७५ अध्याय: ॥

...ान्तः, पुं, (युगान्तमित्यान्ता यस्य ।) वर्ष र-
...न्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, युग्मगामकः ॥
...धपः, पुं, (युगस्य अंशपः सुदोष: इति ।)
...लार: । इति त्रिकाण्डशेषः ।२८ युगविभाजकश्च ॥
...द्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-
...तिथिः । यथा । "अथ युगाद्याः । तासु च ।
...युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
...रवेरुदयगामिन्यो न तत्र तिथियुग्मता ॥'

इत्यनेन पठनात् ॥

...ब्रह्मपुराणे ।
'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताया नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुता: ॥'
अत्र वैशाखादय: पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात् । शुक्ल-
पक्षत्वे कार्त्तिके नवमेऽप्यनैवेष्टमिति शुक्ल-
पक्ष इति यर्थ स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अश्वयुक्कृष्णपक्षोयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥ ॥
अासां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

'वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्या: कथिता: पुराणे-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्र: ।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥'

उपप्लवे ग्रहणे ।

'पानीयमप्यत्र तिलैर्व्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्य: प्रयतो मनुष्य: ।
श्राद्धं कृतं तेन समा: सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥'

स्नानमधिकृत्य भविष्ये ।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च माघत्रयफलं लभेत् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो
वा ।) प्रलय: । इति हलायुध: ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ८८ । ६५ ।

"उद्वर्त्तयन् समुद्रांश्च शत्रूणाम्
प्रवर्त्तयन् युगान्तद्युतानि ।
यदा धन्यान्यपि स्वीयदेशा-
त्तदा तदा धार्त्तराष्ट्र: सयुत: ॥)

युगान्तेषु च ॥

युग्मं, क्ली, (युज्यते इति । युज् + "युजिरुचि-
तिजां कुश्च ।" उणा० १ । १४५ । इति मक् ।)
द्वयम् । योड़ा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । द्वन्द्वम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमर: । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८१ । ७६ ।
"पादुकोपानहावेव युग्मान्ध महत्तमः ॥")
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशय: । यथा
"मृगोऽथ मीन: पुरुषोऽङ्गना च
कोर्णोऽथ युग्मं विषम: समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमश: प्रदिष्टा: ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—
"युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयो: ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्यो: षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्यो: चतुर्दशीपौर्ण-
मास्यो: प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनम् । तत-
स्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्म्मणि महाफलम् ।
एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्म्मणि
तिथिद्वयविशेषनियमनम् । अतिथ्या कर्म्मानि-
र्व्वाहे गदायभावेनानिष्टप्रवेशादुपवासा-
द्यावश्यक ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मनु: । ३ । ४८ ।
"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥")

युग्मपत्र:, पुं, (युग्मं पत्रमस्य ।) रक्तकाञ्चनवृक्ष: ।
इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम् ।) युगलपत्रे, क्ली ॥

युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्या: । "शेषाद्वि-
भाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् । टापि अत
इत्वम् ।) शिंशपावृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥
(विवृतिरस्या: शिंशपाशब्दे ज्ञातव्या: ॥)

युग्मपर्ण: पुं, (युग्मं पर्णमस्य ।) कोविदारवृक्ष:
सप्तपर्णवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्या: ।) इन्द्रचिर्भिटी ।
वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्धिका ।
इति रत्नमाला ॥

युग्मादर:, पुं, (युग्मस्यादर: ।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिद्वयविशेषस्यादरणम् । यथा । "पञ्चमी
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषत: सायाह्नव्यापि-
तिथेर्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादर: ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

युग्मादरणं, क्ली, (युग्मस्यादरणम् ।) युग्मतिथि-
पूज्यता । यथा,—

"अभिव्याप्यिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथि: ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युग्यं, क्ली, (युगाय हितम् । युग + "उगवादिभ्यो
यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । युगमर्हतीति
वा । दण्डादित्वात् यत् । यद्वा, युज्यत इति ।
युज् + "युग्यं च पत्रे ।" ३ । १ । १२१ । इति
क्यबन्तो निपातित: ।) वाहनम् । यानम् ।
इत्यमर: ।२।८।५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
५८ । ८ ।
"हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्ट: कितवो द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥"
यथा च मनौ । ८ । २९३ ।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, "युग्यो गौ: ।
युग्योऽश्व: । युग्या हस्ती ।" इति काशिका ।
३ । १ । १२१ ॥)

युग्य:, पुं, (युगं वहतीति । युग + "तद्वहति रथ-
युगप्रासङ्गम् ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्यय: ।)
युगवोढ़ा । इत्यमर: ।२।८।६४। ("रथं वहतीति
रथ्य: युग्य: प्रासङ्ग्य: ।" इति काशिका ॥)

युज् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्विन् । "युजेर-
समासे ।" ७ । १ । ७१ । इति नुमागम: ।)
योगकर्त्ता । मेलनकर्त्ता । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ११८ ।
"गुहाया निरगाद्वाली सिंहो गर्त्तमिव द्रावन् ।
भ्रातरं युद्भिय: संख्ये चोदयापूरयन्दिश: ॥"
युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥"
सम: । स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूप: ।
यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । ३ । १ ।
"विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भाद्गुरुकाव्युपचित्रम् ॥")

युङ्गी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेष: । स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जात: । यथा,—
"गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिण: ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तित: ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युच्छ, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्त:स्थादि: पञ्चम-
स्वरी । प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापं
साधु: । ओष्ठ्यवर्गाद्यादिरिति रमानाथ: ।
पचादित्वादनि पुच्छो लाङ्गूलम् । ओष्ठ्यवर्ग-
शेषादिरिति त्रिलोचन: । बुच्छति । इति
दुर्गादास: ॥

युज, इर् ध ञ ञौ युतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अयुजत्
अयौक्षीत् । ध, युनक्ति युङ्क्ते इतेनान्नं लोक: ।
ञौ, योक्ता । इति दुर्गादास: ॥

परान्नलोलुपा नित्यं तपोव्रतपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्गमुमाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिन्महाकपटधर्म्मिणः ।
वल्कधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्व्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति कृपणा विप्रवर्णनम् ।
मित्रस्नेहाद्दरिष्यन्ति कृतघ्नाश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्धनिष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
अल्पोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्व्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्गीनिर्व्याधिते साध्वी स्वामिनश्च न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।
मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्व्वेषां प्राणिनां मुने ! ।
अतः सर्व्वं त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्ज्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
व्यास उवाच ।
अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्भवेन्निष्फलं खलु ।
यच्चैन तमसा विप्र ! सद्धटं कथ्यते यथा ।
विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्व्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“कृते धर्म्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्व्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ।
कृतान्ते क्षत्रियैर्व्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
क्रूरस्य महतिः पुत्रो विष्णुः षष्ठं जघान ह ॥*॥
त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्म्मः यज्ञदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपराह्लादिंस्तथा चक्रोऽहनं जगत् ।
रक्तो हरिर्व्वरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
तत्र विष्णुर्दशरथः क्षत्रियो रावणमहन् ॥*॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्म्मः पीतत्वाच्चाच्युते गते ।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्रपराः प्रजाः ।
नरा ब्रह्मण्यदेवाश्च विष्णुर्व्यासस्वरूपधृक् ।
तदेकम् यजुर्व्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ।
शिष्यानध्यापयामास वामनस्तान्निबोध मे ।
ऋग्वेदमथ पैलाख्यं सामवेदञ्च जैमिनिम् ।
अथर्व्वाणं सुमन्तुन्तु यजुर्व्वेदं महामुनिम् ।
वैशम्पायनमादिश्य पुराणं सूतमेव च ।
अष्टादश पुराणानि येषु वै चादरेण हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयञ्च पुराणञ्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडञ्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च वेदा अङ्गानि यन्मुने ! ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्व्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्व्वञ्च धनुर्व्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥*॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याद्दाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ।
यदा सदानृतं तन्द्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दस्युत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्वियाचानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ।
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्व्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ।
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम् ।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक ।”
इति गारुडे युगधर्म्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते, कर्म्मोऽसौ ...
युज् + घञ् । ...
इति काशिका । ७ । ३ । ६० ।) ...
यवम् । इति मेदिनी । गे, १८ ।
इति भाषा । (यथा,—
“नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।”
इति ऋग्वेदे । २ ।
“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।
तद्भाष्ये सायणः । तथा च कथा...
१० । १२ ।
“तस्यैकदा भविष्यार्थं गच्छतो ...
भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगपत् ।
युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) ...
कीलकः । जोयालेर खिल इति
तत्पर्य्यायः । शम्या २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि +
भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३।२।४६
खच् । “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।” ६।३।६७
मुम् ।) यत्र रथस्य ...
रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं
धरति युगन्धरः । इति भरतः ...
कूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ।
विशेषः । यथा,—
“निषधो माल्यवान् विन्ध्यो ...
इति ...
(वृष्णिपुत्रः । स च सात्यकेः पौत्रः ।
हरिवंशे । १६० । ३१ ।
“तूर्णेर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ।
युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः ।
४ । २२ । (यथा, भागवते । १ । ३ । १ ।
“कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ।”
युगपत्रः, पु, (युगं पत्रमस्य ।) को...
इति हेमचन्द्रः । ४ । २११ ।
युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) ...
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।२२। (यथास्य पर्य्या...
“कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
युगपत्त्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् ।
अकारस्येत्वञ्च ।) शिंशपावृक्षः । इति त्रि...
शेषः । (विवरणमस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यम्
युगपार्श्वगः, पु, (युगस्य पार्श्वे गच्छ...
गम् + डः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्वेषु
पाँटे बाँधा गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
वाट् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ।
युगलं, क्ली, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति ।
+ वृषादिभ्यः कलच् । अद्व्यादित्वात् ...
युग्मम् । इत्यमरः । ३।५।२८ । (यथा,
४ । २६ । ५० ।
“प्रणम्य पादयुगलमाह चोत्पुङ्कविताङ्ग...

…न्तः, पुं, (युगान्तो मन्तः। प्रतिपादितम्
…मासः।) मन्वीशाराधनात्मकः। यथा,—
"इदं रहस्यं परमं मन्वीशाराधनात्मकम्।
…त्यामि इत्यादि प्रवर्णि प्रवरनामिनम्॥
…याम परमशो गम्यो नाशित मनं प्रयोमि ते।
…याम परमशो मम्यो नाशित मीश्वि कथन॥
…न्तो गुरुमम्यानो माधि मन्तरम्भवम्।
…मनं हि मन्त्रेण: कृतं मन्त्रमद्भुतम्॥
…नशो ग्रहणं मनं मार्ग परमं हृप॥
…त्यादृगुरुमगमं श्रामु श्रीयं मनादुपामये:॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्याय:॥

…न्तः, पुं, (युगान्तमिताम्या यस्य।) मन्व र-
…न्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, युगनाशकः॥
…तिलकः, पुं, (युगस्य अंशकः सुदीशः इति।)
…बत्सरः। इति पाराशरी।२०॥ युगविभागकथा॥
…आद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता।) युगारम्भ-
तिथि:। यथा। "अथ युगाद्याः। तासु च।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता॥'
इत्यनेन वचसा॥
ब्रह्मपुराणे।
'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां तु द्वापरम्।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः॥'
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव। ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। शुक्ल-
त्वाभिधाने कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवाहनि शुक्ल-
पक्ष इति वर्षे स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अन्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्॥
अस्याः प्रशंसामाह विष्णुपुराणम्।
'वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च॥'
उपप्लवे ग्रहणे।
'पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति॥'
स्नानमधिकृत्य भविष्ये।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा।
मन्वादौ च युगादौ च माघत्रयफलं लभेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र। युगानामन्तो
वा।) प्रलयः। इति हलायुधः॥ (यथा, महा-
भारते।५।४८।६५।

"उदर्णयन् दस्युर्थान् करेतान्
प्रवर्तयन् युगमद्युगाणि।
यदा धनञ्जयमितन् गाण्डीव-
स्तदा तपा धार्त्तराष्ट्रः मनुष्यः॥)
युगसैन्य॥

युग्मं, क्ली, (युज्यते इति। युज्+"युजिरुचि-
तिजां कुश्च।" उणा० १।१४५। इति मक्।)
द्वयम्। योड़ा इति भाषा। तत्पर्याय:। द्वन्द्वम् २
युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः।२।५।३८॥
(यथा, रामायणे।२।६१।७६।
"पादुकापाणयश्चैव युगान्यत्र महाबलाः॥")
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशय:। यथा
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च।
चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
(द्वितीया।) मेलनम्। यथा,—
"युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्दशीपौर्ण-
मास्योः प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनम्। तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्म्माणि महाफलम्।
एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहितं कर्म्माणि
तिथितत्त्वविशेषनियमनम्। स्मरिष्या कर्म्मानि-
मित्ते तदायमावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासा-
द्यापत्तेश्च।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (द्वय-
विशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः।३।४८।
"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥")

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाञ्चनवृक्षः।
इति रत्नमाला॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपर्णे, क्ली॥

युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। "शेषादि-
भाषा।"५।४।१५४। इति कप्। टापि अत
इत्वम्।) शिंशपावृक्षः। इति चन्द्रकलावली॥
(विवरणोऽस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यः॥)

युग्मपर्णः, पुं, (युग्मं पर्णमस्य।) कोविदारवृक्षः।
सप्तपर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचिर्भिटी।
वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ शम्बिका।
इति रत्नमाला॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिग्राह्यविशेषस्यादरणम्। यथा। "पञ्चमी
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्नव्यापि-
तिथेर्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
द्रष्टव्यम्॥

युग्मादरणं, क्ली, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथि-

"विगन्धसाक्षिणी या तु सैव पुण्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युग्यं, क्ली, (युगाय हितम्। युग+"उगवादिभ्यो
यत्।"५।१।२। इति यत्। युगमर्हतीति
वा। दण्डादित्वात् यत्। यद्वा, युज्यते इति।
युज्+"युग्यं च पत्रे।"३।१।१२१। इति
क्यबन्तो निपातितः।) वाहनम्। यानम्।
इत्यमरः।२।८।५८॥ (यथा, महाभारते।३।
५६।६।
"हिरण्मयस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम्।
आविकः कस्तिना दृते भीयते स्म नलस्तदा॥"
यथा च मनौ।८।२९३।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥"
वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, "युग्यो गौः।
युग्योऽश्वः। युग्यो हस्ती।" इति काशिका।
३।१।१२१॥)

युग्यः, पुं, (युगं वहतीति। युग+"तद्वहति रथ-
युगप्रासङ्गम्।"४।४।७६। इति यत्प्रत्ययः।)
युगवोढ़ा। इत्यमरः।२।८।६४॥ ("रथं वहतीति
रथ्यः युग्यः प्रासङ्ग्यः।" इति काशिका॥)

युङ् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे+क्विन्। "युजेर-
समासे।"७।१।७१। इति नुमागमः।)
योगकर्त्ता। मेलनकर्त्ता। इति मुग्धबोध-
व्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये।६।११८।
"गुहाया निरगाहन्तो सिंहो मृगमिव द्रावन्।
भ्रातरं युद्भिदः संख्ये योधैरापूरयन्दिशः॥"
युग्मम्। यथा, मनौ।३।२७७।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम्॥"
समः। स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः।
यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।३।१।
"विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्॥")

युङ्गी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जातः। यथा,—
"गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

युच्छ, प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट्।) दन्त्यस्त्वाद्यादिः पञ्चम-
स्वरी। प्रमादोऽनवधानता। युच्छति पापं
साधुः। ओष्ठ्यवर्गाद्यादिरिति रमानाथः।
पवर्गादित्वादनेन पुच्छो साङ्गूलम्। ओष्ठ्यवर्गी-
येषादिरिति त्रिलोचनः। युच्छति। इति
दुर्गादासः॥

युज, इर् ध ञ औ युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट्।) इर्, अयुजत्
अयौक्षीत्। ध, युनक्ति युङ्क्ते ऋतेनाङ्गं लोकः।

युज, कि संयमे। युजौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थाद्यादिः। कि, योजयति योजति। संयमो बन्धनम्। इति दुर्गादासः॥

युज, ङ क निन्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ क, योजयते। इति दुर्गादासः॥

युज, य औ ङ समाधौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) समाधिर्योग्यभावः। य ङ, स्वयमर्थे नियुज्यते। इति हलायुधः। औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युजानः, पुं, सारथिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

युजौ, [ज्] पुं, (युज्+क्विप्।) अश्विनीकुमारौ। इति त्रिकाण्डशेषः। नित्यद्विवचनान्तोऽयम्॥

युञ्जानः, पुं, (युज्+शानच्।) सारथिः। विप्रः। इति मेदिनी। ने, ११६॥ भावनासहकारेण सर्व्वज्ञः। यथा,—

"योगिनो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। ६५॥

"युक्तस्येति। योगाभ्यासवशात् वशीकृतसमाधिसमासादितो विविधसिद्धियुक्त इत्युच्यते अयमेव चिरसिद्धयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते। सर्व्वदेति चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः। भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम्। अपरो युञ्जानः। विषयव्यावृत्तमानससमाधिस्थः। अयञ्च युञ्जान उच्यते। चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टान् अर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

युत्, स्त्री, निन्दा। यु ङ क निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

युत्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति। युध्+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमरः।२।८।१०६॥ (त्रि, युद्धकर्त्ता। यथा, भागवते। ६।१२।२३।

"इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्म्मजिज्ञासया नृप!।
युयुधाते महावीर्य्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती॥")

युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अयुयोतत्। ङ, योतते। इति दुर्गादासः॥

युतं, क्ली, (यु+क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥

युतः, त्रि, (यु+क्तः।) युक्तः। अपृथग्भूतः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, भट्टिकाव्ये।१।७।

"स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघै-
र्मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम्॥")

युतकं, क्ली, संशयः। युगम्। नारीवस्त्राञ्चलम्। युक्तम्। चलनाग्रम्। यौतुकम्। इति विश्वमेदिन्यौ। के, १४९॥ मैत्रीकरणम्। इति शब्दरत्नावली। स्त्रीवस्त्रभेदः। इति हेमचन्द्रः। संशयः। गूर्सांयम्। इति नानार्थरत्नमाला।

युद्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति। युध्+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमरः।२।८।१०६॥ (यथा, रामायणे।२।११।१०।

"यो न देवासुरैः सर्व्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि।
तं पश्य सुरवर्गस्थं क्षयितुं गच्छ मोक्षया॥")

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति। युध्+भावे क्तः।) योधनम्। लड़ाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आयोधनम् २ जन्यम् ३ प्रधनम् ४ प्रविदारणम् ५ मृधम् ६ आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्परायिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२ रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्द्दः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युत् ३१। इत्यमरः।२।८।१०४-१०६॥ संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४ विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः ३८। इति शब्दरत्नावली॥ तौर्य्यम् ३९ अमरीयम् ४० वलनम् ४१ आवर्त्तः ४२ अभिमरः ४३ सम्पदयः ४४। इति जटाधरः॥ ●॥ युद्धे वर्णनीयानि यथा। वर्म्म १ चर्म्म २ बलम् ३ चरः ४ धूलिः ५ तूर्य्यस्वनः ६ सिंहनादः ७ प्रवमरलम् ८ रक्तनदी ९ छिन्नध्वजम् १० रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४ केतुः १५ विदीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भमुक्ता १६ यूहरचनावस्थितसेना १७ सुरपुष्पवृष्टिः १८। इति कविकल्पलता॥ ●॥ अथ युद्धफलम्।

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदवाप्नुयात्॥
इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्म्मविशारदाः।
तस्मात्तत् प्रवक्ष्यामि यत् फलं युद्धशालिनाम्।"

युद्धे मरणफलं यथा,—

"धर्म्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च।
यः शूरो वध्यते युद्धे विमर्द्दन् परवाहिनीम्॥
तस्य धर्म्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः।
परं ह्यभिसुखे हत्वा तयोः पश्चाधिरोहति॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्म्मणा॥
यस्तु शस्त्रं समुत्सृज्य वीर्य्यवान् वाहिनीमुखे।
सम्मुखो वर्त्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्त्तते॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा।
हतः क्षत्त्रिय यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो ध्रुवः॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे।
तावतो लभते लोकान् सर्व्वकामदुघोऽक्षयान्॥
वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा।
गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे ग्रामस्यार्थे च ये हताः।
ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा॥
अभग्नो यः परं सैन्यं भग्नञ्च परिरक्षति।
पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति सद्गतिम्॥
अश्रुणीकांस्तथा वधः मायान् पश्यति युधि।
हतश्च लभते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्त्तते॥
दीर्घिभिः सन्निभिन्नैरपि गता गच्छेत
नाम्नर्णे ये कृता सर्व्वेषां सर्वं ...
शस्त्रेणापि शत्रुभिः ... जयते न ...
संग्रामान्निवर्त्ती सर्व्वशस्त्र सर्व्वं ...
अधेन ... ...
सम्मुखो निवर्त्ती गात्रं ... ...
यत् निलीनं मार्गं ... ...
विरतस्य ... ...
परामरः ... ...
तरितान्यभिघातानि ... ...
यत्र तत्र हताः शूराः शत्रुभिः परिवेष्टिताः
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं
न गच्छति। ...
... ...
... ... लोका न ...
... ...

आत्माभिघाती पुरवासने च
राज्ञो निपत्तौ द्विजत्राणार्थे।
स्त्रीबालवृद्धातुरगोधने च
हन्तं गृहीत्वापि धारणीयम्॥
यो यत्र यस्यापदा च नियाः
स्वर्गं निवृत्तो भवेत्तां प्रयाति।
ततीव तावत्र गतिं प्रयाति
महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्तः॥
सर्व्वांश्च वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः
सांख्यं च योगञ्च वने निरस्तम्।
लघेन गुहा इकपदे प्रविष्टा
महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्तः॥
द्वौ इमौ नरं वेदविदः शुभाचरौ
शुभावितौ त्रयभिदां दिवौकसाम्।
परिव्राट् च योगयुक्तः सूर्य्यमण्डलभेदिनौ।
रणे च पुमान्हतस्त्वभिमुखो हतः॥
सदा पुरुष्यमः ख्यातः शुभतः स्वर्गो ...
सर्व्वेषामेव वर्णानां क्षत्त्रियस्य विशेषतः।
भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम्।
याचमानाय प्रयत्नेन याचमानं परिवर्जयेत्।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम्।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्।
कोदण्डशस्त्रपाणिषु प्रहरन्तं द्विजं यदि।
हन्यात्तमातुरं भाव हत्वा न ब्रह्महा भवेत्।
ब्रह्महा जायते येषु हतेऽत्रास्य ब्राह्मणे।
यथः संयेो नृपश्रेष्ठ। कारयन्ति स्वरमने।
विरथं विगतं वस्त्रं विवर्णं विमुक्तशिखम्।
युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः।
विशस्त्रं विधनुष्कञ्च तं भीतोऽस्मीति ...
पर्य्यश्चार्त्तायुतांस्तांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत्।
अध्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः।
तथाहं प्रवदेम्यग्रशस्तुततोऽथ भीरवः।
तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्म्मरतो नरः।
सम्यग्युद्धफलप्रेप्सुर्हत्वासौ ब्रह्महा भवेत्।
प्रकथितञ्च सन्देहेस्तु यज्ञैः क्रतुशतैर्नृपाः।
आत्मदेहपरित्यागः कर्त्तुं युद्धे सुदुष्करः।

हत्वा युध्यतेऽशुद्धो देहं त्यक्ता दिवाभिरे।
शुद्धी रणभग्नानां कृते कश्चिन्महापघात् ॥
ग्रामे युध्यतो लक्ष्मीः कीर्त्तिः स्यात् स्वर्गति-
श्लाघा।
नस्य तेऽपि नश्यन्ति महामल्याम्महारणात् ॥
ज्ञात् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम्।
नं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ! ॥”
इत्याग्नेये वह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥
थ युद्धनिर्णयः।
न्त्रायुद्धे ध्रुवं नाशो युद्धे जीवितसंशयः।
कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः॥
त्मोदये विगृह्णीयात् चोभो नात्मवधे यदि।
सने च प्रहर्त्तव्यं शत्रौ न तु विपर्य्यये॥
यं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः।
ता युद्धेषु हन्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः॥
थयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः।
श्वयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धञ्च दुर्गमे॥
लये सर्व्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलप्लुते।
ंहृत्य योधयेदन्यान् कामं विस्तारयेद्बहून्॥
प्रत्रीयुतमनीकं स्याद्दृश्यं हि बहुभिः सह।
ऽपि पश्चाद्गतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम्।
ऽपि वा पञ्चषट्सप्तवहिताः कृतनिश्चयाः॥”
थ युद्धासननिर्णयः।
'अन्यद्वारा विपद्यन्तु विगृह्यासनमुच्यते।
यरिं विगृह्य वा स्थानं विग्रहासनमुच्यते॥
परेण विजिगीषोश्च विग्रहे क्षीयमाणयोः।
सन्धाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया।
एकीभूय यदवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते॥
कर्म्मणां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य सम्भवम्।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम्॥”
थ दुर्गयुक्तिः।
'राज्ञो बलं नहि बलं दुर्गमेव बलं बलम्।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो दुर्गबलाद्भवेत्॥”
था च।
'एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्॥
देवसृष्टं दुर्गं गिरिनद्यादिसंश्रयम्।
अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घमरिभूभुजाम्॥
प्राकारपरिखारम्यं अयं यद्भवेदिह।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लघ्वालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्॥”
अथाकृत्रिमदुर्गयुक्तिः।
“अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः।
सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमान्वयः॥
सुरनिःसरणो दुर्गः पर्व्वताख्यो महीभुजाम्।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु प्रवाहिताः॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीदुर्गः स उच्यते।
यद्यग्रधिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविविधादिकम्।
सम्यग्धर्षिता भूमिर्दुर्गत्वेनोपदिश्यते।
मरुदुर्गमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम्॥”

कृत्रिमदुर्गयुक्तिर्यथा,—
“यस्मिन्नारण्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं दुर्गमारभेत्॥
गभीरमहत्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः।
दुर्गत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधाद्रवः॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकि सङ्कटम्।
दुर्गत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम्॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन्।
दुर्गत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम्॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निबध्योपरि कन्दरम्।
तज्जलप्लुतदेशत्वाज्जलदुर्गं तदुच्यते॥
तथासमभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य यन्त्रणा।
यथांशमुपगते वारि जलदुर्गं ततो भवेत्॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं दुर्गमाचरेत्।
आश्रित्य कृत्रिमं दुर्गं बलवद्वैरिणो द्विषि॥
अन्यत्र कृत्रिमं दुर्गं कृत्वा नरपतिर्विशेत्।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलदुर्गं तदाचरेत्॥
गजाश्वनाथश्चेद्वैरी जलदुर्गं तदाचरेत्।
गिरिदुर्गं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्द्विविधो रिपुः॥
सर्व्वं हि त्रिविधं युद्धं समावादुपादिश्यते।
प्रतिराजस्य राज्यान्तं प्रकटं गुप्त एव च॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम्।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः॥”
अथ सामान्यतो गुणाः। तथा हि नीति-
शास्त्रम्।
“सप्रवेशापसरणं दुर्गमुत्तममुच्यते।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्वहुमाश्रयेत्॥
धनुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च।
मनुष्यदुर्गं संसर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट्॥”
अन्ये तु।
“न दुर्गं दुर्गमित्याहुर्योद्धृदुर्गं प्रकीर्त्तितम्।
योद्धृशून्यं हि यद्दुर्गं त्वकायसमं हि तत्॥”
अथान्यत्रापि।
“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम्।
त्रिंशच्छतस्त्राष्टगुणोत्तरेण
त्रिदैशजानां धरणीपतीनाम्॥”
गर्गस्तु।
“यदन्यद्विविधं दुर्गं प्रोच्यते धरणीभुजाम्।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रदुर्गं विशेषतः॥
अन्येषु दैवाद्भिन्नेषु मन्त्रदुर्गान्नयेन्नृपः।
मन्त्रदुर्गे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकारकम्॥
यदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत्।
सप्रवेशापसरणं तद्युद्धत्तमं विदुः॥”
इति युक्तिकल्पतरुः॥
तद्वैदिकपर्य्यायः। रणः १ विवाक् २ विगादः ३
नदनुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
पृतनाज्यम् ९ अभीके १० समीके ११ मम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ्हे १७ पृतनाः १८ स्पृधः १९
मृधः २० पृतत् २१ समत्सु २२ समर्य्ये २३
समरणे २४ समोहे २५ समिथे २६ सङ्ख्ये २७
सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृत्र-
तूर्य्ये ३२ पृक्षे ३३ आणौ ३४ शूरसातौ ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खजे ३९
पौंस्ये ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अज्म ४३
सद्म ४४ संयत् ४५ संवतः ४६। इति षट्चत्वा-
रिंशत् संग्रामनामानि। इति वेदनिघण्टौ
२। १७॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य।) कार्त्तिकेयः।
इति शब्दचन्द्रिका॥ (युद्धस्य रङ्गः। युद्ध-
स्थलम्। यथा, महाभारते। ७। ६५। १८।
“अन्योऽन्यं जघ्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः॥”)

युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः।) घोटकः। इति
शब्दचन्द्रिका॥

युध, य औ ङ युद्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-हनने सक०-अनिट्।) य ङ,
युध्यते। औ, योद्धा। संमुखस्थितयोर्द्वयोः
सांग्रामिकरीत्या परस्पराभिभवेच्छा युद्धम्।
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युध्यते योधः परेण। कदाचिद्धननेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः। यो भक्त-
पिण्डस्य कृते न युध्येदिति अकाङ्क्षावे क्विपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कण्ड्वादित्वात्
क्ये वा साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ। युध् + “युधिबुधिदृशः
किच।” उणा० २। ९०। इति आनच्। स च
कित्।) क्षत्रियः। इत्युणादिकोषः॥ (रिपुः।
इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा। युधशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन
निष्पन्नः॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः। “गवि-
युधिभ्यां स्थिरः।” ८। ३। ९५। इति षत्वम्।
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्।” ६। ३। ९।
इति सप्तम्या अलुक्।) पाण्डवराजः। स कुन्ती-
गर्भे धर्म्माज्जातः। तत्पर्य्यायः। अजातशत्रुः २
शल्यारिः ३ धर्म्मपुत्रः ४ अजमीढः ५। इति
हेमचन्द्रः। ३। ३७१॥ (मृगशापाभिपन्नः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
धर्म्मपत्नीं कुन्तीमुवाच। शुचिस्मिते! अनपत्यो
हि न शुभलोकार्ह इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्रमुत्पादयेति। एवमुक्ता कुन्ती
दृष्ट्वा च पत्युरत्यन्तातिशयं धार्म्मिकपुत्रलाभाय
दुर्व्वाससः प्रदत्तमन्त्रबलेन धर्म्ममाहूय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्रमलभत। यदुक्तं महाभारते। १।
१२३। ५—८।
“संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम्॥
ऐन्द्रे चन्द्रमसा युक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिवा मध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः॥
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वीं भविष्यति।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥” अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरम्परया प्रजासु लब्धकीर्त्तिरनुजैः सह सुखमुवास । अथ जतुगृहदाहानन्तरं त्यक्तराज्यो द्रुपदराज्यमभिगम्य द्रौपदीं स्वानुजः परिणीय पुनः स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राजसूययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृतिनृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास । ततोऽसूयापरवशदुर्य्योधनमतानुसारिणा कैतवपटुना शकुनिना सह द्यूतं कृत्वा पराजितोऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च प्रस्थितो द्वैतवनमध्युवास । ततो द्वादशवर्षैर्वनवासजातं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासार्थं त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्णसहायः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान् । ततोऽपि यत्ने यदा विगुणमहो दुर्य्योधनो राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसैन्यबलोऽसौ कुरुक्षेत्रे महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च दुर्य्योधनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव । अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे विप्रशापात् यदुवंशक्षयमाकर्ण्यातिनिर्व्विसः षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्ज्जुनपौत्रं परीक्षितं स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वर्गारोहणं कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ । १५-१७ ।

“देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचलं प्रति ॥
षट्त्रिंशद्वार्षिकं राज्ये स्थापयित्वोत्तरासुतम् ।
निर्ज्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाह्वये ।
गत्वा हिमालये षट् ते जहुः प्राणान्
पृथासुताः ॥”

अस्यान्यद्विशेषविवरणन्तु महाभारतादौ विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

युधीयः, त्रि, योद्धा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युध्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युध् + “इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ।” उणा० १।१४४। इति मक् ।) संग्रामः । शरः । इति मेदिनी ॥ चापः । इत्युणादिकोषः ॥ योद्धा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ५ ।

“स इन्द्राणि समिथानि मज्मना
कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ॥”

“युध्मः योद्धा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥) शिवसंग्रामः । शरभः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

युप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुलीकरणम् । य, युप्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् । पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

युयुत्सुः, पुं (युद्धेच्छुः युक् योजनाच्च । ताडनः ?) युरी यस्य ।) शुद्रशायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध + “युधिबुधिदृशिभ्यः किञ्च ।” उणा० २ । ८९ । इत्यानच् किञ्चास्यां सन्वच्चात्वं च ।) सात्यकिः । यथा,—

“शैनेयस्तु शिनेर्नप्ता युयुधानश्च सात्यकिः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥

युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युवगण्डः, पुं, (यूनो गण्ड आननस्य गण्डस्य । युवगण्ड + अर्शआद्यच् ।) यूनो गण्डव्रणविशेषः । वयस्फोड़ा इति भाषा । यथा,—

“युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाह्वये द्वयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायाया निङ् ।” ५।४।१३४। इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,

“युवजानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः शरविग्रहः ।
रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पदिवौकसः ॥”
इति भट्टिः । ५ । १९ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यूनस्तिः ।” ४ । १ । ७७ । इति तिः ।) प्राप्तयौवना । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले ४ अङ्के ।

“ शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + शतृ + ङीप् । इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । १ । ७७ । उगितश्चेति ङीप् । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तयौवना । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”)

तत्पर्य्यायः । युवतिः २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९ दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ ईश्वरी १२ वर्या १३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ वयस्था १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या लक्षणादि यथा,—

“आषोड़शाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसामान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राप्तयौवना युवतिरिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८ ॥ * ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवनीडा, स्त्री, (युवनीडा ...) ...
इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाशः, पुं, ... गौरीगर्भे प्रतिनिधिर्नाग: ...
यथा,—
“तस्याः प्रतिनिधिर्भूत्वा ...
गौरी नामाभिधाना या गर्भभूता ...
तस्यां प्रतिनिधिर्नाम युवनाशं ...
यावत् वर्षं उद्वेति या यावत् ...
गर्भे तद्यौवनाशस्य नामानुः ...
इति वह्निपुराणे ...

युवनाशजः, पुं, (युवनाशात् जातः ।) मान्धातृराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

युवराजः, पुं, भाविनृपविशेषः । ...
मैत्रेयः २ अजिनः ३ । इति ...
राजपुत्रः । तत्पर्य्यायः । कुमार: ...
दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १ ...
बालो राजा यूनो वा राजा युवराज ...
योराज्ञ इति च । कुमारवे ...
स्यात् कुमार कुमाज नु च ...
भर्त्तृदारकः पुत्रः भर्त्ता चाद्यो ...
वा भर्त्तृदारकः । दारको भेदे ...
निगमः । इति भरतः ॥ (यथा,
१ । ७२ । १६ ।
“मयि जातेन यः पुत्रः स ...
युवराजो महाराज ! ...

युवा, [न्] त्रि, (यौतीति । ...
“श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति ।”
१ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुण । ...
मनौ । २ । १२० ।
“ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थ ...

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रति ...
श्रेष्ठः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी ॥

युवा, [न्] पुं, (यौतीति । ...
यौवनावस्थाविशिष्टः । षोड़शवर्षात् ...
पर्य्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥
सप्ततिवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । यथा,—
“आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः ...
इति ...

(“आषोड़शाद्भवेद्बालः ...
इति हारीते प्रथमे स्थाने ...
तत्पर्य्यायः । वयस्थः २ तरुणः ३ । ...
२।६।४२ ॥ वयःस्थः ४ तलुनः ५ । ...
रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । ...
धरः ॥

युष, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ...
रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषति ...
इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष + ...
मदिक् ।” उणा० १ । १३८ । इति

सर्व्वनामयुष्मच्छब्दः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु समानि रूपाणि। (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य रूपाणि।) यथा। त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३। त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६। त्वया ७ युवाभ्याम् ८ युष्माभिः ९। तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११ युष्मभ्यम् १२। त्वत्१३ युवाभ्याम् १४ युष्मत्१५। तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८। त्वयि१९ युवयोः २० युष्मासु २१। (द्वितीयाचतुर्थी-षष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा। द्वितीयैकवचने त्वा। चतुर्थीषष्ठ्योरेकवचने ते। त्रयाणां द्विवचने वाम्। त्रयाणां बहुवचने वः। श्लोकपादे वाक्यादौ च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनार्थकभिन्नदर्श-धातुयोगे च न स्युः।) इति व्याकरणम्॥ यथा,—

"युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
नीतानि नाशं जनकात्मजार्थं
दशाननेनापि दशाननानि॥"
इति मुक्तिवादे गदाधरः॥)

यू, स्त्री, यूषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६८॥

यूकः, पुं, (यौतीति। यु+"वलियुधूनीभ्यो ...कन्च।" उणा॰ ३। ४७। इति कन् च।) मत्कुणः। इति जटाधरः॥ ...ा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये। ...ा ललाटमयान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः। ...वापि रविर्नास्ति यातारस्ते यमालयम्॥")

...स्त्री, (यूक+स्त्रियां टाप्।) मत्कुणः। ... इति उकुण इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। ...कीटः २ स्वेदजः ३ षट्पदः ४। इति ...निर्घण्टः॥ पाली ५ बालकृमिः ६। इति ...धरः॥ (यथा, मनौ। १। ४५।

...दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
...स्वेदोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"

...कृमिविशेषः। तद्यथा,—

...मतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
...प्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः॥
...पादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः।
...धा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते॥"
...त माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये क्रिम्यधि-रे॥

...क्रमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
...स्था यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्जल्कास्तथा-परे॥
...तथा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसमुद्भवाः।
...तां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्याभ्यन्तरे शृणु॥
...चारति बलात् स्वेदाधिक्यात् शोषणादपि।
...मधातुमलसम्भूतास्तस्मात् यूका भवन्ति हि॥
...काः सूक्ष्माः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः।
...स्मातिविकटाः कृष्णाश्चर्म्माश्चर्म्मयूकिकाः॥
...तुर्थी बिन्दुकी नाम वर्त्तुला मूत्रसम्भवा।
मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी।
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि षष्ठिका॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥

यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने।

"विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत्।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां
यूकादिलीक्षाप्रचयं निहन्ति॥
गोमूत्रेण वलामूललेपो यूकानिवारणः।
पारदं मर्द्दयेन्निम्बकृष्णधुस्तूरजद्रवैः॥
नागवल्लीद्रवैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत्।
तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्य्यं यामत्रयं तथा॥
यूका पतन्ति निःशेषान्मस्तकान्नात्र संशयः।
दधिनिम्बनवनीतेन लेपान्मौलौ प्रकल्पयेत्॥
नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्षपं नागकेशरम्।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः॥
निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतैलकम्।
पारदेन समं मर्द्द्य लेपो यूकानिवारणः॥"
इति केशस्य यूकादिनिवारणम्॥

परिमाणभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ४९। ३७।

"परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्म्महीरजः।
वालाग्रञ्चैव लिक्षाश्च यूकां चाथ यवोदरम्॥")

यूतिः, स्त्री, (यु+"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घत्वञ्च।) मिश्रणम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ७। ६९।

"करोमि वो वह्नियूतीन् पिबध्वं पाणिभिर्द्दृशः॥")

यूथं, क्ली, (यु मिश्रणे+"तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा॰ २। १२। इति थक्प्रत्ययेन निपातितम्।) सजातीयसमूहः। इत्यमरः।२।५।४१॥ (यथा, रामायणे। २। ५४। ४१।

"वत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव!॥")

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः।) वन्यकरिणां समूहस्य ईश्वरः। तत्पर्य्यायः। यूथपः २। इत्यमरः। २। ८। ३५॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति। पा+कः।) अरण्यहस्तिनां प्रधानम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ९। १५। २८।

"घोरमादाय परशुं सतूणं वर्म्मकार्म्मुकम्।
अन्वधावत दुर्म्मर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम्॥"

प्रधानमात्रे च। यथा, महाभारते। १।११८।५।

"राजा पाण्डुर्म्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्॥")

यूथभ्रष्टः, पुं, (यूथाद्भ्रष्टश्चलितः।) यूथात् पलायितहस्ती। इति शब्दमाला॥ (यूथभ्रष्टमात्रे, त्रि। यथा, श्रीमद्भागवते। ४। २८। ४६।

"यदा नोपलभेताङ्घ्रावूष्मायं पत्युरर्च्चती।
आसीत् संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा॥")

यूथिका, स्त्री, (यूथं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति। यूथ+ठन्। टाप्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः। अम्लानकः। इति मेदिनी। के, १४४॥ पुष्पविशेषः। युँइ फुल इति भाषा॥ (यथा, मेघदूते। १। २८।

"विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजातानि सिञ्चन् उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि॥")

तत्पर्य्यायः। गणिका २ अम्बष्ठा ३ मागधी ४। सा पीता चेत् हेमपुष्पिका। इत्यमरः। २। ४।७१॥ यूथी५ प्रहसन्ती६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शिखण्डिनी ७ वासन्ती ८। इति रत्नमाला॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १० भृङ्गानन्दा ११। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्। शिशिरत्वम्। शर्करार्त्तिपित्तदाहव्रणनाना-त्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः।

"पटोलशेलुसुनिषण्णयूथिका
वटादिशुङ्गाङ्कुरमिन्दुवारजम्॥")

यूथी, स्त्री, (यूथ+अर्शआद्यच्। ततो ङीष्।) यूथिका। इति शब्दरत्नावली॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पातीति। यूथ+खः।) यूथपः। इति शब्दचन्द्रिका॥

यूनिः, स्त्री, योगम्। मिश्रणम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

यूनी, स्त्री, (युवन्+ङीप्। "श्वयुवमघोनामतद्धिते।" ६। ४। १३३। इति वस्य उत्वम्।) युवती। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—

"यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैधव्यभावावधूः॥"

इति कलापे श्वयुवमघोनाञ्चेतिसूत्रे कुलचन्द्रः॥)

यूपः, पुं क्ली, (यौति मिश्रयतीति। यूपते युप्यते-ऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः। १। ५१। १४। यद्वा, यु+"कुयुभ्यां च। उणा॰ ३।२७। इति पः दीर्घत्वञ्च।) यज्ञे पशुबन्धनकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ तस्य परिमाणादिर्य्यथा। स्मृतौ।

"चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञदारुसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्णयो हयमौलिकः॥"

भविष्ये।

"विल्वस्य वकुलस्यैव कर्णौ यूपः प्रशस्यते।"
इति सामवेदिदुर्गोत्सवतत्त्वम्॥

यूपः, पुं, (यु+पः। दीर्घश्च।) जयस्तम्भः। यागस्तम्भः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, रघुवंशे।(।१८।

"संग्रामनिर्व्विष्टसहस्रबाहु-
रष्टादशद्वीपनिखातयूपः।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः॥")

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव।) यज्ञसमाप्ति-सूचकं पशुबन्धार्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्मयका-ष्ठनिर्मितः काष्ठविकारः सः। यूपमूले निहित-लोहवलय इति केचित्। इति भरतः॥ तत्-पर्य्यायः। चषालः २। इत्यमरः।२।७।१८॥

यूपकर्णः, पुं, (यूपस्य कर्ण इव।) यूपैकदेशः। तत्पर्य्यायः। घृतावनिः २। इति हेमचन्द्रः। ३।४८८॥

यूपद्रुः, पुं, (यूपाय द्रुः।) खदिरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

यूपद्रुमः, पुं, (यूपाय द्रुमः।) खदिरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली। रक्तखदिरः। इति राज-निर्घण्टः॥

यूपलक्षः पुं, (यूपो लक्ष्म उपवेशनार्थमस्य।) पक्षी। इति शब्दमाला॥

यूपाग्रं, क्ली, (यूपस्याग्रम्।) यूपस्याग्रभागः। तत्पर्य्यायः। तर्म्म २। इत्यमरः।२।७।१८॥

यूष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) षकारी। यूषति। इति दुर्गादासः॥

यूषं, पुं, क्ली, (यूष्+कः।) मुद्गादिक्वाथरसः। इत्यमरः।२।९।४४॥ यूषोऽस्त्रियामिति। अमरादिरिति शब्दः। इति भरतः॥*॥

अथ मुद्गयूषगुणाः।

"मुद्गयूषोऽपरो वृष्यः शुद्धानां प्रशिमामपि।
पथ्यो बलार्द्दितानां ज्वरदो च हिताशनः॥
अथोदकार्थं यन्मयानं कटुकैर्निवा।
विहितं षाडवैश्चकटुकैः संस्कृतं हरम्।
स तु दाडिमरसोन्मिश्रः स्याद्रागषाडवः।
अविदाहगुणश्च रोगाणामविरोधकृत्॥"*॥

मसूरयूषगुणाः।

"मसूरयूषः संग्राही शीतो स्वादुः प्रमेहजित्।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथातीसारनाशनः॥"*॥

कुलत्थयूषगुणाः।

"कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः।
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्ममेदःकफापहः॥"*॥

अस्यैव यूष माषयूषगुणाः।

"माषमांसे गुरुर्मेदो बलदो रोचको मतः॥"

अथ खड्यूषः।

"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
युक्तं खडयूषोऽयं कामलिकोऽपरः॥"*॥

[illegible]यूषगुणाः।

"रक्तशालिकल्कैर्मुद्गमांसरसादिभिः।
[illegible] यूषो यो [illegible]॥"

इति राजवल्लभः॥*॥

अपि च। अथ यूषस्य निर्म्माणम्।

"[illegible] रसः।
[illegible]।
[illegible]॥"

यूषस्य [illegible]।

"[illegible]।
[illegible]॥"

व्ययमर्थः। यूषार्थं पलमितं तत् कल्कीकृतं शुण्ठी पिप्पली च समुदिताः कर्षमिता कल्की-कृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत्। तद्भवो यूषः।

"यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफा-पहः॥"

अथ मुद्गयूषविधिः। वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे।

"मुद्गानां द्विपलं तोये प्रस्थमर्द्धाढकोन्मिते।
पादस्थं मर्द्दितं पूतं दाडिमस्य फलेन तत्॥
युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः पादकांशिकैः।
कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छागीकेनावचूर्णितम्।
संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः॥"*॥

अथ मुद्गयूषगुणाः।

"मुद्गानासंस्कृतो यूषो दीपनः शीतलो लघुः।
श्लेष्महृत्तृषादाहकफपित्तज्वरास्रहृत्॥"*॥

अथ मुद्गामलकयूषगुणाः।

"मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः।
तृड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममदापहः॥"

मसूरयूषगुणाः पूर्व्ववत्। इति भावप्रकाशः॥

(तथा च।

"कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम्।
मेदोऽश्मरी पाण्डुगमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च॥
आढकयूषं मधुरञ्च शीतं
विशोषणं वातनिवारणञ्च।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
शमं निहन्त्यादपि दारुणञ्च॥
शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित्।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम्॥
माषरो माषको यूषो हंसो स्वादुः प्रमेह-जित्।
पित्तश्लेष्मज्वरघ्नः स्यात्तथातीसारनाशनः॥
कषायं कटुकं चोष्णं वातघ्नं पुष्टिदोषकृत्।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूषमुच्यते॥
एवं चणानां कफघ्नमाप्यथ्यं स पित्तकृत्।
पक्वं मर्द्दितं तच्च प्रस्थे तैलपाचने॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युदितानि च।
मसूराद्युत्था यूषाः कषायाद्याश्च वर्ण्णिताः॥"

इति यूषविधिः॥*॥

इति हारीते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये॥

"इयः पञ्चनमथापि मुद्गयूषः कृताकृतः।
स तु दाडिमवृक्षाम्लयुक्तः स्याद्रागषाडवः॥"

"पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ॥
श्वासकासप्रतिश्याय प्रसेकारोचकज्वरान्।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान्॥
कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः।
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संग्रहणो लघुः।
प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित्॥
मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः।

यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः।)

यूषः, पुं, (यूषतीति। यूष्+कः।) [illegible] इति शब्दरत्नावली॥

येष, ऋ ङ यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अयियेषत्। ङ, येषते ययेषे। इति दुर्गादासः॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता। इ[illegible] कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३०। १४।

"मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं
शोकायाभिसर्त्तारम्॥"

"योक्तारं योगकर्त्तारम्।" इति तद्भाष्यम्॥)

योक्त्रं, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति। युज्+[illegible] युजस्तुदेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) युगेन सह वृषादेः आबध्यते येन तत् योत् दड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। योत्रम् २। इत्यमरः।२।९।१३॥ (ऋग्वेदे। ५।३३।२।

"स त्वं न इन्द्र धियमाणो अर्कैर्हरीणां वृ[illegible] योक्त्राणि।"

"योक्त्रं नियोजनरज्जु अश्वः आश्रयति।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ मन्थनरज्जुः। यथा, रामायणे। १।४५।१८।

"ततो निधाय मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः॥")

योगः, पुं, (युज समाधौ+[illegible]) सन्नहनः। उपायः। ध्यानम्। युक्तिः। इत्यमरः।३।३।२२॥ (यथा, देवीभागवते।३।१५।११।

"स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
सा प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः॥"

"योगयुक्तः प्रेमयुक्तः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥) छलम्। इति मेदिनी।[illegible]

अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम्॥) संगतिः। वपुःस्थैर्य्यम्। प्रयोगः। आदिः। भेषजम्। विश्रब्धघातकः। कार्म्मणम्। इति मेदिनी॥ नैयायिकः। इति हेमचन्द्रः॥ चारः। छलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥*॥ (येन वाक्यं युज्यते सः योगः। यथा,—

"तैलं त्रिवृन्मामलकावल्गिनि-
हिंसाभयायुष्यकपिप्पलीभिः।
सिद्धं वलाभ्याश्च सदैवदाय
हिताय नित्यं गलगण्डरोगे॥
सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वाक्ये सर्व्वपदे-प्रयुक्तमेव दूरस्थानामपि पदानामेव योगः।" इत्युत्तरतन्त्रे [illegible] दृष्टुमेवोक्तम्॥) अथ सम्प्रति-नामानि। यथा,—

स्वक्षमा: मौलिराद्रुमान् सौम्याः सौभ-
ग्यदा ।
सिताः शुक्लां च शनिः कृष्णश्चैव च ॥
रवी कृष्णधवलैव च्यायाणी स्वर्णकाया ।
तथाशुच् छर्मीचासी वर्तितात् शनिः शिवः ।
ष्ण: साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्री वैधृतिस्तथा ।"
री यन्त्रैःसमाप्ता यथा,—
पद्विक्स्य तृतीयं ममश्च गतः परम् ।
काद्यौ पञ्च विष्कम्भे स्मृ शूले च नाड़िका: ॥
ण्डव्याघातयोः षट् च नव चर्षणयोः ।
पृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
दा यथार्थनामानो योगाः कार्य्येषु शोभनाः ।"
रथ विष्कम्भादियोगानयनम् ।
रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिता: ।
गताग्व्याश्च पर्व्विसा नाथो भुक्त्यारोद्धृताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
वेषकम्भादिसप्तविंशतियोगकालनिर्णयः । ततु-
साधनमाह ।
"मदयुक्ता: नक्षत्रेन्दुस्वाच्छ्रताः
समागणेन्द्र भयोगमितौ क्रमात् ।
अथ कृता स्वगतैष्यविलिप्तिका
निजनवेग गतागत नाड़िकाः ॥"
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौगणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य भस्य नवमं भानु-
र्भोक्ष्यति तस्य फलाः कार्या: । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र शताष्टकेन
हृते प्रथमस्थाने गतभानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि स्वम्ब-
हारच्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां गम-
न्यियो विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः । यतल्भ्यते
ता गतनाड़िका भवन्ति । यद्यप्याणां विकला
भक्तासदैव्या घटिका भवन्ति । इति मिता-
क्षरानाम्नी सतृत्ततटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भीमपराक्रमे ।
"अश्विनी सह सूर्य्येण सोमे स्मृगशिरस्तथा ।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्त्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
शतभं शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥"
योगवरा यथा । दीपिकायाम् ।
"भूमिपुत्रार्कयोरह्नि नन्दा मघ-
द्विरण्यार्द्रान्त्यचित्रादिसृलाग्निभिः ।
भार्गवेन्द्वाद्ययोरह्नि भद्रा
भवेत् फल्गुयुग्मोडुसंयुता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्वानुरूगो-
पेन्द्रगुर्व्विन्द्रयाम्याभिजिद्वाजिभिः ।
गीष्पतेरह्नि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्राग्नियुक्पित्र्यादित्यसुभिः ॥
सूर्य्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिश्रविशैः स्यात् ।
योगवराम्निभिरेव समेता:
सर्व्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः ॥"
एवमेव चान्द्रयोगः ॥ * ॥ अथामृतयोगः ।

"हस्तगुरुपुष्यार्कसार्यौषमारुतेवारे
रविरुगविधिविष्णौ चन्द्रगौ भाग्वुकौ ।
दिसकरगुरूद्रौ भक्तैनायवारे
गुरुकुमरवागौयान्त्यौगादि रौति
इत्यविधिशतान्त्यामैत्रभं शौक्रवारे
श्रवइरितिभदुत्रामैत्रभं सौरवारे ।
भगदुमलगुरुषो विद्वैसे गिताथे
श्वभमकसम्यौगौ शौरिवारेऽम्नादि ॥
यदि विदित्वतौयानी दिनं चाव्दुभं भवेत् ।
कलौरम्नतयोगेन भास्करेण समो यथा ॥
मलेद्दष्टाविधीपेन पत्नं स्यात्युभयोगकम् ॥
अमृतं सिद्धियोगश्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनन्तु भवेद्दुष्टं मधुसर्पिर्यथा विषम् ।"* ॥
अथ सिद्धद्ग्धपापयमघण्टयोगा: । यथा,—
"नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुकुजबुधकुज्यार्कीन्दु-
वारैः प्रशस्ताः ।
सूर्य्यग्राणादिपद्ददग्धुनिमिनतिथयोऽर्कादि-
वारैः प्रदग्धाः ॥"
रामार्तण्डे ।
"माघा गदादिगौ रामा षट्चतुष्कयकाया ।
दग्धौ तिथयः यत्र रव्यादिममिग्रंघैः ॥"
अपि च ।
"द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।
षष्ठी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा ।
सर्व्वारम्भविनाशविनाशनी सूर्य्यात्मजे सप्तमी ॥
याम्येऽर्कांद्दे पिद्यानाघपयमधुहृमसाद्दि
चित्राचतुष्कं
सौम्यं विश्वाभिजिद्रं त्वष्ट कृष्णदिपती स्मृत्यं
विश्वदन्तौ ।
आर्द्रे मूला विशाखा यमधनगुरुगान्यानि जैवे-
ऽह्नि पित्रं
रोहिण्यार्द्रा यमेन्दूश्रुतभमथ भृगोरह्नि पुष्या-
श्वयेन्द्रौ ॥
सौरार्द्रे हस्तयुग्माश्वमयमजलशुक्पौष्णपुष्या-
धनानि
घण्टौरुदर्कसंयुक्ते स्वल्पमतिदिने सौम्यवारे
ऽर्यमापि ॥"* ॥
अथोत्पाटादियोगाः ।
"रव्यादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिचतुष्कतुः ।
उत्पाटा मृत्यवः काणा अमृतानि यथा-
क्रमम् ॥"
अथ करकचायोगः ।
"वाजिचित्रोत्तराषाढ़ा मूलपाश्विण्यभान्तकाः ।
सूर्य्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥"
अथ मृत्युयोगः ।
"आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥"
अथ यमघण्टादीनां वर्ज्यकालनिर्णयः ।
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाड़िकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ।"

अथ कुम्भचक्रेण करकचादिज्ञानम् ।
"अन्योन्ये च सर्व्वेषु दुर्व्यासं परित्यजेत् ।
मध्योगाश्च तिष्ठन्ति चन्द्रमृदिता इति ॥
करकचा मृत्युयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे कर्म्मे प्रणश्यन्ति हृता यथा तथा इव ॥"* ॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।
"विरुद्धसंज्ञामिह ये च योगा
न तत्र वाच्यमवाश्च ये ये ।
हूणाङ्गवङ्गेषु सवेषु वर्ज्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अथ क्रियायोगः । तत्र लघुः ।
"दुःखाम्बुमग्नाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरेद्भवाम्भोधिं तथा त्वमद्य चिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वह्निरुवाच ।
आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
देवमाधिपतिर्देवा एवमुक्तं प्रयात्मय ॥
दत्वा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम् ।
व्रतोपवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
तैस्तैश्चात्मप्रियैः कामैर्ये त्वयेनपि तुष्टिदाः ।
भवद्भिरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तद्गताधियस्तत्कर्म्मास्तदाश्रयाः ।
तद्रूपस्तमानसः सर्व्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्म्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनि ।
संन्यस्यध्वं स यः कर्त्ता समस्तावरगोचरः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदम भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचिन्त्यरूपस्त्वपरिग्रहं यत् ॥
तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाड़वाः ।
यास्यो मोक्षं परं जन्तुस्तत्मात्तमोक्षकारणम् ॥
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥
यूयमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुसूदनम् ।
जन्ममृत्युजराग्राहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपरा यो हि मुक्तिकार्य्याण्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥ * ॥
अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
"योगस्वरूपं खाण्डिक्य ! श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्व्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने ।
विकार्य्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्म्मोपलक्षणः।
यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान्॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसम्।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्व्वस्य जायते॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मा च यो-
ऽचिरात्॥
ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान्।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान्।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमु-
क्तिदाः॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः।
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत्।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम!।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम्॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम्।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः।
वशीकृतैस्ततः कुर्य्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच।
कथ्यतां मे महाभाग! चेतसो यः शुभाश्रयः।
यदाधारमशेषं तद्धन्ति दोषसमुद्भवम्॥
श्रीकेशिध्वज उवाच।
आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः।
भूप! मूर्त्तममूर्त्तञ्च परञ्चापरमेव च॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे।
ब्रह्माख्या कर्म्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिका परा।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः।
कर्म्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मात्मिका द्विधा।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्म्मसु।
विश्वमेतत् परं चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृप!॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम्।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमक्षरम्।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः॥

न तद्योगयुजा शक्यं नृप! चिन्तयितुं यतः।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्यं यद्विश्वगोचरम्॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः॥
गन्धर्व्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः।
मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः।
प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम्॥
एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम्।
मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम्॥
एतत् सर्व्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम्।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम्॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा।
अविद्या कर्म्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप! सर्व्वगा।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान्॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्व्वभूतेषु भूपाल! तारतम्येन लक्ष्यते॥
अप्राणवत्सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका।
सरीसृपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतत्त्रिषु॥
पतत्त्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः सशक्त्या पशवोऽधिकाः।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः॥
तेभ्योऽपि नागगन्धर्व्वा यक्षाद्या देवता नृप!।
शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः॥
हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः।
एतान्यशेषरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव!॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः।
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्महत्।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर!॥
देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया।
जगतामुपकाराय न सा कर्म्मनिमित्तजा।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप!।
चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकिल्बिषनाशनम्॥
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व्वकिल्बिषम्।
तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्व्वगस्य तथात्मनः।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप॥
अन्ये च पुरुषव्याघ्र! चेतसो ये व्यपाश्रयाः।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्म्मयोनयः॥
मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्व्वापाश्रयनिःस्पृहम्।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्य्यते॥
तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप!।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम्।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम्॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम्।

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितव
वलीत्रिभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरे
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भु
समस्थितोरुजङ्घञ्च सुस्थिराङ्घ्रिकरा
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्म्मलवा
किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम्
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वि
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्मम
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धार
व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म
नापयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्ये
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बु
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसू
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती त
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरे
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्बुधः
कुर्य्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भ
तद्रूपप्रत्यये चैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽ
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पा
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभा
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन त
निष्पाद्य मुक्तिकार्य्यं वै कृतकृत्यं नि
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्म
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भ
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करि
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य! प
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्या
ब्रह्मज्ञानयोगो यथा।
“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संवृता
पुलकाङ्कितसर्व्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽति
इडां सुषुम्नां मेधाञ्च पिङ्गलां नलि
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्रय
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमना
विशुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रञ्च निरु
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रम
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुबद्धं चकार
निरुध्य वायुं मेघान्तामानीय हृदय
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरि
जजाप परमं मन्त्रं तं सप्ताक्षरमाद
मुहूर्त्तञ्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पर
ददर्श हृदयाम्भोजे सर्व्वं तेजोमयं ह
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहर
द्विभुजं मुरलीहस्तं भूषितं पीतवास
सुस्मितं श्यामलव्यस्तकुन्तलकरकुण्डलम्
ईषद्धास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकातर
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रह
स्थितं जन्तुषु सर्व्वेषु निर्लिप्तं साक्षिर

गकारायां पुरुषाणां जनद्राधि जगद्गुरम् ।
तैजसरूपं सर्वेषां वैश्वरूपं सनातनम् ॥
कोपारं सर्वेशं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
सैरारयं सर्वभूतं सर्वश्रुतकारणम् ॥
सर्वसमस्तरूपं सर्वमन्त्रमयं वरम् ।
हृदयं सजरग्नं च हृदि सद्विशेष च ।
दृष्ट्वा च यरमाक्यं गृशाच परमेश्वरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥ ७ ॥
अथ ध्यानयोगः । तद्विषयाच ।
"अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदं परम् ।
ध्यायिभिः प्रोच्यते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेशान ! सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो षड्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च क्षराक्षरविवर्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो द्रष्टा श्रोता घ्राता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्धर्मरहितः स्रष्टा नामगोत्रविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानात्मा एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिदोषश्च तद्धर्मपरिवर्जितः ॥
तत्साक्षी तन्नियन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थस्तत्साक्षी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता दृग्रूपो गुणवर्जितः ।
सत्तो बुद्धो जगद्व्यापी सत्य आत्मा अहं शिवः ॥
एवं ये मानवा विप्र ध्यायन्तीशपरं परम् ।
प्राप्नुवन्ति च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥"
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥
अथाष्टाङ्गयोगः ।
"भुक्तिमुक्तिविधानार्थं संक्षेपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः पञ्च त्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंसनम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्य्यं सर्वत्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च शौचाद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्यान्मन्त्रजापः प्रणिधानं हरेर्यजिः ।
आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भात् सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद्रेचकस्त्रिधा ॥
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥
अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म तत्त्वमसि ध्रुवम् ॥
अहं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमहदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमुक्तं ज्योतिस्तुरीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भवबन्धनात् ॥"
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"अतस्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतामन्यतां व्रजेत् ॥
प्राणायामोऽथात्मनः प्रियो योगिनां स हि दुर्जयः ।
कुर्वीत तत्र यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥
यथा पर्व्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मानुषान् ।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।
निरुध्यास्ते यदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमासनम् ॥
पद्ममर्द्धासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संवृतास्यस्तथा चोरू सम्यग्विष्टभ्य वाग्यतः ॥
पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संछाद्य निर्म्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
स स्वात्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥
सबाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगी योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ।
व्योमादिपरमाणूंश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्ज्जिता ।
विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्ज्जिताम् ॥
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारयेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणायामो हृदये वाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुललोचनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे द्वन्द्वे नाम्बुनिलात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्याशे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ॥
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्ज्ज[illegible]
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च दे[illegible]
नासतो दर्शनं योगे तस्मात्तं[illegible] ॥
दोषानेतानना[illegible] ५[illegible] [illegible] वै ।

विघ्नाय सन्ति ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ।
चाञ्चल्यं चक्षुषोर्नाश: सुतेजोऽकलमन्थता ।
जायते वक्रतामस्मि योगिन: ।
प्रमादाद्योगिनो दोषा यथैते स्युश्चिकित्सितम् ।
तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ।
स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते तथो दधि ।
यवागूं वापि पवने वायुग्रन्थौ प्रतिक्षिपेत् ।
तद्वत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ।
विघाते वचसो वापि बाधिर्य्ये श्रवणेन्द्रिये ।
तदेवाम्रफलं ध्यायेत्तृष्णार्त्तो रसनेन्द्रिये ।
यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
णीम् ।
धारयेद्धारणामुष्णे शीतां शीते विदाहिनीम् ।
कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड़-
येत् ।
लुप्तस्मृते: स्मृति: सद्यो योगिनस्तेन जायते ।
द्यावापृथिव्यौ वाय्वग्नी व्यापिनावपि धारयेत् ।
अमानुषात् सत्त्वजाद्वा बाधास्वेतासु चिकित्-
सितम् ।
[illegible]

ईश्वर प्रसन्न ।

[illegible]

इत्याकामप्यनाशानमापद्यपि यथेच्छया ।
अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोषणम् ।
तत्तप: कथितं पुत्र ! स्वाध्यायमधुना शृणु ।
प्रणव: शतरुद्रीयं तथाथर्व्वशिर:शिखा ।
एतेषां यो जप: पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्त्तित: ।
यदृच्छालाभसन्तुष्ट: सन्तोष इति पठ्यते ।
बाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धि: शौचं विधीयते ।
स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मन:कायकर्म्मभि: ।
मयि भक्तिर्दृढ़ा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
यमाश्च नियमा: प्रोक्ता: संक्षेपान्न तु विस्तरात् ।
यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुत: ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
दण्डं तालासनं शूलं खड्गं मुद्गरमेव च ।
मकरं विपरं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तकर्णिकम् ।
भौमं वीरासनं चापि वाराहं मृगचैलिकम् ।
क्रौञ्चं नालासनं चापि सर्व्वतोभद्रमेव च ।
इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्यया ।
योगसंसिद्धिदान्युक्तु कथितानि तवानघ ! ।
एतानेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायण: ।
इन्द्रियाणी जयेत् प्राणानभ्यासक्रमयोगत: ।
अन्तश्चराणां वायूनां बाह्याभ्यन्तरोधनम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविध: स च कथ्यते ।
अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजय: स्मृत: ।
द्वितीय: सजय: प्रोक्तो ध्रुवं चाङ्गुलिमात्रभि: ।
रेचक: शून्यकश्चैव पूरक: कुम्भकस्तथा ।
एवं चतुर्व्विधो भेद: प्राणायामेऽत्र सूरिभि: ।
अङ्गानां नाडय: प्रोक्ता ग्रसनग्रसयाम्बया: ।
रेचनाद्रेचक: प्रोक्त: शून्यकस्तु यथास्थित: ।
पूरक: पूरणाद्वायोस्तन्निरोधाच्च कुम्भक: ।
दक्षिणो दक्षिणे भागे पिङ्गला नाड़िका
स्मृता ।
विष्णोर्निर्दिष्टा ज्ञाता भानुस्तस्याधिदैवतम् ।
दक्षिणेतरगा या च इड़ा सा नाड़िका स्मृता ।
देवयोर्निर्दिष्टा ज्ञाता चन्द्रस्तस्याधिदैवतम् ।
एतयोरुभयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ।
पद्मसूत्रनिभा नाड़ी कालाख्या भवदैवतम् ।
तत: शून्यं विरामर्थं मध्ये ध्यात्वापि योजयेत् ।
नासिकाद्वारेणाशायवायो: शून्यकर्म विनिर्द्दिशेत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विहाय वह्निमार्गं तु यत्नकृ…
सौम्येनाकर्षयेद्वायुं …
धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्य्यसमन्वित: ।
जायते वत्सराद्योगी जरामरणवर्जित: ।
वायुमाकर्षयेद्बाह्यं वामया चोदरं …
नाभिनासान्तराध्यायं स्थि: प्राणेष …
मन:स्थैर्य्यं भवेत्तस्य । त्रिषु स्थानेषु …
अङ्गुष्ठनाभिनासाग्रे वायुं योगी …
अपानं कटिदेशे तु एवतो वै निरी…
सदा तत्रैव सर्व्वेय एव वायुजय: ।
रेचक: पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
निरालम्बं मन: कृत्वा प्राणायाम …
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभाव…
निग्रह: प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहार…
यद्यत् पश्यति तत्सर्व्वं पश्येदात्मवदात्म…
प्रत्याहार: स वै …
कर्म्मेन्द्रियाणां पञ्चानां पञ्चमादेशे …
यदि तत्र स्थिरो लोको मनो वा…
उद्घातान् द्वय पञ्चैव कारयेद्धारणा …
प्राणवायुं निरोध्यैव मन: सर्व्वान्तरे …
देवाश्च सिद्धान् गन्धर्व्वान् धारयात् …

षण्मासाभ्याससयोगेन स्वज्योति: …
इष्टे न स्यान्तरा स्त्रतु: सर्व्वत्र …
स्फोटाख्या नाड़िका प्रोक्ता मूर्ध्ने …

उच्चार्य्यं विन्दुसत्त्वं तु तस्मात् गुणा…
भूतं भव्यं भविष्यच्च वर्त्तमानच दूर…
ध्यानं यत्तद्वदेन्मूर्त्तं स्फोटाख्यं …
ललाटे भ्रूविन्दुद्वये यदाभ्रमगुम्फ…
शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटामुकुटशेख…
पञ्चवक्त्रं दशभुजं सर्पयज्ञोपवीतिन…
ध्यात्वैवमात्मनि विभुं ध्यानं …
ततोऽमनस्कं भवति न शृणोति न पश्य…
न जिघ्रति न स्पृशति न विविधा …
गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं बाह्यं …
दैत्योऽप्ययमिति योगीन्द्र: परात्मैक…
जरामरणनिर्मुक्त: शिव एव भवेत्…
गमनागमनाभ्यां यो दोषो वै विशो…
एतावतोऽत्मनोभाव: समाधिरभि…
न इत्थंवस्तुनश्चिन्ता न शब्दस्यापि …
न वक्तव्यान्तरं पुत्र ! न शाप्यन्ति…
न स्थूलं न कृशं वापि न दीर्घं नापि …
न शुक्लं नापि वा पीतं न कृष्णं नापि …
क्षमा कुमुदकुन्दाभ्यां विश्वानां विश्व…
आकाशं मनोभूतानां परमात्मानं …
धर्म्माधारमदक्षमानन्दं ज्योतिरन…
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं …
परम: मनोभूतानामीश्वरं …
आदित्यादिमध्यान्तमानन्दादिगुणा…
भज मां पुरुषं मम प्रकाशं …

ात्मे तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
सर्व्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ।
तं विना यस्तु संसारं तर्त्तुमिच्छति ॥
था श्वलाङ्गूलैः समुद्रं तर्त्तुमिच्छति ।
ना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
स्वप्रदः शम्भुर्नान्या काचन देवता ।
सर्व्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
च्छायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ।
परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम् ॥
सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
ब्रह्मणः स्वरूपं यत्पश्यन्ति तमुच्चयः ।
निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
तिष्ठन्नद्वैतेन सोऽश्नुते पारमेश्वरम् ॥
ं द्विलक्षं वा त्रिलक्षं न नवात्मकम् ।
ाधिविनिर्म्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
थाभ्यन्तरे पुत्र ! यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
त्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
तिष्ठतः साक्षात्तस्य प्रादुर्भवो भवेत् ॥
ः परिपूर्णश्च जरामरणवर्ज्जितः ।
ादाद्वदेवयोगी नान्यथा क्रौञ्चसूदन ! ॥
् सर्व्वं परित्यज्य कर्म्मजातं सुदुष्करम् ।
ं शरणं गच्छेदज्ञानं नाशयाम्यहम् ॥
ाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
सङ्कराः ।
क्तभावेन पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
ः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
ा नैव नश्यन्ति स्वेच्छाविग्रहधारिणः ॥
नां कर्म्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
नैव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥”
—स्कन्दपुराणे—श्रीगौरीशङ्करसंवादे-
दे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
योगान्तराया यथा,—
ान्तरायास्तस्य जायन्ते कुर्व्वतः पुनः ।
न्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
तत्र उवाच ।
ालस्यं प्रथमं पश्चाद्व्याधिपीडा प्रजायते ।
ादः संशयस्थाने चित्तस्यानवस्थितिः ॥
ाड्यदर्शनं भ्रान्तिर्दुःखञ्च त्रिविधं ततः ।
नस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
धाभिप्रजायन्ते मुनेर्योगान्तरायकाः ।
लस्यञ्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
धयो धातुवैषम्यात् कर्म्मजा दोषजास्तथा ।
ादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
यत्नुभयस्पृक् विज्ञानं स्थानसंशयः ।
प्रतिष्ठितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
ायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
प्रदाभावरहिता इत्येवं साधनेषु च ॥
धे चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
मर्म्यप्रज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ।
इच्छाविघातात् सङ्क्षोभश्चेतसस्तदुदाहृतम् ॥
दौर्म्मनस्यं निरोद्धव्यं वैराग्येण परेण तु ।
तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्म्मनः स्मृतम् ॥
तदा मनसि सञ्जातं दौर्म्मनस्यमिति स्मृतम् ।
हठात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्विषयलोलता ।
अन्तराया इति ख्याता योगस्यैते हि योगि-
नाम् ॥
अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च संशयः ।
प्रनष्टेष्वन्तरायेषु द्विजा पश्चाद्धि योगिनः ॥
उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सर्व्वे ते सिद्धिसूचकाः ।
प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया श्रवणा स्मृता ॥
वार्त्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ।
आस्वादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्मृता ।
स्वल्पषट्सिद्धिसन्त्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
मुने ।
प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभाव इति स्थितिः ॥
बुद्धिर्विवेचना वेद्यं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
सूक्ष्मे व्यवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
सर्व्वत्र सर्व्वदा ज्ञानं प्रतिभानुक्रमेण तु ।
श्रवणात् सर्व्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतादीनां गुह्यानां श्रवणादपि ।
स्पर्शस्याधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
दर्शना दिव्यरूपाणां दर्शनञ्चाप्रयत्नतः ।
संविद्दिव्यरसे तस्मिन्नास्वादो ह्यप्रयत्नतः ॥
वार्त्ता च दिव्यगन्धानां तन्मात्रा बुद्धिसंविदा ।
विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
जगत्यस्मिन् हि देहस्थं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
सन्त्याज्यं सर्व्वथा सर्व्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
पैशाचे पार्थिवञ्चाप्यं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
याक्षे तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्व्वे श्वसनात्मकम् ।
ऐन्द्रे व्योमात्मकं सर्व्वं सौम्ये चैव तु मानसम् ॥
प्राजापत्ये त्वहङ्कारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा षोडशरूपकम् ॥
चतुर्व्विंशत् तृतीये तु द्वात्रिंशच्च चतुर्थके ।
चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्रात्मकं स्मृतम् ॥
गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
लोकेष्वालोकयोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
स्थूलता ह्रस्वता बाल्यं वार्द्धकं यौवनं तथा ।
नानाजातिस्वरूपञ्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
पार्थिवांशं विना नित्यं सुरभिर्गन्धसंयुतः ।
एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्य्यं पार्थिवं महत् ॥
जले निवसनं यद्वद्भूम्यामिव विनिर्गमः ।
इच्छेच्छक्तः स्वयं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥

यत्रेच्छति जगत्यस्मिन् तत्रास्य जलदर्शनम् ।
यद्यद्वस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
भाण्डं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारणम् ॥
अव्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
एतत् षोडशकं प्रोक्तमाप्यमैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥
देहादग्निविनिर्म्माणं तत्तापभयवर्ज्जितम् ।
लोकं दग्धमपीहाप्यदग्धं स्वविधानतः ॥
जलमध्ये हुतवहञ्चाधाय परिरक्षणम् ।
अग्निनिग्रहणं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
भस्मीभूतविनिर्म्माणं यथापूर्व्वं स्वकामतः ।
द्वाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
चतुर्व्विंशात्मकं ह्येतत् तैजसं मुनिपुङ्गवाः ।
मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
पर्व्वतादिमहाभारस्कन्धेनोद्वहनं पुनः ।
लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
अङ्गुल्यग्रनिपातेन भूमेः सर्व्वत्र कम्पनम् ।
एकेन देहनिष्पत्तिर्वातैश्वर्य्यं स्मृतं बुधैः ॥
छायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियार्थैः समन्वितम् ॥
दूरे च शब्दग्रहणं सर्व्वशब्दावगाहनम् ।
तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्व्वप्राणिनिदर्शनम् ॥
ऐन्द्रमैश्वर्य्यमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ।
यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
सर्व्वत्राभिभवश्चैव सर्व्वगुह्यनिदर्शनम् ।
कामानुरूपनिर्म्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
संसारदर्शनञ्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
छेदनं ताड़नं बन्धं संसारपरिवर्त्तनम् ॥
सर्व्वभूतप्रसादश्च मृत्युकालजयस्तथा ।
प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकमुत्तमम् ॥
अकारणजगत्सृष्टिस्तथानुग्रह एव च ।
प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्त्तनम् ॥
असादृश्यमिदं व्यक्तं निर्म्माणञ्च पृथक् पृथक् ।
संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्येन शक्यते ॥
विद्यते तत् परं शैवं विष्णुना नावगम्यते ।
असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
उत्थाने सिद्धयश्चैता ह्युपसर्गाश्च कीर्त्तिताः ।
निरोद्धव्याः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
नाशातिशयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
अश्रद्धया त्यजेत् सर्व्वं विरक्त इति कीर्त्तितः ॥
वैतृष्ण्यं पुरुषे ख्यातं गुणवैतृष्ण्यमुच्यते ।
वैराग्येणैव सन्त्याज्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
निरुध्यैव त्यजेत् सर्व्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
प्रसन्ने विमला मुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
अथवानुग्रहार्थञ्च लीलार्थं वा तदा मुनिः ॥
अनिरुध्य विचेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ।
क्वचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते श्रिया ॥
उद्गिरेच्च क्वचिद्वेदान् सूक्ष्मानर्थान् समासतः ।
क्वचिच्छ्रुतिं तदर्थेन श्लोकबन्धं करोति च ।

अनिरुद्धस्तथान्यत्तु कुर्याद्दन्यं महत्तमः ।
अमरनिलमरुद्धन्य मलत्यागाच विन्दति ।
प्रकाशं स्मावरात्मच ह्स्तामलकवद्भवेत् ।
मह्याच विमुक्तेन विमानानि महत्तमः ।
उत्पद्यन्ते सुनिश्चित्ता मुनेस्तस्य महात्मनः ।
अभ्यासेनैव विज्ञानं विशुद्धच स्थिरं भवेत् ।
निमेषमात्रे सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
द्वैरविमानमैश्वर्य विमानानि महत्तमः ।
पश्यति सर्वविद्ध्यन्यमामिवत्पादिकान् ।
गन्धर्वचमरादांच भुवनानि महत्तमः ।
पातालतलसंस्थाव समाधिस्थः स पश्यति ।
आत्मविद्याप्रदीपेन स्वमोगाचमनेन तु ।
प्रसादादात्मपूर्णेन मनसानश्चितेन तु ।
तमो निहत्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ।
तस्य प्रसादाद्धर्मश्च ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
वैराग्यमपवर्गंच नाम काम्यां विचारया ।
न शक्यो विस्तराद्वक्तुं वर्षाणामयुतैरपि ।
योगे प्राप्नुवते विद्वा मानयच द्वनीश्वराः ॥"

इति विष्णुपुराणे ६-अध्यायः)

अथ-[illegible]योगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ।
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ।
तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ।
स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव ।
न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ।
अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ।"

इति श्रीभागवते । ११ । २० । ६—११ ॥ *।

[illegible] १ कर्मयोगः २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] ।*।
([illegible] ।
१६ [illegible] ।
"न [illegible] योगी न [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
" [illegible] ।
[illegible] ।")
योग[illegible], क्ली, ([illegible])
[illegible] ।
[illegible] ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वल्कयसामियात् ।"
इत्यङ्गिराः ।
"अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
राज्ञाऽपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
भाक् ।"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

(तथा च गीतायाम् । ९ । २२ ।
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।"
"योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
वहामि ।" इति शङ्कराचार्य्यः । "योगं धनादि-
लाभं क्षेमञ्च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।" इति
श्रीधरस्वामी । योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वे
पुलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
"योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
मृगस्याशुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥"

इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ।

"अलब्धस्यादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
र्लब्धस्य पालनं क्षेमः ।" इति तट्टीकायां
भरतः । "योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।"
इति तत्रैव जयमङ्गलः ।

योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + "चरेष्टः ।"
३ । २ । १६ । इति टः ।) हनूमान् । इति
शब्दरत्नावली ।

योगजं, क्ली, (योगात् जायते इति । जन् + डः ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः । योगजाते,
त्रि ।

योगजः, पुं, (योगिभ्यो जायते इति । जन् + डः ।)
अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
भेदतो द्विविधः । यथा,—
"अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ।
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ।
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।"

इति भाषापरिच्छेदे । ६१—६६ ।*।

"योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तेति ।
युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्यात् धर्मस्य द्वैविध्य-
मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासवशात्
अणिमा-समाधि-समाधानादि-विविधसिद्धियुक्त
इत्युच्यते । अयमेव सिद्धयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
च्यते । सर्व्वदेति । चिन्तासहकारं विनैवार्थः ।
भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः ।
विलम्बोत्पन्नशक्तिकत्वात् ज्ञानवत्साधिमः अयश्च
युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तत्सहकारात्
तत्सहकारात् [illegible]
मस्यैव मनः सम्प्रयोगजोऽयम् ।" इति
सिद्धान्तमुक्तावली ।

योगदानं, क्ली, (योगेन दानम् ।) छद्मे[illegible]
यथा,—
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रह[illegible]
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्व्वं विनिवर्त्त[illegible]

इति मानवे ८ अ[illegible]

"योगाधमनेति । योगशब्दश्छलवाची ।
बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते [illegible]
ऽन्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र छद्म [illegible]
वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्व्व[illegible]
येत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । [illegible]
गर्गाटः २ । इति हारावली ।

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरो[illegible]
समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,
"या निद्रात्मःस्वभावस्था जगदश्न[illegible]
विभन्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्[illegible]

इति कालिकापुराणे ६ अ[illegible]

(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।[illegible]
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृ[illegible]
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवा[illegible]
योगेन समाधिमायादिना [illegible]
वीरासने निद्रा । यथा, कामन्द[illegible]
सारे । १५ । ४३ ।

"मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
समग्रपार्श्वस्थितवीरयोधः
सेवेत साध्वीं सुखयोगनिद्राम् ।"

योगपट्टं, क्ली, (योगस्य पट्टं वस्त्र[illegible]
योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वस्त्रेण एकत्र[illegible]
भवति तत् । यथा,—
"पादुके योगपट्टञ्च तर्ज्जन्यां रौप्यधार[illegible]
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् ज्येष्ठे भ्रात[illegible]

[illegible]

तत्पर्य्यायं यथा,—
"पृष्ठजान्वोः समायोगे वस्त्रं वलयवद्[illegible]
परिवेष्टा यद्बद्धं स्थितिस्तद्योगपट्टकम्
इति माघे कार्त्तिकमाहात्म्ये ९ अ[illegible]
(योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथ[illegible]
चरकः ।
"अभावे धौतवस्त्राणां स्नायस्तौमानि[illegible]
कुतपो योगपट्टं वा हिंसाया येन वा [illegible]

इत्यादिक[illegible]

योगपट्टकं, क्ली, (योगस्य पट्टकम् ।)
धार्म्मिकोत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति
यथा,—
"त्रिविधं योगपट्टमाद्यं व्यासाभिषो[illegible]
द्वितीयं क्षात्रमाद्यं तृतीयं तत्तुर्व्वि[illegible]
चतुर्थ्यामप्रविस्तारं दैर्घ्येण यच्छ्य[illegible]
चतुर्थ्यांशं चतुरङ्गुलमात्रम् ।" इति
मिश्रोदयभूपालद्वात्रिंशदीपकः ।

योगपीठं, क्ली, (योगस्य योगार्थं वा [illegible]
नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

त्वं योगपीठन्तु पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
दीन्दामतानीह चत्वार्य्यपि विचिन्तयेत् ॥
पीठं पृथग्ध्यात्वा सकलेन सहैकताम् ।
त्वा ततः पश्चात् पूजयेदासनं ततः ॥
न योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
पुष्पधूपादि तत् सर्वयोगनिष्ठते ॥
देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
ताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

या, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
च विष्णुमाया । यथा, —
"ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः
सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनि नन्दजायया ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

[illegible]:, पुं, (योगेन रक्तो रागो यस्य ।) नारङ्गः ।
राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
[illegible] ॥)

[illegible]गुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
योगराजनामौषधविशेषः । यथा,—
[illegible] पिप्पलीमूलं चव्यमग्निचित्रकम् ।
विडङ्गमोदा च यवानी जीरकद्वयम् ॥
[illegible] पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
[illegible] भार्गी वचा मूर्व्वा च पद्मकम् ।
[illegible] तथा कुष्ठं रास्ना मुस्ता च सैन्धवम् ।
[illegible] त्रिकटुकं पथ्या धान्यकञ्च विभीतकम् ॥
[illegible] च लघुशौरेव पत्रकाशीशकान्यपि ।
[illegible] समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
[illegible] चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
[illegible] सर्पिषा पश्चात् सर्व्वं संमिश्रयेत ततः ॥
[illegible] स्निग्धे ततः कुर्य्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
[illegible] कासमासाद्य स्वादेत्तास्तु यथोचितम् ॥
[illegible] दोषबलाबलादपेक्षया ॥
[illegible] च ।
[illegible] खादेत् ततः पश्चाद्-
[illegible]
[illegible]

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बजलेन च ।
छिन्नाक्काथेन वातास्रं शोथं शूलकृतान्
हतान् ।
पाटलाक्काथसहितो विषं मूषकसम्भवम् ।
त्रिफलाक्काथसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् ।
पुनर्नवादेः क्काथेन हन्ति सर्व्वोदराण्यपि ॥ ●।
अत्र रास्नादिक्काथो यथा,—
रास्ना पुनर्नवा शुण्ठी गुडूच्येरण्डजं समम् ।
समस्तानुगते वाते सामे सर्व्वाङ्गगे पिबेत् ॥
इति योगराजो गुग्गुलुः ॥" इति भावप्रकाशः ॥

योगरूढ़ः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढ़ः ।)
योगार्थसहभावेन रूढ़ार्थबोधकशब्दः । यथा,
"योगरूढ़ाश्च रूढ़ाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा ।"
"ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढ़ाः
पङ्कजादयः । पङ्कजनितृत्वेः पङ्कजनिकर्त्तृभि-
धाय केन योगेनापि पदार्थं एव प्रतिपादते
न कुमुदादयं इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
रूढ़ार्थं वदेति योगरूढ़ः । एवं ईश्वरसङ्केत-
महिम्ना झटिति पद्मस्यैव स्मृतेः ।" इत्यलङ्कार-
कौस्तुभे २ किरणः ॥ ("योगरूढ़ं नाम लक्षयति ।
'स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थबोधकशक्तिः ।
योगरूढ़ं न यथैवं विशाखस्तावे शास्त्रधीः ।'
[illegible]
[illegible]

धातृकर्त्तृत्वविशिष्टार्थे गवीवपङ्कजादिपदस्यापि
पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढ़िरेवास्तु नतु
योगरूढ़िरिति साम्प्रतं अन्यत्र कुमुदादिभ्यः
पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कज-
निकर्तृत्वादिसंभवाभावे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य
गुरोः पङ्कजपदाक्लृप्तत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थ-
त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्व-
विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कज-
भागस्य तत्र शक्तिर्विना प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
शब्दप्रवृत्तिनियुक्तत्वात् हस्तिवर्णालयोरि-
देकपदार्थयोरपि कर्त्तृपद्मयोः संयोगतयस्य
सम्भवित्वात् तथाप्यवयवार्थे शक्तिरपि यत्रापि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयबोधविरोधिधोरभावे
पङ्कजमसीत्यादिः पद्ममसीत्यादभावार्थ-
मवाप्तं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
रूढ़िरपेक्षा [illegible]
[illegible]

[illegible]

नन्वाममत्वे यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वा-
भावयोगार्थं प्रति पङ्कजपदं पद्मत्वमिव
रूढ़िज्ञानमेव न विरोधित्वं तादृशयोगस्यापि
कर्दमजातिपद्मस्यैव तादृशेन कैरवादेरवगमात्
नापि पङ्कजपदस्यपङ्कजातयोगार्थं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढ़िज्ञानस्यापामपि समुदायस्य अन्यथा
प्रतिबन्धेन वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुद-
बोधस्य सर्वत्रापगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कज-
पदजन्यपद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव
रूढ़िज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्। अत कुमुद
त्व पद्मत्वेन रूढ़िज्ञानस्यापि तादृशेन कुमुदस्य
बोधो न स्यात् विरोधिना रूढ़िधिय: सत्त्वादिति
चार्थं पद्मान्यधर्मिकत्वेन पद्मत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकबोधत्वात्। यद्यपि कुमुदस्यापि
समुदायशक्त्या योगजन्यतावच्छेदकतया पङ्कजातं
कुमुदमित्याकारकबोधोत्पादे तु कुमुदादिपदस्य
शक्यतावच्छेदकवाचि प्रतियोगि विशेषबोधम्। अत
[illegible]

पङ्कजनकर्तृत्व पद्मादिपदानां शक्तिभ्रमेऽपि
पङ्कजपदात् तादृश्येन बोध: परन्तु पद्मत्वमात्रेण
योगार्थमर्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढ़िज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोपप्रविष्टत्वादतो योगरूढ़ं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रथस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैयाकरणादिप्रकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात्। यदुक्तमभियुक्तै:।
या हतिरजहत्स्वार्था सैयमत्रोपपादिता।
जहत्स्वार्था तु सत्रैव यत्र रूढ़िर्विरोधिनी।
पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिर:।
इति। तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमकोव्यादित:
पङ्कजातं पद्ममकोव्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिषकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्य-
तायामप्रवेशापत्तिबाधिते पङ्कजातत्वप्रकारक-
शाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढ़िधिय: प्रतिबन्धकत्वस्य
सम्भवात्। अन्यैरपि परविजमकोव्यादितो
नयनिष्ठं सरोजमिव नयाभिन्ने सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तत्तस्य
नाम्नो: समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति चेत्
कथं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
प्रतिबन्धकत्वेयाव्येव समानविभक्तिकनामा-
र्थेन साधितस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति।
यत्रदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते।
तेन तेनान्वित: स्वार्थै: पदै: समधिगम्यते।
इति रूढ़्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहत्यान्वयबुद्धिर्भ्यत एव
योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यथान्वयो यतु
तयोरेव मिथ: साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढ़िधिय: प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् यत्र यत्र योगरूढ़िरभ्यार्थयोस्तात्-
पर्यान्यथानुपपत्तिरविशिष्टमन्यथानाहार न प्रथममन्य-
यबोधस्य योगार्थमर्यादया पङ्कजातत्वेन कुमु-
दादे: समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्वकमयस्य
बोधो भवत्येवेति प्रतिबन्धनं दर्शयति।
'रूढ्यर्थोऽन्वय वा यत्र परासाङ्क्षादिनिश्चय:।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो भविता बन: ॥'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरघटिते सम्भाव्यमिति
वा यत्र धर्मिपदवाक्यदर्शितभ्यार्थस्य परा-
काङ्क्षितविषयादिषदेव तत्र तदान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भवनायदोषमात् रूढ्यर्थमिपि योगार्थ-
स्यान्वयबोधमुद्राशय तु रूढिर्योगापहारिणा-
मात्रेण रूढ्यर्थस्य योगार्थस्यान्वयबोधमात्रयो-
त्पत्तिरतपत्र इति विभावितव्यमालम्।
योगरूढ़ं निगद्यते।
'यत्रार्थस्य तदिन्याख्यातम् तत्र द्विविधं भवेत्।
योगरूढ़ं तदन्तस्य समानतत्त्वचितनो. ॥'
तद्योगरूढ़ं नामार्थं समासजन्यं यत्र
कर्तृ पङ्कजादि पङ्कजादि। तदन्तस्य

पङ्कजादियोगरूढ़स्य सामासिक
इति शाधितम्। ● ।)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः। ...
तीति। वह्+णिच्+अण् वा।) ..
विसर्गः। जिह्वामूलीयः। उपध्मानीयः।
व्याकरणम्।
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति। वह+
+अण्। ततो ङीप्।) क्षारविशेषः। पर,
"स्वर्णेषु स्वर्णिकासुजी योगवाही ...
इति ..
पारदश्च। (पुं, ...
प्रयोगः। यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे ...

योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सा
सर्व्वरोगहरणोपायः। यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच।
"सर्व्वरोगहरं विद्धि योगसारं वदाम्यहम्।
प्रवदु सुश्रुत! संक्षेपात् प्राणिनां चौरसीः
निमेषादिस्वैरिः कालविन्याभिः
कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहारारभोजनात्।
चिन्ताध्यनायश्चायामभयशोकप्रजागरात्।
उच्चैर्भाष्यतिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात्।
वायुः कुप्यति पर्य्यन्ते जीर्णान्ने दिनक्षये।
उष्णाम्लरसक्षारकटुकाजीर्णभोजनात्।
तीव्रातपाग्निसन्तापमद्यक्रोधविषेवणात्।
विदाहकाले भुक्तस्य मध्याह्ने अर्द्धरात्रे।
ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति ...
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनात्।
नवान्नपिच्छलानूपमांसाभिष्यन्दिसेवनात्।
अव्यवायो दिवास्वप्नप्रवासशय्यासनादिभिः।
कफः प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति।
पायसमूलकशोथतोद्विरुद्धभोजनात्।
स्वरता सुप्रता रुधिरौपलस्यसयोजकम्।
व्यापन्नमङ्गविये नवनगाङ्गामपर्णकम्।
वायोर्लिङ्गानि तेषुक्तं रोगं वाताकर्षं वदेः।
दाहोष्णमादरुक्षदोनिरागपरिभवाः।
कट्वम्लदर्शगन्धस्वेदमूर्च्छाविलष्टदमाः।
हारिद्रं चरितमथ पित्तलिङ्गानि वैद्य।
चेष्टोपदेशमाधुर्य्यपिच्छारिमकल्पनम्।
स्तैमित्यकण्ठदर्शवालश्लेष्मशीतमगौरवम्।
कट्विकाभियोगश्च कफस्य कफलक्षणम्।
हेतुपकथसंसर्गाद्विदाहाणि विदोषजम्।
सर्वहेतुमहानुपमं विलिङ्गं सान्निपातिकम्।
दोषधातुमलाधारो देहिनां देह उच्यते।
तेषां समसमायोगं ततस्थो निर्भयः।
रसादस्थ्योषमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।
वातपित्तकफा दोषा विष्मूत्राद्या मलाः ...
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः शरो ...
...

विष्टम्भकटुश्च पवनो योगाक्षारकम्।
मधुरो गुरुः स्निग्धो गुरुः शैत्यादिकः

श्रीगण्याश्रयी वायुः पित्तं पक्वाशयाग्निनम् ।
श्लेष्मामाश्रयं स्थानं कण्ठोरस्तूर्द्धसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वादूष्णलवणाः कफम् ॥
त एव विपर्य्यस्ताः समायैर्या प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”
इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥

योगस्य सारः । शिवस्वात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)
आधमनं, क्ली, (योगेनाधमनम् ।) छलेन बन्धकम् । यथा,—
“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
आरङ्गः, पुं, (योगेन अनुयोगेन आरङ्गः ।)
आरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आरूढः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनकर्म्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते ।
सर्व्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ *॥
“कीदृशोऽयं योगारूढो यस्य शमः कारणमुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्म्मसु यदा नानुषज्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः आसक्तिमूलभूतान् सर्व्वान् भोगविषयान् कर्म्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
आसनं, क्ली, (योगस्यासनं योगसाधनमासनमिति वा ।) पद्मासनम् । ध्यानासनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०२ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ७ । ७७ ।
“इद्धाग्नि सर्व्वं यथासुखेन योगासनानि वै ॥”
“योगासनानि पद्मासनानि ।” इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतमल्लिकौ ॥)
योगदः, पुं, (योगिनां रक्षोऽदलमवृष्टिः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्यस्या इति । योग + इनिः । ङीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ३१ ।
“इह उभे महत्यादिस्थे योगिन्यौ व्याप्नुमे दिश ॥”)
भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः । यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३ भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भ्रामरी ६ पार्व्वती ७ दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डघण्टा ११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४ ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७ रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अग्निज्वाला २० रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३
मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६ जलोदरी २७ महोदरी २८ मुक्तकेशी २९ घोररूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः ३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७ विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१ अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४ शाकिनी ४५ हाकिनी ४६ हाकिनी ४७ लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महाषष्ठी ५० सर्व्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३ ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६ वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही ६० चामुण्डा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३ मातृका ६४ । इति हरमन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।
“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्व्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका तथा ॥
क्षमा धात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महोदरी ।
घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥
क्षेमङ्करी चोग्रचण्डा चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
मनोन्मथिनी देवी च सर्व्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्राद्या योगिन्यो च याः क्रमात् ॥
ताभिराभिश्च सहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
पूजयेन्मण्डलस्थानाः सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥”
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
अष्टयोगिन्यो यथा,—
“ततोऽष्टपत्रमध्यस्थे पूजयेदष्टयोगिनीः ।
शैलपुत्रीं चण्डघण्टां स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिं च पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कूष्माण्डीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
चण्डिकामथ कूष्माण्डीं नैर्ऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”
महागौरीं चाग्नेय्यां नैर्ऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”
इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥
तिथिविशेषे दिग्विशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—
“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्व्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ।
दिङ्मायेषु च कौमारी तृतीयैकादशीतिथौ ॥
नारायणी च नैर्ऋते चतुर्थीद्वादशीतिथौ ।
पञ्चम्यां त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे तथा ।
षष्ठ्यां च चतुर्दश्यां इन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥
सप्तम्यां पौर्णमास्यां च चामुण्डा वायुगोचरे ।
अष्टम्यां अमावास्यायां महालक्ष्मीरथोत्तरे ॥
[illegible] प्रयाणेषु ॥”
इति [illegible] ५८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा रुद्राश्च पावके ।
शरत्रयोदशी,याम्ये वेदा मासाश्च नैर्ऋते ॥
षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमा ।
द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यां चाष्टमी कुहूः ॥
वामे शुभकरी देवी स्वस्तुदा दक्षिणे स्थिता ।
वधबन्धकरी चाग्रे पृष्ठे सर्व्वार्थसाधनी ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—
तत्कालयोगिनी यथा,—
“यस्यां दिश्युदयं याति ततो यामार्द्धभुक्तिका ।
भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥
प्राची धनेश्वरहुताशनकौणपेय-
वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु ।
एषु क्रमान्निवसति प्रतिपन्नवम्योः
पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”
इति समयामृतम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतडामरे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।
सर्व्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्व्वसिद्धिदम् ॥
अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
यासामभ्यर्च्चनं कृत्वा यक्षेशोऽभूद्धनाधिपः ॥
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
यस्या आयर्च्चनेनैव राजत्वं लभते नरः ॥
अथ प्रातः समुत्थाय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।
प्रासादस्थ समासाद्य कुर्य्यादाचमनं ततः ॥
प्रणवान्ते सहस्रारे हूँ फट् दिग्बन्धनं चरेत् ।
प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
षडङ्गं मायया कुर्य्यात् पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्यासं समाचरेत् ।
पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ।
पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्व्वेषामभयप्रदाम् ।
इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं प्रिये ।
पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्बूलं सकर्पूरं सुशोभनम् ।
प्रत्यहं सुरसुन्दरि ।
वह्निभार्य्यां [illegible] दिने दिने ।
[illegible] ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मासान्ते चाद्य दिवसे बलिपूजां सुशोभनाम् ।
कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा ।
सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकं [illegible]
सुप्रसन्ना साधकाय सदा [illegible]
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादिकं [illegible]
सुचन्दनं सुमनसो [illegible]
मातरं भगिनीं वापि भार्य्यां वा [illegible]
यदि माता तदा दिव्यं द्रव्यं [illegible]
भूयोमध्ये सार्थकं [illegible]
[illegible] याति सं लोके [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यत् यत् प्रार्थयते सर्व्वं ददाति सा दिने दिने।
आढ्यवत् याति तं लोके कामनाभिर्मनोगतैः॥
भार्य्या स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा।
राजेन्द्रः सर्व्वराजानां संसारे साधकोत्तमः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले गतिः सर्व्वत्र निश्चितम्।
यद्यद्ददाति सा देवी कथितुं नैव शक्यते॥
तया सार्द्धञ्च संभोगं करोति साधकोत्तमः।
अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति ध्रुवम्॥१॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा।
नदीतीरं समासाद्य कुर्य्यात् स्नानादिकं ततः॥
पूर्व्ववत् सकलं कार्य्यं चन्दनैर्मण्डलं लिखेत्।
स्वमन्त्रं तत्र संलिख्यावाह्य ध्यायेन्मनोहराम्॥

कुरङ्गनेत्रां शरदिन्दुवक्त्रां
बिम्बाधरां चन्दनगन्धलिप्ताम्।
चीनांशुकां पीनकुचां मनोज्ञां
श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम्॥

एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः।
गन्धं पुष्पञ्चैव ताम्बुलादींश्च मूलतः॥
तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा।
लक्षायुतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः॥
मासान्ते चाप्य दिवसं कुर्य्याच्च जपमुत्तमम्।
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृढ़म्॥
गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा।
ततोऽर्च्चिता प्रसन्ना सा पुष्पाणि प्रार्थितं यत्॥
स्वर्णशतं साधकाय ददाति सा दिने दिने।
सावशेषं व्ययं कुर्य्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति॥
अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यमीरितम्।
अन्यादृतगतिस्तस्य भवतीति न संशयः॥
इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः।
तव स्नेहेन भक्त्या च वच्मोऽहं परमेश्वरि!॥२॥
मतोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये शृण्वेकमनाः प्रिये।
गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः॥
प्राणायामं षडङ्गञ्च मायया च समाचरेत्।
सद्योमांसं बलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः॥
अर्घ्यंशुच्छिरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने।
प्रचलवदनां गौरीं पक्वबिम्बाधरां प्रिये॥
रक्ताम्बरधरां बालां सर्व्वकामप्रदां शुभाम्।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः॥
सप्तदिनं समभ्यर्च्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत्।
कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने॥
तारं माया तथा कूर्च्चं रम कर्म्मणि तद्विदः।
आगच्छ कनकाम्ने तु वह्निः स्वाहा महामनुः।
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं बलिं दत्त्वा मनोहरम्॥
साधकेन्द्रं दृढ़ं मत्वा आयाति साधकालये।
साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादर्घ्यादिकं ततः।
ततः सपरिवारेण भार्य्या स्यात् कामभोजनैः।
वस्त्रभूषादिकं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम्।
एवं भार्य्या भवेन्नित्यं साधकाद्यादृरूपतः।
अन्यभार्य्यां परित्यज्य भवेत्ताश्च विचक्षणः॥३॥
अथः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
प्रणवं भुवनेशानी चागच्छ कामेश्वरि ततः।
वह्निजाया महामन्त्रं साधकानां सुखावहम्।

पूर्व्ववत् सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशोभने॥
गोरोचनाभिः प्रतिमां विनिर्म्माय सलक्षणाम्।
शय्यामारुह्य प्रजपेन्मन्त्रमेकमनास्ततः॥
सहस्रैकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः।
घृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः॥
कामेश्वरीं शशाङ्कास्यां चलत्खञ्जनलोचनाम्।
सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमास्त्रशिलीमुखाम्॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा सदा।
दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामायां देहीति तां वदेत्॥
स्त्रीभावेन सदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः।
सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा॥
अन्नाद्यैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा।
नीत्वा रात्रौ सुखैश्वर्य्यैर्दत्त्वा च विपुलं धनम्॥
वस्त्रालङ्कारनद्यादीन् प्रभाते याति निश्चितम्।
एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः॥४॥
ततः पटे विनिर्म्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः।
सुवर्णवर्णां गौराङ्गीं सर्व्वालङ्कारभूषिताम्॥
नूपुराङ्गदहाराढ्यां रम्याञ्च पुष्करेक्षणाम्।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पाद्यमुत्तमम्॥
सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः।
गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः॥
मन्त्रस्तु।
तारं माया तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः।
वह्निजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्य्यात् पूजादिकं शुभम्।
घृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च॥
तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी।
ज्ञात्वा दृढ़ं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम्॥
ततस्तामर्च्चयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया।
सुसन्तुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेद्रतिभोजनैः॥
भूत्वा भार्य्या च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम्।
भूषादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा ध्रुवम्॥
साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने।
निर्ज्जने प्रान्तरे देवि! सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः॥
त्यक्त्वा भार्य्यां भवेत्ताश्च अन्यथा नश्यति ध्रुवम्॥५॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये स्वरूपे प्रियसन्निधौ।
वेदाद्यं भुवनेशीं चागच्छ पद्मिनि वल्लभा॥
पावकस्य महामन्त्रं पूर्व्ववत् सकलं ततः।
मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः॥
पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्तुङ्गपयोधराम्।
कोमलाङ्गीं स्मेरमुखीं रक्तोत्पलदलेक्षणाम्॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रञ्च दिने दिने।
मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा॥
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं दृढ़ाभ्यासेन साधकः।
सर्व्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम्॥
भूत्वा भार्य्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि।
भोगैर्दिव्यैर्भूषणाद्यैः पद्मिनी सा दिने दिने॥
पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गे च सर्व्वदा।
त्यक्त्वा भार्य्यां भवेत् ताश्च साधकेन्द्रः सदा प्रिये॥६॥
ततो वक्ष्ये महाविद्यां विद्यामित्रेण धीमता।
ज्ञात्वा यां साधिता विद्या वशा चातिवशा प्रिये॥
मन्त्रस्तु।

प्रणवान्ते महामाया ...
महाविद्येह कथिता गोपनीया ...
अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्व्व...
स्वमन्त्रेण सकलं कुर्य्याच्च सुलक्षि...
श्वेतोज्ज्वलोज्ज्वलां गौरीं ...
विचित्राम्बरां रम्यां ...
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रञ्च दिने ...
नानोपचारैः संपूज्य धूपं दीपं निवेद्...
गन्धचन्दनताम्बूलं दद्यात्तस्यै सदा ...
मासमेकञ्च तां भक्त्या ...
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्य्याच्च ...
अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् ...
सुदृढ़ं साधकं मत्वा याति सा ...
विद्याभिः सकलाभिश्च ...
वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्त्ते।
तत् श्रुत्वा साधकश्रेष्ठो ...
मातरं भगिनीं वापि भार्य्यां वा ...
कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या यदिष्टं तत् ...
माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत् ...
स्वर्णशतं सिद्धिद्रव्यं ददाति सा दिने दिने
भगिनी यदि सा कन्यां देवस्य
राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने ...
अतीतानागतां वार्त्तां सर्व्वां ...
भार्य्या स्यात् यदि सा देवी ददाति ...
अन्नाद्यैरुपचारैश्च ददाति कामभोजन...
स्वर्णशतं सदा तस्मै ददाति सा पुन ...
यत् यत् वाञ्छति तत् सर्व्वं ...
महाविद्यां प्रवक्ष्यामि साधकानां ...
कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्वयं ...
ततोऽष्टदलमालिख्य कुर्य्यान्न्यासादिकं ...
जीवन्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र ...
शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभू...
मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम्।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रन्तु दिने ...
प्रतिपद्दिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादि...
धूपदीपविधानैश्च निशायां पूजयेत्सुरा।
पूर्णिमां प्राप्य गन्धाद्यैः पूजयेत् साधको...
घृतदीपं तथा धूपं नैवेद्यञ्च मनोरमम्।
रात्रौ च दिवसे जप्यं कुर्य्याच्च सुसमा...
प्रभातसमये याति साधकस्यालयं ध्रु...
प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेद्रतिभोजनैः।
देवदानवगन्धर्व्वविद्याधरयक्षरक्षसाम्।
कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुदुर्ल...
चर्व्यं चोष्यादिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति सा ...
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले यद्वस्तु विद्यते ...
आनीय दीयते सर्व्वं साधकाज्ञानुरूपतः।
स्वर्णशतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने।
साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिर...
तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः।
सर्व्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्व्वगो भवति ध्रु...
रेमे सार्द्धं तया देवि साधकेन्द्रो दिने दिने।
मन्त्रस्तु।

र्ं माया सदायाश्चारुहारोमिति सैद्धवायिदे ।
ट्रिमार्यो महः प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥
दा सद्गुणी तु स्यात् सर्व्वसिद्धिप्रदा द्विषे ।
ष्यात् सुहृतदा विद्या तव योद्धाय प्रकी-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

ईश्वर उवाच ।
त्रस्य साधनं पुर्णं यथिर्ग्गोनां सुखप्रदम् ।
ालिन् चापि प्रकर्षं विधिना येन वा प्रभो ।
दमाधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।
ाम्ने साधयेद्योमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ता ध्यानपरो भूत्वा सद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उत्कृष्टे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
नामैकैकगर्भं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
ानेन विधिना चाशान् भविष्यति न संशयः ॥
ैश्चाभ सेवया: सर्व्वं परं चाचाधिकारिणः ।
ारकप्रकृतो भक्तं विनाश्यनाधिकारिणः ॥”
इति सनत्कारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
ज्ञाविघ्रदशाभ्यगतदशाविशेषः । यथा,—
“स्वनवधं भुवं लाया पञ्च तत्र विनिक्षिपेत् ।
तद्गुणेन हृतः शेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
कार्त्तिके मङ्गला धन्ये शेषाश्चैकैकवर्द्धिकाः ।
पुनश्चाद्राविपर्य्यन्ते चक्रवत् परिवर्त्तनात् ॥”
अपि च ।
रोहिण्यादौ चिरांशका मङ्गलाद्यो यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादिभये पुनः ॥”
तनाभामन्तर्दशा ।
“दशावर्षेषु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्द्दिशेत् ।
यस्तु यस्या हि वर्षं तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥”
फलं यथा,—
“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुल्यभोगं सुखं तथा ।
भोगजान्यपदप्राप्ति गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमर्थचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नार्थं प्रभुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्व्वत्र विजयादिकम् ।
प्रभुभ्यो रक्षते नित्यं साष्टमत् परिपालयेत् ॥
भ्रामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्द्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गेषः सुखदायते ॥
उल्का व्याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगन्धो दुर्गन्धायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्व्वं सत्कारम्भधनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते भुङ्क्ते धान्यधनादिकम् ।
सैव माया सदा नित्यं यत्नी क्षया: सखी यथा ॥”
इत्युद्दयोधचन्द्रिका ॥
योगी, [न्] पुं, (योगः अस्यस्तीति । योग + इनिः । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा + “संपृचानुरुधेति ।”३। २।१४२ । इति घिनुण् ।)
योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“सर्व्वं पश्यति सर्व्वात्मा शुचिर्वा यस्तु वै तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यति योऽर्ज्जुन ! ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।

ऋषय ऊचुः ।
“भगवन् ! देवतारिघ्न ! हिरण्याक्षनिषूदन ! ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्व्वकर्म्माणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सन्न्यासी न पञ्चमः ।
सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणायत्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ।
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मौक्षिकः ।
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सांन्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसन्न्यासिनः केचिद्वेदसन्न्यासिनः परे ।
कर्म्मसन्न्यासिनः केचित्त्रिविधाः पारमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽत्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म्मे २ अध्यायः ॥
(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो बिन्दुहानादसामर्थ्यञ्च जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्जं कुर्य्यादभ्यासमाद-
रात् ।
योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुधार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥
तेषां पथ्यं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
“गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं
क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि ।
शुण्ठीपटोलकफलादिकपञ्चशाकं
मुद्गादिदिव्यमुदकञ्च यमीन्द्रपथ्यम् ॥”
तेषामपथ्यं यथा, तत्रैव ।
“कट्वम्लतिक्तलवणोष्णहरीतशाक-
सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यम् ।
आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल-
पिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥”)
योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगिशब्ददर्शनात् । ३ । ५११ ।) यथा,—
“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मानशेषतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-वल्क्यं संपूज्य ।” इति मिताक्षरा ॥ त्रि, योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ८९ । २८ ।
“यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥”)
योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
“योगिनश्चाद्यो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगो ईश्वरो प्रभुपालना ॥
आत्मेन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनाद्योगी योगेश्वर्य्यविबोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ (योगेश्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १९ । ६ ।
“कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ।
समन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः । यथा,—
“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्म्मवर्म्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्म्मः कं शरणं गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३२३ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः ।
योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥”
योगेश्वरी, स्त्री, वन्ध्याकर्कोटकी । इति भाव-प्रकाशः ॥ (योगानामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“त्वञ्च योगेश्वरी तथा— ।” इति चण्डीकव-चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ८ ।
“प्रजापतेः काश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेष्टं, क्ली, (योगे सन्धिच्छिद्रादिपूरणे इष्टम् ।) सीसकम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०५ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“नागं महाबलं चीनं पिच्चं योगेष्टसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
योग्यं, क्ली, (योज्यत इति । युज् + णिच् + ण्यत् ।) ऋद्धिनामौषधम् । वृद्धिनामौषधम् । इत्य-मरः । २ । ४ । ११२ ॥
योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-यच् ।” ५ । १ । १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः । योगार्हः । (यथा, रघुः । ६ । २८ ।

"कान्ता गिरा सूनृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि! तयोस्तृतीया।")

उपायी। युक्तः। इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च।
(यथा, मार्कण्डेये। ७१। १०।
"अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम्।"

योषनसाधनभूतः। यथा, ऋग्वेदे। १। ६। १६।
"नाभ्य वा केशिना योग्याभिः।"
"योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रश्मिभिः।" इति
भाष्यम्।) प्रकटादिपोजनीयः। यथा, शत-
पथब्राह्मणे। ११।१। १९।
"योग्यं च हि योग्यं प्रलम्बन्ति वै पचा
कर्मेणं यदुक्तायोजनम्।"
"योग्य योजनीयमनडुदादिकम्।" इति
भाष्यम्।) पुष्यनक्षत्रं, पुं। इति मेदिनी।
पे, ३६।

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः। योग्य+तल्।
टाप्।) क्षमता। इति लोकप्रसिद्धिः। (यथा,
मार्कण्डेये। ११९। ८।
"तवाद्यावश्ययोग्यास्ति योग्यता नास्ति कामतः।
योग्याद्योग्यता नास्ति कारणात् हि
योग्यता।")
[illegible] न तु पदार्थानां
[illegible] इति साहित्य-
दर्पणम्। [illegible] तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता।
यथा,—
"[illegible] योग्यता परिकीर्तिता।"
इति भाषापरिच्छेदः।
"योग्यतां [illegible] पदार्थं दृष्टान्तिना।
[illegible] योग्यता इत्यर्थः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सङ्कः खलूरिका। इति हेमचन्द्रः। ३। ४५२।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ९ अध्याये।
"अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येत्। छेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथमुप-
दिशेत्। सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति। तत्र पुष्पफलालाबुकालिन्दकत्रपुसै-
र्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शये-
दुत्कर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत्। दृतिबस्ति-
प्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम्।
सरोम्णि चर्मण्याततै लेख्यस्य। मृतपशुसिरा-
सूत्पलनालेषु च वेध्यस्य। घुणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य। पनसबिम्बी-
बिल्वफलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्यस्य। मधु-
च्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके विस्राव्यस्य। सूक्ष्म-
घनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मान्तयोश्च सीव्यस्य। पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम्। मृदु-
मांसपेशीषूत्पलनालेषु च कर्णसन्धिबन्धयोग्याम्।
मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम्। उदक-
पूर्णघटपार्श्वस्रोतस्युत्तानालाबुमुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानबस्तिव्रणबस्तिपीडनयोग्यामिति। भवत-
श्चात्र।
एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि।
द्रव्येषु योग्यां कुर्व्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराग्निकर्मसु।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत्॥"
(युवती। यथा,—
"निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते।"
योग्या युवती। इति राजवल्लभः।)

योजनं, क्ली, (युज्यते मनो यस्मिन्निति। युज+
ल्युट्।) परमात्मा। चतुःक्रोशी। योगः। इति
मेदिनी। ने, ११६। ७। (यथा, हरि-
वंशे। १४६। १३।
"गान्धारवाण्या मदने शुभाभ्यां
रथे तथा योजनमाश्रिताभ्याम्।")
चतुःक्रोशार्थे यथा,—
"हस्तश्चाङ्गुलिकः प्रदिष्टः [illegible] यवः प्रथमः।
तच्चतुष्कं धनुः [illegible] क्रोशो धनुःसहस्रकः।
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम्।
[illegible] योजनं भवति।
[illegible] योजनम्। यथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तेषाम्।
[illegible] योजनं [illegible]
तथा [illegible] दृश्यते [illegible]॥"
इति लीलावती।

योजनगन्धा, स्त्री, (योजनं व्याप्तः गन्धो यस्याः। [illegible]
[illegible] इति [illegible]।) कस्तूरी। [illegible]

सत्यवती। इति मेदिनी। [illegible]
देवीभागवते। २। २। [illegible]
"[illegible]
[illegible] योजनगन्धा [illegible]
योजनगन्धिका, स्त्री, सत्यवती। [illegible]
कस्तूरी। इत्यमरटीकायां [illegible]
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन [illegible]
योजनपर्णी, स्त्री, ([illegible]
पर्णं यस्याः।) मञ्जिष्ठा। [illegible]
योजनवल्लिका, स्त्री (योजनवल्ली+
टाप्।) मञ्जिष्ठा। [illegible]
योजना, स्त्री, योगकारणम्। [illegible]
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम्।
योजनवल्ली, स्त्री, (योजनं [illegible]
वल्ली यस्याः सा।) मञ्जिष्ठा।
४। ९१। (तथास्याः पर्याय [illegible]
[illegible]
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी [illegible]
रसायनवका काला [illegible]
भण्डीतकी [illegible]
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे [illegible]
योजितं, त्रि, कारितयोजनम्।
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्। [illegible]
वते। ४। २१। २२।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानां [illegible]

योटकः, पुं, योटनम्। [illegible]
[illegible]
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटक [illegible]
योटकः। तत्र राशियोटके [illegible]
महिद्वादशत्रिषष्ठसप्तमयोटक [illegible]
श्रीपतिसंहितायाम्।
"षडष्टकं त्रिकोणञ्च द्विद्वादशं [illegible]
परस्परं [illegible]
षडष्टके भवेद्दोषो वैधव्यं [illegible]
त्रिकोणे पुत्रहानिः [illegible]
पुत्रवत्साष्टमे कन्या [illegible]
शुभं षडष्टकं ज्ञेयं [illegible]
नवपञ्चमे।
पुंसो यदा [illegible]
धर्मे स्थिता [illegible]
द्विद्वादशे धनदे [illegible]
रिपुषि स्थिता धनदा [illegible]
योटके समके [illegible]
सिंहघटौ [illegible]
राजयोटकमाह [illegible]
एकराशौ च दम्पत्योः शुभं [illegible]
चतुर्दशके चैव [illegible]
इति राशियोटक [illegible]
षडष्टयोटके षष्ठाष्टमयोः [illegible]
राश्यधिपत्वयोः [illegible]
[illegible] दोषादिः [illegible]

विरोधे षड्रिपुभावे चाशिरेव रोगादिः ।
षड्वयोटकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योटकाः
अथाप्र लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
न्तरे योटकशब्दश्चयमैत्रीयादिश्च ॥
ः, (यूयते यायते अनेनेति । यु + बाहु-
त् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + "दाम्नीशस यु
युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।"
३ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) योक्त्रम् । इत्यमरः ।
८ । १३ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ ।
। २६ ।
तायामिश्वयाः सा योधाय यथा यथा ॥")
[क्ष] पुं, (युध्यतीति । युध् + तृच् ।) युद्ध-
। तत्पर्य्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
। २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
णि । २ । १८ ।
धिष्यते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः ॥")
पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्धा ।
मरः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, कथासरित्
रे । १२ । २२ ।
मिलिते चान्ये योधास्ते सैनिकैः सह ।
वैनतेश्वरं चण्डमहासेनान्तिकञ्च तत् ॥")
स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये ।१२५।१७।
धनेषु सरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
मो वारयत्येव यश्मि तस्य रिपोर्गृहम् ॥")
नम् ॥ युधधातोर्भावे करणे चानट् (ल्युट्)
येन निष्पन्नम् ।
रावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
नां युद्धायाह्वानम् । तत्पर्य्यायः । क्रन्द-
। २ । इत्यमरभरतौ ॥
ः, पुं, (युध + भावे घञ् । योधं युद्धं करो-
ति । योध + इञ् ।) योद्धा । योधशब्दात्
पप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
ः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काण्डोऽस्य ।
तीदरादिः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
नालः २ जूर्णाह्वयः ३ देवधान्यम् ४
न्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
। २४४ ॥
ः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणा०
। ५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
। ११ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
रिते । ६ ।
अपयो रामणीमाहुर्ग्राव्णुत्सूर्यकान्तयोः ।
ा योनिः सर्व्ववैराणां सा हि लोकस्य
निर्वृतिः ॥")
नम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ (कुश-
ीपस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।१२१।७१।
धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
ीता दिशीया द्विंप्रेया मा चैव हि निशा-
स्मृता ॥"
ायाचविशेषः । यथा, महाभिषेकरसनोदने ।

"सनत्कुमारकं तत्त्वं योनितत्त्वं प्रकीर्त्तितम् ।
तत्वान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥")
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
"चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अण्डजाः स्वेदजाश्चैव उद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यण्डजाः परिकीर्त्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्व्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥"
इति श्रीगरुड़पुराणे प्रेतकल्पे धर्म्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"जलजा नव लक्षाणि स्थावरा लक्षविंशतिः ।
कृमयो रुद्रलक्षाकाः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशल्लक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः ।
सर्व्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥"
इति वृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
"स्थावरास्त्रिंशल्लक्षञ्च जलजो नवलक्षकः ।
कृमिजा दशलक्षञ्च रुद्रलक्षञ्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षञ्च चतुर्लक्षञ्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥"
इति कर्म्मविपाकः ॥
("भूतानाञ्चतुर्व्विधा योनिर्भवति जरायुण्ड-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीना-
मेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र-
त्रपुसीसान्यासिच्यमानानि तेषु मधूच्छिष्ट-
विम्बेषु । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।" इति
चरके शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः ।२।६।७६ ॥ तत्पर्य्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ स्मरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्त्म ६ अधरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० स्मर-
कूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकूतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
स्मरागारम् १८ स्मरध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २०
रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ स्मर-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७
कन्दर्पमन्थिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
धरः ॥ स तु गर्भस्याधः सप्तभिर्मासैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामोन्नतश्चेत् कन्याः पुत्रदो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गूढ़मणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः ।

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपददो भगः ॥
वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथाशुभः ॥"
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च
कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥"*॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
"तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
'मिथ्याचारविहाराभ्यां दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवाद्बीजतश्चापि दैवाद्वा शृणु भो गदाः ॥'
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
'उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ।
वातला योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्राद्या लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्व्विका ।
अतिपूर्व्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥
खण्डाण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्व्वदोषप्रकोपतः ॥'
अथ तासां लक्षणान्याह ।
'सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।
वन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना ॥
परिप्लुता या भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥'
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां स्वाति-
शयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातला इत्य-
न्वयात् ॥ * ॥
'सदाहं चरते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुःप्रजायिनी ॥'
क्षोभिता विमर्द्दिता स्रंसते स्वस्थानात् च्यवते
दुःप्रजायिनी दुःखप्रजननशीला ।
'सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात् ॥'
पुत्रशब्दोऽपत्योपलक्षकः ।
'अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥'
अत्यानन्दानसन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥'
कर्णिका मांसस्य कर्णिकाकारो ग्रन्थिः ॥
'मैथुने चरणा पूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते ।'
अतिरिच्यते रतौ मुच्यते द्रवति ।
'बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥'
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरण्योः ।
'श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गाच्छ्रयी भवेत् ।
अनार्त्तवास्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।'
अस्तनी ईषत् स्तनौ यस्याः सा अत्र सख्या षण्डी । अण्डिनीमाह ।
'महामेढ्रगृहीताया बालाया अण्डिनी भवेत् ।'
महामेढ्रः पुरुषः तेन गृहीताया बालायाः सूक्ष्मयोनिच्छिद्राया अण्डिनी अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति ।
'विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता ।
सर्व्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्व्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व्वलिङ्गनिदर्शनम् ।'
असाध्या योनीराह ।
'पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्व्वदोषजाः ।'
पञ्च षण्डीप्रभृतयः । * ।
अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।
'दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्व्वाताद्याः कुपिता यदा ।'
वाताद्याः कुपिता यदा यदा निदानकुपिता वाताद्याः । * । रूपमाह ।
"पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ।"
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् । गुड-कमध विशेषं बोद्धव्यम् । * । वातादिभेदेन रूपभेदमाह ।
"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ।
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ।" * ।
अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र वन्ध्या-चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । वन्ध्या नष्टार्त्तवा स्त्रीयेति । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।
'आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः ।
काञ्जिकञ्च तिलान् माषानुदश्वित्तथा दधि ।
इक्ष्वाकुबीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशूकैः ।
सस्नुकुक्षीरैर्व्वर्त्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ।'
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी । चपला पिप्पली । दमनो मदनफलम् । किण्वं सुराबीजम् ।
'पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं राजिकोग्रासमं त्र्यहम् ।
शीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्ध्रुवम् ।'
ज्योतिष्मती कटभीस्थानविशेषः करञ्जी इति लोके । पयसा दुग्धेन । * । अथ वन्ध्या-चिकित्सा ।
'पत्रं शिवा सामिवला मधूकं
वटस्य शृङ्गं नवकेशरञ्च ।
इतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय
वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ।'
अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ।
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्टं पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ।
कुरण्टमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ।
यावन्तः पिबति प्रान्तपिण्डम्
क्षीरकेण सहितं हिताशना ।
श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ।"
श्वेतकुसुमया शरपुङ्खया सह ।
"पलमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्य्यवन्तं न संशयः ।
शूकरशिम्बीमूलं मध्वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वायोभयलिङ्गीबीजं कन्यां न सूते स्त्री ।
पुत्रमजारीमूलं विष्णुक्रान्तिशालिङ्गिनीसहिता ।
एतत् गर्भेऽर्द्दितं पीत्वा कन्यां न सर्व्वथा सूते ।
पुत्रमजारी पतञ्जिया तस्या मूलम् । द्विशालि ङ्गिनी पञ्चगुरिया । * । गर्भप्रदभैषज्यकथना-वसरे गर्भान्तकमपि भेषजमाह ।
'पिप्पलीविडङ्गटङ्कणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते क्वापि ।
आरनालपरिपेषितं त्र्यहं
या जवाकुसुममत्ति पुष्पिणी ।
सतपुराणगुडसप्तिसेविनी
सा दधाति नहि गर्भमङ्गना । * ।
तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ।'
वस्तिरत्रोत्तरवस्तिः । क्रमचिकित्सा ।
'नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
तिलतैलं पचेन्नारी पिचुं तस्य विधारयेत् ।
विप्लुतायां सदा योनौ व्यथा तेन प्रशाम्यति ।'
नतं तगरम् ।
'वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पस्पर्शां तथैव च ।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्यैर्व्वातान्नि संहृते ।
धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पित्तलानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ।
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
शुण्ठीमरिचकृष्णाभिर्धान्यकाजाजिदाड़िमैः ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्व्वेशवारः स्मृतो बुधैः ।
धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ।
रुम्मकाभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
योन्यास्तु पूयस्राविण्याः शोधनद्रव्यनिर्म्मितैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ।'
शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।
'दुर्गन्धां पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्राजवृक्षादिक्वथिताम्बुना ।"
पञ्च कषायाः । जम्बाम्रासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजवृक्षादि धन्वन्तरिः ।
"पिप्पल्यामरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ।
मुक्ता प्रदेशिन्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ।
कर्णिन्यां वर्त्तयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्म्मिताः ।
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वथितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशाम्यति ।
सप्तपुष्पं सखदिरं पथ्यां जातीफलं तथा ।
निम्बीं पूगञ्च संचूर्णं वस्त्रपूतं नि[illegible]
योनिर्भवति संकीर्णा न भवेच्च [illegible]
कपिकच्छुभवं गर्भं कारयेद्विधिना [illegible]
योनिः सङ्कीर्णता याति [illegible]
क्षीरकाद्विगयं कृत्वा सुधवी [illegible]
वामकः मेन्यथापि यन्नारी [illegible]
एषा चूर्णं घृते निधिन् [illegible]
कृत्वा स्नादेदयाया [illegible]
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला [illegible]
मेदे पयस्या काकोली [illegible]
अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुकटुरोहि[illegible]
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ [illegible]
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचये[illegible]
शतावरीरसं क्षीरं घृतात् [illegible]
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं [illegible]
पुत्रान् जनयती वीरान् [illegible]

या चैवास्थिरगर्भा स्यात्
अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां [illegible]
योनिरोगे रजोदोषे परिस्रावे [illegible]
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।
नाम्ना फलघृतं ख्यातमश्विभ्यां [illegible]
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र [illegible]
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रयुज्यते ।
आरण्यगोमयेनेह वह्निज्वाला च [illegible]
मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे [illegible]
द्विगुणा देया । पयस्यात्र
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्धिङ्गु पठन्ति ।
काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्यादि[illegible]
क्षीरकाकोल्यौ द्वैगुण्यार्थं एतस्य
पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः । तत्र
तत्रस्त्रीवन्ध्यभक्ता एवाधिकाः । [illegible]
भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः ।
घृतं सकलयोनिरोगेषु । * । [illegible]
अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।
[illegible]
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः [illegible]
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च [illegible]
प्रमदा योनिकन्देन बाधिता [illegible]
अथ प्रसङ्गात् गुर्व्विण्या रोगाणां चि[illegible]
'स्त्रीवेदातिविषामुस्तमोचरसैः शृतं
इदानीं प्रचलिते प्रदरे कुक्षिशूले
कुक्षिरुक् उदरव्यथा । चलितगर्भस्तम्भ
दारिकाय: । * ।
अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानम् ।
'ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानासनप्रपीडनैः ।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधारणैः ।
वमनाच्च विरेकाच्च क्षुत्तृष्णाभयपानतः ।
तीक्ष्णक्षारोष्णकटुकातिरूक्षादिविदाह
वेगाभिघातादिषमादासनाच्छयनादपि
गर्भं पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवे[illegible]

গোপালতাপনী।

[illegible] অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। এই [illegible] [illegible] ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার [illegible] [illegible] উপনিষৎখানি পূর্বোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষী পবিত্রাত্মা বৈ[illegible] [illegible] নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন, কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকা [illegible] [illegible] সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী গ্রন্থ পূর্বোক্ত বি[illegible] [illegible] ব্যাখ্যাই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই প[illegible] [illegible] উপযোগী, অথচ ঐরূপ যথার্থ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই, এই জন্য [illegible] গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত এ[illegible] [illegible] দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ॥০ মাত্র।

[illegible] মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার মূল্য [illegible] অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহক [illegible] তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শ্রী[illegible]

[illegible]

र्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मात्। र्भस्य स्रावपातयोः पूर्व्वरूपमाह। गर्भे पतत्तीत्यादि। पतति स्रावेण पातेन वा पतिष्यति स्रावपातयोरवधिमाह।

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥'

आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम्। गर्भस्य विद्रवः। शोणितरूपगर्भः। स्रवति शोणितमिति श्रोणवचनात्। स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य। गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति।

'गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन॥'

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकालेऽपि पतति॥ * ॥ अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा।

'गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत्॥'

उत्पलादिगणमाह।

'उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम्।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम्॥'

अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह।

'प्रसंश्रमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते॥'

प्रसंश्रमाने पतति॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह।

'स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः॥'

पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः॥ * ॥ तच्चिकित्सामाह।

'स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत्।
कुशकाशोरुवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम्।
अश्वगन्धामधुकत्तृदाक्षाद्यैः सिद्धं पयः पिबेत्।
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम्॥'

अम्लानः पुष्पजातिः। अयं बाणपुष्प इति गौड़ादौ प्रसिद्धः।

'मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवात्र च मृत्तिका।
समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकञ्च रसाञ्जनम्॥
तथा सर्व्वरसश्चैतान् यथालाभं विचूर्णयेत्।
तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये॥'

मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका वरटी तन्निर्म्मितगृहभवा मृत्तिका। समङ्गा लज्जालुः।

'कसेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत्।
पक्वं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलान्वितम्।
आनाहे तु पिबेत् दुग्धं गुर्व्विणी सुखिनी भवेत्॥'

सौवर्चलं सोंचार इति लोके।

'तृणपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः।
तत् पयो गुर्व्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते॥
शालीक्षुकुशकाशैः स्यात् शरेण तृणपञ्चकम्।
एषां मूलं तृषादाहपित्तास्रकृन्मूत्रमृग्जहृत्॥'* ॥

अथ प्रसृताया योनेः क्षतादेश्चिकित्सा।

'तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं सुपेषयेत्।
तेन लेपो भगे कार्य्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता॥
पलाशोडुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम्।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढ़ीकरणमुत्तमम्॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि।

"हरिभक्तिं त्यजन्ति मार्गी ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये।
लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाश्च ये॥
सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम्।
आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वे सुतसदारकाः॥
प्रमत्तस्वञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये।
बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकवृत्तयः।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्द्दयाः सत्यवर्ज्जिताः॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः।
अगम्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः॥
व्याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्म्मवर्जिताः।
देवोपदेवद्रुजरश्रोयसादिसेविनः॥
सर्व्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः।
देवतोच्छिष्टपतितशूद्रश्राद्धान्नभोजिनः॥
असत्कर्म्मरता नित्यं सर्व्वपातकपापिनः।
पाषण्डधर्म्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः॥
पितृमातृस्वसापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये।
ये कदर्य्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्म्मदूषकाः॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम्।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः॥
महाक्षेत्रेषु सर्व्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः॥
प्रेतराक्षसपैशाच्यतिर्य्यग्वृक्षकुयोनिषु।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च॥
तस्मात् त्यक्त्वा निषिद्धार्थं विहितं कर्म्म कारयेत्।
यज्ञं दानं तपस्तीर्थं मन्त्रं देवं गुरुं भजेत्॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्म्म मनसा च कदाचन।
विपाकं कर्म्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःसहम्॥
चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्म्मो निरन्तरम्॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः॥ * ॥

योनिदुष्टाया अशाध्वीत्वं यथा,—

"साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा हितकारिणी।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत्सन्तापदायिका।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः॥ * ॥

पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—

"पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते।
देवदानवमानुष्यतिर्य्यक्त्वं कृमियोनिता॥
नानायोनिषु जन्मानि नानाव्याधिप्रपीड़िताः।
मरणं बालवृद्धानामन्धत्वं कुब्जता तथा॥
ऐश्वर्य्यं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः॥ * ॥

पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—

"इति श्रुतकथो विप्र! सारसं प्राह वानरः।
सम्यग्वेत्ति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षितां गतः।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस!॥

सारस उवाच।

कथयिष्यामि तत् कर्म्म येनाहं दुर्गतिं गतः।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्व्वं श्रोतुमर्हसि॥
धान्यखारीशतं साग्रसुदृष्टं हि त्वया पुरा।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नर्म्मदायाः परिग्रहे॥
पौरोहित्यमदाल्लोभाद्वञ्चयित्वा द्विजांस्तथा।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात्।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्द्दमे॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर! नारकम्।
दैवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकाम्बुधेः॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम्।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात्॥
द्यूतकर्म्मे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्व्वं कांस्यचौरी सुदारुणा।
तेनेह सारसी जाता मद्भार्य्या सहधर्म्मिणी॥"

इति तत्रैव १९। २० अध्यायौ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्तिर्यथा,—

"स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम्॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा।
सर्व्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः॥"

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः॥

"पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यास्तत्तरोत्तरसुत्कृष्टासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रममाह। स्थावरा इति। अब्जा मत्स्यादयः। धार्म्मिका नरेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षिणश्च सुसुखवश्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः। तेषाञ्च पूर्व्वबाहुल्यमुत्तरोत्तराल्पत्वञ्चाह सहस्रेति। द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोऽनुक्रम उद्देशो येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयस्ते सहस्रभागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः प्रथमनिर्द्दिष्टाः स्थावरा येषां ते। कृमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः। तत्सहस्रतमभागाः कृमयः इत्यर्थः। यद्वाम्यन्तपाठेऽपि द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् कृमिवर्गात् सहस्रगुणाः स्थावरा इत्येवार्थः। तथा सर्व्वे ह्येत इति। यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्द्दिष्टेभ्यः कृमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः। तथा कृमयः स्थानान्तरनिर्द्दिष्टेभ्योऽब्जेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः। एवं पक्ष्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। मोक्षं सम्यगाश्रयन्ते इति मोक्षसमाश्रया मुमुक्षवो ज्ञाननिष्ठापर्य्यन्तमेवं पूर्व्वपूर्व्व[illegible]रोत्तरन्यूनत्वेन क्रम-

क्रमः। ततः परं मुक्तिः। एतच्च संसारिजीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभताख्यापनार्थम्।
अयञ्च नवधा निर्द्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव।
तदुक्तमादित्यपुराणे।
"अनक्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात्।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्म्मणां गुरुलाघवैः॥"
इति तट्टीका॥
कुयोनिमोचनं यथा,—
वाराह उवाच।
"येन गर्भं न गच्छेत तन्मे शृणु हि माधवि!।
कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्व्वधर्म्मविनिश्चयम्॥
कृत्वापि विपुलं कर्म्म आत्मानं न प्रशंसति।
कुर्व्वन् बहुकर्म्माणि शुद्धेनैवान्तरात्मना॥
कृत्वापि मम कर्म्माणि मत्प्रियाणि वसुन्धरे!।
नैव कुर्व्वन्त्यहङ्कारं क्रोधञ्चैव न गच्छति॥
समं पश्यति चित्तेन लाभालाभविवर्जितः।
पञ्चानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निग्रहे रतः॥
कार्य्याकार्य्ये विजानाति सर्व्वधर्म्मेषु निष्ठितः।
शीतोष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासहश्च यः॥
यो दरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनसूयकः।
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः॥
सत्यवादी विशुद्धात्मा नित्यं भागवतप्रियः।
संविभागी विशेषज्ञो नित्यं ब्राह्मणवत्सलः॥
प्रियवादी हितानाञ्च मम कर्म्मपरायणः।
कुयोनिषु न गच्छेत मम लोकाय गच्छति॥"
वियोनिमोचनं यथा,—
"अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
यो वियोनिं न गच्छेत मम कर्म्मपरायणः॥
जीवहिंसानिवृत्तस्तु सर्व्वभूतहितः शुचिः।
सर्व्वत्र समतायुक्तः समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥
वाक्यैः क्षिप्तोऽपि वचसि क्षान्तो दान्तः शुभे रतः।
स्वयं नैव विजानाति परेषामहितं क्वचित्॥
तत्त्वञ्च संसारेषु स्थितस्य न जल्पति।
कर्म्मोक्तेषु निरतो यः पर्य्येति तत्त्वनिश्चयः॥
निन्द्यञ्च ध्वनिमान् किञ्चित् परोच्चैरपि न च
क्षिपेत्।
ऋतुकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम्॥
ईदृशास्तु नरा भद्रे! मम कर्म्मपरायणाः।
ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि!॥"
तिर्य्यग्योनिमोचनं यथा,—
वाराह उवाच।
"गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
तिर्य्यग्योनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किञ्चि-
नम्।
आरम्भश्च चतुर्द्दश्यां मैथुनं यो न गच्छति।
मृता परस्य चामाति यथैव न विक्रुध्यति॥
वाक्ये वदन्ति च यो मम नित्यमनुव्रतः।
देव देवांश्च मनुजः नित्यमाहप्रपूजकः॥
प्राणैश्च जीवति च यः प्रविभागी गुणान्वितः।
अशुभः कथनायेषु अनघो निरहंमनः।
[illegible] कौमारव्रतधारिणः।
कर्म्मभूमिरतायुक्तः सत्येन च समन्वितः॥

मतिमानेव तच्चेत परार्थेषु कदाचन।
ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्म्माणि कुर्व्वते।
तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति॥"
इति वराहपुराणे योनिगर्भमोचननामाध्यायः॥

योनिकन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव।) योनिरोग-
विशेषः। तस्य निदानं यथा,—
"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्व्वाताद्याः कुपिता यदा॥
वाताद्याः कुपिता यदा। यदा निदानकुपिता
वाताद्याः। रूपमाह।
'पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः॥'
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम्।
गुडकमञ्च विशेष्यं बोद्धव्यम्। *। वातजादि-
भेदेन रूपभेदमाह।
'रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत्।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत्॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमत् कफात्मकम्।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत्॥'
अस्य चिकित्सा। योनिशब्दे द्रष्टव्या।" इति
भावप्रकाशः॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति। जन+डः।)
योनिनिःसृतशरीरादिकम्। यथा,—
"सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः।
"योनिजादीति। योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः।
योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च। जरायुजं मानु-
षादीनां अण्डजं सर्पादीनाम्। अयोनिजं
स्वेदजोद्भिदादिकम्। स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः।
उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः। नारकिणां शरीरमयो-
निजम्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता।) पूर्व्वफल्गुनी-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याकृतिर्मुद्रा हस्तभङ्गी।)
भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्या-
कारमुद्राविशेषः। यथा,—
"पञ्च प्रणामान् कृत्वाथ ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः।
अन्येषां पुरतश्चैव अधिकाख्या यथेच्छया।
योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्ज्जयेत्॥
द्वौ पाणी प्रसृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमञ्जलिम्।
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्य कनिष्ठाग्रद्वयोस्ततः॥
अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत्।
दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च॥
अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत्।
द्वे तर्ज्जन्यौ कनिष्ठाग्रे तदग्रेणैव योजयेत्॥
योनिमुद्रा समाख्याता देव्याः प्रीतिकरी मता।
त्रिवारं दर्शयेदेतां मूलमन्त्रेण साधकः।
तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः॥ *॥
पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा। मन्त्रमुक्ता-
वल्याम्।
"उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो [illegible]
षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि! [illegible]
चतुर्द्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानम् [illegible]
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्य्यसंख्यदलं हृदि।
कण्ठे स्यात् षोडशदलं भ्रू[illegible]
सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथे।
आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिसुन्दरम्।
त्रिकोणमध्ये देवेशि! कामबीजं
कामबीजोद्भवे तत्र स्वयम्भुलिङ्गसुन्दरम्।
तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चित्कलां [illegible]
ध्यायेत् कुण्डलिनीं दे[illegible]
चित्कलया कुण्डलिनी तेजोरूपा
आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेन
[illegible]
हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रं नयेद्बुधः।
सदाशिवेन देवेशि! रममाणं रतेन [illegible]
अमृतं जायते देवि! तदुत्थात्
तदुद्भवामृतं देवि! लाक्षारससमोपमम्।
तेनामृतेन देवेशि! तर्पयेत् परदेवताम्।
षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया।
आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः।
ततस्तु परमेशानि! अयमानां [illegible]
चित्रिणी विशतन्त्वाभा ब्रह्मनाडी [illegible]
तया संग्रथिता ध्येया [illegible]
अनुलोमविलोमेन मन्त्रवर्णैर्विभेदनः।
मन्त्रैकान्तरितान् वर्णान् वर्णैकान्तरि[illegible]
कुर्य्यादक्षमयीं मालां [illegible]
परमार्थमेतद्रूपं लक्षणं नैव कारये[illegible]
सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं [illegible]
अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ध्यानेन संजपेत्।
वर्गाणामष्टवर्णेन अष्टवारं जपेत् सुधीः।
अ क च ट त प य श इत्यष्टवर्ग[illegible]
योनिमुद्रा महेशानि! तव स्नेहात् प्रका[illegible]
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति [illegible]
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते।
इति शाक्तानन्दतरङ्गि[illegible]

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः।) [illegible]
सुश्रुते। १। ४५।
"मूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरो-
गावरक्तपित्तश्रमक्लमहरम्।" *।)
निदानादि योनिशब्दे द्रष्टव्यः॥

योन्यर्शः, [स्] क्ली, (योनिजातमर्शः।)
जातरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। कन्दर्श[illegible]
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,—
"केचित्तु भूयासमेव देशमुपदिशन्त्यर्शसा-
मपत्यपथं गलमुखनासिकाकर्णा-
क्षिकञ्च।" इति चरके चिकित्सास्थाने
अध्याये।)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति। यु+
बाहुलकात् सः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ३। [illegible]
स्त्रियां टाप्।) नारी। इत्यमरः। २। ६। [illegible]
(यथा, देवीभागवते। १। ५५। ४।

'यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचेष्टते ।
[तथा] स्वकर्म्मवशगो देही सर्व्वत्र वर्त्तते ॥")

[योष]इत्, स्त्री, (योषति पुमांसं युष्यते पुंभिरिति
[वा] । युष् + "हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ।" उणा०
[१] । ९९ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । २ ।
[६] । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ३९ ।
'गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
[रु]द्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ॥")
[अ]स्या अवध्यत्वं यथा, वह्निपुराणे ।
'तं प्रेक्ष्य भरतं क्रुद्धं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
[अ]वध्याः सर्व्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥"
[योषि]त्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
[इ]ति भावप्रकाशः ॥
[योषि]ता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
"स्त्री वधूरबला नारी प्रिया रामा नितम्बिनी ।
[य]ोषा योषिद्योषिता च जोषिज्जोषा च
जोषिता ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
"तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्यः
सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥")

[यौ]क्तिकः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठण् ।)
[न]र्म्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
[य]ोग्ये, त्रि ॥

[यौगि]कः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

[यौ]गकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
"योगाद्यच्च ।" ५ । १ । १०२ । इति ठञ् ।)
प्रकृतिप्रत्ययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ "योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्यानीति ढक्प्रत्ययेन केवलं योगार्थ
एव ।" इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ * ॥
"यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
'योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धितान्तञ्च कृदन्तञ्चेति तत्त्रिधा ॥'
यन्नाम स्वान्तर्गतविभक्तिशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूढार्थस्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्धितान्तं कृदन्तञ्चेति । द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघ-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिरा-
द्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्व्वञ्चेदं
रूढान्यत्वेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ
वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः ।
माक्षणी श्वश्रूः शूद्रेत्यादौ ङीबादेः स्त्रीत्व-
वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु
स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातो विभा-
गस्य व्याघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
'यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्यादिर्निरर्थकः ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥'
यादृशमहावाक्यौन्तरन्तर्त्यादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं
तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नाव्यायिभिर्न्नैवा नीलघटत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । चौरपायीत्यादि
कन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
शीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रध्मायेत्यादौ समासव्यप-
देशोऽव्ययादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥"
* * * * * *
"यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति ।
'यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सदृशार्थकम् ।
यद्द्वयं यत्क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते ॥'
यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ
चाव्यापकमेव तद्धितान्ते नाम्नि तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं
तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्तं नामेत्यर्थः
पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्धितान्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं
यच्चेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमा-
दजाशाश्वत्थ्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।
कृदन्तं नाम लक्षयति ।
'यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कृदादृशं भवेत् ।
तद्धातूत्तरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ॥'
यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्धा-
तूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत्
कृदन्तं नाम । यथा पाचकपाच्यमानादि तद्धि
धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्म्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्व्वि-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तव्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरू-
पितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं
युक्तमुपादितमेव ॥" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
अगुरुः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"अयोगुरुः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥"
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)

यौजनशतिकः, त्रि, (योजनशतं गच्छतीति ।
योजनशत + "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्या-
नम् ।" ५।१।७४। इत्यस्य वार्त्ति० इति । ठञ् ।)
योजनशतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(योजनशतादभिगमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
शताभिगमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)

यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
"योजनं गच्छति ।" ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।)
एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

यौड, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अयु-
यौडत् । यौडति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

यौतकं, क्ली, (युतकयोर्वधूवरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हलायुधरायमुकुटौ । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ९ । १३१ ।
"मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

यौतवं, क्ली, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८५ ॥

यौतुकं, क्ली, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लब्धं
धनम् । उपचारात् अन्नप्राशनादिसंस्कारकाल-
लब्धमपि । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति
अण् यौतकम् । युतयोर्वधूवरयोरिदमिति वा
कन् यौतकम् ॥ यौतकमुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यद्देयं स दायो हरणञ्च तदित्यत्रामर-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ स्त्रिया यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—
"यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम् ।
'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।'
यच्च नारदस्य ।
'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः ॥'
यच्च कात्यायनस्यापि ।
'दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्त्रेषु तद्भवेत् ॥'
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥'
तानि पूर्व्वोक्तदेवलवचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ९ । १३१ ॥
'मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥'
यौतकं पारिणयनलब्धम् । यु मिश्रण इति धातो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मांसैर्म्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतिः । अतो
विवाहकाललब्धं यौतकम् । ततश्च परिणयन-
लब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्त्रायाम् । तत्रैव

क्रमार्थं गौतमवचनम्। स्त्रीधनं दुहितॄणाम-प्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च। प्रथममप्रत्तानां तदभावे प्रत्तानां तदभावे समूढानाम्। स्त्रीधनं दुहितॄणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात्। अप्रत्तानामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वात्। तथा, याज्ञवल्क्यः।

'अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्॥'

तत्र ब्राह्मादिषु विवाहेषु यज्ञमध्यमिधनं स्त्रिया तत् तस्यां मृतायां प्रथमं दुहितॄणामेव तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तदभावे परिणीतायाः सर्व्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकारः अप्रजःस्त्रीधने भर्त्तुरधिकारात्। इहस्वमिता अप्रत्तापदेन अप्रत्ताद्यभावे समूढाया अप्यधिकारः सूचितः।

'ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अप्रजायामतीतायां भर्त्तुरेव तदिष्यते॥
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते॥'

अस्याः स्याद्दत्तमिति पराधीनं पूर्व्वत्रानुषज्यते। तेन विवाहेषु यद्धनं दत्तमिति सम्बन्धात् वैवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्धनविषयत्वम्, तथा यमः।

'आसुरादिषु यद्द्रव्यं विवाहेषु प्रदीयते।'

विवाहक्रियायां पूर्व्वापरीभूतायां यद्द्रव्यं प्रदीयते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते।" इति दायभागः॥ "ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी। एतयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोर्युगपदधिकारः। एकाभावे चापरायाः। एतयोरभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्याधिकारः। एकाभावे चापरायाः। ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः। अत्र-स्थले सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार इति विशेषः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकसमयलब्धयौतकधने भर्त्ता भ्राता माता पिता चेति क्रमः। आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्धयौतकधने माता पिता भ्राता भर्त्ता चेति क्रमः। ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्त्तृभगिनीपुत्रौ भगिनीपुत्रः ततो भर्त्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः तत आसन्नत्वक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः ततः समानोदकाः।" इति तट्टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥

यौधिष्ठिरं, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति। युधिष्ठिर+अण्।) युधिष्ठिरसम्बन्धि [illegible]
"[illegible] च यौधिष्ठिरी [illegible]

अदारयत संग्रामे मघवा इव दानवम्॥"

वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। १६०। २०—२१।

"कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्य्यां युधिष्ठिरः।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः॥")

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति। योध+ढञ्। यद्वा, "पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ।" ५। ३। ११७। इति स्वार्थे अञ्।) योद्धा। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (युधिष्ठिरपुत्रः। स च शैब्यराजदौहित्रः। यथा, महाभारते॥१।६५।७६।
"युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयम्वरे लेभे। तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम॥" नृगराजपुत्राः यौधेया इति ख्याताः। यथा, हरिवंशे।३१।२५।
"दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः।
शिबेस्तु शिवयस्तात! यौधेयास्तु नृगस्य च॥")

यौनं, क्ली, (योनेरिदमिति। योनि+अण्।) योनिसम्बन्धाधीनपापम्। यथा। बौधायनः।
"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयना-
शनात्॥"

सुमन्तुः। अश्वैस्तैर्यौनमौखस्रौवादीनां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादिति। इयात् कुर्य्यात्। एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः। अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (उत्पत्तिकारणम्। यथा, महाभारते। १३। १०२। २५।
"यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति लोका
अब्योनयः पर्व्वतयोनयश्च॥"

उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १२। २०७। ४३।
"उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्ब्बरैः सह॥")

यौवतं, क्ली, (युवतीनां समूहः। युवति+"भिक्षादिभ्योऽण्।" ४। २। ३८। इति अण्। पुंवद्भावाभावश्च।) युवतिसमूहः। इत्यमरः।२। ६। २२॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १०। १५।
"रतिसुखकलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि! पृथ्वीगता॥"
युवतिभिः कृतमिति। नृत्यविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यच्च नृत्यते।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम्॥")
परिमाणम्। इति अमरटीकायां भरतः॥

[illegible], क्ली, (युवन्+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५। १। १३०। इति अण्।) यूनो भावः। [illegible]। तारुण्यम् २। इत्यमरः। वयः ३ [illegible] तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्तति-

"[illegible]।
[illegible]॥"
[illegible]

नवयौवनलक्षणं यथा,—
"इतोऽह्निसमार्गं किञ्चित् [illegible]
[illegible] नवं यौवनमुच्यते॥"
[illegible]
([illegible]
मानुषपक्षिणश्चेति [illegible]
सर्व्वासिनयानामेकैकमप्येषामायतनम्। समवायः। यौवनारम्भे च [illegible] प्रक्षालननिर्म्मलापि कालुष्यमुपयाति अनुशुभ्रमधवलापि सरागैव दृष्टिः। अपहरति च वात्येव [illegible] शुष्कपत्रमिव उद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया पुरुषं प्रकृतिः। [illegible]
सततमतिदूरमतीव सुखभोगतृष्णा [illegible] यौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव विषयस्वरूपास्वादमधुराणि पतन्ति मनसः। नाशयति च [illegible] मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु।
कादम्बर्य्यां चन्द्रापीडं [illegible]
नवयौवनकारकमौषधं यथा,—
"अश्वगन्धानागबलागुडमांसविशेषिता
[illegible] भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनकारकं
इति गारुडे १९८ [illegible]

यौवनकण्टकं, पुं, क्ली, (यौवने [illegible] दुःखदत्वात्।) युवगण्डः। इति [illegible] वयस्फोड़ा इति भाषा॥

यौवनपिड़का, स्त्री, (यौवने पिडका। [illegible] मुखे जातः क्षुद्रस्फोटकः। वयस्फोड़ इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने।
"यौवनपिडका पद्मिनी कण्टका [illegible]
त्यादि॥") तल्लक्षणं यथा,—
"शाल्मलीकण्टकप्रख्याः
जायन्ते पिड़का यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः
इति सुश्रुते। १। १६
अस्याश्चिकित्सा मुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या

यौवनलक्षणं, क्ली (यौवनस्य लक्षणं [illegible] लावण्यम्। स्तनः। इति मेदिनी। [illegible] तारुण्यचिह्नम्॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति। [illegible] अण्।) मान्धातृराजः। इति त्रिकाण्ड [illegible] अपि च।
"यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्त्यभवत् सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाप्रतिमप्रभः।
ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः।
सर्व्वदेवमयं देव सर्व्वात्मकमतीन्द्रियम्।
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः।
धर्म्मो देशश्च कालश्च सर्व्वमेतद्यदात्मकम्।
यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति।
तत् सर्व्वं यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते।

र [illegible]त्मताताप्रनः ।
[illegible] यौष्मि[illegible]म् ।
[illegible] यौष्मि [illegible] यतिमं ।"
[illegible] । यष्मी [illegible]प्रायः ।
(यौष्माक + स्त्रियां ङीप् ।)
इति [illegible]धरः ॥
[illegible] + अण् । "तस्मिन्नणि च
' ४ । ३ । २ । इति पाणि-
युष्माकस्मिन् । युष्माकमिदं
। निष्पन्नम् । इति मुग्धबोध-
[illegible] यथामरिताशब्दे । ११८ ।

[illegible]न्तरा मिलितैरपि [illegible]म् ।
रशो यौष्माकीणान्तरिष्यः ।")
युष्मद् + "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
इति खञ् । "तस्मिन्नणि चेति ।"
च युष्माकादेशः ।) युष्मानतिक्रान्त:
[illegible] मौन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
[illegible]म् । युष्माभ्यं अतितिग-
र [illegible]ष्मद्युष्मदस्मत्प्रयोगोऽत्र
[illegible] शौम्ले च निपातम्
[illegible]म् तेषु परेषु [illegible]
[illegible]: युष्मैव । [illegible]मादेश[illegible] युष्म-
[illegible]वचने परे त्वमादौ द्विवचने
वचने परे [illegible]म्,
[illegible]मगात्य युष्मदस्मदोरेकत्वे
[illegible] बहुत्वे [illegible]
[illegible]मतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वौ
अतित्वां अतित्वौ अतित्वान् ।
[illegible]त्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
[illegible] अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
[illegible]त् । अतितव अतित्वयोः अति-
त्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
: अतित्वं अतियुवां अतियूयम् ।
[illegible]युवां अतियुवान् । अतियुवया
अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
युवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
[illegible]तितव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥
[illegible]: अतित्वं अतियुष्मां अतियूयम् ।
[illegible]युष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
[illegible]युष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
[illegible]युष्मान् । अतितव अतियुष्मयोः
। अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
[illegible] मामतिक्रान्तः अत्यहं अतिमां
अतिमां अतिमां अतिमान् ।
[illegible]तिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमह्यं
अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
[illegible]तिमत् । अतिमम अतिमयोः
। अतिमयि अतिमयोः अति-
[illegible] आवामतिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

अतिवहम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यस्मां
अतिवयम् । अत्यस्मां अत्यस्मां अत्यस्मान् ।
अत्यस्मया अत्यस्माभ्यां अत्यस्माभिः । अतिमह्यं
अत्यस्माभ्यां अत्यस्मभ्यम् । अत्यस्मत् अत्यस्माभ्यां
अत्यस्मत् । अतिमम अत्यस्मयोः अत्यस्माकम् ।
अत्यस्मयि अत्यस्मयोः अत्यस्मासु । इति
दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । यर्णात् पारगकारौ रादेफः ।
इति कलापपरिशिष्टमाख्यायते ॥ रेफान्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स तु
मूर्द्धन्यवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
शिक्षायाम् । १० ।
"ऋटुरषाणां मूर्द्धन्या
स्मृताः ॥")
तस्य स्वरूपं यथा,—
"रेफञ्च चपलापाङ्गि ! कुण्डलीद्वयसंयुतम् ।
रक्तविद्युल्लताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धतः कुण्डली रेखा वामादधोगतापि च ।
पुनर्दक्षगता द्वेधा ततोऽधोगता चोर्द्धतः ॥
भवानी शङ्करो वह्निस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्द्धमात्रा प्रकृत्या महाशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अपि च ।
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता च या ।
विधिरीशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्द्धस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्त्तिता ।
तस्य मध्यगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
निर्गुणोऽयं सदा वर्णो न कदाचित् गुणी भवेत् ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्ताक्षीं रक्तलोच-
नाम् ।
रक्तवर्णामष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा मन्त्ररूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं देवि ! आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
सर्व्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धार[illegible]न्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
"रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तैजसो भगः ।
प्रकाशाख्यस्तपो शैवो रसनाग्रादनं दहौ ॥
शुक्लाङ्गी मतिः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
दारुको रुद्रमोहाख्यं कुण्डली वह्निमण्डलम् ॥
उग्ररेखा सूक्ष्मरूपी चैकरूपतया पुरा ।
प्रकृतिः सुमुखी मन्त्रकृत्स्न मायको धनम् ॥
लोकज्ञ उग्रा कुक्षेः शूली त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्लिङ्गनी ज्वाला मीनेशी विश्वतो-
मुखी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥
(छन्दःशास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, छन्दो-
मञ्जर्याम् । १ । ८ । "र-लमध्यः ।" लघुवर्णमध्यो
रः भवति । तच्चिह्नं माङ्गलिकं चिह्नम् ऽ।ऽ
पद्यादौ काव्यारम्भप्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
"भो भस्मी रस्तु दाहं जगनम-मयो य: सुखं
यस्तु वेदम् ॥"
धातुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"————ञो जयादि र वैदिकः ।"
"वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, मालिं स्तुतो जगाति ।")
रः, पुं, (राति ऊर्द्धं गच्छतीति । रा+डः ।)
पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
कामाग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
रंहः, [स्] क्ली, (रमते येन इति । रम् +
"रमेश्च ।" उणा० ४ । २१३ । इति असुन् ।
हुगागमश्च धातोः । "अपि रंहिभ्यामसुन्
इति अंहो रंहः । इति धातुप्रदीपः ।" इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥
(यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।
"अलं महीपाल ! तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ८ । १५ ।
"हरिनेत्राय मुण्डाय कृशायोत्तरणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्व्वणि
२५२ । १८ ।
"नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ।
प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्र-
मम् ॥")
रक, क स्वादे । आप्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
स्वादो रसोपादानम् । क, राकयति मोदकं
बालकः । इति दुर्गादासः ॥
रक्तं, क्ली, (रज्यते अङ्गमनेनेति । रञ्ज् + क्तः ।)
कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्य[illegible] [illegible],—
"रक्तं परिष्ठं म्लेच्छास्यं ताम्रं [illegible] [illegible]न् ॥"
इति [illegible] [illegible]म् ॥)
प्राचीनामलकम् । [illegible]ते, ४८ ॥
पद्मकम् । ([illegible]

"रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यद्लोहितम् ॥"
इति रत्नमाला ॥)

सिन्दूरम्। हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति रत्नमाला ॥)
(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम् ॥"
इति रत्नमाला ॥)

शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत् पर्य्यायः । रुधिरम् २ असृक् ३ लोहितम् ४ अस्रम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ पलङ्कारम् ८ रोहितम् ९ रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कीलालम् ११ अङ्गजम् १२ रौधिरम् १३ स्रजम् १४ । इति जटाधरः ॥ त्वग्जम् १५ शोणम् १६ लोहम् १७ चर्म्मजम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।

"यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥
रक्तं सर्व्वशरीरस्थं जीवस्याधार उत्तमः ।
स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
जीवस्याधार उत्तम इति । यत आह ।
जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणा-
दिति ॥
वीर्य्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्तपरिमाणमिते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे प्रदुष्टे रक्तस्रावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पित्तवद्भवेत् । अम्लं भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्थानमाह ।
यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यं स्थानं तयोः स्थितम् ।
अन्यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—
"अश्वत्थत्रिफलं पिष्टं वारिणा तत्र लेपतः ।
तेन दृष्टं रक्तदोषः प्रशाम्यति न संशयः ॥"
इति गारुडे १९२ अध्यायः ॥

("स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ भवतश्चात्र ।
रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥
रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥"
"रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥"
"तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्रमनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरस्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टञ्च । सर्व्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टम् । पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णञ्च । द्विदोषलिङ्गं संसृष्टम् ।"
"इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्थं जानीयात् ॥"
"त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोथाः रोगाः शोणितजाश्च ये ।
रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥"
"देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥ * ॥
"शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्या न सिद्ध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥"
अरुणाभं भवेद्वातात् फेनिलं विशदं तनु ।
पित्तात्पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च ॥
ईषत् पाण्डुकफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्घनम् ।
द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥"
"नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ-
गग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थान्
इच्छन्तमव्याहतपक्तिवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥ कुसुम्भः । हिज्जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धूकः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नील्यादिरञ्जितः । लोहितः । इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तूनि यथा,—
"शोणानि भौमतीक्ष्णांशुनामकुङ्कुमतक्षकाः ।
गुञ्जेन्द्रगोपखद्योतविद्रुमकुञ्जरबिन्दवः ॥
हगन्ताधरजिह्वाङ्घ्रिहस्तसिन्दूरधातवः ।
हिङ्गुलं कुक्कुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥
माणिक्यं हंसचञ्चू च शुकमर्कटयोर्मुखम् ।
चकोरकोकिलपारावतनेत्रमसायपः ॥
कुसुम्भकिंशुकाशोकजवाबन्धूकपाटलाः ।
कमलं दाडिमीपुष्पं बिम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥
ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठालक्तकं रक्तचन्दनम् ।
सेना नखक्षतक्रोधधर्म्मरौद्ररसादयः ॥" * ॥
रक्तनीलवाचकानि यथा,—
"लोहितनीलौ पुष्करहरिविद्रुमकमलकृष्ण-
रत्नानि ।
सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजिनीदलानि ॥"
यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः सूर्य्य-कृष्णयोः । [illegible] कमलं पद्मपानीयासनयोः, कृष्णं भिन्नकृष्णयोः । [illegible] मणयोः । [illegible] घ्नयोः [illegible] टकिन्योः ।
"कमलानिचयद्विजो [illegible]
रत्नाकरास्तीक्ष्णः सदाभिकम [illegible]
कमलानिचयद्विजो सूर्य्यचन्द्रौ ।
गवाक्षौ मातङ्गौ च । [illegible]
[illegible] तस्यात्मज । [illegible]
"सदा सिन्दूरमुल्लसित [illegible]
[illegible]
[illegible] सुलम्बसमरमः सिन्दूरमञ्जरी [illegible]
प्रवालधनञ्जयः कनकानि [illegible]
रक्तनीलवाचकानि यथा,—
"रक्तनीलौ हरिद्र [illegible]

नरवर्णमहापद्मार्कघोदराः
हरिचन्द्रवर्णयोः । शुचिः [illegible]
पुष्करं जलपद्मयोः । प्रथमं हंसदर्शं
कान्तः स्फटिके सूर्य्यकान्ते च । [illegible]
जयोः । नरहंसः नरहंसप्रकाण्डे [illegible]
पद्मः चिन्तनाशी पक्षी च । अर्क [illegible]
कमलं जलाम्बुजयोः । कीनाश [illegible]
"सुकुन्दकादिभिर्भानो रविनाथे रदः [illegible]
अर्केन्दो कमलशोभाभिः [illegible]
भानोः परस्मात् सुकुन्दकादिभिः । [illegible]
सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः [illegible]
भानुरत्नं सूर्य्यकान्तः रविपद्मरागौ च
रत्नं सूर्य्यकान्तोऽपि पद्मरागो च । [illegible]
दन्तवक्त्रं अधरश्च । अलकशोभा [illegible]
शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । [illegible]
शोभा सरोजपङ्क्तिशोभा पक्षे सरोजः
कुसुदादिशोभा कुसुदपङ्क्तिशोभा [illegible]
दारिद्र्यादिम्यः । इति
शेषखण्डे उद्दिष्टवर्णनं नाम १० [illegible]

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति कै + कः ।) बन्धूकवृक्षः । बन्धूकम् । अनुरागी । इति मेदिनी । [illegible] विनोदी । इति शब्दरत्नावली । रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०० ।
"पीतको हरितः प्रोक्तः [illegible]
पक्वतालनिभो यस्तु कषायः परि [illegible]
रक्त एव स्वार्थे कन् । लोहितवर्ण [illegible]
यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ४ ।
"अलमस्तु जनः प्रमादिनं
कमरं रक्तकपुष्पशोभनाथः ॥")

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) [illegible] इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ । [illegible] रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो
प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(र्य्योऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)
क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
लम् । तत्पर्य्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्भो-
रक्तकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्-
६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
म् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति माधो
डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् ।
ग्रहरत्वम् । पित्तकफवातप्रशमनत्वम् ।
प्रकारत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राज-
: ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
तः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
ोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥
कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
त्यगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
ं, क्ली. (कमलं जलमात्मपालनात्वस्येति ।
आदन् । रक्तं रक्तवर्णं कमलसुत्पल-
।) रक्तोत्पलम् । यथा,—
ागुरुकर्पूररक्तकुमैश्च सुगन्धिभिः ।
: कुसुदैः पुष्पैः कह्लारै रक्तकमलैः ॥
ैरपूपैश्च शोभनैर्गुड़मिश्रितैः ।
ेद्धलिरापादं मन्त्रैश्च द्विजसत्तमः ॥"
इति माघोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥
वीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो
रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
पुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी
। । तत्पर्य्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
मः३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतद्रावी ६ रवि-
:७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
ोधनत्वम् । त्वग्दोषव्रणकण्डूनिकुष्ठविषहर-
। इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
रवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
ीयो रक्तपुष्पश्च चण्डाती लगुड़स्तथा ॥
वीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
ाधवत्रणकोपकुष्टकापहम् ।
ीर्य्यं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
ाञ्चनः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः काञ्चनः ।)
ाकाञ्चनपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
दनः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
ाञ्चनः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुद्दारः ६ । इति
टाधरः ॥
ाञ्चना, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डो-
याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)
ाष्ठं, क्ली, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पत्तङ्गम् ।
ति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितचन्दनञ्च ॥
ुदं क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कुमुदम् ।) रक्त-
रवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तकुसुमः, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्जल्काः यस्य ।)
पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥

रक्तकैरवं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
कुमुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"तद्वच्चगन्धं सौगन्धं हल्लकं रक्तकैरवम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विवृतिरस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्या ॥)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्य्यायः । रक्तसारः २
सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशल्यः ५ याज्ञिकः ६
कुष्ठनोदनः ७ यूपद्रुमः ८ अस्रखदिरः ९
खदः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवात-
सवातश्वभूतज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाश्च ।
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
षधं यथा,—
"द्विपयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेत्स्त्रिय ! ।
तिलक्वाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥"
इति गारुड़े १८६ अध्यायः ॥
(तथास्य निदानादिकं यथा,—
"शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्त्तवागमनवैशेष्यात् । पार-
तन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमपचारात्सरोधा-
द्वेगानुदीर्णानुपरुन्धत्या आमगर्भे वाप्यचिरात्
पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
प्रकोपणान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्त्तव-
मुपरुणद्धि मासि मासि तदार्त्तवमुपरुध्यमानं
कुक्षिं वर्द्धयति । तस्याः शूलकासातीसार-
च्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यस्तैमित्य-
प्रसेकाः समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमौष्ठयोः स्तनमण्ड-
लयोश्च कार्ष्ण्यं ग्लानिश्चक्षुषोर्मूर्च्छा हृल्लासो
दौहृदं श्वयथुः पादयोरीषच्चोद्गमो रोमराज्या
योन्याश्चाटालत्वमपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्राव-
श्चोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः स्पन्दते
तामगर्भिणीं गर्भिणीत्याहुर्मूढ़ाः ।" इति चरके
निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये । अपि च ।

"न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥
तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
यथा,—
"ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते
चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥
पाकं चिरेण भजते नैव वा———— ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥ * ॥
तथास्य चिकित्सा ।
"सरक्तगुल्मे न च पाचनन्तु
न हिङ्गुपानं कटिचालनञ्च ।
न चैव संस्वेदनमर्द्दनञ्च
न वा क्रमेणोत्प्लवनं हितञ्च ॥
रोधाञ्जनं खदिरमागधिका समङ्गा
क्वाथोऽश्ववैतसयमं घृतमप्रयुक्तम् ।
गुल्मं सरक्तमपि चाशु निहन्ति शीघ्रं
छर्द्दिमेदनञ्च विनिहन्ति च कुष्ठरक्तम् ॥
क्षीरपानं प्रशस्तं स्यात्सर्पिषा न्वितम् ।
रक्तगुल्मविनाशाय यवाङ्गिचवणेऽपि वा ॥
न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाहि च ।
रक्तजे चातजे गुल्मे शोषाणि चाम्लानि च ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
अन्यत् गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्ति । हन् + "अमनुष्य-
कर्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
रोहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रोहितक-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्ति । हन् + टक् । ङीप् ।)
दूर्व्वाविशेषः । गाँडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा,
"मर्वीपधिच गोलोमी रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तचन्दनं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा रामायणे ४ । ३९ । ९ ।
"चन्द्रांशुशिशिरं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] ॥")
[illegible] [illegible]

नम् ४ कुचन्दनम् ५। इत्यमरः। १। ६। १३२॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रवृक्षः ७ चन्दनम् ८। इति रत्नमाला॥ लोहितम् ९ शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्रसारकम् १२ क्षुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्दनम् १४। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्ताङ्गम् १५ प्रवालफलम् १६। इति भावप्रकाशः॥ पत्राङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। अतिशीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। ईषदुष्णतारसदोषभूतपित्तकफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमथुतृष्णानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"रक्तं शीतं गुरु स्वादु छर्द्दितृष्णास्रपित्तहृत्।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

अन्यच्च।

"रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम्॥"

इति राजवल्लभः॥

रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः।) क्षुपविशेषः। राङ्गचिता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कालः २ व्यालः ३ कालमूलः ४ अतिदीप्यः ५ मार्ज्जारः ६ अग्निः ७ दाहकः ८ पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११। अस्य गुणाः। प्रजनकायकरत्वम्। वश्यत्वम्। कुष्ठघ्नत्वम्। लोहवेधकत्वम्। रसनियामकत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तचूर्णं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम्।) सिन्दूरम्। इति हारावली। ४४॥ रक्तवर्णचूर्णमात्रञ्च॥

रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः। ततः स्वार्थे कन्। अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन्।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तवर्णजन्तुमात्रञ्च॥

रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ आसक्ता वा जिह्वा यस्य।) सिंहः। इति शब्दमाला॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, त्रि॥

रक्तझिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा झिण्टी।) रक्तवर्णझिण्टीपुष्पवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुरवकः २। इत्यमरः॥ (विशेषोऽस्याः कुरवकशब्दे ज्ञातव्यः॥)

रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डौ यस्य।) शुकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहितमुखयुक्ते, त्रि॥

रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्तस्तुण्डो यस्य। कन्। भूनागः।) इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तदृष्टा, स्त्री, (रक्तानि दृष्टान्यस्याम्।) गोमूत्रिका। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तत्रिवृत्, स्त्री, (रक्ता त्रिवृत्।) रक्तवर्णत्रिवृता। लाल तेउडी। इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४ कृष्णवर्णा ५ मसूरी ६ अमला ७ काकनासिका ८। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रेचनत्वम्। पहवीमन्दविषमज्वरहारित्वम्। हितकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या विशेषो यथा,—

"तयोर्मूलतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम्।
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम्॥"

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये॥

"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः॥)

रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः) रक्तदन्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) चण्डिका। यथा,—

"भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महासुरान्।
रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः॥
ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः।
स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ९१। ४०॥

रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः।) नलिका। चिविल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तदृक्, [श्] पुं स्त्री, (रक्ता दृक् दृष्टिर्यस्य।) कपोतः। इति केचित्॥ रक्तवर्णचक्षुर्विशिष्टे, त्रि॥

रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तवर्णधातुमात्रञ्च॥

रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य।) जीवशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य जीवशाकशब्दे विज्ञेयम्॥)

रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य।) पेचकः। इति शब्दरत्नावली॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि॥

रक्तपः, पुं, (रक्तं पिबतीति। पा+कः।) राक्षसः। इति मेदिनी। पे, २१॥ रक्तपानकर्त्तरि, त्रि॥

रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य।) गरुडः। इति केचित्॥

रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वञ्च।) नाकुली। रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहितपत्रञ्च॥

रक्तपदी, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः। यथा,—

"शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाञ्जलिकारिका॥"

इति जटाधरः॥

रक्तपद्मः, पुं क्ली, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः।) रक्तवर्णकमलम्। तत्पर्य्यायः। रक्तसरोरुहम् २ रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४। इत्यमरः। १। १०। ४२॥ अस्य प्रमाणं यथा,—

"येषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका॥
रक्तपद्मासनस्था च जटामुकुटमण्डिता॥
रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना।
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललिताप्रिया॥"

इति...

रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा यस्य।) ...वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहित...

रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति। पा+...। स्त्रियां टाप्।) जलौका। ... मेदिनी। पे, २१॥ शोणितपानकर्त्री...

रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति। पच+...। रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः।) ... राजनिर्घण्टः॥

रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति। पत+...+अण्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। शब्दरत्नावली॥

रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य।) ... इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। ...

"रक्षोगणस्योपरिष्टात् ...
कपोता रक्तपादाश्च ..."

तथा च याज्ञवल्क्यः। १। १७१।

"चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्॥"

लोहितचरणयुक्ते, त्रि॥

रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा ...) लज्जालुः। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा ...
...
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरिका ..."

इति भावप्रकाशस्य ...) हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं ... पा+णिनि। स्त्रियां ङीप्।) जलौका। राजनिर्घण्टः॥

रक्तपायी, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं ... पा+णिनिः।) रक्तपानशीलः। ...यम्॥

रक्तपारदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम्।) ...लम्। इति हारावली। १५५॥ ...

रक्तपिण्डं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं ...) जवापुष्पम्। इति शब्दरत्नावली॥

रक्तपिण्डकः, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति। ... स्वार्थे कन्।) रक्तालुः। इति राज...

रक्तपित्तं, क्ली, (रक्तदूषकं पित्तमिति। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः। "रक्तञ्च पित्तञ्च ... मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः। रक्तञ्च ... रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्म्मधारय... गयदासः।") रोगविशेषः। तस्य निदानं ...

धन्वन्तरिरुवाच।

"अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवद...
भृशोष्णतिक्तकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः।
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तञ्च मूर्च्छति...

प्रयुक्तः पक्वमामस्य कालुष्यकाद्दम् ।
... दिश्यते संसर्गादनादपि ।
... श्वेतं पीतं तारदिद्वदृशी ।
... तच ।
... प्रवीयसवः ।
... श्लेष्मणः ।
... विस्तरः ।
... कथयाम्यहम् ।
... तन्नतम् ।
... भविष्यति ।
... निर्गच्छेच्च ।
... प्रवर्त्तते ।
... साध्यं कथादृक्पात नाहरेसमासाध्यम् ।
... पर्यायम् ।
... सुखितम् ।
... दिताः ।
... कषायवाः ।
... प्रयत्नेनासाधनम् ।
... पीयते मधुं औषधम् ।
... तम् ।
... केवलम् ।
... तुण्डलानयनम् ।
... पिबेच्च ।
... प्रतिलोमगम् ।
... विनिर्जितम् ।
... गर्भशोधनमिष्यते ।
... दिवसम् ।
... लक्ष्यते ।
... चाधिकम् ।"

इति गारुडे १५६ अध्यायः ॥ * ॥

...षधं यथा,—

...रुवा त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
...कः सन्निपातान्तो रक्तपित्तज्वरापहः ।
...पूर्वं विद्यमानायामाशयां जीवितस्य च ।
...पित्ते चयी कासी किमर्थमवधीदति ।
...श्चक्रपाणिदत्तटीकायामाह सर्वर्केरः ।
...दाढ़ः कासमर्श्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ।"

इति गारुडे १७१ अध्यायः ॥ * ॥

...पि च । "तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्व्विका ...माह ।
...व्यायामशोकाध्ववयायैरतिसेवितैः ।
...लवणैरम्लैः कटुभिरेव च ।
...विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।'
...सरिचादि । उष्णोऽग्निवाय्वादिः । क्षारो ...स्वारादिः । विदग्धं दूषितम् । स्वगुणैः ...तीक्ष्णत्वादिभिः । गुणैरिति बहु-...न तीक्ष्णाम्ललवणकटूष्णधर्मादयो गृह्यन्ते । ...दहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-...माह ।

...तः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्धं चाधो द्विधापि वा ।'
...क्तमित्युपलक्षणम् । तत्संसर्गि पित्तञ्च । अत-...रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति

सुश्रुतः ॥ रक्तञ्च तत् पित्तमिति रक्तपित्तं राग-प्राप्तं पित्तमिति कर्म्मधारय इति चरकः ॥ मार्गानाह ।

'ऊर्द्धं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥'
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
'सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥'
विशिष्टं रूपमाह ।
'मार्गं गमात् पक्वरूपं पित्तस्य च कषायितम् ।
श्यावारुणं सफेनञ्च तनुरूक्षञ्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥'
यमात् पूर्व्वंरूपात् । पिच्छिलं मसृणपिच्छिलवि-शुक्लम् । कृष्णं कज्जलाभम् । मेचकं चिक्कण-मलवर्णम् । अञ्जनं आलोऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥ संसर्गाविशिष्टेन मार्गभेदमाह ।
'ऊर्द्धगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां समवर्त्तते ॥' * ॥
उपद्रवानाह ।

'दौर्ब्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छे
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्य-तुल्या च पीड़ा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-निष्ठीवनञ्च
द्वेषो भक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपि-त्तोपसर्गाः ॥'

उपसर्गा उपद्रवाः । विकृतिर्मांसप्रक्षालनाभ-त्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
'एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥
ऊर्द्धं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥'
साध्यमाह ।
'एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥'
सुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
'मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत् कर्द्दमाम्भो-निभं वा
मेदः पूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बू-कल्पाभम् ।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥'
उक्ता विकारा दौर्ब्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् ।
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥'
येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटपटा-

दिकं वियच्च रक्तं पश्यति स म्रियते वियदपि दृष्टत्वमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
'लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपित्तकः ॥'
लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा ।

'पित्तासृक् स्तम्भयेदादौ प्रवृत्तं बलिनोऽश्नतः ।
पाण्डुपाण्डुगदश्लीहगुल्मशोफज्वरादिकृत् ॥
प्रानिपदिकनोवाक्तोरङ्गसमाधिकाः
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥'
प्रियङ्गुः कङ्गुः ।
'मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।
दाड़िमामलकं विद्वानम्लार्थे चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ॥
शाकार्थे शाकसात्म्यानां सकुलीरादयो हिताः ।
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छ-कान् ।
रक्तपित्तहरान् विद्यात् रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान् सशर्करान् ।
कफानुगे यवागूके दद्यात्तु वातुगे रसम् ॥
मद्यं सलिलयुक्तं ससितालाजशक्तुभिः ।
धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥'
धान्याकादेर्हिमः ॥ * ॥
'ह्रीबेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकाह्वसा ।
उशीरञ्च हरद्रेणोः काथं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ।
रक्तपित्तं श्वयथुं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥' * ॥
पुराणं पीतमानीय कुष्माण्डस्य फलं दृढ़म् ।
तद्दीर्घाधारवीजत्वक्शिरांशून्यं समाचरेत् ॥
तत्तस्य तुलां नीत्वा पचेत्पक्वतुलाक्षये ।
सलिलैरार्द्रतरिते तु यवतः शीतलीकृते ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीड़येद्दृढ़वाससा ।
यत्नतस्तत्फलं नीत्वा पुनःपाकाय धारयेत् ॥
कुष्माण्डं शोषयेद्धर्म्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कुष्माण्डं तेन भर्ज्जयेत् ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्लेहवत् पचेत् ॥
सुपक्वे पिप्पलीशुण्ठीजीरकाणां द्वे पले पृथक् ।
पृथक् पलार्द्धं धन्याकपत्रैलामरिचं त्वचम् ॥
चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् ।
एतत् पलमितं खादेदथवाग्निबलं यथा ॥
खण्डकुष्माण्डकेह्वोऽयं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तज्वरं तृषां दाहं प्रदरं कृशतां व...
स्वरभेदं सहृद्रोगं कासं श्वासं ...
नाशयत्येव कुष्माण्ड...

इति

'शतावरीमूलकल्कं ...
क्षीरतुल्यं घृतं गव्यं ...

घृतशेषं पचेत्तत्तु पलार्द्धं लेहयेत् सदा ।
रक्तपित्तं चाम्लपित्तं क्षयं श्वासञ्च नाशयेत् ॥'
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्व्वरूपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च ।
"पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते तत्तथानुव्याख्यास्यामः । यदा जन्तुर्यव-कोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाष-कुलत्थक्षारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्वित्कट्वम्ल-काञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमत्स्यगव्य-पिशितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं मूलक-सर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकखरयूषभूस्तृणक-सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालक-पर्णासक्षवक-फणिज्झकोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमैरेय-मेदकमधूलकशुक्तकुवलबदराम्लप्रायानुपानं पिष्टान्नो-त्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तो वातिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति रौहिणीकलकट्टापोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्थमाषपिण्याकजाम्बव-लकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्र मथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते । लोहितञ्च स्वप्रमाणमतिवर्त्तते । तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-मनुसर्पद्यदैव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहित-वहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखा-न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदैव लोहितं दूषयति । संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानु-विधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्ये-मानि पूर्व्वरूपाणि । तद्यथा । अनन्नाभि लाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लरसगन्ध उद्-गारश्छर्द्देरभीक्ष्णमागमनं छर्द्दितस्य बीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च मुखा-द्धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्व-मपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयव-शकृन्मूत्र-स्वेदलालासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिड़-कोलिकाङ्गदारामर्षवेदनालोहितनीलपीत-श्यावानामर्च्चिष्मताञ्च रूपाणां स्वप्नदर्शन-मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्व्वरूपाणि । उप-द्रवास्तु खलु दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकश्वास-कासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः । मार्गौ पुनरस्य द्वौ ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-नेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-संसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवात-संसर्गाद्द्वावपि मार्गौ प्रपद्यते । तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव स्रोतोभ्यः शिरःस्थेभ्यः प्रच्य-वते शरीरस्य । तत्र यदूर्द्ध्वभागं तत्साध्यं विरे-चनोपक्रमणीयत्वात् बह्वौषधत्वाच्च । यदधो-भागं तद्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पौषध-त्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वमनविरेचना- ... । रक्तपित्तमसाध्यन्तु

पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत् । तस्या-शुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्तौ यतितव्यं मात्रां देशं कालञ्चाभि-समीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुर-शिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्य्यैः प्रदेहपरिषेका-वगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥"
संक्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,—
"साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्त्यै चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्माद्याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्व्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्व्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्व्वजिच्छमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ॥
अकर्म्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरि-क्रमात् ॥
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुःप्रभम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तद्वाससो रञ्जनञ्च यत् ।
भृशं पूयतिमात्रञ्च सर्व्वोपद्रववच्च यत् ॥
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्व्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥"
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ *॥
अथास्य चिकित्सायां रसाः ।

"शुद्धं गन्धं माक्षिकञ्चैव लौहं
सर्व्वं तुल्यं भावयेन्नीरकेण ।
लौहे पात्रे गोमयैः पाचयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥
इति सुधानिधीरसः ॥

स्नाथसुतलौहञ्च माक्षिकं रसतालकम् ।
गन्धकञ्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षाम्लतामृतैः ॥
दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रयुताम्वटी ।
माषमात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं तृषां वान्तिं शोषं पित्तान्तको रसः ॥
इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

शर्कराग्निसमायुक्तं त्रिकत्रयसमन्वितम् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चाम्लपित्तहरं सदा ।
इति शर्करादं लौहम् ॥
इति भैषज्यरत्नेन्द्रसारसंग्रहे रक्त . .

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।
"अधोगते छर्द्दनमूर्द्ध्वगे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्रव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रमातिकाः ॥
मुद्गा मसूराश्चणकास्तु वर्त्तु-
मुकुष्ठकाश्चिङ्गटवर्म्मिमत्स्याः ।
शशः कपोतो हरिणैणलाव-
शरारिपारावतवर्त्तकाश्च ॥
धन्वा उरभ्राश्च सकालपुच्छाः
कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
गवामजायाश्च पयो घृतञ्च
घृतं महिष्याः पनसं पियालम् ।
रम्भाफलं कर्कटतण्डुलीय-
पटोलवेत्राग्रमहार्द्रकाणि ।
पुराणकुष्माण्डफलञ्च पक्व-
फलानि तद्वीजजलानि वाता ।
स्वादूनि बिम्बानि च दाडिमानि
खर्ज्जूरधात्रीमिसिनारिकेलम् ।
कशेरुशृङ्गाटकमुञ्जराणि
कपित्थशालूकपरूषकाणि ।
भूनिम्बशाकं पिचुमर्द्दपत्रं
तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
द्राक्षा सिता माक्षिकमैक्षवञ्च
शीतोदकञ्चौद्भिदवारि चापि ।
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनमिन्दुपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ।
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वैदूर्य्यमुक्तामणिधारणञ्च ।
रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्रशय्या
क्षौमाम्बरञ्चोपवनं सुशीतम् ।
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषिताना-
मालिङ्गनञ्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां ह्रदानां
चन्द्रोदयानां हिमवद्दरीणाम् ।
सुशीतलानां गिरिनिर्झराणां
स्मृतिः प्रशस्तानि च कीर्त्तितानि ।
प्रशीरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां शोणितपित्तरोगे ।"

अथापथ्यानि ।
"व्यायामाध्वनिषेवणं रविकरक्लेशं च कर्माणि
क्षोभो ... ।
स्वेदास्रस्रुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलत्थी
वार्त्ताकं तिलमाषसर्षपदधिक्षाराणि ...
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ।

ा, स्त्री, (रक्तवर्णं पुष्पोति । पुष+
णिचो टाप् ।) रक्तार्णी । इति शब्द-
ा । लोहिता पुर्णी इति भाषा ।
नरक्ता: रक्तशीर्षके ज्ञातव्या ।)
ा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
र्ण्डकर्णवाशाक: । तत्पर्याय: । वृत्ता २
र्षनिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतु: ५
ा ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-
:९ शोफघ्नी १० पुष्पिका ११ विशाखाः १२
। १३ प्रावृषेण्या १४ सारिणी १५ वर्षा-
६ शोणपत्र: १७ भौम: १८ पुनर्भव: १९
० नव: २१ । अस्या गुणा: । तिक्तत्वम् ।
त्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाण्डुविषनाशि-
इति राजनिर्घण्ट: ॥
, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीर: । इति
र: ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
रिः श्वेतपुष्प: शतकुम्भोऽश्वमारक: ।
ो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥”
ावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वृक्ष: । इति शब्दमाला ॥ रक्ताकाञ्चन-
। दाडिमवृक्ष: । बकवृक्ष: । इति रत्न-
॥ बन्धूकवृक्ष: । पुन्नागवृक्ष: । इति
नर्घण्ट: ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, त्रि ।)
हृद्गर्भसंहितायाम् । १५ । १४ ।
ाधिदेवतै रक्तपुष्पफलशालिभ: सलिल-
सुक्ता: ।
समायवयका: पुरन्दरकुमाराभक्ताश्च ॥”)
ः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
ाशः किंशुक: पर्णो याज्ञियो रक्तपुष्पक: ।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्ष: समिद्वर: ॥”
भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तकवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ पर्प्पट: ।
ालिवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्या: ।) शाल्मलि-
। इति जटाधर: ॥ (अस्या: पर्य्यायो
—
शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
प्या स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥”
भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वा । तत्पर्य्यायो यथा,—
र्णवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥”
री । तत्पर्य्यायो यथा,—
दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥”
इति भावप्रकाश: ॥)
ःका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टापि अत
।) लज्जालु: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ुनर्नवा । भूपाटलि: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
ी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्या: । ङीष् ।)
शीवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ जवा । आवर्त्त-
ता । नागदमनी । करुणीवृक्ष: । उत्पु-
ि । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (धातकी ।
तत्पर्य्यायो यथा,—
"धातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मद्यवासिनी ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, क्ली, (रक्तं पूरयतीति । पूर् + ण्वुल् ।)
वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवरणमस्य
वृक्षाम्लशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तप्रसव:, पुं, (रक्त: रक्तवर्ण: प्रसव: पुष्पमस्य ।)
रक्तकरवीर: । रक्ताम्लान: । इति राज-
निर्घण्ट: ॥

रक्तफल:, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्ष: । इति जटाधर: ॥ (अस्य पर्य्यायो
यथा,—
“वटो रक्तफल: शृङ्गी न्यग्रोध: स्कन्धजो ध्रुव: ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पति: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्वदशायां लोहितवर्णं
फलमस्या: ।) बिम्बिका । इत्यमर: । २ । ४ ।
१४९ ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
“तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अस्या:
पर्य्यायो यथा,—
“स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायु: काकवल्लरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनज:, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् +
ड: ।) वामपार्श्वस्थलोम । तत्पर्य्याय: ।
पुप्फुस: २ । इति हेमचन्द्र: । ३ । २९९ ॥

रक्तबिन्दु:, पुं, (रक्तानां बिन्दु: ।) रक्तकणा ।
यथा,—
“रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरत: ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुर: ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीज:, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाड़िम: ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अरिष्टकफल: । रीठा
इति ख्यात: । तत्पर्य्यायो यथा,—
“अरिष्टकस्तु माङ्गल्य: कृष्णवर्णोऽर्थसाधन: ।
रक्तबीज: पीतफेन: फेनिलो गर्भपातन: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-
विशेष: । स च शुम्भनिशुम्भसेनापति: देव्या
हतश्च । यथा,—
“पलायनपरान् दृष्ट्वा दैत्यान् मातृगणार्दितान् ।
योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुर: ॥
रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरत: ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुर: ॥
युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्त्या महासुर: ।
ततश्चैन्द्री स्ववज्रेण रक्तबीजमताड़यत् ॥
कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुस्राव शोणितम् ।
समुत्तस्थुस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमा: ॥
यावन्त: पतितास्तस्य शरीराद्रक्तबिन्दव: ।
तावन्त: पुरुषा जातास्तद्वीर्य्यबलविक्रमा: ॥
तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।
पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्छतशोऽसुरा: ॥
तैश्चासुरासृक्सम्भूतैरसुरै: सकलं जगत् ।
व्याप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुरुत्तमम् ॥
तान् विषण्णान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-
सत्वरा ।
उवाच कालीं चामुण्डे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥
मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तबिन्दून् महासुरान् ।
रक्तबिन्दो: प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिना ॥
भक्षयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।
एवमेष क्षयं दैत्य: क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥
भक्ष्यमाणास्त्वया चोग्रा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे ।
इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥
मुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितम् ।
ततोऽसावाजघानाथ गदया तत्र चण्डिकाम् ॥
न चास्या वेदनां चक्रे गदापातोऽल्पिकामपि ।
तस्याहतस्य देहात्तु बहु सुस्राव शोणितम् ॥
यतस्ततस्तद्वक्त्रेण चामुण्डा संप्रतीच्छति ।
मुखे समुद्गता येऽस्या रक्तपातान्महासुरा: ।
तांश्चखादाथ चामुण्डा पपौ तस्य च शोणितम् ॥
देवी शूलेन वज्रेण बाणैरसिभिर्ऋष्टिभि: ।
जघान रक्तबीजं तं चामुण्डापीतशोणितम् ॥
स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसंघसमाहत: ।
नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुर: ॥
ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा नृप ! ।
तेषां मातृगणो जातो ननर्त्तासृङ्मदोद्धत: ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे
रक्तबीजो जात: । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२ । ४४—४९ ।
“हतं रम्भं समानीय यथास्ते परमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥
वार्य्यमाणापि यत्नै: सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबल: ।
रम्भोऽप्यन्यद्वपु: कृत्वा नि:सृत: पुत्रवत्सल: ॥
रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबल: ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ दैत्यारिरसुरोत्तमै: ॥
एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्य्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्दैत्यैर्मानवैश्च नृपोत्तम ! ॥”)

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्या: । कन्
+ टाप् ।) तरटीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तमञ्जर:, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-
ऽस्येति । “अर्श आदिभ्य: अच् ।” ५।२।१२७।
इत्यच् ।) निचुलवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
(गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातव्या: ॥)

रक्तमत्स्य:, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्य: ।) रक्त-
वर्णो मत्स्यविशेष: । यथा,—
“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्य: स उक्त: ।
शीतो मध्य: पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ
नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥”
इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तमूलक, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं यस्याः । टाप् ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।) [illegible] । तस्य लक्षणं यथा,—

"विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।"

[illegible] । अस्यौषधम् । यथा,—

[illegible]

इति भावप्रकाशः ॥

[illegible]

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि+कन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काछारी रक्तयष्टिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
मेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ।
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) सुवर्णयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तरेणुः, पुं, (रक्ताः रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्दूरम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥ पुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तरेणुका, स्त्री, (रक्ताः रेणवः परागा अस्याम्, कप् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्य्यायः । अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥

रक्तरैवतकं, क्ली, (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तलशुनः, पुं, (रक्तवर्णो लशुनः ।) रक्तवर्णलशुनविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाकन्दः २ यवनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूलकन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।

"लशुनस्य मधुरं कटु चाम्लं
नागमथ्यपदिशन्ति कषायम् ।
पवनचर्यहृदिशन्ति सतिक्तं
लवणं लवणमपि वदन्ति ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला+कः । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याः काकतुण्डीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोचने लोचने यस्य ।) कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहितनेत्रयुक्ते, त्रि ॥

रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसूरिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रक्तवर्टी, स्त्री (रक्ता वर्टीव ।) मसूरिका । इति जटाधरः ॥ (मसूरिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रक्तवर्णः, पुं, (रक्तस्य [illegible] वर्णः [illegible] ।) [illegible] । सिन्दूरम् । लाक्षा । [illegible] । [illegible] । कुङ्कुमम् । [illegible] । इति [illegible] ॥

रक्तवर्गः, पुं, (रक्ताः [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । यथा, [illegible] ॥)

"सिताः सिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधाश्च [illegible] ।

रक्तवर्द्धनः, पुं, (रक्तं [illegible] वृध्+ल्युः ।) वार्त्ताकुः । (पारावतः । तत्पर्य्यायो यथा,—

"पारावतः कलरवः कपोतो [illegible]

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे [illegible]

रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) [illegible] इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०१ ॥

रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) [illegible] अस्यौषधम् । यथा, गारुडे [illegible]

"नारिकेलस्य वै मूलं [illegible]

रक्तवालुकं, क्ली, (रक्ता वालुका चूर्णं [illegible]) [illegible] रम् । इति हारावली ॥

रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुका [illegible]) [illegible] रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं यस्याः ।) शेफालिका । इति [illegible] (शेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो [illegible])

रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) [illegible] र्षणम् । तत्तु उत्पातविशेषः । तस्याः योगः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वामृते ।

"रक्ते प्रश्नोदयोगे [illegible]
धान्यहिरण्यत्वक्‌फलकुसुमाद्य [illegible]

[illegible]

रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते [illegible] अध्याये । [illegible]

[illegible] कर्दमकशकुनाहृतिकादि [illegible]) तत्पर्य्यायः । ताम्रशालिः २ लोहशालिः ३ [illegible] अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । कषायत्वम् । [illegible] नाशनम् । पथ्यत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च,

"रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यः [illegible]
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः [illegible]
[illegible]"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे [illegible])

रक्तशासनं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं [illegible] शास्ति । शास्+ल्युः ।) सिन्दूरम् । इति [illegible] वली ॥

रक्तशिग्रुः, पुं, (रक्तवर्णः शिग्रुः ।) [illegible] सुभञ्जनः । तत्पर्य्यायः । रक्तक [illegible] बहुलच्छदः ३ मधुरः [illegible] [illegible] कमादिः च । अस्य गुणाः । [illegible] मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । [illegible] शोथनिष्कृतिदायित्वम् । [illegible] राजनिर्घण्टः ॥

ोर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । न् ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥
ृङ्गिकं, क्ली, विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ंज्ञं, क्ली, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । ने त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुङ्कुम-ब्दे विज्ञेयाः ॥)
न्दंशिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् शतीति । दन्श+ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) -लौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सन्ध्यकं, क्ली, ("रक्तं सन्ध्येवेति रघुनाथः । क्तान् सन्धीन् अकति गच्छति व्याप्नोतीति । ः । इति रायमुकुटभरतमल्लिकौ ।") रक्त-ह्लारम् । तत्पर्य्यायः । हल्लकम् २ । इत्य-रः । १ । १० । ३६ ॥
सरोरुहं, क्ली, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्त-द्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
सर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । ति राजनिर्घण्टः ॥
सहा, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह्+ च्+टाप् ।) रक्तम्लानः । इति राज-निर्घण्टः ॥
सारं, क्ली, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्त-चन्दनम् । (यथास्य पर्य्यायः ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पत्तङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा ।
पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम् ॥")
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अम्लवेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
रक्तं सारो यस्येति । शोणितसारयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे सुश्रुतसंहितायाम् । ६८ । ६० ।
"नात्योष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रनखपादुकर-चरणैः ।
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥")
सौगन्धिकं, क्ली, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकह्लारम् । इति जटाधरः ॥
स्रावः, पुं, (रक्तं स्रावयतीति । स्रु+णिच्+अण् ।) अम्लवेतसः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य स्रावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, हरिवंशे संहिता-याम् । ८० । ६४ ।
"कलशो नेत्रान्तभागे रक्तस्रावोऽथ सच्छकोपश्च ।
अपराधे दर्शकृतं विनश्यति चर्म्मकारभयम् ॥")
हंसा, स्त्री, (रक्ताः चञ्चुभूताः हंसा यत्र ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

रक्ता, स्त्री, (रक्त+टाप् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उष्ट्रकाण्डी । इति राज-निर्घण्टः ॥
रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्ण आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
रक्ताक्तं, क्ली, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं म्रक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शोणित-मिश्रिते, त्रि ॥
रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी यस्य । "बह्व्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" ।" ५ । ४ । ११३ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । षे, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अब्दविशेषः । यथा, हरिवंशे संहितायाम् । ८ । ५१ ।
"रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं
यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च ॥")
रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
"कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
सुखभागी न दुःखार्हो शयितो भुवि राघवः ॥"
अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिः-सागरे ।
"न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
न दीर्घबाहुमैश्वर्य्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥")
रक्ताङ्गं, क्ली, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्द-नम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥")
रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिल्लः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कम्पिल्लकस्तु रक्ताङ्गो गुण्डारोचनिकेति सा ॥"
"कम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
प्रवालः । मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
"ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाहनू ।
रक्ताङ्गः सर्व्वसारङ्गः समृद्धः पटवासकौ ॥")
रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग+ङीप् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ मञ्जिष्ठा । इति भाव-प्रकाशः ॥
रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरत्यस्मात् । सृ +घञ् ।) रोगविशेषः । "तस्य संप्राप्तिमाह ।
"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
तदेवाच्चायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्वणः ॥"
तस्य चिकित्सा ।
"वत्सकतरुत्वगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् ।
त्वग्युगलं पलमानं विपचेदष्टाङ्गसम्मिते तोये ॥
अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुना पिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारमुल्बणमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥
इति कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥
'गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह ।
लीढ़ं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥'
इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
'शीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत् ॥'
चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥" इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
"यस्तु रक्तगुदविरेचने शोषदाहमतिरिच्यते ।
रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्मेधाविभिः ॥
धन्वनागरमुस्ता च वालकं बालबिल्वकम् ।
बलानागबला चेति क्वाथो रक्तातिसारिणाम् ॥
दाडिमञ्च कपित्थञ्च पथ्याजम्ब्वाम्रपल्लवान् ।
पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥
गुडेन पक्वं दातव्यं बिल्वं रक्तातिसारिणे ।
मधुने मधुयुक्ता वा रम्भा रक्तातिसारहा ॥
वत्सकातिविषनागराभया
मेषितञ्च मधुमस्तुसंयुतम् ।
लेह एव मधुना च मानुषे
रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥
कुटजत्वक् च पाठा च बिम्बं बिल्वञ्च धातकी ।
मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥
इति रक्तातिसारः ।" इति हारीते चिकित्-सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तापहं, क्ली, (रक्तमपहन्तीति । हन्+डः ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गक्षुपः । राङ्गा आपाङ् इति वङ्गभाषा । लाल चिरचिरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ वाशिरः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्यपत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवात-प्रणकण्डूविषनाशित्वम् । संग्राहित्वम् । वान्ति-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्याय-गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
"रक्तोऽन्यो वशिरो दृक्पत्तो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥
अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफहृद्धिमः ।
रूक्षः पूर्व्वगुणैर्न्यूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥
अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्ज्जरम् ।
विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
रक्ताम्बरं, क्ली, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-वस्त्रम् । यथा,—

"शुभोपरिसमासीनां रक्ताम्बरपरिच्छदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥"
इति तन्त्रसारधृतमच्छिष्टचाण्डालिनीध्यानम् ।
तद्युक्ते, त्रि ।

रक्ताम्रः, पुं, (रक्तवर्णः आम्रः ।) कोशाम्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्र-
शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

रक्ताम्लानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन म्ला सम्यक्
म्लायते इति । म्लै + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
रक्तसहा २ अपरिम्लानः ३ रक्ताम्लानकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरबकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ मधूत्सवप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराध्मानशूलकासश्वासार्त्तिप्रश-
मनत्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्म्म, [न्] क्ली, (रक्तं अर्म्मच्छतीति । ऋ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ।"
इति माधवकरः ॥

रक्तार्ब्बुदः, पुं, क्ली, (रक्तानामर्ब्बुदमत्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रायश्चित्तविवेके कर्म्मविपाके ।
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्ब्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

"रक्तार्ब्बुदमाह ।
'दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥
अजस्रमस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकञ्च ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्ब्बुदपीडितश्च ॥'
दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संहतीकृत्य मांसाद्यन्तः । अर्ब्बुदेषु द्रव्यस्य
रक्तस्य तु विशेषो रक्तार्ब्बुदः । एवं मांसार्ब्बुदे
विशेषो मांसदुष्ट्यादिना । ततो मांसपिण्ड-
मुन्नह्यति उच्चं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
वा । ...मिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकत्वेऽप्युदेमपाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः पाण्डुत्वादयः, तैः
पीडितत्वात् अर्ब्बुदपीडितः । * । अस्यार्ब्बुदस्य
चिकित्सा ।
'रक्तार्ब्बुदानां न यतो विशेषः
सदोषदेहात् शिरोविमोक्षैः ।
कार्य्यो विशुद्धिश्च तदर्ब्बुदानि
चिरात् विशुष्यन्ति विचिकित्सितेन ॥
...कार्य्यो...दग्धकृष्टसन्दिग्धाः ।
...वैद्यैः...गदः ॥
...हरिद्रारस...च ।

अर्कपत्रेण संयुक्तो लेपः शिग्रोऽर्ब्बुदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं वस्त्रं वटस्य पत्रैश्च ।
आबध्यैव ...रमपुष्पानिमर्द्दं
गच्छेत् ॥
शिग्रुमूलकयोर्बीजं रसोनं सुरसा वचम् ।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदर्ब्बुदशान्तये ॥'
रसोनं लशुनम् । सुरसा तुलसी । वचं रक्तवचम् ।
अश्वरिपुं करवीरम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स्] क्ली, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
"रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवर्त्तनात् ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्त्तते ।
तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् ॥
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥
गुदे कीलाः अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । शकृत्पाण्ड्वा-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्व्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोल्बणस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उत्कटत्वम् ।
रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम् ।
पित्तोल्बणस्य लक्षणं रक्तोल्बणा गुदे कीला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोल्बणस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्दस्तिमित-
मार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टेऽस्रेऽपह्नियमाणे तु शूलानाहासृगामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः समागराः
क्वथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दार्व्वीत्वगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिक्वाथः ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥
रसस्तूपरि यो भागो घनः स्निग्धः सरः ।
मथितं अस्रहितम् । निर्ज्जलं दधिपूर्णं दधि ।
नवकेशरं चौरं नवनीतं नवं सिञ्चन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शाः सुखी भवेत् ॥
पयसा शालिं भुञ्जानः मधुरनवनीतमधुरावाम् ।
चौरसमदारुकेर्म्मधुरैरोषनुत्तमञ्चैव ॥

...न्नीगमवीचाकनिरीक्ष्य
...द्गुणोपयो...
...मयाः । ...
निरीटो ...; । ...
...ादिगुणम् ।
...रक्तशीतं ...
...म् ...
...म् ।
...स्तुषिष्ट्वा ...
क्रियामर्शःसु कुर्व्वीत तत्र तत्र ...
...मूलं ...
...
यथाक्रमं दोषस्य ...
इति

(यथा ... लक्षणानि ।
"रक्तमानि
...न पित्तजानि च
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति
...
...भवन्ति ।" इ...
स्थाने द्वितीयेऽध्याये । अथास्य ...

...भक्षयेच्च नवनीतं
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं ...
केशरं मातुलुङ्गस्य ...
भवेत् कुल्माषवत्स्थैर्यं ...
एतेन रक्तगुदजान् प्रशमयन्ति
समङ्गा ...पुष्पं चन्दनं
नीलोत्पलमथाचीरं पिष्ट्वा ...
कुटजमूलकेशरसुधिसं
खदिरधातकिमूलसमं मधु ।
पिबति यश्च ...
गुदजै...
इति ...

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२

रक्ताम्बु, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः अम्बुः ...)
वर्षाम्बुविशेषः । शकरकन्द ...
तत्पर्य्यायः । रक्तपिण्डालुः २
लोहितः ३ रक्तकन्दः ४ लोहिता...
गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् ।
दाहापहत्वम् । हृद्यत्वम् । ...
गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्ती ...
+ "अत इदिठनौ ।" ५।२।११५ ।
गुञ्जा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
...
काकादनी ...
इति ...
"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात्
...
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथ...

न्दर। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तिमा- मास्य।

, पुं. (रक्तो रक्तवर्णः इक्षुः।) रक्त- क्षुः। लाल आख् इति भाषा॥ तत्पर्यायः। पर्यायः २ शोणः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५ : ६ इक्षुराजः ७ लोहितेक्षुः ८। अस्य णाः। मधुरत्वम्। पाके शीतलत्वम्। स्वदु- ।। पित्तदाहज्वरत्वम्। वृष्यत्वम्। तेजो- विवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

र:, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः।) वृक्षविशेषः। म गिरहा इति भाषा॥ तत्पर्यायः। व्याघ्रः २ क्तपर्णः ३ चञ्चुः ४ उरुबूकः ५ नाग- ः ६ चञ्चुः ७ उत्तानपत्रकः ८ वातघ्नः ९ पत्रः १० स्निग्धः ११ व्याघ्रदलः १२ रक्तक: विषधीर्यः १४ हस्तिकर्णः १५। अस्य णाः: श्वयथुपवनज्वालितरक्तातिसारभ्रान्ति- मूत्रबस्तिरोगकफनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्यायगुणाः।

रक्त एरण्ड आमवर्तघ्नो गन्धर्वहस्तकः। पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो वत्समकः॥ कोरपरीलवूकः स्याद्रुवूको रवुकस्तथा। व्रणपुत्त्रश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः॥ रक्तयुग्मं मधुरसय्यं गुरु विनाशयेत्। लघीयकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान्॥ ध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान्॥ रक्तपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम्। त्रकृच्छ्ररघ्नापि पित्तरक्तप्रकोपणम्॥ नात्यग्रदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्। भयातकमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि॥ रक्तफलमज्जा गुल्मशूलानिलापहम्। कृतप्लीहोदराशोघ्नं कटुकं दीपनं परम्। रक्तमध्या च विट्भेदी वातश्लेष्मोदयापहः॥"

इति भावप्रकाशः॥

रक्तेसारः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एरण्डः।) इन्द्र- वारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषो- ऽस्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः॥)

रक्तोत्पलं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णमुत्पलम्।) रक्त- पद्मम्। तत्पर्यायः। रक्तसरोरुहम् २ कोक- नदम् ३। इत्यमरः। १। १०। ४२॥ (यथा, हरतुसंहितायाम्। २८। ८।

विन्ध्याद्य सिन्दूरवरेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन। रक्तोत्पलेन राधा मन्दो नीलोत्पलेनोक्तः॥"

तदास्य गुणाः।

"धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्। तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम्॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य। अर्शआद्यच्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राज- निर्घण्टः॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव आभास्य।) शोणवर्णः। इति जटाधरः। तद्- युक्ते, त्रि॥

रक्तोपलं, क्ली, (रक्तमुपलम्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः। १२५॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक- शब्दे ज्ञेयाः॥)

रक्ष, त्रि पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०- पर० सक०-सेट्।) त्रि, रक्षितोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

रक्षः, [स्] क्ली, (रक्षत्यस्मादिति। रक्ष+ "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४। १८८। इति असुन्।) राक्षसः। इत्यमरः। १। १। ६२॥ तद्विशेषो यथा,—

"दृष्ट्वा तु निपतन् यज्ञानवाधान्नौगिकाभ्यां दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः॥" इत्याग्नेये यमगर्गिलोपाख्याननामाध्यायः॥

रक्षोघ्नौषधं यथा,—

मनुरुवाच।

"रक्षांसि विषमाणि यानि धार्य्याणि भूभुजा। अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्म्मभृतांवर॥

मत्स्य उवाच।

मधिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी। तथामलकमन्दारं या च चित्रपटोलिका॥ काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च। केशिनी दृश्चिकाली च महानागा शतावरी॥ तथा गरुडवेगा च स्थले कुमुदिनी तथा। स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या। उन्मादिनी सोमराजी सर्व्वरत्नानि पार्थिव। विशेषाम्मरकतान्यत्र कीटपक्षविशेषतः॥ जीवजाताश्च मणयः सर्व्वे धार्य्या विशेषतः। रक्षोघ्नाश्च यमघ्नाश्च तथा वेतालनाशनाः॥"

इति मात्स्ये २१९ अध्यायः॥

रक्षःसभं, क्ली, (रक्षसां राक्षसानां सभा। क्लीव- त्वमभिधानात्।) रक्षःसमूहः। इत्यमरः। ३। ५। २३॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति। रक्ष+ण्वुल्।) रक्षा- कर्त्ता। यथा,—

"गौरवः सहदेवश्च नकुलो वयरक्षकः। वैराटे कुरुदायादो नराणां मातुलक्रमः॥"

इति पुराणम्॥

रक्षणं, क्ली, (रक्ष+भावे ल्युट्।) रक्षा। यथा,

"इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम्। पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम्॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः॥

रक्षणारकः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः। इति शब्द- रत्नावली॥ क्वचित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि पाठः॥

रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा लता। इति राज- निर्घण्टः॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति। रक्ष+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति अः। स्त्रियां टाप्।) रक्षणम्। (यथा, कुमारे। २। २८।

"मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता॥") जतु। इति मेदिनी। षे, २३॥ भस्म। इति शब्दरत्नावली॥ यशोदाकृता रक्षा यथा—

"रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः। गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकम्॥ रक्षां च चक्रुः शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः। गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक्॥ न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्व्वत॥

अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः। हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम्। चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात् त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाऽजनश्च। कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्युपेन्द्र- स्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात्॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु। श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु॥ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः। क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः॥ व्रजन्तमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः। भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्व्वग्रहभयङ्करः॥ डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः॥ कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः। उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः॥ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये। सर्व्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः॥ *॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षाबन्धनम्। राखीबाँधा इति भाषा। यथा,—

"पौर्णमास्यां हरे रक्षाबन्धनं विधिपूर्व्वकम्। प्रगराजकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति साधवः॥"

तत्र भद्रादिदक्षावे सामतिक्रम्यैव कुर्य्यात्। तथा च स्मृत्यन्तरे।

"भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्- गुनीति॥"

विधिश्च भविष्योत्तरे।

"उपाकर्म्मदिने प्रोक्तऋषीणाञ्चैव तर्पणम्। ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्॥ कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम्। वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः॥ विचित्रं ग्रथितं सूत्रं स्थापयेद्भाजनोपरि॥ उपलिप्तगृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम्। तत्रोपविष्टो राजा सामात्यः सपुरोहितः ससुहृत्॥ ततस्तु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण। येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल॥"

वैदिकश्च। यदा बध्न दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय मनसा मानाः तन्मया बध्नामि शतं शारदाया युष्मान् जरदिष्टिर्यथा सम्। "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः। कर्त्तव्यो रक्षणाचारो द्विजान् संपूज्य शक्तितः ...

स सर्व्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥"
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्म्मदिननिर्णयः क्रियते । यदाह स्मृत्यन्तरे ।
"उपाकर्म्म तु कुर्व्वन्ति ते सामऋग्यजुर्व्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तिमुक्तेषु हस्तश्रवणपर्व्वसु ॥"
तथा च । सामवेदिनां भाद्रस्य हस्तानक्षत्रं ऋग्वेदिनां श्रावणस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्व्वेदिनां श्रावणी पूर्णिमोपाकर्म्मकालः । उपक्रमकण्डिकाकीर्त्तनरूपं कर्म्म उपाकर्म्म । अत्र करणाभावे भाद्रे श्रावणेऽपि विधेयम् ।
"अदृश्योपचयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेऽपि तदिष्यते ॥"
इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ॥
श्रावणपञ्चम्यमुक्तत्वः । तदाह गर्गः ।
"यदि स्यात् श्रावणं पर्व्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य च ॥" इति ।
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा । तथा च कालिकापुराणे ।
"चतुर्द्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् स्वीकुर्व्वतः पद्मयोनेस्तौ जह्रतुः श्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहृता ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्व्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।
आसुरं वर्ज्जयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥"
व्यासोऽपि ।
"श्रवणेन तु यत् कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्य्याच्छ्रावणं कर्म्म यद्भवेत् ।
तत् कर्म्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म्म यथा । उदकुम्भाद्वापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात् तद्यथा ।
"मघोनां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपानन्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मन्युर्मन्युं मतिं तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञान्ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पान्तु देहन्तव वसुन्धरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥"
इति स्वाहा ॥
एतैर्व्वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः सत्या व्याधिविनाशनैः ।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जत्वचि, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षैव । रक्षा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
"अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।
स सर्व्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥"
इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥

रक्षितं, त्रि, (रक्ष + क्तः ।) कृतरक्षणम् । तत्पर्य्यायः । त्रातम् २ त्राणम् ३ अवितम् ४ गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः ।३।१।१०६॥ (यथा, मनुः । ११ । २३ ।
"कल्पयित्वास्य वृत्तिञ्च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्म्मषड्भागं तस्मात् प्राप्नोति रक्षितात् ॥"
स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् । अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६५।५०।
"अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥")

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + तृच् ।) रक्षाकर्त्ता । यथा,—
"आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥"
इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः समूहः ।) राजाङ्गरक्षकाः । तत्पर्य्यायः । अनीकस्थः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्नं, क्ली, (रक्षो राक्षसं हन्तीति । हन् + टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।) भल्लातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतसर्षपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—
"स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्व्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥"
इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
"स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थे । हे हृषीकेश सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवात्यन्ताद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्त्त्या प्रहृष्टया
कीर्त्त्या जगत् [illegible]
मेव च न केवलमहमेव [illegible]
मेव जगदिदमाह रक्षोदेहि [illegible]
प्रकृष्ट [illegible]
मित्यर्थः । तथा सर्व्वं जगत् [illegible]
प्रचलदुरासमुद्रेऽपि इति च [illegible]
यथा रक्षांसि भीतानि सर्व्व [illegible]
सर्व्वासु दिक्षु पलायन्त इति [illegible]
यथा सर्व्वे सिद्धानां [illegible]
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । [illegible]
प्रकीर्त्त्या इत्यन्वयः स्थाने [illegible]
अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः प्राचीनै[illegible]
स्तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती । [illegible]
त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ५ । [illegible]
धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्वीत [illegible]

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ।

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननी ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः । राक्षसमाता ।

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु आर्य्यस्य १० मण्डलस्य [illegible] ऋषिः ॥ राक्षसहन्तरि, त्रि । ऋग्. १० । ८७ । १ ।
"शिप्रः स उच्यते [illegible]
"रक्षोहा रक्षोहन्ता ।" तद्भाष्ये [illegible]

रक्ष्यः, पुं, (रक्ष + " [illegible] यत् ।" ३ । १ । ९० । इति यत् ।) इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥

रखि, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर०-सक०-सेट् ।) इ, रङ्खति । [illegible]

रगि, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर०-सक०-सेट् ।) इ, रङ्गति । इति दुर्गा[illegible]

रग, क आस्वादे आपने । इति (चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) रागयति । इति दुर्गादासः ॥

रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । ए, शङ्कः शङ्का । रगति दोषी [illegible] दुर्गादासः ॥

रघि, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रङ्घयति । दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

रघि, इ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रङ्घते । [illegible] इति दुर्गादासः ॥

रघुः, पुं, (लङ्घति ज्ञानसीमां प्राप्नोति । + "लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च ।" उणा० १ । [illegible] इति कुः नलोपश्च । "प्रागङ्गल[illegible] मङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते [illegible]

[illegible]

इति रघुवंशे महाकाव्ये । ३ । ३१ ।

[illegible]

[illegible] वा च रघुवंशे । ५ सर्गे ।

"अथ तीव्र रघुः [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
"अथ [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
पूर्वं [illegible] रघुः ।" ● ।

[illegible] रघुवंशकाव्यम् । यथा,
"रघुरपि काव्यं तदपि च काव्यम्
तस्य च टीका साऽपि च काव्या ।"
[illegible] "रघोः काव्यं पदे पदे ।" इत्युद्भटः ।
[illegible] च ।

[illegible] ।" इति रघुः ।" इति उणादि-
[illegible] उज्ज्वलदत्तः । १ । २४ । ● । रघु-
[illegible] । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,
रघुवंशे । १ । ९ ।
"रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।"
[illegible] । [illegible], त्रि ।
यथा, भट्टिः । ४ । ३० । २६ ।
"[illegible] रघुर्[illegible] ।"
"रघुः [illegible] ।" इति तट्टीकायां भरतः ।")

[रघु]कारः, पुं, (रघुं तदाख्यं काव्यं करोतीति ।
कृ + "कर्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।)
कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ३५ ।
"पूर्णामतिमिथुनताम् [illegible] ।

[illegible]

रघुनन्दन, पुं, (रघुं [illegible]) श्रीरामः । इति [illegible] । (यथा, रामायणे । [illegible]

[illegible]

इति अध्यात्मरामायणम् ।

अपरः [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।)

रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः । रघुवंशस्य प्रधान-
त्वात् ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । १५ । ४४ ।
"रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शिताकुला ।
महौजसा संयुयुजे शरत्कालं इवेन्दुना ।")

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,
"यदुपतेः क्व गता मथुरा पुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय ।"
इति रूपगोस्वामी ।

(कियाचित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरोमणिः अयम् तु वैयायिकः सार्वभौमाध्याय-
[illegible]कारः । रघुनाथ चक्र-
वर्त्ती [illegible] टीकाकारः । रघुनाथ
तर्कवागीशः । रघुनाथ भट्टाचार्यः । रघुनाथ
दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य
प्रियभक्तः आसीत् । [illegible]
प्रणेता । अयं खलु [illegible] यशो-

[illegible]

रघुद्वहः, पुं, स्त्री, ([illegible]

[illegible]

इति रघुवंशे महाकाव्ये । ९ । ६ ।

[illegible]

"[illegible] रघुवंशतिलकः [illegible]
रामः ।"
इति रामायणम् ।

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव शोभा-
[illegible]) श्रीरामः । यथा,—
"[illegible] रघुवंशतिलकः [illegible]
रामः ।
[illegible] ।"
इति रामायणम् ।

रघुवरः, त्रि, (रघुषु वरः श्रेष्ठः ।) रघुश्रेष्ठः ।
यथा, रामायणे ।
"रामं [illegible] रघुवरं [illegible]
[illegible] [illegible]
धार्मिकम् ।"

रघुद्वहः, पुं (उद्वहतीति । उत् + वह + अच् ।
रघूणां उद्वहः वंशधारकः ।) श्रीरामः ।
इति शब्दरत्नावली ।

रङ्कः, पुं, (रमते कृपणोऽपि । रम् + "बाहुलकात्
[illegible] कः ।" इति कः । उज्ज्वलदत्तः । ३ ।
४० ।) कृपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।
के, ११ ।

रङ्कु, पुं, (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कुः ।)
मृगविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । १० । स
तु [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

रङ्गं, क्ली पुं, (रज्यतीति । रञ्ज + अच् । रज्यते
अनेन । रञ्ज + अधिकरणे घञ् वा ।)
धातुविशेषः । राङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
त्रपुः २ त्रपुषम् ३ आलूकम् ४ वङ्गम् ५ नाग-
कम् ६ हिमम् ७ कुरूप्यम् ८ पिच्चटम् ९ पूति-
गन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । लवणत्वम् ।
मेहघ्नत्वम् । क्रिमिपाण्डुरोगहरत्वम् । कान्ति-
करत्वम् । रसायनत्वञ्च । तद्विधो यथा,—
"श्वेतं गद्दु खुरकं क्षितिगुणकं हिमम् ।
लघुभवकरं कायं पाण्डुमेहरुजापहम् ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ।
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ।

तस्यागुद्दस्य दोषमाह ।

"वङ्गो निहन्ति खलु शुद्धिहीन-
स्तथा क्षयकश्च किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च ॥
विषोपमं रक्तविकारवृन्दं
क्षयञ्च तत्क्वापि कफज्वरञ्च ।
मेहाश्मरीविद्रधिसर्व्वरोगान्
मार्गोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान् ॥"

तस्य शोधनमभिधीयते ।
"वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यान्नविद्रुर्भेऽपि च
त्रिधा ॥
तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्काथेषु प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥
अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।
"मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः ।
क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ।"
चिञ्चा अम्लिका । रजश्चूर्णम् । अयोदर्व्वी कर-
छुली ।
"ततो दियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्द्दयेत् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्द्दयेत् ।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ।"
एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।
"वङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन् ।
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषत्तु पित्तलम् ।
सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अपराञ्च ।
"वङ्गं तिक्ताम्लकं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।
मेदः श्लेष्मामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ।"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
जारणमारणाधिकारे ॥)
रङ्गः, पुं, (रञ्ज + घञ् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । १० ।
"वायो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा च देवी वशमभ्युपैति ।")
नृत्यम् । (यथा विष्णुपुराणे । ५ । ६ । ५० ।
"रङ्गोरमोऽर्द्धे वैरवैः कृष्णाख्यो मदरक्तया ।
वर्त्मान्यहिरिवच्चैव पतंकारी च यो द्विजः ।"
रज्यते अत्र इति । रञ्ज + अधि-
करणे घञ् ।) रणभूमिः । इति मेदिनी । गे,
४६ । (यथा, कुमारसम्भवे । १० । ३१ । १७ ।
"इन्द्रौघं वरदैवतैः देवैर्नो रङ्गं गतः
कामकः ।")
नाट्यस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
अभिज्ञानशकुन्तले । १ ।

"इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाञ्चोपशिक्षया ।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ।"
लक्षणया नाट्यस्थानस्थितो जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।
"सूत्रधारः । आर्य्ये ! साधु गीतम् । अहो
रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति
सर्व्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्यै-
नमाराधयामः ।" रणमार्गः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । २९ । ३ ।
"अवतार्य्य तदा रङ्गे तां भार्य्यां नृपसत्तमः ।")
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गकाष्ठं, क्ली, (रङ्गं रञ्जितं काष्ठमस्य ।) पत-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गजं, क्ली, (रङ्गात् जायते इति । जन + डः ।)
सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रञ्जनकार्य्येण जीवतीति ।
जीव + ण्वुल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नाट्यकारश्च ॥
रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति छिनत्तीति । दो + कः ।)
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"स्फटी च स्फाटिका प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
रङ्गदृढा रङ्गदा च दृढा रङ्गापि कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रङ्गदायकं, क्ली, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गदृढा, स्त्री, (रङ्गवत् दृढा ।) स्फटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । ङीष् ।)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रञ्जितं पुष्पमस्याः ।)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गबीजं, क्ली, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)
रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य नीरिमुक्तः भूतिः
शोभात्र ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।१।१३५।६।
"यथोक्ते वयसि च तदर्थं वदतां वरः ।
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।"
रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैद्यके ।०।११-१२।
"शान्तां शुकटिकाधेव पाषाणोदकसंयुताम् ।
हयकाउसमायुक्तां रङ्गभूमिन्तु वर्ज्जयेत् ॥
समाञ्च निम्नाञ्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।
एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन्तु कारयेत् ।")
नाट्यभूमिश्च ॥
रङ्गभक्ती, स्त्री, (रङ्गाय रागाय भक्ती ।) वीणा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
रङ्गमाणिक्यं, क्ली, (रङ्गं रञ्जितं माणिक्यम् ।)
माणिक्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ऋ] स्त्री, (रङ्गस्य
कुट्टनी । लाक्षा । इति मेदिनी । गे,
रङ्गमातृका, स्त्री, (रङ्गमातृ + स्वार्थे क
लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण
सस्याः इति । लस + णिनिः ।)
इति शब्दचन्द्रिका ॥
रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।)
इति शब्दरत्नावली ॥ नाट्यघर
रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थमङ्गमस्याः
इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो
तीति । जीव + अच् । यद्वा,
जीऽस्य ।) चित्रकरः । इत्यमरः ।२।१०।
नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।५८।
रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे
तीति । तृ + ण्वुल् । यद्वा
तारयतीति । तृ + णिच् + ण्वुल् ।
तारी । तत्पर्य्यायः । शैलूषः २
वेषी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपु
जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९
शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ।
गीतवाद्यादिना तद्गुणतया
प्रायश्चित्तविवेकः ॥
शरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रायश्चित्तं यथा,—
"नटकुञ्जातुरायाश्च न भुञ्जीत
शैलूषोटावपन्नश्च यदा सूदश्च
इत्युपक्रम्य,—
"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारक
सुवर्णकर्त्तुर्व्वेणस्य शस्त्रविक्रयिण
इत्यादुक्त्वा,—
"य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः
तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं
इति मानवे ॥
रङ्गावतारी, [न्] पुं, (रङ्गमवतरति
णिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ।
याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७१ ।
"स्त्रीवृद्धबालकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्त
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रिय
रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्य
करवीरः । इति रत्नमाला ॥
रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्त्यस्या इति
इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली
जटाधरः ॥ कैवर्त्तिका । इति
रङ्गविशिष्टे, त्रि ॥
रङ्घः, [स्] क्ली, (रंह्यते प्राप्यते
+ "अघिरघिभ्यामसुन् ।" इति
उणादिसूत्रे । ४ । २१२ ।) रंहः । वे
भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,

. मघो सुरारो ... [illegible] ...
यस्य ।")
क् रुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
रत्त युरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
र दुर्गादासः ।
स्त्री, (रचि + भावे ल्युट् ।) निर्माणम् ।
नम् । यथा, नैषधे । १ । ६ ।
[illegible] कुमारनिधयः मन्दमंसुहि निरां
तेि नयदेव यत्र मरन्ः साध्वी दृष्टवती ।
रो नरमनुप्रवेयरचनैराधार्थमीवर्द्धनः
कोऽपि न विदुत: सुतिधरो धीयो कविः
क्ष्मापतिः ।"
स्त्री, (रच्यते इति । रच + णिच् + "ण्यास-
श्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।)
सम्प्रकारादिः यथावस्थादेश्च रचनम् । तत्-
पर्य्यायः । परिष्पन्दः २ । इत्यमरः । ३ । ६ ।
१० । परिस्पन्दः ३ । इति भरतः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३ । १२८ ।
मायामहेन्द्ररचना दृष्टा विष्वग्देवरूपम् ।
स्वाख्यानमीषश्च विद्धिमो इविनाशिने ।")
प्रक्लेश स्थापनम् । तत्पर्य्यायः । विदेशः २
नि: ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ।
यथा, महाभारते । ५ । २६ । १० ।
तु वृत्तस्य रचनामकुर्वंश्च यथागतः ।")
कीर्त्तिः । कृतिः । यथा,—
साधारणचमत्कारकारिणी रचना हि
कीर्त्तिः ।" इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ । विन्यासः ।
पर्य्यायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ बन्धनम् ४ ।
ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१० ।
ग्रथनः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ८ । १० ।
"दिवाकरार्थरचना नयद्योऽपि देव
पुष्पप्रपञ्चविनुता इव संचरन्ति ।"
दिवाकराः सर्व्वतः प्रतिहताः अर्थानां
रचना: अर्थार्पितमाः येषाम् ।" इति तट्टी-
यां श्रीधरस्वामी । रचयतीति । रचि + युच् ।
पू । विश्वकर्म्मणो भार्य्या । यथा, श्रीमद्भाग-
ते । ६ । ६ । ४४ ।
बहुर्द्दशाकर्ण्य भार्य्या रचना नाम कन्यका ।
सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् ।")
तः, त्रि, कृतः । रचयतेः कर्म्मणि क्तप्रत्य-
न निष्पन्नः । यथा,—
मिरः मञ्जीरपोरिनिमयरचनाभीरहदये:
प्ररायाणदहोद्भिन्नसुरदर विम्बोपिनिबद्दम् ।"
इति दुर्म्मरस्तवस्तुतिः ।
. स्त्री, (रञ्जयतीति । रञ्ज + ण्वुल् । निपा-
नात् सिद्धम् ।) कोद्रवनम् । इति शब्द-
रत्नावली ।
, पुं. (रञ्जयतीति । रञ्ज + ण्वुल् । निपातना-
त्साधुः ।) नराजः । (यथा, गौ० रामायणे ।
१ । ८८ । २८ ।
"मत्तपुष्पदर्शोभिणी इष्टात्तरथितिदत्तः ।
लिवाय इव वीताया याद्यन्ति नरोत्तमः ।")

रेणुः । ("अर्थाः पादरजोपमाः ।" इति
हितोपदेशः । १ । १३६ ।) गन्धभेदः ।
आर्त्तवम् । इति शब्दरत्नावली ।
(स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
९ । ४५ । ७१ ।
"दृढबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ।"
विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । १ । ८० ।
"तथा तपश्च विरजो रजस्वान्वरभृत्तथा: ।"
वसिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १० । १३ ।
"ऊर्जायान्तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ।
रजो गात्रोर्द्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ।")
रजः [स्] क्ली, (रज्यते रञ्जनीति । रञ्ज + "भू-
रञ्जिभ्यां कित् ।" उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।)
स्त्रीणां मासि मासि योनितःस्रवद्रक्तम् । तत्-
पर्य्यायः । पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २१ । ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनौ । ४ । १०९ ।
"रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमः ।"
अस्य लक्षणं यथा,—
"हृत्प्रनालिकया स्रावः शरीरस्यैव देहिनाम् ।
कथयामाः प्रवन्निव रक्तमित्यभिधीयते ।
रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ।"
"नारीणां रजसि योषयोषमाने शनैः शनैः
स्तनयोर्मांसपयोन्मिः रड्डिर्भवति ।" इति वद्धे
इत्यध्याये १८ अध्यायः ।
"मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ।"
इति वाग्भटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःख-
हेतुः । रजोऽस्त्रः पुंलिङ्गोऽपि । यथा,—
"रजोऽयं रजसा साईं कौसुम्भकुसुमेष्विव ।"
इत्यमरटीका । इति भरतः ।
महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्म्मः
कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्ष-
धर्म्मः ।
"तथा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः
स्मृताः ।"
अभिसंरम्भो हिंसाभिनिवेशः । इत्यश्वमेधिक-
पर्व्व । अपि च ।
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ अध्यायः ।
अपि च ।
"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ।"
"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ।"
"सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।"
"लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ।"
"कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ।
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ।
"सत्त्वं रजस्तम इति इत्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसंयोगितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ।
प्रभवन्ति यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ।
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ।
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ।
यदा सदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ।"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ।
परागः । इति मेदिनी । से, ३२ । (यथा,
भागवते । ४ । २४ । २२ ।
"पद्मकोषरजो दिक्षु विधिनद्भयनोत्सवम् ।")
रेणुः । अस्य पर्य्यायः धूलिशब्दे द्रष्टव्यः ।
(यथा, माघे । २ । ४६ ।
"पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ।")
निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—
"आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
तथाश्वरथयानानां गवाञ्चैव रजः शुभम् ।
अशुभञ्च विजानीयात् खरोष्ट्राजाविकेषु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ।
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ।
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्ज्जनीरजः ।
एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारणम् ।"
इति गारुडे ११४ अध्यायः ।
(रात्रिः । इति निघण्टुः । १ । ७ । उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।
"वियत्तिरोधरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव
आतासु बर्हणा ।"
'रज उदकम् ।' इति तद्भाष्ये सायणः ।
लोकम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।
"असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि सम-
कृण्वन्निमानि ।"
"रजसि लोके ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।
ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ३२ । २ ।
"वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि
रजसा पुरुष्टुत ।"
"रजसा ज्योतिषा स्थोतिषा । निमुशब्दैः
यदा रजःशब्देन [illegible] पार्थिवान्
लोकान् ।" इति तद्भाष्ये

रजःग्रस्तः, पुं, (रजसि दैत्ये। ग्रसे+"अधिकरणे शेतेः।" ३।२।१५। इति अच्।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला। (धूलिधूसरिते, त्रि। रजसस्वी। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ५। ८।
"या तेऽग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा।"
"रजःशया रजतमयीति।" तद्भाष्ये महीधरः।)

रजःसारथिः, पुं, (रजसो सारथिरिव।) वायुः। इति शब्दरत्नावली।

रजतः, पुं, (रज्यते चित्तमनेन श्वेतिमानमाचा-नयति [illegible]। रञ्ज+"पृषिरञ्जि-भ्यां कित्।" ३। ११०। १४५। इति अतच्।) [illegible]। [illegible] इति भाषा। (यथा, भागवते। १०। ९१। १२।
"रजतं ...[illegible]...")
[illegible]

[illegible]

इति मात्स्ये ८० अध्यायः।

[illegible]

रजतं, क्ली, [illegible]

[illegible]

वाय्वपि सद्व्या रजतमयायोग्यकल्पयते।
यथार्थंपित्र्यभोज्यादौ पितृणां राजतं मतम्।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मादद्भुतं तत् पितृवल्लभम्।
अमङ्गलं तद्यत्नेषु देवकार्येषु वर्ज्जितम्॥"

इति मात्स्ये १७ अध्यायः॥

रजतद्युतिः, पुं, (रजतस्येव द्युतिरस्य।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥

रजतप्रस्थः, पुं, (रजतवन्मयः महत् शुभ्रो वा प्रस्थः सानुरस्य।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव। शाक-पार्थिवादित्वत्समासः।) रौप्यपर्व्वतः। तस्य परिमाणं दानविधिश्च यथा,—
"राजतो नवमस्तद्वद्भ्रमः शर्कराचलः।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम्।
यत्प्रसादादमरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः।
पञ्चभिर्म्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनावरः स्मृतः॥
अशक्तो विंशतेरूर्द्ध्वं कारयेत् शक्तितः सदा।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत्॥
पूर्व्ववद्राजतान् कुर्य्यान्मन्दरादीन् विधानतः॥"
पूर्व्ववत् रत्नाचलवत्।
"कलधौतमयांस्तद्वल्लोकेशान् स्थापयेद्बुधः॥
ब्रह्मविष्ण्वर्कवत् कार्य्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः।
राजतं स्याद्यदन्येषां सर्व्वं तदिह काञ्चनम्॥
शेषञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्यात् होमजागरणादिकम्।
दद्यात्तु प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्व्वतम्॥
विष्कम्भशैलान् ऋत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः॥
पितॄणां वल्लभं यस्मात् हिरण्याब्जाः शङ्करस्य च।
रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात्॥
इत्थं निवेद्य यो दद्यात् रजताचलमुत्तमम्।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥
सोमलोके गन्धर्व्वैः किन्नराप्सरसाङ्गणैः।
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम्॥"

इति मात्स्ये ७ अध्यायः॥
(कैलासपर्व्वतः। यथा, महालिङ्गार्च्चनतन्त्रे।
"रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः॥")

रजताद्रिः, पुं, (रजतमयवत् शुभ्रो वा अद्रिः। शाकपार्थिववत् समासः।) कैलासपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ९४॥

रजनं, क्ली, (रज्यते इति। रञ्ज+"रञ्जेः क्युन्।" उणा० २। ७८। इति क्युन्। "रजनरञ्ज-नप्रयुक्तानाम्।" ६। ४। २४। इति [illegible]।) रागः। इति [illegible]। (यथा, महाभारते। ५। ६९। ८।
"यथा च रजनी शुक्ले महारजनरञ्जिते।
[illegible]॥")
[illegible] पुं, [illegible] वाजसनेयसंहितायाम्। ३०। ७। १२॥

"रजनी वै कौशेय: [illegible]
यमयात्॥")

रजनिः, स्त्री, (रजति [illegible]
बाहुलकादनिः। इत्युज्ज्वलः।) [illegible]
रात्रिः। इत्यमरटीका। (यथा, कथा-
सरित्सागरे। १८। १४१॥
"इत्थं स्थाय समयं [illegible]
आमन्त्र्य विप्रान् [illegible]

रजनी, स्त्री, (रजनि+[illegible]
रात्रिः। (यथा, महाभारते। [illegible]
"सा सुप्ता [illegible]
विश्रान्ता [illegible]
हरिद्रा। (अस्याः पर्य्यायो [illegible]
"हरिद्रा पीतिका [illegible]
मेहघ्नी रजनी पीता [illegible]

इति [illegible]

यथा, सुश्रुते। ४२। ४८।
"अस्याः [illegible]
यदमरं पीतमिदं रजन्या
[illegible]
[illegible]
जतुका। इत्यमरः। २। ४। ११।
बृहत्संहितायाम्। ४३। ८।
[illegible]
नीलिनी। इति मेदिनी। ने, ११।
चौपवस्त्रदीमेदः। यथा, महाभारते।
"अनुमती सिनीवाली [illegible]
नन्दा राकेति॥")

रजनीकरः, पुं, (रजनीं करोति।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली।
यथा, ४। ९८। १४।
"हिला यहान् सुतान् [illegible]

[illegible]

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजन्यां गन्धो यस्याः। बिजाधारात् तथात्वम्।)
पुष्पविशेषः। इति लोकप्रसिद्धः।

रजनीचरः, पुं, (रजन्यां चरति।
"चरेष्टः।" ३। २। १६। इति ट।) राक्षसः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रघौ।
"स तथा वज्र संयुतो [illegible]
तथा च।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति चरके शारीरस्थाने।)
चौरः। यामिकभटः। ([illegible])
यथा, हरिवंशे। [illegible]
"[illegible]

रजनीजलं, क्ली, (रजन्या जलम्।) [illegible]
इति हारावली। [illegible]

नः, पुं, (रजस्का धूलियुक्ताः पुष्पाणि यस्य ।) पुलिन्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ... हस्तिपकः ॥)
नी, स्त्री, (रजसा युक्तम् ।) प्रदीपः । ... ११ । १ । १६ ॥ (यथा, रामायणे । ... । ११ । १११ ।
"... महानि रजस्वलानि ।
... भूमानं ... विविश सा ॥")
... स्त्री, (रजसा दर्शने विकारी ...) देवादिन्यायुक्तम् । इति शब्दरत्नावली ।
..., पुं, (रजस्तमोऽस्यास्तीति । रजस् + ... विनिर्मलरुधिरप्रभृति ... ।" ... मूलकः ।) मेषः । निगमः । रजतादि- । ११ । १०४ ॥
..., पुं, (रजोऽस्यास्तीति । रजस् + "रजः- ... मतुप् ।" ४ । २ । ११० । ... वलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । टे, ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"... धीटवादिः स्यात् वाहनस्य रजस्वलः ।
... ॥"
... पूर्व्वदले द्वितीये भागे ॥
रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
"... ।
... ॥"
... गुणयुक्तः । पुष्पपाठः । यथा, मनुः । ... ७७ ।
"... रागाभिभूतं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥")
..., स्त्री, (रजोऽस्त्यस्याः । "रजःकृष्या- ... " ५ । २ । ११२ । इति वलच् । टाप् ।) ... युक्ता । तत्पर्य्यायः । स्त्रीधर्म्मिणी २ ... ३ आत्रेयी ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६ ... ७ उदक्या ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ ... ९ पुष्पहासा १० । इति शब्दरत्ना- ... ॥ पुष्पिता ११ अवीरा १२ विमली १३ ... १४ । इति जटाधरः ॥ ... १५ ... १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ ... प्रायश्चित्तम् । "काश्यपः ।
"... तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
... निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
... तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
... विशुद्धिः स्यात् आपस्तम्बवचनं यथा ॥
... तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
... निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
... तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
... विशुध्येत ब्राह्मणी कामचारतः ॥
... कामतश्चरेदर्द्धं ब्राह्मणी सर्व्वजातिषु ॥'
... रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वला- ... एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः । ... तस्य द्वैगुण्यम् । नक्तव्रतम् । असवर्णरज- ... अर्थं त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः ।

... यथासंख्यम् । ... सवर्णाकरणम् ।
'... संस्पृष्टा ... ।
... प्रायश्चित्तं ... ॥
... शुध्यति ।
... ॥'
इति ... । ... कामतः ॥
अत्र ... । ... इत्याङ्गिराः ।
'... संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
... प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
... द्विरात्रं तु ... समाचरेत् ।
... त्र्यहं समाचरेत् ॥'
... पूर्व्ववत् । आपः ।
'रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजम्बुकादिभिः क्वचित् ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥'
अत्रापि ... ।
'... तु ये काश्यादयोऽपि ... यदि ।
... प्रकृर्व्वन्ति ... ॥'
... पञ्चगव्यपानं ... । ... ।
... ।
'... भूत्वा ... ।
... ॥'
तदशक्तौ पुराणैकदानम् ।" इति प्रायश्चित्त- तत्त्वम् ॥ * ॥ अपिच ।
'शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता दैवपित्र्ययोः ।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥'
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
तस्यां गमने पापं यथा,—
"प्रथमे दिवसे कामी यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
ब्रह्महत्याचतुर्थांशं लभते नात्र संशयः ॥
स पुमान् हि कर्म्माहों दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
अधमः स च सर्व्वेषां निन्दितश्चाश्रमस्थितः ॥
द्वितीयदिवसे नारीं यो गच्छेच्च रजस्वलाम् ।
कामतः परिपूर्णाञ्च ब्रह्महत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुरार्च्चने ॥
अभक्ष्योऽपस्पृश्यः स्यादिप्राह्निरयभाषितम् ॥
तृतीयदिवसे नारीं यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
स भ्रष्टो ब्रह्महत्याश्च लभते नात्र संशयः ॥
पूर्व्ववत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्व्वकर्म्मसु ।
अन्नपुष्पा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अपूर्व्वे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेद्रजस्वलाम् ।
रेतपाः पितरस्तस्य एवमेतन्न संशयः ॥
एकस्तु पुरुषो याति द्वितीयां काममोहितः ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा सदा स पुरुषाधमः ॥
ऋतुकाले तु सम्प्राप्ते पितरं भोग इष्यते ।
ऋतुकालाभिगामी यो ब्रह्मचार्य्येव सम्मतः ॥
न गच्छति च यः क्रोधात् मोहाद्वा पुरुषाधमः ।
ऋतौ ऋतौ भ्रूणहत्यां प्राप्नोति पुरुषश्चरन् ॥"
इति वाराहे गुह्यकर्म्मवर्णनं नामाध्यायः ॥

(अपि च ।
"... ।
... ।
... ॥"
तथा च ।
"... ।
... ॥
... ।
... ॥
... ।
... ॥"
इति सुश्रुते शिरीरस्थाने २ अध्यायः ॥)
रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । यथा । "पुरू- रवसो ... । स राजोर्द्धमन- ... । ... पुत्रादुत्पादयामास । ... । रजिः पञ्च पुत्रशतान्यतुलवीर्य्यपराक्रमान् ।" इति विष्णु- पुराणे ४ अंशे । ८ । ९ अध्यायौ ॥ (राज्ञम् । कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २६ । ६ ।
"सं रजिं ... ।
... ।"
"रजिं ... कन्या वा राज्यं वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । १२ । "रजिष्ठया रज्ज्वा पश्व आ गोस्तूतुर्षति पर्य्यग्रं दुवस्युः ॥"
"रजिष्ठया ऋजुगमया रज्ज्वा रज्ज्वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
रजोगुणं, क्ली, (रज इव वसति संवृणोतीति । वस् + अच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रजोरसं, क्ली, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + "हरते- रनुद्यमनेऽच् ।" ३ । २ । ९ । इति अच् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥
रज्जुः, स्त्री, (सृज्यते रज्यते इति । सृज् + "सृजे- रसुम् च ।" उणा० १ । १६ । इति उः । असुमागमश्च । धातुसकारलोपश्च । आगम- सकारस्य षत्वम् । दकारः । तस्यापि जुत्वम् । जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राप्तिजातिश्चार- भूत्यादीनामिति कथनात् न लुट् ।) बन्धन- साधनवस्तु । दड़ी इति भाषा ॥ तत्- पर्य्यायः । शुल्बम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५ इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ शुल्बा ६ । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ शुल्वम् ७ शुल्वः ८ शुल्वा ९ शुल्वी १० सुम्बम् ११ वराटः १२ वटाकरः १३ वटीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६८ ।
"कार्पासकीटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥")
वेणी । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (प्रत्यङ्ग- विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
"रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः ॥")

रञ्जकं, क्ली, (रञ्जयतीति। रन्ज् + णिच् + ण्वुल्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः॥)

रञ्जकः, पुं, (रञ्जयतीति। रन्ज् + णिच् + ण्वुल्।) कम्पिल्लकः। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रीतिजनकः। वस्त्रादिरागकर्त्ता च॥ (अस्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ। ४। २१६।
"श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे॥"
नाशादिति शेषः॥ पित्तान्तर्गतोऽग्निविशेषः। यथा,—
"यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकृदुक्तः।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः॥)

रञ्जनं, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति। रन्ज् + करणे ल्युट्।) रक्तचन्दनम्। इति मेदिनी। ने, ११५॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पत्राङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनं तथा।
पट्टरञ्जनमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (रन्ज् + णिच्। भावे ल्युट्। प्रीतिजननम्। यथा, रघौ। ४। १२।
"तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात्॥")

रञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति। रन्ज् + णिच् + ल्युः।) रागजनकः। इति मेदिनी। ने, ११५॥ मुञ्जतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रञ्जनकः, पुं, (रञ्जन + कन्।) कट्फलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कट्फलशब्दे विज्ञेयः॥)

रञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति। रन्ज् + णिच् + ल्युः। रञ्जनशाली दृश्येति।) चक्षुष्कटः। आपुमाह इति भाषा॥

रञ्जनी, स्त्री, (रञ्जन + ङीप्।) गुञ्जारोचनिका। नीली। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"नीली तु नीलिनी तूणी कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका।
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) मञ्जिष्ठा। इति मेदिनी। ने, ११५॥ शेफालिका। इति शब्दचन्द्रिका। हरिद्रा। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा।
मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) पर्पटी। इति राजनिर्घण्टः॥

रट, वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्॥) रटति। इति दुर्गादासः॥

रटन्ती, स्त्री, (रटते पुरुषमङ्गलमिव कथने इति। रट् + बहुलवचनात् झच्। ङीप्।) माघकृष्णचतुर्द्दशी। तत्र अरुणोदयकाले स्नानं कर्त्तव्यम्। यथा। यमः।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेक्षते यमम्॥"
उदयवेलायामरुणोदयवेलायाम्।
"अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्द्दशी।
तमारुणोदयकाले तु तत्र स्नानं महाफलम्।
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥"
अत्र तिथिकृत्यत्वात् गौणचान्द्रादरः। अथारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्ब्बोक्तचतुर्द्दशयमतर्पणञ्च। यत्तु उदयवेलायां सूर्य्योदयवेलायां अनर्काभ्युदिते इति ईदृशं गमितं व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यधृतवचनारुणोदय इति दृष्टान्ताद्यनवलोकनेनेति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ किञ्च।
"अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्य्यात् सरिज्जले।
शतजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति।
रटन्ती नाम विख्याता सर्व्वपापहरा शिवा॥"
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः॥
क्वचित् पुस्तके सरिज्जले इत्यत्र वह्निज्वाले इति पाठः॥ *। तत्र श्यामापूजाविधिर्य्यथा,—
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरैः।
चक्रवर्त्ती महाराजो भवत्येव न संशयः॥"
इति दक्षमोहतन्त्रे ७ पटलः॥
अपि च।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तदायां कालिकापूजा सर्व्वविघ्नोपशान्तये॥"
इति कालिकापुराणम्॥ *॥
अपरञ्च।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुण्डमालिनीम्॥"
इत्याद्यार्य्यपूजामविज्ञातव्यतत्त्वार्थेनपुस्तवचनम्। अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

रटितं, त्रि, कथितम्। रटधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (भावे क्तः।) कथनमात्रे, क्ली। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १७४।
"ननन्दुरिरचितैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटहध्वनैर्द्धावैः।
अमनुत रटितैश्च कर्करेटोः
परिगलितां गमनोत्सुकश्रियामाम्॥")

रठ, भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) भाषणं कथनम्। रठति। इति दुर्गादासः॥

रण, वति। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रणति। वति शब्दे। इति दुर्गादासः॥

रण, म गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, रणयति। इति दुर्गादासः॥

रणं, क्ली पुं, (रणन्ति शब्दायन्तेऽत्रेति। रण् + "अर्त्तिन।" ३। ३। ५८। इत्यप्। "बाधारण्योरयमर्त्त्याणम्।" इति काशिकोक्तः अप्।) युद्धम्। इत्यमरः। २। ८। १०४॥ (यथा, मनौ। ७। ६०।
"न ... ...
न कर्णिभिर्नापि ... ...
रमणम्। यथा, ऋग्वेदे। ८। ...
"प्रावितो प्रापि पूरुणार्य ...
"रणाय रमणाय।" इति ...
रमणीये, त्रि। यथा, तत्रैव। १। ...
"एकस्यावन्तो ...
"रणाय रमणीयाय।" इति ...

रणः, पुं, (रण् + अप्।) शब्दः। इति मेदिनी॥ गतिः। इति ...

रणतूर्य्यं, क्ली, (रणस्य तूर्य्यम्।) तत्पर्य्यायः। संग्रामपटहः २ ... इति त्रिकाण्डशेषः॥

रणप्रियं, क्ली, (रणे प्रियम्।) ... राजनिर्घण्टः॥

रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य। ... तथात्वम्।) श्येनकपक्षी। इति ... (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। ...
"स्तव्यः स्तवप्रियः ...
युद्धप्रियमात्रे, त्रि। यथा, कादम्बर्य्यां ...
"रणप्रियः साहसिकः
त्रिविष्टपधर्म्मकामार्थैः कृतो ...

रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य ... हस्ती। इति शब्दमाला॥

रणमुष्टिः, पुं, विषमुष्टिक्षुपः। ...

रणरङ्कुः, पुं, (रणेषु रङ्कुर्मन्दः।) हस्ती। तत्पर्य्यायः। प्रतिमः ३। ... वनौ। २०४॥

रणरणं, क्ली, उद्वाहनम्। इति ...

रणरणः, पुं, (रणरण इति ... अव्यक्तं शब्दमाहरत्।) मशकः। ... शेषः॥ (रणे रणः शब्दो यस्य ... शौर्य्ये, त्रि। यथा,—
"अयाह: करयो रणो रणरणो ...
धृत्वा येन रमा रमा रमरमा ...
सश्रीमानदयो दयो दयदयो ...
विशुक्लिंशुरभीरभीरभरभीराभीर ...

रणरणकः, पुं, उत्कण्ठा। इति वैज... २२६॥ (यथा, उत्तररामचरिते ...
"अयि सेयं रणरणककारिणी ...
विरहभावना दैव्याः स्वप्नेऽपि ...

रणसङ्कुलं, क्ली, (रणस्य सङ्कुलम्।) इत्यमरः। २। ८। १०६॥

रणस्तम्भः, पुं, (रणस्य स्तम्भः ...) मणी। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रि, (रम्+“अमन्तात् डः।” उणा० ११३। इति डः।) अर्हद्धर्म्मावच्छिन्नाय-
। धूर्त्तः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
, पुं, (रण्ड इवेति। रण्ड+कन्।) अफल-
:। इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्त्री, (रमन्तेऽत्रेति। रम्+“अमन्तात्
।” उणा० १। ११३। इति डः। टाप्।)
कपर्णी। इत्यमरः। २। ४। ८८। (यथा,
हुलात् सभयं हृतं पालिधारधमर्द्दितम्।
ाशोधितगात्रस्य सैव कज्जलीकृतम् ॥”
: वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे हस्तलोमनाशरसे॥)
वा। राँड् इति भाषा॥ यथा। तिष्ठति
ा विकर्म्मस्त्रीभ्यः स्वहृदयं यनक्तीत्यर्थः।
: संक्षिप्तसारे तिङन्तपादः॥
ामी [न्] पुं, (रण्डो विफल आश्रमः
ास्यस्य। रण्डाश्रम+इनिः।) अष्टचत्वा-
द्दतूर्द्ध्वोपरिभार्य्याविहीनः। यथा, भवि-
्राणम्।
त्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि।
्या वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
क्ली, (रमणमिति। रम्+भावे क्तः।)
ुनम्। इत्यमरः। २। ७। ५७॥ (यथा,
्यांसप्तशत्याम्। ५४९।
ापरीतमपि रतं ते सोतो नद्या इवानुकूल-
मिदम्।
:तरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो
हरति ॥”
ु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
ाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
ाद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् ॥
तीयं सुरतं साक्षान्नानाकारैः कल्पितम्॥”)
ह्यम्। इति मेदिनी। ते, ४९॥ अनुरक्ते, त्रि।
यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ५०५।
ातुल्यगुणनिर्व्विण्णा तद्विपक्षस्तुतौ रता॥”
ुक्तः। यथा, मनुः। २। २३५।
ावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।
ष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्य्यात् प्रियहिते रतः॥”)
ील:, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संबध्ना-
ीति। कील्+कः।) कुक्कुरः। इति हेम-
न्द्रः। ४। ३४६॥ (रतस्य कीलः।) सुरत-
ाण्टकश्च॥
ूजितं, क्ली, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
ालीनवाक्। तत्पर्य्यायः। मणितम् २। इति
हेमचन्द्रः॥
ुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
इति त्रिकाण्डशेषः। ६। ४४॥
्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
ाली, [न्] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
इति। तल+णिनिः।) पिड्गः। इति शब्द-
माला॥

रततालो, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। ङीप्।)
कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतनारीचः, पुं, (रते नार्य्या चिनोतीति।
चि+डः।) नारीणां शीत्कारः। कुक्कुरः।
स्मरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ पिड्गः।
इति शब्दमाला॥
रतनिधिः पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।)
खञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥
रतहिकं, क्ली, (रतस्य अहिरम्न। शेषादिभाषेति
कप्।) दिवसः। सुरस्नानम्। अष्टमङ्गलम्।
इति मेदिनी। के, २१०॥
रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रण इव कष्ट-
दायकं यस्येति वा।) कुक्कुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥
रतशायी, [न्] पुं (रतेन श्यति तनूकरोत्यात्मान-
मिति। शो+णिनिः।) कुक्कुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३५६॥
रतहिण्डकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिण्डते इति।
हिण्ड्+ण्वुल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ लम्पटः। लोचा इति भाषा। तत्-
पर्य्यायः। पिड्गः २ अलीकः ३ पल्लवः ४
द्रावकः ५ भुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
भङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० स्वस्तिकः ११
रतनारीचः १२ बन्धकः १३ रततालो १४
कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
दासीप्रियः १९ कुण्डकीटः २०। इति शब्द-
माला॥
रतान्दुकः, पुं, (रतार्थमन्दुक इव।) कुक्कुरः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥
रतान्धी, स्त्री, (रते अन्धीव।) कुज्झटिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतामर्द्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्द्दोऽस्य।)
कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥
रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगतिर्यस्याः।)
वेश्या। इति शब्दमाला॥
रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति। अर्थ+णिनिः।
ङीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥
रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति। रम्+क्तिन्।)
कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ४। ९।
“मनो मथ्नाति सर्व्वेषां पञ्चबाणेन कामिनीम्।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वात् कामस्य कामिनी वरा।
बभूवातीव ललिता सर्व्वेषां मोहकारिणी॥
रतिर्बभूव सर्व्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सतीम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः॥”)
तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
दक्ष उवाच।
“मद्देहजेयं कन्दर्प मद्रूपगुणशालिनी।
एनां गृहीष्व भार्य्यार्थे भवतः सदृशी गुणैः॥
एषा तव महातेजाः सर्व्वदा सहचारिणी।
भविष्यति यथाकामं धर्म्मतो वशवर्त्तिनी॥

मार्कण्डेय उवाच।
इत्युक्त्वा प्रददौ दक्षो देहस्वेदजलोद्भवाम्।
कन्दर्पायाग्रतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति
ताम्॥
तां वीक्ष्य मदनो रामां रत्याख्यां सुमनोहराम्।
आत्मासुगेन विद्धोऽसौ मुमोह रतिरञ्जितः॥”
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥
अनुरागः। (यथा, भागवते। १। २। ८।
“नोत्पादयेद्द यदि रतिं श्रम एव हि केव-
लम्॥”)
रतम्। (यथा, हहत्संहितायाम्। ७४। १८।
“कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुमृदुपीड़ितस्तनाम्।
उत्स्तनीं समवलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः॥”)
गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४९॥ (अप्सरो-
विशेषः। यथा, महाभारते। १३। १९। ४५।
“विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च।
एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः॥”
प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।
“तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥”
‘रतिः प्रीतिः।’ इति तट्टीकायां रामानुजः॥)
रतिबन्धा यथा,—
“न भवन्ति यदा नार्य्यस्तुष्टा बाह्यरते मताः।
नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तव्याः कामिभिः स्त्रियः॥
पद्मासनो नागपाशो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च॥
हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
क्षुब्धो वै धेनुकश्चैवमुत्कण्ठस्तु ततः परम्।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोड़शः॥”
इति रतिमञ्जरी॥
एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥
रतिकुहरं, क्ली, (रत्याः कुहरम्।) योनिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्।
तत्पर्य्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २। २५।
“अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्म्मभिः।
धर्म्मोऽयं गृहिणां काले पर्व्ववर्ज्जं रतिक्रिया॥”)
रतिगृहं, क्ली, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरञ्च॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम्। ५३। १६।
“पञ्चाश्रमिणामभितं धान्यायुधवह्निरतिगृहा-
णाञ्च।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः॥”)
रतिनागः, पुं, षोड़शरतिबन्धान्तर्गतचतुर्दशबन्धः।
तस्य लक्षणं यथा,—
“पीड़येदूरुयुग्मेन कामुकं कामिनी यदि।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः॥”
इति रतिमञ्जरी॥
रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः।) कामदेवः। इत्य-
मरः॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। १०।

"पश्चान्निपत्य समाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्योन्मुखे ।
विधया सममेव ये धनुरिषून् पौष्यान् वहन्
पञ्च च ।")

देशविशेषस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो यथा,—
"वाचि श्रीमाथुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां
कटाक्षे
दन्ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रेयसीनाम् ।
तैलङ्गीनां नितम्बे सजलघनरुचौ केरलीकेश-
पाशे
कार्णाटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुर्जरीणां
स्तनेषु ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥

रतिनागरकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्वार्थे कन् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"पीडयेदूरुयुग्मेन कामुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तदाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥

रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली । सुरतप्रियश्च । (स्त्री, शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
"गोदाश्रमे त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥")

रतिमदा, स्त्री, (रतौ मदोऽस्याः ।) अप्सरः । यथा,—
"अथोपेन्द्रा रतिमदाप्सरसः शुभदाशया ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ।

रतिमन्दिरं, क्ली, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः । इति जटाधरः ॥ मैथुनगृहम् । यथा,—
"अन्धारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
व्याहृतं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
हास्यं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि
मौनावधिः
सर्वं तावधि तावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः सख्य इव ।) रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"पादमेकं ध्वजे च कामुकं यदि कामुकी ।
रतिमित्रस्तदाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

रतिरमणः, पुं, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

रतिवर्द्धनं, क्ली, (रतिं वर्द्धयतीति । वृधि + ल्युट् ।) त्रिफलाविशेषः । इति वाराहसंहिता । ६० ।

रतिसुन्दरा, स्त्री, (रतौ सुन्दरा ।) त्रिपुराभैरवी । इति शब्दचन्द्रिका । त्रिपुरा देवी इति तन्त्रः ।

रतिसुन्दरः, पुं, (रत्या सुन्दरः सुखावहः ।) रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"नारीपदद्वयं कामी धारयेद्धृदये यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्धः स्याद्रतिसुन्दरः ॥"
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ॥

रतुः, स्त्री,(ऋतीयते इति । सत्यार्थक ऋत्-सौत्रधातुः + "ऋतेरम् च ।" उणा० १ । ८४ । इति कुः । अम् च ।) देवनदी । सत्यवाक् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रत्नोद्वहः, पुं, (रत्नं उद्वहति प्रापयतीति । उत् + वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥

रत्नं, क्ली, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् + "रमेस्त च ।" उणा० ३ । १४ । इति नः सकारस्य तान्तादेशः ।) अश्मजातिः । मुक्तादि । तत्पर्यायः । मणिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ४५ ।
"न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥")
स्वजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।
"स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ।")
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ *॥

अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
"बभूव परीक्षा रत्नानां बलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते ॥
वरव्याजेन पशुतां याचितः स सुरैर्मखे ।
बलो ददौ स्वपशुतामतिसत्त्वो मखे हतः ॥
पशुवत्स विशेत् स्तम्भे स्ववाक्यपाशनियन्त्रितः ।
बलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नबीजत्वमाययुः ॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाशिनाम् ।
रत्नबीजमयं ग्राहः सुमहानभवत्तदा ॥" *॥

अथ तस्याकरस्थानानि यथा,—
"तेषान्तु पततां वेगाद्विमानेन विहायसा ।
यद्यत् पपात रत्नानां बीजं क्वचन किञ्चन ॥
महोदधौ सरिति वा पर्वते काननेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवात् ॥
तेषु रक्षोविषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वज्रमुक्तामणयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवैदूर्याश्च पुष्परागाश्च ।
कर्केतनं सपुलकं रुधिराख्यसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः ॥ *॥
आकारवर्णौ प्रथमं गुणदोषौ तत्फलं परीक्षा
च ।
मूल्यञ्च रत्नकुशलैर्विज्ञेयं सर्वशास्त्राणाम् ॥
कुनृपैर्दूषणायन्ते यानि दोषहतेऽहनि ।
दीर्घकालेन पुष्यन्ति चोयन्ति गुणसम्पदा ॥
परीक्षार्थमिदं ज्ञानं रत्नानां पृथिवीभुजः ।

धारयं संपदो वापि कार्यं ।
प्राज्ञाः
स एव गच्छमानाया वेतार
इति गरुडे ।
विशेषरत्नपरीक्षा
देश महारत्नानि यथा ।
ततनयः
भवतु । चतुर्दश महान्ति
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि
"चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म
केतुर्निधिश्च सप्तैवमप्राणानि प्रचक्षते ।
भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी ।
पत्त्यश्वौ कलभश्चेति प्राणिनः सप्त
चतुर्दशैतानि रत्नानि सर्वेषां
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२
सटीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः
"धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्ते
ततो रत्नमिति
अथ रत्नस्य नामानि
यथा,—
"रत्नं क्लीबे मणिः पुंसि
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
"रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ।
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पान्ना ।
रागः । इन्द्रनीलः नीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्नविवरणं
मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ।
प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे

रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो यत्र ।
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ।

रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो यस्य ।
विशेषः । इति शब्दरत्नावली । (
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
"अस्ति द्वीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्यम्
हतप्रतिष्ठश्चास्ते भगवान् हरि
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे यस्य
ऽस्य ।) कुबेरः । इति ।
गर्भेऽस्य ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्ये
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १ । २
गुणवत्पुत्रवती च ।

रत्नदीपं,क्ली,(रत्ननिर्मितं दीपम् । शाक
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् ।
"सिंहस्कन्धाधिरूढा नानालङ्कार
चतुर्भुजा महादेवी नागयज्ञोपवीतिनी
शङ्खचक्रधनुर्बाणलोचनत्रितयान्विता
रक्तवस्त्रपरीधाना बालार्कसदृशीतनुः

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति मत्स्यपुराणे [illegible] ॥

रत्नपर्व्वतः, पुं, (रत्ननिर्म्मितः पर्व्वतः) महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकसुखदं नृणाम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्य्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्व्वकम् ।
स्थापयेत् पद्मरागाणामेकाशीतिं मुखे बुधः ।
पुष्परागशतं तद्वद्घोणायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हैमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशोः ।
भ्रूयुगे विद्रुमशतं शुक्ती कर्णद्वये स्मृते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकशतान्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्य्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैरुदरं कार्य्यं सौगन्धिकशतात् कटिः ॥
खुरा हैममयाः कार्य्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ।
सूर्य्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यं नाभिञ्च कारयेत् ।
गारुत्मतशतं तद्वदपानं परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वां शर्करया जिह्वा गोमयञ्च गुडात्मकम् ॥
गोमूत्रमाज्येन तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्रे चामरं दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुण्डलानि च हैमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेदेवमेवन्तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
धान्यानि च सर्व्वाणि पार्श्वेष्विक्षुमयास्तथा ।
नानाफलानि सर्व्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥
एवं विरचनं कृत्वा तद्वद्धोमाधिवासनम् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ।
गुडधेनुवदावाह्य इदमुदाहरेत्ततः ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधाम यतः पठन्ति
रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवासुदेवाः ।
तस्मात् समस्तभुवनत्रयदेहयुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीड्यमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्त्य भक्त्या
दद्याद्द्विजाय गुरवे जलपूर्व्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः
पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥
इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं
वितरति च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
कलिकलुषविमुक्तो बन्धुभिः पुत्त्रपौत्त्रैः
स हि मदनसरूपः स्थानमभ्येति शम्भोः ॥"
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने रत्नधेनुप्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥

रत्ननिधिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रत्नपारायणं, क्ली, (पारायणमेव । स्वार्थे अण् । रत्नस्य पारायणम् ।) सर्व्वरत्नाकरम् । यथा,—
"समुद्रमध्ये हैमी सर्व्वरत्नाधिकारा पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लक्ष्मीर् मम मैथिलि ! ॥"
इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभाव ।) नरकनरकविशेषः । यथा,—
"रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः ।
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नमुख्यं, क्ली, (रत्नेषु मुख्यम् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नराट्, [ज्] पुं, (रत्नेषु राजते इति । राज् + क्विप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठ ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न + मतुप् । मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो धीरकेतोः कन्या । यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।
"तस्याभवदभिधानाया मत्यां तस्योदपद्यत ।
सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥")
रत्नयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
"परार्द्ध्यवर्णास्तरणोपपन्न-
मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥"
मत्यादौ च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २८ । ५ ।
"धारत्नवन्तमस्तेषु भारविम् ॥"
"रत्नवन्तं रत्नशब्देन रमणीयफलमुत्तमं फलं मभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

रत्नवर्द्धकं, क्ली, (रत्नानि वर्द्धितुं शीलमस्य । वृध् + "लषपतपदस्थेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) पुष्पकरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नवर्द्धनशीले, त्रि ॥

रत्नसानुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्थे यस्य ।) सुमेरुपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

रत्नसूः, स्त्री, (रत्नानि सूते इति । सू प्रसवे + क्विप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।
"त्रिलोक्यां रत्नसूः श्लाघ्या तस्यां धनपतेर्हरित् ।
तत्र गौरीगुरुः शैलो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥"
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
"न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥")

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
"दुर्गं समाश्रित्य महोर्म्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥")
रत्नोत्पत्तिस्थानञ्च ॥ (स्वनामख्यातकविविशेषः । यथा, राजशेखरकृतश्लोकः ।
"मा स्म सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा इमे ।
इतीव स कृतो धात्रा कविरत्नाकरोऽपरः ॥"
स तु ध्वनिगाथापञ्जिका-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-हरविजयादिग्रन्थप्रणेता । आनन्दवर्द्धनादिभिः समकालिकः कविः काश्मीरदेशीयराजचिप्पटजयापीडस्य सभ्यः । यथा च राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४ ।
"मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्ति-वर्म्मणः ॥"
अवन्तिवर्म्मराज्यकालस्तु ८०० शकाब्दादारभ्य ८०६ शकाब्दपर्य्यन्तमासीदनस्तत्कालीन एवायं कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविजयाभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काश्मीरेषु प्रसिद्धमस्ति ॥)

रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्मात् ।) विष्णुरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।) रत्नचिह्नञ्च ॥

रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्म्मितः अचलः । शाकपार्थिववत् समासः ।) दानार्थमनिमयपर्व्वतः । यथा,—
"अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्व्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिशतेनाधमः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्व्वेण वज्रगोमेदैर्द्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्य्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्य्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विमलाचलः ।
पद्मरागससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।
पूर्व्ववद्गुरुऋत्विग्भ्यः मन्त्रमेतानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्व्वत ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं महागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं साग्रं वसेदिह नराधिप ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम् ।
तत् सर्व्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥"
इति मात्स्ये ९० अध्यायः ॥

रत्नाभरणं, क्ली, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणिमयालङ्करणम् । जड़ाओ गहना इति भाषा ॥ तस्य धारणगुणाः ।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

रत्निः, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ + "ऋतन्यञ्जीति ।" उणा० ४ । २ । इति कत्निच् ।) बद्धमुष्टिहस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ मुटुम् हात इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रक्तरक्तौ रक्तवे। इति मनः। (यथा, महा- भारते। ८। ८२। १८७।

"[illegible] सुदुर्मनाः।")

रकुं, क्लो, (रथेरङ्गम्।) चौनि। इति शब्द- रत्नावली।

रथ, पुं, (रमन्तेऽनेनेति वा। रम्+"हनि कुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्।" उणा० २।२। इति क्थन्। [illegible]) कायः। (यथा, [illegible]।

"[illegible] शरीरं रथमेव च।") चरणः। वेतसवृक्षः। इति मेदिनी। (अस्य पर्य्याये यथा,—

"[illegible]

[illegible]

इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

इति [illegible]

[illegible]

विक्रमार्थ्या हरिं गत्वा जग्मुर्गोलोकमीप्सितम्।
बभूवुर्गोपिकाः सद्यस्यक्त्वा मानुषविग्रहान्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः॥

देव्या रथयात्रा यथा,—

ब्रह्मोवाच।

"भूयस्त्वं संप्रवक्ष्यामि देव्याराधनमुत्तमम्।
यत् कृत्वा सर्व्वकामाप्तो भविता[illegible]र्भविष्यति॥
दन्तिदन्तमयैर्हेमकेदैर्वा मणिभिः सुशोभनैः।
विविधमद्ररागाद्यैर्मणिभिरुपशोभितैः॥
रथन्तैः कारयेद्देव्या धनभीमं मनोरमम्।
[illegible]पशोभितम्॥
[illegible] चामरैः कटकान्वितम्।
[illegible]रुपशोभितम्॥
तं रथं पूजयेत्तत्र [illegible]
पारिजातकपुष्पैश्च [illegible]
सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत्।
शशिनां शोभनां वत्स। महासुरवधङ्करीम्॥
पूजयेद्यविधानेन सर्व्वमङ्गलमङ्गलाम्।
दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्ध्यवासिनीम्॥
त्रिपुरसुन्दरीं [illegible] महिषासुरघातिनीम्।
प्रसीदतु सदा सेयं मम या वाञ्छितं हृदि॥
[illegible] नमस्कारयुतेन च।
[illegible]
[illegible]ष्टम्यां पूर्णायां [illegible]ष्टम्यां च।
[illegible]सु च॥
[illegible]सु च।
[illegible]
[illegible] कृत्वा वास्तुविचारितम्।
[illegible]शोभासमन्वितम्॥
पूर्वं च कारयेत्तत्र [illegible]
[illegible]भिः समङ्कुलाम्॥
[illegible] पूजयेत्।
[illegible]
[illegible]
[illegible] यत्र तदा प्रियम्॥
[illegible]
[illegible] प्रयच्छ मे॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

हेमपर्णाभिर्मांसैः [illegible]
[illegible] सुमनैश्च [illegible]
[illegible] तथा कन्या [illegible]
भक्ष्यभोज्यान्नपानैश्च [illegible]
भोजयित्वा समायेन देवि [illegible]
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेवं [illegible]
महता जनसंघेन [illegible]
[illegible] सर्व्वं पुष्पदूर्व्वादि [illegible]
प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः
सलिलेन यथा [illegible]
पुरशोभां पथे शोभां [illegible]
कारयीत तथा [illegible]
[illegible]
[illegible] विमोक्षया [illegible]
[illegible] तत्र
सर्व्वदा सर्व्वदेवेषु [illegible]
रथयात्रा तदा [illegible]
[illegible]
रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते [illegible]
आदित्यो रथयात्रादर्शनेन [illegible]
देवो दिव्यविमानस्था [illegible]
क्रीडन्ते विविधैर्भोगैः [illegible]
तथा त्वमपि देवेन्द्र। रथयात्रा[illegible]
[illegible] परमेश्व[illegible]

[illegible] उवाच।

रथयात्राकृतं पुण्यं [illegible]
पूर्व्वं यत् कथितं तात [illegible]
[illegible] नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्य[illegible]
यः पठेत् [illegible] भक्तिमान्।
स सुखं यशः सौभाग्यं [illegible]
लभते नात्र सन्देह [illegible]
[illegible] राज्यं पुरा [illegible]
[illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible]
इति देवीपुराणे
३८ अध्यायः॥

"शोभनायां [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इति [illegible]

"लक्षकः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः।
…रश्मिसौ युक्ता दश तेन निशाकरः।
…ख्याति चरति नक्षत्राणि रविर्यथा ॥ ३ ॥
…त्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः।
…नैः स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्व्वतः ॥ ४ ॥
…च भूमिजैरश्वैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥ ५ ॥
…भिश्चाप भौमस्य रथो हैमः सुशोभनः ॥ ५ ॥
…पतेरथाष्टाश्वः स्यन्दनो हैमनिर्म्मितः ॥ ६ ॥
…तमोमयो रथो मन्दस्यायसनिर्म्मितः । ७ ।
…र्भानोः केतोश्च तथा षड्भिर्हयैर्वृतः ॥ ८ ॥ ८ ॥
…महाग्रहाणां वै समाख्याता रथा नव ।
…ध्रुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
…ग्रहाराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः ।
…भ्रामयन्त्येनं सर्व्वाण्यनिलरश्मिभिः ॥"

इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥ * ॥

…शाधदेवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥
…रदहनार्थं महेश्वरादिरा देवा येन प्रकारेण
…निर्म्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये । १३२ ।
—७१ ।
…नेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
…च देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
…गच्छतु वो देवा महद्दानवजं भयम् ।
…इं त्रिपुरं धक्ष्ये क्रियतां यद्ब्रवीमि तत् ॥
…कथ मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम् ।
…मोपयिकं मह्यं सज्जयध्वं किमास्य वै ॥
…एवमस्तु तथोक्तास्ते शपितामहकाः सुराः ।
…युक्ता महादेवं चक्रुस्ते रथसत्तमम् ॥
…कूवरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचराबुभौ ।
…ष्ठानं शिरो मेरोरक्षो मन्दर एव च ॥
…चन्द्रश्च सूर्य्यश्च चक्रे काञ्चन-राजते ।
…कृष्णपक्षं शुक्लपक्षं पक्षद्वयमपीश्वराः ॥
…नेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
…दिद्वयं पक्षयन्त्रं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥
…कम्बलाश्वतराभ्याञ्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
…शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
…शनैश्चरस्तथा चात्र सर्व्वे ते देवसत्तमाः।
…वरूथं गगनं चक्रुश्चारुरूपं रथस्य ते ॥
…कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिवेणुं शातकौम्भिकम् ।
…मणिमुक्तेन्द्रनीलैश्च वृतं ह्यष्टमुखैः सुरैः ॥
…गङ्गा सिन्धुः शतद्रुश्च चन्द्रभागा इरावती ।
…वितस्ता च विपाशा च यमुना गण्डकी तथा ॥
…सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि ।
…एताः सरिद्वराः सर्व्वा वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
…धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वेण्वात्मकाः कृताः।
…वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
…ते सर्व्वे दर्पसम्पूर्णाश्चापतूणेष्वनूनगाः ।
…शरतस्तु शरा भूत्वा नानाजातिसुभाननाः ॥
…सुरसा सरमा कद्रूर्विनता शुचिरेव च ।
…तृषा बुभुक्षा सर्व्वोग्रा मृत्युः सर्व्वशमस्तथा ॥
…ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
…गदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्ययुः ॥
…युगं कृतयुगञ्चात्र चातुर्होत्रप्रयोजकाः ।
चतुर्व्वर्णाः सलीलाश्च बभूवुः स्वर्णकुण्डलाः ॥
तद्युगं युगपार्श्वस्थं रथशीर्षे प्रतिष्ठितम् ।
धृतराष्ट्रेण नागेन बद्धं बलवता महत् ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्व्वेदस्तथापरः ।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् ।
तान्यासन् वाजिनां तेषां भूषणानि महस्वनः ॥
पद्मद्वयं तक्षकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ।
नागा बभूवुरेवैते हयानां वालबन्धनाः ॥
ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुबन्धेष्टयस्तथा ॥
यज्ञोपवाहान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
मणि-मुक्ता-प्रवालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदग्रञ्च वषट्कृतम् ।
सिनीबाली कुहू राका तथा चानुमती शुभा ॥
योक्त्राण्यासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
कृष्णान्यथ च पीतानि श्वेतमाञ्जिष्ठकानि च ।
अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
अजरा ज्याभवच्चापि साम्बिका धनुषो दृढ़ा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तञ्च संवत्सरं विदुः ।
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो ज्याऽजराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
स इषुर्विष्णुसोमाग्नि-त्रिदैवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यग्निरभवच्छल्यं सोमस्तमोनुदः ।
तेजसः समवायोऽथ चेषोस्तेजो रथाङ्गधृक् ॥
तस्मिंश्च वीर्य्यवृद्ध्यर्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
तेजः संवसनार्थं वै सुमोचातिविषो विषम् ॥
कृत्वा देवा रथञ्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः ।
लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् ।
इदमापत्परित्राणं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथसत्तमम् ।
प्रशस्य देवान् साध्विति रथं पश्यति शङ्करः ॥
सुहुर्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्त्वा मुहुर्मुहुः ।
उवाच सेन्द्रानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः कॢप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
ईदृशो रथसम्पत्त्या यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवा विद्धा इवेषुभिः ।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्य्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सदृशो भवेत् ।
मुक्त्वा चक्रायुधं देवं सोऽपास्य इषुमाश्रितः ॥
धुरि युक्ता इवोक्षाणो घटन्त इव पर्व्वतैः ।
निश्वसन्तः सुराः सर्व्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्त्वा जग्राहाश्वांस्ततोऽग्रजः ।
ततो देवैः सगन्धर्व्वैः सिंहनादो महान् कृतः ।
प्रतोदहस्तं सम्प्रेक्ष्य ब्रह्माणं सूततां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे ।
सदृशः सूत इत्युक्त्वा चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरभरातुराः ।
जानुभिः पतिता भूमौ रजोग्रासञ्च ग्रासिताः ॥
देवो दृष्ट्वाथ वेदांस्तानभीष्टमुद्धृतान् भयात् ।
उज्जहार पितॄनार्त्तान् सुपुत्र इव दुःखितान् ॥
ततः सिंहरवो भूयो बभूव रथभैरवः ।
जयशब्दश्च देवानां सम्बभूवार्णवोपमः ॥
तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः ।
स्वयम्भुः प्रययौ वाहानुमन्त्र्य यथाजवम् ॥
ग्रसमाना इवाकाशं मुष्णन्त इव मेदिनीम् ।
मुखेभ्यः ससृजुः श्वासानुत्क्रमन्त इवोरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोद्यमानाश्चोदितेन कपर्द्दिना ।
व्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः क्षयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्रयविनिर्म्माणे ध्वजयष्टिमनुत्तमाम् ।
आक्रम्य नन्दी वृषभं तस्थौ तस्मिन् स्वेच्छया ॥
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दण्डहस्तौ रविप्रभौ ।
रथचक्रे तु रक्षेते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽन्तकरोऽरि-
णाम् ।
शरहस्तो रथं याति शयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तूर्णं समास्थाय महिषञ्चातिदारुणम् ।
द्रविणाधिपतिर्व्यालं सुराणामधिपो द्विपम् ॥
मयूरं शतचन्द्रञ्च कूजन्तं किन्नरं यथा ।
गुह आस्थाय वरदो जुगोप मरथं पितुः ॥
नन्दीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमत् ।
पृष्ठतश्चापि पार्श्वाभ्यां लोकस्य क्षयकृद्यथा ॥
प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचलाः ।
अनुजग्मू रथं शार्व्वं नक्रा इव महार्णवम् ॥

भृगुर्भरद्वाज-वशिष्ठ-गौतमाः
क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।
मरीचिरत्रिर्भगवानथाङ्गिराः
पराशरागस्त्यमुखा महर्षयः ॥
हरमजितमजं प्रतुष्टुवु-
र्वचनविधैर्विविधैर्विचित्रभूषणैः ।
रथस्त्रिपुरे सकाञ्चनाचलो
व्रजति सपक्ष इवाद्रिरम्बरे ॥
करिगिरिरविमेघसन्निभाः
सजलपयोदनिनादनादिनः ।
प्रमथगणाः परिवार्य्य देवगुप्तं
रथमभितः प्रययुः स्वदर्पयुक्ताः ॥
मकर-तिमि-तिमिङ्गिलावृतः
प्रलय इवातिसमुद्धतोऽर्णवः ।
व्रजति रथवरोऽति भास्वरो
ह्यशनिनिपातपयोदनिस्वनः ॥" *।)

अथ ज्योतिर्व्विदाभरणे रथकर्म्माह ।
"लोलमैत्रलघुशिष्णुकभेषु
स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः ।
सेनमङ्गुधवशास्तुतपस्ये
साधुराशिवति साधुभिरङ्गे ॥"

अथ रथचक्रमाह ।
"उष्णांशुशिक्षकरकीर्णपुरन्ध्रा-
द्दियन्दधवलयं वलयस्य ।
सप्तभागनिचितभ्रमनस्या-
दाविमध्यमनघो नवभागम् ॥
अग्रभे भवति संकमिरस
कूवरोद्गति —५०।

मन्मभोर्धैश्चनिरन्तरमम्मो
भोनिरिरमनम्मो नतु गर्भे ।"

अथ कृष्णैगणवशी रथकल्पम् ।

"पुष्यो पुनर्वसुज्येष्ठादुराधा रेवती हयोः ।
अश्वनादिनिमे हस्ताश्विनयं रोहिण्योम्गे ।
मार्गे मौम्यदिने मौम्यविथपि रथकर्म सत् ।"

अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।

"रथाकारं लिखेच्चक्रं भानुभाद्विलोकयेत् ।
[illegible] रथाग्रे [illegible] प्रदापयेत् ।
[illegible] मध्यद्वयम् ।
[illegible] च महोत्सवानां मध्ये चैव सुखप्रदम् ।"

[illegible] ज्योतिर्निबन्धभरतमेन [illegible] शुभा [illegible] । [illegible] । अथानन्तरं धीराः [illegible] रथानां [illegible] विधानं [illegible] । [illegible] रेवती [illegible] [illegible]

[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।"

[illegible] १० [illegible] ।

रथकथ्या, स्त्री, (रथानां समूह इति । "खल-गवादिभ्यो ग्यथ्येति ।" इति सुग्धबोधसूत्रेण कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्य्यायः । रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ । (रथ-कत्या । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ।)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ।

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अण् ।) रथनिर्म्माणकर्त्ता । छुतार इति भाषा । स तु करणीगर्भे माहिष्याज्जातः । (यथा, वाज-सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

"क्षौधसं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधायै रथकारं धैर्य्याय तक्षाणम् ।"

"रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ।) तत्पर्य्यायः । तष्टा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ काष्ठतट् ५ । इत्यमरः । सूत्रधारः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ।

रथकुटुम्बी, [न्] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं शीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् । तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-मरः । २ । ८ । ६० ।

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।) तालविशेषः । यथा,—

"अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।
सूर्य्यक्रान्तो विधुक्रान्तो वनभिन्नागपञ्चकः ।
इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमाप्यताः ।"
इति सङ्गीतरत्नाकरः ।

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भोऽस्य ।) स्कन्धवाह्य-यानम् । नररथः । तत्पर्य्यायः । कर्णीरथः २ प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ।

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहाराभिघातरक्षार्थं रथस्य चर्म्मावरणादिरचनम् । रथस्य गुप्तिः काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्य्यायः । वरूथः २ । इत्यमरः भरतश्च ।

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-युधः ।

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदेव नामास्य ।) चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली । (पुं, क्ली, रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

"रथः कौमो [illegible] धनुरथो रथाङ्गे चक्रार्ध्यौ रथचरणपाणिः [illegible] ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ।

रथद्रुः, पुं, (रथनामा द्रुः । यद्वा, रथस्य द्रुमः । तन्नीर्म्माणार्थत्वात् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ । (तदस्य पर्य्यायः ।

"तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्रुर्वञ्जुलस्तथा ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रथधुरः, त्रि, रथेन गच्छति यः । इति सुग्धबोध-व्याकरणम् । (क्वचित्तिङ्गे, पुं । यथा, महा-भारते । ११ । ३६—३१ ।

"रथन्तरस्य [illegible]
सामगिना [illegible]
यत्र [illegible] यति [illegible]
तद्रथादयथाइसं [illegible]
रथेन तरतीति । तॄ + [illegible]
घारिसहितमिदम् ।" १ । १
खच् । सुमुच । अत्र [illegible]
वयत्रार्यानुगमः । सामभेदे, [illegible]
वेदे । १ । १६४ । २५ ।
"जगता सिन्धुं [illegible]

"रथन्तरे एतमामके [illegible]
साधवः । स्त्रियां ङीप् । [illegible]
इंलिनस्य भार्य्या । यथा, [illegible]
"रथन्तर्य्यां सुतान् पञ्च [illegible]
इंलिनो जनयामास [illegible]

रथपर्य्यायः, पुं, ([illegible]
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वेतसशब्दे विवृतम् ।)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।)
हेमचन्द्रः ।

रथप्रा, स्त्री, नदीविशेषः । [illegible]
वली ।

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन [illegible]
आषाढशुक्लद्वितीयायां [illegible]
रोमयवरूपोत्सवः । यथा, [illegible]
"आषाढस्य सिते पक्षे [illegible]
तस्यां रथे समारोप्य रामं [illegible]
यात्रोत्सवं प्रकुर्य्याच्च प्रीणयेत् ।
तथा ।
कृष्णाभावे तिथौ कार्य्या [illegible]
मां जगन्नाथम् । या यात्रा [illegible]
तत्त्वम् ।
"नागः [illegible]
रथयात्रेव [illegible]
इति [illegible]

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ।

रथाङ्गं, क्ली, (रथस्याङ्गम् ।) [illegible]
(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।
"रथो रथाङ्गध्वनिना [illegible]
विलोलघण्टाक्वणितेन [illegible]
रथावयवमात्रम् । यथा, [illegible]
८२ । १३ ।
"अक्षे [illegible]
अन्येषु च रथाङ्गेषु [illegible]
सुदर्शनचक्रम् । यथा, [illegible]
"रथाङ्गपाणिः [illegible]
[illegible]

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । [illegible]
नैषधे । १८ । ३१ ।
"विरहमरणे [illegible]
मिह [illegible]

पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ
यस्य । इति हलायुधः ॥ (यथा,
१ । ३ । ३८ ।
द धातुः मदर्वी मरस्य
वीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”)
गी, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः ।
तेषु ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कल्पभेदः । इत्यग्निपुराणम् । (रथ-
पाठः ॥)
तेसहचरः । इति शब्दरत्नावली ॥
पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
त्यमरटीकायां भरतः ॥
[न] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
+णिनिः ।) रथस्युद्धकर्त्ता । इति
॥
(रथोऽस्त्यस्येति । रथ+ठन् ।)
त्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
तायाम । १५ । ११ ।
तस्करकुञ्जर-
महामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)
नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
। रथ+“पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।” ४ । ४ ।
ते ष्ठन् । रथचारिणि, त्रि । इति
तौमुदी ॥)
(रथस्य इनः प्रभुः । शकन्धादि-
लोपः ।) रथी । इत्यमरः ।२।८।७६ ॥
(रथोऽस्त्यस्येति । रथ+“मेधा-
मरथिरचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०८।
वार्त्तिकोक्त्या इरच् ।) रथी । इति
वली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १० ।
ानुधिरो याथि साधन् ॥”
रथी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ+इनिः ।)
राजादिः । तत्पर्य्यायः । रथिकः २
३ । इत्यमरः । २।८।७६ ॥ रथा-
रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
ो ० सारथः ८ । इति शब्दरत्ना-
स्यन्दनारोहः ६ । इति जटाधरः ॥
रघुः । ७ । ३७ ।
पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-
तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढ़म् ॥”)
(रथं वहतीति । रथ+“तद्वहति-
ासङ्गम् ।”४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
घोड़ा घोटकः। इत्यमरः। २ । ८ । ४६ ॥
। इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
ग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।
रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे ।”
रथस्य नेतारम् ।” इति तद्भाष्ये
: ॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
। ७ ।
रथ्यो यथधीतिमश्वाः ।”
रथसम्बन्धी सप्तिर्न सर्वमश्नीणोन्

इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)
क्ली चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥
रथ्या, स्त्री, (रथानां समूहः । रथ+“खलगो-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
समूहः । तत्पर्य्यायः । रथकथा (ट्या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाछ इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्त्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ+“रथाद्यत् ।” ४ । ३ ।१२१ । इति यत् ।
यद्वा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पन्थाः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।
“पानागारेषु रथ्यासु सर्व्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
रद, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्खातमुत्-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं सूकरः ।
इति दुर्गादासः ॥
रदः, पुं, (रदतीति । रद विलेखने+पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।
“भ्रमसि प्रकटयसि रदं
करं प्रसारयसि त्वमपि श्रयसि ।
धिङ्मानं तव कुञ्जर
जीवं न जुहोषि जठराग्नौ ॥”)
विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—
“विवर्द्धनश्चैनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”
स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमशठं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।
चौर्य्याय कृष्णमांसाश्च दीर्घा भर्त्तुश्च मृत्यवे ॥”
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥७॥
दन्तलग्नस्य शुचित्वं यथा,—
“दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्म्मे उपरिविभागे १२ अध्यायः ॥७॥
“दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्यादूयत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे क्षते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥
रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥
रदनः, पुं, (रद्यतेऽनेनेति । रद+करणे ल्युट् ।
रदतीति । रद्+ल्युः वा ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२। ६ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १३० । ८७ ।

“रदनैः पन्नगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
ऐरावती गजपतिरानधान नदंस्तथा ॥”
रद्+भावे ल्युट् ।) उत्खनने, क्ली ॥
रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २।६।९० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“मांसलैश्च धनोपेता अवक्रैरधरैर्नृपाः ।
विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैः रूक्षैश्च खण्डितैः ।
विवर्द्धनश्चैनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥
रदनी, [न्] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन+इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रदी, [न्] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद+इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥
रध, य स स्र हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । स,
रधिष्यति रत्स्यति । स्र, अरन्धत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रन्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औ ञ } (भ्वा०-दिवा० ञ-उभ०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)
य ञ, रज्यति रज्यते । म, रजयति मृगान्
मृगरमयादन्यत्र रञ्जयति पुत्रं पिता । औ,
रङ्क्ता । ञ, रजति रजते । रागो वर्णा-
न्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥
रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम+संज्ञायां
तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयनृपतिभेदः । स तु साङ्कृतिपुत्त्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते ।६।२१।२।
“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य महिमा इहामुत्र च गीयते ॥”
अयं हि याज्ञिको दातागणश्च इति पुराणेषु
श्रूयते । एतद्यज्ञहतगोचर्म्मरसेनैव चर्म्मण्वती
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।
“राज्ञो महानसे पूर्व्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥
अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥
अतुला कीर्त्तिरभवत् नृपस्य द्विजसत्तम ! ॥”
तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।
“उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥
महानदी चर्म्मराशेरुत्क्लेदात् सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्म्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्य्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च ।
नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

हृदये पञ्च शतान्यस्य एकं नाभौ प्रदापयेत्।
शतमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जानुके न्यसेत्।
सप्तत्रीणि च पीठानि रविपादे नियोजयेत्।
चरणस्थेन कष्टेन अल्पायुर्जायते नरः।
विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान्।
नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्यान्महेश्वरः।
पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्भुजे।
स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात्।
मस्तके पट्टबन्धस्तु नयने स्याद्यदि स्थितम्॥"
इति गारुडे ६० अध्यायः॥

रविजः, पुं, (रवेर्जात इति। जन्+डः।) शनैश्चरः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"उरगभतभिषार्द्रास्वातिमूलाभिपूर्व्वा
रविरविजकुजाह्वे भूतषष्ठीनवम्याम्॥"
(बहुवचने तु केतवः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ११। १०।
"प्रागपरदिशोर्द्दृश्या
नृपतिविरोधावहा रविजाः॥")

रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्त्रः।) सावर्णिकमनुः। यथा,—
"स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥
वैवस्वतमनुः। शनिः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ३४। १९।
"परिवेशमण्डलगतो
रवितनयो क्षुद्रधान्यनाशकरः।")
यमः। (सुग्रीवः। कर्णः। द्विवचने अश्विनीकुमारौ।)

रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः। यद्वा, रविं नन्दयतीति। नन्दि+ल्युः।) सुग्रीवः। इति त्रिकाण्डशेषः। सावर्णिमनुः। वैवस्वतमनुः। (यथा, भागवते। ८। २। १८।
"श्रोतुर्म्मैतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम्॥")
शनिः। यमश्च। (द्विवचने अश्विनीकुमारौ।)

रविनाथं, क्ली, (रविरेव नाथोऽस्य।) पद्मम्। अम्बुजे, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥

रविपत्रः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत् पत्रं यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

रविप्रियं, क्ली, (रवेरिव प्रियमस्य।) रक्तकमलम्। ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"ताम्रमौदुम्बरं शुल्वमुदुम्बरमपि स्मृतम्।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्य्यपर्य्यायनामकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः।) आदित्यपत्रः। रक्तकरवीरः। इति राजनिर्घण्टः। लकुचः। इति शब्दमाला॥

रविरत्नं, क्ली, (रवे रत्नम्। तत्र: क्व।) माणिक्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रविलोहं, क्ली, (रविप्रियं लोहम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे ज्ञेयाः॥)

रविलोचनः, पुं, (रविर्लोचनमस्य।) विष्णुः। यथा,—
"रविर्व्विरोचनः सूर्य्यः सविता रविलोचनः॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

रविसंज्ञकं, क्ली, (रविः संज्ञा यस्य इति। कप्।) ताम्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

रविसुतः, पुं, (रवेः सुतः।) सूर्य्यपुत्त्रः। स च शनैश्चरादिः। यथा,—
"नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसुतं महाग्रहम्।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम्॥"
इति नवग्रहस्तोत्रम्॥

रवीन्दुं, क्ली, (रविणा सूर्य्यकरस्पर्शेन इन्दति प्रकाशते इति। इन्द+अच्।) पद्मम्। इति धरणिः॥

रश, स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रेफादिस्तालव्यान्तः। रशति। इति दुर्गादासः॥ सौत्रधातुरयम्।

रशना, स्त्री, (अश्नुते व्याप्नोतीति। अशू व्याप्तौ+"अशे रश च।" उणा० २। ७५। इति युच् धातो रशादेशश्च।) काञ्ची। इत्यमरादिकोषः॥ (यथा, रघौ। ८। ५८।
"इयमप्रतिबोधशायिनी
रशना त्वां प्रथमा रहःसखी॥")
जिह्वा। इति शब्दरत्नावली॥ ("जिह्वावाची तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव। रसयति स्वादयतीति। नन्द्यादित्वात् ल्युः। इति कलिङ्गः। रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः।" रायमुकुटः। २। ७५॥ रज्जुः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २१। ४६।
"होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित।" "रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशून् इति शेषः।" इति तद्भाष्ये महीधरः॥ अङ्गुलयः। इति निघण्टुः। २। ५॥ अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति। इति देवराजयज्वा॥)

रश्मिः, पुं, (अश्नुते व्याप्नोतीति। अशू व्याप्तौ+"अश्नोते रश्च।" उणा० ४। ४६। इति मिः धातो रशादेशश्च।) किरणः। (यथा, मनौ। ५। १३३।
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत्॥")
पक्ष्म। अश्वरज्जुः। इति मेदिनी॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। २८। ४।
"यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमितवा इव॥"
"रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥) सूर्य्यस्य रश्मिना जलादानं यथा,—
"तेजोभिः सर्व्वलोकेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम्।
समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः॥
ततस्तु पयसां काले परिवर्त्तन्दिवाकरः।
नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः॥"
इति मात्स्ये १०० अध्यायः॥ * ॥

अपि च।
"एवमेव महादेवो देवदेवः पिनाक...
करोति नियमं कार्यं कामात्मा ...
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्व्वलोकप्रदीप...
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयो...
सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्म्मा तथैव...
विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः...
अर्व्वावसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्र...
सुषुम्नः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शि...
तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्नः परि...
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्र...
विश्वकर्म्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति ...
विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं ...
सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति ...
वृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्व्वावसुः ...
शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमस्तु स्वराट् ...
एवं सूर्य्यप्रभावेण सर्व्वा नक्षत्रतारकाः।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्यायर्न्ति...
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव ...
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां ...
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्त...
नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूप्यांश्चैव सहस्र...
स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादि...
तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिःस्र...
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त...
छन्दनाश्चैव याह्याश्च कौतना ...
अमृता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्ज...
हिमोद्वहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं ...
चन्द्रा मेध्याश्च पैष्याश्च ...
चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्यु...
शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा...
शुक्लास्ता नामतः ...
समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि...
अमृतेन सुरान् सर्व्वान् ...
वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तपति त्रि...
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्षति।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रि...
वरुणो माघमासे तु सूर्य्यः पूषा तु ...
चैत्रे मासि भवेदीशो धाता वैशाखमास...
ज्यैष्ठमूले भवेदिन्द्र आषाढ़े सविता रवि...
विवस्वान् श्रावणे मासि ...
पर्जन्योऽश्वयुजि त्वष्टा ...
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातन...
पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्म्मणि...
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्त...
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः।
विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भ...
सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत्।
अर्य्यमा दशभिः पाति पर्जन्यो नवभिस्त...
षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्व...
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनप्रभः।

...दि यथेह सर्वं च घातव, ... यः ।
...र्भ ... ...
...वि: ॥
...ष्वपि ... ...
...त्यन्तमधुरं किन्तु ... ॥
...न्ते ... ...
...दिता: ।
...ः सौमनुगस्य गुणवैद ... ॥
...ये आनुगस्य वायुः ... ।
...र्दे पृथ्वे ... ... ।
...न्वितास्तथा पयादीनि ... ॥"
इति वैद्यके १० अध्यायः ॥
...र्दिक्षपर्यायः । रोहदा १ विकला २ ... ३
...नयः ४ आभीरसुतः ५ रौहिणेयः ६ सम-
...यः ७ धनम् ८ हरिः ९ धनदः १० सौ-
...दः ११ अद्गराः १२ सम्भवनयः १३
...धः १४ सुपर्णः १५ । इति पञ्चदश रस्मि-
...मानि । इति चिन्तामणिः ॥ १५ ॥
रसपतिः, पुं, (रसानां पतिः पोषको यस्य ।)
...दिकमयुखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
... शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-पर॰-
सक॰-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥
...न् व आस्वादे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) रसयति ।
...रसयति मधु विशेषः । इति दुर्गादासः ॥
... स्त्री, बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
..., पुं, (रस्यते इति । रस + घञ् । यद्वा, रस्यते
...इति । रस आस्वादने + "पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण ।" ३।३।११८ । इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
...गुणः । स च कालसहायभूमिवियदनिलानलसंयो-
...गेन परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयाग्नि-
गुणबाहुल्यादम्लः २ पृथिव्यग्निगुणबाहुल्या-
ल्लवणः ३ वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याद्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि सदाधारतया रसाना-
मभिव्यक्तौ कारणे । अभिव्यक्तेश्च मधुरादिरूप-
मन्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषेऽपि जलक्षिती
कारणे । अग्न्यादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तदतिरेकेणाम्लादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तेश्च
अग्न्यादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभि-
व्यक्तावपि अग्न्यादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।
"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥"
एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भ-
वन्ति । इति चक्रपाणिदत्तकृतद्रव्यगुणोपरि
शिवदासीयटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

"भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावाद्भवति तमुपदेक्ष्यामः ।
स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥
पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग् गतौ ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥
त्रिषष्टिः स्यात्त्वसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यस्तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छता ॥"
षड्भ्यः प्रयान्ति रसास्ते षड्विभक्तयः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥"
"सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता
लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्च तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रश्य-
मानाभ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति
तासु मूर्त्तिषु षडभिमूर्च्छन्ति रसाः ।
तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः सलिलाग्नि-
भूयिष्ठत्वाल्लवणो वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको
वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात्
कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नम् ॥"
इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथाच ।
"दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु धीरैः धीमान् विचारयेत् ॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिं प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
यथानुक्रमतो योगानवचतुर एव च ॥
नीचानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्यथा । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते
पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्ललवणः । अम्ल-
कटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः । एते
चत्वारोऽम्लेन ॥ लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयो लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वावेतौ कटुकेन ॥ तिक्तकषाय एक एव तिक्तेन ॥ एते पञ्चदश द्विकसंयोगा
व्याख्याताः ॥
आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षडम्लोऽनुगच्छति त्रीन् लवणः कटुः ॥
मधुराम्ललवणः । मधुराम्लकटुकः । मधुराम्ल-
तिक्तः । मधुराम्लकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेते त्रिकसंयोगा दश रसानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते । अम्ललवणकटुकः । अम्ल-
लवणतिक्तः । अम्ललवणकषायः । अम्लकटु-
कषायः । अम्लकटुकतिक्तः । अम्लतिक्तकषायः ।
एवमेते षडम्लादावम्लः प्रयुज्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेते त्रयो रसानामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु-
तिक्तकषायः । एवमेकः कट्वादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेते त्रिकसंयोगा विंशतिर्व्याख्याताः ॥ चतु-
ष्कान् वक्ष्यामः ।
चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥
मधुराम्ललवणकटुकः । मधुराम्ललवणतिक्तः ।
मधुराम्ललवणकषायः । मधुराम्लकटुकतिक्तः ।
मधुराम्लकटुकषायः । मधुराम्लतिक्तकषायः ।
मधुरलवणकटुतिक्तः । मधुरलवणकटुकषायः ।
मधुरलवणतिक्तकषायः । मधुरकटुतिक्तकषायः ।
एवमेते दश रसानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अम्ललवणकटुकतिक्तः । अम्ललवणकटुकषायः ।
अम्ललवणतिक्तकषायः । अम्लकटुतिक्तकषायः ।
एवमेते चत्वारोऽम्लेन ॥ लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्त्वादौ लवणः । एवमेते चतुष्करससंयोगाः
पञ्चदशकीर्त्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्लस्तु गच्छति ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तः । मधुराम्ललवणकटु-
कषायः । मधुराम्ललवणतिक्तकषायः । मधु-
राम्लकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगाना-
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्ललवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्त्वादावम्लः प्रयुज्यते ।
एवमेते षट् पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः ॥ षट्कमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तु षट्कसंयोगः मधुराम्ललवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकः षट्संयोगः ॥
एकैकश्च षड्रसा भवन्ति । मधुरोऽम्लो लवणः
कटुकस्तिक्तः कषाय इति । भवन्ति चात्र ।
एवं त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टितमेऽध्याय उक्तः ॥
"रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्र-

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्ज्जनम् ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥
अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।
उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥”
यथा,—
“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्य्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां
बलिम् ॥”

वीरस्य ।
“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्व्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ॥
स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा
स्यात् ॥”

यथा,—
“क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहित हरयः ! क्षुण्ण-
शक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प-
तन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि ॥”

भयानकस्य ।
“भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरा तस्य तदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्मोहसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभि-
चारिणः ॥”

यथा,—
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्व-
कायम् ।
शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः
कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्व्यां
प्रयाति ॥”

वीभत्सस्य ।
“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
[illegible]

तत्रैव रमियमाणादिरुद्दीपनमुदाहृतम् ।
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥”
यथा,—
“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेध-
भूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जग्ध्वा ।
आर्त्तः पर्य्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः
करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्र-
मत्ति ॥”

अद्भुतस्य ।
“अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ।
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ॥”
यथा,
“चित्रं महानेष बतावतारः
क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्य्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥”

शान्तस्य ।
“निर्व्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”
तथा च ।
“शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्म्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”
यथा,—
“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥”
इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषविस्तृ-
तिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनालौकिकार्थे
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।
“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चित्तत्त्वमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्त्तिताः ।
भक्तियोगे नव रसा अतस्ते विषये स्मृताः ॥

रसमाद्या रसा देवि ! ...
भेदं रसानां वक्ष्यामि ...
शृङ्गारवीरकरुणहास्याद्भुतभयानकाः
वीभत्सः शान्तको रौद्रो ...
शमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंय
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं ...
योगशास्त्रे महादेवि च ...
छन्दः पादौ च वेदस्य मुखं ...
शिक्षा घ्राणं महेशानि ! हस्तौ
ज्योतिषं देवि तथैवं निरुक्तं ...
अङ्गानि ...
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च शिक्षा मीमांसा
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चे
अर्थशास्त्रमथायुक्ता ...
मननं कीर्त्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेव
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेद
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकी
मनुसम्भवनिनात्रयणश्चाभ्युदयादि
कथिताः परमेशानि विद्या अतो ...
साधाः ...
एतेषु रसभावेषु ये ते वै रसिकाः स
तत्त्वविधिज्ञैःपरिशिष्टमथोयविभो ...
बाह्यमानसिकौ पूजा विधिश्च परेश
पुरश्चर्य्याविधिर्देवि ! कर्म्मकाण्डानि
विधा तस्य विधिर्देवि ! प्रातः स्नान
अनुभूय रसान् सर्व्वान्
साधकः स्थिरचित्तेन ...
इति सामकेश्वरतन्त्रे अयःपञ्चाशत्
देव्युवाच ।
“मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकथनं
तत्तद्वाणी वचनैश्चित्तं मोहयसीव मे
साम्प्रतं संशयच्छेदकारकं ब्रूहि मे
आश्चर्य्याख्यानमेवं हि श्रवणात् कौतु
भैरव उवाच ।
तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सर्व्वशास्त्रस्य का
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्वावहित
शृङ्गारो वीरनो धैर्य्यकर्म्मसिद्धि कर
शृङ्गारादिरसादिश्च अपि शृङ्गारत
शृङ्गारस्तु यथा देवी परमायैकस्व
तदेव परमा शान्तो बहलं संप्रपद्य
तेषां प्रकरणार्थेषु स्वस्य शास्त्राधिक
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते
छन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाच
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत ...
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्र
चन्द्रसूर्य्यस्य ग्रहणात् ज्योतिः प्रथ
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिन्न
गानकार्य्ये श्रूयमाणे भक्तिर्भवति श
तदेव गानहृत्यश्च सुखनासिकयोर्भे
गानं विना न शून्यं स्यात् शून्यं गाने
शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दशाक
अविनाभावसम्बन्धाद्द्वयोरेव सुखं

[illegible] ।
[illegible] निर्वीर्ये [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] रसनं प्रिये ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] च मारुत: ॥
[illegible] ।
[illegible] देवि ! [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] देवि ! [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] रसोत्तमस्य जायते ।
[illegible] ॥
[illegible] ! [illegible] यथा ।
[illegible] प्रिये ! ॥
[illegible] भवति प्रिये ! ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] भवेद्ध्रुवम् ॥"
[illegible] पटल: ॥
[illegible] । यथा,—
[illegible] ।" इति श्रुति: ॥ [illegible] ।
[illegible] रसोऽस्मि [illegible] ।" [illegible]
[illegible] ॥ "स एव [illegible] रस:
[illegible] च स एव रस-
[illegible] । तथा च योगियाज्ञ-
[illegible] ।
[illegible] रसस्येव तिष्ठति ॥"
[illegible] ।
"रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति ॥")
[illegible] । (यथा, मुद्राराक्षसे २ अङ्के ।
[illegible] रसेषु च प्रविविदितान्तेरेव ते
पातिता: ॥")
[illegible] । गुण: । राग: । (यथा,—
"कविता कोमलवनिता
रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
सा यदि दुर्जनहस्ते
पतिता प्रतिपदभग्ना संशयमया ॥"
इत्युद्भट: ॥)
[illegible] । इत्यमर: । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरस: ।
तत्पर्यायो यथा,—
[illegible] बोलो रसो
रस: ॥")
[illegible] । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रवि: ॥")
[illegible] । इति मेदिनी ॥ ("तत्र रसप्राधान्य-
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] रस: ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
"रसेन्द्र: पारद: सूत: सूतराजश्च सूतक: ।
[illegible] रस: [illegible] रसस्य तु ॥"
[illegible] ।
"शिववीर्य्यं रस: सूत: पारदश्च रसेन्द्रक: ।
[illegible] यथा शिवे ॥"
यथा शिवे [illegible] शिवपर्य्यायानामपि रस-
[illegible] ॥ * ॥ अथ [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] परिमाणरूप
[illegible] ॥
[illegible] विषं गिरि: ।
[illegible] पारदे स्थिता: ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] रसो विषम् ॥"
"[illegible] च ।
[illegible] च ॥
[illegible] ।
[illegible] प्रकल्पयेत् ॥
शुभेऽह्नि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्य्यात्
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
विधाय रक्षां [illegible] ।
अनन्यचित्त: शिवभक्तियुक्त:
समाचरेत् कर्म्मरसस्य तज्ज्ञ: ॥"
"अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च ।
सर्व्वत: सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपेभ्य: ॥"
इति रसामृत: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारदसारस्याधि-
कारे । [illegible] पारदशब्दोऽभिहित: ।
शिलालय: । तत्पर्य्यायो यथा,—
"कपिनामा कपिलेलं [illegible] कपिलध्वज: ।
तुरुष्को सिल्हकश्च पिष्टात: पिष्टको रस: ॥"
हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रस: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रसक:, पुं, (रस + संज्ञायां कन् ।) निष्क्वाथ-
मांस: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ७० ॥
रसकर्पूरं, क्ली, कर्पूररस: । रसकापूर इति
भाषा । यथा, "तत्र पारदस्य संचितं शोधनं
कर्त्तव्यम् ।

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विमर्द्दितम् ।
[illegible] ॥
तस्या: [illegible]
समाम् ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] रसम् ।
कर्पूरवत् सुविमलं [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] विपुलम् ।
[illegible] रसकर्पूरस्य सेवक:
सततम् ।"
इति भावप्रकाश: ॥ * ॥
अपि च ।
"[illegible] रसं कुरुत ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
सुरी ।
अथ [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] कर्पूरसन्निभं [illegible] ।
आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
[illegible] पचेत् [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] रसं [illegible]-
यत्नात् ॥
[illegible] वा गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।
दुग्धौदनन्तु पथ्यं देयं सखे च ताम्बूलम् ॥
हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् ॥
फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
ऽखिलव्रणविनाशकृत् [illegible] ।
[illegible]
[illegible] कर्पूरक: ॥"
[illegible] ।
"[illegible] मधु [illegible] रस: ।
[illegible] पुन: ।
[illegible] शुद्धकर्पूरसन्निभ: ॥

गन्धकादर्द्धं पारदाच्चतुर्थांशमिति सङ्केतः । गइणं साम्भरिलोण इति भाषा । शेषं स्पष्टम् । इत्यायुर्व्वेदप्रकाशः ॥ (अपरञ्च ।
"पिष्टं पांशुपटु प्रगाढममलं वज्राम्बुना नैकशः
ध्मातं धातुगतं खटीकवलितं तत्सम्पुटे रोधयेत् ।
अन्तःखल्लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं
हठात्
घस्रं ग्राह्य मथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः ।
तद्वल्लद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भवेत् ।
क्षुद्रं रेचयति द्वियाममसकृत् पेयं जलं शीतलम् ॥
एतद्धन्ति च वत्सरावधि विषं याम्मासिकं
मासिकम् ।
श्लैष्मं गरलं नगेन्द्रकुटिलोद्भुतञ्च तात्कालिकम् ॥"
इति सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रसकर्पूरमिति रसमञ्जरी कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरघ्नमारणाधिकारे ॥)

रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम् । इति हारावली ।
(कर्पूरशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसगन्धं, क्ली, बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रसगन्धः, पुं, गन्धरसः । यथा,—
"रसगन्धो गन्धरसो गान्धारं मधिवर्द्धनम् ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्धरसः । इति शब्दचन्द्रिका । गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भं, क्ली, रसाञ्जनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"रसाञ्जनमाख्यंशैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम् ॥")
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसघ्नः, पुं, (रसं रसस्य दोषावहशक्तिं हन्तीति । हन + टक् ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति । जन् + डः ।) रसाम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसजः, पुं, (रसाज्जातः । जन् + डः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४४ ।
"अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्व्वशः ॥")
मद्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि । यथा,—
"रसजं पुरुषं विद्यादसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥)

रसज्ञा, स्त्री, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।) जिह्वा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे । २९ । १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ । ५ । ११ ।
"यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥")

रसज्येष्ठः, पुं, (रसेषु ज्येष्ठः ।) मधुररसः । इति हेमचन्द्रः । शृङ्गाररसश्च ॥

रसतेजः, [स्] क्ली, (रसात् रसधर्म्मं वा तेजो यस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसदालिका, स्त्री, (रसं दालयति इति । दल + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) पुण्ड्रेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसदावी, [न्] पुं, (रसं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायादिर्यथा,—
"रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यञ्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसधेनुः, स्त्री, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थेक्षुरसनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशास्तरे ॥
रसस्य तु घटं राजन् सम्पूर्णमैक्षवस्य च ।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
इक्षुदण्डमयाः पादा रजतखुरसंयुताः ।
सुवर्णशृङ्गाभरणी वस्त्रपुच्छी घृतस्तनीम् ॥
पुष्पकम्बलसंयुक्तां शर्कराखुरजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पट्टताम्रमयीं शुभाम् ॥
पुष्परोमाञ्च राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेक्षणाम् ।
सप्तव्रीहिसमायुक्तां चतुर्द्दिक्षु च दीपिकाम् ॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तां सर्व्वगन्धाधिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्षु निवेशयेत् ॥
अयने वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
सर्व्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्व्वकामैव निश्चदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्व्वपातकवर्ज्जितः ॥
दाता च याचको वाथ एककालमभोजनः ।
सोमपानफलं तस्य सर्व्वक्रतुफलं लभेत् ॥
दीयमानाञ्च पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुञ्च पूजयित्वाथ गन्धधूपस्रगादिभिः ॥
पूर्व्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्व्वकं भक्त्या द्विजाग्र्याय निवेदयेत् ॥
दश पूर्व्वान् परांश्चैव आत्मानञ्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गान्नावर्त्तते पुनः ॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥"
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनुमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, क्ली, (रस् + भावे ल्युट् ।) स्वादनम् । ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । ८८ ।
"कम्पोद्गमनवैकृत्यं रसनं दरणं शिलेः ॥")

रसनं, क्ली स्त्री, (रस्यते [illegible] करणे ल्युट् ।) जिह्वा । [illegible] जनेन्द्रियम् । यथा,—
"(तन्मात्रादि पञ्चमात्र [illegible]
इन्द्रियं रसनं [illegible]
इति [illegible]
"प्रथमादिति पृथिवी [illegible]
द्विविधं नित्यमनित्यञ्च ।
[illegible] नित्यम् ।
नित्यञ्चमपि [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । अयोनिजमेवैकं ।
अयोनिजं [illegible] ।
रसनं जलीयम् । तथा हि [illegible]
गन्धाद्यग्रहणे [illegible]
रसाभिव्यञ्जकोदकवत् । [illegible]
[illegible] हेतौ [illegible]
[illegible] ।
द्विगुं गुणाः । [illegible]
सर्व्वे स्मृताः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

रसना, स्त्री, (रस + युच् । टाप् च ।) इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
"प्राचश्च तत्पादसरोरुहोत्थे
श्रीमत्कुलस्था रसना तदीये ॥")
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
"तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः [illegible]
[illegible]
रक्ता दीर्घा च विज्ञेया साधु [illegible]
इति मात्स्ये [illegible]
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो [illegible]
सहितः । यथा,—
"रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च [illegible]
घ्राणस्य गोचरो गन्धो [illegible]
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि [illegible]
इति भाषापरि[illegible]
"तथारस इति रसत्वादिसहित रस [illegible]
सिद्धान्तमुक्तावली ॥*॥ रास्ना । [illegible]
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे [illegible]
गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका । काञ्ची
हेमचन्द्रः । (यथा, रघौ । ७ । १० ।
"कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीं
अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥")
रज्जुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः [illegible]) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता विद्याविष्कारकलादस्य तथात्वम् ।) इति शब्दरत्नावली ॥

लिट्, [ह्] पुं, (रसनया लेढ़ीति । लिह्+
ण् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया
हनकर्त्तरि, त्रि ॥
त्रका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तद्दस्त्यस्या इति ।
सनेत्र+ठन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥
नःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
पाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति ।
न्+डः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फल-
स्येति वा । शाकपार्थिववत् मध्यमदलोपी
मासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
ली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)
भं, क्ली, (रसात् रसे वा भवतीति ।)
(+अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायक-
ायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—
विद्वज्जनमनोभृङ्गरसस्वादसङ्गहेतवे ।
या प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ॥"
इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥
मयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात्
मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
। ३४ ।
'आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥")
मर्द्दनं, क्ली, (रसस्य पारदधातोर्मर्द्दनम् ।)
पारदमर्दनम् । यथा,—
'इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकारट्टधूमकैः ॥"
अन्यच्च ।
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्ब्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्व्विमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मारणं, क्ली, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।)
पारदस्य मारणम् । यथा,—
धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् ।
यामेकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीबालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तदूर्द्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधस्थञ्च मृतं सूतं दद्यात् तन्तु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
समूर्च्छनं, क्ली, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा,—
"चुर्णयं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः चुन्दइयान्वितैः ।
चित्रकार्यानिशाक्षारकन्याकनककद्रवैः ॥

सूतं कृतेन यत्नेन वारान् सप्ताभिमर्द्दयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
"गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढ़ं मर्द्दयेद्भिषक् ।
कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगत्रयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥"
इति मूर्च्छनम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
रसराजः, पुं, (रसानां धातूनां राजा इति ।
"राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५।४।९१। इति टच् ।)
पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेढ़ीति ।
लिह+पचाद्यच् ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रसवती, स्त्री, (रसो विविधस्वादरसो विद्यतेऽस्या-
मिति । रस+"रसादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ ।
इति मतुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
"यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्व्वते अनु-
मीयते तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्व-
लक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥ * ॥")
रसविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ।४९८।
"रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानु-
बन्धी वा ॥")
रसशोधनं, क्ली, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुध्+
णिच्+ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।)
टङ्कणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।)
पारदशुद्धिः । यथा,—
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्ब्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्व्विमुच्यते ॥
एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ।
वह्नौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्याभृङ्गारैः स्वेदितो बली ।
ततः सपावकद्रावैः स्विन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(मतान्तरम् ।
"जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्व्व्यैव मर्द्दनं रसशोधनम् ॥
एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्द्दयेत् स्वरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥
दद्भ्योष्णारनालेन मृद्भाण्डे क्षालयेत् सुधीः ।
सर्व्वदोषविनिर्म्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्ज्जितः ॥
जायते शुद्धसूतोऽयं युज्यते सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
रससिन्दूरं, क्ली, (रसजातं सिन्दूरमिति ।)
औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः ।

था,—
"शुद्धसूतस्य गृह्णीयाद्द्वियग्भागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् ॥
अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कज्जलिकां कुर्य्याद्दिनमेकं विवर्ज्जयेत् ॥
मृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतियत्नतः ।
तया वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥
मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां
क्षिपेत् ।
तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
गृह्णीयादूर्द्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(मतान्तरम् ।
"पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकन्तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥
निम्बूरसेन संमर्द्द्य काचकूप्यां निवेशयेत् ।
मुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥
सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैः पृथक् संशोष्य वेष्टयेत् ।
सच्छिद्रायां मृदस्थाल्यां कूपिकां तां निवेशयेत् ।
पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुल्ल्यां दहनं मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
प्रज्वाल्य द्वादशं यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सूक्ताभमूर्द्ध्वलग्नं वलिं त्यजेत् ।
अधःस्थं रससिन्दूरं सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥"
इति रससिन्दूरम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
रसस्थानं, क्ली, (रसः स्थानमाधार उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।)
हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य
रसस्थलञ्च । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रसा, स्त्री, (माधुर्य्यादिरूपो विविधो रसोऽस्त्यस्या-
मिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ ।
इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस+
अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
रसना । (तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।१।१।
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥")
पाठा । (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।१।१।
"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥"
शल्लकी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कङ्गुः । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । काकोली ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (रसातलम् । यथा,
भागवते । १० । ६ । १२ ।
"रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥"
यथा च तत्रैव । ३ । १३ । १६ ।

"ह्रसतो मे चितिवीर्भिः शायमाना रसा गता ।"

"रसा रसातलं गता ।" इति तट्टीकायां स्वामिपादाः । नदी । यथा, ऋग्वेदे ।१।११२।१२।
"याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुः ।"
"रसां नदीम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे+अच् । रसाया भूमेः खनः ।) कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, क्ली, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे जायते इति वा । जन्+डः ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, क्ली, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्यशैलम् ३ । रश्मरः । रसोद्भूतम् ४ रसाग्रजम् ५ कृतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दार्व्वीक्वाथोद्भवम् ८ रसराजः ९ वर्णाञ्जनम् १० रसगर्भम् ११ अग्निसारम् १२ । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । रक्तपित्तविषच्छर्द्दिहिक्कापस्मारनाशित्वञ्च ।
"रौप्यान्तु चायमानायां तत्फिट्टन्तु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्त्तव्यं दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
"दार्व्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यथाघनम् ।
तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम् ।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ।
उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रसाढ्यः, पुं, (रसेनाढ्यः युक्तः ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः । (आम्रातकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

रसातलं, क्ली, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोकविशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३३७ । ३६ ।
"जगाद वैराजविधान् रसातलगतो हरिः ॥")
पातालभेदः । यथा,—
"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च सुतलं षष्ठमत्र रसातलम् ।
पातालभेदाः सप्तैव क्रमतः कीर्त्तिता अमी ।
तत्र पातालमेकैकं दशसाहस्रयोजनम् ।"
इति शब्दमाला ॥

(इदमेव निवातकवचानां निवासस्थानम् । यदुक्तं हरिवंशे । ८ । ९० । ८—१२ ।
"ततोऽवश्यञ्च विरते रसातलतलाश्रये ।
दैतेया निवसन्ति स्म दानवाश्च वै ।
निवातकवचा नाम निवसन्तु सुरारयः ।
जातेन्द्रा इति च क्रोधाः प्रमत्ता हरिभिः सह ।

भ्रष्टा नष्टाश्च तेनैव महाबाहुबलेन तथा ।
सकलेभ्यस्य च हरेस्तेजसा हृतविक्रमाः ॥
बिलेशयाः इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरन्तरम् ।
मन्त्रवर्णैरसुराणां ताडिता बिभ्यति स्म ह ॥")

रसादानं, क्ली, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसायाः दानम् ।) भूमिदानञ्च ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ+अण् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्याधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय स्वर्णादीनां द्रवीकरणाय अधिकः प्रबलः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अधिकरसश्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ+भास्+अच् ।) अनौचित्यविप्रवृत्तरसः । तस्य लक्षणं यथा,—
"अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।"
अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते । उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च । बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे गुर्व्वादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुर्व्वाद्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधाद्युत्साहे । अधमपात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।
"स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमःसन्ततिः ।
तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः ॥"
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
"कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ।"
अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—
मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् । यथा—उभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वमिति श्रीमल्लोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने । अधमपात्रगतत्वे यथा,—
"जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली-
र्गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।
अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा
स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्त्रा ।"
तिर्य्यग्गतत्वे यथा,—
"मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु
वल्ल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
मधुद्विपस्ती कलनादमञ्जी
सञ्चारमञ्जीकुरुते स्म भृङ्गी ।"
आदिशब्दात् तापसादयः ।
"रक्तोत्फुल्लविशालनीलनयन, ...
...स्नातकर्म्मपरैतमोर्द्धं तत्प्रगुर्व्वो गुरोः ...
आघ्रातः कटुकोक्तिभिः ...
... उभासस्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ ...
भयानकाभासो यथा,—
"अथ कृतवान् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं
निनाय बिभ्यद्दिवसानि ...
अत्रानौचित्यविषयमेव हि भयं रसाभासः । ...
मन्तव्यम् । इति साहित्यदर्पणे ३ ...

रसाम्लं, क्ली, (रसात्मकोऽम्लो यत्र ।) ... इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम्

रसाम्लः, पुं, (रसेन सह अम्लो यत्र ।) ... इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति अय+ण्वुल् ।) तृणविशेषः । इति ... चन्द्रिका ॥

रसायनं, क्ली, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ... दुग्धं अयनं स्थलं यस्येति ।) तक्रम् । ... अन्यः ॥ विषम् । (रसा ... प्राप्यन्ते अनेनेति । इ+ल्युट् ।) नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, ... २ । ६३ ।
"षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं ...
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥"
"न सूतेन विना कान्तं न ...
सूतकान्तसमायोगात् रसायनमुदीरितम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र लक्षणमाह ।
"यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकरं तथा ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥"
रसायनस्य फलमाह ।
"दीर्घमायुः स्मृतिर्मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥"
तद्विधिमाह ।
"पूर्व्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ।
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥"

...ुणादवस्थानि ।
...दिदं पयः क्षीरं प्रयोगे वा हितः ।
...मसणमथवा माष् मौसं समावदेद्यः ।
...मदूषणौ: स्वस्थ: प्रभाति
...प्रयोज्य प्रयोगतुल्यस्य पूर्वम् ।
...रसो गुरुत्वात् ममनुष्य:
...मन्दः प्रयोज्यः स तु शस्तुष्याः ॥
...क्षायुःप्रदान्यमृतोपमानि
...प्रमादिवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
...मेध्यानि चैतानि रसायनानि
...मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥"
...पर्णी ब्राह्मी। वरभी इति गौडे। महत्याभे
...टापि ब्राह्मी। तस्या अपि रसायनत्वात् ।
...श्वेन गुडाचीर्णा पिप्पल्या त्रवणेन च ।
...ना त्रिफला वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
...लघकैरायष्टीकलामधुगुडैः प्रमान् ।
...प्रयभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥
पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
दे मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्य्ययुक्ताः
समाशतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
मृणालपत्री मुसलिका गुडूची
सहलिकायां सहतालमूली ।
एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्याज्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
जरारुजामृत्युविमुक्तदेहो
भवेन्नरो वीर्य्यबलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स नित्यं
प्रभामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्य्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः
पलत्रयं योगपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारसञ्च
कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥"
...हगुग्गुलुः ।
"न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विधिवं निषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥"
इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥
...था च ।
...ाभोपायोहि प्रशस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
...र्वे वयसि मध्ये वा तत् प्रयोज्यं जितात्मनः ।
...गुधस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्व्वथा ॥
...विशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

प्राणीन्द्रो वा सन्निधे यस्ते वह रसायनः ॥"
"रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥
निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिशुदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥
धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।
सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत् कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽह्नि संपूज्य पूज्यान् प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्म्मपरायणः ॥
देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडञ्चोष्णाम्बुना पिबेत् ॥
स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्ज्जनाय च ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथ वा ॥
इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्व्वमालोच्य मात्रा-
वित् ॥"
"कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्य्यमारुतिकोविधिः ॥
वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥"
इत्युत्तरस्थानीयवाग्भटे ३८ अध्याये ॥
विशेषस्तु तत्तदध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
पारदः तद्घटया तज्जातीय-हरितालादिकञ्च
अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । स्वर्णादि-
करणम् ।
अथ रसायने ईश्वर उवाच ।
"गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकञ्च मनःशिलाम् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
मन्त्रैश्च धूपदीपादिनैवेद्यैर्गन्धमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरु कुरु
स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
तद्वटीं गोलकं कृत्वा पश्चाद्यादेहयेत् पुनः ।
मृत्तिकां लेपयेत्तस्य छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गर्त्ते कुण्डे विनिक्षिप्य पलाशकाष्ठवह्निना ।
ज्वालयेदष्टयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्भस्म जायते सिद्धिर्लिङ्गि सिद्धिसमाकुलम् ।
ताम्रपात्रे अग्निमध्ये विन्दुमात्रं नियच्छति ॥
तत्क्षणाज्जायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दुष्टमानसे ।
सिद्धपीठे भवेत्सिद्धिर्गोपनीयं प्रयत्नतः ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
अतिगुह्यं द्विजातीनां साधकानां विशेषतः ॥
गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"आनीय वह्नियत्नेन समलं तोलकद्वयम् ।

वस्त्राद्यं शिवधात्र्यं मायाविन्दुसमन्वितम् ॥
बीजत्रयस्याष्टशतं प्रजपेत् सप्तगोपरि ।
अष्टोत्तरशतमात्रं क्वथेद्दुग्धमनुत्तमम् ॥
दुग्धमानीय यत्नेन अष्टोत्तरशतं जपेत् ।
वस्त्रपूतेन सूतेन दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
उत्तापं ज्वालयेद्धीमान् मन्दमन्देन वह्निना ।
निर्धूमं शतवर्षं तु समं शोधं भवेद्यदि ॥
गन्धेनैकेन तत्सूतं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥"
ततः परीक्षा कर्त्तव्या ।
"निर्धूमं पावके स्वर्णं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्व्वबन्धनमात्मकम् ॥
मार्द्दन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
गुञ्जाप्रमाणं तद्दर्शं सत्यं सत्यं हि शङ्करि ! ।
स्वर्णं भवति तद्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"कृष्णमवेकैकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्य्यं पूर-
यित्वा सर्पस्य मुखं गुदञ्च बद्धा नूतनमृत्तिकाय-
स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं मृदादिना
संलिप्य निर्ज्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभलग्ने
स्थालीमुखमुद्घाट्य सर्पभस्म विहाय शिववीर्य्यं
गृह्णीयात् । ततस्तोलकमितं ताम्रं गालयित्वा
तस्मिन् गालितताम्रे रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्य्यं
दद्यात् तेन तत्क्षणादेव तत्ताम्रं सुवर्णीभूतम् ।
आदौ शिवार्च्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव
कर्त्तव्यः ॥" इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)
रसायनः, पुं, गरुडः । विड्ङ्गः । इति मेदिनी ॥
रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
फल्+अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयति
प्राप्नोतीति । अय्+ल्युः । ङीप् ।) गुडूची ।
काकमाची । महाकरञ्जः । गोरक्षदुग्धा ।
मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसालं, क्ली, (रसं आलातीति । आ+ला+
कः ।) सिह्लकम् । बोलम् । इति मेदिनी ॥
रसालः, पुं, (रसं आलाति गृह्णाति । आ+ला+
कः ।) इक्षुः । आम्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १०परिच्छेदे अतिशयोक्त्यलङ्कारे ।
"प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।
पश्चादुद्भिन्नबकुलरसालमुकुलश्रियः ॥")
पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुन्दरुष्कम् ॥
गोधूमः । पुण्ड्रकनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसालसा, स्त्री, (रसेन अलसा ।) शाढ़ी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाला, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ+ला+कः । टाप् ।) रसना । दूर्व्वा । विदारी । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिखरिणी । तत्पर्य्यायः । मार्ज्जिता २ । इत्यमरः ॥ तस्याः करणप्रकारो यथा,—

"आदौ माहिषमम्लमधुरदधितं दध्याढकं शर्करां
शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च
कश्चित् क्षिपेत् ।
दुग्धेनार्द्धघनेन सम्प्रयनवस्थाल्यां दृढं स्रावये-
देलालीलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥
भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला
स्वयं
श्रीकृष्णेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-
स्वादिता ।
एषा येन वसन्तवर्ज्जितदिने सेव्या परं नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्य्यवृद्धिरनिशं सर्व्वेन्द्रियाणां
बलम् ॥
योऽत्र तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्य्यात् ॥
रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं तृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

"दध्नोऽर्द्धाढकमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः
प्रस्थं चौदनव पच चविषः शुक्लाधतुर्म्माष-
कान् ।
एलामाषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रा-
वयेत् ॥
न्यस्ताऽसौ मृगनाभिचन्दनरसद्वयेऽगुरुद्धूपिते
कर्पूरेण सुगन्धितं नवदितं संलोड्य संस्थाप-
येत् ।
सद्यार्थे मधुरेश्वरेण रचिता शिष्टा रसाला
स्वयं
भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं
प्रिया ।"
इति भावप्रकाशः ॥

रसाशिखा, स्त्री, शीलम्बाला । इति शब्दचन्द्रिका ।
चाकुलिया इति भाषा ॥

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ+ला+कः । ङीप् ।) पुण्ड्रेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाशाला, स्त्री, मद्यशौण्डा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसास्वादः, पुं, (रसस्य आस्वादः ।) आत्मज्ञानस्वरूपत्वेऽपि निर्व्विकल्पकसमाधौ सविकल्पानन्दास्वादनम् । समाधारम्भसमये सवि-कल्पानन्दास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥ *॥ "चतुर्थं विघ्नमाह आस्वादेति । उक्तनिर्व्विकल्पक-समाधौ मैथी द्वितीयः शब्दानुविद्धनिष्पुटी-विशिष्टत्वाभिन् य आनन्दो बाह्यानन्दादि-विषयप्रपञ्चभार्य्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः । यथा निधिग्रहणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-पालकभूतप्रेताद्याङ्कृतस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि भूताद्युपद्रवनिवृत्तिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो भवति तथा सविकल्पकसमाधावनवच्छिन्नान-न्दत्वेन नित्यानन्दरसास्वादनाभावेऽपि अनिष्ट-बाह्यप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पकरूपं ब्रह्मानन्दभमेव स्वादयति तदास्वादनमित्यर्थः । तद्व्याख्यानमाह समाधीत्यादि । निर्व्विकल्पक-समाध्यारम्भकाले अनुभूय मानसविकल्प-कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवास्वादनं रसास्वाद इत्यर्थः ।" इति सुबोधिन्याख्या तट्टीका ॥

रसास्वादी, [न्] पुं, (रसं मधु आस्वादयितुं शीलमस्य । आ+स्वद्+णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दमाला ॥ रसास्वादविशिष्टे, त्रि ॥

रसाङ्क, पुं, (रसः आङ्का आख्या यस्य ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽस्त्यस्येति वा । रस+ठन् ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः । हस्ती । इति सारस्वतः ॥ सरसे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

"पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥")

रसिका, स्त्री, (रसिक+टाप् ।) रसाला । इक्षुरसः । इति मेदिनी ॥ काञ्ची । रसना । इति विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।) श्रीकृष्णः । यथा,—

"वृन्दावनान्तरे रम्ये रासोत्सवसमुत्सुकम् ।
रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(रसिकश्रेष्ठश्च ।)

रसितं, क्ली, (रस शब्दे+भावे क्तः ।) मेघ-निर्घोषः । इत्यमरः ॥ रुतम् । स्वर्णादिलिप्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस+उनन् ।) लशुनः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-प्रकाशे । १ । १ ।

"असाध्यो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्-
सितम् ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥"
अस्य पर्य्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यद्वा, रसः उत्तमोऽस्य ।) मुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षीररसश्च ॥

रसोद्भवं, क्ली, (रसात् ... उत्+भू+अच् ।) हिङ्गुल ... निर्घण्टः ॥ रसजाते, त्रि ॥

रसोनः, पुं, (रसैरेकेनोनः ।) ... निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"राहोरमृतचौर्य्येण ...
अमृतस्य कणा भूमौ ते ...
द्विजा नाश्नन्ति तमतो ...
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः ...
इति वाभटे उत्तरस्थाने ॥

"अथ शीर्णस्य वक्ष्यामि ...
रसैश्च पञ्चभिर्युक्तो ...
"दृष्टा वामादियमनो ...
जाङ्गानि ...
इति हारीते ...

अथास्य गुणाः ।

"रसोनो बृंहणो वृष्यः ...

रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधु...
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः ...
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो ...
इति च भावप्रकाशस्य ...
अस्य विवरणमस्य रसोनशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन+स्वार्थे क ... तत्पर्य्यायः ।

"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो ...
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च ...
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"यदाऽमृतं वैनतेयो ...
तदा ततोऽपतद्बिन्दुः सरसोनो ...
पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन ...
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां ...
अस्यावयवगुणाः ।

"कटुकश्चापि मूलेषु ...
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे ...
बीजे तु मधुरः प्रोक्तः ...
अस्य भक्ष्यगुणाः ।

"रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धो ...
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो ...
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः ...
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो ...
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षि...
विबन्धगुल्मारुचिकास...
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्...
समीरणश्वासकफांश्च ...
मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं ...
व्यायाममातपं रोषमतिनीरं ...
रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतान् ...
इ...

(तथास्यान्या विकृतिर्यथा,—
"अमृतमथने जातः सुरासुर...

ार वैनतेयश्च पक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
मथमसम्पाति श्रमवेगप्रधाविते ।
.हृदि वैक्लवं प्राप्ते च्युता ह्यमृतविन्दवः ॥
.नु सन्दूषिते देहे पतिताश्च संस्थिताः ।
.तु कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-
कम् ॥
.स्काः कानने सर्व्वा तृणकाष्ठलतानिकाः ।
.ाघ कानने सर्व्वे प्रकृष्टं गहनं गताः ॥
.ा मध्ये जरायस्तो गतिहीनोऽतिजर्ज्जरः ।
.िः सरयिस्तुसः शौर्यदन्तावलीसुखः ॥
.क्षेः क्षुधायन्नैः ऋषिभिश्चात्र विश्रुतः ।
.पि क्षुधातुरः सर्व्वा पर्य्यटन्नुर्व्वरां महीम् ॥
.चित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
.गोवालसङ्काशान् शाद्वलान् बहुलान्
भुवि ।
.ासंयोकृतेनापि सुक्तवान् शाद्वलानपि ॥
.ासानन्तरे गुल्मान् विटपान् तदनन्तरम् ।
.ान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥
.ात् सुभिक्षे सञ्जाते सर्व्वे चैकत्र संस्थिताः ।
.पि.हृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
.दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
.यान् सोऽपि किञ्चिच्च यथा तैः प्राषित-
स्ततः ॥
.यथा खादितं द्रव्यं तद्भक्ष्यं द्विजातिभिः ।
.ान्यमपि चित्रञ्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥"
.ेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
.कुटालनिभं शीर्षं शीर्षमेयं समुद्धरेत् ॥
.ा पुटे सुनिर्गूढं धारयेन्माघमासके ।
.ामाविर्दर्शनात्तेन म्रियते दीर्य्यते भुवि ॥
.ांसु शिशिरे चैव कारयेन्माघया युतम् ।
.मठं जीरके द्वे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
.र्व्वावर्षलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
.ातुवर्तस्नेनापि गूलनाहे प्रकीर्त्तितः ॥"
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
.स्यान्यत् द्विभागहरकादिकं रसोनशब्दे
.व्यम् ॥)
.पर्ण, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
.ौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
., स्त्री, (रस+"हृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।"
उणा० ६ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) रसनम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
., स्त्री, (रसान् शुक्लादीरयिमाकान् आगत-
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
.न्द्रिका । (यथा, महाभारते ।१३।५०।३२।
"यत्रैव गत्विनी रम्यं नद्यर्थ्य सर्व्वासृन्दवत् ।"
.रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । ८।
"रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ।")
.ा, स्त्री, (रसाय हिता । रस+यत् । टाप् ।)
रास्ना । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥
रंहः, [स्] क्ली, (रम+"रमेश्च ।" उणा०
४ । २१३ । इति असुन् हुगागमश्च । "अपि
रंहिधातोरसुन् इत्यपि रंह इति धातुप्रदीपः ।"
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । तरः २
रयः ३ स्यदः ४ जवः ५ । इत्यमरः ॥ रंघः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।
"न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥")
रह, त्यजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥
रह, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंह्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥
रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥
रहः, [स्] क्ली, (रमन्तेऽस्मिन् । रह+"इगे च
च ।" उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारश्चान्तादेशः । "रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।" इत्युज्ज्वलः ।)
निर्ज्जनम् । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।
"तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ॥")
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥
रहः, [स्] व्य, विजनम् । इत्यमरः ॥
"रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम् ॥"
इति रभसश्च ॥
"देवादन्यत्र रहोऽव्ययं शब्दान्तरं चाचि सुरत-
वाचकम् ।" इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥)
रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस्+दिगादि-
त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ।
रहस्यरोमपर्य्यन्तनिषेधो यथा,—
"न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत खानि स्वानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सह व्रजेत् ॥"
इति कौर्म्मे १५ अध्यायः ॥
रहस्या, स्त्री, (रहस्य+टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।६।८।१८।
"रहस्यां शतकुम्भां च सरयूं च तथैव च ॥")
रास्ना । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रहितं, त्रि, (रह+क्तः ।) वर्ज्जितम् । यथा,—
"कामक्रोधसमायुक्तो च दम्भे च सम्भ्रमकम् ।

गुरोराज्ञारहितं कृत्वा जपकर्म्म समाचरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
"दिग्भागोऽन्द्यादिरहितो जन्मघाताधो भवे-
दितः ।
मं भवेदब्दयैयोऽत्र योगेऽन्यैं विचिन्तयेत् ॥"
इति जातकपद्धतिः ॥
रा, ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥
राः, स्त्री, (रा+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काञ्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
राः, [रै] पुं, (रा दाने+"रातेर्डैः ।" उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।
"आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
गृहाः ॥")
स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।
"स चन्तयदुषसः सूर्य्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥"
"चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
राका, स्त्री, (रा दाने+"कृदाधाराचिकलिभ्यः
कः ।" उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
शाल्मलीद्वीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।
"तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पा-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमतिः सिनीवाली
सरस्वती कुहूः रजनी नन्दा राकेति ॥")
कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
राजयज्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णेन्दुतिथिः ।
इति मेदिनी । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।
"राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।"
"संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।" इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ९-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥
बुबुधे तत्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्तगीतविशारदाः ॥

दुर्भीक्षता च राका च मालिनी च [illegible]
मते ।
[illegible] राक्षस ! [illegible]
[illegible] ।
[illegible] महात्मा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] कथा ।")

राक्षसः, पुं, [illegible] राक्षसः । [illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible] २२ [illegible] २३ [illegible] २४ [illegible] २५ [illegible] २६ [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] २९ [illegible] ३० । इति [illegible] ।

[illegible]

रौद्रं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसन्तमतकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥"
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
"आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।
(एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
"हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं
गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥"
राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तत्रैव । ३ । २४ ।
"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥"
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मणापेक्षया
राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
३ । ४१—४२ ।
"इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
र्जयेत् ॥")
अन्द्विशेष, पुं, क्ली । यथा, हंसदूतश्लोका-
याम् । ८ । ४ ।
"इन्द्रादिदेवे दमनं युगं यत्
तथाऽष्टमाद्यं परिधाविसंज्ञम् ।
प्रमाद्याद्यानन्दमतःपरं यत्
क्षयान्तकं राक्षसवत्सरञ्च ॥")
[illegible], त्रि ।

राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + ङीप् ।) कौणपी ।
राक्षसस्त्री । यथा, रघुः । १२ । ६९ ।
"[illegible] राक्षसीभूता ।
[illegible] ॥")
दंष्ट्रा । [illegible] यावत् । इति हेमचन्द्रः ।
[illegible] यावत् । इति
[illegible] । यथा,—
"[illegible] तु ।
[illegible] परम् ।
[illegible] कार-
येत् ।
[illegible] ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

[illegible], पुं, ([illegible]) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ([illegible]
[illegible] । १ । ११३ । १८ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible], स्त्री, [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

राक्ष, क्व शोषालमर्थ्योः । इ० ।
([illegible])
लोहरक्तिताभावः ।
निवारयच । [illegible] ।
रागः ।

रागः, पुं, (रज्यतेऽनेनेति [illegible]
+ भावे करणे वा घञ् । "घञि च भाव-
करणयोः ।" ६ । ४ । २७ ।)
मात्सर्यम् । लोहितादिः । (
६ । ३० ।
"रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार ।"
लोहितादिः । अनुरागः । (
प्रयागम् । १.२० ।
"तानवमेव हिमः [illegible]
[illegible]
कथं इव कामिनीनां [illegible]
गान्धारादिः । नृपः । इति [illegible]
क्लेशः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, कुमारे । ३ । १८ ।
"तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्मितरागमेहि मे ।"
रक्तिमलिङ् । रञ्जनम् । [illegible]
माला । प्रीतिः । यथा,—
"वीतरागभयक्रोधः [illegible]
इति भगवद्गीताटीकायां
तस्य लक्षणं यथा,—
"सुखमध्यावेक्षं [illegible]
[illegible]
[illegible]
(अभिमतविषयाभिलाषः ।
गीतः । यथा,—
"[illegible]
[illegible] । रागोऽभिमतविषयाभि[illegible]
[illegible]
"सुखानुशयी रागः ।" इति [illegible]
शास्त्रोक्तरागा यथा । [illegible]
च रागः बहुविधः । तेषां [illegible]
भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः [illegible]
दीपकः ४ मेघः ६ । [illegible]
तेषां पञ्च रागिण्यः । [illegible]
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । [illegible]
अष्टौ पुत्राः [illegible]
[illegible]
[illegible] । भैरवः [illegible]
[illegible] ६ । इति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

:न तथापि द्वाव एव तु हयवी ।
न्ति ते रागाः भर्न्ते मन्तीति निश्चितम् ।
रगः पूर्व्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
न्ते वै देशाभाषाभोर्या प्रचारणा ।"
। अङ्गवङ्गकलिङ्गतैलङ्गभूलिङ्गद्राविड-
पत्तङ्गतैलाङ्गगौडीरकौरकाश्मीरगाभी-
रसिन्धुसालव्यरसगमकुधनिशधमगधदौ-
ाहयमालवलानवमगरवचोलीकलकु-
दलदरिदेनेरम-कोशलमालियालमल-
ादलयानकिल्लागगुर्ज्जरातगुर्ज्जरकाम्भार-
वड़ौद्राम्वर्व्विदिकाष्वीपाच्यालसौराष्ट्र-
ापरसशकोयशवरूपकामरूपदरिगर्भ-
ुमेटवाटकीकटदेयेङ्गनटङ्गननाटभोटक-
ाटकर्णाटकुन्तिकावन्तिककनकाल-
कम्बोजकाम्बोजतोणतुखारविदारवली-
कगेद्यविदेहवान्नीकबर्बरीकशिगर्त्तान-
ेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
श्रवणमात्रेण रञ्जन्ते सकलाः प्रजाः ।
ारञ्जनाद्धेतोस्तेन राग इति स्मृतः ।"*।
ागाः ।
ो मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
च ततः पश्चाद्वसन्तस्तदनन्तरम् ।
लश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ।६।
श्च रागिण्यो तत्र क्रमशः कथिता मया ।
ो मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुड़ा ।
वरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ।६
ली च पुरवी कानड़ा माधवी तथा ।
केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ।६
री शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
ारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ।६
च पञ्चमी चैव ललिता पटमञ्जरी ।
ी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ।६
ी दीपिका चैव देशकारी च पाहिड़ा ।
ी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
इमाः ।६।
का चाथ भूपाली रामकेली गड़ा तथा ।
दा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
इमाः ।६।३६।*।

अथ कालनियमः ।

भाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
कौरी रामकेली वेलोयारी च गुर्ज्जरी ।
ारी च शुभगा पञ्चमी च गड़ा तुड़ी ।
ी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
: पूर्व्वाह्नकाले तु गायन्ति गायनोत्तमैः ।
ड़ी मायूरी कोड़ा वैरागी चाथ धानसी ।
वली मोरहाटी सहैता रागयोषितः ।
मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ।
ारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
ड़ा शारवी चैव गौरी केदारपाहिड़ा ।
ूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुड़ा तथा ।
ाह्णे ताश्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्द्दश ।
या वस्तुभूयाढ्या रागास्ते मालवादयः ।

प्रदोषे चापराह्णे च रजन्यां गानगोचराः ।
एतदन्यात् परं रात्रौ सर्व्वेषां गानमीरितम् ।
मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्व्वदा ।
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् पञ्चोत्सवं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः ।
शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्दुर्गामहोत्सवम् ।
गीयते तद्धैर्नित्यं मालसी सा मनोहरा ।
सर्व्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्व्वशः ।
रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ।
रागमालापयेदादौ तत्प्रकारस्तदनन्तरम् ।
नान्यथा प्रगातव्या नृपाज्ञायां न दूषणम् ।
रागाः षड़ च रागिण्यः षट्त्रिंशच्चारु-
विग्रहाः ।
ध्यानतो नन्दपदलात् प्रज्ञायं समुपासते ।"*।
अथ ध्यानम् ।

"नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ।१।
नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
ईषत्स्महासाम्बुजरम्यवक्त्रा
सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ।१।
करे शुका चाम्बुजयुग्मरम्या
इतस्ततश्चाद विलोकयन्ती ।
कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा
सा मालसी संकथिता विचित्रा ।२।
शतप्रचामीकरचारुवक्त्रा
कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्दधाना
चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ।३।
महेन्द्रनीलद्युतिरम्बुजाक्षी
प्रवादयन्ती कपिलाशयन्त्रम् ।
विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
सा सिन्धुड़ा कान्तसमीपसंस्था ।४।
नवाप्रसूनद्युतिबिम्बवक्त्रा
सकञ्चुपद्मां करयोर्दधाना ।
क्षौमांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-
राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ।५।
सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीतै-
र्गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ।"६।*।

अथ मल्लारः ।

"विहारशीलोऽतिसुकान्तदेहः
कान्ताप्रियो धार्म्मिकशीलयुक्तः ।
कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो
मल्लाररागः प्रियकृत् सुवेशः ।१।
सङ्केतितोत्फुल्ललतानिकुञ्जे
कृतस्थितिः कान्तसमागमाय ।
वेलावली चम्पकमालिनी सा
दाला विचित्राभरणा निरक्ता ।१।
रहःसु कान्तप्रियमागमन्तं
रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
दूर्व्वादलश्यामतनुः सकामा
पुराननैः सा पुरवी निरक्ता ।२।
अशोकवृक्षस्य तले निषण्णा
वियोगिनी वाष्पकणार्चिताङ्गी ।
विभूषिताङ्गी घटितेव बाला
सा कानड़ा हैमलतेव तन्वी ।३।
संगृह्य संगृह्य गले दधाना
प्रसूनमाला दयितेन बाला ।
गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
सा सुन्दरी माधविका निकुञ्जे ।४।
सुकच्छपीं वादयति स्वभर्त्तुं-
र्गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
सदैव ताला विहिता च माला
कोड़ा कला तानवती मता सा ।५।
स्नात्वा सतृणीयवती सुदेहा
केशप्रतिस्यन्दितवारिबिन्दुः ।
निष्पीड़यन्ती तिमिरांशुकान्तं
केदारिका रक्तपयोधरश्रीः ।"६।*।

अथ श्रीरागः ।

"लीलावतारेण वनान्तराले
चिन्वन् प्रसूनानि वधूसहायः ।
विलासवेशो धृतिदिव्यमूर्त्तिः
श्रीराग एष प्रथितः पृथिव्याम् ।१।
सन्ध्यासुकाले गृहमध्यदेशे
प्रवादयन्ती च पिनाकयन्त्रम् ।
धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी
गान्धारिका गन्धसनं निधत्ते ।१।
रसनया सुविचारकौतुकं
विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
सुकविताव्रतभावनतत्परा
भगवती सुभगा सदराहृता ।२।
पुष्पोद्याने सार्द्धमालीकलापैः
क्रीड़न्त्येवं कोकिलाकाकलीषु ।
रामा श्यामा सद्गुणानाञ्च सीमा
गौरी गौरी गौरवालोकदिष्टा ।३।
अट्टालिकायां स्फुटकौमुदीभिः
प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
अट्टाय कान्तेन समं वसन्ती
कौमारिका कामकला वहन्ती ।४।
गौरीपादाम्भोजमभ्यर्चयन्ती
गन्धोद्धूतं गन्धमाल्यं दधाना ।
नानारत्नोपायनैर्भक्तिभावै-
र्वेलोयारी कथ्यते बालिकेयम् ।५।
उल्लासयन्ती धम्मिल्ले रहःस्थान् शावबन्धुना ।
मालतीकुसुमस्रग्भिर्व्वैरागी रागिणी स्मृता ।"६

अथ वसन्तः ।

"चूताङ्कुरेणैव कृतावतंसो
विघूर्णमानारुणनेत्रपद्मः ।
पीताम्बरः काञ्चनचारुदेहो
वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ।१।

मुहुर्त्यमानानिसुशीलयुक्ता
मुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूताङ्कुरं पाणियुगे वहन्ती
वसारुणाङ्गी मुदिकेतिरियम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खर्व्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्री ॥२॥
उरसि कैश्यपयस्य सुभारं
विदधती प्रणयोत्थितचारुवेशम् ।
विलुलितालकवल्लिकयाङ्गी
आसुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव प्रदामसुमा
श्यामा सुकेशी पटमञ्जरीयम् ॥४॥
कर्णोत्पलालम्बिमधुव्रताली
श्रुणोति सा मञ्जुलकूजितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदीपे
सा गुर्ज्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
आध्यापयन्ती निजशिष्यवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विधेया ॥"६॥

अथ हिन्दोलः ।

"छायाभिलाषेन मतन् पृथिव्यां
उत्थापितस्तातूनममालिवृन्दैः ।
उच्चीतसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकारववोक्षयन्ती
मयूरिकाशृङ्खलतं किरन्ती ।
मयूरकान्तीव चितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदीपकाले सुवेशंप्रविष्टा
प्रदीपहस्तावनगात्रयष्टा ।
सौमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥३॥
मार्द्दं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवस्त्रोज्ज्वलितसङ्गा ।
तिरोहमायाजनदर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्त्तुर्दधाना चरणारविन्दं
निषेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाहिड़ा संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णे दधाना सुरपुष्पयुग्मं
स्फुरत्सुरत्नोज्ज्वलमोहराङ्गी ।
कराम्बुजा चार्द्धविलोलनेत्रा
वराङ्गवेषं कथिता वराटी ॥६॥
उत्प्रभामपि प्रथमापराधे
मानं पुनः कर्त्तुमनार्थीरेव ।
शत्रुघ्नभारात्रियतं वहन्ती
सा मोरहाटी कवभिरिदा ॥"१७॥

अथ कर्णाटः ।

"कृपाणपाणिर्गजकुम्भिधृष्टो
मयूरकण्ठाभिमुखकारन्तिः ।
स्फुरत्त्रिलोमाम्बरः प्रशान्तः
कर्णाटरागो वरितागमनः ॥१॥
चिरं भजन्ती भ्रमरङ्गमध्यं
संप्रार्थयन्ती नटितं बगन्ताम् ।
सुसीमनाशेषु लतावधाना
नटी सुमाटीपरिधानदेहा ॥२॥
समाधर्त्तं पृथनताधिरूढा
पृथ्नुरी गर्भगृहं वहन्ती ।
क्षणानि प्रस्थङ्गमर्मानि सुधा
भूपालिका सा नान्दुकरोया ॥३॥
अध्यापयन्ती शुकमारसारौ
श्रीराम रामेति सुमेखलाभ्यौ ।
वामकामाङ्कमालितशुकश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विप्रैर्वेदध्वनयन्ती समन्तात्
कथाविलासेन विमोहयन्ती ।
हर्षान्तिमा परिपूर्णदेहा
वहा प्रलम्बस्तनभारभवा ॥५॥
भर्त्तुः सर्व्वं माधवि सन्तरन्ती
पयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोहमाना
कामोदरागिण्युदिता गुणज्ञैः ॥६॥
अधूना नटकृष्णपरिश्रमेण
बाला लीलाभिः सुदती हताशरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मनोहन्ती
एकमस्थानं सुरसिता किङ्किणीकलापम् ॥"७॥

अथ रागरागिणीनां भार्य्यानिरूपणम् ।

"मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारश्चाचलन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीरं सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो हो धीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुर्ज्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
सुडी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुड़ा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दांशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानड़ा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वड़ारी च गड़ा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीराणि गानसत्तमम् ॥
वेलावली च गान्धारी ललिता पटमञ्जरी ।
वैराटी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिड़ा ।
करुणांशा विज्ञानीयात् सप्तैता रागयोषितः ॥
रागेश्च रसभागेन षट्त्रिंशद्रागिणीषु च ।
करुणानन्दवीरेषु श्रावणार्हं मतत्रयम् ॥"

इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३ अध्यायः । (तथा च संगीतदर्पणे ।

अथ रागाणां ...
"...
...

...
...

...
...
अथ रागोः ।
"मधुमाधवो ...

वेलावली ...
धनाश्रीर्भैरवीच
देशकारी भैरवश्च
एते रागाः ...
गुर्ज्जरी कौशिकश्चैव
देशा गुणकिरी चैव भैरवी ...
कौराटी च तथा ...
वैराटी तोड़िका चैव
गान्धारी कामदन्ती च तथा ...
मधुरामरन्तो ...
श्रीरागो ...
नट्टकल्याणसंज्ञश्च ...
सर्व्वे नाटाद्य केदारी कर्णाट ...
बड़हंसी मलारी च ...
अर्द्धरात्रावधि ज्ञेया ...
यथोक्तकाल एवैते गेयाः ...
राजाज्ञया सदा गेया न तु ...

अथ मतम् ।
"श्रीरागो रागिणीयुतः शिशिरे ...

वसन्तः ससहायस्तु वसन्ते ...
भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे ...
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या ...
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो ...
नट्टनारायणो रागो रागिण्या ...
यथेच्छया वा गातव्याः सर्व्वर्त्तुषु ...
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः ।
मतम् । * ।)

रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । ...
मेदिनी । णे, १०६ ॥ ...
रत्नावली । खादिरवृक्षः । इति ...
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण छन्नः ।)
इति शब्दरत्नावली । रागोऽन्धः ...
रागदः, पुं, (रागं, ददातीति । ...
सैरखोलुपः । इति राजनिर्घण्टः । ...
नि ॥
रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रद ...
र्णम ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मस्य मसूरशब्दे विशेषम् ।)

पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।)
। रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । ङीप् ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
दि ज्ञातव्याः ॥)
, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं
) बन्धूकः । रक्ताम्लानः । इति राज-
: ॥
[न्] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् +
माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कचित्-
स्तके रागहृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
पुं, (रागो रज्जुरिव यस्य । नायकयोः
ानुरागवद्धत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः ।
ब्दरत्नावली ॥
स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) काम-
ी । इति जटाधरः ॥
, पुं, (रागस्य वृन्त इव ।) कामदेवः ।
ब्दमाला ॥
:, पुं, दाडिमद्राक्षायुक्तसुरयूषः । अस्य
। रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वात-
ाविरोधित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे ।
: पक्वतमथापि सुरयूषः कृतान्नतः ।
दाडिमन्दरीकायुक्तः स्वाद्वाम्लषाडवः ।
लो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ॥"
य गुणाः ।
यो द्वंश्चा इष्टाः हृद्या रोचनदीपनाः ।
मन्त्राश्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः ॥"
ति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुला-
म् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २८४ ॥
, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । ङीप् ।)
ष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ा, स्त्री, (रागेण आढ्या ।) मञ्जिष्ठा ।
 राजनिर्घण्टः ॥
:, त्रि, आद्यां दत्त्वा दारविसृष्टः । यथा,
ाद्यां वशवर्त्ती दत्त्वा यो हन्ति निर्घृणो जनः ।
ीपायोऽपि रागाबद्धो रागस्तु दारदिः ॥"
इति शब्दमाला ॥
धिः, पुं, (रागेषु विषयेषु अनुकि-
: ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ि, स्त्री, (रागोऽस्त्यस्या इति । राग +
ः । ङीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटा-
: ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,—
ागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता शुभे ।
ागी बहुवर्णा सा पीतकुचितमूर्द्धजा ॥"
इति वामनपुराणे ५८ अध्यायः ॥
रागिणी च भार्या । इति पुराणम् । षट्-
ागानां भार्या । इति सङ्गीतदर्पणः । सा तु
पञ्चाशत् भरतमते च त्रिंशत्प्रकारा । सोमे-
मते षट्त्रिंशत्प्रकारा च षट्त्रिंशत्प्रकारा ।
ासां विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रागी, [न्] त्रि, (रञ्ज + "संपृचानुरुधेति ।" ३ । २ । १४२ । इति तच्छीलादिषु घिनुन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनुरक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ ।
"त्वय्यस्या हृदयं रागि भर्त्ता चान्यो भविष्यति ।
यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥")
कामुकः । इति विश्वः ॥ रक्तका । इति मेदिनी ॥
(विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ३१ ।
"द्विविधं सर्व्वलोकेषु सर्व्वत्र द्विविधो जनः ।
रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥
विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः ।
रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥"
"रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् ।
दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ॥"
रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ८ ।
"ईर्ष्यारुषामभावेऽपि भङ्गुरभ्रुणि रागिणि ।
न सुखे तत्तयो राज्ञोस्तद्दृष्टिप्रमाययौ ॥")
पुं, क्षुद्रधान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । लाङ्गनः २ बहुनरकशिषः ३ गुच्छकशिषः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तास्रनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राघ, ऋ ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघत् । ङ, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥

राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।
"रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥"
अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ ।
"यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ
ददृशाते रघुराघवौ जनैः ॥"
दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ ।
"वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्म्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥"
रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २।६४।२५ ।
"अपि त्वद्य कुर्वं न स्वाध्यायवतां कृतो
भवान् ॥")
समुद्र-मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ३८ ॥ (यथा, मकरी प्रथमपादे दुर्गसिंहः ।
"अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति
राघवः ॥")

राघवायनं, क्ली, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,—
"वंशिष्ठावपुराणानि राघवायनमारतम् ।
यमादिरहितानीव सन्ति नापि श्रुतानि ते ॥"
इति शिवपुराणे रामचन्द्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

राङ्कवः, पुं, हरिणविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ८१ ॥

राङ्कवं, क्ली, (रङ्कौ भवम् । रङ्कु + "रङ्कोरमनुष्येऽण् च ।" ४ । २ । १०० । इति अण् ।) मृगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । मृगरोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्कुर्मृगभेदः ततो जातार्थे अण् । पशवोऽपि मृगा इति रूढ्या मेषादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्कवम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
"औरंसं राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा ॥"
पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्कवास्तीर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ ।
"क्रौञ्चपारावतनिभैर्व्वदनै राङ्कवैरपि ॥")

राङ्गणं, क्ली, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्यगुणः ॥

राज, ऋ ञ श दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ञ, राजति राजते । श, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥

राजकं, क्ली, (राज्ञां समूहः । राजन् + "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजेति ।" ४।२।३६ । इति वुञ् ।) नृपसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ६ ।
"हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः ।
राजकं सकलं चोर्व्व्यां पौरजानपदो जनः ॥"
राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २४ । ६ ।
"तवाङ्गं तिलशः कृत्वा न्यभ्यो दास्यामि राजक ॥"
राज् + ण्वुल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥

राजकर्द्दमः, पुं, (कर्द्दमानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) कर्द्दमविशेषः । यथा,—
"कार्द्दमश्चः प्राहरिणो नीपो धूलीकर्दमकः ।
कर्दमप्रियको राजकर्दमोऽत्युष्णरोऽमिकः ॥"
इति जटाधरः ॥

राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृपसुता च ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । ४१ ।
"हृतः स राजकन्याभिरेकः शताशता वरः ॥")

राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकशेरुः, पुं, (कशेरूणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + "राज्ञः क च ।" ४ । २ । १४० । इति छः कश्चान्तादेशः ।) राजसम्बन्धी । राजस्वार्थं यस्य सोऽपि प्रयोगदेव सिद्धः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । २२८ ।
"तमद्राक्षं राज्ञी च राजकीयं भटौ यथा ॥")

राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र पर्य्यायो यथा,—
"कुमारे ह्यकराजश्चैवराजपुत्रश्च कुशः ।

वाद्याली मुरली राजभक्तिः शुभगसाह्वयः।”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः।

राजकुष्माण्डः, पुं, वार्त्ताकी। इति जटाधरः।

राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी।) झिङ्गाकविशेषः। घिया तोरइ इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। हस्तिपर्णिका २ पीतपुष्पिका ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली ६ सुपीतकः ७। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। ज्वरघ्नत्वम्। कफवातघ्नत्वञ्च। इति मदनविनोदः।

राजखर्ज्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्ज्जूरी।) श्रेष्ठखर्ज्जूरी। पिण्डखर्ज्जूरिका। तत्पर्य्यायः। राजपिण्डा २ नृपपिण्डा ३। अस्या गुणाः। शैत्यत्वम्। स्वादे हिमत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदाहार्त्तिश्वासभ्रमनाशित्वम्। वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

राजगामि, [न्] त्रि, (राजानं गच्छतीति। गम् + णिनिः।) राजसम्बन्धि। यथा,—
“अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥”
इति मानवे ११ अध्यायः।
“राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलदोषाभिधानम्।” इति कुल्लूकभट्टः। अपि च।
“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तदभावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामि।” इति दायभागधृतविष्णुवचनम्।

राजगिरिः, पुं, शाकभेदः। तत्पर्य्यायः। राजाद्रिः २ राजशाकिनी ३ राजशाकनिका ४। अस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। पित्तनाशित्वम्। शीतलत्वम्। मूलस्य तु अतिशीतलत्वम्। अतिरुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (मगधदेशस्थः पर्व्वतविशेषश्च।)

राजग्रीवः, पुं, (राजते इति। राज् + अच्। राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य।) मत्स्यविशेषः। चलुइ इति भाषा। यथा,—
“चक्री स्यात् शिवलो राजग्रीवो मदामेदः॥”
इति त्रिकाण्डशेषः।

राजघः, त्रि, तीक्ष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः। (राजानं हन्तीति। हन् + “राजघ उपसंख्यानम्।” ३।२।५५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कप्रत्ययेन साधु।) राजहन्ता। यथा,—
“अजनन्दनारिपुराजकोन्मूले-
र्भिन्नतामिषैश्चयं ज्वलद्भुजः।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया
रराज नीराजनया स राजघः॥”
इति नैषधे। १। १०।

राजचिह्नकं, क्ली, उपस्थः। इति शब्दचन्द्रिका। चिह्नानां कोऽपि मानसानां राजा इति व्युत्पत्त्या चिह्नम्।

राजजम्बूः, स्त्री, (जम्बूनां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) पिण्डखर्ज्जूरम्। इति मेदिनी। महाजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः।

राजयक्ष्मा [न्] पुं, क्षयरोगः। “यक्ष्मेति पूज्यते रोगराजत्वात् यक्ष्मा यत्र क ह मध्ये अन्तःस्थादिः शासुविसिति मनुचवर्गोष्ठतीयादिरिक्षिके तदा जय भवद्दयनयोरिवास्य रूपं राजयक्ष्मशब्दोऽप्यत्र।” इत्यमरटीकायां भरतः। (अस्य विवरणन्तु राजयक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम्।)

राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः। रजत + “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।” ४। ३। १५४। इति अञ्।) रजतनिर्म्मितम्। यथा,—
“सौवर्णं राजतं ताम्रं त्रिवृता पात्रमुच्यते।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा॥”
इति मात्स्ये १७ अध्यायः।

रजते, क्ली। (यथा, गो॰ रामायणे।३।४८।१।
“तं तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने काञ्चनसप्रभम्।
हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वाभ्यां समलङ्कृतम्॥”)

राजतरुः, पुं, (तरूणां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) कर्णिकारवृक्षः। आरग्वधः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते।६।५७।
“सुधादिराजतरुवर्गदमाद्वसिद्धैः
कार्य्यैर्जयेच्चिपुयुतैर्विविधैश्च लेहैः॥”)

राजतरुणी, स्त्री, (राजतरुणीव। सौन्दर्य्यातिशयवत्त्वात्।) पुष्पविशेषः। तत्पर्य्यायः। महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अम्लानः ४ अम्लातकः ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। हर्षदत्वम्। हृद्यत्वम्। सुरभित्वम्। सुखवल्लभत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

राजता, स्त्री, राजत्वम्। राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन् शब्दात् तल्प्रत्ययेन सिद्धा। (यथा, कथासरित्सागरे। ३६। ९८।
“तेन सत्तामसुधर्म्मीमपि मुक्त्वा स तां ययौ।
रत्नकूटं स्वकार्य्यार्थं निश्चिता हि राजता॥”)

राजतालः, पुं, (राज्ञस्ताल इव।) गुवाकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

राजतिमिशः, पु, सुखाशः। इति हारावली।१८१।

राजत्वं, क्ली, राजता। राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन् शब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (यथा, कथासरित्सागरे। २०। १६१।
“कच राजत्वमिच्छता स राजा निविवेश तत्॥”)

राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः।) राजशासनम्। यथा,—
“अनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च।
चरेद्गुरुः सुहृच्चापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम्।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम्।

राजदन्तः, पु, दन्तानां राजा। (“राजदन्तादिषु परम्।” २। २। ३१। इति परनिपातः।) उपरिश्रेणीसम्मध्यवर्त्तिदन्तद्वयम्। यथा,—
“राजदन्तौ तु मध्यमावुपरिश्रेणिकौ च”।
इति हेमचः।

राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनो राजा। “ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः।” ५।३।६७। इति देशीयर्।) राजदेश्यः। राजकल्प इति व्याकरणम्।

राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) हेमधुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः। तस्य पर्य्यायः धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्यः।

राजधर्म्मः, पुं, (राज्ञो धर्म्मः।) राज्ञः कर्म्म। यथा,—
“राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा॥
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि।
सर्व्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम्॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः।
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो
तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा।
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः
स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः।
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति।
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम्।
कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च
कुरुते धर्म्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः।
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि सः।
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम्
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः।
तस्माद्धर्म्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः।
अनिष्टञ्चाप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत्।
तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजम्
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्व्वमीश्वरः।
तस्य सर्व्वाणि भूतानि
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चलन्ति च
तं देशकालौ शक्तिञ्च विद्याञ्चावेक्ष्य तत्त्वतः
यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु।
स राजा पुरुषो दण्डः स
चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः।
समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा रञ्जयति प्रजाः
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्व्वतः।
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान्

भाग: पुरोडाशं [illegible] ।
[illegible] प्रदर्शनायात्मनम् ॥
[illegible] दुर्गो हि दुर्निरीक्षः ।
हि भवान् सर्वं [illegible] ॥
ली दण्डानि यतनीरता: ।
नाय [illegible] हतैव निपीड़िता: ॥
सर्वदत्वाच्च तिष्ठेत् सर्वेश्वरः ।
ल्पीयश प्रदेशस्य विभ्रमात् ॥
गो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
: संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
कारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥
हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
चलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥
दुर्गञ्च राष्ट्रञ्च लोकञ्च सचराचरम् ।
षिगणांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीड़येत् ॥
हायेन मूढ़ेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
दो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
ना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
ने न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
जिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥
तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
स्तीर्य्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥
तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥
स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः ।
र्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥
तद्भृत्यः सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
दहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
ह्मान् पर्य्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
द्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषाञ्च शासने ॥
ञ्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
द्धो हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
ऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
नीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
वोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
स्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
ो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
ासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥
स्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
रश्च धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥
द्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
न्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
न्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
तेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
सनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
मजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
युज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥
मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षितान् ॥
अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानाञ्च कार्य्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥
सर्व्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्व्वकार्य्याणि निःक्षि-
पेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत् ॥
अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान् ॥
निर्व्वर्त्तेतास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्व्वीत विचक्ष-
णान् ॥
तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत् कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढ़ेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
बुद्ध्वा च सर्व्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीड़येत् ॥
जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥
धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
सर्व्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः ।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥
यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥
तस्य मध्ये सुपर्य्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ● ॥
तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥
पुरोहितञ्च कुर्व्वीत वृणुयादेव चर्त्विजम् ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्य्युर्वैतानिकानि च ॥
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥
अध्यक्षान् विविधान् कुर्य्यात्तत्र तत्र विप-
श्चितः ।
तेऽस्य सर्व्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्य्याणि कुर्व्व-
ताम् ॥
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥
न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममनुस्मरन् ॥
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥
न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥
न च हन्यात् स्थलारूढ़ं न क्लीवं न कृता-
ञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरीक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्व्वं प्रतिपद्यते ॥
यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्ज्जितम् ।
भर्त्ता तत् सर्व्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ * ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
सर्व्वद्रव्याणि कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्म्मः सनातनः ।
अस्माद्धर्म्मान्न च्यवेत क्षत्त्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥
अलब्धञ्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
एतच्चतुर्व्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
नित्यं संवृतसंवार्य्यो नित्यं छिद्रानुसार्य्यरेः ॥
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्ताञ्च मायां नित्यं सुसंवृतः ॥
नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशं सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्व्वशमानयेत् ॥
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥
यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च ॥
ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम् ॥
विंशतीशस्तु तत्सर्व्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥
दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥
तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक् कार्य्याणि चैव हि ।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्य्यात् सर्व्वार्थचिन्तकम् ।
उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥
स ताननुपरिक्रामेत् सर्व्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
ये कार्य्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम् ॥
राजकर्म्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्म्मानुरूपतः ॥
पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् ।
मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्त्रमिवौरसम् ॥
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् ।
तेनायुर्व्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥
यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥
कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः ॥
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥
अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणाम् ॥
एवं सर्व्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥
क्षत्त्रियस्य परो धर्म्मः प्रजानामेव पालनम् ।
निर्द्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मेण युज्यते ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहि
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शु
तत्र स्थितः प्रजाः सर्व्वाः प्रतिनन्द
विसृज्य च प्रजाः सर्व्वा मन्त्रयेत् सह
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहो
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभ
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथ
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोषहीनोऽ
पः

जड़मूकान्धबधिरांस्तैर्य्यग्योनान् व
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽप
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्य्यग्योना
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रा
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरे
परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च समु
कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणा
दूतसम्प्रेषणञ्चैव कार्य्यशेषं तथै
अन्तःपुरप्रचारञ्च प्रणिधीनाञ्च
कृत्स्नञ्चाष्टविधं कर्म्म पञ्चवर्गञ्च
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डल
मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रय
एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य स
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशै

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्वि
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः प
तान् सर्व्वानभिसन्दध्यात्
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नये
सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणां
आसनञ्चैव यानञ्च सन्धिं विग्रहमेव
कार्य्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रय
सन्धिन्तु द्विविधं विद्याद्राजा
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्र
समानयानकर्म्मा च विपरीतस्तथै
तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो
स्वयंकृतश्च कार्य्यार्थमकाले काल
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्र
एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्व्व
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृत
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः का
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगु
अर्थसम्पादनार्थञ्च पीड्यमानस्य श
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्र
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुव
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं

दात्वे तत्काले ।
यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम् ॥
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतञ्च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥
यदा तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥
मन्येतारिं यदा राजा सर्व्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्य्यमात्मनः ॥
यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनं नृपम् ॥
निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥
यदि तत्रापि संपश्येत् दोषं संश्रयकारितम् ।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥
आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत् ।
अतीतानाञ्च सर्व्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्य्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्व्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥
यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकञ्च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च बलं स्वकम् ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ।
दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योधयेत् ॥
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीड़येत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
भिन्द्याच्चैव तड़ागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम् ।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्ज्जयेत् ॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा ॥*॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
सर्व्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्म्यान् यथो-
दितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥
आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
सर्व्वं कर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्द्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥
सह वापि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥
पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥"
आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहस्य नियामको राजा ।
"हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥६॥
धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
आर्य्यता पुरुषज्ञानं शौर्य्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यञ्च सततमुदासीनगुणोदयः ॥"
स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम् ।
"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥
सह सर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्व्वोपायान् सृजेद्बुधः ॥
उपेतारमुपेयञ्च सर्व्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥"
उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्यम् ॥*॥
"एवं सर्व्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायाम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्व्विषापहैः ॥
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च [illegible] धारयेत् सदा ॥
परीक्षिताः [illegible] ...मृजकैः ।
वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्व्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्य्याणि चिन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्ज्जनम् ।
वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्याञ्चोपास्य शृणुयादन्तर्व्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थञ्च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्व्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥"
इति मानवे ७ अध्यायः ॥*॥
कालीकापुराणोक्तराजधर्म्मः ८५ । ८६ अध्यायों द्रष्टव्यः । महाभारतोक्तराजधर्म्मः शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्तराजधर्म्मः स्वर्गखण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

राजधानकं, क्ली, (धीयतेऽत्रेति । धा + ल्युट् । ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राजपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति । धा + अधिकरणे ल्युट् । ङीप् । राज्ञां धानी नगरी ।) राजधानिका । तत्पर्य्यायः । कोट्टः २ राजधानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्धावारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २ । ७० ।
"तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥")

राजधान्यं, क्ली, (राजप्रियं धान्यम् ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १५ । १२ ।
"त्वाष्ट्रे भूषणमणिरागलेख्यगान्धर्व्वगन्धयुक्तिज्ञाः ।
गणितपटुतन्तुवायाः शालाक्या राजधान्यानि ॥")

राजधुस्तूरकः, पुं, (धुस्तूरकाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) हृद्धुस्तूरः । तत्पर्य्यायः । राजधूर्त्तः २ महाशठः ३ निस्त्रैणपुष्पकः ४ भ्रान्तः ५ राजस्वर्णः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

राजनामा, [न्] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः । यथा, चाणक्यपण्डितकृत... श्लोकः ।
[illegible] निग्रहमुच्यते ।
[illegible] ...दारसंग्रहम् ॥"
[illegible]
[illegible] भागधेयाहरः ।
[illegible] ...रो धारयन्नलम् ।
[illegible] वहितं सुवरस्य
[illegible]

यत्नेन च यष्टव्यः पुत्र तत् कर्म्म भारत ।
यथा श्लाघ्यां प्रयास्यन्ति यथा कीर्त्तिर्भवेत्तव ।
यथा नापयशो योगस्तथा कुरु महामते ॥
एतदर्थं श्रियं दीप्तां काङ्क्षन्ति पुरुषोत्तमाः ।
येनैति हि यशोऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
शुद्धो चातिगुणा विप्रः कीर्त्तिश्च यशसा सह ॥

तस्माद्यथा ते निरमन्ति पुत्र-
राज्यस्थितस्येह कुलोत्तमाद्याः ।
तथा यतस्वामलसत्त्वचेष्टया
यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
क्षेत्रान्वितायां दृढवाप्रितायाम् ।
शुश्रूषयासक्तसमुद्भवायां
स्वर्हिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
तस्माद्द्विजाग्र्याः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
नराधिपांस्ते प्रतियाजयन्ति ।
दिव्यैर्यजन्तु क्रतुभिर्द्विजेन्द्रा
यज्ञाग्निधूमो न नृपस्य शान्तिः ॥

तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ।
सन्तु विप्रा बले पृथ्व्यास्त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजीविनः ।
क्षत्रियाः सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्म्मिणः ॥
यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः कृषिकारिणः ।
पाशुपाल्यं प्रकुर्व्वन्तु वैश्या विपणिजीविनः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा शुश्रूषणे रताः ।
शूद्राः सन्त्वसुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
यदा वर्णाः स्वधर्म्मस्था भवन्ति दितिजेश्वर ! ।
धर्म्मवृद्धिस्तदा स्याद्वै धर्म्मवृद्धौ नृपोदयः ॥
तस्माद्वर्णाः सधर्म्मस्थास्त्वया कार्य्याः सदा बले ।
तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्धानौ हानिरुच्यते ॥

इत्थं वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
बलिं महात्मा स बभूव तूष्णीम् ।
ततो यदाज्ञापयसे करिष्ये
इत्थं बलिः प्राह वचो महर्षे ॥"

इति वामने ७१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
"एवं दत्त्वा ततो राज्यं मूर्द्धि चाघ्राय धर्म्मवित् ।
उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
राज्यस्थेनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं शृणु तन्मम ।
यदीच्छेत् परमं धर्म्मं पितॄणां तारणं तथा ॥
दानवोऽभिनवं कर्त्तव्या त्वनया परदारिकाः ।
बालघातास्त्र त्वनया हन्तव्या स्त्रीविघातकाः ॥
मा लोभं परवस्तेषु अन्यायोपार्ज्जितेषु च ।
न चिरं तिष्ठते क्वापि सर्व्वं मायाः कदाचन ॥
रक्षणीयस्त्र ते देशः कुलन्यायक्रमार्ज्जितः ।
मित्रोद्युक्तेन स्थातव्यममात्यवचनं कुरु ॥
अमात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्र कार्य्यविनिश्चयम् ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं शत्रोः परिरक्षणम् ॥
शक्या येन यशोऽस्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
एवं ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियहितैषिणा ॥
नर यमनं वर्त्तीत दोषो राजस्तु तत्कृतः ।
येन राजा विनश्येत सम्यक्प्राप्यपि महाद्युतिः ॥
वक्रोन सुरापानं त्वया वर्ज्जयेत सदा ।
वाक्यं रूक्षं न वक्तव्यं वृथा वाचं कदाचन ॥
राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्ज्जयेत् ।
वर्ज्जयेदतिपानञ्च अमद्रिञ्च समागमम् ॥
अर्थदूषणकञ्चैव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
अमात्यं नाप्रियं ब्रूयाद्यदीच्छेदात्मकर्म्मणि ॥
नाहं निवारणीयस्ते मम नाथ पथि स्थितः ।
एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
ततः पितुर्व्वचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
उभौ तु पादौ संगृह्य कारुण्यं प्रत्युवाच तम् ॥"
इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानभूषणकुशोपाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

मनुरुवाच ।
"राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किन्नु कृत्यतमं भवेत् ।
एतत् सर्व्वं समाचक्ष्व सम्यग्वेत्ति यतो भवान् ॥

मत्स्य उवाच ।
अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यावलोकन ।
सहायावरणं कार्य्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
यदप्यल्पतरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् परम् ॥
तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः स्वयम् ।
शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रियान्वितान् ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतान् सज्जनान् क्षमया युतान् ।
क्लेशक्षमान् महोत्साहान् धर्म्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥
हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशोऽर्थिनः ।
एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्म्मसु योजयेत् ॥
गुणहीनानपि सदा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
कर्म्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भारत ! ।
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्व्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषणः ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्म्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्य्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो यथा ॥
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ॥
प्रांशवो व्यायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्य्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥
अनाहार्य्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥

ताम्बूलधारि [illegible]
सन्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा [illegible]
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो [illegible]
लक्षणज्ञो हयानां [illegible]
शुद्धपक्षनयः शौर्य्ये दुर्म्मतिः [illegible]
शूरः क्लेशसहश्चैव तद्गणानी [illegible]
शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथ [illegible]
धनुर्धारी महेनाशः सर्व्वविद्य [illegible]
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाचि [illegible]
हयायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भुवि भागवि [illegible]
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्व्व [illegible]
चलाचलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः [illegible]
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परि [illegible]
अनाहार्य्यः [illegible]
सदश्वासविशिवदः सदाश्वः [illegible]
सदश्वास्त्रविधानज्ञः परभेदा [illegible]
सर्व्वे महानसे धार्य्या [illegible]
समः शत्रौ च मित्रे च [illegible]
विषघ्नयः कुलीनश्च धर्म्मा [illegible]
कार्य्यांश्चापाविशात्तश्च [illegible]
सर्व्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्व्वशास्त्रवि [illegible]
लेखकः कथितो राज्ञः [illegible]
शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् [illegible]

अन्तरान् वै लिखेद्यस्तु [illegible]
उपायवाक्यकुशलः सर्व्वशास्त्रवि [illegible]
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः [illegible]
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो [illegible]
अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः [illegible]
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः [illegible]
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाज्ञानवि [illegible]
एवंविधास्तथा कार्य्या [illegible]
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च [illegible]
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्य [illegible]
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकी [illegible]
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा [illegible]
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्या एवं [illegible]
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चि [illegible]
अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्म्मात्मा [illegible]
प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य [illegible]
राजन् राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्य [illegible]

हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिवि [illegible]
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्र [illegible]
एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थानकश्च विशेषतः [illegible]
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्व्वकर्म्मसु [illegible]
हयशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सित [illegible]
अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तुः [illegible]
अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः [illegible]
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्युक्तः [illegible]
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्त [illegible]
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परि [illegible]

 राजनी राजनी

पाखिसुत्ते व्यसक्ते सुखधारिते ।
र्य्यो निरुद्विग्न: कुलजश्च विशिष्यते ॥
ोऽन्त: सक्त: पितृपैतामह: शुचि: ।
न्त:पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥
धिकारेषु पुरुषा: सप्त तेऽपरे ।
दाधिकरणा: पुरुषा: सप्त तेऽपरम् ॥
श्वरा: कार्य्या राज्ञा सर्व्वेषु कर्म्मसु ।
जातितत्त्वज्ञ: सततं प्रतिजागृता ॥
प्राद्यायुधागारे दक्ष: कर्म्मसु चोद्यत: ।
परिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्वह ॥
समध्यानि बुद्धा कर्म्माणि पार्थिव: ।
समर्थेषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
विपर्य्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्य्यं कुलं नयम् ॥
वृत्तिर्व्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ।
नरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
मपि नो कुर्य्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
च सदा मन्त्रे कार्य्य एकेन सूरिणा ॥
निश्चयावाप्ति: परबुद्ध्युपजीवनात् ।
महीभर्त्तुर्भूय: कार्य्यो विनिश्चय: ॥
न् पर्य्युपासीत त्रयीं नाम सुनिश्चिताम् ।
ाश्रयतो मूढ़ांस्ते हि लोकस्य कण्टका: ॥
नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविद: शुचीन् ।
हि शिक्षेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यश: ।
वशगां कुर्य्यात् पृथिवीं नात्र संशय: ॥
विनयाद्भ्रष्टा राजान: सपरिच्छदा: ।
श्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
भ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
ान्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकत: ॥
ाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
न्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजा: ।
राजा क्रतुभिर्व्वहुभिश्चाप्तदक्षिणै: ।
र्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्वाध्यायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥
ानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
ामक्षयो ह्येष विधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥
स्तेनाश्च नामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
ाद्या विधातव्यो ब्राह्मण्यक्षयो निधि: ॥
समाधर्मे राजा ह्याहूय पालयन् प्रजा: ।
र्त्तेत संग्रामामान् क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ॥
देवनिवर्त्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
ा शासनानाच राजा निःश्रेयसं परम् ॥
ानाञ्च स्वजनानामुराणाञ्च रोगिणाम् ।
मेमश्च वृत्तिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
यमस्य स्थाने तथा कार्य्यं विशेषत: ।
प्रभुत्वात् राजा स्वधर्म्मे स्थापयेत्प्रजा ॥
ने च यथाकाम्यं तैरभाज्यभोजनम् ।
मेवानवद्यात्मा सत्कृत्यात्मसमानयेत् ॥
ेषि धर्म्मशास्त्रोक्ते राज्यमालानलेन च ।

निवेदयेत् प्रयत्नेन देवत्रचिरमर्च्चयेत् ॥
द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवै: ।
वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥
नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन: ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृढ़प्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नृप: ॥
चित्राकारश्च शिखिवद्दृढ़भक्तस्तथाश्ववत् ।
भवेच्च मधुराभाषी तथा कोकिलवन्नृप: ॥
काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्व्वञ्च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥
वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ! ।
न गाहेज्जनसम्बाधं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
अपरीक्षितपूर्व्वन्तु पुरुषैराप्तकारिभि: ।
नारोहेत् कुञ्जरं व्यालं न चातु तुरगं तथा ॥
नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्म्मज्ञ त्राता यत्नो भवेन्नृप: ।
सद्‌भृत्याश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानिता: ।
राज्ञा सहाया: कर्त्तव्या: पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
यथार्हञ्चाथ सुभृतान् राजा कर्म्मसु योजयेत् ।
धर्म्मिष्ठान् धर्म्मकार्य्येषु शूरान् संग्रामकर्म्मसु ॥
निपुणानर्थकृत्येषु सर्व्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु षण्ढान् नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्म्मसु ।
धर्म्मे चार्थे च कामे च भये च रविनन्दन ।
राजा यथार्हञ्च कुर्य्यादुपधाभि: परीक्षणम् ॥
समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्य्याद्धस्तिवनेचरान् ।
तत्पादान्वेषणे यत्नांस्तदध्यक्षांश्च कारयेत् ॥
एवमादीनि कर्म्माणि नृपै: कार्य्याणि भार्गव ।
सर्व्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्रिया: ॥
पापसाध्यानि कर्म्माणि यानि राज्ञां नृपोत्तम ।
सन्तस्तानि न कुर्व्वन्ति तस्मात्तान् विवर्ज्जयेन्नृप: ।
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
यस्मिन् कर्म्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौशलम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ।
विना दायादकृत्येषु परीक्ष्य सकलानरान् ।
नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिण: ॥
परराजगृहात् प्राप्तं जनसंग्रहकाम्यया ।
दुष्टान् वाप्यदुष्टान् वा संश्रयीत प्रयत्नत: ॥
दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्य्यात्तस्य भूमिप: ।
वृत्तिं तस्यापि वर्त्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥
राजा देशान्तरं प्राप्य पुरं पुष्पेद्रुमम् ।
समायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन पूजित: ॥
तथापि चारित्रं राजा विहाय निश्चय: ।
गुणिनो पूजनं कुर्य्यात् निर्गुणानाञ्च शासनम् ।
कथिता: सकलं राजन् राजधर्म्मास्तवानघ: ।
इदं देहि वरं देहि मातर्लोकान् निरन्तरात् ।

अनाहार्य्यान् क्लेशसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियो-
जयेत् ॥
नैकस्य राजा श्रद्दध्यात् चारस्यापि च भाषितम् ।
द्वयो: सम्बन्धमाज्ञाय श्रद्दध्यान्नृपतिस्तत: ॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां चरावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढ़ांश्चारान्नियोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
अनुरागात् कथं लोके कर्म्म कार्य्यं महीक्षिता ॥
लोकरागापरागौ च भृत्यानाञ्च गुणागुणान् ।
सर्व्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
कर्म्मणा केन मे लोके जन: सर्व्वोऽनुरज्यते ।
विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
विरोधजनकं लोके वर्ज्जनीयं विशेषत: ॥

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
राज्ञां मता भार्गववंशचन्द्र ।
तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यै:
कार्य्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥"

इति मात्स्ये २१५ अध्याय: ॥ * ॥

अपरञ्च ।

राजोवाच ।

"बहवो भूपतेर्धर्म्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निशामय ॥
पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरे: ।
नारायणादृते नान्यो वसुमत्या: पतिर्भवेत् ॥
नारायणांशजो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
अतस्तु दुर्नयं त्यक्त्वा सर्व्वां नीतिं समाचरेत् ॥
नीतिग्राही नृपो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
चिरं भुनक्ति पृथिवीं कण्टकै: परिवर्ज्जित: ॥
यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
भ्रष्टश्रीरचिरेणैव स भवेन्नात्र संशय: ॥
आयुर्ब्बलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
मन्त्रित्वे पण्डितो राजा नियोज्य: सर्व्वदैव हि ॥
अवज्ञया महीभर्त्तुस्त्यजन्ति सदसौ बुधा: ।
सभायां बुधहीनायां नीतिर्व्वसवतौ न हि ॥
ततो नीतौ विपन्नायां सहसा धरणीपते: ।
राजश्रियो विनश्यन्ति सकोषबलवाहना: ॥
ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वैद्यांश्च साधुवासिता ।
नृपा: कल्याणमिच्छन्तो न दिपन्ति कदाचन ॥
गतश्रीर्गणकद्वेषा वैद्यद्वेषाद्गुर्च्छिन्त: ।
ब्राह्मद्वेषा निष्कुल: स्यात् हिमद्वेषानिलाभि-
भाव ॥
राजान: सिमर: प्रोक्ता: पूज्या जगदालया: ।
अतो भूता: प्राप्नुयान्ति प्रजा: पूजानिर्वाणतान् ।
पौरश्चोरस्थं राजा स्वस्थेन पुत्रवद्भूमिव ।
पौरश्चेरि सदा कुर्य्यात् यथा धर्म्मं दिवानिशं ।
प्रजापीड़ाकरा ये च भूपाला: कामिनाविन: ।
हिरण्या निरये नित्यं दिव्यैर्दारुणै: ।

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिशं हरिः ॥
प्रजानां पालनं दानं देऽपि राज्ञां शुभावहे ।
ताभ्यां ये वर्ज्जिता भूपास्ते विज्ञेया नृपाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुर्व्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपार्ज्जितं वित्तं यत्नाद्रक्षेन्महीपतिः ।
निर्व्वित्तो हि महीपालो विपत्तौ न हि निस्ता-
रेत् ॥
नृपाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रेन्द्र ! चलराष्ट्रारचक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम् ।
आगते तु भये भूप आचरेन्निर्भयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुर्य्यान्मुखेन गाम्भीर्य्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भ्रातरस्तथा ।
गाम्भीर्य्यहीनं भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकाः श्रियं यदिच्छन्ति त्यक्तगाम्भीर्य्यभूपतेः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्त्तव्याः सकले राज्ये वृद्धयो नैव भूसुर ॥
अत्यन्तजम्भवृद्धीनां भृत्यानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भृत्यमन्यं नियोजयेत् ॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गीतवाद्यरतः सदा ।
चतुरङ्गबलैर्हीनः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
स्वाचारग्रहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्य्यञ्चेति भूपानां जयन्ति द्विजोत्तम ! ॥
स कथं नृपतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्ज्जितः ।
स कथं नृपतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं प्रवेशनृपः ।
प्रतिपादेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा नृपतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं धाम वियुक्तः सर्व्वपातकैः ॥
युधि प्राप्तजयो राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्तस्तद्दिवीन्द्रसम्पदं लभेत् ॥
त्यक्तनखं व्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो याव्यधो-
गतिम् ॥
पलायनपरो युद्धे तद्धन्ता च द्विजोत्तम ! ।
तावुभावपि तिष्ठेतां नरकेऽत्यन्तदुःसहे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्धन्ता च महीसुर ।
तिष्ठेतां द्वावपि स्वर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनात्र निरन्धीत्र[illegible] संक्षेपादुच्यते मया ।
न चिरं तिष्ठते क्वापि सर्व्वं मा वसीदति ॥"
इत्यग्नीयस्य ते देवः कुलन्यायत्रि०, अध्यायः ॥
नित्यौद्युक्तेन स्यातव्यममात्यवचनं । श्रूयदत्ता-
अमात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्त कार्य्यार्थि
[illegible]मेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षणम् राजन्+
[illegible] येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति चा[illegible]। इति
[illegible] कर्त्तव्यं मम प्रियमिति चिन्तयेत् ।
[illegible] वर्ज्जनं दोषो राज्ञस्तु तत्कर
[illegible] विनश्यति सम्पन्नोऽपि महानुभावः ।

स्त तस्य तत्र महेशः पद्मा गणो भगा[illegible] ॥")
राजनृगः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
"राजेरन्यः ।" उणा० ३।१०० । इति अन्यः ।)
क्षत्रियः । इत्युणादिकोषः । क्षत्रियजातिः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, क्ली, (राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः ।
राजन्य + "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्येति ।"
४।२।३९। इति वुञ् ।) क्षत्रियसमूहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । ३६ ।
"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः
कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ॥" ॥
राजन्यानां विषयो देशो वा ॥ इति काशिका ॥
अत्र "राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ ।
इति वुञ्प्रत्ययः ॥)

राजन्वान्, त्रि, (राजा शोभनोऽस्मिन्निति वा । राजन्
+प्रशंसायां मतुप् । "राजन्वान् सौराज्ये ।"
८ । २ । १४ । इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराजयुक्तदेशः । इत्यमरः । "प्रजापालनादि-
स्वधर्मपरायणराजयुक्ते देशे राजन्वान् राजा
विद्यतेऽस्मिन्निति शोभनार्थे प्रशंसायां मतुः ।
यदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' इति
समर्थे अत्यर्थे भवादयोऽमी अपि अर्थेषु
लभ्यन्त एव । निपातनान्नलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य लुङ्नास्तीति परे । सुराज्ञि
स्वधर्मपरत्वात् शोभना राजानोऽस्मिन्निति
मार्थायां स्वरितेति अविधिः । देशो लोकोन-
लक्षणं सुराज्ञि लोके इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २२ ।
"कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥")

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥

राजपटोली, स्त्री (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । विराटजः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपक्षी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञो पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथा
मानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६३ ।

"[illegible] ॥
[illegible] राजानं [illegible] ।"
राजपर्णी, स्त्री, प्रसारिणी [illegible]
[illegible] ॥
राजपलाण्डुः, पुं, ([illegible]
[illegible]) [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
भेदः । [illegible]
[illegible] ७ [illegible]
[illegible] १० [illegible] ११ [illegible]
राजेष्टः १२ । अस्य गुणाः । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः । [illegible])
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजपुत्रः, पुं, (राज्ञः पुत्रः । [illegible])
इति अमरटीकायां भरतः । [illegible]
राजनिर्घण्टः । [illegible]
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—
"[illegible] राजपुत्र [illegible]
इति [illegible]
[illegible] क्षत्रियजातिः । [illegible]
[illegible] । राजनन्दनः । [illegible] ।
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । [illegible]
"राजपुत्र ! चिरं जीव मा जीव
जीव वा मर वा साधो [illegible]

[illegible]
तस्य रक्षणं यथा,—
"राजपुत्रस्य रक्षा च कर्त्तव्या [illegible]
आचार्य्यैश्चात्र कर्त्तव्यं । [illegible]
धर्मकामार्थशास्त्राणि [illegible]
इति च कुमारे चैवं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तत्र कर्त्तव्यं गुप्ते [illegible]
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु [illegible]
अधिकारेषु सर्व्वेषु विनीतं [illegible]
आदौ स्वल्पेषु ततश्चात्र [illegible]
मृगयापानमक्षांश्च वर्ज्जयेत् [illegible]
[illegible]
[illegible] दिवास्वप्नं [illegible]
वाक्पारुष्यं न कर्त्तव्यं [illegible]
परोक्षनिन्दा च तथा [illegible]
अर्थस्य दूषणं राजा द्विप्रकारं [illegible]
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा [illegible]
आकारणात् समुच्छेदं [illegible]
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं [illegible]
अदेशकाले यद्दानमपात्रे [illegible]
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्त्तनं ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं [illegible]
[illegible]

…विरुद्धं तथा कार्य्यं प्रजानाथ तत्तथा ।
…प्रजानां कार्य्यं राज्ञा तत्प्रियं भवेत् ॥
…तु विरुद्धं नित्यं राज्यं राज्ञोऽन्यो भवेत् ।
…निहिता …
…पूर्व्वं तेषु …भवेत् ।
…मिश्रितानि तथा …
…महाभाग नित्यं …
…च गुरुः पूर्व्वं …
…दुर्गं …चैव च ।
…सततं …
…राज्यस्य मूलं राज्ञो प्रकीर्त्तितः ।
…राजा …प्रयत्नतः ।
…तथा तेन प्रयत्नतः ॥
…
…तु …सर्व्वत्रिता ॥
…भार्य्यं …परिभूयते ।
…दुष्कृतौ …
…भवति …भवति …
…लोकस्य …भवेत् ॥
…महीपालः परिहासं विवर्ज्जयेत् ।
…परिभवमीह …
…च …भूपतिः परिवर्ज्जयेत् ।
…भवेत् ॥
…नरेन्द्रस्य नित्यमुद्विग्नचेतसः ।
…विरागमायान्ति सदा दुःशीलभाषतः ॥
…मभिभाषी स्यात् सर्व्वस्यैव महीपतिः ।
…महाभाग भ्रुकुटीं न समाचरेत् ॥
धर्म्मिष्ठो …भूपतिः ।
…सर्व्वा भवति मेदिनी ॥
…भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिवः ।
…नृपतेः कर्म्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥
…च कामे च मोहे पापे च कर्म्मणि ।
…चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥
…संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विजोत्तम ।
…संवृतमन्त्रस्य …सर्व्वासदो ध्रुवाः ॥
…तु कर्म्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
…महाभाग तस्य स्यात् सर्व्वथा वशे ॥
…सदा राज्यं तस्मात् …
पृथिवीपालैर्म्मन्त्रभेदभयात् सदा ॥
…साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
…पृथिवीश्वरः ॥
…रिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
विकारैश्च …मनः ॥
…तस्य वशे सर्व्वा वसुन्धरा ।
…महीभर्त्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
…नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥
…भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
…सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
…स्यात् …प्रजानामनपेक्षया ।
राज्ञा प्रकर्त्तव्यं स्वराष्ट्रपरिरक्षता ॥
…राज्ञा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।

कोऽचिराद्भ्रश्यते राज्यात् जीविताच्च सबा-न्धवः ॥
भृतो वत्सो जातबलः कर्म्मयोग्यो यदा भवेत् ।
तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्म्मसहं भवेत् ॥
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति ।
संजातमुपजीवंस्तु विन्दते स महत् फलम् ॥
राष्ट्राद्धिरण्यं धान्यञ्च महीं राजा सुरक्षिताम् ।
महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ॥
नित्यं स्वैः परैश्चैव यथा माता यथा पिता ।
गोपितानि सदा कुर्य्यात् स विभागी प्रियाणि च ॥
बलमसुमयोर्द्धं परं तेभ्यस्तथैव च ।
धर्म्मकर्म्मसमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
एवं महीं पालयतोऽस्य भर्त्तु-
र्लोकानुरागः परमो भवेच्च ।
लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
र्लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्त्तिः ॥”
इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥

राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री+संज्ञायां कन् ।) शरारिपक्षी । शरालो इति भाषा ॥ यथा,—
“शरारिराटिराडिश्च शापुत्री राजपुत्रिका ॥”
इति जटाधरः ॥
राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
“उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥”)

राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुतुम्बी । रेणुका । जाती । राजरीतिः । छुछुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालती । यथा,—
“अतिमुक्तश्च जातिर्मालती सुमना अपि ॥”
राजपुत्री मनोज्ञा——॥” इति जटाधरः ॥
राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते ।१।०३।१।
“सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
भार्य्या मे भव सुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि ते ॥”)

राजपुष्पः, पुं, (पुष्पाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) नागकेशरपुष्पवृक्षः । यथा,—
“चाम्पेयः केशरो नागकेशरः कनकाह्वयः ।
महौषधं राजपुष्पः फलकः स्वरघातनः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजपुष्पी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्पमस्याः । ङीप् ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजफणिज्झकः, पुं, (राजते इति । राज्+अच् । राजो दीप्तिशाली फणिज्झकः ।) नागरङ्ग-वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

राजफलं, क्ली, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजबदरं, क्ली, (राज्ञो … …त् ।) रक्तामलकम् । लवणम् ।

राजबदरः, पुं, (बदराणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-र्य्यायः । नृपबेरः २ नृपबदरः ३ राजवल्लभः ४ पृथुकोलः ५ तनुबीजः ६ मधुरफलः ७ राज-कोलः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । स्निग्ध-त्वम् । दाहार्त्तिपित्तवातहरत्वम् । शुक्रत्वम् । वीर्य्यवृद्धिकरत्वम् । शोषश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजबीजी, [न्] त्रि, (राजा बीजी कारणं यस्य ।) राजवंश्यः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

राजभट्टिका, स्त्री, शापुत्रीपक्षी । यथा,—
“गोभट्टोरः पट्टकीटे शापुत्री राजभट्टिका ॥”
इति जटाधरः ॥

राजभद्रकः, पुं, कृष्टम् । निम्बः । इति राज-निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति शब्दपाठः ॥

राजभूयं, क्ली, (राज्ञो भावः । राजन्+भू+क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
“स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत् ।” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥

राजभोग्यं, क्ली, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुज्+ण्यत् । कुत्वञ्च ।) जातीकोषम् । प्रियालद्रुमे, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजमण्डूकः, पुं, (मण्डूकानां राजा । राजदन्ता-दित्वात् परनिपातः ।) हृहद्भेकः । बड़ भेड् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महामण्डूकः २ पीताङ्गः ३ पीतमण्डूकः ४ वर्षाघोषः ५ महारवः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजमल्लः, पुं, राज्ञां मल्लः । राजार माल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उत्तिक्तः २ उद्धतः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः । तद्विवरणं यथा,—
“राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
वर्षायामयुतं सोऽपि शक्रलोके महीयते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
अपि च ।
“विंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देवमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशं मनुष्यमार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकरा घोषरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः ।
अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
इति देवीपुराणे गोपुरराज… …यः ॥
(अन्नाभिधोत्सर्गे … …यथा,
मनुः । ८ । २८…
“समुत्सृजेत् … …दि ।
स द्वौ का… …णौ
दौति… …ना,
५४…

"शास्त्रविद्यासम्पन्नौ राजमार्गविशारदौ।
दुदुवाते महारङ्गे राघवेण दुरात्मना॥")

राजमाषः, पुं, (माषाणां राजा श्रेष्ठत्वात्। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) वर्वटः। बरबटी कलाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलमाषः २ बृहन्माषः ३ नृपोचितः ४। अस्य गुणाः। कषायित्वम्। रुच्यत्वम्। वातकारित्वम्। [illegible] इति राजनिर्घण्टः। [illegible]त्वम्। शुक्राम्लपित्तहरत्वम्। [illegible]त्वम्। [illegible]त्वम्। कषायत्वम्। विशदत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः। अपिच।

"राजमाषो महामाषश्चपलश्च बलः स्मृतः।
राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणो रसः।
रूक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यो भूरिमलप्रदः॥"

इति भावप्रकाशः॥ *॥

[illegible] यथा। भारते।
"[illegible] राजमाषाश्च [illegible]।
[illegible]
[illegible] राजमाषाश्च [illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥

राजयक्ष्मा, पुं, (राजा [illegible]। राजदन्तादित्वात् [illegible]।) [illegible]। इति हेम-चन्द्रः। ४। ४१०॥

राजयक्ष्मा, [न्] पुं, ([illegible] [illegible]। राजा चन्द्रः [illegible] वा।) [illegible]। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य [illegible]॥

([illegible]। यथा, [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]॥"
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥)

[illegible]

निश्चक्राम तदा यक्ष्मा नासिकाभ्यां द्विजोत्तम।
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः कृशो धमनिसन्ततः॥
अधोमुखो दण्डहस्तः कासं विश्वस्य सन्ततम्।
कुर्व्वाणो निम्ननेत्रश्च योषासम्भोगलोलुपः॥
स चोवाच तदा दक्षं क्व यास्याम्यहं मुने॥
किं वा चाहं करिष्यामि तन्मे वद महामते॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु द्रुतं भवान्।
सोममत्तु भवानिष्टं सोमे त्वं तिष्ठ स्वेच्छया॥

मार्कण्डेय उवाच।

इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः।
शनैः शनैस्ततः सोममाससाद स च द्रुतम्॥
आसाद्य स तदा सोमं वल्मीकं पन्नगो यथा।
प्रविवेशेन्दुहृदये छिद्रं प्राप्य महागदः॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणो राजयक्ष्मणि।
शुशोच चन्द्रस्तीव्रां च विषमां प्राप्तवांस्ततः॥
उत्पन्न प्रथमं यस्मात्सोमे राजन्यसौ गदः।
राजयक्ष्मेति लोकेऽस्मिंस्तस्य ख्यातिरभूद्द्विजाः॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यक्ष्मणा रोहिणीपतिः।
क्षयं जगामानुदिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा॥
तथा चन्द्रे क्षयं याते सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः।
क्षयं जाताश्चौषधीषु न यज्ञः संप्रवर्त्तते॥
यज्ञाभावात्तु देवानामन्नं सर्व्वं क्षयं गतम्।
पर्ज्जन्याश्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत्॥
वृष्ट्यभावे तु लोकानामाहारो क्षीयताङ्गतः।
दुर्भिक्षमपतत्ते सर्व्वलोके द्विजोत्तमाः।
राजधर्म्मादिकं किञ्चित्र लोकेषु प्रवर्त्तते॥
यज्ञहीनाः प्रजाः सर्व्वा लोभिताः पञ्चतेन्द्रियाः।
यावत्येव तदा यज्ञे धर्मस्य च क्षया॥
तत दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः।
अग्नं सोमं परं देवाः सामराश्च महात्मना॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्व्वं व्याकुलं दस्युपीडितम्।
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सर्व्वे शक्रपुरोगमाः॥
जग्मुश्च लोकेशं सदारं जगतां पतिम्।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः॥
तान् दृष्ट्वा सर्व्वान् लोकमयान् लोकपितामहः।
अभिनन्द्य च सर्व्वान् कुशलं परिपृच्छ्य च॥
पप्रच्छ दक्षस्तानिन्द्र गुरुभिर्जुष्टमागतम्॥

मखोवाच।

आगतं भोः सुरश्रेष्ठाः किमर्थं यूयमागताः।
[illegible] यूयमागतां कथयतु मे॥
निरातङ्कान् निरातङ्कान् सुरान् सर्व्वान्
[illegible]।
[illegible] सर्व्वान् [illegible] द्रष्टुमिच्छामि [illegible]।
[illegible]॥
[illegible]॥

मार्कण्डेय उवाच।

[illegible]।
[illegible]।
[illegible]॥

यदस्माकं दुःखमेवं [illegible]
न कश्चित् संप्रवर्त्तते यज्ञो लोके [illegible]
देवा अतः।
निराधारा निरातङ्काः प्रजा [illegible]

न च दानादिधर्म्माश्च
नैव वर्षति पर्ज्जन्यः [illegible]
क्षीणाः सर्व्वास्तथौषध्यः [illegible]

दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदास्त[illegible]
अन्नमेकं जनानामाद्य [illegible]
क्षीणेषु यज्ञभागेषु [illegible]
दुर्ब्बलाश्च वयं क्षीणा [illegible]
रोहिण्या मन्दिरे [illegible]
दशरात्रौ स [illegible]
यदैवास्मिन्पते देवेन्द्रो [illegible]
कदाचिदपि देवानां [illegible]
कदाचिदीदृशी यज्ञा [illegible]
यदाभ्यः कोऽपि न भवेत्तदा [illegible]
हाक्षते स कलाहीनः
इति सर्व्वत्र लोकेषु [illegible]
तं दृष्ट्वा कान्तिहीनास्तु वयं [illegible]
पश्चात्तादृश्याथ दुत्थाय
नासात् लोकेषु वायसो

स्वयं प्रवर्त्तते कस्मात् [illegible]
न जानीमस्तु तत् सर्व्वं [illegible]

मार्कण्डेय उवाच।

एतत् सुराणां वचनं [illegible]

[illegible]

ब्रह्मोवाच।

मयतस्तु देवताः सर्व्वा [illegible]
प्रवर्त्ततेऽद्भुता येन [illegible]
सोमो दाक्षायणीः [illegible]
अश्विन्याद्या वरवध्वो [illegible]
परिणीय च ताः सर्व्वा [illegible]
प्रवर्त्तताद्रोहिण्याः न [illegible]
अश्विन्याद्यास्ततः सर्व्वा [illegible]
षड्विंशतिर्न रोहिण्याः [illegible]
प्रवर्त्तते निमन्त्रणो [illegible]
तथा न तासु भर्त्तरि [illegible]
ततो दक्षो महाबुद्धिः [illegible]

बहुमाननमाधाय [illegible]
अनुवदो यथाकामं [illegible]
सर्व्वं प्रवर्त्तितं तासु [illegible]
समस्तस्त्रीणां भार्यं तासु [illegible]
तं जगाम ततः [illegible]
ततो दक्षो सुनिश्चितं [illegible]
यदी न भार्य ताः प्रजा [illegible]

ततो दक्षः [illegible]

प्रतिश्राव्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥
र्मते चन्द्र सर्व्वास्वास भवान् यदि ।
ा त्वहं तुभ्यं तस्माद् कुरु समस्त-
सम् ॥
पुनर्द्दर्चे न समं वर्त्तते यदा ।
स्तदा दक्षं पुनर्गत्वाब्रुवन् रुषा ॥
: स कुरुते नैवास्मासु प्रवर्त्तते ।
करिष्यामः स्थास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
ति वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा मुनेः ।
न्द्रस्य मनः शापायोत्सुकतां गतम् ॥
दयुक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
म महारोगो नासिकायाद्विनिर्गतः ॥
ऽ च चन्द्राय दक्षेण मुनिना ततः ।
त्रस्य देहे चयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
न्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-
त्मनः ।
सर्व्वज्योत्स्नासु सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः ॥
भावाल्लोकेऽस्मिन् यज्ञः संप्रवर्त्तते ।
वादनाद्धविस्ततः सर्व्वप्रजाक्षयः ॥
ोपभोगेन हीनानां भवतां तथा ।
' समुत्पन्नं विकारस्य स्वगोचरे ॥
कथितं सर्व्वं यथाभूल्लोकविप्लवः ।
येन तच्छान्तिस्तत्प्रदत्युष्वं सुरोत्तमाः ॥"
। कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
ादय चन्द्रार्थे स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
न्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ।
स भवेन् शान्तिरोषधीनाञ्च सम्भवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

त्वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ऽमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
ायमुपस्थाय सर्व्वे मुनिवरं सुराः ।
प्रजापतिं दक्षं प्रणम्य श्लक्ष्णया गिरा ॥

देवा ऊचुः ।

सीदतां ब्रह्मन्नस्माकं बहुदुःखिनाम् ।
व महाबुद्धे त्राहि नः शोकसागरात् ॥
ब्रह्मसंज्ञन्तु रूपिण्यपरमात्मनः ।
त्वं परं ज्योतिर्विश्वरूपं गतोऽसि वै ॥
ात् सर्व्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
जापतिश्चेति योगेशस्तन्नुमो वयम् ॥
र सर्व्वजगतां दक्षाय कुशलात्मने ।
पात्महितायास्तु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
त्य सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
वङ्गिरनाहृदः पारगाय परायणः ।
ात्मतुष्टः सदा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यशस्वी तदा ।
प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुव्रतः ॥

दक्ष उवाच ।

. शक् महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
ादेतु यद् विभो योतुमिच्छाम्यहन्तु वम् ॥

ममास्ति यदि कर्त्तव्यं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसूनोर्महर्षिणः ।
जगाद गीष्पतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽथ तं
मुनिम् ॥
क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीणे क्षयं गताः ।
सर्व्वौषध्यो द्विजश्रेष्ठ तद्धानिर्यज्ञहानिकृत् ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुद्भयकातराः ।
हव्याभावान्महद्दुःखं प्राप्य नष्टाश्च काञ्चन ॥
क्षयोऽयं रात्रिनाथस्य यस्ते कोपात् प्रवर्त्तते ।
स सर्व्वजगतो ब्रह्मन्नभवाय समुपस्थितः ॥
नाधुना तस्त्रिभुवने यत्र क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विप्लवं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्थावराश्चराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्त्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखामिन्द्रौकाः प्रजाः क्षीणा भया-
तुराः ॥
एवं प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विप्लवेऽस्मान् रसातलात् ।
दैत्या न यावदुत्थाय बाधन्ते तावदुद्धर ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपोबलात् ।
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्ततस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छल्यमुद्धरन् ॥

दक्ष उवाच ।

यन्मे वचो निशानाथे प्रवृत्तं शापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्या कर्त्तुं तदुत्सहे ॥
किन्तु मद्वचनं यस्मान्नैकान्तेन मृषा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तमुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्ययमुपायोऽस्ति मासार्द्धं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिञ्च मासार्द्धं स्वयं भार्य्यासु वर्त्तताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्व्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण मुनिना द्विजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भार्य्याभिः सहितं तदा ।
जग्मुस्ते ब्रह्मसदनं सहिताः सुरसत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्व्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
स्नापयामास शुभ्रांशुं दृषदोद्धितपुष्करे ॥
भूतभव्यभवज्ज्ञानः पूर्व्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराद्य सरः पूर्णं जगत्प्रभुः ॥
तत्र स्नातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुश्च सततं दृषदोद्धितसंज्ञके ॥
तत्र स्नातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तत्क्षणं गदः ।
राजयक्ष्मा निःससार पूर्व्वरूपो यथोदितः ॥
निःसृत्य राजयक्ष्मा तु ब्रह्माणञ्च जगत्पतिम् ।
प्रणम्याह किं करिष्ये क गच्छामीत्युवाच ह ॥
स्थानं ममाद्य लोकेश ! ख्याहि मम भोजनम् ।
निर्देश्यमाद्रूपं मे सदा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं दृष्ट्वा निरीक्ष्येन्दुशरीरगैः ।
अमृतैस्तैर्नातिमुक्तैः क्षीणञ्चापि निशापतिम् ॥
दोर्भिः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निष्पिष्य वै
मुहुः ।
अमृतं गालयामास शरीराद्राजयक्ष्मणः ॥
अमृतानि च गाल्याशु तदपूतं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चिक्षेप मध्ये रहसि लोकभृत् ॥
तस्मादप्यमृतादिन्दोः कलाः क्षीणाः पुराथ
याः ।
तासां जग्राह लवशश्चूर्णान् क्षीरोदसागरात् ॥
कलामात्रावशेषस्य संसर्गाद्राजयक्ष्मणः ।
क्षीणाः कलाः पञ्चदश याः पूर्व्वममृतात्मिकाः ।
तां राजयक्ष्मगर्भस्थाश्चूर्णीभूतास्तु पीड़या ॥
तेनोष्योत्स्नाकलाभिस्तु निवहं यत् कला-
पतेः ।
शरीरं तत्त्रिधाभूतं गर्भस्थं राजयक्ष्मणः ॥
ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना लीना राजादि-
यक्ष्मणि ।
द्रवीभूताः सुधाः सर्व्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गालयामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्व्वं तस्माद्-
वहिर्गतम् ॥
क्षीरोदसागरे क्षिप्तं तत्सर्व्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा द्रुतं ततः ॥
ततोऽमृतानि प्रक्षाल्य कलाचूर्णानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्यानयामास गृहीत्वा तत्त्रयं
गिरिम् ॥
क्षीरोदाद्गिरिमागम्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां न्यवीविशत् ॥
संस्थाप्य तत्त्रयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद राजयक्ष्माणं तत्स्थानादि निदेशयन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

सर्व्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्मन् वसिष्यसि ॥
प्रतिश्यायश्वासकासयुक्तो यो मैथुनं चरेत् ।
स ते प्रवेश्यः सततं येऽप्यन्ये तथाविधः ॥
छायाख्या मृत्युपुत्री या भवतः सदृशी गुणैः ।
सा तेऽस्तु भार्य्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
पोषणं भवतः ख्याहि ससत्वं विषये कुरु ।
इयं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विमुक्तो भव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विसृष्टो विधिना राजयक्ष्मा महागदः ।
पश्यतां सर्व्वदेवानामन्तर्द्धानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समयामास कलापञ्चदशाधिकम् ॥
तेन क्षीरोदधौतेन सुधापूर्णेन वाल्भृत् ।
ज्योत्स्नाभिस्तु कलापूर्णैः पूर्व्ववच्चाकरोद्विधुम् ॥
स षोडशकलापूर्णः पूर्व्व[illegible] ।
चन्द्रस्तदा सर्व्वदेवा [illegible]
अथ चन्द्रस्तदा पू[illegible]
उवाचेदं सुरग[illegible]

सोम उवाच ।
न स्थानं पूर्व्ववद्गच्छन् शरीरे मम वर्त्तते ।
न वीर्य्यं वा तथोत्साहो विधोरस्यक्षयक्षय: ॥
नोत्सहे पूर्व्ववच्चेष्टां विधातुं सुतरामहम् ।
चेष्टाहीनस्त्वहर्दिनं वर्त्तयं केन लोककृत् ॥

ब्रह्मोवाच ।
शप्तस्य यक्ष्मणा सोम यदभूदङ्गसंक्षय: ।
पूर्व्वं विशीर्णा भवतस्तत्पूर्णमभवन्न हि ॥
अधुना भवतो देहपूर्णं नि:सारितं मया ।
शरीरात् साम्प्रतं ज्योत्स्ना यक्ष्मणा राज-
यक्ष्मण: ॥
तेषां प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
यत: ।
ततोऽङ्गसंक्षयो राजंस्तव सीदन्ति साम्प्रतम् ॥
अत्रोपायं विधास्यामि यथा नाप्तिं लभेङ्गवान् ।
प्राजापत्य: पुरोडाशो हवनीय: पुरोऽध्वरे ॥
ऐन्द्रस्ततोऽनु चाग्नेय: प्रदेय: सर्व्वत: क्रतौ ।
ततोऽनु भवतो भाग: पुरोडाशो मया कृत: ॥
तेन भागेन भुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
पूर्व्ववत्ते समुत्साह: स्थानं वीर्य्यं भविष्यति ॥
यश्चामृतकणास्तोये क्षीरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरचूर्णं यावन्ते ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणा: ।
वृद्धिं यास्यन्ति सततं क्षीरसागरमध्यगा: ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशज: ।
दुर्व्वासा भविता विप्र: प्रचण्डश्चण्डभास्कर: ॥
स महेन्द्रस्याविनयात् शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं नि:श्रीकं ससुरासुरम् ॥
श्रिया हीने ततो लोके भविता लोकविप्लव: ।
यथा तव क्षयात् सोम प्रवृत्तो लोकविप्लव: ॥
तस्मात्तत्प्रमाणेन तृतीये तु कृते युगे ।
भविष्यति स्थास्यति च यावद्युगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते सह देवै: कृते युगे ।
क्षीरोदं निर्म्मथिष्याम: शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा वपेरामं तथाशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवानार्थे वयं तत: ।
मथिष्याम: समं देवै: क्षीरोदं सह दानवै: ।
त्वच्छरीराम्तमिदं यत् स्थितं क्षीरसागरे ॥
तन्मथ्य ग्रहीष्यामो राशीभूतं तथाक्षयम् ।
सर्व्वौषध्यन्तरे कृत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेप्स्याम: सागरजले शरीरार्थं विधो तव ॥
निर्म्मथ्य सागरं पश्चात् ससुरार्थं यदामृतम् ।
तदा तव वपुस्तस्मिन्पूर्णं सम्भविष्यति ॥
लोको वीर्य्यानुकं कान्तमक्षयञ्च सुधात्मकम् ।
दृढाङ्गसन्धिकं चाव भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
शुभांशुमेवमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामह: ।
विधो: क्षयाय माषार्द्धं वृद्धये यज्ञवानभूत् ॥
यथा दृष्टेव गदितं माषार्द्धं यातु चन्द्रमा: ।
क्षयं वृद्धिञ्च माषार्द्धं यथं तथाकरोद्विधि: ॥
तत: षोडशधा चन्द्रं सुरज्येष्ठो विभक्तवान् ।
स सुरान् सर्व्वान् सहसावेदमद्भुतम् ॥

कला: षोडश चन्द्रस्य तथैका प्रमाणदर्शने ।
तिष्ठन्त्वद्यावधि पराः क्षयं यान्तु क्षयं विना ॥
क्षयेण यदि रोगेण माषार्द्धं दशवाकान: ।
क्षयाय पीयते चन्द्रो गोपशान्ति: सदा भवेत् ॥
किन्त्वस्य या कला शुभ्रा ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।
चतुर्द्दशकलासंख्या: प्रतिमानं सुरोत्तमा: ।
चतुर्द्दशकलासंख्यान्यमृतानि पिबन्तु वै ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्त्याश्चतुर्द्दशीम् ॥
तेजोभागा: सूर्य्यविम्बं चतुर्द्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु क्षयं सर्व्वे कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शे हरिमुपर्त्ते पतापिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापते: ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु सरस्वत्यां स्नात्वा सम्भुचितो विधु: ॥
चतुर्थे वसवसंपूर्णांस्तिथिभागे विभावसो: ।
मण्डलं यातु चन्द्रोऽयं सविभरथपोटक: ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
एवमेवं कृष्णपक्षे तावत्तस्या प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिह्रासस्तथाविध: ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
तत: पुन: शुक्लपक्षे यावत् पूर्ण्णा कलोदिता ।
वृद्धिमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादित: ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरमूर्द्धनि ।
स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
शुभाभिस्तु भवेत् पेयमन्दतं यद्दिने दिने ।
तद्द्वितीयादितिथिभि: पूर्णाभिः सदैव हि ॥
क्षयसन्तुष्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-
त्तमा: ।
यथा दिने दिने भागा: क्षयं यान्ति तथा
विधो: ॥
वृद्धिं गच्छन्त्वहर्दिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुरा: ।
तेजोभाग: सूर्य्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमस्तथा ।
ज्योत्स्नाहरशिरश्चन्द्रात् प्रत्यहं पुनरेष्यति ॥
तेजोभाग: सूर्य्यविम्बादमृतं वक्ष्यते स्वयम् ।
एवं वृद्धि: शुक्लपक्षे सुधांशो: संभविष्यति ॥
पक्षयो: शुक्लकृष्णत्वं चन्द्रवृद्धिक्षयाद्भवेत् ।
यावत्कालेन यो भागं क्षयं वृद्धिञ्च यास्यति ॥
तावत्कालमभिव्याप्य तिथि: स्थास्यति सा पुन: ॥
चिरेण वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा
द्रुतेन वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा ।
द्रुतात्तिथीनां तु सदा क्षय: स्या-
च्चिरात्तु वृद्धिस्तिथिषु प्रवेशे ॥
क्षयं कथञ्च चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।
तस्मात् तयो: प्रवृद्धार्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवता: ॥
आह्वाहनीय: शुभांशु: कलाशेषोऽनुमासत: ।
अमावास्यापराह्णे तु पितृभी रोहिणीगृहे ॥
तस्यैवास्वादनात् कथं वृद्धिं यास्यति चान्वहम् ।
तेन कथेन पितरस्तृप्तिं यास्यन्ति वै पराम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
तत: सुरगणा: सर्व्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

चतुर्भिश्चतुर्भिर्भागैश्च चन्द्रस्य
ममाहेशोऽपि चन्द्रार्द्धं मस्तके
जगाद देवैर्विधिना शिरसा
धर्म्मत: परमं नियममक्षयम
तत्कालादारभ्य
प्रविशन्ति सदा ज्योतिराननमर्क
सोमनाम् तदा तेषां नित्यं
महादेवशिर:संस्थो यो नित्यं
चन्द्रहारा भवेत्
तत्प्रभाला महादेव: चन्द्रहा
शिवाय सर्व्वलोकानां
चन्द्रज्योत्स्नामसाधयदोषधी
सर्व्वौषधीषु
अन्येषु
परिपक्वन्ति पितरस्तया
अन्नं प्रजा
तेन हृष्यन्ति लोका ये
यत्रैकादशादिषु ज्योत्स्नाभि
यमज्योत्स्ना विना भूतं तच्च

अतोऽभ्यस्य यज्ञस्य चन्द्रमा:
अतोऽस्य दर्शयागात्
अतापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संयोज
तेज: सूर्य्ये
पुनश्च शुक्लपक्षे तु येनोदेति

अन्यैरुपशिरश्चन्द्रात् सूर्य्यविम्बाद
कला: षोडश चन्द्रस्य तथैका प्र
सितासितावुभौ पक्षौ शेषा
इति व: सर्व्वमाख्यातं विभक्त
ब्रह्मणा पर्व्वतश्रेष्ठे तथा तच्चन्द्रभा
यज्ञभागे स्थिते यथाद्दिवाये
कथं स्थितेऽपि चिन्तयं तिथिवृद्धि
इदं पुण्यतमाख्यानं य: शृणोति स
राजयक्ष्मा तस्य कुले न कदाचिद
यक्ष्मणा परिभूतो य: शृणोति
अचिरात् यक्ष्मणा मुक्त: स भवे
इदं स्वस्त्ययनं पुण्यं शुश्रात् शुश्रू
य: शृणोत्येकचित्त: सन् स महापु

इति कालिकापुराणे २१

राजयोग्य:, त्रि, (राज्ञो योग्य: ।)
नृपोचित: । यथा,—
“त्रिकोणस्थद्वके सौम्ये मापे चोप
राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुल
इति जात

राजरङ्गं, क्ली, (राजयोग्यं रङ्गम् ।)
इति शब्दरत्नावली ॥

राजराज:, पुं, (राज्ञामपि राजा स
“राजाहःसखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ ।
टच् ।) कुबेर: । इत्यमर: । १
(यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४१

:त्युक्ता सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
म त्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सुकण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
यत्ते भृशमरतिं हि तद्वियोगः ॥”)
नः । (यथा, रामायणे ।२।८२।१४।
मिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
ानानि यानार्हा भाजनं पर्य्यवारयन् ॥”)
: । इति मेदिनी । षे, ३६ ॥
स्त्री, पिप्पलविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
ी २ राजपुत्त्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
ति: ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्य
नित्तत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
म् । पाण्डुवातक्रिमिश्लेष्मपित्तनाशि-
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
दिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
कलिनाशनम् । यथा,—
:कस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
स्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
, [न्] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।)
ः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
त्र ॥)
:, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
ज्योतिषतत्त्वे ।
लप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
ातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
य्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात्
क्षी दशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः ॥”
:, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश+
) राजवंशोद्भवः । तत्पर्य्यायः । राज-
२ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
[न्] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पन्थाः ।) राज-
तत्पर्य्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
: ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६
पथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज्+
। राजा वला इति कर्म्मधारयः ।)
ला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
ालिया इति भाषा ॥
भः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
म्रः । राजयदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ायणदासकविराजकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषः ।
,—
ारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
संक्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
श्ये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ४८ ।
टप्रायो विना चैत्रैः परभूमिश्वरो बली ।
न एवाक्रिमीसंघो राजवल्लभसंश्रयः ॥”)
ी, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।
। रत्नमाला । उच्छा इति भाषा ।

राजवान्, [न्] त्रि, (राजास्त्यस्येति । राजन्+मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः । यथा,—
“सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(नृपविशिष्टः । यथा, महाभारते ।५।१।७।
“रराज सा राजवती सभाग्रा
ग्रहैरिव द्यौर्व्विमलैरुपेता ॥”)

राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह्+अण् ।) घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-हस्ती । तत्पर्य्यायः । उपवाह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥

राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥ पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिज् इति भाषा ॥

राजशणः, पुं, (राजः शोभमानः शणः ।) पट्टः । इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥

राजशफरः, पुं, इल्लिशमत्स्यः । इति हारावली ॥

राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शयनीयम् । तत्पर्य्यायः । महाशय्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा सूगा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । प्राज्ञः २ शतपत्रः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशृङ्गं, क्ली, राजच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । कनकदण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस्+अण् ।) रजोगुणोद्भवः । तल्लक्षणं यथा,—
“आरम्भरुचिताधैर्य्यमसत्कार्य्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरुचिता फलार्थं कर्म्मानुष्ठानशीलता ॥*॥
संक्षेपतल्लक्षणं यथा,—
“येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥”
तत्सङ्गतिर्यथा,—
“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥”
तद्गतिप्रकारा यथा,—
“भल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥
गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्व्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥”*॥
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥”*॥
राजसकर्त्ता यथा,—
“रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥”
राजसी बुद्धिर्यथा,—
“यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी धृतिर्यथा,—
“यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥” ॥
राजसस्मृतयो यथा,—
“आत्रेयं याज्ञवल्क्यञ्च धात्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं पैप्पलञ्च राजसाः स्मृतयो मताः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥

राजसदनं, क्ली, (राज्ञः सदनम् ।) राजगृहम् । तत्पर्य्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्दरत्नावली । तद्विद्या यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्य्योपकारिका ।

स्वस्तिकः सर्व्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥"
इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । ("सभा राजा-मनुष्यपूर्व्वा ।" २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-पर्य्यायस्यैव ग्रहणात् न क्लीवत्वम् ।) नृपति-समाजः । इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥ (वाचस्पत्ये नपुंसकलिङ्गतोक्तिस्तु प्रामादिकी ॥)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । भुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्षपः, पुं, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-निपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति भाषा । राइ इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । क्षविका २ राजिका ३ खरी ४ क्षवकः ५ । क्षुतक इत्यत्र क्षवक इति वा पाठः । इति रत्नमाला । क्षवः ६ क्षुताभिजननः ७ । क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णा च तीक्ष्ण-गन्धा ८ राजी १० मध्यसर्षपमात्रा ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-शूलगुल्मकण्डुकुष्ठव्रणादिनाशित्वम् । पित्तदाह-प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (चतुर्विंशति-त्रसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥"
"अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका परि-माणेन ज्ञेया लिक्षास्तिस्रो राजसर्षपो ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥)

राजसायुज्यं, क्ली, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
"स्वाद्वन्नभुक् प्रचुरं मह्यसायुज्यमिच्छसि ।
देवभूयादिकं तद्वत् ——————— ।"
इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजः शोभाशाली सारस इव इति वा ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (रजस इदमिति । रजस्+अण् । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ रजो-गुणकर्म्मणी च । (यथा, श्रीगायाम् ।
"यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥")

राजसूयः, पुं, ("राज्ञा कर्त्तव्यः सोमः सूयते [illegible] ।" इत्यमरटीका । सु+अभिषवे क्यप् । "राज्ञः सोमस्य, राज्ञा वा इह सूयते ।" इति मुग्धबोधः । "राजसूयसूर्य्य ।" ३ । १ । ११४ । इति निपातनात् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-यज्ञविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्रतुराट् २ क्रतू-त्तमः ३ क्रतुमुख्यः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्यार्थे क्लीवलिङ्गत्वमप्यस्ति । ४ । ६ । ३१ । यथा, महाभारते । २ । १४७ । ११ ।
"अस्यामि च नरव्याघ्र निर्ज्जित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥"
राजसूयमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ९ अध्यायस्य २५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-यस्य ३० कण्डिकापर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञविवरणन्तु महाभारते सभापर्व्वणि विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः शोभाशाली स्कन्धो यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्वं, पु क्ली, (राज्ञे देयं स्वं धनम् ।) राज-धनम् । राजकरः । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

राजस्वर्णः, पुं, (स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चञ्चुचरण-लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ३४ ।
"सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-
रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥")
कादम्बः । कलहंसः । नृपोत्तमः । इति मेदिनी ॥

राजहर्षणं, क्ली, (राजानमपि हर्षयतीति । हृष्+णिच्+ल्युः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [न्] पु, (राज्ञो हस्ती ।) राज-गजः । तत्पर्य्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३ मदोत्कटः ४ । इति हारावली । ४८ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति । हस्+णिच्+ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । तत्-पर्य्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

राजहवकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य शाकगुणाः ।
"संग्राहि शीतलञ्चापि लघुदोषाविरोधि च ।
राजहवकशाकन्तु सटीशाकन्तु तद्विधम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [न्] पुं, (राजते शोभते इति । राज्+ "कनिन् युवृषितक्षिराजीति ।" उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।) प्रभुः । नृपतिः । (यथा, रघुः । ४ । १२ ।
"यथा प्रह्लादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥")
क्षत्रियः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।
"शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-न्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ॥")
चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-पदे [illegible] राजकः ॥ अथ नृपतेः पर्य्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ क्ष्माभृत् ४ नृपः ५ भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ पार्थिवः ८ नृपतिः १० भूपालः ११ महीपतिः १३ नाभिः [illegible] भूमीन्द्रः १६ नरेन्द्रः १७ [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः [illegible] इनः २१ इडस्पतिः २२ [illegible] स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भुभुजः [illegible] इति जटाधरः ॥ * ॥
"महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः [illegible]
सोऽभिषिक्तो महातेजा [illegible]
पित्रापरञ्जितास्तस्य [illegible]
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ [illegible]
अपि च ।
"रागी राजर्षिकं सर्व्वं कुरुते [illegible]
[illegible]"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ [illegible]
तस्य सर्व्वश्रेष्ठत्वं यथा,—
शुश्रुवाच ।
"शृणु वत्स ! महाराज हे तात [illegible]
भयत्राता च राजा च [illegible]
अष्टमीष महेन्द्रोऽस्य तथ सर्व्वं [illegible]
यो राजा स पिता माता प्रजानां [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे [illegible]
पृथोरेवादौ राजा इति संज्ञा [illegible]
"देवैर्विप्रैस्तथा [illegible]
राजाध्येवाधिकारे वै [illegible]
तदा पित्रा प्रजाः सर्व्वाः [illegible]
तेनानुरञ्जिताः सर्व्वाः सुखैर्मुदिताः [illegible]
अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्य[illegible]"
इति पाद्मे भूमिखण्डे २८ अध्यायः ॥
अथ राजलक्षणम् ।
"सोऽपि लग्नपटे बालं दृष्टाशीतिं [illegible]
नरेन्द्रलक्षणोपेतं पिताभाय न्यवेदयत् [illegible]
तस्यास्यं चन्द्रविम्बाभं सुभु [illegible]
नीलाः केशाः कुञ्चिताश्च समा [illegible]

राजीवनेत्रयुगलो विम्बोष्ठपुटसुन्दरः [illegible]
चतुर्दंष्ट्रः सुस्निग्धदीर्घबाहुः [illegible]
चतुर्लेखाकरो मांस्यवरदेश्वरः [illegible]
शिरालपादो गम्भीरः [illegible]
इति मार्कण्डेयपुराणे [illegible]
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"अस्वेदिनौ मृदुतरौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादावुभौ [illegible]

कूर्म्मोन्नतौ गूढगुल्फौ सुपार्ष्णी [illegible]
मृदुरोमा समा जङ्घा तथा करिकरा[illegible]
उरवो जानवस्तुल्या नृपस्यापि [illegible]
कोशगूढ़े नृपो दीर्घभुजैश्च धना[illegible]
समाभ्यां नितिमः शान्तः प्रजानां [illegible]
धनमध्ये नितम्बगुणाः [illegible]

वेचतुःपञ्चषड्धारादिभिरेव च ॥
ावर्त्तैश्च लिनगुम्भाभिश्च नृपाः स्मृताः ।
प्यगन्धिशुक्रा मधुगन्धे धनं बहु ॥
स्फिक् सुखी स्याच्च सिंहस्फिक् भूपतिः स्मृतः ।
सिंहकटी राजा भवेत् कपिकटिर्नरः ॥
समतकचाः सुश्लिष्टा विषमकचकाः ।
गता नाभिः शूलधारां करोति च ॥
याढ्यं कुर्य्याच्च नृपत्वं पद्मकर्णिका ।
ध्येषु चैव भवन्ति सुभगा नराः ।
विषमैर्दीर्घैः पीतैर्मचितकैर्नृपाः ॥
तथ हृदयमकम्प्यं मांसलं पृथु ।
मधमागाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
वेच्च नृपतिर्लम्बकर्णोऽतिभक्षणः ।
तुलसिनौ बाहू दत्तौ पीनौ नृपेश्वरे ॥
श्चैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टसुभसन्धिभिः ।
ीनैः करच्छेदमशब्दैर्धनवर्ज्जिताः ॥
घकनखेस्सदृशैश्च परतर्कर्काः ।
ृंपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवैस्तथा ॥
लिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
करतलगा मणिबन्धे समुत्थिताः ॥
तपत्रशिविका गजपद्मोपमा नृपे ।
कुशपताकाभा स्त्र्यालाभा निरीश्वरे ॥
भाश्च गवाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
शितोमरधनुःकुम्भाभा नृपतेः करे ॥
तैश्च धनोपेता अवक्रैरधरैर्नृपाः ।
पमैश्च स्फुटितैरोष्ठे रूक्षैश्च खण्डितैः ॥
र्धनदीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
ा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा शुभा ॥
ा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरे ।
ा च परुषा वक्त्रं समं सौम्यञ्च संवृतम् ॥
नाममलं वक्त्रं विपरीतञ्च दुःखिनाम् ।
कर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः ॥
ः स्निग्धावनद्धैश्च वासमैर्मांसलैर्नृपाः ।
टलुश्चिपिटनास अर्व्यो भाग्यवती भवेत् ॥
र्घच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
तैश्च ललाटैश्च क्षमया उन्नतैर्नृपाः ॥
टोपस्तास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
वं स्याच्चतस्रभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
ाकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
ातचतुर्हस्तो रक्तः सप्तस्वरो नृपः ॥"
ा गारुडे नरलक्षणं नाम ६६ अध्यायः ॥
प च ।
र्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
गावि यो महीपालः सम्यक् हृष्टं परीक्षयेत् ॥
ल्यं पालयेत् नित्यं सत्यधर्म्मपरायणः ।
र्श्चेव परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत् ॥
पुष्पं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
ाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
ौ क्षीरमश्नीत विक्रेतारो न सुश्रुतं ।
राष्ट्रं महीपालो कालयालाच दूषयेत् ॥

नोधस्तिन्याश्च यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीड्यमानं न वर्द्धते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्म्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः पालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
ऐश्वर्य्यमध्रुवं प्राप्य राजा धर्म्मे मतिञ्चरेत् ॥"
इति गारुडे १११ अध्यायः ॥ * ॥
अन्नाभिषिक्तराजानो यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
"यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्व्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः ।
सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥
प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
दैत्यानां दानवानाञ्च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥
पितॄणां धर्म्मराजानं यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
पतत्रीणाञ्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
शेषन्तु नागराजानं स्त्र्यायां सिंहमीश्वरम् ।
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत् ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालानन्तरम् ।
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्व्वतः ॥
पूर्व्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशःपालं सुधन्वानं पुत्त्रं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्त्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्त्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः ।
उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मतः प्रतिपाल्यते ॥
एते सर्व्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्म्महात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥
ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्व्वभूतेश्वरा द्विज ।
ते सर्व्वे सर्व्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥"
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे २२ अध्यायः ॥ *
सूत उवाच ।
"एवं सुरासु सर्व्वासु स्थावरासु चरासु च ।
ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि व्यादिशत्तपसां पतिः ॥
द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
बृहस्पतिञ्च सर्व्वेषां ददावङ्गिरसामपि ।
भृगूणामाधिपत्ये च काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
आदित्यानां पुनर्व्विष्णुं वसूनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवम् ॥
दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनम् ।
नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ।

स्त्र्यायामथ शार्द्दूलं गरुडं पततां वरम् ।
गन्धर्व्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
गन्धानां मरुतञ्चैव भूतानाञ्च शरीरिणाम् ।
सर्व्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्ज्जन्यमभिषिक्तवान् ।
सर्व्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
पक्षाणाञ्च क्षपाणाञ्च मुहूर्त्ततिथिपर्व्वणाम् ॥
कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतिरयनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
प्रजापतेर्व्विरजसः पूर्व्वस्यामभिषेचयन् ।
पुत्त्रं नाम्ना सुधामानं राजानञ्चाभ्यषेचयत् ॥
यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापतेः ।
कर्द्दमस्य शङ्खपदं पुत्त्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्त्रमुत्तमम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं त्वभ्यषेचयत् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः ।
दिशुत्तरायां पुत्त्रन्तु राजानमभ्यषेचयत् ॥
मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
तैरेव पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मेण परिरक्ष्यते ॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्व्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
राजसूयेऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्व्वं महर्षिभिः ।
मनुभिर्व्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रतापवान् ॥"
इत्याग्नेये वह्निपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
राजकर्त्तव्यकर्म्माणि यथा,—
मदालसोवाच ।
"वत्स ! राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्म्मश्च महीभृता ॥"
अविरोधेन धर्म्मशास्त्राविरोधेन ।
"व्यसनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो वहिर्म्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
अष्टधा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनाद्यथा ।
तथा राजाप्यसन्दिग्धं वहिर्म्मन्त्रं विनिगमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
चरैश्चराश्च शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥
विश्वासो न तु कर्त्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु ।
कार्य्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र महीभृता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते विनाशाय कुमहीभृताम् ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा दृष्टं निपातितम् ।

निवर्त्तयेत्तथा क्रोधादनुष्ठानं स्वनाश्रयम्।
स्वकर्मेन्नं तथा लोभात्मदा हेयं द्विजैर्हितम्।
मानात्तदायुषः पुत्रं त्वनं त्यजेत् पुरञ्जयम्।
दम्भिनैर्निर्जितं सर्व्वं मकरैन महात्मना।
मुक्त्वा विवर्ज्जयेदेतान् षड़्दोषांश्च महीपतिः।
काककोकिलभृङ्गाणां वकव्यालशिखण्डिनाम्।
हंसानां लोहकुक्कुटानां शिक्षेत चरितं नृपः।”
काकात् सर्व्वशङ्किता। कोकिलात् माधुर्य्यम्।
भृङ्गात् मधुहरणात् अर्थादानम्। वकात् धनु-
गहणे ध्यानम्। व्यालात् दुष्पधर्षित्वम्।
शिखण्डिनश्च मदं त्यक्त्वा सकलां राजा-
ज्ञामभोजनञ्च। हंसस्य सारग्राहित्वम्। लोह-
कुक्कुटात् सन्धानम्।
“कौशिकस्य क्रियां कुर्य्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः।
पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदर्शयेत्।”
कौशिकस्य उलूकस्य रात्रौ काकावस्कन्दनम्।
पिपीलिकानां सेनाबहुलं सर्व्वभक्षणञ्च।
“ज्ञेयाग्निविस्फुलिङ्गानां बीजपीडा च शाल्मलेः।
चन्द्रसूर्य्यस्वरूपञ्च नीत्यर्थं पृथिवीक्षिता।”
अग्निविस्फुलिङ्गात् दूरात् दाहः। बीजात् सं-
दर्शितस्यादरम्। उदयकाले चन्द्रः सुखदायी
शीतकाले च। एवं सूर्य्यः शीते सुखदायी
ग्रीष्मकाले च। एवं कालानुसारेण सुखदुःख-
दानम्।
“बन्धकात् पद्मशर्म्मशिल्पा शुक्तिकीटकात्।
तथा हवेन चाटेया तथा चण्डालयोषितः।”
बन्धकात् निर्मलम्। पद्मात् कण्टकेऽपि
स्निग्धता च। शरभात् बलादपि हन्तुं
कोऽपि। यथा शरभोऽष्टापदः पर्व्वतं च
लङ्घते। शुक्तिका आर्द्रीभावम्। शुक्तिया
गुणान् स्वाभाविकत्वम्। चण्डालयोषित्
शौचवृत्तौ सार्व्वदिकी दर्शनीया धर्म्मशीलात्।
“इत्यादिवर्णितानां तद्धर्माणां महीपतिः।
कार्य्येषु यत्र कुर्व्वीत महीपालकर्म्मणि।
रक्षेत्तथा मातरं वा स्वगृहेष्वेव भूतलम्।
चान्द्रायणश्च शौचात् [illegible] महीपतिः।”
[illegible]रादिभिः।
“[illegible]वर्णैः [illegible] वर्षति रश्मिभिः।
[illegible] तथा [illegible] नृपः।
[illegible] [illegible] भावे [illegible]।
तथा [illegible] राजा [illegible] भवेत्।
[illegible] चरः।
[illegible] [illegible]।
[illegible] यथा।
[illegible]।
[illegible] मानवम्।
[illegible] राजा [illegible]।”
[illegible]:।
“[illegible]।
[illegible] राजा [illegible]।”
[illegible]।
“[illegible]।

राज्ञस्तस्य सुखं तात परत्रेह च शाश्वतम्।
एतदासां परं कार्य्यं तथैतद्दृष्टिकारणम्।
स्वधर्म्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभिः।
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः।
सम्यक् पालयिता भागं धर्म्मस्याप्नोति वै यतः।
एवमाचरते राजा चातुर्व्वर्ण्यस्य रक्षणे।
स सुखी विहरत्येष शक्रस्यैति सलोकताम्।”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्यानाध्यायः
तट्टीका च। * । राज्ञाभिषेकस्य विहित-
नक्षत्राणि यथा,—
“पुष्यानुराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तरात्रयम्।
हस्ताश्विनी रेवती च नृपाभिषेकनोत्तमाः।”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः।
अस्य विवरणं अभिषेकशब्दे द्रष्टव्यम्। * ।
राज्ञि वर्णनीयानि यथा,—
“नृपे कीर्त्तिप्रतापाज्ञाइव्यास्तिविवेकिता।
धर्म्मप्रयाससंग्रामसुखाटाः सनयक्षमाः।
प्रजारागोऽरिभीत्यादिवासोऽरिपुरशून्यता।
कौदार्य्यधैर्य्यगाम्भीर्य्यशौर्य्यैश्वर्य्योदमादयः।”
इति कविकल्पलतायाम् १स्तवके ३कुसुमम्। *।
राजान्नभक्षणे दोषो यथा,—
वाराह उवाच।
“शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्म्मपरायणाः।
ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च।
आपद्गता हि भुञ्जीत राजान्नन्तु वसुन्धरे।
दशवर्षसहस्राणि पच्यन्ते नरके नराः।
भागवद्वचनं श्रुत्वा सा मही शंसितव्रता।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्व्वलोकसुखावहम्।
धरण्युवाच।
प्रब्रूहि तत्त्वेन मे देव हृदये हि व्यवस्थितम्।
को नु दोषो हि राजान्ने तस्मिं त्वं वक्तुमर्हसि।
ततो भूम्या वचः श्रुत्वा सर्व्वधर्म्मविदां वरः।
प्राह नारायणो वाक्यं धर्म्मकामां वसुन्धराम्।
वाराह उवाच।
शृणु सुन्दरि! तत्त्वेन गुह्यमेतदनिन्दिते।
राजान्नन्तु न भोक्तव्यं शुभेभागवतैः सदा।
यद्यपि मममेव राजा लोके प्रवर्त्तते।
राजसत्तामसो वापि कुर्व्वन् कर्म्म सुदारुणम्।
अपि वा भक्षितं तेन राजान्नन्तु वसुन्धरे।
धर्म्मसत्यात्पलायेत न तु मे रोचते भुवि।
ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे।
यथा राजान्नं भोज्यं वै शुद्धैर्भागवतैः शुभैः।
स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्म्मणा।
धनधान्यपशूनि दत्त्वा भागवतेष्वपि।
निर्दं भागवतेभ्यश्च मम प्रापणीयकम्।
शुद्धान्नन्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते।
एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी शंसितव्रता।
वाराहरूपिणं देवं प्रत्युवाच परात्मना।”*।
सत्यमौषधपानादिकृत्यानि यथा,—
धरण्युवाच।
“राजान्नन्तु ततो दृष्ट्वा शुद्धो भागवतः शुचिः।
कर्म्मणा केन शुद्धेत तन्मे ब्रूहि जनार्द्दन।

वाराह उवाच।
शृणु तत्त्वेन मे देवि यथा त्वं [illegible]
तस्मिन् मनुजा येन राजान्नभोजनात्।
एकं चान्द्रायणं [illegible]
कुर्य्यात् सान्तपनञ्चैकं शीघ्रं शुद्ध्यति।
शुद्धा वै राजान्नमपि दद्[illegible]
न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै यशोमत्।
एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नं कदाच।
समाच प्रियकामाय [illegible]
इत्यादि वा[illegible]
ध्यायः। * । अपि च।
“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं [illegible]
इत्याद्यभिधाय,—
भुक्त्वा चाप्यतमस्यान्नममत्या [illegible]
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो [illegible]
इति [illegible]
(राजन्नम्। यथा, ऋग्वेदे। १०।[illegible]।
“अहं सुवं यजमानस्य राजनि।”
“अहं यजमानस्य राजनि [illegible]
आभवं समर्थं इति शेषः।” इति
सायणः।)
राजादनः, पुं, (राजानं अदतीति।
गमने+“बहुलमन्यत्रापि।” उणा॰
इति युच्।) पियालद्रुमः। [illegible]
राजादनं, क्लीं, (राजभिरद्यते इति।
+कर्म्मणि ल्युट्।) क्षीरिका। [illegible]
किंशुकः। इति मेदिनी। ने, २९।[illegible]
सुश्रुते। १। ३६। सूत्रस्थाने।
“दाडिमामलकं द्राक्षा खर्ज्जूरं
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते।”
पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। इत्यमर।[illegible]
हेमचन्द्रश्च। ४। २०९। क्षीरिका।
यथा,—
“राजादनः क्षीरवृक्षः [illegible]
इति [illegible]
किंशुकार्थे पर्य्यायो यथा,—
“वातपोथः पलाशः स्यात् [illegible]
[illegible]
राजानुजीवी, [न्] त्रि, (राज्ञः
राजोपजीवी। तस्य कर्म्माणि
मत्स्य उवाच।
“यथानुवर्त्तितव्यं स्यात् राजानं [illegible]
तथा ते कथयिष्यामि निबोध [illegible]
ज्ञात्वा सर्व्वात्मना कार्य्यं [illegible]
अभिप्राय वचनस्य न वक्तव्यं तद्[illegible]
अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं [illegible]
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत्।
परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि [illegible]
स्वार्थः सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयं [illegible]
कार्य्याभिघातः सर्व्वेषु रक्षितव्यः [illegible]
न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च
नोपेक्ष्यं मानमादत्व तथा राज्ञः [illegible]

NOTICE.

AGENTS
Messrs. Trubner & Co., London.

AGENT
Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

RAJA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

The new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we pect to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

To bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them ves as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out India at 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed. cannot be guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. bsequent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the pendix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. non-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil idents are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such yment, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying subscribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

All remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to bu Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts money (when sent to him) bear his seal and signature.

We conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and ier patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of do-Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother ndus in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve most unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of rning and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by iodical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be-ne the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

বিজ্ঞাপন।

শ্রীমদ্দেবীভাগবত।

এই বিরল-প্রচার মহার্হ ধর্ম্মগ্রন্থখানি অতি প্রাচীন ও উপাদেয় এবং এপর্য্যন্ত ইহা বঙ্গদেশে মুদ্রিত হয় নাই। ইহার অন্তর্গত বিষয় [illegible] বর্ণনা করা বড় সহজ নহে। কেবল সংক্ষেপে এইমাত্র বলিলেই বোধ করি গ্রন্থের যথেষ্ট পরিচয় দেওয়া হইবে যে, পুরাণাদি বৈষ্ণবগণ যেমন [illegible] অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ বলিয়া নির্দ্দেশ করেন; সেইরূপ সম্প্রদায় নিরপেক্ষ অনেকানেক কৃতবিদ্য মহোদয়গণের মতে এই [illegible] অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ। এ সম্বন্ধে তাঁহারা যে সকল যুক্তি প্রদর্শন করেন তাহা এক প্রকার অখণ্ডনীয় বলিলেও [illegible] হয় না। এই মহাপুরাণখানিও অস্মদ্দেশপ্রচলিত শ্রীমদ্ভাগবতের ন্যায় দ্বাদশ স্কন্ধে ও ১৮০০০ অষ্টাদশ সহস্র শ্লোকে বিরচিত এবং [illegible] বিভূষিত। ইহার রচনা এরূপ প্রাঞ্জল যে অধ্যয়ন করিলেই প্রাচীন বলিয়া বোধ হয়। ইহা দেবী ভগবতীর মাহাত্ম্য ও ব্রহ্মতত্ত্বনিরূপণে পরিপূর্ণ। [illegible] কথা কতদূর সত্য তাহা প্রসিদ্ধ টীকাকার নীলকণ্ঠকৃত দেবীভাগবতের মহাপুরাণত্ব-সংস্থাপন সম্বন্ধীয় বিচার পাঠে সম্যক অবগত হইতে পারিবেন।

যদিচ শব্দকল্পদ্রুমের কিয়দংশ প্রচারিত হওয়ার পর আমাদিগের অন্তঃকরণে একটী অভিনব ভাবের উদয় হইয়াছিল, অর্থাৎ দুই একটি [illegible] প্রচার অথচ উপাদেয় বিদ্বন্মণ্ডলীর স্পৃহণীয় পুরাণশাস্ত্র যথাসম্ভব টীকা ও অনুবাদ সহ প্রচার করিয়া উক্ত বিষয়ের অভাব মোচনের [illegible] কিন্তু কালের কুটিলগতি দেখিয়া সহসা প্রবৃত্ত হইতে সাহস করিতে পারি নাই। পরন্তু, সেই সর্ব্বানিয়ন্তা পরমকরুণাময় পরমেশ্বরের [illegible] গ্রাহক মহোদয়গণের হস্তে সমর্পণের পরই আমার অগ্রজ রায় বরদাপ্রসাদ বসু বাহাদুর এবং আর কতকগুলি দেশহিতৈষী বিদ্বদ্বর মহোদয়গণের [illegible] সহকারে অনুরুদ্ধ হইয়া পূর্ব্বসঙ্কলিত বিষয়ের মধ্যে প্রথমত এই অনর্ঘ্য দেবীভাগবতেরই মূল, নীলকণ্ঠ-বিরচিত টীকা, টিপ্পনী এবং [illegible] প্রচারিত হইয়া সাধারণের সুগোচর ও সুখলভ্য হওয়া আবশ্যক বিবেচনায়, আমরা ইহার মূল, টীকা ও পদ্যানুবাদের প্রচারে প্রবৃত্ত হইলাম। [illegible] বর্গীয় 'ব' ও অন্তঃস্থ 'ব' প্রভেদ করিতে যত্ন করিতেছি।

১। কার্ত্তিক মাস হইতে প্রতিমাসে রয়াল ৮ পেজি ৯ ফর্ম্মায় এক এক খণ্ড প্রকাশিত হইতেছে কোন কোন মাসে দুই বা ততোধিক [illegible] হইয়া সমগ্র গ্রন্থখানি দুই বৎসরের মধ্যে সম্পূর্ণ হইবে। অনুমান ২৬ খণ্ডে গ্রন্থখানি সম্পূর্ণ হইবে।

২। প্রতি খণ্ডের মূল্য ॥০ আনা; কিন্তু নিয়মিত গ্রাহকগণের পক্ষে ।৶০ আনা; এবং ১২ খণ্ডের অগ্রিম মূল্য ৪৲ টাকা; আগামী চৈত্র [illegible] এক কালীন অগ্রিম মূল্য ১৫৲ টাকা, অসমর্থ পক্ষে এখন ৮৲ টাকা এবং বাকি ৭৲ টাকা আগামী আশ্বিন মাসের মধ্যে দিলেই চলিবে।

৩। যিনি এক খণ্ড দেবীভাগবত লইবেন তাঁহাকে আদ্যোপান্ত সমস্ত খণ্ডই গ্রহণ করিতে হইবে। অগ্রিম মূল্য না পাইলে [illegible] হইবে না।

৪। কোন গ্রাহক স্থান পরিবর্ত্তন করিলে তাঁহার নূতন ঠিকানা পত্র দ্বারা জানাইবেন। গ্রহণাভিলাষিগণ স্ব স্ব নাম ধাম সত্বর জানাইয়া বাধিত [illegible]

ঈশ্বরোপাসনা।

যাহাদের পরিণামবিরস ক্ষণপরিবর্ত্তনসহ বিষয় ভোগবাসনা তিরোহিত হইয়া মন প্রতি নিয়ত নিত্য সন্তোষরূপ মহামণিময় খনির অনুসন্ধানে [illegible] তাদৃশ মহাত্মাদিগের অন্তঃকরণ যদি মুহূর্ত্তকালের নিমিত্ত পরমার্থ রসাস্বাদনে আকর্ষণ করিতে পারি তাহা হইলেও আপনাকে সফলজন্মা জ্ঞান করি [illegible] বলবতী আশার উত্তেজনায় উৎসাহিত হইয়া বেদান্ত, ভগবদ্গীতা, দেবরগাথা, যোগসংহিতা, তন্ত্র ও পুরাণ প্রভৃতির সারসঙ্কলনরূপ ঈশ্বরোপাসনা [illegible] সংস্কৃত ক্ষুদ্র অনুবন্ধ আমাদিগের দেবনাগর অক্ষরে প্রচারিত অভিনব শব্দকল্পদ্রুমের উপাসনা শব্দে সন্নিবেশিত করি, পরন্তু, উহার দ্বারা সংস্কৃত [illegible] ব্যক্তিদিগের কোন প্রকার উপকার সাধিত হইবে না বলিয়া কতিপয় পরমার্থ পথ-অনুসন্ধিৎসু বন্ধুগণ উহার বঙ্গভাষায় অনুবাদ করিয়া [illegible] অনুরোধ করেন। প্রস্তাবটী যুক্তিযুক্ত বিবেচনায় অথচ অবিকল অনুবাদে অত্যন্ত কর্কশ হইবে এই আশঙ্কায় সংস্কৃত উপাসনা-গ্রন্থখানি [illegible] গুরুশিষ্যের প্রশ্নোত্তরচ্ছলে এখানিকে পৃথক্ গ্রন্থরূপে সম্পন্ন করা হইল ইহাতে জ্ঞান, ভক্তি ও কর্ম্মের কি প্রভেদ, কে কিরূপ উপাসনার [illegible] অজ্ঞান কর্ম্মাসক্ত দুর্ব্বলাধিকারী কি উপায়ে উন্নত হইয়া তত্ত্বজ্ঞান লাভে সমর্থ হইতে পারে বিশেষত অন্ধ-ভক্তি ও জ্ঞানপ্রদায়িনী নির্গুণ ভক্তি [illegible] তাহা বিশদরূপে বিবৃত হইয়াছে। অতএব পরমার্থ রসিকগণ অবসর মত ইহার আদ্যোপান্ত পাঠ করিলে আপনাকে কৃতার্থম্মন্য বোধ করি [illegible] পারিবেন ইতি।

এই গ্রন্থখানি অগ্রহায়ণ মাসে প্রকাশিত হইয়াছে। মূল্য ।০ চারি আনা মাত্র।

শ্রীহরিচরণ [illegible]
সম্পাদক।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়।
৭১নং পাথুরিয়াঘাটা ষ্ট্রীট—কলিকাতা
সন ১৩০০—চৈত্র।

IV. 5—6.

शब्दकल्पद्रुमः ।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषग्रन्थसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
लग्नगत्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

धर्म्मशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थः काण्डः ।

प्रथम-षष्ठ-खण्डौ ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितः । ७१ नं पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८१३ ।

PRINTED BY L. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

গোপালতাপনী।

সম্প্রতি অথর্ববেদীয় পিপ্পলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। এই উভয়টীর একটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ। [illegible] পূর্ব্বে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষী পবিত্রাত্মা বৈ[illegible] [illegible]য়োজন হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিত্তশুদ্ধির নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকাটী [illegible] জ্ঞানপ্রদর্শিনী। ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিণী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্ত্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী-গ্রন্থ পূর্ব্বোত্তর বিভাগে [illegible] ও ভাবে, এই উভয়াত্মক সুতরাং উভয়মত ব্যাখ্যারই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই [illegible] অতএব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটিই বিশেষ উপাদেয়, অথচ ঈদৃশ মহার্ঘ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই অভাব [illegible] বিশেষত সম্প্রদায় মহাত্মা বৈষ্ণবগণ সর্ব্বাচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত এ[illegible] করিলাম। ইহার মূল্য ৸০ আনা; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ৷৷০ মাত্র।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহকের [illegible] অপরের পক্ষে ৸০ আনা। যাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শ্রীহরিচ[illegible]

[illegible]

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়
৭১ নং পটুয়াটোলা ষ্ট্রীট—কলিকাতা।
শকাব্দ—১৮১৮। [illegible]।

रहस्य न तथा कार्य्यं वेशभाषितचेष्टितम् ।
राजलीला न कर्त्तव्या तद्विद्विष्टं विवर्ज्जयेत् ।
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्य्यो वेशो विजानता ।
द्यूतादिषु तथैवास्य कौशलञ्च प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलञ्चास्य राजानञ्च विशेषयेत् ।
अन्तःपुरजनाध्यक्षैर्वैरदूतैः समागतैः ।
संसर्गं न व्रजेद्राजन् ! विना पार्थिवशासनम् ।
स्नेहतावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ।
नृपेण श्रावितं यत् स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम ! ।
न तत् संश्रावयेल्लोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ।
कार्य्यावस्थाञ्च विज्ञाय कार्य्यमेव तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणेऽस्मिन् लाघवन्तु व्रजेत् ध्रुवम् ।
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भ्रुकुटीमुखः ।
नातिवक्ता न निर्व्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ।
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्त्तयेत् क्वचित् ।
वस्त्रं शस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ।
औदार्य्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
न चैवोपासनं कार्य्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ।
नानिर्द्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत कदाचन ।
न च पश्येत्तु राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
राजस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
पुरस्तात्तु तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ।
जृम्भा निष्ठीवनं कासं कोपं पर्य्यङ्किकाश्रयम् ।
भ्रुकुटीं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ।
स्वयं तत्र न कुर्व्वीत स्वगुणाख्यापनन्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ।
हृदयं निर्म्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ।
शाठ्यं लौल्यञ्च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रतान्तथा ।
चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ।
श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्य्याद्भूतये भूतिवर्द्धिनीम् ।
नमस्कार्य्याः सदा चास्य पुत्त्रवल्लभमन्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वासो न तु कार्य्यः कथञ्चन ।
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापदि ।
हितं पथ्यञ्च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ।
चित्तञ्चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
भर्त्तुराराधनं कुर्य्यात् चित्तज्ञो मानवः सदा ।
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्विरक्तं रक्तो वृत्तिमत्र कारयेत् ।
विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयन्तथा ।
आशावर्द्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ।
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
वाक्यं च मर्म्म वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ।
प्रदेशवाक्यमुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।
आराधनासु सर्व्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ।
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसंकीर्त्तने कृते ।
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्म्मणि ।
विरक्तलक्षणं ह्येतत् शृणु रक्तस्य लक्षणम् ।
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नं संप्रयच्छति चासनम् ।
विविक्तदर्शने चास्य रहस्ये च न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ।
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनञ्च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ।
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविकुलोद्वह ।
आपत्सु न त्यजेत् पूर्व्वं विरक्तमपि सेवितम् ।
मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरवृन्दजुष्टम् ।"

इति मत्स्यपुराणे राजधर्म्मे अनुजीविवृत्तिर्नाम २१६ अध्यायः ।

राजादनी, स्त्री, (राजभिरद्यते या । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ङीप् ।) वृक्षविशेषः । क्षीरिणी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजफलः २ क्षीरवृक्षः ३ नृपद्रुमः ४ निम्बबीजः ५ मधुफलः ६ कपीष्टः ७ माधवोद्भवः ८ क्षीरी ९ गुच्छफलः १० भूमिष्टः ११ राजवल्लभः १२ शीफलः १३ दृढस्कन्धः १४ क्षीरशुक्लः १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तर्पणत्वम् । वृष्यत्वम् । स्थौल्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ।"
इति भावप्रकाशः ।

राजान्नं, क्ली, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा इति वा ।) अन्ध्रदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्पर्य्यायः । नृपान्नम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशूककम् ४ धान्यश्रेष्ठम् ५ राजधान्यम् ६ राजेष्टम् ७ दीर्घशूकरकम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषशमत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (राज्ञः अन्नम् ।) राजसम्बन्धिकभक्तम् । तद्भोजननिषेधप्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये । (राजान्नभक्षणेन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, मनुः । ४ । २१८ ।
"राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ।")

राजाम्रः, पुं, (आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । राजफलः २ खराम्रः ३ कोकिलोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७ नृपवल्लभः ८ । अस्य फलगुणाः । कोमलत्वम् । कट्वम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वञ्च । सुपक्वस्य तस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
"राजाम्रस्तु आम्रातः कामाङ्गो राजपुत्त्रकः ।
राजाम्रं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु ।
ग्राहि रूक्षं विबन्धाध्मवातकृत् कफपित्तनुत् ।"
इति भावप्रकाशः ।

राजाम्लः, पुं, (अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।

राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।) श्वेतार्कवृक्षः । सादा आकन्द इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४ गणरूपकः ५ कार्क्षीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति राजनिर्घण्टः । अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति शब्दरत्नावली ।

राजार्हं, क्ली, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।) अगुरु । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
राजयोग्ये, त्रि । इति मेदिनी । हे, २३ । (यथा, गो॰ रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।
"तवेदमुपपन्नं मे त्वगल्पस्य धर्षणम् ।
राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ।")

राजार्हा, स्त्री, (राज्ञोऽर्हा ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ।

राजालाबूः, स्त्री, (अलाबूनां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुतुम्बी । मिठा लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महातुम्बी २ मधुरालाबुनी ३ शाकालाबूः ४ तुम्बकः ५ महालाबूः ६ अलाबुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ । अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति मदनविनोदः ।

राजालुकः, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ।

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्दयतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यद्वा, राज्ञः शोभमान आवर्त्तो यत्र ।) उपरत्नभेदः । रेवटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । नृपावर्त्तः २ राजावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४ आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूयश्च प्रयोजितश्चेत् दृष्टौ प्रभुभाग्यकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । विराटदेशसम्भवोरत्नः । तत्पर्य्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३८ । (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । ३३८ ।
"राजावर्त्तशिलानीलमयूखे [illegible] ।"
तदस्य गुणाः ।
"राजावर्त्तः कटुस्निग्धः शिशिरः पित्तनाशनः ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

"दले सवीरतालवितर्दिविश्रामी
दालिनीषु सलद्: सरसीष ॥")

दाली, स्त्री, (दालि+कृदिकारादिति ङीष् ।) निष्पावाकृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वीलिः । यथा, माघे । ७ । ८ ।
"दालीदलानीवसमीरणसु-
गुप्तानतुल्यलालितिलकान्तानाम् ॥")
दालिका । (कलाय वृता यथा,—
"दाली तु दालिका सीतलाल क्रुम्भिकाह्वरी ।
यथा दालादिभिभक्ष: कलिका: सामपर्पप: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
देवदालीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दालीतम:, पुं, (दालीभूतानि खण्डितानि चलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
"पटोल: कुलकस्तिक्त: पाण्डुक: कर्कशच्छद: ।
दालीतम: दालुवो दालेदस्तवस्तवक: ।
वीजगर्भे दलीतम कुदला कामभूषण: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे दशमभागे ॥)

दालेर, क्री, (दाली दलैर्विदलनाहरीरि । दालि+अर्थमधोनोति ढञ् ॥ " ४ । २ । १०८ ।
इत्यत्र दालीमेल्या ढः ।) मधु । इत्यमरः ।
२ । १० । २२ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ३१ ।
"कुतश्चित्वदेकदुमदेहि
दुनुवतेष्विदुनुवते ॥")

तन्त्रोक्तविधिना गच्छेत्। तत्र युग्मासु रात्रिष्वपि पर्वाणि ब्रह्मचार्येव भवति। तत्र व्रतादौ गच्छतो ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्ति इति मिताक्षरा। विष्णुपुराणम्।
"षष्ठ्यष्टम्यमावास्यासुभे पक्षे चतुर्द्दशीम्।
मैथुनं नोपसेवेत द्वादश्यां च मम प्रियाम्॥"
हारीतः। "चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानवत्कुर्वीत ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति।" अत्र चतुर्थ्यां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोध्यम्। रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला। इति मनुवचनैकवाक्यत्वात्। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्म्मयोग्येत्यर्थः। आचाराच्च तदपि वर्ज्जयेत्। इति तु रजोनिवृत्तीतरपरम्। अनृतावपि कामुकीगमनमाह। विष्णुपुराणम्।
"नरो नरकमभ्येति हीयतेऽमापि चायुषः।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा।
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि॥"
पैठीनसिः। "सार्द्धं त्रिभागं जघान पाप्मेन्द्रस्तं प्रति देवा ब्रह्महेति व्यवदन् स स्त्रिय उपाधावत् वरं दास्यामि तस्योऽस्या ब्रह्महत्यायाः प्रपद्यन्ते स्त्रियः। एवं भूमिर्वनस्पतयश्चेति। ताभ्यो ददौ सुरो वरं प्रापत्स्यत भूमेः खातं पूरणीयं छिन्नरोहणं वृक्षाणां स्त्रीणां सर्व्वकालेषु गमनम्।" गमनं मैथुनं सम्भोग इति यावत्। सर्व्वकाले कामावृतौ च। न तु प्रतिषिद्धपर्व्वादौ। तथाच गौतमः। ऋतावुपेयात् सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति। दुष्टकालमाह ज्योतिषे।
"ज्येष्ठा मघा मघार्द्रा वा रेवती कृत्तिकाश्विनी।
उत्तराचितयं ब्रह्मा पर्व्ववर्ज्जं प्रवेशयेत्॥"
शङ्खः।
"अनृतौ योऽभिगच्छेद्धि भार्य्यामज्ञो यत्र गच्छति।
शुक्रसम्भृतपिण्डैस्तैः पितरो यत्र सिञ्चति॥"
[illegible] विष्णुः। सर्व्वाकालेष्वनृतावप्यस्वाद्धं स्त्रीं विरजसमुपयच्छेदिति। शुद्धमाला-धरः।
"स्त्रीणां वरप्रदानात् वर्जयेत् सर्व्वकालं संवत्सर इति।
[illegible] न दारेष्वनुवर्त्तनात्॥"
[illegible]

कुर्वतां अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात् तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः। एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनात् उक्तं मिताक्षरायां तद्बोध्यम्। वशिष्ठः।
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्त्रा अन्नशुक्राः शूद्रवत्
द्विजाः॥"
पराशरः।
"ऋतुस्नातां च यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते॥"
सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः। पुत्त्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमृत्वभिगमननियममाह। कूर्म्मपुराणम्।
"ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्त्रो न
जायते।
अध्यापकर्षणार्थं हि पुत्त्रस्योत्पादनं प्रति॥"
यतितव्यमिति शेषः। आपस्तम्बः।
"ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः
स्मृतम्।
अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति॥
द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान्॥
मैथुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात्।
तैलाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने।
मूत्रोच्चारं यदा कुर्य्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति॥"
इति वचनात्।
पुमानुत्पत्तौ पारस्करः। सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्यश्विकायाः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्यनक्षत्रे मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति। इयमोषध्यायमाना सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्त्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति इति। सा परिणीता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकामूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां वध्वां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे पतिः इयमोषधीति मन्त्रेण नस्यं ददाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यथोक्ता प्राक्शिरः संविष्टाया इति गोभिलभाष्यात्। आयुर्व्वेदे।
"निम्बार्कं ब्रह्मबीजं च मरीचं नागकेशरम्।
आज्येन सह भुञ्जीत अपि वन्ध्या प्रसूयते॥"
शार्ङ्गधरः।
"दर्भं मध्यम् स्त्रियं चामां मर्षां गलाघ वर्ज्ज-
येत्।
[illegible] शतम् पुत्त्रं सन्तयं जनयेत्
पुमान्॥"
[illegible] सङ्केतकारम्।
अथ [illegible] उत्तानकरचरणादौ कुर्व्वीत न निर्व्वेदादिकम् [illegible]

ऋत्वभिगमनानन्तरं [illegible]
पुत्त्रायिषी तु गर्भोत्पत्तिरिति [illegible]
"प्रदोषपश्चिमौ यामौ [illegible]
यामद्वयं शयानस्तु [illegible]
इत्याह्निकतत्त्वम्।
अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ।
"रात्रौ जागरणं रूक्षं [illegible]
अरूक्षमनभिष्यन्दि [illegible]
कफमेदोविषार्त्तानां रात्रौ [illegible]
दिवा वा यदि वा रात्रौ [illegible]
न तेषां स्वपतो [illegible]
इति राजवल्लभ
रात्रौ कुलपूजा यथा। "यत्[illegible]
रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दि
न दिने सर्व्वथा [illegible]
तत् पुनः कुलपूजाविषयम्।
अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव या
सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयम्
[illegible]
अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे। [illegible]
"सुनिमित्तिदिवसं प्रोक्तं
[illegible]
अहनि च तथा तमस्विन्यां षड्त्रिंश
[illegible]
जाबालः।
"अहःसु तिथयः पुण्याः [illegible]
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो वि[illegible]
देवलः।
"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धि
स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि
ब्रह्माण्डपुराणम्।
"न रात्रौ पारणं कुर्य्यात् ऋते वै रोहि
तत्र निश्यपि वै कुर्य्यात् [illegible]
इति [illegible]
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्
स्कन्दपुराणम्।
"प्रदोषव्यापिनी [illegible]
देवीपुराणम्।
"हविष्यभोजनं स्नानं [illegible]
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी [illegible]
[illegible]
देवलः।
"रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते
इति श्राद्धत
विष्णुपुराणम्।
"प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्ने
नारायणमवाप्नोति षड्भिः पारणं [illegible]
रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ [illegible]

रात्रम् ।
रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
श्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥”
चराधिकारसुपक्रम्य आदिपर्व्वणि ।
ो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
न्ति जनान् सर्व्वान् वनस्थान् नृपतीनपि ॥”
र्ज्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
दे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्म्मते ।
घहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”
: ।
ानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
। स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”
एव कल्पतरुः । न नक्तं स्नायादिति बौधा-
यनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-
स्य दिवारात्रिकर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-
न्तत्तिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
विशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
त्रुक्तनियमाः यथा,—
त्रौ च भोजनं कुर्य्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
चटूनं समश्नीयात् दुर्ज्जरन्तन्न वर्ज्जयेत् ॥
ोरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा ।
वायान्बिहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥
येति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोड़श ।
स्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥
र्द्धमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
ा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता ॥”
धिरूढ़ा प्रौढ़ा ।
रदाघशरद्दोर्बाला हिता विषयिणी मता ।
णी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ॥
यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
णी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ोद्भावयते जराम् ॥
गो मांसनवचान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
सुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥
तमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
ाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
शब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः ।
द्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
ोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥
युष्मन्तो मन्दजरा वपुर्व्वर्णबलान्विताः ।
रोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
वेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।
कामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
ृषाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षनिदाघयोः ॥”
युतस्तु ।
िभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।
र्व्वृतुषु धर्म्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेद्बुधः ॥”
ेयात् सङ्गच्छेत् धर्म्मे ग्रीष्मे ।
ीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा-
निशि ।
ेषु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ॥
ेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्व्वसु ।
ोषे पादराधे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भार्य्यया कुर्य्याद्देशेऽतिशयसंवृते ।
रम्ये श्रयाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥
देशे गुरुजनावस्ये विवृतेऽतित्रपाकरे ।
श्रूयमाणे यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥
स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकः स्मरः ॥
पुत्त्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे ।
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपा-
सितः ॥
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥”
रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः ।
“भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः ।
रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा ॥
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया ॥”
“स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।
वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥
शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयः ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्त्तिजित् ।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तद्वैदिकपर्य्यायः । श्यावी १ क्षपा २ शर्व्वरी ३
अक्तुः ४ ऊर्म्या ५ राम्या ६ यम्या ७ नम्या ८
दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
असिक्नी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५
घृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९
ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्वी २३ । इति
त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
१ । ७ ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थनदीविशेषः । यथा,
मात्स्ये । १२२ । ८७ ।
“श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥”)
रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । कृ+टः ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥
(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)
रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”
३।२।१६। इति टः । “रात्रेः कृति विभाषा ।”
६ । ३ । ७२ । इति पक्षे मुमभावः ।) राक्षसः ।
इत्यमरः । १।१।६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टित्वात् ङीप् ।)
राक्षसी । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।
“तं विप्रदर्शं कृतघातयत्नां
यान्तं वने रात्रिचरीं डुढौके ।
जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-
स्तं ताड़कां चिक्षिपार रामः ॥”

रात्रिजलं, क्ली, (रात्रेर्जलम् ।) कुज्झटिका ।
इति शब्दमाला ॥
रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्त्तीति । जागृ+
अच् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ
जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं
ददातीति । दा+कः ।) मशकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रात्रिञ्चरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर्+टः ।
“रात्रेः कृति विभाषा ।” ६।३।७२। इति मुम् ।)
राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् ।
रात्रिञ्चरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिपुष्पं, क्ली, (रात्रौ पुष्प्यति विकाशते इति ॥
पुष्प्+अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट्+अच् ।
“रात्रेः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति
मुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ
गमनकर्त्तरि, त्रि ।
रात्रिमणिः, पुं, (रात्रेर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति
हारावली । १३ ॥
रात्रिवासः, [स्] क्ली, (रात्रेर्वासो वस्त्रमिव ।)
अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयन-
कालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । ब्राह्मे मुहूर्त्ते
उत्थाय मुक्तस्वापः रात्रिवासस्त्यक्त्वा शिरसि
सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वरा-
भयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं
स्ववामस्थितरक्तशक्त्या सुप्रकाशरूपया सहितं
गुरुं विभाव्य मानसोपचारैराराध्य नम-
स्कुर्य्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
“शयनञ्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्ज्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभा-
तम् । इति शब्दमाला ॥
रात्रिविश्लेषगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विश्लेषं
विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णिनिः ।) चक्र-
वाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवे-
णेति । विद्+णिच्+अण् ।) कुक्कुटः । इति
शब्दरत्नावली ॥
रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति
स्वरेणेति । रात्रि+विद्+णिच्+णिनिः ।)
कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात् ।
रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा ।)
श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्रिहिण्डकः, पुं, (रात्रौ हिण्डति अन्तःपुर-
मध्ये भ्रमतीति । हिडि गतौ+ण्वुल् ।) अन्तः-
पुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्री, स्त्री, (रात्रि+कृदिकारादिति ङीप् ।)
निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

कादम्बरी शशिमुखी चन्द्ररेखा प्रियंवदा ।
मदोन्मादा मधुमती वासन्ती कलभाषिणी ।
रत्नवेणी मालवती कर्पूरतिलकादयः ।
एता वृन्दावनेश्वर्य्याः प्रायः सारूप्यमागताः ।
नित्यसख्यस्तु कस्तूरी मनोज्ञा मणिमञ्जरी ।
सिन्दूरा चन्दनवती कौमुदी मुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कृता इव ।
अथ तस्याः प्रकीर्त्त्यन्ते प्रेयस्यः परमाद्भुताः ।
वनादिष्वप्युरुप्रेमसौन्दर्य्यभरभूषिताः ।
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा शैव्या च भद्रिका ।
तारा चित्रा च गन्धर्व्वी पालिका चन्द्रमालिका ।
मङ्गला विमला नीला भवनाक्षी मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुमेखला ।
कुमुदा कैरवी पारी शारदाक्षी विशारदा ।
शङ्करी कुसुमा कृष्णा सारङ्गी प्रविलासिनी ।
तारावती गुणवती सुमुखी केलिमञ्जरी ।
हारावली चकोराक्षी भारती कामिनीति च ।
आसां यूथानि शतशः ख्यातान्यन्यानि सुभ्रुवाम् ।
लक्षसंख्यास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गनाः ।
मुख्यास्तु तेषु यूथेषु कान्ताः सर्व्वगुणोत्तमाः ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ।
जन्मनाम्नाथ सा ख्याता मधुमासे विशेषतः ।
पुष्यर्क्षे च नवम्यां वै शुक्लपक्षे शुचिस्मिते ।
जाता राधा महेशानी स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रेमे महेशानि स्वयं कृष्णः शुचिस्मिते ।
रमणं वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धेस्तु कारणम् ।

देव्युवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारादद ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ।
पितरं मातरं त्यक्त्वा चात्मतुल्यां सखीञ्च वा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश वृन्दावनविलासिनी ।
सदाध्यास्ते महेशानि एतद्गुह्यं वद प्रभो ! ।"
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ।

ईश्वर उवाच ।

"या राधा मृगशावाक्षि ! पद्मिनी विष्णुवल्लभा ।
महामाया जगद्धात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ।
तस्या दूती महेशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
कृष्णस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वल्लभा ।
वृषभानोर्म्महेशानि दृढभक्तिः शुचिस्मिते ।
दुहितृत्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ।
ज्ञात्वा तु स्वपणं हि राधामन्यां सखञ्च वा ।
पद्मवनं समाश्रित्य यमुनाजलमध्यतः ।
महाकाल्या महामन्त्रं प्रजपेन्निर्जने वने ।
अन्या चन्द्रावली राधा वृषभानुगृहे स्थिता ।
पूर्व्वोक्तं यद्गुह्यं देवि पद्मिनी कमलेक्षणे ।
तत् सर्व्वं पद्मिनीचरं नान्यथा परमेश्वरि ।
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येन् परमेशानि चन्द्रसूर्य्यौ शुचिस्मिते ।
मानवानां महेशानि वराकाणां हि का कथा ।
स्वात्मनोऽपह्नवं कृत्वा पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुरायां महेशानि पद्मिनी चक्रचारिणी ।"
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ।)

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—

पाद्मपुराणे ।

"देवदेव जगन्नाथ भक्तानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ।
यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्व्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्याद्गुह्यतरं यत्तु यत्ते मनसि काङ्क्षते ।
त्वया न गदितं यत्तु यस्मै कस्मै कदाचन ।
तस्मात् कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ।
श्रीराधाया महादेव्या गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्माण्डकर्त्री हर्त्री सा कथं गोपीत्वमागता ।

महादेव उवाच ।

शृणु देवि ! विचित्रार्थां कथां पापहरां शुभाम् ।
अस्ति जन्मानि कर्म्माणि तस्या नूनं महेश्वरि ।
यदा हरिश्चरित्राणि कुरुते कार्य्यगौरवात् ।
तदा विधत्ते रूपाणि हरिसान्निध्यसाधिनी ।
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं शृणु देवेशि ! नाम्नां चैव सहस्रकम् ।
यन्मया कथितं नैव तन्त्रेष्वपि कदाचन ।
तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्त्या धार्य्यं मुमुक्षुभिः ।
मम प्राणसमा विद्या भाव्यते मे त्वहर्निशम् ।
शृणुष्व गिरिजे नित्यं पठस्व च यथामति ।
यस्याः प्रसादात् कृष्णस्तु गोलोकेशः परः प्रभुः ।
अस्या नामसहस्रस्य ऋषिर्नारद एव च ।
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्व्वर्गप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका कृष्णवल्लभा कृष्णसंयुता ।
वृन्दावनेश्वरी कृष्णप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती कृष्णकान्ता च कृष्णानन्दप्रदायिनी ।
यशस्विनी यशोगम्या यशोदानन्दवल्लभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ।
कृष्णाङ्गवासिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ।
वृन्दावनविहारी च विकसितमुखाम्बुजा ।
गोकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्ददायिनी ।
गतिप्रदा गीतगम्या गमनागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगेहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलालसविग्रहा ।
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च वृषभानुसुता शिवा ।
गणाध्यक्षा गवाध्यक्षा गवां गतिरनुत्तमा ।
काञ्चनाभा हेमगात्री काञ्चनाङ्गदधारिणी ।
अशोका शोकरहिता विशोका शोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ।
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिगतिर्म्मतिरभीष्टदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ।
वेदगम्या वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा नित्या तथैवोज्ज्वलगात्रिका ।
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विलासिन्यपराजिता ।
जननी जन्मशून्या च जन्ममृत्युजरापहा ।

गतिर्गतिमतां धात्री धात्रानन्दप्र
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी हेम
चित्ररागिणी चित्रासिनी ..
निर्गुणा गुणगोपा च
गोकुलान्तरगेहा च योगानन्दक
वेणुवाद्या वेणुरतिर्वेणुवादनतत्पर
गोपालस्य
अनिमीमालिनीमोहा च
गोविन्दवन्द्या
ललिता च विशोका च विशाख

जितेन्द्रिया शुक्लसन्ना
दीपप्रिया दीपदात्री विमला
कान्तारवासिनी कृष्णा
चञ्चला
सरित्सौधं निरंशा

क्षीरोदशायिनी देवी देवा
वैष्णवी च महालक्ष्मीः
संचर्य्यो सर्व्वदेवानां शासिनी
वेदातीता निरालम्बा
निराश्रयजनैः पूज्या
एकाङ्गी सर्व्वगा सेव्या
रासप्रिया रासगम्या
रसिका रसिकानन्दा स्वयं
रासमण्डलमध्यस्था रासमण्ड
रासमण्डलसेव्या च रासक्रीडा
पुण्डरीकाक्षनिलया पुण्डरीका
पुण्डरीकाक्षसेव्या च पुण्डरीका
सर्व्वजीवेश्वरी सर्व्वजीववन्द्या
प्रकृतिः शम्भुकान्ता
क्षुत् पिपासा दया निद्रा

विधुरूपा सोमपत्नी भारती
शम्भुरूपा मित्ररूपा
स्वानन्दाख्या तथा धात्री
सिन्धुकन्या स्वानन्दाख्या द्वारका
बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा
भक्तप्रिया भक्तगम्या
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीत
मनोऽधिष्ठातृदेवी च कृष्णप्रेम
निरामया सौम्यदात्री तथा म
एकानंशा शिवा क्षेमा दुर्गा
ईश्वरी सर्व्ववन्द्या च गोपनीय
पालिनी सर्व्वभूतानां तथा
सद्योमुक्तिप्रदा देवी वेदसारा
हिमालयसुता सर्व्वा पार्व्वती
दक्षकन्या देवमाता मन्दलज्जा
वृन्दारण्यप्रिया वृन्दा वृन्दावन
विलासिनी वैष्णवी च ब्रह्मलो
रुक्मिणी रेवती सत्यभामा जा
सुलक्षणा मित्रविन्दा कालिन्दी

…पूर्णा पूर्णतरा तथा वैष्णवी गतिः ।
…ता ब्रह्मरूपा च ब्रह्माण्डपरिपालिनी ॥
…ण्डभाण्डमध्यस्था ब्रह्माण्डभाण्डरूपिणी ।
…ण्डाण्डमध्यस्था तथाण्डपरिपालिनी ॥
…ण्डबाह्यान्तसंहर्त्री शिवब्रह्महरिप्रिया ।
…हाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
…रभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
…म्पकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
…मालतीमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
…ष्णस्तुता कृष्णकान्ता वृन्दावनविलासिनी ॥
…लस्यधिष्ठातृदेवी संसारार्णवपारदा ।
…रदा हारदा गोपनन्दिनी गर्व्वनिग्रहा ॥
…ीलगमना गौरी परानुग्रहकारिणी ।
…रुणासंपूर्णा करुणार्णवधारिणी ॥
…वी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
…न्धकारभयध्वस्ता मङ्गल्या मङ्गलप्रदा ॥
…प्रभा श्रीप्रदा श्रीशा श्रीनिवासाच्युतप्रिया ।
…रूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
…दामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
…नितम्बा श्रीगणेशा श्रीस्वरूपाश्रिता श्रुतिः ॥
…क्रियारूपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनान्विता ।
…राधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
…गेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
…गप्रिया योगगम्या योगिभीगम्यवर्हिता ॥
…वाकुसुमसङ्काशा दाड़िमीकुसुमोपमा ।
…लाम्बरधरा धारी धैर्य्यरूपा धरा धृतिः ॥
…त्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
…नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमाल्यधरा परा ॥
…हाराढ्या रत्नमालाविभूषिता ।
…न्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
…र्त्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
…विन्दराजगृहिणी गोविन्दराजपूजिता ॥
…विन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
…कृष्णनाथगृहिणी गोविन्दपरमानसा ॥
…विन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
…नन्दा मा वेदवती सीता साध्वी पतिव्रता ॥
…मपूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
…वल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
…पीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
…यिका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
…धा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
…पालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
…मारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
…पमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
…लासवासिनी रम्भा वरतोषणतत्परा ।
…रेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
…ामला चित्रलेखा च तथा भुवनमोहिनी ।
…गोप्या गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ॥
…ानन्दपूर्णा माहिषी मत्स्यराजसुता सती ।
…ौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
…चलाचला मोदा नारी भुवनसुन्दरी ।
…यज्ञहरा दाक्षी दक्षकन्या सुलोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
रतिलक्ष्मीगृहस्था विरजा भुवनेश्वरी ॥
शङ्कास्पदा हरेर्जाया जामातृकुलवन्दिता ।
बकुला बकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
विजया जयपत्नी च यमलार्जुनभञ्जिनी ।
वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीक्षणदीक्षिता ॥
अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी यतिः ।
खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
विष्णुवक्षःस्थलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
सर्व्वसेव्या शिवा क्षेमा तथा क्षेमङ्करी वधूः ।
यादवेन्द्रवधूः शैव्या शिवभक्ता शिवान्विता ॥
केवला निष्फला सूक्ष्मा महाभीमा भयप्रदा ।
जीमूतरूपा जैमूती जिता विश्वविनोदिनी ॥
गोपालवनितानन्दा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ॥
कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
कलिकल्मषरूपा च नित्यानन्दकरी कृपा ॥
कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धक्षेत्रनिवासिनी ॥
क्षेत्राधिष्ठातृरूपा च क्षेत्रातीता कुलप्रदा ।
केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
केशवा केशवप्रीता कैशोरी केशवप्रिया ।
रासक्रीड़ाकरी रासवासिनी रासमुन्दरी ॥
गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमण्डना ॥
एलालवङ्गकर्पूरमुखवासमुखान्विता ।
मुख्या मुख्यप्रदा मुख्यरूपा मुख्यप्रदायिनी ॥
नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
कारुण्या करुणाकर्णा गोकर्णा नागकर्णिका ॥
सर्पिणी कौलिनी क्षेत्रवासिनी च जगन्मयी ।
जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ॥
नितम्बिनी रूपवती युवती कृष्णपीवरी ।
विभावरी वेत्रवती संकटा कुटिलालका ॥
नारायणप्रिया शैला रुक्मिणीपरिमोहिता ।
दृक्पातमोहिता प्रातराशितनवनीतिका ॥
नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
हैमी हेममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशोभना ॥
अर्द्धचन्द्रधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
तिमिङ्गिलकुलामोदमत्स्यरूपाङ्गहारिणी ॥
कारिणी सर्व्वभूतानां कार्य्यातीता किशोरिणी ।
किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकूलदीपिका ।
कलिन्दतनयातीरवासिनी तीरगेहिनी ॥
कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
कुमुदा कुमुदानन्दा कृष्णेशी कामवल्लभा ॥
तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाड़िमरूपिणी ।
विल्वद्रुमप्रिया कृष्णाम्बरा विल्वोपमस्तनी ॥
विल्वात्मिका विल्ववपुर्विल्वद्रुमनिवासिनी ।
तुलसी तोषिका चैव तैतिलानन्दकारिणी ॥

गजेन्द्रगामिनी श्यामलताङ्गनता तथा ।
योषिच्छक्तिस्वरूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
प्रेमार्थदायिनी सर्व्वश्वेता नित्यतरङ्गिणी ॥
हावभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
कपिला शृङ्खला केशपाशसम्बर्हिणी घटी ॥
कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जलोदरी ।
ब्रह्माण्डगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
शिशिरा हेमरागाढ्या मेघरूपातिसुन्दरी ॥
मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदवादिनी ।
दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ॥
किशोरसङ्गसंसर्गा गौरचन्द्रानना कला ।
कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममण्डला ।
भाण्डीरतालवनगा कैवर्त्ती पीवरी शुकी ॥
शुकदेवगुणातीता शुकदेवप्रियासखी ।
विकलोत्कर्षिणी कोषा कौषेयाम्बरधारिणी ॥
कोषावरी कोषरूपा जगदुत्पत्तिकारिका ।
सृष्टिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
केशशैवालधात्री च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ॥
विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररागिणी ।
भूता भविष्या भव्या च भव्यगात्रा भवातिगा ॥
भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
रतिरङ्गपरित्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ।
मुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलङ्घिनी [illegible] क्षमा ॥
विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ॥
भक्तातीता भक्तगतिर्भक्तिवाध्या भवाकृतिः ।
वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
न्विता ॥
विजिताविजिता मोदमग्ना च गणतोषिता ।
हयास्या हेरम्बसुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेप्सितसर्व्वदा ।
सर्व्वाङ्गाशुविधात्री च कुलक्षेत्रविनाशिनी ॥
लवङ्गा पाण्डवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
ग्राम्यगीता गया गम्या गमनातीतनिर्भरा ॥
सर्व्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
गङ्गेरिता पूतगात्रा पवित्रकुलदीपिका ॥
पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाविका ॥
गतिज्ञा गीतकुशला दनुजेन्द्रनिवारिणी ।
निर्व्वाणदात्री नैर्वाणी हेतुयुक्तागमोत्तरा ॥
पर्व्वताधिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
सन्न्यासधर्म्मकुशला सन्न्यासे फलदा शुभा ॥
शरच्चन्द्रमुखी श्यामहारा क्षेत्रनिवासि…
वसन्तरागा सुश्रोणी …
चतुर्भुजा षड्भुजा च द्विभुजा …

बहुधात्री विहारस्था च सुहासा सुन्दरानिनी।
प्राकाशिका प्राणरूपा प्राणकान्तमनोहरा।
कृष्णलीला कृष्णरता कृष्णलीलावशंगता ॥
कृष्णप्रियतमा कृष्णभक्ता भक्तपरायणा।
कृष्णविलासिनी हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
[illegible]
[illegible]
महोदरी महादुःखहारिणी [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

हरिभावनशीला च हरिसेवनतत्परा।
हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
नरकार्णवसंहर्त्री नरकार्णवनाशिनी।
नरेश्वरी नरालीला नरसीमा वराङ्गना ॥
यशोदानन्दिनीक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी।
यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्दिता ॥
वत्सजा कौशिका काला करुणार्णवरूपिणी।
स्वर्गलक्ष्मीर्भूमिलक्ष्मीर्द्रौपदी पाण्डवप्रिया ॥
तथार्जुनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका।
त्रिपुरमोहिनी घोरा प्राणायामतरा तथा।
पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी।
दुग्धमन्थनकर्माढ्या दधिमन्थनतत्परा ॥
दधिभाण्डार्थिनी कृष्णक्रोधिनी नन्दनाङ्गना।
घृतलिप्ता तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
विचित्रकर्मिका कृष्णहास्यभाषणतत्परा।
गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
रासयक्ता रासरतिरासवासक्तवासना।
हरिद्रा हरितारूपा हराधर्पितचेतसा ॥
विशेनगा च विवेना तथा दासहरिद्रिका।
सुवजस्य सखा चैव कृष्णभावातिवेगिनी ॥
श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी।
मल्लिकोल्लासिनी केशी हरिदमनधारिणी ॥
हरिवाणिमधराणी च हरिकौतुकमङ्गला।
हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ॥
तत्प्रदा जितार्थी च चतुरा चातुरीतमी।
तमिस्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोऽर्थिनी ॥
कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी।
कृष्णार्थवासना कृष्णरागिणी भाविनी तथा ॥
कृष्णार्थरहिता मक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा।
श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ॥
मथुरा मधुरारासगोष्ठभावनभाजना।
श्रीकृष्णभावनामोदा तन्मोन्मादविधायिनी ॥
कृष्णार्थव्यग्रमना कृष्णचारुधर्मधरा शुभा।
धनेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ॥
धनधान्यविधात्री च जया काया हया ह्रयी।
प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीशप्रदायिनी प्रेमविग्रहा।
रागभीवासिनी मूलप्रेमप्रागविनाशिनी ॥
सर्वेशिन्यनशी च सती साध्वी अरुन्धती।
पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनोदिनी ॥
अशेषसाधिनी कल्परूपिणी कल्परूपिणी ॥
इत्येतत् कथितं देवि! राधानामसहस्रकम्।
यः पठेत् पाठयेद्वापि तस्य तुष्यति माधवः ॥
किं तस्य यमुनाभिर्वा नदीभिः सर्वतः प्रिये।
कुरुक्षेत्रादितीर्थेन तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥
स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले।
ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी पण्डितो ज्ञानबुद्धिमान्।
वैश्यो विविधभूषाढ्यः शूद्रो मुच्येत बन्धनात् ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः [illegible]
एकादश्यां शुचिर्भूत्वा यः पठेत्
तस्य सर्वार्थसिद्धिः [illegible]
द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा [illegible]
यः पठेत् [illegible]
अश्वमेधं राजसूयं बार्हस्पत्यं [illegible]
अतिरात्रं वाजपेयं अग्निष्टोमं [illegible]
कृत्वा [illegible]
कार्त्तिके चाष्टम्यां [illegible]
कल्पकोटियुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं [illegible]
ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने [illegible]
सुराधिनाथभवने पुनर्याति [illegible]
गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत्
विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं [illegible]
मम वक्त्रगिरेर्जाता पार्वतीवा [illegible]
[illegible]
पश्यतेहि ममानिशं [illegible]
मम प्राणसमं स्तोत्रं तत्र [illegible]
नाभक्ताय प्रदातव्यं [illegible]
नास्तिकाय विरागाय [illegible]
तथा देयं महास्तोत्रं हरिभक्ताय [illegible]
वैष्णवेषु यथाशक्तिदाने [illegible]
राधानामसुधावारि मम वक्त्रा [illegible]
उद्धृतं हि त्वया यत्नात् [illegible]

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे
दाने यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
राधापदध्यानपराय धीमते।
हरिपादाब्जमधुपमनोभूताय मानवे
राधापादसुधास्वादशालिने वैष्णव
दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं [illegible]
अभक्तानां न तस्मात्ति [illegible]
मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षा [illegible]
गूढं मया धार्यते हि त्वया [illegible]
हरिभक्तिविनाशयं गूढं संधार्य [illegible]
प्रश्न देवि यथार्थं मे प्राणे [illegible]
भक्तापि मे प्रियापि त्वमतः [illegible]

कदापि नोच्यते देवि मया [illegible]
किं परं त्वां प्रवक्ष्यामि प्राकृतं [illegible]
स्तोत्रं मम राधिकाया [illegible]
इति नारदपञ्चरात्रे [illegible]
ऽध्यायः ॥१॥ ([illegible]
यथा,—

ईश्वर उवाच।
"इति ते कथितं देवि हिमवा [illegible]
गोप्यो मे परमेशानि सर्व [illegible]
देव्युवाच।
त्रिपुरसुन्दरादेव पृच्छामि [illegible]
कुरुते तव देवेश नामानि [illegible]
नामान्यपि समानि [illegible]

त् तद् देवेश कृपये देव शङ्कर ।
ा यदोतहान् कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

त्: पञ्चैतानि रहस्यं शाति सुन्दरी ।
र्प्यं मन्त्रौशानि कथितं महेश्वरि ।
स्नान्येतानि शालि मे गौपये प्रिये ।
द्भि मन्त्राणि रहस्यं कथितं मया ॥

देव्युवाच ।

ा: पञ्चैताज रहस्यं कथय प्रभो ।
ौ कथये देव श्रणामि विषदं सदा ॥

ईश्वर उवाच ।

प्रिये कुरङ्गाक्षि रक्षत् पौढ़ं वचं मम ।
ईं यदि चार्वङ्गि रहस्यं कथयामि ते ॥
ईं सदा चार्वङ्गि स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।
ई सहस्रनामाख्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
वद्यासु देवेशि व्यनिगूप्तं मनोहरम् ।
स्तोत्रं मन्त्राणि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
पद्मिनीलीलमाश्चर्यं परमाद्भुतम् ।
र्म सर्वलनेषु तब भक्त्या प्रकाशितम् ॥
श्रीपद्मिनीसहस्रनामस्तोत्रस्य श्रीकृष्ण-
र्महिरिपमहिन्धिधिराधी देवता गायत्री-
दी महाविद्यासिद्धर्थे विनियोगः । ॐ ह्रीँ
ीपद्मिन्यै राधिकायै । राधा रमणीरूपा
पमरूपवती रूपधन्या रम्भा वामा
ािगुणा ।
ाङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रागपरायणा ।
ावती रूपशीला रहनी रङ्गिणी रतिः ।
ाप्रिया रमणीया रसपूज्या रमायना ।
मधे रामरूपा रमेशा रमेनुषका ॥
ागी रसोलाभा रमिका रसभूषणा ।
नालाधरी रङ्गी रसपद्मपरिच्छदा ॥
ला कल्पलतिका कुलमग्नपरायणा ।
मिनी कमला कुम्भी कलिकल्मषनाशिनी ।
ना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
ारी कृष्णवनिता कामार्ता कामरूपिणी ।
ुकी कलुषघ्नी च कुलघ्ना कुलपञ्जिता ॥
ावर्णा कृष्णाङ्गी च कृष्णवस्त्रपरिच्छदा ।
ना कामस्वरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
ा चमावती चैव खेलतुरङ्गनगामिनी ।
ा खगा खगमात्री खगमस्य विदारिणी ॥
िष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
ारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
र्वा गानकुशला गुण्या गुणविलासिनी ।
रा घर्मदा घर्मा घनस्था घनवासिनी ॥
ा घृणावती घोरा घोरकर्मविवर्ज्जिता ।
ा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रमूर्त्तिपरिच्छदा ॥
रूपा च चन्द्रास्या चपला चारुभूषणा ।
ुरा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
ेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
चन्द्रभूषाङ्गी चार्वङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
ि चित्रस्वरूपा च चित्रमूर्त्तिधरा सदा ।
रूपा छन्नवेशी श्वेतच्छत्रविधारिणी ॥

छायामया च छायाङ्गी छत्रघ्नी छत्रधारिणी ।
छत्रिणीच्छत्रधारीणी छत्रवेशनिवासिनी ॥
छत्रीकनमहारीणी छत्रोत्तमनिवासना ।
जयन्ती च जगन्माता जननी जनदायिनी ॥
जया जैत्री च जननी जीवनी जगदम्बिका ।
जीवा जीवस्वरूपा च जाड्यविध्वंसकारिणी ॥
ज्ञानाग्निनिर्मलध्येया ज्ञानविज्ञानकार्या ।
ज्ञाना नन्दजननी ज्ञानिनी ज्ञानदा ॥
झङ्कारवादिनी झल्ला झङ्कारनिर्भरायणी ।
टङ्कारटङ्किनी टङ्का टङ्किमा टङ्करूपिणी ॥
डमरा डमारा डमा डमरुमा च डमुरा ।
ढौकिताशेषनिर्वाणा ढक्काटङ्कितलोचना ॥
तापिनी तिमपा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकजयी त्रैलोक्यमयी नरकं नतः ॥
तापघ्नी तपा तापा तपनीया तपावनी ।
तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराशाकरी सदा ॥
त्रिनद्या तारिणी तारा ताराभायकमोहिनी ।
त्रैलोक्यगमना तीर्था तुष्टिता तरिता तरा ॥
तन्ता तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविहारिणी ।
तमोमयी तामसी च तपस्या तपनः पता ॥
त्रैलोक्यव्यापिनी तुष्टा त्वभिष्टुता तुला तथा ।
त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
त्रिपदी च तथा तथ्या तिमिरध्वंसचन्द्रिका ।
तिलोत्तमा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गजवादिनी ।
तरित्तरङ्गिताकण्ठा तपिता तरणीप्रिया ॥
तीव्रपापहरातुष्टातुलपापतनूनपात् ।
दारिद्र्यनाशिनी दात्री दया देया दयावती ॥
दिव्या दिव्यस्वरूपा च दीपादया दया दमा ।
दिव्यरूपा दिव्यमूर्त्तिर्दैत्यदर्पघ्ननाशिनी ॥
दुता च दुतरूपा च दन्दशूकविनाशिनी ।
दुर्ब्बारादमनीया च देवकार्य्यकरी सदा ॥
देवप्रिया देवपाल्या देवा देवधिया सदा ।
दिक्पालपददात्री च दीर्घाङ्गा दीर्घलोचना ॥
दुरूहेयकामदुघा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता ।
दुग्धा दुग्धप्रभाभाया दिव्या दिव्यगतिप्रिया ॥
द्युनदी दीनशरण्या दिव्या देहविदारिणी ।
दुर्गमा दरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥
दुर्निगाह्या दयाधारा दूरसन्तापनाशिनी ।
दुराशया दुराधारा द्राविणी दुहितस्तुता ॥
दैत्यशुद्धिकरी देवी सदादानवधिद्दरा ।
दुर्बुद्धिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
दानदात्री च देवेशी द्यायाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवतागृहसंस्थिता ॥
दीर्घव्रतकरी दीर्घा दीर्घधर्म्मा दयावती ।
दृष्टिनी दुष्टनीतिघ दीप्तरक्षधराञ्चिता ॥
दानार्चिता व्रतदया दर्शैकनियमा परा ।
दुःखसन्तापशाम्या च दात्री दवथुरोधिनी ॥
देवी दिव्या बलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥
धर्म्मरूपा धर्म्मधुरा धेनुरूपा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदाना ध्रुवयशा धर्म्मकामार्थमोक्षदा ॥

धर्म्मिणी धर्म्ममाता च धर्म्मदात्री धनुर्द्धरा ।
धात्री धीया धरा धर्म्मधारिणी धृतशन्तरी ।
धनदा धर्म्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
धन्या धनाधिरूपा च धरित्री धनपूरिता ॥
धारणा धनरूपा च धर्म्मा धर्म्मप्रचारिणी ।
धर्म्मिणी धर्म्मतत्त्वाख्या धर्म्मिलाभनवेशिनी ॥
धर्म्मप्रचारनिरता धर्म्मरूपा धुरन्धरी ।
धनुर्व्विद्याधरी धात्री धनुर्व्विद्याविशारदा ॥
निरानन्दा निरीहा च निर्व्वाणदारसंस्थिता ।
निर्व्वाणपददा दात्री नन्दिनी नाकनायिका ॥
नारायणी निगिहघ्नी निजरूपप्रकाशिनी ।
नमस्या निरंया नन्दमना नूतनरूपिणी ॥
निर्म्मला निर्म्मलाभासा निरया निरपत्रपा ।
नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नूतनविग्रहा ॥
निषिद्धा नीतिनिधेया च निर्व्वाणपददीपिका ।
निःशङ्का च निरातङ्का निर्व्वासितसदामनाः ॥
निर्म्मला नन्दजननी निर्म्मलज्ञानवेदिनी ।
निरवद्यकुलस्पृष्टी नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
निर्व्वेया निर्व्वयज्ञाता निषिद्धकर्म्मवर्ज्जिता ।
नित्योद्भवा नित्यपरा नमस्कार्या निरञ्जना ॥
नित्यायनी निराशङ्का निर्व्वेया निष्कलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च निरञ्जनपदस्थिता ॥
पुण्यप्रदा पुण्यकरी पुण्यगर्भा पुरातनी ।
पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
पूर्णा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवादिनी ॥
पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्णिमा पूर्णचन्द्रमा ।
पौर्णमासी परा पद्मा पद्मा पद्मगन्धिनी ॥
पद्मिनी पद्मवक्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
पद्मोद्भवा परस्या च परमानन्दरूपिणी ॥
प्रकाशा परमाचर्या पद्मगर्भनिवासिनी ।
पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
पद्मार्चिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ।
पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छदा ॥
शुक्लपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
पीतपद्मासनगता कृष्णपद्मस्थिता तथा ॥
पदार्थदायिनी पद्मवनवासपरायणा ।
प्रकाशिनी प्रगल्भा च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
फलघ्नी फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
फुल्लेन्दीलोचना फुल्ला फुल्लकोरकगन्धिनी ॥
फलिनी फालिनी फेणा फुल्लच्छादितपातका ।
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ॥
ब्रह्मण्या ब्राह्मी ब्राह्मी ब्रह्मज्ञा विमलामला ।
बकुला वाकुला वक्षी वल्लरी वनशायिनी ॥
विक्रान्ता विक्रमामाला वक्रभाग्यविलोचना ।
विश्वामित्रा विष्णुसखी वैष्णवी विष्णुवल्लभा ॥
विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
वेदवेदरता वाणी वेदाक्षरसमन्विता ॥
विद्या विद्यावती वन्द्या वृहती ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधिनी ॥
विद्याधरी वसुमती विप्रवृद्धा विशोधिना ।
व्योमस्थानावती वामा विधात्री विबुधप्रिया ॥

बुद्धिर्विनाशिनी विद्या ब्रह्मरूपा वराङ्गना ।
वासिनी ब्रह्मजननी ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
विभाषिणी व्यापिनी च व्यापिका परिचारिका ॥
विपक्षानिहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
विपञ्चीकलसंहर्षा विपञ्चीवाद्यतत्परा ॥
वेणुवाद्यपरा देवी वेणुश्रुतिपरायणा ।
वर्चस्विनी बलकरी बलस्थला विश्वस्थली ॥
विपाशा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
बुद्धिदा बृहती देवी विधिविच्छिन्नसंश्रया ॥
विचित्राङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
विजया निजया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
विद्युन्नी च विद्यालाक्षी विद्यानवितमानिनी ।
भद्रा भोगवती भव्या भवानी भयवासिनी ॥
भूतधात्री भयहरी भक्तवश्या भयापहा ।
भक्तिदा भयदा भीरोभक्तदुर्गप्रहारिणी ॥
भागीरथी भानुमती भाग्यदा भर्गनिर्मिता ।
भवप्रिया भूततुष्टिर्भूतिदा भूतभूषणा ॥
भोगवती भूतिमती भयरूपा भ्रमिर्भ्रमा ।
भद्रदा भक्तिसुलभा भाग्यवृद्धिकरी सदा ॥
भिक्षुमाता भिक्षुनिभा भव्या भवस्वरूपिणी ।
महामाया मातृप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
मतिर्मुक्तिर्मणिग्रीवा च महामङ्गलदायिनी ।
महापुण्या महादात्री मैथुनप्रियलालसा ॥
मनोज्ञा मानिनी मान्या मणिमाणिक्यधारिणी ।
सुविस्तृता मोहकरी मोहहन्त्री मदोत्कटा ॥
मधुपानरता मत्ता मदाघूर्णितलोचना ।
मधुपानप्रमत्ता च मधुलुब्धा मधुव्रता ॥
माधवी मालिनी मान्या मनोरथपथातिगा ।
मोक्षैश्वर्यप्रदामर्त्या महापद्मवनाश्रिता ॥
महाप्रभावा महती महाक्षी मीनलोचना ।
महाकाठिन्यसम्पूर्णा महाक्षी महती कला ॥
मुक्तिरूपा महासत्त्वा मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताफलविचित्राङ्गी मुक्ताराञ्जितनासिका ॥
महापापहराशक्तिर्मनोमथनवन्दिनी ।
महामाणिक्यरचिता महाभूषणभूषिता ॥
मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
महामेधा महाभूर्निर्मोहामाया प्रिया सखी ॥
मनोहरी मनोभावा महामणिविभूषिता ।
महामोक्षप्रदायिनी महामङ्गलदायिनी ॥
यज्ञस्विनी यशोदा च यमुनापारिहारिणी ।
योगसिद्धिकरी यज्ञा यतिसर्वस्वनप्रिया ॥
यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ।
योगयोनिर्योगविद्या योगिनी योगबुद्धिदा ॥
योगयुक्ता यमाद्यष्टसिद्धिर्धैर्यधारिणी ।
यमुनातटवासा च यमुनाजलचारिणी ॥
रागिणी रञ्जना रम्या रमणी रतिविलासिनी ।
रासारम्भविलासा च रासमण्डलमण्डिता ॥
रासान्ते रासमाला च रासानन्दप्रदायिनी ।
रासमध्येश्वरी रासा रासारासविलासिनी ॥
रासकर्त्रीश्वरा च रासमण्डलवन्दिता ।
रोमाञ्चिता च सदरा रम्भा सर्वशोभिता ॥

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
वासन्ती वसुदा वन्द्या वेणुवादपरायणा ॥
वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
वेणुवाद्यरता चैव वंशीनादविभूषणा ॥
शुभा शुभरतिः शान्तिः शैशवा शान्तिविग्रहा ।
शीतला शोषिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
शिवस्तुत्या शिवसख्या शिवनित्यपरायणा ॥
श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभव्रता ।
शुद्धविद्याजपकरी शुभकर्मा शुभाश्रया ॥
शुभानन्दा श्रुतिः श्रेष्ठी शिवप्रेमपरायणा ।
शोषणी शुभवार्त्ता च शालिनी शिवनर्त्तकी ॥
षड्गुणाश्रयदाक्रान्ता षडङ्गश्रुतिरूपिणी ।
सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
सेव्यासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
सम्पत्प्रदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
स्थैर्यदा स्थैर्यगा सौख्या क्षेमसौभाग्यदायिनी ।
स्वप्नरूपा स्वधा स्वाहा सुधालेपप्रमोदिनी ॥
स्वर्गप्रिया सत्प्रभाभा सर्वपातकनाशिनी ।
संसारतारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
हरप्रिया हिरण्याभा हरिणाक्षी हिरण्मयी ।
हंसरूपा हरिद्राभा हरिद्वर्णा शुचिस्मिते ॥
क्षेमदा क्षालिता क्षेमा क्षुद्रघण्टाविधारिणी ।
अपरैकं शृणु प्रौढे चराचरसमन्वितम् ॥
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं स्वरवर्णसंयुतम् ।
अजपा अतुलानन्ता अनन्तानन्तदायिनी ॥
अमदाना अशोका च अलका अमृतस्रवा ।
अनाथवल्लभानन्ता अयोनिसम्भवा प्रिये ॥
अव्यक्तलक्षणाक्षुण्णा विच्छिन्नाशापराजिता ।
अनाथानाममीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ॥
अणिमादिगुणाधारा अगण्यालिकहारिणी ।
अचिन्त्यशक्तिरनघाद्भुतरूपा च हारिणी ॥
अद्रिराजसुता दूती अष्टयोगसमन्विता ।
अच्युता अनवच्छिन्ना अक्षुण्णशक्तिधारिणी ॥
अनन्तवीर्यरूपा च अनन्तानन्तरूपिणी ।
अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
अर्थदा अमरा अर्था सदा आनन्दवर्षिणी ।
अविद्याजालशमनी अप्रतर्कगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहन्त्री अशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ॥
अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
अघोरा अन्तरा देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
अनुपमपरा देवी अभिरामविनोदिनी ।
अनवद्यापरिच्छिन्ना अञ्जनानकलङ्किनी ॥
आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नार्त्तिविनाशिनी ।
आत्मरूपा आद्यन्ता आद्यविद्या सदा प्रिया ॥
आप्यायिनी च आलम्बा आपदाशान्तिप्रदा ।
इच्छारनिरिच्छाक्षी इन्दुपूर्णप्रसन्नदा ॥
इतिहासस्मृतिः श्वेता इन्द्राम्बुजफलप्रदा ।
इरा च इन्द्ररूपा च इन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इन्दिरा इन्दराचीव इन्द्रहार इधारिणी ।
इन्द्राणीशिविरजदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

ईश्वरी ईशजननी ईशानेश्वर...
उत्तुङ्गगतिसंयुक्ता उत्तमार्गति...
उत्तमश्लोकसंसेव्या ...
उषा उमा ...
ऊहा ऊर्द्धविमर्शा ...
ऊर्द्धधारा ऊर्द्धदोषी उमर...
ऋषिवृन्दस्तुता ...
ऋतम्भरा ...
ऋतुप्रिया ऋतमाता ...
ऋतुजन्यस्वरूपा च ऋतुमार्ग...
एधिताखिलसन्मेधा ...
ऐश्वर्यसर्वरूपा ...
ओजस्विनी ओषधी च ...
ओङ्कारजननी देवि ...
औदार्यप्रकरा भद्रे ...
अम्बरस्था च अस्तुता ...
अम्बुजाक्षी च अम्बाला ...
अंशुमाली अंशुमती ...
अन्तसिमसखा भद्रे ...
अर्थैषा अर्थदात्री च ...
शृणु नामावरं भद्रे ...
अथवा सुन्दरं शुद्धं निर्मीनित...
कुन्तला कदला कान्ता ...
कमला कल्पलतिका ...
कमनीयकला कर्णा कर्णभूषण...
कदम्बकुसुमाभासा सदा कोकिल...
कालिन्दीकेलिकलिता कला ...
कान्तालोकनया ...
खड्गिनी खड्गधाराभा ...
खेखेलगामिनी ...
खेचरी खेचरी विद्या खगति...
खञ्जनाक्षिसमापीना खगाक्षि...
ख्यातेन वन्दसन्दोहा ...
खरसन्तापशमनी खरङ्गतिकला...
गुहागम्भगतिगौरी गन्धर्वदुर्द...
गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरवा...
गजपीडाहरा गुप्ता गतिक्लम...
चाम्पेयलोचना चारु ...
चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चर्वणीया ...
चारुचम्पकमालाढ्या ...
चारिताशेषवृजिना ...

शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लाङ्गी शुक्ल...
पीतचन्दनसिक्ताङ्गी ...
कृष्णचन्दनसिक्ताङ्गी कृष्णाङ्गी ...
शुक्लवस्त्रपरीधाना शुक्लवेणीकृत...
रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तवेणीकृता...
पीतवस्त्रपरीधाना पीतवेणीकृता...
कृष्णवस्त्रपरीधाना कृष्णवेणीकृता...
वृन्दावनेश्वरी राधा कृष्णकामवि...
भक्तिनी भामिनी गोपी कालिन्दी का...
गोपीश्वरप्रिया श्रव्या सदा सदको...

ा त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरी सदा ।
ासन्निकर्षस्था त्रिपुरापरिचारिका ।
ापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
सौभाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
सहस्रनामाख्यं कथितं तव भक्तितः ॥
स्तोत्रस्य मन्त्रस्य कवचस्य वरानने ।
कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ॥
स्य राधिकां विद्यां केवलं कमलेक्षणे ।
ावेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
ती राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
विद्यां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ॥
नाम सहस्राणि प्रकटे यत्तु शस्यते ॥
सु कालिका साक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
ष्य राधे गोविन्द इदस्तुत्यं यत्नतः ॥
सौ वैष्णवी देवि सर्व्वत्रैव प्रकाशते ।
ुन्दरी यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना बलिम् ।
गन्धं विना पुष्पं विना नित्योदितां क्रियाम् ॥
ायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
जपं विना दानं येन राधा प्रसीदति ॥
सहस्रनामाख्यस्तोत्रमार्गेण पार्व्वति ।
परैश्वर्यं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
तेन्नरके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
गुरुमुखाच्छ्रुत्वा वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
पुरश्चर्यां कुर्य्यादेकविंशतिसंख्यकम् ।
भिषेकसिक्तस्य ततो गुरुपदार्च्चनम् ॥
पूर्णाभिषेकश्च भवाब्धौ पारमिच्छति ।
स्य तस्य दुर्बुद्धेर्निरये पतनं भवेत् ॥
सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
भिसरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ॥
गमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
ृतं महेशानि सारं पूर्णाभिषेचनम् ॥
ात् सर्व्वप्रयत्नेन कुर्य्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
ा पूर्णाभिषिक्तश्च पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
पाठान्महेशानि स भवेन्नन्दनन्दनः ।
ं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मनुम् ॥
ाष्टजस्य देवेशि तस्य पापफलं शृणु ।
ीपाके स पच्येत यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
गानां यथा श्रेष्ठा भवेद्भागीरथी प्रिये ।
ानां यथा शम्भुः प्रकृतीनां यथा सती ॥
ाणां यथा विष्णुर्नक्षत्राणां यथा शशी ।
ानाञ्च तथा श्रेष्ठं राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
पूजादिकं यद्यद्बलिहोमादिकन्तथा ।
ाधास्तोत्रपाठस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥"
वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे द्वात्रिंशत् पटले
नामस्तोत्रम् ॥ ॥) अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

ासवासिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारक ।
धिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
ास्ति करुणा नाथ त्राहि मां दुःखतो भयात् ।
ेव शरणं नाथ शूलपाणे पिनाकधृक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

शृणुष्व गिरिजे तुभ्यं कवचं पूर्व्वसूचितम् ।
सर्व्वरक्षाकरं पुण्यं सर्व्वहत्याहरं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् भुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसान्निध्यकारणम् ॥
सर्व्वत्र जयदं देवि सर्व्वशत्रुभयापहम् ।
सर्व्वेषाञ्चैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्द्धामुक्तिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयाश्वमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा राधामन्त्रञ्च यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नास्तस्य पदे पदे ॥
ऋषिरस्य महादेवोऽनुष्टुप्छन्दः प्रकीर्त्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्त्तितम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु ललाटं राधिका तथा ॥
वृषभानुसुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वां कृष्णप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुबलस्वसा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्लभा ॥
सुखं विधुमुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षौ श्रीकान्तवल्लभा ।
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्व्वतः ॥
वाचं वाणी सदा पातु धनागारं धनेश्वरी ।
पूर्व्वां दिशं कृष्णरता कृष्णप्राणा च पश्चिमाम् ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां वृषभानुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेड़ितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवार्द्धके ।
शेषापराह्णसमये शमिता सर्व्वसन्धिषु ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके नित्यं योगे रत्नावली मम ॥
सर्व्वदा सर्व्वकार्य्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
सर्व्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्व्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यन्मनसि वर्त्तते ॥
राजद्वारे सभायाञ्च संग्रामे शत्रुसङ्कटे ।
प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते क्वचित् ॥
आराधिता राधिका च तेन सत्यं न संशयः ।
गङ्गास्नानात् हरेर्नामग्रहणात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
हरिद्रारोचना चन्द्रमण्डितं हरिचन्दनम् ॥
कृत्वा लिखित्वा भूर्ज्जे च धारयेत् मस्तके भुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नात्र संशयः ॥
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा सृष्टिं स्थितिं हरिः ।
संहारञ्चाहं नियतं करोमि कुरुते तथा ॥
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशालिने ।
दद्यात् कवचमव्यग्रमन्यथा नाशमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानामृतसारे षड्रात्रे
सर्व्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा,—

देव्युवाच ।

"देवदेव महादेव सृष्टिस्थित्यन्तकारक ।
राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि वरारोहे कवचं जगमोहनम् ।
गोपितं सर्व्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥
या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।
उपविद्याक्रमाद्देवि कवचं शृणु पार्व्वति ॥
जपपूजाविधानस्य फलं सर्व्वस्वसिद्धिदम् ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ।
भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्दापराय च ।
न शूद्रयाजिविप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
शिष्याय भक्तियुक्ताय शक्तिदीक्षारताय च ।
वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥
वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्यं न चान्यथा ॥
अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका
ऋषिरनुष्टुप्छन्दः श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यर्थे विनियोगः ॥
ॐपूर्व्वे च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।
ह्रीं पश्चिमे पातु सत्या सर्व्वकामप्रपूरणी ।
याम्यां ह्रीं जाम्बवती पातु सर्व्वकामफलप्रदा ।
उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ॥
ऊर्द्ध्वे पातु महादेवी क्लीं कृष्णप्रिया यशस्विनी ।
अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ॥
अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।
नमः पातु च सर्व्वाङ्गं ङेयुता च पुनः पुनः ।
सर्व्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥
ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिरः पातु मां क्लीं
क्लीं राधिकायै क्लीं क्लीं दक्षबाहुं रक्षतु मम ।
ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामाङ्गं रक्षतु
पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं
ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । क्लीं क्लीं ऐं ऐं
राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं क्लीं क्लीं ॐ
सर्व्वाङ्गं मम रक्षतु । क्लीं राधिकायै क्लीं
वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-
कायै ह्रीं अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-
कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं
राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपंक्तिं सदा
पातु सरस्वती । ह्रीं भुवनेश्वरी ललाटं पातु
ह्रीं काली मे मुखमण्डलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं
ह्रीं महिषमर्द्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्द्दिनी
द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।
ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नाभिपद्मं सदा रक्षतु
मम । क्लीं ऐं क्लीं सुन्दरी क्लीं ऐं क्लीं
स्वाधिष्ठानं लिङ्गपद्मं रक्षतु मम । लं ऐं लं
छिन्नमस्ता गुह्यमण्डलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
कमला ऐं ऐं ऐं जठरं रक्षतु मम । हसौं
भैरवी हसौः स्कन्धद्वयं रक्षतु मम । ह्रीं

अग्रपूर्वा ह्रीं पातु रक्षतु मम। ऐं ह्रीं ऐं श्रीत्रयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम। ॐ महादेव: पातु सर्व्वाङ्गं मे ॐ नारायण: पातु सर्व्वाङ्गं सदा मम।
ॐ ॐ कृष्ण: पातु सदा गोष्ठं रुक्मिणीनाथ:।
रुक्मिणी सत्यभामा च सैव्या जाम्बवती तथा॥
लक्ष्मणा मित्रवृन्दा च भद्रा नग्नजिता तथा।
एता: सर्व्वा युवतय: शोभनाद्या: शुभोचना:॥
रक्षेयुर्म्मां सदा दिक्षु सततं शुभदर्शना:।
ॐ नारायणश्च गोविन्द: शिर: पद्मदलेक्षण:॥
सर्व्वाङ्गं मे सदा रक्षेत् केशव: केशिहा हरि:।
इतीदं कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम्॥
पद्मिन्या: परमेशानि उपविद्याद्य सङ्गतम्।
य: पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्पर:॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वत्सरं सदा।
तदैव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात्॥
एतत्ते कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम्।
जलमूलफलं त्यक्त्वा पठेत् संवत्सरं यदि॥
पद्मिनी वशमायाति तदैव नगनन्दिनि।
अनेनैव विधानेन य: पठेत् कवचं परम्॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम।
संगोप्य पूजयेद्विद्यां महाविद्यां वरानने॥
प्रकटार्थमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा।
महाविद्यां विना भद्रे य: पठेत् कवचं प्रिये।
तदैव सहसा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये॥"
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत् पटल:॥) अथ राधास्तोत्रम्।
"स्तोत्रञ्च सामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्व्वकम्।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मन:॥
रासोद्भवा कृष्णकान्ता कृष्णवक्ष:स्थलस्थिता।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रसूरपि।
सर्व्वाद्या विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी।
ब्रह्मस्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा॥
वृन्दावनेशा विजया यमुनातटवासिनी।
गोलोकवासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका॥
सानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी।
वृषभानुसुता शान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च॥
काम्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा।
सप्तत्रिंशच्च नामानि वेदोक्तानि शुभानि च॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्व्वनामसु नारद:।
य: पठेत् संयत: शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रिय:॥
इह वै निश्चलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरे: पदम्॥
हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशय:॥
भक्तो लक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम्।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नर:॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम्।
कोटिजन्मार्ज्जितात् पापात् ब्रह्महत्याशतादपि।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण मुच्यते नात्र संशय:॥
स्त्रवत्सा काकवन्ध्या महावन्ध्या प्रसूयते।
शृणोति वर्षमेकं या शुद्धा हविष्यान्नभोजनी॥
शृणोति मासमेकं य: सर्व्वाभीष्टं लभेन्नर:।
सामवेदे कुमारं तमित्याह कमलोद्भव:॥"

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानामृतसारे [illegible] रात्रौ [illegible] श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम्॥
राधाकान्त:, पुं, (राधाया: कान्त:।) श्रीकृष्ण:। यथा,—
"गोलोके द्विभुज: कृष्णो राधाकान्त: सनातन:।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजो गोलोकमन्दिरे॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १७ अध्याय:॥
राधातनय:, पुं, (राधाया: स्तनन्धयात्मज:। तथा पालितत्वात् तनय:।) कर्ण:। इति हेमचन्द्रे मर्त्यकाण्डे राधासुतशब्ददर्शनात्॥
राधाभेदी, [न्] पुं, (राधां मत्स्यचक्रोपरिस्थां भिनत्तीति। भिद्+णिनि:।) अर्ज्जुन:। इति भूरिप्रयोग:॥
राधावेधी, [न्] पुं, (राधां मत्स्यचक्रोपरिस्थं विध्यतीति। विध्+णिनि:।) अर्ज्जुन:। यथा,
"राधावेधी किरीटी जिष्णु: श्वेतहयो नर:।
इन्द्रसूनु गुडाकेश: सुभद्रेश: कपिध्वज:।
बीभत्सु: कर्णजित्पार्थ: गाण्डीवी फाल्गुन: स्मृत:॥"
इति हेमचन्द्र:। ३। १०१॥
राधासुत:, पुं, (राधाया: सूतपत्न्या: सुत:।) कर्ण:। यथा,—
"वैरिणा याज्ञसेनी च कर्णश्चाप्यधिपोऽङ्गराट्।
राधासुतोऽर्कतनय: कानीनश्च तद्गुरु:॥"
इति हेमचन्द्र:। ३। ३०५॥
(यथा, महाभारते। ८। ८६। ३।
"यस्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य भारत।
श्वेताश्वपरिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च॥")
राधेय:, पुं, (राधाया अपत्यमिति। राधा+"स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) कर्ण:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ११।
"छत्रपुत्रस्तु राधेयो युद्धं मोक्षमिवागत:॥")
राध्य:, त्रि, (राध्यते इति। रध्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) आराधनीय:। रधधातो: कर्म्मणि ण्यप्रत्ययेन निष्पन्न:॥
रामं, क्ली, (रम्यतेऽनेनेति। रम्+घञ्।) वास्तूकम्। कुष्ठम्। इति मेदिनी। मे, २६॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (मेघं तम:। यथा, ऋग्वेदे। १०। ३। ३।
"सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्
रुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात्॥"
"रामं कृष्णवर्णं शार्व्वरं तम: अभ्यस्थात्स्वायं होमकाले अभिभूय तिष्ठति।" इति तद्भाष्ये सायण:॥)
राम:, त्रि, (रमते इति। रम्+ण:। रम्यतेऽनेनेति। रम्+घञ् वा।) मनोज्ञ:। (यथा, हयतसंहितायाम्। १८। ५।
"गाव: प्रभूतपयसो नयनाभिरामा
रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान्॥")
सित:। असित:। इति मेदिनी। मे, २७॥

राम:, पुं, (रमते इति। [illegible]
"[illegible]" [illegible]
इति [illegible]) [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
मनुष्ये [illegible]। १। १। [illegible]
[illegible]।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] रामं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
राम राम महाभाग [illegible]
[illegible]
[illegible]
राम उवाच।
यदि मे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
राघव:। श्रीरामचन्द्र: [illegible]
अयोध्याधिपतिदशरथराजस्य [illegible]
[illegible] रावणादिवधार्थमवतीर्णः [illegible]
[illegible] विष्णोरंश: [illegible]
पुत्रत्वेन [illegible]
(यथा, भागवते। १। ११। १६।
"निशम्य [illegible] शाङ्गदेवे
[illegible] रामस्यानुज [illegible]
अथो रामा यथा,—
"अघोरघाय [illegible]
भार्गवो राघवो गोपश्चो राम: [illegible]
इति [illegible]
वरुण:। घोटक:। पशुभेद:। [illegible]
मे, २६॥ (रम्+भावे घञ्।) [illegible]
भागवते। ७। ६। १४।
"सर्व्वत्र तापत्रय: [illegible]
निर्व्विद्यते न सकृद्धुमराद् [illegible]
"सकृद्धुमे रामो रतिर्वा" [illegible]
श्रीधरस्वामी॥) रामचन्द्रस्य [illegible]
"रामचन्द्रो विश्वरूपो [illegible]
विश्वामित्रश्वरो यो [illegible]

[illegible]

...तस्मिन् ... । सन्ध्यायां रावणवधः । दशा-
...कर्मोत्तरदिनमेव ... ।
...ङ्किश्रावणः । अमायां रावणवधा-
...दिति ... कर्म ... ।
... । कार्तिकस्य ... । ... ।
... वा चैत्रस्य वा । अतः चैत्रे
...चतुर्दश्यां प्रति रामस्य प्रत्याग-
... । चैत्रे पुष्यस्य ...
... इति ...
... । तत्र ...
... दशम्यां तु पूर्णायां वा ।
... चैत्रशुक्लदशम्यां प्रयाणम् । तत्र माघ-
मासार्धं युद्धमासौ तदुत्तरमेवाब्दे भर-
...समागमम् ।

...चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ।
...भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥'

...पञ्चमाख्यानात् । तत्र न च चतुर्दशवर्षा-
...नि इति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः । पूर्ण
...चतुर्दशे वर्षे रघुश्रेष्ठ ... । द्वादशवर्षं
...ताल लङ्कायामागमनाद् ... । चैत्र-
...पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमेऽपि ... तदेवेति
...आतिरात्रमेव । तदुत्तरदिने ... ।
...प्रवेशस्य लाभात् । चमासमानेन चैत्र-
...शुक्लपञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमागमनेऽपि चतुर्दशवर्षपूर्त्तौ
...दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्या-
गमने "मया प्राप्ता दैवा" इति भरतप्रतिज्ञा-
हानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे रामभरत-
...अयोध्याकाण्डे ... । एतेन चैत्रकृष्ण-
...चतुर्दश्यादि युद्धारम्भाच्चतुर्दशप्रतिपदि रावणसंहार

...इति ...
[illegible]

'...चतुर्दश्यां ... ।
...
...
...
...
तथा ... ।
... ।
...
इति । ...
...
...
...
...
...कार्तिकस्य ... । ... चैत्र-
शुक्ल... ... चतु-
र्दश... । ...
... चतुर्दश...
...
... पौषकृष्णाष्टम्यां ...
...रावणजन्मनक्षत्र...
दारः । तत्र चतुर्दशी विशिष्टाऽपि रामस्य
लङ्काप्रवेशसमयः । ... गतो ... हो
तु ... ...
... । तत्र पूर्वं चन्द्र-
प्रवेशा चैते दागोक्ता पौषकृष्णचतुर्दश्यां पूर्णि-
मायां वा विकूटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
हनूमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाले
हेमन्तप्रायेण च शीतरश्मिरम्युदितो नैक-
पक्षपरिलिखिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितव्यौ
मे ... मया ... इति रावणवाक्येन
मार्गशुक्लद्वादश्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
द्वयान्तरे सम्पन्न इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
ततो मार्गकृष्णाष्टम्यां राघवप्रस्थानस्याभ्युक्त-
त्वेन पौषपूर्णिमावधिसेतुबन्धनं तन्मासदिनस्य ।
ततो दशमपक्षदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
गतानि । ततो युद्धारम्भमाघ तदारभ्य भाद्र-
...मयामासान्तं लङ्कापुरात् बहिः सेनयोः
सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षसवधेन भीता
राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
तदुत्तरप्रतिपदि रात्राविन्द्रजिन्नुक्तयुद्धवन्ध

[illegible]

'...
...इति ...
... । ...
...
...
...
...
...
... इति ...
...
... ।
...
...
...
...
...
...
...

'...
...

... । चतुर्दश्यां
...
...
... पुत्रात् रामस्यानुगुण्य
... ।
किञ्च । ... ...
... ...
... रावणमरणोत्तरं विरहम-
... ...
च ... प्रतिपन्न
...
...
च महितोपान् । तथा चाहि ।

'ततो ... ...
मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपदभूत् ॥'
प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीयदं । उक्तदुक्तिः ।
'ततो निशि समागम्य मायावी शक्रजिद् बली ।
बबन्ध नागपाशैस्तौ राघवौ च हरीश्वरान् ॥'
ततः निरक्षालगङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
निशीथेव वदेत् । अपि द्वितीयेऽह्नि ...
... ... रामायणोक्ता च
...भयमासोत्तरप्रतिपदि दिने बोध्यम् ।
'...
द्वितीयेऽहनि धूम्राक्षं हनूमानिजघान वै ॥
तृतीयेऽह्नि ... ... चाङ्गदः ।
जघान हनूमान् भूयश्चतुर्थेऽह्न्यकम्पनम् ॥
...पञ्चमीतिथ्यां नीलश्चिच्छेद ... ।
रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेण धन्विना ॥
अथ लङ्केश्वरः शिष्टः कुम्भकर्णं सहोदरम् ।
... ...बोधयन्
जघान तं कुम्भकर्णं रामः ७

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् । सप्तमवासरे बोधनोत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः । यत्तु बोधनं षष्ठ्यां रात्रौ सप्तम्याञ्चैतद्वध इति तन्न । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-मात्रेणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले सूर्य्यप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभास्वरत्ववर्ण-नेन सन्ध्यादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्रजितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामषट्केनेत्यस्या-सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।

'जघान लक्ष्मणोऽन्येद्युरतिकायं दशाननम् ।
नरन्तकं त्वन्येद्युरिन्द्रारिमेकाख्येय रुपौ कपीन् ॥
हनूमता समानीतो महौषधमहीधरः ।
तस्यानिलस्पर्शवशात् सर्व्वे हता समुत्थिताः ॥
अन्येद्युः कपिराट् कुम्भं निकुम्भं वायुजोऽवधीत् ।
तस्यां निशि रघुश्रेष्ठो जघान मकराक्षकम् ॥
मायासीतावधञ्चक्रे शक्रजिन्नयमूर्द्धनि ।
तेन खिन्नोऽभवद्रामः व्याप्तो लक्ष्मणेन सः ।
त्रयोदशाहे सौमित्रिस्त्रिदिनं योधयन् बली ।
जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ॥'

अन्येद्युः अन्येषु दिवसेषु । अत्रातिकायत्रयं त्रिशिरोदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वो-मत्ताख्यम् । लक्ष्मणस्यहनुमदङ्गदहनूमतोरत्युप-लक्षणम् । 'एवं षड्भिर्दिनैः षष्ठां वधः । पूर्व्वं क्रमेणैव तद्वधोक्तिः । अन्येद्युः सप्तम्याम् । पर्व्वतानयनमष्टम्याम् । अन्येद्युर्नवम्याम् । तस्यां निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः । ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-यामपर्य्यन्तमिन्द्रजिद्वधः ।

'ततोऽवधीन्मूलबलञ्चतुर्द्दश्यां रघूद्वहः ।
दर्शेऽथ निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
चतुरङ्गबलैः सार्द्धं मन्त्रिभिर्द्दशकन्धरः ।
छत्रचामरसंयुक्तः सर्व्वाभरणभूषितः ॥
महारथगतो द्वाराद्दक्षिणान्निर्ययौ बहिः ।
आगतो दशशा राजा लक्ष्मणो देवकण्टकः ॥
योद्धुं रघुवरेणेति स्तुते कलहध्वनिः ।
तत्र युद्धं समभवद्वानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
वक्षसा धारयामास सौमित्रिस्तां वियद्गताम् ॥
तया स बाध्यमानः सन् पपात धरणीतले ॥
हनूमता जीवितोऽभूदोषधानयनात् पुनः ।
ततः क्रुद्धो महातेजा रावणो राक्षसान्तकः ॥
जघान राक्षसान् सर्व्वान् शरैः कालान्तको-पमैः ।
भयात् पलायत रणे लङ्कां प्रति निशाचरः ॥
अमावास्यां पुनरिन्द्राद् रथ विभन् ।
निकुम्भिलां ततः प्राप्य होमञ्चक्रे जिगीषया ॥
ध्वंसितं वानरेन्द्रैस्तदभिचारात्मकं रिपोः ।
युद्धायाथ पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
दिव्यं स्यन्दनमारुह्य रावणो निर्ययौ बहिः ॥'
इदं त्रिंशन्मन्त्रात्मकमुक्तमिति ।
'ततः शक्रमतो दिव्यं रथं हर्य्यश्वसंयुतम् ।
राघवाय स्वसूतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ।
तन्तु मातलिनानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
स्तूयमानः सुरगणैर्युयुधे तेन रक्षसा ।
ततो युद्धमभूद्धोरं रामरावणयोर्महत् ।
सप्ताह्निकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ॥'
ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
ततस्तु त्यक्तनिद्रा सा नन्दायामाश्विनेऽसिते ।
जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्राघवः पुरा ॥'
आगत इति शेषः । इदञ्चागमनं रामान्ते तदैव मातलिरथागमनम् ।
'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।
युद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥
रावणानां वानराणां जगध्वा सा मांसशोणि-तम् ।
रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा व्यपीक्षयत् ॥
अतीते सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैक्षत ।
तावत्तु अष्टरात्राणि सर्व्वैर्द्देवैः सुपूजिता ॥
निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।
विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥'
सकलैः सुरैरित्यस्य सहेति शेषः ।
'रामरावणयोस्तु युद्धपर्व्वस्य भीतिदम् ।
तृतीयायान्तु लङ्कायाः पूर्व्वोत्तरदिशि स्थितम् ॥
स्वातिनक्षत्रयुक्तायां भीतं सुरबलं महत् ।
शान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनाहरैः ॥'
शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थम् ।
'ततस्तु श्रवणे नाथ दशम्यां चण्डिका शुभाम् ।
विसृज्य चक्रे शान्त्यर्थं वलनीराजनं हरिः ॥'
रिपुजनितभयशान्त्यर्थमित्यर्थः ।
'नीराजितबलः शक्रस्तत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
सम्भाष्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ॥
इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
प्रवर्त्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ॥'
स्वायम्भुवमन्वन्तरकल्पे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जन्यत्वसामा-न्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् ।
'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागमः ॥
एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्त्तते ॥
तां पूजयन्ति सुराः सर्व्वे मत्तं नीराजयन्ति च ।
तथैव च नराः सर्व्वे कुर्य्युः पूजां यथाविधि ॥
बलनीराजनं राजा कुर्य्याद् बलविवृद्धये ॥' इति ।
इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवी अष्टौ प्रविष्टा सीतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमे प्रविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-श्चरितं कीदृशमिति नारदप्रश्ने नक्षत्रनाथम् ।
'स एव भगवान् मन्वन्तरे प्रतिमन्वन्तरं सुरे ।
वधाय दुष्टदैत्यानां भूमिभारहरो हरिः ॥
कलिद्वापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
प्रतिकल्पं त्वेवमेव भविष्यति न संशयः ॥'
षट्सहस्रो रामोऽपि भविता ब्रह्मो इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमविभागस्थे रामो-पाख्याने । दिने इति जातावेक-दिनेष्वित्यर्थः । पूर्व्वं प्रतिमन्वन्तरमि-प्रतिचतुर्युगं रामाद्यवतार इति तु न चतुर्व्विंशतितमचतुर्युगे रामावतार त्रिंशतितमचतुर्युगे छायावतारस्य हरिवं-शान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । तदि रामायणमिति प्रसिद्धमस्त्येव ।
'रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षामपि मैथिलीं उपयेमे स्वयोध्यायां द्वादशाब्दानुवास सः ।
सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभव-
त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थेऽह्नि फलाशनः ।
पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ।
अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवट्यां महामनाः ।
रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां ततः ।
ततो माघे सिताष्टम्यां मुहूर्त्ते वृन्दसंज्ञके ।
रावणाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धर-
माघे शुक्लचतुर्द्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
'मार्गेशुक्लदशम्यान्तु वसन्तौ राववाजये ।
सम्पातिर्द्दशमे मासे आचख्यौ वानरेषु त-
एकादश्यां महेन्द्रागात् पुप्लुवे शतयोजनम्
तस्मान्निशीथे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ।
द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनूमान् पर्य्यवस्थित
तस्यां निशायां सीतायां विश्वासाकथन-कृत
अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ।
वधो ह्यक्षकुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ।
ब्रह्मास्त्रेण चतुर्द्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ।
वह्निना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ।
पौर्णमास्यां महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
मार्गासितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः ।
पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तैः ।
सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सुहृन्निवेदनम् ।
अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्त्ते विजयाभिधे ।
मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य ।
वासरे सप्तमेऽम्भोधौ स्कन्धावारनिवेशनम्
पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदम्बुधिः ।
उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह ।
विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उद्यमः ।
प्रायोपवेशनञ्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
समुद्रवराभश्च सेतूपायप्रकीर्त्तनम् ।
सेतोर्द्दशम्यामारम्भस्त्रयोदश्यां समापनम् ।
चतुर्द्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सैन्यं न्यवेशयत्
पौर्णमास्यां द्वितीयायां त्रिदिनैः सैन्यतारणम्
तृतीयाया दशम्यन्तं मन्त्रो युद्धनिवेशने ।

[illegible] सैन्यप्राप्तिरेकादश्यां दिने।
[illegible]सितायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ॥
[illegible] कपीशानां सारासारोपवर्णनम्।
[illegible] यावल्लङ्कायां दिवसैस्त्रिभिः ॥
[illegible] सैन्यसंस्थानं रणायोत्साहनं तथा।
[illegible] दौत्यं माघशुक्लादिवासरे ॥
[illegible] द्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु।
[illegible] वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
[illegible] रात्राविन्द्रजिता रणे।
[illegible] बभूव ह ॥
[illegible] दशम्यां गरुडोऽभ्यगात्।
[illegible] कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
[illegible] धूम्राक्षस्य वधः कृतः।
[illegible] तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे ॥
[illegible] यावत् कृष्णादिवासरम्।
[illegible]तेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितोऽवधः ॥
[illegible]
[illegible]तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ॥
[illegible] यावद्रावणेन प्रबोधितः।
[illegible] समुत्तस्थौ तावद्युद्धचतुर्दिनम् ॥
[illegible]दर्यां दिनैः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्द्दशीम्।
[illegible] निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः ॥
[illegible]वास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह।
[illegible]गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनैस्ततः ॥
[illegible]तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः।
[illegible]भाः सप्तमी यावदतिकायवधस्त्र्यहात् ॥
[illegible]या द्वादशी यावन्निहतौ दिनपञ्चकात्।
[illegible]मकुम्भावुभौ तु मकराक्षश्चतुर्द्दिनैः ॥
[illegible]गुनस्य द्वितीयायां कृष्णे शक्रजिता

जितम्।

[illegible]यायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरात् ॥
[illegible]ध्यानयने व्यग्रास्तदासीदवहारकः।
[illegible]त्रयोदशीं यावद्दिनैः षड्भिस्तु शक्रजित् ॥
[illegible]येन हतो युद्धे विख्यातोऽभिचरन् क्रमात्।
[illegible]दश्यां दशग्रीवस्यदीक्षाविधिः क्रमात् ॥
[illegible]वास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकन्धरः।
[illegible]शुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकैः ॥
[illegible]यस्य प्रधानानां युध्यतामभवत् क्षयः।
[illegible]षष्ठ्यष्टमी यावन्महापार्श्वादिमारणम् ॥
[illegible]शुक्लनवम्यान्तु सौमित्रेः शक्तिभेदनम् ॥
[illegible]दिरानेयेन सल्यकर्णसमाहृतः ॥
[illegible]स्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं सुरक्षयोः।
[illegible]दशम्यान्तु रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
[illegible]दशदिने रामो द्वैरथे रावणं वधीत्।
[illegible]याः शुक्लपक्षस्य यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम् ॥
[illegible]शुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्द्दशीम्।
[illegible]शीतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ॥
[illegible]वहारः संग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत्।
[illegible]कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
[illegible]त्रयादितिथौ रामः सुवेलं पुनरागतः।
[illegible]भिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराज्ये विभीषणः ॥
[illegible]तास्विशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलम्भनम्।

वैशाखस्य चतुर्थ्यान्तु रामः पुष्पकमास्थितः ॥
पूर्णे चतुर्द्दशे वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु।
भरद्वाजाश्रमं रामः ससैन्यः पुनरागमत् ॥
नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागमः।
सप्तम्यामभिषिक्तोऽयोध्यायां रघूत्तमः ॥
जानकी रामसहिता रावणस्य निवेशने।
मनुमासान् स्थिता पञ्चदशवासरसंयुतेति ॥'
यत्तु सर्व्वांशे अनिश्चितप्रामाण्यम्। कालिका-पुराणादिविरोधात्। इदं कल्पान्तरविषयमिति न युक्तम्। तद्विरोधादेव। तस्मात् क्रियाविरोधे पुराणेषु उपसंहार एव न्याय्यः। शाखान्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत्। यथा कुम्भकर्णवधोऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये न तु कल्पभेदेन व्यवस्था। जन्मविषये एव तु हरिवंशोक्ता सैव बोध्यम्।" इति श्रीरामायणतिलके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ॥) तस्य परिपूर्णतमत्वं यथा,—
"सर्व्वे चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्

स्वयम्।

परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् स्वविस्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
अथ श्रीराममन्त्राः।
"अनन्तोऽग्न्यासनः सेन्दुर्ब्बीजं रामाय हृन्मनुः।
षडक्षरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ॥"*
तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—
"सर्व्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः षडक्षरः।
तारकब्रह्म चेत्युक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥"
तन्मन्त्रश्च रां रामाय स्वाहा। इति रामार्च्चनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः। मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः। हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः। ततः कराङ्गन्यासौ। रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा। रूं मध्यमाभ्यां वषट्। रैं अनामिकाभ्यां हुम्। रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट्। रः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। ततो मन्त्रन्यासः। ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः। भ्रूमध्ये रा नमः। हृदि मा नमः ॥ नाभौ य नमः। लिङ्गे न नमः ॥ पादयोर्मं नमः। ततो मूर्त्तिपञ्जरादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत्।
"कालाम्भोधरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्यासिनं

मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं
पश्यन्तं मुकुटाङ्गदादिविविधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं

भजे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततः पीठपूजां विधाय वैष्णवोक्तपीठशक्तीः पीठमन्त्रञ्च संपूज्य पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। यथा देवदक्षपार्श्वे श्रीं सीतायै नमः। अग्रे ॐ शार्ङ्गाय नमः। दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ शरेभ्यो नमः। ॐ चापाय नमः तद्बहिः केशरेषु अग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः। इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत्। ततो दलेषु पूर्व्वादिदिक्षु ॐ हनुमते नमः। ॐ सुग्रीवाय नमः। ॐ भरताय नमः। ॐ विभीषणाय नमः। ॐ लक्ष्मणाय नमः। ॐ अङ्गदाय नमः। ॐ शत्रुघ्नाय नमः। ॐ जाम्बवते नमः। दलाग्रेषु ॐ धृष्टाय नमः। ॐ जयन्ताय नमः। ॐ विजयाय नमः। ॐ सुराष्ट्राय नमः। ॐ राष्ट्रवर्द्धनाय नमः। ॐ अकोपाय नमः। ॐ धर्म्मपालाय नमः। ॐ सुमन्त्राय नमः। तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणं षड्लक्षजपः। तथा च।
"षट्लक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं कमलैः शुभैः।
जुहुयादर्च्चिते वह्नौ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥"
अयं मन्त्रः षड्विधः। तथा च।
"स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मीतारादिः पञ्चवर्णकः।
षडक्षरः षड्विधः स्यात् चतुर्व्वर्गफलप्रदः ॥
ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्त्तिरुच्यते।
अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो मुनयोऽत्र क्रमादिमे ॥
अथवा कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मनोः।
छन्दो गायत्रीसंज्ञञ्च श्रीरामश्चैव देवता ॥
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववच्च समाचरेत् ॥"
तथा।
"जानकीवल्लभं ङेऽन्तं वह्नेर्जाया हुमादिकम्।
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्वशिष्ठस्तु ऋषिर्विराट् ॥
छन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः।
आद्यं बीजं द्विठः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥
शिरोललाटभ्रूमध्यतालुकर्णेषु हृद्यपि।
नाभ्यूरुजानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेन्मनोः ॥"* ॥
ततो ध्यानम्।
"अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे।
मन्दारपुष्पैराबद्धविताने तोरणान्विते ॥
सिंहासनसमारूढं पुष्पकोपरि राघवम्।
रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्ययानगतैः शुभैः ॥
संस्तूयमानं मुनिभिर्गन्धर्व्वैः परिशोभितम्।
सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणेनोपशोभितम् ॥
श्यामं प्रसन्नवदनं सर्व्वाभरणभूषितम्।
ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्षमनन्यधीः ॥"
अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥ * ॥
"वह्निर्नारायणो नाढ्यो जठरः केशव एव च।
द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्व्वाभीष्टफलप्रदः ॥
श्रीमाया मन्मथैकैकबीजाद्यन्तगतो मनुः।
चतुर्व्वर्णः स एव स्यात् त्र्यक्षरो वाञ्छितप्रदः ॥
स्वाहान्तो हुं फडन्तो वा नमोऽन्तो वा

तथा।
"तारमायारमा[illegible]
[illegible] स्यात्

दाशरथ्यन्तभद्रान्तो चन्द्रोऽयं चतुरक्षर: ।
रामाय हृन्मनु: प्रोक्तो मन्त्र: पञ्चाक्षर: पर: ॥
षडाद्यष्टान्तकावर्णै: प्रत्येकपूर्व्वको मनु: ।
लक्ष्मीवाक्मन्मथादिश्च तारादि: स्यादनेकधा ॥
तेन श्रं राम । श्रां राम । इत्यादि द्व्यक्षर: ।
तथा लक्ष्मीवाक्मन्मथादीनामन्यतमदाने पि
त्र्यक्षर: । तेन श्रीं राम । ऐं राम । क्लीं
राम इति ।
"वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्द्धचन्द्रविभूषितम् ।
एकाक्षरो मनु: प्रोक्तो मन्त्रराज: सुरद्रुम: ॥
ब्रह्मा मुनि: स्याद्गायत्री छन्दो रामस्तु
देवता ॥"*।
एकाक्षरे तु द्वादशलक्षजप: पुरश्चरणम् ।
तथा च । भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अन्येषां षड्लक्षजप इति विशेष: । ध्यानपूजा-
दिकं षडक्षरवत् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोग: ।
"जातीप्रसूनैर्जुहुयादिन्दिराप्राप्तये नर: ।
जातीप्रसूनैर्जुहुयाच्चन्द्राभ:संस्मितै: ।
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पद: ।
नीलोत्पलानां होमेन वशयेदखिलं जगत् ॥
बिल्वप्रसूनैर्जुहुयादिन्दिराप्राप्तये नर: ।
दूर्व्वाहोमेन दीर्घायुर्भवेन्मन्त्री निरामय: ॥
रक्तोत्पलहुनान्मन्त्री धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमैर्नरै: ॥
तज्जप्तमम्भ: प्रपिबेत् कविर्भवति वत्सरात् ।
तन्त्रिमितान्नं भुञ्जीत महदारोग्यवर्द्धनम् ॥"*।
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।
श्रीहनूमानुवाच ।
"तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवमुख्यानां यस्तमुग्रं नमाम्यहम् ॥
सकृदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाब्धितटे यस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो व्यापी महाब्धे: करुणा-
न्वितम् ।
स्तुतं जटायुषा येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजसाप्यायिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादय: ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्व्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्व्वतोमुखम् ॥
नृभावञ्च प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा नृषु ।
सिंह: सत्त्वेष्विवोन्नतस्तं नृसिंहं नमाम्यहम् ॥
यस्माद्बिभ्यति वाताकेज्वलनेन्द्रा: सम्ृत्यव: ।
भियं भिनत्ति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो नित्यमङ्गलम् ।
ददात्येव निजौदार्य्याद्यस्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो मृत्युं निजदासानां मारयत्यखिलेष्टद: ।
तत्रोदाहृतयो बह्व्यो मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ॥
यत्पादपद्मप्रणतो भवेदुत्तमपूरुष: ।
तमीशं सर्व्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
अहम्भावं समुत्सृज्य दासेनैव रघूत्तमम् ।
भजेऽहं प्रत्यहं रामं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥
नित्यं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्करा: ।
शिवमय्यो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिका: ॥
इदं हनूमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥"
इति हनूमत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।
वेदव्यास उवाच ।
"शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्म्मण: ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
नात: परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तित: ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्व्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्व्वत्येहि मया सार्द्धं भोक्तुं भुवनवन्दिते ॥
समाह पार्व्वती देवी जप्त्वा नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्ष्याम्यहं देव भुज्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तां पार्व्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वर: ॥
धन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्व्वति ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं त्रिनेत्रि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्व्वति ।
मन: प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ।
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेत्युक्त्वा महादेवि भुङ्क्ष्व सार्द्धं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्त्वा सह भुक्त्वा च पार्व्वती ॥
ततो भुक्त्वा महादेवी पतिना सह संस्थिता ।
पप्रच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेन्नाथ वृषभध्वज: ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥
श्रीशङ्कर उवाच ।
शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्व्वति ।
लौकिका वैदिका: शब्दा ये केचित् सन्ति
पार्व्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तमुख्यं हि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
विष्णोरेकैकनामानि सर्व्ववेदाधिकं फलम् ।
तादृङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
अपत: सर्व्ववेदाश्च सर्व्वमन्त्राश्च पार्व्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य ईश्वर
ऋषिरनुष्टुप् छन्द: श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोग: ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वत: ।
राजीवलोचन: श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गव: ॥
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्द्दन: ।
विश्वामित्रप्रियो दान्त: शरण्यत्राणतत्पर: ॥
वालिप्रमथनो वाग्मी सत्यवाक् सत्यविक्रम: ।
सत्यव्रतो व्रतधर: सदा हनुमदाश्रय: ॥
कौशलेय: खरध्वंसी विराधवधपण्डित: [illegible]
विभीषणपरित्राता दशग्रीवशिरोहर: ।
सप्ततालप्रभेत्ता च हरकोदण्डखण्डन: ।
जामदग्न्यमहादर्पदमनस्ताडकान्तक: ।
वेदान्तसारो वेदात्मा भवरोगस्य भेषज: [illegible]
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिमूर्त्तिस्त्रिगुणात्मक: [illegible]
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्त्तन: [illegible]
त्रिलोकरक्षको धन्वी दण्डकारण्यपुण्य[illegible]
अहल्याशापशमनः पितृभक्तो वरप्रद: ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो ज[illegible]
ऋक्षवानरसङ्घाती चित्रकूटसमाश्रय: ।
जयन्तत्राणवरद: सुमित्रापुत्रसेवित: ।
सर्व्वदेवाधिदेवश्च मृतवानरजीवन: ।
मायामारीचहन्ता [illegible]
सर्व्वदेवस्तुत: सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिसंस्तुत: [illegible]
महायोगी महोदार: सुग्रीवेप्सितराज्यद: [illegible]
सर्व्वपुण्याधिकफलस्तीर्थ: सर्व्वाघनाशन: [illegible]
आदिपुरुषो महापुरुष: परम: पुरुष: [illegible]
पुण्योदयो दयासार: पुराण: पुरुषोत्तम: [illegible]
स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्व्वभाषी च रा[illegible]
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तर: [illegible]
मायामानुषचारित्रो महादेवाभिपूजि[illegible]
सेतुकृत् जितवारीश: सर्व्वतीर्थमयो ह[illegible]
श्यामाङ्ग: सुन्दर: शूर: पीतवासा ध[illegible]
सर्व्वयज्ञाधिपो यज्वा जरामरणवर्जित: [illegible]
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्व्वाघगणवर्जित: [illegible]
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रह: [illegible]
परं ज्योति: परं धाम पराकाश: परा[illegible]
परेश: पारग: पार: सर्व्वदेवात्मक: शि[illegible]
इत्येतद्रामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् [illegible]
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्त्ति[illegible]
य: पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तियुक्तेन चे[illegible]
स सर्व्वैर्मुच्यते पापै: कल्पकोटिशतै[illegible]
जलानि स्थलतां यान्ति शत्रवो यान्ति [illegible]
राजानो दासतां यान्ति वह्नयो यान्ति [illegible]
आनुकूल्यञ्च भूतानि स्थैर्य्यं यान्ति च[illegible]
अनुग्रहं ग्रहा यान्ति [illegible]
पठन्तो भक्तिभावेन जगत्त्रय गिरिधन्वि[illegible]
य: पठेत् परया भक्त्या तस्य वश्यं जगत् [illegible]
यद्यत् कामयते चित्ते तत्तदाप्नो[illegible]
य: पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शत[illegible]
अश्वमेधेनापि कुर्व्वाणो न स पापैर्विलिप्य[illegible]
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पठमानन्यमानसा[illegible]
सर्व्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तप:सु च [illegible]
तत्फलं कोटिगुणितं स्तवेनानेन लभ्यते [illegible]
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पठन्नामशताष्टकम् [illegible]
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि [illegible]
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्व्वै: परै: [illegible]
रामं दूर्व्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवास[illegible]
स्तुवन्ति नामभिर्दिव्यैर्न ते संसारिणो न[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।१।१।१०—४१।

[illegible] उवाच ।

[illegible] रामाभिरामात् ।
[illegible]म् ।
[illegible]म् ।
[illegible]म् ।
[illegible] प्रभो ।
[illegible] ।
[illegible]म् ।
[illegible] ।
[illegible] शरणम् ।
[illegible] राम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] महात्मन् ।
[illegible] ।
[illegible] राम ! [illegible] सदा ।
[illegible] राम ! [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]म् ।
[illegible] रघुश्रेष्ठ ! [illegible] सदा प्रभो ।
[illegible] ।
[illegible] राम [illegible] ।
[illegible] राम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] रघूत्तम ! ।
[illegible] प्रभो ।
[illegible] प्रभो ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] रामत्वं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥")

अथ श्रीरामकवचम् ।
"ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोचनम् ।
जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ॥
सासितूणधनुर्बाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ।
स्वलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकामदाम् ॥"
अस्य श्रीरामकवचस्य बुधकौशिकऋषिः [illegible] श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीरामचन्द्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।
ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथात्मजः ।
कौसल्येयो दृशौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ॥
घ्राणं पातु मखत्राता मुखं सौमित्रिवत्सलः ।
जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठं भरतवन्दितः ॥
स्कन्धौ दिव्यायुधः पातु भुजौ भग्नेशकार्मुकः ।
करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ॥
वक्षः पातु कबन्धारिः स्तनौ गीर्वाणवन्दितः ।
पार्श्वौ [illegible] पातु कुक्षिमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥
मध्यं पातु खरध्वंसी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ।
गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूद्वहः ॥
सुग्रीवेशः कटिं पातु सक्थिनी हनुमत्प्रभुः ।
ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षःकुलविनाशकृत् ॥
जानुनी सेतुकृत् पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
एतां रामबलोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ॥
पातालभूतलव्योमचारिणश्छद्मचारिणः ।
न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ॥
जगज्जैत्रैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
यः कण्ठे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ॥
भूर्जपत्रे [illegible] ।
[illegible] धारयेद्यस्तु [illegible] ।
[illegible] तस्य [illegible] भवेत् ।
[illegible] च या नारी मृतापत्या च या भवेत् ।
वज्रपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
अव्याहताज्ञः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां हरिः ।
तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ।
धन्विनौ बद्धनिस्त्रिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
वीरौ मां पथि रक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥
तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥
फलमूलाशिनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
रक्षःकुलनिहन्तारौ त्रायेतां नो रघूत्तमौ ॥
आत्तसज्जधनुषाविषुस्पृशा-
वक्षयाशुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।
रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
वग्रतः पथि सदैव गच्छताम् ॥
सन्नद्धः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ।
गच्छन्मनोरथान्नश्च रामः पातु सलक्ष्मणः ॥
[illegible] रामलक्ष्मणौ ॥
रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणानुचरो बली ।
काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौसल्येयो रघूत्तमः ॥
वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणपुरुषोत्तमः ।
जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
हम् ॥
[illegible] रामजी [illegible] ।
[illegible] तं नमामि रघूत्तमम् ॥
एतानि मम नामानि [illegible] यः सदा पठेत् ।
अश्वमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥"
इति ब्रह्माण्डे [illegible] श्रीरामकवचम् । इति तन्त्रसारः ॥

रामकरी, स्त्री, रामकरी रागिणी । इति हलायुधः ॥ (क्वचित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा, सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

"[illegible] रामकिरी मता ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"

अस्या ध्यानम् ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] रामा"

उदाहरणम्

स रि ग म प ध [illegible] ।

ध ग म प [illegible] ।

अथवा

स रि ग म ध नि स। षाड़वा।

इति रामकिरी।)

अस्य अन्यत् विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम्।

रामकर्पूरकः, पुं, (रामो रमणीयः कर्पूरः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) श्यामख्यातृणम्। यथा,—

"सौगन्धिकञ्च सौगन्धं रामकर्पूरके तृणे।"

इति शब्दरत्नावली।

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः। रामो रमणीयो गिरिर्वा।) पर्व्वतविशेषः। चित्रकूटपर्व्वतः। इति कश्चित्। यथा,—

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु॥"

इति मेघदूते। १।

रामचन्द्रः, पुं, (रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात्।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली। (लक्ष्मणभट्टसुतः स्वनामख्यातः कविविशेषः। स तु अयोध्यानगरे वैराग्यशृङ्गारार्थद्वयोपेतं सटीकं रसिकरञ्जनं नाम काव्यं प्रणीतवान्। तस्यादिमश्लोको यथा,—

"शुभारम्भेऽरम्भे सहितमतिडिम्भे स्मितमुखं
नविस्तम्भे रम्भे चलकुचकुम्भे परिणतम्।
अनालम्बे लम्बे पथि पटविलम्बेऽमितसुखं
समालम्बे स्वम्बेरमवदनमम्बेप्सितसुखम्॥"

एतट्टीकान्तिमश्लोको यथा,—

"शृङ्गारवैराग्यमतं समस्त-
विप्रव्ययोध्यानगरे व्यधत्त।
अब्दे वियद्दारणबाणचन्द्रे
श्रीरामचन्द्रोऽनु च तस्य टीकाम्॥
श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं यदपि विरति-
वीक्षतया।
रसिकानामपि रतये शृङ्गारार्थोऽपि संग्रथितो-
ऽत्र॥"

एतत्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृतीन्यन्यान्यपि काव्यानि दृश्यन्ते।)

रामच्छर्द्दनकः, पुं, (रामं मनोज्ञत्वं छर्द्दयति। छर्दि+ल्युः। स्वार्थे कन्।) मदनद्रुमः। इति भावप्रकाशः। क्वचित् पुस्तके रामाच्छर्दनकः इति च पाठः। (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे विज्ञेयाः।)

रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी।) बलदेवमाता। यथा,—

"रोहिणी रामजननी रोहिणिश्च नवग्रहः।"

इति शब्दरत्नावली।

कौशल्या। रेणुका च।

रामठं, क्ली, (रम्यतेऽनेनेति। रम+'रमेर्वृद्धिश्च।' उणा० १।१०३। इति अठः वृद्धिश्च धातोः।) हिङ्गु। इत्यमरः।१।१०।४१ (यथा, सुश्रुते। १।१।

"तत्र महाश्मने कुष्ठं रामठं नतदं मधु।
कुर्य्यात् शिरीषत्वग्जीवन्दनैश्च प्रलेपनम्।")

रामठः, पुं, (रम्+अठः। वृद्धिश्च।) अङ्कोठवृक्षः। इति रत्नमाला। (जनपदविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १०।५।

"रौद्रर्क्षे पारतरामठतैलिकरजककचौराश्च।"

तद्देशवासिनश्च। यथा, महाभारते।२।३२।१२।

"रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः।
तान् सर्व्वान् स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः।")

रामठी, स्त्री, (रामठ+स्त्रियां ङीष्।) नाडीहिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

रामणः, पुं, गिरिनिम्बः। तिन्दुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

रामणीयकं, त्रि, रमणीयम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, महाभारते। १।२६।८।

"रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजङ्गमाः।"

रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः॥

क्ली, रमणीयस्य भावः कर्म्म वा। रमणीय+"योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्।" ५।१।१३२। इति वुञ्। रमणीयत्वम्॥ यथा, किराते। १।३९।

"पुरोपनीतं नृप! रामणीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः॥")

रामतरुणी, स्त्री, (रामा मनोहरा तरुणीव।) तरुणीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ सेउती इति भाषा॥

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव। विष्णुप्रियत्वात्।) तुलसीविशेषः। तत्पर्य्यायः। पर्ज्जपुष्पी २ विशल्या ३ नागदन्तिका ४ काण्डली ५ सूक्ष्मपर्णी ६ भरण्याङ्गा ७ पवित्रभङ्गा ७। इति शब्दचन्द्रिका॥

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरूपा नवमी। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) चैत्रशुक्लनवमी। सा च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः। यथा,—

"अगस्त्यसंहितायाम्।

'चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं
हरिः।
पुनर्व्वसृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्व्वकामदा।
पुनर्व्वसृक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते।
चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्व्वकामदा॥
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहाधिका।
तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः।
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म्म तद्भवक्षयकारकम्॥
उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम्।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः॥'
चैत्रपदं चान्द्रपरम्।
'मेषं पूष्णि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाह्वये।
आविरासीत् सकलया कौशल्यायां परःपुमान्।'

अत्र मेषस्थसूर्य्ये चान्द्रचैत्रस्य ...
प्रशस्तत्वं। तथा।
'तस्मिन् दिने ...
अपि देवान् ब्राह्मणो चारम् ...
तेनैव स्यात् पुनर्व्वसु द्वयोर्न ...
मध्याह्नयोगेन ... दृष्ट ...
लग्नयोः भवेत्तेन सतो रामः प्र...
तथा।
'चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्व्वसुयुता ...
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा ...
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या ...
उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव ...
एतद्वचनद्वयं काम्यमायश्चित्तैरि...
पुण्या इत्यत्र महापुण्येति पाठ...
अवचयात् सर्व्वत्र ...
मिति। अतएवाष्टमीविद्धा
नोपोष्या। इति माधवाचार्य्यः। ...
नतु विद्धा। यदा तु परदिने ...
पारणयोग्या तदा दशमीयुता ...
वैष्णवैर्विष्णुपरायणैरित्यवधार...
अष्टमीविद्धैव ग्राह्या। यदा तु ...
विद्धा नवमी परत्र दशमीयुता ...
दशमीदिने च न पारणयोग्या ...
नवनयोगायोगेऽष्टमीविद्धैव ...
दशम्यामेव पारणमिति नियमा ...
रामार्च्चनचन्द्रिकायाम्।
'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत् प्राप्ता ...
तदन्येषान्तु सर्व्वेषां व्रतं तत्रैव ...
दशम्यामेवशब्देन दशमीं वेध ...
निश्चित्यैवं विचार्य्यैव नवमीव्रतमा...
इति ...
वस्तुतस्तु दशमीपारणवत्त्वे सर्व्वे...
नोपोष्या। विष्णुपरायणैरिति ...
त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न ...
यथम्। अगस्त्यैर्नान्यत्र ...
देशात्। कर्त्तृभेदे विधिद्वयकल्पना ...
एव माधवाचार्य्येण सामान्य...
निषिद्धा।
'प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो वि...
उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु ...
यस्तु रामनवम्यान्तु ...
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र ...
अत्र मध्ये इत्युपादानात् ...
एवञ्च।
'कुर्य्याद्रामनवम्यां य उपोषणम...
मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भ...
तस्मात् सर्व्वात्मना सर्व्वे तत्रैव ...
मुच्यन्ते पातकैः सर्व्वैर्यान्ति ...
इति पद्मकीर्त्तनं ...
सिद्धम्। अगस्त्यसंहितायाम्।
'प्रात्यामप्रिकायाञ्च तुलसीदल...
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटि...

[illegible]

इति निर्दिष्टम् ।

रामदूतः, पुं. (रामो रामचन्द्रः दूतः ।) [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ।

रामदेवः?, पुं. (रामस्य [illegible] ।) [illegible] यथा । [illegible]

"[illegible]"

[illegible]

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य [illegible] ।) [illegible] इति शब्दरत्नावली । (यथा, [illegible]

"[illegible]"

[illegible] इति शब्दरत्नावली ।

[illegible]

रामा, स्त्री, (रमते रम्यतेऽनया वा । [illegible]) [illegible] इति भरतः । (यथा, [illegible]

"[illegible]"

[illegible]

रामो गतः विश्वामित्राद्विद्यामस्त्राण्यवाप्तवान् ।
अस्त्रग्रामं गतो यज्ञे ताड़कां प्रमथाय च ।
विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं समघातयत् ।
जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमे च जानकीम् ॥
ऊर्म्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
शत्रुघ्नो वै श्रुतकीर्त्तिं कुशध्वजसुते च द्वे ।
पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ।
गतयोर्दशरथेन राज्यं दातुं समुद्यतम् ।
रामाय [illegible] कैकेय्या प्रार्थितं तदा ।
चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य काङ्क्षितः ।
रामः [illegible] लक्ष्मणेन च सीतया ।
राज्यञ्च [illegible] मङ्गवेरपुरं गतः ।
रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ।
रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
संस्कृत्य भरतश्चायात् रामं [illegible] ।
अयोध्यायां [illegible] राज्यं कुरु महामते ।
स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ।
[illegible] भरतो रामराज्यमपालयत् ।
[illegible] ।
[illegible] रामसमापयौ ।
[illegible] ।
[illegible] राक्षसीनाशमागता ।
[illegible] ।
[illegible] ।
चतुर्दशसहस्राणि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मारीच [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] सीता [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] गतः [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

भर्त्सिता राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
मम भार्य्या भवेति वदता चिन्तयन्तीव राघवम् ।
अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् ।
रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ।
अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणी रत्नं हनूमते ।
यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गते ।
तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् ।
हत्वाक्षं राक्षसांस्तांश्च बन्धनं स्वयमागतः ।
सर्व्वैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ।
रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
लीम् ।
एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ।
कपिर्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कागेहे महाबलः ।
दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः ।
भक्त्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत् ।
मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ।
ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदाद्यः सलक्ष्मणः ।
विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति ।
लङ्कैश्वर्य्येऽभ्यषिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम् ।
रामो नलेन सेतुञ्च सब्धाब्धौ योजनायतम् ।
सेतुनास्मिनथेन पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः ।
धूम्रधूम्राक्षवीरेन्द्रा जाम्बवत्प्रमुखास्तदा ।
मैन्दद्विविदमुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे ।
राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् ।
रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्व्वराक्षसान् ।
विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवान्तकनरान्तकौ ।
महोदरमहापार्श्वावतिकायं महाबलम् ।
कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं ह्यकम्पनम् ।
प्रहस्तं वीरमुन्मत्तं कुम्भकर्णं महाबलम् ।
रावणिं लक्ष्मणश्छित्त्वा ह्यस्त्राद्यै राघवो बली ।
विंशच्च बाहून् शिरांसि रावणस्य न्यपातयत् ।
सीतां शुद्धां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः ।
सवानरः समायातो ह्ययोध्यापुरवरं पुरम् ।
तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
दशाश्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पावनम् ।
पिण्डानीह विधाय हत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यषेचयत् ।
एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ।
शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः ।
अगस्त्यादीन् मुनीन् नत्वा श्रुत्वोत्पत्तिञ्च रक्ष-
साम् ।
स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यावासिभिस्तदा ॥”

इति गारुडे १४३ अध्यायः ॥ ० ॥

अपरञ्चैतच्च रामायणवाल्मीकिनं सर्व्वत्रमितसं-
दर्भं शतकोटिश्लोकं श्रीनारदादिकस्य[illegible]-
[illegible] । तच्च
रामायणमहिमा यथा,—
“शतकोटिप्रविस्तरं रामचरितं पुरा कृतम् ।
[illegible] ।
[illegible] महर्षिः ।

पप्रच्छ सम्मतः शिष्यः [illegible]
रामायणमिति ख्यातं शतकोटि [illegible]
प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोके प्रति[illegible]
श्रूयते भगवन् नित्यं त्रिभिः [illegible]
पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं [illegible]
तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं महा[illegible]
शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहा[illegible]
किं गीतमिह यन्नास्ति तन्मे कथय [illegible]
आकर्ण्येदमिदं वचः एवं भरद्वाजस्य [illegible]
हस्तामलकवत् सर्व्वं सस्मार
वाल्मीकिर्मुनिः शिष्यं प्रोवाच [illegible]
भारद्वाज चिरं जीव साधु [illegible]
शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहा[illegible]
रामस्य चरितं सर्व्वमाश्चर्य्यं [illegible]
पञ्चविंशतिसाहस्रं श्लोके यत् प्र[illegible]
शृणु हि सहस्रं रामचरितं वर्णि[illegible]
सीतामाहात्म्यसारं यत् विशेषात्[illegible]

[illegible] सहितो भवान्
सीतायाः मूलभूतायाः प्रकृतेश्चरित[illegible]
इत्याद्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये
काण्डे आदिकाव्ये प्रथमः सर्गः ।
[illegible]
हरपार्व्वती-संवादरूपाध्यात्म[illegible]
तत्र अध्यात्मरामायणे सर्गाः
बोद्धव्याः सप्तदशाधिकशतश्लोकाः
शृणु १ । अध्यात्मरामचरिते
नवाग्नौ सर्गार्णां सप्तशतानि श्लोका[illegible]
प्रदाः २ । काण्डेऽरण्येऽध्यात्मार्णे [illegible]
परिचिताः पञ्चशतानि श्लोकाः
पार्व्वतीश्लोकाः ३ ।
महेश्वरसंवादे किष्किन्ध्याकाण्डे [illegible]
पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा [illegible]
सुन्दरकाण्डे सर्गाः पञ्चैवा[illegible]
श्लोकाश्चापि शतानि [illegible]
हराः ५ । काण्डे युद्धाख्ये सर्गा [illegible]
श्लोकाः [illegible]
पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे [illegible]
संख्यया प्रथिता ऋतुमनस[illegible]
पुराणसंख्याश्च पुरा चरितोक्ताः ।
“पार्व्वत्यै परमेश्वरेण [illegible]
काण्डैः सप्तभिरन्वितैर्निगदितैर्[illegible]

श्लोकानान्तु शतद्वयेन सहिताः [illegible]

इत्याद्येव समासतः कुशि[illegible]

अपरं रामरहस्यतापनीयो[illegible]
कुशीलवाद्युक्तरामरहस्य[illegible]
प्रथमाह्ने [illegible]
मादृश्यीशो यथा,—

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
प्रथमप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु ।
र्व्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्व्वाणदायि यत् ॥१॥
र्मं शृणुयाग्निश्चं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
ांवस्थोऽपि श्रवणात् मुच्यते अस्य श्रृणुति ॥२॥
रार्द्धे षोड़शोत्तरद्विशततमसर्गः । तस्या-
न्नीक्तौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।
म्कर्म्मात् कल्पनात्यागात् तनुः पतति
रोहितः ।
मितस्ततो ब्रजन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
तर्ब्बं त्वग्निदं ब्रह्म तन्मात्रमिति च स्फुटम् ।
ा सुदीर्य्यते साग्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥"२॥
वादौ वैराग्यप्रकरणग्रन्थः । द्वितीयो मुमुक्षु-
यः । तृतीय उत्पत्तिग्रन्थः । चतुर्थः स्थिति-
थः । पञ्चमः उपशमग्रन्थः । षष्ठप्रक-
ां निर्व्वाणग्रन्थः । पूर्व्वार्द्धे सटीकग्रन्थ-
ख्या १३६०० । उत्तरार्द्धे सटीकग्रन्थसंख्या
१८०० । इति श्रीमहारामायणे निर्व्वाणप्रक-
वे वालकाण्डे मोक्षोपाये देवकृतोक्तौ द्वात्रिं-
सुसाहस्र्यां संहितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
तरार्द्धे षोड़शोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥
लिङ्गनकामः, पुं, (रामायामालिङ्गनस्य
मोऽभिलाषो यस्मात् ।) रक्ताम्लानः । इति
जनिर्घण्टः ॥
वणोज्जोपमः,पुं,(रामावक्षोजयोः स्त्रीस्तनयो-
मा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
सः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥
, १२७ ॥
:, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ+"पला-
ादिभ्यो वा ।" ४ । ३ । १४१ । इत्यण् ।)
वे वेणुकृतो दण्डः । रम्भो वेणुः तस्य
कारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥
ं, स्त्री, पीड़ा । इति काचित् शब्दरत्ना-
ली ॥
भाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । धारोड़्
ति भाषा । यथा,—
पूरोढ़ि पात्रसङ्घाटो रायभाटी समाङ्करे ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
:, पुं, सालद्रुमनिर्यासः । धुना इति भाषा ।
त्पर्य्यायः । सर्ज्जरसः २ सालः ३ कनक-
ीद्भवः ४ ललनः ५ सालनिर्यासः ६ देवेष्टः ७
ीतलः ८ बहुरूपः ९ सालरसः १० सर्ज्ज-
र्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
ूपः १४ अग्निवल्लभः १५ कलः १६ कल-
ालः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
िग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संग्रह-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकण्डूव्रणनाशित्वञ्च । अस्य
ानधेपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
ारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"रालस्तु सालनिर्यासस्तथा सर्ज्जरसः स्मृतः ।
रिधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च सः ॥

रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायी ग्राहको हरेत् ।
दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।
ग्रहभग्नाग्निदग्धाशूलातीसारनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
रालकार्य्यः, पुं, (रालस्य सालरसस्य कार्य्यं यत्र ।)
सालद्रुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रावः, पुं, (रवणमिति । रु ल ध्वनौ+भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।
"गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं
गर्ज्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥")
रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण+
"शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इति
अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्व्वानिति ।
रु+णिच्+ल्युः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्य्यायः ।
पौलस्त्यः २ रक्षः ३ लङ्केशः ४ दशकन्धरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकषात्मजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ पङ्क्तिग्रीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।
"यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-
ष्यसि ॥")
तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

सूत उवाच ।
"मानवस्य नरेष्यन्त आसीत् पुत्त्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इड़विड़ा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥
ऋषिरैड़विड़ो यस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्न्यश्चतस्रश्च पूर्व्वा वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यज्ञे कुरूपं देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिश्मश्रुं शङ्कुकर्णविलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संहृष्य पिता तस्याब्रवीत्ततः ॥
कुत्सायान्तु कुशब्दोऽयं शरीरञ्चेदमुच्यते ।
कुशरीरत्वाच नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥
अथ्यां कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलकूवरम् ।
रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां शूर्पणखां तथा ।
विभीषणं चतुर्थन्तु नैकस्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्द्धजः ।
चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥
जात्यञ्जननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च ।
निसर्गाद्दारुणः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्त्वासीत् स राजा पूर्व्वजन्मनि ॥
चतुर्युगानां राजा तु त्रयोदश स राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणां संख्याताः संख्यया
द्विजैः ।
नियुतानानेकषष्टिः संख्याविद्भिरुदाहृताः ।

षष्टिश्चैव सहस्राणि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां विरुद्धाय घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥"
इति वह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) सिंहल-
देशस्थनदीविशेषः । यथा,—

सूत उवाच ।
"दिवाकरस्तस्य महामहिम्नो
महासुरस्योत्तमरत्नबीजम् ।
असृग्गृहीत्वा चरितं प्रतस्थे
निस्त्रिंशनीलेन नभस्तलेन ॥
सेना सुराणां समरेष्वलसं
वीर्य्यावलेपोद्धतमानसेन ।
लङ्काधिपेनार्द्धपथं समेत्य
स्वर्भानुनेव प्रसभं निरुद्धम् ॥
तत् सिंहलीचारुनितम्बबिम्ब-
विक्षोभितागाधमहाह्रदायाम् ।
पूगद्रुमाबद्धतटद्वयायां
मुमोच सूर्य्यः सरिदुत्तमायाम् ॥
ततः प्रभृति सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोदया ।
नाम्ना रावणगङ्गेति प्रथिमानमुपागता ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागा घनं रागं बिभ्राणाः स्फटार्चिषः ॥"
इति गारुड़े ७० अध्यायः ॥
रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)
श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
"वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं
रावणारिम् ॥"
इति महानाटकम् ॥)
रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । रावण+
"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।)
रावणज्येष्ठपुत्त्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
"रावणिः शक्रजिन्मेघनादो मन्दोदरीसुतः ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २८७ । १२ ।
"रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥"
रावणपुत्त्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७९ ।
"तस्याहारियत प्राणा सुष्टिना वालिसूनुना ।
प्राद्रवंस्ततः क्रुद्धाः सर्व्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥")
राश, ऋ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रासभः खरः । दुर्गसिंहस्तु इमं
तालव्यान्तं मत्वा उणादौ ह्रस्वं कृत्वा रशि-
शब्दं व्युत्पादितवान् । ऋ, अरराशत् । ङ,
राशते । इति दुर्गादासः ॥
राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे+इञ् ।
यद्वा, अश्नुते व्याप्नोतीति । "अशू व्याप्तौ
अश्नोतेः रश्चायसुक्तौ च ।" उणा०
इति इञ् रुडागमश्च ।)
तत्पर्य्यायः । पुञ्जः २ उत्करः [illegible] ३ ।

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समाहारः ६ । इति जटाधरः ॥ अश्नुते व्याप्नोति इति राशिः । अशू ञ व्याप्तिसंहत्योरित्यस्मात् व्याप्नोति इञ् निपातनाद्रेफागमः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ॥")
ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे भक्त्याहङ्कारमूर्त्तिभृत् ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्य्योऽक्ष्णोस्तेजसां निधिः ॥
मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
अग्नीषोमौ भास्करेन्दू ततस्त्वङ्गारकादयः ।
तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
पुनर्द्वादशधात्मानं विभजेद्राशिसंज्ञकम् ।
नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
तस्य संस्थानं यथा,—
"विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यात् पूर्व्वभागस्थिताः स्थिराः ।
मेषाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तस्थाः पूर्व्वदिक्क्रमात् ॥"
इति मुनीश्वरकृतसार्व्वभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥
अथ राश्यादिनिर्णयः ।
"मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाच वृश्चिकभम् ।
धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः ॥"
इति राशिकथनम् ॥ * ॥
"अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कीर्त्तितो मेषः । १ ।
वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । २ ।
मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्व्वसोस्त्रिपादो मिथुनम् । ३ ।
पादः पुनर्व्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः । ४ ।
सिंहोऽथ मघा पूर्व्वफल्गुनी पाद उत्तरायाः । ५ ।
तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्धञ्च कन्यकाख्यः । ६ ।
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पादत्रयम् । ७ ।
अलिनि विशाखा पादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । ८ ।
मूलं पूर्व्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराशको धन्वी । ९ ।
मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः । १० ।
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा पूर्व्वभाद्रपदपादत्रयं कुम्भः । ११ ।
पूर्व्वभाद्रपदाशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥" ११ ॥
इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥
"राशिनामानि च चैवं भवर्गं यवनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥"
इति राशिपर्य्यायकथनम् ॥ * ॥
"क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेयकौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥"
इति मेषादीनां विशेषनामकथनम् ॥ * ॥
"अरुणसितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सितेतरपिशङ्गौ ।
पिङ्गलकर्व्वुरबभ्रुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥"
इति मेषादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
"मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणं
चापी नरोऽश्वजघनो मकरो मृगास्यः ।
तौली सशस्यदहना प्लवगा च कन्या
शेषाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्च सर्व्वे ॥"
अश्वजघनोऽश्वाकारजघनो नतु अश्वारूढ़ इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरणत्वकथनात् ।
राश्यधिष्ठातृदेवताकथनम् ॥ * ॥
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
दैवज्ञमनोहरे ।
"पुण्यश्च पुष्करश्चैव व्याधानामस्तथैव च ।
स्त्रिया हत्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥"
इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥
"मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादराशयश्चापपूर्व्वभागश्च ।
मृगधनुरायन्तार्द्धं वृषाजसिंहाश्चरयाः ॥"
इति द्विपदचतुष्पदराशिकथनम् ॥ * ॥
"कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः ।
वृश्चिकराशिर्मुनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥"
इति कीटसरीसृपराशिकथनम् ॥ * ॥
"द्विपदवशगाः सर्व्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः ।
सलिलनिलया भक्ष्या वश्याः सरीसृपजातयः ।
मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान् ।
अकथितपदेषूह्यं वश्यं जनव्यवहारतः ॥"
सरीसृपजातय इति बहुवचनात् कीटस्यापि परिग्रहः । राशीनां वश्यावश्यकथनम् ॥ * ॥
"ग्राम्या मिथुनतुलास्त्रीचापाद्यर्द्धघटाः निशास्तु वृषमेषौ ।
मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ च ।
जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धञ्च शिवमते कुम्भः ॥"
इति ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
"ह्रस्वास्तिमिगोऽजघटा मिथुनधनुःकर्किमृगतुलाश्च समाः ।
वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घाः समाख्याताः ॥"
इति राशीनां ह्रस्वदीर्घकथनम् ॥ * ॥
"प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥"
इति दिगधिपत्वकथनम् ॥ * ॥
"कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीसुताम् ।
जीवार्किभानुमैत्र्याणां चैत्र...
इति मेषादी...
"अजो गोऽथ मिथुनश्च ...
निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते दिवाख्या...
निशासंज्ञा द्विमिथुनाः ...
शेषाः शीर्षोदया ...
इति निशादिवसंज्ञा...
"इति नाम निशाख्याः ...
पञ्चत्रयं भूमियुग्मे ...
कर्कमेषे सुराचार्य्यचक्राधिपतिं ...
शनिः माहेन्द्रं वर्णं समांशः ...
एवं प्रमाणात् चक्रजाः तराशि ...
इति राशि...
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ ...
शिवरूपं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"स्वरूपं त्रिपुरघ्नस्य वक्ष्ये
अश्विनी भरणी चैव ...
मेषकं हि विजानीयात् ...
आग्नेयांशाश्रयो भवन् प्रागावर्त ...
सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं ...
मृगार्द्धमार्द्रादित्यां शाखयः सौम्या...
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्य ...
आदित्यांशश्च ...
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे ...
पित्र्यर्क्षे भगदैवत्यं उत्तरांश शैलो...
सूर्य्यक्षेत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं ...
...
सौम्यपुत्रस्य सद्मेतद्द्वितीयं जठरं ...
चित्रांशद्वितयं स्वाती ...
द्वितीयं शुक्रसदनं तुला नाभिसंस्था ...
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमस्य
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं ...
मूलं पूर्व्वोत्तरांशश्च देवाचार्य्यस्य ...
ऊरुयुगलमीशस्य अमरर्षे प्रमोदितौ ।
उत्तरांशास्त्रयो ऋक्षं श्रवणं मकरो हि ...
धनिष्ठार्द्धं शनिक्षेत्रं जानुनी परि...
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रय...
सौरं पद्मापरमिदं कुम्भो जङ्घे च ...
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथ ।
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणावुभौ ।
राशीनां वर्णस्वरूपादि यथा,—
नारद उवाच ।
"राशयः कथिता ब्रह्मन् ! ...
तेषां विशेषतो ब्रूहि वर्णवादि स्व...
पुलस्त्य उवाच ।
स्वरूपं तव वक्ष्यामि राशीनां ब्रह्म...
यादृशा यत्र सञ्चारा ...
सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादि ।
नवशाद्वलसंच्छन्ना वसुधायाश्च सर्व्व ।
नित्यं चरति फुल्लेषु सस्यां पुलिनेषु च ।
मेषः समानमूर्त्तिश्च अजाविकधनादि ।

…महाकच्छेषु चरते गोकुलादिषु ।
…निवासभूमिषु कृषीवलधराश्रया ॥
…योः समं भद्रशय्यासनपरिग्रहैः ।
…ग्राह्मणहिंसापुनं गीतनर्त्तकशिल्पिषु ॥
…क्रीड़ा रतिर्नित्यं विहारोऽवनिरसु तु ।
…ं नाम विख्यातं राशिर्देधात्मकः स्मृतः ॥
…कुलीरेण समः सलिलस्थः प्रकीर्त्तितः ।
…वापीपुलिनविविक्तावनिरेव च ॥
…तु पर्व्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
…व्याधपल्लीषु गह्वरेषु गुहासु च ॥
…ह प्रदीपककरा नावारूढ़ा च कन्यका ।
…स्त्रीरतिस्थाने वसते तद्वनेषु च ॥
…ाविद्य पुरुषो वीथ्यामयविचारकः ।
…ध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
…ल्मीकसञ्चारी वृश्चिको वृश्चिकाकृतिः ।
…मयकीटोऽहिपाषाणादिषु संस्थितः ॥
…रङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्द्धरः ।
…शूरोऽस्त्रविद्वीरः स्थायी शुद्धमलादिषु ॥
…स्यो मकरो ब्रह्मन् ! वृषस्कन्धः षयाङ्गदः ।
…ोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
…कुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाप्लुतः ।
…ालाचरः कुम्भस्थायी शौण्डिकसद्मसु ॥
…त्स्यत्वमासक्तो मीनस्तीर्थाम्बुसञ्चरः ।
… पुण्यदेशेषु देवब्राह्मणपूजकः ॥
…ं गदितं तुभ्यं मेषादीनां महामुने ।
…स्यापि च्यावयाख्येयं गुह्यमेतत् पुरातनम् ॥
…एतन्मया ते कथितं सुरर्षे
…यथा त्रिनेत्रः प्रममाथ यज्ञं ।
…पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
…संह्रस्ततां पापहरं शिवञ्च ॥"
…श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
…तः पञ्चमोऽध्यायः ॥

…क्रं, स्त्री, (राशीनां चक्रम् ।) मेषादि-
…राश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
…क्रं ज्योतिषचक्रञ्च । यथा,—
…नर्विंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् ।
…तीर्णो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः ॥"
इति दीपिका ॥ * ॥

…विवरणं यथा,—
…चक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
…त्यन्तं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥
…रिस्थस्य महतीकक्ष्याऽधःस्थितस्य च ।
…त्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तया-
स्तथा ॥
…स्तेनाल्पेन भागं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
…ः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥
…स्वया तु बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीत-
दीधितिः ।
…क्ष्या कक्षयागच्छन् ततः स्वल्पः शनैश्चरः ॥
…दादधःक्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः ।
…ाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाः परिकीर्त्तिताः ॥
…र्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ।
होरेशाः सूर्य्यतनयादधोधः क्रमशस्तथा ।
भवेद्भकक्षा तीग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताड़ितम् ।
सर्व्वोपरिष्टात् भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम् ॥"
तत्र कक्षाक्रममाह ।
"ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥

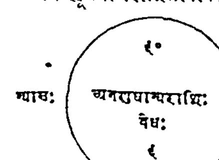
ग्रहत्रयचन्द्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—
"राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि कृपायां हितकाम्यया ।
रविर्जीवस्तथा सौम्यस्तेषु चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जीवस्तथा शुक्रस्तेषु चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्ज्जीवस्तथा भौमस्तेषु चन्द्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
रवी राहुस्तथा केतुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भानुयामले ॥"
इति नरपतिजयचर्य्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
"तन्वादिव्ययपर्य्यन्तं राशिचक्रे व्यवस्थितम् ।
तत्र बुद्ध्याल्पमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥"
इति पञ्चस्वरा ॥ * ॥

मन्त्रग्रहणोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
द्रुमे ।
"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान् ॥
वेदाग्निवह्नियुगलश्रवणाग्निसंख्यान्
पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान् ।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान् ॥"
तथा,—
"वालं गौरं खरं शौर्यं शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः ॥"
तेन अ आ इ ई मेषः । उ ऊ ऋ वृषः ।
ॠ ऌ ॡ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
सिंहः । अं अः श ष स ल क्षाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
"स्वतारराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥"
इति वचनात् ॥
"राशीनां शुद्धता ज्ञेया जन्मर्क्षनु नृतिं ग्रयम् ।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः ॥"
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यक्षर-
सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ।
"साध्याद्यक्षरराश्यन्तं गणयेत् साधकाक्षरम् ।"
इति रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । तथा,
"अज्ञाते राशिनक्षत्रे नामाद्यक्षरराशितः ।"
इति तन्त्रराजे ॥
"तेन मन्त्राद्यवर्णेन नाम्नश्चाद्याक्षरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशन्तु वा ।
रिपुर्मन्त्राद्यवर्णः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥,
एक पञ्च नव बान्धवाः स्मृताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
वह्निरुद्रसुनयस्तु पोषकाः
द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः ॥"
इति विष्णुविषयम् ॥
रामार्चनचन्द्रिकाधृतत्वात् । शक्त्यादौ तु षष्ठं
वर्ज्जनीयम् । तथा च ।
"षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्ज्जनीयानि यत्नतः ॥"
इति वचनात् ॥

तन्त्रान्तरे ।
"लग्नं धनं भ्रातृबन्धुपुत्त्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्म्मकर्म्मायव्यया द्वादश राशयः ॥
नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लग्ने सिद्धिस्तथा नित्यं धने धनसमृद्धिदः ।
भ्रातरि भ्रातृवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविवर्द्धनः ॥
पुत्त्रे पुत्त्रविवृद्धिः स्यात् बन्धौ बान्धववत् प्रियः ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
धर्म्मे धर्म्मविवृद्धिः स्यात् सिद्धिदः कर्म्मसंस्थितः ।
आये च धनसम्पत्तिर्व्यये च सञ्चितक्षयः ॥"
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने मन्युरिति पाठः । इति
तन्त्रसारः ॥

राशिव्यवहारः, पुं, (राशेर्व्यवहारः ।) शस्य-
राशिपरिमाणज्ञापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
"अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशांशः
परिधिनवमभागः शूकधान्येषु वेधः ।
भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वेधनिघ्ने
घनगणितकराः स्युर्माग्धास्ताश्च खार्यः ॥"
उदाहरणम् ।
"समभुवि किल राशिर्यः स्थितः स्थूलधान्यः
परिधिपरिमितिः स्याद्धस्तषष्टिर्यदीया ।
प्रवद गणक खार्यः किंमिताः सन्ति तस्मि-
नथ पृथगणुधान्यैः शूकधान्यैश्च शीघ्रम् ॥"

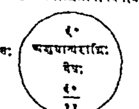
अथ स्थूलधान्यराशिमानायबोधनाय

परिधिः ६० । वेधः ६ । परिधेः षष्ठांशः १० ।
वर्गितः १०० । वेध ६ निघ्नः । जाताः
खार्य्यः ६०० ।

अथार्द्धधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

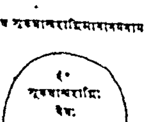

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । जातं

फलम् ३३२ $\frac{४}{११}$ ।

अथ शूकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

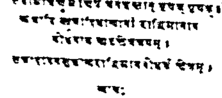
परिधिः ६० । वेधः $\frac{१०}{१}$ । जातम् १११ $\frac{१}{१}$ ।

अथ भित्त्यन्तर्बाह्यकोणसंलग्नराशिमानानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

"द्विवेदसैकत्रिहतात् परिधेः क्रमेण ।
भित्त्यन्तर्बाह्यकोणकृताहितः समुपमानिनम् ।"
उदाहरणम् ।

"परिधिर्भित्तिलग्नस्य राशेः षष्टिसंमितः कर ।
अन्तःकोणस्थितस्यापि तिथितुल्यः करः सखे ।
परिधिः कोणबाह्यस्थराशेः पञ्चनवतिसंमितः ।
तेषामाचक्ष्व मे क्षिप्रं घनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥"
अत्रापि अत्राधस्थितानां राशिमानार्थ
सौकर्याय कल्पितमस्ति ।
एषां राशिमानानां इत्यादि वेधः त्रिकम् ।

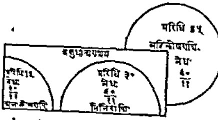
न्यासः

अत्र परिधिः ३० । परिधिः ६० । अन्यः १५ । परिधिः ९० । परिधि-
मानेन $\frac{४}{१}$ । वेधः ६० । एवं वेधः ६ । ... घनहस्तप्रमाणं ६०० । ... पृथक् पृथक् घनम् ६०० । ४१० । ३१०० ।

अथार्द्धधान्यराशिमानानयनाय

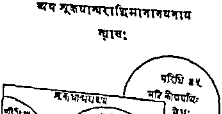
न्यासः

पूर्ववत् वेधस्य भित्त्यन्तर्बाह्यगुणितपरिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि २८२ $\frac{८}{११}$ । १९६ $\frac{४}{११}$ । ४०८ $\frac{२}{११}$ ।

अथ शूकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् वेधस्य भित्त्यन्तर्बाह्यगुणितः परिधिः ६० । वेधः $\frac{१०}{१}$ । फलानि २२२ $\frac{२}{१}$ ।

१११ $\frac{१}{१}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिव्यवहारः समाप्तः ।

राष्ट्रं, पुं, क्ली, (राजते इति । राज् + "सर्व-धातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । व्रश्चेति षः ।) विषयः । (यथा, मनुः । ९ । २२१ ।
"यदार्थस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥")
उपद्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८३ । विषयो जनपदः । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥ (राष्ट्ररक्षणविधानादिकं महाभारते १२ । ८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) ॥ पुं. पुरूरवोवंश-जातस्य काशेः पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । ३ ।
"काशस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता ॥")

राष्ट्रनिवासी, [न्] पुं, (राष्ट्रे निवसतीति । नि + वस् + णिनिः ।) भामरः । देशवासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उपद्रवस्थानमिवास्त्यस्या इति । राष्ट्र + ठन् । टाप् ।) कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ९३ ॥ (पुं, राष्ट्रवासी । भामरः । यथा, मनुः । १० । ६१ ।
"यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे, ... "कुमाराश्च ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! ...
सुहृन्मों ...
सम्प्रातिपथः सुहृज्जी ...
राष्ट्रयश्च ते मया दत्तं चिरं ...

राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रेऽधिकृतः । राष्ट्रा-वारपाराद्घखौ ।" ४ । २ । ९३ ।
यद्वा, राष्ट्रे जातः । "तत्र जातः ।" ४ । ३ । २५ । इति घः ।) नाट्योक्तौ राजश्यालः इत्यमरः । १ । ७ । १४ । (...
यथा, महाभारते । १२ । ८५ । ११ ।
"ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रियाय च ..."

राष्ट्रीयः, पुं, (राष्ट्रे भव इति । रा...) नाट्योक्तौ राजश्यालः । इति ... २४ । राष्ट्रसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । ८७ । ९ ।
"धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं ...

रास, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) सिंहः । रासभः स्वरः । दुर्गादासः । वाक्यं मत्वा उक्तादौ ह्रस्वं ... धुत्वादिमत्वात् । ऋ, अरराषत् । इति दुर्गादासः ।

रासः, पुं, (रासनमिति रासतेऽस्मिन् शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ्) ध्वनिः । भाषाशृङ्खलः । क्रीडाभेदः । इति मेदिनी । ... विधिर्यथा,—
"कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च कृत्वा तु गोपानां प्रतर्कं ...
शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं ...
भारते पूजयेत् ...
गोलोके च वसेत् सोऽपि यावै ...
भारतं पुनरागम्य हरिभक्तिं ...
क्रमेण सुदृढां भक्तिं लब्ध्वा मन्त्रं ...
देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव ...
तत्र कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य ...
प्रमत्तनृपतनं ...
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ...
विस्तारस्तु श्रीकृष्णजन्मखण्डे ...
श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्यायेऽपि ...
बाह्यल्यात् ... ।
यथा,—

भन्दस्मो: प्रकर्षा महाविकर्षा
... लोके तुष्टं प्राप्य धन्ये ...
पूजा कार्त्तिकेयाख्ये तु ...
गोपैर्गोपाङ्गनाभिर्वाटेऽस्तदौर्बल्या ...
इहैवं रासक्रीडा गोपैः कृष्णेन च ...

...नागुरुकस्तूरीपङ्कलेपैर्व्विराजितैः ।
...रङ्गैर्विष्णुभक्तैः कार्य्य एष महोत्सवः ।
...ने रम्ये यमुनापुलिने वने ।
...क्षवदने कृष्णं गोपीमण्डलमण्डितम् ।
... गोविन्दं कालिकागतम् ।
...र्द्वयोर्गोपिकयोर्म्मध्ये साम्तमनेकधा ।
...रं नटवेशेन मध्ये तं मुरलीधरम् ।
...पीगण्डसुखाम्भोजमधुपानमधुव्रतम् ।
...ालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ।
...शोभितं कार्य्यं मध्ययोरष्टौ च सन्धिषु ।
...े मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरष्टरूपकम् ।
...न्दं माधवं कृष्णं नटनागरमेव च ।
...रं दामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ।
...ले भूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सहस्रशः ।
...नीयाः प्रयत्नेन नृत्यगीतपरायणाः ।
...संख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
...दिव्यकाः समाख्याताः सदाचन्द्रसुनिर्म्मलाः ।
...कौतुकाभिलाषेण कमला बहुरूपिणी ।
...धा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
...न्दरी कमला रम्भा मध्ययोरष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
...रा राधा निराबाधा कृष्णा भेदमुपागताः ।
...षां ध्यानैर्व्विधमाद्यैः पूजा कार्य्या विशेषतः ।
...र्णौ सायं समये गोप्यो वृन्दावनं ययुः ।
...रासक्रीडां ततस्ताभिश्चक्रे च जगदीश्वरः ।
...प्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्णमास्यां महा-
निशि ।
...त्र यदि निनदो न भिन्नोनिनदस्तथा ।
...शनिशा द्वे घटिके रात्रेर्म्मध्ययामयोः ।
...रासो च कर्त्तव्यं पौर्णमास्यां निशामुखे ।
...वं रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
सर्व्वदुष्कृतं त्यक्त्वा निर्व्वाणमुक्तिमाप्नुयात् ।”
इत्युत्कलकलिका ।
...विलासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
“प्रसादिपस्य मन उन्नयनौ बिभर्त्ति
बरद्भुतं सरसरासमुधादिवक्त्रे ।”
वक्त्रे च बरद्भुतं बिभर्त्ति किं तदाह । रसो
मधुरालापः रासो विलासस्ताभ्यां सहिता सुधा
...परामृतम् । आदिशब्दात् स्मितकर्म्मादि ।”
इति तत्र श्रीधरस्वामी । क्रिया । यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । १० ।
“तैर्व्वेष्टितो दंशकुलं समाविशन्
करोच्चकृ शीलमुपैति वानरान् ।
तत्रातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः ।”
...व्वेष्टितस्तत्र मलाभावं ज्ञात्वा वंशान् ...
...मी कुलं पुनः प्रविशन् ...
...पूर्व्वकं ... पुनः परस्परादादावनरोच्चवन्
... वानरकुलान् ...
...मायादुपैति । तत्रातिरासेन वानरजाति-
...या ... परस्परस्योद्वीक्षण-
...विस्मृतो ... ।”
...इति श्रीधरस्वामी । ० ।)

रासभः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास+
“रासिवल्लिभ्यश्च ।” उणा० ३ । १२५ । इति
अभच् ।) गर्द्दभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ।
(अयं हि नक्षत्रः पङ्क्तौ जातः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४८ । २६ ।
“पङ्क्राख्याश्वान् समातङ्गान् रासभान् श्वपकान्
मृगान् ।
उष्ट्रानश्वतरांश्चैव नानारूपांश्च जातयः ।”
अश्वतरः । खच्चर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।
“स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ।”)
रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
रासभी, स्त्री, (रासभ+ङीष् ।) गर्द्दभी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १२ ।
२७ । १६ ।
“एतत् श्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ।”)
रासमण्डलं, क्ली, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य
रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—
“तस्मादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।
वायुना धार्य्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ।
अतीवरम्यनिर्म्माणो नित्यरूपो महीच्छया ।
शतशृङ्गेण शैलेन पुण्यवृन्दावनेन च ।
सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयावृतः ।
कोटियोजनविस्तीर्णा प्रस्थेन विरजा व्रज ।
दैर्घ्ये तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।
अमूल्यरत्ननिकरा हीरामाणिक्यपोतथा ।
मणीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।
अमूल्यरत्ननिर्म्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ।
मनोहरञ्च प्राकारमदृष्टं विश्वकर्म्मणा ।
गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेष्टितं कामधेनुभिः ।
कल्पवृक्षैः पारिजातैरसंख्यैश्च सरोवरैः ।
पुष्पोद्यानैः शतकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ।
वेष्टितं वेष्टितैर्गोपीमन्दिरैः शतकोटिभिः ।
रत्नप्रदीपयुक्तैश्च पुष्पतल्पसमन्वितैः ।
सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
क्रीडोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्बूलैर्वासितैर्जलैः ।
धूपैः सुरभिरम्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
रत्नकै रचितैः शश्वद्राधादासीविकोटिभिः ।
अमूल्यरत्नाभरणैर्वह्निशुद्धांशुकैरपि ।
...शालिन्या वेष्टितैश्च ... क्रमात् ।
... रूपैर्निर्म्मितैरपि ।
रत्नञ्च वर्त्तुलाकारं चन्द्रबिम्बं यथा व्रज ।
... सर्व्वोत्कृष्टम् ।
... रम्यैः सुगन्धिचन्दनान्वितैः ।
... मङ्गलघटैः फलपल्लवसंयुतैः ।
... दधिलाजैश्च ... पूर्णैः ।
... मनोहरैः ।
... ।
... ।

अमूल्यरत्नरचितं शतशृङ्गं मनोहरम् ।
कोटियोजनमूर्द्धञ्च दैर्घ्यं दशगुणोत्तरम् ।
शैलप्रस्थं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ।
अतीवकमनीयञ्च वेदैरनिर्व्वचनीयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ।
परितो वेष्टितं रम्यं हीराहारसमन्वितम् ।
तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ।
कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं शोभनाढ्यैश्च पुष्पोद्यानैर्मनोहरैः ।
क्रीडासरोवरै रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
अतीवरम्यं रहसि रासयोग्यस्थलान्वितम् ।
रक्षितं रक्षकै रम्यैरसंख्यैर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्त्तुलाकारं त्रिंशद्योजनं वनम् ।
षट्पदध्वनिसंयुक्तं पुंस्कोकिलरुतान्वितम् ।
तत्राक्षयवटो रम्यो रहस्येव हि विस्तृतः ।
सहस्रयोजनोर्द्धश्च परितश्च चतुर्गुणः ।
गोपीनां कल्पवृक्षश्च सर्व्ववाञ्छाफलप्रदः ।
क्रीडान्वितैराहृतश्च राधादासीचिलक्षकैः ।
विरजातीरनीरेण यमुनाशीतलेन च ।
पुष्पान्वितेन मान्द्येन पवित्रश्च सुगन्धिना ।
दासीगणैरसंख्यैश्च वृन्दावनविनोदिनी ।
तत्र क्रीडति सा राधा मम प्राणाधिदेवता ।
सेयं श्रीदामशापेन वृषभानुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धेन्द्रैर्मुनीन्द्रैः पूजिता व्रज ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते भगवन्नन्दसंवादे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८४ अध्यायः ।
रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।
कार्त्तिकीपौर्णमासीकर्त्तव्यश्रीकृष्णोत्सवविशेषः ।
तद्विवरणं यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् । ० । शक्ति-
विषयकरासयात्रा यथा,—
“पौर्णमास्यां रासयात्रां देव्याः कुर्य्यात्ति-
शार्द्दिके
पूर्व्ववच्चावमास्याद्य देवीं देवालयं यजेत् ।”
पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।
“संसुप्ते रासंस्थानं भैरवीभैरवान्वितम् ।
कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयेत् कुम्भचक्रवत् ।
कोलाहलं नृत्यवादित्रघोषैः सुगीतकैः ।
कुर्य्यादानन्दहृदयः साधकः स्थिरमानसः ।
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत देवीयात्रा सुखप्रदा ।”
इति वामकेश्वरतन्त्रे १२ पटलः ।
रासेरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
अलुक्समासः ।) गोष्ठी । रासः । शृङ्गारः
रसविदः । रसारासः । वर्णोत्पादकः । इति
हेमचन्द्रः । ० । ... । इति शब्दरत्ना-
वली । परिहासः । इति जटाधरः ।
रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।
यथा,—
“राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ।
रास्ना, स्त्री, (रसते इति । रस आस्वादने +
“रासास्नास्थूणावीणाः ।” उणा० ३ । १५ ।
इति नप्रत्ययेन साधुः ।) ...

विशेषः। रासन इति हिन्दी भाषा। तत्-पर्य्यायः। नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाक्षी ७ छत्राकी ८ सुवहा ९। इत्यमरः॥ नाकुल्यादिपञ्चकं रास्नायाम्। नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पाक्ष्यामित्याहुः। इति तट्टीकायां भरतः॥ रसा १० श्रेयसी ११ रसना १२ रसा१३ सुगन्धिमूला१४ रसाढ्या १५ अतिरसा १६ दीर्णगन्धिका १७ सर्पगन्धा १८ पलङ्कषा १९। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। विषवातास्रकासशोफकम्पोदरश्लेष्मनाशित्वम्। पाचनत्वञ्च।

"रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृण-
न्तथा।
श्रेयौ मूलदलौ शिष्टौ तृणरास्ना तु मध्यमा॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।

"नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्।
भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

रास्ना शोथामवातघ्नी। इति राजवल्लभः॥ ओषधिविशेषः। काँटा आमरुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। एलापर्णी २ सुवहा ३ युक्त-रसा ४। इत्यमरः॥ अपि च।

"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥
रास्नाममाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित्।
शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा।
कासज्वरविषाशीतिवातिकामयहिध्महृत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(रशना। यथा वाजसनेयसंहितायाम्।१।३०।
"अदित्यै रास्नासि।"
"हे योक्त्र अदित्यै अदित्या भूम्याः त्वं रास्नासि रशना असि॥" इति तद्भाष्ये महीधरः॥
कद्रुपत्नीनामन्यतमा। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।१।
९।१३—१४।
"नामानि कद्रुपत्नीनां सावधानं निबोध मे।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया॥
कन्दली भीषणा रास्ना धूम्रोपा भूषणा शुकी।
एतासां बहवः पुत्त्रा बभूवुः शिवमायया॥")

राहुः, पुं, (रह त्यागे + बहुलवचनात् उण्।) त्यागः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (रहति त्यजति चन्द्रमिति। रह त्यागे + बहुलवचनात् उण्। इत्युज्ज्वलः।१।१।) ग्रहविशेषः। तत्पर्य्यायः। तमः २ स्वर्भानुः ३ सैंहिकेयः ४ विधुन्तुदः ५। इत्यमरः॥ असुरविप्रचित्तिः ६ अभ्रपिशाचः ६ ग्रहकल्लोलः ७ सैंहिकः ८ उपप्लवः ९ शीर्षकः १० उपरागः ११ सिंहिकासुतः १२। इति शब्दरत्नावली॥ तमोमयः १३ कबन्धः १४। इति जटाधरः॥ अगुः १५। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

"सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्त्रयः।
शम्बः शबलगात्रश्च वज्रः शाल्वस्तथैव च॥
इल्वलो नमुचिश्चैव वातापी हरपो जिनः।
नरकश्च कालनाभौ भौमश्च नरकस्तथा॥
राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूर्य्यप्रमर्द्दनः।
इत्येते सिंहिकापुत्त्रा देवैरपि दुरासदाः॥
दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्व्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते।
दशान्यानि सहस्राणि सैंहिकेयो गणः स्मृतः॥
निहतो जामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा।
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शची सुता॥"

इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः॥
तस्य शिरश्छेदकारणं यथा,—

"देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि।
प्रविष्टः सोममपिबत् चन्द्रार्काभ्याञ्च सूचितः॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत्॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीक्लृपत्।
यस्तु पर्व्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः॥"

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ९ अध्यायः॥

स च मलयपर्व्वतजातः। शूद्रवर्णः। द्वादशाङ्गुलपरिमाणः। कृष्णवर्णः। कृष्णवस्त्रः। सिंहवाहनः। चतुर्भुजः। खड्गवरशूलचर्म्मधारी। सूर्य्यास्यः। अस्य अधिदेवता कालः। प्रत्यधिदेवता सर्पः। इति ग्रहयज्ञतत्त्वम्॥ अस्य स्वरूपं शनिवत्। स च चण्डालजातिः। सर्पाकृतिः। अस्थिस्वामी नैरृतदिक्स्वामी च। इति वृहज्जातकादयः॥ (राहुचारस्य फलाफलं वृहत्संहितायाः ५ अध्यायतो द्रष्टव्यम्॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो ग्रहणं यत्र।) चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम्। यथा,—

"राहुग्राहोऽर्केन्द्वोर्ग्रह उपराग उपप्लवः॥"

इति हेमचन्द्रः।२।३९॥

(अत्र राहुग्रास इत्यपि पाठो दृश्यते॥)

राहुचक्रं, क्ली, (राहोश्चक्रम्।) रव्यादिवारेषु अष्टधा यामार्द्धेन यामार्द्धं प्राप्य अष्टदिक्षु राहोर्गमनम्। यथा,—

"प्रत्यग्रर्के विधौ वह्नौ सौम्यां भौ वायवे कुजे।
रक्षोदिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने।
राहुर्भ्रमति यामार्द्धञ्चाष्टधा च यामतः॥
द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम्।
राहुं विवर्ज्जयेद्यत्नाद्दक्षिणं कर्म्मणः फलम्॥"

इति समयप्रदीपधृतः॥ ॥

राहुकालानलचक्रं यथा,—

"तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलात्मकम्।
शलाकासप्तकं चक्रं ईशादौ कृत्तिकादिकाः॥
यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वेदनं तद्विनिर्द्दिशेत्।
तस्मात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम्।
अष्टोत्तरशतं ख्याता जायन्ते यत्र केसवः॥
याम्य तस्योर्ध्वगात् सर्व्वे सहसार्कसमत्विषः।
राहुमुखानि कमाणि सौराये
गर्भाधानानि सौम्यानि गमने ग्रामे
मस्तके मुखं तस्य गुदं ...
स्तनप्रदेशे राहुस्थानिनः मरणे
...
तस्मिन् कापि शुभा यात्रा ...

इति ...

राहुच्छत्रं, क्ली, आर्द्रकम्। इति ...

राहुदर्शनं, क्ली, (राहोर्दर्शनं यत्र।) चन्द्रसूर्य्योपरागः।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे ...
तत्र कर्म्माणि कुर्व्वीत
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु।
स्नानदानादिकं कार्य्यं ...

राहुभेदी, [न्] पुं, (राहुं भिनत्ति। भिद् + णिनिः।) विष्णुः। इति जटाधरः॥

राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राहोर्मूर्द्धानं भिनत्तीति। भिद् + क्विप्।) विष्णुः। इति शब्दमाला॥

राहुरत्नं, क्ली, (राहुप्रियं रत्नम्। ...मिति वा।) गोमेदकः। इति ...

राहुसूः, पुं, ... इति ...
१५१॥

राहुरवसतियोगः, पुं, (राहुणा मेलनम्।) एकराशिस्थितगुरुराह्वोश्चाण्डालयोग इति ख्यातः। तत्र शुद्धिप्रकरणं यथा,

"सर्व्वं कार्य्यं न कर्त्तव्यं गुरौ सिंहे ...
प्रत्यक्षे न कुर्व्वीत तमोयुक्ते ...
तमोयुक्ते राहुयुक्ते। प्रत्यक्षे ... वैदिककर्म्मोपलक्षणम्। तथा ज्योतिषम्।

"एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि
विवाहव्रतयज्ञादि सर्व्वं तत्र विवर्ज्जयेत्।
मलमासादुपक्रम्य भविष्यं।
"कृत्तिभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि
गुरौ राहोरपि तथा
अत्र गुरोर्लङ्घितस्य चेत्।
"यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन ...
उपघाताय किं न

अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
"कर्णाटलाटाङ्गकलिङ्गदेशे
वृद्धस्थितो राहुयुतो विरुद्धः।
शेषेषु देशेषु न चास्ति दोषः
सर्व्वत्र कार्य्यं सुनयो वदन्ति॥"
इति वृहद्राजमार्त्तण्डधृतवचनं
वदन्ति॥

राहुस्पर्शः, पुं, (राहोः स्पर्शो यत्र।) ... इति हलायुधः॥

[ऋ] मे, (रात्रिं चन्नोति । रच + ...) रिक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
:, पुं, (...) ... ।
... (... रसोन-
...म् ।)
:, पुं, (... परिमाणः ।)
। इति ... । ... (अस्य
रसोनशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
क०-सेट् ।) रेफादिः । श, रिफति ।
र्गादासः ॥
, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति
। ति, ५० ॥
, (रिच् + क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द-
नी ॥ (शून्यम् । यथा, मनुः । ८ । ४०५ ।
ानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि मारुतः ।
ाणि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरि-
च्छदाः ॥")
म्, (रिक्त + यत् ।) शून्यम् । इत्य-
। । १ । ५६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ।
शुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥")
ी, (रिच् + क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः ।
चतुर्थी नवमी चतुर्द्दशी च । यथा,—
भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः
क्रमात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तस्या निषेधविधी यथा,—
भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसदृक्-
फलाः ।"
क्ता सर्व्वकर्म्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
चार्कक्रुशाकिंशुक्रविधुते मध्येऽथवा पापयोः
च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टिञ्च रिक्तां
तिथिम् ।
ायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके मानुषे ॥
ेतु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्यादिवाहिता ।
ारदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
त् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी ॥"
इति दीपिका ॥
ासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
ादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे ॥"
इति शुभबलभीमः ॥
दशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपर्व्वसु ।
ायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् ॥"
इति कृत्यचिन्तामणिः ॥
ाशान्तकसर्पमलरहितेऽप्युदेत्यरिक्ते तिथौ
मासि सितेन्दुजीवदिवसे गोकर्णे मीनोदये ।
ामि पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने ।
प्रतिपच्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥
ा पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिने तथा ।
सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरः ॥

"पुन्नागवयामयपलिनिचगिवामगीय
रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
दाग्राजिनीमगुदये विकुजार्किवारे
प्रश्नोन्दुधोमकरणेषु प्रतप्रयाप्तः ॥"
इति दीपिका ॥
"चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्ताऽमृता तिथिः ॥"
इति भीमपराक्रमः ॥
"मन्वेव कार्य्यं बुधजीवशुक्राः
केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
तृतीयलाभारिगताश्च पापा-
स्तिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥"
इति दीपिका ॥
"चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्द्दशी ।
शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया ।
गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥
बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
भृगुरिक्ताऽमृतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥"
इति ज्योतिःसागरसारः ॥
"षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनस्पृशि ।
पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्तावमदिनेषु च ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥"
इति सतृकृत्यमुक्तावली ॥

रिक्थं, क्ली, (रिच्यते वर्द्धतेऽति गच्छतीति । रिच् + "पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ।" उणा० २ । ७ । इति थक् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७ ।
"बालदायादिकं रिक्थं तावत् राजानुपालयेत् ।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥")

रिक्थहारी, [न्] त्रि, (रिक्थं हरतीति । हृ + णिनिः ।) दायादः । धनहारी । यथा । "यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्त्रोऽपुत्त्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्त्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपितृको दामुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च ।" इति मिताक्षरायां दायभागः ॥

रिक्थी, [न्] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति । रिक्थ + इनिः ।) धनहारी । धनी । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २९ ।
"योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ॥")

रिखा, स्त्री, लिखा । यूका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

रिख, द सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) द, रिङ्खति । इति दुर्गादासः ॥

रिग, द गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) द, रिङ्गति । इति दुर्गादासः ॥

रिङ्खणं, क्ली, (रिखि + ल्युट् ।) स्खलनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५९ ॥ (यथा,—
"शुक्लाथ रिङ्खणविधिं मादधं क्रमयाचमः ।
कुमारः पञ्चवर्षीयः कलाभ्यासं विधास्यति ॥")

रिङ्गणं, क्ली, (रिङ्ग + ल्युट् ।) स्खलनम् । इत्यमरः ॥ "हे धर्म्मादपचितादप्रतिष्ठायां स्वकीय-

विमार्गादन्यथाभावे इत्यर्थः । औचित्यात् पिच्छिलादेस्तु गमने । इति रमानाथः ॥ धर्म्मविलङ्घनं रिङ्गणमिति स्वामी ॥ बालानां हस्तपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम् । पिच्छिलादौ पतनं स्खलनमित्यन्ये । एतन्मते भेदेऽप्यभेदोपचारेण सखे इत्युक्तम् । रग रिग लिगि गतौ अस्मात् । रिङ्गणमिति पाठे रवि रख रिखि सर्पणे इत्यस्य रूपम् ।" इति भरतः ॥

रिच, कि सम्पर्कवियोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) कि, रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्यदाक्रान्तो धनेर्मलैश्च रेचति । रेचयन्ति च तन्नाम्य इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

रिच, इर् ध ञ औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) विरेकः मौनः-पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । इर्, अरिचत् अरैक्षीत् । ध ञ, रिणक्ति रिङ्क्ते अतिसारकी । औ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

रिज, ङ भर्ज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) भर्ज्जे भर्ज्जने । ङ, रेजते । इति दुर्गादासः ॥

रिधमः, पुं, कामः । वसन्तः । इति विश्वः ॥

रिपुः, पुं, (अनिष्टं रपतीति । रप वाचि + "रपेरिचोपधायाः ।" उणा० १ । २७ । इति कुः इकारश्चोपधायाः । "रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । 'इंथेः किच ।' उणा० १ । १३ । इति बाहुलकादुप्रत्ययः । रिपति केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव ककारस्य पकारः । रिफति मोषणार्थं युध्यते छिनत्ति वा निन्दते च सत्पुरुषैः ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ३ । २४ । ४ ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥")
शरीरस्थषड्रिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः मोहः मदः मात्सर्य्यञ्च । तथा हि ।
"आस्थाय योगमवजित्य च वैरिषट्क-
मावध्य चेन्द्रियगणं मनसि प्रसन्ने ॥"
इत्यादि तन्त्रसारे भुवनेश्वरीस्तोत्रम् ॥ * ॥
चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लग्नापेक्षया षष्ठलग्नम् । तत्पर्य्यायः । षट्कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
द्यूनं द्यूनं तथाख्यातं षट्कोणं रिपुमन्दि-
रम् ॥"
अपि च ।
"सुनीचगोऽस्तगोऽपि वा रिपोर्गृहे स्थिता ग्रहाः ।
वृथा फलं प्रकीर्त्तितं समस्तमेव सूरिभिः ॥"
अन्यच्च ।
"अरातिग्रस्ययोः षष्ठे चाष्टमे मृत्युरन्ययोः ।
ययस्य द्वादशस्थाने वैरिलेन विनाशनम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(हुपपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ९ । १४-१५ ।

"तस्मात्तु शिष्टिश्च भव्यश्च सुवान् शम्भुर्व्यजायत ।
शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्चपुत्रानकल्मषान् ।
रिपुं रिपुञ्जयं पुष्पं वृकलं वृकतेजसम् ।"

यदोः पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २३ । २० ।

"यदोः सहस्रजित् क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः ।")

रिपुघातिनी, स्त्री, (रिपुं हन्तीति । हन + णिनिः ।) लताविशेषः । कुमुद इति भाषा । यथा,

"कुपिका बहुविस्तीर्णा कुपिका रिपुघातिनी ।"

इति शब्दचन्द्रिका ।

रिम्फ, श ष वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) नोपधः । श ष, रिम्फति रिरिम्फ । धनमसुराद्रिरयमित्यन्ये । इति दुर्गादासः ।

रिप्फं, क्ली, लग्नापेक्षया द्वादशराशिः । यथा,—

"कर्मस्थानञ्च दशमं खं मेषूरणमास्पदम् ।
छिद्राख्यमष्टमं स्थानं रिप्फाख्यं द्वादशं स्मृतम् ।"

तत्र चिन्तनीयं यथा,—

"प्राप्तायावय चिन्तयेद्भवगृहे रिप्फेऽथ मन्त्रिव्ययौ
सौम्यस्वामियुतेक्षितैरुपचितिर्नष्टैर्व्ययो घातक-त्रयात् ।"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

रिप्रः, त्रि, (रीङ् स्रवणे + "लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ।" उणा० ५ । ५५ । इति रप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वः । प्रत्ययस्य पुट् च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७८ । १ ।

"प्रभृताति रिप्रमविरस्य तान्वा ।'
"रिप्रं अनुपादेयत्वेन पापरूपम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ क्ली, पापम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । १७ । १० ।

"विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ।"
"देवीर्देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रिप्रं पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति अपनयन्तीति यावत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः । यथा,—

"क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरम् ।
यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।"

इति भवदेवभट्टोक्तशुश्रूषिकापद्धतिः ।

"रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः ।" इति तट्टीकायां गुणविष्णुः । "स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु । किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः ।" इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । ३५ । १९ ॥
"रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु ।" इति ऋक्भाष्ये सायणः । १० । १६ । ९ ।)

रिभ, कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) नीचस्तुरवम् । रिभति रेभः । इति दुर्गादासः ।

रिफ, श कथें । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) श, रिफति । अन्नौ दानवाचिहिंसानिन्दायुद्धानि । इति दुर्गादासः ॥

रिभ, ङ गजाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ङ, रिभते । इति दुर्गादासः ॥

रिभ, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) रिरेभः । इति दुर्गादासः ॥

रिमेदः, पुं, अरिमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रिरी, स्त्री, पित्तलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥

रिश, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ङ, रिशते । गत्यां गतिः । इति दुर्गादासः ॥

रिश, ओ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ओ, अरिक्षत् । श, रिशति । रेष्टा । इति दुर्गादासः ॥

रिश्यः, पुं, (रिश्यते हिंस्यते इति । रिश + क्यप् ।) मृगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रिष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेषति । इति दुर्गादासः ॥

रिषिः, पुं, ऋषिः । अवन्ति यान्ति संसारपारं गच्छन्ति ऋषयः । ऋषी ङ गतौ नाम्नीति किः । रिषिवद्ध्वाविदन्त । विद्याविद्याविदग्धमनयो रिषयः प्रसिद्धाः । इति प्रयोगात् । दन्त्यो ऋषी च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रिष्टं, क्ली, (रिष + क्तः ।) क्षेमम् । कल्याणम् । अशुभम् । अमङ्गलम् । (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८९ ।

"स्थालीपिधाने यत्रापि दर्व्यो दर्व्यापयेन वा ।
यदि तत्र हि रिष्टानामशेषाणां समाश्रयः ।")
अभावः । नाशः । इत्यमरभरतौ । अशुभस्याभावः । इति केचित् । इति भरतः । पापम् । इत्यजयः । तद्वति, त्रि ।

रिष्टः, पुं, (रिष + क्तः ।) खड्गः । फेनिलः । स तु रक्तशिग्रुः । इति मेदिनी । टे, १७ ॥

रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव । स्वार्थे कन् ।) रक्तशिग्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रिष्टिः, पुं, (रेषति हिनस्तीति । रिष + क्तिच् ।) खड्गः । इति मेदिनी । टे, २७ ॥

रिष्टिः, स्त्री, (रिष + क्तिन् ।) अशुभम् । इति मेदिनी । टे, २७ ॥ शस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति । रिष + क्यप् ।) मृगविशेषः । यथा,—

"ऋष्य ऋश्यो रिश्यो रिष्य एणः स्यादेककोऽपि च ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

रिह्वः, त्रि, (रिह वधे + "[illegible]
उणा० १ । १५३ । इति [illegible]
घातकः । इति [illegible]

रिह, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेहति । इति दुर्गादास[illegible]

री, ओ ङ ष स्रवणे । इति [illegible]
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) [illegible]
ङ ष, रीयते यतः । इति दुर्गादासः ।

री, श रवे । वधे । गतौ । इति क[illegible]
(क्र्या०-प्वा०-पर०-सक०-अनिट् । [illegible]
ति, रिणाति रीणः रिणीः । [illegible]
च कारन्नात्री री गतिरेषणे । [illegible]
अन्यैरिति हलायुधः । [illegible]
इति शब्दार्थे अनुमता । इति [illegible]

री, स्त्री, (री + क्विप् ।) [illegible]
वल्ली । रवः । गतिः । [illegible]

रीष्मा, स्त्री, कुत्सा । यथा । [illegible]
जुगुप्सा च कुत्सया कुत्सितं [illegible]
व्याप्तिः । अथवा लज्जायां [illegible]
कुत्सायां प्रयुज्यत इति [illegible]
भरतः ।

रीठा, स्त्री, रीठाकरञ्जः । इति [illegible]

रीठाकरञ्जः, पुं, अस्य नामान्तराणि । [illegible]
गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रैठ [illegible]
अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजः [illegible]
सोमवल्कः १० फेनिलः ११ । [illegible]
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । [illegible]
[illegible]
राजनिर्घण्टः ।

रीढकः, पुं, पृष्ठवंशः । इति हेमचन्द्रः ।

रीढा, स्त्री, (रिह वधे + बाहुलका[illegible]
अवज्ञा । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ।

रीणं, त्रि, (री + क्तः । ओदितश्च [illegible]
क्षरितम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । [illegible]

रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा ।)
(तत्पर्यायगुणा यथा,—
"पित्तलन्वारकूटं स्यादारो [illegible]
राजरीतिश्च कथिता [illegible]
रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशद[illegible]
पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः [illegible]
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे [illegible]
प्रचारः । स्यन्दः । इत्यमरः । १ ।
२ । १६ । लोहकिट्टम् । इति मेदि[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । गतिः । स्वभावः । [illegible]
रूपम् २ [illegible] ३ भावः [illegible]
प्रकृतिः ६ [illegible] ७ [illegible]
सर्गः १० निसर्गः ११ शीलम् १२ ।
संसिद्धिः १४ । इति हेमचन्द्रः ।
कथासरित्सागरे । १४ । ६९ ।
"[illegible]

: । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३१ । १६ ।
"रीत रीति: ..."
"रीत रीति: ... सुनिरिव ।" इति
... ।) गाढ़ता । इति वामन-
... गुणाधिक्येन गद्यमाला ।
... परिकीर्तिता: ।"
... यथा,—
... मतं प्रचुरम् ।
... प्रमाद: परिकीर्तित: ॥
... परिकीर्तितम् ।
... तदभिधीयते ।
... प्रगमगुणगागरम् ।"
... यथा,—
... विवादयेत् ।
... सुन्दरयोषमागम: ।"
... यथा—
... नापिदन्तविदो जना: ।
... सुधाभावामृतरसा स्वर्गे पिपासव: ॥
... स्यादुदरगुणप्रागभास्वरम् ।
... पदे पादे विधीयते ।
... समासादिमध्यान्तसङ्गमम् ।" ॥
... रीतिमयामुदाहरणानि ।
... प्रसतजटाजूटाग्रनाग्रतुष्यदि-
... तिसम्भृतिचमत्कारस्फुरत्-
... ।
... विदधती चित्ते गिरीश-
प्रभो-
... भगवती लज्जावती
पार्वती ॥
... यथासमा ।
... यामिनीकान्तं कृतान्तमिव मन्यते ॥
... सन्तापमिदन्तयेरस्या:
किं तालवृन्तं तरलीकरोषि ।
उत्ताप एषोऽन्तरतापहेतु-
र्नवाभ्रुयो नयनजापगेय: ।"
इति काव्यचन्द्रिका ।
अस्या अन्यद्विवरणं साहित्यदर्पणे ९ परिच्छेदे
द्रष्टव्यम् ।)
...कं, क्ली, पुष्पाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
...का, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका
...पित्तलञ्च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५७।८।
"...सीसकभागा: कांस्य द्वौ तु रीतिका-
भाग: ।
...यकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघात: ।")
...पुष्पं, क्ली, (रीते: पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-
...कृतित्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमर: । २ ।
... । १०३ ॥
..., चर च चौवे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) चर, अरिरीवत् । च,
रीवति रीवते । चीवी ग्रहणसंवरणयो: । इति
दुर्गादास: ॥

रु, ङ रवे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, रवते । इति दुर्गा-
दास: ॥
रु, ल शब्दे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ल, रौति रवीति पक्षी ।
इति दुर्गादास: ॥
रु:, पुं, शब्द: । इत्येकाक्षरकोष: ॥
रुक:, त्रि, बहुप्रद: । इति शब्दमाला ॥
रुक्, [च्] स्त्री, (रुच्+भावे क्विप् ।) शोभा ।
(यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"इधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बूनदै-
र्विनोदितदिनक्लमा: कृतरुचश्च जाम्बूनदै: ।")
द्युति: । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
"विपति योऽशुयमं विततां हरद्-
हृदतिकामिव रौचनिकीं रुचम् ।")
इच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १२४ । २८ ।
"नानाबुद्धिरुचो लोके मनुष्यानूनमिच्छसि ।
यदीतु स्वगुणै: सर्व्वांस्तेनापि दयित: शुभ: ।"
तेज: । यथा, रघु: । ८ । ६ ।
"अनुयय्यौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ।")
शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुक्, [ज्] स्त्री, (रुज्+क्विप् ।) रोग: । इत्य-
मर: ।२।६।५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ ।१।८।
"दोषस्य दृष्ट्वा गुरु लाघवं यथा
भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ।"
रुजति पीडयतीति । पीडादायके, त्रि । यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
"प्रयान्तं देवकीपुत्त्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयु: शस्त्रपाणय: ।"
अथवा परस्य वीराणां रुक् येभ्य इति ॥)
रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुज: प्रतिक्रिया निर-
सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमर: । २ । ६ । ५० ॥
रुक्मं, क्ली, (रोचते शोभते इति । रुच्+"युजि-
रुचितिजां कुश्च । उणा० १ । १४५ । इति
मक् कवर्गश्चान्तादेश: ।) काञ्चनम् । (यथा,
रामायणे । २ । ७० । २१ ।
"रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोड़शाश्वशतानि च ।
सत्कृत्य कैकयीपुत्त्रं केकेयो धनमादिशत् ।")
धुस्तूरम् । इत्यमर: । लौहम् । इति मेदिनी ।
मे, २८ । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कृष्णायसं काललौहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमप्यथ ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (वर्णे,
पुं । इति उज्ज्वलदत्त: । १ । १४५ । दीप्तिशालिनि,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
"दिवि रुक्म इवोपरि ।"
"दिवि द्युलोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव ।"
इति तद्भाष्ये सायण: ।)
रुक्मकारक:, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।
कृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।

स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकार: । इत्यमर: । २ ।
१० । ८ ॥
रुक्माङ्गद:, पुं, राजविशेष: । यथा । अस्ति
कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
र्दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदी-
तीरे समावेशितकटको वर्त्तते । इत्यादि हितो-
पदेशे १ परिच्छेद: ॥
रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णोऽस्त्यस्या इति । रुक्म+
इनि: । ङीप् ।) कृष्णमहिषीविशेष: । तत्प-
र्य्याय: । ईः २ रमा ३ सिन्धुजा ४ मामा ५
चला ६ पौरा ७ चपला ८ वृषाकपायी ९
चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मी: १२ पद्मालया
१३ पद्मा १४ कमला १५ श्री: १६ हरिप्रिया
१७ । इति जटाधर: ॥ अस्या विवरणं यथा,
"विदर्भराजो धर्म्मात्मा भीष्मको नाम धार्म्मिक: ।
बभूवुस्तस्य पुत्त्रास्तु नाम्ना रुक्मादय: शुभा: ॥
तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
कमलांशेन सम्भूता सर्व्वलक्षणशोभिता ॥
राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
साक्षाल्लक्ष्मीस्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्व्वति ।"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्याय: ॥ * ॥
(रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहघोषणा
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीहरणं कृतायाश्च तस्यां
यादवै: सह राज्ञां तुमुलयुद्धादिकं हरिवंशे ।
११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नारदस्य रुक्मिण्यै
पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अस्या: सन्ततिनामानि
यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
"——————रुक्मिणीतनयान् शृणु ।
प्रद्युम्न: प्रथमं यज्ञे शम्बरान्तकर: सुत: ॥
द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथ: ।
चारुभद्रश्चारुगर्भ: सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥
सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ।
चारुबाहु: कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ।")
स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
रुक्मिणीव्रतं, क्ली, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
विशेष: । यथा,—
सूत उवाच ।
"जामदग्न्य: समाकर्ण्य रमां तां पुत्त्रगर्हिणीम् ।
कल्केरभिमतं बुद्धा कारयद्रुक्मिणीव्रतम् ॥
व्रतेन तेन च रमा पुत्राढ्या सुभगा सती ।
सर्व्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
शौनक उवाच ।
विधानं ब्रूहि मे सूत व्रतस्यास्य च यत् फलम् ।
पुरा केन कृतं धर्म्म्यं रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ॥
सूत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन् ! राजपुत्री शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी ।
अवगाह्य सरोनीरं सोमं परममाप्लुत ॥
सा सखीभि: परिवृता देवयान्या च संगता ।
शम्भुभीत्या समुत्थाय पर्य्यधुर्व्वसनं द्रुतम् ॥
तत्र शुक्रस्य कन्या या वस्त्रव्यत्यासमाकुल: ।
संस्तस्य कुपिता प्राह वसनं त्यज भिक्षुकि ! ॥

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वाससा बद्ध्वा कूपे क्षिप्त्वा गता
गृहम् ।
तां कूपमध्ये रुदतीं जलार्थी नहुषात्मजः ।
करे स्पृश्य समुद्धृत्य प्राह का त्वं वरानने ॥
सा शुक्रपुत्री वसनं परिधाय ह्रिया भिया ।
शर्म्मिष्ठया कृतं सर्व्वं प्राह राजानमीयती ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वाशुभ्रष्य शोभनाम् ।
आश्वास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादृतः ॥
सा गत्वा भवनं शुक्रं प्राह शर्म्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्रं वृषपर्व्वाह सान्त्वयन् ॥
दण्डं मां दण्डय विभो रोषो यद्यस्ति ते मयि ।
शर्म्मिष्ठां वाप्यपकृतां कुरु यन्मनसेप्सितम् ॥
राजानं प्रणतं पादे पितुर्दृष्ट्वा वचाब्रवीत् ।
देवयानी स्वियं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानीय तदा राजा दास्ये तां विनियुज्य सः ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
ततः शुक्रस्तमानीय ययातिं प्रतिलोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तया सह ॥
दत्त्वा प्राह शुभं विप्रोऽप्येनां राजसुतां यदि ।
शयने नयसे सद्यो जरा त्वामुपभोक्ष्यति ॥
शुक्रस्यैवं वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अदृश्यां स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
सा शर्म्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
नित्यं दासीशताकीर्णा देवयानीन्तु सेवते ॥
एकदा सा वनगता रुदती जाह्नवीतटे ।
विश्वामित्रं मुनिं सा तं ददर्श स्त्रीभिरावृतम् ॥
व्रतिनं पुण्यगन्धाभिः सुरूपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं माल्यधूपदीपोपहारकैः ॥
निर्म्मायाष्टदलं पद्मं वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापोतैश्चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निर्म्मितगृहे स्वर्णपट्टैर्विचित्रिते ।
निर्म्मितश्रीवासुदेवं नानारत्नविघट्टितम् ॥
पौरुषेण च सूक्तेन नानागन्धोदकैः शुभैः ।
पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैर्यामक्तैर्हिमैरितैः ॥
स्नापयित्वा भद्रपीठे कर्णिकायां प्रपूजयन् ।
पञ्चभिर्दशभिश्चापि षोडशैरुपचारकैः ॥
पाद्यमर्घ्यश्रमहरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृहाण परमेश्वर ॥
दूर्व्वाचन्दनगन्धाढ्यमर्घ्ययुक्तं प्रयत्नतः ।
गृहाण रुक्मिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानातीर्थाद्भवं वारि सुगन्धि सुमनोहरम् ।
गृहाणाचमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकुसुमगन्धाढ्यं सम्भ्रथितमुत्तमम् ।
वक्षःशोभाकरं चारु माल्यं जय सुरेश्वर ॥
तनुसन्तानसन्तानरचितं वसनं हरे ।
गृहाणावरणं शुद्धं निरावरण सश्रिय ॥
यज्ञसूत्रमिदं देव प्रजापतिविनिर्म्मितम् ।
गृहाण वासुदेव त्वं रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नसमायुक्तं स्वर्णमुक्तादिघट्टितम् ।
श्रिया सह देवेश गृहाणाभरणं मम ॥
दधिचोरगुडक्षामादिपूपतद्दुकसङ्कान् ।
गृहाण रुक्मिणीनाथ मनायं कुरु मां प्रभो ॥
कर्पूरागुरुगन्धाढ्यं परमानन्ददायकम् ।
धूपं गृहाण वरद वैदर्भ्या प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां संसारध्वान्तनाशनम् ।
दीपमालोकय विभो जगदालोकनादर ॥
श्यामसुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर चतुर्भुज ।
प्रपन्नं पाहि देवेश रुक्मिण्या सहिताच्युत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा मुनिं नत्वा सुदुःखिता ।
शर्म्मिष्ठा भिन्नवचना कृताञ्जलिरुवाच ताः ॥
शर्म्मिष्ठोवाच ।
राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
चातुमर्हथ हे देव्यो व्रतेनानेन कर्म्मणा ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च क्रियन्
क्रियन् ।
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शर्म्मिष्ठा लब्ध्वा स्वामिनमीश्वरम् ।
सूत्वा पुत्रान् सुसन्तुष्टा सम्भूत् स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं लेभे रामं राघवनायकम् ॥
इहदश्वप्रसादेन कृत्वेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखमुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
मङ्गलं करे बद्ध्वा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
भुक्त्वा हविष्यं चीरान्नं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
प्रसूते पृथिवीं सर्व्वामपूर्व्वा स्वजनैर्वृता ।
सा पुत्रौ सुषुवे साध्वी मेघमालवलाहकौ ॥
देवानामुपकर्त्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥
व्रतवरमिति कृत्वा सर्व्वसम्पत्समृद्धा
भवति विदिततत्त्वा पूजिता पुण्यकामा ।
हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकतामा
व्रजति गतिमपूर्व्वां ब्रह्मविद्भिरगम्याम् ॥”
इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥

रुक्मिदर्पः, पुं, (रुक्मिणि भीष्मकपुत्रे दर्पो यस्य सः । तस्य रुक्मिनाशकत्वात् ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥

रुक्मिदारी, [न्] पु, (रुक्मिणं दारयतीति । दृ + णिच् + णिनिः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुक्मिभित्, [द्] पु, (रुक्मिणं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

रुक्मी, [न्] पुं, (रुक्मो वर्णविशेषोऽस्यास्तीति । रुक्म + इनिः ।) भीष्मकराजज्येष्ठपुत्रः । यथा,
“राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्यैका रुचिरानना ॥
रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ।
(रुक्मिणीहरणानन्तरं कृष्णेन सहास्य युद्धादिविवरणं हरिवंशे ११७ अध्याये तथा प्रद्युम्नेन सहास्य कन्यापरिणयवृत्तान्तः अनिरुद्धेन सहास्य पौत्र्याः परिणयस्तु अनुशासनस्य ११८ अध्याये [illegible]
वम् ॥)

रुक्मिश [न्] स्त्री, सन्धम् । [illegible]

रुग्नः, त्रि, चरितम । [illegible]
रोगादिकभग्नत्वेन नियतः । [illegible]
(भीरुमः । तद्यथा, [illegible]
“दोषधातुमलादीनां येना [illegible]
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रुचः [illegible]
इति भावप्रकाशस्य [illegible]

रुग्णः, त्रि, (रुज् + क्तः । [illegible]
रोगादिना कुटिलीकृतः । [illegible]
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । [illegible]
“तया जिह्मीकृतः शोकरु-
ग्णो संसारमेव गतः [illegible]”)
रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच, ङ ऋ दीप्तिप्रकाशयोः । इति
(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) [illegible]
रागविशेषः । तत्र यशायुराभव [illegible]
स्नम् । ङ, रोचते चन्द्रं कुसुमे । ऋ,
इति दुर्गादासः ॥

रुचकं, क्ली, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + [illegible]
चापि ।” उणा० २ । ३२ । इति [illegible]
काचारम् । अभ्यामरणम् । [illegible]
वेतम् । (यथा,—
“सौवर्चलं स्यादुचकमग्न्यं [illegible]
तथास्य गुणाः ।
“रुचकं रोचनमेदि दीपनमास्यरम [illegible]
सुक्षेत्रं वातनुदातिपित्तलं विशद
उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाह [illegible]
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे [illegible]
माङ्गल्यद्रव्यम् । (यथा, भागवते ।
“हारेण च महार्हेण रुचकेन च
“रुचकेन मङ्गलदर्पेण ।” इति श्रीधर [illegible]
इति मेदिनी । के, १४६ । [illegible]
शब्दरत्नावली ॥ रोचना । [illegible]
हेमचन्द्रः ॥ वलयम् । इति हारावली [illegible]
दिक् । यथा, बृहत्संहितायाम् ।

रुचके हारं न शुभरसत्रतोऽन्यानि [illegible]
“रुचकं मातुलुङ्गकम् ।” [illegible]
२ । ३० ।)

रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + [illegible]
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । [illegible]
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । [illegible]
“स्त्रीवेन भवति रुचः
सौरेय शशः कुलेन रुचकश्च ।
पर्व्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
“त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचक [illegible]
स्तम्भः । यथा, बृहत्संहितायाम् [illegible]
२८ ।

"सतन्तुरश्मौ रुचवो
मयोऽशाम्बिदिंवस्तो दिगन्तः ।")
...ची, (रुच् + क्विप् । पक्षे टाप् ।) दीप्तिः ।
...। रुच्छा । (यथा, महाभारते । ३।४।१३।
"तदै तस्मै न रुचामभ्युपैति
मनसाहं सममनाः सत्यो ।")
...रुचाशुकशाक । इति शब्दरत्नावली ॥
...ची, (रुच्यते इति । रुच् + "इगुपधात्
...।" उणा॰ ४ । ११८ । इति इन् । गत्व
...।) अभिष्वङ्गः । अनुरागः । आसक्तिः ।
...। (यथा, किराते । १० । ६२ ।
"रुचिकरमपि नार्थवद्भूव
स्तिमितसमाधिशुचौ पृथात्मजे ।"
...न्नौ रुचिकरो गुणः श्रीमनो वह्निदीपनः ।"
...ति वैद्यकराजवल्लभे मधगुणव्याख्यायाम् ।)
...भिलाषः । गभस्तिः । किरणः । इत्यमर-
...णौ । शोभा । इति मेदिनी । (यथा,
...। ५ । ६० ।
"लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी
...कोऽपि स्तनमदधिं विजहाति चन्द्रः ।")
...चा । इति हेमचन्द्रः । गोरोचना । इति
...ट्नर्घण्टः । आलिङ्गनविशेषः । तत्पर्य्यं
...। नायिकाया नायकस्य गंहरे जान्वो-
...र्य्युपविश्य वक्षसि वक्षो दत्त्वा यदवस्थानम् ।
...ऽ कामशास्त्रम् ॥
...पुं, (रोचते शोभते इति । रुच् + इन् ।
...किन् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
...पिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

...रुचिः प्रजापतिः पूर्व्वं निर्म्ममो निरहङ्कृतिः ।
...मितभाषी च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
...मग्निमनिकेतमेकाहारमनाश्रयम् ।
...मुक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो मुनिम् ॥

पितर ऊचुः ।

...कस्मात् त्वया पुण्यो न कृतो दारसंग्रहः ।
...र्गापवर्गहेतुत्वाद्बन्धस्तेनानिशं विना ॥
...ही समस्तदेवानां पितॄणाञ्च तथार्हणाम् ।
...णाममतिथीनाञ्च कुर्व्वन् लोकानवाप्नुते ॥
...स्वाहोच्चारणतो देवान् स्वधोच्चारणतः पितॄन् ।
...भजत्यन्नदानेन भूतादीनतिथीनपि ॥
...त्वं दैवाद्बाद्धव्यं बन्धमस्मादृणादपि ।
...प्राप्नोषि मनुष्यर्षिभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥
...त्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितॄंस्तथा ।
...शरीरश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥

रुचिरुवाच ।

...परिग्रहोऽतिदुःखाय पापायाधोगतेस्तथा ।
...भवतो मया पूर्व्वं न कृतो दारसंग्रहः ।
...आत्मनोऽशुद्धिवसं यदात्मा निगृह्यते ।
...मलपङ्कदिग्धोऽपि चित्ताम्भोभिर्व्वरं हि तत् ।"

इत्यादि ।

पितर ऊचुः ।

"युक्तं प्रक्षालनं कर्त्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।
...रेतु लेपाय मार्गोऽयं यत्र त्वं पुत्र वर्त्तसे ।"

इत्यादि ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"स तेन पितृवाक्येन भृशमुद्विग्नमानसः ।
कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिबभ्राम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पितृवाक्याग्निदीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥
किं करोमि क गच्छामि कथं मे दारसंग्रहः ।
क्षिप्रं भवेत् पितॄणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयामीमं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिव्यं तपस्तेपे स वैधसम् ।
दिदृक्षुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः प्रदर्शयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽस्मीत्युच्यतामभिवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रणिपत्याह ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
पितॄणां वचनात्तेन यत् कर्त्तुमभिवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छितम् ।
प्रजापतिस्त्वं भविता स्रष्टव्या भवता प्रजाः ॥
सृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्र समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
कृत्वा कृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।
कामञ्चैममभिध्याय क्रियतां पितृपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेप्सितम् ।
पत्नीं सुतांश्च सन्तुष्टाः किं न दद्युः पितामहाः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्यृषिर्व्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पितॄन् विप्रः स्तवैरेभिरथादृतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मको रुचिः ॥"

रुचिकृतपितृस्तोत्रं यथा,—

रुचिरुवाच ।

"नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदैवतम् ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये श्राद्धेषु स्वधोत्तरैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
श्राद्धैर्म्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
श्राद्धेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्ऋद्धिमात्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् मर्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
श्राद्धेषु श्रद्धयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्तेऽरण्यवासिभिः ।
वन्यैः श्राद्धैर्यताहारैस्तपोनिर्द्धूतकल्मषैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतधारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कव्यैरशेषैर्विधिवल्लोकद्वयफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
स्वकर्म्माभिरतैर्नित्यं पुष्पधूपान्नवारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे ये शूद्रैरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ज्ञाताः सुकालिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते सुधाहारास्त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विविधैर्नागैः कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्म्मन्त्रैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥

पितॄन्नमस्ये निवसन्ति साक्षाद्
ये देवलोकेऽथ महीतले वा ।
तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥
पितॄन्नमस्ये परमार्थभूता
ये वै विमाने निवसन्त्यमूर्त्ताः ।
यजन्ति यानस्तमला मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥
पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
पशून् धनानि च बलं गृहाणि ॥
सूर्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रबिम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
र्गन्धादिना पुष्टिमतो व्रजन्तु ॥
येषां हुतेऽग्नौ हविषा च तृप्ति-
र्ये भुञ्जते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
ये खड्गमांसेन सुरैरभीष्टैः
कृष्णैस्तिलैर्दिव्यमहोरगैश्च ।
कालेन शाकेन महर्षिवर्य्यैः
संप्रीणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥
कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव येषाममरार्च्चितानाम् ।
तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुष्प-
गन्धादिभोज्येषु मयाहृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्च्चां
मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तुष्टिम् ॥
पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो
ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्पगन्ध-
धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ।

तथाग्निहोत्रेण च यान्ति तृप्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यतितृप्तिहेतो-
रश्नन्ति कव्यानि शुभाहृतानि ।
तृप्ताश्च ये भूतिसृजो भवन्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोग्रान्
निर्णाशयन्त्वशिवं प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशपूज्या-
स्तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।
व्रजन्तु तृप्तिं श्राद्धेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे
दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
ऊर्द्ध्वमप्यर्यमा रक्षेत् कव्यवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वभुगाराध्यो धन्यो धर्म्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्पदः कर्त्ता कल्यः कल्यतराश्रयः ।
कल्यताहेतुरनघः षडिमे ते गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा धाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महान् महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः ।
पितॄणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत् पितृगणा यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽत्र तृप्तास्तुष्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"इत्थं स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिरुच्छ्रितः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनव्याप्तिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अमूर्त्तानाञ्च मूर्त्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणां तथान्येषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाञ्च नेतारः सूर्य्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान् नमस्याम्यहं सर्वान् पितॄनप्युदधौ च ॥
नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्च वाय्वग्न्योर्नभसस्तथा ।
द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
स्वायम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमाधारान् पितृगणान् योगमूर्त्तिधरांस्तथा ।
नमस्यामि तथा सोमं पितरं जगतामहम् ॥
अग्निरूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितॄनहम् ।
अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
ये तु तेजसि ये चैते सोमसूर्य्याग्निमूर्त्तयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु स्वधाभुजः ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तमाः ।
निश्चक्रमुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितञ्च यत्तेन पुष्पगन्धानुलेपनम् ।
तद्भूषितानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तमूचुर्मुनिसत्तमम् ।
वरं वृणीष्वेति स तानुवाचानतकन्धरः ॥
साम्प्रतं सर्गकर्त्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीप्सामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अद्यैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याञ्च पुत्रो भविता भवतो मुनिसत्तम ! ॥
मन्वन्तराधिपो धीमांस्त्वन्नाम्नैवोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
क्षीणाधिकारो धर्म्मज्ञ ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स्तोत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगानात्मज्ञानमथोत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमैश्वर्य्यं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभिवाञ्छितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः ।
पितृणामाशयां तृप्तिं स्तव्याः स्तोत्रेण मानवैः ॥
श्राद्धे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवम् ।
पठिष्यति द्विजाग्र्याणां भुञ्जतां पुरतः स्थितः ॥
स्तोत्रश्रवणसम्प्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरक्षयं श्राद्धं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥
यद्यप्यश्रोत्रियं श्राद्धं यद्यप्युपहतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अश्राद्धार्हैरुपहृतैरुपहारैस्तथा कृतम् ।
अकालेऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
अश्रद्धया वा पुरुषैर्दम्भमाश्रित्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये श्राद्धं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
यत्रैतत् पठ्यते श्राद्धे स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते तृप्तिस्तत्र द्वादशवार्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशाब्दानि तृप्तिमेतत् प्रयच्छति ।
शिशिरे द्विगुणाब्दानि तृप्तिं स्तोत्रमिदं शुभम् ॥
वसन्ते षोडश समास्तृप्तये श्राद्धकर्म्मणि ।
ग्रीष्मे च षोडशैवैतत् पठितं तृप्तिकारकम् ॥
विकलेऽपि कृते श्राद्धे स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु तृप्तिरस्माकमक्षया जायते रुचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं श्राद्धकाले प्रयच्छति ।
अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं ...
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेततिष्ठ...
सन्निधानं कृते श्राद्धे ...
तस्मादेतत्त्वया श्राद्धे ...
श्रावणीयं महाभाग ...
इति मार्कण्डेयपुराणे ...

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थौ ...
प्रम्लोचा नाम तन्वङ्गी ...
सा चोवाच महात्मानं रुचिं ...
प्रश्रयावनता सुभ्रूः प्रम्लोचा वै वरा...
अतीवरूपिणी कन्या मत्सुता ...
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ।
तां गृहाण मया ...
मनुर्महामतिस्तस्यां समुत्पत्स्यते ।"

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेति तेन चाप्युक्ता ...
उज्जहार ततः कन्यां ...
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिसत्तम ...
जग्राह पाणिं विधिवत् ...
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे ...
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ...
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयो...
तनयाश्च नृपाश्चैव ते सम्यक् कथिता...
धर्म्मवृद्धिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवा...
नृणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे ...
पितृस्तवं तथा श्रुत्वा ...
सर्वान् कामानवाप्नोति ...
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तर-
नामके ९६ । ९७ अध्यायौ ...

रुचितं, त्रि, (रोचते इति । रुच् + "कृषिकुटिभ्यः कितच् ।" उणा० । इति कितच् ।) मिष्टम् । (रुच् + क्तः । अभिरुचितः । ... भारते । ५ । १०० । १६ ।
"सागरे कश्चिदपि रुचितं ...
स्त्री, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । यथा, महाभारते । १ । ११८ । ...
"कस्यचिद् यथामेवा रुचितं ...

रुचिफलं, क्ली, (रुचिजनकं फलं यस्य ।) ... कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिरं, क्ली, (रोचते इति । रुच् + ... रुचीति ।" उणा० १ । ५१ । ... मूलकम् । कुङ्कुमम् । लवङ्ग... निर्घण्टः ॥ (पुं, धर्म्मविराड्... वंशे । २० । २१ ।
"पुत्राः ...
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिदाश्वो...

रुचिरं, त्रि, (रुच् + किरच् ।) ... मरः । (यथा, कामन्दकीय...
"उद्भासितध्वजपटा तव ...

…त् कृमि न शशाम मे इन्द्रमाय-
मालोना: ।")

…। इत्युणादिकोषः ॥

…स्त्री, (रोचते इति । रुच्+क्विप् । …प् ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ …सुगन्धद्रव्यविशेषः । अस्य गन्धपौदा… …दिकं शब्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

…कः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽङ्गम् ।) …ालम: । इति राजनिर्घण्टः ॥

…श्वः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽश्वो यस्य ।) …विशेषः । स तु देवारिः असुरः । यथा,—
…ो भूपालनोपाली धनवते कुरु मे वधः ।
…राजसुतौ शान्तौ देवादेरं महाइव ।"
इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

…रुधोटश्च ॥

…, त्रि, (रुच्यते इति । रुच्+"रुचि-
…भ्यां किप्यन् ।" उणा० ४ । १०८ । इति …यन् ।) मिष्टम्नु । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, …ते । १ । ४६ । पुष्पवर्गे ।
…लाकी वासना मान्द्रा रुचिष्यानल-
दीपनी ।")

…भप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ …था, हरिवंशे । २५४ । ८० ।
…एवौ कामये रुतुश्रो यशुपोऽसि पदे-
…भिः ॥
… एष रुचिष्यो मे वरो दानवसत्तम ! ॥")

…स्त्री, (रुचि+कृदिकारादिति ङीष् ।) …षः । यथा । रुक् रुची रुचयः समाः । …केकार्थसंग्रहः ॥

…स्त्री, (रोचते इति । रुच्+"राजसूयसूर्य-
…षोद्येति ।" ३ । १ । ११४ । इति क्यप्प्रत्ययेन …पातितम् ।) सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ …, पुं, (रुच्+क्यप् ।) कतकवृक्षः । शालि-
…न्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतिः । इति …मचन्द्रः । ३।६८१ ॥ सुन्दरे, त्रि । इत्यमरः ॥ …रुचिकरः । यथा,—
…पकं वर्णकरं रुच्यं मांसवृद्धकबलप्रदम् ।
…तावरोधि शालमं हृद्यं गुल्मगुलोमनम् ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभे दध्यगुणाख्यायाम् ॥)

…कन्दः, पुं, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) शूरणः । …ति राजनिर्घण्टः ॥

…, ओ भ ओ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ …तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ओ, रुग्णः । भ, …रुजति रोगी हस्तम् । औ, रोक्ता । इति …दुर्गादासः ॥

…, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

…ा, स्त्री, (रुज्+क्विप् । पक्षे टाप् ।) रोगः । …भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (पीड़ा । …यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४८ ।
"निपातात् तव शस्त्राणां शरीरे याभवद्रुजा ।

गया ते मामुयं वर्गं यत्रोढं भगुनन्दन ! ॥")
मेथी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥ कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुजाकरं, क्ली, (रुजां रोगं करोतीति । कृ+
टः ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । कृ+टः ।) व्याधिः । यथा । व्याधिव्याधी रुजाकरः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (व्याधिकारके, त्रि ॥)

रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह+अच् ।) धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुट, इ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, रुण्टति धनं चौरेण । इति दुर्गादासः ॥

रुट, ल ङ दीप्तिप्रतिहत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अक० च-सेट् ।) ल, अरुटत् । ङ, रोटते । प्रतिहतिः शोकादिना पातनं पुनर्घननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क रुषि । दुर्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥ इति दुर्गादासः ॥

रुट् [ष्] स्त्री, (रुष्+क्विप् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।१।७।२६ ॥ (यथा, भागवते । २।१८।३० ।
"स तु ब्रह्म ऋषेरंशे गतासुमुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोट्या निधाय पुरमागतः ॥")

रुट, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकं शोकः । इति दुर्गादासः ॥

रुठ, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अक०च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, रुण्ठति । आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्य्यम् । खोटः खोड़नम् । इति दुर्गादासः ॥

रुठ, ल ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अरुठत् । ङ, रोठते । प्रतीघातः शोकादिना पतनं पुनर्घननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुड्, [ष्] स्त्री, (रुष क्रुधि+क्विप् ।) रुट् । इति व्याकरणम् ॥

रुण्स्करा, स्त्री, सुखसन्दोह्या गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुण्डः, पुं, कबन्धः । इति जटाधरः ॥ (छिन्नमार-हस्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।
"तेनारोप्य स्थलं पृष्ठः स रुण्डः पुरुषोऽभ्यधात् ।
निहतच्छिन्नचरणो नद्यां क्षिप्तोऽस्मि शत्रुभिः ॥")

रुण्डिका, स्त्री, (रुण्डः कबन्धोऽस्त्यत्रेति । रुण्ड+ठन् ।) युद्धभूमिः । द्वारपिण्डिका । विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

रुतं, क्ली, (रु+क्तः ।) पशुपक्ष्यादीनां शब्दः । तत्पर्य्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वासितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १६ । २५ ।
"अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं
न तु गोमायुरुतानि केशरी ॥")

रुद, अ च इर् रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽश्रुविमोचनम् । अ च, रोदिति लोकः शोकात् । इर्, अरुदत् अरोदीत् । रोदिष्यमाणमात्मानमिति भट्टौ । आह्वानविशिष्टरोदनक्रियाव्याप्यत्वात् सकर्म्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥

रुदथः, पुं, (रोदितीति । रुद् रोदने+"रुदि-विदिभ्यां ङित् ।" उणा० ३ । ११६ । इति अथः । स च ङित् ।) कुक्कुरः । इत्युणादिकोषः ॥ शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुदन्तिका, } स्त्री, (रोदनं रुत् । तामन्ति अन्ति
रुदन्ती } बध्नाति+अच्+ङीष् । स्वार्थे कन् च ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्रवत्तोया २ सञ्जीवनी ३ अमृतस्रवा ४ रोमाञ्चिका ५ महामांसी ६ चणपत्री ७ सुधास्रवी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । कृमिरक्तपित्तकफश्वासमेहनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । अस्य स्वरूपं यथा,—
"चणपत्रसमं पत्रं क्षुपस्यैव तथाकृतिः ।
शिशिरे जलविन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः ।
"रुदन्ती वह्निकृद्वृष्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥"
इति राजवल्लभः ॥
(रोदनशीले, त्रि । यथा,—
"धरित्रि पुष्पाञ्जलिरेष तुभ्यं
सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।
इतीव रम्भा नमिताग्रमौलिना
भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दुना ॥"
इति प्रसिद्धम् ॥)

रुदितं, क्ली, (रुद्+क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥ तद्वति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३।२३।६ ।
"केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
रुदितञ्चावधूतञ्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥")

रुद्धं, त्रि, (रुधि+क्तः ।) नदीप्राकारादिना कृतवेष्टनम् । तत्पर्य्यायः । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ संवीतम् ४ आवृतम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । ३९ ।
"रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ॥")

रुद्रः, पुं, (रोदयतीति । रुद्+णिच्+"रोदेर्णि-लुक् च ।" उणा० २ । २२ । इति रक् । णेश्च लुक् ।) आदित्यपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४६ ।
"त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥")
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-मूर्त्तिः । यथा रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः । इति तिथ्यादितत्त्वे शिवपूजापद्धतिः ॥ स च ब्रह्मणः क्रोधरूपः सृष्टिकाले भ्रूमध्याज्जातः । तत्-गणः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ते संहार-कर्त्ता । इति भागवतम् ॥ * ॥ अथैकादश-रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अहि-र्ब्रध्नः ३ पिनाकी ४ …

महेश्वरः ७ वृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १० ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥ अपि च ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्मृताः ॥"
इति जटाधरः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्य्यवान् ।
त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्त्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

अग्निपुराणे त्वष्टृस्थाने कृत्तिवासाः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"अजैकपदहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानसानान्तु त्रिशूलवरधारिणाम् ।
कोटयश्चतुरशीतिस्तत्पुत्त्राश्चाक्षया मताः ॥
दिक्षु सर्व्वासु ये रक्षां प्रकुर्व्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्त्रपौत्त्रसुतास्त्वेते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
"प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्त्तत ॥
ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दवः ॥
ततस्तेभ्योऽश्रुबिन्दुभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् ।
सर्व्वांस्तानग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ॥
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ।
रुरोद सस्वरं घोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
रोदनाद्रुद्र इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अन्यानि सप्त नामानि पत्नीः पुत्त्रांश्च शाश्वतान् ।
स्थानानि चैषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भवः शर्व्वस्तथेशानः पशूनाम्पतिरेव च ।
भीमश्चोग्रो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
सूर्य्यो जलं मही वह्निर्व्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्त्तयः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति प्रणमन्ति च ।
तेषामष्टतनुर्द्देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्च्चला तथैवोमा विकेशी च शिवा तथा ।
स्वाहा दिशश्च दीक्षा च रोहिणीति च
पत्नयः ॥
शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।
स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः
स्मृताः ॥"
इति कौर्म्मे १० अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,—
"स एव देवो भगवान् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
मोहादवेदनिष्ठास्ते यान्ति नरकं नराः ॥
वेदानुवर्त्तिनं रुद्रं देवं नारायणन्तथा ।
एकीभावेन पश्यन्ति मुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥"
इति च तत्रैव ११ अध्यायः ॥ * ॥

कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्य्यादीनि यथा,
"चुकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव हुताशनः ।
ततः कोपं स्वपुत्त्रेभ्यः ततमन्यायमित्यपि ॥
विचार्य्य परिवर्हेन्तं नियन्तुमुपचक्रमे ।
यत्नान्नियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
भ्रुवोर्म्मध्यादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरोद भगवान् भवः ॥
ब्रह्मोवाच कथं पुत्त्र रोदिषि त्वं महाबल ।
तन्मे कथय कामन्ते सद्यः सम्पादयाम्यहम् ॥
रुद्र उवाच ।
नामानि कुरु मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्-
गुरो ।
पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।
जानामि त्वां देवदेवं पूर्व्वं दत्तं वरं मम ।
सर्व्वं कर्त्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्व्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्रो रोदिषि त्वं ततो रुद्र इति स्मृतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये शृणु पुत्त्रक ॥
ऋतध्वजो मनुर्मन्युरूर्ध्वरेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदैव कल्याणं करिष्यसि महामते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ।
इन्द्रियाण्यसुहृद्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
धृतिर्धीरसिलोमा च नियुत् सर्पिरिलाम्बिका ।
इरावती स्वधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥
प्रजाः सृज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
ससृजे स प्रजा बह्वीर्भूतप्रेतपिशाचकान् ।
कूष्माण्डान् विकृताकारान् भैरवान् भीम-
नादिनः ॥
तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्विनाशकान्
बहून् ।
वारयामास पुत्त्र त्वं मा स्राक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ।
इति ते कथितो राजन् ! रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृतं भयम् ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥

प्रकारान्तरं यथा,—
"कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मणस्तेऽयं महामुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥
रुदन् वै सस्वरं सोऽथ द्रवंश्च द्विजसत्तम ॥
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं ...
नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच ...
रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदीर्धैर्य्यमावह ।
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वो रुरोद ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै ...
स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः ...
भवं शर्व्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्वि...
भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः ...
चक्रे ...
सूर्य्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव ...
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम ...
सुवर्च्चला तथैवोषा सुकेशी चापरा शि...
स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च ...

सूर्य्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः स...
पत्न्यः स्मृता महाभाग तदपत्यानि ...
येषां सूतिप्रसूतैश्च इदमापूरितं जग...
शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनो...
स्कन्दः सर्गोऽथ ...
एवंप्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्य्यामविन्द...
दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वं शरी...
हिमवद्दुहिता साभून्मेनायां द्विजस...
उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां भगवान् ...
देवौ धाता विधातारौ भृगोः
श्रियञ्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य ...
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्याय...
("द्वितीये हि युगे
दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिद्रु...
तपोविघ्नं शमीकर्त्तुं तपोविघ्नं ...
मन्यन् समर्थो वापि चाक्षे दक्षः प्र...
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजा...
प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः ...
पाशुपत्य ऋचो याश्च श्रेयसाहुतय...
यज्ञसिद्धिस्तत्स्ताभिर्हीनश्चैव स ...
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्धा दक्षव्यति...
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मनि...
सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तान...
बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत् प्रभु...
ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च
दाहव्यथा परीताश्च भ्रान्ता भूतग...
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीये...
रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ ...
कर्म्मपुत्त्रविशेषः । यथा, विष्णु...
१५ । १२२ ।
"तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामा...
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च ...
स्वनामख्यातः कविविशेषः । स च...
पुत्त्रः भावविलासप्रणेता । कवि...
पुत्त्रस्य भावसिंहमहीपतेः ...
स च ...
राजस्य षोड़शः पूर्व्वपुरुषः । ...
विलासे । १२४—१२६ ।

अन्यापदेशविनिवेशपिदग्धबुद्धि-
िभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात् ।
म्यादितो विविधभावविकाशभाजां
ीतै भूयं भवतु भावविलास एव: ॥
ानां मनुदेश रुद्रेण वाचिता शुभै: ।
ान्या लोकमालेयं केषां न कुरुते प्रियम् ॥
ाविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
ालापविदग्धानां मुदं निर्म्मातु निर्म्मिति: ॥")
चं, क्ली, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
देन सर्व्वाङ्गरक्षकम् । यथा,—
ामि रुद्रकवचमाद्यं प्राणस्य रक्षणम् ।
ीराख्यं महादेव रक्षार्थं देवनिर्म्मितम् ॥
रुद्रो मानसत: पातु पृष्ठत: पातु शङ्कर: ।
र्द्धं दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हर: ॥
: शिरो मे च पातु ललाटे नीललोहित: ।
पोचामक: पातु मुखे पातु महेश्वर: ॥
ोनाधिकायाच शिवायां शम्भुरव्यय: ।
ण्ठस्तु गले पातु बाह्वो: पातु पिनाकधृक् ॥
यं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
भौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्व्वं प्रजापति: ॥
ह पातु महादेव: पादौ पातु महेश्वर: ।
ं रक्षतु भूतेश: सर्व्वगात्राणि यत्नत: ॥
ुं शूलमहाङ्गं दिव्यास्त्रं रौद्रमेव च ।
म्माराच देवेशं रक्ष मां जगदीश्वर: ॥
ोभ्यो महद्भीताभ्यो रोगशोकार्द्देषु च ।
ेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
न सहुक्तैरा व्याधि: काम: क्रोध: क्षमी
दम: ।
[illegible] पि रक्षन्तु भुवनेश्वर ॥
ानिष्टं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायण: ।
मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥
ङ्गदकवचं महत: पापनाशनम् ।
हादेवप्रसादेन दुर्व्वास:परिकीर्त्तितम् ॥
तस्य पापदेहोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
तोति सुखमारोग्यं पुण्यमाकल्पमव्ययम् ॥
पार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
दार्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
[illegible]
[illegible], (रुद्रस्य गण: ।) शिवपार्षदगण: ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

षट्त्रिंशत्कोटयश्चैव रुद्रस्य सकला गणा: ।
वराहगजनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्याथ सेवायै मनुष्यभा इमे गणा: ॥"
इति कालिकापुराणे ३८ अध्याय: ॥
रुद्रचण्डी, स्त्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलोक्त-
देवीमाहात्म्यम् । यथा । "अस्य चण्डिका-
महामन्त्रस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् छन्द-
श्चण्डिका देवता रुद्रचण्डीजपे विनियोग: । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।
श्रीशङ्कर उवाच ।
चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं य: करोत्यपि ।
धनधान्यमवाप्नोति देवि चण्डीप्रसादत: ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेदागमसम्मताम् ।
नवाहतिफलं तस्य जायते नात्र संशय: ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहित: ।
सहस्राहुतियाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
कुजवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्मताम् ।
शताहुतिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षपुण्यफलं ध्रुवम् ।
शुक्रे देवि जगद्धात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
शेषं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहित: ।
शनिवारे जगद्धात्रि कोट्याहुतिफलं ध्रुवम् ॥
अतएव जगद्धात्रीं यस्तु चण्डीं समभ्यसेत् ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशय: ॥
धनं धान्यं प्रवालञ्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीपाठश्रवणादेव कुर्य्यात् सर्व्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचण्डी महाचण्डी चण्डमुण्डविखण्डिनी ।
चतुर्वक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वर्गा इत्यपि पाठ: ।
रक्तदन्ता वरारोहा महाशुम्भविमर्द्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्धात्री चण्डी च यामलोद्भवा ।
श्मशानवासिनी देवी घोरचण्डी भयानका ॥
शिवा घोरा रुद्रचण्डी महेशगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा कृष्णा महात्रिपुरसुन्दरी ॥
श्रीविद्या परमा विद्या चण्डी च वैरिमर्द्दिनी ।
दुर्गा दुर्गा शिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ॥
माहेशी बगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथैर्भूषिता कृष्णा चामुण्डा मुण्डमर्द्दिनी ॥
रणखड्गा चण्डघण्टा [illegible] ।
तारिणी भयहन्त्री च शिवा घोरा भयानका ।
विभूतिदा महाकाला [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नान्यस्तु पाठको देवी पठने नफला भवेत् ॥
नारद: पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
य: शृणोति वरारोहे मुच्यते सर्व्वपातकै: ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्व्वं पातकं दुर्गे मातृगमनपातकम् ।
चण्डालगमनाच्च यत् कन्यागमनपातकम् ॥
गुरुपत्नीगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
जन्मजन्मान्तरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
मुच्यते मुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति क्षणात् ॥
श्रवणं पठनश्चैव य: करोति वरानने ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
य: करिष्यत्यसौ वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पापैरेतै: समायुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अश्रद्धा ये प्रकुर्व्वन्ति ते च पातकिनो नरा: ।
रौरवे शृङ्खलायुक्ते कृमिकुण्डे भवन्ति वै ॥
कुम्भे कुण्डे ह्यौदनं यान्ति तैलपिष्टेन वै ।
तत: शिरश्छेदै: शाहिं विशायां जायते कृमि: ॥
अतु देवि महामाये पठेत् चण्डीं जपेदपि ।
नवावाविव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वरालय: ॥
प्रयाते मृतकस्य हरिद्वारे हरेर्हरे ।
पुण्यं पुण्यं भवेद्देवि मर्त्यं दुर्गे शिवे रमे ॥
शिवदायां शिवायां वै यच्च पुण्यं प्रभू शिवे ।
तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संशय: ॥
भवानी च भवानी च भवानीमुच्यते बुधै: ।
भकारस्तु भकारस्तु भकार: केवल: शिव: ॥
वाणी चैव जगद्धात्री वराणी इ भकारक: ।
[illegible] भकार: [illegible] ।
[illegible] दु:खनाशनं [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] महामाये शिवे रमे ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मनुष्यप्रिया मांसरता मनुष्यमांसबलिप्रिया ।
भद्रमत्ता सदा नित्या भूतप्रमथसङ्गता ।
मध्यभागा महारामा धान्यदा धनरत्नदा ।
वस्त्रदा मणिदा राज्यप्रदा विजयवर्द्धिका ।
मुक्तिदा सर्व्वदा चण्डी महाविपन्नाशिनी ॥
इमाञ्च चण्डीं पठते मनुष्यः
शृणोति भक्त्या परमां शिवस्य ।
चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः
पठेच्च गच्छेद्धरमन्दिरं शुभम् ॥
यद्‌यद्‌भोरयात् दुर्गे करोति धरणीतले ।
रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
रुद्रध्येया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्लभा ।
रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥
शिवचण्डी महारक्ता शिवप्रीतिगणान्विता ।
भैरवी परमा विद्या महाविद्या च षोड़शी ॥
सुन्दरी परमा विद्या महात्रिपुरसुन्दरी ।
गुह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्द्दिनी ॥
कृष्णा कृष्णस्वरूपा सा जननी मोहकारिणी ।
अतिलक्ष्मा महालक्ष्मा सर्व्वमङ्गलदायिनी ॥
घोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।
वगला वगला सिद्धिदायिका सर्व्वदा शिवा ॥
स्मृतिरूपा कीर्त्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।
विष्णुप्रिया शक्रपूज्या योगीन्द्रैरपि सेविता ॥
भयानका महालक्ष्मा देवी भयविनाशिनी ।
चण्डिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्व्वकामदा ॥
वाराही च वराहस्य इन्द्राणी शक्रपूजिता ।
माहेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥
चामुण्डा नारसिंही च नृसिंहशत्रुनाशिनी ।
सर्व्वशत्रुप्रशमनी सर्व्वारोग्यप्रदायिनी ॥
नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् श्रवणाज्जनः ।
इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।
आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥
महेशानि वरारोहे ब्रवीमि सत्यमुत्तमम् ।
अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥
मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।
दद्यात् कदाचिद्देवेशि सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अवन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।
अश्वमेधवाजपेयराजसूयशतैर्न वै ।
तृप्ताः स्युः पितरो देवास्तथा च सर्व्वदेवताः ॥
दुर्गे त्वां श्वस्मशीशानं रुद्रयामलपुस्तकम् ।
मन्त्रमचरसंस्थानं यः करोति नराधमः ॥
अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥
त्वमीरदाशिवचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।
सत्यमवीति वाक्येन मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ॥”
इति श्रीरुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रयामल-चण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रात् जात इति । जन्+डः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुण्यादयोऽस्य पारदशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटेव ।) लताविशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवहा ७ घना ८ ऐश्वरी ९ रुद्रलता १० सुपथा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३ शिवाह्वा १४ पत्रवल्ली १५ जटावल्ली १६ रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९ जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । श्वासकासहृद्रोगभूतरक्षोनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।
“सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”)
अतसी । इति रत्नमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी । इति शब्दरत्नावली ॥ पार्व्वती च ॥

रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) श्मशानम् । इति केचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतशेषविंशतिवर्षाणि । तेषां नामानि फलानि च यथा,—
“आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता ।
तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥
तृणधान्यानि पीड्यन्ते प्रौढ़े वर्षति वासवः ।
प्रवङ्गे पीड़िताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्त्तितम् ॥३॥
तोयपूर्णो भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजानः सर्व्वसाधारणे प्रिये ॥४॥
वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
अहिच्छत्रे कान्यकुब्जे विरोधी हविनाशकृत् ॥५॥
अभिभूतं जगत् सर्व्वं रोगैर्व्बहुविधैः प्रिये ।
मारुतैः पलदाहैश्च परिधाविनि शोभने ॥६॥
निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सुभिक्षं भवति प्रिये ।
प्रमादिनि जनोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥
निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सर्व्वशस्यमहार्घता ।
घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥
कोद्रवाः शालितृणाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
सर्व्वौषधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुरा प्रजा ॥९॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम् ।
अनले च समाख्यातं नात्र कार्य्या विचारणा ॥१०॥
देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चापदश्चापि दुर्भिक्षं मर्क्कटादयः ॥११॥
गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये गदगर्भकाः ।
वासवो वर्षते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥
तिलसर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता ।
गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्रादयस्तथा ॥
तत् सर्व्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्द्दिनम् ।
पार्थिवा मोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपीड़िताः ॥१२॥

तोयपूर्णाः ...
निष्ठुराः पार्थिवा ...
अन्नानाशा ...
निरुद्धाः पार्थिवा देवि ...
दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं ...
मन्वे ...
सुभिक्षं ...
प्राणिनो जायते सर्व्वं दुर्ग ...

तत् सर्व्वं देवि ...
रक्ते संवत्सरे देवि ...
मानवाः ...
दुर्भिक्षं मरणं रोगो ...
पापरोगो मनोदेवि ...
रोगो मरणदुर्भिक्षं ...
क्रोधि तु विषमं सर्व्वं ...
मेदिनी चलते देवि ...
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये ...
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे ...
दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये ...

विन्ध्यायां सैन्धवे चैव विराट ...
सिंहले मरुदेशे च कामरू ...
क्षये चलन्ति सर्व्वाणि मानवा ...

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ...
यथा,—
“दण्डः ...
अमरद्रुमायामितं सुषिरं तस ...
दण्डस्तोभयतो श्रेयं ...
पश्चात् ...
दण्डस्य वेष्टनं साई ...
तन्मिता लहरी तस्याः कर्ण ...
ककुभो रुद्रवीणायास्त्रिशिरा ...
ऊर्द्ध्वे शिरसि दातव्या कोष ...
मूलतश्चो तदुपरि तस्या श्री ...
दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् सुरि ...
एवन्तु ककुभं तत्र वीणादण्ड ...
द्वाङ्गुलोत्सङ्गशिरोऽङ्गुष्ठमात्र ...
समाङ्गुलान्तरं तस्मात् ...
अन्यं तत्तत्तु त्रिंशदङ्गुलान्तर ...
अष्टादशाङ्गुलमत्वं पञ्च वै ...
दण्डं सुसमतं कान्तं वर्त्तुलं सु ...
अन्तरे किञ्चिदाधिक्यमलय ...
षड्ढाङ्गुलान्तरं पश्चादुन्नतं ...
दण्डपृष्ठे रन्ध्रमेकं स्थापयेच्च ...
लोहाङ्कुशन्तु कर्त्तव्यं वर्त्तुलं ...
तद्रन्ध्रं सुवं तस्मिन् वेष्टनी ...
एतत्परार्धो मोटन्यो वेष्टन ...
तस्मोदनोऽङ्गरन्ध्रमङ्गुष्ठं दण्ड ...
सुवर्णिते तु तत्रैव बध्नीयात् कु ...
तावच्च भ्रामयेत् पूर्व्वं मोटन ...

दिति स्वस्थानं तन्त्री यन्त्रविशारदः ॥
अष्टादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्व्वसूरिभिः ।
रुद्रशरा अष्टौ दश क्षुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
तु तारयादिभ्यस्तिष्ठन्ति पत्रिकोपरि ।
तमात्रपत्रिकाङ्गुष्ठोच्छायस्य गर्भकः ॥
शून्यस्तु कर्णयो यथा दण्डे स्थिरो भवेत् ।
श्च च विकृथस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
. । . शारीणां खननीऽयं तत्क्रमात् ।
तु सर्व्वावयवैः कथिताश्चाङ्गुला बुधैः ॥
दण्डस्य ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
स च विकृथस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
वी लौहकलिका मस्तके स्युः सुयन्त्रिताः ।
तुलीषाः क्षुद्राः स्युरिति शारीविनिर्णयः ॥
वनिर्म्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
शिक्षा तु कर्त्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥"
इति सङ्गीतनारायणः ॥

, पुं, (रुद्रहतः सर्गः ।) रुद्रकर्त्तृकसृष्टिः ।
,—
र्गो रुद्रसर्गस्त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ! ।
पेमदसापि तपश्चीर्त्वा महाजले ॥
द्धो यदा रुद्रस्तदा चोर्व्वीं सकाननाम् ।
शस्यवतीं रम्यां मनुष्यपशुसंकुलाम् ॥
व च तदा शब्दाकृतिर्व्वा दृष्टवान् हरिः ।
मे यज्ञनाशोद्यैर्योगस्थैरिति कीर्त्तितान् ॥
त्वा महातेजाः सर्व्वज्ञः परमेश्वरः ।
पि सुभृशं देवो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
पूर्व्वन्तु कविना सृष्टः सर्व्वात्मना विभुः ।
: एतस्त्विति तदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ॥
र्गो देव तत् कर्म्म कृतं सृष्ट्यादिवर्जनम् ।
क्ता भृशं कोपात्ननाद परमेश्वरः ॥
ता नदतो ज्वालाः श्रोत्रेभ्यो निर्य्ययुस्तदा ।
भूतानि वेतालाः उल्मुकाः प्रेतपूतनाः ॥
क्षा यातुधानाश्च सर्व्वे प्रज्वलिताननाः ।
न्तुः कोटिशश्च नानाप्रहरणोद्यताः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

वर्णिः, पुं, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
धामाख्योऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
तो देवाः । तपोधृत्यादयः सप्तर्षयः । देव-
वदेवादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति
भागवतमतम् ॥ अपि च ।
दशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
वर्णादयश्च ये देवा शृणुष्व प्रसूष्व तान् ॥
र्म्मागः सुमनसो हरितो रोहितस्तथा ।
तिपाश्च सुरास्तत्र पञ्चैव दशका गताः ॥
प्रकारा भविष्यन्ति एवं रूश्मिशुणो गतः ।
तिस्रो हि विज्ञेयो ऋतधामा महाबलः ॥
[illegible] सप्तर्षीनपि मे शृणु ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मनोः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्रसू:, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं सूते इति ।
सू + क्विप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—
"विन्देद्दशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रसूः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

रुद्राक्रीडः, पुं, (रुद्रस्य आक्रीडा देवनं यत्र ।)
श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुद्राक्षं, क्ली, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनास्त्य-
स्येति । अर्श आदित्वादच् ।) स्वनामख्यात-
वृक्षबीजम् । तस्य स्थूलत्वं प्रशस्तत्वञ्च यथा,—
"रुद्राक्षं शिवलिङ्गञ्च स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।
शालग्रामो नर्म्मदश्च सूक्ष्मः सूक्ष्मो विशिष्यते ॥"
इति मेरुतन्त्रे ८ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पुं, स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः । तृण-
मेरुः २ अमरः ३ पुष्पचामरः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य फलपर्य्यायः । शिवाक्षम् १
सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
कण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
कफशिरोऽर्त्तिभूतग्रहविषनाशित्वम् । रुच्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य
मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।
"त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोऽपतंस्तु ये ।
अश्रुणो बिन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥"
यद्यप्येकादिचतुर्द्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-
वक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयेते । यथा, स्कान्दे ।
"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
ह्रूं नमः इति प्रक्षिकमन्त्रेणोऽभिमन्त्र्य शिवा-
भया प्रचाल्य धारणीयम् ।
"विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ● ॥
तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
प्रदीपे ।
"अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत् कर्म्म च वैदिकम् ।
करोति जपहोमादि तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥"
स्कान्दे ।
"प्राणप्रयाणकालेऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥"
इत्याचारदीपिका ॥
अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।
श्रीमहादेव उवाच ।
"रुद्राक्षं देवदेवेशि [illegible] धारणं शुभम् ।
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वर ! ॥
श्रीदेव्युवाच ।
"[illegible] यो-
नरः ।

रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥
नववक्त्रन्तु रुद्राक्षं धारयेद्वामबाहुना ।
दशवाहौ तथा वत्स ! धारयेद्यतमानसः ॥
शिखायां दशनं धार्य्यं कण्ठे च पञ्चविंशतिम् ।
कर्णयोः पञ्च संधृत्वा हृदि चाष्टोत्तरं शतम् ॥
नाभौ सप्त च रुद्राक्षं धारणाच्छोणभाग्भवेत् ।
रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥"
शिखायां दशनं द्वात्रिंशत्परिमितम् ॥ तथा ।
"रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भक्तश्च सुरेश्वर ! ।
रुद्राक्षस्य महाबाहो माहात्म्यं शृणु यत्नतः ॥
एकवक्त्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
अवध्यत्वं प्रतिष्ठोतो वह्निस्तम्भं करोति च ॥
द्विवक्त्रो हरगौरी स्यात् गोवधाद्यघनाशनः ।
त्रिवक्त्रोऽग्निस्त्रिजन्मोत्थपापराशिं प्रणाशयेत् ॥
तुलाराशिं यथा वह्निर्भस्मसात् कुरुते हर ! ।
त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षस्तथा दहति किल्बिषम् ॥
चतुर्व्वक्त्रस्तु धाता स्यात् नरहत्यां व्यपोहति ।
पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापहृत् ॥
षड्वक्त्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां प्रमेदयन् ।
सप्तवक्त्रो ह्यनन्तश्च स्वर्णस्तेयापहृत् सदा ॥
विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्व्वानृतविनाशनः ।
भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसायुज्यदायकः ॥
दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतपिशाचहा ।
एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः ॥
द्वादशास्यो भवेदर्कः सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
त्रयोदशमुखः कामः सर्व्वकामफलप्रदः ॥
चतुर्द्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः स्मृतः ।
यथोक्तोऽपि रुद्राक्षे तथैवाक्षे प्रकीर्त्तितम् ॥
भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥
अपि च ।
"निष्फलाश्च शुभश्च रुद्राक्षा धारणे स्मृताः ।
पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।
त्र्यम्बकादिकमन्त्रश्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे ह्रूं घोरघोरतरे
ॐ ह्रूं ह्रीं श्रीं ऐं सर्व्वतः सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्ते-
ऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः ह्रूं ह्रूं ।
अन्यानि च मन्त्राणि रुद्राक्षस्य विशेषतः ।
प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्य्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
ततो यदा मन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥
एकादिचतुर्द्दशवक्त्राणां मन्त्राः [illegible]
तत्र यथा । ॐ ॐ भ्रूं नमः । १ । ॐ ॐ
नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
४ । ॐ ह्रूं नमः । ५ । ॐ ह्रूं नमः । ६ । ॐ
ॐ ह्रूं ह्रूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । ह्रूं नमः ।
९ । ॐ ह्रीं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
ह्रीं नमः । १२ । ॐ [illegible] नमः । १३ । ॐ
[illegible] नमः । १४ ।
"रुद्राक्षे [illegible] [illegible] ।

सोऽपि तत्पदं याति किं पुनर्मानवा भुवि ।
सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि सत्तम ।
तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदञ्च प्रयच्छति ॥
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"
इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति तन्त्रसारः ॥

रुद्राणी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । "इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रेति ।" ४ । १ । ४९ । इति ङीष् ।) दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"रुद्रस्येयन्तु रुद्राणी रौद्रं हन्ति करोति वा ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी । इति केचित् ॥

रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

रुद्री, स्त्री, वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रुध, इर् घ ञ औ लि आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अरुधत् अरौत्सीत् । घ ञ, रुणद्धि रुन्द्धे । औ, रोद्धा । लि, रुद्धोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, य ङ औ कामे । अनुपूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ, अनुरुध्यते धर्म्मं लोकः । औ, अनुरोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

रुधिरं, क्ली, (रुणद्धि रुध्यते इति वा । रुध + "इषिमदिमुदीति ।" उणा० १ । ५१ । इति किरच् ।) शरीरस्थरसभवधातुः । तत्पर्य्यायः । रक्तम् २ असृक् ३ असृजम् ४ कीलालम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अस्रम् ९ शोणम् १० लोहम् ११ चर्म्मजम् १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥"
"बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्व्विंशोऽध्याये ॥
"चतुर्व्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥
व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥
अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने भ्रस्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥
कल्पैरेतैस्त्रिभिर्व्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥
सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।
सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्य्यादतिक्रमम् ॥
देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥
रुधिरमात्रेऽप्यत्रानुमतं यथा, [illegible]
"रुधिरेण [illegible] न पतितम् ।
[illegible] ॥")
कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २० ।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥")

रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति मेदिनी ॥

रुधिराख्यं, क्ली, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।) मणिभेदः । यथा,—
"इन्द्रगोपकप्रकाश [illegible] ।
[illegible] ॥
तत्रेन्द्रगोपकलितं शुकवक्त्रवर्णं
संस्थानतः प्रकटपीलुफलप्रमाणम् ।
नानाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-
मुद्भूय तस्य सकलं भवतीह सर्व्वम् ॥
मध्येन्दुकान्तमणिरश्मिविशुद्धवर्णं
तद्वन्महेन्द्रकलशं परमं [illegible] ।
[illegible] रुधिरं तदेव
पक्वञ्च तद् विना भवेत् [illegible] ॥"
इति गारुडे ७० अध्यायः ॥

रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुलीकरणम् । य, रुप्यति लोकं लोभः । इर्, अरुपत् अरोपीत् । अयमात् पुषादिमध्ये च इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

रुमा, स्त्री, सुग्रीवभार्य्या । लिङ्गलवणाकरः । इति मेदिनी । मे, २० ॥

रुम्रः, पुं, (रम् + "चक्रिरम्योरुच्चोपधायाः ।" उणा० २ । १३ । इति रक् उपधायाश्च उत्त्वम् ।) अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुरुः, पुं, (रौतीति । रु + "कृपादिभ्यो क्रुन् ।" उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) मृगविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ५० । ७ ।
"[illegible] मेध्यांश्चान्यान् वनेचरान् ।
[illegible] विविधैर्मांसैरेभ्यो न्यवेदयत् ॥")
अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्निकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दैत्यभेदः । इति मेदिनी । रे, ७९ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । १०१ ।
"एकाकिन्यपि शिवे दुर्गे तारयसि [illegible] ।
भक्तानि महादैत्यसिंहरुरुविदारिणि ॥")
क्रूरसत्त्वविशेषः । तस्य भारम्ब इति नाम । इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । ११ ॥ यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
"इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः ।
[illegible]
[illegible] ॥")

रुवु, पुं, [illegible] एरण्डवृक्षः । इति [illegible] ।
[illegible]

रुवुकः, पुं, (रुवु + [illegible]) एरण्डवृक्षः । इति रत्नमाला । राजनिर्घण्टः ॥

रुवुकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

रुवूकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः ॥
"शुक्लश्च रक्त एरण्डो [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे [illegible] ॥

रुश, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, रोष्टा । श, रुशति [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

रुष, क रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, रोषयति [illegible] ॥

रुष, लि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) लि, रुष्टः [illegible] इति दुर्गादासः ॥

रुष, य इर् लि रुषि । इति [illegible] (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुष्यति [illegible] । इर्, अरुषत् अरोषीत् । पुषादिमध्ये च इत्यन्ये । लि, रुष्टोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुषा, स्त्री, (रुष् + क्विप् ।) [illegible] आमर्षः । तत्पर्य्यायः । क्रोधः २ मन्युः ३ क्रुध् ४ कोपः ५ प्रतिघः ६ रोषः ७ । इति हेमचन्द्रः । २ । ३१५ ॥

रुषितः, त्रि, (रुष्यति स्मेति । रुष + क्तः । "[illegible] ।" ७ । २ । ४८ । इति पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
"तं वासुदेवैर्विनिहत्य [illegible]
[illegible] रुषितो [illegible] ॥"
इति श्रीभागवते [illegible]

रुष्टः, त्रि, (रुष्यति स्मेति । रुष + क्तः । "रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ।" ७ । २ । २८ । इति [illegible]) क्रोधयुक्तः । यथा,—
"शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे [illegible]
[illegible]"

रुह, लि ञ औ जन्मनि । इति क[illegible]
(भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) लि, रु[illegible]

गोषः रूषः । क्ली, रूक्षणम् । अत्रिर्यम् ।
इति समुन्नतोक्ति रूक्षः । रुह जन्मनि
भांवे इति प्राचः । जन्मप्रादुर्भावयोरेषो-
। इति गोविन्दभट्टनतुर्भुजमिश्रौ । रमा-
न्तु प्रादुर्भावः स्फूर्त्तिरिति भेदमाह । इति
दासः ।
त्रि, (रोहतीति । रुह+"इगुपधज्ञेति ।
।१३५। इति कः ।) जातः । आरूढ़ः ।
था, मनुः । १ । ४८ ।
नजाखण्डजाश्चैव प्रजाता यान्त रूपय ।")
क्ली, छिद्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
स्त्री, (रोहति छिन्नापि पुनरुत्पद्यते
। रुह+कः । टाप् ।) दूर्वा । इत्यमरः ।
स्याः पर्यायो यथा,—
शतपर्वीं दूर्वा तु मङ्गला भार्गवी
रुहा ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
सितदूर्वा शतानन्ता भार्गवी शतपर्विका ।
यं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कौर्त्तिता ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रामसञ्ज्ञा । इति राजनिर्घण्टः ।
रुदिका, स्त्री, (रुह+इन् । वाहिरुत्पत्तिः ।
इदर्घिया पुनः पुनरुद्गमेन कायतीति । कै+
। टाप् ।) उत्कण्ठा । इति पुराणम् ।
[न्] पुं, (रोहतीति । रुह+"श्वेङ्क्रुषि-
हीति ।" उणा० ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।)
षः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
न् क पारुष्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
रा०-पर०-अक०-सेट् ।) "रौर्ष्ये । तथा च ।
। पुनातु शर्मे यस्य गोरजःपावरूक्षितौ ।
गुरुच्छिद्य यमजौ निष्पिपेष तरू क्षितौ ।"
इति कीचकयमकम् ।
स्निग्धमस्निग्धीभावः । रूक्षयति रूक्षापयति
शः तैलाभावादिति शेषः ।" इति दुर्गादासः ।
, त्रि, (रूक्षयतीति । रूक्ष पारुष्ये+पचा-
च् ।) अप्रेम । अचिक्कणम् । इत्यमरः । ३ ।
। २२४ । (यथा, महाभारते । १।१५३।६ ।
रूक्षाङ्गुलिः स कण्डूयन् धुन्वन् रूक्षान् शिरो-
रुहान् ।")
;, पुं, वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । वरकटुकम् ।
ति राजनिर्घण्टः ।
गन्धकः, पुं, (रूक्षो गन्धो यस्य । कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
स्वात्मिका, स्त्री, (रूक्षस्य आत्मा यस्याः ।
न् । टापि अत इत्वम् ।) कङ्गुधान्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ।
दर्भः, पुं, (रूक्षः कर्कशो दर्भः ।) हरिदर्भः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
पत्रः, पुं, (रूक्षाणि पत्राणि यस्य ।) शाखोट-
षः । इति राजनिर्घण्टः ।
प्रियः, पुं, (रूक्षस्य प्रियः ।) यवभौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

रूक्षस्वादुफलः, पुं, (रूक्षं स्वादु च फलं यस्य ।)
धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
रूक्षा, स्त्री, (रूक्षयतीति । रूक्ष+अच्+
टाप् ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
रूढ़ं, त्रि, (रुह+क्तः ।) जातम् । (यथा,
रघुः । ६ । ८१ ।
"येन श्रियः संश्रयदोषरूढं
स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ।")
प्रसिद्धम् । इति मेदिनी । ढ़े, ३ । (यथा, रघुः ।
२ । ५३ ।
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ़ः ।")
रूढ़ः, पुं, (रुह+क्तः ।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य
शाब्दबोधजनकः शब्दः । यथा,—
"मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-
रिकः ।
यौगिको योगरूढ़ो वा रूढ़ो वा मुख्य एव सः ।"
इति शाब्दिकाः । * ।
अपि च । रूढ़ं नाम लक्षयति विभजते च ।
"रूढ़ं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते ।
नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विधा ।"
यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि
तद्रूढ़म् । योगरूढ़न्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढ़ा-
नामेव च संज्ञापदेनाभिलप्यते । न तु रूढ़ा-
दिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः । येन
विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः
नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति ।
चाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वा-
दिति वक्ष्यते । ये तु रूढ़स्य नाम्नश्चतुर्विधत्व-
माहुस्तन्मतमुपन्यस्यति ।
"जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्म्मैः सङ्केतवत्तया ।
जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ।"
गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या । चन्द्राढ्यादीनां
लाङ्गूलधनादिद्रव्येण । धन्यपिशुनादीनां पुण्य-
द्वेषादिगुणेन । चलचपलादीनाञ्च शब्दानां
कर्म्मत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढ़ा-
नामिति । यदुक्तं वृद्धाचार्य्यैः ।
"शब्दैरेभिः प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।
चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ।" इति
तदेतड्डित्थ-डवित्थ-ड-मृक-मात्रादीनामव्ययशून्यादीनाञ्च
शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । * ।
नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति ।
"जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि सङ्केतात् व्यक्तिभानं सुदुष्करम् ।"
यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी
संज्ञा यथा गोचैत्रादिः । सा हि गोत्वचैत्रत्वादि-
जात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वा-
दिजातिमात्रम् । गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्या-
कारकग्रहाज्ञानमात्रेऽत्रापि गोत्वादिना गवा
देरन्वयानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वग्रहस्यान्वानुभाव-
कत्वेऽतिप्रसङ्गात् । * । पारिभाषिकीमौपाधि-
कीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

"उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।
औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते ।"
उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-
भाषिकी । यथाकाशमित्यादिः । या चानुगतो-
पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी ।
यथा भूतद्रूतादिः । सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-
गुणवत्त्वपरिहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारे-
णैव प्रवर्त्तते । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ।
रूढ़िः, स्त्री, (रुह+क्तिन् ।) जन्म । प्रादुर्भावः ।
(प्रसिद्धिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।४।२७१।
"रूढ़िः परम्परायाता सेयमद्यापि दृश्यते स्थिता ।"
आरोहणम् । यथा, तत्रैव । १ । २८५ ।
"यात्याश्रितः किल समाश्रयणीयलभ्यां
निन्द्यां गतिं जगति सर्व्वजनार्च्चितां वा ।
गच्छत्यधस्तृणगुच्छः श्रितकूपयन्त्रः
पुष्पाश्रया सुरशिरोभुवि रूढ़िमेति ।")
रूढ़शब्दनिष्ठशक्तिः । यथा,—
"लब्धात्मिका सती रूढ़िर्भवेद्योगापहारिणी ।
कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः ।"
इति कुमारभट्टकारिका ।
रूप, त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तत्कृतौ
रूपकरणम् । अरूरुपत् प्रतिमां शिल्पी । प्रति-
मायां रूपं करोतीत्यर्थः । निपूर्व्वः स्वरूप-
कथने । अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम् ।
इति दुर्गादासः ।
रूपं, क्ली, (रूप्यते कीर्त्त्यते रौतीति वा ।
रु+"खष्पशिल्पशष्पेति ।" उणा० ३ । २८ ।
इति पः दीर्घश्च । रूपयतीति । रूप्+अच्
वा ।) स्वभावः । सौन्दर्य्यम् । नाणकम् ।
पशुः । शब्दः । ग्रन्थावृत्तिः । नाटकादिः ।
आकारः । (यथा, मनुः । ७ । ७७ ।
"तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ।")
श्लोकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-
प्रयोगाः । (स्वरूपम् । यथा, मनुः । ८ । ४५ ।
"देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ।")
शुक्लादिः । नाणकस्थाने नाटकम् । इति
नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्राः । * । रूपन्तु
षोड़शविधम् । यथा । ह्रस्वम् १ दीर्घम् २
स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६
कृष्णम् ७ नीलारुणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०
कठिनम् ११ चिक्कणम् १२ श्लक्ष्णम् १३ पिच्छि-
लम् १४ मृदु १५ दारुणम् १६ । इति महा-
भारते मोक्षधर्म्मः । * । तस्य लक्षणं यथा,—
"अङ्गान्यभूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना ।
येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
न्यायमते तत् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यम् । द्रव्यादि-
प्रत्यक्षकारणम् । चक्षुः सहकारि । शुक्लाद्य-
नेकप्रकारम् । जलादिपरमाणुरूपं नित्यम् ।
अन्यत्र अनित्यम् । यथा,—

"वस्तुप्राह्यं भवेद्रूपं स्यादेतच्चक्षुरात्मकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
उत्तरपदस्थरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम् । यथा,—
"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उमोवाच ।
"रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्ज्जिताः ॥
ईश्वर उवाच ।
दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयधारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्ज्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपञ्च नेच्छन्ति तज्ज्ञाः शास्त्रपोषकाः ।
अतिरूपेण स्वल्पायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्वैदिकपर्य्यायः । निर्णिक् १ वव्रिः २ वर्पः ३ वपुः ४ अमतिः ५ अप्सः ६ प्सुः ७ अप्नः ८ पिष्टम् ९ पेशः १० कृशनम् ११ भरः १२ अर्ज्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६ । इति षोडश रूपनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
रूपकं, क्ली, (रूपयतीति । रूपि+ण्वुल् ।) नाटकम् । ("तस्य रूपकत्वं साधयितुमाह । रूपारोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।
नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥
किञ्च ।
नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥"
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥)
मूर्त्तम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।
"चारित्र्यनाथ चित्ते किमाश्चर्य्यमीदृक् रूपकम् ॥")
काव्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के, १४८ ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्व्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥"
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
अपि च ।
"अभेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्वि शुभ्रस्मिताभोगं लोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो वदनं पङ्कजेश्वरम् ॥
अस्त्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
संख्याविशेषः । यथा,—
"सपादो प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्द्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥"
इति शुक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"यत्र तु रूप्यरूपकयोः साधारण्यमस्फुटमिति ॥"
पुं, मुद्रा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८।१३ ।
"अल्पे परिकरेऽप्येभिरियद्भिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेष वसनं पुण्यात्यथ कथन सद्राघम् ॥"
तथाच बृहत्संहितायाम् । ८२ । १२ ।
"शुक्लाञ्चलस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥")
रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् । यथा,—
"स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वञ्च धर्म्मसर्गौ निसर्गवत् ॥"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥
रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ+णिनिः ।) सौन्दर्य्यविशिष्टः । यथा,—
"ततो विकटरूपोऽसौ सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयद्द्विजसुतां रूपेणानुपमां द्विजः ॥
सावमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो निर्व्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
हराश्रयात्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
समाराध्य जगन्नाथं नवमपुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्याग्र्यां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥"
इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥
रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र ।) पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप+"तुपादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ । इति मतुप् । मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भागवते । २ । ५ । २७ ।
"वायोरपि विकुर्व्वाणात् कालकर्म्मस्वभावतः ।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् स्पर्शशब्दवत् ॥")
सौन्दर्य्ययुक्तः । (यथा, महाभा…
४५ । १२ ।
"सम्पाश पृश्निः …
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्य्ये…
जीवति । आ+जीव्+अच् । टाप् ।)
इत्यमरः । २ । ६ । १९ । (यथ…
२ । ३६ । ३ ।
"रूपाजीवाश्च वादिन्यो …
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः…
रूपाख्यः, पुं, (रूपमेव आख्या यस्य ।)
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रूपिका, स्त्री, (… ।
श्वेतार्कवृक्षः । इति रत्नमाला…
सुश्रुते । ४ । ६ ।
"प्रणतं तिलतैलञ्च रूपिकायाः…
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी ।…
सा तु प्रभवादिषष्टिसंवत्सरे…
यथा,—
"रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या…
जटामुकुटभारेन्दुत्रिशूलोरगभूषणा…
मणिमौक्तिकशोभाढ्या …
पूजिता कुसुमैर्वृन्दैः सर्व्वकाम…
इति देवीपुराणे …
प्रथमः ॥
रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं यस्मात्…
"रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५।२।…
यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् ।
९१ । हेम रूप्यञ्च …
रूपसुत्पादयितुं निर्मितका…
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं…
ख्यातः । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशे…
इति भाषा । (यथा, महाभा…
३९ । ७९ ।
"सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि…
सीसं वपु मलं सीसं सीसस्यापि…
तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् २ खर्ज्जूरम् ३
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ …
रजतम् ८ ताररूपकम् ९ चन्द्रभूति…
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्दु…
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौभ…
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्व्वर्णम् २० श्वेतम् २१ खर्ज्जूरम्…
रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४ । इति…
वली । कलधौतम् २५ । इति
गुणाः । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम्…
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वलीपलितनाशित्वं…
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्ति…
गुणाः ।
"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैस्त्रिलो…
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परि…
ततस्त्वेका समपतत्तस्येकाग्नि…

ममभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् ।
ातमेत्रादश्रुविन्दुस्तु चामकात् ।
ासुत्पन्नसक्तकर्म्मसु योजयेत् ॥
भवेत्तद्धि रङ्गादिरसयोगतः ।
जतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
ं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
ित्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं दलं लघु ।
घनेनेष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥
तं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
ापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
करोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
रं शरीरस्य करोति तापं
ध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
र्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
हागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥"
रणाय योग्यं रूप्यमाह ।
ग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
चन्द्रवत् स्वच्छं तारं नवगुणं स्मृतम् ॥"
्यम् ।
कृत्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं दलं लघु ।
ेदघनेनेष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
ोधनविधिः ।
ोहतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
ेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
तपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
ुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
"रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्य्यबलक्षयञ्च ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्य्यात् ॥"
रूप्यस्य मारणविधिः ।
ेकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित् ।
ागसमं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
मशापुटे दद्यात् पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।
ृत्य पुनस्तालं दत्त्वा दद्यात् पुनः पचेत् ।
चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
प्रकारः ।
ीर्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेप-
येत् ।
ानेन प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
मः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
ादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
द रूप्यहरणम् ।
श्याम्बं गुरुतामस्य करोत्यत्र मात्रिकं रसम् ।
नाश्च भवेद्दोषं तुषकंपरं मत ॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप + "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥ (क्ली, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"तत्र हि तिमिरांशुकयोरुपमेयोपमानभावो द्वयो-रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥" ॥ पुं, प्रत्ययविशेषः । स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये "हेतुमनुष्ये-भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।" ४ । ३ । ८१ । इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति ॥ यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥)
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।) नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं पूर्ववत् ष्ठिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्क-पतिर्नैष्किक इत्यन्ये । पुरुषाश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् । इति भरतः ॥
रूबुकः, पुं, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"शुक्लएरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तरुणश्चापि रूबुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुबुकः स्यादुरुबुको रुबुकस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रूष, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घी । मद्ध्योपधः । अररूषत् । इति दुर्गादासः ॥
रूषकः, पुं, (रूषयतीति । रूष + ण्वुल् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥
रूषितं, त्रि, (रूष + क्तः ।) गुण्ठितम् । इत्यमरः ॥ हे धूलिगुण्ठनेन व्याप्ते । गुडि क वेष्टे रूष तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
"यः शुक्लेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥")
रे, व्य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
"सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे है हं होऽरे रेऽपि च ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १७२ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
"अथ मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः सतां नृपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यता-मिति ॥")
रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशया-रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते गुरुणा ... । ... इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + घञ् ।) शङ्का । भेकः । विरेचनम् । इति मेदिनी । के, ११ ॥ (यथा,—
"वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेक्णः, [स्] क्ली, (रिणक्तीति । रिच् + "रिचेर्धने घित् किच ।" उणा० ४ । १९८ । इति असुन् । चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विलेखने + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोगः । उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्तत्र दण्डाकार-लिपिविशेषः । दाँड़ी इति कषी इति च भाषा । यथा,—
"यावती यावती रेखा चक्रायामष्टवर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य षष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरबिन्दवः ।
यत्र रेखा न बिन्दुश्च तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्थरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहिताः ।
सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनान्नरः ।
विंशत्यब्दमेकरेखा आकर्णान्ताः शतायुषः ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुषः ।
सप्तत्या रुद्धै रेखा तु पञ्चायुस्तिसृभिर्भवेत् ॥
चत्वारिंशच्चाभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्नरस्य हि ।
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
तर्जन्या मध्यमाकृष्टा आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्दृष्ट स जीवेत् शरदः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठाद्दृश्यते ।
मध्यमायाः परे रेखा आयूरेखा च तः परम् ।
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखा समादिशेत् ।
अच्छिन्ना चाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
यस्य चालिनये रेखा आयुरूपं प्रकाशयेत् ।
इमं वर्षाणि जीवेश भोगी दक्ष । न संशयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता ।
षष्टिं वर्षाणि कुर्य्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥"
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अपिच ।
"दशाङ्गुलिष्व यवलिपी रेखाश्च यान्ति वै ।
...
...
...

"वस्तुग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्थरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम् । यथा,—

"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥"

इति हेमचन्द्रः ।

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उमोवाच ।

"रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्ज्जिताः ॥"

ईश्वर उवाच ।

दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्ज्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपञ्च नेच्छन्ति सच्छास्त्रास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण सम्प्राप्तः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥"

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः । निर्णिक् १ वव्रिः २ वर्पः ३ वपुः ४ अमतिः ५ अप्सः ६ प्सुः ७ अप्नः ८ पिष्टम् ९ पेशः १० कृशनम् ११ भरः १२ अर्ज्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपकं, क्ली, (रूपयतीति । रूपि + ण्वुल् ।) नाटकम् । ("तस्य रूपकत्वमाहेतुमाह । रूपारोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥)

मूर्त्तम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।
"आदिष्टवांश्च चित्रे लिखितानितामीह रूपकम् ॥")

काव्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्व्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥"

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।

"अभेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
सन्ति शुभ्राभ्रसाम्भोजं लोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो वक्त्रपद्मं कृशोदरम् ॥
अस्त्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम् ॥"

इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—

"सपादो प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्द्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।

"यत्र तु रूप्यरूपकयोः साधर्म्यमस्फुटमिति ॥"

पुं, तमः । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।

"अल्पे परिकरेऽप्येभिरियद्भिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव वसनं पुष्पाद्यथ काचन सद्व्ययम् ॥"

तथाच बृहत्संहितायाम् । ८२ । १२ ।

"शुक्लानयस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥")

रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् । यथा,—

"स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वञ्च धर्म्मसर्गौ निसर्गवत् ॥"

इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ + णिनिः ।) सौन्दर्य्यविशिष्टः । यथा,—

"ततो विकटरूपोऽसौ सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयद्द्विजसुतां रूपेणाप्रतिमां द्विजः ॥
नावमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भामिनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो निर्व्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारित्वमाप्तवान् ॥
समाराध्य जगन्नाथं वचनपुरुषेव हि ।
सुरूपतामवाप्याग्र्यां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥"

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ।

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र ।) पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप + "तुपादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ । इति मतुप् । मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भागवते । ३ । ५ । २७ ।

"कालोरपि विक्रमोयात् कालकर्म्मस्वभावतः ।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् सर्व्वशब्दवत् ॥")

सौन्दर्य्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ४५ । १२ ।

"अध्यवात् पूजितो [illegible]

रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्य्येण जीवति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) [illegible] इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥ (यथा, [illegible] २ । ३६ । ३ ।

"रूपाजीवाश्च वादिन्यो [illegible]
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनी" [illegible]

रूपाक्षः, पुं, (रूपमेव अक्षं यस्य ।) [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ।

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रू[illegible]) श्वेतार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (सुश्रुते । ५ । ६ ।

"पलर्ज तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो [illegible]

रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी ।) [illegible] सा तु [illegible] यथा,—

"रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या हंसकुन्देन्दुसन्निभा ।
जटामुकुटभारेन्दुविमूर्द्धाग्रभूषणा ।
मणिमौक्तिकशोभाढ्या । [illegible]
पूजिता कुसुमैर्वृक्षैः सर्व्वकामप्रदा [illegible]

इति देवीपुराणे [illegible] प्रथमः ॥

रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं [illegible] "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० इति यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । [illegible] ९१ ॥ हेम रूप्यञ्च आहतं [illegible] रूपमुत्पादयितुं निर्वर्त्तिकया [illegible] मुच्यते रूप्यञ्च आहतं रूप्यं [illegible] स्वाः । इति भरतः ॥ * ॥ रजतम् । इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३९ । ७९ ।

"सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं [illegible]

तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् २ श्वेतम् ३ चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ [illegible] रजतम् ८ तप्तरूपकम् ९ चन्द्रभूति [illegible] तारम् १० कलधूतम् ११ [illegible] रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौम्यम् १७ हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः । दुर्व्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रङ्गबीजम् [illegible] रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४ । इति [illegible] कलधौतम् २५ । इति जटाधरः ।

गुणाः । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । रुच्यत्वम् । वलीपलितनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिः [illegible] गुणाः ।

"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैस्त्रिलोचनैः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ।
ततश्च्युता समपतच्छेकस्मादिनेत्रतः [illegible]

न्द्रः समासद्दैन्यागद इव व्याप्नम् ।
ाइयमपि सादमुदिश्य तु यामकात् ।
समसुरसमुद्भवं शैष्या योजयेत् ।
भेदसाहि वङ्गादिसंयोगतः ।
रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ।
रूप्यं मृदु स्निग्धं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
चन्द्रवत् वर्णं रूप्यं नवगुणं शुभम् ।
कृत्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं रूक्षं लघु ।
दोषनैरेरं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ।
पीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ।
दिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
सारं शरीरस्य करोति सार्प
विध्वंसनं यच्चाति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ।"
ारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
ं चन्द्रवत् स्वच्छं तारं नवगुणं स्मृतम् ।"
योग्यम् ।
नं कृत्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं रूक्षं लघु ।
दोषनैरेरं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ।"
शोधनविधिः ।
लौहतपत्राणि तारस्यापि प्रतापयेत् ।
येत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ।
ने च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
त्तपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ।"
शुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
"रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्यबलक्षयञ्च ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात् ।"
रूप्यस्य मारणविधिः ।
गैकं तालकं मर्द्य याममम्लेन केनचित् ।
भागद्वयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ।
मूषापुटे धृत्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।
हृत्य पुनस्तालं दत्वा रुद्धा पुनः पचेत् ।
चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ।"
प्रकारः ।
हौमीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेप-
येत् ।
तस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ।"
मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
प्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
सः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ।
दादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।"
इति भावप्रकाशः ॥
प रूप्यकरणम् ।
भाण्यं गुडतान्नञ्च करेणा माक्षिकं रसम् ।
नाञ्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ।"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप + "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥ (क्ली, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"तत्र हि तिमिरांशुकयोरुपमानोपमेयभावो इयोः रावरकत्वेन स्फुटमिति ।"॥) पुं, प्रत्ययविशेषः । स च तत आगत इत्येतस्मिन्नर्थे "हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।" ४ । ३ । ८१ । इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति । यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ।)
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।) नैष्किकः । इत्यमरः । रूप्यं रजतं तदेव निष्कं पूर्व्ववत् ष्ठिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कपतिर्नैष्किक इत्यन्ये । पुरयावादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् । इति भरतः ॥
रूबुकः, पुं, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"शुक्लश्चैरण्ड आमण्डचित्रो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
वातारिस्तरुणश्चापि रूबुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुबुकः स्याद्रुबुको रुबुकस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रूष, त क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घी । मूर्द्धन्योपधः । अरुरूषत् । इति दुर्गादासः ॥
रूषकः, पुं, (रूषयतीति । रूष + ण्वुल् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥
रूषितं, त्रि, (रूष + क्तः ।) गुण्ठितम् । इत्यमरः ॥ धूलिगुण्ठनेनैव भूषिते । गुड़ि क वेष्टे रूष त क स्यादिस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
"यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ।")
रे, व्य, अमोधनविशेषः । यथा,—
"समोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे है हं ओरे
रेऽपि च ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०१ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
"तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः समां नृपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यताम्
मिति ।")
रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशयारोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषस्त्वं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + घञ् ।) शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी । के, ३१ । (यथा,—

"वस्तिर्मासविकारान् मैथुनात् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
चौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ।"
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ।)
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेक्णः, [स्] क्ली, (रिणक्तीति । रिच् + "रिचेर्धने घिन् किच ।" उणा० ४ । १९८ । इति असुन् । चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिखतीति । लिख विलेखने + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोगः । उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्तत्र दण्डाकारलिपिविशेषः । दाँड़ी इति कषी इति च भाषा । यथा,—
"यावती यावती रेखा यन्त्रायामस्ववर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ।
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरबिन्दवः ।
यत्र रेखा न बिन्दुश्च तत् समं परिकीर्त्तितम् ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्थरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाः स्थिताः ।
सुखी पुत्त्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनान्नरः ।
विंशत्यब्दमेकरेख आकर्णान्ताः शतायुषः ।
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रस्तु शतायुषः ।
समस्ता मह्नि रेखा तु यस्यायुस्त्रिभिर्भवेत् ।
वक्रायताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि क्षीणरेखस्तु जीवति ।
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्नरस्य हि ।
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्त्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ।
तर्ज्जन्या मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्यस्य स जीवेत् शरदः शतम् ।
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ।
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ।
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी स्यात् न संशयः ।
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता ।
षष्टिं वर्षाणि कुर्य्यात् आयूरेखा तु मानवम् ।"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपिच ।
"धनाङ्गुलिश्च सधनास्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिता ।
युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सत्रप्रदो नरः ।
वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ।

"चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्थरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम् । यथा,—
"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रतिमः परः ॥"

इति हेमचन्द्रः ।

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उमोवाच ।
"रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्ज्जिताः ॥

ईश्वर उवाच ।
दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्ज्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपं नेच्छन्ति तन्वयशास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण स्वल्पायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥"

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥

तद्दैदिकपर्य्यायः । निर्णिक् १ वव्रिः २ वर्पः ३ वपुः ४ अमतिः ५ अप्सः ६ प्सुः ७ अप्नः ८ पिष्टम् ९ पेशः १० कृशनम् ११ अरः १२ अर्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६ । इति षोड़शरूपनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपकं, क्ली, (रूपयतीति । रूपि + ण्वुल् ।) नाटकम् । ("तस्य रूपकत्वमाहितुमाह । रूपारोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।
नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥)

मूर्त्तिम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४२ ।
"चारित्रपात्र चित्रे लिमालिखामीह रूपकम् ॥")

काव्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥

ईदस्य लक्षणं यथा,—
"रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्व्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥"

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।
"अभेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्वि युष्मन्मुखाम्भोजं लोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो मधुश्मश्रुकेसरम् ॥
अस्त्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम् ॥"

इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—
"सपादो प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्द्वादशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"यत्र तु रूप्यरूपकयोः साद्रश्यमस्फुटमिति ॥"

पुं, मुद्रा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८।१३ ।
"अल्पे परिकरेऽर्थिभिरियद्भिः स्वयंरूपकैः ।
किमेव यत्नं पुण्यायच कथन सङ्गमम् ॥"

नपाच वृहत्संहितायाम् । ८९ । १२ ।
"गुञ्जात्रयस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥")

रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् । यथा,—
"स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वञ्च धर्म्मसर्गौ निसर्गवत् ॥"

इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ + णिनिः ।) सौन्दर्य्यविशिष्टः । यथा,—
"ततो विकटरूपोऽसौ सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयद्द्विजसुतां रूपेणाप्रतिमां द्विजः ॥
सापमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
निरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो निर्व्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमाशरत् ॥
समाराध्य जगन्नाथं नरनारायणेति हि ।
सुरूपतामवाप्याग्र्यां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥"

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र ।) पेचकः । इति शब्दरत्नावली ।

रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप + "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।" ५ । २ । ९४ । इति मतुप् । मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भागवते । २ । ५ । ३० ।
"कालकर्म्मस्वभावतः । ... अमोघपि विकुर्व्वाणात् कालकर्म्मसभावतः ।
उदपद्यत वै तेभ्यो रूपवत् यत्परेऽब्दवत् ॥")

सौन्दर्य्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ... ६५ । १२ ।
"सव्यवाक् पूजितो ..."

रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्य्येण जीवतीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) ... इत्यमरः । २ । ६ । १९ । (यथा, ... २ । १६ । ६ ।
"रूपाजीवाश्च वादिन्यो ...
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः ..."

रूपाख्यः, पुं, (रूपमेव आख्या यस्य ।) इति त्रिकाण्डशेषः ।

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + ठन् ।) श्वेतार्कवृक्षः । इति रत्नमाला । (... सुश्रुते । ५ । ६ ।
"पक्वं तिलतैलञ्च रूपिकायाः ..."

रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी ।) ... सा तु प्रभवादिषु ... यथा,—
"रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या हंसकुन्दसन्निभा ।
जटामुकुटभारेन्दुत्रिशूलोरगभूषणा ।
मणिमौक्तिकशोभाढ्या ...
पूजिता कुसुमैर्द्दिव्यैः सर्व्वकामप्रदा ..."

इति देवीपुराणे ... प्रथमः ॥

रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं यस्य । "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । इति यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । ... ९१ । हेम रूप्यञ्च आहतं ... रूपस्तथापि तु ... विषाविकया ... सूच्यते रूप्याय आहतं रूप्यं ... ... इति भरतः ॥ * ॥ ... इति भाषा । (यथा, महाभारते । ... ३९ । ७९ ।
"सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि ... त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं ..."

तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् ... चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ ... रजतम् ८ तारम् ... कलधूतम् ११ ... सौम्यम् १५ धौतम् १६ ... ... १८ । इति राजनिर्घण्टः । दुर्वर्णम् २० श्वेतम् २१ ... रङ्गम् २३ खर्ज्जूरम् ... २४ । इति ... वली । कलधौतम् २५ । ... गुणाः । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । ... वलीपलितनाशित्वम् । इति ... निघण्टुः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिगुणाः ।
"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्निरीक्षयामास शिवः कोपेन ... शुक्लपुष्पा समपतत्... "

रसः समभागैर्माक्षिक इव स्वच्छम् ।
पादप्रमाणिचारमुद्रिकस्तु श्यामकान ।
दत्तमसुमात्रुल ? मेतु योजयेत् ॥
मध्ये भवेत्तादि रक्ताविरसयोगतः ।
न् रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
र्हं चन्द्रवत् कान्तं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
नं खरिसं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ।
च्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥
शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
: स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
ादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तापं
विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥"
मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
: स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
र्णं चन्द्रवत् स्वच्छं तारं नवगुणं स्मृतम् ॥"
ायोग्यम् ।
टनं खरिसं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ।
च्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
। शोधनविधिः ।
तलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
षयेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
त्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
ाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
"रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्य्यबलक्षयञ्च ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्य्यात् ॥"
थ रूप्यस्य मारणविधिः ।
ागिकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित् ।
। भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
ता मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।
द्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुनः पचेत् ।
। चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
न्यप्रकारः ।
ुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेप-
येत् ।
ालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
टे चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
थ मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
यमः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
मेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
थ रूप्यकरणम् ।
मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणा माक्षिकं रसम् ।
समाश्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप + "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥ (क्ली, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"तत्र हि तिमिरांशुकयोरूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटमिति ॥"॥ पुं, प्रत्ययविशेषः । स च तत आगत इत्येतस्मिन्नियये "हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।" ४ । ३ । ८१ । इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति । यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥)
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।) नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं पूर्व्ववत् ष्ठिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कपतिर्नैष्किक इत्यन्ये । पुरुषाश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् । इति भरतः ॥
रूवुकः, पुं, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"शुक्लैरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तरुणश्चापि रूवुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुवुकः स्यादुरुवुको रुवुस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रूष, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घी । मध्यणोपधः । अरुरूषत् । इति दुर्गादासः ॥
रूषकः, पुं, (रूषयतीति । रूष + ण्वुल् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥
रूषितं, त्रि, (रूष + क्तः ।) गुण्ठितम् । इत्यमरः ॥ हे धूलिगुण्ठकेनैव म्रक्षिते । गुडि क वेष्टे रूष तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
"यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥")
रे, व्य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
"सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे है हं हो ऽरे रेऽपि च ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १७१ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । १५५ ।
"तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः सभां नृपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यतामिति ॥")
रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशयारोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं स्थाणौ । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + घञ् ।) शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा,—
"पक्तिर्यातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
वीदं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ।)
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेक्णः, [स्] क्ली, (रिणक्तीति । रिच् + "रिचेर्धने घिन् किच ।" उणा० ४ । १९८ । इति असुन् । चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विलेखने + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोगः । उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्तत्र दण्डाकारलिपिविशेषः । दांड़ी इति कषी इति च भाषा । यथा,—
"यावती यावती रेखा शुद्धायामष्टवर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्थरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समास्थिताः ।
सुखी पुत्त्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनान्नरः ।
विंशत्यब्दमेकरेख आकर्णान्ताः शतायुषः ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुषः ।
सप्तत्या ह्यायू रेखा तु षष्ट्यायुस्तिसृभिर्भवेत् ॥
यक्ताव्यक्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्नरस्य हि ॥
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्त्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
तर्ज्जन्या मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्यस्य स जीवेत् शरदः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र ! न संशयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता ।
षष्टिं वर्षायुषं कुर्य्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपिच ।
"धनाङ्गुलिश्च मधनाख्यो रेखाश्च यस्य वै ।
नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिता ॥
द्रुमशीनाङ्कितकरो भवेत् सत्रप्रदो नरः ।
वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ॥

शङ्खातपत्रशिविकागजवाजिपद्मोपमा नृपे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा मृणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गवाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ॥
उदूखलाभा यज्ञाढ्ये वेदीभाश्चाग्निहोत्रिणि ।
वापीदेवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्म्मिके ॥
अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः स्युश्चाथ दारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ॥
शतायुषश्च कुरुते छिन्नया तरुतो भयम् ।
निःस्वाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्धनाश्चिपुके लघौः ॥"

इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र ।) श्रीजयसिंहमहाराजपण्डितद्विजसम्राड्जगन्नाथसङ्कलितग्रन्थविशेषः । तस्य संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—

"येनेष्टं वाजपेयाद्यैर्म्महादानानि षोड़श ।
दत्तानि द्विजवर्य्येभ्यो गोग्रामगजवाजिनः ॥
तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्ट्यै रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सम्राड् जगन्नाथो रेखागणितमुत्तमम् ॥
अपूर्व्वं विहितं शास्त्रं यत्र कोणावबोधनात् ।
क्षेत्रेषु जायते सम्यक् व्युत्पत्तिर्गणिते तथा ॥
शिल्पशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्म्मणे ।
पारम्पर्य्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
तदुच्छिन्नं महाराजजयसिंहाज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यक् गणकानन्दहेतवे ॥"*॥

अथ रेखागणिता । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशाध्यायाः सन्ति । अष्टषष्ट्युत्तरचतुःशतम् क्षेत्राणि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंशत् क्षेत्राणि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स बिन्दुर्वाच्यः । यः पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागार्हः स रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदैर्घ्ययोर्यद्विद्यते तद्धरातलं तदेव क्षेत्रम् । तद्द्विविधं एकं जलवत् समं द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका वक्रा अन्या सरला । अथ सरलरेखालक्षणम् । यस्यां व्यक्ता बिन्दवः अवलोकिताः सन्त एकबिन्दुवत् दृश्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला । धरातलमपि समं विषमञ्च ज्ञेयम् । समं यत्रावलोकि । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न भवति तस्य कस्मिन् प्रदेशे बह्वन्तरं भवति तद्दिशि वर्द्धनयो रेखयोरन्तरमुत्तरोत्तरं अधिकमेव भवति यत्राल्पमन्तरं भवति तद्दिशि वर्द्धनयो रेखयोरन्तरमुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति यत्र रेखासंयोगः तत्रान्तरमन्तरं वर्द्धितमु भवति । यत्र कोणशब्दः तत्र सरलरेखाजात एव कोणो ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र सरलैव रेखा ज्ञेया । यत्र भूमिशब्दः तत्र जलसमोलतमेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परिभाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखाङ्किता भूमिः ।) लङ्कादेर्रेखासंश्लिष्टैकदेशस्थजनपदः । यथा,—

"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्धि रेखोदयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं चनम् ॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अन्यच्च । रेखोक्ता सूर्य्यसिद्धान्ते । यथा रेखामधिकृत्य ।

"राक्षसालयदेवौकः शैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥"

अस्यार्थः । लङ्कासुमेरुपर्व्वतयोर्मध्यसूत्रगा देशा रेखासंस्थिताः । तान् देशानाह । रौहितकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रञ्चेत्यर्थः । रेखायाः पूर्व्वदेशे परदेशे च यथासंख्यं सूर्य्योदयकालात् परकालं पूर्व्वकालञ्च वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति रेखासंस्थदेशस्थलोका यदा सूर्य्यं पश्यन्ति तदैव सर्व्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखापूर्व्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूर्य्यं पश्यन्ति तदनन्तरञ्च रेखास्थाः । अतो रेखापूर्व्वं सूर्य्योदयात् परं वारः । तथा रेखास्थैः सूर्य्ये दृष्टे सति पश्चात् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखापरदेशे सूर्य्योदयात् पूर्व्वं वार इत्यर्थः । तत्र कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशान्तरयोजनानि ततुल्यमिताभिर्व्विघटीभिः षष्टैः पादहीनाभिः चतुर्थभागहीनाभिर्व्वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित् कथ्यते । गौड़े पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ । दक्षिणराढ़े गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० । भैरवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । वङ्गे सुवर्णग्रामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वाराणस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एतत्तु लोकसंग्रहीतमिति किन्तु सूर्य्यसिद्धान्ते अर्द्धरात्रादेव वारप्रवृत्तिरुक्ता । यथा,—

"वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपार्द्धेऽभ्यधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाड़ीभिः पश्चादूने विनिर्द्दिशेत् ॥"

इति दीपिकाटीकायामर्थकौमुद्यां गोविन्दानन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ण्वुल् ।) मङ्कुष्ठवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके, त्रि ।)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ण्वुल् ।) यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीड़ार्थंजलनिःक्षेपयन्त्रम् । पिचकारी इति भाषा । यथा,

"सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स रेचकैः ।
प्रतिषिञ्चन् विचिक्रीड़े [illegible]"

इति श्रीभागवते । १० । [illegible]

(प्राणवायुनिःसरणक्रिया [illegible] यथा, भागवते । ३ । २८ । ९ ।

"प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
अभ्यासाद्विवरणं प्राणायामस्य [illegible]")

रेच्यः, पुं, [illegible] वायुः । यथा,—

"पूरकः कुम्भको रेच्यः [illegible]
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः [illegible]
कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु [illegible]"

इत्यादि [illegible]

भेदके, त्रि ॥

रेचनं, (रिच् + ल्युट् ।) मलनिःसरणम् । पर्य्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ [illegible] इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचनम् [illegible] शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । [illegible]

"रसभागं वमनार्थमथापो रेचनार्थं
रेचनमप्यापि तु सुश्रुते । १ । [illegible]
वदन्ति ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् [illegible] ततः स्वार्थे कन् ।) काम्पिल्लकः । [illegible] निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + युच् ।) काम्पिल्लः । इति शब्दरत्नावली ।

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनयेति । [illegible] ङीप् ।) काम्पिल्लः । इति कालाञ्जनी । दन्तीरक्षः । [illegible] श्वेतत्रिवृता । इति मेदिनी । ([illegible] यथा,—

"श्वेता त्रिवृत्ता भवो स्यात् त्रिवृता [illegible]
सर्व्वानुभूतिः सरला निशोथा रेचनी [illegible]"

इति [illegible]

घटपर्णी । तत्पर्य्यायो यथा,—

"घटपर्णी तु कथिता मोदिनी [illegible]"

इति भावप्रकाशस्य [illegible]

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णि [illegible] गौरादित्वात् ङीष् ।) काम्पिल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । रेजते रिरेजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ञ याचे । वाचि । इति [illegible] (भ्वा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) ऋ [illegible] ञ, रेटति रेटते । याचो याचनम् । [illegible] दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रियतीति । री [illegible] + "अजिवृरीभ्यो निच्च ।" उणा० । [illegible] इति णुः ।) धूलिः । इत्यमरः । [illegible] कश्चित् ।

"मानुषीकरणरेणुरस्ति ते
पादयोरिति कथा प्रथीयसी ।

…ामि तव पादपङ्कजं
…तव ! रामहर्षरोऽस्तु वा गिरा ।")
(री+णुः ।) पर्पटः । रेणुका । पांशुः ।
…जनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ८ । २१ ।
"दिनकराभिमुखा रणरेणवो
…रुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥"
…: । तत्पर्य्यायो यथा,—
…भस्मकं रेणुः क्रिमिघ्नं विमलत्तुलम् ।
…धुः विडङ्गञ्च गर्द्दभं तथ केवलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
…का, (रेणुना कायतीति । कै+कः ।
…) गन्धद्रव्यविशेषः । तत्-
…: । द्विजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
…५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
…ी ८ नन्दिनी ९ राजपुत्री १० हिमा ११
…२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
…१६ शान्ता १७ कृष्णा १८ क्वचित्
…कृष्णा इति च पाठः । धर्म्मिणी १९
…गिमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
…गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । खर्ज्जू-
…-तृष्णा-दाह-विषनाशित्वम् । सुगन्धमत्त-
…त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
रेणुका सरीसृपघ्नी ।
…का राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
…न्या पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
…कटुका पाके तिक्तानुष्णा कटुर्लघुः ।
…दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी ।
…-वात-वैकल्य-तृट्-कण्डू-विष-दाह-नुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

…च ।
…का कफवातघ्नी दीपनी पित्तला लघुः ।"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
…रेणू रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालाम् ॥)
…रामाता । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
…काले गतेऽपि तु जमदग्निर्महातपाः ।
…राजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
…र्थं प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणान्विताम् ।
तस्मात् सुषुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
…मन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुं तथा ।
…तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
…वीर्य्यवधायाशु शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
…चितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाह्वयस्तु यः ॥
…वतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
…जः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
…यं निजपितामह्याश्चरुभुक्तिविपर्य्ययात् ।
…यः क्षत्रियाचारी रामोऽभूत् क्रूरकर्म्म-
कृत् ॥
वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च सर्व्वतः ।
…तासान् कृतकृत्योऽभूद्वेदविद्याविशारदः ॥
…कदा तस्य जननी स्नानार्थं रेणुका गता ।

गङ्गातोये तथापश्यत्तास्मा चित्ररथं नृपम् ।
भार्य्याभिः सदृशीभिश्च जलक्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुकान्तञ्च तरुणं चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं नृपं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ।
रेणुका स्पृहयामास तस्मै राज्ञे च मैथुनम् ॥
स्पृहायुतायास्तस्यास्तु संक्लेदः समजायत ।
विचेतना तथा क्लिन्ना त्रस्ता सा स्वाश्रमं ययौ ॥
अबोधि जमदग्निस्तां रेणुकां विकृतां तथा ।
धिक् धिक् पापरतेत्येवं निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं मुनिः ।
रुमण्वत्प्रमुखान् सर्व्वान् एकैकं क्रमतो रतम् ॥
छिन्ध्येनां पापनिरतां रेणुकां व्यभिचारिणीम् ।
ते तद्वचो नैव चक्रुर्मूढाश्चासन् जडा इव ॥
कुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरात् जडा गोवद्विगर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्न्योऽतिवीर्य्यवान् ।
तञ्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां छिन्धि मात-
रम् ॥
स भ्रातॄंश्च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्ज्जि-
तान् ।
पित्रा शप्तान् महातेजाः प्रसूं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां छिन्नां दृष्ट्वा चाक्रोधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति राममुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यत्त्वया मद्वचः कृतम् ।
तस्मादिष्टवरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
स तु रामो वरान् वव्रे मातुरुत्थानमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या भ्रातॄणां शापमोचनम् ॥
मातृहत्याव्यपनयं युद्धे सर्व्वत्र वै जयम् ।
आयुः कल्पान्तपर्य्यन्तं क्रमाद्वै नृपसत्तम ! ॥
सर्व्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्महातपाः ।
सुप्तोत्थितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मार सहजप्रकृतिं तथा ।
युद्धे जयं चिरायुष्ट्वं लेभे रामस्तदैव हि ॥
मातृहत्याव्यपोहाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात्त्वं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ स्नातुञ्च तज्जले ।
तत्र स्नात्वा मुक्तपापो नचिरात् पुनरेष्यसि ।
जगद्धिताय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं व्रज द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुधृक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यातो ब्रह्मकुण्डं दृषोदकम् ॥
तत्र स्नानं स विधिवत्कृत्वा धौतपरश्वधः ।
शरीरान्निःसृतां सम्यक् मातृहत्यां व्यलोकयत् ॥
जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये ।
कैलासोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्व्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।
गोपयन् सर्व्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्ययमुनां संत्यक्त्वा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
हन्ति धीरो जामदग्न्यो यस्माद्वा क्रूरकर्म्मकृत् ॥
इदन्तु महदाख्यानं यः शृणोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रमुदितो धनवानभिजायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ९९ । ४३ ।
"आर्चीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥")

रेणुरुषितः, पुं, (रेणुना रुषितः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिव्याप्ते, त्रि ॥

रेणुवासः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थे कन् ।) कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेतः, [स्] क्ली, (रीयते क्षरतीति । री य ङ क्षरणे+"सुरीभ्यां तुट् च ।" उणा० ४।२०१। इति असुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
"स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाद्यमिन्द्रियं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्त्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत् ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैश्चाहृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शोषयन्त्याशु तन्नाशादेतश्चाप्युपहन्यते ।
तत्र सम्पूर्णसर्व्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
अप्सु रेतःपातनिषेधो यथा,—
"न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥
(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ "वृष्टि-लक्षणानां अपां देवानां रेतस्त्वादेत उच्यते । तथाचोपनिषत् । देवानां रेतो वर्षमिति ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । २ ।
"असो रेतः सिचतं यन्मनुर्हितम् ॥")

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । जन्+डः । टाप् । सर्व्वे नामा अस्मात्स इति न्यायात् अत्राकारान्तरेतशब्दः ।) वालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतसं, क्ली, शुक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेत्यं, क्ली, पित्तलम् । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

रेत्रं, क्ली, (रीयते स्रवतीति । री+बाहुलकात् त्रः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । सूतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ङ, रेपते रिरेपे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्द्यते इति । रेप+घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । कृपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफति इति । रिफ+घञ् । यद्वा, "रादिफन् ।" इत्यनेन वर्णस्वरूपार्थे रशब्दादिफन्प्रत्ययः । तथाच "रेफ इत्यौणादिकः ।" इति कातृ ५ पादे दुर्गः ।) रवर्णः । (यथा,—
"परेङ्गितो यः शिरसापि धार्य्यते
समागते सद्मनि याति नम्रताम् ।
गुणैः परेषां द्विगुणत्वमीहते ।
रेफेण तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।
"शिशुस्त पत्नारविन्दहस्तौ
कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥")

रेफः, त्रि, (रिप+"अवद्यावमाधमार्व्वरेफाः कुत्सिते ।" उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कुत्सितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [स्] त्रि, (रिफतीति । रिफ्+असुन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । कृपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेभ, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेभते रिरेभे । ऋ, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभणं, क्ली, (रेभ शब्दे+भावे ल्युट् ।) गवां ध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रैदिदासः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । सै, १०९ ॥ चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ऋ ङ प्लुतौ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्लुतिः प्लवेन गमनम् । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते कपिः अनुप्लवं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवटं, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्खम् । इत्यजयपालः ॥

रेवटः, पुं, (रवते इति । रेव+बाहुलकात् अटच् ।) शूकरः । वेणुः । वातुलः । विषवैद्यः । इत्यजयपालः ॥

रेवतः, पुं, जम्बीरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।)

"पित्तप्रबले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधुकचन्दनकाश्मर्य्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ॥") आरग्वधवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामश्वशुरश्च । इति महाभारतम् ॥ (अयं हि आनर्त्तपुत्रः शर्य्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्र्या रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तया सह ब्रह्मलोकं गतवान् आगत्य ब्रह्मणा बलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागवते ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्टव्यम् ॥)

रेवतकं, क्ली, (रेवत इव कायतीति । कै+कः ।) पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत+अण् । न वृद्धिः । ङीप् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकाभेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्यजयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—
"रेवा तु नर्म्मदा देवी नदी या रेवती मता ।
अतिप्रचण्डगन्धा या लोके देवी प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

रेवतीनक्षत्रन्तु अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृति द्वात्रिंशत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः सूर्य्यः । यथा,—
"इन्तसंख्यभवने झषाकृता-
वन्तभे तसदनन्तमध्यगे ।
कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये
कालज्ञानलकलाः प्रियेऽचलन् ॥"
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा,—
"चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः
सत्कुलः सुभगनैकमानसः ।
मानवो ननु भवेन्मृगीपते
रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

बालग्रहविशेषः । तज्जुष्टस्य चिकित्सा यथा,—
"अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।
सहा विदारी सर्व्वासां क्वाथेन परिषेचनम् ॥"
अजशृङ्गी मेढ़ाशृङ्गी । सहा सेवतीपुष्पजातिः ।
"तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसे तथा ।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥"
सर्ज्जरसः रालः । पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदं लामज्जकसदृशीरवत् पीतच्छवि । गौरकदम्बको धारिकः । धरङ्गा कदम इति लोके ।
"धवाश्वकर्णककुभशालकौलिङ्गकेषु च ।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ॥"
अश्वकर्णः शाल इति लोके ।
"कृत्तिकाः शकृत्पूर्यन्ते यस्य सामान्यिकः ।
रक्षोमूत्रपुरीषाणि यस्मात् यत्नतो एतम् ।
सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतद्धूपनं शिशोः ॥"

धनपत्नी वैशाखुरः ।
"गुणाः शुभगमो [illegible] मन:
यत्र निवेद्यो गोतीर्थे रैवते [illegible]
गोतीर्थं मोक्षे ।
" [illegible]
नानाशस्त्रधरा [illegible]
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती [illegible]
उपासते यां सततं देवी ।
लोका वराना विनता [illegible]
रेवती शुभ्रगाथा च तुभ्यं देवी [illegible]
इति भारत [illegible]

बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—
"रेवस्य रैवतः पुत्रः
ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्य [illegible]
स कन्यासहितः [illegible]
न जरा क्षुत् पिपासा वा न [illegible]

ऋतुचक्रञ्च भवति ब्रह्मलोके
रैवतस्य गतस्याथ वा [illegible]
तस्य पुत्रशतं यच्च ख्याता नामन्नरा [illegible]
तस्य वंशे तु ये तत्र ख्याता इति [illegible]
क्षत्रिया ह्यभवन् विप्रा दिशु सर्व्व [illegible]

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रैवतः
सुहूर्त्तमेकं मत्वासौ दृश्यं यारीश्रा [illegible]
तत्रां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां म [illegible]
भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः
गत्वा तु रैवतः [illegible]
प्रादाद्गुरुतरां तान्तु बलदेवो इतो [illegible]
समानां लघुतां नीत्वा उवाह च
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि रैवतः
रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या [illegible]
इति [illegible]

(मत्स्यो वायवीयेन इयं रेवत [illegible] प्रदत्ता । एतद्विवरणन्तु [illegible] ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रैवतमनुमाता विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"पञ्चमोऽपि मनुर्ब्रह्मन् रैवतो नाम [illegible]
तस्योत्पत्तिं विस्तरश्च शृणुष्व कथयामि [illegible]
ऋषिराशीन्महाभाग ऋतवागिति [illegible]
तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यां [illegible]
स तस्य विधिवच्चक्रे जातकर्म्मादिकाः [illegible]
तथोपनयनादींश्च स चाशीलोऽभवन्मुने ।
यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति [illegible]
दीर्घरोगपरामर्शमवाप मुनिपुङ्गवः ।
माता चास्य परामार्त्तिं कुष्ठरोगादि [illegible]
जगाम स पिता चास्य [illegible]
किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽत्यन्तदु [illegible]
जग्राह भार्य्यामन्यस्य मुनिपुत्रस्य म [illegible]
ततो विषण्णो मनसा ऋतवागिदमब्रवीत् ।
अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न कुपुत्र [illegible]

ऋतवाचाग्र्यं ननीदा पुत्रो पितु: ।
मार्गसंयोग व्यपितन् मानयन्नथ: ॥
कोपकाराय पितृणां मापि तन्मये ।
:राय धिक् जन्म तस्य दुष्पुत्रवर्गेण: ॥
 ननया येषां सर्वलोकाभिगामना: ।
ोरिन: प्राप्ता: माधुकर्मोन्नदुन्नता: ॥
 सं मया सर्वं परलोकपराङ्मुखम् ।
 न सहते पुत्रपात्रनिन्दनिन्दनः ॥
 सुहृदो दैन्यमापितानां तथा सुदम् ।
 च जरो पियो: कुपुत्र: कुरुते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ात्मजादुश्चस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनि: ।
गमनोऽर्त्तिर्हृदं गर्गमपृच्छत ॥
ऋषिरुवाच ।
 पुरा वेदा मयोक्ता विधिवन्मया ।
 वेदान् विधिवत् कृत्वा दारपरिग्रह: ॥
 यथा कार्य्या: श्रौता: स्मार्त्तास्तथा
क्रिया: ।
ा: कृता: काश्चिद्यावदद्य महामुने ॥
विधानेन न काममनुरुध्यता ।
 जनितश्चायं पुन्नाम्नो बिभ्यता मुने ॥
 किमात्मदोषेण मम दोषेण वा मुने ।
दु:खपदो जातो दौ:शील्याद्बन्धुशोकद: ॥
गर्ग उवाच ।
 मुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ।
:खाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
पचारो नैवास्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
दौ:शील्यहेतुत्वं रेवत्यृक्षमुपागतम् ॥
ऋतवागुवाच ।
ममैकपुत्रस्य रेवत्यृक्षसमुद्भवम् ।
ौल्यमेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
 व्याहृते शापे रेवत्यृक्षं पपात ह ।
: सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतस: ॥
 च पतितं कुमुदाद्रौ समन्तत: ।
यामास सहसा वनकन्दरनिर्झरान् ॥
ादिस्त तत्पातात् ख्यातो रैवतकोऽभवत् ।
रम्य: सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधर: ॥
र्क्षस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसर: ।
 जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
ोकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रमुचो मुनि: ।
ा नाम चकारेत्थं रेवतीति हि भागुरे ॥
यामास चैवैनां स्वाश्रमाभ्यासमम्भवाम् ।
 स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
 यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
ुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्त्ता भवेदिति ॥
 चिन्तयत: कालो जगाम सुमहात्मन: ।
 वासवाद सदृशं वरं तस्या महामुनि: ॥
 तस्या वरं प्रष्टुमग्निं स प्रमुचो मुनि: ।
 वह्निशालां वै पृष्टस्तं प्राह हव्यभुक् ॥
 ापली महावीर्य्य: प्रियवाक् धर्म्मवत्सल: ।
 मो नाम भविता भर्त्ता ह्यस्या महीपति: ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
तदनन्तरमेव मृगयाप्रसङ्गेनागतो मुने ।
तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्द्दम: स नराधिप: ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रम: ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कालिन्दीजठरोद्भव: ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपति: ।
अपश्यमानस्तामृषिं प्रियेत्यामन्त्र्य पृष्टवान् ॥
राजोवाच ।
क्व गतो भगवानस्मादाश्रमान्मुनिपुङ्गव: ।
तं प्रणन्तुमिहेच्छामि तत्त्वं प्रब्रूहि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
अग्निशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाषि-
तम् ।
प्रियेत्यामन्त्रणञ्चैव निश्चक्राम त्वरान्वित: ॥
स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्द्दमं मुनि: ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुर: ॥
तस्मिन् दृष्टे तत: शिष्यमुवाच स तु गौतमम् ।
गौतमानीयतां शीघ्रमर्घोऽस्य जगतां पते: ॥
एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागत: ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्घोऽस्य मतं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तत: स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।
विवेद न च तन्मौनी जगृहेऽर्घञ्च तं नृप: ॥
तमासनगतं विप्र गृहीतार्घं महामुनि: ।
प्रस्तुतं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कोषे बलेऽथ मित्रेषु भृत्यामात्येषु चेश्वर ।
तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ॥
राजोवाच ।
त्वत्प्रसादादकुशलं न क्वचिन्मुनिसत्तम ।
जातकौतूहलश्चास्मि मम भार्य्यात्र का मुने ॥
ऋषिरुवाच ।
रेवती तु महाभागा त्रैलोक्ये चापि सुन्दरी ।
तव भार्य्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
राजोवाच ।
सुभद्रां शान्ततनयां कावेरीतनयां विभो ।
सुराष्ट्रजां सुजाताञ्च कदम्बाञ्च वरूथजाम् ॥
विपाटां नन्दिनीञ्चैव वेद्मि भार्य्या गृहे हि या: ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेद्मि का त्वियम् ॥
ऋषिरुवाच ।
प्रियेति साम्प्रतं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विस्मृतं ते भूपाल श्लाघ्येयं गृहिणी तव ॥
राजोवाच ।
सत्यमुक्तं मया किन्तु भावो दुष्टो न मे मुने ।
नात्र कोपं भवान् कर्त्तुमर्हत्यस्मास्तु याचित: ॥
ऋषिरुवाच ।
सत्यं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषित: ।
व्याजहार भवानेवं वह्निना नृप नोदित: ॥
मया पृष्टो हुतवह: कोऽस्या भर्त्तेति पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चागत: ॥
तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।
प्रियेत्यामन्त्रिता चेयं विचारं कुरुषे कथम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्त: पृथिवीपति: ।
ऋषिस्तथोद्यत: कर्त्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समुद्यतञ्च पितरं विवाहाय महामुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्त्तुमिच्छसि ।
रेवत्यृक्षे विवाहं मे तत् करोतु प्रसादित: ॥
ऋषिरुवाच ।
रेवत्यृक्षं न वै भद्रे चन्द्रयोगि दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋक्षाणि सुभ्रु वैवाहिकानि
ते ॥
कन्योवाच ।
तात तेन विना कालो विकल: प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मद्विधाया: कथं भवेत् ॥
ऋषिरुवाच ।
ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनर्क्षं विनिपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्य्येति मदिरेक्षणे ।
न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं न: समागतम् ॥
कन्योवाच ।
ऋतवाक् स मुनिस्तात किं मे तप्तवांस्तप: ।
न त्वया समता तेन ब्रह्मबन्धो: सुतास्मि किम् ॥
ऋषिरुवाच ।
ब्रह्मबन्धो: सुता न त्वं बाले नैवातपस्विन: ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
कन्योवाच ।
तपस्वी यदि मे तातस्तत् किमृक्षमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नात्वर्क्षे क्रियते पित: ॥
ऋषिरुवाच ।
एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
आरोपयामीन्दुमार्गे रेवत्यृक्षं कृते तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तप:प्रभावेन रेवत्यृक्षं महामुनि: ।
यथापूर्व्वं तथा चक्रे सोमयोगि द्विजोत्तम: ॥
विवाहञ्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
निष्पाद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाब्रवीत् ॥
ऋषिरुवाच ।
औद्वाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तप: ॥
राजोवाच ।
मनो: स्वायम्भुवस्याहमुत्पन्न: सन्ततौ मुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्प्रसादाद्वृणोम्यहम् ॥
मुनिरुवाच ।
भविष्यत्येष ते कामो मनुस्त्वत्तनयो महान् ।
सकलां भोक्ष्यते भूमिं धर्म्मविच्च भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
तामादाय ततो भूपस्तदेव नगरं ययौ ।
तस्माच्चाजायत सुतो रेवत्यां रैवतो मनु: ॥
समेत: सकलैर्धर्म्मैर्मानवैरपराजित: ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रैवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

(गौः। इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा। १।१०।११॥)

रेवतीभवः, पुं, (रेवत्यां भव उत्पत्तिर्यस्य।) शनैश्चरः। इति हेमचन्द्रः। २। ३४॥ (रैवतमनुः। इति मार्कण्डेयपुराणम्॥)

रेवतीरमणः, पुं, (रेवत्या रमणः पतिः।) बलदेवः। इत्यमरः। १। १। २४॥

रेवतीशः, पुं, (रेवत्या ईशः।) बलरामः। इति हेमचन्द्रः। २। १३८॥

रेवन्तः, पुं, सूर्य्यपुत्रविशेषः। स च गुह्यकाधिपतिः। तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ततोऽसौ योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वडवां रविः।
ददर्श नियमस्थान्तामश्वरूपमथाकरोत्॥
मैथुनायोपचक्राम सूर्य्योऽसौ च त्वरान्वितः।
नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिशङ्कया॥
संग्रहात् संमुखी तेजो मुखनासिकया रवेः।
देवौ यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ।
नासत्यौ द्वौ तृतीयश्च रेवन्तोऽश्वप्रवाहकः॥"

इति वह्निपुराणम्॥

अपि च।

"ततोऽश्वरूपधृक् भानुस्तत्रागमत् कुरून्।
ददर्श तत्र संज्ञान्तु वडवारूपधारिणीम्॥
सा च दृष्ट्वा समायान्तं परपुंसोऽभिशङ्कया।
जगाम संमुखं तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा॥
ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः।
नासत्यदस्रौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गतौ॥
रेतसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गी धन्वी तनुत्रधृक्।
अश्वारूढः समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वितः॥
ततः स्वं रूपमसमं दर्शयामास भानुमान्।
तस्यै सा च समालोक्य स्वरूपं मुदमाददे॥
स्वरूपधारिणीञ्चेमामानिनाय निजाश्रमम्।
संज्ञां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः॥
ततः पूर्व्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः।
द्वितीयश्च यमः शापाद्धर्म्मदृष्टिरभूत् सुतः॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम्।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम्॥
धर्म्मदृष्टियतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः॥
यमुना च नदी चक्रे कलिन्दान्तरवाहिनी।
अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना।
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजितः॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे॥ *॥

नन्दिकेश्वरनीराजनविधौ रेवन्तस्य राजकर्त्तृकपूजाविधिर्यथा,—

"अष्टमे हि तु रेवन्तं पूजयेन्नीरजान्तरे।
सूर्य्यपुत्रं महाबाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम्॥
ज्वलन्तं शुक्लवर्णेन केशान् वितत्य वाससा।
कशां वामकरे बिभ्रद्दक्षिणे तु करे पुनः।
खड्गं चास्य महातेजाः सितवर्णस्थसंस्थितम्॥
अर्च्चयित्वा रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा।
स्वर्णपूजाविधानेन पूजयेन्नीरजान्तरे॥"

इति कालिकापुराणे नीराजनविधिः ८६ अध्यायः॥ *॥ कोजागरपूर्णिमारात्रौ द्वारोपान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"द्वारोपान्ते सुशोभस्तु संपूज्यो हयवाहनः।
यवाक्षतस्तिलैर्दिव्यैश्चन्दनेन सुगन्धिना॥
संपूजितश्च पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च।
स्कन्दः सभार्य्यो रुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः॥
गोमग्निः सुरभिः पूज्या छागवह्निर्गजाश्रमः।
उरभ्रवह्निर्मेषश्च गजवह्निर्विनायकः।
पूज्यः शाम्बेन रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(रेवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य शापवृत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

रेवन्तमनुस्, स्त्री, (रेवन्तं मनुष सूते इति। सू+क्विप्।) संज्ञा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रेवा, स्त्री, (रेवते उत्प्लुत्य गच्छतीति। रेव+अच्। टाप्।) नर्म्मदा नदी। इत्यमरः। १। १०। ३२॥ (यथा, मेघदूते। २०।

"रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्॥")

अस्याः शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—

"रेवया च कृतं पूर्व्वं तपः शिवतुष्टिदम्।
मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति शिवो तया॥
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्तयन्।
रेवायास्तु वरो देयस्त्वयं न्यगलाञ्छन॥
निश्चित्यैव तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना।
लिङ्गरूपेण ते देवि! गणानगपुरस्कृतः।
गर्भे तव वसिष्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये!॥
मम त्वमपरा मूर्त्तिः ख्याता जलमयी प्रिया।
शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ॥
एवं दत्तवरा रेवा मत्सान्निध्यमिहागता।
रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते॥"

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः॥

रतिः। सा च कामपत्नी। नीलीवृक्षः। इति मेदिनी। वे, २१॥ दुर्गा। यथा,—

"रेवा तु नर्म्मदा देवी नदी वा रेवती मता।
अतिखण्डनवत्या वा लोके देवी प्रकीर्त्तिता॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

रेव, ऋ ङ प्लवायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) प्लवः घोटककर्त्तृकशब्दः। ऋ, अरिरेवत्। ङ, रेवते रिरेविष्यः। इति दुर्गादासः॥

रै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) रैवादिः। रायति। इति दुर्गादासः॥

रैवतः, पुं, स्वर्णालुवृक्षः। (यथा, गारुडे २०० अः।

"चतुरङ्गुलसम्पाको व्याधिघाताभिसंज्ञकः।
विदादारग्वधं राजवृक्षं रैवतसंज्ञकम्॥")

शैलभेदः। (अत्रैवार्ज्जुनः सुभद्रां हृतवान्। यथा, महाभारते। १।२२१।६—८।

"सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्च्य हि रैवतम्।
दैवतानि च सर्व्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च।
प्रदक्षिणं गिरिः कृत्वा ...
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम्
सुभद्रां चारुसर्व्वाङ्गीं
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय ...
रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति॥")
शङ्करः। इति मेदिनी। ते ...
इति धरणिः॥ (मनु ...
यथा, महाभारते। १। २२८। ९।
"अदितिं रैवतीं ...
कोऽपि वाताम् महाघोरो ...

रेवत्यां भवः। रेवती+अण्।)
...कल्पीयः पञ्चमो मनुः। मनु ...
राजपुत्रः। अस्मिन् मन्वन्तरे ...
तारः। विभुरिन्द्रः। भूतरयाः ...
हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः। ...
अमितसुताः। इति श्रीभागवत ...
यथा,—
"पञ्चमस्य ...
देवबाहुः सुबाहुश्च पर्जन्यः ...
हिरण्यरोमा सप्ताश्वः सप्तैते ...
देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः ...
अवस्थातारस्तौ च विभवाः ...
शक्रो विभुगुणः ...
धर्म्मवीर्य्यबलोपेता इत्येते रैवतास्तु ...
भगुः सुधामा विरजः ...
विचक्षणविरामा च बलिबन्धोऽरि ...
इति मात्स्ये ९ अध्याय ...
मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवतमनुविवरणं ...
शब्दे द्रष्टव्यम्। (यथाबालकाण्ड ...
मात्स्ये। ५। २९।
"अनेकपादद्विभगो ...
मेघः। इति निघण्टुः। १।१०।
"रैवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः' ...
'तस्येदम्।' ४। ३। १२०। इत्यण् ...
सर्व्वेष पचति यवसं गावोंच ...
तद्रीयो भवति पर्ज्जनदसस्य। ...
इत्यालोति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुल ...
३४। इति सम्प्रसारणम्। 'संज्ञा ...
२। ११। इति वत्वम्। सर्व्वेष ...
त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति ...
तदीयो रैवतः पूर्व्ववत् तदीयं ...
इति तत्र देवराजयज्वा। *। ...
विशेषः। यथा, मनुः। ३। २९।
"अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति ...
ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते ...
"नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः ...
पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च ...
धनपतिः, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ...
"यदा स्वेदैर्वतासो हिरण्य-
रभिस्वयाभिस्त्वः विविधि ...
"वैरतासो धनवन्तः।" इति तद्भाष्ये ...

, स्त्री, (रैवतक + अण् । स्वार्थे ष्यञ् ।) पारे
वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-
देशस्थ गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
:, पुं, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-
तः । तत्पर्य्यायः । उज्जयन्तः २ । इति
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१।२२०।१।
तः सन्निवृत्तेषु तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
ाश्यतातानभवत्तुमुलो हृषग्ता ! ॥")
ं सामस्थलं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कः, त्रि, (रेवती + "रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।"
१ । १४६ । इति ठक् ।) रेवत्या अपत्यम् ।
ं मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
क्ली, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + घञ् । न्यङ्क्वा-
दित्वात् कुत्वम् ।) छिद्रम् । इत्यमरः ।१।८।२॥
का । चलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥
ं पुं, (रुच् + घञ् ।) क्रयभेदः । दीप्तिः ।
ं मेदिनी । के, ६१ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
७ ।
"दिवश्चिदस्य वरयन्त रोकाः ।"
रोकाश्चरीया दीप्तयः ।" इति तद्भाष्ये
नेद: ॥")
पुं, (रुज्यतेऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
+ घञ् । यद्वा, रुजतीति । रुज् + "पद-
विशस्पृशो घञ् ।" ३।३।१६ । इति कर्त्तरि
।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी । गे, २३ ॥
भङ्गकारकः । तत्पर्य्यायः । रुक् २ रुजा ३
तापः ४ व्याधिः ५ गदः ६ आमयः ७ ।
मरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आमः ९
तङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भग्नः १३
र्गः १४ तमोविकारः १५ ग्लानिः १६ चयः
अनार्ज्जवः १८ रुग्भयः १९ । इति राज-
र्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्द्यम्
व्याकल्यम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
स्य निदानादिर्य्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
र्व्वरोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
त्रेयादिमुनिवरैर्य्यथापूर्व्वमुदीरितम् ॥
गः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्व्विकारो दुःखमामयः ।
्मावङ्कगदावाधाः शब्दाः पर्य्यायवादिनः ॥
दानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
ाप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
मित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
दानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।
ोत्पत्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥
ङ्गमव्यक्तमव्यत्वात् व्याधीनां तद्यथायथम् ।
देव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥
स्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।
हेतुव्याधिविपर्य्यस्तं विपर्य्यस्तार्थकारिणाम् ॥
ौषधान्नविहाराणां उपयोगं सुखावहम् ।
द्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥
विपरीतोऽनुपशयो व्याधिसात्म्याभिसंज्ञितः ।
था दुष्टेन दोषेण तथा चानुविसर्पता ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्ज्जातिरागतिः ।
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥
स भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ॥
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिकात्स्र्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥
नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथा मलम् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ।
सर्व्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
अहितस्त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥
तिक्तोषणकषायाल्परूक्षाप्रमितभोजनैः ।
धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥
क्रियाभियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ।
ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥
पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णकटुक्रोधविदाहिभिः ।
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्द्धविदाहसमयेषु च ॥
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्व्वभिष्यन्दिशीतलैः ।
आस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः ॥
प्रच्छर्द्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।
पूर्व्वाह्णे पूर्व्वरात्रे च श्लेष्मा वक्ष्यामि शङ्करान् ॥
मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥
व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ।
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ॥
दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्त्तनः ।
ऋतोर्दुष्टात् पुरोवातात् विग्रहावेशविभ्रवात् ॥
दुष्टामान्नैरतिश्लिष्टग्रहैर्न्नक्षत्रपीडनात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च निषेव-
णात् ॥
स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।
प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगविध्यनुगामिनः ।
रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्व्वते ॥"
इति गारुडे सर्व्वरोगनिदानं १५९ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८९।१९०।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ ।
१९७ । १९८ । १९९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥
सर्व्वरोगहरवैष्णवकवचञ्च तत्रैव २०० अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अपि च ।
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥
मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्त्रयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
वातजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥
पाण्डुकः कामलः कुष्ठः शोथः प्लीहा च शूलकः ।
ज्वरातिसारग्रहणीकासव्रणहलीमकाः ॥
मूत्रकृच्छ्रश्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः ।
व्याधिः प्रमेहणः कुब्जो गोदश्च गलगण्डकः ॥
भ्रमरी सन्निपातश्च विसूची दारुणी सति ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ॥
मृत्युकन्यासुतास्ते वै जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥ * ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णतैलं मूर्द्धितैलं जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवामल्पं करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृडुष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्ज्जयेत् ।
स्नातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽशुकवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते क्षुधि ऋतुकाले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा शुभम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तमुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजरावीजं विघ्नवीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोकं भयं कलिः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषवीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिषेविणम् ।
पापा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं मोघमसमये काले सर्व्वं ग्रहीष्यति ॥ * ॥
ज्वरश्च सर्व्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकास्त्रयः ॥
एते यथा सञ्चरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ।
तमेव विविधोपायं साध्वि मत्तो निशामय ॥
क्षुधि प्राज्वल्यमानायामाहाराभाव एव च ।
प्राणिनां जायते पित्तं चक्रे च मणिपूरके ॥
वामं दिनचरं भुक्ता जलपानञ्च तत्क्षणम् ।

तदेव तु भवेत् नित्यं मद्यःप्राणहरं परम् ।
तप्तोदकञ्च शरदि भाद्रे नित्यं विशेषतः ।
दैवमत्तश्च यो भुङ्क्ते नित्यं तस्य प्रजायते ।
सशर्करञ्च पक्वाकं पिष्टं शीतोदकान्वितम् ।
यवक्षं सर्जरसञ्च दधिनक्तविवर्ज्जितम् ।
विक्तानावर्ग्यं पङ्क्तं सर्व्वमम्लारमेव च ।
आर्द्रकं गुरुद्रव्यञ्च नित्यपिष्टं ससर्करम् ।"
अम्लारस्थाने ऐक्षवमिति च पाठः ।
"वित्तचयकरं सद्यो बलबुद्धिप्रदं परम् ।
वित्तनाशञ्च तद्वीयसुखमन्यं निबोध मे ।
भोजनानन्तरं स्नानं अवपानं दिवा स्वपा ।
निर्जनेन्द्र क्षिप्रतैलं क्षिप्रमामलकोदकम् ।
पर्य्युषितान्नं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं दधि ।
द्राक्षामुद्गकेरालोयं शुष्किरम्भकन्दमेवनम् ।
नारिकेलोदकं स्वल्पपानं पर्य्युषितं जलम् ।
नवगुड़पक्वपर्णं गुरुककर्कटीफलम् ।
आमधान्यञ्च वर्षासु नलकं दीर्घकारणम् ।
अवरम्भं च तथ्यञ्च मत्स्यदीर्घविनाशनम् ।
चाङ्गेरं भत्भिङ्गं पक्वतैलं विशोषकम् ।
अमलं गुड़भवञ्च गुड़पक्वहरीतकी ।
पिण्डारकमरञ्च रम्भावनमरकम् ।
बैद्वारविन्दुवारमनाहारमपाकम् ।
अहनं रोषवानूर्ध्वं नवनं गुडशर्करम् ।
माषीवं दिव्यतोद्भवमाहिषं श्रीरकं मधु ।
प्रक्कारिणादि कर्म्माणि मत्तः स्वेदरादि च ।
वत्सङ्गरादेव वायुरोषं विनाशय ।
भोजनानन्तरं वद्यो समयं धारयं तथा ।
हरिद्रं मध्वाबञ्च स्वच्छभमकषेकम् ।
तद्वीतमत्तेव मधःकलाय एव च ।
द्रविडपक्वमाहारं शुद्धं कलहेन च ।
वटुवार्त्तं भयं शोकः कैवर्त्तं वायुकारकम् ।
[illegible] तथ्यञ्च विशामय नरोत्तमम् ।
[illegible] वरोषं वर्द्धितकम् ।
[illegible] वटुकर्ण्णं सुमिष्टकम् ।
[illegible] रूप मित्र वैद्यं वा ससर्करम् ।
[illegible] विनाशञ्च गोधीरं शीतलोदकम् ।
[illegible] तिमनेनञ्च वैद्यम् ।
[illegible] सुमामलकोदकम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] सद्यो [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च ।
[illegible] च ।
[illegible] च ।
[illegible] ।
[illegible] च ।
[illegible] ।"
[illegible] ।। अध्यायः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः
स्मृताः ।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि
कायिकाः ।"
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः ।
क्षुत्पिपासाजराजागरामृत्युप्रभृतयः । अथवा
स्वस्य भावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सहजा
इति यावत् । ते च जन्मान्धादयः । आग-
न्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
भिमानदैन्यपैशुन्यविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृ-
तयः । अथवा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमतमः-
सन्न्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः ।
"कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।
कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः ।"
तत्र कर्म्मजा व्याधयः । यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
प्रबलं व्याधिरूपं केवलं भोगनाश्यं प्रायश्चित्त-
नाश्यं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषैश्च
जनिताः । तथा ।
"यथाशास्त्रन्तु निर्णीता यथाव्याधि चिकित्-
सिताः ।
न शमं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्म्मजा बुधैः ।"
दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्त-
कफजाः । * । ननु मिथ्याहारविहारयोरपि
प्राक्तनदुष्कृतेन प्रेरकत्वं दृश्यत एव ततो दोषजे-
ष्वपि प्राक्तनकर्म्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
इति । उच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुत व्याधिकारणं
दुष्कर्म्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहार-
विहारभूयिष्ठा दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा
इत्युच्यन्त इति समाधिः । * । कर्म्मदोषोद्भवाः ।
"स्वल्पदोषो गरीयांश्च ते ज्ञेयाः कर्म्मदोषजाः ।"
अत्र कारणं दुष्कर्म्मप्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि
व्याधेर्गरीयस्त्वं तत्कर्म्मक्षयादेव क्षीणं भवति ।
दोषास्तु स्वल्पा अपि निदानसेवोत्था दृश्यन्त
एवेति । दोषाणां कारणन्तु मन्यत इति कर्म्म-
दोषोद्भवाः ।
"कर्म्मक्षयात् कर्म्मजाता दोषजाः स्वस्वभेषजैः ।
कर्म्मदोषोद्भवा यान्ति कर्म्मदोषक्षयात् क्षयम् ।"
दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणं
दुष्कर्म्म तद्भेदप्रायश्चित्तयादिभिरनुत्सभोगेन
वद्धिततक्षयाद्दृष्टभेषजादिभिरनुत्सभो-
गेन च क्षयं यान्ति । प्रियाहष्टहेतवो दोषास्ते
स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः ।
"साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः
स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ।"
याप्यलक्षणमाह ।
"शेषत्वेऽपि तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम् ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ।
यथा क्रिया धारयति गृहिणं प्राप्यमातुरम् ।
प्रक्षिप्तस्थिरसारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ।
यथा स्तम्भमार्जितं ताम्बाधावाप्नोति तथा ।

[illegible]
अक्रियायां चिकित्सायां [illegible]
व्याधोपद्रवलक्षणम् ।
"रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपा [illegible]
योऽन्यो विकारः स [illegible]
व्याधारिष्टस्य लक्षणमाह ।
"रोगिणो मरणं [illegible]
तल्लक्षणमरिष्टं स्यादिदञ्चापि [illegible]
अथ रोगस्य चिकित्सानन्तरमा [illegible]
"या क्रिया व्याधिहरणी [illegible]

दोषधातुमलानां या [illegible]
क्रियात्र कर्म्म ।
हरणी [illegible]
स्फुट् । तथा च ।
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते [illegible]
सा चिकित्सा [illegible]

या ह्युदीर्णं शमयति [illegible]
सा क्रिया न तु या व्याधिं [illegible]
क्रियात्र चिकित्सा । तथा च [illegible]
"व्यारम्भो निष्कृतिः [illegible]
उपायः कर्म्म चेष्टा च [illegible]

अथ चिकित्साविध्युपदेशः ।
"आतमाचचिकित्सः [illegible]
षड्विधश्चतुर्विधैस्तुल्यः [illegible]
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौ [illegible]
ततः [illegible]
अयमर्थः । भिषक् आदौ रोगं [illegible]
रयेत् । ततोऽनन्तरं औषधं [illegible]
पश्चात् रोगौषधविचारानन्तर [illegible]
यातो न तु अन्यथा कर्म्म [illegible]
दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः । [illegible]
चिकित्साकरणे दोषमाह ।
"यस्तु रोगमविज्ञाय [illegible]
अपौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्य [illegible]
यदृच्छया खेरितया सिद्धिर्यदि [illegible]
अर्थः । अन्यच्च ।
"औषधं केवलं कर्त्तुं [illegible]
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति [illegible]
रोगज्ञाने भिषज्ञाने दोषमाह ।
"यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः [illegible]
तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्यादृश [illegible]

नाविकं कर्णधारं विना यथा [illegible]
तथा रोगीत्यर्थः । अन्यच्च ।
"यस्तु केवलशास्त्रज्ञः [illegible]
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य भीरुः [illegible]
रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह ।
"यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्व्वौषध [illegible]
देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न [illegible]

[...]न्ते दशौ स्थाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
[...]नां विघातेऽथ ततः कुर्य्याच्चिकित्सितम् ॥"
[...]नुचितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
[...]शे पूर्व्वखण्डः ॥ * ॥ अथ येन रोगाणां
[...]ज्ञानमित्याह ।
"[...]न्तदनु संप्राप्तिः पूर्व्वरूपञ्च लक्षणम् ।
[...]पशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥"
[...]हेतोर्लक्षणमाह ।
"[...] न स्याद्विना येन तस्य तद्धेतुरुच्यते ।
[...] संव्यवहाराय तत्पर्य्यायान् प्रवक्ष्यते ॥
[...]नं कारणं हेतुर्निमित्तञ्च निबन्धनम् ।
[...]मायतनं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥"
[...] हेतुर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । यथा-
[...]श्रमोहिमानशनातिमैथुनशोकचिन्ताभया-
[...] वातप्रकोपहेतवो वातजान् व्याधीन् बोध-
[...]। शरत्कट्वम्लोष्णतीक्ष्णक्रोधव्यवायाग्निसन्तापा-
[...]दयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् व्याधीन्
[...]यन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धशीतादयः कफ-
[...]पहेतवः कफजान् व्याधीन् बोधयन्ति ॥ * ॥
[...] संप्राप्तेर्लक्षणमाह ।
"[...]था दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
[...]र्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥"
[...]ा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
[...]ण । यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां
[...]र्ध्वाधस्तिर्य्यगादिगतिभेदेन । तथा च
[...]र्वृत्ता आमयस्य या उत्पत्तिः [illegible]
[...]प्तिः । शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तिः पर्य्याया-
[...]ह जातिरागतिरिति । संप्राप्तिरौपाधिक-
[...]नाह ।
"[...]ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
[...]भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥"
[...]आदिरूपा ये विशेषास्तैः सा संप्राप्ति-
[...]र्दने भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां
[...]दर्शयति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्-
[...]ध इत्यादि । विकल्पं विवृणोति । दोषाणां
[...]समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना । स्व-
[...]ज्ञानां समुदितानां दोषाणां अंशांशकल्पना
[...]निमर्थाधिकभेदैरंशांशकल्पना विकल्पः ॥ * ॥
[...]प्राधान्यं विवृणोति ।
"[...]स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ।"
[...]तिः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधा-
[...]न्य इत्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य
[...]धान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधा-
[...]न्यम् ॥ * ॥ बलं विवृणोति ।
"[...]हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।"
[...]यानि व्याधिजनकानि । हेत्वादिः हेतुपूर्व-
[...]रूपाणां सार्व्वं येन भवन्ति । अवयवैः एक-
[...]देशैः । व्याधेर्बलाबलत्वमिति विशेष-
[...]णम् ॥ * ॥ कालं विवृणोति ।
"[...]नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ।"
[...]लक्षणं [illegible] । [illegible]

दन्तिमक्तादेरपि यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति
सोऽंशांशदोषजन्यस्य व्याधेः काल इत्यर्थः ।
नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन ।
"ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः ।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥"
इति ।
ते वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिकोपो यथा,
"वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिरार्त्तवी ॥" * ॥
संप्राप्तिर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । मिथ्या-
हारविहारदुष्टितवातादामाशयगमनरसदूषण-
कोष्ठाग्निबहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं
बोधयति तथा व्याधीनां संख्यादोषांशांश-
कल्पनाप्राधान्यबलकालांश्च बोधयति । तेषु
ज्ञातेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ
पूर्व्वरूपस्य लक्षणमाह ।
"पूर्व्वरूपन्तु तद्येन विद्याद्भाविनमामयम् ।
सामान्यञ्च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितम् ।
विशिष्टमीषदव्यक्तं स्यात् विशेषेण समन्वितम् ॥"
दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेत्रदाहाग्नि-
मान्द्यादयः । तत्र पूर्व्वरूपं व्याधीनां ज्ञानाय
हेतुर्यथा । श्रमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।
अयञ्च त एव श्रमादयोऽतिशयितजृम्भायुक्ता
भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
ज्वरं वह्निमान्द्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-
यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।
"पूर्व्वरूपं विशिष्टं यदात्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
संस्थानं लिङ्गचिह्ने च व्यञ्जनं रूपमाकृतिः ॥"
विशिष्टं पूर्व्वरूपं ईषद्व्यक्तं रूपं तदेव सम्य-
ग्व्यक्तं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे व्यवहाराय
पर्य्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं व्याधि-
ज्ञानाय हेतुर्यथा । स्वेदावरोधः सन्तापः
सर्व्वाङ्गग्रहणञ्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोध-
यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।
"औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
[illegible]पशयं विद्यात् स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥"
तत्र सात्म्यलक्षणमाह ।
"मधुरलवणसार्पिस्त्वक्स्नेहाभ्यङ्गदिना-
गुरुस्वेदरसर्वासमीरणसहर्षादि ।
[illegible]
[illegible] ॥"
अथ निरुक्तिमाह ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
अथ [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।

[illegible]क्रीडाङ्गनासेवनं
पानाहारविहारभेदजनितं [illegible] हरेत् ॥"
जलक्रीडा कथं कफं हरति तदाह । जल-
क्रीडाजनितशैत्येनावरुद्धदेहोष्मा पक्वस्नि-
[illegible]र्दीप्तो भूत्वा कफं शोषयति इति
समाधिः ॥ * ॥ उपशयो व्याधिज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं
चरकेण । गूढलिङ्गं [illegible] व्याधिमुप-
शयानुपशयाभ्यां परीक्षेतेति । तथा च सुश्रुते ।
"अभ्यङ्गस्वेदनस्नेहैर्विकारो वातिको न यः ।
शाम्येत्तत्र तु विज्ञेयं रक्तमत्राभिदूषितम् ॥
सर्व्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥"
सर्व्वेषां रोगाणां निदानं सन्निकृष्टं कारणम् ।
कुपिताः स्वहेतुदुष्टाः । मलाः वातपित्तकफाः
इत्यन्वयः । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि
सर्व्वेषां रोगाणामेककारणमिति । तत्रागन्तु-
व्याधिषु व्यभिचारः स्यात् । न तत्राप्युत्पत्त्य-
नन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावित्वात् । उन्मत्त-
[illegible] गुण्ययोगत्वेव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पापजरोगा यथा । शातातपीयकर्म्मविपाके ।
"कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥
रक्तार्व्वुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥
दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः ।
वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥"
तथा ।
"कर्म्मजाता हृता रोगा अतिनाशाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते दोषसम्भवाः ।
उत्पन्ने हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमात् ॥"
सर्व्वरोगनाशकदानं यथा । [illegible]
[illegible] ।
"सुवर्णदानं सर्व्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं [illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ * ॥
अथारोग्य[illegible] । तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

रोगघ्नं, क्लो, (रोगं हन्तीति । हन+टक् ।) औषधम् । इति वैद्यकम् । रोगनाशके, त्रि । (स्त्रियां ङीप् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"त्रिवृता सर्व्वरोगघ्नी त्रिभागघृतसम्प्लुता ।")

रोगभूः, स्त्री, (रोगाणां भूः स्थानं व्याधिमन्दिरत्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राजयक्ष्मा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
"इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ।"
इति चरके चिकित्सास्थाने ८ अध्यायः ।)

रोगलक्षणं, क्ली, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति । शान्ति+ण्वुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्या मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ।)

रोगशिल्पी, [न्] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वृक्षविशेषः । इति जटाधरः । शोनाक इति भाषा ।

रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगहं, क्ली, (रोगान् हन्तीति । हन्+डः ।) औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगहरवर्गः, स्त्री, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।) रोगनाशकवस्तु । यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये च मधुरादीनि वर्गे रोगहराण्यहम् ।
द्राक्षा खर्ज्जूरमक्षोटं चैव तथा मधु ।
कर्पूरं पौष्करं नागकेशरं चित्रकं गुरुम् ।
कल्याणी मौक्तिकं सौम्यं काकली खर्ज्जूरकं यथा ।
काश्मर्य्यं वंशलोचनं शिरीषं च प्रियालकम् ।
मधूकं मालतीपुष्पं इक्षुरसं मधुरो गणः ।
अम्लादिवर्गसमः वृक्षाम्लकवादयः ।
कपित्थं बदरं दाडिमं मध्वोऽम्लं निर्व्विषः ।
चाङ्गेरी धात्रीमातुलुङ्गं करमर्द्दं तथा ।
करञ्जजम्बीरादि तक्रान्ताद्यं वारयेत् । ● ।
हिङ्गुमरिचनागर कुष्ठकद्वरमेदकी ।
कटुत्रयत्रिकं वरं निम्बशोधनम् ।
देवदारु शार्ङ्गष्ट मधुरं चन्द्रशेखरम् ।
कम्पिल्लकादयो वातः माषको रसः ।
श्रीफलं वासकं पञ्च विदारी वातुलोमनः ।
व्यवायेऽर्थे वैकल्यः कुमारी रसवर्जनम् ।
मरीचस्य च वैकल्यकारकम् ।
हितं सर्व्वेषामेव वातकफविनाशनः । ● ।
वातपित्तहराः सर्व्वे कफरोगे च वारकः ।
शोधनं वमनं सेको विशेषकर्मादिषु ।
कषायो वातहरो न च रसः सर्व्वेषाम् ।
कफवातघ्नोऽप्येषा कटुकरसः ।
कपित्थं मधुरं मूत्रावरोधकारकम् । ● ।
वैरेचनं वमनं दारुणं च मूत्रलम् ।
लवणं जम्बुजफलं सुरा गुग्गुलुलाङ्गली ।
कटुको दीपनः शोथी कुष्ठकण्डूकफान्तकृत् ।
स्थौल्यालस्यश्रमहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
एकोऽत्यर्थं सेव्यमानो भ्रमदाहादिकृद्भवेत् ।●।
तमालः करीराणि इन्द्रियघ्नास्तथा ।
म्लानकण्टकवेमाणि हृद्गीदयशालिनी ।
गुडूची च द्रवन्ती च तिक्तमण्डूकपर्ण्यपि ।
कारवेल्लकशार्ङ्गाकुकरवीरकवासकाः ।
रोहिणी शतपुष्पी च कर्कोटी वैजयन्तिका ।
जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ।
तिक्तो रसस्त्वेदनः स्याद्रोचनो दीपनस्तथा ।
शोधनो ज्वरतृष्णाघ्नो मूर्च्छाकण्डूतिकादिजित् ।
विण्मूत्रक्लेदसंशोषि अत्यर्थं स च सेवितः ।
मन्यास्तम्भाक्षेपकारी शिरःशूलव्यथादिकृत् ।●।
त्रिफलाशल्लकीजम्बु आम्राम्रातकटादिकम् ।
तिन्दुकं बकुलं शाकं निष्पावं शालपर्णिका ।"
निष्पावस्थाने पालङ्क्या इति क्वचित् पाठः ।
"कषायो ग्राहको रोपी स्तम्भनः क्लेदशोषणः ।
एकोऽत्यर्थं सेव्यमानो हृदयादेः पीडकृत् ।
मुखशोषज्वराध्मानमन्यास्तम्भादिकारकः ।●।
हरिद्रा कुष्ठलवणमेषशृङ्गीबलाद्वयम् ।
कच्छुरी शल्लकी पद्मो पुनर्नवा शतावरी ।
अग्निमन्थो ब्रह्मदण्डी श्वदंष्ट्रैरण्डकं तथा ।
यवकोलकुलत्थादि कार्पासीदलमूलकम् ।
पृथक् समस्तो वातघ्नो बहुपित्तहरस्तथा ।
शतावरी विदारी च बालकोशीरचन्दनम् ।
दूर्व्वा वटः पिप्पली च बदरी शल्लकी तथा ।
कदली चोत्पलं पद्मसुकुमारपटोलकम् । ● ।
अथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुडूचीकम् ।
शतपुष्पी च जाती च चोषाराग्वधनाकुली ।●।
सर्पिस्तैलवसामज्जा स्नेहेषु प्रवरं घृतम् ।
तथायौषधिमेघापिकादिभ्यो शस्यते घृतम् ।
केवलं पैत्तिके सर्पिर्व्वातिके लवणान्वितम् ।
देयं बहुकफे वापि व्योषक्षारसमन्वितम् ।
ग्रन्थीनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु । ● ।
तैलं लाघवदार्ढ्याय क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।
वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षे क्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ।
वसा दग्धा हतभग्ना योनिकर्णशिरोरुजि ।
उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च । ● ।
अवस्थां प्राप्य देयं पृथक् तैले न शस्यते ।
स्नेहे पीते तु उष्णाम्बु पिबेदुष्णोदकं नरः ।
वातानुलोमनं दीप्तमग्निवृद्धिकरं मतम् ।
स्नेहस्य चैतत् कार्य्यमनिमित्तस्य लक्षणम् ।
आमाशयोरुद्धानमलपिण्डाकशिभिः ।
जानन्निति वाते वा पित्ते वा स्नेह इष्यते ।
न स्नेहयेदभिष्यन्दमुद्धतमर्द्दितान् ।"
इति गारुडे सोमसारे १०० अध्यायः ।●।
धन्वन्तरिरुवाच ।
"पुनर्नवादि वक्ष्यामि सद्य सुश्रुत रोगहृत् ।
हरीतकी वचा श्यामा शाली भद्रसुवर्णिका ।
अभया गुडूची चैव अर्द्धरससमा…
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कण्टकार्य्या रसप्रस्थः क्षीरप्रस्थसमन्वि…
एतद्वृत्ताक्षीहरं नाम घृ…
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीवि…
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शत…
एतैर्घृतं यथालाभं …
बलाशतकषाये तु तैलस्याढ़्कं…
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठतगरागुरुवेदैः
गन्धाश्वगन्धाजीवनीयैश्च …
एतन्मृदग्निना पक्वं स्थापयेद्राजते शु…
…
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजय…
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तदेव…
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं…
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं वि…
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरपङ्गुशिरा…
वायुना भग्नगात्राणां ये च …
जराजर्ज्जरगात्राणां …
त्वग्गताश्चापि ये वाताः
स वस्तिनाशयत्याशु तैलेन …
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं सर्व्व…
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् सम्यग्दोष…
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रकेण …
निर्गुण्ड्या वा …
…
वर्द्धमानतया चापि पाचकेन सर्व…
नाकुला चैरण्डकेनापि
मुसल्या दग्धमूलेन खदिरेण वटादि…
वटिका मोदको वापि चूर्णं …
…
घृतेन मधुना …
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथाभाग…
चित्रकार्कत्रिवृतामलशृङ्गबेर…
स्नुही च मध्वा ग्रन्थिका …
ज्योतिष्मतीच संभाव्य तैलं क्षीरे …
एतन्निष्यन्दनं तैलं भग …
शोधनं रोचनञ्चैव सर्व्वव्रणहरं …
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रणा…
अजमोदः ससिन्दूरी …
चारट्यं हिमसुतमार्द्रकं वचोग्रा…
इन्द्रवारुण्यपामार्गकरकैः कदले…
कन्दलैः स्थाने स्यन्दैः इति …
"एभिः सर्षपजं तैलमजामूत्रेण …
मृदग्निना पचेदेतत् अजाक्षीरेण …
अजमोदादिकं तैलं गलमाला…
विद्रधस्तु भवेत् नष्टं मध्ये …
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन …
अजमोदादिकं तैलं महातैलं …
इति गारुडे ।

[न्] पुं, (रोगं हरति नयतीति । ...) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
...न्, त्रि ॥
पुं, (रोगिणां शोकनाशकः ।) ...
...ः । इति राजनिर्घण्टः ॥
...ो, (रोगिणां पालनं प्रियम् ।)
। इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, त्रि ॥
] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग+
) रोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । व्याधितः २
३ ग्लानः ४ ग्लास्नुः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
: ८ अभ्यमितः ९ रुग्णः १० आमयाविन् ११
१२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-
१ न्नाधुः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ
थार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-

...प्रश्नैः परीक्षेत रोगिणम् ।
...दि दृष्टा स्पर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽप-
रम् ॥"
...दि । व्यादिशब्दात् साध्यासाध्य-
दृष्ट्या दर्शनेन । अथ सम्पदादिभ्य-
...वे किम् । स्पर्शात् शीतादेः । शीतोष्ण-
...त्वादिना परीक्षणम् । प्रश्नः ।
...वर्गरव्याधिबलाबलादिना ॥
। इत्या विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
च ।
...रिष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥"
...र्शनं नेत्रजिह्वाग्रादेः कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
...त्रपरीक्षा यथा,—
...त् पवनाद्रूक्षं धूम्रवर्णं तथारुणम् ।
...न्तःप्रविष्टञ्च तथात्वञ्च विलोकनम् ॥
...णवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा ।
...पि सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
...श्लेष्माधिक्यात् स्निग्धं स्यात् सलिल-
प्लुतम् ।
...धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं बलान्वितम् ॥
...द्दोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
...लिङ्गं सेवेत तन्मारयति रोगिणम् ॥
...ाद्रूपितं नेत्रमन्तर्मग्नं भयं भवेत् ।
...ं सलिलस्रावि प्राप्तेनोन्मीलयत्यपि ।"*
...जिह्वापरीक्षा ।
...पत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
...श्यामा भवेत् पित्ताल्लिप्ताऽऽर्द्रा धवला
कफात् ।
...ग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
...दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥"
...मूत्रपरीक्षा ।
...न पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
...व भवेद्रक्ताद्धवलं फेनिलं कफात् ॥"
शरीरस्य उष्णत्वादिज्ञानार्थं स्पर्शनं
...म् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।
...ति दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु ।
...ङ्गुष्ठमूलगा नाडी परीक्षेत भिषग्वरैः ॥

अङ्गुलीभिस्तु तिसृभिर्नाडीमवहितः स्पृशेत् ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलीऽखि-
लम् ॥
सद्यःस्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृष्णातपशीलिनः ।
व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडी न बुध्यते ॥
वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रव्यक्ता तर्ज्जनीतले ।
पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥
तर्ज्जनीमध्यमामध्ये वातपित्ताधिके स्फुटा ।
अनामिकायां तर्ज्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत् ॥
मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रव्यक्ता सन्निपाततः ॥
सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाडीम् ।
...
वक्रमुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्ततः ।
वहेद्वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्माधिके सति ॥
उत्प्लुत्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
कामात् क्रोधात् वेगवहा क्षीणा चिन्ताभया-
प्लुता ॥
स्थित्वा स्थित्वा चलेद्या या सा स्मृता प्राणनाशिनी
तथा ।
अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न
संशयः ॥
ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च शैव मन्दतरा मता ॥
चपला क्षुधितस्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा ।
सुखितोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(लक्षणान्तरादिकमाह ।
"रोगो यस्यास्ति रोगी स स चिकित्स्यस्तु
यादृशः । .
यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निगद्य-
ताम् ॥"
तत्र चिकित्स्यः ।
"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जिते-
न्द्रियः ॥"
सत्त्वं व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थविक्लवताकरं तेन
युक्तः । चक्षुषा चक्षुरुपलक्षितेन । ततोऽन्ये-
नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।
अन्यच्च ।
"आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्र-
वानपि ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदा-
स्तिकः ॥"
आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥
अथाचिकित्स्यः ।
"चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
शोकाकुलो मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ॥
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ।
भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥
एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥"
चण्डोऽत्यन्तक्रोधशीलः । साहसिकः अविचार्य्य-

कारी । भीरुर्भयशीलः । कृतघ्नो वैद्यकृततोष-
कारलोपकः । व्यग्रो व्याकुलः । विहीनः कर-
णैश्च यः निजेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न
चिकित्स्यः कदाचिद्रोगोद्रेके अपवादभयात् ।
वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्त्तः । तथा च सुश्रुतः ।
"स न सिद्ध्यति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ।"
शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः ॥
वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।
एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अथ दूतस्य
लक्षणम् ।
"यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् सम्मुचितस्तादृगत्र निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्म्मलाम्बराः ।
सुविनीताश्चवृषयानाढ्याः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥
सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिग्विसङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥"
सजातयः रोगिसमानजातयः ।
"यस्यां प्राणमरुद्याति सा नाडी जीव-
संज्ञिता ।"
अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः ।
"वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः क्षुते ।
न शुभं सौम्य शकुनं प्रदीप्तन्तु सुखावहम् ॥"
प्रदीप्तमग्निं दूतो रोगी रिक्तहस्तो वैद्यं न
पश्येत् । तथा च ।
"रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रोग्यं, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग+यत् ।)
अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रोगसम्बन्धिनि च ॥

रोचकः, पुं, (रोचयतीति । रुच्+णिच्+
ण्वुल् ।) क्षुधा । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षा २
अशना ३ जिघत्सा ४ रुचिः ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५७ ॥ कदली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ राजपलाण्डुः । अवदंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ग्रन्थिपर्णभेदः । भक्तिउर इति
नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्य्यायः । निशाचरः २
धनहरः ३ कितवः ४ गणहासकः ५ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-
त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकण्डूकफानिलरक्षोऽश्री
स्वेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा,
रामायणे । २ । ८३ । १३ ।
"मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचका-
स्तथा ॥"
"रोचकाः काचकूप्यादिकर्त्तारः इति कतकः ।"
इति तट्टीका ॥) रुचिकारके, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गे ।
"संग्राही रोचको वल्यस्तित्तिरिः सर्व्वदोषजित्
ज्वरापहः ॥")

रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रुचि+नन्द्यादित्वात्
ल्युः ।) कूटशाल्मलिः । इत्यमरः ॥ (तस्य
पर्य्यायो यथा,—

"कुलिनः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः कूटशाल्मलिः ।"

इति भावप्रकाशे । १ । १ ।

काम्पिल्लः । तत्पर्य्यायो यथा,—

"काम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) श्वेतशिग्रुः । पलाण्डुः । आरग्वधः । करञ्जः । अङ्कोटः । दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः । (देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

"कुम्भाण्डः कुम्भमङ्गी च रोचनो वैजलोचनः ।"

दक्षिणापुत्राणामन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्वन्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ । स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । ८ । १ । २० । भारतवर्षान्तर्गतपर्व्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १३ ।

"तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डराचलः ।")

त्रि, रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । शाकवर्गे ।

"शुण्ठ्योर्णा रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ।"

दीप्तिशाली । यथा, हरिवंशे । १२८ । ६५ ।

"अन्तकरं रोचनं चारुशाखं
महाबलं धर्म्मनेतारमीशम् ।
सहस्रनेत्रं शतवर्म्माणमुग्रं
महादेवं विश्वसृजं नमस्ते ।"

शोभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

"भृङ्गालिकोकिलकुडुम्भिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ।
रोचनैर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ।"

अनुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

"सत्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः ।
कीर्त्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ।")

रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + ण्वुः । ततः कन्) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ।)

रोचनफलः, पुं, (रोचनं रुचिकरं फलमस्य ।) बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।) चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्टः ।

रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।) रक्तकह्लारम् । गोपित्तम् । गोरोचना इति ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।

"कर्णौ चर्म्म च बालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनो दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ।")

वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ । (वसुदेवपत्नी । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४५ ।

"पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकी प्रमुखाश्चासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ।")

रोचनिका, स्त्री, (रोचनैव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । शुक्लारोचनी । इति रत्नमाला ।

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + "करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युट् । ततो ङीप् ।) आमलकी । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः । मनःशिला । इति हेमचन्द्रः । श्वेतत्रिवृता । गुण्डारोचनीतिख्यातक्षुपद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । काम्पिल्ल: २ कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः । काम्पिल्लः ६ कम्पीलः ७ कम्पिलः ८ काम्पिल्ला ९ रेचनी १० । इति भरतः । पर्य्यायान्तरं गुणाश्च काम्पिल्लकशब्दे द्रष्टव्याः ।

रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।) अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्तः । यथा,—

"ग्रीवस्थो हृदयावर्त्तो रोचमानो गलोद्भवः ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, माघे । ५ । ४ ।

"अश्वाः प्रधुर्व्वसुमनोमणिरोचमानाः
तूर्णं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः ।"

नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।

"अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महासुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।"

दीप्यमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ७८ ।

"रोचमानैः समायुक्तपुङ्गामयवज्रदादिभिः ।
गन्धर्व्वकुलसम्भूतैर्विद्धैरिव भूषितम् ।")

रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + बाहुलकात् इसिन् । इत्युज्ज्वलः । २ । ११२ ।) प्रभा । इत्यमरः । (यथा, माघे । १ । २१ ।

"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।")

रोचिष्णुः, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + "अलंकृञ्निराकृञ्" इति । ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्पर्य्यायः । विभ्राट् २ भ्राजिष्णुः ३ । इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । ४८ । ६ ।

"तत्र शूकरदन्ष्ट्राणि भिन्दन् वायोर्निरन्तरम् ।
श्यामलाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करैः ।"

रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।

"सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कफनाशनम् ।")

रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ।

रोची, [न्] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनिः ।) रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।

रोच्यं, त्रि, (रुच् + ण्यः । "यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।" ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।) प्रकाश्यम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्म्मणि ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ।

रोट्, [ष्] त्रि, (रुष् + "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" ३ । २ । ७५ । इति विच् ।) हिंसः । वधकः । रोषतीति विचि गुणः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।

रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोटी इति रुटी इति च भाषा । तत्करणप्रकारमाह ।

"गुन्दगोधूमचूर्णेन वि...
नरके निर्दयेत् ... भूयोऽपि ...
मिष्ठका रोटिका प्रोक्ता ...
रोटिका बलदा ... हृद्या
वातघ्नी कफकृद्गुर्व्वी दीप्ताग्नेः ...
अथ लेटी ।
"शुद्धगोधूमचूर्णेन मानुष ... त्
विधाय वर्त्तुलाकारं निर्दिशेद्वि ...
अङ्गारककृतो श्रेष्ठा ...
दीपनी कफकृद्धन्या
अथ यवरोटिका ।
"यवजा रोटिका रुच्या मधुरा ...
मलमूत्रानिलकरी बल्या ...
पीनसश्वासकासांश्च ...
अथ माषरोटिका ।
"चूर्णं यच्चणकमाषाणां ...
चणमीरचिता रोटी ...
रूक्षोष्णा वातला ...
माषाणां ...
आतपे शोषिता या निटाला ...
चूणमीरचिता सेव प्रोक्ता ...
मर्म्मरिकाख्याने ... भर्म्मरिका ...
इति वा पाठः ।
"भर्म्मरी कफपित्तघ्नी ...
अथ चणकरोटिका ।
...
विष्टम्भिनी न चक्षुष्या ...
इति ...

रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः । (परं०-सकं०-सेट् ।) ऋ, अरोडीत् । इति दुर्गादासः ।

रोदः, [स्] क्ली (रुद् + असुन् ।) ... इति मेदिनी । सं, ११ । (...
२२ । ५ ।

"एते एडानि रोदसोर्विंश्यतो ..."

रोदनं, क्ली, (रुद् + ल्युट् ।) क्रन्दनम् ...
चाणक्यशतके । ६२ ।

"दुर्ब्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनित्वं चौराणाम् ..."

अस्रु । इति मेदिनी । ने, ११८ । ...
यथा,—

"अनस्रु स्निग्धवदितमदीनं ...
प्रचुरास्रु दीनं रूक्षञ्च रुदितं ..."

इति माधवः ॥

कपिलाधेन्वां मेघासुरा ...
यथा,—

"शुद्धे सुनिं मृतं दृष्ट्वा रुरोद ...
इत्युपक्रम्य ।

"तदश्रुबिन्दुना मर्त्ये ...
रोदनाश्रुपतनेन ... नरकं ...
"ज्ञानिनो मा रुदन्त्येव मा रोदी ...

...प्रजनाद्गमनानां भवं ध्रुवम् ॥”

कौर्म्मे सम्प्रतिनरले २० अध्यायः ॥

...स रोदननिरोधो यथा,—

...षाम्प्रेमुक् प्रेमो शुद्रक्षि वपोरघनाः।

रोदितव्यं हि क्रियाः कार्य्या विधानगः॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

...स्त्री, (रोदनं अत्र प्रान्तलिमास्थनीति।

...ङन् ।) पयाः। इति राजनिर्घण्टः ॥

...रोध्य पयागतल्दे ज्ञातयः।)

...ी, (रुद्यतेऽनयेति। रुद् + करणे ल्युट्।

...) दुरालभा। इत्यमरः। २। ४। ८९॥

...स्त्री, (रोदस् + गौरादित्वात् ङीष्।)

...भूमिः। इत्यमरः। ३। ३। २२८॥

...:, स्वर्गः। भूमिः। यथा,—

...पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च॥”

इति भरतधृतकोषः ॥

...स्त्री, भूमिस्वर्गौ। यथा,—

...स्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते॥”

इत्यमरः। ३। ३। २२८॥

...नः शौराकाशं इति शब्दिते विरुद्धीते च

...रोदःशब्दयोर्वाच्ये इति भूद्यावौ परा-

...युतेन ईकारान्तशब्दद्वयेन एकवच-

...नापि भूद्यावौ सङ्गदितौ उच्येते।

...ज रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्।

...योगेऽप्यसौ रोदः स्यादपि रोदसी॥’

इति विश्वः ॥

...ौ रोदसा गार्ह पृथ्वीस्वर्गौ दिवि स्थितौ॥’

इत्यजयः ॥

...ोऽव्ययमप्यस्ति। यथा। द्यावापृथिव्यौ

...ौ रोदसी रोदसीति चेति।” इति

...टायां भरतः ॥

..., (रुणद्धि जलमिति। रुध् + पचाद्यच्।)

...तीरम्। इत्यमरटीकायां भरतः।१।१०।७।

...:+घञ्। रोधनम्। यथा, मार्कण्डेये।

...।

...ं वैश्यकुले जातौ जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे।

...ाति गवां रोधं निपाने कृतवान् पुरा॥”)

...[स्] स्त्री, (रुणद्धि वार्य्यादिकमिति। रुध +

...धातुभ्योऽसुन्।” उणा॰ ४। १८८। इति

...न्।) नदीतीरम्। इत्यमरः।१।१०।७॥

...ा, रघुः। ५। ४२।

“स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-

र्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा

क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम्॥”)

..., त्रि, (रुणद्धीति। रुध + तृच्।) रोधकर्त्ता।

...धि + भावे ल्युट्।) रोधि, क्ली। इति व्याक-

...णम् ॥ (यथा, भागवते। ३। ३०। २७।

...तनं गिरिश्रृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्त्तयोः॥”)

...क्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा।) नदी। यथा।

...गा रोधवक्रा च स्रवन्ती सिन्धुरापगेति

...पर्य्याये भागुरिः। इति भरतः ॥

रोधोवक्रा, स्त्री, (रोधसा वक्रा।) नदी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽस्त्यस्या इति। रोधस् + मतुप्। ङीप्।) नदी। इति राजनिर्घण्टः ॥

रोध्रं, क्ली, (रुध्यतेऽनेन। रुध + बाहुलकात् रन्।) अपराधः। पापम्। इति मेदिनी। रे, ८१॥

रोध्रः, पुं, लोध्रः। इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च॥ (यथा, सुश्रुते। १। १२।

“मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्ज्जरसं तथा।

मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिर्व्विपाचयेत्॥”)

रोध्रपुष्पः, पुं, (रोध्रस्येव पुष्पमस्य।) मधूकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मण्डलिसर्पजाति-विशेषः। तद्यथा।“आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसः इत्यादिषु।” इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)

रोध्रपुष्पिणी, स्त्री, (रोध्र इव पुष्पाणीति। पुष्प + इनि। ङीप्।) धातकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

रोपः, पुं, (रुप्यतेऽनेनेति। रुप विमोहे + घञ्।) वाणः। इत्यमरः॥ (रुह + णिच् + घञ्।) रोपणम्। इति मेदिनी। पे, २॥ (यथा, महाभारते। १३। ५८। २४।

“एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे॥”)

छिद्रे, क्ली। इति हेमचन्द्रः॥

रोपणं, क्ली, विमोहनम्। रुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ जननम्। प्रादुर्भावः। ण्यन्तरुहधातोः पकादेशे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते। १। १५।

“सन्धिसंश्लेषणस्पन्दनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृच्छ्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मानुग्रहं करोति॥”)

अञ्जनविशेषः। यथा,—

“रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संप्लाव्य वारिणा।

स्थालीयास्तज्जलं सर्व्वं त्यक्त्वा चूर्णमधोगतम्॥

शुष्कञ्च तज्जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत्।

विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः॥

कर्पूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत्।

अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(त्रि, रोपकः। यथा, सुश्रुते। ६। १८।

“लेखनात् त्रिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः॥”

व्रणरोगे मांसाङ्कुरजननार्थप्रक्रियादिकम्। तद्-यथा,—

“आदौ विम्लापनं कुर्य्याद्द्वितीयमवसेचनम्।

तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्॥

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वै कृतापहः॥

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना व्रणशोधनः।

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे॥)

रोपणचूर्णं, क्ली, (रोपणस्य चूर्णम्।) नयनाञ्जनविशेषः। यथा, भावप्रकाशे।

अथ रोपणचूर्णम्।

“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा।

स्थालीयात् तज्जलं सर्व्वं त्यक्त्वा चूर्णमधोगतम्॥

शुष्कं तच्च जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत्।

विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः॥

कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत्।

अञ्जयेन्नयनं तेन सर्व्वदोषोपशान्तये॥

समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णमेतत्र संशयः॥”

रोपणीवर्त्तिः, स्त्री, नेत्राञ्जनभेदः। यथा। अथ रोपणीवर्त्तिः।

“अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः।

जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश॥

सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा।

तिमिरार्ज्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत्।

एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सार्द्धहरेणुका॥”

कुसुमिकावटी रोपणी। इति भावप्रकाशः॥

रोप्यातिरोप्यः, पुं, धान्यविशेषः। अस्य गुणाः।

“रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः।

अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः॥”

इति राजवल्लभः॥

रोमं, क्ली, जलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (लोम। यथा, महाभारते। ३। ११२। ३।

“द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-

दजातरोमौ सुमनोहरौ च॥”

जनपदविशेषः। इति केचित्॥)

रोम, [न्] क्ली, (रौतीति। रु + “नामन्-सीमन्व्योमन्रोमन्निति।” उणा॰ ४। १५०। इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः।) शरीरजाताङ्कुरः। रोँया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोम २ अङ्गजम् ३ त्वग्जम् ४ चर्म्मजम् ५ तनूरुहम् ६। इति राजनिर्घण्टः॥ स्थानविशेषे तस्य शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

“अल्परोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा।

रोमैकैकं कूपके स्यान्नृपाणान्तु महात्मनाम्॥

द्वे द्वे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियाणान्तथैव च।

रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्म्मांसजानुकः॥”

इति गारुडे ६३ अध्यायः॥

रहस्यरोम्णोऽस्पृश्यत्वं यथा,—

“न स्पृशेच्छ्वः क्रीडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत्।

रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सदा व्रजेत्॥”

इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥

(जनपदविशेषः। तद्देशवासिनि। पुं भूम्नि। यथा, महाभारते। ६। ९। ५५।

“वानायवो दशाःपार्श्वा रोमाणः कुशविन्दवः॥”)

रोमकं, क्ली, (रोमे कायतीति। कै + कः।) पांशुलवणम्। (यथा, सुश्रुते। १। ४२।

“सैन्धवसौवर्च्चलविड्पाक्यरोमकसामुद्रकपाक्िम-यवक्षारौषरप्रस्तसुवर्च्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः॥”) अयस्कान्तभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रोमैव। जनपदविशेषः। तद्देश-वासिनि, पुं भूम्नि। यथा, महाभारते।२।५०।१५।

“औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान्॥”)

स्वामी देवता ब्रह्मा। गगनमध्ये उदिते सति सिंहलग्नस्य अष्टविंशत्यधिकदण्डमितयं गतं भवति। यथा,—

"कमुकच्छि! प्रकुलाङ्गतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ।
पञ्चभिः गगनमणिभ्रिका
निःसृताः सुतनि! सिंहलग्नतः॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा,—

"स्याद्धर्मकार्ये कुशलः कुलीनः
सुवाग्विदेशी विमलस्वभावः।
सुराधिपाराधितचित्तवृत्ति-
र्यो रोहिणीजः स धनी च मानी॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

कण्ठरोगविशेषः। यथा। रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याचाह।

"रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ताः कण्ठशालूक एव च।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैकवृन्दकः॥
वृन्दः शतघ्नी च शिलायुः कण्ठविद्रधिः।
गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानकमेव च।
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः॥"

तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यलक्षणमाह।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी॥"

अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ चित्तं वा मूर्च्छितं कफौ वा मूर्च्छितः। ननु अत्रापि मूर्च्छिताः पृथग्रोहिण्याः अभिधानात्। तत्र वातजाया लक्षणमाह।

"जिह्वासमन्तात् भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिनः स्युः।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता॥"

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः। वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता अस्थ्यादिभिरतिशयेन युक्ता॥"

पित्तजामाह।

"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता॥"

श्लेष्मजामाह।

"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा या कफसम्भवा तु॥"

स्रोतोरोधिन्यपि कण्ठरोधः॥ * ॥ सन्निपातजामाह।

"गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रितया भवेत् सा॥"

रक्तजामाह।

"स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
असाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु॥"

एषु रोहिणीषु मारकत्वकालमाह।

"सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता॥"

कण्ठशालूकमाह।

"कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति॥"

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवद्वेदनाजनकः॥

अधिजिह्वमाह।

"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात्।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्जयेदागतपाकमेनम्॥"

अपिना मिश्रादेवेत्यन्वयः॥ * ॥ वलयमाह।

"बलास एवायतमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति॥"

अलासमाह।

"गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम्॥"

मर्मच्छिदं हृदयमर्माणि छेदेनेव वेदनाजनकम्।

एकवृन्दमाह।

"वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः॥"

अन्तः गलमध्ये। अपाकी ईषत् पाकी। अमृदुः ईषन्मृदुः॥ * ॥ वृन्दमाह।

"समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु॥" * ॥

शतघ्नीमाह।

"वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नी॥"

घना कठिना। अनेकरुक् वातपित्तकफजनितोदादाहकण्ड्वादियुक्ता। शतघ्नीवत् शतघ्नी लोहकण्टकसंवृता शतघ्नी महती शिला। तत्तुल्या यतः प्राणहरी॥ * ॥ शिलायुमाह।

"ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु शिलायुसंज्ञः॥"

गलविद्रधिमाह।

"सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोफो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य॥" * ॥

गलौघमाह।

"शोफो महान् यस्तु गलेऽन्नपान-
रोधी ज्वरो वायुगतेर्निहन्ता।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ॥"

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतेः

स्वरघ्नमाह।

"यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः॥"

ताम्यमानः तमः प्राप्नुवन्। शुष्कः विमुक्तोऽस्वाधीनः अस्वाधीनता भक्तं गिलितुं अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु।

मांसतानमाह।

"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः॥"

प्रतानवान् विस्तारवान्। सुकष्टं यत्र सः॥ * ॥ विदारीमाह।

"सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम्।
पित्तेन विद्यादवने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते॥"

पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते।
पार्श्वेन विशेषादाकुञ्चेन शेते।
विदारी भवति इत्यर्थः॥ * ॥ अथ

चिकित्सा।

"रोहिणीनान्तु साध्यानां ...

वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च।
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत्
सुखोष्णान् ...
विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्र...
घर्षयेत् कफजां प्राज्ञः ...
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत्
आगारधूमः भूल इति लोके।
शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि।
"श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ...
नस्यकर्मणि दातव्यं ...
श्वेता अपराजिता।
"पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं ...
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् ...
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत ...
उपजिह्वकवच्चापि साधयेद् ...
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधन...
एकवृन्दमिव प्राज्ञो वृन्दञ्च ...
शिलायुञ्चापि यो व्याधिश्च ...
असम्भीतं सुसंयत ...
इति सुश्रुते ...

(रूढ़ौ, स्त्रि। यथा, महाभारते ...

रा न सहन्ते न जघ्ना नापि रौहिणी।
इलर्हो न यथा नीलाम्बरं यथा।")
:, पुं, (रौहिण्याः पतिः।) चन्द्रः।
ाण्डः। ८। १८। (यथा, देवीभाग
। ११। १८।
ाण्मासं सशुपाद रौहिणीपतिः।
ाममायुतं बाल्लाविरहदुःखितम्॥"
। इत्यमरः।)
नः, पुं, (रौहिण्या रमणः।) वृषभः।
ाजनिर्घण्टः। वसुदेवश्च। (चन्द्रः।
ीमसोविन्दे। ४। १०।
'मधुदेवेन हरिहिदं प्रयतेन।
रमणुदमायरौहिणीरमणेन।")
नभः, पुं, (रौहिण्या वल्लभः।) चन्द्रः।
लायुधः। वसुदेवश्च।
:, पुं, (रौहिण्या ईशः।) चन्द्रः।
मचन्द्रः। (यथा, माघे। ३। ६०।
यां रेवतीकान्तनिदेशे दायु
। रौहिणेयो न च रौहिणीशः।")
च।
मी, स्त्री, (रौहिणीयुक्ता अष्टमी।)
ोनचमयुक्तभाद्रकृष्णाष्टमी। यथा,—
ष्टम्याञ्च रौहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः।
विद्वापि सप्तम्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम्॥
तोऽर्घ्यञ्चेन्दवेदेयं तिथिभान्ते च पारणम्॥
' योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
ाय नमो नमः। स्नानमन्त्रः। यज्ञाय
ाय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
मः। अर्चनस्य। विश्वाय विश्वेश्वराय
तये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
। शयनस्य। सर्व्वाय सर्व्वेश्वराय सर्व्व-
सर्व्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः॥
स्य।
ते पूजयेद्देवं सचन्द्रां रौहिणीं तथा।
ोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम्।
ध्यामवर्नौ गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्॥
दार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव।
ार्घ्यं शशाङ्केदं रौहिण्या सहितो मम॥
वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदाये।
' वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम्।
वं हृषीकेशं नृसिंहं दैत्यसूदनम्॥
ं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमव्ययम्।
दरं पद्मनाभं केशवं गरुड़ध्वजम्॥
न्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम्।
क्षं जगद्वीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम्॥
दिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम्।
यमचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
ताम्बरधरं दिव्यं वनमालाविभूषितम्।
मनुषाद्गं जगद्धाम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम्॥
देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्।
मिस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः।

नामान्येतानि संकीर्त्त्य गरुडं प्रार्थयेत् पुनः॥
त्राहि मां सर्व्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात् प्रभो।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात्॥
दुर्वृत्ताञ्चायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत्।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसाग-
रात्॥
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं महत्यज्ञानसागरे।
त्राहि मां देवदेवेश त्वामृतेऽन्यो न रक्षिता॥
स्वजन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु धनविख्यातिराज्य-
भाक्॥"

इति गारुड़े १३२ अध्यायः॥

रोहित्, पुं, (रोहतीति। रुह + "हृसृरुहियुषिभ्य इतिः।" उणा० १। ९९। इति इतिः।) सूर्य्यः। इति मेदिनी। टे, १४०॥ वर्णभेदः। मत्स्यभेदः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (अग्निः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। "२४। ३०॥ "मनुष्यराजाय मर्कटः शार्द्दू-लाय रोहित्।" "एको रोहित् अन्यः शार्द्दू-लाय।" इति तद्भाष्ये महीधरः॥ रोहितवर्ण-विशिष्टे, त्रि। (यथा, ऋग्वेदे। २। १००। १६। "रोहित् श्यावा सुमदंशुर्ललामीः।" "रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

रोहित्, स्त्री, (रुह + "हृसृरुहियुषिभ्य इतिः।" उणा० १। ९९। इति इतिः।) मृगी। ("अन्यस्य मृगस्य मृगी रोहिदुच्यते। तथाच महिम्नः स्तवे। गतं रोहिद्भूतां रिरमयिषु-मृष्यस्य वपुषा।" इत्युज्ज्वलः। १। ९९॥) लता-भेदः। इति मेदिनी। टे, १४०॥ (वड़वा। यथा, ऋग्वेदे। १। १४। १२। "युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देवा रोहितः॥" "हे देवाग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वड़वाः रथे युक्ष्व युङ्क्ष्व योजय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥*॥ रोहन्त्याभिर्वीजानि तत्फलेन हि बीजानि प्ररोहन्तीति वचात्वम्। नदी। इति निघण्टुः। १। १३। १८॥ निगमेषु बहुवच-नान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् बहुवचनान्तत्वम्॥)

रोहितं, क्ली, (रुह + "रुहे रश्च लो वा।" उणा० ३। ९४। इति इतन्।) कुङ्कुमम्। रक्तम्। ऋजुशक्रशरासनम्। इति मेदिनी। ते, १४५॥ (यथा, मनुः। १। ३८। "विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च। उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च॥")

रोहितः, पुं, (रोहतीति। रुह + "रुहे रश्च लो वा।" उणा० ३। ९४। इति इतन्।) मीन-विशेषः। (यथाह कश्चित्।
"इन्दीवरो शिलपीयूषी वाचा वाचामगोचरः।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः
प्रियः॥")

रोहितमत्स्यस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"कृशः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ लोहितो वृत्तवक्त्रः।
कोष्णं वक्त्रं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धदृप्ताति वीर्य्यम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।
"रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः।
शल्कपक्षो झषश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः॥
रोहितः सर्व्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्द्दितार्त्तिजित्।
कषायानुरसः स्वादुर्व्वातघ्नो नातिपित्तकृत्॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

(तथाच।
"वातघ्नो नहि पित्तकृद्बलकरः स्याद्रोहितः
सर्व्वदा॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये॥
"शैवलाहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्ज्जनात्।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः।
रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥
स्वनामख्यातो हरिश्चन्द्रस्य नृपतेः पुत्रः। यथा देवीभागवते। ७। १५। १५॥
"राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम्।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्व्वकम्॥"
अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम्॥) मृगभेदः। रोहितकवृक्षः। इति मेदिनी। ते, १४६॥ (रोहीतोऽपि पाठः। रोहीतकशब्ददर्शनात्॥ यथा, सुश्रुते। ६। १७।
"पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
सौरेण युक्ता मदिराग्निमिश्रिताः॥"
अग्निघोटकः। इति निघण्टुः। १। १५॥ "रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादित्यमिति रोहितः।" इति तत्र देवराजयज्वा॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ९४। १०।
"यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे॥"
"रोहिता लोहितवर्णौ रोहित इत्येवंरश्वस्याग्ना रोहितोऽग्नेरितिदर्शनात् रोहितैरत्वामिर्द्देवतां गमयत्विति मन्त्रवर्णाच।" इति तद्भाष्ये सायणः॥) रक्तवर्णः। रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि। इत्यमरः॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। १९। "नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो नमः॥")

रोहितकः, पुं, (रोहित एव। स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। रोहड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रोही २ प्लीहशत्रुः ३ दाड़िमपुष्पकः ४। इत्यमरः॥ रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिषः ७ कूटशाल्मलिः ८ दाड़िमपुष्पः ९ सदाप्रसूनः १० कूटशाल्मलिः ११ विरोचनः १२ शाल्म-लिकः १३। अस्य गुणाः। कटु [illegible] स्निग्ध-त्वम्। कषायत्वम् [illegible]त्वम् [illegible] दीप-

व्रणश्लीहरक्तनेत्रामयापहत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः। अपि च।

"रोहितो लोहितो रोही लोही दाड़िम-
पुष्पकः।
रोहीतकः श्लीहघाती कृष्णो रक्तप्रसादनः॥"
इति भावप्रकाशः॥

अन्यच्च।

"रोहीतको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः सृतः॥"
इति राजवल्लभः॥

(मत्स्यविशेषः। यथा, महाभारते।१।२५।११।
"भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि।
गणान् सर्व्वान् विनिर्जित्य नीतिकृत् प्रहसन्निव।
शाककान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः॥")

रोहिता, स्त्री, (रोहित+टाप्। "वर्णादनु-
दात्तात्तोपधात्तो नः।" ४।१।३९। इति
पाक्षिको ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च न।)
रागादिना रक्तवर्णा। यथा,—
"रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा।"
इति जटाधरः॥

रोहिताश्वः, पुं, (रोहितः अश्वो यस्य।) अग्निः।
इत्यमरः॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्त्रः। इति मेदिनी।
ते, ६३॥

रोहितिका, स्त्री, (रोहितो वर्णोऽस्त्यस्या इति।
रोहित+ठन्।) रागादिना रक्तवर्णा। इति
जटाधरः॥

रोहितेयः, पुं, (रोहित एव। स्वार्थे ढः।)
रोहितवृक्षः। यथा,—
"प्लीहारी रोहितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च
रोहितः॥"
इति भरतधृतरत्नकोषः॥
(विवरणमस्य रोहितकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

रोही, [न्] पुं, (अवश्यं रोहतीति। रुह्+
आवश्यके णिनिः।) रोहितकवृक्षः। (अस्य
पर्य्यायो यथा,—
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाड़िमपुष्पकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"रोहीतको रोहितको रोही दाड़िमपुष्पकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
अश्वत्थवृक्षः। वटवृक्षः। इति मेदिनी। ने,
१९०॥

रोहीतकः, पुं, (रोहीत एव। स्वार्थे कन्।)
रोहितकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम्।५४।६८।
"रोहितकस्य पश्चाद्धस्तत्रयसंस्थितैस्त्रिभिः करै-
र्याम्ये॥"
तथास्य पर्य्यायः।
"रोहीतको रोहितको रोही दाड़िमपुष्पकः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

रौक्ष्यं, क्ली, (रूक्षस्य भावः। रूक्ष+ष्यञ्।)
रूक्षता। रूक्षस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम्। तथा हि।

"तैलं मद्यौषधरोपणं तैलं मध्वर्कं स्नपनम्।
तिल त्वां भ्रावयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम्॥"
इति दुर्गापूजायां महाष्टमीमहानवम्योर्मन्त्रा-
त्मकशक्तिदेवीपुराणम्॥ (तथा च।
"ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते कुर्युः समीरणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः॥)

रौच्यः, पुं, (रुचेरपत्यमिति। रुचि+ष्यञ्।)
मनुविशेषः। यथा,—
"रौच्यादयस्तथाष्टौऽपि मनवः संप्रकीर्त्तिताः।
रुचेः प्रजापतेः पुत्त्रो रौच्यो नाम भविष्यति॥"
इति मार्कं ८ अध्यायः॥
तन्मन्वन्तरे देवादयो यथा,—
"चयोदशस्य पर्य्याये ये रौच्यस्य मनोः सुराः।
सप्तर्षीश्च नृपांश्चैव वदतो मे निशामय॥
सुधर्म्माणः सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे।
सुशर्म्माणस्तथा ह्येते समस्ताः सुनिपातम॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः।
भविष्यन्ति च सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय॥
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः।
निर्म्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्प्रकम्पश्च सप्तमः॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयत्तिभेषो दृढः।
सुनेत्रः क्षत्रबुद्धिश्च सुरतश्चैव तत्सुताः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
अन्यद्विवरणं रुचिशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ विष्क-
म्भवृक्षः। तत्पर्य्यायः। वेल्लः २। इति हेम-
चन्द्रः॥ (क्ली, रौच्यस्येदमिति। अण्। मन्वन्तर-
विशेषः। यथा, मार्कण्डेये।१००।३९।
"शान्तिमेवो गुणैर्युक्तो द्वयावधिके शुभे।
निशाम्यत्यखिलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः॥")

रौट, ऋ नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। ऋ, अरु-
रौटत्। नादरोऽनादरः। रौटति खलं लोकः।
इति दुर्गादासः॥

रौड, ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट्।) ऋ, अरुरौडत्। इति
दुर्गादासः॥

रौद्रं, क्ली, (रुद्रस्येदम्। रुद्र+अण्।) शृङ्गा-
राद्यष्टरसान्तर्गतरसविशेषः। तत्पर्य्यायः। उग्रम् २।
इत्यमरः॥ रै क्रोधस्याश्रये। रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम्। यदाह भरतः।
"शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धास्यः प्रमथदैवतः।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदैवतः॥" इति
रै क्रोधस्याश्रये। उष्यति क्रुधा समवैति उग्रः।
उषिर्थे समवायने नाम्नीति रक् निपातनाद्वस्य
गः। सर्व्वाभिभाविता रौद्रः। यथा, राघव-
चरितादि। अत्र बीभत्सरौद्रे क्लीबे रूपभेदात्
अन्ये पुंसि बीभत्सरौद्रौ चेति पुंलिङ्गपाठ इव
युक्तः। इति भरतः॥ *॥ अपि च।
अथ रौद्रः।
"रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनं रिपुस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥

मु... ...
संग्रामं भ्रमाद्यैरत्रोद्दिष्टैः...
भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्ज्ज...
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि...
अनुभावास्तथा चेत्सुरम्भादयः...
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो म...
क्रोधस्थायीत्यत्र भावः...
यथा,—
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं ...
मनुजपशुभिर्निर्म्मर्य्यादैर्भवद्भिरुदा...
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां ...
सभमघमसृङ्मेदोमांसैः ...
अत्र पुत्रवधोद्दीप्तमाह।
"कृतास्त्रैर्नवत्वा चाप ...
इति साहित्यदर्प...

रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति। रुद्र+अ...
तेजः। तत्पर्य्यायः। घर्म्मः २। ...
रे, ८०। प्रकाशः १ दीप्तः ...
इत्यमरः॥ तस्य गुणाः।
"आतपः कटुको रूक्षः ...
दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपनः...
इति राजव...

सप्तरौद्रा यथा,—
"जठरः पिङ्गलो रौद्रो ...
अग्निनामा ततो रौद्रः सप्त रौ...

पञ्चान्तरे सप्तमो रौद्रः ...
फलानि यथा,—
"पिङ्गलो रौ... ...
अर्थनाशे बहुरोगः स्यात् सर्व्वदोषदः...
जठरो रौद्रनामा च ...
ज्वरादिपित्तरोगश्च नानाविधरो...
अग्निनामा यदा वर्षे रौद्रो ...
उत्तापेन क्षितिं सर्व्वां नरा...
रौद्रनामा महारौद्री ...
पित्तोद्वेगं भयं कुर्य्यान्नानार...
घोरनामा महारौद्रो ...
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगप्रक...
कालनामा महारौद्र उत्तापे...
नानारोगसमायुक्तं ज्वरादिकुर्य्यात्...
इति ज्...

रसविशेषः। इति मेदिनी। रे, ८...
क्लीवलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम्। ...
इति हेमचन्द्रः॥ यमः। इति धर...
केयः। यथा, महाभारते।१।११...
"आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो ...
श्रूयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो ...

रौद्रः, त्रि, (रुद्र+अण्।) तीव्रः। (...
निरुक्तव्याख्याने विवरणमिदं ...
ज्वरवर्णनप्रसङ्गे...
"ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो ...
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोप...

NOTICE.

AGENTS
srs. Trubner & Co., London.

AGENT
Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

JA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we o complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register thems subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out at 3*s.* for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. uent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the dix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. -subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s.* respectively. Muffussil ts are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such nt, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying scribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

l remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts oney (when sent to him) bear his seal and signature.

e conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother us in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve nost unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of ing and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by dical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
0*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma

গোপালতাপনী।

সম্প্রতি অথর্ব্ববেদীয় পিপ্পলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। [illegible] প্রথমটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ। [illegible] পূর্ব্বে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষী পবিত্রাত্মা বৈ[illegible] সন্তোষ হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিত্তশুদ্ধির নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকাটী জ্ঞানপক্ষপাতিনী। ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিণী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্ত্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী-গ্রন্থ পূর্ব্বোক্ত [illegible] ও জ্ঞান, এই উভয়াত্মক সুতরাং উভয়মত ব্যাখ্যাই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই পরম[illegible] অতএব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ ঈদৃশ মহার্ঘ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই কারণে বিশেষতঃ বঙ্গদেশের মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমাচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত প্রকাশ করিলাম। ইহার মূল্য ৸০ আনা; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ৷৷০ মাত্র।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহকগণ [illegible] অপরের পক্ষে ৸০ আনা। যাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শ্রী[illegible]

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়

भीषणः। इति मेदिनी। रे, ८०॥ (यथा, महा-
भारते। २। ६४। ५०।
"तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम्।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुरुसन्तो धृतराष्ट्रजम्॥")
रुद्रसम्बन्धिनि च॥
द्री, स्त्री, (रौद्र+ङीप्।) चण्डी। इति मेदिनी।
रे, ८०॥ रुद्रजटा। इति राजनिर्घण्टः॥
रुरुदैत्यहतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी
चामुण्डा च। यथा,—
"एक एव महादैत्यो रुरुरासीन्महाम्बुधे।
स च मायां महारौद्रीं रौरवीं विससर्ज्ज ह॥
सा माया ववृधे भीमा सर्व्वदेवप्रमोहिनी।
यया तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रां तु भेजिरे॥
देवी च त्रिशिखेनाशु तं दैत्यं समताडयत्।
तया तु ताडितं तस्य दैत्यस्य शुभलोचने।
चर्म्मतुण्डे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः॥
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्म्मतुण्डे यथाहृतः।
अपहृत्य हरेद्देवी चामुण्डा तेन साभवत्॥
सर्व्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥"
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यम्॥
प्यं, क्ली, (रूप्यमेव। अण्।) रूप्यम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे। ४। ६७।
"दर्पणनिर्म्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति
मुहुः॥")
तत्करणं यथा,—
"मध्वाज्यं गुडनाम्नश्च करेणा माषिकं रसम्।
समगाश्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं क्रमः॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः॥
(औषधादिषु रूप्यालाभे यद्भावनं तद्यथा,—
"सुवर्णमथवा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते।
तत्र कान्तेन कर्म्माणि भिषक् कुर्य्यादिचक्षणः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
निर्म्मिते, त्रि। यथा, भागवते। ४।२५।१४।
"स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः सङ्कुलां सर्व्वतो गृहैः॥")
रौमं, क्ली, (रुमायां लवणाकरे भवम्। रुमा+
अण्।) शाम्भरिलवणम्। इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः॥
रौमकं, क्ली, शाम्भरिलवणम्। तत्पर्य्यायः। वसु-
कम् २। इत्यमरः॥ "रुमा नाम नदी लवणा-
करः तत्र भवं रौमकम्। ढ्ये कादिति कः
रौमं तत: स्वार्थे कः रौमकम्।" इति तट्टीकायां
भरतः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"शाकम्भरीयं कथितं गुडाख्यं रौमकन्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
रौमलवणं, क्ली, (रौमं लवणमिति।) शाम्भरि-
लवणम्। इति रत्नमाला॥
रौरवः, पुं, (रुरवः कृमिविशेषास्तत्सम्बन्धिनमिति। रुरु+
अण्।) नरकविशेषः। घोरः। इति मेदिनी।
वे, ६८॥ अस्य विवरणं यथा,—
"रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः।
तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय॥
योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः।
जानुमात्रप्रमाणन्तु तत्र श्वभ्रं सुदुस्तरम्॥
तत्राङ्गारचयो येन कृतं तद्धरणीसमम्।
जाज्वल्यमानतीव्रेण तापिताङ्गारभूमिना॥
तन्मध्ये पापकर्म्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः।
स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तेन धावति॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्य्यते जायते पुनः।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं स गच्छति।
एवं सहस्रं विस्तीर्णे योजनानां विमुच्यते॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्त्रसंवादनामा-
ध्यायः॥ (तथाच देवीभागवते।८।२२।८-११।
"एतन्ममाहमिति यो भूतद्रोहेण केवलम्।
पुष्णाति प्रत्यहं स्वीयकुटुम्बं कार्य्यलम्पटः॥
एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेदिह।
रौरवे नाम नरके सर्व्वसत्त्वभयावहे॥
इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम्॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः।
रुरुः सर्पादपि क्रूरो जन्तुरुक्तः पुरातनैः॥")
रौरवः, त्रि, चञ्चलः। धर्म्मः। घोरः। इति शब्द-
रत्नावली॥ (रुरोर्मृगस्येदमिति। अण्। मृग-
सम्बन्धिनि च। यथा, मनुः। २। ४१।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः।
वसीरन्नानुपूर्व्व्येण शाणक्षौमाविकानि च॥")
रौहिट्, [ष्] पुं, रौहिणगन्धः। यथा। "स
एष रौहिणीं मध्ये चरतीति भवभूतिः।" इत्य-
मरटीकायां भरतः॥
रौहिणं, क्ली, (रौहिणमेव। स्वार्थे अण्।)
दिनस्य नवममुहूर्त्तः। यथा। अत्र पूर्व्वाह्ने
श्राद्धमभिधाय रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्व्वाह्णश्राद्धस्य सम्भवात् परो रौहिण-
पर्य्यन्तगौणपूर्व्वाह्णकालः प्रतीयते। तेन रौहिणं
पूर्व्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अप-
राह्णश्राद्धस्य पूर्व्वावधिरित्यवगम्यते तनश्च
पूर्व्वदिने सम्भवात् परं रौहिणपर्य्यन्तं तिथे-
र्लाभे परदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रे तत्तिथिलाभे
पूर्व्वदिने श्राद्धम्। रौहिणात्मकगौणपूर्व्वाह्ण-
लाभात् न परदिने तथात्वाभावात्। उभय-
दिने सम्भवलाभे परदिने मुख्यत्वे तिथिर्ग्राह्या
इति वचनात्। रौहिणन्तु दिवसस्य नवम
मुहूर्त्तस्य ज्योतिषोक्तरौहिण्यादिदेवत्वात्
रौहिणत्वमिति। इति श्राद्धतत्त्वम्॥
रौहिणः, पुं, (रुह्+इनन्। स्वार्थे अण्।)
चन्दनवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रौहिणेयं, क्ली, मरकतमणिः। इति राज-
निर्घण्टः॥
रौहिणेयः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति। रौहिणी
+"स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्।)
बलदेवः। (यथा, महाभारते। १।१८८।१८।
"तयोर्निदिष्टं तदुदीरयन्तं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः॥")
बुधग्रहः। इत्यमरः॥ (पुरुषोत्तमस्थतीर्थविशेष-
कान्यगमः। यथा, तीर्थतत्त्वे।
"मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ।
इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते॥")
रौहिणेयः, त्रि, (रोहिण्या अपत्यमिति। रोहिणी
+ढक्।) गोवत्सः। इति मेदिनी। ये, १२७॥
रौहिषं, क्ली, (रोहतीति। रुह्+"रुहेर्वृद्धिश्च।"
उणा० १।४८। इति टिषच्। वृद्धिश्च धातोः।)
कत्तृणम्। इत्यमरः॥ रोहिषतृणम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ तन्नामगुणाः।
"कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा।
भूतीकं ध्याम पौरश्च श्यामकं धूपगन्धिकम्॥
रौहिष तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति।
हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान्॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
अन्यत् कत्तृणशब्दे द्रष्टव्यम्॥
रौहिषः, पुं, (रुह्+टिषच्। वृद्धिश्च धातोः।)
मृगविशेषः। इत्यमरः॥ रोहितमत्स्यः। इति
जयपालः॥
रौहिषी, स्त्री, (रौहिष+ङीप्।) मृगी।
दूर्व्वा। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

ल

ल, लकारः। स तु यवर्गस्य तृतीयो वर्णो व्यञ्जन-
स्याष्टाविंशवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्ताः।
इति व्याकरणम्॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम्।
"लृतुलसानां दन्ताः॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
पीतविद्युल्लताकारं सर्व्वरत्नप्रदायकम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय पार्व्वति!॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥
(वर्णोद्धारतन्त्रमालायाम्।) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—
"कुण्डलीत्रयसंयुक्ता वामाद्दक्षगता तथा।
पुनरूर्द्ध्वगता रेखा तासु नारायणः शिवः।
ब्रह्मदत्तिश्च शक्तिश्चैतासु सततं प्रवर्त्तते॥"
ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपद्मनिभाननाम्।
सर्व्वदा वरदां भीमां सर्व्वालङ्कारभूषिताम्॥
पीनोन्नतपयोधरां रक्तां पीताम्बरां रक्तमाल्यविभूषिताम्।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नानाहारोपशोभिताम्॥
एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्य नामानि यथा,—
"लकारः पूतना इन्द्रो माधवः पृथ्वीधरः।
बलानुजः विराकोटी मानदो माधवः प्रियः॥

खड्गी नादोऽम्बरं देवी अयनं वारुणीपतिः।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥
ज्वालिनी पेशिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः।
विश्वात्ममल्लौ बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"दिवादौ श्वादादिकः।" एतेन अट् लौ
अणषेत्युगादृश्योऽपः। अस्ति इति। छन्दः-
शास्त्रोक्तौ लघुसंज्ञको गणविशेषः। इति
छन्दोमञ्जरी ॥)
लं, क्ली, (लीयतेऽस्मिन्निति। ली+अभिधानात् डप-
परेऽपि डः।) पृथ्वीबीजम्। इति तन्त्रम् ॥
लः, पुं, (लातीति। ला+अच्।) इन्द्रः। इति
मेदिनी। ले, १ ॥
लक, क स्वादे आप्तने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) स्वादो रसो-
पादानम्। क, लाकयति मोदकं बालकः।
इति दुर्गादासः ॥
लकचः, पुं, लकुचवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥
लकुचः, पुं, (लकयते इति। लक स्वादे+बाहु-
लकादुचः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति
मादार इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लिकुचः २
शालः ३ कषायी ४ दृढवल्कलः ५ डहुः ६
काशिः ७ शूरः ८ स्थूलस्कन्धः ९। अस्य गुणाः।
तिक्तरसत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। लघु-
त्वम्। कण्ठदोषहरत्वम्। दाहित्वम्। मल-
संग्रहदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च।
"लकुचः शुद्धपत्रभो लिकुचो डहुरित्यपि।
आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा ॥
मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत्।
शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥
सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं वातिलपित्तकृत्।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यच्च।
"लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकृत्।
श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम् ॥"
इति वैद्यकम् ॥
लक्तकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति। कै+
कः। रस्य लत्वम्।) अलक्तकः। इति शब्द-
रत्नावली। (यथा, गौ० रामायणे ।२।६०।१६।
"प्रलक्ता लक्तकरसपदौ तदवर्णितौ।
तथैव रेजतुस्तस्याश्चरणौ पद्मवर्चसौ॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम्। नेकड़ा इति भाषा। तत्-
पर्य्यायः। कर्पटः १। दक्तरः २। नक्तकः ३।
इति भरतः ॥ हे अलिकमारिदुरजीर्णवस्त्रखण्डे
नेकड़ा इति ख्याते। लक्तकादयः वस्त्रमात्रे
इति केचित्। पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचय-
श्चोलनक्तकाः। इति रभसः ॥ लक्ष्यते जीर्ण-
त्वादेवं अद्भुतक्षणः इक लक क स्वाद
आप्तने चुर्थ्यौ निर्मितो विभाषितत्वात् न णिः
कर्मणि क्तः ततः स्वार्थे कः। लक्तकोऽलक्तःस्यादि।
अण्यते सा अर्त्तं अक्तं अनुजोः क्तः न अक्तं कं
सुखं यस्मादिति निपदहुब्रीही मनीषादित्वात्
अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकञ्चावर्णपषमादिरपि।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
लक्तकर्म्मा, [न्] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति।
क्व+मनिन्।) रक्तवर्णलोध्रः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
लक्ष, क ञ दर्शने। अङ्के। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) क ञ, लक्षयति
लक्षयते घटं लोकः। पश्यति चिह्नयुक्तं करोती-
त्यर्थो वा। इति दुर्गादासः ॥
लक्षं, क्ली, (लक्षयतीति। लक्ष+अच्।) व्याजः।
शरव्यम्। इति मेदिनी। षे, २३ ॥ (यथा,
मनुः। ७। ५४।
"मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान्।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षि-
तान् ॥")
लक्षं, क्ली, स्त्री, (लक्षयतीति। लक्ष+अच्।)
शतसहस्रसंख्या। इति मेदिनी। षे, २३ ॥ लाख
इति भाषा। (यथा, कथासरित्सागरे ।४३।१९०।
"तत्सेकादश्वभिर्मित्रैः सङ्घातास्तेऽस्य हि।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्त्तते वरवाजिनाम् ॥")
लक्षकं, क्ली, (लक्षयतीति। लक्ष+ण्वुल्।)
लक्षयति यत्। यथा। लक्षकं नाम लक्षयति।
"यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्।
तत्र लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥"
यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव
तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं
भवेत्। सैन्धवादयस्तु शब्दाः तुरगादिसम्ब-
न्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव।
गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धि-
तीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव। अपि च। तदेवं
विधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि अजहत्-
स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतद्यदि
तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
द्यनुभवे भवेत्तदुक्तक्रमेण लक्षकाणां
विभागो न स्यात्तदस्ति। तीराद्यन्वयबोधं प्रति
तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-
तया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरुत्वासम्भवा-
श्चैवं अशीदित्यादौ शक्तेन हयादिनेव गङ्गायां
घोष इत्यादौ जनितेन तीरादिना साङ्केत-
गृहीतासंसर्गकस्यैव सम्बन्धधियत्वान्वयबोध-
प्रविष्टत्वादिति चेन्न। शक्यतावच्छेदकस्यैव शक्य-
तार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्धेश्चोत्पन्नतया तीराद्य-
विशेषितस्य शक्यधियत्वादेर्घोषादावन्वयबोधा-
योगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य यथाकाङ्क्ष-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्म्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः।
कुत्वाः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्ताः,
स्वयविशेषणत्वानुपपत्तेः। कुन्ताः ..
लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याशक्य
तस्मात् शक्तिरिव भक्तिरपि शाब्दानुभ-
वेव कार्य्यताविच्छेदकत्व महीशाव ।
चारः। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका।
लक्षणं, क्ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति। लक्ष।
यद्वा, "लक्षेरट् च।" उणा० ३। ७।
नप्रत्ययस्तस्याडागमश्च।) चिह्नम्। (
रघुः। १०। ६।
"अथाथेयो भविष्यन्त्याः कार्य्य
[illegible]
नाम। इति मेदिनी। णे, ७५।
ऽनेनेति लक्षणम्। तद्विविधम्।
मापकम्। व्यवहारप्रयोजकञ्च। इति
मतम्। व्याकरणमते तु।
"लक्षहितसमासानामभिधानं नियामकम्।
लक्षणमनभिज्ञानां तदभिज्ञानलक्षणम्।"
इति
(लक्षणलक्षणम्।
अवच्छेदो लक्षणार्थः।"
णाम्। ५। सुखदुःखलक्षणं यथा, मनौ। ४।
"सर्व्वं परवशं दुःखं सर्व्वमात्मवशं सुखम्।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः।"
दर्शनम्। इति लक्षधात्वर्थदर्शनात्।
लक्षणः, पुं, (लक्ष+"लक्षेरट् च।" उणा० ३।
इति नक्तस्याडागमश्च। लक्षणमस्त्यस्येति
वा।) सौमित्रिः। यथा, हरिवंशे। ४१।
"लक्ष्मणानुगतो यत्र सर्व्वभूतहिते रतः।
चतुर्द्दश वने तप्ता तपो वर्षाणि राघवः।")
सारसपक्षी। इति शब्दरत्नावली।
लक्षणा, स्त्री, (लक्षण+टाप्।) सारसी।
मेदिनी। णे, ७५ ॥ हंसी। इति
कौमुदीसुधादिद्रव्यः ॥ (अप्सरोविशेषः। यथा,
महाभारते। १। १२३। ५८।
"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा"
शक्यसम्बन्धः। यथा,—
"लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः।"
इति भाषापरिच्छेदः।
गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य
प्रवाहरूपे
भक्तिर्या यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र
तीरस्य बोधः। या च शक्यसम्बन्धरूपा।
हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे
तस्मात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः।
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अपि च।
"जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिका
[illegible]
लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा।"
काचित्लक्षणा शक्यार्थत्यागेन बोधकता
जहत्स्वार्थेत्युच्यते। यथा तीरस्यादिना गङ्गा
पदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयविषया इ

[illegible] जहत्स्वार्था ।
. शौक्लपटत्वादिना च पटादि-
। कश्चित्तत्तावच्छेदकीभूततद्रूपेण
प्रकाशकत्वान्निरूढा । यथा, चार-
[illegible]ादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादश्वा-
दिपदस्य । काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तादृग्बोधा-
नुभावकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वादिना
घटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणीत्युपपद्यते । यथा अग्नि-
र्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादि-
पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ * ॥
अपि च ।
"मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणाशक्तिरर्पिता ॥"१॥
कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यया शब्दस्य
शक्त्या संयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति ।
यया च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य
सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति ।
सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्-
भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्व्वत्र हेतू
रूढ़िः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र गङ्गातटे घोष
इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वाति-
शयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
स्यादत उक्तं रूढ़िः प्रयोजनाद्वेति ॥ * ॥
तद्भेदानाह ।
"मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥"२॥
रूढ़ावुपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति ।
प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन-
योर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन-
तया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
ऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽश्वादयः पुरुषादयश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्व्वत्र
प्रयोजनाभावाद्रूढ़िः । उत्तरत्र कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थ-
स्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायान्तु
परस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्-
स्वार्थेत्युच्यते ॥ * ॥
"अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा ॥" ३ ॥
रूढ़िप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः
साहसिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥"

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-
कृतादयः शब्दाः आत्मानमर्पयन्ति । अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थ-
बाधः वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः फलमपकारा-
द्यतिशयः । इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते ॥ * ॥
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।"
ताः पूर्व्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।
"विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।
सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसा-
निका ॥ ४ ॥
रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अश्वः
श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनि-
गीर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सर्व्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्द्देशात्
सारोपात्वम् । रूढ़ौ लक्षणलक्षणा यथा ।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधाराधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
र्घृतम् । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् ।
यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ।
यथा वा अग्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि
तक्षासौ अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्थासु स्थूणासु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
एवमन्यत्रापि । निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्व्वोदाहरणान्येव ॥ * ॥
"सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़श
भेदिताः ॥"५॥
ताः पूर्व्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्व्वोदाहरणान्येव । रूढ़ावुपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं
मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते ।
प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
गच्छत्सु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूढ़ा-
वुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूढ़ौ लक्षणलक्षणा
सारोपा गौणी यथा राजा गौड़ेन्द्रः कण्टकं
शोधयति । प्रयोजने गौर्व्वाहीकः । रूढ़ौ
लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गौर्ज्ज-
ल्पति ॥ * ॥
"व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फल-
लक्षणाः ।" ६ ।
प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा
भूत्वा षोड़शभेदाः । तत्र गूढ़ः काव्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा उपकृतं
बहु तत्रेत्यादि । अगूढ़ोऽतिस्फुटतया सर्व्वजन-
वेद्यः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मद एव ललितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय-
श्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ * ॥
"धर्म्मिधर्म्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ।"७॥
एता अनन्तरोक्ताः षोड़शभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्म्मगतत्वेन धर्म्मिगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।
"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका
घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः
कलाः ।
कामं सन्तु दृढ़ं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्व्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि !
धीरा भव ॥"
अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्म्मिणि लक्ष्ये
तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्म्म-
स्यातिशयः फलम् ॥ * ॥
"तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ।"
रूढ़ावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणा-
भेदाः ॥ * ॥ किञ्च ।
"पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।"८।
ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा
गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं
बहु तत्रेति । एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।
इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्षा, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् । टाप् ।)
लक्षम् । इत्यायुतसंख्या । इति केचित् ।
चि, ८३ ।

लक्षितः, त्रि, (लक्ष + क्तः ।) आलोचितः । दृष्टः ।
(यथा, रघुः । ७ । ६४ ।
"यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ।")
अङ्कितः । इति लक्षधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । लक्षकाश्रयश्च ।

लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा
द्विरेफपदेन स्वघटकवर्णद्वयसम्बन्धात् भ्रमरपदाभिधेय-
द्वययुक्तभ्रमरपदाभिधेयैर्भ्रमरैरलिभिः । अत्र
रूढ़िरस्ति । प्रकृते तु रूढ़िप्रयोजनयोरभा-
वादेतत् इदेनैव लक्षितलक्षणोच्यते । न च
लक्षणायामभावात् कथमिदं लक्षितलक्षणेति
वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थान्तराभिधानं
तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
इति साहित्यदर्पणटीकायां श्रीरामचरणतर्क-
वागीशः ।

लक्षिता, स्त्री, (लक्ष + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
परकीयानायिकाभेदः । [illegible]

पुंश्चलीभावनिपुणा। उदाहरणं यथा,—
"यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात्।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव नीपनीपायः॥"
इति रसमञ्जरी॥

लक्ष्म, [न्] क्ली, (लक्ष्यत्यनेन लक्ष्यते इति वा। लक्ष+मनिन्।) चिह्नम्। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।
"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥")
प्रधानम्। इत्यमरः। ३। ३। १२४॥

लक्ष्मणं, क्ली, चिह्नम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। ६। ३१।
"अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शिशिरद्युतिः।
परिवारितः परित ऋक्षगणै-
स्तिमिरौघराक्षसकुलं बिभिदे॥")
नाम। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (लक्ष्मीरस्त्यस्येति। लक्ष्मी+पामादित्वात् नः। लक्ष्म्याः ण्वेति णत्वमेवात्र बोध्यम्।) श्रीविशिष्टे, त्रि। इति मेदिनी। णे, ७५॥

लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) सारसः। इति हेमचन्द्रः॥ श्रीरामभ्राता। इति मेदिनी। णे, ७६॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे। १। ३। ३५।
"भरताद्वरजो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम्।
शत्रुघ्नं शत्रुहन्तारमेवं गुरुरभाषत॥")
स च त्रेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दशरथाज्जातः। इन्द्रजिद्वधार्थं तस्य चतुर्दशवर्षपर्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—
"एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च।
स्नातः सरसि तत्रासौ रम्ये पञ्चवटीतटे॥
उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुस्वादु निर्मलम्।
तथाऽपत्रकं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम्॥
फलञ्च चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः।
ततो ददौ लक्ष्मणाय पश्चाद्भुङ्क्ते स्वयं प्रभुः॥
लक्ष्मणस्तु गृहीत्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम्।
नैवमाददौ [illegible] सीतोद्धारणकारणात्॥
निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च चतुर्दश।
य एव पुरुषो योगी तद्वधी रावणात्मजः॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः॥

लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूर्जननी।) सुमित्रा। इति शब्दरत्नावली॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्त्यस्या इति। अर्श आदित्वात् अच्। टाप्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥ सारसी। ओषधिभेदः। इति मेदिनी। ७६॥ सैवस्तु लक्ष्मणाकन्द इति भाषा ख्यातः। तस्याः पर्यायः। पुत्रकन्दा २ पुत्रदा ३ नागिनी ४ नागाह्वा ५ नागपत्री ६ तुलिनी ७ मञ्जरी ८ कृष्णबिन्दुच्छदा ९ पुत्रदा १०। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। स्त्रीवन्ध्यत्वनाशित्वम्। रसायनकरत्वम्। बलात्वम्। त्रिदोषशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा।
लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तगन्धाकृतिर्भवेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥*॥
(मद्राधिपतिकन्या। यथा, भागवते। १०। ५८। ५७।
"सुताञ्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्।
स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव॥")
दुर्य्योधनकन्या। सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण साम्बेन विवाहिता। इति महाभारतम्॥ (यथा, भागवते। १०। ६८। १।
"दुर्य्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः।
स्वयंवरस्थामहरत् साम्बो जाम्बवतीसुतः॥")

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्योगिनमिति। लक्षि+"लक्षेर्मुट् च।" उणा० ३। १६०। इति ईप्रत्ययो मुडागमश्च।) विष्णुपत्नी। तत्पर्य्यायः। पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरिप्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९ क्षीराब्धितनया १० रमा ११। इत्यमरः॥ जलधिजा १२ भार्गवी १३। इति शब्दरत्नावली॥ हरिवल्लभा १४ दुग्धाब्धितनया १५ क्षीरसागरसुता १६। इति कविकल्पलता॥*॥

अथ लक्ष्मीमन्त्राः।
"वान्तं वह्निसमारूढं वामनेत्रेन्दुसंयुतम्।
बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं सर्व्वकामफलप्रदम्॥"*॥
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं कर्म्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु मध्ये च पीठशक्तीः पीठमनुञ्च न्यसेत्। ॐ विभूत्यै नमः। एवं उन्नत्यै कान्त्यै सृष्ट्यै कीर्त्त्यै सन्नत्यै पुष्ट्यै उत्कृष्ट्यै ऋद्ध्यै। ततः श्रीकमलासनाय नमः। इत्यासनं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। शिरसि भृगुऋषये नमः मुखे निचृच्छन्दसे नमः। हृदि श्रियै देवतायै नमः। ततः कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। श्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। श्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा। श्रूं मध्यमाभ्यां वषट्। इत्यादि। एवं श्रां हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत्। तथा च निबन्धे।
"अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाबीजेन कल्पयेत्।"
ततो ध्यानम्।
"कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्यै-
श्चतुर्भिर्गजै-
र्हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां
श्रियम्।
बिभ्राणां वरमब्जयुग्ममभयं हस्तैः किरीटो-
ज्ज्वलां
क्षौमाबद्धनितम्बबिम्बलसितां वन्देऽरविन्द-
स्थिताम्॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततः पीठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च विभूत्यादिपीठमन्त्रपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानान्तं कृत्वा [illegible]
रणपूजामारभेत्। [illegible]
च श्रां हृदयाय नमः। [illegible]
दलेषु पूर्व्वादिषु ॐ [illegible]
र्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय। [illegible]
दमकाय ॐ सलिलाय ॐ गुग्गुल[illegible]
रण्टकाय। ततो देवा दक्षिणे ॐ [illegible]
नमः। एवं वसुधारायै। वामे ॐ [illegible]
वसुमत्यै। पत्रायेषु पूर्व्वादिषु
एवं विमलायै कमलायै वनमालि[illegible]
विकायै शाङ्ग्यै वसुमालिकायै। [illegible]
दीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो [illegible]
र्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य [illegible]
द्वादशलक्षजपः। तथा च।
"भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं [illegible]
तत्सहस्रञ्च जुहुयात् कमलैर्मधुराप्लुतैः।
अपामर्गे जुहुयान्मन्त्री तिलैर्वा मधुराप्लु[illegible]
बिल्वैः फलैर्वा [illegible]
वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरके[illegible]
चतुर्व्वर्णात्मको मन्त्रश्चतुर्व्वर्गफलप्रदः।
वाग्भवं ऐं। विष्णुवनिता श्रीं। माया [illegible]
मकरकेतनः क्लीं। अस्य पूजादि[illegible]
बोध्यम्। तथा च।
"रमायाः कथिते पीठे तद्विधानेन पू[illegible]
कुर्य्यात् प्रयोगान् तत्स्थानेन
निधिभिः सेव्यते नित्यं मूर्त्तिमद्भिरना[illegible]
ध्याने तु विशेषः।
"माणिक्यप्रतिमप्रभां [illegible]
[illegible]
हस्ताब्जैर्वरदानमम्बुजयुगाभीतीर्दधा[illegible]
कान्तां [illegible]
[illegible]
अस्य पुरश्चरणं द्वादशलक्षजपः। तथा
"भानुलक्षं हविष्याशी जपेन्मन्त्रं [illegible]
जुहुयादक्षैः पुष्पैस्तावत्संख्यं जितेन्द्रि[illegible]
मन्त्रान्तरम्। नमः कमलवासिन्यै [illegible]
मिति प्रोक्तो दशाक्षरः। तथा च [illegible]
"दीर्घा वादिर्विसर्गान्तो
वान्तेस्विन्द्रे प्रिया वह्निमंशुः प्रोक्तो दशा[illegible]
"दीर्घा मकारः। वादिमः। [illegible]
भानुमः। वसुन्धरा लः। वान्तेस्विन्द्रे [illegible]
वह्निप्रिया स्वाहा। अस्य पूजाप्रयो[illegible]
वत् पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य
कुर्य्यात्। शिरसि दक्षऋषये नमः
विराट्छन्दसे नमः। हृदि श्रियै [illegible]
तथा च शारदायाम्।
"ऋषिर्दक्षो विराट्छन्दो देवता श्रीः [illegible]
[illegible]
ततः कराङ्गन्यासौ। ॐ देवै[illegible]
नमः। ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्ज्जनीभ्यां
ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां

ॐ कमलवासिन्यै नमः अस्त्राय फट्। इति करन्यासः। ॐ ह्रीं नमो हृदयाय नम इत्यादि। ततश्च विन्यस्य।
“देवीं सुवर्णाम्बरां पद्मस्थां शिरः ईरितम्।
हस्तपद्मैः शिरः शोभां वरदायै तद्भयदम्।
अर्चयेत् कमलवासिन्यै नमोऽस्तु प्रभवादिताः॥”
ततो ध्यानम्।
“कान्तेन्दु मनसीकृतं स्मितमुखी पद्मानने-
विभ्रती
हारं पद्मयुगाभये च दधती क्षौमाम्बरा-
शालिनी।
मुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्तुङ्गस्तनोद्भासिनी
पायाद्वः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती
हरिम्॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा पुनर्ध्यात्वा पीठशक्तिं विधाय तत्पीठोपरि पूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदान-पर्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अग्न्यादि-चतुष्क दिक्षु च ॐ ह्रीं नमो हृदयाय नमः। ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा। ॐ विष्णु-पत्न्यै नमः शिखायै वषट्। ॐ वरदायै नमः कवचाय हुम्। ॐ कमलवासिन्यै नमोऽस्त्राय फट्। ततः पूर्व्वादिदलेषु पूर्व्ववत् यथाक्रमादि पूजयेत्। तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं दशलक्षजपः। तथा च।
“दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः।
दशांशं जुहुयान्मन्त्री मधुराक्तैः सरोरुहैः॥”*।
अथ लक्ष्मीस्तोत्रम्।

ईश्वर उवाच।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि! कमले विष्णुवल्लभे।
यथा त्वं सुस्थिरा कृष्णे तथा भव मयि स्थिरा॥
ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिर्हरिप्रिया।
पद्मा पद्मालया सम्पदुच्चैः श्रीः पद्मधारिणी॥
द्वादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत्।
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्त्रदारादिभिः सह॥”
इति तन्त्रसारः॥
विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥*॥ अथ लक्ष्मीपूजा-निरूपणम्। यथा, स्कन्दपुराणे।
“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम्।
सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे॥
प्रत्यब्दं पूजयेल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने।
नापराह्णे न रात्रौ च नास्ते न च्छायस्थित॥
द्वादश्यामेव नन्दायां रिक्तायाञ्च निरंशके।
त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत्॥
न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे।
पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविसोमयोः॥
गुरुवारे हि पूर्णा च यत्नेन यदि लभ्यते।
तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्त्रविवर्द्धिनी॥
न कुर्य्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्य्याद्विसर्ज्जनम्।
न घण्टां वादयेत्तत्र नैव झिण्टीं प्रदापयेत्॥
पौषे च दशमी ग्राह्या चैत्रके पञ्चमी तथा।
नभस्ये पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारे विशेषतः॥
स्थापयेत् धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम्।
नानाविधसुगन्धाढ्यैः शुक्लपक्षे प्रपूजयेत्॥
पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके।
पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः॥
गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा।
यस्यां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते॥
अनेन क्रमेणैव कमलां पूजयेद् यदि।
इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत्॥
प्राङ्मुखो पूजयेल्लक्ष्मीं पश्चिमाननसंस्थिताम्।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याद्युपचारकैः॥
गन्धद्वारेति मन्त्रेण गन्धेनावाहयेद्बुधः।
श्रियै जात इति द्वाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः॥”
ततो ध्यानम्।
“हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम्।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदममावहाम्॥
गौरवर्णां द्विभुजां सितपद्मोपरिस्थिताम्।
विष्णोर्वक्षःस्थलस्थाञ्च जगच्छोभाप्रकाशिनीम्॥
ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः।
ततः पूजादिकं कुर्य्यात् श्रीं लक्ष्म्यै नम इत्यृचा॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धृतिः क्षमा।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मेधा विद्या रमा स्मृतिः॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च।
एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनार्च्चयेत्॥
लक्ष्मीनारायणाभ्याञ्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत्।
विधवस्य कुबेरस्य पूजयेत्तदनन्तरम्॥”
लक्ष्मीचरित्रे।
“न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च।
श्रवणादिचतुर्ऋक्षे लक्ष्मीपूजां न कारयेत्॥”
इति कालचन्द्रिका॥
दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,—
“तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिपः।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च॥
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चाभिवेष्ट्य-
ताम्॥
अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका॥
अमावास्यां यदा देवाः कार्त्तिके मासि केशवात्।
अभयं प्राप्य सुप्तस्य क्षीरोदार्णवसानुषु॥
लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे।
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका।
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात्॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि॥
चतुष्पथश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम्॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान्।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना।
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृत्यकैः सह॥”
अथ लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले।
“नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये!।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्॥”
लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत्।
“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये॥”
इति स्कन्दधरधृतात् कुबेरमपि पूजयन्ति।
“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः॥”
इति पठित्वा कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत्।
ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात्। तत्र मन्त्रः।
“अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥”
ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा सुखं सुप्त्वा प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कुर्य्यात्। तथा,—
“सुखरात्रिक्षयःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये।
बन्धून्बन्धूनबन्धूंश्च वाचा कुशलयार्च्चयेत्॥
प्रदीपवन्दनं कार्य्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे।
गोरोचनाक्षतञ्चैव दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः॥”
लक्ष्मीपूजामन्त्रः।
“विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥
माता त्वं सर्व्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते॥”
लक्ष्म्यै नम इति त्रिः पूजयेत्। इति तिथ्यादि-तत्त्वम्॥*॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

नारद उवाच।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः।
सावित्रीयमसंवादे श्रुतं सुनिर्म्मलं यशः॥
तद्गुणोत्कीर्त्तनं सत्यं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्।
अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च॥
केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा।
तद्गुणोत्कीर्त्तनं सत्यं वद वेदविदांवर॥

श्रीनारायण उवाच।

सृष्टेरादौ पुरा ब्रह्मन् कृष्णस्य परमात्मनः।
देवी वामांशसम्भूता बभूव रासमण्डले॥
अतीवसुन्दरी रामा न्यग्रोधपरिमण्डला।
यथा द्वादशवर्षीया शश्वत् सुस्थिरयौवना॥
श्वेतचम्पकवर्णाभा सुखदृश्या मनोहरा।
शरत्पार्व्वणकोटीन्दुप्रभाप्रच्छादितानना॥
शरन्मध्याह्नपद्मानां शोभामोचनलोचना।

सा च देवी द्विधा भूता सहसैवेश्वरेच्छया ।
समा रूपेण वर्णेन तेजसा वयसा त्विषा ।
यशसा वाससा भूषाभूषणेन गुणेन च ।
स्मितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
मधुरेण स्वरेणैव नयेनानुनयेन च ।
तद्वामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
राधादौ वरयामास द्विभुजञ्च परात्परम् ।
महालक्ष्मीश्च तत्पश्चाच्चकमे कमनीयकम् ।
कृष्णस्तद्गौरवेणैव द्विधारूपो बभूव ह ।
दक्षिणांशश्च द्विभुजो वामांशश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजाय द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ।
लक्ष्यते दृश्यते विश्वं स्निग्धदृष्ट्या ययानिशम् ।
देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
स्मृता ।
द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपश्च गोपैर्गोपीभिरावृतः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
सर्वांशेन समौ तौ द्वौ कृष्णनारायणौ परौ ।
महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
प्रेम्णा सा च प्रधाना च सर्वासु रमणीषु च ।
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ।
पातालेषु च मर्त्त्येषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ।
गृहलक्ष्मीर्गृहेष्वेव गृहिणी च कलांशया ।
सम्पत्स्वरूपा गृहिणां सर्वमङ्गलमङ्गला ।
गवां प्रसूः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
क्षीरोदसिन्धुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ।
शोभास्वरूपा चन्द्रे च सूर्यमण्डलमण्डिता ।
विभूषणेषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च ।
नृपेषु नृपपत्नीषु दिव्यस्त्रीषु गृहेषु च ।
सर्वशस्येषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ।
प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
माणिक्येषु च मुक्तासु माल्येषु च मनोहरा ।
मणीन्द्रेषु च हीरेषु क्षीरेषु चन्दनेषु च ।
वृक्षशाखासु रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ।
वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शङ्करेण च ।
विष्णुना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते मुने ॥
स्वायम्भुवेन मनुना मानवेन्द्रैश्च सर्वतः ।
ऋषीन्द्रैश्च मुनीन्द्रैश्च सद्भिश्च गृहिभिस्तथा ।
गन्धर्वाद्यैश्च नागाद्यैः पातालेषु च पूजिता ।
शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
भक्त्या च पक्षमेकञ्च त्रिषु लोकेषु नारद ॥
चैत्रे पौषे च भाद्रे च पुण्ये मङ्गलवासरे ।
विष्णुना निर्मिता पूजा त्रिषु लोकेषु भक्तितः ।
वर्षान्ते पौषसङ्क्रान्त्यां मेधामावाह्य चाङ्गणे ।
मनुस्तां पूजयामास सा भूता भुवनत्रये ।
राजेन्द्रमङ्गलेनैव पूजिता सा च मङ्गले ।
केदारेणैव नीलेन सुबलेन नलेन च ।
ध्रुवेणोत्तानपादेन शक्रेण बलिना तथा ।
कश्यपेन च दक्षेण कर्द्दमेन विवस्वता ।

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
यमेन वह्निना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
एवं सर्वत्र सर्वैश्च वन्दिता पूजिता सदा ।
सर्वैश्वर्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥"
अपि च ।

नारद उवाच ।

"नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्यका ।
किं तद्ध्यानञ्च स्तवनं सर्वः पूजाविधिक्रमः ।
पुरा केन स्तुतादौ सा तन्मां व्याख्यातुमर्हसि ॥

श्रीनारायण उवाच ।

पुरा दुर्व्वाससः शापात् भ्रष्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
बभूव देवसंघश्च मर्त्त्यलोकश्च नारद ! ॥
लक्ष्मीः स्वर्गादिकं त्यक्त्वा रुष्टा परमदुःखिता ।
गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याञ्च नारद ॥
तदा शोकादुपययुर्देवा दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ।
ब्रह्माणञ्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायणे परे ।
अतीवदैन्ययुक्ताश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः ॥
तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणाज्ञया ।
बभूव सिन्धुकन्या सा शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ॥
तदा मथित्वा क्षीरोदं देवा दैत्यगणैः सह ।
संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददृशुस्ताञ्च तत्र हि ॥
सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वनमालाञ्च विष्णवे ।
ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
देवाश्चाप्यसुरग्रस्तं राज्यं प्रापुश्च तद्वरात् ।
तां सम्पूज्य च संस्तूय सर्वत्र च निरापदः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३५ । ३६ अध्यायौ ।
लक्ष्म्या अगम्यस्थानानि यथा,—
"यं यं ब्रूते गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
अतिथिः पितृलोकाश्च न यामि तस्य मन्दि-
रम् ।
मिथ्यावादी च यः शश्वदनध्यायी च यः
सदा ।
सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
सत्यहीनः स्थाप्यहारी मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः कृतघ्नो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
चिन्ताग्रस्तो भयग्रस्तः शत्रुग्रस्तोऽतिपातकी ।
ऋणग्रस्तोऽतिकृपणो न गेहं यामि पापिनाम् ॥
दीक्षाहीनश्च शोकार्त्तो मन्दधीः स्त्रीजितः
सदा ।
पुंश्चल्याः पतिरुग्रो यो तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
[illegible] यो भवेत् कलहः सदा ।
[illegible] तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
यो [illegible] ।
स्त्री प्रधाना गृहे यस्य न यामि तस्य मन्दि-
रम् ।
यत्र नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्त्तनम् ।
नोत्सुकश्च प्रशंसायां न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
[illegible] च हिंसकः ।
[illegible] न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हर[illegible]
यो हरेद्दानहीनश्च न यामि [illegible]
यत् कर्म्म दक्षिणाहीनं कुरुते [illegible]
स पापी पुण्यहीनश्च न [illegible]
मातरं पितरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुर[illegible]
अनाथां भगिनीं [illegible]
कार्पण्याद्यो न [illegible]
[illegible]
मूत्रं पुरीषमुत्सृज्य यस्तत् पश्य[illegible]
यः शेते स्निग्धपादेन न यामि [illegible]
अधौतपादश्शायी यो नग्नः शेते[illegible]
सन्ध्याशायी दिवाशायी न यामि [illegible]

मूर्ध्नि तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्ग[illegible]
ददाति पश्चाद्गात्रे वा न यामि [illegible]
दत्त्वा तैलं मूर्द्ध्नि गात्रे विण्मूत्रं यः[illegible]
प्रणमेदाहरेत् पुष्पं न यामि तस्य [illegible]
तृणं छिनत्ति नखरैर्नखरैर्विलिखेत[illegible]
गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य [illegible]
दशनं वसनं यस्य समलं रूपमश[illegible]
विहसेद्ग्रासहासौ च न यामि तस्[illegible]
मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयाजी चि[illegible]
सूपकारो देवलश्चैव न यामि तस्य म[illegible]
विवाहं धर्म्मकार्य्यं वा यो विहन्ति[illegible]
दिवामैथुनकारी यो न यामि तस्य[illegible]
इत्यादि ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे
नाम २१ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
"कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं
बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणं
सूर्य्योदये चास्तमये च शायि[illegible]
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणि[illegible]
नित्यं छिदस्तृणानां यश्चाविलिखेद[illegible]

देवानामप्यशौचं वसनमपि च ना[illegible]
[illegible]

हे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं

स्वाङ्घ्रौ धौते च वादं निधनमुपगतो[illegible]
[illegible]

शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्[illegible]
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्व्वमैथुनं
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति [illegible]
यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य [illegible]
शिरसा धार्य्यमाणस्य अलक्ष्मीः [illegible]
दीपस्य पश्चिमा छाया छाया श[illegible]
रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र [illegible]
इत्यादि गारुडे ११४ अध्या[illegible]
अथ विविधा लक्ष्मीः निवसति [illegible]

देवा ऊचुः ।

"वदस्व कमलावासे ! केषु स्थानेषु [illegible]
पुरुषाणां गृहं किं वा त्वमद्य [illegible]

दत्तात्रेय उवाच ।
ां पादस्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति ।
हृथिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं नानाविधं वसु ॥
ात्रदा गुह्यसंस्था क्रोड़स्थापत्यदायिनी ।
ोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
क्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठ कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
भीष्टबन्धुदारैश्च तथाश्लेषं प्रवासिभिः ॥
ःष्टान्नं वाक्यलावण्यमाज्ञामवितथान्तथा ।
वसंस्था कवित्वञ्च यच्छत्युदधिसम्भवा ॥
ःरोगता संत्यजति ततोऽन्यं याति संश्रयम् ।
र्ं शिरोगता दैत्यान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥"
त मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयचरिताध्यायः ॥ ॥
थ लक्ष्मीचरित्रम् ।
श्रीसूत उवाच ।
मेरुपृष्ठे सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
ोपायेन देवि त्वं दुर्गा भवसि निश्चला ॥
श्रीरुवाच ।
ःक्षाः पारावता यत्र गृहिणी यत्र चोज्ज्वला ।
ाकलहा वसतिर्यत्र तत्र कृष्ण वसाम्यहम् ॥
ान्यं सुवर्णसदृशं तण्डुला रजतोपमाः ।
ान्नञ्चैवातुषं यत्र तत्र कृष्ण वसाम्यहम् ॥
यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी
वृद्धोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।
अल्पप्रलापी न च दीर्घसूत्री
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥
यो धर्मशीलो विजितेन्द्रियश्च
विद्याविनीतो न परोपतापी ।
क्षमान्वितो यश्च जनानुरागी
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥
रं याति द्रुतं शुष्कं पुष्पं प्राप्य न जिघ्रति ।
ो न पश्येत् स्त्रियं नग्नां नियतं स च मे प्रियः ॥
ानः सत्यञ्च शौचञ्च यत्र एते महागुणाः ।
ः प्राप्नोति गुणानेतान् महावान् स च मे प्रियः ॥
ंन्तःचयमध्ये तु त्याग एव विशिष्यते ।
ाले देशे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥
कमामलके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमये ।
ंखं शङ्खे च पद्मे च नित्यं श्रीः शुक्लवाससि ॥
वसामि पद्मोत्पलशङ्खमध्ये
वसामि चन्द्रे च महेश्वरे च ।
नारायणे चैव वसुन्धरायां
वसामि नित्योत्सवमन्दिरेषु ॥"
ािग्धरायामित्यत्र पर्वौ धरायामिति वा पाठः ॥
"पत्योपदिष्टा गुरुभक्तियुक्ता
पतुर्व्रती शास्त्रमते च नित्यम् ।
नित्यञ्च शुद्धा पतिशुश्रूषिणी
तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
सौभाग्ययुक्ता च सुशोभना च ।
लावण्ययुक्ता प्रियदर्शना या
पतिव्रता या च वसामि तासु ॥
श्यामा सुनासा सुमनःप्रभासा
श्यामा सुनासा सुमनःप्रभा ॥

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-
स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
या पापरक्ता पिशुनस्वभावा
स्वाधीनकान्ता परिभूयते च ।
अमर्षकामा कुचरित्रशीला
तामङ्गनां प्रेतमुखीं त्यजामि ॥
पुष्पं पर्य्युषितं पूतिं शयनं बहुभिः सह ।
भग्नासनं कुनारीञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
चिताङ्गारकमस्थीनि वह्निं भस्म द्विजञ्च गाम् ।
न पादेन स्पृशेत् पादं कार्पासाम्बु तुषं गुरुम् ॥
नखकेशोदकञ्चैव मैथुनं पर्व्वसन्ध्ययोः ।
वर्जयेच्छयनशायित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥
शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
निशाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्व्वमैथुनं
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥
सम्मार्जनीरजोवात निर्गुण्डी सकृषन्तथा ।
रात्रौ विल्वपलाशञ्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥
स्वगात्रासनयोर्वाद्यं अपूजा गृहपादयोः ।
उच्छिष्टस्पर्शनं गृहे स्नानाभ्यङ्गञ्च वर्जयेत् ॥
शयनञ्चान्धकारे च रात्रिवासी दिने तथा ।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥
परेणोद्धर्षितं वस्त्रं स्वयं माल्यापकर्षणम् ।
आलस्यमवसादञ्च न कुर्य्याल्लोष्टमर्दनम् ॥
शुक्रवारे च यत्तैलं शिलापिष्टञ्च दर्पके ।
स्वयं वामेन मूर्द्धानं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥
तारकाः पुष्पवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।
नेक्षेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं दिवाकरम् ॥
कुर्य्यान्नान्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां तथैव च ।
परेषां प्रतिकूलञ्च उदितार्के प्रबोधनम् ॥
नखकण्टकरक्तैश्च मृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।
वृथा विलेखनं भूमौ न कुर्य्यान्मम काङ्क्षया ॥
स्वयं दीपं स्वयं माल्यं स्वयं पृष्ठञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥"
स्वयं दीपमित्यत्र गन्धलेपमिति वा पाठः ।
"न निन्द्यां गणके विप्रे पादयोर्न्नर्तनन्तथा ।
प्रतिकूलं चरेत् स्त्रीणां शुक्ला च दन्तधावनम् ॥
अष्टमं नीचसेवञ्च ग्रामार्थे स्त्रियस्तथा ।
भयञ्चाद्दशमाख्येव शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
मत्सरयुक्तः परदारसेवी
आचारहीनः परसेवकश्च ।
शद्रार्यचारी परिवादशील-
स्तं निष्ठुरं दम्भमयं त्यजामि ॥
शयनञ्चार्द्रपादेन रात्रिवासी दिने तथा ।
कौतरीयमधः कुर्य्यात् कृष्णपादेन भोजनम् ॥
अशुचिं स्नानवस्त्रञ्च दुर्गन्धामशुचाम्बराम् ।
अभुक्त्वामनुप्याप्य न कुर्य्याद्दारसङ्ग्रहम् ॥
गर्भे च दर्शे श्राद्धे तथा करसंदेऽपि च ।
मार्द्र पृष्ठे तथा नैव न कुर्य्याद्दर्पदर्शनम् ॥
चतुर्द्दशी पूर्णं दीपो दुग्धरूपं गृहस्थ्यः ।
रविवारः शरद्वर्णे च मारदैव समाकुलः ॥
नग्नं पुष्पं तथा नीरं मन्त्रं दूरे नारोदधिम् ।

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥
अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनीरजः ।
स्त्रीणां पादरजो राजन् शक्रादपि हरेत्
श्रियम् ॥
कुचेलिनं दन्तमलप्रधारिणं
महाशठं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्य्योदये चास्तमिते तु शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥"
महाशठमित्यत्र बह्वाशिनमिति वा पाठः ।
"नित्यं छेदस्तृणानां चितिनखलिखनं पादयो-
रल्पशौचं
रुक्षाङ्गे तैलहीनं वसनमलिनताबन्धनं मूर्द्ध-
जानाम् ।
द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासा-
तिरेकः
स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥"
अबन्धनमित्यत्र रूक्षता इति वा पाठः ।
"एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशव ! ।
तुष्टा भवामि तस्याहं त्वय्येवा निश्चला यथा ॥
श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
तद्गृहं विपुलं रम्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥
व्याधितो मुच्यते रोगी बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥"
इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-
चरित्रं समाप्तम् ॥ ॥ दुर्गा । यथा,—
"स्मृतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या ।
लक्ष्मीर्म्मा लक्षणा चापि क्रमात् सा कान्ति-
रुच्यते ॥
इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥
सम्पत्तिः । शोभा । ऋद्ध्यौषधम् । वृद्धिनामौ-
षधम् । फलिनीवृक्षः । इति मेदिनी । मे, ३८ ॥
सीता । वीरयोषित् । इति शब्दरत्नावली ॥
स्थलपद्मिनी । हरिद्रा । शमी । इत्यमरः । शुक्ला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मोक्षप्राप्तिः । इति
चर्प्पटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,
कुमारे । १ । ४८ ।
"चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥")
लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः ।
यथा,—
"नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
अनन्तः शार्ङ्गिणे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥"
इति पद्मपुराणम् ॥
लक्ष्मीगृहं, क्ली, (लक्ष्म्याः गृहमाश्रयस्थानम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः । लक्ष्मी-
वेश्म च ।
लक्ष्मीजनार्द्दनः, पुं, (लक्ष्म्याः संयुक्तो जनार्द्दनः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"द्वारोर्द्ध्वे चक्रयुग्मं मेघश्यामं मनोहरम् ।

लक्ष्मीजनार्द्दनो ज्ञेयो रहितो वनमालया ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(तथा, देवीभागवते । ९ । २४ । ५९ ॥)

लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) श्रीताल-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौर्य्यत्रिकस्य परिच्छेदविशेषः । तस्य द्रुतलघ्वनुविरामक्रमो यथा,—

“द्रौ लो गू द्रौ विरामान्तौ द्रुतौ गू द्रविरामकः ।

विरामान्तौ द्रुतौ लश्च द्रुतौ लघुविरामकः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥

लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्म्यान्वितो नारायणः ।) शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।

नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

लक्ष्मीनृसिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुतो नृसिंहः ।) शाल-ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“द्विचक्रं विकृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् ।

लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्म्याः पतिः ।) वासुदेवः । नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा, किराते । १ । ४४ ।

“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-

श्चिराय पर्य्येषि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकं

जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥”)

लवङ्गवृक्षः । पूगः । इति विश्वः ॥

लक्ष्मीपुत्त्रः, पुं, (लक्ष्म्याः पुत्त्रः ।) कामदेवः । घोटकः । इति मेदिनी । रे, २९६ ॥ कुशः । लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीपुष्पः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्य्यविशिष्टं पुष्प-मिवास्य ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्म्यास्तनजं फलं यस्य ।) विल्व-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीवान्, [त्] पुं, (लक्ष्मीः शोभाऽस्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) पनसवृक्षः । इति शब्द-माला ॥ श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५२ ।

“चतुर्व्यूहश्चतुर्व्यूहो लक्ष्मीवान् समितिञ्जयः ॥”)

लक्ष्मीवान्, [त्] त्रि, (लक्ष्मीरस्त्यस्येति ।) श्रीयुतः । धनवान् । तत्पर्य्यायः । लक्ष्मणः २ श्रीलः ३ श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।

“इंशे वराभरणभाञ्जि धिये निरम्भरः श्रिया ।

लक्ष्मीवन्तो न यच्छन्ति दुःखदा परवेदनाम् ।”)

लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्म्या ईशः ।) विष्णुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लक्ष्मीसखी, स्त्री, (लक्ष्म्याः सखी आश्रयो यस्याः ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्म्या सह जातः इति । जन् +डः । क्षीराब्धिजातत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्म्याारामः, पुं, (लक्ष्म्या आरामः ।) वनभेदः । इति शब्दमाला ॥

लक्ष्यं, क्ली, (लक्ष्यते यदिति । लक्ष् + ण्यत् ।) शरवेधस्थानम् । तत्पर्य्यायः । लक्षम् २ शर-व्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४ वेध्यम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६४ ।

“कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य

पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः ।

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः

शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥”)

लक्ष्यः, त्रि, लक्षणया बोध्यः । इति साहित्य-दर्पणम् ॥ (लक्ष्यते इति । लक्ष + ण्यत् ।) दर्शनीयः । इति लक्षधात्वर्थदर्शनात् ॥ (व्याजः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।

“रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं

भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥”

अनुमेयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारे । ५ । ७४ ।

“इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि

प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”

तथा च रघुः । ४ । ५ ।

“छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)

लख, सृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) लखति । सृपि गतौ । इति दुर्गादासः ॥

लखि, इ सृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्खति । सृपि गतौ । इति दुर्गादासः ॥

लग, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) इ, लङ्गति । खञ्जो गतिवैकल्यम् । इति दुर्गा-दासः ॥

लग, क रुके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लागयति । रुके स्वादप्राप्त्योः । रुके इति रुक क स्वाद आपने । इत्यस्य णेरनित्यत्वे भावे अलि रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-गीत् । लगति अधरं ओष्ठे । इति दुर्गादासः ॥

लगद्दं, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लगितं, त्रि, सम्बद्धम् । लागा इति भाषा । इति लगधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लगुडः, पुं, दण्डः । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥ लगुडो वंशादिमयो दण्डः । लौहमयोऽस्त्रभेदः । इति सभूतिः । लगुडो लौहमयी यष्टिरस्त्रभे-ग्रचारादिश्वये । इति तट्टीकायां भरतः ।

(अस्याङ्गुलिपरिमाणादि यथा, ।-

“लगुडः सप्तपादः स्यात् .....

लौहबद्धाग्रभागश्च वृत्तदेहः सुनेत्र ।

दण्डाकारो दृढाङ्गश्च तथा

उत्था... पातनश्चैव पेषणं पोथनं तथा ।

चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।

दृढकायः पत्तिवर्गो तेन ...

लग्नं, क्ली, (लगति फले इति । लग सङ्गे- स्वान्तध्वान्तलग्नेति ।” ७ । २ । १८ । निपातनात् साधु ।) राशीनामुदयः । ... राति फलं राशिलाभश्च प्रकारः । मध्ये द्वादशराशय उदयन्ति । ... चलसंयोगः । तेषां ...

लग्नं क्षो लमृजो शीड़ खोदिकाः ... अस्य गः । इति तट्टीकायां भर..।

सूर्य्यायनांशपरिमाणं यथा,—

“रामोऽगवेदै-३ । ४७ जंनविधु मेरै ...

अंशो रवेः ९ । ६ पञ्च सप्तार्णवैश्च

बाणः कुवेदै-५ । ४१ विंशयोऽङ्गुलैः ...

क्रमोत्क्रमात्मेषतुलादिमानम् ।”

तथा हि ।

मेषस्य ३ । ४७ । तुलायाः ...

वृषस्य ४ । १७ । वृश्चिकस्य ...

मिथुनस्य ५ । ६ । धनुषः ...

कर्कटस्य ५ । ४० । मकरस्य ...

सिंहस्य ५ । ४१ । कुम्भस्य ...

कन्यायाः ५ । २९ । मीनस्य ...

इति दीपिका ॥ * ॥

अधुना कलिकातास्थदेशे वर्त्तमानै-प्रामाणिककारिका यथा,—

“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ शोऽमरैः ४ ।

पनैः ५ । २७ शोऽमरीयाङ्गुणैः ...

पारावाराश्रयाश्चै-५ । ३४ गेगनगनैः

षट्त्रिभि-५ । ३६ श्चन्द्रवेदैः ५ । ४१ ।

अङ्कचन्द्राभिः ५ । १९ वसुद्रोऽष्टवि...

इतलोऽष्टेषुभिः ३ । ५८ शोऽमरै-१ ...

मेषादेकोनविंशे गणितपरिमितं ...

वर्षा ।”

उदयलग्नास्तलग्नयोर्दिनं प्रति

“लग्नदण्डपलं हित्वा तत्संख्यां ...

विपलञ्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमुच्यते ।”

इति ...

एतयोर्विवरणं यथा,—

तत्र प्राचीनमतमानम् ।

लग्नाः	दिनार्द्धम् ।		
यथा	पलम् ।	विपलम् ।	दण्ड...
१ मेषः ।	७ ।	१४ ।	१ ...
२ वृषः ।	८ ।	१४ ।	१ ...
३ मिथुनम् ।	१० ।	१२ ।	१ ...
४ कर्कटः ।	११ ।	२० ।	१ ...
५ सिंहः ।	११ ।	२२ ।	१ ...
६ कन्या ।	१० ।	५९ ।	१ ...

...ना:	दिनभुक्तम्		रात्रिभुक्तम्	
...ा	दण्डम्	विपलम्	दण्डः	पलम्
तुला।	१०	५८	५	२९।
वृश्चिकः।	११	२२	५	४१।
धनुः।	११	२०	५	४०।
मकरः।	१०	१२	५	६।
कुम्भः।	८	३४	४	१७।
मीनः।	७	३४	३	४७।

तथ स्वदेशाशुगिकलग्नमानम्।

...ना:	दिनभुक्तम्।		रात्रिभुक्तम्।	
...ा	पलम्।	विपलम्।	दण्डः।	पलम्।
मेषः।	८	१२	४	६।
वृषः।	९	३६	४	४८।
मिथुनम्।	१०	५४	५	२७।
कर्कटः।	११	२०	५	४०।
सिंहः।	११	८	५	३४।
कन्या।	१०	५८	५	२९।
तुला।	११	१२	५	३६।
वृश्चिकः।	११	२२	५	४१।
धनुः।	१०	३८	५	१९।
मकरः।	९	१०	४	३५।
कुम्भः।	७	५६	३	५८।
मीनः।	७	३४	३	४७।

...थ जन्मकालीनलग्नस्थग्रहस्थितफलम्।
...दे सूर्य्ये शिरोगी शशिनि बलयुतो
रूपवान् वित्तयुक्तो
...मि चन्द्रः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व्व-
शास्त्रार्थवेत्ता।
...वे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मल्लवेशः
...रौ कष्टगात्रस्तमसि च नियतं वर्षितो
धर्म्महीनः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ *॥

...पि च।

हरिरुवाच।

'उदयन्तु समारभ्य राशौ भानुः स्थितो हर।
...राशादौ प्रलेदह्नि षड्भिः षड्भिस्तथा
निशाम्॥
मीने मेषे च पञ्च स्युश्चतस्रो वृषकुम्भयोः।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे॥
सिंहे च वृश्चिके षट् च सप्त कन्या तुले तथा।
एता लग्नप्रमाणेन घटिकाः परिकीर्त्तिताः॥
शरपूर्व्वावशानेशरसाब्धीष्वधिसागराः।
लङ्कोदया हि ते वस्तु लग्ना मेषादयोऽथवा॥
मेषलग्ने भवेद्वन्ध्या वृषे भवति कामिनी।
मिथुने सुभगा कन्या वेश्या भवति कर्कटे॥
सिंहे चैवाल्पपुत्त्रा च कन्यायां रूपसंयुता।
तुलायां रूपमैश्वर्य्यं वृश्चिके कर्कशा भवेत्॥
सौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी।
कुम्भे चैवाल्पपुत्त्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता॥
तुला कर्कटको मेषो मकरश्चैव राशयः।
चरकार्य्याणि कुर्य्याच्च स्थिरकार्य्याणि चैव हि॥
पञ्चाननो वृषः कुम्भो वृश्चिकः स्युः स्थिराणि हि।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विस्वभावकः॥
द्विस्वभावानि कर्म्माणि कुर्य्याद्देषु विचक्षणः।
यात्रा चरेण कर्त्तव्या प्रवेशं स्थिरेण तु।
देवस्थापनवैवाह्यं द्विस्वभावेन कारयेत्॥"
इति गारुडे ६२ अध्यायः॥

लग्नः, पुं, (लग् + क्तः। निपातनात् साधुः। यद्वा, लगृज + क्तः। "ओ लस्जी। लग्नः लग्नवान्। लस्जेरोदुदुपन्धकारादिड्भावे नत्वं स्यात्।" इति कलापटीकायां दुर्गसिंहः।) स्तुतिपाठकः। तत्पर्य्यायः। प्रातर्गेयः २ स्तुतिव्रतः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्तनः ४। इति जटाधरः॥

लग्नः, त्रि, (लस्ज + क्तप्रत्ययेन साधुः।) सक्तः। लज्जितः। इति मेदिनी॥

लग्नकः, पुं, (लग्न एव। स्वार्थे कन्।) प्रतिभूः। इत्यमरः॥ हे लागा इति जामिन इति च ख्याते। तत्कार्य्ये लग्नकः। ओ लस्जी व्रीडे क्तः। स्वार्थे कन्। प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः क्विप्। इति तट्टीकायां भरतः॥

लग्निका, स्त्री, नग्निका। इत्यमरटीका॥

लघ, इ शोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, लङ्घति। शोष इह शुष्कीकरणम्।

'यं व्याधिरतिदीर्माङ्गं कदाचित्तु न लङ्घति॥'
इति हलायुधः॥

गत्यावप्यन्ये। अन्ये चालङ्घिषुः शोषात्। इति दुर्गादासः॥

लघ, इ क लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) इ क, लङ्घयति। लिपि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

लघ, इ ङ अभुग्गत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०च-सेट्।) इ, लङ्घ्यते। ङ, लङ्घते। अभुक् भोजनाभावः। तथा च।

'ये गुणा लङ्घने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने॥'
इति वैद्यकम्॥

लङ्घने उपवासे इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

लघट्, पुं, (लङ्घते मध्यस्थानमस्पृष्ट्वोत्तरस्थाने पतति द्रुतं इतस्ततो गच्छतीति वा। लङ्घ + "लङ्घेर्नलोपश्च।" उणा०१।१३४। इति अटिः। नलोपश्च धातोः।) वायुः। इत्युणादिकोषः॥

लघटिः, पुं, (लघ गतौ + अटिः। इडभावः।) वायुः। इत्युणादिकोषः॥

लघिमा, [न्] पुं, (लघोर्भावः। लघु + "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) लघुत्वम्। (यथा, रघुः। १३। ३७।

"घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्नुते मे लघिमानमात्मा॥")

तत्तु शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गत ऐश्वर्य्यविशेषः। यथा,
"लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाणिमा।
यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्य्यमष्टधा॥"
इति हेमचन्द्रः॥

(अनङ्गमनत्वम्। ह्रस्वत्वम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०।
"अग्रे लघिमा पश्चान्महत्तापि पिधीयते नहि
महिम्ना।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः॥")

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः इत्यर्थे इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः। अतिशयलघुत्वयुक्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, विदग्धमुखमण्डने।
"भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना
स रामोऽपि स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणयुतः।
गमिष्यत्येवोच्चैर्लिपदमधुना वानरचमू-
र्लघिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः॥"
सीतारावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरियम्। षष्ठमाक्षरलोपे त्वेवं वाक्यम्। यथा। "दशवदनग्लानिः।"
"स्थाता युधि।" "उच्चैः पदम्॥")

लघीयान् [स्] त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः। अतिशयलघुत्वयुक्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ६३। १४।
"न वै सम्रद्धिं पालयते लघीयान्
यत्त्वां समानेष्यति राजपुत्त्रि!॥")

लघु, क्ली, (लङ्घते अनेनेति। लघि + "लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च।" उणा० १। ३०। इति कुः। धातोर्नलोपश्च।) शीघ्रम्। इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे। २। ४६। २१।
"यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम्॥")
कृष्णागुरु। इति मेदिनी। घे, ५॥ लामज्जकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघुः।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदश्चावदातकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि। यथा, वृहत्संहितायाम्। ९८। ९।
"लघु हस्ताश्विनपुष्याः
पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु।
शिल्पौषधयानादिषु
सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि॥"
कालपरिमाणविशेषः। यथा, भागवते। ३। ११। ७।
"अयनान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च।
लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिकाः॥"
पुं, प्राणायामविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ३९। १३—१४।
"लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व मे॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तम[illegible]
लघुः, स्त्री, पृक्का नाम [illegible]
घे, ५॥ (तथास्याः [illegible]

"सूक्ष्माष्टाङ्गाख्यथी देवी मरुन्माला सता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

लघुः, त्रि, (लङ्घ+कुः। नलोपश्च।) अगुरुः। (यथा,—
"तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च भिक्षुकः।
न नीतो वायुना कस्मादयं प्रार्थनशङ्कया॥"
इत्युद्भटः॥)
मनोज्ञः। (इष्टः। इत्यमरः। यथा, रघुः। ११। १२।
"तामसौ कमलशोभिनां तया
भ्रातरावनघ न परिश्रमच्छिदाम्।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः
प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः॥")
निःसारः। इति मेदिनी। घे, ५॥ (यथा, रघुः। १२। ६६।
"श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम्॥")
ह्रस्वः। इति हेमचन्द्रः॥ ॥ व्याकरणोक्तलघुसंज्ञा यथा। ह्रस्वो लघुः दीर्घो गुरुरित्युच्चारणशास्त्रम्यते। तथा संयोगे सति ह्रस्वोऽपि गुरुर्भवतीति दृष्टव्य इति वर्णनाच। इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिः॥ ॥ छन्दःशास्त्रोक्तं लघुलक्षणं यथा,—
"मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥

लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य।) छागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ क्षुद्रशरीरश्च॥

लघुकाश्मर्य्यः, पुं, (लघुः काश्मर्य्यः।) कट्फलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुखट्टिका, स्त्री, (लघुः खट्टिका।) क्षुद्रखट्वा। तत्पर्य्यायः। आसन्दी २। इति हारावली। २०८॥

लघुगः, पुं, (लघुर्गः।) वायुः। शीघ्रगामिनि त्रि। यथा,—
"उपः पूर्व्वमुखा भ्रमन्त्युपरागाद्यभू-
र्मेनादिवत्रिदियं परमः पुष्पान्विलघुका
लघुः॥"
इति दीपिका॥

लघुगर्भः, पुं, (लघुर्गर्भः।) विकङ्कतवृक्षः। इति हारावली। १८०॥

लघुचिर्भिटा, स्त्री, (लघुचिर्भिटा।) क्षुद्रचिर्भिटा। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुजङ्गल, पुं, लावकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा दन्ती।) क्षुद्रदन्ती। यथा,—
"लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुडम्बरपर्ण्यपि।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया।
वराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः॥"
अस्या गुणाः।
"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम्।
गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत्॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन्॥"
इति भावप्रकाशः॥
तस्याः फलगुणाः।
"क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः।
शीतलं हन्ति शूलं गलशोथकफापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

लघुदुन्दुभिः, पुं, (लघुर्दुन्दुभिः।) डमरुवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा द्राक्षा।) काकलीद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुनाम, [न्] क्ली, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम यस्य।) अगुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥

लघुपञ्चमूलं, क्ली, (लघु क्षुद्रं पञ्चमूलम्।) क्षुद्रपञ्चमूलपाचनम्। तत्तु शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम्। यथा,—
"शालपर्णी पृश्निपर्णी वार्त्ताकी कण्टकारिका।
गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्॥"
अस्य गुणाः।
"पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम्।
नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघूनि पत्राणि यस्य। कप्।) रोचनी। गुण्डारोचनी इति ख्यातः। इति शब्दचन्द्रिका॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघूनि पत्राणि यस्याः। ङीष्।) अश्वत्थोऽश्वः। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः।) भूकर्बुदारकः। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघूनि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्य।) भूमिकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (भूमिकदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

लघुबदरः, पुं, (लघुः क्षुद्रो बदरः।) क्षुद्रकोलिः। तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मफलः २ बहुकण्टकः ३ सूक्ष्मपत्रः ४ ह्रस्वबीजः ५ मधुरः ६ दरहारः ७ शिखिप्रियः ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य फलगुणाः।
"कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं कथितं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेदाग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमा-
स्रजित्॥"
इति भावप्रकाशः॥
अस्य पक्वफलगुणाः। मधुराम्लत्वम्। कफवातनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। वन्हिकारकत्वम्। ईषत्पित्तानिलदाहशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुबदरी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा बदरी।) बदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा ब्राह्मी।) ब्राह्मी। तत्पर्य्यायः। जलोद्भवा २ इति राजनिर्घण्टः॥

लघुमत्स्यः, पुं, (लघुः क्षुद्रो मत्स्यः।) मत्स्यः। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुमांसः, पुं, (लघु स्वल्पं मांसं यस्य।) पक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी। इति ...

लघुमूलं, क्ली, (लघु शीघ्रं मौल्ये ... अच्।) वीरणमूलम्। इत्यमरः॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं ... लघुः सदाफला।) लघूदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः ...) शीघ्रवेधी। इति हेमचन्द्रः। ३। (वाच्यलिङ्गोऽपि। यथा, ... ४२। १३२।
"स राजपुत्रस्त्विव रथमण्डलमध्यगः
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो
यथा च।
"तस्माधिगतशास्त्रार्थो ...
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः।
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः॥)

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुर्हेमदुग्धा।) ... रिका। इति राजनिर्घण्टः॥

लघूदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा ...) क्षुद्रोदुम्बरिका। छोट डुमुर इति ... तत्पर्य्यायः। लघुपत्रफला २ ... लघुसदाफला ४ लघ्वादुडुम्बराश्च ... वीर्य्यविपाकेषु उडुम्बरात् ... इति राजनिर्घण्टः॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु+ङीष्।) (यथा,—
"गुर्व्वीं प्रियः स्तनाम्यर्ये लघ्वी ...
शास्त्रमाशु जीर्य्यति मृदुकारणेति ...
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे हीतवारादि ...
स्यन्दनप्रभेदः। इति मेदिनी। वे, १।
इति राजनिर्घण्टः॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति। रम + ... लकात् कः। रस्य लत्वम्। इत्युज्ज्वल ... ४०।) रक्षःपुरी। (यथा, नैषधे। १ ...
"चेतो न लङ्कामयते मदीयं
नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्॥")
ज्योतिःशास्त्रमते सा च पृथिव्या ...
तिष्ठति। लङ्कोदयात् परतश्चेत् सर्व्वे ...
प्रमाणं भवति। यथा,—
"लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च।

[illegible] त्रिकूटं सुवेल-
शैलैश्च सार्द्धं तदवाप्य चैव ।
[illegible] नापि
[illegible] लङ्कीजयिनो वदन्ति ॥"
। च ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] सुवेलद्विता या मध्यरेखा भुवः ।
[illegible] ऽयन विषुवे यथाहि रेखो-
दयात्
[illegible] लङ्का त्रिकूटं [illegible]
पतनम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ० ॥
लङ्कापुरीवर्णनम् ।
[illegible] उवाच ।
[illegible] शतयोजनविस्तीर्णां समेप्राकारतोरणाम् ।
[illegible] तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
[illegible] तत्र शैलस्य मध्यमम्बुधिसन्निधौ ।
[illegible] दृष्ट्वा तां दक्षिणां चतुर्दिशम् ।
[illegible] पूर्वं प्रययात् [illegible] ॥
[illegible] दुर्दर्शाः सर्वं राघवपुङ्गवाः ।
[illegible] समासाद्य [illegible] इव दिवौकसः ॥
[illegible] समासाद्य [illegible] ।
[illegible] राघवैर्बहुभिर्वृता ॥"
[illegible] कपिलदर्शनामाध्यायः ॥ ० ॥
[illegible] । शाकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
[illegible] शाकविशेषः । तत्पर्यायः । कराल-
[illegible] २ कालिका ३ कृष्णकालिका ४ । अस्या
[illegible] । रुचत्वम् । हिमत्वम् । मौलात्वम् ।
[illegible] त्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
[illegible], [न्] पुं, (लङ्कां दहति तच्छीलः ।
[illegible] + णिनिः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
[illegible] पतिः, पुं, (लङ्कायाः अधिपतिः ।)
[illegible] । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
[illegible] । ६ । ६२ ।
"पुरा जनस्थानविमर्द्दशङ्की
[illegible] लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥")
[illegible] पतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
[illegible] का } स्त्री, एला । इति शब्दरत्ना-
[illegible] का } वली । पिङ्गशाक इति भाषा ॥
[illegible] का
[illegible] स्थायी, [न्] पुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्था
+ णिनिः ।) वृक्षविशेषः । लङ्कासिज इति
भाषा । यथा,—
"लङ्कास्थायी राजवृक्षो भद्रचूडो विनायकः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
[illegible] (लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावासिनि, त्रि ॥
[illegible] ईशः, पुं, (लङ्काया ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्कोयिका, स्त्री, एला । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कोयिका, स्त्री, एला । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गतौ + अच् ।)
सङ्गः । विङ्गः । इति मेदिनी । गे, २१ ॥ ना
इति भाषा ॥
लङ्गूलं, क्ली, लाङ्गूलम् । इत्युणादिकोषः ॥
लङ्घनं, क्ली, (लङ्घ + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।
"तत्रादौ लङ्घनं कार्य्यं विरुक्षे वमनं हितम् ।
विरुक्षे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे प्रतीत च ॥"
यथा च ।
"लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनन्तथा ।
स्वेदनं स्तम्भनञ्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥"
"तद्दीर्घमस्य यथो नियम्य गुरुरब्रवीत् ।
यत्किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥"
"लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ।
कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥"
"——————पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासाश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
"प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः ।
बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥"
"तत्र दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहि-
णाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥
"ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥
आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
यन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्घनमाचरेत् ॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
तत्तु मारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्विते ।
कार्य्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
क्रमणम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६४ ।
"यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया
जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥")
प्लवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अभि-
लङ्घननिषेधो यथा,—

"न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान्नोपदध्यादधः क्वचित् ।
न चैनं पादतः कुर्य्यान्मुखेन न धमेद्बुधः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५८ ।
३६ ।
"न चाप्यधर्म्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्म्मः सुमहान् भर्त्तुः पूर्ब्बस्य लङ्घने ॥")
अनादृतीकरणम् । यथा,—
"श्रुतस्य लङ्घनं पश्चिमस्नानगमनोपचारकम् ।"
इति हेमचन्द्रः ॥ ० ॥
(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३३ ।
"अमात्यापि सर्वभृत्य लङ्घना क्रियते स्त्रिया ।
तां मालं पश्चिवः सोढुं किं पुनः पितृमार-
कम् ॥")
लच्छ, लक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लच्छति हंसं पक्षेण लोपः ।
इति दुर्गादासः ॥
लज, भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लजति । इति दुर्गादासः ॥
लज, इ भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लञ्जति । इति दुर्गादासः ॥
लज, इ क भासार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०च-सेट् ।) इ क,
लञ्जयति । भा दीप्तिः भ्रासार्थौ निकेतनहिंसा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
लज, क अपवारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अपवारणमाच्छादनम् । क,
लाजयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
लज, ङ व्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, लजते । निष्ठायां
लग्न इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
लज, त क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लजयति ।
भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लजकारिका, स्त्री, (लजं लज्जां करोतीव ।
कृ + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) लज्जालुलता ।
इति शब्दमाला ॥
लज्जा, स्त्री, (लज्जनमिति । लस्ज व्रीडने +
"गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
नागोजीभट्टः ॥ अकर्त्तव्ये कर्म्मणि परज्ञान-
भयम् । लाज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मन्दाक्षम् २ ह्रीः २ त्रपा ४ व्रीडा ५ । सा
अन्यतश्चेत् अपत्रपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
स्यम् ७ लज्या ८ व्रीडः ९ व्रीडनम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
दसंशयं पर्व्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्व्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः ॥")
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]

लट, बाल्योक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-सेट्।) बालोऽयं तस्य भावो बाल्यं चापलेन इति यावत्। लटति लोकः शिशुः स्यात्। किञ्चिद्वदति चेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

लटः, पुं, (लटति यदृच्छया वदतीति। लट+अच्।) प्रमादवचनम्। दोषः। इति त्रिकः॥

लटकः, पुं, (लटतीति। लट्+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणा० २। ३२। इति कुन्।) दुर्ज्जनः। इत्युणादिकोषः॥

लटपर्णं, क्ली, (लटरूपं पर्णमस्य।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

लट्टः, पुं, दुर्ज्जनः। इति शब्दरत्नावली॥

लट्टः, पुं, (लटतीति। लट+"शॄस्वृस्निहीति।" उणा० १। १५२। इति तन्।) जातिविशेषः। गेडुया इति भाषा। रागभेदः। तुरङ्गमः। इत्युणादिकोषः॥

लट्टा, स्त्री, (लट्+तन्। टाप्।) करञ्जभेदः। नाटाकरञ्जा इति भाषा। वाद्यभेदः। पक्षिविशेषः। चामचटक इति ख्यातः। इति मेदिनी। ते, २२। कुसुम्भम्। इति हेमचन्द्रः॥ भ्रमरः। भोमरी इति ख्यातः। इत्यमरभरतौ। (शिफा। इति हारावली। २५६। गुलिका। द्यूतम्। यथा,—

"लट्टा तु गुलिका ख्याता लट्टा द्यूतेऽपि दृश्यते।"

इति व्याडिरभसौ।" इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। १। १५२।)

लड, विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) लडति बाला। इति दुर्गादासः॥

लड, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, लण्डति। कि, लण्डयति लण्डति। भासनं कथनम्। अयं वैदिकम् मन्यते। इति दुर्गादासः॥

[illegible]

लड, तु क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) [illegible] लाडनं। इति दुर्गादासः।

लड, म उत्क्षेपणजिह्वयोः। इ[illegible] (भ्वा०-पर०-अक०-घटादि [illegible] सेट्।) उत्क्षेपणं पीडितोत्[illegible] भावश्च। लडति लता [illegible] शिरा वा स्यादित्यर्थः। [illegible] लडति जिह्वा शब्दवती [illegible] लडयति। लडयति [illegible] ग्रीवार्थः। पीडयतीत्यर्थः। [illegible] किरणलहरीसहजयतीति [illegible] विपत्तीत्यर्थः। उभयत्र [illegible] केचित्तु जिह्वोन्मथने इति [illegible] उन्मथनं उत्क्षेपणमिति [illegible] जिह्वा अर्थं इत्येवोदाहरन्ति। [illegible] दासः॥

लड्वः, त्रि, मनोज्ञः। इति त्रिकाण्ड[illegible]

लड्डः, त्रि, दुर्ज्जनः। इति शब्दरत्ना[illegible]

लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः। लाड्[illegible] यथा। लड्डुको दुर्ज्जरो गुरुः। [illegible] वल्लभः। अपि च।

"तैलेन हविषा पक्वं [illegible]

लण्डं, क्ली, (लण्ड्यते उत्क्षिप्यते इति [illegible] घञ्।) पुरीषम्। न्यादि इति भाषा।

"समेधमानेन स लक्ष्याद्भुत [illegible]
निरुद्धवायुक्रमणीय निःसृत।
प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः
पपात लण्डं विसृजन् क्षितौ [illegible]

इति श्रीभागवते १० [illegible] च श्लोकः। लण्डं पुरीषमुत्सर्ग[illegible] कार्यं श्रीधरस्वामी॥

लक्षनः, त्रि, (लक्षं [illegible] अन्+कः।) [illegible]

[illegible]

यथा,—
“…पूर्ब्बं विशन्ति चञ्चलाः
…वीक्ष्य वयान्ति तथा तनः क्रमात् ।
…ति वीरुधो वनु वीरुधां विशाखरे ।
…वानरेन्द्रं ……न विन्दति ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे १५ अध्यायः १०॥
…वीरुधीका मभद्रा लतादिर्यथा,—
“…पि भुद्राङ्कं मायाभुव मुक्तासुकः ।
…वर्त्तौ चापि शिशिरे मङ्गलप्रदा ॥
…कः कारवेल्लञ्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
…भुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
…। प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“…ङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया ।
…गुन्द्रा श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना-
प्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
…। (अस्याः पर्य्यायः ।
“…रोचारसकोटवी पृक्का लता लघुः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
…वर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः
…यो यथा,—
“ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गनी-
ति च ।
…पारावतपदी पण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लताकस्तूरिका । माधवी । दूर्व्वा । इति मेदिनी ।
…१९-५०॥ कैवर्त्तिका । सारिवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (इक्षणी । तत्पर्य्यायो यथा,—
“…कावी इक्षणी सिंही वार्त्ताकी राष्ट्रिका-
कुली ।
…दा इक्ष्वाका च लता इक्षतिका परा ॥”)
नारी । यथा,—
“…यां परवतां पञ्चम् अयुतं यस्तु साधकः ।
…न्वेत् स भवेत् शीघ्रं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”
इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
…च वैषधे । १ । ८५ ।
“यथा लता गन्धवहेन चुम्बिता
करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला
दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥”
“…लता मधौना तथा माधवीलता पक्षे नवा
…ता लता स्त्री ।” इति तट्टीका ॥॥ कस्तूरी-
…भेदः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।
“…च वीरमेषी च समीची बुद्बुदा लता ।
…विदेन तं विप्रमध्यगच्छाम भारत ! ॥”)
लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-
विशेषः । कण्टकरेज इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्यायः । दुस्पर्शः २ वीराख्यः ३ वज्र-
बीजकः ४ धनदाक्षी ५ कण्टफलः ६ कुवे-
राक्षी ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्बीजगुणाः ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । शूलगुल्मविषापहत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लताकस्तूरिका, स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी तद्वद्-
गन्धत्वात् । ततः स्वार्थे कन् ।) लताकस्तूरी ।
तत्पर्य्यायः । कटुः २ इभिमदगन्धा ३ । अस्याः
गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् ।
हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । छेदनीत्वम् ।
श्लेष्मतृष्णावस्त्यास्यरोगनाशित्वञ्च । इति पथ्या-
पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।
“लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी शीतास्य-
रोगनुत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
लताजिह्वः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दमाला ॥
लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घस्तरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।
तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।
तत्पर्य्यायः । सर्ज्जः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४
वत्सः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥
लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
फललताविशेषः । तरमुज् इति ख्यातः ।
तत्पर्य्यायः । चेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४
राजतेमिनः ५ नाटाम्रः ६ सेतुः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
लतापृक्का, स्त्री, (लताप्रधाना पृक्का ।) स्पृ-
क्कानामा । इति शब्दरत्नावली ॥ पिङ्शाक
इति भाषा ॥
लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्त्यस्येति ।
इनिः ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्य्यायः ।
वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-
भरतौ ॥ वीरुधा ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रताना ७ कक्षः ८ । इति जटाधरः ॥
लताफलं, क्ली, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
यथा,—
“वास्तूकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
लताभद्रा, स्त्री, (लतया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
लतामणिः, पुं, (लतासदृशो मणिः ।) प्रवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च ॥ (प्रवाल-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) पृक्का ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥
लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दमाला ॥
लतायावकं, क्ली, (लतायां याव इव यस्य । कन् ।)
प्रवालम् । इति हारावली । ८१ ॥ (गुणादयो-
ऽस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ॥)
लतारसनः, पुं, (लतेव रसना यस्य ।) सर्पः ।
इति हारावली । १५ ॥
लतार्कः, पुं, (लता अर्क इव तीक्ष्णा यस्य ।)
हरितपलाण्डुः । तत्पर्य्यायः । दुद्रुमः २ ।
इत्यमरः ॥
लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)
मोहनशरनिबन्धान्तर्गतरतीयबन्धः । यथा,—
“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् ।
लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥ ७ ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा,—
“अन्वियवे निराकुल्य परान् आश्रितवान् तदा ।
अभ्यन्तरञ्च मार्गञ्च वाह्यतश्च समन्ततः ॥
वेष्टमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिञ्चैव मार्गञ्च त्वरिता ययौ ॥”
इति हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥
(पर्व्वतोऽयं द्वारकाया दक्षिणस्यां दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।
“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ॥”)
लतावेष्टितकं, क्ली, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।
कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“उद्धृष्टकं पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ॥”
लताशङ्खः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
लतासाधनं, क्ली, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)
योषिदधिकरणकेष्टदेवताराधनम् । तद्यथा,—
“लतायाः साधनं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ।
शतं केशे शतं भाले शतं सिन्दूरमण्डले ॥
स्तनद्वन्द्वे शतद्वन्द्वं शतं नाभौ महेश्वरि ।
शतं योनौ महेशानि उत्थाय च शतत्रयम् ॥
एवं दशशतं जप्त्वा सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥
रजोऽवस्थां समानीय तद्योनौ स्वेष्टदेवताम् ।
पूजयित्वा महाराज्ञी त्रिदिनं पूजयेत्सुधीः ॥
शतत्रयञ्च षट्त्रिंशदधिकं प्रत्यहं जपेत् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्व्वं चक्रवक्त्रे जपेद्बुधः ॥
ततस्तां नवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
धनवान् बलवान् वाग्मी सर्व्वयोषित्प्रियङ्करः ।
मोहशाली च भवेत् सत्यं सत्यं न संशयः ॥”
इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥
अन्यत् अन्नदाकल्पे १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे
४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥
लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्वार्थे
कन्प्रत्ययेन स्त्रिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥
(यथा,—
“इयं सन्ध्या दूरादहमुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां त्वद्गेहे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका
धुनाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

लतिका, स्त्री, (लत घाते+"कृतिभिदिलतिभ्यः कित्।" उणा० ३। १४७। इति तिकन्।) गोधा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

लप, ऋ भाषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) ऋ, अलीलपत् अललापत्। भाषः कथनम्। इति दुर्गादासः॥

लपनं, क्ली, (लप्यतेऽनेनेति। लप्+करणे ल्युट्।) मुखम्। इत्यमरः॥ (भावे ल्युट्।) भाषणम्। इति लपधात्वर्थदर्शनात्॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३८१।

"प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाणमावहति।
प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्येव दयितस्य॥"

"शुकस्येव दयितस्य लपनं सम्भाषणम्। पक्षे वदनम्।" इति तट्टीका।)

लपितं, क्ली, (लप्+क्तः भावे।) वचनम्। कथिते, त्रि। इत्यमरः॥ (लपितमस्यास्तीति। अच्। वचनयुक्ते च त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ४।३८।८।

"ये मा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव। तानहं मन्ये दुर्हितान् जने अल्पशयूनिव॥")

लपिका, स्त्री, खाद्यविशेषः। लप्सी। इति भाषा। यथा,—

"समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत्।
तस्मिन् घनीभूते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम्।
सिद्धैषा लपिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम्।
लपिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा।
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

लब, इ ङ स्रंसने। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अवलम्बने अक०-शब्दे सक०-सेट्।) इ, लम्ब्यते। ङ, लम्बते। स्रंसनमिहावलम्बनमिति गोविन्दभट्टः। नवाद् परवाशुयशस्यपि मौक्तिकमालम्बसे। इति दुर्गादासः॥

लब्धः, त्रि, (लभ्+क्तः।) प्राप्तः। इत्यमरः॥ (यथा, हितोपदेशे।

"अलब्धञ्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदपक्षयात्।
रक्षितं वर्द्धयेत् सम्यक् वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत्॥")

लब्धवर्णः, पुं, (लब्धा वर्णा यशांसि येन।) पण्डितः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ११। २।

"क्षत्रकुलमपि लब्धवर्णभाक्
तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम्॥")

लब्धा, स्त्री, (लभ्+क्तः। टाप्।) नायिकाभेदः। यथा,—

"खण्डितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रोषितभर्तृका।
कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्तृका॥"
इति जटाधरः॥

लभ, इ ङ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ, लम्भ्यते। ङ, लभते। इति दुर्गादासः॥

लभ, डु ष्ठी ङ ष प्राप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) डु, लब्धिमम्। ष्ठी, लब्धा। ङ, लभते। ष, लभा। लभन्ति पुत्रवत्यामिति नयतानिबलवादिति रमानाथः। वस्तुतस्तु लभते लभः पचादित्वादच् ततो लभ इवाचरतीति क्वौ साधनम्। इति दुर्गादासः॥

लभसः, पुं, (लभ्+"अत्यविचमि..." उणा० ३। ११७। इति असच्।) वाजिबन्धनरज्जुः। इत्युणादिकोषः॥ धनम्। याचकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति। लभ्+"पोरदुपधात्।" ३। १। ९८। इति यत्।) न्याय्यम्। इत्यमरः॥ लब्धव्यम्। इति मेदिनी। ये, ४३॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि। ३। २। ३।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥")

लमकः, पुं, (रमते इति। रम्+"रमेरश्च लो वा।" उणा० २। ३३। इति क्वुन् रस्य लत्वञ्च।) विटः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (तीर्थशोधकः। इत्युज्ज्वलः॥ विलासिनि, त्रि। इति केचित्॥)

लम्पटः, पु, विटः। इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी। के, १४८॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४७। १०१।

"यद्येतरात्रवीर्यैर्न यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः।
तथापि न स दुःखेभ्यो मुक्तोऽस्य स्यात्तथा-विधः॥")

आसक्तः। यथा,—

"यथेहिकामुष्मिककामलम्पटः
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन्।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद्-
यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम्॥"
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १८ अध्यायः॥

लम्पाकः, पु, लम्पटः। देशभेदः। इति मेदिनी। के, १४८॥ (यथा, मार्कण्डेये। ५७। ४०।

"लम्पाकाः शूलकाराश्च चुलिका जागुडैः सह।
औपधाश्चानिभद्राश्च किराताश्च जातयः॥")

लम्पाटहः, पुं, पटहवाद्यम्। इति हारावली॥

लम्फः, पुं, प्लुतगतिः। लाफ इति भाषा। इति प्रसिद्धः॥ उत्फलनं प्रलम्फनञ्च॥

लम्बः, पुं, (लम्बते इति। लबि अवस्रंसने+अच्।) नर्त्तकः। अङ्गम्। कान्तः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ उत्कोचः। यथा,

"प्राभृतं ढौकनं लम्बोत्कोचः कौशलिकामिषे।
उपाचारः प्रदानञ्च हारो ग्राह्यायने अपि॥"
इति हेमचन्द्रः॥

अश्वभेदः। यथा,—

"परलम्बगमा भेदाः पाटकोऽश्वादिचालने॥"
इति शब्दमाला॥

...विभागे लम्बमानतया सूत्रं ...,
"विभुजे शुक्लप्रीये ...

...क्षिप्या भूतलयुता दलिताशी...

लम्बगुणं भूम्यर्द्धं ... विभुजे ...
उदाहरणम्।

"क्षेत्रे मही ...
यत्र त्रयोदशनिर्मितिमिता हि तत्र।
तत्रावलम्बकमथो कथयाशु ...
क्षिप्रं तथा च ..."

न्यासः। भूः १३ भुजौ ...
आबाधे ५। ९। लम्बः लम्बः।
फलम् ८४। इति लीलावती।)

यथा, हरिवंशे। ४१। ४२।

"लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बाभरणो...
दैत्यवृषभतो भाति सवोहार इवाद्रि...

त्रि, दीर्घः। लम्बा इति भाषा। ...

"दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् ...

(लम्बमानः। यथा, रघुः। ६। ६०।

"पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः
क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥")

लम्बकर्णः, पुं, (लम्बौ कर्णौ यस्य।) अङ्कोटवृक्षः। इति मेदिनी। णे, ... राक्षसः। हस्ती। इति शब्दरत्ना... पशुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (छागः। अस्य विशेषविवरणं तत्र शब्दे ज्ञेयम्॥
"लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णो..."
... इति ...

लम्बःकर्णः इति कर्मधारये।) ...
तद्युक्ते, त्रि। (यथा, महाभारते। ...
३४।

"लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः"

लम्बकेशः, पु, ('लम्बः केशः इत्यादि...) विष्टरः। स तु विवाहकाले ... साङ्कुरितयवामावर्तवलिताग्रो... दर्भाः। यथा,—

"ऊर्द्धकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः॥"

केशोऽव्ययम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ... प्रतिनिहितदर्भवटुवासवपरे ...
तम्॥ *॥ दीर्घकेशयुक्ते, त्रि।

लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव यस्याः।) सैंहलीपिप्पली। इति ...
निर्घण्टः। दीर्घदन्तविशिष्टे, त्रि।

स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब+ल्युः ।) [illegible]शिरस्त्रिकादिः । तत्पर्य्यायः । लम्ब-
[illegible] । इत्यमरः ॥ लम्बते लम्बनं नन्द्यादि-
[illegible] । इति महेश्वरकृता भरतः ॥ (लम्ब+
ल्युट् ।) लम्बमानत्वाधोपतन ॥
, पुं (लम्बते इति । लम्ब+ल्युः ।) कफः ।
[illegible] ॥
ना, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
[illegible]मोदिपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
नं, त्रि, लम्बायमानवस्तु । लम्बधातोः
[illegible] शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्त्री, लक्ष्मीः । गौरी । तिक्ततुम्बी । इति
[illegible] । वे, ९ ॥ दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
[illegible] वसुं धामीं लम्बां भानुं मरुत्वतीम् ।
[illegible] मुहूर्त्ताञ्च साध्यां विश्वाञ्च भारत ।
[illegible] दक्षपुत्रीश्च दश धर्म्माय दत्तवान् प्रभुः ॥"
इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ॥
[illegible]मातृकाविशेषः । यथा,—
[illegible]वचः श्रुत्वा देवीलम्बामथाब्रवीत् ।
[illegible] लम्बे शीघ्रं त्वं मानसंरक्षणं कुरु ॥
[illegible] योगं समाधाय यदृच्छा हिमवत्सुता ।
[illegible] तद्रूपं दर्शयन् पार्श्वमागता ॥
[illegible]मुपागम्य सक्ता सा मानसी पुनः ।
[illegible] वाक्यस्य विनयावनिता तत ॥
[illegible] वासुदेवस्य दिशायाः कीदृशी स्थिता ।"
इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥
[illegible], स्त्री, (लम्बते या । लम्ब+ण्वुल् । टापि
[illegible] इत्वम् ।) मांसकुण्डलिजिह्वा । तत्पर्य्यायः ।
[illegible] २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधास्रवा ३
[illegible]सुण्डिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ चलि-
[illegible] ५ चलिजिह्विका ६ । इति शब्दरत्ना-
[illegible] ॥
[illegible], त्रि, (लम्ब+क्तः ।) संश्रितः । (यथा,
[illegible]गोविन्दे । १२ । १९ ।
[illegible]वसुमनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रिय
लोचने ॥")
[illegible] । इति लबधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन
[illegible]निष्पन्नम् । लम्बमानमाल्यादिश्च ॥ (यथा,
[illegible]भारते । ३ । १५७ । १२ ।
[illegible] वहिशौर्यं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ॥")
[illegible]दरः, पुं, (लम्बमुदरं यस्य ।) गणेशः ।
[illegible] इत्यमरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १८९ ।
[illegible] गतितकितवरयुवतिः करौ कपाली करोतु
मदमलिनौ ।
[illegible]विघ्नमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥"
[illegible]पविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥)
[illegible]दरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
"ततो लम्बोदरेणैत्य पुंसारोपितबाहुकः ।
[illegible]ग्यादितः स यातस्तद्गृहं केशैरिवोद्धृते ॥")
[illegible]ष्ठः पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओत्वोष्ठयोः
समासे वा । इति साधुः ।) उष्ट्रः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानोष्ठयुक्ते, त्रि । (नेत्र-
पार्श्वेदेशविशेषः । यथा, प्रयोगसारे द्वेष-
पापप्रकरणे ।
"पूर्णान्तो पालकश्चाथ लम्बोष्ठो धमनस्तथा ॥")
लम्बौष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घोष्ठविशिष्टे, त्रि ॥
लम्भनं, क्ली, प्रतिलम्भः । इति हेमचन्द्रः ॥ लभिः ।
लभि ङ शब्दे इत्यस्मात् भावेऽनट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
लम्भा, स्त्री, (लभते इति । लभ ङ ड शब्दे +
अच् । टाप् ।) पाटलद्धलता । इति हारावली ॥
लय, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, लयते । इति दुर्गादासः ॥
लयः, पुं, (ली+अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौर्य्य-
त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५२ ॥ प्रलयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अवलम्बनसनवलम्ब-
नेन चित्तवृत्तिनिरोधः । इति श्रीपरमहंसपरमानन्द-
योगीन्द्रकृतवेदान्तसारः ॥ तत्राद्यं विघ्नं लक्ष-
यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
मुक्ताध्यासविहितनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासपाटवे-
नातितमलीपनलपिम्रभर्लाङ्गवत् तैलरहित-
दीपकलिकावच्च प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे चित्त-
वृत्तेर्लयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मच्छाविन्यावत् आल-
स्येन चित्तवृत्तेर्वाह्यशब्दादिविषयग्रहणानादरे
सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तिस्तब्धीभाव-
लक्षणनिद्रारूपः । इति श्रीनृसिंहसरस्वतीकृत-
सुबोधिन्याख्या टीका ॥ गीतवाद्यपादन्यासानां
क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
द्विष्यन्तेऽनेनेति लयन्ति ग्रजन्ति साम्यं गीता-
दयोऽत्रेति वा लयः । ली ङ य श्लो श्लिषि लय
गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
लयस्थानविवर्ज्जितं गायकस्य चतुर्द्दशदोषान्त-
र्गतदोषविशेषो यथा,—
"सन्दिष्टं भीतमुत्कृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ॥
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥" * ॥
अथ लयाः । हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
"द्विपदी स्यादलतिका झालिका छिन्नखण्डिका ।
वामभुवस्ततश्छिन्ना खण्डधारा पदच्छकः ॥
सम्भाट्टिका कलतिकः खण्डकः खुरिकस्तथा ।
कथितश्चतुरश्रोऽर्द्धचतुरश्रोऽथ नर्त्तकः ॥
न्यासः पदान्दोलनाविकृता नन्दघटीत्यपि ।
कादम्बमर्ब्बरी पहौ मिश्रोऽर्द्धवनिता ततः ॥
अतिचित्रः समयश्च वलितोऽर्द्धदलस्तथा ।
आविद्धस्तु टङ्कवक्त्रस्तथा चित्रविचित्रको ॥
भ्रान्तो विकृतधारा च सङ्कुलोऽथ विलोलकः ।
रमणीयलतश्चैव करकण्टकसंज्ञकः ॥
चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः ।
लयेन पद्मो भगवान् लये लीनो जनार्द्दनः ॥"
इति संगीतदामोदरः ॥

(त्रि, आवरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, भागवते । ११ । ८५ । १५ ।
"यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया शया ॥"
क्ली, लामज्जकम् । यथा,—
"लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघुः ।
इष्टकापथकं शेव्यं नलदञ्चावदानकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्त्तकी । इति
शब्दरत्नावली ॥
लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब+अण् ।)
नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
लर्ब्ब, गतौ । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) लर्ब्बति ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
लल, ङ क ईप्सायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, लालयते ।
ईप्सा आप्तुमिच्छा । इति दुर्गादासः ॥
लल, त् क ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईप्सा इति आप-
धातोः सन्नन्तस्य रूपम् । संस्वारद इत्यकारेण
सरूपोऽपि अल् कथं न वाध्यते इति चेन्न
स्त्रीविहितप्रत्ययैः क्वचित् सरूपोऽपि न वाध्यते
इत्यस्य ज्ञाप्यत्वात् अन्यथा कार्य्याकारक-
मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड़
लज्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयति धनं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ललज्जिह्वः, पुं, (ललन्ती जिह्वा यस्य ।) उष्ट्रः ।
कुक्कुरः । हिंस्रे, त्रि । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
(चलद्रसनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । १२७ ।
"तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतिः ।
उद्धृतासिर्ललज्जिह्वः कृत्वा हुंकारमभ्यधात् ॥")
ललत्, त्रि, विलासयुक्तः । उत्क्षन्दनविशिष्टः ।
जिह्वाक्रियाविशिष्टः । क्षेपविशिष्टः । वाञ्छा-
विशिष्टः । उपसेवाविशिष्टः । भावविशिष्टः ।
सतृक्षेपविशिष्टः । इति लडधातोः कर्त्तरि
शतृप्रत्ययेन डस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥
ललदम्बुः, पुं, (ललत् चलदम्बु यत्र ।) लिम्पाकः ।
इति जटाधरः ॥ (विवर्णोऽस्य लिम्पाकशब्दे
ज्ञेयः ॥)
ललनं, क्ली, (लल+ल्युट् ।) केलिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नागोजीभट्टः ॥ यथा,—
"काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
ललनः, पुं, (ललति ईप्सति इति । लल+कर्म्मणि
ल्युट् ।) शालः । सालः । प्रियालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ललना, स्त्री, (ललयति ईप्सति कामानिति। लल+णिच्+ल्युः। टाप्।) कामिनी। (यथा कला-विलासे। १। ५।
"[illegible] ललित [illegible]
सुद्वर्यंत।
[illegible]कुसुम परिमल वासितदेहा बहुकर्य-
सिका:।")
नारीभेदः। जिह्वा। इति मेदिनी। ने, १२१।
ललनाप्रियं, क्ली, (ललनानां प्रियम्।) ह्रीवेरम्। इति राजनिर्घण्टः।
ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः।) कदम्बः। इति राजनिर्घण्टः। कामिनीवल्लभश्च।
ललन्तिका, स्त्री, (ललन्तीव। स्वार्थे कन्।) नाभिलम्बिमाल्यकादिः। तत्पर्य्यायः। लम्बनम् २। इत्यमरः। गोधा। इति शब्दमाला।
ललाकः, पुं, मेहनम्। इति शब्दचन्द्रिका।
ललाटं, क्ली, (लल्यते ईप्सामटति व्याप्नोतीति। अट्+अच्।) अवयवविशेषः। कपाल इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। अलिकम् १ गोधिः ३। इत्यमरः। [illegible] २ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] इति शब्दरत्नावली। [illegible] इति जटाधरः। तस्य शुभाशुभ-लक्षणम्। यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति गारुडे ६५ अध्यायः।
([illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]।)
ललाटन्तपः, [illegible]
[illegible] इति [illegible]।
ललाटन्तपः, त्रि, ([illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]।)
[illegible]
[illegible]
अयो तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः।"
यथा च, नैषधे। १। १३८।
"कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया शैत्यमृदुत्वशिल्पिनः।
वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा।")
ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः। "कर्ण-ललाटात् कनलङ्कारे।" ४। ३। ६५। इति कन्।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम्। टिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। पत्रपाश्या २। इत्यमरः। ललाटस्थचन्दनम्। तत्पर्य्यायः। पुण्ड्रवर्द्धी २। इति शब्दरत्नावली। (तिलकः। इति मल्लिनाथः। यथा, कुमारे। ५। ५५।
"तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि।")
ललाम, [न्] क्ली, ललामम्। यथाह रुद्रः।
"प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु।
भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च।"
(प्रधाने। यथा, रघुः। ५। ६४।
"तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः।"
पुरुषः। इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-यादवः। ५। ६४।)
ललामं, क्ली, (लड् विलासे+क्विप्। तं अमति प्राप्नोतीति। अम गतौ+अच्। डस्य लत्वम्।) चिह्नम्। ध्वजः। शृङ्गम्। प्रधानम्। भूषा। (यथा, भागवते। ३। १४। ४८।
"पौत्रस्तव श्रीललनाललामं
द्रष्टास्फुरत् कुण्डलमण्डिताननम्।")
वालधिः। पुण्ड्रम्। तुरङ्गः। प्रभावः। इति मेदिनी। मे ५१। अश्वललाटे अश्ववर्णचिह्नम्। तथाटौको ललाटचिह्नम्। अथस्य भूषा। इत्यमरटीकायां भरतः। (पुंलिङ्गमपि। यथा,—
"ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुंसि ध्वजे।
श्रेष्ठशृङ्गाश्वभूषासु पुण्ड्रचिह्नाश्वलिङ्गिषु।"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः।
श्रेष्ठे च त्रि। यथा, महाभारते। ७। ११। १३।
"ललामैर्हरिभिर्युक्तः समैः [illegible] रथैर्यधि।
[illegible]")
ललामकं, क्ली, पुरोवक्षमाल्यम्। इत्यमरः। तदेव मस्तके पुनः संयुतानि श्वसं ललाटपर्य्यन्त-मागतं ललामकं ललामं चिह्नमिव इति इति कः। इति भरतः।
ललामी, स्त्री, कर्णभूषणविशेषः। तत्पर्य्यायः। कर्णलतिका २। इति शब्दमाला।
ललितं, क्ली, (लल+क्तः।) शृङ्गारभावजक्रिया-विशेषः। इत्यमरः। सुकुमारविन्यासेन भ्रू-
नेत्रादि [illegible]
तम्। तथा च। [illegible]
"सुकुमाराङ्गविन्यासे [illegible]
तथा,—
"सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्त्तनैरालपन्ती
सा लिम्पन्ती [illegible]
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैर[illegible]
निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्त्तित[illegible]
भ्रूनेत्रादिक्रियाप्रायेः सुकुमारविधि[illegible]
हस्तपादाङ्गविन्यासस्तथा [illegible]
"[illegible]यामिदं स्यात्[illegible]"
ललन् केचि भावे क्तः। तत् [illegible]
मनोवादित्वात् तस्य लतं वा। [illegible]
अपि च।
"विन्याससङ्गिरङ्गानां भ्रूविलासमनो[illegible]
सुकुमारा भवेदेष ललितं तदुदी[illegible]"
ललितः, पुं, (लल्यते ईप्सते इति। लल+क्तः।) रागविशेषः। तत्र [illegible]
"प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारी
युवातिगौरो ललनोलवल[illegible]
विनिःश्वसन् वासरजागर[illegible]
विलासिवेशो ललितः प्रदि[illegible]"
तस्य मानसमयी यथा,—
"प्रातर्गेयास्तु देशाख्यो ललितः [illegible]
विभाषा भैरवी चैव कामोदी [illegible]
इति
ललितः, त्रि, (लल+क्तः।) सुन्दरः। रघुः। ८। १।
"अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं विभ्रत एव पार्थिवः।"
ईप्सितः। इति मेदिनी। ते, ११४।
इति विश्वशब्दरत्नावली।
ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च) चण्डिका। तस्या ध्यानं यथा,—
"एषा ललितकान्ताख्या देवी [illegible]
वरदाभयहस्ता च त्रिशूला [illegible]
रक्तकौशेयवस्त्रा च [illegible]
नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी [illegible]
इति।
ललिता, स्त्री, (ललित+टाप्।) कस्तूरी। इति राजनिर्घण्टः। गौरीविशेषः।
"निमिषार्द्धस्तु राजर्षे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ता तत्र चाप्नुत्य चिरायुरगदो भवेत् ॥
पूर्व्वन्तु कुक्कुटात्तु ललिताख्या सरिद्वरा ।
दक्षिणात् पूर्व्वं महादेवावतारिता ॥
शुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
ललितास्नानं स शम्भुसदनं व्रजेत् ॥
याः पूर्व्वतीरे भगवान्नाम पर्व्वतः ।
विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
र्यां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षके ।
समारुह्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
ति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥"
ति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥ * ॥
विशेषः । यथा,—
"अखिलरसामृतमूर्त्तिः
प्रसमररुचिरुद्धतारकापालिः ।
कलितश्यामा ललितो
राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
ता श्यामला प्रोक्ता पद्मा भद्रा च श्रूयन्ते ।
तट्टीकायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वरूपं
,—
दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
मान्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ! ॥"
पाद्मे पातालखण्डे रासलीलायां नारदं
श्रीकृष्णवाक्यम् । रागिणीविशेषः । सा च
रागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
तथा मालश्री गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"
तु हनूमन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
मते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।
लावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ता ललिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥"
देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
था चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥"
ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
-प-वर्ज्या च ललिता औडवा सवया मता ।
षड्जमध्या स्यात् सम्पूर्णा केचिदूचिरे ।
पयंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥"
नम् । यथा,—
"प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यकक्षा
सुगौरकान्तिर्युवती सुवेशः ।
विनिश्वसन्ती सहसा प्रभाते
विलासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥"
दारम् । स ग म ध नि स ।
यथा,—
रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ॥
नि ध म ग म ध । इति द्वितीया ।
ललिता ॥)
पञ्चमी, स्त्री, (ललिताख्या पञ्चमी ।)
शुक्लपञ्चमी । तत्र कुक्कुटीव्रतं कार्य्यम् ।
भविष्ये ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे पञ्चम्यां नियमेन या ।
त्वा शिवं ईशयित्वा मण्डपे च चपालिकम् ।

पूजयेच्च तदा तस्यां दुःखार्ये नैव विद्यते ॥"
इति कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥
तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं
सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ॐ अद्येत्यादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपर्य्यन्तं
अमुकगोत्रा श्रीमदमुकी शिवदुर्गाप्रीतिकामा
प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्व्वकशिवपार्व्वतीपूजायावज्जीवनडोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तश्रवणकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
सूक्तं पठित्वा सामान्यार्घं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतशुद्ध्यादिकं विधाय मण्डलादिषु
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गाञ्च यथाशक्त्युप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
षड्ग्रन्थियुक्तडोरकं दुग्धेन सिक्तं शिवदुर्गाभ्यां
चर्चयित्वा तत् डोरकं वामकरे बद्ध्वा भोज्य-
सुतदद्य कथां शृणुयात् । अष्टफलानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"लोमशो नाम देवर्षिर्मथुरामागतः पुरा ।
सोऽर्च्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ! ॥
उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
त्वमप्यनुसा देवकि ! त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
पश्चाच्चीर्णव्रता सा तु बभूवाक्षयपुत्रिका ।
त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥
देवक्युवाच ।
का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीर्णव्रतं सम्यक् तस्याः सन्ततिकारणम् ॥
लोमश उवाच ।
अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः ।
तस्य राज्ञो महादेवी नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।
तयोराशीद्दृढप्रीतिः परस्परम् ॥
अथ तेऽपि च मिलित्वा आहार्यं सरयूतटे ।
प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बह्व्यो नगराङ्गनाः ॥
आगतास्ता मण्डलं ... ॥
... शिवं ... ॥
... पूजयित्वा यथाविधि ।
... ॥
... ॥
... ॥
त्रिय ऊचुः ।
... ॥
... ॥

धारणीयमिदं तावद्यावत् प्राणस्य धारणम् ।
तासान्तु तद्वचः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥
कृत्वा च सम्मतिं तत्र बद्धा दोर्भ्यां सुडोरकम् ।
ततस्ताः स्वगृहं जग्मुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्मृतं तद्व्रतं नृप ! ।
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विसृतञ्च सुडोरकम् ॥
त्यक्ता केचिद्दशेरात्रैः सा बभूव प्लवङ्गमी ।
माला च कुक्कुटी जाता तत्सम्यग्व्रतपालनात् ॥
तथैव ते च मिलित्वा जाते जातिस्मरे कुले ।
सम्भूय भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥
तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते मृते ।
अदेवमातृके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥
राज्ञो जाया बभूवाथ पृथ्वीनाथस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवल्लभा ॥
अग्निमीलद्विजस्यासीद्भार्य्या भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुक्कुटी बहुपुत्रिणी ॥
जातिस्मरा चारुपुत्रा तथैव चारुतप्रभा ।
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाथ तयोर्द्विज ॥
तत्रेश्वरी पुत्रमेकं प्रसूता च रोगिणम् ।
नववर्षे तु पञ्चत्वमगात्तच्च युधिष्ठिर ! ॥
तत्र तां भूषणा द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ।
सखीभावादतिस्नेहादष्टपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्ताभरणा नित्यं स्वभावेनैव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पृथिव्यां भद्रां प्रजज्वालेश्वरी तथा ॥
ततो गृहं प्रेषयित्वा तां सखीं सौम्यमत्सरा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥
हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवनकामया ।
बहुपुत्रा जीववत्सा प्रयुक्ताभरणा कथम् ।
शोभसे ह्यधिकं भद्रे सहिन् सौदामिनी यथा ॥
भूषणोवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललिताव्रते ।
स्नात्वा शिवं ईशयित्वा मण्डले च गदामि-
कम् ॥
संपूज्य विधिवत् प्राप्तं येनोक्तं यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्व्वं त्वया सह मया कृतम् ॥
तत्प्रसादादिदं भद्रे तेनाहं सुस्थिरा सदा ।
त्वया नाचरितं सम्यक् दर्पमानमदेरिता ॥
तेन वै सन्ततिच्छिन्ना राज्येऽपि सति दुःखिता ।
प्रभावं एव कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ! ॥
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रसीद त्वं नाम कार्य्या विचा-
रणा ॥
संपूज्य ... करे बद्धा सुडोरकम् ।
यावज्जीवं त्वया ... ॥
... ॥
... धारणम् ॥
... ॥
... ॥
... ॥
... ॥
... ॥

अभूव सुप्रजा साध्वी ईश्वरी भुवनेश्वरी।
ब्रतस्यास्य प्रभावेण सुपुत्रा त्वच देवकि !।
भविष्यसि विशोकेयं पुनश्च जनयिष्यसि।
इत्येवं श्रावयित्वा च विरराम मुनिसत्तम।
अमाम मधुरं माघं मयाप्येवं मनोहरम्।
या: स्त्रिय: माचरिष्यन्ति व्रतमेतद्युधिष्ठिर।
कुक्कुटाख्यं ब्रताख्यं देवक्याचरितं शुभम्।
नासां सन्ततिविच्छेदो न कदाचिद्भविष्यति।
[illegible]चरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम्।
अस्मिन् लोके सुखं भुक्त्वा यास्यन्ति शिवमन्दिरम्।

या कुक्कुटीव्रतमिदं प्रयतोत्तमेन
[illegible] विमाव कुरुते च गुरु [illegible]
भक्त्या करोति [illegible]विधानदृष्टं
साध्वी सदा भवति [illegible]।"

इति भविष्योत्तरे कुक्कुटीव्रतकथा समाप्ता।

[illegible], क्ली, (लू+[illegible]।) [illegible]। इति [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

[illegible], पुं, ([illegible]। लू+[illegible]।) [illegible]। (यथा, रघुः। १६। ६६।
"[illegible]-
[illegible] कतिपयान् समन्ति।")
[illegible]। [illegible]। [illegible]। इति मेदिनी। [illegible], ६६। [illegible]। इति [illegible]। ([illegible]) [illegible]। यथा,—
"[illegible]।"
इति [illegible]।
(यथा, [illegible]। १। १८। १६।
"[illegible]।
[illegible]।")
[illegible]। इति राजनिर्घण्टः।
([illegible]। इति रघु-
[illegible]। यथा, रघुः। ११। ९७।
"[illegible]।
[illegible]।")

[illegible], क्ली, ([illegible]। लू+ [illegible]।" [illegible]। ११। ११८। इति [illegible]।) [illegible]। तत्पर्यायः। देवकुसुमम् २ श्रीसंज्ञम् ३। इत्यमरः। [illegible] ४। इति भरतः। [illegible] ५। इति शब्दरत्नावली। [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५। अस्य गुणाः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]।

शूलघ्नत्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः। अपि च।
"लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम्।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत्।
तृष्णां छर्द्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत्।
कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च क्षयं क्षपयति ध्रुवम्।"
इति भावप्रकाशः।

(यथा,—
"विरहानलसन्तप्ता तापिनी कापि कामिनी।
लवङ्गानि समुद्धृत्य मदने राक्षसे ददौ।"
इत्युद्भटः।)

लवङ्गकं, क्ली, (लवङ्ग+स्वार्थे कन्।) लवङ्गम्। इति शब्दरत्नावली। (लवङ्गशब्देऽस्य विवरणं विज्ञेयम्।)

लवङ्गकलिका, स्त्री, लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः।

लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता।) पुष्पलताविशेषः। यथा, जयदेवः।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलय-
समीरे।
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्ज-
कुटीरे।
विहरति हरिरिह सरसवसन्ते।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते।"
(यथा च।
"अयि ! भ्रमर ! लवङ्गलतालये
पिब मधूनि विधूय मधुव्रतान्।
इह वने हि वनेचरसङ्कुले
नहि सनातनताय विरञ्चना।")
राधायाः सखीविशेषश्च।

लवणं, क्ली, (लुनाति जाड्यमिति। लू+नन्द्यादित्वात् ल्युः। पृषोदरादित्वात् णत्वम्।) क्षाररसद्रव्यम्। तत्तु पञ्चविधं यथा। सौवर्च्चलम् १ सैन्धवम् २ विडम् ३ औद्भिदम् ४ सामुद्रम् ५। तथा हि।
"सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरञ्च तत्।
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थञ्च सिन्धुजे।
रौमकं वसुकं पाक्यं विडञ्च कृतके द्वयम्।"
सौवर्चलेऽक्षरुचके। इत्यमरः॥ (अस्य विवरणं यथा। "सैन्धवसामुद्रविडसौवर्च्चलरोमकौद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति।
"चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम्।
स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम्।
सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलम्।
सक्षारं दीपनं सूक्ष्मं शूलहृद्रोगनाशनम्।
रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्।
सौवर्चलं लघु हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम्।
कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनं रुचिकारकम्।
[illegible] कटुकं [illegible]।
रोचनं तीक्ष्णमनुष्णं
वातघ्नं लघु [illegible]
लघु [illegible]
सतिक्तं कटु सक्षारं। [illegible]
कफवातक्रिमिहरं लेखनं [illegible]
दीपनं पाचनं भेदि [illegible]
[illegible] वालुकेयं श्लेष्म[illegible]
लवणं कटुकं छेदि [illegible]
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने॥ (
लू+भावे ल्युट्।) छेदनम्। [illegible] लावो लवणी। इति [illegible]।
प्रकारविशेषः। यथा, हरि[illegible]
पर्व्वणि। ५२। १०।
"[illegible] चित्रकं चित्रं [illegible]

लवणः, पुं, (लुनातीति। लू+[illegible]
भेदः। (यथा, महाभारते। [illegible]
"लवणेन समुद्रेण समन्तात् परि[illegible]
राक्षसविशेषः। रसविशेषः। [illegible]
थे, ७४। (यथा, भामहे। १।[illegible]
[illegible]
माहात्म्यकेवपथुः सर्व्वाङ्गोदि[illegible]
पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्याल्लवणः।
दन्तहर्षस्य[illegible]परि [illegible]
पर्य्यायः। पटुः २। [illegible]
"लवणो रुचिकृद्दीपनो[illegible]
पाचनः स्वादुकरश्च [illegible]
[illegible] विनाशकरो [illegible]
श्लेष्मावश्च इति [illegible]
इति [illegible]

अपि च।
"लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनो।
स्निग्धो रुचिकरः सूक्ष्मो [illegible]
अन्यच्च।
"लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः
श्लेष्मवातहरः कायशैथिल्यकृ[illegible]
[illegible]
इति राजव[illegible]
("लवणः स्यन्दयत्यास्यं [illegible]
[illegible]
शोधनः क्लेदनस्तीक्ष्णो रोचनो [illegible]
सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं [illegible]
हृत्कुष्ठविसर्पांश्च [illegible]
इति वाग्भटे सूत्रस्थाने
"लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीप[illegible]
छेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो
[illegible] वातहरः
सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत [illegible]
विष्यन्दयति मार्दवं [illegible]
पवनान् [illegible]
सोऽपि मात्रदोषः [illegible]
स एवं गुणोऽप्येक [illegible]
नित्यं सेव्यमानः [illegible]

तापयति दाहयति कुथ्नाति मांसानि
यति कुष्ठानि विषं वर्द्धयति शोफान्
यति दन्तान् च्यावयति पुंस्त्वमुपहन्ति
ाण्युपरुणद्धि वलीपलितखालित्यमापा-
 च लोहितपित्ताम्लपित्तवीसर्पवातरक्त-
र्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजनयति।"
ोयन् क्लेशविष्यन्दलाघवं कुरुते सुखे।
ीव्रं लवणो ज्ञेयः सविदाहस्रुतस्य च।"
 इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः॥
णः संशोधनः पाचनो विश्लेषणः क्लेदनः
त्यष्णदुष्णः सर्व्वरसप्रत्यनीको मार्गविशो-
 सर्व्वशरीरावयवमार्द्दवकरश्चेति स एवं-
ऽप्येकत्र चात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूकोठ-
वैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा-
षिपाकं रक्तपित्तवातशोणिताम्लीका-
ीनापादयति॥"
भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति
वर्षामापादयति स लवणः।" इति सुश्रुते
स्थाने ४२ अध्यायः॥ * ॥)
ासुरस्य विवरणं यथा,—
 कृतयुगे राजन्! दैतेयः सुमहामतिः।
ापुत्त्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः॥
धुर्व्वीर्य्यसम्पन्नो धर्म्मे च सुसमाहितः।
ाराधय रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः॥
 शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्य्यं महाप्रभम्।
 महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह॥
न् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर!।
च्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति॥
 त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः।
ूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम्॥
 रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः।
ल्पत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह॥
ष्कुम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम्।
ु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि॥
ुवाच मधुं देवः सर्व्वभूतपतिः शिवः।
ाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति॥
भूते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा।
ात्: पुत्त्रमेकन्तु शूलमेतद्भविष्यति॥
वत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते।
वध्यः सर्व्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति॥
ं मधुर्व्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम्।
नं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम्॥
ल पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या।
ावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा॥
ायाः पुत्त्रो महावीर्य्यो लवणो नाम दारुणः।
ात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत्॥
 पुत्त्रं दुर्व्विनीतन्तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः।
ुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत्॥
 विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम्।
ूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत्॥
 प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा।
त्मानपि लोकांश्च विशेषेण च तापसान्॥

आहारः सर्व्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः।
आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगाण्डजान्।
मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम्॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन्।
घातयिष्यामि तद्रक्षो व्यपगच्छतु वो भयम्॥
प्रतिज्ञाय तदा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम्।
स भ्रातॄन् सहितान् सर्व्वानुवाच रघुनन्दनः॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधी-
यताम्।
भरतस्य महाबाहो शत्रुघ्नस्य च धीमतः॥
राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत्।
अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम्॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्य्यशौर्य्यसमन्वितम्।
लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम्॥
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम्।
कृतकर्म्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन!॥
आर्य्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता।
सन्तापं हृदये कृत्वा आर्य्यस्यागमनं प्रति।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात्॥
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत्।
एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम्॥
स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम्।
राज्यं प्रशाधि धर्म्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाह्वयेत्।
तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि॥
स त्वं पुरुषशार्द्दूल! तमायुधविनाकृतम्।
अप्रविष्टं पुरं पूर्व्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः।
अप्राप्ते क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः।
निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उत्तीर्य्य यमुनां नदीम्।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत॥
ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्म्मा स राक्षसः।
आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन्॥
ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम्।
तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि॥
तच्छ्रुत्वैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः।
शत्रुघ्नो वीर्य्यसम्पन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत्॥
उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नः स निशाचरम्।
योद्धुमिच्छामि दुर्ब्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥
आहूतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः॥
आकर्णात् स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः।
स मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि॥
उरस्तस्य विदार्य्याशु प्रविवेश रसातलम्।
पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम्॥
शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः।
पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः॥
तच्च शूलं महद्दिव्यं हते लवणराक्षसे।

पश्यतां सर्व्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात्॥
हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः।
ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम्॥
वरदास्तु महाबाहो सर्व्व एव समागताः।
विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्द्ध्नि कृताञ्जलिः।
प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान्॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्म्मिता।
निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः॥
तं देवाः प्रीतमनसो वाढ़मित्येव राघवम्।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः॥
ते तथोक्ता महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा।
शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयेत्॥
सा सेना शीघ्रमागच्छत् श्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम्।
निवेशनञ्च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत्॥
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम्।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत्॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम्।
रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते॥"
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकषष्ट्यादिषष्ट-
त्यन्ताध्यायेभ्यः सङ्कलितम्॥ * ॥ लवणसमुद्र-
स्योत्पत्तिर्यथा,—
"विरजा सा रणोयुक्तां धृत्वा वीर्य्यममोघकम्।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती।
तस्थौ तत्र सुखासीना सार्द्धं पुत्त्रैश्च सप्तभिः॥
एकदा हरिणा सार्द्धं वृन्दारण्ये सुनिर्जने।
विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोड़ं जगाम ह।
कनिष्ठपुत्त्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीड़ितो भिया॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्याज तां कृपानिधिः।
क्रोड़े चकार बालं सा कृष्णो राधागृहं ययौ॥
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम्।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गाराहतमानसा॥
शशाप स्वसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यति॥
कदापि ते जलं केचित् न खादिष्यन्ति जीविनः।
शशाप सर्व्वान् बालांश्च यान्तु गत्वा मही-
तलम्।
गच्छध्वं च मही गत्वा जम्बुद्वीपं मनोहरम्।
स्थितिर्न्नैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक्।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सरितः सुताः॥
दीपस्याग्निर्नदीभिश्च सह क्रीड़न्तु निर्जने।
कनिष्ठो मातृशापाच्च लवणोदो बभूव ह॥
कनिष्ठः कथयामास भ्रातृशापञ्च बालकान्।
आजग्मुर्दुःखिताः सर्व्वे मातृशापाच्च बालकाः॥
श्रुत्वा विवरणं सर्व्वे प्रजग्मुः [illegible]
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनम्रात्मकन्धराः॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]

लवणः, त्रि, (लवणेन संसृष्टः । लवण+ठक् । "लवणात् लुक् ।" ४ । ४ । २४ । इति ठको लुक् । यद्वा, लवणो रसोऽस्यास्तीति । अर्श आद्यच् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी । णे, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"मधुराम्लविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ।")
लावण्ययुक्तश्च ॥

लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणक्षारः पुं, (लवणस्य क्षारः ।) रोमकक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।) शाम्भरिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्य्यायः । रुमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७ ॥ लवणाकरमात्रञ्च ।

लवणतृणं, क्ली, (लवणरसविशिष्टं तृणम् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । लोणतृणम् २ तृणाम्लम् ३ पटुतृणकम् ४ अम्लशाकम् ५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । अग्निवृद्धिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणत्रयं, क्ली, (लवणानां त्रयम् ।) सैन्धवं विड् रुचकञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थ-लवणादिनिर्म्मितधेनुः । तद्विवरणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

"लवणधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध महीपते ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम् ।
चतुर्थं चतुर्भी राजेन्द्र वत्सपादांश्च कारयेत् ॥
सौवर्णशृङ्गाणि खुरा रौप्यमयास्तथा ।
मुखं गुडमयं तस्या दन्ताः फलमया नृप ! ॥
जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं गन्धमयन्तथा ।
नेत्रे रत्नमये कुर्य्यात् कर्णौ पत्रमयौ तथा ॥
श्रीखण्डं शृङ्गकोटौ च नवनीतमयाः स्तनाः ।
सूत्रपुच्छां ताम्रपृष्ठां दर्भरोमां पयस्विनीम् ॥
कांस्योपदोहां राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम् ।
सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अयने वाथ संक्रान्तौ व्यतीपाते तथायने ।
[illegible]पीडासु सर्व्वकालं प्रदापयेत् ॥
द्विजाय साधुवृत्ताय कुलीनाय च धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥
ईदृशाय प्रदातव्या तथामत्सरिणे नृप ! ।
अयमेव मन्त्रस्तु पुच्छदेशोपरिस्थितः ॥
कृष्णकोमलको दर्भौ [illegible] ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिणां कनकं ददेत् ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन स्वशक्त्या कनकेन तु ।
इमां गृहाण भो विप्र रुद्ररूपे नमोऽस्तु ते ॥
रक्षा सर्व्वभूतानां सर्व्वदैवतमस्कृता ।
कामं कामदुघे कामा चारधिनी नमोऽस्तु ते ॥
दत्त्वा धेनुं लवणेन एवाह्नैव तिष्ठति ।
स्वयं त्रिरात्रं विप्रेन्द्र तथैव लवणाशिना ॥
[illegible] तु ।
रुद्रलोकं समाप्नोति यत्र देवो त्रिलोचनः ॥
य इदं [illegible] ।
मुक्तो [illegible] गच्छति ॥"

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने लवणधेनुमाहात्म्यम् ॥

लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः ।) रोमकक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणा, स्त्री, (लुनाति मा । लू + ल्युः । टाप् ।) नदीभेदः । दीप्तिः । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्म्मितः अचलः ।) दानार्थ-लवणादिनिर्म्मितपर्व्वतः । यथा,—

"अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्द्ध्वन्तु कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भान् पर्व्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ।
तद्वद्धेमतरून् सर्व्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादीन् तद्वदत्र निवेशयेत् ।
कुर्य्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रान्निबोधत ॥
सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ॥
यस्मादन्नरसाः सर्व्वे नोत्कटा लवणं विना ।
प्रियश्च शिवयोर्नित्यं तस्मात् शान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ।
तस्मात् पर्व्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्व्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥"

इति मात्स्ये ८७ अध्यायः ॥

लवणाब्धिजं, क्ली, (लवणाब्धौ लवणसमुद्रे जायते इति । जन्+डः ।) सामुद्रलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणारभं, क्ली, रोमकक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणोत्तमं, क्ली, (लवणेषु उत्तमम् ।) सैन्धवम् । इति रत्नमाला ।

लवणोत्थं, क्ली, (लवणादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+कः ।) रोमकक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणोदः, पुं, (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य चेदुदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्यमरः ॥

लवनं, क्ली, (लू+भावे ल्युट् ।) छेदनम् । इत्यमरः ॥

लवली, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । नोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धोरणा २ अधिमा ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लवली, स्त्री, (लवं लेशं लातीति । ला+कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) फलवृक्षविशेषः । नोयाड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुतल्प-

[illegible]

"[illegible]

(यथा, [illegible]
[illegible]

लवाकः, पुं, [illegible] ।) छेदनम् । [illegible]

लवाणकः, पुं, [illegible] ।) दात्रादिः । [illegible]

लवित्रं, क्ली, [illegible] इत्युणादिकोषः ॥

लशुनं, क्ली, [illegible] ।) राजन् । इत्यमरः ।

लषं, भ् [illegible] ।

लशुनं, क्ली, (अश्नुते भुज्यते [illegible] "अशिलट च ।" उणा० ३ । ५४ । [illegible] महौषधम् २ यवनः ३ अरिष्टः । कन्दः ५ रसोनकः ६ । इत्यमरः । म्लेच्छकन्दः ७ भूतघ्नः ८ उग्रगन्ध [illegible] गुणाः । अम्लरसवर्ज्जितम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । त्रिदोषघ्नत्वम् । [illegible] राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"अमृतस्य रसोनः [illegible]
यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तम [illegible]
तदा ततोऽपतद्विन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि [illegible]
पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्ज्जि [illegible]
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां प्रवरो [illegible]
कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थि [illegible]
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदि [illegible]
रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः [illegible]

रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरो [illegible]
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्त [illegible]
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायन [illegible]
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
विबन्धगुल्मारुचिकासशोथान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु-
समीरणश्वासकफांश्च हन्ति ।

सं नवाम्बर हिनं लशुनमेहिनाम् ।
मासमयं रोगमनिशीरं पयो गुडम् ।
जेन् पुरषस्यैर्दिनमिरगतरम् ।”
इति भावप्रकाश: । * ।

।

, चारमधुर: पच्छो गुरो गुरु: सर: ।
ागकहलो रक्तपित्तप्रदूषण: ।”
इति राजवल्लभ: ।

ास्य गुणादिविषयो यथा,—
कृम्लवीर्य्यो लशुनो हिमश्च
वयो गुरु: स्वादुरसोऽथ वल्य: ।
हस्य मेधास्वरवर्णचक्षु-
भैमास्थिसन्धानकर: सुतीक्ष्ण: ।
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
प्रमेहहिक्कारुचिगुल्मशोथान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु-
समीरणं श्वासकफांश्च हन्ति ।”
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ।
“शीतवातहिमदग्धतनूनां
लब्धभुग्नकुटिलव्यथितानाम् ।
भेषजस्य पवनोपहतानां
वच्यते विधिरतो लशुनस्य ।”
येलशुनं शौते वसन्तेऽपि कफोल्वण: ।
घेऽपि वातार्त: सदा वा शीघ्रलीलया ।”
ति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्याय: ।
नकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशन: ।
घोष्णश्च वृष्यश्च लशुन: कटुको गुरु: ।”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याय: ।)
पुं. (रसेन ऊन: रस्य लत्वम् । पृषो-
त्वात् सस्य श: अकारलोपश्च ।) लशुन: ।
शब्दरत्नावली ।
ा शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुम: ।
ा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) क, लाषयति
ोऽथ शिल्पं युनक्तीत्यर्थ: । इति दुर्गा-
।
ाङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा॰-
-सक॰-सेट् ।) ञ, लषति लषते । इति
दास: ।
ष स्पृहि । इति कविकल्पद्रुम: । (दिवा॰-
-सक॰-सेट् ।) य ञ, लष्यति लष्यते ।
दुर्गादास: ।
पुं, (लाषयति शृव्ये शिल्पं युनक्तीति ।
+“सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।” उणा॰ १।१५३।
वनृप्रत्ययेन साधु: ।) नर्त्तक: । इत्यु-
रकोष: ।
ति । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा॰-
-अक॰-सेट् ।) लसति । इति दुर्गादास: ।
ा शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुम: । (चुरा॰-
॰-अक॰-सेट् ।) क, लासयति कुशलो
शिल्पं युनक्तीत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ।
स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् ।)
रदा । इति हारावली । ६३ ।

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् । तत:
कन् ततश्चापि अत इत्वम् ।) लाला । यथा,—
“लालायां पिच्छिला स्याला लसिका लासिका
तथा ।”
इति शब्दचन्द्रिका ।
लसीका, स्त्री, इक्षुरस: । त्वङ्मांसमध्यगरस: ।
इति केचित् । (यथा । “लसीका उदक-
विशेष: । यथाह चरक: । यत्तु मांसत्वगन्तरे
उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते ।” इति विजय-
रक्षितकृतप्रमेहरोगव्याख्याने ।
“यत्तु त्वगन्तरे श्लगतं लसीकाशब्दं लभते ।”
इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
लस्ज, ई ओ ङ व्रीडे । इति कविकल्पद्रुम: ।
(भ्वा॰-आत्म॰-अक॰-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)
क्विपि संयोगादिलोपे लक् । ई ओ, लग्न: । ङ,
लज्जते । इति दुर्गादास: ।
लस्त:, त्रि, श्लिष्ट: । क्रीडित: । शिल्पयुक्त: । लस-
धातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: । इति लस्तकशब्द-
व्युत्पत्तौ भरतश्च ।
लस्तक:, पुं, धनुषो मध्यभाग: । इत्यमर: ।
लस्तकी, [न्] पुं, (लस्तकोऽस्यास्तीति । लस्तक+
इनि: ।) धनु: । इति शब्दमाला ।
लहरि:, } स्त्री, महातरङ्ग: । तत्पर्य्याय: ।
लहरी, } उल्लोल: २ कल्लोल: ३ । इति हेम-
चन्द्र: शब्दरत्नावली च । (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ६१४ ।
“सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशाल-
गोत्रजा नार्य्य: ।
धाराखिव स तृष्यति जलनिधिलहरिषु जलद
इव ।”)
ला, ल ग्रहे । इति कविकल्पद्रुम: । (अदा॰-
पर॰-सक॰-अनिट् ।) ल, लाति । ग्रहो ग्रह-
णम् । इति दुर्गादास: ।
ला, स्त्री, ग्रहणम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ।
लाकिनी, स्त्री, सीता । यथा,—
“राघवे ते इयं सीता द्वारकेशस्य रुक्मिणी ।
विष्णोऽवतारमात्रस्य लक्ष्मीर्य्या कमलालया ।
वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।
वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ।
लक्षश: कमला दास्यो यस्या: सा लाकिनी
मता ।
एवं शतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ।”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्याय: ।
लाक्षणिक:, पुं, लक्षणया प्रतिपादक: । इति
साहित्यदर्पणम् । लक्षणात्मकशक्तिमत्पदत्वं
लाक्षणिकत्वम् । इति सारमञ्जरी । (यथा,
विभक्तिनन्त्यादेवादे ।
“शक्तो लाक्षणिको रूढो योगरूढश्च यौगिक: ।
क्वचित् यौगिकरूढश्च शब्द: षोढा निगद्यते ।”
(लक्षणमधीते वेद वा । लक्षण+“क्रतूक्थादि-
सूत्रान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
लक्षणाभिज्ञे, त्रि ।)

लाक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनयेति । लक्ष्+“गुरो
हल: ।” ३।३।१०३ । इति अ: । टाप् । य
“बाहुलकात् राजतेरपि स: । कपिलिकादि
वा लत्वम् ।” इत्युज्ज्वल: । ३ । ६२ ।) व
वर्णवृक्षनिर्य्यासविशेष: । लाहा इति भा
तत्पर्य्याय: । राक्षा २ जतु ३ याव: ४ अलक्त
द्रुमामय: ६ । इत्यमर: । खदिरिका ७ रक्त
रक्तमाता ९ पलङ्कषा १० क्रिमिहा ११
व्याधि: १२ अलक्तक: १३ पलाशी १४ सु
१५ दीप्ति: १६ जतुका १७ गन्धमादिनी
नीला १९ द्रवरसा २० पित्तारि: २१ । अ
गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्व
श्लेष्मपित्तार्त्तिशोफविषरक्तविषमज्वरनाशित्व
इति राजनिर्घण्ट: । भग्नविसर्पत्वग्दोषना
त्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभ: । अपि
“लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुव
लघु:
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् ।
व्रणोर:क्षतवीसर्पकृमिकुष्ठगदापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशन: ।”
इति भावप्रकाश:
(शतपत्री । सेवती । गुलाव इति च ।
पर्य्यायो यथा,—
“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षा लक्ष्याति-
मङ्गला ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
लाक्षातरु:, पुं, (लाक्षोत्पादकस्तरु: ।) पला
वृक्ष: । इति शब्दमाला । (पलाशशब्दे
विशेष ज्ञेय: ।)
लाक्षातैलं, क्ली, (लाक्षादिभि: पक्वं तैलम्
पक्वतैलविशेष: । लाक्षादितैलमिति ख्यात
तद्द्विविधं स्वल्पं वृहच्च । यथाक्रमं तत्प्रक
तद्गुणश्चाह ।
“लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचित
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ।”
इति स्वल्पलाक्षातैलम्
वृहद्यथा,—
“लाक्षारसाढ़के प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।
मस्त्वाढ़कसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् ।
शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्व्वां कुष्ठं हरेणुकाम् ।
कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च ।
मुस्तकं चन्दनञ्चैव पृथगक्षसमानकै: ।
ज्वरैरेतैश्च तत् सिद्धं अभ्यङ्गात्तापदाहहम् ।
विषमाख्यान् ज्वरान् सर्व्वानाश्वेव प्रशमं
नयेत्
कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम्
त्रिकपृष्ठग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।
पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं
महत् ।’
इति वृहल्लाक्षातैलम् । इति सुश्रुतो

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
क्षिकः ।"

अपि च ।

"चन्द्रप्रभा वचा मुस्ता भूनिम्बं सुरदारु च ।
हरिद्रातिविषा दार्व्वी पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संग्रहीयात् पृथक् पृथक् ।
त्रिवृद्दन्तीपत्रकञ्च त्वगेला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्य्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
द्विकर्षं हनलौहं स्याच्चतुःकर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
त्रिविधा योजिते रेतैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ।
चन्द्रप्रभाभिविख्याता सर्व्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ।"

इत्यादि भावप्रकाशः ।

(तथास्य लक्षणान्तरम् ।

"मधुवद्धिमवाणामं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
लालान्मेहिनं विद्यात् नरं श्लेष्मकोपनः ।"

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

लालाविन्, त्रि, लालाविशिष्टः । लालर इति भाषा । लालाशब्दात् मत्वर्थीयविन्प्रत्ययः ... इति मुग्धबोधव्याकरणस्येव ... । यथा । अत्र लालाविनः ... इति ...

अपि च ।

"वंशलारवशचक्षुषैव वा
न वीक्षते यदवनौ ग्रोचरः ।
...
विरमा कुसुमनामशायिना ।"

इति पूर्व्वमेघे २ सर्गः ।

... । ... ।

लालासिक:, पुं, (लालायां सिक्तं यस्य ।) लूतादि: ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ।

लालास्राव:, पुं, (लाला स्रवतीति । स्रु+णिच्
+ अच् ।) ऊर्णनाभः । इति हेमचन्द्रः ।
(लालास्रावके, त्रि । यथा, सुश्रुते । ५ । २६ ।
"लालास्रावी च विदितः ...
... ।")

लालिक:, पुं, महिषः । इति हेमचन्द्रः । ३।३२८ ।

लालित्यं, क्ली, (ललित + ष्यञ् ।) ललितस्य भावः ।
यथा,—
"...
... ।"

माटौ मृदुबलितस्य वपुषि चतुरप्रीतिप्रदा
प्रस्फुटा

संचिन्त्यधरकोमलामलपदैर्लालित्यलीला-
वतीम् ।"

इति लीलावती ॥

ला(व)वः, पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाओया इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते ।४।८।
"ग्राम्यानूपौदकैर्मांसैर्लावादीर्माणि विष्किरैः ।")
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
बद्धकारित्वम् । खादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
"संग्राही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

(यथास्य गुणपर्य्यायौ ।
"लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रकोदर्भरस्तथा ॥
लावा वह्निकराः स्निग्धा गरघ्ना ग्राहिका
हिताः ॥

पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्य्योष्णोऽनिलनाशनः ।
गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥
पौण्ड्रकः पित्तकृत् किञ्चिल्लघुर्वातकफापहः ।
दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृद्रामयहरो हिमः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-
पक्षी । तत्पर्य्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।
"पक्षिणाञ्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।
संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।
तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
यथा, सुश्रुते । ४ । ३८ ।
"तित्तिरिलावकाः ...
... समयूरतित्तिरिः ॥"

लुनातीति । लू+ण्वुल् । छेदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । २६ ।
"यथा ग्रामयाचकः क्षेत्री मालको लावक-
स्तथा ।")

लावणं, त्रि, (लवण+अण् ।) लवणेन संस्कृतम् ।
यथा,—
"आर्द्रिकं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदश्वित् ।
औदश्वितमौदश्वित्कं लवणे स्यात्तु लावणम् ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे ।५३।२० ।
"न मां परिभवन्त्येव ... समुपागतम् ।
... लावणैरम्बुभिर्वरैः ।")
नदी, स्त्री । इति राजमाला ॥

लावणिकं, त्रि, (लवण+ठञ् ।) लवणेन संस्कृ-
तम् । इति हेमचन्द्रः । लवणसम्बन्धि च ।
लवणविक्रेतरि, पुं । (यथा, मनौ । १० ।
१० ।

"लीलयैव सुतनोस्तुलयित्वा
गौरवादसमपि लावणिक: ।")

लवणपात्रे, क्ली । इति केचित् ।

लावण्यं, क्ली, (लवण+ष्यञ् ।)
लवणस्य भाव इत्यर्थे व्याकरणे
(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति लवण ।
अर्शआदिभ्योऽच् । तस्य भावः ।
ष्यञ् । यद्वा, लवणा त्विट् ...
स्यात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सौन्दर्य्य ...
लक्षणं यथा,—
"मुक्ताफलेषु ...
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ।"

तथा हि ।
"नीतिर्भूमिभुजां ...

इन्द्रयोः श्रियश्च ...

लावण्यं वपुषः स्तुतिस्तु ...

ग्रन्थस्य हविषां यथाश्रमवतां सारं ।

इति ...

(शीलनैपुण्यादि । अस्य
प्रमदे महत्वम् ।)

लावण्यार्जितं, क्ली, (लावण्येन अर्जितम् ।)
कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । ...
"प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चित् ...

पादवन्दनिकं यच्च लावण्यार्जितमुच्यते ।"

इति ...

लावण्यं शीलनैपुण्यादि ।
शीलादिमत्त्वे वा स्त्रियै ...
दत्तीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति

लावा, स्त्री, (लाव+टाप् ।) पक्षि ...
पर्य्यायः । लावकः २ लावः ३ ...
मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लाडुः, } स्त्री, अलाबुः । इति शब्दरत्ना-
लाबूः, }

लासः, पुं, (लस्+घञ् ।) नृत्यम् ।
नृत्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे
संहारे । ६ । ३१ ।
"मदनजनितलासैर्दिग्विनिर्गतैर्...
...लासभरलसनार्यः कामयन्ते ...
यूषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लासकं, क्ली, (लसतीति । लस+ण्वुल् ।)
इति हारावली । अट्टा ...

लासकः, पुं, (लसतीति । लस+ण्वुल् ।) नृत्य-
कारी । मयूरः । लसकः । इति ...
शिवः । इति धरणिः ॥ (...
ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

[illegible]
[illegible] ।")
स्त्री, [illegible] । इत्यमरः ॥
, स्त्री, ([illegible] इति । [illegible] +
) [illegible] । इत्यमरः ॥
[illegible] स्त्री, [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] "[illegible] ।" ३ । १ । १३४ ।
[illegible]) [illegible] । इत्यमरः ॥ [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
। इति भरतः ॥
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥
ा, महाभारते । १ । ८८ । १० ।
[illegible] ।
[illegible] ॥")
पुं, ([illegible] । [illegible] + [illegible] ।)
: । इति शब्दरत्नावली ॥
स्त्री, ([illegible] । स्वार्थे कन् ।) [illegible] ।
शब्दरत्नावली ॥
स्त्री, ([illegible] इति । [illegible] +
। टाप् ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥
स्त्री, ([illegible] इति । लक् +
[illegible] । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ ([illegible] । अस्य
। यथा,—
[illegible] ष्वपि ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २० अध्याये ॥)
:, पुं, मत्कुणः । इत्यमरः ॥
स्त्री, लिक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥
स्त्री, (लिश गतौ + बाहुलकात् सः । यथ
। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । ३ । ६६ ।)
[illegible]म् । इत्यमरः ॥ लिकि इति भाषा ।
भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । लिक्षा २ लीक्षा ३
[illegible] ४ लिक्षिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
था,—
पादाश्च सम्भाव्य यूका लिक्षाश्च मानतः ॥"
ति वाभटे निदानस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥)
[illegible] परिमाणविशेषः । यथा,—
जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कारकवर्गद्वितीयवर्णोऽपि पाठः ॥
ङ ङ्कपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
०-सक०-सेट् ।) ङ, लिङ्खति । ङ्कपि गतौ ।
ति दुर्गादासः ॥
, श लेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
०-सक०-सेट् ।) श, लिखति पुस्तकं लेखकः ।
यं विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन
लिखितं विलिखितोऽपि शक्तिधानिरिति ।
लिखितव्यं लेखितव्यं लिखनं इत्यादि सिद्धम् ।
ति दुर्गादासः ॥

लिखः, त्रि, (लिखतीति । लिख + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) लेखकः । इति लिखधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लिखनं, क्ली, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां भरतमल्लिकः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ८७ ।
"प्रतिहन्यन्निखनात् शस्त्रास्त्राद्यभिधारणात् ।
विवृद्धैरवमर्यादायामाश्च वै द्विज ! ॥")
लिपिलिखनप्रकारो यथा,—
"यस्य यल्लिखनं पूर्व्वं यत्र यानि लिखानि च ।
तदैव तल्लिखेत् साधो नान्यं नाद्य च वै विधिः ॥
विधानन्तु विधानार्हं येषां यल्लिखनं स्मृतम् ।
प्रकारादीनाञ्च चाक्षरं न तत्र [illegible] ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥

लिखितं, क्ली, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः । इत्यमरः ॥ लेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख + कर्म्मणि क्तः ।) लिपिप्रकारी, त्रि । यथा,—
"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति
कीर्त्तितम् ॥"
इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः ॥
मुनिविशेषः, पुं । यथा, आह्निकतत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥
"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"

लिक्षा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
"जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लिग, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ङ, लिङ्गति । इति दुर्गादासः ॥

लिग, ङ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ङ क, लिङ्गयति शब्दं स्त्रीनपुंसकैः शाब्दिकः चिह्नं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लिगु, क्ली, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छतीति । लिग + "खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणा० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन साधु ।) मनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

लिगुः, पुं, (लिग + कुः ।) मूर्खः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ भूप्रदेशः । मृगः । इति नानार्थरत्नमाला ॥

लिङ्गं, क्ली, (लिङ्गति अनेन इति । लिङ्ग + घञ् । अभिधानात् क्लीबलिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा, महाभारते । १ । २ । १२ ।
"येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥")
शेफः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । सांख्योक्तप्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
"तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥"
प्रकृतिकार्य्ये विकृतिश्च । यथा, तत्रैव । १० ।
"हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥"
विशेषस्तु तत्र द्रष्टव्यः ।) शिवमूर्त्तिविशेषः । इति मेदिनी । गे, २७ ॥ पाण्डम् । चलम् । पुंस्त्वादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥")
नामधेयम् । यथा,—
"यावन्नामैव व्याकृतौ लिङ्गं कल्पितं भवेत् ।
अर्थस्यैवाभिधेयस्तु तावल्लिङ्गमविग्रहः ॥"
इति निघण्टिकाक्रमकारिकाव्याख्यायां रघुनन्दनः ॥ * ॥ अथ शेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्य्यायः । शिश्नः २ [illegible] ३ उपस्थः ४ मदनाङ्कुशः ५ कन्दर्पमुषलः ६ शेफः ७ मेहनम् ८ शेपः [स] ९ मेढ्रः १० लाङ्गुः ११ ध्वजः १२ रागलता १३ यष्टिः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माङ्गल्यम् १५ साधनम् १६ शेफः १७ कामाङ्कुशः १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गमूले वादिसान्तवर्णयुक्तस्वाधिष्ठाननामकषड्दलपद्ममस्ति । यथा,—
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्तं स्वाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
मूलमन्त्रेण परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥"
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्यथा ।
"प्रजनः सर्व्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"स्वल्पे लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्त्रादि-
वर्ज्जितः ।
स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्यात् [illegible] भवेत् ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"मध्यङ्गिरायुरात्यातं स्वल्पलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव स्थूललिङ्गो धनोज्झितः ॥"
मध्यङ्गिर्जानुभिरति शेषः ।
"मेढ्रे वामनते चैव सुतार्थरहितो भवेत् ।
वक्रेऽन्यथा पुत्त्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वधः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
स्थूलग्रन्थियुते लिङ्गे भवेत् पुत्त्रादिसंयुतः ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
"दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्द्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः परदाररतः सदा ।
रमते च यदा दासीं निर्द्धनो भवति ध्रुवम् ॥
कृशलिङ्गेन स्वल्पेन रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
श्यामलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुमम दिव्याङ्गया: कन्यकाया: पति-
भवेत् ॥"
इति वामनकम् ॥
शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्माल्यापादजलस्य च
कार्य्यं यथा,—
दिलीप उवाच ।
"देव्हि मार्गं द्विजश्रेष्ठ ! [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
वसिष्ठ उवाच ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थिधारिणः ।
ते मामकत्वमापन्ना वैरवाह्या भवन्ति वै ।
एवं ब्रह्मा मुनिस्तत्र दत्त्वं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्व्वलोकनमस्कृतम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डीयाष्टसप्ततितमाध्यायात्
सङ्कलितम् ॥*॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
"पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
व्रजेत् ।
लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं स्थण्डिलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
सल्लिङ्गमाश्रयेत्कश्चो शुक्राद्यैर्न्न प्रतिष्ठितम् ।
कृपाद्यैर्न्न कृतं लिङ्गं वर्ज्जनीयन्तु साधके: ॥
अत्यन्तसौख्यदं प्रोक्तं वेदमन्त्रै: प्रतिष्ठितम् ।
साविकारन्तु सल्लिङ्गं भुक्तभोगं तथैव च ।
प्रातर्यं साधकेन्द्रैश्च सिद्धिदत्वाच्चसिद्धिदम् ॥
देव्युवाच ।
साविकारन्तु यल्लिङ्गं मलहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्व्विलविकारस्य स्वयम्भु स्वयम्भवम् ।
कुर्व्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्व्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ।
सर्व्वत्रैकविधेयोग्य कथं विज्ञायते विभो ॥
ईश्वर उवाच ।
साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यत्त्वया चोदितं भद्रे ! तत्तथैव न चान्यथा ।
दुर्व्विज्ञेयं सुरैश्चापि किं पुनर्म्मनुजन्मभि: ।
आविष्टा साधका: चैव हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औत्सुक्यं ददाति लिङ्गदर्शने ।
सेवमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुन्दराङ्ग पश्यति नित्यं विमानस्थो वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यति नित्यं क्रीडन्तं साष्टमण्डले ।
उमामहेश्वरञ्चापि स्वप्ने पश्यति साधक: ।
अविनिर्भिन्नाधिकारं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरि ! ।
आक्रमन्ति महाविघ्ना: सदैवा राक्षसादय: ॥
शून्यागारं यथा देवि ! आक्रमन्ति नरा: प्रिये ।
अनधिष्ठितन्तु सल्लिङ्गं तथा लिङ्गन्तु कल्पना ।
प्रेतं यथा सुराध्यक्ष आक्रमन्ति पिशाचका: ।
शून्यञ्च यल्लिङ्गन्तु आक्रमन्ति तथा प्रिये ॥"
इत्यादि देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्याय: ॥*॥
अथ लिङ्गलक्षणम् ।
तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
"बाणलिङ्गं तथा श्रेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
तस्यापि बाणलिङ्गस्य लक्षणं शृणु सुव्रत ॥
नर्म्मदादेविकायाञ्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि यत्नत: ।
रसाविदु[illegible] तान्यपि ।
सदा [illegible] शिव: सर्व्वसौख्यदायक: ॥
[illegible]
च ॥"
अथान्यलिङ्गलक्षणम् ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥" * ॥

अथ याम्यलिङ्गलक्षणम् ।
"दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा ,
यद्यद्दृष्टं यस्य तेन लिखितं [illegible]
निर्दिष्टं निधनं तेन क्रियते [illegible]
अथ नैरृतलिङ्गलक्षणम् ।
"राक्षसं खड्गसदृशं [illegible]
कर्कराद्दिप्रलिप्तन्तु कृष्णकुलि[illegible]
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं [illegible]
अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।
"वारुणं वर्त्तुलाकारं पाशाङ्कं
इद्दिमुखादि: कृष्णलं संभोगादि [illegible]
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।
"छायां धूम्रं न वारुणं ध्वजाङ्कं
मस्तके स्थापितं तस्य [illegible]
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।
"तुम्बपात्रगदाकारं गुह्यकेश्व[illegible]
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
"दिनं वायथा रात्रिं सर्व्वं [illegible]
त्रिशूलाद्यङ्कितं रौद्रं [illegible]
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।
"चतुर्म्मयमयं [illegible]
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्कगदापद्मादिभूषित
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कञ्च सर्व्वसिद्धिदायकं
वैनतेयसमाङ्कं वा तथा [illegible]
वैष्णवं नाम तत् [illegible]
प्रालम्बयामादिसंस्थन्तु प्रयाङ्कं
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीदा[illegible]
इति वीरमित्रोदयधृतमत्स्य[illegible]
नारद उवाच ।
"अथ वक्ष्यामि ते विप्र लिङ्गभेदान्
अयत्नाद्दृश्य मानानि [illegible]

मधुपिङ्गलवर्णाभं [illegible]
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्व्वसिद्धि[illegible]
नानावर्णसमाकीर्णं जटाजूट[illegible]
स्वयम्भवाख्यं लिङ्गं सुरासुर[illegible]
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं [illegible]
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूर्वं [illegible]
शुक्लाभं शुक्लकेशञ्च [illegible]
त्रिनेत्रं महादेवं समाख्यात[illegible]
ज्वलल्लिङ्गं जटाजूट [illegible]
कालाग्निरुद्रमाख्यातं सर्व्वकर्म्म[illegible]
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतहरो[illegible]
श्वेतरुद्रसमाख्यं [illegible]
प्रलयाग्निसमाकुलं त्रिपुरा[illegible]
शुक्लाभं त्रिशूलाङ्कं शुक्लं [illegible]
त्रिनेत्रमयमाख्यं लिङ्गं सर्व्व[illegible]
त्रिशूलडमरुधरं शुभ[illegible]
अर्द्धनारीश्वराकारं सर्व्वदे[illegible]
ईशानमयं ख्यातं सूक्ष्मं लिङ्गं
महाकालं समाख्यातं सर्व्व[illegible]
इत्येतु कथितं तुभ्यं लिङ्गलिङ्गं [illegible]

…ध कृतार्थः स्यात् बहुभिः किम् सुव्रत ॥"
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ * ॥
…ाङ्कं श्वेतं योग्यं शीर्णमग्नं विवर्ज्जयेत् ।
…र्णन्तु यल्लिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
…ङ्कं सर्पचिह्नं वा नक्षत्राग्रान्वितं मतम् ।
…वर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
…रागनिभं सर्व्वं महाभं सिद्धपूजितम् ।
…ङ्काभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
…ः सेन्द्रयक्षेशं गुह्यकैर्यातुधानकैः ।
…वर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥"
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥
…बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
…तस्य परीक्षा ।
…दिनक्षयं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
…सप्त पञ्च वारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
…बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥"
इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
…भारयन्तु तण्डुलेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
…धिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृहिणां पूज्यमव-
…र्वं लिङ्गञ्चेदधिकं नदीदासीनपूज्यन्तदिति
…वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
…गुरुत्वस्तुलारूढं वृद्धिमेति न हीयते ।
…णलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नार्म्मदमुच्यते ॥
…पञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
…बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥"
इति सूतसंहिता ॥
…र्दां वा प्रक्षिपेद्यावद्यदा तदुपलभ्यते ।
…णलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्द्धनम् ॥"
इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥
…शब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
…प बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्य तथादितः ।
…र्थः सदाशिवो देवो बाणो बाणासुरोऽपि
च ॥
…यस्मै कृतं तस्मात् बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
…दा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्व्वार्थदायकः ॥
…प्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
…जस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति ॥
…क्तिमुक्तिप्रदञ्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥"
…ङ्गफलं पक्वनीलम् ।
…पक्वजम्बुफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृति ।"
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ * ॥
…र्वीं प्रति शिववाक्यम् ।
…प्रशस्तं नार्म्मदं लिङ्गं पक्वजम्बुफलाकृति ।
…धुवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
…मण्डिमाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
…र्थं संभवेत् लिङ्गं गिरितो नर्म्मदाजले ॥
…रा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्म्मदातटे ।
…ाजिराख्ये गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
…णलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थाञ्जगतीतले ॥
…यन्येषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
लभेत् ।
…त् फलं लभते मर्त्त्यो बाणलिङ्गैकपूजनात् ॥"

तथा,—
"ताम्री वा स्फाटिकी स्वार्णी पाषाणी
राजती तथा ।
वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥" * ॥
प्रत्यहं योऽर्च्चयेल्लिङ्गं नार्म्मदं भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥"
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ * ॥
"संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करी ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥"
इति सूतसंहिता ॥ * ॥
"रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्व्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्व्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकामुष्मिकं सर्व्वं पूजाकर्त्तुः प्रयच्छति ॥"
इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति केदारखण्डम् ॥ * ॥
निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव ।
"कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्त्रदारक्षयो भवेत् ।
चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्ध्रुवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्त्रदारधनक्षयः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्म्मरणमेव च ॥
छिद्रलिङ्गेऽर्च्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते
पुमान् ।
चत्वुन्नतं विशाले तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥ *
तीक्ष्णाग्रं वक्रशीर्षञ्च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्जयेत् ।
अतिस्थूलञ्चातिकृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्ज्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥"
इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ * ॥
शुभलिङ्गमाह ।
"अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणः ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्च्चयेत् क्वचित् ॥
पूजितव्यं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।
तत् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिमुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्व्वप्रासादपीठगम् ॥"
इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥ बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यं यथा,—
"बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ! ॥"
इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ * ॥
अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।
'ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यञ्च महा-
प्रभम् ।
कामबाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥
शृङ्गारादिरसोल्लासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत्तं परमं शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं स्मरेत् ।
प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गन्तु तोषयेत् ॥
तदिष्टदेवयोरैक्यं विभाव्य वाग्भवं जपेत् ।
ततो जपं समाप्याथ स्तवेनानेन तोषयेत् ॥" * ॥
अथ स्तवः ।
"बाणलिङ्ग महाभाग संसारात्त्राहि मां प्रभो
नमस्ते चोग्ररूपाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥
संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते सूक्ष्मरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नमः ॥
दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्मषहारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहार्थाय राज्याय भरतस्य च ॥
मुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ऐं हाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्व्वाय वैरिणां निग्रहाय च ॥
परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
सर्व्वेश्वराय सर्व्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥ * ॥
इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।
यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत सः ॥
स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यार्थिनां भवेद्राज्यं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
बाणलिङ्गप्रसादेन सर्व्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्व्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ॥
महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ! ।
देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कटे ।
पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते क्वचित् ॥
बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां पशुनिग्रहे ॥
देहस्थानां देहपाते रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो माराधयेद्देवं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥"
इति श्रीयोगसारे सर्व्वागमोत्तमे पार्व्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
अथ रौप्यलिङ्गलक्षणम् ।
"नर्म्मदोदरं रौप्यनर्म्मदस्य निष्फलात् ।

वरोहैमात् मनं [illegible] संस्थानं रौद्रमुच्यते ॥"

इति वीरमित्रोदयः ।

"[illegible] वारुणिङ्गसमाकृति ।

[illegible] रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥

[illegible] वारुणिङ्गसमाकृति ।

[illegible] लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥

रौद्रलिङ्गं [illegible] वारुणिङ्गसमाकृति ।

[illegible] विप्रादिपूजितम् ।

[illegible] सर्व्वेषामपि सिद्धिदम् ।

[illegible] रौद्रं वारुणिङ्गमुदीरितम् ॥"

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ।

अथ [illegible] लिङ्गलक्षणम् ।

"[illegible] विविधं लिङ्गमीरितम् ।

[illegible] ॥

[illegible] लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः [illegible] ।

[illegible] ॥"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति [illegible] लिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-

[illegible] ॥ * ॥

अथ [illegible] लिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] लिङ्गलक्षणम् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] लिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] ॥ * ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

ब्रह्माभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तद्दृशाद्धृतम् ।
पद्माभमस्तकं शाक्रं छत्राभं शाक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गाभं नैर्ऋतं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति ॥
वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवेरन्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिभिः स्तुतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदैः ॥"

इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ।

इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥

"दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्व्वति ! ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥"

एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।

"त्रिशूलाङ्कैलजं मुक्त्यै मुक्तये चानुषङ्गतः ।
पार्थिवं भुक्तये प्रोक्तं मुक्तये चानुषङ्गतः ॥
एवं वै दारुजं ज्ञेयं पिष्टलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत् ॥
पुत्त्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम् ॥"

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥ * ॥

"पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं मृत्युजित् स्याद्धाटकं सर्व्वकामदम् ॥"

इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

"सर्व्वफलप्रदा भूमिर्म्मणयस्तद्वदेव हि ।
[illegible] विद्रुमोज्ज्वलाः ॥
[illegible] सर्व्वविद्याध्यासकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपतः ॥
[illegible] स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
र्म्मितम् ।
सर्व्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥"

इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥

"गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पैष्टं मुक्तिप्रदायकम् ।
नानागन्धोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
[illegible] गुडजं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाषाणं मौनं [illegible] ।
तात्कालिकं हरिश्च लब्धा भक्त्या समर्चयेत् ॥"

इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।

"कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ।
कृत्वैतत् गन्धलिङ्गन्तु तस्य संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बहुभिः सहितो नरः ॥"

पुष्पमयलिङ्गं यथा,—

"नार्ग्घं पुष्पमयं लिङ्गं [illegible] ।
[illegible] ॥"

अथ [illegible] लिङ्गम् ।

"[illegible] लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
[illegible] ॥"

अथ [illegible] ।

"[illegible] भक्त्या [illegible]-
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ॥ * ॥

अथ यवगोधूमशालिजलिङ्गम् ।
"काथं यष्टिकमं लिङ्गं
श्रीकामः पुष्टिकामश्च
अथ सितासखण्डमयलिङ्गम् ।
"सितासखण्डमयं लिङ्गं
[illegible] लवणजं लिङ्गं
तालं हरितालम् । त्रिकटुं
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
"गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य [illegible]
तथा ।
"लवणेन च सौभाग्य
कामदं तिलपिष्टोत्थं [illegible]
भस्मोत्थं सर्व्वफलदं गुडोत्थं
गन्धोत्थं सुखदं भूरि [illegible]
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं
[illegible] मारणे पिष्टसम्भवं [illegible]
दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं [illegible]
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं [illegible]
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मुक्तिं
नवनीतोद्भवं लिङ्गं
दूर्व्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं [illegible]
अयस्कान्तं चतुर्धा तु [illegible]
[illegible] नरभवं [illegible]
यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च
पुष्टिफलं महागौर्या [illegible]
[illegible]
चन्द्रापीडं मृत्युजितं
चन्द्राभीष्टं [illegible] ।
"मुक्तास्फटिकं [illegible]
[illegible]
"[illegible]
शुभदान् पुष्कलं [illegible]
[illegible] लक्ष्मीप्रदं [illegible]

"महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं [illegible]
आरकूटं [illegible]
आरकूटं पित्तलम् ।
"[illegible] सौभाग्यदं लिङ्गं
[illegible] लिङ्गं राजतं [illegible]
पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं [illegible]
[illegible] । इति
"[illegible] लिङ्गं [illegible]
हैमवं [illegible]
[illegible] लिङ्गं [illegible]
इति [illegible]
[illegible]
"[illegible] लिङ्गं [illegible]
[illegible]
[illegible] लिङ्गं [illegible]

[illegible] लिङ्गं [illegible] ।
[illegible] लिङ्गं [illegible] यदा ।
[illegible] लिङ्गाद्भुक्तोऽपि चैव तु यतः ॥"

इति [illegible]म् ॥

[illegible]थ तथा रायतं चैव रायदम् ।
[illegible]स्त्रं राज्यं सम्पत्तुःप्रवर्द्धनम् ॥
[illegible]स्त्रं चायुं दैनिकं स्वयुदायकम् ।
[illegible]कं लिङ्गमायुष्यं सुखदायकम् ॥
[illegible]स्त्रं लिङ्गं कुवेरोग्नदायकम् ।
[illegible]स्त्रं लिङ्गं विज्ञानं प्रति निष्ठितम् ॥"

इति [illegible]समुच्चयः ॥

[illegible]चयं लिङ्गं शिवार्थं सर्वसिद्धिदम् ।
[illegible]मदं सांसारिकं भोगसिद्धिदम् ॥"

इति लिङ्गपुराणम् ॥

[illegible]मयं लिङ्गं सर्वाशादिविनिर्म्मितम् ।
[illegible]स्त्रं लिङ्गं समाक्राम्ये प्रपूजयेत् ॥
[illegible]तीचयोऽस्य च अपकामस्तु पूजयेत् ।
[illegible]कामस्तु सततं लिङ्गं कुसुमसम्भवम् ॥
[illegible]सुद्रनं महाबुद्धिविवर्द्धनम् ।
[illegible]सितं लिङ्गं लक्ष्म्यायुष्यवर्द्धनम् ॥
[illegible]लम् ।" इति कालोत्तरः ॥
[illegible] शिवपूजायां सर्वसिद्धिगुणो भवेत् ।
[illegible] शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् ॥
[illegible] च पूजायां प्रभूतां साधनं मतम् ।
[illegible]रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
[illegible]दिं विनाशोऽथात् कांस्ये च धनसंचयः ।
[illegible] वस्तुदं लाभायां रोगवान् भवेत् ॥
[illegible] सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
[illegible] रिपोर्नाशः कामदं भक्तलिङ्गकम् ।
[illegible] काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुविंशनम् ।
[illegible] माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटलः ॥

[illegible] संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
[illegible]पूजनातेन प्राप्तं भक्तत्वमुत्तमम् ॥
[illegible]मयं लिङ्गं विष्णुः समर्च्चयेत् सदा ।
[illegible] प्राप्तवान् तेन सोऽभूद्भूतेकपालकः ॥
[illegible]कं निर्मेकं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्च्चयेत् सदा ।
[illegible]त्वं हि प्राप्तं तेनोपकाम्यितम् ॥"

इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतशिवधर्म्मः ॥

[illegible]येत् पार्थिवे लिङ्गे पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
[illegible]ङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्रे च कांस्यके ॥
[illegible] वाथ गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
[illegible] चौह्लिङ्गे भक्तनिर्म्मितलिङ्गके ॥
[illegible]कानिर्म्मिते लिङ्गे गोमये वाथ पूजयेत् ।
[illegible] विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥

शिवलिङ्गनिर्म्माल्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ लिङ्गसंस्कारः ।

[illegible]स्कारञ्च प्रवक्ष्यामि विशेषं इह यद्भवेत् ॥
[illegible] सर्व्वलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
[illegible]दुत्तोल्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
[illegible]केन स्नापयित्वा कालदं प्रपूजयेत् ॥

षोडशेनोपचारेण वैताम्रं पार्व्वती भवेत् ।
ततस्तूत्तोल्य तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥"
पूर्व्वोक्तवचनैः फलविशेषकामनया नानाविध-लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।
"लिङ्गं सुलक्षणं कुर्य्यात्तात्रैलिङ्गमलक्षणम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्व्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥
मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥
पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राजा राष्ट्रञ्च नश्यति ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्य्यात् सुलक्षणम् ॥"
इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदातृत्वमुक्तम् ।
इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥

देव्युवाच ।

"इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥

शिव उवाच ।

शिवे पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्व्वती ।
यदस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितीरिता ॥
रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
वसेत् परमेशानि सर्व्वविश्वशिवात्मिका ॥
सार्द्धत्रिवलयाकारैः शिवं वेष्ट्य सदा स्थिता ।
शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥
शक्तिसंयोगमात्रेण कर्म्मकर्त्ता सदाशिवः ।
अतएव महेशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥"

इति अप्रतिकाशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

देव्युवाच ।

"लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥

श्रीशिव उवाच ।

मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
एतदन्यन्न कुर्व्वीत कदाचिदपि पार्व्वति ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।

"मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
निष्कमस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
मृदादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।
फलमुत्तममाप्नोति अन्यथा चेतदन्यथा ॥"

इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम् ॥

"लिङ्गे वेदी तथा पीठे समस्तमनिपातनात् ।
समस्तेव विज्ञानीयाच्छिवस्याक्षरयन्त्रदम् ॥"

इति कालोत्तरः ॥

मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रशस्तत्वं यथा,—
"चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं मृत्स्नाभेदेन पार्व्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ॥
शुक्लन्तु ब्राह्मणे प्रशस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
पीतन्तु वैश्यजातौ स्यात् कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ॥"

तथा ।

"शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि शिवत्वं फलमाप्नुयात् ॥
क्षत्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्म्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु शिवत्वफलमाप्नुयात् ॥
हरितं पार्थिवं देवि ! निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि ! शिवत्वफलभाग्भवेत् ॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्रः परमेशानि ! शिवत्वफलभाग्भवेत् ॥"

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥

"शिलादौ च महेशानि ! स्थूलञ्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यत्र हेमादिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि ! फलं चतुर्विधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं फलाढ्यं परमेश्वरि ! ॥
पूजनाद्वारयाहेवि ! फलं चतुर्विधं स्मृतम् ॥"
स्थूलात् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।
मृत्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-स्फाटिकमरकतादीनां फलप्रशस्तोकरणमुक्तं यथा,—
"शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं हरगण्ययोः ।
योन्यग्रमपि यन्मानं तदग्रोऽपि तथा भवेत् ॥"

इति लिङ्गपुराणम् ॥

"लिङ्गस्य नाहविस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य द्विगुणा देवी योनिस्तदर्द्धकल्पिता ॥
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो न्यूनं न कदाचिदपि क्वचित् ।
एवमादिशिवनिर्म्माणे मानमित्थावधारयेत् ॥"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

लिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
"आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्व्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

"न तुष्याम्यर्च्चितोऽर्च्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
लिङ्गेऽर्च्चिते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्व्वति ! ॥
शृणु देवि ! पुरा ब्रह्म भीतोऽहं सर्व्वदैवतैः ।
लिङ्गत्वालिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मल्लिङ्गार्च्चने रतः ।
ब्रह्मा सर्व्वाणि पापानि विमुदो दग्धकल्मषः ॥
मनुमना मन्नमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥"

इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥

द्रव्यविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
"वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नापयित्वा मम मानवाः ।
अश्वमेधाश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥
सुगन्धिचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमैः ॥"

इति तत्रैव ॥ * ॥

लिङ्गपूजाया अकरणे दोषः तत्पूजाफलञ्च यथा,
"विना लिङ्गार्च्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
एकतः सर्व्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि ।
विद्यते सर्व्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारकम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
सर्व्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ।”
इति स्कन्दपुराणम् ॥ *॥
“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशार्च्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।”
इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः ॥
“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ।”
इति लिङ्गपुराणम् ॥ *॥
“शिवस्य पूजया देवि चतुर्व्वर्गाधिपो भवेत् ।
चतुर्व्वर्गयुतो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
सर्व्वं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ।”
इति लिङ्गपुराणम् ॥ *॥
“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भु-
पूजनम् ।”
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतकाशीखण्डे नारद-
वाक्यम् ॥ *॥
“अपि दोषाभिवेशाच्च सन्नाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गार्च्चनस्येते कोट्यंशेनापि ते समाः ।
हित्वा भित्त्वा च भूतानि हित्वा सर्व्वमिदं
जगत् ।
यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ।
अचेतनजडाकारं आत्मनाशञ्च योगिनः ।
कः समाप्नोति वै मुक्तिं विना लिङ्गार्च्चनं नरः ।”
इति स्कन्दपुराणम् ॥ *॥
“ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तन्मन्त्रेण सादरम् ।”
तन्मन्त्रेणेति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणेत्यर्थः । इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्द-
पुराणम् ॥ *॥
“सर्व्वे ब्रह्मा तथा सर्व्वे विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
सर्व्वे देवा महादेवः स्वरूपाः सुराश्रयः ।
लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः ।
तयोः सम्पूजनान्नित्यं देवी देवश्च पूजितौ ।”
* इति लिङ्गपुराणम् ॥ *॥
अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“कोटिलिङ्गसहस्रैर्यत् फलं सम्यगर्च्चनात् ।
तत्फलं कोटिगुणितं रसलिङ्गार्च्चनाद्भवेत् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि गोहत्याश्च शतानि च ।
तत्क्षणाद्दहते देवि रसलिङ्गस्य दर्शनम् ।
स्पर्शनात् प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं वरानने ।
......
......
......

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ।
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा भुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामीश्वरः साधकोत्तमः ।” *॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्म्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्म्माणे नानाविघ्नं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ।
पारदं शिवबीजं हि ताड़नं हि न कारयेत् ।
ताड़नाद्धितनाशः स्यात्ताड़नाद्वित्तहीनता ।
ताड़नाद्रोगयुक्तत्वं ताड़नान्मरणं भवेत् ।”
इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥ *॥
अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
ब्रह्मोवाच ।
“पुरा त्वां वत्सकं ज्ञात्वा हृदये न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ।
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितव्यं गोपितव्यं गोपितव्यं त्वयापि च ।
शम्भुना गोपितं तन्त्रे तन्त्रान्तरे प्रकाशितम् ।
श‍ृणु तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ।
सर्गादौ विविधाः सर्गा मया सृष्टा हि नारद ।
देवदानवदैत्याश्च गन्धर्व्वयक्षराक्षसाः ।
सर्व्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मैथुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारग्रहणकर्म्मणि ।
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सेन्द्रा देवासुरादयः ।
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहिताः ।
प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे भयाद्गद्गदभाषिणः ।
देवाद्या ऊचुः ।
उदासिता वयं सर्व्वे भवानपि जनार्द्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ।
विवाहे न मनश्चक्रे कथं वा मोह्यते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमीश्वरः ।
येन स्यान्मनसां नाथस्तत् कुरुष्व दयानिधे ।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तैर्वैकुण्ठं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ।
ब्रह्मोवाच ।
एता मया सुरश्रेष्ठ मानुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्व्वे लोका विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ।
श्रीभगवानुवाच ।
एभिः सह महाबाहो गच्छाम्यहमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं यदि तेन त्वनुष्ठास्येयथाविधि ।
किन्तु तद्योग्यनारीषु विवाहार्थं प्रकल्पय ।
ब्रह्मोवाच ।
इत्थं गच्छामहे सर्व्वे अनुज्ञापय तं हरे ।
आद्याशक्तिं महामायां प्रमादयत् वै लघु ।
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
इत्युक्त्वा तु तैः सार्द्धं जगन्तुर्विधिकेशवौ ।
तत्र दृष्टो महातेजाः प्रोचतुः कार्य्यमात्मनः ।
उवाच इत्थं तद्वृत्तं नत्वा तु प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्व्वे ते नमसा तोषयिष्यताम् ।
आविर्भूय सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थेन ...
देव्युवाच ।
शीघ्रं रूपं यथाकामं भवतां ...
अचिरात् तत्प्रदास्यामि सर्व्वं सत्यं ...
देवाद्या ऊचुः ।
भूत्वा तु दक्षकन्या त्वं शङ्करं ...
अस्माकं वाञ्छितं चैतत् कुरु ...
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां ...
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका ...
देव्युवाच ।
शम्भुरद्यतनो बालः किं मां ...
मम योग्यं पुमांस्तु यत् ...
ब्रह्मोवाच ।
शम्भुः सर्व्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः
महायशा महातेजाः स ते ...
शम्भुतुल्यः ...
इत्युक्ता ब्रह्मणा देवी ...
ददाय दर्शनं दत्वा उवाच ...
दक्षोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं ...
सर्व्वां ...
नीलोत्पलकपालाढ्यकरयुग्मां ...
शतसूर्य्यमिवाभातं मेने दक्ष...
दक्ष उवाच ।
यदि मे वरदासि त्वं ...
मदीयतनया भूत्वा शङ्करं ...
तथेत्युक्त्वा जगद्धात्री ...
देवताश्च ततो गत्वा यत्र ...
सस्त्रीकाः ...
प्रणेमुस्तुष्टुवुर्भक्त्या प्रादुर्भूतं ...
देवाद्या ऊचुः ।
भगवन् देवदेवेश लोकनाथ ...
वयं सर्व्वे तु सस्त्रीकाः ...
अनल्प कुरु चोद्वाहं ...
दक्षगेहे महाकाली मायेति ...
जाता ते प्रीतये शम्भो ...

ईश्वर उवाच ।
भवतां प्रीतये सम्यक् करिष्ये ...
उद्योगः क्रियतां शीघ्रं विवाह...
इत्युक्तास्तु सुराः सर्व्वे ...
सन्तुष्टा गताः सर्व्वे ...
दक्षाय कथयामासुः शङ्करे...
ततो विवाहं निर्व्वर्त्य ...
गताः सर्व्वे महेशोऽपि ...
जगाम रेमे तया च चिर ...
अथ काले कदाचित् तया ...
रेमे न शिवे तं प्रोचुः ततो ...
उवाच दीनया वाचा देवदेव ...
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं ...
क्षमस्व मां महादेव ...
निशम्य वचनं तस्या भगवान् शङ्करः
विभर्त्ति रमणं चक्रे नाहं ...

सम्पूर्णमेकं सर्गी च लक्षमेव तु।
ताच सनत्कु उभयोर्लिङ्ग उत्तमम्।
न प्रकीर्णे तैश्चांसमस्तिनं जगत्।
ते भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गात्तदाभवन्।
भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः।
लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्र शिवः।
गोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत।"
शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
रात्रे गोतृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
संवादः। *। शिवलिङ्गपूजायां सर्व्वेषा-
कारो यथा,—
को वा वैष्णवो वापि सौरो वा गाणपोऽथवा।
र्च्चनविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये।
राध्य च मां देवि योऽर्च्चयेद्देवतान्तरम्।
कानि महादेवि शापं दत्त्वा व्रजेत् पुरम्।
नाग्यसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि।
नि बहुधान्येव पुष्पाण्येव यथाविधि।
स्नेहार्थं चान्नं नानाविधं महेश्वरी।
दिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम्।
तं पुष्पनैवेद्यं सर्व्वं विष्ठासमं भवेत्।
र्च्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम्।
षतः कलियुगे स नरः पापभाग्भवेत्।"
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः। *।
पूजासु देवेशि! लिङ्गपूजापरं पदम्।
पूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः।
ला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात्।
लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत्।
न्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये।
न्यं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्मृतम्।
विट् क्षत्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत्।
नशात् परमेशानि नरकान्नलतामितुः।
च परमेशानि सदा सूकरवद्व्रजेत्।
वार्च्चनन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्ज्जितम्।
श्मशानसमं देवि तद्गृहं विद्धि पार्व्वति।
विष्ठा पयो मूत्रं तस्मिन् वेश्मनि पार्व्वति।
क्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि!।
दौ लिङ्गं प्रपूज्याथ बिल्वपत्रैर्वरानने!।
दस्त्वं महेशानि! लिङ्गं प्रार्च्य प्रपूजयेत्।
यथा सूत्रवत् सर्व्वं शिवपूजां विना प्रिये!।"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १ पटलः।
पक्रमोपसंहारादि। यथा। लिङ्गानि तु
पक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्व्वताफलार्थवादोप-
पत्त्याख्यानि। तदुक्तम्।
उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वताफलम्।
र्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये।"
त्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपा-
नं उपक्रमोपसंहारौ। यथा छान्दोग्ये षष्ठ
पाठके। प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन
कमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्व्व-
मित्यन्तेन च प्रतिपादनम्। १। प्रकरणप्रति-
पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
भ्यासः। यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये
तत्त्वमसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम्। २। प्रक-
रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयी-
करणं अपूर्व्वत्वम्। यथा। तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम्। ३। फलन्तु।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनम्। यथा। तत्रैव
आचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते। ४। प्रकरण-
प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः। यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीय-
वस्तुप्रशंसनम्। ५। प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने
तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः। यथा
तत्र यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृण्मयं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्। इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते। ६।
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः। (पुराणविशेषः। यथा, देवी-
भागवते। १। ३। १०।
"एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तृतम्।"
अस्यान्यद्विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्। हेतुः।
यथा, तर्ककौमुद्याम्। "लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गि-
ज्ञानमनुमितिः।" "ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न
हि।" इति भाषापरिच्छेदः। सूक्ष्मशरीरम्।
यथा, पञ्चदश्याम्। १। २३।
"बुद्धिकर्म्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते।")
लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति। कै+कः।)
कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (गुणा-
दयोऽस्य कपित्थशब्दे विज्ञेयाः।)
लिङ्गवर्द्धः, पुं. (लिङ्गं वर्द्धयतीति। वृध+णिच्+
अच्।) कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका।
शिश्नवृद्धिकरणम्। तस्यौषधं यथा,—
"कटुतैलं भल्लातकं बृहतीफलदाडिमम्।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते।"
अपि च।
"कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधुपिप्पली।
अपामार्गाश्वगन्धा च बृहती श्वेतसर्षपाः।
यवाश्लिष्टं सैन्धवञ्च पाचिकोद्वर्त्तनं शुभम्।
लिङ्गबाहुस्तनानाञ्च कर्णयोश्च विवर्द्धयेत्।"
इति गारुडे १९० अध्यायः।
लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या। वृध+
णिच्+इनि। ङीप्।) अपामार्गः। इति
शब्दचन्द्रिका।
लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवनोपायो
यस्य।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी। तत्-
पर्य्यायः। धर्म्मध्वजी २। इत्यमरः। २।७।५४।
"जीविकार्थेऽपि निस्तन्तु यो बिभर्त्ति जटादिकम्।
धर्म्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरयं तत्र निगद्यते।"
इति शब्दरत्नावली।
लिङ्गालिका, स्त्री, क्षुद्रमूषिकः। तत्पर्य्यायः।
दीना २। इति हारावली। २१७।
लिङ्गिनी, स्त्री, (लिङ्गमस्त्यस्या इति। लिङ्ग+
इनिः।) लताविशेषः। पचगुरिया इति हिन्दी
भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुपत्री २ ईश्वरी ३
शिववल्लिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
लैङ्गी ७ चित्रफला ८ चापाली ९ लिङ्गजा १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्भिनी १३ शिवजा
१४ शिववल्ली १५। अस्या गुणाः। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। दुर्गन्धत्वम्। रसायनत्वम्। सर्व्व-
सिद्धिकरत्वम्। दिव्यत्वम्। वश्यत्वम्। रस-
नियामनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (ब्रह्मा-
श्रमादिलिङ्गधारिणी। यथा, मनौ। ४। २४।
"लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु।
वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः।")
लिङ्गी [न्], पुं, (लिङ्गमस्त्यस्येति। इनिः।)
हस्ती। इति जटाधरः। त्रि, धर्म्मध्वजी।
यथा,—
"अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्य्यग्योनौ च गच्छति।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः।
(वासनान्वयः। इति श्रीधरस्वामी। यथा,
भागवते। ४। २९। ६५।
"तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
वम्।
श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमिच्छति।")
लिप, श ओ ञ ष लेपे। इति कविकल्पद्रुमः।
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट्।) श, लिम्पो-
ऽस्ति। ओ, लेप्ता। ञ ष ष, लिम्पति लिम्पते
चन्दनेन गात्रं सुखी। इति दुर्गादासः।
लिपः, पुं. (लिम्पतीति। लिप+कः।) लेपन-
कर्त्ता। इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नम्।
लिपिः, स्त्री, (लिप+"इगुपधात् किन्।" उणा०
४। ११९। इति इन्। स च कित्।) लिखित-
वर्णम्। तत्पर्य्यायः। लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
नम् ३ लिबिः ४। इत्यमरः। लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिबी ९।
इति तट्टीका। अक्षररचना १०। इति जटा-
धरः। लिपिका ११। इति शब्दरत्नावली।
(यथा, नैषधे। १। १५।
"अदः दरिद्रो भवितेति वैधसीं
लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः
प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः।"
अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहीतन्त्रे।
"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः।")
लिखितपुस्तकादि। इति वैद्यकदिनि भरतः।
लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति। लिपि+कृ+
"दिवाविभानिशेति।" ३। २। २१। इति
टः।) लेखकः। इत्यमरटीका।

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव। लिपि+स्वार्थे कन्। टाप्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥

लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति। कृ+अण्।) लेखकः। इत्यमरः। २। ८। १६॥

लिपी, स्त्री, (लिपिः। कृदिकारादिति ङीष्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥

लिप्तं, त्रि, (लिप+क्तः।) भक्षितम्। तत्पर्य्यायः। दिग्धम् २। इत्यमरः॥ विलिप्तम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ चर्चितम् ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। ४८।

"[illegible] चत्वारो विहितास्तथा॥")

मिलितम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ विषदिग्धम्। इति मेदिनी। ते, ५२॥

लिप्तकः, पुं, (लिप्त एव। स्वार्थे कन्।) विषाक्तबाणः। इत्यमरः। २। ८। ८८॥

लिप्तिका, स्त्री, (लिप्तैव। स्वार्थे कन्।) [illegible]। यथा। [illegible] लिप्तिकाचतुष्टं [illegible]। इति [illegible]॥

लिप्सा, स्त्री, (लब्धुमिच्छा। लभ+सन्+अः। टाप्।) इच्छा। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे। १८। २६।

"लिप्सां चक्रे [illegible]।
[illegible]॥")

लिप्सुः, त्रि, (लभ+सन्+उः।) लब्धुमिच्छुः। तत्पर्य्यायः। गृध्नुः १ गर्द्धनः २ लुब्धः ३ [illegible] ४ [illegible] ५ अभिलाषुकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २४। ११८।

"[illegible]।
[illegible]॥")

लिबि(वि)ः, स्त्री, (लिप्+इन्। बाहुलकात् पस्य बत्वम्।) लिपिः। इत्यमरः॥

लिबि(वि)करः, पुं, (लिबिं करोतीति। कृ+ "दिवाविभानिशा [illegible]।" ३। २। २१। इति टः।) लिपिकरः। लिबिं करोति इत्यर्थे [illegible] कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

लिबि(वि)कारः, पुं, (लिबिं करोतीति। कृ+टः। [illegible]।) लिपिकारः। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः॥

लिबी, स्त्री, (लिबि+कृदिकारादिति ङीष्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥

लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति। लिम्प+"अनुपसर्गात् लिम्पविन्द [illegible]।" ३। १। १३८। इति शः।) [illegible]। इति [illegible] कर्त्तरि [illegible]। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

लिम्पाकः, पुं, [illegible]। इति [illegible]। ११०॥

लिम्पाकं, क्ली, [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। (यथा च।

"कर्षं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्पाकाद्विलचा पलम्॥"

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्लीहयकृद्रोगे॥)

लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः। खरः। इति शब्दरत्नावली॥

लिश, ड य श्लौ तौक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा॰-आत्म॰-अक॰-अनिट्।) तीक्ष्णत्वमल्पीभावः। ड य, लिश्यते धर्म्मः कलौ। श्लौ, लेष्टा। इति दुर्गादासः॥

लिश, श श्लौ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा॰-पर॰-सक॰-अनिट्।) लिशति। श्लौ, अलिक्षत् लेष्टा। इति दुर्गादासः॥

लिश्वः, पुं, नर्त्तकः। लशधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः। उपधाया इत्वमपि। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। १।१५३॥ (लश्व इति पाठः साधुः॥)

लिह, ल ञ श्लौ स्वादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा॰-उभ॰-सक॰-अनिट्।) ल ञ, लेढि पुष्पाणि षट्पदः। लीढे। श्लौ, अलिक्षत्। इति दुर्गादासः॥

ली, जि द्रावणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰-पक्षे भ्वा॰-पर॰-सक॰-अनिट्।) द्रावणं द्रवीकरणम्। जि, लाययति लयति। सिन्धौ घृतमावि लापयति लोहमसौ कर्म्मकारः। [illegible] लाव्योर्णमावित्ति जनो घृतमसौ लोमयत्यपि। इति दुर्गादासः॥

ली, श श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या॰-पर॰-अक॰-अनिट्।) श, लिनाति बाला लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। कर्म्माविवक्षायान्तु लिनाति जलधौ नदी। लीनः लीतिः। अयं अन्तःस्थतृतीयादिः। इति दुर्गादासः॥

ली, ङ य श्लौ श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा॰-आत्म॰-अक॰-अनिट्।) ङ य, लीयते चन्द्रः सूर्य्ये। श्लौ, लीनः। इति दुर्गादासः॥

लीक्षा, स्त्री, लिक्षा। इति शब्दरत्नावली॥

लीखा, स्त्री, लिक्षा। इति शब्दरत्नावली॥

लीढः, त्रि, आस्वादितः। इति लिहधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते। १। ५३।

"[illegible] प्रियवारिलवाविलौ
[illegible] ॥")

लीनः, त्रि, (ली+क्तः। "ल्वादिभ्यः।" ८। २। ४४। इति सिद्धान्तस्य नः।) लयप्राप्तः। श्लिष्टः। इति व्याकरणम्। अपि च।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव॥"

इति कुमारसम्भवे। १। १२॥

लीला, स्त्री, (लयनमिति। ली+बाहुलकादिकात् [illegible]। लिं ददातीति। ला+कः।) केलिः। विलासः। शृङ्गारभावजा [illegible]। [illegible] ले, ४७॥ खेला। इति शि[illegible]। [illegible] वते। १। १। १८।

"अथाप्याहि [illegible]
लीलाविदधतः [illegible]"

अलब्धप्रियसमागमया प्रियस्य या वेशगतिहसित[illegible] क्रियते सा लीला। यथा च।

"अप्राप्तवल्लभसमागमनायिकायाः
सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदना[illegible]
आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः
प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीला[illegible]"

प्रियानुकरणं लीला। यथा [illegible] याति तथा तथा [illegible] य श्लौ श्लिषि नाम्नीति [illegible]। टीकायां भरतः॥ [illegible] सा द्विविधा यथा,—

"प्रकटाप्रकटा [illegible]
इति [illegible]"

तथा हि।

"सदानन्तैः प्रकाशैः [illegible]
तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे।
सहैव स्वपरीवारैर्जन्मादि कुरुते [illegible]
तत्तद्भावानुसारेण [illegible]
तेषां परिकराणाञ्च तं तं [illegible]
प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकट[illegible]
अन्यास्त्वप्रकटा भान्ति [illegible]
तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां [illegible]
गोकुले मथुरायाञ्च द्वारकायाञ्च [illegible]
यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रैव [illegible]
इति [illegible]"

लीलावती, स्त्री, (लीलाऽस्त्यस्या इति। मतुप्। मस्य वः।) केलियुता। शृङ्गारभावचेष्टान्विता। [illegible] लीलाशब्दार्थदर्शनात्॥ [illegible] पत्नी। तत्कृतताङ्कग्रन्थः। यथा। [illegible] मिवासिनी महाराष्ट्रदेशोद्भव [illegible] चार्य्यस्य पत्न्यकर्त्तुः सुविवा लीला [illegible] विचित्तहृदयस्य तां [illegible] वतीमिव। इति लीलावतीग्रन्थ [illegible] चरणश्लोकस्य टीकायां भरतः॥ [illegible] चित्रपतेः क्षोणिपतेः। यथा, [illegible] १२१। १०।

"लीलावती वीरसुता वीरमहेन्द्र[illegible]
वेश्याविशेषः॥ यथा,—

"अभिरूपेण सम्प्राप्त [illegible]
धर्म्मकार्य्यमिति ज्ञात्वा न [illegible]
योऽसौ सुवर्णकारञ्च [illegible]
न मन्त्रमादाहं ख्यातः [illegible]
समद्वीपवनिष्वान्तः [illegible]"

इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवे[illegible] दाने [illegible]

ष्यादिनत्तम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
नीयश्लोको यथा,—
ाकुलगुञ्जन्गो गुणगणः कर्म्माधिकं
श्लाघ्यते
येष्टुनिमागना न च पुनः श्लाघ्या विशेष-
स्थितिः ।
सहजो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सत्-
प्रीतये
ा नयदेशकर्म्मकुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥"
इति मण्डनमिश्रः ॥
, क्ली, (लीलार्थमुद्यानम् ।) देववनम् ।
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
। १०८ । ८१ ।
मानसमुत्सृज्य देवर्षिव्रातसेवितम् ।
गन्धशैलञ्च लीलोद्यानं दुर्योधिताम् ॥")
] पुं, लोपः । यथा । स्यमोर्लुक् क्लीवात्
स्यमोर्लुक् स्यात् । इति मुग्धबोध-
णम् ॥
, त्रि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
ति । लुक्काय+क्विप् । ततः क्तः ।)
हितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
। यथा गुरोरन्तर्द्धत्ते शिशुः निलीयते
ते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्पनयने-
क् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
स इव आचरतीति क्वौ साध्यम् । इति
टीकायां दुर्गादासः । कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन
नीयम् ॥
पुं, छोलङ्गः । इति रत्नमाला ॥
क भाषद्वार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
।०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
ति । भा दीप्तिः । यद्वार्थो निकेतनहिंसा-
नानि । इति दुर्गादासः ॥
पनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
सक०-सेट् ।) सोऽलुण्टीत् कर्णनासिकम् ।
दुर्गादासः ॥
लोटविलोड़नयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
०-पर०-विलोटे अक०-विलोड़ने सक०-
) लोटति । इति दुर्गादासः ॥
दुर्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
-सक०-सेट् ।) इ, लुण्टति । दुर्गतिश्चौर्य्यम् ।
दुर्गादासः ॥
ऋ य विलोटविलोड़नयोः । इति कवि-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
सक० सेट् ।) ऌ, अलुटत् । ऋ, अलूलु-
अलुलोटत् । य, लुट्यति । विलोटः सम्यग्-
: । तत्र लुट्यन् सशोको भुवि रोदनवान् ।
भट्टिः ॥ विलोड़ने लुट्यत्युद्वासकान् दुर्गान्
टानि च लोटति । इति हलायुधः । इति
दासः ॥
ङ ट दीप्तिप्रतिहत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ा०-आत्म०-अक०-पुनर्हनने सक०-सेट् ।)

ऌ, अलुटत् । ङ, लोटते । प्रतिहतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥
लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक० सेट् ।) लोठति । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् ।) इ, लुण्ठति ।
आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्य्यम् । खोटः
खोड़नम् । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, ऌ ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऌ, अलुठत् । ङ,
लोठते । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोठयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठ, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुठति अलुठीत्
लुलोठ । लोटः सम्यग्भावः । हारोऽयं
हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठनं, क्ली, (लुठ लोटे+ल्युट् ।) अश्वस्य
भूमौ पुनः पुनः श्रमोपहननम् । लोटा इति
गड़ागड़ि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वेल्ल-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
लुठितः त्रि, (लुठ+क्तः ।) मुहुर्भुवि परावृत्तः ।
श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितोऽश्वः । तत्-
पर्य्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेल्लितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।
"शिलाकलापो लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्तमेघौघः पतितो भुवि ॥")
लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोडति । मन्थो विलोड़नम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लुड, शि संवृतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुड़ति
अलुडीत् लुलोड़ । इति दुर्गादासः ॥
लुण्ट, कि चवर्त्राचौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन भ्वादिपक्षे
यगादौ तत्लोपे लुट्यत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥
लुण्टकः पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट+ण्वुल् ।) शाक-
विशेषः । नन्दा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मामवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट+अङ् । टाप् ।) लुण्टनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट+"सृघस्यदिभ-
क्षलुण्टल्वडः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति
षाकन् ।) चौरः । लुण्टधातोः षाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
लुण्टाकी, स्त्री, (लुण्टाक+षित्वात् ङीष् ।) चौरा
स्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
लुण्ठकः, त्रि, (लुण्ठतीति । लुण्ठ+ण्वुल् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
"ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
लुण्ठनं, क्ली, (लुण्ठ+ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।
"हरणं लुण्ठनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ! ॥")
लुण्ठा, स्त्री, (लुण्ठ+अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ठाकः, पुं, (लुण्ठ+षाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे ।१।३१
"विप्रोऽभिसारिकाणां भवनगणस्फाटिकप्रभा-
निकरः ।
यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-
लुण्ठाकः ॥")
लुण्ठी, स्त्री, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ड, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति
दुर्गादासः ॥
लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डी । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।)
न्यायमार्गिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेषलोमादिः । लुड़ि इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—
"सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रतप्तम्रूगया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥"
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन
स्नापयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
लुण्डी, स्त्री, न्यायमार्गिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुथ, इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुन्थति । कुन्थो वध-
क्लेशौ । इति दुर्गादासः ॥
लुप, ऋ श प ऌ च औ छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलूलुपत् अलुलोपत् । श प च, लुम्पति
लुम्पते । ऌ, अलुपत् । औ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥
लुप, इर् य लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, लुप्यति ।
लुपि आकुलीभावे । पातु लुप्यति लावण्यं
नेत्राञ्जलिपुटैर्नरः । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
लुप्, पुं, (लुप् छेदे+क्विप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽघोऽवोऽवे लुप् । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥

लिपि:, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लिपि: । इति शब्दरत्नावली ॥

लिपिकार:, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + अण् ।) लेखक: । इत्यमर: । २ । ८ । १५ ॥

लिपी, स्त्री, (लिपि: । कृदिकारादिति ङीष् ।) लिपि: । इति शब्दरत्नावली ॥

लिप्त, त्रि, (लिप + क्त: ।) अंशिनम् । तत्पर्याय: । दिग्धम् २ । इत्यमर: ॥ दिग्धम्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली । चर्चितम् ४ । इति जटाधर: । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३५ ।

"लिप्तकर्पूरचन्दनचन्द्रमसारो विलिप्तभासया ।") [illegible]

[illegible]

"कर्षं गुडं मूलं ताम्रं लिम्पाकाद्विलवर्ज्यपलम् ।"

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्लीहि यकृद्दरिलौहे ।)

लिम्पाक:, पुं, जम्बीर: । खर: । इति शब्दरत्नावली ॥

लिश, इ य श्री तीक्ष्ण्ये । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) तीक्ष्णमल्पीभाव: । इ य, लिश्यते धर्म: कलौ । श्री, लेष्टा । इति दुर्गादास: ॥

लिश, श श्री गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । श्री, अलिक्षत् लेष्टा । इति दुर्गादास: ॥

लिश्व:, पुं, नर्त्तक: । लशधातो: कर्त्तरि वन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्ध: । उपधाया इत्वमपि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: । १ । १५३ । (लश्व इति पाठ: साधु: ।)

लिह, ल ज श्री स्वादे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदा० उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ज, लेढि पुष्पाणि षट्पद: । लीढे । श्री, अलिक्षत् । इति दुर्गादास: ॥

ली, लि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवीकरणम् । लि, लाययति लयति । विन्ध्योऽपि घृतं विलापयति लोहमयी कर्मकार: । अन्ये तु लाल्यौलंभमाविति जनो घृतमयी लीयमयि । इति दुर्गादास: ॥

ली, लि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) लि, लिनाति बाला लालयं प्राप्नोतीत्यर्थ: । कर्माविवक्षायां लिनाति जनधी नदी । लीन: लीनि: । अयं प्वाद्यन्तर्गणीयादि: । इति दुर्गादास: ॥

ली, ङ य श्री श्लिषि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ङ य, लीयते चन्द्र: सूर्ये । श्री, लीन: । इति दुर्गादास: ॥

लीका, स्त्री, लिक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥

लीचा, स्त्री, लिक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥

लीढ:, त्रि, आस्वादित: । इति लिहधातो: कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १ । ५३ ।

"का गुडयोऽस्तु द्विपदारसारस्वतवर्णी
भक्ता करोवरविनोद्भिलनाटपहा. ।")

लीन, त्रि, (ली + क्त: । "ल्वादिभ्य ।" ८ । २ । ४४ । इति निष्ठानस्य न: ।) तत्परार: । श्लिष्ट: । इति व्याकरणम् । यदि च ।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चै: शिरसामतीव ।"

इति कुमारसम्भवे । १ । १२ ॥

लीला, स्त्री, (ललनमिति । ली + बाहुलकादिलाच् [illegible]) केलि: ।

विलास: । शृङ्गारभावजा क्रिया । [illegible] ३, ४० । खेला । इति विश्व: । [illegible] वने । १ । १ । १८ ।

"अथाश्वाहि [illegible]
लीलाविदधत: [illegible]
अलब्धप्रियसमागमया
प्रियस्य या वेशगतिहासविचेष्टै:
क्रियते सा लीला । तदा च ।

"अप्राप्तवल्लभसमागमनायिकाया:
सख्या: पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या
आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यै:
प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम् ।"

प्रियानुकरणं लीला । यदा [illegible]
याति तया तथा साविद्यादीनवैः [illegible]
य श्री श्लिषि नाम्नीति लक् [illegible]
टीकायां भरत: । [illegible]
द्विविधा यथा,—

"प्रकटाप्रकटा चेति लीला [illegible]"

इति [illegible]

तथा हि ।

"सदा नन्तै: प्रकाशै: [illegible]
तत्तेन प्रकाशेन कदाचिज्जगतो
सहैव स्वपरीवारै [illegible]
तत्तद्भावानुसारेण [illegible]
तेषां परिकराणां च [illegible]
प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला [illegible]
अन्यास्त्वप्रकटा भाति [illegible]
तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां [illegible]
गोकुले मथुरायां च [illegible]
यास्तत्र तथाप्रकटास्तत्र [illegible]"

लीलावती, स्त्री, (लीलास्त्यस्या इति मतुप् । मस्य व: ।) केलिवती । शृङ्गारभावजक्रियान्विता । लीलाग्रन्थकर्त्री [illegible] पत्नी । तत्कन्या [illegible] भिवासिनी महाराष्ट्र [illegible] चार्यस्य पत्नी [illegible] त्रिलिखितरस्य [illegible] अनीमित्र । इति [illegible] चरणपौकस्य टीकायां [illegible] जिनप्रभत: [illegible] १०२ । १० ।

"लीलावती वीरसुता [illegible]"

वेश्याविशेष: । । यथा,—

"अभिहृतेन [illegible]
धर्मेणार्थमिमि [illegible]
लीलावती सुतसंज्ञा [illegible]
न गम्यमाना [illegible]
पश्यतीनगरीनिम्नान [illegible]"

इति महापुराणे [illegible]
इति [illegible]

पद्यादिलक्षणम् ॥ * ॥ भावयन्त्रविशेषः ।
इतीयश्लोको यथा,—
आकुलसुज्ज्वलो गुणगणः कर्म्माधिकं
श्लाघ्यते
अंशुतिमागता न च पुनः श्लाघ्या विशेष-
स्थितिः ।
: सद्दजो गुणादिभिरयं यत्नास्तु सत्-
प्रीतये
वा नयदेशकर्म्मकुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥"
इति मधुनमिश्रः ॥
नं, क्ली, (लीलार्थमुद्यानम् ।) देववनम् ।
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
। १०६ । ४१ ।
मानसमुद्रङ्ग देवर्षिव्रातसेवितम् ।
भ्र गन्धशैलश्च लीलोद्यानं सुयोषिताम् ॥")
द्] पुं, लोपः । यथा । सुमोर्लुक् क्लीवात्
: सुमोर्लुक् स्यात् । इति सुग्धबोध-
रणम् ॥
ः, त्रि, (लुक् कायस्य यस्य तादृशः इवा-
ति । लुक्काय+क्विप् । ततः क्तः ।)
च्छितः । यथा । भन्तर्धानं लुक्कायनमिति
। यथा गुरोरन्तर्हेते शिशुः निलीयते
ते लुक्कायते लुक्कायतीति लुग्वापनयने-
लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
स एव आचरतीति क्वौ साध्यम् । इति
कटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन
स्रोयम् ॥
पुं, छोलन्दः । इति रत्नमाला ॥
क भाषणार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
यति । भा दीप्तिः । यद्वार्थो निकेतनहिंसा-
नानि । इति दुर्गादासः ॥
पनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
-सक०-सेट् ।) सोऽलुण्ठीत् कर्णनासिकम् ।
दुर्गादासः ॥
विलोटविलोड़नयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
०-पर०-विलोटे अक०-विलोड़ने सक०-
।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥
द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
-सक०-सेट् ।) इ, लुण्टति । द्युतिश्चौर्य्यम् ।
दुर्गादासः ॥
ऋ य विलोटविलोड़नयोः । इति कवि-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
सक०-सेट् ।) लृ, अलुटत् । ऋ, अलूलु-
अलुलोटत् । य, लुट्यति । विलोटः सम्भ्रो-
यः । तत्र लुट्यन् सश्लोको भुवि रोदनवान् ।
भट्टिः ॥ विलोड़नं मुग्धवद्दालकान् दुर्गान्
टान्ति च लोटसि । इति हलायुधः । इति
दासः ॥
ल ङ दीप्तिप्रतिघयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वा०-आत्म०-अक०-पुनर्हनने सक०-सेट् ।)

लृ, अलुटत् । ङ, लोटते । प्रतिहतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥
लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक० सेट् ।) लोठति । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् ।) इ, लुण्ठति ।
आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्य्यम् । खोटः
खोड़नम् । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, लृ ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लृ, अलुठत् । ङ,
लोठते । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोठयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठ, श्रि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्रि, लुठति अलुठीत्
लुलोठ । लोटः सम्भ्रौभावः । द्वारोऽयं
हरिणाश्वीयं लुठति स्तनमण्डले । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठनं, क्ली, (लुठ लोटे+ल्युट् ।) अश्वस्य
भूमौ पुनः पुनः श्रमोपहननम् । लोटा इति
गड़ागड़ि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वेल्ल-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुठितः त्रि, (लुठ+क्तः ।) मुहुर्भूवि परावृत्तः ।
श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितोऽश्वः । तत्-
पर्य्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेल्लितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७१ ।
"शिलाकलापी लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्तमेघोवः पतितो भुवि ॥")
लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोड़ति । मन्थो विलोड़नम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लुड, श्रि संवृतौ । श्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्रि, लुड़ति
अलुड़ीत् लुलोड़ । इति दुर्गादासः ॥
लुण्ट, कि अवज्ञाचौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन भ्वादिपक्षे
यगादौ नलोपे लुट्यत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥
लुण्टकः पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट+ण्वुल् ।) शाक-
विशेषः । नन्दा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट+अङ् । टाप् ।) लुटनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट+"जल्पभिक्ष-
कुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति

षाकन् ।) चौरः । लुण्टधातोः षाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
लुण्टाकी, स्त्री, (लुण्टाक+षित्वात् ङीष् ।) चौरा
स्त्री । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
लुण्ठकः, त्रि, (लुण्ठतीति । लुण्ठ+ण्वुल् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
"ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
लुण्ठनं, क्ली, (लुण्ठ+ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।
"हरणं लुण्ठनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ॥")
लुण्ठा, स्त्री, (लुण्ठ+अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ठाकः, पुं, (लुण्ठ+षाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे ।१।३।
"विप्रोऽभिसारिकाणां भवनगगनस्फाटिकप्रभा-
निकरः ।
यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-
लुण्ठाकः ॥")
लुण्ठी, स्त्री, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ड, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति
दुर्गादासः ॥
लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डी । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।)
न्यायमारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेषलोमादिः । लुड़ि इति नुटि इति च भाषा ॥
यथा,—
"सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रतप्तमुर्ण्णया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥"
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन
स्रवयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
लुण्डी, स्त्री, न्यायमारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुथ, इ कुत्स्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुन्थति । कुन्थो वध-
क्लेशौ । इति दुर्गादासः ॥
लुप, ऋ श्र प लृ च औ छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलुलुपत् अलुलोपत् । श्र प च, लुम्पति
लुम्पते । लृ, अलुपत् । औ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥
लुप, इर य लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इर, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, लुप्यति ।
लुपि व्याकुलीभावे । मातुः लुप्यति लावण्यं
नेत्राञ्जलिपुटैर्नरः । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
लुप्, पुं, (लुप् छेदे+क्विप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽघोभ्योऽपि लुप् । इति सुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥

क्षुभं, क्ली, (क्षुभ्+क्तः।) चौर्य्यधनम्। लोत इति ख्यातम्। इति शब्दरत्नावली। लोपवति, त्रि। यथा,—
"चक्षुष्मानिति क्षुभ्नाणं चाक्षाणं मात्रयेनि च। प्रशंसा निन्दनं हैवात् मतयाम विधिष्यते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(यथा च, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६३।
"परिहृतनाभि क्षुभ्नविलि श्यामलगाय- मलधावि। बहुधवलकमनरेतं वधुमे प्रतषायितं वहति॥")
क्षुभ, कि द अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पचे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) कि, लुभ्नयति लुभ्नति। द, लुभ्नते। अर्द्दनं बधः। इति दुर्गादासः॥
लुभ्नः, पुं, (लुभ+गर्थ्येति क्तः।) व्याधः। (यथा, महाभारते। १३। ४। २१।
"स संविसृष्टेन्द्रियवाङ्मनास्तु ध्येय्ये महायोगमुपेत्य तथ्यः। जराय तं देवमुपाजगाम लुभ्नकरामौ श्मसंलिप्तवक्त्रः॥")
लम्पटः। इति शब्दरत्नावली॥
लुभ्नः, त्रि, (लुभ+क्तः।) आकाङ्क्षी। इति मेदिनी। घ, १४॥ तत्पर्य्यायः। गृध्नुः २। गर्द्धनः ३ अभिलाषुकः ४ तृष्णक् ५। इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ३०।
"लुब्धो यद्यपि मत्पर्थे भीमः पापाम प्रसुतः। भर्त्ता परायणादेव मम प्राणेषु योऽभवत्॥")
लुभ्नकः, पुं, (लुभ्न एव। स्वार्थे कन्।) व्याधः। इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ८। ३४।
"व्याघ्राकमोदर्यं मांसं हरती लुभ्नका इति॥")
लम्पटः। इति लुभ्नशब्दादर्थनात्॥ (यातुः। यथा, भागवते। ४। २६। ५३।
"विषीलिनाम् यथाद्दृष्टाज्ञया याति पुरञ्जनः। वैशसं नाम विषयं लुभ्नकेन समन्वितः॥")
भ, य इर् गार्ध्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) गार्ध्यमाकाङ्क्षा। य, लुभ्यति धर्म्मं लुभ्नः। इर्, अलुभत् अलोभीत्। अयनात् पुत्रादिमान् विश्वं ह इत्यमे। इति दुर्गादासः॥
…प विमोहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) प, लुभत्याकमपि कामे च। …नि हलायुधः॥ लोभिता लोब्धा। इति …दासः॥ [सहप्रत्ययेन नियमः॥
…, त्रि, विमोहितः। विमोहनार्थलुभधातोः …मर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-…सक०-सेट्।) षौचधातुरयम्। लुलापः।
…पुं, (लुल्ने इति। लुल विमर्द्दने+भिदा-… अर्। लुलं आप्नोतीति। आप्+…) महिषः। इत्यमरः॥ (यथा, दुर्गा-…र्द्धिकनाम्।
…वस्तुभिव दिवि दिवि॥")

(यथास्य पर्य्यायः।
"महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रजस्वलः। मौनस्कन्धः सयकायो लुलापो यमवाहनः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।)
लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः।) महिषकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥
लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता।) महिषी। इति राजनिर्घण्टः॥
लुलितः, त्रि, (लुल+क्तः।) आन्दोलितः। यथा,
"प्रेङ्खोलितस्फुरलितो लुलिताम्दोलितावपि॥"
इति भूरिप्रयोगः॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ६०। ७०।
"हत्वा रणाग्रे चिच्छेद शिरो लुलितकुन्तलम्॥")
विकीर्णः। इति श्रीधरः॥ यथा, भागवते। १। ९। ३४।
"युधि तुरगरजो विधूम्रविष्वक् कचलुलितश्रमवार्य्यलङ्कृतास्ये॥"
व्याप्तः। यथा, रामायणे। २। ६५। १९।
"न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना॥"
म्लानः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।
"प्रातर्निर्मति यथा यथालम्बा लुलितनिःसहैरङ्गैः। जामातरि सुहितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः॥"
उन्मूलितः। यथा, भागवते। ३। १९। २४।
"विशीर्य्यबाहूङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतत् यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता॥"
खण्डितः। यथा, तत्रैव। ४। ९। १०।
"कम्बुणकासिलुलितात पतसौ विमानात्॥"
विध्वस्तः। यथा, तत्रैव। ७। ९। २३।
"येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रू- विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः॥")
लुष, स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) लोषति। इति दुर्गादासः॥
लुष, हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) षौचधातुरयम्। लुष्यः। इति दुर्गादासः॥
लुषभः, पुं, (रोषतीति। रुष हिंसायाम्+ "वृषिभिशुष् च।" उणा० ३। १२४। इति अभप्। लुषादेशश्च धातोः।) मत्तहस्ती। इत्युणादिकोषः॥
लुह, औ गार्ध्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) औ, अलुहत्। गार्ध्यं मधुलिप्सा। लोहति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥
लू, ञ ग छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-उभ०-सक०-अनिट्।) ञ ग, लूनाति लूनीते। लूनः लविः। इति दुर्गादासः॥
लूता, स्त्री, (लूनातीति। लू+बाहुलकात् तन्। दुग्धाभावश्च।) कीटविशेषः। माकड़ुसा इति

भाषा। तत्पर्य्यायः। … मर्कटकः ४। इत्यमरः॥ … ऊर्णनाभिः ७ मकरः … शब्दरत्नावली॥ (यथा, … ५०४।
"लूतातन्तुनिबद्धद्वारः … पथिके तस्मिन्नचलपिहितमु…")
पिपीलिका। रोगविशेषः। … ५२॥ ग्रैवस्य पर्य्यायः, … इति राजनिर्घण्टः॥ … लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्ति …
"यस्माल्लूनमृषं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेद… तेभ्यो जातास्ततो लूता इति …
अत्र प्रसङ्गः।
"विश्वामित्रो नृपवरः कदा… वशिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटे स्वेदबिन्दवः। अपतन् दर्शनादेव तृणस्योपरिस्थिताः। लूनं तृणं महर्षेस्तु धेनुर्थे संहृतैः। ततो जातास्तदा घोरा …
तासामष्टौ …
तत्र कृच्छ्रसाध्याश्चाष्टौ … सौवर्च्चिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। … न्यतो दंशलक्षणमाह।
"ताभिर्दष्टे … ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः
पिडका विविधाकारा शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः
सामान्यं सर्व्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्। दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः।
"दंशमध्ये तु यत् कृष्ण …
दग्धाभमिति कृष्णं पाकं … दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत्। सौवर्च्चिकाद्योऽष्टाव… लक्षणमाह।
"शोथः श्वेतासिता रक्ता पं…
प्राणान्तिको भवेद्दाह श्वासो…
तस्यौषधं यथा,—
"रजनीयुग्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठावार्य… शीताम्बुपिष्टैरालेप सद्यो लूता… अपि च।
"अभया रोचना कुङ्कुमकुष्ठं … नलवेतसमूलानि गरल सुरसा … सकलिङ्ग समञ्जिष्ठामवल्लाय …

...र्वं कालाच्च मृद्वीकासिताभि ।
तैलञ्च दुग्धेन सार्द्धं पचेत् दद्याच्चतुर्गुणम् ।
च दत्त्वाऽजौ च पीत्वा नस्यम् विधिः ।
लिपेत् ।
कृष्णं तिलं पीतं लवणं निधापयेत् ।
...ट रजनि दुग्धानि गारौदकानि च ।
हेमि तिलं सम्यं गौरवदनी लवणम् ।
कल्पार्णं कल्कं मासरं विलंपनात् ।
चन्दनापद्मं पातकलिप्तं पौलिनम् ।
...नीटाद्युन्मादिदलानी विषघ्न परम् ।”
...द्यार्द्धिदिनम् । इति भावप्रकाशः ।
...दा च ।
...दिष्टो द्वादशतरा लूता: षोडश वा परै: ।
...विशतिरिष्टैर्गता: पश्च तु भूयसी: ।
...रासाद्यवरा यत्नाद्धि सदसत: ।
...दशवरा तु लूतैव विषात्मिका ।
...दि मासनाख्या दुर्गन्धात्तिमद्रवाम् ।
...ह स्रावदवता च दौषकीर्ण: प्रचक्ति ।
...हिराख्या एवमद्धीतिनाख्या निचयेन वा ।
...दः पैतिको दाहदवस्फोटज्वरदाहवान् ।
...द्रा रक्तपीताभ: श्वेतो हाचापलोपमः ।
...क: कठिन: मान्दः पक्वश्वपलाहलिन: ।
...द्दौवशर्द कार्यं कण्ठच कुरुते भ्रमम् ।
...क: पक्व: श्याव: पर्व्वभेदज्वरप्रदः ।
...भागं यथास्वं दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
...ध्यायामु दृष्योद्भावादिष्वाभिरो-
दशा: ।
...: पीता: सिता रक्ता: पिटिका: श्वयथू-
द्रवा: ।
...सर्व्वमधुरादिलङ्घान्ध्यं यकृताथता ।
...ऽश्वकदस्तत्वं एतन्नौषाधमद्मनम् ।
...काच्छवचेष्ट दंशात् सपनि शोणितम् ।
...पि सर्व्वशा प्रायो यपरिप्रस्तु भूयसा ।
...ममध्यावलेनं चा भिधा तनुपर्पचता: ।
...ाहिन दशाहेन पदेव च परं क्रमात् ।
...ादंशश्च सर्व्वोऽपि दद्गुमण्डलसन्निभ: ।
...तोऽथवाऽरुण: पीत: श्यावो वा म्दुरु-
न्नत: ।
...क्ष्णोऽथवा श्याव: पर्य्यन्ते जाल-
कावृत: ।
...सर्पवान् धौमद्रवसम्पृत दद्रुवदन: ।
...राशुपाकविक्लेदकोदावदरणान्वित: ।
...दिन यत् स्पृशल्लूतं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।
...घदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्त्तवै: ।
...ताभिरुक्तमतोषा विषं पञ्चभिर्निषिघत: ।
...ा नाभिदंष्ट्रवृद्ध्यष्ट चापद्म कौटका: ।
...दूषितश्च यस्मादिदमेव दृक्तं विकारकत् ।
...नाहं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भव: ।
...तोयधपदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
...यमवर्ण: प्रचल: किञ्चित् कण्डूयान्वित: ।
...द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव चाचित: ।
...व्रणवर्णो नवो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभ: ।

तृतीये मण्डलो दंशमकण्डूतमकण्डूदम: ।
द्रवाधरूपलोदाढ्यो दौमकृदेषु मन्द: ।
महोलसूदिं प्रवहुणापञ्चागमभ्रमप्रद: ।
विकारान् कुरुते तीव्रान् यथास्वे विषकोपजान् ।
पष्ठे प्राप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।
इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनञ्च विभजेदत: ।
दशाहिकनिरादिन विषं शाम्यति सर्व्वथा ।
अथासां लूतादंष्ट्रस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेत जाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।
अकं मदं भिन्नरोमाणं मर्म्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रच्छनं सर्व्वतो दंशं नासिकालेन दहेत च ।
देयमङ्गल्पमगदैर्लघुमिश्ररसकैर्युते: ।
सुशीतः शिरीषरजनीकनाथैः चौरिदवा: ।
मर्व्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः शिरयापि वा ।
सेका प्रदेहा: शीता बोधिवृक्षत्वकाथैः ।
मलिनौहि निशाचौदमर्पिभिः पद्मकाह्वयः ।
अपिपलुमाकीटानामगदः सर्व्वकार्म्मिकः ।”
“रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणु:
कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।
कान्ता पुष्पं दुग्धिनीका मृणालं
लूता: सर्व्वा घ्नन्ति सर्व्वक्रियाभिः ।”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ।)

लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धफेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ।

लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ।

लूनः, त्रि, (लूयते स्मेति । लू + क्तः । “ल्वादिभ्यः ।” ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) छिन्नः । इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।
“दैवेन वैरिणा सख्ये लूनबाहुवनः कृतः ।”
उपचितः । यथा, कुमारे । ३ । ६१ ।
“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्व्वं
स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ।”)

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदितः । पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ।

लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः ।) छेदः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (ब्रीहिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १०५ ।)

लूमं, क्ली, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमरः ।

लूमविषः, पुं, (लूमे लाङ्गूले विषमस्य ।) वृश्चिकादिः । इति हेमचन्द्रः ।

लूष, क वधे । स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लूषयति । इति दुर्गादासः ।

लेखः, पुं, (लिख्यते इति । लिख् + घञ् ।) देवः । इत्यमरः । लेख्यः । इति मेदिनी । खे, ४ । (यथा, कुमारे । ३ । ७ ।
“अनन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ।”)

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + ण्वुल् ।) लेखनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । लिपिकरः २ अक्षरचणः ३ अक्षरचुञ्चुः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ । वीतकः ५ करकः ६ वर्णीयकः ७ करञ्जकः ८ । इति शब्दरत्नावली । वर्णी ९ । इति जटाधरः । * । तस्य लक्षणानि यथा,—
“सर्व्वदेशाक्षराभिज्ञ: सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
लेखकः कथितो राज्ञः सर्व्वाधिकरणेषु वै ।
शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
समान् ।
अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।
उपायवाक्यकुशलः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यान्नृपोत्तम ।
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः स्यान्नृपोत्तम ।”
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः । * ।
अपि च ।
“मेधावी वाक्पटुर्धीमान् लघुहस्तो जितेन्द्रियः ।
सर्व्वशास्त्रसमालोकी प्रकृष्टो नाम लेखकः ।”
इति गारुड ... । * ।
राजलेखकलक्षणं यथा,—
“ब्राह्मणो मन्त्राभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।
नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ।
मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्य्ये विचक्षणः ।
सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः ।
कार्य्याकार्य्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
स्वल्पवादी शुद्धात्मा धर्म्मज्ञो राजधर्म्मवित् ।
क्षमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ।
नृपाज्ञकारी सततं नृपविश्वासरक्षकः ।
नृपतेर्हितकाम्येषी स एव राजलेखकः ।”
इति पद्मकौमुदी । * ।
लेख्यकर्म्म कायस्थेन कर्त्तव्यम् । यथा,—
“लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्ये विचक्ष-
णान् ।”
कुर्य्यादिति शेषः । इति पराशरसंहितायाम् १० अध्यायः । (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः । यथा, महाभारते । १ । १ । ७८—७९ ।
“श्रुत्वैतत् प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ।
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।”)

लेखनं, क्ली, (लिख + ल्युट् ।) छर्द्दनम् । भूर्ज्जत्वक् । अक्षरविन्यासः । इति मेदिनी । ने, १२२ । * । भूमौ लेखननिषेधो यथा,—
“न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ।”
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ।
लेखशाङ्कनम् । यथा,—
“हरितालकृष्णिलाकाचशस्त्रचन्दनसैन्धवैः ।
... लेखनं प्रोक्तं पुष्पार्णादिनिकृन्तनम् ।”

ढकः कुक्कुटः तस्याधस्य त्वक् । शिला मनः-
शिला । इति भावप्रकाशः ॥

लेखनः, पुं, (लिख + ल्युः ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + ठन् ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । स्वहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥

लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
ङीप् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्य्यायः । वर्ण-
तूलिका २ । इति हारावली ॥ वर्णतूली ३
कलमः ४ अक्षरतूलिका ५ । इति जटाधरः ।
कराग्रयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १।१।७८ ।
"श्रुत्वैतत् प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ।")
लेखनीकरणशुभाशुभं यथा,—
"वंशलब्ध्या लिखेद्यस्तु तस्य हानिर्भवेद्ध्रुवम् ।
ताम्रलब्ध्या तु विभवो भवेत्र तत्क्षयो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया ।
रङ्गनलस्य लब्ध्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥
तथा चामिमयैर्द्देवि पुत्रपौत्रधनागमः ।"
चामिमयैश्चित्रकाष्ठमयैः ।
"रैत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्येन मरणं भवेत् ॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाथवा ।
चतुरङ्गुललब्ध्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।
तत्तदक्षरसंख्यं तु स्वर्गमायुर्याति वै दिने ॥"
यथा रैत्येनेत्यादिवचने एकत्रैव विधिनिषेधौ
तथाचाप्यष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधिः निषेधश्चतु-
रङ्गुले । इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७
पटलः ॥ (खटिका, तत्पर्य्यायो यथा,—
"खटिका कठिनी चापि लेखना च निगद्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लेखनीयः, त्रि, लेख्यम् । लेखितव्यम् । इति लिख-
धातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।
"छेदनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥")

लेखर्षभः, पुं, (लेखेषु देवेषु ऋषभः श्रेष्ठः । लेख
ऋषभ इवेति वा ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन
निष्पन्नः । पत्रवाहकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६५ ।
"निगूढं स नृपस्तत्र लेखहारं व्यसर्ज्जयत् ॥")

लेखहारकः पुं, (लेखहार एव । स्वार्थे कन् ।)
पत्रवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६६ ।
१६० ।
"आख्यानाय मत्वरे मिलितोत्पलसिते: ।
आनुपूर्व्यमशिक्षस्यैव प्रहितो लेखहारकः ॥")

लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख + बाहुलकात्
अः । टाप् ।) लिपिः । पङ्क्तिः । इति
मेदिनी । रे, ४ ॥

लेखार्हः, पुं, (लेखे अर्हः ।) श्रीतालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः । लेखनयोग्ये, त्रि ।

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत् । कारितलिखनम् ।
इति ण्यन्तलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लेख्यं, त्रि, (लिख + ण्यत् ।) लेखितव्यम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्म्मणि ण्यत्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ * ॥ व्यवहाराङ्गक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
"षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥
लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्द्देशस्थितेस्तयोः ॥
स्मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं करणमस्ति साधिः निराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पठितं श्रावितञ्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्व्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥"
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः ॥
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जानपदञ्चेति । शासनं निरू-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् ।
स्वहस्तकृतमन्यकृतञ्चेति । तत्र स्वहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
"लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्द्देशस्थितेस्तयोः ॥"
इति ।
तत्रान्यकृतमाह ।
"यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्य्यं तस्मिन् धनिकपूर्व्वकम् ॥"
धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं
स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमितीयती च
प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-
निर्णयार्थं लेख्यम् । साक्षिमद्युक्तलक्षणं साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्व्वो यस्मिन् तद्धनिकपूर्व्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्व्वकमिति यावत् कार्य्यं
कर्त्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः ।
"कर्त्ता तु यत् कृतं कार्य्यं सिद्ध्यर्थं तस्य
साक्षिणः ।
प्रवर्त्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथ्यलेख्यकम् ॥"
इति नारदात् ।
अपि च ।
"समामासतदर्द्धाहर्न्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥"
समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिस्तदर्द्धं पक्षः
शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्ब्राह्मणादिः ।
स्वगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नि-
तम् । तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखा-
प्रयुक्तं गुणनामधेयः कठ इति । आत्मीय-
पितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदि ग्रह-
णाद्द्रव्यजातिसंख्याचारादेर्ग्रहणम् । एतैश्चि-
ह्नितं लेख्यं कार्य्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्च ।

"समाप्तेऽर्थे ऋणी ...
नाम मे ... दत्तेति ...
धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः अत्र
कालितार्थे समाप्ते ...
नामात्मीयं स्वहस्तेनाधिकं
तन्मतमनुकृत्य ...
यच्च लिखेत् । यथा,—
"साक्षिणश्च स्वहस्तेन ...
अयाद्यमनुकः साक्षी । ...
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो ...
...
देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैव
च तथा: संख्याता गुणाश्च ये
धर्म्मः: साक्षी वा लिखितो न
सर्व्वेऽप्यत्र साक्षी ।
सन्निधौ स्वमतं लिखयेत् ।
"अलिपिज्ञ ऋणी यः ...

साक्षी वा साक्षिणान्येन ...

अपि च ।
"उभयाभ्यर्थितेनैतत् मया ह्यमुक
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते
ततो लेखको ...
प्रार्थितेन मयामुकेन देवदत्त ...
एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखे-
त्स्वहस्तलेख्यमाह ।

तत् प्रमाणं स्मृतं ...
यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं
भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादि-
भिरुक्तादृते । बलेन बलात्कारे-
ण छललोभक्रोधभयमदा ...
विना । नारदोऽप्याह ।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतञ्च
सर्व्वेतत् स्वहस्तकृतं ...
चारानुसारेण सद्व्यवहारे
युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिखनीय-
लेख्यमित्येतावता पुनः
देशभाषयापि लेखनीयम् । यदाह
"देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधि-
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षर-

विधानं विधिराधिर्विधिराधीकरणक-
णम् । गोप्याधिर्भोग्याधिकालकृत-
व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधि-
अविलुप्तक्रमाक्षरं अर्थानाक्रमः क्रम-
ञ्च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षरा-
ण्यदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदिदं भूमिदि-
वसम् । राजशासनवत् साधुशब्दविन्या-
प्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यानुक्रमण ...

ाह । क्रमं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव
था साक्ष्यादिकृतमप्युणं त्रिभिरेव देयं तथा
तमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् ।
र्णादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रै-
यमित्यविशेषेणर्णमात्रं त्रिभिरेव देयमिति
ाव । बाढ़मस्यैवोत्तमर्णस्य पत्रारूढ़र्णे-
ऽप्युत्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं
ारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय
अनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं
न्दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्रारूढ़-
ाक्रान्तकालमपि पितृणामपि पितृणां सम्बन्धि
। अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्
तिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति
े । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवे-
ाभक्तस्य विनिर्दिशेदिति । अत्रापि यस्य
ात्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतु-
र्थोऽप्यर्णलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतस्त-
ष्टानिवृत्त्यर्थं एतद्वचनमिति युक्तम्। वचन-
योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥ * ॥
पत्रादमाह । आधिस्तु भुज्यते तावद्-
न प्रदीयते । सबन्धकेऽपि पत्रारूढ़े ऋणे
रेव देयमिति नियमाद्व्यापकरणानधि-
ाध्याहर्त्रोऽप्यनधिकारप्रसक्ताविदमुच्यते ।
तुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते ताव-
धर्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे
हिरण्यधिकारी दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त-
फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्ये-
न सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव
इति सर्व्वमनवद्यम् ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परि-
य प्रकृतमेवानुसरति ।
ान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।
दग्धेऽथवा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥”
ाराहते पत्रे पत्रान्तरं कुर्य्यादिति विधी-
। व्यवहाराक्षमत्वसाधर्म्यात्तत्सहितदेशान्त-
पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि
ावकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि
न्मिंस्तद्दुर्लेख्यं सन्दिग्धलेख्ये नष्टे कालवशेन
ष्टे मसीलोपोन्मार्जनादिना ग्रदिते लिप्यक्षरे
तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना
 द्विधा भूते सति हिर्भवति । एतच्चाधि-
र्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विसंवादे तु
हाराश्रयो देशान्तरस्थपत्रानयनाय आगता-
या कालो दातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा
साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्य्यः ।
ाह नारदः ।
ो देशान्तरस्थे शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥” इति ॥
ो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय
नकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनर-
द्यमानस्य पत्रस्य पूर्व्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तै-
रेव व्यवहारपरिसमापनं कार्य्यम् । यदा तु
क्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्य्यः

असत्यसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति
स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् ।
राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति ।
इयांस्तु विशेषः ।
“राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितन्तथा ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्व्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ।”
इति ॥ * ॥
तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं वृहद्वशिष्ठेनोक्तम् ।
यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकञ्चैव जयपत्रकमिष्यते ॥
प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकमिति ॥
तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽमुकपुत्रस्येति
स्वहस्तं दद्युः ।
“सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥”
इति मनुस्मरणात् ॥
सभासदाञ्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण व्यवहारो
निःशल्यो भवति । यथाह नारदः ।
“यत्र सभ्यो जनः सर्व्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
स निःशल्यो विवादः स्यात् सशल्यस्त्वन्यथा
भवेत् ॥” इति ।
एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एव ।
“साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितञ्च यत् ।
राजमुद्राङ्कितञ्चैव जयपत्रकमिष्यते ॥”
इति स्मरणात् ॥
यत्र तु हीनता यथा ।
“अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति ॥
तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्राङ्न्याय-
विधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे
निर्णयनिमित्तान्याह ।
“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखिता-
दिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
शुद्धमशुद्धञ्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं
यल्लेख्यान्तरन्तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्ष-
राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
शब्दात् साक्षिलेखकस्वहस्तलिखिताक्षरसमा-
दाच्छुद्धिरिति । युक्ता प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
कालपुरुषाणां द्रव्येण सह सम्बन्धः प्राप्तिः ।
अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं
घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तत्साक्ष्युप-
न्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्व्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
ग्रहणादिसम्बन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य
सम्भावितः प्राप्त्युपायः । एत एव हेतवः ।
एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
यदा तु लेख्ये सन्देहनिरासो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्य्यः । यथाह कात्यायनः ।
“दूषिते पत्रके वादी तदारूढ़ांस्तु निर्द्दिशेत् ॥”
इति ।
साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
विषयन्तु हारीतवचनम् ।
“न मयैतत् कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत् पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥”
इति ॥ * ॥
एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा
कृत्स्नमेवर्णं दातुमसमर्थस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत
आह ।
“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
यदाधमर्णिकः सकलमर्णं दातुमसमर्थस्तदा
यथानुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्व्वकृतस्य लेख्यस्य
पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो
वा उपगतं प्राप्तं धनन्तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्त-
परिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् ।
यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नित-
मधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ * ॥ ऋणे तु कृत्स्ने
दत्ते लेख्यं किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै चान्यत्तु कारयेत् ।”
क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणन्दत्त्वा पूर्व्वकृतं
लेख्यम्पाटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं
नष्टं वा तदा शुद्ध्यै अधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं
कारयेदुत्तमर्णमधमर्णः पूर्व्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो
विशुद्धिपत्रं अधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥ * ॥
ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्त्तव्य-
मित्यत आह ।
“साक्षिमच्च भवेत् यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम् ।”
यत्तु ससाक्षिकमृणन्तत् पूर्व्वसाक्षिसमक्षमेव
दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मिता-
क्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

लेख्यचूर्णिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका ।) तूलिका
इति शब्दरत्नावली ॥
लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखार्हं पत्रं यस्य ।)
तालवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीय-
पत्रे, क्ली ॥
लेख्यस्थानं, क्ली, (लेख्यस्य स्थानम् ।) लिख्यते
यत्र । आफिस इति इंरराजी इति च
म्लेच्छभाषा । तत्पर्य्यायः । मस्यकुटी २ । इति
शब्दरत्नावली ॥
लेटं, क्ली, गूथम् । न्याड़ इति भाषा । यथा,—
“ उत्पतन्तं दृष्ट्वैव मूत्रञ्च भयमाप च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बिदुरायनेषु :
६२ अध्यायः ॥
लेप, ऋ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलिलेपत् । ङ,
लेपते मिलेते । इति दुर्गादासः ॥
लेपः, पुं, (लिप + घञ् ।) लेपनम् । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३५ । १६ ।

"भूमिर्विशुध्यते कालात् दाहमार्ज्जनगोक्रमैः ।
संपादुल्लेखनात् सेकादिस्मसंमार्ज्जनार्च्चनात् ।")
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-ऽनेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ चुन इति भाषा ॥
[ले]पकः, पुं, (लिम्पतीति । लिप्+ण्वुल् ।) जाति-विशेषः । राज इति थेकर इति च भाषा । तत्पर्यायः । पलगण्डः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यकृत् ४ । इति हेम-चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)
लेपनं, क्ली, (लिप्+ल्युट् ।) लेपः । लेपा इति भाषा । यथा,—
"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभितम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विष्णुगृहलेपनफलं यथा,—
वराह उवाच ।
"शृणु तत्त्वेन मे देवि! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्व्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं गृह्य वै भूमे मम वेश्मोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिम्पतः ॥
तावद्वर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्म्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिव्यैर्नमस्कृतो देवि ! कुशद्वीपाय गच्छति ।
कुशद्वीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
महतश्चैव जायेत माहमागुण्यवान् शुचिः ॥
कुशद्वीपात् परिभ्रष्टो मम कर्म्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभ्रु सर्व्वधर्म्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्म्मपरायणः ।
भक्त्या यवस्थितश्चापि सर्व्वशास्त्राणि गच्छति ॥
देवि ! कारयते सर्व्वं मम चायतनानि च ।
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
गोमयन्तु समासाद्य यावल्लोकोऽनुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे समानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः स शाल्मले द्वीपे रमते च सदा शुभः ।
शाल्मलात्तु परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः ।
महतश्चैव जायेत सर्व्वधर्म्मविशारदः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मचित्तः सुदृढ़व्रतः ।
वहते गोमयं सुभ्रु मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
देवीगृहलेपनफलं यथा,—
"देव्या गृहन्तु यः शुभ्र ...
स्त्रियो वा यदि वा पुमः वक्ष्यामन्तु ।
...
स लभेदीप्सितान् कामान् ...
...
(रात्रौ ...

"न रात्रौ लेपनं कुर्य्यात् शुष्कमाणं न धार-
येत् ।
शुष्कमाणमुपेक्षेत प्रदेहे पीड़नं प्रति ।"
इति मध्यखण्डे त्रयोविंशेऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)
लेपनः, पुं, (लिप्यतेऽनेनेति । लिप्+करणे ल्युट् ।)
तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लेपी [न्] पुं, (लिम्पतीति । लिप्+णिनिः ।)
लेपकः । थेकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली । लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ।
लेप्यं, त्रि, (लिप्+ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च
सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥")
लेप्यकृत्, पुं, (लेप्यं करोतीति । कृ+क्विप् ।)
लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ।
लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य+मयट् । ङीप् ।) काष्ठादि-
घटितपुत्तलिका । तत्पर्य्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रव्यलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
लेयः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेढ़ीति ।
लिह्+यङ्+शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । ५ ।
"सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥")
लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान+स्त्रियां टाप् ।)
मुद्राविशेषः । यथा,—
"मध्यं विस्तारितं कृत्वाऽधो जिह्वाञ्च चाल-
येत् ।
पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ॥"
एषा ताराराधने । अन्या लेलिहाना यथा ।
"योनिर्मायाधरः सेन्दुवधूः कूर्च्चं क्रमादिदुः ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री मुद्रामन्वमाचरेत् ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः समं कुर्य्यादधोमुखम् ॥
अनामायां क्षिपेद्वृद्धां ऋज्वीं कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ।
लेलिहानाख्यमुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता ।"
इति तन्त्रसारः ।
लेशः, पुं, (लिश्+घञ् ।) कणा । इत्यमरः ॥
... । १२ । ५८ । २४ ।
... लेशः समनुवर्त्तितः ।")
... इति । लिश्+बाहुलकात्
यथा, महाभारते ।
... घोर-
चिरात् ।
... ")

लेष्टुघ्नः, पुं, (लेष्टुं हन्तीति)
लेष्टुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ।
लेष्टुभेदनः, पुं, (लेष्टुं भिनत्तीति । भिद्
लोष्टभञ्जनसाधनमुद्गरः । मद्गर इति
इति केचित् । इति भरतः ।
कोटिशः ७ । इत्यमरः । कोटीशः ।
दलकोषः ॥ लेष्टुघ्नः ४ लेष्टुभेदी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ।
लेशिकः, पुं, घस्यारोहकः । तत्पर्य्यायः ।
रोहकः २ । इति शब्दमाला ।
लेहः, पुं, (लेहनमिति । लिह्+
आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ।
पर्य्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३
स्वदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः । (सु
संहितायाम् । ५ । ४१ ।
"यथापथ्यलेहपथ्य...
आघ्रातं मध्यममल्पमोऽथ इति ते स...
...
कर्म्मणि घञ् ।) रसः । यथा, सुश्रुते ।
"यथेक्षं हि सिता चौद्रं ...
लेढ़ीति । लिह्+पचाद्यच् ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
"दृष्टोऽहं मधुनो लेहैर्दावैरयैरधा
अवलेहः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"क्वाथस्य स्यात् पुनः ...
...
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्
...
शिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च ...
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः
इति मध्यखण्डेऽष्टमोऽध्याये शार्ङ्गधरे...
लेहनं, क्ली (लिह्+ल्युट् ।) जि...
स्वादनम् । चाटन इति भाषा ।
जिह्वास्वादः २ । इति हेमचन्द्रः ।
लेहिनः, पुं, (लिह्+बाहुलकात् इनन्
सम् । इति हेमचन्द्रः ।
लेह्यं, क्ली, (लिह्+ण्यत् ।) अमृत...
शब्दमाला । लेहनीये, त्रि । (यथा
हरिवंशे... सागरे । ४५ । २३० ।
"सततमानाविधं भक्ष्यभोज्यलेह्यादि शु...
दिव्यमन्नं बुभुजिरे यदुः पानमथोत्तम
आहारविशेषो यथा,—
"आहारं षड्विधञ्चूष्यं पेयं लेह्यमथै...
भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्...
...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे...
लैङ्गं, क्ली, (लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग+अण् ।)
पुराणम् । यथा,—
"मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्द...
इत्यादि पाद्मोत्तरखण्डे ॥ ...
(अस्य विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्

कादिपञ्चेषु भूमिषु च्यवोन्नयन योजयेत् ॥
यथाक्रमपि लोकानां देवानां द्विजोत्तमाः ।
चकार सर्व्वं रागाणां दैत्यानां दितिपूर्व्वजम् ॥
पूर्व्वमौ कौशिकौ राजा दक्षिणस्यां यमो
दिशि ।
वरुणः पश्चिमायान्तु उत्तरस्यां सदा धनी ।"॥
पुण्यवतां लोका यथा,—
"एवं विभज्य राज्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दिव्यान् दत्तायथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् सुवर्णसङ्काशान् कस्यचिद्रत्नविनिर्म्मि-
तान् ।
कस्यचिद्दिव्यविधोनान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म्मि-
तान् ॥
नानारूपांश्च कामगयानेकगानयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च कल्पि-
तान् ॥
भार्गवे ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
तत्र सुकृतिनां लोका ये प्राप्ताः पुण्यकर्म्मभिः ।
ये वसन्ति नराः पुण्ये समाप्तवरदक्षिणैः ।
स्वदारनिरता दान्ता ऋजवः सत्यवादिनः ॥
दीनानुग्रहकर्त्तारो मक्षया लोकपूजिताः ।
योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तमोऽमलाः ॥
सर्व्वे भद्राः क्षमायुक्ता कोपिना ये समोमिताः ।
एवं नियोज्य तत्रयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौष्करं सचमदत्समारुरोह प्रजापतिः ॥
सर्व्वे स्वयमुदत्तेषु यानेषु दिवौकसः ।
रेमिरे स्वेषु लोकेषु सर्व्वेन्द्रियाभिपालिताः ॥"
इति वह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्थे विपर्य्ययेऽस्य यथा,—
"यथा लोकस्य स्वार्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा सत्ययुगमेवं बाल्यम् । यथा त्रेता
तथा यौवनं यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्य्यं यथा
कलिरेवमातुर्य्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येव-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामभिविशेषसामान्यं विद्यात् ।"
"तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्व्वलोकः । तस्य हेतुरुत्-
पत्तिर्वृद्धिरुपप्लवो वियोगश्च तत्र हेतुरुत्पत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म वृद्धिराप्यायनं उपप्लवो
दुःखागमः षड्धातु विभागो वियोगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ।" इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥
"तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मात् लोकस्य
द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च
तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा ।" इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥)
लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लोकप्रिये, त्रि । यथा, गो॰ रामायणे ।
२ । ३८ । ६ ।
"लोककान्तं प्रियं पुत्रं कृतवीरासमं वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेऽद्य हृदयं किं न दीर्य्यते ।")
लोकचक्षुः, [स्] क्ली, (लोकानां चक्षुरिव ।)
सूर्य्यः । इति शब्दमाला ॥ जगच्चक्षुश्च ॥
लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्विप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, त्रि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । १४ । ८ । १ । ३३ ।
"यं कामं कामयते तमागायति तद्दै तल्लोक-
जिदेव ।")
लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)
लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१३८ ।
"लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतक्लेशान् बोधिसत्त्वानवेहि तान् ।")
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—
"अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
स लोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्य्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ।"
इति कुमारसम्भवम् ॥
(तथा च महालिङ्गार्च्चनतन्त्रे शिवसहस्रनाम-
स्तोत्रे ।
"त्रैलोक्ये लोकनाथश्च ब्रह्मलोके महेश्वरः ।"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"पारदं गन्धकञ्चैव समभागं विचूर्णयेत् ।
स्वर्णाभ्रं रसतुल्यञ्च पुनस्तेनैव मर्द्दयेत् ॥
रसाद्द्विगुणलौहञ्च लौहतुल्यञ्च ताम्रकम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥
नागवल्लीदलेनैव मर्द्दयेद्यत्नतो भिषक् ।
पचेद्गजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
यकृत्प्लीहोदरहरः गुल्मक्षयघुनाशनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तां सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गोमूत्रञ्च पिबेद्वापि गुडं वा क्षीरकान्वि-
तम् ।"
इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे यकृत्प्लीहाधिकारे ॥ * ॥ लोकप्रभौ,
त्रि । यथा, गो॰ रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
"लोकनाथस्य रामस्य पीड़या पीड़ितं जगत् ।
चापधर्म्मणीव सोमस्य राहुग्रहणपीड़या ।")
लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
णिच् + अण् ।) राजा । इति हलायुधः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४८ ।
"उत्तमो लोकपालोऽयमिति तस्य प्रशस्तिषु ।
यः प्राणवान् विना यत्नं चचले न पशुघ्नम् ।")
दिक्पालः । यथा,—
"इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतिर्वरुण
धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः ।"
इति पु[illegible]

(यथा च, मनुः । ५ । ८६ ।
"सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥")

लोकबान्धवः, पुं, (लोकानां बान्धवः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

लोकबाह्यः, पुं, (लोकात् लोकसमाजात् बाह्यः ।) मर्य्यादारहितः । यथा,—
"लोकबाह्यस्तु यो वाजिगवाम्बाचारवर्ज्जितः ॥"
इति जटाधरः ॥

लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः । इत्यमरः ॥ (लक्षणया लोकजननीमात्रमपि च । यथा, भागवते । ५ । ३ । ५ ।
"प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ।")

लोकलोचनं, क्ली, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनञ्च । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ८२ ।
"सोऽश्वस्तत्पार्श्वपातीव यन्मिषैः रिन्नः शरः ।
जगाम काप्यतिजवादलक्ष्यो लोकलोचनैः ॥")

लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) ग्रहविशेषः । यथा,—
"स्कन्दग्रहादयो ये च चार्य्यकचापकादयः ।
कौमारास्ते भुवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
बहुसप्ततसंख्याता मद्लोकविचारिणः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥

लोकविश्रुतिः, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः । किंवदन्ती । इति केचित् ॥

लोकायतं, क्ली, (लोकेषु आयतं विस्तीर्णमिव ।) तर्कभेदः । चार्व्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥

लोकायतिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्त्यस्येति । लोकायत+ठन् ।) चार्व्वाकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४८ । १० ।
"ऐक्यनानात्वसंयोगसमवायविशारदैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च शुश्रुवुः स्वनमीरितम् ॥")

लोकालोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः । न लोक्यतेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म्मधारयः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । तत्पर्य्यायः । चक्रवाड़ः २ । इत्यमरः ॥ हे साब्धिद्वीपां महीमावेष्ट्य प्राकारवत् स्थिते गिरौ लोकालोक इति स्वनामख्याते । यस्मात् अर्व्वाक् सूर्य्यरश्मिभिः सूर्य्यमानत्वात् इति लोकः । तथा बहिः सूर्य्यकिरणाप्राप्तेः न लोक्यते इति अलोकः । लोक दर्शने कर्म्मणि घञ् लोकश्चासौ अलोकश्चेति लोकालोकः । चक्रं महीचक्रं चक्रति वेष्टयति चक्रवाड़ः । चक्रि ड वेष्टे च अच् । वापकसिद्धस्यानित्यत्वात् न गुणः । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६८ ।
"सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥"
अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १-१५ ।
श्रीनारायण उवाच ।
"ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।
अन्तराले च लोकालोकयोर्यः परिकल्पितः ॥
यावन्ति च देवर्षे मानसोत्तरमेर्वोरन्तरम् ।
तावती भूमिः काञ्चनी ह्यपरादर्शतलोपमा ।
यस्यां प्रहितः पदार्थो न किञ्चित् प्रत्युपलभ्यते ।
अतः सर्व्वसत्त्वपरिहृता सा च नारद ॥
लोकालोक इति नाम्ना यत्र परिकल्पिता ।
लोकालोकान्तरे चाद्य वर्त्तते स्वीया स्थितिः ।
ईश्वरेण त्रिलोकानां बहिरन्तरतः कृतः ॥
सूर्य्यादीनां ध्रुवान्तानां रश्मयो यदनुग्रहेण ।
अर्व्वाचीनांश्च त्रीन् लोकानावितन्वाना अपि हि ॥
पराचीनमनाशो हि न भवन्ति च नारद ॥
तावदुच्चत्वायामः पर्व्वतेन्द्रो महीतरः ।
एतावान् लोकविन्यासोऽयं संख्यानयनमानैः ।
कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ।
भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ॥
तस्योपरि चतुर्दिक्षु स्वयम्भूनाऽत्मयोनिना ।
निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोध मे ।
ऋषभः पुष्पचूडश्च वामनोऽपराजितः ।
एते सकललोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ।
तेषाञ्च विभूतीनां बहूनां स्वीयानां संवृद्धये ।
विशुद्धसत्त्वमैश्वर्य्यं बद्ध्वा भगवान् हरिः ।
आस्ते विष्वक्सेनो विश्वक्सेनादिपार्षदैः ।
निजायुधैः परिवृतो भुजदण्डैः समं ततः ।
आस्ते सकललोकस्य भवाय परमेश्वरः ॥
आकल्पमेवं वेषं स गतो विष्णुः सनातनः ।
स्वमायारचितस्यास्य गोपीथायाक्षतात्मनः ।
योऽन्तर्व्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।
व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचल इतो-
ऽद्रयात् ॥" ॥

लोकश्च अलोकश्च तौ । सर्व्वादालोकविशिष्टतद्रहितदेशौ । अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
"ततः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तराले परित उपक्षिप्तः ॥")

लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा, रघुः । ३ । ६६ ।
"यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-
स्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव सन्देशहराद्विशांपतिः
शृणोति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥"
लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ९७ ।
"लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥"
लोकाधिपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ । ६ । १६ ।
"पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ॥")

लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भुवनानां जनानां

[illegible] ॥ (यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible] । यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible]

लोकैषणा, स्त्री, ([illegible]
मेव ।) पुत्रकामना । [illegible]
सप्तर्षीः । लोकैषणा । [illegible]
मनोरमा । [illegible]
सिता ११ [illegible]
[illegible] १४ [illegible]
[illegible] १७ [illegible]
लोचना ११ । इति हेमचन्द्रः ।

लोच, ऋ ङ भासे । इति [illegible]
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible]
भासि शीले । [illegible]
इति [illegible]
इति दुर्गादासः ॥

लोच, ङ ईक्षे । इति [illegible]
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) [illegible]
[illegible] । ऋ, [illegible]
[illegible] । इति दुर्गादासः ।

लोचं, क्ली, ([illegible]
[illegible] । लोच+अच् ।)
जटाधरः ॥

लोचकः, पुं, (लोचते इति । [illegible]
मांसपिण्डम् । [illegible]
स्त्रीणां ललाटाभरणम् । [illegible]
निर्बुद्धिः । कज्जलः । [illegible]
इति मेदिनी । के, ५० । [illegible]
शब्दरत्नावली ॥

लोचनं, क्ली, (लोच्यतेऽनेनेति । [illegible]
चक्षुः । इत्यमरः ॥ [illegible]
यथा,—
"वक्राक्षैः पद्मपत्राभैर्लोचनैः
मार्जारलोचनैः पापो [illegible]
क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिताः
निमग्नैर्लोचनैः क्रूराः [illegible]
गम्भीराश्च ईश्वराः स्थूलैः [illegible]
नीलोत्पलाभा विद्वांसः

स्यात् [illegible]
मध्वाभाश्च पापाः [illegible]

हक् स्निग्धा विपुला भोगि [illegible]

विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा [illegible]
इति मार्क [illegible]

लोचनहिता, स्त्री, (लोचनाभ्यां हि[illegible]
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्वी, ... लोनेति ...। ...
... ...
... ... ।
...:, पुं, (...) ...
... ... । ... १। इति
...:।
क्वी, (... । लोप्+ल्युट् ।
।) ... । इति राज-
...:।
...:, पुं, ... । इत्यमरटीकायां
।।
...:, पुं, (लोमं ...) ... । ... इति
... । ... ।
... २ ... ३ ... ४ ... ५ ।
...। लोमकण्टः ६ । इति भरतः।
।, क्वी, ... ।
... । ... । सुधि
... । इति पाककादम्बरः।
उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-
-पर०-सेट्।) क, अनुलोटन। लोटति
: उन्मादशीलोऽयं। इति दुर्गादासः।
पुं, (लोटतीति। लोट्+बाहुलकात्
...।) अभिलोटकः। इति संक्षिप्तसारो-
...:।
उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-
-पर०-सेट्।) क, अनुलोड्य। इति
दासः।
, क्वी, (लोमं लवणरमयुक्तं द्रव्यम्।)
...म्। इति राजनिर्घण्टः।
क्वी, (लवणमत्यस्या इति। अच्। टाप्।
...दित्वात् साधुः।) सुद्रालिका। इति
निर्घण्टः। (तथास्याः पर्यायः।
...या लोणी च कथिता बृहल्लोणी तु
घोटिका।"
। भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
, क्वी, (लवणं ...तीति। लवण+...+
। पृषोदरादित्वात् साधुः।) क्षारविशेषः।
...यः। लवणोत्थम् २ लवणाकरणम् ३
...मदः ४ अशनम् ५ लवणक्षारः ६ लवणः ७।
... गुणाः। अत्युष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। पित्त-
कारित्वम्। क्षारत्वम्। ईषल्लवणत्वम्। वात-
...दिमूलनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।
...ा, क्वी, सुद्रालिका। इति राजनिर्घण्टः।
क्वी, (लुनातीति। लू+"...।"
...० ३। ...। इति तन्।) ...।
...यायः। लोमम् २। इति जटाधरः।
... ३ लोमम् ४ ... ५। इति शब्दरत्ना-
...।
पुं, क्वी, (लुनातीति। लू+"...
...।" उणा० ३।८६। इति तन्।) नेत्राम्बु।
... त्रिकाण्डशेषः। ... । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादिवृत्तिः। रुदनम्। अश्रुपातः।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः।
लोभं, क्वी, (लुनातीति। लू+"मध्धाद्यः ... ।"
उणा० ४। १५८। इति ...। यद्वा, ला+
"...।" उणा० ४। १०२।
इति उन्। ... ।) लोमम्। इति
शब्दरत्नावली। नेत्रजलम्। इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः।
लोध्रः, पुं, (रुणद्धीति। रुध+अच्। रस्य लः।)
स्वनामख्यातवृक्षः। रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः।
तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोध्रः ५
तिल्वकः ६। श्वेतस्य तस्य पर्यायः। शुक्लः २
शावरलोध्रः ३ महालोध्रः ४ शावरः ५। इति
रत्नमाला। अस्य गुणाः। श्लेष्मकफवात-
नाशित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। शोथपित्तत्वम्। सर-
त्वञ्च। इति राजवल्लभः।
लोध्रः, पुं, (रुणद्धीति। रुध+बाहुलकात् रन्।
रस्य लः।) लोध्रवृक्षः। (यथा, शिशुपाल-
वधे। ८। २६।
"अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां
विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः।
नवमञ्जनं नयनपङ्कजयो-
र्विभिदे न शङ्करनिदानात् प्रथमः।")
तत्पर्यायः। गालवः २ शावरः ३ तिरीटः ४
तिल्वः ५ मार्जनः ६। इत्यमरः। षट् लोध्र-
नामनि लोध इति ख्याति। षट् श्वेतलोध्र इति
सुभूतिः। आद्यपादः श्वेतलोध्रे शेषो रक्तलोध्र
इति स्वामी। तस्य पर्यायान्तरं यथा। लोध्रः ७
भिल्लतरुः ८ तिल्वकः ९ काण्डकीलकः १०
लोध्रवृक्षः ११ शम्बरः १२ दृष्टिरोधकः १३
तिलकः १४ काण्डकीलकः १५ हेमपुष्पकः १६
भिल्ली १७ शावरकः १८। अस्य गुणाः।
कषायत्वम्। शीतलत्वम्। वातकफास्रनाशित्वम्।
चक्षुष्यत्वम्। विषघ्नत्वम्। तत्र विशिष्टो पट्ट-
लोध्रकः। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।
"लोध्रस्तिल्वस्तिरीटश्च शावरो गालवस्तथा।
द्वितीयः पट्टिकालोध्रः क्रमुकः स्थूलवल्कलः।
जीर्णपत्रो बृहत्पत्रः पट्टीलाक्षाप्रसादकः।
लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्।
कषायो रक्तपित्तास्रग्‌ज्वरातीसारशोथहृत्।"
इति भावप्रकाशः।
(तथा च।
"तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयेत् त्रिधा तत्र कृत्वा द्वौ भागौ च्योतयेत्ततः।
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरशीधुना।
दशैतामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत्।"
"सुरां लोध्रकषायेण जातां पथ्यस्थितां पिबेत्।"
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये।)

लोध्रकण्टकः, पुं, (लोध्र इव लोध्रकः। स इव
कण्टः।) लोधः। इति राजनिर्घण्टः।
लोपः, पुं, छेदः। व्याकुलीभावः। लुपधातोर्भावे
घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम्। (अभावः। यथा,
रघुः। १। ६८।
"लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम्।
सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्म्मणे॥")
व्याकरणमते वर्णनाशः। तथा हि। नाश-
विधिर्यथा। लोपोऽस्त्रीमार्गेऽत्यादि। अपि च।
"सर्व्वेभ्यो विधिभ्यः स्याद्बली लोपविधिस्तथा।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बली।"
इति दुर्गादासः।
लोपा, स्त्री, अगस्त्यमुनिपत्नी। इति जटाधरः।
लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो-
तीति। अक्+अण्।) शृगालः। इति
त्रिकाण्डशेषः। (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमश-
कर्णकदलीमृगप्रियकाजगरसर्पमूषिकनकुल-
महाबभ्रुप्रभृतयो बिलेशयाः।")
लोपापकः, पुं, (लोपं द्रुतमदर्शनं आप्नोतीति।
आप्+ण्वुल्।) शृगालः। इति शब्दमाला।
लोपापिका, स्त्री, (लोपापक+स्त्रियां टाप्।
अत इत्वम्।) शृगाली। इति शब्दमाला।
लोपामुद्रा, स्त्री, अगस्त्यमुनिभार्य्या। इत्यमरः।
लोपयति योषितां रूपाभिमानमिति लोपा
पचादिन् आमुदयति सङ्गः ददाति इति आमुदा
अन् ततः कर्म्मधारयः। किंवा न मुदं राति
अमुदा पतिशुश्रूषया लोपे अमुदा लोपा-
मुद्रा। लोपा च।
"लोपामुद्रा तु वैदर्भी लोपा स्त्री कुम्भजन्मनः।"
इति कल्पभूषणम्। इति भरतः।
अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं
लिख्यते। अगस्त्यार्घ्यदानन्तु सौरेण सिंहराशौ
विधानात्। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।
"अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः।
अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौड़देशनिवासिनः।"
मार्कण्डेये।
"शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम्।
मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशामुखस्थितः।
काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते।"
प्रार्थनम्।
"आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु।"
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विशे-
षानुद्देशो सामान्यतः प्राप्तत्वात्।
दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो-
गाङ्गकर्त्तृधर्म्मत्वादिति रत्नाकरः।
तत्पत्न्यर्घ्यदानमन्त्रस्तु।
"लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणिवल्लभे।"
इति मलमासतत्त्वम्।

(अस्या जन्मादिविवरणन्तु महाभारते वन-
पर्व्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।)

लोपामुद्रापतिः, पुं, (लोपामुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यमुनिः । इति पुराणम् ॥

लोपाशकः, पुं, (लोपं व्याकुलीभावं चकितमश्नाति ।
अश् + ण्वुल् ।) शृगालः । इति हारावली ॥

लोपाशिका, स्त्री, (लोपाशक + स्त्रियां टाप् ।
अत इत्वम् ।) शृगाली । इति हारा-
वली । १०२ ॥

लोप्त्रं, क्ली, (लुप् + ष्ट्रन् ।) स्तेयधनम् । लोत्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०७ । ५ ।
"ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यवः कुरुसत्तम ! ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले ॥")

लोप्त्री, स्त्री, (लोप्त्र + स्त्रियां ङीष् ।) लोप्त्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लोभः, पुं, (लुभ् + घञ् ।) आकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पर्य्यायः । इच्छा २ लिप्सा ३
मनः ४ स्पृहा ५ काङ्क्षा ६ शंसा ७ गर्द्धः ८
वाञ्छा ९ तृष्णा १० ईहा ११ मनोरथः १२
कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ स लोभः परिकीर्त्तितः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥
स च अधर्म्मोऽधरात्मजः । यथा,—
"धर्म्मात्परभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ।"
इति मार्कण्डे सर्गोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः ॥ * ॥
स तु वर्ज्जनीयः यथा,—
"लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्माल्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न च विश्वसेत् ॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ॥
(लोभनिन्दादिविषयकश्लोकाश्च यथा,—
"लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कार-
णम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्त्तते ।
द्रोहेण नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥
मातरं पितरं पुत्त्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहो-
दरम् ॥
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥
लोभाविष्टो नरो नित्यं सीदते न च पावनम् ।
दृष्ट्वा यस्यापि मानवो यत्नात् च सुकृता-
र्ज्जितम् ॥
तत्रैव वरिमणैव पाप्तोभैः विलम्बनम् ।
पञ्च कोटिद्वयोपेतं सम्राय प्रणतं धनुः ॥
नात्यर्थमर्थाचिन्तया सुखमुद्वेजयेज्जनम् ।
अभिवृद्धिरनाप्यर्ते लोभमध्यमानोऽल्पहिंसम् ॥
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्व्वतो भयं
दृष्टम् ।
कार्य्याकार्य्यविचारो लोभविमूढस्य नास्त्येव ॥
सत्यप्रशमतपोभिः शुश्रूषणैः शास्त्रवेदि-
भिर्विजितः ।
लोभो यत्र प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ॥
सन्तोषपवन इति पूर्व्वदशाविशेष-
शाली क्षमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
लब्धोदये तमच गच्छति पद्मवन्ती
दीपा भवन्ति कलुषा बलवान् हि लोभः ॥
यद्दुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमथनक्लेशं कृषिं कुर्व्वते ।
सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासङ्घट्टदुःसञ्चरं
सर्पन्ति प्रधनं धनान्धितधियस्तल्लोभविस्फू-
र्ज्जितम् ॥" * ।)

लोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्यास्तीति । लोभ +
इनिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्य्यायः । गृध्नुः २
गर्द्धनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ तृष्णकः ६
लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति जटाधरः ॥
लिप्सुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) मुद्गः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥

लोम, [न्] क्ली, (लूयते छिद्यते इति । लू +
"नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् ।"
उणा० ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।)
शरीरस्थकेशः । तत्पर्य्यायः । तनूरुहम् २ रोम
३ । इत्यमरः ॥ तनुरुहम् ४ तनुरुट् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि ।
१ । १ । ७ ।
"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥")
तत्तु गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । इति सुख-
बोधः ॥ अपि च ।
"षष्ठे मासि च नारीणां देहिके नाधिकारिता ।
उदरस्थस्य बालस्य नखलोमप्रवर्त्तनात् ॥"
इति स्मृतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
"अर्द्धो मनानि लोमानि असङ्ख्यानि भवन्ति
हि ।
यन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
कूपकाः ॥
आश्रयश्चविवृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
अदृष्टमेव मात्राणां मात्रायोऽकारणान्तरम् ॥"
निवृत्तिः विहितः स्वभावात् ईश्वरात् । अदृष्टो
दृष्टमाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे
प्रथमे भागे ।)

लोमं, क्ली, लाङ्गूलम् । इति जटाधरः ॥ (
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ ।
"अथो शक्त्यायामलोमैः
प्रिया तनूर्यद्दशेनि ।")

लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । ...

लोमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।)
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"लम्बकर्णः शशः ..."
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...)
लोमयुक्तकर्णविशिष्टे, त्रि ॥

लोमघ्नं, क्ली, (लोमानि हन्तीति । हन् + टक् ।)
इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ ...
भाषा ॥ लोमघातके, त्रि ॥

लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोरस्य ।)
देशीयराजविशेषः । स तु ...
श्वशुरः । इति रामायणम् ॥ (
पयोधिसमस्य दशरथस्य सखा । ...
नात इवास्य राज्ये ...
तत्र एवासौ काश्यपं ऋष्यशृङ्गं
आनीय शान्तां नाम ...
... । एतद्वृत्तान्तन्तु महाभारते
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)

लोमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) ...
विशेषः । अधुना भागलपुर ...
तत्पर्य्यायः । चम्पा २ ...
इति हेमचन्द्रः ॥

लोमफलं, क्ली, (लोमयुक्तं फलम् ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमविषः, पुं, (लोम्नि विषं यस्य ।)
इति हेमचन्द्रः ॥

लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्य ।
"लोमादिभ्यः शः ।" इति शः ।) ...
(मुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणो
युधिष्ठिरस्यानुगामी ...
...)
मेषः । अतिलोमान्विते, त्रि । ...
शि, २७ ॥ यथा,—
"कदाचिद्गुरो मतः कदाचिल्लोम ..."
(धान्यामलरसाल्पकर्मेतिमात्र
भवति । यथा, महाभारते । १ । १ ।
"धान्यं कृत्वा तु ...)

लोमशकाण्डा, स्त्री, (लोमशः ...
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (
अस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

लोमशपर्णिनी, स्त्री, (लोमशं ...
इनि । ङीप् ।) माषपर्णी । इति ...
चन्द्रिका ॥

लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कप् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशमार्ज्जारः, पुं, (लोमशो ...
मार्ज्जारः ।) मार्ज्जारविशेषः । ...

भाषा। तत्पर्य्यायः। पूतिकः २ मार-
ः ३ सुगन्धी ४ गन्धपातनः ५ गन्ध-
रकः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य
णाः।
मार्ज्जारधीर्य्यन्तु वीर्य्यकृन् कफवातहृत्।
तोष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

स्त्री, (लोमानि सन्त्यस्या इति।
श+श। टाप्।) काकजङ्घा। मांसी।
शः पर्य्यायो यथा,—
ई नन्दिनी पेषी मांसी कृष्णजटा जटी।
तिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
गन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका।
न्त्री च मङ्गला जटिलोग्रा च लोमशा॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
र्म्मिः। महामेदा। काशीसम्। शाकिनी-
। इति मेदिनी। शे, २०॥ अतिवला।
विश्वः॥ शतपुष्पी। एर्व्वारुः। गन्धमांसी।
राजनिर्घण्टः॥
तनं, क्ली, (लोम्नां शातनम्।) लोम-
नम्। तस्यौषधानि यथा,—
रिवालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना।
दृयित्वा चोद्वर्त्तं लोमशातनमुत्तमम्॥
ं हरितालञ्च तण्डुलाश्च फलानि च।
गारसमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम्॥
। च हरितालञ्च शङ्खञ्चैव मनःशिला।
दिन सहैकत्र छागमूत्रेण पेषयेत्।
अस्योद्वर्त्तनादेव लोमशातनमुत्तमम्॥"
इति गारुडे १८५ अध्यायः॥
याच।
लातकं विडङ्गञ्च यवक्षारञ्च सैन्धवम्।
ःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च।
मानि शातयत्येव नात्र कार्य्या विचारणा॥"
त वैद्यके भैषज्यधन्वन्तरौ वशीकरणाद्यधि-
रे॥ ●॥)
र्षणं, क्ली, (लोम्नां हर्षणमिव।) रोमाञ्चः।
अमरः॥ (लोम्नां हर्षणमस्मादिति। रोमाञ्च-
रके, त्रि। यथा, महाभारते।६।६७।१३।
स्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे।
ीं: शरजालानि चक्रिरे युद्धदुर्म्मदाः॥")
र्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणात्
षां हर्षणं उद्गमो यस्मात्।) सूतः। यथा,
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः।
व्यासो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः॥
राणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः॥●॥
च बलरामेण हतः। यथा,—
तथा क्षेत्रे सूतपुत्रो निहतो लोमहर्षणः।
लरामास्त्रयुक्तात्मा नैमिषेऽभूत् सभामध्यात्॥"
इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः॥

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति।
हृ+क्विप्।) हरितालम्। इति हेमचन्द्रः॥

लोमालिका, स्त्री, (लोमाल्या लोमश्रेण्या काय-
तीति। कै+कः। टाप्।) शृगालिका।
यथा,—
"लोमालिका दीप्तजिह्वा किखिरुल्कामुखी च
सा॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

लोलः, त्रि, (लोडतीति। लुड़ विलोड़ने+अच्।)
चञ्चलः। (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।
१४९।
"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।
पर्य्यकूजि सरुजेव तरुण्या-
स्तारलोलवलयेन करेण॥")
साकाङ्क्षः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः।७।२३।
"ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञा-
मन्योन्यलोलानि विलोचनानि॥"
पुं, तामसमनुः। इति मार्कण्डेयपुराणम्।
७४।४१॥)

लोला, स्त्री, (लोल+टाप्।) जिह्वा। लक्ष्मीः।
इति मेदिनी। ले, ४०॥ चञ्चला स्त्री च।
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०८।
"सर्व्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं श्रमेण शय्यायाम्।
अलसमपि भाग्यशर्म्मं भजते पुरुषायितेव श्रीः॥"
चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥
अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

लोलार्कः, पुं, (लोलनामा अर्कः।) सूर्य्यः। यथा,
पुलस्त्य उवाच।
"ततः सुकेशिवचनात् सर्व्वे एव निशाचराः।
तेनोदितन्तु ते धर्म्मं चक्रुर्मुदितमानसाः॥
ततः प्रवृद्धिं सुतरामगच्छन्त निशाचराः।
पुत्त्रपौत्त्रार्थसंयुक्ताः सदाचारसमन्विताः॥
तज्ज्योतिस्तेजसा तेषां राक्षसानां महात्मनाम्।
गन्तुं नाशक्नुवन् सूर्य्यो नक्षत्राणि च चन्द्रमाः॥
ततस्त्रिभुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत्।
दिवा सूर्य्यस्य सदृशः क्षपदायाञ्च चन्द्रवत्॥
ततः क्रोधाभिभूतेन भानुना तिग्मरश्मिभिः।
भानुभी राक्षसपुरं तद्दृष्टञ्च यथेच्छया॥
सञ्जातेन तदा दृष्टं क्रोधाध्मातेन चक्षुषा।
निपपाताम्बरादृष्टः क्षीणपुण्य इव ग्रहः॥
पतमानं समालोक्य पुरं शालकटङ्कटः।
नमो भवाय शर्व्वाय इदमुच्चैरघोषयत्॥
तेषां क्रन्दितमाकर्ण्य चारणा गगनेचराः।
हा हेति चुक्रुशुः सर्व्वे हरभक्तः पतत्यसौ॥
तच्चाराणवचः शर्व्वः श्रुतवान् सर्व्वगोऽव्ययः।
श्रुत्वा स चिन्तयामास केनासौ पात्यते भुवि॥
ज्ञातवान् देवपतिना सहस्रकिरणेन तत्।
पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः॥
क्रुद्धस्तु भगवान् दृशमभिमांशुमन्तमव्ययम्।
दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात नभोऽम्बरात्॥
ततो मध्ना सुरगतिः सुरैः साद्ध समभ्ययात्।
रम्यं महेश्वरावासं मन्दरं रविकारणात्॥
गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं शूलपाणिनम्।
प्रसाद्य भास्करार्थाय वाराणस्यामुपानयन्॥
ततो दिवाकरं भूयः पाणिनादाय शङ्करः।
कृत्वा नामास्य लोलेति रथमारोपयन् पुनः॥
आरोपिते दिनकरे ब्रह्माभ्येत्य सुकेशिनम्।
सबान्धवं सनगरं पुनरारोपयद्दिवि॥"
इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलार्क-
जननं नाम १५ अध्यायः॥

लोलिका, स्त्री, (लोलतीति। लुल+ण्वुल्।
टापि अत इत्वम्।) चाङ्गेरी। यथा,—
"क्षुद्रा दन्तशठाम्बष्ठा चाङ्गेरी लोलिका च सा॥"
इति जटाधरः॥

लोलितः, त्रि, शयः। झोला इति भाषा। लुल
विमर्द्दे अस्माद्भावे घञि लोलः सोऽस्य जातः
इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

लोलुपः, त्रि, (गर्हितं लुम्पतीति। लुप+यङ्+
अच्।) अतिलुब्धः। इत्यमरः॥ (यथा,
माघे। १।४०।
"तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः॥")

लोलुभः, त्रि, (भृशं लुभ्यतीति। लुभ+यङ्+
अच्।) लोलुपः। इत्यमरः॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे। ११७।४६।
"स्त्रियोऽप्यौच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः।
तस्यास्ते को भवेद्भार्य्यो तुल्यरूपः स किं पुनः॥")

लोष्ट, ऋ संघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
आत्म०-सकं०-सेट्।) ऋ, लोष्टते धान्यं लोकः।
इति दुर्गादासः॥

लोष्टं, क्ली, (लोष्टते इति। लोष्ट+अच्।)
लौहमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ लेष्टुः।
इत्यमरः॥

लोष्टः, पुं क्ली, (लोष्टते इति। लोष्ट+घञ्।
यद्वा, लूयते इति। लू+"लोष्टपलितौ।"
उणा० ३।९२। इति क्तप्रत्ययेन निपातितः।)
मृत्तिकाखण्डम्। ढेला इति भाषा। तत्-
पर्य्यायः। लोष्टुः २। इति शब्दरत्नावली अम-
रश्च॥ लोष्टुः ३ दलिः ४। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशत्याम्। १।
"अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा
सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः॥")

लोष्टघ्नः, पुं, (लोष्टं हन्तीति। हन+टक्।)
लेष्टुभेदनः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

लोष्टभेदनः, पुं, (भिनत्तीति। भिद्+ल्युः। लोष्टस्य
भेदनः।) लोष्टभञ्जनसाधनमुद्गरः। मर इति
ख्याते इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लेष्टुभेदनः २
लोष्टघ्नः ३ लेष्टुघ्नः ४ कोटिशः ५ कोटीशः ६।
इत्यमरटीका॥

लोष्टुः, पुं, लोष्टः। इति हेमचन्द्रः॥

लोहं, क्ली, अगुरु। इत्यमरः॥ (अथास्य पर्य्यायः।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा।
वंशिकं क्रिमिजं चापि क्रिमिजग्धमनार्य्यकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

लोहः, पुं क्ली, (लूयतेऽनेनेति। लू+बाहुलकात् हः।) लौहम्। जोङ्गकम्। सर्व्वतैजसम्। इति मेदिनी। हे, ८॥ वधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ मुण्डलोहस्य पर्य्यायः। मुण्डम् २ मुण्डायसम् ३ दृषत्सारम् ४ शिलात्मजम् ५ अश्मजम् ६ कृषिलोहम् ७ आरम् ८ लघ्वायसम् ९। अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्य्यायः। तीक्ष्णम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डजम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मुण्डाधिकगुणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः।
"पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी।
गुरुता दृढतोत्क्लेदकश्मलदाहकारिता।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु॥
लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः।
मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥
षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत्
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च।
नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं
करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्॥
शौचहारि मदकारि चायसं
चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम्।
पाटवं न तनुते शरीरके
दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति॥" *॥

अथ सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च।
"घनाभिघ्नैश्छिद्ररहितानामायस्त्रेन वैचिते।
लोहे स्फुटिंगं तस्मादपि तत्सारमभिधीयते॥
लोहं सारावयं हन्यादुग्रहणीमतिसारकम्।
अर्शोऽर्ब्बुदं शूलं परिणामजम्।
हरिंच पीनसं पित्तं श्वासमाशु व्यपोहति॥"

अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः।
तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं
कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम्॥
गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम्।
कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो जयेत्।
प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम्।
सर्व्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः।
बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्॥"

अथ किट्टी।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहाणञ्च निगद्यते॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्॥"

अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह।
"षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युकारि
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च।
नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं
कुर्य्याच्च हृल्लासमशुद्धलोहम्॥"

अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते।
"पत्लीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते॥"

अथ लोहस्य मारणविधिः।
"शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः।
मर्द्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटद्वयम्॥
पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः।
पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्॥"

अन्यच्च।
"चिपेद्दादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः।
मर्द्दयेत् कन्यकानीरैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्।
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्॥
सत्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना॥
सूतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके।
घर्म्मे धृत्वा रूवुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः॥
यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः।
दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्॥
पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्।
दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा॥
तद्रसेनायसचूर्णं घस्रमात्रं भावयेदपि।
आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः।
एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः।
एवं सर्व्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्॥"

एव मारितलोहस्य गुणाः।
"लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः।
मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥
गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिकाः।
तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः॥
कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा।
मद्यमम्लरसञ्चैव वर्ज्जयेल्लोहसेवकः॥"
इति भावप्रकाशः॥

लोहपात्रे भक्ष्यनिषेधो यथा,—
"यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं ...
इति
अपि च।
"अयःपात्रे पयःपानं गव्य
घृतादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं
पर्णं मूलञ्च यत्किञ्चिदमलं ...
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ...
(अस्य रक्ताद्य उत्पत्तिः सूर्य्ये।
९। १२१।
"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः ...
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु यो...
पुं, छागः। स तु ...
वर्णो वा। यथा, मनुः। १। १४१।
"कालशाकं ...
आगन्त्यायैव कल्पते ...
पार्श्वलजातिविशेषः। ...
२०। २५।
"लोहान् ...
सहितांस्तान् महाराज ...

रक्तवर्णे, त्रि। यथा, महाभारते ...
"अमतश्च पराहस्य लोहस्य ...

लोहकण्टकः, पुं, (लोहस्य कण्टं ... मदनद्रुमः। इति शब्दचन्द्रिका। ... कण्टकञ्च॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ...
"सखि लोहकण्टकनिभस्तथा ...

लोहकान्तं, क्ली, (लोहः कान्तोऽस्मिन्। ... कान्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं ... करोति। कृ+अण्।) लौहकारः। हलायुधः॥ (यथा, गो॰ रामायणे ...
"प्रख्यातश्चर्म्मकाराश्च लोहकाराः ...

लोहकारकः, पुं, (लोहं ... करोति। कृ+ण्वुल्।) कामार इति भाषा। तत्पर्य्यायः ... इत्यमरः॥ लोहकारः २ ... कारः ५ कर्म्मारः ६। इति ... तस्योत्पत्तिर्यथा।
"गोपालात्तन्तुवाय्यां वै कर्म्मकारोऽ...

लोहकिट्टं, क्ली, (लोहस्य किट्टम्।) तत्पर्य्यायः। किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ लोहजम् ५ लघ्वचूर्णम् ६ लौहम् ... मलम् ८। (यथा, सुश्रुते। ६। ४४।
"मूत्रस्थितं सैन्धवसंप्रयुक्तं
मासं पिबेद्वापि हि लोहकिट्टम्॥")
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। ... क्रिमिवातपक्तिशूलमहच्छूलमेहगुल्म... त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ ...

रागस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
'हानिका किट्टी सिंहाणश्च निगद्यते ॥
यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
ओहरणादिविधिः ।
सुत्तमं किट्टं मध्यमाशीतिवार्षिकम् ।
ाष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥"
इकरसेन्द्रसारसंग्रहे शारणमारणाद्य-
।
पथ्याचूर्णं द्विपलगन्धाश्मलोहकिट्टञ्च ।
स्याद्विपलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥"
यकचक्रपाणिसंग्रहे परिणामशूलाधि-
)
क्ली, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिट्टम् ।
ाजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
।
चौकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
ाशिलाजतुविडङ्गकृतानि योऽद्यात् ।
ानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
शीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव ॥")
क्ली, (लोहात् जायते इति । जन् + डः ।)
ट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायो-
था, "मण्डूरं लोहजं किट्टम् ।" इति
त्नमालायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
॥
। [न्] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । द्रु +
-णिनिः ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शब्दोऽस्य विषयो विज्ञेयः ॥)
:, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यस्य ।)
ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
, पुं, (लोहस्येव कठिनं श्यामलं वा
स्य ।) काङ्कपक्षी । इत्यमरः ॥ लोहमय-
के, त्रि ॥
मा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
प्रतिमा । तत्पर्य्यायः । सूर्म्मी २ स्थूणा ३ ।
रः ॥ सूर्म्मी ४ सूर्म्मिः ५ सूर्म्मः ६ । इति
। सूर्म्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्म्मितम् ।
शब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
ा, छान्दोग्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।
 लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं
तं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मित्येव सत्यम् ॥")
रकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
णिच् + ण्वुल् ।) शालिञ्चशाकः । इति
ाच्छेशराजनिर्घण्टौ ॥
, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
लाकार्य्यः । इति मेदिनी । ले, १२८ ॥
, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
लयाक् । इत्यमरः ॥ लोहग्राहकश्च ॥
, क्ली, (लोहेषु सर्व्वतैजसेषु वरम् ।)
म् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहश्लेषणः, पुं, (लोहानि सर्व्वतैजसानि श्लेष-
यति योजयतीति । श्लिषि + ल्युः ।) टङ्गणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, क्ली, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सञ्च ॥

लोहाख्यं, क्ली, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अश्वादीनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रोक्तो
निर्म्मञ्छनप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्व्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिसार इति पठन्त्यन्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्य्यते प्रस्थाप्यतेऽत्रेति घञ् वाहनायुधादे-
र्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहार्गलं, क्ली, (लोहस्य अर्गलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

"शृणु देवि च तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्म्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवटे गत्वा त्रिंशद्योजनदूरतः ।
म्लेच्छमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयते ।
गुहाः पञ्चदश यत्र समन्तात् पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्म्मानुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे ! उदीर्च्यां दिशमाश्रितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रश्च मरुद्गणाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
तेषाञ्चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्व्वे क्रमन्तो लोकमुत्तमम् ।
मया चैवान्तरं लब्ध्वा कृत्वा मायाञ्च वैष्णवीम् ॥
शतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहार्गलेत्याशीर्न्नाम मे तच्च कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं सप्तरात्रोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र मुञ्चते प्राणानहङ्कारविवर्ज्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्यस्थाने महाभागे क्षेत्रे लोहार्गले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहार्गलनिवासिनः ।
माहात्म्यं पद्मपत्राक्षि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यञ्च पवित्रञ्च मम भक्तसुखावहम् ॥"
इत्यादि वराहपुराणे लोहार्गलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके क्ली स्त्री च ॥

लोहि, क्ली, श्वेतटङ्कणम् । इति कश्चिद्राज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्त्यत्रेति । लोह + ठन् ।)
लौहपात्रम् । तत्पर्य्यायः । खरचोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, क्ली, (रुह्यते इति । रुह + "रुहे-
रश्च लो वा ।" उणा० ३ । ९४ । इति
इतन् रस्य लत्वञ्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १९७ ॥
पत्ताङ्गम् । हरिचन्दनम् । दग्धकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ५६ ।
"नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥")
युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मात्स्ये । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्-
पर्य्यायो यथा,—
"माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नञ्च लोहि-
तम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लोहितः, पुं, (रुह + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३९ ।
"ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत ताञ्चैव बृहतीं कूटशाल्म-
लीम् ॥")
भौमः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । ८ ।
"मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।
पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
वृष्टिः ॥")
रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मत्स्यः । मृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ९ । ८ ।
"वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥")
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मसूरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालुः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
मुकुष्टकी मसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥")
बलभद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्व्वतविशेषः ।
इति मात्स्ये । १२० । ११ ॥ कुशद्वीपस्थवर्ष-
विशेषः । इति तत्रैव । १२२ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।
"लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥")

लोहितकं, क्ली, (लोहितमिव । इवार्थे कन् ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । १९ ।
"लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
शितिरत्नरश्मिहरितीकृतान्तराः ॥"
रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २।८।१।
"नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥")

लोहितचन्दनं, क्ली, (लोहितं चन्दनमिव ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ३४ ।
"परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
पदातिरन्तर्गिरिरेणुरूषितः ॥")

लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।) दाडिमवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

लोहितमृत्तिका, स्त्री, (लोहिता मृत्तिका ।) गैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णमृत्तिका च ॥

लोहिता, स्त्री, (लोहित+स्त्रियां टाप् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहिताक्षः, पुं, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । ५६ । ६ ।
"यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥")

लोहिताङ्गः, पु, (लोहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८।१४।
"वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रबृहस्पती ।
शनैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ॥")
कम्पिल्लकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं मुखं यस्य ।) नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णमुखे, त्रि ॥

लोहितायः, [स्] क्ली, (लोहितमयः ।) ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य ताम्रशब्दे विज्ञेयः ॥)

लोहितायसं, क्ली, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्णं लोहजातिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लोहिनी, स्त्री, (लोहिता+"वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।" ४ । १ । ३९ । इति ङीप् । तकारस्य नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
"रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा ॥"
इति जटाधरः ॥

लोहोत्तमं, क्ली, (लोहेषु सर्व्वतैजसेषु उत्तमम् ।) स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लौकायतिकः, पुं, (लोकायतमधीते वेद वा । लोकायत+"क्रतूक्थादि सूत्रान्तात् ठक् ।"
४ । २ । ६० । इति ठक् ।) नास्तिकभेदः । (यथा, म॰ रामायणे । २ । १०८ । ३८ ।
"कच्चिन्न लौकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥")
चार्व्वाकमतावलम्बी । लोकायतं वेत्ति इत्यर्थे व्युत्पत्त्यैव सिद्धमेतत् ॥

लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो भवो लोकं वेत्ति वा । लोक+ठञ् ।) लोकव्यवहारसिद्धः । यथा,—
"वैदिका लौकिकाश्चैव ये यथोक्तास्तवैश्वते ।
निर्णीतार्थास्तु विज्ञेया लोकानेवानुसंश्रयः ॥"
इति कलापव्याकरणे शर्व्ववर्म्मप्रणीतव्याकरणम् ।
लोकाय इत इत्यर्थे च व्युत्पत्तिनियमः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक+तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । शिष्टाचारेऽस्य भूरिप्रयोगः ॥

लौकिकाग्निः, पुं, (लौकिकोऽग्निः ।) असंस्कृताग्निः । यथा, आह्निके ।
"न वैवाहाग्नौ होमो लौकिकाग्नौ विधीयते ।"

लौड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अलुलौडत् । इति दुर्गादासः ॥

लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञाद्यण् ।) लोहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः । यथा । कान्तिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३ कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-संस्काराः । यथा । शालिपर्व्वणम् १ उद्वर्त्तनम् २ अग्निभावनम् ३ आतपशोषः ४ निषेकः ५ मारणम् ६ दलनम् ७ चालनम् ८ स्वर्णपाकः ९ स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२ पाकनिष्पन्नः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्ब्बलवीर्य्यकामदातृत्वम् । रोगनाशित्वम् । मेहसमरसायनत्वञ्च । शम्बरस्य तस्य गुणाः । शोथशूलार्शःकुष्ठपाण्डुप्रमेहमेदवायु-नाशित्वम् । वयःस्थैर्य्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् । गुरुत्वञ्च । शोधितस्यास्य गुणौ । सर्व्वरोगनाशित्वम् । मरणनाशित्वञ्च । अशुद्धस्य तस्य गुणाः । जाड्यायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वञ्च । इति रसमञ्जर्य्यादयः ॥ * ॥ (अथास्य शोधनादिविधिः ।
"त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशं पलम् ।
ततः क्वाथे पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ।
कृत्वा तप्तानि पत्राणि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रलीयते दोषो गिरिजे लोहसम्भवः ॥"
इति लौहशोधनम् ॥ * ॥
"भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
निरुत्थो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥"
इति संक्षिप्तलौहमारणम् ॥ * ॥
"द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मञ्च संपुटे ।

पुटितं लौहचूर्णं स्यात् ...
इति वैद्यकनिघण्टौ ...
वारे ।") अन्यत् ...
विशेषः । यथा, ...
"...
...
लौहमाक्षिक ...
पचारो ... ।) ...
इति पुराणम् ॥
लौहजं, क्ली, (लौहात् जायते ...
मलम् । इति रत्नमाला ॥
लौहभाण्डः, पुं, (लौहस्य भाण्ड ...
पात्रभाजनम् । इति शब्द ...
दिका इति भाषा ।
लौहमलः, पुं, (लौहस्य मल ...
त् लोहपात्रविशेषः । यथा,-
"लौहमलं ...
इति ...
लौहमलं, क्ली, (लौहस्य मलम् ...
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा ...
"यो लौहमलमभ्यसेत् ...
प्रातः ताम्रमये दिवासमति ...
प्रक्षालयेदथ चालयेद्दयाः ...
प्रातः ताम्रमये विधिवत्प्रसन्न ...
प्रक्षाल्याथ चतुर्थं प्रति ...
पेयं भोजनपूर्व्वमध्यविलोम ...
सेतुः ...
आराधनप्रतिबन्धमत्र ...
इति भैषज्यरत्नावली पूर्वे ...
लौहमुक्, पुं, (लौहस्य मुक्त ...
यत्र ख्यापितम् । इति ...
निर्मितकीलकञ्च ॥
लौहा, स्त्री, लौहम् । इति शब्द ...
लौहाजा, स्त्री, (लौह आजा ...
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लौहितः, पुं, लोहितः । इति ...
स्वार्थे अण्-(अण्) प्रज्ञादि ...
समन्विते, त्रि ॥
लौहितीकः, त्रि, (लोहित इव ...
लोहितादीकक् ।" ४।१।११ ...
लोहितवर्णतुल्यः । इति सिद्धा ...
लौहित्यं, क्ली, (लोहितस्य भा ...
ष्यञ् ।) लोहितत्वम् । ...
पे, १०२ ॥

[illegible]

शापान्मुक्तः कृतः पुत्रैर्लौहित्यस्य तटाश्रमः ।
[illegible]

लौहित्यः [illegible]

[illegible]
कार्यं न मया कार्यं मुनिपुत्र विवर्जितम् ।
[illegible] कार्यं मनसा नाम ममाश्रयम् ॥
[illegible] विधाय तदा नृप ।
[illegible] च गदिदाम्ने ध्यानमौलिः ॥
[illegible] धामापि संगतानं समास्थितः ।
[illegible] दूतं दे व्याम्नं ददौ ॥
[illegible] ध्यानदुर्लक्ष्यमागतः ।
[illegible] दृष्ट्वा संगतानं पदस्थौ मया शुचि ॥
[illegible] पतितं भूमौ विधातुर्व्यलमौपमम् ।
[illegible] पतिपश्च सत्यज्ञालान्तरस्थिताम् ॥
[illegible] शुभमे प्रह्वं दत्तं तु यत् ।
[illegible] पदस्थौमं नैकविदच पौरुषम् ॥
[illegible] वचनं श्रुत्वा शान्तहुं सुनिसत्तमम् ।
[illegible] व्यपाददाकुला विकलानना ॥
[illegible] कौशल्याशय चतुर्मुखः ।
[illegible] भीत्या दत्तिं मां समयाचत ॥
[illegible] मया मतं विनय उटचान्तरलीनया ।
[illegible] तेन: संयातो मम शापभयार्दितः ॥
[illegible] तत्र प्रतीकारं यदि प्राप्नोमि शान्तनो ।
[illegible] मां धर्षणां सोढुं कश्चित् प्राप्नोति जीव-
न्तु ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] महाबाहो ।
[illegible] चापि व पैत्रे विकटहस्ता ।
[illegible] यदि यत्नेन सीता त्वं यदि यौवने ॥
[illegible] तत: कृत्वा पूर्वं [illegible] ।
[illegible] सीता च [illegible] ॥
[illegible] भयान्वितः ।
[illegible] विधाय [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] किरीटकृत् ॥
[illegible]
[illegible] कथा ॥
[illegible] ।
स जगाद तदा भूयं [illegible] ।
[illegible] धर्मनाशाय [illegible] ॥
[illegible] पार्श्वे दर्शयित्वा तदमादरः ।
[illegible] पतितो धीमः पूर्वं समर्पयानदः ॥
[illegible] कार्यं पुनः धर्मनाशो विधिः पुनः ।
[illegible] दिव्यं [illegible] विद्याधरः ॥
तं भीतमधर्मं पुत्रमागत्य हरिणः स्वयम् ।
[illegible] ॥
अथ काले बहुतिथे चलोत भगवान् पुनः ।
[illegible] तटेन वह्नि पतयोनमात् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः [illegible] इव सागरे ।
[illegible] हृदि [illegible] गतैः ॥
[illegible] रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमतुलं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोचाय स पितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां व्यपानयत् ।
तीर्थं परशुना हत्वा तत्र क्ष्मामवतारयत् ॥"

इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने ८४ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
तीर्थं परशुना हत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये ।
कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि परपतीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसौ हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्ययमुनो [illegible] ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः स एव लौहित्ये तदा [illegible] ॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥"

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

ल्वी, त्ति छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गादिरयम् । लिनाति लिनीतः लिनन्ति । अनःस्थादिरयम् इति रमानाथः । लिनाति । इति दुर्गादासः ॥

ल्वी, ति ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गादिरयम् । ल, ल्वीनाति ल्वीनः ल्वीनिः । लि, लिनाति ल्वीनाति ल्वीनः ल्वीनिः । लिनैव ज्यादिकं सिद्धौ ककारं वृद्धिविकल्पार्थम् । इति दुर्गादासः ॥

व

व, वकारः । स च पञ्चममात्रकवर्गीयवर्णः । पवर्गीयः चतुर्दशस्य । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १८ ।
"जिह्वाग्रे तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥")

दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्थवर्गः । यथा । अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याकरणम् ॥ अपि च ।
"ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ।
अन्तःस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥"

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
"सत्यभ्योऽक्षराणां समाम्नायं समाहारं ससृजे । अन्तःस्था य र ल वाः । ऊष्माणः श ष स हाः । स्वरा अकाराद्याः । स्पर्शाः कादयो मावसानाः । ह्रस्वा दीर्घाश्च । आदिशब्दात् जिह्वामूलीयादयः । त एव लक्षणं स्वरूपं यस्य तम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ "यवर्लीयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येकपदीसमा उत्पत्तिस्थानमोष्ठमुक्ता दन्त्यकार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि व य र ष न स वा व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृणोति इत्यादौ वकारस्य ओष्ठ्यत्वात् उर् दन्त्यत्वात् अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु अस्योत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अतएव तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्य्यायः ।
"वो वायो वारुणी सूक्ष्मा वरुणो देव-
संज्ञकः ।
मोर्यं लामश्च वामांशः ।" इति बीजवर्णाभि-
धानम् । * । अपि च ।
"वकारो वरुणो वायः खेदः खड्गीश्वरो भवः ।"
इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः । * ।
अपि च ।
"वो वायो वारुणी सूक्ष्मा वरुणो देवसंज्ञकः ।
खड्गीशो ज्वालिनी वधः कलसध्वनिवाचकः ।
उत्कारीशस्तु नावीतो वधा स्रिकृ सागरः
शुचिः ।
त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ।"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ।
तस्य स्वरूपं यथा,—
"वकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली मोक्षमव्ययम् ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लतामयम् ।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिबिन्दुसहितं सदा ।"
इति कामधेनुतन्त्रम् । * ।
वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कोणत्रययुता रेखा ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
माया शक्तिः परा नित्या ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ।"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । * ।
अस्य ध्यानम् ।
"कुन्दपुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् ।
शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ।
साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम् ।
एवं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ।
व, व्य, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ । (यथा,
रघुः । ४ । ४२ ।
"ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च यशः पपुः ।")
वं, क्ली, (वा ल गमनहिंसयोः + कः ।) प्रचेताः ।
इति मेदिनी । वे, १ । वरुणबीजम् । इति
तन्त्रम् ।
वः, पुं, (वानमिति । वा + भावे घः ।) सान्त्व-
नम् । (वाति गच्छतीति । वाल गमने + कः ।)
वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ।
बाहुः । मन्त्रणम् । कल्याणम् । बलवान् ।
वसतिः । वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ।
शार्द्दूलः । वस्त्रम् । शालूकः । बन्धनम् ।
इति नानार्थरत्नकोषः ।
वः, [स्] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।
युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्त-
रूपोऽयम् । इति व्याकरणम् । (यथा, मुग्ध-
बोधे ।
"युष्मान् तु वो नोऽपि चरिर्वनं वो
दद्यात् वो दक्षसुतापि वो नः ।"

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ।)
वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वम्यते इति
वा । टु वम उद्गिरणे इति धातोर्यद्वा वन शब्दे
इति धातोर्बाहुलकात् शः । यद्वा, वहि
उह्यते इति वा । वश कान्तौ + अच् घञ् वा ।
ततो नुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्य्यायः ।
सन्ततिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५
अभिजनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः
९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ । निचयम् १०
जातिः ११ । इति जटाधरः । कुलस्य विद्यया
जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश
इति जयादित्यः । धनेन विद्यया वा ख्यातस्या-
पत्यधारा वंश इति सुभूतिः । वमति उद्गिरति
पूर्व्वपुरुषान् वंशः नाम्नोति शः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । * । (यथा, रघुः । १ । २ ।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ।"
पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।
"कृपस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ।")
तृणजातिविशेषः । वाँश इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । त्वक्सारः २ कर्म्मारः ३ त्वचिसारः ४
तृणध्वजः ५ शतपर्व्वा ६ यवफलः ७ वेणुः ८
मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।
६० । किष्कुपर्व्वा ११ । इति जटाधरः ।
यवः १२ । इति शब्दरत्नावली । तृणकेतुकः १३
कण्टालुः १४ कण्टकी १५ महाबलः १६ दृढ़-
ग्रन्थिः १७ दृढ़पत्रः १८ धनुर्द्रुमः १९ धानुष्यः २०
दृढ़काण्डः २१ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
"ज्वलति पवनवृद्धः पर्व्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।
प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन
ग्लपयति मृगयूथं प्रान्तलग्नो दवाग्निः ।")
अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कषायत्वम् ।
किञ्चित्तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । मूत्रकृच्छ्र-
प्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः । * । अपि च ।
"वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्ति-
शोधनः ।
छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । * ।
तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः ।
कषायः कफकृत् स्वादुर्व्विदाही वातपित्तलः ।
तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ।
वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः ।"
इति भावप्रकाशः । * ।
(पृष्ठास्थि । यथा,—
"वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्द्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले ।"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतकेशवः । ७ । ३८ ।)
पृष्ठावयवः । पिठेर दाँड़ा इति भाषा । (यथा,
भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
"यदस्थिभिर्निर्म्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।")

वर्गः । इति मेदिनी । शे, ११ ।
७ । ३८ ।
"उत्थापितः संयति रेणु-
मान्द्योऽपि न श्मर्श्रु[illegible]
वाद्यभाण्डविशेषः । इति शर्[illegible]
भाषा । (यथा, रघुः । २ । [illegible]
" स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चै-
रुद्गीयमानं वनदेवताभिः ।"
विंशतिरस्य वंशोऽस्त्रे [illegible]
सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
सम्भूतायरोविशेषे, [illegible]
१ । ४५ । ४६ ।
"अनयद्यां मदु [illegible]
अनूपां सुभगां भार्य्यामिति [illegible]
वंशकं, क्ली, (वंश इव काय[illegible]
अगुरु । इति हारावली । [illegible]
वंशकः, क्ली, (वंश इव प्रतिशा[illegible]
शतौ ।" ५ । ३ । ८६ । इति ब[illegible]
इति शब्दमाला । [illegible]
इक्षुविशेषः । इति रत्नमाला ।
सामशाका इति च भाषा ।
"वंशकस्त्वनभिष्यन्दी
[illegible]
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः [illegible]
"अविदाही गुरुः स्निग्धः [illegible]
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् [illegible]
[illegible]
(क्षुद्रो वंशः । "वंशाग्रो श
८७ । इति कन् । सुश्रुतः । [illegible]
कौमुदी ।)
वंशकफं, क्ली, आकाशगोडीयमानतृण[illegible]
"इङ्गलचकमित्याहुरिक्षुगुं [illegible]
शीघ्रहासं वंशकफं वायुनं [illegible]
इति हारा[illegible]
वंशकर्पूररोचना, स्त्री, (कर्पूर [illegible]
शोभते इति । रुच् + ल्युः । [illegible]
पुरुषः ।) वंशरोचना । इति रा[illegible]
वंशचीरी, स्त्री, (वंशस्य [illegible]
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) [illegible]
राजनिर्घण्टः ।
वंशजः, पु, (वंशाज्जायते इति । [illegible]
वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ।
वंशजः, त्रि, (वंशात् [illegible]
जन् + डः ।) सद्वंशजातः । [illegible]
२ वंश्यः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । [illegible]
पत्नीऽपि । यथा, आर्य्या[illegible]
"अनियतनिर्गुणं यत्र वंशजं [illegible]
किं कुम्भैस्तत्रिभिस्त्वं धनुः पदे [illegible]

[illegible]

पिष्पलिका । एकाष्ठीला । इति भावप्रकाशः ॥

[illegible]

इति भावप्रकाशः ॥

वंशरोचना, स्त्री, (वंशं रोचयति । रुच + णिच् + ल्युः ।) वंशलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

[illegible]

इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशलोचना, स्त्री, (वंशस्य लोचनेव शोभते ।) वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

[illegible]

इति भावप्रकाशः ॥

वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करेव ।) वंशलोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव शलाका ।) वीणाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८०० ॥ (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यपदलोपी समासः ।) वंशनिर्मितशलाका च ॥

वंशस्थविलं, } क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दो-
वंशस्थविलं, } विशेषः । यथा,—

"वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ॥"

उदाहरणम् ।

"विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः
प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥"

वंशस्थमपि क्वापि । इति छन्दोमञ्जरी ॥

वंशाग्रं, क्ली, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।) वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशानुचरितं, क्ली, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-चरितवर्णनम् । तत्तु पुराणस्य पञ्चलक्षणान्त-र्गतलक्षणविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"

[illegible]

"[illegible] इति ॥"
[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

दर्शं यथा,—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
मध्य मध्या छिद्रान्तरयो द्विमितमङ्गुलम् ।
पुच्छादारभ्य कुर्व्वीत मितमङ्गुलिपर्व्वणा ।
यथाङ्गुलानि संत्यज्य तारस्थानं च कारयेत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
यथाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः ।
षडङ्गुलानि त्यक्त्वा स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
फुत्कारतारस्थानस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
तदेव नाम वंशस्य दाक्षिकैः परिकीर्त्तितं ।

एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथाष्टादशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः ॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः ॥
चतुर्द्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
निविडत्वं प्रौढ़ता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।
माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥
शीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः ।
अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् ॥
दृष्टाप्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादने ।
एभिर्दोषैर्युतोऽत्यीव निन्दितो वांशिको मतः ।
स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाढ्यः स्फुटाक्षरः ।
शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रयुक्तिर्व्यक्तसुक्तिश्च युक्तिस्तेव्यङ्गुलेर्गुणाः ॥
सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने ।
अस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्म्माणकौशलम् ॥
गातॄणां स्थानशाठ्यं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥”
इति संगीतदामोदरः ॥

वंश्यः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) सदंशजातः । तत्पर्य्यायः । कुल्यः २ बीज्यः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १ । ६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।”
वंशोत्पन्नमात्रे च । यथा, रघुः । १८ । ४८ ।
“वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः
प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ।”
पृष्ठकाष्ठविशेषः । एतदवयवविशेषश्च ; इति वंशशब्ददर्शनात् । यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
“यदस्थिभिर्निर्म्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।”)

वक, ङ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । ङ, वङ्कते । ङ, वङ्कते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्कते काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वख, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वखते । इति दुर्गादासः ॥

वक्तव्यः, त्रि, (नू वच् वा + तव्यः ।) कुत्सितः । हीनः । (यथा, मनुः । ८ । ६१ ।
“यादृशो धनिभिः कार्य्यो व्यवहारेषु साक्षिणः ।”) — [illegible]
“बाध्यमानो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् ।”)
वचनार्हः । इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ७६ । ४३ ।
“वक्तव्याधारि राजानः सर्व्वे चैव गुरुस्तथा ।”
युधिष्ठिरस्याप्रमेयो भवद्भिरनुभूयताम् ।”
वच् + भावे तव्य ।) वचने, क्ली ॥

वक्ता, [ऋ] त्रि, (वच् + तृच् ।) वोक्तुं जानाति यः । इति भरतः ॥ श्रोतव्यान् बहु शिष्टं वदति । इति मुकुटः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्ज्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ । वदान्यः ४ वक्ता ५ । इति जटाधरः ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी । इत्यन्ये । तत्पर्य्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ वचक्नुः ५ सुवचाः ६ प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पण्डितः । इति मेदिनी । ते, ५३ ॥

वक्त्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ।” उणा० ४ । १६६ । इति त्रः ।) मुखम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ । (यथा, मनौ । ८ । २७२ ।
“धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥”)
तगरमूलम् । इति शब्दमाला ॥ वस्त्रभेदः । इति मेदिनी । त्रे, ८४ ॥ छन्दोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।
तयोर्द्दयोरपास्तेऽथ छन्दस्तदधुनोच्यते ॥
वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि:
ख्यातम् ।”
अत्र द्विरावर्त्ती श्लोकः पूरयितव्यः ।
“वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं पुनः ।
वक्त्रवीणा सुरारातेश्चेतो भृङ्गं जहारैवैः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

वक्त्रखुरः, पुं, (वक्त्रस्य खुर इव पृषोदरादित्वात् त्वः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्त्रजः, पुं, (ब्रह्मणो वक्त्राद् जायते इति । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् इति श्रुतेः । जन् + डः ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुखजाते, त्रि ॥

वक्त्रतालं, क्ली, (वक्त्रस्य तालम् ।) मुखवाद्यम् । इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे मुखवाद्यं वक्त्रतालमिति लिखितम् ॥

वक्त्रपट्टः, पुं, (वक्त्रस्य पट्ट इव ।) अश्वानभोजनपात्रम् । तोबड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

वक्त्रभेदी, [न्] पुं, (वक्त्रं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः ।) तिक्तरसः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २२ ॥ मुखभेदके, त्रि ॥

वक्त्रवासः, पुं, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वक्त्रस्य वासः ।) मुखगन्धश्च ॥

वक्त्रशोधनं, क्ली, (वक्त्रं शोधयति । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्त्र शुद्धिकरणञ्च ॥

वक्त्रशोधी, [न्] पुं, (वक्त्र [illegible] शुध् + णिनिः ।) जम्बीरः ॥ मुखशोधके, त्रि ॥

वक्त्रासवः, पुं, (वक्त्रस्य आसवः ।) इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रं, क्ली, (वङ्कते इति । वकि पृषोदरादित्वात् न लोपः । वञ्चु गतौ + “स्फायितञ्चिवञ्चि” २ । १३ । इति रक् ।) नदीवङ्कः । तत्पर्य्यायः । पुटभेदः २ भङ्गः ३ । इति भरतः ॥ पादिकम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
“कालागुरु [illegible] वक्रं [illegible]
महोरगं मतं [illegible] दीर्घं [illegible]
इति [illegible]
नद्यास्य विषयः ।
“घृताक्तैः [illegible]
तैलं [illegible]
इति [illegible]
इति चक्रपाणिसंग्रहे [illegible]

वक्रः, पुं, (वञ्चतीति । वञ्च गतौ + [illegible] वञ्चीति ।” उणा० २ । १३ । [illegible] न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) शनैः [illegible] मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलः [illegible] चन्द्रः । २ । ३० ॥ रुद्रः । [illegible] त्रिपुरासुरः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गतिविशिष्टग्रहः । स तु [illegible] तात् रव्यधिष्ठितराशीयविंशांशक [illegible] पञ्चमषष्ठांशे रविस्तिष्ठति । यथा,—
“वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के [illegible]
नवमे दशमे भानौ जायते [illegible]
द्वादशैकादशे स्यूर्य्ये लभते शीघ्रतां [illegible]
रविस्थितग्रहकक्षां [illegible] सं [illegible]
न तु राशन्तरस्थान् [illegible]
राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रौ [illegible]
इति [illegible]
(काह्यदेशीयनृपतिभेदः । यथा, [illegible] २ । १४ । ११ ।
“तमेव च महाराज [illegible]
वक्रः [illegible]

वक्रः, त्रि, (वङ्कते इति । वकि [illegible] पृषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, [illegible] अनृजुः । बाँका इति भाषा । [illegible] अराजम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् [illegible] मन् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ [illegible] तम् ९ भुग्नम् १० वेल्लितम् ११ [illegible] ३ । १ । ७१ ॥ वङ्कुरम् १२ वङ्कु १३ [illegible] रम् १५ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] आनतः १७ भङ्गुरः १८ । [illegible]

ग. महाभारते । १ । १६२ । १८ ।
"न वै तथा यत्र स्वाध्याय-
दर्शनः प्रविशो वै महर्षिः ।")
ति यथा । ध्वाङ्क्षः १ भासः २ भः ३
दिरम् ४ अङ्कुरः ५ कृमिणा ६ भयवङ्-
। ७ वातिकः ८ दायम ९ कुद्दाराः १०
कः ११ मुखात्मम १२ पलाशपुष्पम् १३
म् १४ कटाक्षः १५ प्रक्ष्यनुः १६ परा १७
भः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
ः २१ सिंहगमादिः २२ । इति कविकल्प-
। क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ।
टः, पुं, (वक्राः कण्टाः कण्टका यस्य ।)
रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वक्रः
टः ।) कुटिलकण्टकश्च ।
टकः, पुं, (वक्राः कण्टका यस्य ।) खदिर-
क्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विषयोऽस्य
दिरमन्दे विज्ञेयः ।)
ड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
ति राजनिर्घण्टः ।
वः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
काण्डशेषः ।
णुः, पुं, (वक्रा चञ्चुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
ति शब्दरत्नावली ।
लं, क्ली, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
पर्य्यायः । मुखवाद्यम् २ । वक्रतालमिति वा
ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
खवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
ण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
ति शब्दरत्नावली । (वक्रौष्ठे, त्रि । यथा,
गवते । ६ । १ । २८ ।
"स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
क्रतुण्डानूर्द्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् ।")
ष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
चित् ।
क्रिः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंस्रश्च ।)
णुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ।
लं, क्ली, मुखवाद्यम् । इति शब्दाङ्कित-
त्रिकाण्डशेषः ।
सिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेचकः ।
ति त्रिकाण्डशेषः । कुटिलनासायुक्ते, त्रि ।
च्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुक्कुरः ।
ति त्रिकाण्डशेषः । सलोमकुटिललाङ्गूलश्च ।
पुष्पः, पुं, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वकवृक्षः ।
ति शब्दरत्नावली । पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ।
वालधिः, पुं, (वक्रो वालधिः केशयुक्तलाङ्गूलं
यस्य ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ।
कुटिलपुच्छश्च ।
भणितं, क्ली, (वक्रं कुटिलं भणितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । छेकोक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

वक्रमः, पुं, (अपक्रमणमिति । अव + क्रम + भावे
घञ् । अल्लोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ।
वक्रलाङ्गूलः, पुं, (वक्रं लाङ्गूलं यस्य ।) कुक्कुरः ।
इति राजनिर्घण्टः । कुटिलपुच्छे, त्रि ।
वक्रवालः, पुं, (वक्रं वक्रं सुगमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली । कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ।
वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यमिव पत्रादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ।
वक्राग्रं, क्ली, (वक्रमग्रं यस्य ।) कपाटवक्रदण्डः ।
इति रत्नमाला । कुटिलाग्रभागश्च ।
वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः । कुटिलावयवे, त्री । (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।
"तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी चलमीनविभूषणा ।")
वक्रिः, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रयातीः क्रिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ।
वक्री, [न्] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इनिः ।
वैदिकधर्मविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) बुद्धः ।
इति शब्दरत्नावली । वक्रताविशिष्टे, त्रि । यथा,
"लग्नेशो यदि वक्री स्यात् पुंसः कार्य्येषु
वक्रता ।
लग्नेशेऽस्तं गते मर्त्त्यो दुःखादियाधिसंयुतः ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकूक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुषष्ठब्रह्म-
पुराणम् ।
"अथ वृत्ते तयोर्युद्धे दाता वक्रोक्तिभिः मदैः ।
ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोक्तमत्र
निर्ज्जने ।
तत् कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाव्यं यथाक्रमम् ।
न वाच्यं न च तत् चौरं पातयं केनचित्
क्वचित् ।"
शत्यप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः ।
इति शुद्धितत्त्वम् । * । कुटिलोक्तिः । यथा,
"वादी व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
सभां
जल्पन्नल्पमतिः स्मयात् पटुवटुभ्रूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।
ह्रीतः सनुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विन्निदसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ।"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ।
(वक्रा अर्थान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे ।
"अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ।
द्विविधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
णोदाहरणं यथा,—

"के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ।
वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक् स्मरो
वर्त्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्
भ्रमः ।"
अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्गः श्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।
"काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।
कृतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ।"
अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ्
अन्यया काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।")
वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोऽस्त्यस्या इति । टन् ।
ईषद्धसनेन हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अतो-
ऽस्यास्तथात्वम् । यद्वा, वक्र ओष्ठो यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) ईषद्ध-
सद्धास्यम् । ईषद्धास्यम् । तत्पर्य्यायः । स्मितम्
२ । इति हेमचन्द्रः ।
वक्ष, रोषसंहत्योः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
पर०-रोषे अक०-संहतौ सक०-सेट् ।) वक्षति ।
इति दुर्गादासः ।
वक्षः, [स्] क्ली, (उच्यतेऽनेनेति । वच + "पचि-
वचिभ्यां सुट् च ।" उणा० ४ । २१६ । इति
असुन् सुट् । वक्षतेरसुन् इति रमानाथः ।
धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि-
कण्ठादधोभागः । बुक् इति भाषा । तत्प-
र्य्यायः । क्रोडम् २ भुजान्तरम् ३ उरः ४
वत्सम् ५ । इत्यमरः । अङ्कः ६ उत्सङ्गः ७ ।
इति जटाधरः । वक्षस्यम् ८ गयपीठकम् ९ ।
इति शब्दचन्द्रिका । अपि च ।
"अथ वक्षश्च वत्सं स्याद्‌उरो वक्षस्थले त्वयम् ।"
इति शब्दरत्नावली ।
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"धनवान् समवक्षाः स्यात् पीनैर्व्वक्षोभि-
रूर्जितः ।
वक्षोभिर्विषमैर्निःस्वः शस्त्रेण निधनस्तथा ।"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ।
(पुं, वहतीति । वह + "वहिहाधाञ्भ्य-
श्छन्दसि ।" उणा० ४ । २२० । इति असुन् ।
सुट् च । अनड्वान् । इत्युज्ज्वलदत्तः । ")
वक्षणं, क्ली, (वक्षत्यनेनेति । वक्षरोषसंहत्योः +
ल्युट् ।) वक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (वाहके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।
"क्रियाम वक्षणानि यज्ञैः ।"
"वक्षणानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियाम
करवाम ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
वक्षोजं, क्ली, (वक्षसि जायते इति । जन् + डः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दता
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्ज्जवं धावति ।

कन्दर्पं मदिवौस्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं
चयात्
अङ्गानीव परस्परं विदधती निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः ॥")
वक्षोरुहः पुं, (वक्षसि रोहतीति । रुह+कः ।)
स्तनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ४४६ ।
"मा प्रवरतरुणि पीवरवक्षोरुहयोर्भरेण भज
गर्व्वम् ।
निर्म्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरुन्मुक्तैः ॥")
वक्ष्यमाणः, त्रि, भविष्यत्कथनीयविषयः । वच-
धातोः स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अत्र
वक्ष्यमाणवचनात् मध्यरात्रप्राप्तावेव जयन्ती-
त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
"तथैव द्वादशीमध्ये पारणं श्रवणेऽधिके ।
वक्ष्यमाणञ्च घटतेऽन्यथा प्राग्विधा मतम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
वख, सर्पि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वखति । सर्पि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
वख, इ सर्पि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ, वङ्खति । सर्पि
गतौ । इति दुर्गादासः ॥
वग, इ खञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वङ्गति । इति दुर्गादासः ॥
बगला } स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतदेवी-
बगलामुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
साधकानां हितार्थाय स्तम्भनाय च वैरि-
णाम् ॥
यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
प्रणवं स्थिरमायाञ्च ततश्च बगलामुखि ।
तदन्ते सर्व्वदुष्टानां ततो वाचं मुखं पदम् ॥
स्तम्भयेति ततो जिह्वां कीलयेति पदद्वयम् ॥
बुद्धिं नाशय पश्चात्तु स्थिरमायां समालिखेत् ।
लिखेच्च पुनरोङ्कारं स्वाहेति पदमन्ततः ॥
षट्त्रिंशदक्षरी विद्या सर्व्वसम्पत्करी मता ॥"
स्थिरमाया ह्लीँ । तथा च ।
"वह्निस्थौ नेन्दुमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्त्तिता ॥
ॐ ह्लीँ बगलामुखि सर्व्वदुष्टानां वाचं मुखं
स्तम्भय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय ह्लीँ
ॐ स्वाहा । * । तन्त्रान्तरे ।
"वह्निस्थौ नेन्दुमायायुक् बगलामुखि सर्व्वयुक् ।
दुष्टानां वाचमित्युक्ता मुखं स्तम्भय कीर्त्तयेत् ।
जिह्वां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय परं वदेत् ।
पुनर्बीजं नमस्कारं वह्निजायावधिर्भवेत् ।
तारादिका चतुर्व्विंशदक्षरा बगलामुखी ॥"
ॐ ह्लीँ बगलामुखि सर्व्वदुष्टानां वाचं मुखं
स्तम्भय जिह्वां कीलय बुद्धिं विनाशय ह्लीँ ॐ
स्वाहा । इत्यपि तन्त्रान्तरम् ॥ * ॥ अनयोः
पूजा । प्रातःकृत्यादिप्राणायामान्तं विधाय
ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । यथा, शिरसि नारद-
ऋषये नमः । मुखे बृहतीछन्दसे नमः । हृदि
बगलामुख्यै देवतायै नमः । गुह्ये ह्लीँ बीजाय
नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।
"नारदोऽस्य ऋषिं मूर्द्ध्नि बृहती छन्दश्च तन्मुखे ।
श्रीबगलामुखीं देवीं हृदये विन्यसेत्ततः ।
ह्लीँ बीजं गुह्यदेशे तु स्वाहाशक्तिन्तु पादयोः ॥"
ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ ह्लीँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
बगलामुखि तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । सर्व्वदुष्टानां
मध्यमाभ्यां वषट् । वाचं मुखं स्तम्भय अना-
मिकाभ्यां हूँ । जिह्वां कीलय कीलयं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय ह्लीँ ॐ स्वाहा
करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा
च दिव्यतन्त्रे ।
"षुग्मवाश्वेषुसप्ताद्रिशैलार्णैश्च मनूद्भवैः ।
करशाखासु तलयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥"
ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वव्यापिनीबगलामुखीश्री-
पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलान्ते
विद्यातत्त्वव्यापिनीबगलामुखीश्रीपादुकां पूज-
यामि शिरसि । मूलान्ते शिवतत्त्वव्यापिनी-
बगलामुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्व्वाङ्गे ।
ततश्च ।
"मूर्द्ध्नि भाले दृशोः श्रोत्रे गण्डयोर्नासयोः
पुनः ।
ओष्ठयोर्मुखवृत्ते च दक्षिणांशे च कूर्परे ॥
मणिबन्धेऽङ्गुलेर्मूले गले च कुचयोर्हृदि ।
नाभौ कट्यां गुह्यदेशे वामांशे कूर्परे तथा ॥
मणिबन्धेऽङ्गुलेर्मूले ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
दक्षवामे चोरुजान्वोर्गुल्फयोरङ्गुलिस्थयोः ।
क्रमेण मन्त्रवर्णांस्तु न्यस्य ध्यायेत् यथाविधि ॥" * ।
ततो ध्यानम् ।
"मध्ये सुधाब्धिमणिमण्डपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमाल्यविभूषिताङ्गीं
देवीं स्मरामि धृतमुद्गरवैरिजिह्वाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बराढ्यां द्विभुजां नमामि ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
भेत् ॥ * ॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्यस्थापनम् । यथा ।
अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेषु
पूर्व्वादिदिक्षु च कुङ्कुमाक्तरक्तचन्दनैर्ग्लौं गण-
पतये नमः इत्यनेन गन्धदानेन संपूज्य तेन
मधुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत् । ततो पारचयं
विद्यया संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो धेनु-
योनिमुद्रे प्रदर्श्य तेनोदकेन आत्मानं पूजोप-
करणञ्चाभ्युक्षयेत् ॥ * ॥ अस्या यन्त्रम् । आसं
षट्कं दलमष्टदलं भूपुरान्वितम् । ततो मूल-
मुखार्थं ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः ।
एवं शक्तिमन्त्रासनाय नमः । पूर्व्ववत् ध्यात्वा
पीठे आवाह्य षडङ्गानि न्यसेत् । ततो मुद्रां
प्रदर्श्य पुरतः षडङ्गेन सकलं यजेत् । ततो
मूलेन समर्प्य धेनुयोनिमुद्रे प्रदर्श्य आत्म-
विद्याग्निवैस्तनैर्विन्दुयं मुखे ...
मुद्रयोगेन सम्मानयो ...
ततो यथासम्भवमुपचारै ...
मारभेत् । षट्कोणेषु पूर्व्वे ॐ
दक्षिणकोणे ममसौम्ये ...
हायै । पश्चिमे मर्गसिद्धायै ।
पालिन्यै । वायौ ममकालिन्यै ।
पत्रेषु ब्राह्म्याद्याः पूज्याः । ...
नमः । एवं विजयायै । अजितायै ।
जितायै । स्तम्भिन्यै । जम्भिन्यै ।
आकर्षिण्यै । ततो द्वारेषु
तद्बाह्ये इन्द्रादीन् वज्रादीन् पूजयेत् ।
मूलेन धूपादिकं दत्त्वा
त्रिशूलमुद्रां प्रदर्श्य ...
योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् । ततो
दद्यात् । ततो विसर्ज्जनान्तं कर्म ।
अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । तथा
"पीताम्बरधरो भूत्वा पू...
लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हरिद्राग्रन्थि...
ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं प्रयतो ध्यान...
प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पेण होम...
द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्व्वं ...
ध्यानन्तु ।
"गम्भीराञ्च मदोन्मत्तां ...
चतुर्भुजां त्रिनयनां कमलासन...
मुद्गरं दक्षिणे पाशं वामे ...
पीताम्बरधरां देवीं दृढपीनपयोध...
हेमकुण्डलभूषाञ्च स्वर्णसिंहासन...
अथ प्रयोगः ।
"कुरुते वाग्मितिस्तम्भं ...
जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं ...
हरिद्राहरितालाभ्यां ...
स्तम्भयेत् परसैन्यानि ...
अथवा पीतपुष्पेण त्रिमध्वक्तेन ...
स्तम्भनेषु च सर्व्वेषु प्रयोग...
यन्त्रन्तु ।
"ॐकारयोः ...
मध्यगं नाम साध्यस्य तद्बाह्ये ...
बीजं द्वितीयवर्गस्य तृतीयं विन्दु...
चतुर्द्दशस्वरोपेतं संलिखेत् ...
ठकारेण समावेष्ट्य चतुष्कोण...
तत्कोणरेखासंसक्तैः शूलैः ...
त्रिशूलमध्यरेखायाः ...
अष्टस्वपि च कोणेषु ...
पृथिव्यक्षरितं बाह्ये मातृका...
आवेष्ट्य चाष्टधा पश्चाद्बाह्ये ...
निरुध्याङ्कुशबीजेन नारसिंह...
लिखेत् पूर्व्वमथावेष्ट्य पश्चात् ...
पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रो...
दिव्यस्तम्भे मुखस्तम्भे लिखित्वा ...
विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्जे ...
कुम्भकारस्य चक्रस्य अमतो ...

[illegible]

नमो श्रीबगलायै ... [illegible]

विद्यां वदन्ति ... [illegible] कुलार्णवे ...

... [illegible] ...

ग्राम्याम्बुजसेविता [illegible]

... [illegible] सर्वदा ...

मन्त्राक्षरी [illegible] ...

... स्वाहा ॥

ब्रह्मास्त्रं ... [illegible] ... पीताम्बरे

... [illegible] ...

मृत्युभयादिविनाशिनीं [illegible] ...

पीताम्बरां तां त्रिनेत्रां भजामि ॥

... [illegible] ...

पीताम्बरी ...

पीताम्बरो [illegible] ...

... [illegible] ...

सर्वाङ्गे ... मरणान्तिके ...

... [illegible] ...

स्वाहान्ते ...

... [illegible] ...

पीतवर्णे ...

पञ्चमी नमः ॥

... [illegible] ...

वल्लरी वेशले ... [illegible] ...

[illegible]

हस्ति वा श्मशाने वा त्रिपुरभवने निर्जने वा
वने वा

मन्त्रं निर्यन्त्रियाणं यदि पठति निशि प्राप्नुया-
त्तत् धीरः ।

नित्यं श्रीविद्यादिपतिरपि यो देवाः
सदकारदा-

सूत्रा यमानिदं पठेत् भवते वार्दी वर्दे वा
सर्वे ।

राजानो वश्यो मदान्धवरिणः सर्वा महोग्रा-
दिना-

ऽपि वै यान्ति विनोदिना (?) विद्युता लक्ष्मीः
स्थिराः सिद्धयः ॥

त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विघ्नौघ-
संछेदिनी

योषाकर्षणकारिणी जनमनःसम्मोहनसन्दायिनी ।
स्तम्भोच्चाटनकारिणी पशुमनःसम्मोहसन्दायिनी
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥

विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमायुः
पुत्रैः पौत्रैः सर्वसाम्राज्यसिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यमौख्यं
प्राप्तं तत्तद्भूतलेऽस्मिन् नरेण ॥

यत् कृतं जपसन्नाहं गदितं परमेश्वरि ।
दुष्टानां निग्रहार्थाय तद्गृहाण नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्रमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
गुरुभक्ताय दातव्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
पीताम्बरां द्विभुजाच त्रिनेत्रां गात्रकोमलाम् ।
शिलामुद्गरहस्ताच स्मरेत्तां बगलामुखीम् ॥
प्रातर्मध्याह्नकाले स्तवपठनमिदं कार्यसिद्धिप्रदं
स्यात् ॥"

इति रुद्रयामले बगलामुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥

[illegible]

वङ्क, [illegible] । इति [illegible] ।

वङ्ग, [illegible] ।

"[illegible] ।"

इति महाभाष्यम् ॥)

वङ्क, इ द गतौ [illegible] । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, वङ्कते । इ, वंगते । [illegible]
इति दुर्गादासः ॥

वङ्कः, पुं, (वङ्कतीति । वङ्क + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वङ्का, स्त्री, (वङ्क + टाप् ।) पर्य्याणाङ्गम् । तत्-
पर्य्यायः । [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्किल, पुं, (वङ्कते इति । वङ्क + इलच् ।)
कण्टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्कः, त्रि, (वच् + क्त्र । "[illegible]" ७ ।
३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्कं काष्ठम् । इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥

वङ्क्रि, स्त्री, (वङ्कते इति । वकि कौटिल्ये + "वङ्-
क्यादयश्च ।" उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वास्थि । तत्पर्य्यायः ।
पर्शुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८९ ॥

वङ्क्रिः, पुं, स्त्री, (वङ्कते इति । वकि कौटिल्ये +
"वङ्क्यादयश्च ।" उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्-
प्रत्ययेन निपात्यते ।) वाद्यभेदः । इत्युणादि-
कोषः । गृहदारु । पार्श्वास्थि । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

वङ्क्षणः, पुं, (वङ्क्षति संहतो भवतीति । वक्ष +
ल्युः । पृषोदरादित्वात् नुम् ।) ऊरुसन्धिः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ कुंचकी इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
"चतुर्दशास्थ्नां संघाताः । तेषां त्रयोगुल्फ-
जानुवङ्क्षणेषु ॥")

वङ्क्षुः, स्त्री, (वक्षतीति । वक्ष + बाहुलकात् कुन् ।
नुम् च ।) गङ्गास्रोतोविशेषः । यथा,—
"तस्याः स्रोतांसि सीता च वङ्क्षुर्भद्रा च
कीर्त्तिता ॥"

सा च केतुमालवर्षस्था गङ्गा । यथा । एवं
माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उपरतवेगा
केतुमालमभिवङ्क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्यायः ॥(यथा च महाभारते ।१३।१६५।२२।
"गोदावरी च वेणा च कृष्णवेणा तथा द्विजा ।
दृषद्वती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥")

वङ्गं, क्ली, (वङ्गतीति । वगि गतौ + अच् ।) धातुविशेषः । राँ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रपु २ स्वर्णजम् ३ नागजीवनम् ४ म्रदङ्गम् ५ रङ्गम् ६ गुरुपत्नम् ७ पिच्चटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम् १० नागजम् ११ कस्तीरम् १२ आलीनकम् १३ सिंहलम् १४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ श्वेतम् १५ नागम् १६ मधु १७ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । भेदित्वम् । पाण्डुत्वम् । क्रिमिवातनाशित्वम् । लेखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः । (अथ वङ्गस्य नामलक्षणगुणाः ।

"रङ्गवङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकन्त्ववरं मतम् ।
वङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफक्रिमीन् ॥
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य शोधनमारणविधिर्यथा,—
"वङ्गं चूर्णोदके खिन्नं यामार्द्धेन विशुध्यति ॥"
इति वङ्गशुद्धिः ॥
"वङ्गं धत्तूरमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
शुष्काश्वत्थभवैर्म्मल्लैः सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"वङ्गं खर्परके हत्वा चुल्ल्यां संस्थापयेत् सुधीः ।
द्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये जीरकञ्चैव ततश्चाश्वत्थगुड्वचम् ॥
चिञ्चात्वग्भस्मचूर्णञ्च चूर्णं तत्र विनिःक्षिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं म्रियते नात्र संशयः ।
वङ्गं निखिलमेहघ्नं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
मेदःश्लेष्मामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥"
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) अन्यद्रङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् । * । सीसकम् । देशविशेषे पुं भूम्नि । इति मेदिनी । गे, १२ । (एकवचनान्तोऽपि । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
"अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
स्मृतः ॥")
स तु प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
"वङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥"
इत्युपक्रम्य ।
"प्राच्या मागधशोणाद्याः प्राच्यां जनपदाः
स्मृताः ॥"
इत्युक्तं मत्स्यपुराणवचनम् ।
मतान्तरं यथा,—
"आदित्यानामङ्गवङ्गौ नवद्वीपिनकोशलाः ।

कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवराश्च ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतकूर्म्मचक्रवचनम् ।
तस्य सीमा यथा,—
"रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे ! ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥

वङ्गः, पुं, चन्द्रवंशीयबलिराजपुत्रः । यथा,—
"बलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुह्मपौण्ड्राश्च बालेया अनपानस्तथाङ्गतः ॥"
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ * ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस औरसो बलेः क्षेत्रजश्च । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ४७-५१ ।
"ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्य्यां स्वां तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्च्चसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च
स्मृताः ।
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥")
वार्त्ताकुः । कार्पासः । इति मेदिनी । गे, १२ ॥

वङ्गजं, क्ली, (वङ्गात् धातुविशेषात् जायते इति । जन् + डः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥ वङ्गदेशजाते, त्रि ॥

वङ्गनः, पु, (वङ्गतीति । वगि + ल्युः ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दरत्नावली । वेगुन इति भाषा । (गुणादयोऽस्य वार्त्ताकुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

वङ्गला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः । वङ्गालीति च नामान्तरम् ।

वङ्गशुल्वजं, क्ली, (वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते इति । जन + डः ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

वङ्गसेनः, पुं, वकवृक्षः । यथा,—
"वङ्गसेनस्तमस्तिद्रः शुकनाशो सुनिद्रुमः ।
व्रणजित् कुरणौ ॥" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वकवृक्षः । यथा,—
"रक्तपुष्पो मुनितरुरगस्तिर्वङ्गसेनकः ॥" .
इति रत्नमाला ।
अस्य पुष्पगुणाः ।
"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥"
इति राजवल्लभः ॥

वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोररिः । अस्य वङ्गधातुमारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
"वङ्गालः पञ्चमः मठो मधुरो हर्षकस्तथा ।

देशाख्यो माधवः सिन्धुभैरवः ...
अस्य ध्यानम् ।
"कृपाणिनैशिलकरकारवः ...
माल्यत्रिशूलपरिमण्डित ...
भस्मोज्ज्वलो निविडबद्ध ...
वङ्गाल इत्यभिहितस्तरुणा ...
षाड्वो देववङ्गालो ग्रहांशन्या ...
प्रहर्षे विनियोक्तव्यः ...
इति

वङ्गाली, स्त्री, भैरवरागस्य रागि ...
"भैरवी कौशिकी ...
वङ्गाली चेति रागिण्यो ...
अस्या मूर्त्तिः ।
"मनोज्ञमुक्तागुणभूषिता ...
गुञ्जं दधाना करजौ ...
प्रांशुः कुमारी कमनीय ...
व्यङ्गालिकेयं मुनिनाङ्ग ...
इति
"वङ्गाली औडवा ...
ऋषभहीना च विज्ञेया सर्व्वदा ...
पूर्णा वा मध्यमोपेता कलिनादे ...
इति

वच, ध्यौ वाचि । सन्देशे । इति ... (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ... अयं सेम् (सेट्) इत्येके । ... इति हलायुधः । इति दुर्गादास ...

वच, क सन्देशे । इति कविकल्प ... पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो ... क, वाचयत्यखिलां लिपिं ... इति दुर्गादासः ॥

वच, ल ध्यौ वाचि । इति कविकल्प ... पर०-द्विक०-सेट् ।) ल, वक्ति ... अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोज्या ... रिकाः । इति दुर्गादासः । (...
"वचेरन्यगुणमन्तृभिः प्रयोगे ...
जयतेर्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः ...

वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ... इति मेदिनी । चे, ६ ।

वचः, [स्] क्ली, (उच्यते इति । ... धातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८ ... वाक्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १ । (...
"इति प्रगल्भं पुरुषाधि ...
क्ष्माधिराजस्य वचो नि ...
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्र ...
हातमन्यतरां शिथिलीच ...

वचक्नुः, पुं, (वक्तीति । वच् + ... क्नुगागमश्च ।" उणा० ३ ... अक्नुच् ।) ब्राह्मणः । इति मेदि ...

न, (वक्तीति । वच्+"रज्यर्तिभ्यः
उणा० ३ । ८१ । इत्यक्नुन् ।) यावदूकः ।
दिनी । मे, १२७ ।
क्ती, शारिका । वर्णिः । शब्दभेदः ।
न्दरत्नावली । मेदिन्यां वचक्रा इति
इति च पाठः ।
ते, (उच्यतेऽनेनेति । येनार्थाभिधानकल्पनाकारस्य
म् । वच्+ल्युट् ।) शुण्ठी । इति शब्द-
ा । वाक्यम् । तत्पर्य्यायः ।
सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाणी च शारदा ।
गीश्च गिरा देवी गीर्देवी भारती-
श्वरी ।
दा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमातृका ।
भाषितं चोक्तिर्यादिशो लपितं वचः ।
नीवचनेरेव पर्य्यायः परिकीर्त्तितः ।
ानं यथायोग्यं भेद ऊह्यो मनीषिभिः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
, हितोपदेशे ।
वितेश्वरदारमदर्पविरहयवम् ।
जीवचनं धर्म्यं कस्यापि जीवनम् ।")
त्रिविधम् । यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
ं त्रिविधं प्रोक्तं लौकिकं वैदिकं तथा ।
ानाति शास्त्रज्ञो निर्म्मलज्ञानचक्षुषा ।
मप्रियं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिसुन्दरम् ।
ाप्रभुर्वदति नहि तेषां कदाचन ।
: प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् ।
ाधर्म्मशीलश्च बोधयत्येव बान्धवम् ।
ाणात् सुधातुल्यं सर्व्वकाले सुखावहम् ।
गरं हितकरं वचसां श्रेष्ठमीप्सितम् ।
ं त्रिविधं प्रोक्तं नीतिसारनिरूपितम् ।
ां त्रिपुमध्ये किं वदामि वाक्यमीप्सि-
तम् ।"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः ।
क्तः । सा तु स्यादित्यादिव । यथा ।
केकं वचनं क्रमात् कद्वचसंज्ञं स्यात् ।"इति
मौग्धव्याकरणम् । सवैदिकपर्य्यायः । श्लोकः
ा २ इला ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्व्वी
गीरा ७ गम्भीरा ८ मन्द्रा ९ मन्द्राजनी
ाधी ११ वाची १२ वाणीची १३ वाणः
गविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाळीः
मेना १८ मेळिः १९ सूर्य्या २१ सरस्वती २२
तु २३ स्वाहा २४ वग्नुः २५ उपब्दिः २६
: २७ काकुत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३०
: ३१ शब्दः ३२ स्वनः ३३ ऋक् ३४ होत्रा
गीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ धेना ३९ ग्नाः
विपा ४१ नना ४२ कशा ४३ धिषणा ४४
४५ अक्षरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८
ि ४९ वाक् ५० अनुष्टुप् ५१ धेनुः ५२
गुः ५३ सलिला ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६
रा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ।
त वेदनिघण्टौ । १ । ११ ।

वचनग्राही [न्], त्रि, (वचनं गृह्णातीति ।
ग्रह+णिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ।
वचनीयः, त्रि, (वच्+अनीयर् ।) कथनीयः ।
इति वचधातोः कर्म्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
(निन्दायां, स्त्री । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।
"मदनेन विना कृता रतिः
क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
वचनीयमिदं व्यवस्थितं
रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ।"
"इति वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितम् ।"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)
वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः । वचनीय+
तल् ।) लोकापवादः । यथा,—
"जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ।"
इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ।
(तथा, स्वप्नकटिकनाटके तृतीयाङ्के ।
"कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषाः स्वप्ने च
यद्वर्द्धते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्य्यं न शौर्य्यं
हि तत् ।
स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न
सेवाञ्जलि-
र्मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्वं कृतो
द्रौणिना ।")
वचनेस्थितः, त्रि, (वचने तिष्ठति असौ । स्था+
"गत्यर्थेति ।" ३।४।७२ । इति क्तः । "तत्पुरुषे
कृति बहुलम् ।"६।३।१४। इति सप्तम्या अलुक् ।)
वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्य्यायः ।
विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रवः । इत्यमरः ।
३ । १ । २४ । वश्यः ५ प्रणेयः ६ । इति केचि-
दिति भरतः ।
वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-
रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावल्यौ । तत्पर्य्यायः ।
उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ।
वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अव+चर+
अच् । अल्लोपः ।) कुक्कुटः । शठः । इति मेदिनी ।
वचक्नुः, पुं, ब्रह्मा । यथा,—
"पुंसि मन्नुः स्मृपणुश्च वचक्नुर्वासुतक्षया ।
भरण्युश्च शरण्युः स्याद्दसिते स्वयितर्ययपि ।"
इति शब्दमाला ।
वचसाम्पतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) वृह-
स्पतिः । यथा,—
"जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसाम्पतीज्यौ ।"
इति दीपिका ।
वचस्करः, त्रि, (करोतीति । कृ+अच् । वचसः
करः ।) वचने स्थितः । इति केचित् ।
वचा, स्त्री, (वाचयतीति । वच्+णिच्+अच् ।
निपातनात् ह्रस्वः । यद्वा, अन्तर्भावितण्यर्थात्
वचः अच् ।) ओषधिविशेषः । वच् इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । उग्रगन्धा २ षड्ग्रन्था ३ गोलोमी ४
शतपर्व्विका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ।

क्षीरा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९
उग्रा १० रक्षोघ्नी ११ । इति रत्नमाला ।
वचा १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ।
भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतितीक्ष्णत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामग्रन्थिशोफवात-
ज्वरातिसारसादभूतनाशित्वम् । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ।
वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ।
अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत् ।"
अथ खुरासानी वचा ।
"पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।
हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः ।"
अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन
इति नामान्तरम् ।
"सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् ।
सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी ।"
अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा
इति नाम ।
"स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता ।"
अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या
गुणाः ।
"द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ।
वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् ।
व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी ।"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"वचायुग्मा वातकफघ्न्यग्नि स्मृतिवर्द्धिनी ।"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"अङ्क्रिवां पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता ।
वचा कुर्य्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ।
चन्द्रसूर्य्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षणं कुर्य्यान्महाप्रज्ञान्वितं नरम् ।"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ।
वचोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+अच् ।
वचसां ग्रहः ।) कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ।
वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ।
वज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे
इति प्राञ्चः । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना
संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति मार्ग-
णानां काण्डकारः । इति रमानाथः । मार्गण-
संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ।
वज्रं, पुं, क्ली, (वजतीति । वज गतौ+"ऋज्रे-
न्द्राग्रवज्रविप्रेति ।"उणा० २ । २८ । इति रन्-
प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रास्त्रविशेषः । बाज्
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ह्रादिनी २ कुलिशम् ३

हिंस्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
व्याधिः । मृत्युः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

वधकर्म्म, क्ली, (वधः एव कर्म्म ।) प्राणवियोगजनकव्यापारः । तद्वैदिकपर्य्यायः । दभ्नोति १ श्नथति २ क्षरति ३ धूर्व्वति ४ हयति ५ क्वथति ६ हन्ति ७ क्रमति ८ श्वथिति ९ क्षभते १० अर्द्दयति ११ मृणाति १२ स्नेहयति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६ नियुयुत् १७ अवतिरति १८ वियातः १९ आणिरत् २० तडित् २१ आखण्डलः २२ हृयाति २३ रम्भाति २४ प्रथाति २५ धम्याति २६ क्षमिलछि २७ तालुछि २८ निमोहते २९ निबर्हयति ३० मिनाति ३१ मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्वधकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ । २ । १९ ।

वधत्रं, क्ली, (वध्यतेऽनेन इति । वध+"अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणा० ३।१०५। इति अत्रन् ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ।

वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।) प्राणिवधस्थानम् । मशान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आघातः १ । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रघातः २ वधस्थानम् ३ । इति शब्दरत्नावली । आघातनम् ४ । इति हारावली ।

वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १९६ ।

वधाङ्गकं, क्ली, (वधः वधार्थं एवाङ्गं यस्य । ततः कप् ।) कारावेश्म । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वधार्ह, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह+अच् ।) वध्यः । वधयोग्यः । यथा, हारीतः ।
"वधार्हः सुवर्णस्तेयं दर्शं दाप्यस्तु पूरुषः ।
अङ्गच्छेदार्हवस्तूर्ध्वं अर्द्धदण्डार्हकम् ॥"
[illegible] । इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

वधी, [न्] त्रि, (प्राणवियोगजनकव्यापारो वधः स विद्यतेऽस्य [illegible] । वध+इनिः ।) वधकर्त्ता । प्राणवियोगजनकव्यापारो वधः [illegible] कर्त्तृत्वं [illegible] । तत्र वधविधं [illegible] कर्त्ता [illegible] । [illegible] कर्त्ता । १ । [illegible] प्रयोजकः । २ । [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] । [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] । ५ । [illegible] । ६ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्त्तृप्रवृत्तिद्वारेण वधकारणत्वम् । अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढतरप्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुग्राहकस्य पलायनादिसम्भवेन हननीयस्थैर्य्यं कुर्व्वतः प्रहारस्वरूपोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो हन्तुर्मन्यूत्पादनद्वारेणेति । प्रयोजकादीनां चतुर्णां व्यवहितहननकारणानामवान्तरभेदाद्भेदः । अतः षड्विधं वधित्वम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद्युक्तः । तत्पर्य्यायः । सन्नद्धः २ आततायी ३ । इत्यमरः ॥ आततायिवधापवादमाह बृहस्पतिः ।
"आततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किल्बिषं क्वचित् ।
विनाध्यायिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥"
कात्यायनः ।
"आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥"
जिघांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
"उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥"
भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुरपि ।
"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥"
एवकारो नियमार्थः । तथा ।
"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥"
यस्माद्धन्तुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः ।
आततायिनमाह वशिष्ठः ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥"
विष्णुकात्यायनौ ।
"उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरं तथा ।
आथर्व्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु ॥
भार्य्यातिक्रमिणञ्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्म्मार्थहारकान् ॥"
त्रिविधमाह कात्यायनः ।
"अनात्तायिनमुर्व्वी यत्नपराधे प्रवर्त्तते ।
प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिना ॥"
अनाततायिनोऽभयहनः । तेन पूर्व्वकृतापराधस्य मारणेऽनन्तरं नाततायिना । एतेन तत्प्रवृत्तिवधे दोष एव । ननु आततायिनोऽपि मोक्षवध्योऽर्थवने दोषमाह सुमन्तुः ।
"आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ।" तथा भविष्ये ।
"नाततायिवधेऽपि गां न हन्यात् ब्राह्मणम् ।"
अतः पूर्व्वापरविरोधः । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
"आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥"

स्वस्थपदेन जातिकुलश्रौच्यते । [illegible]
तपोविद्याजातिकुलैरवकृष्टो [illegible]
तदन्यो वध्य एव । भगवद्गीतायाम् ॥
यथा,—
"पापमेवाश्रयेदस्मान् [illegible]
[illegible]
एतान् [illegible]
एवम्भूताततायिनश्चाहनने [illegible]
स्मृतिः ।
"आततायिनमुत्कृष्टं [illegible]
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं [illegible]
यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं [illegible]
गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः [illegible]
उत्कर्षसम्भवादेनं बहुश्रुतादि ।
उत्तमवर्णो न वध्यः [illegible]
सुमन्तुवचनम् । गौरतमतायिवध [illegible]
[illegible]
हस्त्यश्वानां [illegible]
[illegible]
इति कात्यायनवचनं [illegible]
यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
"उद्यतानान्तु पापानां हन्तॄणां ।
निष्टतास्तु यदारम्भाद्ग्रहणं ॥
इति [illegible]

वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध+यत् ।) तत्पर्य्यायः । शीर्षच्छेद्यः २ । [illegible]
"किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्या [illegible]
हीनवर्णोपयुक्ता या अवध्या [illegible]
इति [illegible]
अवध्या यथा,—
"गोब्राह्मणं वृद्धमथापि [illegible]
बालं स्वबन्धुं ललनां [illegible]
कृतापराधानपि नैव वध्या-
नाचार्य्ययुक्ता गुरवश्च [illegible]"
इति वामनपुराणे ।

वध्यपालः, पुं, (वध्यं वध्यनस्थानं [illegible] पालयतीति । वध्य+पाल+अण् ।) [illegible]
रक्षकः । यथा,—
"साध्वीविक्रयकृद्वध्यपालः [illegible]
तमलोहे तु पच्यन्ते यत्र भक्ष्यं [illegible]"
इति विष्णुपुराणे । २ । [illegible]

वन, सम्भक्तिशब्दयोः । [illegible]
(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible]
सेवनम् । इति दुर्गादासः ।
वन, उ म याचने । इति कविकल्पद्रुमः ।
पर०-सक०-सेट् । उदित्वात् क्त्वा
वनित्वा वत्वा । म, [illegible]
अस्य णौ अवनन्ते [illegible]
कृत्वात् वोपधाया [illegible]
वनयति । आदिनिर्देशात् [illegible]
क्रियामात्र इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ।

तिश्रद्धाघातशन्दोपतापेषु । इति
नः ॥ (चुरा०-पचे भ्वा०-पर०-सक०-
ट् ।) कि, वानयति वनति । श्रयं
न्यते । इति दुर्गादासः ॥
याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
दिक०-सेट् । उदित्त्वात् क्वावेट् ।) इ ङ,
उ, वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥
सी, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यद्वा,
सेव्यते इति । "पुंसि संज्ञायां घः
।" ३।३।११८ । इति घः ।) बहुरूप-
।" ३।३।११८ । इति घः ।
यानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ ।
स्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नां वापि सम्भेदे सङ्ग्रहणमाप्नुयात् ॥"
यान्तु यथा, साहित्यदर्पणे व्याधिव्यञ्जना-
म् ।
"कालो मधुः कुपित एव च पुष्पधन्वा
— न्ति रतिखेदहराः समीराः ।
मपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु
कथय किं करणीयमद्य ॥")
अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४
काननम् ६ । इत्यमरभरतौ ॥
द्रवः ४ अटविः ८ भीरुकम् १०
गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-
पन् १३ समनम् १४ प्रान्तरम् १५
६ ॥ इति जटाधरः ॥ कान्तारम् १७ ।
जनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकल्पवनं

—

राभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी गृयाम् ।
सप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
ते तुलसीं दृष्ट्वा सर्वदानफलं लभेत् ॥
तो यूथिका कुन्दं माधवी केतकी तथा ।
म्बरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥
पराजिता च सुभद्रा तथासद्यानशोभितम् ।
च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥"
न ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
पुरायां द्वादश वनानि यथा,—
रम्यं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् ।
दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
नं तालवनञ्चैव द्वितीयं वनमुत्तमम् ।
त्र स्नात्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥
तीयं कुमुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा ।
त्र गत्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥
कादश्यां कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि या ।
त्र स्नातो नरो देवि रुद्रलोके महीयते ॥
र्थं काम्यकवनं वनानां वनमुत्तमम् ।
त्र गत्वा नरो देवि मम लोके महीयते ॥
मलस्य च कुण्डे तु सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ।
स्तु प्रमुच्येत् प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
पमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम् ।
त्र गत्वा नरो देवि वह्निस्थानं स गच्छति ॥
मुनायाः परे पारे देवानामपि दुर्लभम् ।
स्ति भद्रवनं नाम षष्ठं वनमनुत्तमम् ॥

तत्र गत्वा तु वसुधे मद्भक्तो मत्परायणः ।
तद्वनस्य प्रभावेण नागलोकं स गच्छति ॥
सप्तमन्तु वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् ।
तत्र गत्वा नरो भद्रे मम लोकं स गच्छति ॥
महावनं चाष्टमन्तु सदैव तु मम प्रियम् ।
तस्मिन् स्नात्वा तु मनुजो इन्द्रलोके मही-
यते ॥
लोहजं धवलं नाम लोहजङ्घेन रक्षितम् ।
नवमन्तु वनं देवि महापातकनाशनम् ॥
वनं बिल्ववनं नाम दशमं देवपूजितम् ।
तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोके महीयते ॥
एकादशन्तु भाण्डीरं योगिनां प्रियमुत्तमम् ।
तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति ।
भाण्डीरं समनुप्राप्य वनानां वनमुत्तमम् ॥
वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दया परिरक्षितम् ।
मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥
वृन्दावनन्तु गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुन्धरे ।
न ते यमपुरं यान्ति वैकुण्ठं प्राप्नुवन्ति नराः ॥"
इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं
यथा,—
"यदेवं कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखावहम् ।
तत् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येषूपरेषु च ॥
अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोपराणि च ।
सैन्धवं दण्डकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥
उपलावृतमारण्यं जम्बूमार्गोऽथ पुष्करम् ।
हिमवाससतोऽरण्य उत्तमः परिकीर्त्तितः ॥
नवस्वेतेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकातिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥"
ब्रह्मलोकातिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥"
अरण्योपरप्रशंसा ॥ * ॥
इति देवीपुराणे अरण्योपरप्रशंसा ॥ * ॥
अरण्ये वर्णनीयानि यथा,—
"अरण्येऽहिवराहेभवृषसिंहादयो द्रुमाः ।
शुककाककपोताद्या भिल्लभल्लदवादयः ॥"
उद्याने वर्णनीयानि यथा,—
"उद्याने सरितः सर्व्वफलपुष्पलताद्रुमाः ।
पिकालिकेकिहंसाद्याः क्रीडावाप्यध्वग-
स्थितिः ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
(प्रस्रावार्थशिम्बस्य हस्तामलकस्य शिम्बा-
श्रामुमाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्रायश्चित्त-
मवधूतप्रकरणे ।
"सरन्ध्रे निर्झरे देशे यत्र वासं करोति यः ।
आश्रमाश्रमविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥")
वनं, क्ली, (वन्यते सेव्यते इति । वन् + "पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । घः ।
इति निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।)
जलम् । (यथा, रघुः । ८ । ९२ ।
"समदाय्यमन्तर्गलदेवनमनं
वनतेव मनुमित्रदये शिरः ॥")
निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १८ ॥
(वनमः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १४ । ८ ।

"अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन
उन्नयध्वम् ॥"
"वने संभजनीये वने उदके निपूतमाप्यायनेन
शोधितं सोममुन्नयध्वमूर्द्ध्वं नयत । यद्वा वने
शोधितं सोममुन्नयध्वमूर्द्ध्वं नयत । यद्वा वने
शोधितं दशापवित्रेण शोधितं
तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं
सोमं वने चमसे उन्नयध्वम् ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥) प्रस्रवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(रश्मिः । इति निघण्टुः । १।५।८ ॥ "वन षण
सम्भक्तौ भ्वादिः परस्मै पदी । पुंसि संज्ञायां
घः । वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय ।
अथवा वनतिर्हिंसार्थः । वन्यते हिंस्यतेऽनेन
तमः । यद्वा, वनु याचने तनादिरात्मने भाषा ।
वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय । यद्वा, वनशब्दे
भ्वादिः परस्मैपदी वन्यते शब्द्यते स्तूयते
स्तोतृभिः ।" इति तत्र देवराजयज्वा ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । २४ । ७ ।
"अबुध्ने राजा वरुणो वनस्य ॥")
वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली ।) काष्ठ-
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याः
काष्ठकदलीशब्दे ज्ञातव्या ॥)
वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः ।) वनशूरणः ।
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी ।) वनो-
द्भवकार्पासः । तत्पर्य्यायः । त्रिपर्णी २ भार-
द्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । इति रत्नमाला ॥
वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज-
बदरी । तत्पर्य्यायः । कर्कन्धिका २ फल-
कर्कन्धू ३ । इति कोषान्तरम् ॥
वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।)
व्याधः । इति केचित् ॥ (वनं जलं गोचरो
निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग-
वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३ । १८ । ३ ॥ त्रि,
जलचरः । यथा, भागवते । ३ । १८ । २ ।
"सुप्रमत्तमसृजा सरणोऽदग्रश्रिया
जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥"
काननविहारी । यथा, मनुः । ८ । २५९ ।
"ग्रामक्षेत्रान्तभावे तु सीमानां सीम्नि साक्षि-
णाम् ।
ग्रामक्षेत्रान्तभावे तु सीमानां सीम्नि साक्षि-
णाम् ॥"
इमानप्युपसर्पेत पुरुषान् वनगोचरान् ॥"
वनगौः, स्त्री, (वनस्य गौः ।) गवयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वनचन्दनं, क्ली, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुरु ।
देवदारु । इति विश्वः ॥
वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ज्योत्स्ने
मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनचम्पकः, पुं, (वनजातश्चम्पकः । शाक-
वत् समासः ।) वनजचम्पकपुष्पवृक्षः ।
पर्य्यायः । वनदीपः २ देवाङ्गः ३ शुद्ध-
कण्ड गुहाः । कटुलम् । उग्रगन्धम् ।
कांचिलम् । पारदम् ।
दीपकमम् । पद: ..
निर्घण्टः ॥

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः।) अरण्यच्छागः। तत्पर्य्यायः। एडकः २ भिरुवाटकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वने छाग इव।) शूकरः। इति शब्दमाला॥

वनजं, क्ली, (वने जले जायते इति। जन+डः।) अम्बुजम्। इति मेदिनी। जे, २८॥ (यथा, रघुः। ५। ७३।

"दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष! वनायुदेश्याः।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः॥"

अरण्यजाते वनोद्भवे च त्रि। यथा, रामायणे। २। ११। ७।
"हार्द्दानि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः॥")

वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति। जन+डः।) मुस्तकः। इति मेदिनी। जे, २८॥ हस्ती। इति हेमः। वनशूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुम्बुरुवृक्षः। तत्पर्य्यायो यथा,— "तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति। जन+डः। टाप्।) मुद्गपर्णी। इति मेदिनी। जे, २८। अरण्यकार्पासी। वनोपोदकी। अश्वगन्धा। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः।) वनोद्भवजीरकः। तत्पर्य्यायः। वृहत्पाली २ क्षुद्रपत्रः ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। शीतत्वम्। व्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

वनतिक्तः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिक्तः।) हरीतकी। इति शब्दमाला॥

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिक्ता।) [illegible]। इति रत्नमाला॥

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता+कन्। टापि अत इत्वम्।) पाठा। इत्यमरः। २। ४। ८४॥ (पुंस्त्वेऽस्याः पाठाशब्दे ज्ञेयम्॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। इति शब्दमाला॥ वनदातरि, त्रि॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः।) अरण्यदमनः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव।) चम्पकः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनधेनुः, स्त्री, (वनस्य धेनुरिव।) गवयी। इति राजनिर्घण्टः॥

वनपांशुलः, पुं, (वनेऽपि विचरः पांशुलो यस्य।) [illegible]। इति त्रिकाण्डशेषः। अरण्य[illegible]॥

वनपुष्पः?, पुं, (वने [illegible]।) [illegible]। इति शब्दरत्नावली॥

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली।) वनोद्भवपिप्पली। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रपिप्पली २ सूक्ष्मपिप्पली ३ वनकणा ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। सा आमा गुणाढ्या। शुष्का स्वल्पगुणा। इति राजनिर्घण्टः॥

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः। टाप्।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥ (शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको बीजपूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनप्रियं, क्ली, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम्।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य।) कोकिलः। इत्यमरः। २। ५। १९॥ (यथा,—

"अयि वनप्रिय विस्मृत एव किं
वकिभुजो विषमो भवताधुना।
यदनयैव कुहूरिति विद्यया
न मतसद्धरणौ धरणौ तव॥"

इत्युद्भटः॥) अरण्यप्रियमात्रे, त्रि॥

वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो बीजपूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनबीजकः, पुं, (वनबीज+स्वार्थे कन्।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो बीजपूरकः।) अरण्यजातबीजपूरः। तत्पर्य्यायः। वनजः २ वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अम्लका ५ गन्धाम्ला ६ वनोद्भवा ७ देवदूती ८ सीता ९ देवदासी १० दैतेरा? ११ मातुलुङ्गिका १२ यमनी? १३ महाफला १४। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। वातामदोष[illegible]नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

वनमर्दिका?, स्त्री, (वने मर्द्दं यस्याः। ततः टापि अत इत्वम्।) भद्रकणा?। इति केचित्॥

वनभुक्, [ज्] पुं, (वनं भुङ्क्ते इति। वन+भुज्+क्विप्।) [illegible]। इति शब्दचन्द्रिका॥

वनमक्षिका, स्त्री, (वनस्य मक्षिका।) दंशः। इत्यमरः। २। ५। २७॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली।) वनोद्भवमल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला। मध्यपदलोपिसमासः।) श्रीकृष्णस्य माला। तल्लक्षणं यथा,—

"आजानुलम्बिनी माला सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला।
मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता॥"

इति शब्दमाला॥ (वनपुष्पस्रक्। यथा, रघुः। ९। ५१।

"ग्रथितमौलिरसौ वनमालया
तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः॥")

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाला अस्त्यस्या इति। इनिः। ङीप्।) द्वारकापुरी। इति त्रिकाण्डशेषः। वाराही। इति राजनिर्घण्टः॥

वनमाली, [न्] पुं, (वनमाला [illegible] इनिः।) श्रीकृष्णः। इत्यमरः। १। १। (नारायणः। यथा, पद्मपुराणे। [illegible]

"कमलयामलया वनमालिनं
गिरिजया गिरिशञ्च [illegible]
सुविहिता परितोषयतो [illegible]
चतुरता [illegible]॥")

वनमुक्, [च्] पुं, (वनं जलं मुञ्चति। क्विप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। वर्षिणि, त्रि। इति रघुः। ८। १। [illegible]

वनमुद्गः, पुं, (वनोद्भवो मुद्गः।) [illegible]मरः। २। ९। १७। तत्पर्य्यायः। निगूढकः २ कुलीनकः ३ [illegible] चन्द्रः। ४। २३८। अस्य [illegible] मकुष्टकशब्दयोर्द्रष्टव्यौ॥ [illegible] त्रिपुटकहरेणुखण्डकोपभृतयो मेदः।

वनमुद्गा, स्त्री, (वनमुद्ग+टाप्।) [illegible] इति राजनिर्घण्टः॥

वनमुच्, पुं, मेघः। वनं जलं [illegible] वनं मुञ्चति इति वा [illegible]

वनमूर्द्धजा, स्त्री, (वनस्य मूर्द्धि जायते इति। जन+डः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा।) [illegible] इति राजनिर्घण्टः॥

वनरः, पुं, (वानरः। पृषोदरात्[illegible]) वानरः। इति भरतद्विरूपकोषः।

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा। [illegible] सखिभ्यश्च।" ५। ४। ९१। [illegible]) सिंहः। इति शब्दमाला॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः।) कदली। इति राजनिर्घण्टः॥

वनवर्व्वरः, पुं, (वनोद्भवो वर्व्वरः।) [illegible] इति राजनिर्घण्टः॥

वनवर्व्वरिका, स्त्री, (वनजाता [illegible]) अरण्यजवर्व्वरी। वनतुलसी इति [illegible] पर्य्यायः। सुगन्धिः २ सुरवल्ली ३ [illegible] ४ विषघ्नः ५ सुमुखः ६ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] गुणाः। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। [illegible] वाभिभूतघ्नत्वम्। [illegible] राजनिर्घण्टः॥

वनवल्लरी, स्त्री, (वनोद्भवा वल्लरी।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वह्निः।) दवः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७६। कथासरित्सागरे। ३६। १११।

"[illegible]
[illegible]"

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति [illegible]) गन्धोतुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

[न्] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । -णिनिः ।) कृष्णभनामौषधम् । मुष्कक-वाराहीकन्दः । शाल्मलीकन्दः । नील-कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-वस्+णिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, त्रि ॥ , मनुः । ६ । २७ ।
ध्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
धेषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥")
ती, स्त्री, (वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी ।) । इति राजनिर्घण्टः ॥
, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति न्द्रः । ४ । २४२ ॥
, स्त्री, (वनस्य शूकरीव रोमशत्वात् मांस-व ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्य शूकरी ।) आरण्यवराही च ॥
:, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवोलः । ोल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २ ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६ रणः ७ वनकन्दुकः ८ । अस्य गुणाः । म् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिगुल्म-दिदीपसमीरोदकनाशित्वञ्च । इति राज-टः ॥
टः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकाढ्यत्व-।) गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ९९ ॥ ः पर्य्यायो यथा,—
तुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-कण्टकः ।
टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
या सदंष्ट्रा च तथा स्वादिक्षुगन्धिका ।"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
टकः, पुं, (वनशृङ्गाट+स्वार्थे कन् ।) ुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नं, क्ली, (वनं जलं शोभयतीति । शुभ+ [+ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ य शोभाकारिणि, त्रि ॥
[न्] पुं, (वनस्य वने वा श्वा कुक्कुरः ।) मार्जारः । वधकः । व्याघ्रः । इति मेदिनी । ०७ ॥
टः, पुं, (वने षट्टो बाहुल्यं यस्य ।) रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रः, पुं, (वनानां समरः ।) अरण्य-[illegible]िः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः । २ । १ । वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible]
ोहिनी, स्त्री, (वनस्य वनोत्थिता सौहृदीव [illegible]) वनशाखोटी । इति शब्द-[illegible]
, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था+कः ।) मृगः । [illegible] शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः । । १९० ।
[illegible]
[illegible]")

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
"प्रवृत्तचक्रो नृपतिर्वनस्थान्
गजान् गजैः स्वैरिव वीर्य्यदीप्तान् ॥")
वनस्था, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था+कः । टाप् ।) अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनस्पतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् ।) विना पुष्पं फलिद्रुमः । (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
"अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥")
वृक्षमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ९६ ।
"कथं नु शाखाभिरिमैर्न्निविष्टमवे वनस्पतौ ॥")
श्योनाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥"
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
घृतपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २० । २१ । "आत्मा मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठ-सुताः ॥" वटवृक्षः ॥ तत्पर्यायो यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पतिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अर-ण्यहरिद्रा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलिका ३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनहासकः, पुं, (वनहास+स्वार्थे कन् ।) काश-तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वनाखुः, पुं, (वनस्याखुः ।) शशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाखुकः, पुं, मुद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-र्य्यायः । इडिक्कः २ गिरिशालकः ३ वन-[illegible] ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
वनाटुः, पुं, वर्त्तिका । नीलमक्षिका । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
वनाश्रमः, पुं, (वनस्य आश्रम आश्रय इव ।) [illegible] । इति शब्दमाला ॥
वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिरस्य [illegible] [illegible] ज्ञेयः ॥)
वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा —
"[illegible]"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
"आजानेयैः सैन्धवैः पार्व्वतीयै-
र्नदीजकाम्बोजवनायुवाह्लिकैः ॥"
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥")
वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन+ डः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूपा-न्तरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनार्च्चकः, पुं, (वनस्य अर्च्चक इव । नियतपुष्प-चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पजीवी । माला-कारः । इति घटाधरः ॥
वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-र्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्याय-गुणौ ऐन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूषयतीति । अल+ ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) हस्तिशुण्डी । यथा,—
"वनवल्लारिश्चकारी हस्तिशुण्डी वनालिका ।"
इति हारावली । ९५ ॥
वनाश्रमः, पुं, (वनमेव आश्रमो यस्य ।) द्रोण-काकः । इति घटाधरः ॥ (अरण्यवासिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ४३ ।
"सौदित्यवसितो लोकरायि भूप ! वना-श्रमे ॥")
वनाहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनिः, पुं, अग्निः । शनि कपि पचि कमि दमि [illegible] ध्वनि यन्त्रि वलिम्यश्च । इत्यनेन प्रत-ययेन इः । पुमान्तुत्व-द्वयन्तयोः नियमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । ४ । १३८ ॥
वनितः, त्रि, (वन+क्तः ।) याचितः । सेवितः । इति मेदिनी । ते, १९८ ॥
वनिता, स्त्री, (वन+क्त । टाप् ।) जातरागस्त्री । स्त्रीमात्रम् । इति मेदिनी । ते, १९८ ॥ (यथा, रघुः । ९ । १९ ।
"वहिरपि विलसन्त्यः [illegible]
नार्कमार्गं वनिता ददार्न्यः ।
[illegible]
[illegible] ॥")
वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, शाकुन्तले । ५ ।
"[illegible] ॥")
वनी, [न्] पुं, (वनं आश्रयत्वेनास्त्यस्येति । वन+ इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
"[illegible] ॥" इति [illegible] ॥
वनीपकः, त्रि, [illegible]
वनीयकः, त्रि, [illegible] ॥

वनेशुना, स्त्री, (वने शुना । अलुक्समासः ।) करञ्जः । इति रत्नमाला ॥

वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" इति टः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) अरण्यचारी । यथा,—

"वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥"
इति कुमारसम्भवे १ सर्गः ॥

वनेज्यः, पुं, (वने इज्यः पूज्यः ।) वङ्करसालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेमर्क्कः, पुं, (वने मर्क्क इव ।) अश्मगन्धः । इति रत्नमाला ॥

वनोद्भवा, स्त्री, (वने उद्भवो यस्याः ।) वनकार्पासी । इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [स्] पुं, (वनमेव ओको गृहं यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ८ । ४१ ।
"यस्मिन् रहः [illegible] वनौ-
कसः ।
[illegible]")

वन्दथा, स्त्री, वन्दा । यथा,—
"वन्दाका [illegible] वन्दा च वन्दकेथ्यते ॥"
इति भरतधृतबन्धुः ॥

वन्दनः, पुं, (वन्दते स्तौति वन्द्यते स्तूयते इति वा । वन्द + "[illegible]" इत्यत्र वन्दीति पाठोऽपि बहुलवचनः [illegible] ।) स्तोता । स्तवः । वन्दनोऽपि [illegible] । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वन्दनं, क्ली, (वन्द्यतेऽनेनेति । वन्द + करणे ल्युट् ।) वरणम् । इति शब्दचन्द्रिका । (वन्द + भावे ल्युट् ।) प्रणामः । स तु षोडशप्रणामकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । यथा, पाद्मोत्तरखण्डे शिवपार्व्वतीसंवादे ।

"आदौ तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः ।
धारणञ्चोर्द्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्च्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नाम्नां स्मरणं तथा ।
कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ।
तदीयानाञ्च सेवा च द्वादशीव्रतनिष्ठता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये ॥"
इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ।

[illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible] वन्दन नरः ॥"
[illegible] । १० ।

अथ वन्दनम् ।
"[illegible]
पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्निति ॥"

तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।
"स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ॥"

अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।
"यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिम् ।
शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युमहार्णवात् ।"

क्रियासारे ।
"दोर्भ्यां पद्भ्याञ्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।
मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥
जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥"
इति ॥

"गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्य्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।
अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् शक्तश्चेदधिकाधिकान् ॥"

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
"सकृद्वा प्रणमेत् कृष्णं सकृदेव च ।
द्विचतुर्विंशदथवा चतुर्विंशत्तदर्द्धकम् ।
नमेत्तदर्द्धमथवा तदर्द्धं सर्व्वथा नमेत् ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"देवार्च्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्नानादिना न कर्त्तव्या दृष्टार्च्चा द्विजसत्तमाः ।
देवार्च्चादृष्टपूतं हि शुचि सर्व्वं प्रकीर्त्तितम् ॥"

अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।
"नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्व्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥"

स्कान्दे ।
"दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।
रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गे मन्वन्तरशतं नरः ॥"

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥"

तत्रैव शिवोमासंवादे ।
"भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै भुवि ।
प्रणमेत् यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"

तत्रैवान्यत्र ।
"तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्व्वतः शार्ङ्गधन्विने ।
शतजन्मार्ज्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
वैकुण्ठनाथस्य कृता देहि भवन्ति ये ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"[illegible] यथार्थं समाप्य तथा महेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्व्वपापप्रणाशिनी ।
जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥"

ब्रह्मपुराणे ।
"[illegible] देवं दैत्यासुरदारणम् ।
हि मर्त्त्या यदि नित्यं नहि नमन्ति ते यमम् ।

ये जना जगतां नाथं नित्यं [illegible]
नमन्ति नहि ते [illegible]

नारदीये ।
"एकोऽपि कृष्णस्य [illegible]
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥"

भक्तिसुधोदये ।
[illegible]
पातितं पातकं [illegible]
अपि पापं दुराचारं [illegible]
नेक्षन्ते किङ्करा याम्या [illegible]

श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य ।
"हरिममरगणार्च्चिताङ्घ्रि-
प्रणमति यः [illegible]
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज [illegible]

ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"शरणागतरक्षणोद्यतं
हरिमीशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवाम्बुधौ सदा
पतितानुद्धरति स्म सादरम् ॥"

अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।
"अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरै-
रलब्धपूर्व्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥"

अतएव नारायणव्यूहस्तवे ।
"अहो भाग्यमहो [illegible]

येषां हरिपदाब्जाग्रे शिरो [illegible]

किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
"तस्य वै नरसिंहस्य [illegible]
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति [illegible]

भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।
"विष्णोर्देवजगद्धातुर्जनार्द्दनजगत्पतेः
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति तेषामपि [illegible]

अथ प्रणामनियमाः । तत्रादौ वाराहे [illegible] शास्त्रावाक्ये ।
"सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्म्म-
शवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि
क्रिय यादि । वैशाखमाहात्म्ये
संवादे ।
"प्रपन्नो भगवद्दास
अशक्त्या नमस्कारादि [illegible]

अथ नमस्कारनिषिद्धानि । विष्णु-
"जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुण्यं [illegible]
सर्व्वं तन्निष्फलं याति [illegible]

वाराहे ।
"वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत्
[illegible]

...वाम्यत्र।
...दिशि पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे।
...जपहोमनमस्कारान् न कुर्य्यात् देवतालये॥"
...पि च।
...ष्टद्वमौ निपतितो न भक्तः प्रणमेद्गुरुः।
...उत्थायोत्थाय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम्॥
...: प्रदक्षिणां कुर्य्यात् भक्त्या भगवतो हरेः।
...मानि कीर्त्तयन् भक्तो नाम गायन् वन्द-
नाम्॥"
इति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः॥ ...॥
...नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम्॥
...विशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ५१। २।
"...जामन् यदपि वन्दनं भुवत्॥"
...। स्तोत्रविशेषः। इति ऋग्भाष्ये
...। ७। ६१। ५।)
...माला, स्त्री, (वन्दनार्थं माला यत्र सा।)
...रणम्। इति हलायुधः। २। १९८॥
...वन्दनार्था माला इति कर्म्मधारये।) इत्या-
...पत्रनिर्म्मितमाला। यथा,
...

[illegible]

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्म्मणि अनीयर्। टाप्।) गोरोचना। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विवृतिरस्या गोरोचनाशब्दे विज्ञेया॥)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते आश्रयत्वमिति। वदि + अच्। टाप्।) वृक्षोपरिवृक्षः। बाँदा इति भाषा। इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। वृक्षादनी २ वृक्षरुहा ३ जीवन्तिका ४। वृक्षरुहा ४ वन्दाका ५ शेखरी ६ सिंहा ७ वन्दका ८। इति भरतधृतचन्द्रः॥ वन्दकः ९ गोलहस्ती १० इति रत्नमाला॥ वन्दाकी ११ परवालिका १२ इति शब्दरत्नावली॥ ... १३ ... १४ वन्दा १५ परपुष्टा १६ परान्दया १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ लताविशेषः। भिक्षुकी। इति मेदिनी। टे, १०॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः॥

वन्दाकः, पुं, वृक्षोपरिवृक्षः। बाँदा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। पादपरुहा २ शिखरी ३ तरुरोहिणी ४ वृक्षादनी ५ वृक्षरुहा ६ कामवृक्षः ७ शेखरी ८ देवकन्या ९ तरुरुहा १० तरुस्था ११ तरुमादनी १२ दासिनी १३ तरुभुक् १४ श्यामा १५ ... १६। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। ... । कफपित्तास्रवातहरत्वम्। ... । रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"वन्दाकः कफहृत्तिक्तः ...
... "

इति भावप्रकाशः॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा। इति भरतधृतचन्द्रः॥

वन्दाकी, स्त्री, वन्दा। इति शब्दरत्नावली॥

[illegible]

व(ब)न्दिग्राहः, पुं, (वन्दिमिव स्वर्णं गृह्णातीति। ग्रह + णः।) भव्यादुपदेशागारभेदकः। (डाकात इति भाषा॥) यथा,—

"वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः।
प्रसह्यघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्॥
वन्दिग्राहादीन् प्रसह्याघातिनश्च नरान्
शूलमारोपयेत्। अत्र च वधप्रकारविशेषो-
पदेशः।

"भव्यागारानुपागारदेवतागारभेदकान्।
हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्॥"

इति मनुस्मरणात्। इति मिताक्षरादण्डप्रकार-
काले द्रष्टव्यम्॥

व(ब)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
हारकः। ...) वन्दिग्राहः।
तत्पर्य्यायः। ... इति हारावली।
...

[illegible]

उमेयमीमधुमदः सेवो पुरस्कृत्य दिवं ययुः।"
"सुरवन्दिनो देवभक्ताः।" इति तट्टीकायां क्षीरस्वामी।)

व(ब)न्दीकारः, पुं, (बन्दीं यत् बलात् करोतीति। कृ+"कर्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) बन्दिग्राहः। बाकाइत इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मालकः १ प्रमहचौरः २ विलाभः ३। इति त्रिकाण्डशेषः।

वन्दा, स्त्री, (वन्दते स्तुयते इति। वदि+अच्।) वन्दा। इति शब्दचन्द्रिका। गोरोचना। इति भावप्रकाशः। (वन्दनीये, त्रि। यथा, माहिष्मत्यां १ परिच्छेदे।
"भाग्नी: यरस्वती वन्दा कर्ष लता लपी
कुरु।"
यथा च भागवते। ४। १९। २६।
"भाविष्य चहनो वन्दं तदिम्बोः परमं
पदम्।")

वन्दि, स्त्री, (वन्दते स्तुते इति। वदि स्तुतौ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११। इति इन्।) बन्धनम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

वन्य, त्रि, (वन्दते स्तौति देवादीन् पुण्यकाले इति। वदि+इन्।) स्तुवकः। इत्युणादिकोषः।

वन्यं, क्ली, (वने भवम्। वन+यत्।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः। (कुटजम्। तत्पर्य्यायो यथा,—
"कुटजं वनं वन्यं हुताशश्च वरीतवम्।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

वन्यः, त्रि, (वने भवः। वन+यत्।) वनोद्भवः। इति मेदिनी। ये, ४१। (यथा, रघुः। १। ३५।
"सैकतं च वन्यं [illegible]
[illegible] वन्यानां [illegible]
[illegible]।")

वन्यः, पुं, (वन+यत्।) वनशूरणः। वाराही-कन्दः। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। (चोर-[illegible]। [illegible] यथा —
"[illegible]
[illegible]।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

वन्या, स्त्री, ([illegible]
[illegible]। वन+"[illegible]।" ४। ४।
४८। इति य।) वनसमूहः। इत्यमरः। २।
४। ३। जलसमूहः। इति मेदिनी। ये, ४३।
[illegible]। ([illegible] यथा, [illegible]।
"[illegible]
[illegible]।")
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible]। इति राजनिर्घण्टः। ([illegible]
[illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]।"

वन्या अपि नृ दृश्यते। इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

वन्योपोदकी, स्त्री, (वन्या वनोद्भूता उपोदकी।) लताविशेषः। वनपुँइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनजा २ वनसाङ्कया ३। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

वन्नः, पुं, (वनति भागमर्हतीति। वन सम्भक्तौ+"स्फायितञ्चीति।" उणा० २। १३। इति रक्प्रत्ययः।) अंशी। भागी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

वप, औ ञ डु ऐ सन्तानशुकोत्पत्त्योः। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट्।) औ, वप्ता। ञ, वपति वपते। डु, उप्तिमम्। मुण्डो मुण्डितकरणम्। वपति मस्तकं नापितः। वपति तन्तुं तन्तुवायः। यदि वपति क्षायार्थः क्षेत्रमासाद्य बीजम्। इति दुर्गादासः।

वपः, पुं, (वप्+घः।) केशमुण्डनम्। बीजवपनम्। इति वपघासोभावेऽलप्रत्ययेन नियमः।

वपनं, क्ली, (वप्+भावे ल्युट्।) केशमुण्डनम्। (यथा, मनुः। ५। १४०।
"शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम्।")
बीजाधानम्। इति मेदिनी। ने, १९२।

वपनी, स्त्री, (उप्यते मस्तकादिकमस्यामिति। वप्+अधिकरणे ल्युट्। ङीप्।) नापितशाला। इति हेमचन्द्रः। ४। ६६। (तन्तुवायशाला। इति तन्धात्वर्थदर्शनात्।)

वपा, स्त्री, (उप्यतेऽसौ इति। वप्+भिदादित्। टाप्।) छिद्रम्। (यथा, शतपथब्राह्मणे। ६। ३। ३। ५।
"अथ वल्मीकवपा सुषिरा यद्वै शिरिता भवति।") मेद्। इत्यमरः। २। ६। ६४। (यथा, रामायणे। १। १४। ३६।
"पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः।
ऋत्विक् परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः।"
सा च हृदयस्थधातुः। यथा। "त्वक् च लोहितञ्च मांसञ्च मेदश्च नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधानञ्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपा च वपावहनञ्चेति माष्ठानि।" इति चरके शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये।)

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति। वप्+इलच्।) पिता। इत्युणादिकोषः।

वपुः, [स्] क्ली, (उप्यन्ते देवाकारभोगसाधनधर्मादीनि शुभानि कर्माण्यत्रेति। वप्+"अर्त्तिपृवपीति।" उणा० २। ११८। इति उसि।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७०। (यथा, रघुः। ३। २०।
"महानलसमं महतः प्रभुर्म
र्गौ वरः कान्तिमदं वपुः।")
प्रशस्ताकृतिः। इति मेदिनी। से, ३६। (अंशुः। यथा, मनुः। १। ६९।

"अङ्गानां लोकपालानां [illegible]
"वपुस्तेजोऽंशः।" इति मेदिनी।
स्वनामख्याता दक्षकन्या। धर्म्मस्य पत्नी। यथा, मार्कण्डेये। ५०। २१।
"बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः

पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः

वपुःस्रवः, पुं, (वपुषः शरीरात् स्रवः यस्य।) शरीरस्थरसधातुः। इति राजनिर्घण्टः।

वपुनः, पुं, (वप+उनन्। वपुनः [illegible] त्वात् यस्य पः इति केचित्।) देवः। इति शब्दरत्नावली।

वपुषा, स्त्री, वपुषा। इति भारतम्। [illegible] स्त्री। यथा, ऋग्वेदे। १। ९। ५।
"इयं न चित्रं वपुषाय दर्शतं
मनुर्हितं यदमिताय ईमहे।"
"वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयम्" इति तद्भाष्ये सायणः।)

वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी। इति [illegible] (काशीराजस्य कन्या। जनमेजयस्य पत्नी। यथा, [illegible]
सा तु रम्भा नामाप्सरा।
काले इन्द्रीयममृतप्रविश्य गां [illegible]
जयेनेयं परित्यक्ताभि
वाक्येन प्रणीता।
अध्याये द्रष्टव्यम्।)

वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति। वप्+तृच्।) जनकः। इति मेदिनी। (कविः। जटाधरः। (नापितः। यथा, [illegible]
१४२। ४।
"यदा ते वातो अनुवाति शोचि-
र्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम।"
"यथा वप्ता नापितो वपति [illegible]
भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण [illegible]"
तद्भाष्ये सायणः।)

वप्ता, [ऋ] त्रि, (वपतीति। वप्+तृच्।) वापकः। इति मेदिनी।
यथा, मनुः। ३। १४२।
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न
तथाऋचो हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्।"

वप्रं, क्ली, पुं, (उप्यतेऽस्मिन्निति। वप्+"स्फायितञ्चीति" रक्।" उणा० २। १३। इति
नगरे परिखाया
यदि प्राकारो निवेशते [illegible]
शाख्यम्।
यदि प्राकारमिति। तत्पर्य्यायः।
इत्यमरभरतौ। अतिवाहु [illegible]
इत्यादयो। (यथा,
"तयं वपने वप्राः इत्यादि [illegible]

[illegible]

[illegible]

"इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

[illegible]

इति भोजप्रबन्ध: ॥

[illegible]

दुर्गादास: ॥

[illegible], पुं स्त्री, [illegible] । इति [illegible]
[illegible] । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] + "[illegible]" [illegible] । इति [illegible] ।) [illegible] । (यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible] । तत्पर्याय: । [illegible] । [illegible] । (यथा, नैषधे । १८ । ६ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible], क्ली, ([illegible] + भावे ल्युट् ।) [illegible] ।
(यथा, [illegible] । १ । १२ ।
"[illegible] ॥"
[illegible] । यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । १७ ।

[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
"[illegible]
[illegible] ॥"
"[illegible]
[illegible] ॥"
"[illegible]
[illegible] ॥"
"[illegible]
[illegible]

मस्राष्टं चार्कदुग्धाक्तं सचूर्णं पाययेत् पृथक् ।
पञ्चमूलकषायेन कीवन्तीजीवकोदनैः ॥
वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।
वीक्षेभानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥"
इति वाभटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

वमनः, पुं, (वमतीव शुक्लवर्णमिति । वम् + ल्युः ।) शणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वमनी, स्त्री, (वमन + ङीप् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः । (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे ज्ञातव्या ।)

वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + णिचं विवक्षायाम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥

वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सर्व्वधातुभ्य इन् । उणा० ४ । ११८ ।) प्रच्छर्दिका । इत्यमरः । २।६।५५ ॥ (अस्याः सम्प्राप्तिसहिताचिकित्सितं पथ्यापथ्यञ्च यथा,—
"आमन्ने शूलरोगार्त्तिः पक्वभेदो भ्रमः क्लमः ।
क्षीणः शिरोव्यथा स्वेदो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ।
रक्तो वा पित्तलं वापि अजीर्णाज्जायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमति विड्गन्धो वातिसार्य्यते ॥
गात्रे रक्तो ज्वरं शूलं तथा शोथोऽतिमूर्च्छना ।
पित्ताक्षो भ्रमार्त्तश्च भ्रमत्यहो जगत् ॥
शिरोऽर्त्तिपरीतश्चैव कम्पादौ हिमोपमौ ।
एतैर्लिङ्गैस्तु संयुक्तां छर्दिं दूरे परित्यजेत् ॥"
चिकित्सा ।
"स पञ्चमूलोद्भवितः कषायः
सक्षौद्रशालिक्वथश्च क्वाथः ।
क्वाथं पिबेच्छिन्नपिप्पलीकं
स वातच्छर्दिनिवारणश्च ॥"
"आम्रजम्बू पल्लवाम्बु शृतं पक्वजं मधु ।
छर्दिकामयमात्रेण वेगो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
निम्बकटुकाचकोरपत्र यवक्षिप्तं मधुना च पाययेच्च ।
अमृतमिति चूर्णमेतन्मधुना द्रुतं वमिं निवारयति ॥"
"काकोली काकमाची च क्वाथं शर्करया युतम् ।
ग्वात्वा शर्करयुक्तं हन्ति पित्तवमिं ध्रुवाम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव मध्वाढ्यैः शर्करया पुनः ।
हन्ति क्वाथं पित्तभवमिं शीघ्रं निवर्त्तनि ॥
स्तन्यं पित्तवमिं घोरां कराड्भ्रमदाविनीम् ।
मधाराद्यरसयाक्ति मधुशर्करयान्वितम् ॥
क्षीरराजं गुडूचीं वा सुताशर्करयान्वितम् ।"
"वटाश्वत्थौ: त्वचायाः दाडिमामलकत्वचा ।
मसूरैर्मोचितं क्वाथं सक्षौद्रं छर्दिं ध्रुवाम् ।
कच्चोलं चन्दनपत्रकोरकं
... द्राक्षा च ... ददात् ।
... दशमूल ...
... वेगः ॥"
"... दोषे ... ।
... हन्ति ध्रुवम् ।
... मधु ॥

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां प्रशमनक्रिया ॥
न चोष्णं नातिचाम्लञ्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
तण्डुलीयकशाकं वा न मद्यं काञ्जिकं न तु ॥
वमिदोषे च कथितं पथ्यमत्र शृणुष्व मे ।
आनूपं शालिभक्तञ्च शतपुष्पा च वास्तुकम् ॥
आढ्की मुद्गयूषञ्च दधि सर्पिर्गुडान्वितम् ।
अङ्गारमण्डका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ।
यथाबलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
तथा दृष्ट्वा प्रकुर्व्वन्ति पथ्यानां समुपक्रमम् ॥
दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासेऽतिसारके ।
हिक्काशोथे तथा जीर्णे वमिक्लेदेऽथवा पुनः ॥
न चोष्णतोयपानञ्च नातिभोजनमेव च ।
मद्यावनञ्च कर्त्तव्यं वर्ज्जयेद्दमनाहिते ॥"
इति वैद्यके ।)

अथ छर्द्यधिकारः । तत्र छर्द्दिविप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानं पूर्व्वरूपं संप्राप्तिञ्चाह ।
"अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनैः ॥
आमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्व्वैर्वीभत्सालोकनादिभिः ।
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तमुत्क्लिश्यते बलात् ॥"
आमात् असम्यक् पक्वाद्रसात् । अजीर्णात् यथास्थिताद्भक्तात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्तगर्भायाः । अन्यैर्वीभत्सैर्विकृतैर्हेतुभिः घृणाकारिभिः अनिष्टश्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणघ्राणैरुत्क्लिश्यते ऊर्द्धं नीतं मुखाद्बहिष्क्रियते ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तथा ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥"
छर्द्देः सामान्यलक्षणमाह ।
"छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥
छादयन् पूरयन् अङ्गभञ्जनैः अङ्गभेदैः अर्द्दयन् अङ्गानि पीडयन् । वक्त्रं प्रधावितः वक्त्रं प्रति धावितः दोषः छर्द्दिर्निरुच्यते ॥" * ॥ वातजाया लक्षणमाह ।
"हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्द्ध-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥"
कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव छर्दयति ॥ * ॥ पित्तजामाह ।
"मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितञ्च तिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥" * ॥
कफजामाह ।
"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादु ...
सलोमहर्षोऽल्परुजं ...
सन्निपातजामाह । * । त्रिदोषजा...
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा...
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्ल...
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां ...
आगन्तुजामाह ।
"असात्म्यजा च ...
वीभत्सजा दौर्हृदजा च ...
सा पञ्चमी ताञ्च ...
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादि...
एताः पञ्चापत्तुसर्वेन ...
आगन्तुजा पञ्चमी ...
उपद्रवानाह ।
"कासः श्वासो ...
चूर्द्दोमवमकश्चैव ...
वैचित्र्यं विद्रवचित्तलम् ...
श्वासपदेनैव तमकश्वासादि...
असाध्यां साध्याञ्चाह ।
"क्षीणस्य या छर्दिरति...
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्यां चिकित्सेत् निरुप...
सचन्द्रिका ...
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि ...
छर्द्दी मता लङ्घनमेव तत्र ...
विधीयते मारुतजां विना ...
संशोधनं वा कफपित्तहारि...
अथ द्वितीयपादे छर्द्दिमाह ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दि...

सुक्ष्मामलकयूषो वा सर्पिषा ...
क्षीरोदकं नाशितस्य चौरस्य ...
"गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोल...
पिबेन्मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति ...

अधोमार्गागते दोषे छर्द्दिः ...
बिडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुना ...
निहन्त्याद्दशुण्ठीनां चूर्णं ...
मूर्व्वां लेवणीसहकम् । गुडव...
"पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् छर्द्दि...

दत्त्वा मधुफलचापि कृत्वं ...
वाससा गालितं पीत हन्ति ...

गुडच्या रचितं हन्ति हिमं ...
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोष...
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा...
लाजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पली...
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि ...

[illegible] इति कुमारसम्भवम् । ८ ।
[illegible] गुणं [illegible] ॥८॥
[illegible] ॥१०॥
[illegible] ॥
[illegible] इति वर्षेः [illegible]
[illegible] ॥११॥
[illegible] यौनः [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति निर्णयसारः ॥१०॥
[illegible] यौवनम् ।
[illegible] वर्षिमनिमानं [illegible]-
[illegible] ॥१३॥
[illegible] वर्षेः ।
[illegible]-
[illegible] ॥१४॥
[illegible] यत्नं [illegible] ।
[illegible] क्रियां कुर्यात् [illegible]-
[illegible] ।"१५॥
इति [illegible] । इति भावप्रकाशः ॥
पुं, (वयति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
[illegible] +"इण् छ्यादिभ्यः ।"इतीक् ।)
[illegible] । इति मेदिनी । के, २८ ॥ धूमः । इति
[illegible] ॥
त्रि, (वम् + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—
[illegible] माकी [illegible] ।
[illegible] ।"
रुद्रटः ।")
[illegible] । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
[illegible] गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
[illegible]०-सक०-सेट् ।) ङ, वयते । इति दुर्गा-
[illegible] ॥
[illegible], अस्मदादिः । आमरा इति भाषा ।
[illegible] वयादेशे अपि रूपमेतम् । इति
[illegible] ॥ (यथा,—
"एको भवामि सा भवेदस्मादी
[illegible] भवाव आवाम् ।
वयं भवामो [illegible]
[illegible] विभो प्रसीद ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)
[illegible] क्ली, (वयते वेति अजतीति वा । वय
[illegible] वीयते अजतो वा + असुन् । अजतं-
[illegible] ।) पक्षी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
४६ ।
[illegible]: स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
ऽसृजत् ।")
[illegible]दिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ (यथा,
[illegible]भारते । ३ । ६८ । २३ ।

"[illegible]
[illegible] ।"
[illegible] । इति निघण्टुः । ८ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
वेदे । ६ । ६० । १ ।
"वयं ते वय इन्द्र विद्धि षु णः प्रभरामहे वाजयु-
र्न रथम् ।")
यौवनम् । इति मेदिनी । से, ४५ ॥ ● ॥ वयो-
विशेषे कर्त्तव्यानि यथा,—
"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥"
इति रघुवंशे १ सर्गः ॥●॥
अपि च ।
"प्रथमे नार्ज्जिता विद्या द्वितीये नार्ज्जितं धनम् ।
तृतीये नार्ज्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥
वयोविशेषाणां नियमा यथा,—
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशाद् यौवनञ्च ततः परम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥●॥
अपि च ।
"आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥"
इति भरतधृता स्मृतिः ॥●॥
अन्यच्च ।
"बाल्यं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुत्वक् श्रोत्ररेतसी ।
दशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ॥"
इति महाभारतम् ॥●॥
("कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन
त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-
मपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेश-
सहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायं आषोडशवर्षम् ।
विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-
मात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समत्वागत-
बलवीर्य्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञान-
सर्व्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमापञ्चवर्षमुद्दिष्टम् ।
अतःपरं परिहीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्यपौरुषपरा-
क्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमान-
धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आ-
वर्षशतम् ।"इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोन-
षोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः
क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः
क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो-
ऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वय-
स्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानि-
रिति । तत्राविंशतेर्वृद्धिराविंशतो यौवनमा-
चत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता ।
अत ऊर्द्ध्वमीषत्परिहाणिर्यावत् सप्ततिरिति ।
सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साह-
महन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वास-
प्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियास्वसमर्थं

जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषज-
मात्राविशेषा भवन्त्यृते च परिहाणेः तत्राद्या-
पेक्षया प्रतिकुर्व्वीत । भवन्ति चात्र ।
बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥
अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्ज्जयेत् ।
तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां
शनैः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥
वयःस्थः, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।
"पिता पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ॥")
वयस्थः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्थः स्थः निपा-
तादिसर्गस्य वा लुक् वयःस्थश्च ॥ वयःपक्षिणि
बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके । इति विश्वः ।
इति भरतः ॥
वय(यः)स्था, स्त्री, (वयो यौवनं स्थापयतीति । वयस्
+ स्था + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य
लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवल्ली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुडूची । सूक्ष्मैला ।
काकोली । ब्राह्मी । इति मेदिनी । थे, ३२ ॥
शाल्मलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकोली ।
इति भावप्रकाशः ॥ अर्कपर्णी । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।
"वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥")
मत्स्याक्षी । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वयस्यः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयस् + "नौवयो-
धर्म्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) समान-
वयस्कः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धः २ सवयाः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ४०३ ।
"वहुयोषिति साचाचरणमिरपि वयस्येन दयित
उपहसिते ।
तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभा-
ग्यम् ॥")
वयस्या, स्त्री, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे ।२०।
१८५ ।
"अद्यैव सा च दृष्ट्वा त्वां जायते मदनातुरा ।
तां भजस्व वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥"
इष्टका । यथा, शतपथब्राह्मणे । १०।४।३।१५।
"एकया न विंशतिर्व्वयस्याला एकचत्वारिंश-
द्वितीया चितिः ।" तथाच, वाजसनेयसंहिता-
भाष्ये । १४ । ९ ।
"वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोर्व्विंप्रति-
मन्त्रैरित्यर्थः ॥")
वयुनं, क्ली, (वीयते गम्यते प्राप्यते विद्यया अनने-
नेति । अज गतौ + "अजियमिशीङ्भ्यश्च ।"

उणा० ३। ६१। इति उनन्। स च कित्। कविक्षौमादः।) शावकम्। यथा,—

"इक्ष्वाकाद्रि दर्शयति विधिं पौण्ड्रकोद्गमनाटैः स्विदं कर्म्मनिर्हितवयुनः क्रियमाणेषु नादिन्।"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः। क्रियमाणेषु कर्म्मनिर्हितवयुना वयुनं ज्ञानं यस्य सः। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।

वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते ज्ञायते इति। अज गतौ + उनन्।) देवागारम्। इत्युणादिकोषः। (एतदर्थे क्लीवलिङ्गः। इति उज्ज्वलदत्तः। ३। ६१। विश्वामित्रसमानः क्षमावान्त पुत्रः। यथा, भागवते। ६। ६। २०।

"क्षमायां धर्म्मिणि भार्य्यायां धूमकेतुमजीजनत्। शिवकार्य्यां वेददर्शं देवलं वयुनं मनुम्।")

वयोधाः, [स्] पुं, (वयो यौवनं दधातीति। वयस् + धा + "दधाति धाञः।" उणा० ४। २२८। इति असिः। स च कित्।) युवा। इत्युणादिकोषः। (बलम्। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १४। ७।

"वयोधसाधीतेनाधीतं त्रिन्न।"

"वयोधसा वयो दधाति पुष्णाति वयोधा बलं तेनाधीतेनाधवनाधीतेनाधीतं त्रिन्न।"

इति तद्भाष्ये महीधरः। आयुर्दातरि, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १८। २३।

"वर्षिष्ठं वयोधसम्।"

"हे देवौ यौवनावपि वयोधसमिन्द्रस्य यजतु वय आयुर्दधाति वयोधास्तमायुषो दातारं धारयितारं वा।" इति तद्भाष्ये महीधरः।)

वयोरङ्गं, क्ली, (वयसा रङ्गमिव।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः।

वर, ऋ ङ ईप्से। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) ईप्सायाम्। वरयति। इति दुर्गादासः।

वरं, क्ली, (व्रियते इति। वृ + कर्म्मणि अप्।) कुङ्कुमम्। सवाङ्गिरसम्। इत्यमरः। तथा च।

"वरं वल्काद्याख्या च च त्रिसुरभिनामिवर्णसमविनः वरं सौरं वार्य्यं च च वचनमूर्द्धं वरद्रुमम्। वर क्लीवे भार्य्ये च च वरकवाभिनवं वरं ज्ञिप्रार्ष्यं च च वरवनारी हि वरवम्।"

इति कामसुदायां १६ अध्यायः।

अभ्रकम्। वाजकम्। आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः।

वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम्। यथा,—

"प्रमादेन वरं क्लीवे [illegible] कुलक्षयम्।"

इति मेदिनी। वे, ४१।

वरण्डा, स्त्री, (वरं वृणोतीति। वृ + अण्। टाप् च।) चटका। इति शब्दचन्द्रिका। चाकुचिका इति भाषा।

वरः, पुं, (वृ + अप्।) वरणम्। तत्पर्य्यायः। देवः १। इत्यमरः। ३। ३। २१८। वे देवे। जामातरिप्रेक्षे इत्यर्थः। इति भरतः। देवाद्वृतः। देवतवानुग्रहेणीप्सितः। तद्यथा।

"तयोरिन्दुच्छते यद्गु देवेभ्यः स वरो मतः।"

इति च भरतः।

जामाता। (यथा, रघुः। ६। ८६।

"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत् क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्।")

षिड्गः। इति मेदिनी। रे, ६२। गुग्गुलुः। इति शब्दरत्नावली। पतिः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८०। (श्रियस्तः। यथा, ऋग्वेदे। १। १२३। ५।

"न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः।"

"योऽस्मिन् वराय वरणाय नियमाय शक्तो न भवति।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

वरः, त्रि, (वृ + अप्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। ३। १७२। (यथा, किरातार्ज्जुनीये। १। ११। १८।

"रामायन्नं राजकलं वराश्वा वरवारणाः। यस्य पुण्यानि शस्त्राणि सर्व्वेषां प्राप्य पुष्पकं।")

वरकं, क्ली, (व्रियते अनेन। वृ + अप्। ततः संज्ञायां कन्।) पोतान्छादनम्। इति हारावली। ६६। पोतावीथवाधारपवस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली।

वरकः, पुं, (व्रियते लोकैरिति। वृ + अप्। ततः कन्।) वनमुद्गः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४८। मर्कटः। इति राजनिर्घण्टः। अन्नधान्यभेदः। चीना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलकङ्गुः २ रूक्षः ३ स्थूलप्रियङ्गुः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (वर + स्वार्थे कन्। प्रार्थनाविशेषः। यथा, महाभारते। ३। १०७। ४३।

"स चेत् तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात्। द्वितीयं वरकं यत्र दिव्यां भावनिश्चयात्।")

वरक्रतुः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य प्रजाभिरीप्सितात् तथात्वम्। यद्वा, वरः क्रतुर्यस्मात्। पुनरनुग्रहात् तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७।

वरचन्दनं, क्ली, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम्।) कालीयम्। देवदारु। इति मेदिनी। ने, २१९।

वरटं, क्ली, (व्रियते इति। वृ + "शकादिभ्योऽटन्।" उणा० ४। ८१। इति अटन्।) कुन्दपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली।

वरटः, पुं, (वरति सेवते करीरमिति। वृ च सेवायाम् + "शकादिभ्योऽटन्।" उणा० ४। ८१। इति अटन्।) हंसः। इति मेदिनी। टे, ११। कीटविशेषः। बोलता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गन्धोली २ वरटा ३। इत्यमरः। गन्धोलिः ४ वरला ५। इति शब्दरत्नावली। वरली ६। इति जटाधरः। गन्धा ७ दूरा ८ पुरदग्धिका ९। इति राजनिर्घण्टः।

वरटा, स्त्री, (वरट + टाप्।) हंसी। (यथा, नैषधे। १। १३२।

"मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।")

वरला। इत्यमरः। २। ५। २८। [illegible] कीटकम्। इति भावप्रकाशः। (यथा,—

"वरटा मधुरा [illegible] कषाया [illegible]

इति [illegible]

वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष्।) इति मेदिनी। टे, ११। [illegible] [illegible] (यथा, सुश्रुते कल्पे।

"कुम्भनुद्धीविटिकुम्भटीरम् [illegible] [illegible]

वरण्डिका, स्त्री, कुसुमकीरम्। वरटा २। अस्या गुणाः। [illegible] [illegible]। [illegible]। प्रीणनत्वम्। गुरुत्वम्। [illegible] [illegible]। इति भावप्रकाशः।

वरणं, क्ली, (वृ + भावे ल्युट्।) (यथा, महाभारते। १। [illegible]

"न च विप्रियकारी [illegible] [illegible] स्वयंवरः [illegible] [illegible] वेष्टनम्। इति मेदिनी। णे [illegible] शब्दरत्नावली। [illegible] [illegible] आचार्य्यादीनां [illegible] [illegible] पूर्व्वमावश्यकं [illegible] कार्य्यम्। [illegible] यजमानः प्रणीयात्। [illegible] यमकत्वात्। तत्र [illegible] होमे। [illegible] [illegible] माल्यवस्त्रादिना [illegible] आदू। [illegible] [illegible] समादिदानद्वारा प्रीतिपूर्व्व [illegible] [illegible] तत्र च। [illegible] मद्दीता च उत्तरमुखः। [illegible] आसनस्य प्राङ्मुखत्वं [illegible] पुनीयते। वरणविधिमाह [illegible] साद्यार्थं आह आपु [illegible] अवलम्बिते। [illegible] साधु भवानास्तामिति। प्रतिवचनम्। अर्च्चयिष्यामो [illegible] कलौ अर्च्चय इति [illegible] इति चरिदृष्टां। [illegible] मेदिनीमते [illegible] [illegible] आस.[illegible] [illegible] [illegible] विशिनः।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन [illegible] "सुयुवञ्जी युच्।" उणा० [illegible] युच्।) प्राकारः। वरुणद्रुमः। [illegible] २। २। (यथा, किराते। [illegible]

"इह [illegible] [illegible] वरितो [illegible] [illegible]

उष्ट्रः। इति हारावली। ० [illegible] इति कुलायुधः। [illegible] [illegible]

ी, स्त्री, वाराणसी। इति शब्दरत्नावली।
, स्त्री, (वरण+टाप्।) नदीविशेषः।
इ शब्दरत्नावली। सा तु वाराणसुत्तर-
मा। तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
हरिरुवाच।
ःईश्वर प्रणम्येमां मम वाचं कलमनाम्।
महत्याश्चयकरीं शुभदां पुण्यवर्द्धिनीम्।
ौ प्राद्धुक्षथे पुण्ये सर्वप्रभवोऽव्ययः।
:वते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः।
ःघिप्ताणस्य विनिर्याता सरिद्वरा।
वरणेत्येवं सर्व्वपापहरा शुभा।
ा द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता।
च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः।
मध्ये तु यो देशस्तत् चैवं योगशायिनः।
प्रभवं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम्।
प्रोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले।
तु नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा।
भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो लयम्।"
इति वामने ३ अध्यायः।
पुं, (वृणोतीति। वृ+"अज्ञानृत्वभ-
" उणा० १।१२८। इति अण्डन्।)
ावेदिः। समुद्रः। मुखरोगः। स तु व्रण
यस् फोड़ा इति च भाषा। इति मेदिनी।
३। सकते पवर्गीयवकारादिरयं किन्तु
मयवकारादिवृणधातोरौणादिक अण्डन्
नियमत्वाद्य लिखितः।
, पुं, (वरण्ड+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।)
ावेदिः। हातीर हावोदा इति भाषा।
तकण्टकः। वयस् फोड़ा इति भाषा,
:। गोल इति ख्यातः। इति मेदिनी।
०३। भित्तिः। इति हेमचन्द्रः। मेदिनी-
य अयं पवर्गीयवकारादौ लिखितः।
ु हेमचन्द्रेण वृणधातुनियमत्वात् अन्तःस्थ-
ारादौ परिगणितः।
:, त्रि, (वरण्ड+कन्।) विशालः। भय-
ा:। क्षपणः। इति शब्दरत्नावली।
, स्त्री, (वरण्ड+टाप्।) सारिका। वर्त्तिः।
भेदः। इति मेदिनी। ते, ३६।
लुः, पुं, (वरण्ड इव आलुरस्य।) एरण्ड-
ः। इति त्रिकाण्डशेषः।
कः पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिक्तस्तिक्तरसो यस्य।)
टजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (पर्प्पटकः।
पर्य्यायो यथा,—
र्पटो वरतिक्तश्च स्मृतः पर्पटकश्च सः।
ांधिसः पांशुपर्य्यायस्तथाकवचनामकः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
ाक्तिका, स्त्री, (वरतिक्त+स्वार्थे कन्। टाप्।
ात इत्वम्।) पाटा। इति राजनिर्घण्टः।
ाकनादि इति भाषा। (यथास्याः पर्य्यायः।
पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकीष प्राचीना पापचेलिका।
ःकरीला रसा पीलु पाटिका वरतिक्तिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वरत्करी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका।
वरत्रा, स्त्री, (व्रियतेऽनयेति वृ+"वृत्त्वच्चित्।" उणा० ३।१०७। इति अत्रन्। टाप्।) हस्तिकक्षरज्जुः। काछदड़ी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चूषा २ कक्ष्या ३ कक्षा ४। चर्म्मरज्जुः। तत्पर्य्यायः। नद्ध्री २ वर्द्ध्री ३ वर्द्धी ४ वाद्धी ५। इत्यमरभरतौ। (यथा, ऋग्वेदे। १०। ६०। ८।
"यथायुगं वरत्रया नह्यति धरुणायकम्।")
वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरी त्वचा यस्य।) निम्बवृक्षः। इति रत्नमाला।
वरदः, त्रि, (वरं ददातीति। दा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) अभीष्टदाता। तत्पर्य्यायः। समर्द्धकः २। इत्यमरः। ३।१।७। समर्द्धः ३ वाञ्छितार्थदः ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते। १। २।२१७।
"वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्।")
प्रसन्नः। इति मेदिनी। दे, ३०।
वरदा, स्त्री, (वरद+टाप्।) कन्या। इति मेदिनी। दे, ३०। आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायो यथा,—
"सुवर्च्चला सूर्य्यभक्ता वरदा बदरापि च।
सूर्य्यावर्त्ता रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्च्चला।"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
अश्वगन्धा। इति भावप्रकाशः। वरदात्री च। (यथा, भागवते। ३।१६।२२।
"धर्म्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्वैः
पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम्।
नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च
सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य।")
वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी।) माघशुक्लचतुर्थी। तस्यां गौरी पूज्या। यथा। भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य।
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।
वरदारुः, पुं, (ददातीति। दा+तुन्। वरस्य दारुः।) वृक्षविशेषः। भूरुण्ड इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। भूमीसहः २ दारदारुः ३ वरच्छदः ४। अस्य गुणौ। शिशिरत्वम्। रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः।
वरपर्य्यायः, पुं, (वराणि पर्य्यान्यस्य। वरपर्णेति आख्या यस्य।) क्षीरकञ्चुकीवृक्षः। इति रत्नमाला।
वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति। प्र+दा+कः।) लोपामुद्रा। इति हेमचन्द्रः। २।३०। वरदातरि, त्रि।
वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। तनुभवे मैथुने च स्त्री।

वरसुगन्धी, स्त्री, (वरं सुगन्धमस्याः। ङीप्।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका।
वरयिता, [ऋ] पुं, (वृ+णिच्। तृच्।) भर्त्ता। इति हेमचन्द्रः। वरणकारयिता च।
वररुचिः, पुं, (वरा रुचिरस्य।) कविविशेषः। तत्पर्य्यायः। पुनर्व्वसुः २। इति त्रिकाण्डशेषः। स च विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः यथा,—
"धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य।"
इति नवरत्नम्।
वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति। वृ+अलच्।) वरटः। बोलता इति भाषा। यथा,
"विषसक्ती भृङ्गरोली वरलस्तृणषट्पदः।"
इति शब्दमाला।
वरलब्धः, पुं, (वरः उत्कर्षो लब्धः पुष्पेषु येन।) चम्पकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः। (वरेण लब्धः।) वरप्राप्ते, त्रि।
वरला, स्त्री, (वृ+अलच्+टाप्।) हंसी। इति मेदिनी। ले, ११६। तत्र पवर्गीयवकारादौ पठितोऽयम्। वरटा च।
वरली, स्त्री, (वरल+ङीप्।) वरटा। इति जटाधरः।
वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला।) श्वश्रूभार्य्या। इति शब्दमाला।
वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः गौताद्दिर्व्वास्त्यस्या इति। वरवर्ण+इनिः। ङीप्।) उत्तमा स्त्री। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २ मत्तकासिनी ३ उत्तमा ४। इत्यमरः। २। ६। ४। मत्तकाशिनी ५। इति भरतः। (यथा, विष्णुपुराणे। १।१५।७।
"रक्तभूता च कर्म्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी।
भविष्यत् जानता पूर्व्वं मया गोभिर्व्विवर्द्धिता।")
लाक्षा। हरिद्रा। रोचना। फलिनी। साध्वी स्त्री। इति मेदिनी। ने, २४३। गौरी। (यथा, महाभारते। ६।२२।२१।
"भद्रकालि! नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते चण्डि! चण्डे! नमस्तुभ्यं तारिणि! वरवर्णिनि!")
सरस्वती। लक्ष्मीः। इति शब्दरत्नावली।
वरवाह्लीकं, क्ली, कुङ्कुमम्। इत्यमरटीका।
वरवृद्धः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः।
वरा, स्त्री, (वृ+अप्+टाप्।) फलत्रिकम्। इति मेदिनी। रे, ६३। रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका। गुडूची। मेदा। ब्राह्मी। विड़ङ्गम्। पाठा। हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः। श्रेष्ठा च।
वराकः, पुं, (वृणीते तच्छील इति। वृ+"जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्।" ३।२।१५५।

इति याकत्।) शिवः। इति मेदिनी। के, १२८। तुच्छम्। इति हेमचन्द्रः।

वराकः, त्रि, (वृ+"जल्पभिक्षेति।" ३।२।१५५। इति षाकन्।) शोचनीयः। इति मेदिनी। के, १२८। अधमः। इति शब्दमाला। (यथा, मुकुन्दमालायाम्। १०।
"नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति। यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम्॥")

वराङ्गं, क्ली, (वरमङ्गानाम्।) मस्तकम्। गुह्यम्। इत्यमरः। ३।३।२६। गुडत्वक्। योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः। श्रेष्ठावयवे, च। (वराङ्गशब्दस्य।) सद्गुणे, त्रि। (श्रेष्ठम्। यथा,
"तद्वराङ्ग वराङ्गं स्यादुभङ्गचोचं तथोत्कटम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वराङ्गः, पुं, (वराणि अङ्गान्यङ्गानि यस्य।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः। विष्णुः। यथा,—
"सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्।

वराङ्गकं, क्ली, (वरमङ्गमस्य। कप्।) गुडत्वक्। इत्यमरः। २।६।१३१। श्रेष्ठावयवयुक्ते, त्रि।

वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना।) अतिसुन्दराङ्गयुक्ता स्त्री। यथा,—
"हिरः वपुर्धे परमो मुरारिणो
वराङ्गनाभिरवमत्यभोगवम्।
कवचप्रार्थिनमसर्वमेवुर्व
विरघवहो विषमायचर्ष्म यदृ।"
इति लक्ष्मीचरित्रम्।

वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्गरूपाणि। वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः।) श्रेष्ठरूपः। सुन्दर इत्यर्थः। तत्पर्यायः। "अङ्गदंवर्वः १। इत्यमरः।

वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमवयवो यस्याः।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः।

वराङ्गी, [न्] पुं, (वराङ्गमस्त्यस्येति। इनिः।) अम्लवेतसः। वराङ्गनाशनोऽयं इति वा पाठः। इति रत्नमाला। श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, त्रि।

वराटः, पुं, (वरं श्रेष्ठमटतीति। अट्+कर्मणि अच्।) कपर्दकः। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य शोधनप्रकारो यथा,—
"कुशरे च कटे कृत्वा यवानी क्वाथयेत् सुधीः। तुषाच्चूर्णमतः पिच्छिलं विपचेन्नरः। वराटः पुटितः श्वेतो तक्रस्थो निर्मलोऽभवेत्। कार्पासमिश्रितस्तत्र वराटिका ससंयुत-मम्।
ततोऽन्यत्र शुद्धं वराटः स्वच्छोभवेत्।" अन्यच।
"वराटं चकं वाङ्ङ्गं जम्बीरद्रवेण वा। भर्जयेच्च पृथक् तत् शुद्धं दोषं न दूषयेत्।
पश्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य गृह्णीयाच्च वराटकम्॥"
इति वराटशुद्धिः। *।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।) रज्जुः। यथा। रज्जुः शुल्वा वराटो ना। इति क्षीकाण्डे रत्नकोषः। इत्यमरटीकायां भरतः।

वराटकः, पुं स्त्री, (वराट्+स्वार्थे कन्।) कपर्दकः। इत्यमरः। कड़ि इति भाषा। तस्य संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
"वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः।
ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो
द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः॥"
इति लीलावती। *।
अपि च। ताम्रिकः कार्षिकः पणः। इति याज्ञवल्क्यवचनेन शुल्बाः पञ्चाद्यमाषकस्य षोडशांशः कर्षोऽस्त्री। इत्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरत्तिकापरिमितताम्रे पणशब्दः सङ्केतितः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यते इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः। एतन्मूलकं भविष्यमत्स्यसूक्तयोर्वचनं यथा,—
"अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते।
तैः षोडशैः पुराणं स्यादजतं सप्तभिस्तु तैः॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। *।
ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते। यथा,—
"उत्तमश्चोचितं दानं दत्तो यत्नश्च दक्षिणा।
तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा।
प्रदद्यात् दक्षिणां यत्नात् तथा स सफलो भवेत्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्।

वराटकः, पुं, (वराट एव। स्वार्थे कन्।) रज्जुः। पद्मबीजम्। इति मेदिनी। के, २०२।

वराटकरजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो यस्य।) नागकेशरवृक्षः। इति शब्दमाला।

वराटिका, स्त्री, (वराट्+स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वञ्च।) कपर्दकः। इत्यमरटीकायां भरतः राजनिर्घण्टश्च। (यथा, नैषधे। २।८८।
"कुसुममुष्टिर्बराटिका
स्मरपाटच्चरकण्टकोत्करः।")
गुञ्जमालिका च। यथा,—
"प्रयाते सकाते येन तस्य संज्ञा वराटिका।"
इत्युद्भटः।

वराणः, पुं, (व्रियते इति। वृ+युच्। पृषोदरात् दीर्घः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः। वरुणद्रुमः। इति शब्दरत्नावली।

वराणसी, स्त्री, (वाराणसी पृषोदरादित्वात् साधु।) काशी। यथा,—
"काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा।"
इति हेमचन्द्रः।

वरान्नं, क्ली, (वरं राजभिरद्यते इति। अद्+क्त।) राजान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका।

वराभिधः, पुं, अम्लवेतसः। १५५। (वरा अभिधा यस्य।) वैद्यकम्।

वराम्लः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अम्लत्वम्।) करमर्दः। इति।
इति वा पाठः।

वरारकं, क्ली, (वरं
ऋ+ण्वुल्।) हीरकम्। इति हेमच। १३१। (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे।)

वरारोहः, पुं, (वर्तितं उत्तमं
स्थानं वरं आरोहो यस्य।) हस्त्यारोहः। इति विश्वः।

वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहः
उत्तमा स्त्री। इत्यमरः। २।६।३।
महानिर्वाणतन्त्रे। ४।४०।
"यदा तु वैदिकी दीक्षा

न स्यास्यति वरारोहे!
कटिः। इति हेमचन्द्रः।

वरालिका, स्त्री, (वरा
श्रेष्ठाः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः।

वरालिः, पुं, स्थूलशकलम्। मोटा
भाषा। तत्पर्यायः। स्थूलशाटः १
मरः। वरालिः ३ स्थूलशाटकम्।
शाटिका ५। इति
पट्टाकः ६। इति
क्लीवमिति जटाधरः।

वराशनं, क्ली, (वराये दुर्गायै
दीयते इति यावत्। अश्+ल्युट्।)
पुष्पम्। इति शब्दमाला।
उत्तमाशनञ्च।

वरासनः, पुं, (वरो स्त्रीणां नारी वर्गे
लीति। अस्+ल्युः।) षिङ्गः।
त्वात् अस्यति दूरीकरोतीति।)
इति विश्वः।

वरासिः, पुं (वरैः श्रेष्ठैः अस्यते क्षिप्यते
अस्+इन्।) स्थूलशाटकः।
खड्गधरः। इति धरणिः।

वराही, स्त्री, मातृभेदः। इति शब्द

वराहः, पुं, (वरान् आहन्ति ...
उन्। ४।२।४८। ...
विशेषः। वरा इति भाषा।
शूकरः २ घृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५
क्रिटिः ७ दंष्ट्री ८ घोणी ९
क्रोडः ११ भूदारः १२। इत्यमरः।
सुखादः १४ सूकरास्यः १५।
धरः। स्तब्धमालिकः १६
वक्रः १८ दीर्घनरः १९
भूक्षित् २१ बहुसः २२। इति
बली। अस्य मांसगुणाः।
वातघ्नम्। बलकृच्च। रुचिकरम्।
बहुमलत्वम्। स्निग्धत्वञ्च।
मलाशमारम्। अन्यत् सूकरशब्दे।

विद्यते न देयम्। यथा। "नाभक्ष्यं भक्षयेत्प्राज्ञः पञ्चनखेषु ... ... वर्ज्जयेत्। मनुष्यवराहमांसानि चेति।" इत्याह्निकतत्त्वम्॥ *॥ वराहमांसं सुक्रादिभिर्निषेधो यथा,—

वराह उवाच।

वाराहमांसन्तु यो वै मामुपसर्पति।
तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि!॥
... वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने।
... मृत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्तति॥
... वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले।
मूषिको भूत्वा वर्षाण्याप चतुर्द्दश॥
... वर्षाणि यातुधानश्च जायते।
... वर्षाणि जायते भवने बहु॥
... ससवर्षाणि जायते विधिनामजः।
... ... वाराहमांसभक्षकः॥
विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा।
... श्रुत्वा सर्व्वसम्पूर्णलक्षणम्॥
... प्राञ्जलिं कृत्वा वाक्यमेतदुवाच ह।
परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम्।
... मोक्षभक्षास्तु येन मुच्यन्ति किल्विषात्॥

वराह उवाच।

... मासवा येन निष्कल्मषं ... ...।
... दिनं यच्च कृत्वा ... मम वै॥
... तु ततो शुद्धा तिष्ठेत् सप्तदिनं ततः।
... सर्व्वं यत्र ... तथा ...॥
... यो दिवान् ... ... मायामभक्षकः।
... दिनं ... कार्य्यमुद्दिमात्मकः॥
... ... कृत्वा ... ...।
... ... ततोनिश्चयः॥
... सर्व्वपापेभ्यः सर्व्वज्ञो विगतज्वरः।
... मम कर्म्माणि मम लोकाय गच्छति॥"
वाराहमांसभक्षणापराधप्रायश्चित्तम्।
वाराहपुराणम्॥ *॥
... वराहमांसं ... ... विहितम्। यथा ... ... महावराहमपि ... ...।

... वाराहमांसन्तु ... ...।
... ... भूत्वा वै ... ...॥"

इति वाराहपुराणम्॥ *॥

[illegible]

[illegible]

स्वायम्भुव उवाच।

"क्व प्रजाः स्थास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलयार्णवे मग्ना तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु। इति श्रुत्वा ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान्। ध्यायतस्तस्य नासाविवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात्। स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्व्वततोयमो बभूव। तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव। स च तेन स्तुतः प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दंष्ट्रायेण पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्तर्हितो बभूव। ततः पृथिव्यां राजा स्वायम्भुवमनुरासीत्।" इति श्रीभागवतमतम्॥ *॥ तदवतारकर्त्तृकहिरण्याक्षवधो यथा,—

"वराहपर्व्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्म्मितः।
स एव भूमौ भगवानागमामासुरान्तिकम्॥
... ...।
... ...॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि।
विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्म्मिणाम्॥
... यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः।
आज्यं महर्षिभिर्द्दत्तमश्नन्ति सुधाहुतम्॥
ततो दैत्यदयकरं पुराणं ...।
... ... देवकीर्त्तितम्॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः।
कोऽयमित्यि वदन् ... ...॥
वाराहरूपिणं देवं ... पुरुषविग्रहम्।
... ...॥
... ...।
... ...॥
ततो हिरण्याक्षसुतास्च सर्व्वे
समाद्रवन् दैत्यगणाः सुरेशम्।
... ...
... ...॥
... ...
... ...।
... ...
... ...॥
... ...
... ...।
... ...
... ...॥
... ...
... ...।
... ...
... ...॥
... ...
... ...।
... ...
... ...॥
... ...
... ...।
... ...
... ...॥
... ...।
... ...॥

दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशाः सर्व्वे तं समुपाद्रवन्॥
स ताड्यमानो बलिभिर्द्दैत्यैः समन्ततः।
न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पर्व्वतः॥
क्रोधसंरक्तनयनः ... ... हरिः।
... स वेगेन ... सर्व्वतो दिशम्॥
तं ययावासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं ... ...।
... ...॥
भीमामिषप्रियं घोरं ... ...।
... ... भयावहम्॥
मेदोमांसप्रवाहरुधिरैः ... दानवसम्भवैः।
... ...॥
... ...।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा॥
... ... हिरण्याक्षस्य ... तथा॥
स छिन्नबाहुर्व्विशिरा न प्राकम्पत दानवः।
... ... इव पादपः॥
ततः स्थितस्यैव हिरण्याक्षस्य भूमावपातयत्।
हिरण्याक्षं ... ...॥
हिरण्याक्षे हते दैत्या ये ... दानवाः।
सर्व्वे तस्य भयात् ... ...॥"

इति वह्निपुराणम्॥

अथ वराहावतारकारणम्। ... ...

"त्रैलोक्यसहितं दग्धं यदा भगवता तदा।
... पृथिवी नष्टा विष्णोरस्तिकमागताः॥
तेन ... पृथिवी ... ...।
ततो वराहरूपेण ... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥"

[illegible]

[illegible]

इति शाकन्।) शिवः। इति मेदिनी। के, १२८। मुद्रम्। इति हेमचन्द्रः।

वराकः, त्रि, (वृ+"बलाभिचेति।" ३।२। १५५। इति षाकन्।) शोचनीयः। इति मेदिनी। के, १२८। अधरः। इति शब्द-माला। (यथा, मुकुन्दमालायाम्। १०।
"मादे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिभुवनानामेकाधिपे चेतसा सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति। यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम्॥")

वराङ्गं, क्ली, (वरमङ्गानाम्।) मस्तकम्। गुह्यम्। इत्यमरः। ३।३।२६। गुडत्वक्। योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः। श्रेष्ठावयवे, च। (वरा-ण्यङ्गान्यस्य।) सदङ्गके, त्रि। (चोचम्। यथा,
"मधुरञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गचोचं तथोत्कटम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वराङ्गः, पुं, (वराणि सुन्दराण्यङ्गानि यस्य।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः। विष्णुः। यथा,—
"सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्।

वराङ्गकं, क्ली, (वरमङ्गमस्य। कप्।) गुडत्वक्। इत्यमरः। २।४।१३१। श्रेष्ठावयवयुक्ते, त्रि।

वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना।) अति-प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री। यथा,—
"हरः कुर्य्याद्वरश्रीः सुरभिर्मो वराङ्गनाकेलिसमस्तभोगम्।
[illegible]
[illegible]॥"
इति [illegible]।

वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि [illegible]।) श्रेष्ठरूपः। सुन्दर इत्यर्थः। तत्पर्य्यायः। [illegible] १। इत्यमरः।

वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमस्त्यस्याः।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः।

वराङ्गी, [न्] पुं, (वराङ्गमस्त्यस्येति। इनिः।) अम्लवेतसः। वराङ्गरूपोपेतं इति वा पाठः। इति [illegible]। श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, त्रि।

वराटः, पुं, (वरं श्रेष्ठमटतीति। अट्+कर्म्मणि अच्।) कपर्द्दकः। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य [illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥
[illegible]॥"
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
पश्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य गृह्णीयाच्च वराटकम्॥"
इति वराटशुद्धिः॥ *॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे।) रज्जुः। यथा। रज्जुः शुल्बा वराटो ना। इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः। इत्यमर-टीकायां भरतः।

वराटकः, पुं स्त्री, (वराट+स्वार्थे कन्।) कप-र्द्दकः। इत्यमरः। कड़ि इति भाषा। तस्य संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
"वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः।
ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः॥"
इति लीलावती॥ *॥
अपि च। सात्त्विकः कार्षिकः पणः। इति याज्ञवल्क्यवचनेन गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकस्ते षोडशाद्यः कर्षोऽस्त्री। इत्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरत्तिकापरिमिततात्र्रे पणशब्दः सङ्के-तितः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यते इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः। एतन्मूलकं भविष्यमत्स्यपुराणयोर्वचनं यथा,—
"अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते।
तैः षोडशैः पुराणं स्यात्कलं सप्तभिस्तु तैः॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ *॥
ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते। यथा,—
"हेममयोविधं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः।
तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा।
प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्।

वराटकः, पुं, (वराट एव। स्वार्थे कन्।) रज्जुः। पद्मबीजम्। इति मेदिनी। के, २०२।

वराटकरजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो यस्य।) नागकेशरवृक्षः। इति शब्दमाला।

वराटिका, स्त्री, (वराट्+स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वञ्च।) कपर्द्दकः। इत्यमरटीकायां भरतः राजनिर्घण्टश्च। (यथा, नैषधे।२।८८।
"कुसुमधनुषि सिंहराटिका-मलनाटकनकटोत्करः॥")
तुच्छवाचिका च। यथा,—
"प्रयाति स्वामिने येन तस्य सङ्गा वराटिका।"
रघुवरः।

वराणः, पुं, (व्रियते इति। वृ+युच्। पृषो-दरात् दीर्घः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः। वरुणद्रुमः। इति शब्दरत्नावली।

वराणसी, स्त्री, (वाराणसी पृषोदरादित्वात् साधु।) काशी। यथा,—
"काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा॥"
इति हेमचन्द्रः।

वरान्नं, क्ली, (वरं राजनिर्द्दिष्टमिति। अद्+क्त।) राजान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका।

वराभिधः, पुं, अम्लवेतसः। [illegible] (वरा अभिधा यस्य।) वेतसः।

वराम्लः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अम्लो [illegible]त्वम्।) करमर्द्दः। इति [illegible] इति वा पाठः।

वरारकं, क्ली, (वरं [illegible] ऋ+ण्वुल्।) हीरकम्। [illegible] १३१। [illegible]

वरारोहः, पुं, (वलित उत्तम त्वाच्च वर आरोहो यत्र।) हस्त्यारोहः। इति विश्वः।

वरारोहा, स्त्री, ([illegible]) उत्तमा स्त्री। इत्यमरः। २।[illegible] महानिर्व्वाणतन्त्रे। ८। १२०।
"यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा[illegible]
न स्यास्यति वरारोहे! [illegible]"
कटिः। इति हेमचन्द्रः।

वरालिका, स्त्री, ([illegible] ये[illegible]।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः।

वरालिः, पुं, सूत्रग्रन्थम्। मोटा [illegible] भाषा। तत्पर्य्यायः। सूत्रघाटक [illegible] मरः। वरालिः ३ सूत्रघाटक [illegible] घाटिका ५। इति जटाधरा[illegible] मल्लाकः ६। इति शब्दरत्ना[illegible] क्लीबमिति जटाधरः।

वरासनं, क्ली, (वराय दुर्गायै दीयते इति यावत्। अस्+ल्युट्।) पुष्पम्। इति शब्दमाला। ([illegible] उत्तमासनञ्च।)

वरासनः, पुं, (वरां स्त्रियं नारीं क्व [illegible] सौति। अस्+ल्युः।) विट[illegible] तस्मात् अस्यति दूरीकरोति[illegible] इति विश्वः।

वरासिः, पुं (वरः श्रेष्ठः असिः [illegible] अस्+इन्।) सूत्रघाटकः। ([illegible]) खड्गधरः। इति धरणिः।

वराही, स्त्री, [illegible]।

वराहः, पुं, (वराह आहन्ति [illegible] उणा० ४। १। ६८। [illegible] विशेषः। वरा इति भाषा। [illegible] शूकरः २ घृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री [illegible] किरिः ७ दंष्ट्री ८ घोणी ९ [illegible] क्रोडः ११ भूदारः १२। इत्यम[illegible] सुदारः १३ सूचनाकुरः १४ [illegible] धरः। सूचनालिकः १६ [illegible] वक्त्रः १८ दीर्घमरः १९ [illegible] भूक्षित् २१ बहुरः २२। [illegible] पत्नी। अस्य मांसस्य गुणाः [illegible] वातघ्नम्। बलवर्द्धकत्व[illegible] बहुमलत्वम्। विष्टम्भकत्व[illegible] पाठान्तरम्। अन्यत् शूकरशब्दे [illegible]

विज्ञेयं न दैवम् । यथा । "शाभत्रं
ं भक्षयेच्छागमहिषौरं वर्ज्जयेत् ।
मनुष्यवराहमांसानि चेति ।" इत्याह्निक-
तत्त्वधृतवचनम् ॥ * ॥ वराहमांसं भुक्त्वा
ादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

वाराहमांसन्तु यो वै मामुपसर्पति ।
स्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ! ॥
दश वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
त्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
र्म्मूषिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्द्दश ॥
पिशवर्षाणि यातुधानश्च जायते ।
दादशवर्षाणि जायते भवने यदु ॥
त्रिंशतिवर्षाणि जायते पिशिताशनः ।
चारितात्मा वाराहामिषभक्षकः ॥
विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
गवचः श्रुत्वा सर्व्वधर्म्मार्थलक्षणम् ॥
ा चाञ्जलिं कृत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ।
परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
मांसभक्षास्तु येन मुच्यन्ति किल्बि-
षात् ॥

वाराह उवाच ।

मानवा येन तिर्य्यक्संसारसागरान् ।
न दिनं पञ्च कणाहारेण सप्त वै ॥
न्तु ततो भुक्त्वा तिष्ठेत् सप्तदिनं ततः ।
ेतवर्णं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्रयः ॥
यो दिनान् सप्त सप्त पायायमचकः ।
भुक्त्वा दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्ज्जिताः ।
चैकोनपञ्चाशच्चरेत कृतनिश्चयः ॥
ः सर्व्वपापेभ्यः ससंज्ञो विगतज्वरः ।
तु मम कर्म्माणि मम लोकाय गच्छति ॥"
वाराहमांसभक्षणापराधप्रायश्चित्तम् ।
वाराहपुराणम् ॥ * ॥
राहमांसं श्राद्धादौ विहितम् । यथा
न्त्यनुकृत्तौ हारीतः । महारण्यवासि-
वराहांस्तथेति । एवञ्च विवदन्ते चाग्रा-
कराश्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया व्यव-
म् । कल्पतरुस्तु । श्राद्धे नियुक्तानि युक्त-
त । विष्णूपासकस्य सर्व्वथा निषेधः । यथा
हे भगवद्वाक्यम् ।
का वाराहमांसन्तु यस्तु मामुपसर्पति ।
हो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥
रत्नाः ।
विष्याणेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
वाहारिणकौरभशाकुनिच्छागपार्षतैः ॥
रौरववाराहशशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
वर्द्धयिष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
णौरवतारविशेषः । यथा,—

स्वायम्भुव उवाच ।

"कुत्र प्रजाः स्थास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्णवे मग्ना तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्व्वतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रेण
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्या राजा स्वायम्भुव-
मनुरासीत् ।" इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरण्याक्षवधो यथा,—
"वराहपर्व्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्म्मितः ।
स एव भूत्वा भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छङ्खमुत्तमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं सूर्य्यवह्निसमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्म्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आज्यं महर्षिभिर्द्दत्तमश्नुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो दैत्यदवकरं पुराणं शङ्खमुत्तमम् ।
वक्त्रेण दध्मौ वेगेन विक्षिपन् दैत्यजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ।
कोऽयन्त्विति वदन् रोषान्नारायणमुदैक्षत ॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शङ्खचक्रोद्यतकरं देवानामार्त्तिनाशनम् ॥
रराज शङ्खचक्राभ्यां ताभ्यामसुरसूदनः ।
सूर्य्याचन्द्रमसोर्मध्ये पौर्णमास्यामिवाम्बुदः ॥
ततो हिरण्याक्षसुखाश्च सर्व्वे
समाद्रवन् दैत्यगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
गृहीतशस्त्रा बलपूर्णदर्पाः ॥
तैर्बध्यमानोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्दैत्यासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नासौ चचालासुरवृन्दहा वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दराद्रिः ॥
दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास यथा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुक्षौ
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्तिः ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य
प्रनेष्य क स्थास्यसि यथा सुरेन्द्रः ॥
बलं समासाद्य परैरजेयं
विनाशयिष्याम्यहमेवमार्य्यो ।
दैत्यांस्त्वया साकमतो हि देवान्
हृतस्वकीयान् सुनयोपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
दैत्येन्द्रदर्पः क नु मत्समीपे ॥
एवं ब्रुवति वाक्यन्तु विष्णोर्वक्षस्यमातयत् ।
स बाहुशस्तमुद्यम्य सर्व्वप्रहरणं रणे ॥

दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशाः सर्व्वे तं समुपाद्रवन् ॥
स ताड्यमानोऽतिबलैर्द्दैत्यैः सर्व्वायुधोद्यतैः ।
न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पर्व्वतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शङ्खचक्रधरो हरिः ।
अवर्द्धत स वेगेन व्याप्नुवन् सर्व्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभस्तले ।
ऋषयः सह गन्धर्व्वैस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥
दीप्ताग्निसदृशं घोरं दर्शनीयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपर्य्यन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥
मेदोऽस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसम्भवैः ।
अद्वितीयं प्रहारेषु क्षुरपर्य्यन्तमण्डलम् ॥
स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिच्छेद बाहूंश्चक्रेण हिरण्याक्षस्य ते तदा ॥
स छिन्नबाहुर्व्विशिरा न प्राकम्पत दानवः ।
कबन्धवत्स्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्यैव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरण्मयं रत्नचित्रं मेरोः शृङ्गमिवोत्तमम् ॥
हिरण्याक्षे हते दैत्या ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्व्वे तस्य भयात् त्रस्ता जग्मुरार्त्ता दिशो
दश ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शरभरूपिमहा-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।
"त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्ता तु पृथिवी क्षणमात्रादधोगता ।
ततो वराहरूपेण निमग्नां पृथिवीं जले ।
मग्नां समुद्धारास्तु न्यधात् तत्सलिलोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकालोकाह्वयं गिरिम् ।
वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुरूपया ॥
स तया रममाणस्तु सुचिरं पर्व्वतोत्तमे ।
नावाप तोषं लोकेशः पोत्री परमकामुकः ॥
पृथिव्याः पोत्रिरूपाया रमयन्त्यास्ततः सुताः ।
त्रयो जाता द्विजश्रेष्ठास्तेषां नामानि वै शृणु ॥
सुवृत्तः कनको घोरः सर्व्व एव महाबलाः ।
स तैः पुत्रैः परिवृतो वाराहो भार्य्यया तया ॥
रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागमद्धिया ।
इतस्ततश्च शिशुभिः क्रीडद्भिः पोत्रिभिस्तदा ॥
जगन्ति तत्र भग्नानि नद्यः कल्पतरुस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्व्वे सहिता देवयोनिभिः ॥
शक्रेण सहिता मन्त्रं चक्रुः सम्यक् जगद्धितम् ।
ततो निश्चित्य ते सर्व्वे शक्राद्या मुनिभिः सह ।
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमजं विभुम् ॥
तं समासाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य सर्व्वे त्रिदशास्तुष्टुवुर्गरुडध्वजम् ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवेश ! जगत्कारणकारण ।
कालस्वरूपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मक ॥
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।
सेन्द्रैर्देवगणैर्वृन्दे तान् सर्व्वान् मेघनिस्वनः ॥

श्रीभगवानुवाच ।
यदर्थमागता यूयं यच्चो भयमुपस्थितम् ।
यत्र यच्चा मया कार्य्यं तद्देवास्तूर्णमुच्यताम् ॥
देवा ऊचुः ।
शीर्य्यते वसुधा नित्यं क्रीडया यज्ञपोत्रिणः ।
लोकाश्च सर्व्वे संक्षुब्धा नाप्नुवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्द्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माणञ्च विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्व्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं शीर्य्यते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कायं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
निर्द्देशशक्तं तत् त्यक्तुं स्वेच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं घातयस्व तत् कायं यथात्मा शङ्कराधुना ।
समाप्याययस्व तेजोभिर्म्मत्तः शरभरं तनुः ॥
आप्याययन्तु तदा देवाः शङ्करो वस्तु पोत्रिणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गात् विप्रायां मारणात् तथा ।
कायः पापकरो भूतस्तं त्यक्तुं मन्यतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तैरुपेतैर्य्यैः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुरेषा न पात्यताम् ॥
प्रजा पाल्या मम यदा या हि सीदति नित्यशः ।
मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्वत्ते कार्यं प्रशास्यते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
तथा यथोक्तं तत् कार्य्यमिति गोविन्दमूचतुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्व्वान् विसृज्य त्रिदशां-
स्तदा ।
वाराहं तित्यक्षा हर्त्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ।
शनैः शनैर्यदा तेन व्याहरच्चैव माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं बलहीनं व्यजायत ॥
महाशाखिद्रुमाः सर्व्वे महादेवसमापतिम् ।
अनुजग्मुस्तथा तेन व्याधातुं शरणागते ।
ततः सर्व्वैर्द्दैवगणैः स्वं स्वं तेजो ह्युपध्वने ।
आदर्शे तेन बलवान् सोऽपीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तनुस्वयाङ्गिरिशोऽभवत् ।
जङ्घाधोभागचरणपार्श्वयुक्तः सुभैरवः ॥
द्विलक्षयोजनोच्छ्रायः साद्धैलक्षैकविस्तृतः ।
ऊर्द्ध्वं वराहकायस्तु पञ्चयोजनविस्तृतः ।
तथार्द्धविस्तृतः पार्श्वे वर्द्धमानस्तदाभवत् ।
तमायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्भगवनमञ्जसा ॥
सुवृत्तः कनको घोर आपेदुः क्रोधमूर्च्छिताः ।
पर्व्विपुत्त्रं युगपत् पोत्रघातैर्महाबलाः ॥
ततस्तुण्डप्रहारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भित्त्वा वपुर्व्वराहस्य पातयामास तत्क्षणे ।
तं पातयित्वा प्रथमं सुवृत्तं कनकं तथा ।
घोरञ्च चण्डदैत्यान् भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥
जलशायास्तु ते सर्व्वे पेतुस्तोये महार्णवे ।
जनद्वन्द्वं विमलाभाः नानावर्णार्णवेश्चः ॥
पतितेषु शरीरेषु शङ्का विष्णुर्हरस्तथा ।
एकार्णं निमज्जमानाः पूर्व्ववत् समागताः ॥"
इति कालिकापुराणे वाराहशरीरत्यागाध्या-
यः ॥ अर्द्दिन: ॥ ० ॥ विष्णुः । मानभेदः ।
वर्षभेदः । मुस्ता । इति मेदिनी । हे, २२ ॥
(पर्व्वतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।
"वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥")
शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशद्वीपान्तर्गतक्षुद्रद्वीपविशेषः ।
यथा,—
"गान्धर्व्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुमुदश्च कशेरुश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्गकगभस्तिमान् ।
ताम्राङ्गश्च कुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥"
इति शब्दमाला ॥
(कृष्णपिण्डीरः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराही । इति राजनिर्घण्टः ।
वराहकान्ता, स्त्री, (वराहस्य कान्ता प्रियेति ।)
वाराहीकन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकाली, [न्] पुं, (वराहवत् कलते इति ।
कल् + णिनिः ।) सूर्य्यमणिपुष्पवृक्षः । तत्प-
र्य्यायः । सूर्य्यावर्त्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥
वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला ।
तत्पर्य्यायः, । लज्जालुः २ शमङ्गा ३ खदि-
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरी ७
तिक्तगन्धिका ८ नमस्कारी ९ गण्डकाली १०
खदिरी ११ । इति रत्नमाला । लज्जालुका १२
अञ्जलिकारिका १३ कृताञ्जलिः १४ गण्डकारी
१५ समोष्ठदा १६ । इति पर्य्यायान्तरम् ।
वाराही । वाभारालु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वराहनामा, [न्] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥
वराहिका, स्त्री, कपिकच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वराही, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रमुस्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरिवसितः, त्रि, (वस् + "नमोवरिवश्चित्रङः
क्यच् ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । ततः क्तः ।
"क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० । इति यलो-
पलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥
वरिवस्या, स्त्री, (वरिवस पूजायाः करणम् ।
वरिवस् + "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ।" ३ ।
१ । १९ । इति क्यच् । "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ । (यथा, ऋग्वेदे । १।१८२।९ ।
"हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो
विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥")
वरिवसितः, त्रि, (...
तारकादित्वादितच् । ...
"क्यस्य विभाषा ।" ...
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः ।
वरिशी, स्त्री, बडिशी । ...
वरिषं, क्ली, (वृ + षः । ...
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली । ...
वरिषोऽपि च ।" ...
गम् । ३ । ६२ ।)
वरिषाः, स्त्री भूम्नि, (वृ + षः । ...
इट् ।) वर्षाः । ...
वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा ...
चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ।
वरिष्ठं, क्ली, (अतिशयेन वरम् । ...
ताम्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । ...
"इत्थं वरिष्ठं ...
इति ...
मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, ११ ।
वरिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन
अतिशायने इष्ठन् ।
इति व्याकरणम् ।) वरतमः ।
१ । १० । १ ।
"हत्वा खरिकुमप्युग्र ...
युधिष्ठिरो धर्म्मवेत्ता वरिष्ठः ।")
उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, ११ ।
ऋग्वेदे । ४ । ११ । ३ ।
"यस्मिं ...
यज्ञो वायप्रधानैर्भिरैः ।")
श्रेष्ठः । इत्यजयः ॥
वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) ...
मेदिनी । ठे, १५ । नारङ्गः । ...
निर्घण्टः । (चाक्षुषमनोः ...
भारते । १३ । १८ । २० ।
"वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषे ...
धर्म्मसावर्णिमन्वन्तरस्य ...
मार्कण्डेये । ९४ । १९ ।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ...
निश्चरश्चानघश्चैव ।" ...
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन् ...
दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ...
"वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोभवो
सुप्रसादः किरीटी च ...
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) ...
इति राजनिर्घण्टः ।
वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + पचाद्य-
दित्वात् ङीष् ।) शतावरी । ...
४ । १०० । छायेमत्री । इति ...
वरीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरेषां
वरो वा । ईयसुन् । प्रियस्थिरेत्यादि
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । १ ।
"वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं
वरिष्ठः । अतिगुरुः । इति मेदिनी ।

, विक्रमादिमर्दिग्नियोगान्तर्गता-
गः। तत्र जातफलम्।
ाता दयालुः सुतरां सुवेषः
कर्म्मकर्त्ता मधुरस्वभावः।
ो बलीयान् धनवान् कलाज्ञो
गो वरीयान् यदि जन्मकाले॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
पुत्रः। इति भागवते।४।१।३४॥)
, वर्णापदः। इत्यमरटीकायां रमा-

क्रामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
निम्नजातिविशेषः। यथा,—
नाहला निष्टाः शबरा वरुटा भटाः।
भला: किराताश्च सर्व्वेऽपि म्लेच्छ-
जातयः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
अन्त्यजजातिविशेषः। यथा,—
चर्म्मकारश्च भटो वरुड़ एव च।
इभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः॥"
शीगमनादौ दोषो यथा,—
तु स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
ानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयमवचनम्॥
पत्तिर्यथा,—
स्य च कन्यायां शौण्डिकादेव सौचिकः।
ान् शौण्डिकाज्जातो नटो वरुड़
एव च॥"
इति पराशरपद्धतिः॥
, (वृणोति सर्व्वं व्रियते अन्यैरिति वा।
कृदारिभ्य उनन्।" उणा० ३।५३।
उनन्।) देवताविशेषः। स च कश्य-
ादितिनाम्नि पत्न्यां जातः। तस्य चर्षण्यां
भृगुवाल्मीकी पुत्रौ जातौ। इति
वतमतम्॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-
ालश्च। तत्पर्य्यायः। प्रचेताः २ पाशी ३
ीपतिः ४ अप्पतिः ५। इत्यमरः॥ यादः-
६ अपाम्पतिः ७। इति तट्टीकायां
॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०
मः ११ दैत्यदेवः १२ जीवनावासः १३
ालः १४। इति शब्दरत्नावली॥ वारि-
१५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८।
जटाधरः॥ * ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य
विधिर्यथा। हयशीर्षपञ्चरात्रे।
वाप्यामतः कुर्य्यात् स्फाटिकादिविनिर्म्मि-
तम्।
ं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम्॥
नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम्।
ं वामभागं कारयेद्यादसाम्पतिम्॥
तु कारयेद्वृद्धिं दक्षिणे पुष्करं शुभम्।
नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम्॥
ं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिनार्च्चयेत्॥"
ं तत्पूजनम्। ततो ध्यानम्।

"प्रसन्नवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम्।
सर्व्वाभरणसंयुक्तं सर्व्वलक्षणलक्षितम्॥
किरीटैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमवस्थितम्।
लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः॥
राजहंससमारूढ़ं पाशहस्तकरं शुभम्।
पुष्कराद्यैर्गणैः सर्व्वैः समन्तात् परिवारितम्॥
गौर्य्या कान्त्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम्।
नागैर्यादोगणैर्युक्तं प्रजापतिमिवापरम्॥
दृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम्॥"
इति ध्यात्वा पूजयेत्। वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव।
"अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्द्दशस्वरेण च।
अर्द्धेन्दुविन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च॥"
तेन ॐ वौँ इति मन्त्रः।
"प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत्।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशमुद्रया॥"
स्थितिं प्रतिष्ठाम्। निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गुष्ठ-
मुष्टिमुद्रां निबोधमुद्रां दर्शयेत्। नमस्कारमन्त्रस्तु
"वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥"
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम्॥ * ॥
वृष्ट्यर्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—
"पुष्करावर्त्तकैर्मेघैः प्लावयन्तं वसुन्धराम्।
विद्युद्गर्ज्जितसन्नद्धं तोयात्मानं नमाम्यहम्॥
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्व्वाङ्गसन्धिषु।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः॥"
इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्व्वरुणं आराध्य
मूलमन्त्रं जपेत्। प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो
वरुणो देवता एतावद्धृदमभिधाय वृष्ट्यर्थं
जपे विनियोगः। मन्त्रस्तु गुरुमुखात् ज्ञेयः।
स यथा। ॐ वृष्टिरिह्यानायन्तरयो मरुता-
मृषतौ गच्छ वशापस्पिष्ट्वा दिवं गच्छत ततो
वृष्टिमावह। इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं
सुवृष्टिमती वसुमती भवति। अत्र सन्देहो न
कार्य्यः॥ * ॥ मन्त्रान्तरम्। कूर्च्चं लक्ष्मीं तथा
मायां तेन हुँ श्रीं ह्रीं इति त्र्यक्षरमन्त्रं नाभि-
मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-
वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति। अष्टसहस्रजपः
संख्या चतुर्गुणा तेन द्वात्रिंशत्सहस्रजपः।
दिनत्रयानन्तरं चतुर्थदिने जपसमाप्तिः।
"नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः।
वसुसहस्रं जपेन्मन्त्रं त्रिदिनं चाप्य यत्नतः॥"
अथवा।
"षट्सहस्रं जपेन्नित्यं सदा वृष्टिर्भवेत् ध्रुवम्।"
इति षट्कर्म्मदीपिका॥ * ॥
पुस्तकान्तरे वं इति एकाक्षरमन्त्रोऽपि अप्प-
तेन लिखितः॥ * ॥ महापातकिनो दण्डधनं
गृहीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत्। यथा,—
"नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम्।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते॥
अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत्।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत्॥
ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः।

ईशः सर्व्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः॥"
इति मानवे ९ अध्यायः॥ * ॥
स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। वरुणः २
सेतुः ३ तिक्तशाकः ४ कुमारकः ५। इत्यमरः।
२।४।२५॥ श्वसनोत्पत्रः ६ सेतुकः ७ वरागः ८
शिखिमण्डलः ९। इति शब्दरत्नावली॥ श्वेत-
पुष्पः १० श्वेतद्रुमः ११ साधुवृक्षः १२ तमालः
१३ मारुतापहः १४। अस्य गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। रक्तदोषशीतवातहरत्वम्।
स्निग्धत्वम्। दीपनत्वम्। विद्रधिरोगजित्त्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान्।
निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अन्यच्च।
"वरुणोऽनिलशूलघ्नो भेदी चोष्णोऽश्मरीहरः।
पुष्पं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नं आमवातजित्॥"
इति राजवल्लभः॥ * ॥
जलम्। इति मेदिनी। णे, ६५॥ सूर्य्यः। इति
विश्वः॥ (यथा, महाभारते। १।६५।१५।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥"
मुनिगर्भजातकश्यपपुत्रविशेषः। इति महाभार-
तम्। १।६५।४२॥)
वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा
तदुद्भवत्वात्।) मद्यम्। इत्यमरः।२।१०।३९॥
(विवरणमस्या मद्यशब्दे ज्ञेया॥)
वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी। वरुण+"इन्द्र-
वरुणभवेति।" ४।१।४९। इति ङीष् आनु-
गागमश्च।) वरुणपत्नी। इति जटाधरः॥
(यथा, ऋग्वेदे। १।२२।१२।
"इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये।
अग्नायीं सोमपीतये॥")
वरुत्रं, क्ली, (वृणोति आवृणोत्यनेनेति। वृ+
"अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ।" उणा० ४।१०२।
इति उत्रः।) उत्तरीयवस्त्रम्। वृधातोरुत्र-
प्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः॥
वरुलः, पुं, (वृ+उलः।) संभक्तः। इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः॥
वरूथं, क्ली, (व्रियते शरीरमनेनेति। वृ वरणे+
"जॄवृञ्भ्यामूथन्।" उणा० २।६। इति
ऊथन्।) तनुत्राणम्। इति हेमचन्द्रः॥ चर्म्म।
इति मेदिनी। थे, २१॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ
गणितोऽयं शब्दः॥ (गृहम्। इति निघण्टुः।
३।४॥ यथा, ऋग्वेदे। १।५८।९।
"भवा वरूथं गृणते विभावो
भवा मघवन् मघवद्भ्यः शर्म्म॥"
सैन्यम्। यथा, भागवते। ९।१०।२०।
"तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्व्वे
द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः।

जघुर्द्दैर्मेघैरिवादेशुभिरङ्गदाद्याः
भीमाभिमर्षंहतमङ्गलरावणोग्रान् ।")

वरूथः, पुं (व्रियते रथोऽनेनेति । वृञ् वरणे + "जॄवृञ्भ्यामूथन् ।" उणा० २ । ६ । इति ऊथन् ।) परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य गुप्त्यादिरचितावरणकादि द्रव्यं तत् । तत्पर्य्यायः । रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ ॥ रथसंवृतिः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ६ । ५७ । २६ ।
"उदग्रध्वजदुर्द्धर्षं सवरूथं सपस्करम् ।"
ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७१ । ११ ।
"तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूप्रस्थं समागमत् ।
वरूथञ्च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ।")

वरूथिनी, स्त्री, (वरूथं तनुत्राणादिकमस्त्यस्या इति । वरूथ + इनिः । ङीप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५८ ।
"तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनी-
मुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ।")

वरेण्यं, क्ली, (व्रियते लोकैरिति । वृ + "वृञ एण्यः ।" उणा० ३ । ९८ । इति एण्यः ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरेण्यः, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।
"पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।"
वरणीयः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारे । ७ । ९० ।
"संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ।"
पुं, पितृगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ९६ । ३५ ।
"वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ।"
भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १३८ ।
"भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्व्वे तुल्या भृगो-
र्गुणैः ।
च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्व्वस्तथैव च ।
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।"
महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-स्तोत्रे । १३ । १७ । १३६ ।
"वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः ।")

वरोली, स्त्री, कीटविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरेश्वरः, पुं (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरोटं, क्ली, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि दलानि यस्य ।) मरुबककुसुमम् । इति शब्दमाला ॥

वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्करः, पुं, (वृणोति वृणुते इति । वृञ आवरणे + बहुलवचनात् करः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) युवपशुः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥ मेषशावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परिहासः । (यथा, अमरुशतके । ७ ।
"कान्तः केलिरुचिर्युवा सहृदयस्तादृक् पतिः
कातरे
किन्नो वर्करकर्करैः प्रियसखीरारभ्य विक्री-
यते ।")
छागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥

वर्कराटः, पुं, (वर्करं परिहासं अटति गच्छतीति । अट् + अच् ।) कटाक्षः । तरुण्यादित्यरोचिः । नारीपयोधरोत्सङ्गकान्तदन्तनखक्षतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥

वर्गः, पुं, (वृज्यते इति । वृजी वर्ज्जने + घञ् ।) सजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
"व्रताय तेनानुचरेण धेनो-
र्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।")
समानधर्म्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरुपलक्षितं वृन्दम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वखत्वादिना विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमरभरतौ । ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
"सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।
स्थानं प्रकरणं पर्व्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समानाङ्कद्वयस्य पूरणम् । तत्पर्य्यायः । कृतिः २ ।
वर्गे करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
"समद्विघातः कृतिरुच्यतेऽथ
स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्नः ।
स्वस्वोपरिष्टाच्च तथापरेऽङ्का-
स्त्यक्त्वान्त्यमुत्सार्य्य पुनश्च राशिम् ॥
खण्डद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नी
तत्खण्डवर्गैक्ययुता कृतिर्वा ।
इष्टोनयुग्राशिवधः कृतिः स्या-
दिष्टस्य वर्गेण समन्वितो वा ।" ॥
अस्योद्देशकः ।
"सखे नवानाञ्च चतुर्द्दशानां
ब्रूहि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य ।
पञ्चोत्तरस्याप्ययुतस्य वर्गं
जानासि चेद्वर्गविधानमार्गम् ।"
न्यासः । ९ । १४ । २९७ । १०००५ । एषां यथोक्तकरणेन जाता वर्गाः ८१ । १९६ । ८८२०९ । १००१०००२५ । अथवा नवानां खण्डे ४ । ५ । अनयोराहतिः २० । द्विनिघ्नी ४० । तत्खण्डवर्गैक्येन ४१ । युता जाता सैव कृतिः ८१ । अथवा चतुर्द्दशानां खण्डे ६ । ८ । अनयोराहतिः ४८ । द्विनिघ्नी ९६ । तत्खण्डवर्गौ ३६ । ६४ । अनयोरैक्येन १०० । युता जाता सैव कृतिः १९६ । अथवा खण्डे ४ । १० । तथापि सैव कृतिः १९६ । अथवा राशिः २९७ । अयं त्रिभिरूनः एवमुतश्च २९४ । ३०० । अनयोर्घातः ८८२०० । त्रिवर्ग९युतो जातो वर्गः स एव ८८२०९ । एवं सर्व्वत्रापि इति

सीमान्तरस्थो वर्गः । (स्त्री,
यथा, महाभारते । १ । २१७ । ११
" ...
दृष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम ...
मुनिश्रापात्तु ग्राहत्वमुपयाताः ...
सुवासीनु । ...
वर्गमूलं, क्ली, (वर्गस्य
आधाराङ्कः ।) ...
यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
"त्यक्त्वान्त्याद्विषमात् कृतिं ...
त्यक्तालब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं ...
पङ्क्त्यां पङ्क्तिहृते समेऽन्य ...
पङ्क्त्यां तद्द्विगुणं ...
...
अस्योद्देशकः ।
"मूलं चतुर्णाञ्च तथा नवानां
पूर्व्वं कृतानाञ्च सखे कृतीनाम् ।
पृथक् पृथग्वर्गपदानि विद्धि
बुद्धेर्विवृद्धिर्यदि तेऽत्र जाता ।"
न्यासः । ४ । ९ । ८१ । १९६ । ८८२०९ । १००१०००२५ । लब्धानि क्रमेण मूलानि २ । ३ । ९ । १४ । २९७ । १०००५ । ...
वर्गस्य मूलम् ॥
सजातीयाङ्कद्वयस्य घातः घनः ।
तस्य च समुदायकृतोदाहरणं लिखितानि प्रसङ्गात् ...
करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्य...
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्गः ...
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ...
स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात् ...
प्रकल्प्य तत् खण्डयुगं ततोऽन्त्यं ...
एवं मुहुर्व्वर्गघनप्रसिद्धा-
वाद्याङ्कतो वा विधिरेष कार्य्यः ।"
खण्डाभ्यां वा ...
वर्गमूलघनस्वघ्नो वर्गराशेर्घनो ...
अस्योद्देशकः ।
"नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
कथय पञ्चघनस्य घनं च मे ।
घनपदञ्च ततोऽपि घनात् सखे
यदि घनेऽस्ति घना भवतोऽमतिः ।"
न्यासः । ९ । २७ । १२५ ।
७२९ । १९६८३ । १९५३१२५ ...
९ । अस्य खण्डे ४ । ५ । ...
१८० । त्रिनिघ्न ५४० । ...
युतो जातो घनः ७२९ । ...
अस्य खण्डे २० । ७ । ...
११३४० । ...
घनः १९६८३ । अथवा ...

२। घनः ८। अयं क्रमो ज्ञातचतुर्णां
४। अथवा राशिः ६। अस्य मूलम् ३।
७। अस्य वर्गो नवानां घनः ७२९।
वर्गराशिघनः स एव वर्गमूलघनवर्गः।
..।*। अथ घनमूले करणसूत्रं वृत्तद्वयम्।
"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्याद्घनतो विशोध्यम्।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्या
त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् फलन्तु।
पङ्क्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य।
घनं तदाद्याद्घनमूलमेवं
पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च।"
न्यासः। पूर्व्वघनानां मूलार्थं न्यासः ७२९।
१। १९५३१२५। क्रमेण लब्धानि मूलानि
७। १२५। इति लीलावत्यां घनमूलम्।
, पुं, (वर्गेषु उत्तमः।) चराणां अर्थात्
र्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः।
णां अर्थाद्वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशीनां
ऽंशः। द्व्यात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
निराशीनां नवमोऽंशश्च। यथा,—
णां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा।
द्व्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः।"
च। राशीनां स्वकीयनवांशः। यथा,—
शानान्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्।
दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-
०-अक०-सेट्।) ङ, वर्धते।। इति दुर्गा-
।
स्] क्ली, (वर्धते इति। वर्च+"सर्व-
धातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४। १८८। इति
।) रूपम्। विष्ठा। (यथा, सुश्रुते
स्थाने ३० अध्याये।
"शूलाविदः सक्तगवोऽल्पमूत्री
कृशाङ्गमांसः ग्रथितादधातुः।
वर्चो मुखाल्लभते यदिमं
स्वं स्थानं मानितं माधवेन।")
। इति मेदिनी। स, १५। (यथा, ऋग्-
। ८। ११। २१।
दि पदञ्च यथा च वर्चः सुवीर्यम्।"
ः तेजः।" इति तद्भाष्ये सायनः। अन्नम्।
तत्रैव। १। २४। १।
दे वरस्य पुनरा अभिमातीरयाच्छ।
[illegible] यावद्रक्षा पाहस।"
धाः अन्नं धेहि।" इति तद्भाष्ये
णः।)
., पुं स्त्री, (वर्चस्+स्वार्थे अच्।) विष्ठा।
[illegible]। २। १। १८। (तेजः। यथा,
भारते। ११। ९५। १८।
[illegible]
[illegible]।")
, [स्] पुं, (वर्चः तेजोऽस्त्यस्येति। वर्चस्+

"असुमायामेधेति।" ५। २। १२१। इति
विनिः।) चन्द्रः। यथा,—
"रोहिण्यामभवद्यो वर्चस्वी येन चन्द्रमाः।"
इति वह्निपुराणम्।
वर्च्चाः, [स्] पुं, (वर्चते इति। वर्च+असुन्।)
चन्द्रपुत्रः। इति मेदिनी। स, १६। अन्यच।
"रोहिण्यामभवद्यो वर्चस्वी येन चन्द्रमाः।"
इत्यादि वह्निपुराणे सगांशकीर्तने सतीदेह-
त्यागनामाध्यायः।
वर्ज्जनं, क्ली, (वृज्+ल्युट्।) त्यागः। हिंसा।
इति मेदिनी। ने, १२२। मारणम्। इति
हेमचन्द्रः।
वर्ज्जितः, त्रि, त्यक्तः। वृजधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः। यथा,—
"अवघ्रातञ्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्ज्जितम्।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १९ अध्यायः।
वर्ज्जनीयं, त्रि, (वृज्+अनीयर्।) वर्ज्जनयोग्यम्।
त्याज्यम्। वर्ज्जनीयान्नं यथा,—
"राजान्नं नर्त्तकान्नञ्च तक्ष्णोऽन्नं कर्म्मकारिणः।
गणान्नं गणिकान्नञ्च षण्ढान्नञ्चैव वर्ज्जयेत्।
चक्रोपजीविरजककस्करध्वजिनां तथा।
गान्धर्व्वलोहकारान्नं सूतकान्नं विवर्ज्जयेत्।
कुलालचित्रकर्म्मान्नं वार्द्धुषिः पतितस्य च।
पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि।
सुवर्णकारशैलूषव्याधितस्यातुरस्य च।
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाण्डिकस्य च।
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च।
सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः।
भार्य्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे।
उत्सृष्टस्य कदर्य्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः।
अपाङ्क्त्यान्नञ्च सङ्घान्नं शस्त्राजीवस्य चैव हि।
क्लीवसन्न्यासिनश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि।
भीतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिक्षुतम्।
ब्रह्मद्विषः पापरुचेः श्राद्धान्नं सूतकस्य च।
वृथापाकस्य चैवान्नं शावान्नं श्वशुरस्य च।
अप्रजानान्तु नारीणां भृतकस्य तथैव हि।
कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा।
शौण्डान्नं घाटिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च।
विद्धप्रजननस्यान्नं परिवेत्त्रन्नमेव च।
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः।
अवज्ञातञ्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्ज्जितम्।
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्व्वमन्ने व्यवस्थितम्।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बि-
षम्।"
इति कौर्म्मपुराणे उपविभागे १९ अध्यायः।
वर्ज्ज्यः त्रि, (वृज्+ण्यत्।) वर्ज्जनीयः। यथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भक्ष्या स्मृते सदा वर्ज्यौ ग्रामसूकरकुक्कुटौ।
पितृदेवादिशेषञ्च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया।
प्रोक्षितञ्चौषधार्थञ्च खादन् मांसं न दोषभाक्।"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः।
वर्ण, क वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-
पर०-सक०-सेट्।) क, वर्णयति। अयं कश्चिन्न
मन्यते। वर्णः शुक्लादिक्रिया। इति दुर्गादासः।
वर्ण, त क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युद्युक्तिदीपने। इति
कविकल्पद्रुमः। (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट्।) वर्णयति वर्णापयति कविः
स्तौतीत्यर्थः। वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः।
वर्णयति प्रतिमां शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थः।
वर्णयति उद्युङ्क्ते दीप्यते वेत्यर्थः। शुक्लाद्यु-
द्युक्तिदीपने इत्यपि पाठः। इति दुर्गादासः।
वर्णं, क्ली, (वर्णयतीति। वर्ण+अच्।) कुङ्कुमम्।
इति हेमचन्द्रः।
वर्णः, पुं, (व्रियते इति। वृ+"कृवृजृसिद्रुपन्य-
निस्वपिभ्यो नित्।" उणा० ३। १०। इति
नः। स च नित्।) जातिः। सा च ब्राह्मणः
क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च। एषामुत्पत्त्यादिर्यथा।
यदा भगवान् पुरुषरूपेण सृष्टिं कृतवान् तदास्य
शरीरात् चत्वारो वर्णा उत्पन्नाः। मुखतो
ब्राह्मणाः बाहुतः क्षत्रियाः ऊरुतो वैश्याः
पादतः शूद्रा जाताः। एतेषां वर्णानां धर्म्माः
शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति। तत्र ब्राह्मणधर्म्मा
उच्यन्ते। अध्ययनं यजनं दानञ्चेति। जीविका-
र्थश्च अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्चेति। १।
क्षत्रियस्य त्रयो धर्म्माः। अध्ययनं यजनं
दानञ्च। प्रजानां रक्षणं जीविका। २। वैश्यस्य
त्रयो धर्म्माः। अध्ययनं यजनं दानञ्च। तस्यां
जीविकाः। कृषिः गोरक्षणं वाणिज्यं कुसीद-
ञ्चेति। ३। शूद्रस्य तु ब्राह्मणादिशुश्रूषा
धर्म्मो जीविका च। ४। ब्राह्मणा ब्राह्मण-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ब्रह्मोवाच ।

"सर्गादिरहरिवैव पूज्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
विप्रादेः स्वेन धर्म्मेण सद्धर्म्मं व्यास वै शृणु ॥
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्म्माणि द्विजोत्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मः क्षत्त्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्त्रियस्य कृषिर्वैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम् ।
कारुकर्म्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः ॥
भिक्षाचर्य्याथ शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्म्माग्निकार्य्यञ्च धर्म्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधना-
दिकम् ।
एकाकी यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्षिकः ॥
भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्ज्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः ।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैक्षं श्रुतञ्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्म्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसन्न्यासिनः केचिद्वेदसन्न्यासिनोऽपरे ।
कर्म्मसन्न्यासिनः केचित्त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्व्वे मोक्षे त्वक्षरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
धर्म्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-
जायते ।
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम् ।
ज्ञानपूर्व्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तं यदतोऽन्यथा ।
क्षमा दमो दया दानमलोभस्त्याग एव च ।
आर्ज्जवञ्चानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ।
सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्च्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादित्वमपैशुन्यमकल्कता ।
[illegible] सर्व्वेषामनुवर्त्तते ।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्त्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तताम् ।
गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचारं च वर्त्तताम् ॥"

इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म्म वसुन्धरे ! ।
यानि कर्म्माणि कुर्व्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्म्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्ज्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्म्मसमायुक्तः पैशुन्येन विवर्ज्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यस्थो न दक्षः स्थिरचेतनः ॥
एतद्वै ब्राह्मणः कर्म्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इष्टापूर्त्तञ्च कुरुते स मामेति वसुन्धरे ! ॥
क्षत्त्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्म्मसु निष्ठताम् ।
यानि कर्म्माणि कुर्व्वन्ति क्षत्त्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्म्मज्ञो यज्ञेषु कुशलः शुचिः ।
मम कर्म्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्ज्जितः ॥
अल्पभाषी गुणज्ञश्च नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुविद्यागतप्राणो गुह्यकर्म्मस्वतन्द्रितः ॥
अभ्युत्थानादिकुशलः पैशुन्येन विवर्ज्जितः ।
एभिर्गुणैः समायुक्तो यो मां यजति क्षत्त्रियः ॥
भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानान्तु प्रवक्ष्यामि मम कर्म्मसु निष्ठताम् ॥
यानि कर्म्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतैर्गुणैः स्वधर्म्मेण लाभालाभविवर्ज्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोह-
वर्ज्जितः ।
शुचिर्दक्षो निराहारो मम कर्म्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्तानुवत्सलः ।
वैश्यस्त्वेवन्तु संयुक्तो यो तु कर्म्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्म्माणि शृणु माधवि ! ।
यानि कर्म्माणि कृत्वा तु शूद्रो मह्यं व्यवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यौ मम कर्म्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परौ कर्म्मनिष्ठितौ ॥
देशकालौ च जानाति रजसा तमसोज्झितः ।
निरहङ्कारयुक्तात्मा चातिथेयो विनीतवान् ॥
श्रद्धानोऽतिपूतात्मा लोभमोहविवर्ज्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तापरायणः ॥
शूद्रकर्म्माणि मे देवि ! य एवं स समाचरेत् ।
त्यक्त्वा क्षत्त्रियवैश्यांश्च शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥"

इति वाराहे विप्रकर्म्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

अपरञ्च ।

[illegible] उवाच ।

"निशाम्य चातुराश्रम्यं विस्तरान्मे तपोधनाः
पापचर्य्यं न मे हानिः मत्तः प्रतिपद्यते ॥

ऋषय ऊचुः ।

कृतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
तत्र धर्म्मोऽस्य यश्च चरमाणं निशामय ॥
स्वाध्यायोऽथाग्निशुश्रूषा स्नानं भिक्षाटनन्तथा ।
गुरोर्निवेद्य तच्चान्नमनुज्ञातेन भिक्षतः ॥
धर्म्मानुष्ठानमौनाभ्यां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
तेनाहूतः पठेच्चैव तत्परोऽमुत्र निरतः ॥

अवाप्य सकलान् वेदान् ज्ञात्वा

ततो वराङ्गुरा दत्वा गुरवे
गार्हस्थाश्रमकामस्तु
वानप्रस्थाश्रमञ्चापि चतुर्थं
तथैव च गुरोर्गेहे द्विजो
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्वेष शिष्ये
एवं जयति मृत्युं स द्विजः

व्यसनानकुलां कन्यामुद्वहेत् ।
स्वकर्म्मणा धनं लब्ध्वा
सम्यक् संप्रीणयेद्भक्त्या
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं
क्षत्त्रियस्यापि गदिता य आचार
वैखानसत्वं
गार्हस्थ्यास्तमं
स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि
यो त्यापयति तस्यापौर्व

इति वामनपुराणे ।

पुनश्च ।

श्रीऊर्व्व उवाच ।

"ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्राणां
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु
दानं दद्याद्यजेद्देवान् यज्ञैः
नित्योदकी भवेद्विप्रः
वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्
कुर्य्यात् प्रतिग्रहादानं शुक्लार्थं
सुकार्य्यात् सुखः
समस्तान् । इति तट्टीका ।

मैत्री समस्तसत्त्वेषु
ग्रावणि रत्ने च
ऋतावभिगमः
दानानि दद्याद्दिच्छातो

यज्ञैश्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च
शस्त्राजीवी महीरक्षाप्रवरा
तस्यापि प्रथमे कल्पे
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो
भवन्ति
दुष्टानां शासनाद्राजा
प्राप्नोत्यभिमताल्लोकान् वर्णसंस्था
पाशुपाल्यं वाणिज्यञ्च
वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्म्म
नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानं
द्विजातिसंश्रयं कर्म्म तादर्थ्यं
क्रयविक्रयजैर्व्वापि धनैः
दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि
पित्रादिकञ्च सर्व्वं वै शूद्र
भृत्यादिभरणार्थाय सर्व्वेषां
ऋतुकालाभिगमनं स्वदारेषु

...षु निन्दिता गर्हिताहिता ।
...लापायो मद्यमं निन्दिताहिता ॥
...ा यथा तद्वत्कार्य्यमर्थं नरेश्वर ।
...च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
...ाय सर्व्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
...यदुक्तोऽत्र विप्रादीनामिमान् शृणु ॥
...र्मं द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
...च वैश्योक्तं शौद्रं कर्म न चैतयोः ॥
...ति सत्यशक्तावुभाभ्यामपि पार्थिव ।
...द् कर्त्तव्यं न कुर्य्यात् कर्मसङ्करम् ॥
...थिता राजन् वर्णधर्म्मा मया तव ।
...र्मिणां धर्म्माननुक्तान् मे निशामय ॥८॥
और्व्व उवाच ।
...लोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
...वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
...रतस्तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
...चरता चात्र वेदश्च कृतबुद्धिना ॥
...ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
...तथा कुर्य्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
...स्थिते व्रजेद्याति नीचैरासीत चासति ।
...गुरौ नृपश्रेष्ठ प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
...तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
...तश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा ततः ॥
...वेदपः पूर्व्वमाचार्य्येणावगाहिताः ।
...मादिकं चास्य सन्ध्यं कल्यमुपानयेत् ॥
...गृहीतवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
...गमाविशेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
...पाणिदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्म्मणा ।
...कार्य्यमखिलं कुर्य्याद्भूपाल ! शक्तितः ॥
...ण पितृनर्च्चेद्यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन् ।
...श्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥
...लिना च भूतानि वात्सल्येनाखिलं जगत् ।
...ति लोकान् पुरुषो निजकर्म्मसमर्ज्जितान् ॥
...शिनश्च ये केचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।
...ैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥
...यकार्य्येषु तीर्थस्नानाय च प्रभो ! ।
...त वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
...ता ह्यनाहारा यत्र सायं गृहास्तु ये ।
...गृहस्थः सर्व्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
...स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
...तानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥
...थिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
...वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
...ानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
...ापोपघातौ च पारुष्यञ्च न शस्यते ॥
...सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
...न्धविनिर्म्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥
...परिणतो राजन् कृतकृत्यो गृहाश्रमी ।
...भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥२॥
...पत्त्राहारः केशश्मश्रुजटाधरः ।
...शायी भवेत्तत्र मुनिः सर्व्वातिथिर्नृप ॥
...काशकुशैः कुर्य्यात् परिधानोत्तरीयके ।
तद्वत्त्रिषवणं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥
देवताभ्यर्च्चनं होमः सर्व्वाभ्यागतपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ॥
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपश्च तस्य राजेन्द्र शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्य्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ।
स दहत्यग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥३॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥
पुत्त्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ।
त्रैवर्गिकांस्त्यजेत् सर्व्वानारम्भानवनीपते ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्म्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वसङ्गांश्च वर्ज्जयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तञ्च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्य्यटेद्गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्म्ममो भवेत् ॥
अभयं सर्व्वसत्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निञ्च मुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निनां स व्रजति स्म लोकान् ॥"
चिताग्नीनां चयनचितामिमर्थः । चिताग्निना इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
"मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयति द्विजातिः ॥" ४ ॥
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ८ ९ अध्यायौ ॥*॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिरुत्पत्तिर्यथा,—
"ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात् पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् ।
अस्मद्ब्राह्मणानेव पूर्व्वं स्रष्टा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
ततः सत्यञ्च धर्म्मञ्च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
आचारञ्चैव शौचञ्च स्वर्गाय विदधे विभुः ।
देवदानवगन्धर्व्वा दैत्यासुरमहोरगाः ॥
यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ! ॥
ये चान्ये भूतसंघानां वर्णास्तांश्च विनिर्म्ममे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्त्रियाणाञ्च लोहितः ॥
वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
मान्धातोवाच ।
चातुर्व्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्व्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्व्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्व्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणाञ्च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥
नारद उवाच ।
न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्व्वसृष्टं हि कर्म्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्म्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्त्रतां गताः ॥
गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्व्वकर्म्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥
इत्येतैः कर्म्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥
विहिता ब्रह्मणा पूर्व्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ।
ब्राह्मणा धर्म्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तद्विदः ॥
ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्ययाः ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्म्मतन्त्रपरायणा ॥
मान्धातोवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्त्रियो वा द्विजोत्तम ! ।
वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रूहि वदतांवर ॥
नारद उवाच ।
जातकर्म्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्म्मस्ववस्थितः ॥
शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमथोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्त्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते ॥
विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरतिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्व्वभक्षरतिर्नित्यं सर्व्वकर्म्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैव भवेल्लक्ष्म द्विजे चैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥
मान्धातोवाच ।
के धर्म्माः सर्व्ववर्णानां चातुर्व्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्व्वर्ण्याश्रमाणाञ्च राजधर्म्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।
आर्ज्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्व्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
दममेव महाराज धर्म्ममाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते ॥
तं चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्त्तमानं स्वकर्म्मणि ।
अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
कुर्व्वीतापत्यसन्तानमथ दद्याद्यजेत च ।
संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥
परिनिष्ठितकार्य्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ॥
क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते ।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञो क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्राज्ञा महाराज योद्धव्यं धर्म्ममीप्सता ॥
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेन महीपतिः ।
धर्म्मार्थेन हि कर्म्माणि कारयेत् सततं
प्रजाः ॥
यस्मात् विहितमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ ॥
वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मो वेदसम्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवद्धर्म्ममर्थयन् ॥
विकर्म्म तद्भवेदन्यत् कर्म्म यत् स समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्व्वाः परिददे प्रजाः ॥
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत् ॥
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कलाखुरे ।
सस्यानां सर्व्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ ॥
शूद्रस्यापि हि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्य्या विधीयते ।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्णाननुपूर्व्वशः ।
सञ्चयांश्च न कुर्व्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ॥
पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्य्याद्गरीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्व्वीत धार्म्मिकः ॥
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥
अधार्य्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्म्मधनं हि तत् ॥
यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुरात्रजेत् ।
कल्प्यन्तेऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्म्मविदो जनाः ॥
देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यौ वृद्धदुर्ब्बलौ ।
शूद्रेण च न हातव्यो भर्त्ता कस्याञ्चिदापदि ॥
अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिक्षये ।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्य्यधनो हि सः ॥
उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत नच स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ॥
श्रीनारद उवाच ।
इदानीमाश्रमायात्त धर्म्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
ब्रह्मचर्य्याश्रमं तावत् शृणु सर्व्वाधिवासन ॥
गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः ।
ब्रूयादध्येतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
ततस्तस्याज्ञया नित्यमध्येतव्यं नराधिप ॥
सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
तदाज्ञापालनञ्चापि ध्यानं देवसभावना ॥
लाभेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
समाप्तविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥ ॥
गृहाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिव्रजन् ।
उद्वहेत् कुलजां कन्यां सुशीलां धर्म्मचारिणीम् ।
अनहंवादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
अहिंसा प्रथमो धर्म्मोऽतिथिपूजैव पार्थिव ॥
अप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गेहान्निवर्त्तते ।
स याति नरकं घोरं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनञ्चापि संदिशेत् ।
पाद्यञ्च मधुपर्कञ्च दद्यात् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
संवादञ्च प्रियालापं कुर्य्यात्तेन महात्मनः ।
भोजनञ्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं नृप ॥
देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
आतिथ्यसदृशं कर्म्म गृहस्थानां न विद्यते ॥
यस्य नित्यं क्षितिनांस्ति सोऽतिथिःपरिकीर्त्तितः ।
सर्व्वाश्रमाणामधिको गृहाश्रम उदाहृतः ॥
यस्मात्तस्मिन् समायान्ति भिक्षार्थमाश्रमाश्रयाः ।
पितृदेवार्च्चनं कार्य्यं गृहिणा सुखमिच्छता ॥ ॥
वानप्रस्थाश्रमं वच्मि तृतीयं जगतीपते ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥
वेदारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्म्मवित् ।
चतुर्थेनाः प्रव्रजित्वा गच्छन्नपरदारताम् ।
सुते भार्य्यां परित्यज्य वनं गच्छेत् सहैव वा ।
शान्तः शुद्धान्तरात्मा च सर्व्वभूतहिते रतः ॥
वानप्रस्थस्य धर्म्मस्तु ब्राह्मणस्य विधीयते ।
कर्म्मण्यात्मैव राजेन्द्र कथ्यते मुनिपुङ्गवैः ॥
भिक्षुधर्म्मोपकारः प्रथम एष मौलिकः ।
वनाश्रमिजनानां स्याग्निहोत्रमनिर्दिष्टतः ॥
वर्णोत्तमश्चरेदेवं स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
निरीहः स्यात् सर्व्वसमो निर्ग्गुणो निर्व्विकार-
वान् ॥
विवेकी धनशून्याशी निःस्पृहः काम
संसारं स्वप्नवद्दृष्ट्वा शान्तः
पत्रमूलफलाहारी जलाशी वायुभो
निराहारोऽथवा
एवं कुर्व्वन्
चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये मुक्तिमोक्षणे
गुरोः पु
विचरेत् सकलां पृथ्वीं
योगाभ्यासरतो नित्यं धर्म्मसंरक्षण
धर्म्माधर्म्मविहीनो वा भिक्षुः नि

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २१।२३।२५
अध्यात् नारसिंहपुराणे ५८
पुराणे मदालसोपाख्याने
अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ ॥
ज्ञातीय भुज् इति भाषा।
प्रभेदो २ व्याकरणम् ३
कथा ६ । इत्यमरः । प्रभेदः
कुथम् ६ । इति भरतः । इ
इति ख्यातः । स च बहुविधो
पाण्डुः २ धूसरः ३ कृष्णः ४ पीत
रक्तः ७ शोणः ८ अरुणः ९
श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गः ११
इति चामरः । गर्भस्थमाजन्म
वर्णो भवति । इति ८
स्तुतिः । इति मेदिनी । ग, ११
व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । मे
चित्रम् । तालविशेषः । कार
हेमचन्द्रः ।
वर्णः, पुं क्ली, (वर्ण्यते भिद्यते
घञ् ।) भेदः । (वर्ण्यते
वर्ण + घञ् ।) रूपम् । (वर्ण्य
अच् ।) अक्षरम् । (वर्ण्यते
+ घञ् ।) विलेपनम् । इति हैम
वर्णश्च द्विविधः । अथाक्षर
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
"अत्रैव प्राणसंयोगमाश्रित्य
अव्यक्तं प्रलपति यदा सा
मूलाधारे विभ्रमति सुषुम्नाशीर्ष
इति
अस्यार्थः ।
स्वाहिनीयैदा सा कुण्डली
अष्टमचरं यतायत्ते भाति
कलभावभादिवं करोति
याति प्राप्नोति सम्यक्
तट्टीका । ॥ अस्य प्रकाशनार्थम्
"कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियं
विद्यामजननी देवी सृष्टिकर्त्री
द्विचत्वारिंशद्वर्णाका यथा
गुणिता सर्व्वगात्रेषु कुण्डली
विश्वात्मनाप्रबुद्धा सा सृष्टं
एकधा गुणिता प्रक्तिः सर्व्वतत्त्व

रं स्वरान् देवी मन्त्रादीनां त्रयं त्रयम् ॥"
इति सारदातिलकः ॥

ः। त्रिधासेति चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा। द्वि-
शदिति भूतलिपिमन्त्रमयी। पञ्चाश-
ात्कामयीत्यर्थः। सर्व्वगात्रेण सर्व्ववर्णेन
परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
काशयति इत्यर्थः। मूलाधारे सर्पवत्
भूता नाड़ी वर्त्तते तन्मध्यस्थायित्वादियं
। सर्व्वविश्वेत्युभयोपादानात् शब्दार्थ-
यप्रतिपादिकेति सूचितम्। त्रिपुष्कर-
ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थत्रयम्। स्वरा-
उदात्तानुदात्तसमाहारान्। इति
। ॥ * ॥ अपि च।

त्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका।
ति कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः॥
तो ध्वनिस्तस्मान्नादस्तस्मान्निबोधिका।
न्दुस्ततो बिन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः॥"
इति सारदायामाचार्य्याः॥

लाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
ा कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
न्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मकां वर्णमालिकां सूते इत्यन्वयः। क्रम-
शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सूते
शक्तेर्ध्वनिरासीदिति योजना। ततो
त्यादि ज्ञेयम्। अयञ्च क्रमः सर्व्वाचरो-
ष्टेयः। तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिशब्द-
। पुनराकाशस्था सैव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
ा सती ध्वनिशब्दवाच्या। अक्षरावस्था
मोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या। अव्यक्तावस्था
तमःप्राचुर्य्यान्निबोधिकाशब्दवाच्या। सैव
प्राचुर्य्यादर्द्धेन्दुशब्दवाच्या। उभयत्र परा-
।

ाशक्तिबलोद्गुप्तो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः।
ौ च सा शक्तिः क्रियाख्या इत्यत्र
प्रभुः॥"
व बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो
।
ती मध्यमा वाच्यो वैखरी शब्दजन्मभूः।
रा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
वैखरी मुखे। तदुक्तं परार्थादर्शे।
कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी।
अविषया तस्मादूर्द्ध्वगामिनी॥
[illegible] पश्यन्ती सुषुम्नाश्रिता भवेत्।
[illegible] मध्यमा नादरूपिणी॥
[illegible] स्यादभिव्यक्तिगामिनी।
[illegible] शिरोज्ञानदर्शिका॥
[illegible]
[illegible] तु वैखरी॥
[illegible] तुल्यात्मिका।
[illegible] वर्णमालिकाम्॥
[illegible] द्विचत्वारिंशदात्मिकाम्।
[illegible] वर्णमालिकाम्॥

एते तदर्थतो भिन्नाः कला रुद्रादिकान्
क्रमात्॥"
इति तट्टीका॥

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च॥"
इति शिक्षासूत्रम्॥*॥

किञ्च।
"यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः॥
समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः।
व्यक्तिं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघट्टिताः॥
उच्चैरुन्मार्गगो वायुरुदात्तं कुरुते स्वरम्।
नीचैर्गतोऽनुदात्तञ्च स्वरितं तिर्य्यगागतः॥
अर्द्धैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात्।
व्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवन्ति ताः॥
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः॥
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्व्वार्थसाधकाः।
लवर्णवर्गयोर्व्यक्तिर्न वै सम्यक् प्रदृश्यते॥
बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिमनयोरूष्मणा वदेत्।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचामुत्कटः
परः॥
नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोष्मा सः प्राणकस्तु यः।
स सर्गः क्षपितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्॥
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु यम्।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शात् गघौ ङञ यदिर्गतम्॥
विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गञ्च यं तथा।
ऋटुरेफषकाराश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा॥
लृतवर्गलसानोष्ठाद्युपध्मानसंज्ञकान्।
दन्तोष्ठाभ्यां वञ्च तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समी-
रयेत्॥"
इति प्रपञ्चसारे २ पटलः॥

सर्गो विसर्ग एव नश्वरो विकृतः सोष्मा सः
सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
खादिरित्यन्वयः। एवं प्राणको बहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्यः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोष्मा सः।
प्राणवायौ को वायुश्चेति शाब्दः। इति
तट्टीका॥*॥ अवर्णकवर्गहविसर्जनीयाः
कण्ठ्याः।१। इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः।२।
ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्याः।३। लृवर्णतवर्ग-
लसा दन्त्याः।४। उवर्णपवर्गोपध्मानीया
ओष्ठ्याः।५। वो दन्तोष्ठ्यः।६। ए ऐ कण्ठ-
तालव्यौ।७। ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ।८। इति
शिक्षासूत्रम्।९। अपि च।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।९।

ऋ टु रषास्तु मूर्द्धन्याः ३ दन्त्या लृ तु ल सा
मताः॥४
उपध्मोष्ठसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि
विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्यार्थः कण्ठतः स्वराः
ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्नि लृद्वयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाद्धलो वाच्याः खकारः कण्ठतालुज
व्यञ्जनद्वयसंयोगे भवेत् पूर्व्वस्वरो गुरुः।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेषु श्रुतिर्द्वयोः॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथेष्यते।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्वरवत् श्रुततां व्रजेत्
प्रिया बीजे शकारस्य छश्रुतिः परमेश्वरि!।
छश्रुतिश्च रादिभगौ तथादिस्थे तु चश्रुतिः॥
सहस इत्यादौ नमस्तस्मै आस्था इत्यादौ च
रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाप्यता॥
यद्वैः हर इत्यादौ।
किन्तु वैशद्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यमा
षु तूर्य्यध्वनिमाप्नोति यादिस्थे परमेश्वरि!।
बाह्य इत्यादौ।
षु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः॥
आह्वानमित्यादौ।
लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैशद्यं सदवाप्यता।
प्रह्लाद अह्नाय इत्यादौ।
मादिस्थे भे च मस्यापि नासिकामूलवाच्यता
ङ ञ ण न मा बिन्दुर्नासिकामूलजाः स्मृताः।
यकारस्तु तृतीयत्वं पदादौ सर्व्वदा व्रजेत्॥
केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रगः।
नादिस्थशषयोर्न्नादं स्वरयोगान्तवर्गके॥
प्रश्नः स्नान इत्यादौ।
पर्य्यन्तरेषु डढयोर्व्यक्तजिह्वादिवाच्यता।
वैशद्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समादिशेत्।
थादिरेफस्तु संप्रोक्तो दन्तरन्ध्रो विशेषतः।
एवं ज्ञात्वा महेशानि! पठेत् चार्थं महेश्वरम्।
कथञ्च महेशानि नान्यथा पञ्चमाप्नुयात्॥"
इति प्रपञ्चसारे २ पटलः॥*॥

अपि च।
"हस्वः स्वरेषु पूर्व्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे।
शिवशक्तिमयाः स्युर्बिन्दुसर्गावनामकाः॥
बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशा-
करः॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।"
इति [illegible]॥*॥

[illegible] तदा,—
"[illegible]
[illegible]॥

धात्वाक्षराणि रूपाणि पञ्चाशद्व्यापत: पुरा ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वे बृहस्पति: ॥

वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तद्वर्णे द्रष्टव्य: ॥ * ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—
“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रत: ।
वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां मुदे ॥
ॐकारो वर्त्तुलस्तारो वामश्च हंसकारणम् ।
मन्त्राद्य: प्रणव: सत्यं बिन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम् ॥
सर्व्वबीजोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिक: ।
सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवक: ॥
आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमत: परम् ।
पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशन: ॥
गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसू: प्रभु: ।
अक्षरं मातृकासूश्चानादिरद्वैतमोक्षदौ ॥ ॐ ॥
अ: श्रीकण्ठ: सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिक: ।
पूर्णोदरी सृष्टिमेधौ सारस्वत: प्रियंवद: ॥
महामाक्षो वासुदेवो धनेश: केशवोऽमृतम् ।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्व: कण्ठ: प्रणवाद्यक: ।
ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाशिनी वियत् ॥
विश्वेश: श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिर्धरंप्रिणी ।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मण: कामकर्षिणी ॥अ:॥
आकारो विजयानन्तौ दीर्घच्छायो विनायक: ।
क्षीरोदधि: पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वर: ।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तक: ॥
पितामहो द्वितान्तोऽभू: क्रिया कान्तिश्च
सम्भव: ।
द्वितीया मानदा काशी विघ्नराज: कुजो वियत् ।
स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ आ: ॥
इ: सूक्ष्मा शाल्मली चिदा चन्द्र: पूषा सुगुह्यक: ।
सुमित्रं सुन्दरो वीर: कोटर: काटर: पय: ॥
धूम्रभो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका ।
शान्त: कान्त: कामिनी च कामो विघ्नविना-
यक: ।
नेपालो भरणी रुद्रो निद्रा क्षिप्रा च माधव: ॥
॥इ:॥
ईस्त्रिभूर्त्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्द: शेखर: पुष्टि: सुभद्रा रतिसंज्ञक: ॥
विष्णुर्लक्ष्मी: प्रहासश्च वाग्विशुद्ध: परापर: ।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धन: ॥
शिवोत्तम: शिवा तुष्टिश्चतुर्थी बिन्दुमालिनी ।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादिका ।
पावक: कोटर: कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका ।
कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ई॥
उ: शङ्करो वर्त्तुनाथो भूत कल्याणवाचक: ।
अमरेशो दक्षकर्ण: षड्वक्त्रो मोहन: शिव: ॥
उग्र: प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा महेश्वर: ।
शम्भुश्चेटिका पुष्टि: पञ्चमी वह्निवासिनी ॥
चेटिकास्थाने चण्डिका इति वा पाठ: ।
कामघ्न: कामना चेशो मोहिनी विघ्नकारी ।
उच्चटन: कुण्डिका दीर्घं मातृकोणो रमा हर: ।
उच्चाटन इति क्वचित् पाठ: । ऊ: ॥
ऊ: कण्टको रति: शान्ति: क्रोधनो मधुसूदन: ।
कामराज: कुलेशश्च महेशो वामकर्णक: ॥
कण्ठकस्थाने कण्टक इति वा पाठ: ।
अर्घीशो भैरव: सूक्ष्मो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।
महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डो भू: कान्यकुब्जक: ॥
॥ऊ:॥
ऋ: पूर्दीर्घमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रम: ।
भावभूति: क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृत: ॥
एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
कर्ण: कामलभा मेधो निवृत्तिर्गणनायक: ।
रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
मेधः स्थाने मेष इति च पाठ: ॥ ॠ: ॥
ॠ: क्रोधोऽतिथीशो वाणी वामनोऽगोऽथ
श्रीधृति: ।
ऊर्द्धमुखी निशानाथ: पद्ममाला विनष्टधी: ॥
शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।
एकदन्ताह्वयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
माता स्थाने माया इति वा पाठ: ।
कोमल: श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
अश्वयमिव कौलाले पावको गन्धकर्षिणी ॥
मिवस्थाने मत्रेति वा पाठ: । ऌ: ॥
ऌ: स्थाणु: श्रीधर: शुद्धो मेधा धूम्रो वको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो वहेश: कौन्तवन्दकौ ॥
वहेशस्थाने वाहग इति वा पाठ: ।
विश्वेश्वरी दीर्घजिह्वा महेन्द्रो लाङ्गलि: परा ।
चन्द्रिका पार्थिवी धूम्रा द्विदन्त: कामवर्द्धन: ॥
शुचिस्मिता च नवमी कान्तिराषाढकेश्वर: ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
चित्ताकर्षिणीस्थाने चित्ताकर्षिणी इति वा
पाठ: । ॡ: ॥
ॡकार: कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रत: ।
सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रुद्र: कामोदरी सुरा ॥
शान्तिकृत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो
वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजानन: ॥
कामिनी विश्वपा कालो नित्या शुद्ध: शुचि:
सती ॥
विश्वपास्थाने विशाया इति वा पाठ: ।
सर्व्वा धैर्य्याकर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसू: ॥ॡ:॥
एकारो वाचक: शक्तिर्झिण्टीशोऽधो भगं मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्द्दन: ॥
भूतस्थाने प्रस्त इति वा पाठ: ।
भयं ज्ञानं कृशा धीरा जङ्घा सर्व्वसमुद्भव: ।
वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वस: ॥
योनिराधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञक: ।
अग्निरेकादशो भद्रा पद्मनाभ: कुलाचल: ॥ ए: ॥
ऐलंक्षा भौतिक: कान्ता वायवी मोहिनी
विभु: ।
दक्षा दामोदर: प्रज्ञोऽधरो विकृतमुख्यपि ॥
क्षमात्मको जगद्योनि: पर: परनिबोधकृत् ।

ज्ञानामृता कपर्दी श्री: ...
त्रिपुरा लोहिता ...
महेश्वरो द्वादशी ...
कामकोटी ...

ओकार: सत्यपीयूषी ...
सद्योजातो वासुदेवो ...

उद्देशदर्पकस्तीव्र: ...
प्रथवीशो ब्रह्मसूत्रमतेश: ...
त्रयोदशी दीर्घनासा ...
त्रैलोक्यविजया प्रधा ...

औकार: शक्तिको नादस्त्रिवर्णो ...
मनुवङ्गमहेशश्च शङ्कुकर्ण: ...
अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठौ ...
आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्ती वामं ...

अनन्ता ज्वालिनी ...
नेत्रमालाकर्षिणी च ज्वाला...
व्योमास्थाने रोमा इति ...
अङ्कुरश्चतुर्थी ...
प्रद्युम्न: श्रीमुखी ...
दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठ: ।
परं शशी प्रभाधीश: ...
अक्रूरश्चेतना नागपूर्णा ...
शिर: शम्भुर्नरेशश्च सुहृत्...
पूर्णिमा रेवती शुद्ध: कथा ...
अमृताकर्षिणी सूर्यं ...
केदारी रात्रिनाथश्च कुब्जिका ...

अ: कण्ठको महासेन: ...
इच्छा भद्रा गणेशश्च ...
द्विबिन्दुरसना सोमाऽनिलो ...
द्विजिह्व: कुण्डलं वक्त्र: ...
सुन्दरी सुयशात्मा गजानो ...
क: क्रोधीशो महाकाली ...
कपाली तैजस: शान्तिर्वासुदे...
चक्री प्रजापति: हस्तिर्दन्त...
अनन्त: पार्थिवी ...
दन्तस्कन्धस्थाने दन्तकर्णो ...
वामाद्यश्च सुखी ब्रह्मा ...

माहेश्वरी तुला पृथ्वी ...
विद्या कामेश्वरी सत्य: ...
श्रीपुरं रमणी रङ्ग: कुसुमा ...
ख: प्रचण्ड: कामरूपी ...
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा ...
शिखण्डी दन्तजातीश: ...
मूर्ध्नं कपाली कल्याणी ...
सुधायैर्यां चण्डलिङ्गी ...

गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
ौं पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः
स्मृतिः॥
मिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विणाक्षः शिवदर्शनः।
ात्मा गौः पृथगूपा बालवह्निस्त्रिलोचनः॥
सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
वमी च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः॥
स्थाने नर इति वा पाठः। गः॥
घट्टगो घुर्घुरो घण्टी घण्टीशश्च त्रिपुरा-
न्तकः।
: शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी वीरनायकः॥
ाश्चिर्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः।
ोदरा ज्वालमूलं नन्देशो हननं ध्वनिः।
ीव्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः॥घः॥
शङ्खो भैरवचण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः।
रुद्रो दमनजः खर्परो विषयस्पृहा॥
न्तिः श्वेताङ्गयो धीरो द्विनात्मा ज्वालिनी
वियत्।
तिशक्तिश्च मदनो विघ्नेशो चात्मनायकः॥
ेनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः।
षयोपा नीलकण्ठः कामेशी च मयांशुकौ॥
॥ङः॥
पुष्करो छली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः।
संमुण्डधरो भूत्वा महिषाचारमर्दिनी॥
ाधास्थाने भौम इति च पाठः।
रूपो रुचिः कूर्मधासुण्डा दीर्घबाहुकः।
मबाहुर्मूलमाया चतुर्मूर्तिस्वरूपिणी॥
पतश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः।
स्तनं चन्द्रमा देवश्चेतनो दृश्चिको बुधः॥
ी कैटसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफल्गुनी।
नङ्गमेखला वायुर्मर्दिनी च मूलावती॥ चः॥
च्छन्दनं सुषुम्ना च मधुः पशुपतिर्म्मतिः।
मैसं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी॥
नेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः।
कर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः॥
ता निशाचरः पायुर्व्विघातः स्थितिशब्दकः॥
॥छः॥
: शवो वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा।
शदेवो जयो नेता धातकी सुमुखी विभुः॥
बोदरी स्तुतिः शाखा सुप्रभा कर्णिका धरा।
र्घबाहू रुचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः॥
वनो वेगितो वामो मानवाद्यः सदात्मकः।
मारुतेश्वरो वेगी चामोदा मदविह्वलः॥जः॥
ी झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सव्यः षड्व्रतः।
ेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं
स्थितिः॥
राजेन्द्रो धनुर्हंसः कर्कशो नादजः कुजः।
र्घबाहुबलो रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः॥
मुंखो नट व्यात्मा वान् विकटा कुचमण्डलः।
लर्द्धप्रिया वामा व्यङ्गुलीमध्यपर्व्वकः।
सहासाट्टहासश्च मायात्मा यज्ञनः स्वरः॥
॥झः॥

ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मत्तदो वियत्।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखरो वकः॥
कुण्डलीस्थाने कुण्डली मखदस्थाने सुखद इति
वा पाठः।
सर्व्वेशचूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः।
धर्मैकपादो सुमुखौ विरजा चन्द्नेश्वरी॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्गं इति वा
पाठः।
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
क्षिणी॥ञः॥
टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः॥
सोमवा स्थाने सोमेश इति क्वचित् पाठः।
दक्षाङ्गकार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः।
बृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः।
राजा गिरिर्महाधनुः प्राणात्मा सुमुखी
मरुत्॥ टः॥
ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
क्षया।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्नघूर्णकः सुधा॥
वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलः।
दक्षजानूरुभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः
शशी॥ ठः॥
डः स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः।
कौमारी शङ्करस्त्राशस्त्रिवक्रो नदको ध्वनिः॥
दुरूहो जटिलो भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम्॥
जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
रिति वा पाठः॥ डः॥
ढो ढक्का निर्णयः पूर्व्वो यक्षेशादनदेश्वरः।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नयः॥
यक्षेशादनदेश्वर इत्यत्र यक्षेशो धनदेश्वर
इत्यपि पाठः।
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं सिद्धिदण्डो विनायकः।
प्रहासा त्रिवेरा कहिनिर्गुणो निधनो ध्वनिः॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः।
विघ्नेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोड़पुच्छकः।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीर्मनो रतिः॥
तकस्थाने त्वक्च इति वा पाठः॥ ढः॥
णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधनी मता।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम्॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः॥
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः॥ णः॥
तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा।
वामस्फिक्वामकर्द्धी च कामिनी मध्य-
कर्णकः॥

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः।
आषाढ़ी तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः।
रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरोऽपरा॥
आषाढ़ीतण्डुलश्चस्थाने आषान्तढ़ान्तसुरश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकण्ठ इति वा पाठः।
सुगतोऽर्द्धसुखा बुद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः।
गन्धो विश्वामरुच्छत्रश्चानुराधा च सौरकः॥
बुद्धस्थाने शुद्ध इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
पाठः।
जयन्ति पुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा॥ तः॥
थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरसिजो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्व्विकर्म्मा च दक्षनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशी वामजानू रसोऽनलः॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्म्मा स्थाने कम्पो वह्निर्व्विकर्णा
इति वा पाठः।
लोलौजच्चयिनी गुह्यः शरचन्द्रो विदारकः॥
लोलौ इत्यादिस्थाने लोलोज्जयिनीपूर्णशशर-
चन्द्रदिवाकरौ इति वा पाठः। थः॥
दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराह्वनी धरा॥
दाता दलं स्थाने दानादत्तु इति वा पाठः।
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्गना नात्रि
कण्डकी॥
लङ्गनास्थाने लङ्गना कण्डकीस्थाने कण्टकी
इति वा पाठः।
स्वस्तिकः कुटिला रूपः कृष्णश्चोमाजितेन्द्रियः।
धर्म्महृद्वामदेवश्च भ्रमा बहुसुचञ्चला॥
धर्म्महृत्स्थाने धर्म्मकृत् बहुस्थाने बहु इति वा
पाठः।
हरिद्रा पुरमत्रौ च दक्षपार्श्विस्त्रिरेखकः॥दः॥
धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः शाश्वतो योगिनी-
प्रियः।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी॥
धनार्थस्थाने धनाढ्य इति वा पाठः।
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मप्रपञ्चमः।
धरणाचिन्तास्थाने धरणी चिन्ता इति वा
पाठः।
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वसतुष्टा धरं धरा।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भयः।
सर्व्वात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः॥धः॥
नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः॥
वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः।
ऊर्द्धवामी द्विरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम्।
वैनतेयस्तुतिर्वर्त्म तरणिर्यांलिरागमः॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घा निरीहः सुगतिर्व्वियत्।
शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरसेवकौ।
गिरिनायकनीलौ च शिवो नादिर्महा-
मतिः॥ नः॥

वर्णाः

म: पूर्वदिग्या गौतमा लोहित: पञ्चमो रमा।
[illegible] विधि, दीप: कामरात्रि: सुभाहिता।
[illegible] वासा वह्निरेखानिरञ्जन:।
[illegible] धार्मं [illegible]।
[illegible] इति [illegible] इति
वा पाठ:।
[illegible] मरीचि: [illegible]।
[illegible] रेखा च मोहक:।
[illegible] इति रेखास्थाने रेखा इति
वा पाठ:।
[illegible]
[illegible]:।
[illegible] इति वा पाठ:। प:।
[illegible]

[illegible]

वर्णाः

मातङ्गमालिनी बिन्दु: अवयाभरणो वियत्।
रपस्थाने मत्त इति वा पाठ:। म:।
यो वायो ऋतुधा वायुर्विकृति: पुरुषोत्तम:।
धूमार्च: श्वन: धौम्रो धूमार्चि: प्राणिसेवक:।
धुमात्मस्थाने धुमाम इति वा पाठ:।
धूम्रा भ्रमो जटो लोमा वायुवेगी यशस्करी।
सङ्कर्ष: चपा वामो हृदयं कपिला प्रभा।
वायवी यामकास्त्यागी छोमो यानं प्रभा
सुखम्।
चण्ड: सर्वेश्वरी धूमचामुण्डा सुमुखेश्वरी।
प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठ:।
विशाखा मलयो माता हंसिनी भृङ्गिनायक:।
तैजस: शोषको मीनो धनिष्ठानन्दवेदिनी।
[illegible]स्थाने विशाखा इति तैजसस्थाने येमन
इति वा पाठ:।
मेढ्र: मोम: पङ्क्तिनामा पापघ्ना प्राणसंज्ञक:।
मेढ्रस्थाने मेढ इति वा पाठ:। य:।
रो रक्त: क्रोधिनी रेफ: पावकस्तेजसो मत:।
प्रकाशा दर्शनो दीप्तो रक्तकृष्णा परं बली।
[illegible]स्थाने [illegible] इति रक्तकृष्णास्थाने रक्त-
[illegible] इति वा पाठ:।
भुजङ्गेशो मति: सर्वा धातु रक्त: प्रकाशक:।
नायको रेवती दासं कुशंशो वह्निमण्डलम्।
दासस्थाने दासमिति कुशंशस्थाने दर्शांश
इति वा पाठ:।
उग्ररेखा मूलरक्तो वेदकण्ठमला पुरा।
प्रकृति: सुगमो [illegible] धनम्।
वेदकण्ठमलास्थाने वेदकण्ठमला इति वा पाठ:।
[illegible] उग्रा श्रवणं सुखी त्रिपुरसुन्दरी।
[illegible] विश्वलोचनी।
[illegible]स्थाने [illegible] इति वा पाठ:। र:।
[illegible] पूषा धूमो माधव: [illegible]।
[illegible] विशाखोमो व्यापको [illegible]।
माध[illegible]स्थाने माधवी इति वा पाठ:।
[illegible] देवी लवणं वायवो मति:।
[illegible] शायी [illegible] माया भामिनी कामिनी
प्रिया।
[illegible]स्थाने [illegible]मिति [illegible]स्थाने [illegible]मिति वा
पाठ:।
[illegible] वेदिनी [illegible] प्रद्युम्न: श्रीवको हरि:।
[illegible] मेषशिर: [illegible]:।
[illegible]स्थाने [illegible] इति [illegible]स्थाने [illegible] इति वा
पाठ:। व:।
[illegible] वायवो [illegible] मेरुसंज्ञक:।
[illegible] ने [illegible] कमलासनशायक:।
[illegible]स्थाने [illegible] इति [illegible]स्थाने [illegible]
इति वा पाठ:।
[illegible]
[illegible]:।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

वर्णाः

[illegible]
[illegible]
वासुदेवो [illegible]
वामोद: [illegible]
[illegible]स्थाने हिंसा इति [illegible]
श: [illegible] वासुदेव [illegible]
परमेष्ठी [illegible]
मीनास्थाने मीना इति [illegible]
वा पाठ:।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
सुधाख्यास्थाने सुधा इति [illegible]
वा पाठ:।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति वा पाठ:। ष:।
ष: [illegible]

[illegible]
[illegible] इति वा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
इति वा पाठ:।
[illegible]

ज्ञादि यथास्य इति वर्णाद्यक्षरे वर्णास
। चाक्.।
की अवाचीनो मालकालामलयव: ।
वदयावन्ना कालभिन्ना मतीश्वर: ।
च संचाली मलय: नीलनाटक: ।" च:।
चन्द्रभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
म् ।
ो, (वर्णयतीति । वर्ण + ण्वुल् ।) हरि-
। इति रत्नमाला । गात्रानुलेपनयोग्यं
रं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमर: । चन्द-
इति शब्दरत्नावली ।
, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
नम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
। (यथा, महाभारते । १३ ।१११।१०७।
ार्दीस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानव: ।
रित्वमाप्नोति राजन् ! लोभपरायण: ॥")
पुं, स्त्री, (वर्ण्यते रज्यतेऽनेनेति । वर्ण +
स्वार्थे कन् ।) हिङ्गुलहरितालकाचनीली-
। इत्यमरभरतौ । (यथा, आर्य्यासप्त-
१।१८८।
ं निन्दति कुम्पति क: स्मरफलकस्य वर्णकं
सुग्ध: ।
ति रञ्जकघटकमन्ते कस्यापि चिरेति ॥")
, (वर्णयति गुणादीन् विस्तारयतीति ।
ण्वुल् ।) चारण: । इति मेदिनी । के,
मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ।
, पुं, कुबेरपुत्त्र: । इति त्रिकाण्ड-
।
का, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
। यथा,—
ाधानी मसिमणिर्मेलान्धुर्वर्णकूपिका ॥"
इति त्रिकाण्डशेष: ।
क:, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
ारयतीति । चर + णिच् + ण्वुल् ।) चित्र-
:। इति शब्दमाला ।
:, पुं. (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये ज्येष्ठ: प्रथमोत्-
त् गुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मण: । इति
ाण्डशेष: ।
:, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
। ज्येष्ठ: श्रेष्ठ: ।) स्ववर्णापेक्षोत्तमवर्ण: ।
भाषिकहीनवर्णकर्त्तृकपारिभाषिकवर्ण-
कन्याविवाहनिषेधो यथा,—
"मीनकर्कटवृश्चिकविप्रा:
सिंहतुलाधनु: क्षत्त्रिय उक्त: ।
कुम्भनरद्वयमेषविश: स्यु-
र्मकरवृषस्त्री कथितावरजाति: ॥
ज्येष्ठा च या नारी वर्णहीनश्च य: पुमान् ।
ार्निवाहे मृत्यु: स्यात् पत्न्यामात्र
संशय: ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे वर्णजोटनम् ॥
ल:, स्त्री, (वर्णानां तूलिरिव ।) लेखनी ।
। शब्दरत्नावली ।

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी । इति हारावली । २१७ ।

वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति त्रिकाण्डशेष: ।

वर्णदं, क्ली, (वर्णं ददातीति । दा + "आतोऽनुपसर्गे क: ।" ३ । २ । ३ । इति क: ।) कालीयकम् । इति जटाधर: । वर्णदातरि, त्रि ।

वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: । वर्णदातरि, त्रि ।

वर्णदूत:, पुं, (वर्णा एव दूता यत्र ।) लिपि: । तत्पर्य्याय: । लेख: २ वाचिकहारक: ३ स्वस्तिमुख: ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ।

वर्णधर्म्म:, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्म्म: ।) ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां कर्त्तव्यं कर्म्म । तद् यथा,—

"यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रह: ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्म्माणि द्विजोत्तमा: ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्म: क्षत्त्रियवैश्ययो: ।
दण्डो युद्धं क्षत्त्रियस्य कृषिर्वैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम् ।
कारुकर्म्म तथाजीव: पाकयज्ञोऽपि धर्म्मत: ॥
क्षमा दमो दया दानमलोभस्त्याग एव च ।
आर्ज्जवं चानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ॥
सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चेन्द्रियनिग्रह: ।
देवताभ्यर्च्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषत: ॥
अहिंसा प्रियवादित्वमपैशुन्यमकल्कता ।
समासिकमिमं धर्म्मं चातुर्व्वर्ण्येऽब्रवीन्मनि: ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्त्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तताम् ।
गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्त्तताम् ॥"
इति कौर्म्मे २ अध्याय: ॥ *॥

अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"हारीतस्तानुवाचाथ तैरेवं चोदितो मुनि: ।
शृण्वन्तु मुनय: सर्व्वे धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥
वर्णानामाश्रमाणाञ्च योगशास्त्रञ्च सत्तमा: ।
यज्ज्ञात्वा मुनयो नित्यं मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनैव उत्पन्नो ब्राह्मण: स्मृत: ।
तस्य धर्म्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावात्तु प्रवर्त्तते ।
तस्मिन् देशे वसन् धर्म्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तम: ॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव कर्म्मषट्कमिहोच्यते ॥
अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थं चान्नकारणम् ।
शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितम् ॥
नैषामन्यतमो यापि दृश्यते यत्र मानदे ।
तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा ॥
योग्यानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि प्रयोजयेत् ।
विदितान् प्रतिगृह्णाति गृहे धर्म्मप्रसिद्धये ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचौ देशे समाहित: ।
यजेद्दृच्यत्तं यथाशक्त्या दद्याद्वित्तानुसारत: ॥
नित्यं नैमित्तिकं धर्म्मं कर्म्म कुर्य्यात् प्रयत्नत: ।
गुरुशुश्रूषणञ्चैव यथान्यायमतन्द्रित: ॥
सायं प्रातरुपासीत विधिनाग्निं द्विजोत्तम: ।
स्नातश्चात: प्रकुर्व्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
अतिथिञ्चागतं भक्त्या पूजयेच्छक्तितो गृही ।
अन्यानभ्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधत: ॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्ज्जित: ।
सत्यवादी जितक्रोध: स्वधर्म्मनिरतो भवेत् ॥
अकर्म्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रोचयेत् ।
प्रियां हितां वदेद्वाचं परलोकाविरोधिनीम् ॥
एष धर्म्म: समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासत: ।
धर्म्ममेवन्तु य: कुर्य्यात् स याति ब्रह्मण: पदम् ॥

हारीत उवाच ।

क्षत्त्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश: ।
येन येन प्रवर्त्तन्ते विधिना क्षत्त्रियादय: ॥
राजा च क्षत्त्रियश्चैव प्रजा धर्म्मेण पालयेत् ।
कुर्य्यादध्ययनं सम्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
दद्याद्दानं द्विजाग्रेभ्यो धर्म्मबुद्धिसमन्वित: ।
देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्य्यपरस्तथा ॥
धर्म्मञ्च वै जयाकाङ्क्षी अधर्म्मस्य विवर्जयेत् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्त्रियो ह्येवमाचरन् ॥ *॥
गोरक्षं कृषिवाणिज्यं कुर्य्याद्वैश्यो यथाविधि ।
दानं धर्म्मं यथाशक्त्या द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
लोभदम्भविनिर्म्मुक्त: सत्यवागनसूयक: ।
स्वदारनिरतो दान्त: परदारविवर्ज्जित: ॥
धनैर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाचित: ।
अप्रमत्त: स्वधर्म्मेषु वर्त्तेत देहपातनात् ॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्य्यान्नित्यमतन्द्रित: ।
पितृकार्य्यञ्च तत्काले नारसिंहार्च्चनं तथा ॥
एतद्वैश्यस्य कर्म्मोक्तं स्वधर्म्ममनुतिष्ठत: ।
एतदासेवमानस्तु मुक्त: स्यान्नात्र संशय: ॥ *॥
वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्य्यात् शूद्र: प्रयत्नत: ।
दासवत् ब्राह्मणानान्तु विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचित: प्रदाता स्यात् कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।
पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्द्रित: ॥
शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
धारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम् ॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्ज्जनम् ।
पुराणश्रवणं विप्रान्नारसिंहस्य पूजनम् ॥
तथा विप्रनमस्कारस्तथा मन्त्रं दिने दिने ।
सत्यं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्ज्जनम् ॥
इत्थं कुर्व्वंस्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्म्मभि: ।
स्थानमैन्द्रमवाप्नोति धूतपाप: प्रगुप्यजत् ॥"
इति नारसिंहे ५३ ।५४ अध्यायौ ॥ * ॥

अन्यच्च ।

महाभारते ।

"दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य विशेषित: ।
धर्म्मो नान्यश्चतुर्थोऽस्ति धर्म्मस्त्वापदं विना ॥
याजनाध्यापने यज्ञस्तथा शुद्ध प्रतिग्रह: ।

एतत् सम्यक् समाख्यातं त्रितयं चास्य जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्त्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्म्मः प्रोक्तः क्षितेः रक्षा शस्त्राजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
व्याख्यातः शूद्रधर्म्मोऽपि जीविका कारुकर्म्मणा ॥
तद्वद्द्विजातिशुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयैः ।
वर्णधर्म्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमाश्रयः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसानुशासनाध्यायः ॥
अपरञ्च ।
"ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्म्माणि यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्म्माण्यग्रजन्मनः ॥
षण्णान्तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्म्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
त्रयो धर्म्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्त्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥
शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्त्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्त्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्त्ताकर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्म्मसु ॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा ।
जीवेत् क्षत्त्रियधर्म्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्त्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्ज्जयेत् ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥
इदन्तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्म्मनैपुणम् ।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥
सर्व्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्व्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वांश्चैकशफांस्तथा ॥
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शूद्रान् धर्म्मार्थमचिरस्थितान् ॥
भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्व्वेणाप्यनयङ्गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्म्मभिः ।
तं राजा निर्द्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्म्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्य्याणि निवर्त्तेत च शक्तिमान् ॥
अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्त्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत कारुककर्म्मभिः ॥
यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्म्मं समाचरेत् ॥
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयङ्गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्म्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥
श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्त्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥
प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥
जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥
शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥
अकृतञ्च कृतात् क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्व्वं पूर्व्वमदोषवत् ॥
सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामन्तु खलु धर्म्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पिकाम् ॥
चतुर्थमाददानोऽपि ...
प्रजा रक्षन् परं ...
स्वधर्म्मो विजयस्तस्य ...
शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा ...
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं ...

कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः ...
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् ...
धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो ...
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु ...
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्य ...
विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म्म कीर्त्त्य ...
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फ ...
प्रकल्प्या तस्य ...
शक्तिञ्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च ...
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि ...
पु ...
न शूद्रे पातकं किं ...
नास्याधिकारो धर्म्मेऽस्ति न धर्म्मा ...

धर्म्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृ ...
मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नु ...
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यन ...
तथा तथेमञ्चामुञ्च लोकं प्राप्नो ...
शक्तेनापि हि शूद्रेण न ...
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणान ...
एते चतुर्णां ...
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति पर ...
एष धर्म्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्व्वर्ण्य ...
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्त ...
इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्ता-
तायां दशमोऽध्यायः ॥ ० ॥
द्रष्टव्यम् ॥

वर्णनं, क्ली, (वर्ण स्तुतौ विवरणे ... ल्युट् ।) स्तवनम् । (यथा, ... ७४ । ३० ।

"इत्थं निशम्य दमघोषसुतः ...
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजात ...
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सद ...
संश्रावयन् भगवते परुष ...

चित्रणम् । शुक्लादिवर्णदानम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्प ...

वर्णना, स्त्री, (वर्ण + णिच् + यु ...) गुणकथनम् । तत्पर्य्यायः । ई ... स्तोमम् ३ स्तुतिः ४ नुतिः ५ ... प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति त्रिका ... १६२ । (यथा, कथासरित्सागरे ... ६६ ।
"त्रिदशा अपि वर्णने नि ...

वर्णनीयं, त्रि, (वर्ण + अनीयर् ...) वर्णनीयम् । वर्णितव्यम् । (यथा, ... ६ परिच्छेदे ।

...ीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥")
...: पदार्थो यथा,—
"...वर्ण्यानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
श्वरैः ।
...तायप्रभृतिषु प्रवन्धेषु ववन्धिरे ॥
... राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसेनाधिपाः
...ामपुरीपुरोऽब्धिसरिदुद्यानाद्र्यरण्या-
श्रमाः ।
...दूनरणप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्तुनेन्दूदया
...रो विरहः स्वयंवरसुरा पुष्पाम्बुखेला
रतम् ॥"
...कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
... (स्तवार्थः । वर्णधात्वर्थदर्शनात् । यथा,
...र्से । ३ । २२ । १७ ।
"...ति चादिराजस्य मनोहरमद्भुतम् ।
...ं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं स्मर ॥")
..., स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
...ादिरागस्याधारः । यथा,—
"...तिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख्य-
कूर्च्चिका ॥"
इति शब्दमाला ॥
...:, पुं, (वर्णयन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
...। कप् ।) राजतरुणीपुष्पवृक्षः । इति
...निघण्टः ॥
..., स्त्री, (वर्णयन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
...।) उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षः । इति राज-
...ण्टः ॥
...दनं, क्ली, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
...। इति राजनिर्घण्टः ॥
..., स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यक्षर-
...ात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥
...का, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां मातृ-
...) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
...ा, स्त्री, ज्ञानमाला । (वर्णानां माला
...ः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
...ालायाम् ५१ । इङ्गरेजीयवर्णाः २६ ।
...ीयाः ३३ । हिब्रू अर्थात् इहु-
... २२ । आरवीयाः २८ । पारसीयाः ३१ ।
...ीयाः ३६ । रुषीयाः ३१ । मिश्र अर्थात्
...ीयाः २४ । लाटिनदेशीयाः २२ । ...
...र्माण्डीयाः २६ । ...देशीयाः २७ ।
...लिङ्गीयाः ३० । तातारीयाः २०२ ।
...देशीयाः १८ । चीनदेशीयवर्णाः अन्या-
...: सप्तसहस्राः ८०००० ॥ ॥ अथ-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दीनाञ्च वर्णानां अन्तिमवर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व्ववदुच्चार्य्य मन्त्रजपः कार्य्यः । अनेन प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्तर्व्यञ्जनमित्युपलक्षणम् ।
"सविन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
अकारादिलकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।
क्षकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेन्नहि ॥"
इति नारदीयवचनात् ॥
प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरे ।
"अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ॥
कुर्य्याद्वर्णमयीं मालां सर्व्वमन्त्रप्रकाशिनीम् ।
चरमार्णं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
"अनुलोमविलोमेन कल्पया वर्णमालया ।
आदिलान्तलादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि ! ।
क्षकारं मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
वर्णरेखा, वर्णलेखा, स्त्री, (वर्णा लिख्यन्तेऽनयेति । लिख+करणे घञ् । रलयोरैक्यम् ।) कठिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥
वर्णवती, स्त्री, (वर्णोऽस्त्यस्यामिति । वर्ण+"रसादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ । इति मतुप् । मस्य वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे, त्रि ॥
वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि+लोड़ि+ण्वुल् ।) लोकस्तेनः । सन्धिचौरः । इति मेदिनी । के, २१६ ॥
वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रितजातिः । तद्विवरणं यथा,—
"बभूवुर्वर्णाः पश्चादन्या ब्राह्मणजातयः ।
मङ्गलो वाङ्गदेशाश्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥
लवदेशाश्च वैश्याश्च पादजाः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्वर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितभिल्लाश्च तथा मोदककूबरौ ।
ताम्बूलिस्वर्णकारौ च तथा वणिग्जातयः ।"
ताम्बूलिस्थाने माला इति कूबरस्थाने कुवर इति च पाठः ।
"इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः ।
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्यद्विजन्मनोः ॥
विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकारः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥"

अयाज्या इत्यत्र अयाज्या इत्यपि पाठः ।
"स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥
कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥
कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः ।
बभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः ॥
अट्टालिकाकारवीर्य्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।
बभूव कोटकः सद्यः पतितो गृहकारकः ॥
कुम्भकारस्य वीर्य्येण सद्यः कोटकयोषिति ।
बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।
सद्यः क्षत्रियवीर्य्येण राजपुत्रस्य योषिति ।
बभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः ॥
तीवरस्य तु वीर्य्येण तैलकारस्य योषिति ।
बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः ॥
लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षट्सुतान् ।
मालं मल्लं मातरञ्च भड़ं कोलञ्च कन्दरम् ॥"
कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।
"ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्य्येण पतितो जारदोषतः ।
सद्यो बभूव चाण्डालः सर्व्वस्मादधमोऽशुचिः ॥
तीवरेण च चाण्डाल्यां चर्म्मकारो बभूव च ।
चर्म्मकार्य्यां च चाण्डालात् मांसच्छेदो बभूव च ॥
मांसच्छेद्यां तीवरेण कोंचश्च परिकीर्त्तितः ।
कोंचस्त्रियान्तु कैवर्त्तात् कर्त्तारः परिकीर्त्तितः ॥
सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनक ।
बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिडोमकौ तथा ॥"
हड्डिडोमकाविच्च दुष्टौ हड्डिकौ इत्यपि पाठः ।
"क्रमेण हड्डिकन्यायां [illegible] ।
बभूवुः षट्सुताश्च भद्रा दस्यवश्च ते ॥
लेटात्तीवरकन्यायां [illegible] च बालक ।
बभूव मल्लो यो बाली मल्लपुत्रः प्रकीर्त्तितः ॥
मल्लपुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण [illegible] ।
बभूव चेलधारी च पुत्रो दुष्टः प्रकीर्त्तितः ॥
[illegible] सद्यः पुत्रो बभूव च ।
पुत्री योषिति [illegible] प्रकीर्त्तितः ॥
क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव च ।
राजपुत्र्यां तु करणादागरीति प्रकीर्त्तितः ॥
क्षत्रवीर्य्येण वैश्यायां कैवर्त्तः परिकीर्त्तितः ।
कलौ तीवरसंसर्गाद्धीवरः परिकीर्त्तितः ॥"
[illegible] इति वा पाठः ।
"तीवर्य्यां धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः ।
रजक्यां तीवराच्चैव कोयालीति बभूव ह ॥
नापिताद्गोपकन्यायां सर्व्वस्वी [illegible] ।
क्षत्राद्बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः ॥
तीवरात् शुण्डिकन्यायां बभूवुः सप्त पुत्रकाः ।
ते कलौ हड्डिसङ्गाद्बभूवुर्दस्यवः सदा ।

[illegible] प्रथमवासरे ।
[illegible] जात: [illegible] कीर्त्तित: ॥
[illegible] पतिन [illegible] ।
तत: [illegible] ॥
[illegible] वैश्यायामतो: प्रथमवासरे ।
जात: पुत्रो [illegible] धनुर्द्धर: ॥
[illegible] क्षत्रियो [illegible] ।
तेन जाता स पुत्रश्च [illegible] प्रकीर्त्तित: ॥
[illegible] शूद्रायाम् [illegible] पावन: ।
[illegible] ॥
[illegible] निर्भया [illegible] ।
[illegible] धर्म्मवर्जिता: ॥
[illegible] ।
[illegible] परिकीर्त्तित: ॥
[illegible] ।
[illegible] को वा वक्तुं द्विज
सम: ॥
[illegible] विशेषोऽपि ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
भुवि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय: ॥०॥
अपि च ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥०॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥०
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥०॥
[illegible] ।

तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ।
ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वण: ॥
आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रय: ॥
वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रय: ॥
जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कस: ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटक: स्मृत: ॥
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥
द्विजातय: सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्या इति विनि-
र्द्दिशेत् ॥
व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टक: ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पध: शैख एव च ॥
झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥
वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्र: सात्वत एव च ॥
व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्करा: ॥०॥
सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजा: ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषत: ॥
सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधम: ।
मागध: क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च ॥
एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्य्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥
ते चापि बाह्यान् सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषि-
तान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥०॥
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ।
प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुन: ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ।
मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ।
निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिन: ॥
मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीना: पृथक् त्रय: ॥
कारावरो निषादात्तु चर्म्मकार: प्रसूयते ।
वैदेहकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥
चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥
चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पाप: सदा सज्जनगर्हित: ॥
निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।

श्मशानगोचरं सूते [illegible]
सङ्कीर्णे जातयस्त्वेता: [illegible]
प्रच्छन्ना [illegible]
स्वजातिमानन्तरजा: [illegible]
शूद्राणान्तु सधर्म्माण: [illegible]
तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति [illegible]
उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह [illegible]
शनकैस्तु क्रियालोपादिमा: [illegible]
वृषलत्वं गता लोके [illegible]
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा [illegible]
पारदा: पह्लवाश्चीना: [illegible]
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके [illegible]
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाच: सर्व्वे ते दस्य[illegible]
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंस[illegible]
[illegible]
[illegible]
वैदेहकानां स्त्रीणां [illegible]
मत्स्यघातो निषादानां [illegible]
[illegible]
चण्डालश्वपचानान्तु [illegible]
धिग्वणानां चर्म्मकार्य्यं वेण[illegible]
चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवने[illegible]
वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्[illegible]
[illegible]
अपपात्राश्च कर्त्तव्या [illegible]
वासांसि मृतचेलानि भिन्न[illegible]
कार्ष्णायसमलङ्कार: परिव्रज[illegible]
न तै: समयमन्विच्छेत् पुरुषो [illegible]
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह: [illegible]
अन्नमेषां पराधीनं देयं [illegible]
रात्रौ न विचरेयुस्ते [illegible]
दिवा चरेयु: कार्य्यार्थं चिह्नि[illegible]
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयु[illegible]
वध्यांश्च हन्यु: सततं यथाशा[illegible]
वध्यवासांसि गृह्णीयु: [illegible]
वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुष[illegible]
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं [illegible]
[illegible]
पैत्र्यं वा भजते शीलं मातु[illegible]
न कथञ्चन दुर्य्योनि: प्रकृतिं [illegible]
कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य [illegible]
संश्रयत्येव तच्छील [illegible]
यत्र त्वेते परिध्वंसा [illegible]
राष्ट्रिकै: सह तद्राष्ट्रं [illegible]
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा [illegible]
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च [illegible]
अहिंसा सत्यमस्तेयं [illegible]
एतं सामासिकं धर्म्मं [illegible]
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जात: [illegible]
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं [illegible]
शूद्रो ब्राह्मणतामेति [illegible]

[illegible] विनाशैकात्मकैव च ।
[illegible] काञ्चनस्य वरस्य च ।
[illegible] वेश्यं कैन चैहवैव ।
[illegible] भवेद्-
कुले: ।
[illegible] इति निश्चय: ।
[illegible] भर्त्ता सनातन: ।
[illegible] पूर्वं कृतव: प्रतिमोदता: ।
[illegible] कार्यं कर्तव्यं यथा ।
[illegible] संस्कारसहैति ।
[illegible] मनीषिण: ।
[illegible] सनातन: ।
[illegible] विनश्यति ।
[illegible] भवेत् ।
[illegible] निर्मिताना कथयोऽभवत् ।
[illegible] प्राप्स्यति ।
[illegible] कर्मणम् ।
[illegible] नाम सात्विति ।"
इति माघवे ८ । १० अध्याये । * ।
[illegible] दोषाश्च यथा,—
[illegible] प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रिय: ।
[illegible] जायते वर्णसङ्कर: ।
[illegible] कुलघ्नानां कुलस्य च ।
[illegible] लुप्तपिण्डोदकक्रिया: ।
[illegible] कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकै: ।
[illegible] जातिधर्म्मा: कुलधर्म्माश्च शाश्वता: ।
[illegible] मनुष्याणां जनार्दन ! ।
[illegible] नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम: ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्याय: ।
[illegible], पुं, (वृणोति व्याप्नोति । वृञ् आवरणे + [illegible]" उणा० ४ । १०० । [illegible] धातोर्नुक् च ।) नखम् । इत्युणादि-[illegible] ।
[illegible], स्त्री, ([illegible] भक्ष्यते इति । [illegible] भक्षणे + [illegible] । ततष्टाप् ।) आढ़की । इति [illegible] ।
[illegible], स्त्री, (वर्णा [illegible] । [illegible] । ततष्टाप् ।) लेखनी । इति [illegible] ।
[illegible], पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अण् ।) [illegible] । चित्रकर: । स्त्रीकृतजीवन: । इति [illegible] । टे, ५५ ।
[illegible], [न्] पुं, (वर्ण: अक्षरं आत्मा स्वरूपं [illegible] ।) शब्द: । इति जटाधर: ।
[illegible], पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिप: ।) [illegible] । यथा,
"ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
[illegible] वैश्ये बुध: शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने ।"
इति ।
"[illegible] वेद वर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
[illegible] चादितौ च ।"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ।

वर्णार्ह:, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) मुद्ग: । इति राजनिर्घण्ट: ।
वर्णि, क्ली, (वर्ण्यते ज्ञायते इति । वर्ण ज्ञाने + इन् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । ("वर्णेर्नित्वाच्चि" उणा० ४ । १२४ । इत्युक्ते: नाचित्त्वाच्चि तु वर्णितित्वे । कश्चित् पुंलिङ्गोऽपि ।)
वर्णिक:, पुं, (वर्णां लेखनेन कार्यं करोति । वर्ण + ठन् ।) लेखक: । यथा,—
"[illegible] [illegible]: ।
वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासो लिपिर्लिपि: ।"
इति हेमचन्द्र: । ३ । १४८ ।
वर्णिका, स्त्री, (वर्णां अक्षराणि लेखनेन करोत्यनया इति । वर्ण + ठन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—
"लेखन्यां वर्णिकापि स्यात् कठिन्यामपि वर्णिका ।"
इति शब्दरत्नावली । २६८ ।
मसि: । इति त्रिकाण्डशेष: । काञ्चनस्य उत्-कर्ष: । यथा,—
"वर्णिकाकारकोपेतौ तु चन्दने च विलेपने ।
द्वयोर्मेकादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च ।"
इति मेदिनी । के, १५२ ।
वर्णित:, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतियुक्त: । तत्-पर्याय: । ईलित: २ शस्त: ३ पणायित: ४ पनायित: ५ प्रणुत: ६ पणित: ७ पनित: ८ गीर्ण: ९ अभिष्टुत: १० ईडित: ११ स्तुत: १२ । इत्यमर: । ३ । १ । ११० । नुत: १३ । इति जटाधर: । (विस्तारित: । यथा, महाभारते । १ । २ । २०८ ।
"चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।"
कथित: । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ११ ।
"अभर्त्तृत्वञ्च न मया दरिद्रस्यापि वर्णितम् ।")
वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्त्यस्या इति । वर्ण + इनि: । ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: । वनिता । इति हेमचन्द्र: । ३ । १६८ ।
वर्णी, [न्] पुं, (वर्णां अक्षराणि लेखनेन सन्त्यस्येति । वर्ण + इनि: ।) लेखक: । (वर्णा नील पीतादयः लेखनेन सन्त्यस्येति । इनि: ।) चित्र-कर: । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५७ ।
"अङ्गारकुशसूक्ष्माणां पलाग्रप्रवर्णिनाम् ।
यवसैन्यनदिष्वाणां कारयेत च सञ्चयान् ।" * ।
वर्ण + "वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ।" ५ । २ । १३४ । इति इनि: ।) ब्रह्मचारी । यथा,—
"वर्णी स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-चारिणि ।"
इति मेदिनी । ने, १२७ ।
(यथा, कुमारे । ५ । ५२ ।
"सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ।")
वर्णविशिष्टे, त्रि । (वर्णोत्तरपदात् तु "धर्म्मशील-वर्णान्ताच्च ।"५ । २ । १३२ । इति इनि: स्यात् । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १६ ।
"यावनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतिग्रह: ।

इतिवर्णमिदं प्राङ्मुखं [illegible] ।"
[illegible] ।)
वर्त्तु:, पुं, (वृङ संभक्तौ + "कमिवृ[illegible] तिच ।" उणा० ३ । ३८ । इति तु: । स च कित् ।) बदरविशेष: । इत्युणादिकोष: । वारिद: । इति [illegible] । (देशविशेष: । इत्युज्ज्वलदत्त: ।)
वर्त्तकं, क्ली, (वर्त्तते इति । वृत् + ण्वुल् ।) वर्त्त-लोहम् । इति हेमचन्द्र: । विद्रि इति भाषा । (युक्ते, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ । १०७ । १९ ।
"निवेश्य सेनां भरत: यत्तो यादवशो वर: ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तक: ।")
वर्त्तक:, पुं, (वृत् + ण्वुल् ।) पक्षिविशेष: । भारुइ इति भाषा । (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ ।
"कौशिकन्तु ततो हत्वा मृतो जायति वर्त्तक: ।"
अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"वर्त्तको वर्त्तकश्चित्रपक्षोऽस्य वर्त्तका: स्मृता: ।
वर्त्तकोऽनिकर: प्रीतो ज्वरदोषत्रयापह: ।
सुरुच्य: शुक्रदो बल्यो वर्त्तकाल्पगुणा स्मृता ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
अश्वस्य खुर: । इत्यमर: । ३ । ३ । ११ ।
वर्त्तका, स्त्री, (वर्त्तक + टाप् । "वर्त्तका शकुनौ प्राचाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्वम् ।) वर्त्तकपक्षी । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ।
वर्त्तजन्मा, [न्] पुं, (वर्त्तनि आकाशपथे जन्म यस्य ।) मेघ: । इति शब्दमाला ।
वर्त्तनं, क्ली, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + करणे ल्युट् ।) वृत्ति: । इत्यमर: । २ । ९ । १ । (यथा, भाग-वते । ७ । ११ । २६ ।
"सञ्चाल्यंनोपलेपाभ्यां गृहमण्डनवर्त्तनै: ।
स्वयञ्च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ।")
आधारस्थापनम् । इति शब्दरत्नावली ।
वर्त्तनं, क्ली स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + ल्युट् ।) तुलमाला । तर्कुपीठ: । जीवनम् । इति मेदिनी । ने, १२६ । (यथा, मार्कण्डेये ।५०।७१।
"देवतापितृभक्तानामतिथीनाञ्च वर्त्तनम् ।
यस्याश्चापि देवानां पुंसस्तस्य गृहं व्रज ।")
वर्त्तन:, पुं, (वर्त्तते इति । वृत् + "अनुदात्तेतश्च हलादे: ।" ३ । २ । १४९ । इति युच् ।) वामन: । इति मेदिनी । ने, १२५ । वर्त्तिष्णौ, त्रि । इत्यमर: । ३ । १ । २९ । (यथा, भाग-वते । ३ । ११ । २६ ।
"एष दैवन्दिन: सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तन: ।
तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्म्मभि: ।")
वर्त्तनि:, पुं, पूर्व्वदेश: । इति त्रिकाण्डशेष: । (स्त्री, वर्त्ततेऽनयेति । वृत् + "वृतेश्च ।" उणा० २ । १०७ । इति अनि: । पन्था: । इत्युज्ज्वल-दत्त: ।)
वर्त्तनी, स्त्री,(वर्त्तनि + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) पन्था: । पेषणम् । इति शब्दरत्नावली ।

वर्त्तमानः, पुं, (वर्त्तते इति । वृत्+शानच् । मुक् ।) प्रयोगाधिकरणीभूतकालः । इति नैयायिकाः ॥ तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पर्य्यायौ । अद्यतनः २ आधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वैयाकरणमते तु । आरब्धापरिसमाप्तिर्वर्त्तमानः कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु चतुर्विधः । यथा,—

"प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।
नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥"

क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयति इत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडाभावेऽपि पूर्व्वक्रीडायां वृत्तौ वर्त्तमानत्वात् । पर्व्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्व्वतानां स्थितत्वे वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां समन्वितत्वतया पर्व्वतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतोऽसि इति प्रश्ने अध्वखेदादेर्व्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोद्यमोऽपि वदति । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वर्त्तरूकः, पुं, (वर्त्तां वर्त्तनं राति गृह्णातीति । रा+बाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काकनीडः । जलावर्त्तः । इति मेदिनी । के, २१९ । द्वारपालः । यथा,—

"मन्त्री गन्धिहरोऽमात्यो द्वाःस्थितो वेत्रधारकः ।
दौःसाधिको वर्त्तरूको गर्व्वाटो दण्डवासिनि ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्त्तलोहं, क्ली, (वर्त्तते इति । वृत्+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) लौहविशेषः । विदूरि इति भाषा । इति केचित् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तलोहम् २ वर्त्तकम् ३ लोहसङ्करम् ४ नीलकम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्त्तलोहकम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहश्रमवत्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिः, स्त्री, (वर्त्ततेऽनया इति । वृत्+"वृपिपिवहितनिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्च ।" उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) भेषजनिर्म्माणम् । नयनाञ्जनम् । लेखः । गात्रानुलेपनी । दीपदशा । (यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।

"यथा प्रदीपो घृतवर्त्तिमश्नन्
शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ॥")

देशः । इति मेदिनी । ते, ५५ ॥ * ॥ वर्त्तिर्विदेशो यथा,—

"वानरस्य बलं प्राप्य स्थैर्य्यं स्थापयते यथा ।
यथो रमाद्भवं चौरं निहन्ताति मनःशिला ।
दधा वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥"

इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

(वर्त्ततेऽनयेति । वृत्+"वृतेश्छन्दसि ।" उणा० ४ । १४० । इति इः । बाहुलकात् लोकेऽपि । योगकर्म्मसाधनम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्त्तिकः, पुं, पक्षिविशेषः । बटेर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वार्त्तिकः २ वर्त्ती ३ गाङ्गिकायः ४ । अस्य मांसगुणाः ।

"सदृश वार्त्तिकं मांसं निर्द्दोषं वीर्य्यपुष्टिदम् ।"

तद्वत् तित्तिरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तकपक्षी । इत्यमरः ॥ वर्त्तते इत्यच् वर्त्तः । स्वार्थे कः वर्त्तकः । भारुइ इति ख्यातः । हतिकातिभ्यां तिकः वर्त्तिका स्त्रीलिङ्गा । वाटुभार इति ख्याता । नामद्वयमिदमित्यमरदीपिका । वर्त्तिकेति स्त्रियामेवेति प्रतिषेधार्थं द्वयोरुपादानमिति माधवी । रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायमुकुटः । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ सा च बटेर पक्षी इति नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।

"वर्त्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनी ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्ति+स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिः । बाति इति ख्याता इति पलिता इति च भाषा । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—

"पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ।
शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

वर्त्तिष्णुः, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत्+"अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) वर्त्तनशीलः । तत्पर्य्यायः । वर्त्तनः । इत्यमरः । ३ । १ । २९ ॥ वर्त्ती । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टौ । ५ । १ ।

"निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥")

वर्त्तिष्यमाणः, त्रि, (वृत्+भविष्यति स्यमानप्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्रागभावाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।

"वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥")

वर्त्ती, स्त्री, (वर्त्ति+कृदिकारादिति ङीष् ।) वर्त्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २१ । २३ ।

"आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रसुस्रुषतः ।
निर्व्वाणकाले दीपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः ॥")

वर्त्ती, [न्] (वर्त्तते इति । वृत्+णिनिः ।) वर्त्तिष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥

वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत्+बाहुलकात् उलच् ।) गोलवस्तु । तत्पर्य्यायः । निस्तलम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥ सकलाधिनम् ४ । इति (यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ । "यो वा अयं द्वीपः ... नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥")

"सम्पूर्णगर्भवृत्तानि सुवर्द्धितानि ... चक्रावर्त्तकुन्तिनसन्दर्भप्रभाविताः ... आवर्त्तः कमठो मूलार्द्ध ... वृत्तानि यथा,—

"वृत्तानि ... ... कर्णेषामभुजापाद्याङ्गदर्शनोदर्शनहृदिकापरिखायोमपङ्कपारवत्तुलम् ... इति कविकल्पलतायाम् २ शुरुस्तबकम् ॥

वर्त्तुलं, क्ली, गृञ्जनम् । ...

वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । गाडुला ... यथा,—

"कलायस्य भेदो ...

वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल+टाप् ।) ... इति धारावली । २१३ । ... भाषा ॥

वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल+गौरादित्वात् ङीष् ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ ... अस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञातव्याः ॥

वर्त्म, [न्] क्ली, (वर्त्ततेऽनेनास्मिन् वा । वृत्+मनिन् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ ... (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।

"गोमातरो यच्छुभयन्ते
स्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।
बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप
वर्त्मान्येषामनुरीयते घृतम् ॥"

"वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य ।" इति सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । ...

"पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्म्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु-
र्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥")

नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ... आयुर्वेदे । २ । १० ।

"सितासितस्य सन्धौ नेत्रयोर्मण्डलस्य ...
प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चापि ...

वर्त्मनिः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत्+... उणा० २ । १०७ । इति अनिः । ... मुडागमोऽप्यत्रेति केचित् । ... इति उज्ज्वलदत्तटीका ... इत्युणादिकोषः ॥

वर्द्ध, क पूर्त्तौ छेदे । इति ... (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, ... क दीप्तावित्यत्रैव पूर्त्तौ छेदे च ...

...कलशादिषु निर्मितानां दीपानां ।
...कर्मार्थं वर्द्धनं कार्यम् ...
... अस्य तु वर्द्धनं इत्यादिभिः ।
...ण्डेषु ॥
(वर्द्धयति पूरयतीति । वर्द्ध + ल्युट् ।)
... इति हैमचन्द्रः । ३ । १०४ ॥
(वर्द्धते इति । वृध् छिन्ने + ल्युट् ।)
...छेदकः । इति जटाधरः ॥ पूर्तिः ।
इति वर्द्धमानदीपिका ॥
पुं, (वर्द्धते इति । वृध् + ल्युट् ।)
...वर्द्धिका । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ॥
...यति । वर्द्ध छेदने छिद्रे च + ल्युट् ।)
...छेदकं च, त्रि ॥
पुं, (वर्द्धते छिनत्तीति । वर्द्ध + ल्युट् ।
...कर्मणीति । यद्वा हिंसायां + बाहुलकात्
) मत्स्य । इत्यमरः । ३ । १० । ८ ।
, रामायणे । १ । ११ । ७ ।
...निकायान् निम्नगतान् वर्द्धनीन् रक्ष-
यानपि ।
...निम्नगतैव तथैव तटवर्त्तनान् ॥")
[न्] पुं, (वर्द्धनी वर्द्धतीति अस्यैति ।
+ इनि ।) वर्णमङ्गलादिविशेषः ।
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सरा २
: ३ नन्दा ४ सुनयार: ५ वखार: ६
र: ७ काञ्चनर ८ काञ्चनक: ९ । इति
लावर्त्तो ॥ (यथा, हरवंशे शिवायाम् ।
८८ ।
"अरभङ्गि वलभिदी
...मिर्ता माधी बलस्य विक्रेयः ।
...पर्यन्तयोरभङ्गि
...तथाभिभङ्गि च वर्द्धनिन: ॥")
नी, (वृध् + ल्युट् + ङीप् ।) छेदनम् ।
था, मनुः । २ । २९ ।
...नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।")
: । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
, त्रि, (वर्द्धयतीति । वृध् + नन्द्यादित्वात्
... यद्वा, वर्द्धते तच्छील इति । वृध् पूर्वा +
...दात्तत्वेति ।" ३ । २ । १४८ । इति
।) वर्द्धिष्णुः । इत्यमरः । ३ । १ । २९ ॥
था, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।
...नी हि त इन्द्र वर्द्धनी भूदुत प्रियः सुतसोमो
मियेधः ॥")
... स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
...र्ज्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
...लपात्रविशेषः । वद्दना इति भाषा । यथा,
...शुः स्त्री कर्करी गारी वर्द्धनी च लल-
न्तिका ॥"
इति जटाधरः ॥ * ॥
...कादिकर्म्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—
...नेता यस्य देवस्य तदाख्यं कलसं न्यसेत् ।
...र्ण्यां पूजयेद्याम्ये अर्च्चयेव च वर्द्ध-
नीम् ॥

कलशं वर्द्धमानेन वयाद्यां वायवीयसि गदा ।
...मासि मासि शतानि प्रमाणं प्रदेहुरः ॥
...वर्त्तन्तं कलशं वर्द्धमानेन वेदिनम् ।
सर्वविधानमालिनं पूजयेत् कलशं गुरुः ॥
दिव्यं कलशं पूज्य वर्द्धमा पञ्चकलशम् ।
वर्द्धमा तु समायुक्तं कलशं भावयेत् ॥
वर्द्धनीं धारया सिञ्चन्तो द्वारदेशत: ।
अच्छिद्रां वर्द्धनीपूर्णां शालिनी दिव्यमर्पयेत् ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्याय: ॥
वर्द्धमान:, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् वृद्धौ + शानच् ।)
एरण्डवृक्ष: । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा,—
"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तक: ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डक: ।
वातारितरुणश्चापि रुवुकश्च निगद्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मञ्जुघोष: । प्रासाद: । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १९ ।
"तथा गा: कपिला दोग्ध्री: सवत्सा: कांस्य-
दोहना: ।
हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।
स्वस्तिकान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्च-
नान् ॥"
शरावविशेषे स्त्रीपुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ६३ । १९ ।
"सखास्तु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानव: ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥"
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने २९ अध्याये ।
"स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
कन्या मत्स्या: फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥")
विष्णु: । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । ४१ ।
"वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्त: श्रुतिसागर: ॥")
जिनविशेष: । तत्पर्य्याय: । वीर: २ चरमतीर्थ-
कृत् ३ महावीर: देवार्य्य: ५ ज्ञातनन्दन: ६ ।
इति हेमचन्द्र: ।१। ३० । गणितशास्त्रविशेषः ।
यथा,—
"स्वस्तिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ॥"
इति हलायुध: ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ३३ ।
"द्वारालिन्दोऽन्तगत: प्रदक्षिणोऽन्य: शुभस्त-
स्माच्च: ।
तद्वच्च वर्द्धमाने द्वारन्तु न दक्षिणं कार्य्यम् ॥")
स्वनामख्यातदेश: । यथा,—
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौड़राढ़का: ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रय: ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्म्मचक्रम् ॥
(भद्राश्ववर्षस्य कुलपर्व्वतविशेष: । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५९ । १२ ।
"विशाल: कम्बल: कृष्णो जयन्तो हरिपर्व्वत: ।
विशोको वर्द्धमानश्च सप्तैते कुलपर्व्वता: ॥"
वृद्धिविशिष्टे, त्रि ॥)

वर्द्धमानक:, त्रि, (वर्द्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृद्धिविशिष्ट: । पुं, शराव: । इत्यमर: ।
२ ।९।३२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।९१।१९ ।
"भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान् वर्द्धमान-
कान् ॥")
भार्य्या कथकभेदे सप्तस्वरादिच ॥ (भाण्डविशेषम् ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठ: ॥ यथा,
महाभारते । ७ । ५५ । ७ ।
"कटकर्ममाल्यैः पूर्णैर्वर्द्धमानकै: ।
निर्योगैश्च स्रोतृतिस्तत्र स्म परिष्कृता: ॥")
वर्द्धापनं, क्ली, नाड़ीच्छेदनम् । यथा,—
"वर्द्धरात्रे यमोद्धारो नालयेद्गुडमध्यिता ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठ्यां नामादि: करणं मम ॥
करणे तन्दुलाग्नीनां प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यं भवता मद्दीत्सव: ॥"
वर्द्धापनं नाड़ीच्छेदनम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
वर्द्धितं, त्रि, (वृध् + क्त: ।) प्रवृद्धम् । छिन्नम् ॥
पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १९८ ॥ (परि-
पूर्णम् । यथा, मनु: । ३ । २२४ ।
"पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥"
"अन्नस्येति लक्षीयार्थे षष्ठी । वर्द्धितं पूर्णं पिठ-
रादिपात्रम् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट: ॥
वृध + णिच् + क्त: । वृद्धिं प्रापितम् । यथा,
भागवते । ४ । २३ । १ ।
"दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ।
आत्मना वर्द्धिताशेषस्वानुसर्ग: प्रजापति: ॥")
वर्द्धिष्णु:, त्रि, (वर्द्धते इति । वृध + "अलङ्कृ-
ञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।)
वर्द्धनशील: । तत्पर्य्याय: । वर्द्धन: २ । इत्य-
मर: । ३ । १ । २९ ॥ (यथा, भट्टि: । ५ । १ ।
"निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतु: खरदूषणौ ॥")
वर्द्ध, क्ली, (वर्द्धते दीर्घीभवतीति । वृध + "स्फि-
चपिभ्यां रन् ।" उणा० २ । २७ । इति रन् ।)
चर्म्म । इत्युणादिकोष: ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।
१४ । १ । ६० ।
"त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽनुवर्द्ध्रांत्स्या नो अस्तु
सुमङ्गली ॥")
वर्द्ध्री, स्त्री, (वर्द्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) चर्म्म-
रज्जु: । वद्दी इति भाषा । तत्पर्य्याय: । वद्ध्री २
वरत्रा ३ । इत्यमर: ॥ वर्द्धा ४ । इति भरत: ॥
वर्प:, [स्] क्ली, (वृणोति संवृतं भवतीति । वृ +
"वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयो: पुट् च ।" उणा०
४ । २०० । इति असुन् पुडागमश्च ।) रूपम्
इत्युणादिकोष: ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।१४०।५।
"आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथेरते
कृष्णमभ्वं महि वर्प: करिक्रत: ॥"
स्तोत्रम् । यथा, तत्रैव । १ । ३९ । १ ।
"कस्य क्रत्वा मरुत: कस्य वर्पसा कं याथ
कं ह धूतय: ॥"
"कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्कल्पेन इति

दैर:। तदा कस्य यज्ञमानस्य अर्थ: सोमिषा मदुच्छते।" इति तद्भाष्ये सायण:।)

वर्ङ, प्रज्ञाम्। वर्षे। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) वर्षति। इति दुर्गादास:।

वर्म्म, [न्] क्ली, (वृणोति आच्छादयति शरीरमिति। वृ+मनिन्।) तनुत्रम्। इत्यमर:। २।८।६४॥ (यथा, रघु:। ४।५६।
"कम्भभूयिष्ठ वाहानां चरता गात्रसिञ्जितै:।
वर्म्मभि: पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनि:॥"
गृहम्। इति निघण्टु:। ३। ४॥ यथा, ऋग्वेदसंहितायाम्। ११। १।
"छिन्नभिन्नहृमिशातकदरोशि-
तुरङ्गनवदिर्कैर्मनुजै:।
कवचनिपुणचित्रकामभि:
[illegible]ससंभि:॥")

वर्म्मकण्टक:, पुं, पर्पट:। इति राजनिर्घण्ट:। (विवरणमस्य पर्पटशब्दे विज्ञेयम्।)

वर्म्मकषा, स्त्री (वर्म्म कषतीति। कष+अच्। टाप्।) सप्तला। इति शब्दरत्नावली। चामार कषा इति भाषा।

वर्म्मन्, [न्] पुं, (वृ+मनिन्।) चर्मिस्य पद्धति:। यथा,—
"[illegible] [illegible] [illegible] च।
[illegible] नाम [illegible]:॥"
इति [illegible]।

वर्म्मि, पुं, मत्स्यभेद:। वामि इति भाषा। अस्य गुणा:। गुरुत्वम्। रुच्यत्वम्। कषायत्वम्। [illegible]। इति राजवल्लभ:। (यथा, [illegible]। १। १३।
"[illegible]: कर्म्मुरा।"
[illegible] यथा,—
"[illegible] [illegible] मधु:॥"
[illegible] द्वितीये भागे।)

वर्म्मित, त्रि, (वर्म्म करोतीति। वर्म्म+णिच्। तत: कर्म्मणि क्त:। वर्म्म सञ्जातमस्येति। इतच् वा।) वर्म्मयुक्त:। [illegible]। तत्पर्याय:। सन्नद्ध: २ [illegible] ३ दंशित: ४ व्यूढकङ्कट: ५। इत्यमर:। २।८।६५॥ कङ्कटिक: ६। इति जटाधर:॥ (यथा, [illegible]। २।६६।१५।
"[illegible] मम [illegible]।
[illegible]॥")

वर्म्मी, पुं, मत्स्यभेद:। [illegible] इति भाषा। अस्य गुणा:। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजवल्लभ:।

वर्य्य, त्रि, (वरणीय। [illegible] इति। [illegible] — "[illegible]।" ३।१।१०१। इति यत्।) [illegible]। इत्यमर:। ३।१।५७। (यथा, [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]॥")
[illegible]। इति [illegible]। (यथा, [illegible]।

"माहेन्द्रं नगमभित: करेणुवर्य्या:
पर्य्यन्तस्थितमलदा दिश: पतन्त:॥")

वर्य्य:, पुं, (वर्य्यते प्रार्थ्यते इति। वर+यत्।) कामदेव:। इति मेदिनी। ये, ४०॥

वर्य्या, स्त्री, (व्रियते इति। वृ+"अवद्यपण्य-वर्य्येति।" ३।१।१०१। इति अप्रतिबन्धे यत्।) पतिंवरा। इत्यमर:। ३।१।७॥ कन्या। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

वर्व्वणा, स्त्री, (वरिव्ययक्तशब्देन वणति शब्दायते इति। वण शब्दे+अच्। टाप्।) नील-मक्षिका। इत्यमर:। २।६।२७॥ नीला-कारवर्णा मक्षिका वर्व्वणा। भनभनिया इति ख्याता। मक्षिकाख्यायां द्वयोरेके। वरिति वणति वर्व्वणा। व्रण वण भण शब्दे पचादित्वादन् आप्। किंवा वृणोति पूतिदर्यं भजते इति वृडो विच् वर्। वणतिरपि यथा तत: कर्म्मधारये वर्व्वणा। इति तट्टीकायां भरत:॥

वर्व्वरं, क्ली, (वर्व्वते वरयति नानागुणान् इति। वृ+"कृगॄशॄवृञ्चिभ्य: ष्वरच्।" उणा० २। १२१। इति ष्वरच्।) हिङ्गुलम्। पीतचन्दनम्। बोलम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

वर्व्वर:, पुं, (वृणोति दोषानिति। वृ+ष्वरच्।) पामर:। स च नीचजाति:। केश:। बाबरी इति भाषा। चक्रल:। देशविशेष:। (तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि। यथा, मार्कण्डेये।५७।३८।
"काम्बोजा दरदाश्चैव वर्व्वरा हर्षवर्द्धना:॥")
पत्रिका। इति मेदिनी। रे, २०८॥ तृण-विशेष:। काल वाबुइ इति भाषा। तत्पर्याय:। सुमुख: २ गरभ: ३ कृष्णवर्व्वरक: ४ सुकन्दक: ५ गन्धपत्र: ६ पूतगन्ध: ७ सुवा-सक: ८। अस्य गुणा:। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। वाग्निविषर्प्रविषत्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

वर्व्वरकं, क्ली, (वर्व्वर+स्वार्थे कन्।) चन्दन-भेद:। तत्पर्याय:। वर्व्वरोत्थम् २ श्वेतवर्व्व-रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धि: ५ पित्तारि: ६ सुरभि: ७। अस्य गुणा:। शीतलत्वम्। तिक्त-त्वम्। कफमारुतपित्तकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। विदग्धासृग्दोषजित्त्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

वर्व्वरा, स्त्री, (वर्व्वरपुष्पस्येव आकृतिरस्यस्या इति। वर्व्वर+अच्। टाप्।) पुष्पभेद:। शाकभेद:। इति मेदिनी। रे, २०८॥ (वर्व्व इति शब्दं रातीति। रा+क:।) मक्षिकाभेद:। इति शब्दरत्नावली॥

वर्व्वरा, } स्त्री, (वर्व्वर+टाप्। पक्षे ङीष्।) सुगन्धितुलसी-
वर्व्वरी, } विशेष:। बाबुइ इति भाषा। तत्पर्याय:। कवरी २ तुङ्गी ३ खरपुष्पा ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६ वसिरा ७ शरपुष्पिका ८। इत्यमरशब्दरत्नावल्यौ॥ तस्या: प्रकारा गुणाश्च।
"वर्व्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तु सितो ज्ञेय: कठिञ्जरकुठेरकौ।

कालमार: [illegible]
तत्र शुक्लोऽर्कक: [illegible]
वर्व्वरीत्रितयं रूक्षं शीतं
तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं
पित्तलं [illegible]

वर्व्वरीक:, पुं, (वृणुते [illegible]
इत्ते [illegible] बाधाश्च।
इति ईकन् द्वित्वञ्च [illegible]
ज्ञाक्षव्यदिकादय:। [illegible]
आदिकोष:। [illegible]
इति भाषा। इति [illegible]
काल:। इति हेमचन्द्र:।
राशी पठितोऽयं [illegible]
स्वायमर्थ:॥

वर्व्वा, स्त्री, वर्व्वरी। [illegible]

वर्व्वि:, त्रि, (वृ+"[illegible]
इति क्रिन्।) पामर:। [illegible]

वर्व्वूर:, पुं, (वृ+[illegible]
विशेष:। बाबला इति [illegible]
युगलाक्ष: २ कटङ्क: ३
मोदक: ५ पंक्तिबीज: (६)
लक: ८ दृढबीज: ९
गुणा:। कषायत्वम्। [illegible]
रक्तातिसारपित्तदाहार्त्ति
राजनिर्घण्ट:।

वर्ष, पुं, क्ली, (वृष्यते इति [illegible]
अजिरवधौ [illegible]
व्रियते प्रार्थ्यते इति। वृ+ [illegible]
भ्य: स:।" उणा० ३। [illegible]
वृष्टि:। (यथा, मनु:। ३। [illegible]
"निर्दुर्गतमितरेषु [illegible]
आश्वापितमवर्षादेव [illegible]
जम्बूद्वीपांश:। यद्वा। [illegible]
मनु:। १। ६६।
"वर्षं दैवेन [illegible]
मांसानि च न [illegible]
जम्बूद्वीप:। इति [illegible]
तीति। वृष्+[illegible]
ऽमर:। २। ७८। [illegible]
वर्षणम्। तत्र [illegible]
मन इव मन: [illegible]
शास्त्रनिरूपणीय [illegible]
परिमाणं पूर्व [illegible]
वर्षं छिद्रमार्गेण [illegible]
कुत्रमा:। पातालेषु [illegible]
दधिमण्डोदपान [illegible]
वरिता [illegible]
यथाहृत्वं [illegible]
उत्तरविमाना:। [illegible]
[illegible]
[illegible]

० [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible] ॥"

२ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विभागाः ॥"

"३ [illegible] जम्बूद्वीपस्य [illegible] नववर्षाणि नव-योजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति। [illegible] वर्षाणि [illegible] मर्यादागिरिभिः [illegible] भवन्ति। [illegible] यस्य मध्ये कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः। उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं ह्रसन्ति। एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथा-[illegible]। तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते।

यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः। मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिरृष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः। एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति। चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिन्धुरन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिरृषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः। अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते। यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति। १ । * । अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते। प्लक्षो जम्बूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममृतमभयमिति वर्षाणि। तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः। मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः। अरुणा नृम्णा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः। २ । * । प्लक्षस्तु समानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः परिवृङ्क्ते। यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा। तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत्। सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति। तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः। स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति। अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति। ३ । * । एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति। तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत्। वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव। बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति। रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति। ४ । * । तथा बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चनामा पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परममङ्गलयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति। अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति। ५ । * । एवं पुरस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन च दधिमण्डोदेन परीतः। यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशकः। यस्य ह महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवासयति। तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः। सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश। एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव। ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति। अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति। ६ । * । एवमेव दधिमण्डोदात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतः। तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः। यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानाम्। यदुपरिष्टात् सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति। तद्द्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील आस्ते। तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराधयन्ति। ७ । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ । १६ । १९ । २० अध्यायाः । * । अपि च ।

"कन्ये द्वे दश पुत्राश्च सम्राट् कुक्षिश्च ते उभे।
ते सर्वे भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा द्विज ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनो मित्र एव च।
मेधाग्निबाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः।
जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान्।
द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोध मे ॥
जम्बूद्वीपे तथाग्नीध्रं राजानं कृतवान् पिता।
प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥
शाल्मले तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाह्वये।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं हव्यं शाकाह्वये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम्।
महावीतो धातकिश्च पुष्कराधिपतेः सुतौ ॥
द्विधा कृत्वा ततो वर्षं पुष्करे स न्यवेशयत्।
वपुष्मतः सुताः सप्त नामतस्तान्निबोध मे ॥
जवदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनोरमः।

कुमोत्तरोऽथ मोदाकी सप्तमस्तु महाद्रुमः ।
तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
तथा दुन्दुभिनः सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ।
कुशली मनोऽनुगश्चोष्णः प्रधानश्चान्धकारकः ।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तमस्तु तथापरः ।
तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥*॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कितानि वै ।
तथापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु ।
उद्भिज्जं धेनुमच्चैव द्वैरथं लम्बमेव च ।
धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
वपुष्मतः सुताः सप्त शाल्मलेशस्य चाभवन् ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव महीशः सुप्रभस्तथा ।
तथैव शाल्मले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य ये ।
तेषां नामाङ्कितैर्वर्षैः सप्तभिः तम् ।
पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरन्तु सुखोदयम् ।
आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकञ्च तथा ध्रुवम् ।
प्लक्षद्वीपादिद्वीपेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ।
देशः पञ्च धर्मोऽत्र वर्णाश्रमविभागजः ॥*॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टा हिमाह्वयम् ।
सुखमायुश्च रूपञ्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
नवस्वेतेषु वर्षेषु सर्गो नाथारकं स्मृतम् ॥*॥
आग्नीध्राय पिता पूर्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलावृतः ।
रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्वान् षष्ठ उच्यते ।
कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वोऽष्टमः स्मृतः ।
नवमः केतुमालस्तु तेषां वर्षाः स्थिताः ॥*॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टा हिमाह्वयम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ।
विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च ।
धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
न वै चतुर्युगावस्था नार्त्तवः ऋतवो न च ॥*॥
आग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः ।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः ।
तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥*॥
हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
भरतस्याभवत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्म्मिकः ।
अभिषिच्य राज्ये भरतोऽपि वनं ययौ ।
स्वदेहं पुत्रेभ्यश्चैव [illegible] ।
[illegible] पृथिव्यां पुरा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मे ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे [illegible] भुवन-
कोषः ॥ * ॥ अपरञ्च ।

अथ वर्णनम् ।
"इन्द्रद्वीपे [illegible] ।
[illegible] ॥

भद्राश्वे पुरुषाः शुक्लाः स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥*॥
रम्यके पुरुषा नार्य्यो रमन्त्याः रजतप्रभाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्यग्रोधफलभोजनाः ।
हिरण्मये हिरण्याभाः सर्व्वे च लकुचाशनाः ।
एकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ।
सर्व्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिषेविणः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ।
तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्लक्षभोजनाः ।
यजन्ति सततं देवं चतुर्मूर्त्तिं चतुर्मुखम् ।
ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥*॥
तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाशिनः ।
तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ।
तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं शुद्धस्फटिकनिर्म्मलम् ।
विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ।
चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
प्राकारैर्दशभिर्युक्तं सुगन्धञ्च सशृङ्गमम् ।
स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजगृहोपमम् ।
स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्व्वतः समलङ्कृतम् ।
हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
दिव्यसिंहासनोपेतं सर्व्वशोभासमन्वितम् ।
सरोभिः स्वादुपानीयैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
नारायणपरैः शुद्धैर्व्वेदाध्ययनतत्परैः ।
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ।
तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
राजानः सर्व्वकालन्तु महिमानं प्रकुर्व्वते ।
गायन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ।
इलावृते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाशिनः ।
त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां वै स्थिरायुषः ।
भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्त्तिताः ।
नानादेवार्च्चने युक्ता नानाकर्म्माणि कुर्व्वते ।
परमायुः स्मृतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्त्तितम् ।
कर्म्मभूमिरियं विप्रा नराणामधिकारिणाम् ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
इज्यायुद्धवणिज्याभिर्व्वर्त्तयन्तश्च मानवाः ।
स्रवन्ति पावना नद्यः पर्व्वतेभ्यो विनिःसृताः ।
शतद्रुश्चन्द्रभागा च सरयूर्यमुना तथा ।

इरावती वितस्ता च
गोमती धूतपापा [illegible]
कौशिकी लोहिता चैव
वेदस्मृतिर्वेदवती व्रतघ्नी
पर्णाशा वन्दना चैव [illegible]
चर्म्मण्वती तथा नूपा [illegible]
शिप्रा अवन्ती अपि [illegible]
नर्म्मदा सुरसा शोणा [illegible]
मन्दाकिनी [illegible]
चित्रोत्पला [illegible]
हिमवत्पादजा नद्यः
तापी पयोष्णी [illegible]
वेन्या वैतरणी चैव बलाक
तोया चैव महागौरी [illegible]
विन्ध्यपादप्रसूतास्तु नद्यः
ऋषिकुल्या त्रिसामा च
रूपा पाशाशिनी चैव [illegible]
शुक्तिमत्पादसञ्जाताः
आसां नद्युपनद्यश्च
सर्व्वाः पापहराः [illegible]
तास्विमे कुरुपाञ्चाल
पूर्व्वे देशादिकाश्चैव
औड्राः कलिङ्गमागधाः
तथा परान्ताः [illegible]

मालवा मालवाश्चैव
सौवीराः सैन्धवा हूणाः [illegible]

सदा यासां तथामद्राः
आसां पिबन्ति सलिलं [illegible]
चत्वारि भारते वर्षे [illegible]
कलं त्रेता द्वापरश्च [illegible]
यानि किंपुरुषाद्यानि [illegible]
न तेषु [illegible]
सुख्याः प्रजा निरातङ्काः [illegible]
रमन्ते विविधैर्भावैः सर्व्वा[illegible]
इति कूर्म्मपु[illegible]
अपरं वामनपुराणे ११
प्रभवादिषष्टिवर्षाणि वत्सर[illegible]
षष्टिधा पूज्या देवी वत्स[illegible]
"संवत्सरप्रमाथिन देव[illegible]
यष्टव्या विधिना तात
महाभयविनाशाय महा[illegible]
महाभ्युदयलाभाय महा[illegible]
पूजयेत् नद्यवर्द्धिनी वत्स[illegible]
अनुलामक्रमा पीडा वत्स[illegible]
संवत्सरप्रमाथिन्यादि[illegible]
केतुकाप्रविराङ्गनी [illegible]
प्रमथेदूवत्सरस्य देवी[illegible]
सहस्रादिविधानेन महा[illegible]
चन्द्रवंशपूर्व्वपुष्यकं वत्सर[illegible]
सद्वत्सा सद्वत्सं पूर्व्वं विधि[illegible]

षोमविधानविकनार्थी समाय च ।
म महाप्राज्ञ ज्ञत्सैकमनाधुना ॥ * ॥
विजया भद्रा श्रिया प्राप्तिर्धृतिः क्षमा ।
हुतासनिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
सामित्यैवं प्लक्षीरीश्वरीति प्रकीर्तिता ।
षोत्तमा देव्यः मन्त्रभावयवस्थिताः ॥
सिद्धिमा चन्न ! मर्व्वसिद्धिप्रदायिकाः ।२०
जयावती प्राज्ञी ग्रजिता चापरा-
जिता ॥
मागधी माया दितिः श्वेता विमो-
हनी ।
। कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ।
ती क्रिया दुर्गा रावसा इति वासुगा ।
गे स्थिता देवी युगानामशुभापहा ।२०।
रौद्री कपाली च घण्टाकर्णा मयूरिकी ।
ग सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुघातिका ॥
ारी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
ी तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
ा चेति धातुस्था देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
द्या सुनिश्रेष्ठ ! सर्व्वकामप्रसाधिकाः ।२०।
ासुरगन्धर्व्वयक्षरचोगणैर्नुताः ।
ालाश्रयाः काम्यदयस्त्रपफलप्रदाः ॥
ाः समस्ता वा कर्त्तव्या मुनिसत्तम ! ।
। युगभेदेन यत्र यत्र प्रपूजिताः ॥”
देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
ध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
.१ । २० ।
“नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादं
सरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥”)
स्त्री, (वर्षं तनुसचनं रवेण करो-
। वर्ष+कृ+टः । ङीप् ।) झिल्लिका ।
हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥
पुं, (वर्षस्य हष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
ट उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
राजनिर्घण्टः ॥ (अलर्कवंशीयकेतुमतः
। यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
यस्य केतुमान् पुत्त्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
ः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्व्ववर्ष-
वधानात् तथात्वमस्य ।) दैवज्ञः । इति
रत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
कोषः ।) माषः । इति शब्दमाला ॥
त्र, (वर्षात् त्रायते इति । त्रा+कः ।) छत्रि-
म् । वत्सरत्राणम् । समुद्रोपत्राणम् ।
शिस्त्राणम् । मेघत्राणम् । इति वर्षशब्द-
त्रधातोर्व्युत्पत्त्या सिद्धम् ॥
स्त्री, (हृष्+ल्युट् ।) हष्टिः । इति शब्द-
ावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१।
त्र मुखतः सर्व्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
ाप्यायकं भास्करस्त्रे मेघाय ते नमः ॥”)
, स्त्री, (हृष्+ल्युट् ।) वर्षणम् । इति ।
ादिकोषः ॥ ऋतुः । वर्षणम् । इति
कलसारोद्यादिहत्तिः ॥

वर्षपर्व्वतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः पर्व्वत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभाजकगिरिः । यथा,—
“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः ॥”
इति हारावली ॥
वर्षमाकी, [न्] पुं, (वर्षे वर्षाकाले माकोऽस्त्यस्येति । वर्षमाक+इनिः ।) आम्रातकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“आम्रातको वर्षमाकी ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षाकाले पुष्पं यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवीलताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे+अच् । वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरकः ।) षण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥ (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥”)
वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।) जन्मतिथिः । इति स्मार्त्तधाराश्चादर्शनात् ॥ अथ जन्मतिथिकृत्यम् । तन्मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः प्रतिसंवत्सरन्तद्विधानात् । यथा ब्रह्मपुराणे गर्गश्च ।
“सर्व्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रति संवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
स्नातैस्तिलस्नातैः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य ।
“तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवासी च षट्तिली नावसीदति ॥
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन युतगुग्गुल्वादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च कृत्यचिन्तामणौ ।
“गुडदुग्धतिलान्नाद्यान्नमयन्तैश्च वन्दनम् ।
गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्व्वागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भागुविप्रेभ्यो मन्त्रमि प्रार्थयेदिदम् ॥
चिरञ्जीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥”
सप्तकल्पमिति सप्तकल्पं यत्किञ्चिदल्पतत्कल्पकार्यान्तरजीवनम् । नामकरणे तथा दर्शनात् इत्य-

मागधक्षपुराणोक्तप्रतापाद्विमोऽन्तेन नाम्नैव पूजाविधानार्थ । तदज्ञाने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लिखम् ॥ * ॥ पूजायामघ्यान्तरं मात्स्याह मत्स्यपुराणम् । अर्घ्यं पाद्यादिकन्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाद्यान्तरं अर्घ्यमाह नरसिंहपुराणम् । पाद्यश्चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषसूक्तीयतृतीयऋचा । उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः । इति श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तथा ।
“द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्च्चयेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविमाहचर्य्यात् । द्रौणिरश्वत्थामा ॥ * ॥ तथा,—
“स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः ।
यष्टीञ्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
योगियाज्ञवल्क्यः ।
“ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्म्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥”
ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्रः ।
“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥”
वामनपुराणम् ।
“सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत् ॥” * ॥
सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
“सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते
नरः ।
फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धं क्षयो भवेत् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।
“प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनामसर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकुर्व्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”
गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचाराद्युपलक्षणम् ।
“मन्त्राक्षतगुणं प्रोक्तं भक्त्या सप्तगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
सर्व्वत्र कर्म्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्च्चयेत् ।
तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया ॥”
इति मत्स्यपुराणवचनात् ॥ * ॥
ततः कर्म्मान्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवतानामभिः कार्य्यः ।
“एकैकां देवतां राम मनुहिद्व यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन दधिना नाम्ना च प्रणवादिना ॥
होमयन्नर्पयेदेकं घृतसंयुक्तं होमयेत् ॥”
इति विष्णुधर्म्मोत्तरदर्शनात् ॥
एवं होमे स्वाहान्ता च मन्त्रश्च ।

"स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ।"
इति स्मृतेः ।

अशक्तौ तु देवीपुराणम् ।
"होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।" * ।
स्कान्दे ।
"शस्त्रं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च ।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत् ।"
अध्वानं अध्वगमनम् । कलहमित्यत्र सङ्गरमिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षवृद्धौ जन्मदिने । * । बृहन्मनुः ।
"न्यूने जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ।"
जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे ।
"यात्रा जन्मदिने क्षियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियं
मत्स्याशीच यनो विनाय रदनोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते ।
स्नायात् यावदि यत्र तत्र दिवसो नाशं प्रयाति ध्रुवं
शुद्धर्क्षं यस्तु निरामिषं न हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः ।" * ।
दीपिकायाम् ।
"जन्मर्क्षयुता यदि जन्ममासि
तस्य ध्रुवं जन्मनि पर्व्वणैव ।
भवन्ति नक्षत्रमेव यात्र-
वैकल्यमायुष्यमपि तस्य ।
जन्माख्यनक्षत्रमारे यत्र जन्मतिथिर्भवेत् ।
अस्य यात्रावसानौ विज्ञत्य पदे पदे ।"
जन्माख्यनक्षत्रयोः मिलितयोः ।
"तत्र कर्म्मविशेषाणां प्रवृत्तिप्रदर्शनम् ।
महायुदिच होमो वा महाबाधा सौनिमित्तजा ।
नाशाददोषवर्जे मुक्ता देवादृते तु कारणम् ।
यदा मासो यदा कुर्ड यौवनं स्वयोदयम् ।
यदा चन्द्रसूर्य कर्म्मविधिवत् स्मृतः ।"
स्वतीत्वं चरित्रा दारादिवैनि । वर्षवृद्धौ ... प्रबलम् । सर्वाथसवग्रहमि मत्स्यपुराणे विष्णुधर्म्मोत्तरयोर्वचना दर्शनात् । तद्यथा,—
"दूर्वा वर्षाणि चाराणि मनानि कुसुमानि च ।
कलमाद्यैर्व्विचारानि कदाचाक्षौ मन्त्रः स्मृतः ।"
आयुर्वेदोक्तावरिधारा ।
"यद्वित्त्वदुष्टिविचिन्तन् मत
प्राणःकृदुष्टि वसना विधेया ।"
तत्र प्रश्नः । निर्वर्त्तनम् । निरुत्त्वबृतेन वर्षम् । महाकालदीपाकम् । कुम्भगुणमिश्रविद्यावर्द्धनम्–संतोषकरमत्कलमर्द्दनं स्वनिर्ध वर्द्धो धर्त्तव्यात् । मूलदेवार्च्चविशाख पुष्पैर्दत् । अवन्दनं पूजापरेम् । तत्र च । मुक्तं वाते कारा मन्त्रैः । मार्कण्डेयो मात्ति स्मृत् । पूर्व च पूर्वदृष्टो । भूर्ण

स्वस्मै स्त्रियो धेयाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । * ।
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।
प्रभोरप्यपमानञ्च मस्य दुश्चरितञ्च यत् ।"
धनसारं धनश्रेष्ठम् । मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजापतिः सूर्य्यो गणपतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः ।
तत्र प्रार्थनमन्त्रौ ।
"चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ।
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ।"
ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपबलिप्रह्लादहनूमद्विभीषणाः पूजनीयाः । षष्ठ्यपि पूजनीया ।
"त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्व्वन्तु तानि मे ।"
इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् । * ।
पितृमाल्यपादादिग्रहणक्रमस्तु विष्णुपुराणाद्बोध्यः ।
यथा,—
"तथ्योऽपि वसुदेवस्य मातौ जग्राह सत्वरः ।
देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ।"
एवञ्च ।
"सहस्रन्तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ।"
इति मनुवचने पितुरपेक्षया यत् सहस्रं मातुर्गौरवमुक्तं यत् पोषणरक्षणार्थम् । अतएव मनुः ।
"हृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ।"
वाच्यो गर्हणीयः । * । गुडदुग्धतिलपाने तु मन्त्रः ।
"सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।
मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यवृद्धये ।"
अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।
जन्मतिथिः प्रागुक्तमत्स्यपुराणीयत्वात् पौर्णमास्यन्तमासादरः । * । जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु देवीपुराणम् ।
"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ।
पक्षद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्
पूज्या तदा जन्मभसंयुतैव ।
अयद्गता भेन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवतीह यत्नात् ।"
भं नक्षत्रम् । परवचनं इह दानमार्कण्डेऽपि ।
पूर्व्वाङ्गि तिथिनक्षत्राभ एवेदं लक्ष्यते ।
"यस्मिन् सन्दृश्यते येन ग्रामः कालस्तु कर्म्मणः ।
नक्षत्रकर्म्मास्त्यमेव तिथिकर्म्मे तथैव च ।"
इति दक्षलिखितवचनात् ।
सन्दृश्यते सङ्गवपूर्ति येन नक्षत्रकालेन विहितकाल: प्राप्तः । नक्षत्रवधि तु बौधायनमार्कण्डेयौ ।
"नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तं गतो रविः ।
तस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं स्मृतम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

वर्षाः, स्त्री भूम्नि, (वर्षा
वर्ष + अर्शआदित्वात् अच् । टाप् ।
इति । वृ + "वृतृवदीति ।" स
इति सः । ततष्टाप् ।)
तत्पर्य्यायः । प्रावृट् २ ।
घनकालः ३ तपात्ययः ४ ...
घनाकरः ७ । इति शब्दरत्नावली
इति त्रिकाण्डशेषः । स च ऋतुः
भाद्रमासद्वयात्मकः ।
लक्षणं । चान्द्रस्य प्रमाणम् । ...
यस्मौ शैशिरादृतुः ...
कादृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ...
दुदगयनं देवानां दिनम् ।
वार्षिकादृतुः । इषश्च ऊर्ज्ज ...
सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकादृ...
दक्षिणायनं देवानां रात्रिः ।
सत्प्रभृता श्रुतिः । ऐषस्य
मांस्यव्रतनियमश्च यथा । वाराहे ।
"आषाढशुक्लद्वादश्यां
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात्
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रैः
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां
चतुर्थ्यपि हि ...
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे ...
मात्स्ये ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान्

मधुस्वरो भवेद्विप्रं नरो ...
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्ग...
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाश...
लभते सन्ततिं दीर्घां
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांस...
निराधिर्नीरोगो नित्यं विष्णुभक्तः
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमाप्नु...
धारणात्रखलोम्नाश्च गङ्गास्नानं...
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठ...
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्नि...
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्र...
नमो नारायणायेति नक्तमश्ना...
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्गोदान...
एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमाप्नोति...
सनत्कुमारः ।
"इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुर...
निर्व्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने ...
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे ...
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जना...
समाप्तौ च ।
"इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै ...
न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना...
कर्म्मैव यतिमधिकृत्य व्रतमध्ये ।
"एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे रात्र...
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च...

शक्तविषयम् । ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
दानमासौ इति शक्तोक्तिः । इति तिथ्यादि-
॥ वर्षर्त्तौ वर्णनीयानि यथा,—
सु घनशिखिमायूर्मंगमाः पङ्ककन्दलो-
द्भेदौ ।
कदम्बकेसककभ्भागिलनिम्नगाहलि-
प्रीतिः ॥"
। कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
त्कालकृत्यादिकं यथा,—
"सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समदवातकरा विदिशो दिशो
सुदिनकीटकुलिप्रभवा मही ॥
नीलशस्यहरितोज्ज्वला मही
कुल्यकासलिलसंभृता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥
कूजति कानने च सरसी म्लानाम्बुपूर्णा तथा
। मानसमाव्रजन्ति कमलान्यम्लानतां यान्ति
च ।
मेघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्यावृता श्यामला
एवं पवनस्य कोपनकरी वर्षाऋतुः शोभितः ॥"
चिद्घर्म्मो भवेदत्र शस्यानां दृढ़ता भवेत् ।
शस्या भवेद्धात्री वारिपूर्णा सरिन्नदः ॥
दकधरा मेघा बहुवृष्टा घनस्वनाः ।
गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतूत्तमाः ॥
। वातकफौ क्रुद्धौ जायेते हि कृषा भृशम् ।
। ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्य्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥
नं मर्द्दनं पथ्यं निर्व्वाते शयनन्तथा ।
रामारतं शस्तं व्यायामः क्रमविक्रमः ॥
लवणाररसाः सेव्या वातकफापहाः ।
दहा वस्तिकर्म्माद्याः कफवातरुजापहाः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
दानम्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।
षु दोषैर्दूष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥
तुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
ध्यनाक्रपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥
ह्नेव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
तु साधारणं सर्व्वमुष्मणस्तेजनञ्च यत् ॥
स्थापनं शुद्धसगुणौर्यो शान्तं रसान् श्रवान् ।
ज्ञलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्त-
नम् ॥
तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
यं कौपं शृतचाम्भो भोजनन्त्वतिदुर्द्दिने ॥
क्षाक्लबणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु ।
पादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥
यंपृष्ठे वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्ज्जिते ।
दीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
शः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) माघः ।
ति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षाङ्गः,पुं,(वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥
वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाता-
ङ्कुरवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विवृतिरस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातव्यः ।)
वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू+अच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥
वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू+क्विप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा,—
"मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दर्दुरो हरिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । भे, १८ ॥
वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू+क्विप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"तिलपर्णिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालशुन-
पलाण्डुकलायप्रभृतीनि ॥") भेकी । इति भरत-
धृतरूपरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥
वर्षाभ्वी, स्त्री, (वर्षाभू+ङीष् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१।१०।२४॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिश्च ॥
वर्षामदः, पुं, (वर्षासु माद्यतीति । मद्+अच् ।)
मयूरः । इति केचित् ॥
वर्षाम्भःपारणव्रतः, पुं, (वर्षाम्भो वृष्टिजलं तस्य
पारणं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपक्षी । इति केचित् ॥
वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः । ततः समासान्तो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनरात्रिः । इति पुंलिङ्गसंग्रह-
टीकायां भरतः ॥
वर्षार्चिः, [स्] पुं, (वर्षासु अर्चिर्दीप्तिरस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्षालङ्कायिका, स्त्री, एषा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) शरत्-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोरतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
वर्षीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध+ईयसुन् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्-
पर्य्यायः । दशमी २ ज्यायान् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—
"आषोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥"
इति स्मृतिः ॥)

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति । वृष+"लष-
पतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ ।
२ । १५४ । इति उकञ् ।) वर्षणकर्त्ता । वृष-
धातोर्मुकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ ।
२ । ३७ ।
"जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
द्यौर्वर्षुका पुण्यपथं बभूव ।
निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च
भूयो बभाषे मुनिना कुमारः ॥")
वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षुकश्चासौ अब्दश्चेति कर्म्म-
धारयः ।) वर्षणशीलमेघः । इति जटाधरः ॥
वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जन+डः ।
सप्तम्या अलुक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर-
जातः । सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्व्वकजनधातोर्डप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥
वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणामुपलः ।) मेघभवशिला ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ८१ । २४ ।
"वर्षोपलवज्जातं वायुस्कन्धाच्च सप्तमाद्भ्रष्टम् ।
ह्रियते किल खाद्दिव्यैस्तडित्प्रभं मेघसम्भूतम् ॥")
वर्ष्म, [न्] क्ली, (वर्षति वृष्यते वेति । वृष्+
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।
"ददर्श च समीपेऽस्य पिशाचानां शतद्वतम् ।
काणभूतिं पिशाचं तं वर्ष्मणा शालसन्निभम् ॥")
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाण-
मत्रोन्नतिरिति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।
"अथापश्यद्वपौन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि ॥")
इयत्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराकृतिः ।
इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । २ ।
"सरोरुहद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो
वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।"
"वर्ष्मनृशब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वर्षीयान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।
"ॐ नमो भगवतेऽकूपाराय सर्व्वसत्त्वगुणविशे-
षणाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे
नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥" "वर्ष्मणे
वर्षीयसे ।" इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)
वर्ष्मा, स्त्री, शरीरम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वर्ह, क वधे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट् ।)
रेफोपधः । क, वर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
वर्ह, ङ श्रैष्ठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्हते धर्मो श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ॥
व(ब)र्हं, क्ली, (वर्हयति दीप्यते इति । वर्ह+
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । २।५। ३१ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

"यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्व्वीत धर्म्मवित् ॥")
ग्रन्थिपर्णम् । इति भरतः ॥ (बर्हतीति । बर्ह वृद्धौ + अच् ।) पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । १७ ।

"विलासिनी विभ्रमदन्तपत्र-
मापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥")

परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥

बर्हणं, क्ली, (बर्हतीति । बर्ह वृद्धौ + ल्युः । बर्हयति शोभते इति । बर्ह दीप्तौ + ल्युर्वा ।) पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)र्हिः [स्], पुं, (बृंहति वर्द्धते इति । बृहि वृद्धौ + "बृंहेर्नलोपश्च ।" उणा० २।११०। इति इसिः नलोपश्च ।) अग्निः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥ दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥ यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

"नू नो गोमद्वीरवद्धेहि रत्न-
मुषो अश्वावत् पुरुभोजो अस्मे ।
मा नो बर्हिः पुरुषता निदेक-
र्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥"

"नोऽस्माकं बर्हिर्यज्ञम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥) चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (हविर्धानस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ४ । २४ । १० ।

"हविर्धानस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात् सुत-
श्रयः ॥")

ब(व)र्हिः [स्], पुं, क्ली, (बृंहति वर्द्धते इति । बृहि वृद्धौ + "बृंहेर्नलोपश्च ।" उणा० २ । ११० । इति इसिः नलोपश्च ।) कुशः । इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ६१ ।

"अवचितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषाञ्चोपनेत्री ॥")

बर्हिः [स्] क्ली, (बृंहतीति । बृहि वृद्धौ + इसिः नलोपश्च ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बर्हिःपुष्पं, क्ली, (बर्हिर्दीप्तिस्तद्युक्तं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बर्हिःशुष्मा [न्], पुं, (बर्हिषा कुशेन बर्हिषि यज्ञे वा शुष्म तेजो यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५७।

बर्हिःष्ठं, क्ली, (बर्हिषीव तिष्ठतीति । स्था + कः ।) बर्हिष्ठम् । ह्रीवेरम् । इत्यमरभरतौ ॥

बर्हिःकुसुमं, क्ली, (बर्हिः बर्हयुक्तं कुसुमं यस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)र्हिणः, पुं, (बर्हमस्यास्तीति । बर्ह + "फल-बर्हाभ्यामिनच् ।" इति इनच् । यद्वा "बहुल-मन्यत्रापि ।" उणा० २।४८। इत्यत्र बर्ह बलच प्राधान्ये । बर्हिणो मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या इनच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० । (यथा, मनौ । १२ । ६५ ।

"छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकन्तु बर्हिणः ।
श्वाविद् कृताम्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥"

स्त्री । तगरम् । तत्पर्य्यायो यथा,—

"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं मधुरं नतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बर्हिणवाहनः, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

बर्हिध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः ।) चण्डी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बर्हिपुष्पं, क्ली, (बर्हि बर्हशालि पुष्पं यस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥

बर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे ज्योति-रस्य ।) वह्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ॥

बर्हिर्मुखः, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ८ ॥

बर्हिषत्, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते । बर्हिस् + सद् + क्विप् । पृषो-दरादित्वात् साधुः ।) पितृगणविशेषः । यथा,

"अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ॥"

इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले ।
अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्म-
पान् ॥
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः ।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥"

अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितॄणा-मपि अञ्जलित्रयदानम् । तद्वत् ।

"कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः तृप्यन्तु तृप्यन्तु ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधा-नात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ (पृथुवंशजस्य हवि-र्द्धानेः पुत्रः । यथा, भागवते । ४।२४।८–९ ।

"हविर्द्धानाद्धविर्द्धानिर्विदुराऽसूत षट्सुतान् ।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥
बर्हिषत्तु महाभागो हाविर्द्धानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥"

बर्हिषि यज्ञे सीदतीति । यज्ञस्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ३ । ३ ।

"स त्वा वह मरुतां शर्धो अच्युत-
मिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ॥")

बर्हिष्केशः, पुं, (बर्हिर्दीप्तिरेव केशा इव यस्य ।) अग्निः । इति शोचिष्केशशब्ददर्शनात् ॥

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिषि तिष्ठतीति । स्था + कः । अमावेति सत्वम् ।) ह्रीवेरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ।

"क्षीरं विदध्यादथवाशु लेपं
बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः ॥"

त्रि, वृद्धतमः । इति सायणः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १३ । १ ।

"प्र वो देवायाग्नये बर्हिष्ठमर्च्चास्मै ॥")

ब(व)र्ही, [न्] पुं, (बर्हमस्यास्ती-इनिः ।) मयूरः । इत्यम- ...
संहारे । ७ । ६ ।

"तदा मनोज्ञ...
विभाति विलोलविर्विर...
सविभ्रमाविष्कृतनृत्य...
प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिण..."

प्राशासभेन्मूनः कावसूर्वीर...
महाभारते । १ । ६१ । ३७ ।
"मिश्रः पूर्व्वश्च बर्ही च पूर्णा...

बल, भि द संवरणे । इति ...
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) भि, ...
यति । इ, बलते धनं लोकः ...
इति दुर्गादासः ॥

बलभिः, } स्त्री, (बलभि +
बलभी, } ङीप् ।) बड़भी । ...
बलभी अमरटीका च ॥ (यथा,
सागरे । ८७ । १२ ।

...

पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २२ ।
"काव्यमिदं विहितं मया ...
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ...
कीर्त्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य ...
क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्र..."

बलयः, पुं क्ली, (बलते आवृणोति ...
मिति । बल + "वलिमलितनिभ्यः ...
उणा० ४ । ९९ । इति कयन् ।
हस्तप्रकोष्ठाभरणम् । बाला ...
तत्पर्य्यायः । आवापकः २
कटकः ३ । इत्यमरः । ...
इति शब्दरत्नावली ॥ कङ्कणम् ...
इति जटाधरः ॥ (यथा, ...
६२ । ५ ।
"सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयै...
मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेये । १० ...
"अयान्तः सकलं भूमिवलयं पुरा...
समर्थः कार्म्मुकेण तथायं प्रविश...
व्याधिविशेषः । यथा, सुश्रुते ...
५ अध्याये ॥
"कपालवलकनकवलयवलक्ष...
"पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरेषु ...
वैद्यकोक्ताचिकित्सविशेषः । यथा
"तत्र रोगाधिष्ठानभेदाद्विकर्म...
तद्यथा वलयबिन्दुलेखाप्रतिसारण...
विशेषाः ॥" ॥ । वेष्टनम् । ...
१ । ३० ।
"सवेलावप्रवलयां परिखीकृतसागरा...
मनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥..."

बलयः, पुं, (बलयवदाकृतिरस्त्यस्य ...
आदित्वात् अच् ।) कण्ठ...
गलरोगविशेषः । यथा,—

[illegible]

[illegible]

कटुकम् । इति जटाधरः ॥ ([illegible] । यथा, कादम्बर्य्याम् भौतिमारे । ...॥ ।

...न्तो वलयवैव दन्तपीडाः सुदुर्स्सदः ॥")

...त्रि, (वलयवत् लातीति । वलय+ ...तीति क्षिप् लाः कः । यद्वा, वलयं ...निर्मातमस्येति । वलय+इतच् ।) वेष्टि-तः । (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ८४ । ...कलितमिव पीतपरागपटलभरवलयित-...मूलम् ॥"

...इ. वैराग्यशतके ।
"हस्तममालावलयितबाहुः
...परपरदर्शि मायामाहुः ।
...हृदयार्पितमद्भुतवीरः
...सञ्जितमलं मदनशरीरः ॥")

...भ, (वलते संवृणोति वसुधारामिति । ...बाहुलकात् किरच् ।) केकरः । इत्य-...

..., स्त्री, (वलिना ग्रन्थरूपत्वान्निपातेन ...धिनन्ति गलानिति । शी+कः ।) वड़ि-... इति शब्दरत्नावली ॥

...शः, स्त्री, (वलिना चाग्रारोपणादिना ...शीन् स्यति विनाशयतीति । शो+बाहु...कः ।) वड़िशम् । इति शब्दरत्ना...॥

...शी, स्त्री, (वलिश+गौरादित्वादिति ...) वड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

...ः, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे+"वधि-... ।" उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-... । पक्षिविशेषे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुदी-...दिदत्तः उणादिकोषश्च ॥

व(ब)ल्कम्, त्रि, स्वभावात् । प्रागवस्थात् सीकविका-दिना स्पन्दहीनविन्दुः । इति मुग्धबोधव्याक-रणम् ॥ अत्र पवर्गीयवकारादिरपि तथा-लिखितत्वात् लिखितम् ॥

वल्ल, क आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्कयति । आदानं ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)ल्कं, क्ली, (वल्क्यते इति । वल संवरणे + "उल्का-दयश्च ।" उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्ययान्तो निपातितः ।) वल्कलः । (यथा, रघौ । ८ । ११ ।
"वृक्षेन सुगन्धि वल्कलिनः
परिवाति हि दिग्विपर्ययेत्तरा ।
पत्रौ गलदवल्कलप्राभा
प्रथमाः संयमिनो प्रदिदिरे ॥")
शल्कः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ शकलम् । इति हिमः ॥

व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे + कः किमादित्वात् ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कतरुः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः ।) पुगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्ज्जशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल+बाहुलकात् कलच् ।) त्वचम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ छालदियि इति भाषा ॥

व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल+बाहुलकात् कलच् ।) तरुत्वक् । बाकल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कम् ३ । इत्य-मरः ॥ त्वचा ४ त्वचम् ५ चोचम् ६ चोलकम् ७ शल्कम् ८ शकलम् ९ छल्लिः १० छल्ली ११ चोलकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४६ । २ ।
"तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल+टाप् ।) शिलावल्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः ।) पट्टिका-लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्यास्तीति । वल्क+मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥

वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्यास्तीति । वल्क+इलच् ।) कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्कुतं, क्ली, वल्कलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्ग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वल्गति । अयं प्लुतगतावपीति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग+ल्युट् ।) प्लुतगमनम् । बहुभाषणम् । वल्गधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गत्यनयाश्वोऽनयेति । वल्ग+करणे घञ् । टाप् ।) कवालिका । लागाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कविका २ खलिनः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वाल्मीकिरामायणे । ५ । १२० ।
"वल्गाकर्षणचलाग्रा तुरगी वायुवाजिनः ।
सम्रोडैरोद्धतचलनं शिरस्त्रं वाससा...॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग+भावे क्तः ।) अश्वस्य गतिविशेषः । तत्तु देहस्य त्रिभिर्भागैर्विशेषतः । इत्यमरभरतौ ॥ प्लुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-वधे । ५ । ६० ।
"कान्तिर्स्थितकाश्चित्य वाजिनामं वल्गितो हरे ।
निमिषादवरोहैर्योधैर्द्विसजैरिव वल्गितम् ॥")
बहुभाषणञ्च ॥

व(ब)ल्गुः, पुं, (वलते इति । वल प्राणने + "भृमृ-शीङ्-तरि-चरि-त्सरि-तनि-धनि-मि-मस्जिभ्य उः ।" उणा० १ । ७० । इति उप्रत्ययः । गुगागमश्च धातोः ।) छागः । सुन्दरे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।
"तस्याः तदा वल्गुदृशामिवैव तावत्
मृदः पल्लवकुसुमामधिरोहतां वै ।
यद्भृङ्गमालाविरताननरामता:
फल्गुतया प्रवालितभ्रमरस्य पदम् ॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु+संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे, त्रि । इत्यजयः ॥ अत्र पवर्गीयबकारादौ लिखि-तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तथालिखितत्वादत्र लिखितः ॥

वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।) वनमुद्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति । ला+कः । टाप् ।) बादुड़ी । पक्षिविशेषः । तस्याः पर्य्यायः । चर्म्मचटिका २ दिवान्धा ३ निशा-चरी ४ भीरुणी ५ दिवाभीरुका ६ मांसिका ७ मांसवादिनी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल+संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) तैलपायिका । यथा,—
"वल्गुलिका सुरविका परोष्णी तैलपायिका ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७८ ।
"ततो वल्गुलिकातस्तं दृष्ट्वा पटमदर्शयन् ।
स चित्रकृत्तां चित्रस्थां राज्ञे मदनसुन्दरीम् ॥")

वल्भ, ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्भते अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे+भावे ल्युट् ।) भक्ष-णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मिकः, पुं क्ली, वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्मिकिः, पुं क्ली, वल्मीकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

व(ब)ल्मीकः, पुं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे+"अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इत्यत्र वलतेर्मुगागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्ययो...

"यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्व्वीत धर्म्मवित् ॥")
ग्रन्थिपर्णम्। इति भरतः॥ (बर्हतीति। बर्ह वृद्धौ+अच्।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ६। १७।
"विलासिनी विभ्रमदन्तपत्र-
मापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रैः॥")
परीवारः। इति हेमचन्द्रः॥

बर्हणं, क्ली, (बर्हतीति। बर्ह वृद्धौ+ल्युः। बर्हयति शोभते इति। बर्ह दीप्तौ+ल्युर्वा।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

ब(ब)र्हिः [स्], पुं, (बृंहति वर्द्धते इति। बृहि वृद्धौ+"बृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसिः नलोपश्च।) अग्निः। इति मेदिनी। से, ३६॥ दीप्तिः। इत्युणादिकोषः॥ यज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ७५। ८।
"नूनो गोमद्वीरवद्धेहि रत्न-
मुषो अश्वावत् पुरुभोजो अस्मे।
मा नो बर्हिः पुरुषता निदेक-
र्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"
"नोऽस्माकं बर्हिर्यज्ञम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥) चित्रकम्। इत्यमरः॥ (इध्मवाहस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ६। १२। १३।
"इध्मवाहस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात् हस-
स्मयः॥")

ब(ब)र्हिः [स्], पुं, क्ली, (बृंहति वर्द्धते इति। बृहि वृद्धौ+"बृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसि, नलोपश्च।) कुशः। इति मेदिनी। से, ६३॥ (यथा, कुमारे। १। ६१।
"अवचितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषाञ्चोपनेत्री॥")

बर्हिः, [स्] क्ली, (बृंहतीति। बृहि वृद्धौ+इसिः नलोपश्च।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

बर्हिःपुष्पं, क्ली, (बर्हिरग्निस्तद्युक्तं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बर्हिःशुष्मा [न्], पुं, (बर्हिषा कुशेन बर्हिषि यज्ञे वा शुष्म तेजो यस्य।) अग्निः। इत्यमरः।१।१।५७॥

बर्हिःष्ठं, क्ली, (बर्हिरिव तिष्ठतीति। स्था+कः।) बर्हिष्ठम्। ह्रीवेरम्। इत्यमरभरतौ॥

बर्हिकुसुमं, क्ली, (बर्हि बर्हयुक्तं कुसुमं यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

ब(ब)र्हिणः, पुं, (बर्हमस्त्यस्येति। बर्ह+"फल-बर्हाभ्यामिनच्।" इति इनच्। यद्वा "बहुल-मन्यत्रापि।" उणा० २।४९। इत्यत्र बर्ह बलश्च प्राधान्ये। बर्हिणो मयूरः। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या इनच्।) मयूरः। इत्यमरः। २। ५। ३०। (यथा, मनौ। १२। ६५।
"छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकन्तु बर्हिणः।
श्वाविद् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्लकः॥"

क्ली। तगरम्। तत्पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम्।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

बर्हिणवाहनः, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

बर्हिध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः।) चण्डी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बर्हिपुष्पं, क्ली, (बर्हि बर्हयुक्तानि पुष्प यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः। २। ४। १२०॥

बर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे ज्योतिरस्य।) वह्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६४॥

बर्हिर्मुखः, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य।) देवता। इत्यमरः। १। १। ९॥

बर्हिषदः, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते। बर्हिस्+सद्+क्विप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पितृगणविशेषः। यथा,
"अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः॥

अपि च।
"अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले।
अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्म-
पान्॥
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः॥"
अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम्। तदसत्।
"कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः स्वन्तु मन्तु॥"
इति च्छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात्। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (पृथुवंशजस्य हविर्धानेः पुत्रः। यथा, भागवते। ४।२४।८—९।
"हविर्धानाद्धविर्धानीविदुरासूत षट्सुतान्।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्॥
बर्हिषत्तु महाभागो हविर्धानिः प्रजापतिः।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह॥"
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति। यजमाने, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। २। ३। ३।
"स आ वह मरुतां शर्धो अच्युत-
मिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम्॥")

बर्हिष्केशः, पुं, (बर्हिषीन्धन इव केशा इव यस्य।) अग्निः। इति शौभिध्वेयशब्ददर्शनात्॥

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिषि तिष्ठतीति। स्था+कः। अम्बाम्बेति षत्वम्।) ह्रीवेरम्। इत्यमरः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः।
"सेदं विदध्यादथवानुलेपं
बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः॥"
त्रि, वृद्धतमः। इति सायणः। यथा, ऋग्वेदे। ३। १३। १।
"प्र वो देवायाग्नये बर्हिष्ठमर्च्चास्मै॥")

ब(ब)र्ही, [न्] पुं, (बर्हमस्त्यस्येति। इनिः।) मयूरः। इत्यमरः। (यथा, ... संहारे। ३। ६।
"मदा मनोज्ञमनुस्मरेदं
विभाति ...
...
...")
प्राग्भारभवतः कार... महाभारते। १। ६१। ३७।
"शिखः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाङ्गद ...

बल, मि ह संवरणे। इति (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट।) नि, ... ह, बलते धनं लोकः इति दुर्गादासः॥

बलभिः, स्त्री, (बल ...
बलभी, ... ङीष्।) वड्मी। ... बली अमरटीका च। (यथा, ... सागरे। ८७। १२।
"दृष्टेश्वरालाद्यनभ ...
पुरीविशेषः। यथा, मह्निः। २६। ...
"कायमिदं विहितं
श्रीधरसेवनरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्त्तिरतो भवताकृष्टमस्त
क्षेमकरः क्षितिपो यतः ...

बलयः, पुं क्ली, (बलते आवृणोति ... मिति। बल्+"बलिमलितनिभ्यः ..." उणा० ४। ९९। इति कयन्। ... रचितप्रकोष्ठाभरणम्। बाला ... तत्पर्य्यायः। आवापकः १ ... कटकः ३। इत्यमरः। पारिहार्य्यः ... इति शब्दरत्नावली। कङ्कणः ... इति जटाधरः॥ (यथा, रघौ ... ३२। ५।
"सदैमस्त्वेर्म्मिभिः केयूरैरङ्गदैः ... मण्डलम्। यथा, मार्कण्डेये। ९०। ...
"अथात्तः सकलं भूमेर्वलयं सुरेन्द्र ...
समर्थः क्रोशमर्कर्म्म तथायं प्रतिनर्द ...
अस्थिविशेषः। यथा, सुश्रुते ... ५ अध्याये॥
"कपालरुचककूर्च्चवलयतरुणतलकसंज्ञा ...
"पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरेषु वलया ...
वैद्यकोक्तान्यिकर्म्मविशेषः। यथा ...
"तत्र रोगाधिष्ठानभेदादधिकर्म्म ...
तद्यथा वलयबिन्दुलेखाप्रतिसारणीः ...
विशेषाः॥" ... वैद्यकम्। ...
१। ३०।
"सवेलावप्रवलया परिखीकृतसागरा ...
अनन्यशासनामुर्व्वीं शशासैकपुरीमिव॥"

बलयः, पुं, (बलयवदाकारत्वात् ... अर्शआदित्वात् अच्।) कण्ठरोग ... गलरोगविशेषः। यथा,—

[illegible]

तौ धारयेत् कर्म्मसमाप्तिषु ॥"

इति आपस्तम्बः ॥ * ॥

... बहुलम् । इति जटाधरः ॥ (... यथा, कादम्बर्य्यां ... ।४ ।
... बलयचैव ... ॥")

... त्रि, (वलयवत् ... । वलय + ... इतीति ... । यद्वा, वलयं ... । वलय + इतच् ।) वेष्टितः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११।८।
... पीतपरागपटलभरवलयित-
... ॥"

... वैराग्यशतके ।
"दासभालावलयितबाहुः
... ।
... ॥")

... त्रि, (... वाहुलकात् किरच् ।) कंकरः । इत्य-
...

..., स्त्री, (वलिना ... उपचारेण ... । भी + कः ।) वटि-
... इति शब्दरत्नावली ॥

...:, स्त्री, (वलिना ... ... विनाशयतीति । भी + बाहु ... किः ।) वटिशम् । इति शब्दरत्ना ...

...शी, स्त्री, (वलिशि + कृदिकारादिति ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

..., स्त्री, (वलते इति, वल संवरणे + "वधि- ..." उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पक्षि- ... । पक्षिविशेषे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्यां ... उणादिकोषश्च ॥

व(ब)ल्कम्बः, त्रि, ... । ... ... इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ... बकारादिरपि ... लिखितम् ॥

वल्क, भ भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०- पर०-सक०-सेट् ।) भ, वल्कयति । भाषणं ... । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)ल्कं, क्ली, (वल्यते इति । वल संवरणे + "शुक- वल्कोल्काः ।" उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्ययान्तो निपातितः ।) वल्कलः । (यथा, रघौ । ८ । ११ ।

"वृषभं तु ...
परिणाहे ... ।
... ...
... ॥")

खण्डः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ शकलम् । इति विश्वः ॥

व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।) ... । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कतरुः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्ज्जशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलति संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) त्वचम् । इति राज- निर्घण्टः ॥ छालचिति इति भाषा ॥

व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) वृक्षत्वक् । बाकल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कम् ३ । इत्य- मरः ॥ त्वचा ४ त्वचम् ५ चोचम् ६ चोलकम् ७ शल्कम् ८ शकलम् ९ छल्लि: १० छल्ली ११ चोलकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २ ।
"तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल + टाप् ।) शिलावल्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः ।) पट्टिका- लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्यास्तीति । वल्क + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥

वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्यास्तीति । वल्क + इलच् ।) कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्कुतं, क्ली, वल्कलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्ग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०- सक०-सेट् ।) वल्गति । अयं प्लुतगतावपीति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग + ल्युट् ।) प्लुतगमनम् । वड्भायणम् । वल्गधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गतेऽनयेति । वल्ग + करणे घञ् । टाप् ।) कविका । लागाम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खलीनम् २ कविः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१० ।
"वल्गाकृष्टिव्ययाभ्यां द्रुतगे वाहवाहिना ।
वल्गाकृष्टोऽङ्कुशतनं शिरोऽस्त्रं वामवाहिना ॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग + भावे क्तः ।) अश्वानां गतिविशेषः । ... । इत्यमरभरतौ ॥ प्लुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल- वधे । ५ । १० ।
"कालीयकृष्णकायाः ... वल्गितम् ॥")
वड्भायणञ्च ॥

व(ब)ल्गुः, पुं, (वल्गते इति । वल्ग गमने + "प्रलेगुं- कच ।" उणा० १ । २० । इति उप्रत्ययः । ... ।) छागः । सुन्दरे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २४ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।
"तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तः
चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरञ्च पद्मम् ॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे, त्रि । इत्यजयः ॥ तत्र पवर्गीयबकारादौ लिखि- तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तथालिखितत्वादत्र लिखितः ॥

वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।) वनमुद्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति । ला + कः । टाप् ।) वादुडी । पक्षिविशेषः । तस्याः पर्य्यायः । चर्म्मचटका २ दिवान्धा ३ निशा- चरी ४ भैरवी ५ दिवास्वापा ६ मांसिका ७ मात्स्याशिनी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) तैलपायिका । यथा,—
"वल्गुलिका सुरभिका परोष्णी तैलपायिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७६ ।
"ततो वल्गुलिकातस्तं लब्ध्वा पटमदर्शयत् ।
स चित्रकृत्तां चित्रस्थां राज्ञे मदनसुन्दरीम् ॥")

वल्भ, ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०- आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्भते अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्ष- णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मिकः, पुं क्ली, वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्मिकिः, पुं क्ली, वल्मीकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

व(ब)ल्मीकः, पुं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इत्यत्र वलतेर्म्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्ययो

"यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्व्वीत धर्म्मवित्॥")
तगरम्। इति मदनः। (बर्हयतीति। बृह वृद्धौ+ल्युट्।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली।
(यथा, रघुः। ६। १७।
"विभाविनी [illegible]
मालाकुरं [illegible]
[illegible]
[illegible]")
[illegible]। इति हेमचन्द्रः।
बर्हणं, क्ली, (बर्हयतीति। बृह वृद्धौ+ल्युट्।
[illegible]) इत्यम्। इति शब्दरत्नावली।
बर्हिः, [स्], पुं, (बृंहति वर्द्धते इति। बृहि वृद्धौ+"बृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसि, नलोपश्च।) अग्निः। इति मेदिनी। से, २६। [illegible]। इत्युणादिकोषः। यज्ञः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। ७। ४६।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]")
"[illegible]।" इति महाभाष्ये काशिकाः।)
[illegible]। इत्यमरः। (कृशाश्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ८। १३। १३।
"[illegible]
[illegible]")
बर्हिः, [स्], पुं क्ली, (बृंहति वर्द्धते इति। बृहि वृद्धौ+"बृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसि, नलोपश्च।) कुशः। इति मेदिनी। से, ३६। (यथा, कुमारे। १। ५७।
"[illegible]
[illegible]")
बर्हिः, [स्], क्ली, (बृंहतीति। बृह वृद्धौ+इसिः नलोपश्च।) [illegible]। इति शब्दरत्नावली।
बर्हिःपुष्पं, क्ली, (बर्हिरिवोज्ज्वलं पुष्पमस्य।) [illegible]। इत्यमरटीकायां भरतः।
बर्हिःशुष्मा, [न्], पुं, (बर्हिषा कुशेन बर्हिषि यज्ञे वा शुष्म तेजो यस्य।) वह्निः। इत्यमरः। १।१।५७।
बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिरिव तिष्ठतीति। स्था+कः।) बालकम्। ह्रीबेरम्। इत्यमरटीका।
बर्हिःकुसुमं, क्ली, (बर्हिरिव उज्ज्वलं कुसुमं यस्य।) स्थौणेयकम्। इति शब्दचन्द्रिका।
बर्हिणः, पुं, (बर्होऽस्त्यस्येति। बर्ह+"[illegible]।" इति इनच्। [illegible]) मयूरः। इत्यमरः। २। ५। ३०।
(यथा, रघौ। १। ४१।
"[illegible]")

क्ली। तगरम्। तत्पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं मधुरं नतम्।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे।)
बर्हिणवाहनः, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः।
बर्हिध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः।) चण्डी। इति त्रिकाण्डशेषः।
बर्हिपुष्पं, क्ली, (बर्हिः बर्हमालि पुष्पं यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः। २। ४। १२०।
बर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे ज्योतिरस्य।) वह्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६४।
बर्हिर्मुखः, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य।) देवता। इत्यमरः। १। १। ९।
बर्हिषदः, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते। बर्हिस्+सद्+क्विप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पितृगणविशेषः। यथा,
"अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्राह्मणाः सुताः।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः॥"
इति कौर्म्मे १९ अध्यायः।
अपि च।
"अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले।
अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्मपान्॥
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः॥"
अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितृणामपि अञ्जलित्रयदानम्। तदयत्।
"कव्यवाडनलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः स्वयं यजन्॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टेन त्रिशिष्टैकाञ्जलिविधानात्। इत्याह्निकतत्त्वम्। (पृथुवंशजस्य हविर्द्धाने: पुत्रः। यथा, भागवते। ४।२४।८–९।
"हविर्द्धानाद्धविर्द्धानीविदूरासूत षट्सुतान्।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्॥
बर्हिषत्तु महाभागो हविर्द्धानिः प्रजापतिः।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह॥"
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति। यज्ञस्थे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। २। ३।
"न आ वह महतो मर्त्यो आयुन-
मिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम्॥")
बर्हिश्चूडः, पुं, (बर्हिरिव चूडा यस्य।) [illegible]। इति सोणिन्मशिष्टशब्दसंग्रहः।
बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिषि तिष्ठतीति। स्था+कः। [illegible]) ह्रीबेरम्। इत्यमरः।
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः।
"क्षीरं [illegible]
[illegible]॥"
[illegible]। इति [illegible]। यथा, [illegible]।
"[illegible]")

व(ब)र्ही, [न्] पुं, (बर्होऽस्त्यस्येति।) मयूरः। इत्यमरः। (यथा, ऋतुसंहारे। २। १६।
"सदा मनोज्ञमृदुस्वनोत्सुकं
विभाति [illegible]
सविभ्रमालिङ्गितचुम्बनाकुलं
प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम्॥"
"प्राचाग्भसम्भूतः [illegible]
महाभारते। १। ६२। ११।
"सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाशश्च [illegible]

बल, भि ढ संवरणे। इति [illegible]
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) [illegible]
यति। ढ, बलते धनं लोकः। इति दुर्गादासः।
बलभिः, } स्त्री, (बलभि+[illegible]
बलभी, } ङीष्।) वड़भी। [illegible] बली अमरटीका च। (कथा, सागरे। ८०। १२।
[illegible]
पुरीविशेषः। यथा, भट्टिः। १।१।
"काश्मिरं [illegible]
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्त्तिरतो मयकाव्यमत्र
क्षेमकरः क्षितिपो [illegible]"
बलयः, पुं क्ली, (बलते [illegible]
मिति। बल+"[illegible]"
उणा० ४। ९९। इति [illegible]
दक्षिणप्रकोष्ठाभरणम्। [illegible]
तत्पर्य्यायः। आवापः २ कटकः ३। इत्यमरः। [illegible]
इति शब्दरत्नावली। [illegible]
इति जटाधरः। (यथा, [illegible]
३२। ५।
"[illegible]
[illegible]। यथा, मार्कण्डेये। [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]। यथा, [illegible]
५ अध्याये।
"[illegible]
"[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]।" [illegible]
१। ३०।
"[illegible]
[illegible]
बलयः, पुं, ([illegible]
[illegible])
[illegible]

[illegible]

इति भावप्रकाशः ॥

[illegible] । इति जटाधरः ॥ [illegible] । यथा, [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible]) वह्निमम् । इति शब्दरत्ना

[illegible], स्त्री, (वलिग्नि + [illegible]) वह्निमम् । इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible], स्त्री, (वलते इति, वल संवरणे + "[illegible]" उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) [illegible] । [illegible], पुं । इति सिद्धान्तकौमुदी [illegible] उणादिकोषश्च ॥

[illegible], त्रि, [illegible] ।

वल्क, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्कयति । भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)ल्कं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + "[illegible]" उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्ययो निपातितः ।) वल्कलः । (यथा, रघौ । ८ । ११ ।

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।")

[illegible] । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ [illegible] । इति विश्वः ॥

व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कतरुः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाकलि इति भाषा ॥

व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) वृक्षत्वक् । बाकल इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक् २ वल्कम् ३ । [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५८ । २ ।

"तौ तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।

[illegible] जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल + टाप् ।) शिलावल्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्त्यस्येति । वल्क + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥

वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्त्यस्येति । वल्क + इलच् ।) कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्कुतं, क्ली, वल्कलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्ग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वल्गति । अयं मुखगतावपीति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग + ल्युट् ।) मुखगमनम् । बहुभाषणम् । वल्गधातोर्भावे ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible] । [illegible] । टाप् ।) [illegible] । [illegible] इति भाषा । तत्पर्यायः । [illegible] । [illegible] ३ कुटा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे [illegible] । ५ । ११० ।

"[illegible] ।

[illegible] ।")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग + भावे क्तः ।) [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । (यथा, [illegible] । २ । ७० ।

"[illegible] ।

[illegible] ॥")

बहुभाषणञ्च ॥

व(ब)ल्गुः, पुं, (वल्गते इति । वल्ग गतौ + "[illegible]" उणा० १ । २० । इति उप्रत्ययः ।) [illegible] । छागः । सुन्दरे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २४ ॥ (यथा, रघौ । ९ । ३८ ।

"मदनमुखा [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ तत्र पवर्गीयबकारादौ लिखितोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु बकारादिरित्यपि लिखितः ॥

वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।) वनमुद्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति । ला + कः । टाप् ।) वाकुची । पक्षिविशेषः । स्त्रियस्य पर्यायः । [illegible] २ दिवान्धा ३ निशा-चरी ४ मेदिनी ५ दिवास्वापा ६ मांसिका ७ मातृवाहिनी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) तैलपायिका । यथा,—

"वल्गुलिका सुतविडा परोष्णी तैलपायिका ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७८ ।

"ततो वल्गुलिकातस्तं दृष्ट्वा पटमदर्शयन् ।

स चित्रकर्त्ता चित्रस्थां राजीमदनसुन्दरीम् ॥")

वल्भ, ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्भते धर्मं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मिकः, पुं स्त्री, वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्मिकिः, पुं स्त्री, वल्मीकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

व(ब)ल्मीकः, पुं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इत्यत्र वलतेर्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्ययो

"यदा बर्हांश्च [illegible] ।
[illegible] ।") [illegible] । इति भरत: । (बर्हतीति । बृह वृद्धौ + इन् ।) वक्रम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघु: । ६ । १० ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible] । इति हेमचन्द्र: ।

बर्हण, क्ली, (बर्हतीति । बृह वृद्धौ + ल्युट् । [illegible] + ल्युट् ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

बर्हि:, [स्], पुं, ([illegible] । इति [illegible] । इति हेमचन्द्र: । [illegible] । इति हेम- चन्द्र: । (यथा, [illegible] । ७ । ७१ । ८ ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"

[illegible] ।) [illegible] । इत्यमर: । ([illegible] ।

"[illegible] ॥")

[illegible] । इति [illegible] । [illegible] । ([illegible] ।

"[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible] । इति शब्दरत्ना- वली ।

[illegible] । इत्यमर: । [illegible]

[illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

[illegible] । इत्यमर: । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इत्यमर: । [illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

... स्त्री । नलदम् । तत्पर्यायो यथा,—

"लामज्जकं शीघ्रं (?) नगरं कुटिलं मधुरं नतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

बर्हिणवाहन:, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य ।) कार्त्तिकेय: । इति हलायुध: ।

बर्हिध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्या: ।) चण्डी । इति त्रिकाण्डशेष: ।

बर्हिपुष्पं, क्ली, (बर्हिः बर्हाणि पुष्पं यस्य ।) मयूरपुष्पम् । इत्यमर: । २ । ४ । १२० ।

बर्हिर्ज्योति:, [स्] पुं, (बर्हिषि यस्य ज्योति- रस्य ।) वह्नि: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १६४ ।

बर्हिर्मुख:, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य ।) देवता । इत्यमर: । १ । १ । ८ ।

बर्हिषद:, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते । बर्हिस् + सद् + क्विप् । पृषो- दरादित्वात् साधु: ।) पितृगणविशेष: । यथा,

"अथस्तानाथ यज्वान: पितरो ब्रह्मण: सुता: ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थिति: ॥"

इति कौर्म्मे १२ अध्याय: ।

अपि च ।

"आगतं तत: शत्वा सर्वं जातु च भूतले ।
अग्निष्वात्तास्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्म-
पान् ।
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्तत: ।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनै: ।
दर्भपाणिस्तु विधिना बध्वाभ्यां तर्पयेत्तत: ॥"

अत्र केचित् विप्रधर्मातिदेशात् द्विपिष्ट्वा- दीन् पद्मनिवषयानम् । तद्यथा ।

"वसवान्ने मनं सौम्यं यममर्य्यममर्थं तथा ।
अग्निष्वात्ता: सोमपाश्च बर्हिषद: सदा सदा ॥"

इति कल्पतरौ मात्स्यवचनात् [illegible] नात् । इत्याह्निकतत्त्वम् । (एतद्वंशजस्य हवि- र्हानि, पुत्र: । यथा, भागवते । ४ । ४ । ८ – ९ ।

"बर्हिषदाद्याविर्धानिर्धि [illegible] ।
बर्हिषदं यवं शुक्रं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ।
बर्हिषदस्तु महाभागो हविर्धानि: प्रजापति: ।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरुद्वह ॥"

बर्हिषि यज्ञे सीदतीति । यज्ञकर्त्ता, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३ । ४ ।

"न वा वह मनसो ग्रावा वायस-
निर्म्म [illegible] बर्हिषदं [illegible] ॥")

बर्हिष्ठ:, पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिरिव तिष्ठतीति । स्था + क: । [illegible]) हीबेरम् । इत्यमर: । (यथा, [illegible] ११ अध्याये ।

"[illegible]
[illegible] ॥"

[illegible] । इति [illegible] । यथा, [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] ॥")

ब(व)र्ही, [न्] पुं, ([illegible] इनि: ।) मयूर: । इत्यमर: । [illegible] । २ । ६ ।

"यदा मनोज्ञामरतोऽपि
विभाति [illegible]
[illegible]
[illegible]"

[illegible] महाभारते । १ । ६१ । १७ ।

"[illegible]"

बल, मि इ संवरणे । इति (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) [illegible] मति । इ, बल्यते बर्हं [illegible] । इति दुर्गादास: ।

बलभि:, बलभी, स्त्री, ([illegible]) [illegible] । बली अमरटीका च । (यथा, [illegible] । ८० । १२ ।

"[illegible]"

पुरीविशेष: । यथा, [illegible] ।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

बलय:, पुं स्त्री, ([illegible] मिति । [illegible] उणा० । ४ । ९९ । इति [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । तत्पर्याय: । [illegible] कटक: २ । इत्यमर: । [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । इति जटाधर: । (यथा, [illegible] । ३२ । ३ ।

"[illegible]"

[illegible] । यथा, मार्कण्डेये । [illegible]

"[illegible]
[illegible]"

[illegible] । यथा, [illegible] अध्याये ।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ० । [illegible] । ३० ।

"[illegible]
[illegible]"

बलय, पुं, ([illegible]) [illegible]

[illegible]

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

वल्कम्। इति जटाधरः ॥ (...। यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ...॥

...यो वलयवेद रक्षणीयः सुदुर्जयः ॥")

...त्रि, (वलयवत् लक्षयति। वलय+...मैतीति क्विप् ततः स्तः। यद्वा, वलयं ...लीकतमस्येति। वलय+इनच्।) वेष्टि-...ताकारः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ११।२८।

...नविलमिव पीतपरागपटलभरवलयित-...मूलम् ॥"

...च, वैराग्यशतके।

"इन्धनमालावलयितबाहुः

...मरधवदयं बाधामाहुः।

...तापैवनभ्रमणधीरः

...कान्तयमनमहाशरीरः॥")

...म, (वलते संवृणोति चक्षुस्तारामिति। ...बाहुलकात् किरच्।) केकरः। इत्य-...॥

...', स्त्री, (वलिना गन्धवहत्वादुपचारेण ...दिनपति सत्यानिति। शी+कः।) वड्-...इति शब्दरत्नावली ॥

...शः, स्त्री, (वलिना आच्छादनोपचारेण ...लेन् श्यति विनाशयतीति। शो+बाहु ...कः।) वड्शम्। इति शब्दरत्ना...॥

...शी, स्त्री, (वलिश+गौरादित्वादिति ...।) वड्शम्। इति शब्दरत्नावली ॥

...ं, क्ली, (वलते इति, वल संवरणे+"वशे-...।" उणा० ४। ४०। इति उकः।) वश्च-...। पक्षिविशेषे, पुं। इति सिद्धान्तकौमुदी-...दिवृत्तिः उणादिकोषश्च ॥

व(ब)ल्कलः, त्रि, वल्कात्। वल्कलात् मौञ्जीकटा-...दिरावृत्तावप्यतिक्रिया। इति मुग्धबोधव्याक-रणम्। तत्र वर्गीयवकारादिरेवेति मता-न्तरितत्वादस्य लिखनम् ॥

वल्क, क भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, वल्कयति। भाषणं कथनम्। इति दुर्गादासः ॥

व(ब)ल्कं, क्ली, (वल्यते इति। वल संवरणे+"शुक-वल्कोल्काः।" उणा० ३। ४२। इति कप्रत्ययान्तो निपातितः।) वल्कलः। (यथा, रघौ। ८। ११।

"गुरवस्तु गुणैर्विनिश्चितः

परिणामे हि दिलीपवंशजाः।

पदवीं तरुवल्कवाससां

प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे॥")

शल्कः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ शकलम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे+कः किपातितश्च।) पट्टिकालोध्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कतरः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः।) पूगवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलते संवृणोतीति। वल+बाहुलकात् कलच्।) त्वक्। इति राज-निर्घण्टः ॥ छालचिति इति भाषा ॥

व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति। वल+बाहुलकात् कलच्।) तरुत्वक्। बाकल इति भाषा। तत्पर्यायः। त्वक् १ वल्कम् २। इत्य-मरः ॥ त्वचा ३ वचम् ४ चोचम् ५ चोलकम् ७ शल्कम् ८ शकलम् ९ छल्लिः १० छल्ली ११ चोलकम् १२। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १। १५८। २।

"तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल+टाप्।) शिलावल्का। इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः।) पट्टिका-लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्त्यस्येति। वल्क+मतुप्। मस्य वः।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥

वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्यास्तीति। वल्क+इलच्।) कण्टकः। इति शब्दरत्नावली ॥

वल्कुतं, क्ली, वल्कलः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्ग, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) वल्गति। अयं प्लुतगताविति भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः ॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग+ल्युट्।) प्लुतगमनम्। वल्गभाषणम्। वल्गधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गत्यश्वोऽनयेति। वल्ग+करणे घञ्। टाप्।) कविका। लागाम इति भाषा। तत्पर्यायः। कविकाः ३ खलीनम् २ कुशा ३। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वाल्मीकिरामायणे। ४। ११०।

"वल्गाकर्षणशब्दाश्च शुश्रुवे वाजिनामिति।

वल्गाहैमीवृत्तैरुक्तं निरस्तं वाजवाजिनः॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग+भावे क्तः।) अश्वस्य हिविधगमनम्। तत्तु देहेन विक्षिप्तोत्क्षिप्तगमनम्। इत्यमरभरतौ ॥ प्लुतगमनम्। (यथा, शिशुपाल-वधे। ५। ३०।

"कालिन्दीप्रतिमाश्चार्णं बाणवारं वाजिनो ययुः।

निविशाट्स्वदेहविद्योधीसुवर्णस्येव वल्गितम् ॥")

वल्गभाषणम् ॥

व(ब)ल्गुः, पुं, (वल्गते इति। वल्ग प्रकाशे+"लमेर्गु-क्च।" उणा० १। ३०। इति उप्रत्ययः। गुणानम्य बाधीः।) छागः। सुन्दरे, त्रि। इति मेदिनी। गे, २४ ॥ (यथा, रघौ। ४। १९।

"मृदङ्गधीराः प्रसवदुन्मिषितेन तावत्

सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तः

चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरञ्च पद्मम्॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु+संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) चन्दनम्। विपिनम्। पणम्। रुचिरे, त्रि। इत्यजयः ॥ तत्र वर्गीयवकारादौ निरि-तोऽयं शब्दः। अस्माभिस्तु तथालिखितत्वादत्र लिखितः ॥

वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य।) वनमुद्गः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति। ला+कः। टाप्।) वाकुची। पक्षिविशेषः। शेषस्य पर्यायः। चक्रचिता २ दिवान्धा ३ निशा-चरी ४ भैरिकी ५ दिवाभाषा ६ मांसिटा ७ मातृवादिनी ८। इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल+संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वम्।) तैलपायिका। यथा,—

"वल्गुलिका सुरविष्ठा परोष्णी तैलपायिका।"

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ७८।

"ततो वल्गुलिकासक्तं दृष्ट्वा पटमदर्शयत्।

स चित्रकृत्तां चित्रस्थां राजेमदनसुन्दरीम्॥")

वल्भ, इ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) वल्भते अन्नं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे+भावे ल्युट्।) भक्ष-णम्। इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मिकः, पुं क्ली, वल्मीकः। इति शब्दरत्नावली ॥

वल्मिकिः, पुं क्ली, वल्मीकः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

व(ब)ल्मीकः, पुं, क्ली, (वलते इति। वल संवरणे+"अलीकादयश्च।" उणा० ४। २५। इत्यत्र वलतेर्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्ययो

निपातः ।) उपदीकाकृतमृत्तिकास्तूपः । तत्पर्य्यायः । वामलूरः २ नाकुः ३ । इत्यमरः ॥ वल्मिकः ४ वाल्मीकः ५ वाल्मीकिः ६ वाल्मिकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुत्तलकः ८ शक्रमूर्द्धा ९ क्रिमिशैलकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मेघदूते । १५ ।
"वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ॥")
तन्मृत्तिकया शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुराणम् ।
"वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नाद्द्याल्लेपसम्भवाम् ।
अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां न कर्द्दमाम् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
देवप्रतिष्ठायां स्नानात् पूर्व्वं शिल्पिदोषशान्त्यर्थं तन्मृत्तिकया चालनं यथा,—
"वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन समन्वितम् ।
चालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये ॥"
वल्मीकमृदादिस्थाने मन्त्रविशेषानुपादानात् मन्त्रानादेशे गायत्रीति शूलपाणिलिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं कारयितव्यम् । तथा स्नानं यथा,—
"स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्तिकयैरपि ॥
मृत्तिका करिदन्तस्य पर्व्वताग्रस्य तस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं मृत्पञ्चकमुदीरितम् ॥"
इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उपदीकाकृतमृत्तिकास्तूपः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) वाल्मीकिमुनिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।
"ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥
मुखैरनेकैः सलिलोदवह्नि-
विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥"
ग्रीवा घाटिका । अंसः स्कन्धः । कक्षा बाहुमूलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरच्छिद्रत्वमसुखस्पर्शत्वं गाढमूलत्वञ्च सूच्यते । निष्प्रत्यनीकं उपचाराशक्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
"शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ।
वल्मीकन्तु भवेद्यत्तु नातिप्रवृद्धमसंस्थितम् ।
तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ।
कुलत्थिकादन्तिका श्यामा त्रिवृता तथैव च ।

श्यामामूलैः सपत्रैः शक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक् समुपनाहयेत् ।
पक्वं तद्वा विजानीयाद्बहुशः शस्त्रतो यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतीस्तस्य प्रदिह्यात्मतिमान् भिषक् ॥
संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलालभल्लातकसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिष्टात्तु छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोथं स्यात्तत्त्यं तद्धि विजानता ॥"
मनःशिलाद्यं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य मृदो व्यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
"चौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारे ॥)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥

वल्मीकशीर्षं, क्ली, (वल्मीकस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकूटं, क्ली, (वल्मीकस्य वल्मीकसञ्चितं वा कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्गुल } वल्गूल } तु क लूनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वल्गूलयति अववल्गूलत् । इति दुर्गादासः ॥

वल्ल, ङ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वल्लते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लः, पुं, (वल्लते संवृणोतीति । वल्ल + अच् ।) गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—
"वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ ।"
इति लीलावती ॥
द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
"विषटङ्कवलिश्चैकदलीबीजं क्रमाद्वहु ।
दन्त्यष्टमहिंस्यां यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥
वल्लं चोषिय चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)
सार्द्धगुञ्जा । यथा,—
"गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तथा सार्द्धया
वल्लो वल्लचतुष्टयेन भिषजां माषा मतस्तच्चतुः ।"
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकी, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल + क्वुन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८४ । १११ ।
"वल्लकीं वादमानो हि सप्तस्वरविभूषिताम् ॥")
शल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्लभः, पुं, (वल्ल संवरणे + ... उणा० ३ । १२५ । इति वल्... अध्यक्षः । शब्दकल्पद्रुम... १८ (चतुर्व्वर्गीयवल्लभाचार्य्य... कस्य पिता । यथा, महाभारते ...
... कुशिकस्तस्य तनयः ...

वल्लभः, त्रि, (वल्ल + अभच् ।) ... कामन्दकीयनीतिसारे । ५ । ...
"पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्यात् ...
अध्यक्षः । इत्यमरः ...
इति स्वामी ॥

वल्लभपालकः, त्रि, (वल्लभानां पालकः ।) अश्वरक्षकः । ...

वल्लभा, स्त्री, प्रिया । यथा,—
"प्रेयसी दयिता ...
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा ...
...

वल्लरं, क्ली, (वल्लते इति । वल्ल + अर ... गुरुः । इति राजनिर्घण्टः । ... रत्नावली । मञ्जरम् । ...

वल्लरिः } वल्लरी } स्त्री, (वल्ल + अरि ... अच्छतीति । ... कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । (लता । यथा, कुमारे ...
"अनशायिनि संश्रय...
गजभवे मनसाय वल्लरी ...
चित्रमूलम् । मेथिका । इति ...
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मेथिका मिश्रिमिर्मिथिनी ...
बोधिनी बहुबीजा च वा...
वल्लरी चैव कामघ्ना मिश्र...
कुञ्चिका बहुपर्णी च पित्त...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...

वल्लवः, पुं, (वल्ल शीतौ + ... वातीति । वा + कः ।) गोपः ... (यथा, माघे । ११ । ८ ।
"दुततरकरदक्षाः क्षिप्रवैशाखशैले दधति दधनि धीरारावदवत्... शशिनमिव सुरौघाः सारम... कलशिमुदधिगुर्व्वीं वल्लवा ... भीमसेनः । इति मेदिनी । ३ ... छद्मवासकाले ... यथा महाभारते । ४ । २ । ...
"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं ...
उपस्थास्यामि राजानं विराट...

वल्लवः, त्रि, (वल्लमादत्ते ... सूपकारः । इत्यमरः ॥

वल्लवी, स्त्री, (वल्लव + ङीष् ।) ... वल्लवपत्नी । तत्पर्य्यायः । ... गोपी ४ महाशूद्री ५ । ... शब्दरत्नावली । (यथा, गीत...

मञ्जरावलगित-पीवरस्तनीः
ःश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
ीक्ष्य तु नोपरराम वल्लघो-
ाप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥”)
, (वल्लते संवृणोति वृत्तादीनिति ।
ाव्धातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
। लता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
हाभारते । १२ । १८४ । १६ ।
यते वृक्षं सर्व्वतश्चैव गच्छति ॥”)
इति शब्दमाला ॥
रिका, स्त्री, (वल्लिरूपा कण्टकारिका ।)
ीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (वल्लिरूपा दूर्व्वा ।) माला-
इति राजनिर्घण्टः ॥
ोतिका, स्त्री, (वल्लिप्रधाना शाकट-
।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वल्लिप्रधानः स्वरणः ।) अत्यम्ल-
इति राजनिर्घण्टः ॥
(वल्लि+ङीष् ।) लता । इत्यमरः ॥
ूमिप्रसारा वर्द्धमानस्थायिनी कुशा-
(यथा च ।
ारिवारत्वनीगुडूच्योऽश्मन्तकीचेतिवल्ली-
’ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
, रामायणे । २ । ८० । ६ ।
ीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ।
चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्
द्रुमान् ॥”)
ा । इति मेदिनी । ले, ३८ । केवर्त्तिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वल्लीरूपो गडुः ।) मत्स्यविशेषः ।
इति वालिकड़ा इति च भाषा । अस्य
लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । अनभिष्यन्दि-
मलस्करत्वम् । सर्व्वत्वम् । कफनाशन-
इति राजवल्लभः ॥
ी, (वल्ल्यां लतायां जायते इति ।
ः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
न्द्रके ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।८।१३।
ादि वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्व्वशस्यच ॥”)
, स्त्री, (वल्लीरूपा बदरी ।) भूबदरी ।
ाजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वल्लीषु जातो मुद्गः ।) मकुष्टकः ।
ाजनिर्घण्टः ॥
, पुं, (वल्लीवत् दीर्घो वृक्षः ।) सापवृक्षः ।
ाजनिर्घण्टः ॥
ी, (वल्लते आश्रियते लतादिनेति ।
बाहुलकात् ऊरच् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी ।
। निर्जलस्थानम् । शादलः । इति हेम-
॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
रत्नावलीषु वल्लरमिति पाठः ॥
(वल्लते संव्रियते इति । वल्ल+“खर्ज्जि-
दिभ्य ऊरोलचौ ।” उणा० ४ । ६० ।
ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५।१३ ।
“निमल्लतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥”
“वल्लूरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनक्षेत्रम् । वाहनम् । ऊषरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वल्ल्या, स्त्री, (वल्ल+भावे घञ् । वल्लाय संवरणाय
साधुः । वल्ल+यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥
व(ब)ल्वजः, पुं, (वल्वे पर्व्वते जायते इति । जन्
+डः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
ख्यातहणम् । इत्यमरः ॥ वलते भुवं वेष्टयति
विशादित्वात् वप्रत्यये वल्वः पर्व्वतः तत्र जाता
वल्वजाः इत्यन्ये । स्वभावात् बहुत्वे वल्वजाः ।
एको वल्वज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽशरीवल्वजादेर्व्वेति पाणिक-
बहुत्वार्थं क्रमदीश्वरसूत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।
“मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)
व(ब)ल्वजा, स्त्री, (वल्वे पर्व्वते जायते इति । जन
+डः । टाप् ।) तृणविशेषः । बावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । दृढ़पत्री २ तृणांशुः
३ तृणवल्वजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ दृढ़तृणा ६
पानीयाश्रा ७ दृढ़क्षुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहतृष्णापहत्वम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्ह, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्हयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
वल्ह, ङ श्रैष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वल्हते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।
वश, लु स्पृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, वष्टि धनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
वशं, क्ली, (वश+“वशिरण्योरुपसंख्यानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अप् ।)
इच्छा । प्रभुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।
“वशं बलवतां धर्म्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)
वशंवदः त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्यं वद-
तीति । वश+वद्+“प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुर्द्विषदजन्तस्य
मुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) वशं वदति
यः । आयत्तकरणायवक्ता । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३८५ ।
“स जहार दुराचारो भूभृत् लोभवशंवदः ।”)
वशः, त्रि, (वष्टीति । वश+अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।८।१७।
“गुणाढ्योऽपि तदाकर्ण्य सद्यः खेदवशो-
ऽभवत् ॥”)
वशः, पुं, (वश+भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकीर्णवर्गे अमरः ॥ (उश्यते इष्यते इति ।
वश+कर्म्मणि अप् ।) वेश्यागृहम् । आय-
त्तता । प्रभुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जन्म ।
इति हेमचन्द्रः ।
वशका, स्त्री, (वशेन आयत्ततया कायति शोभते
इति । कै+कः ।) वश्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशी-
करणम् । तत्पर्य्यायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रौषधैर्व्वशीकरणं संवदनं संपूर्व्वो वदि-
र्व्वशीकरणे भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥
वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम+डः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥
“गाङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां
धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्ग एवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
“ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान् वशगोऽस्म्यहं तव ॥”)
वशा, स्त्री, (वश स्पृहि+अच् । टाप् । “वशि-
रण्योरुपसंख्यानम् ।” इति अप् वा ।) वन्ध्या ।
(अस्या धनं राज्ञा रक्षितव्यम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।
“वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥”)
सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिणी । इति मेदिनी ॥
शे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६।११० ।
“असिध्यत स ताभिश्च वशाभिरिव वारणः ॥”)
वन्ध्या गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।७।५।
“त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः ॥”
“वशाभिर्व्वन्ध्याभिर्गोभिः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
वशीभूता । यथा, गारुडे । १८३ अध्याये ।
“मन्त्रभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीयामग्रे भ्रामयेच्च यावद्धि सा वशा भवेत् ॥”)
वशाटकः, पुं, (वशया आटकः । प्रचुरवशा-
वत्त्वात् तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वशापायी [न्], पुं, (वशां पिबतीति । पा+
णिनिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥
वशि, स्त्री, (वश+भावे इन् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला ॥
वशिकः, त्रि, शून्यम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिका, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वेनास्त्यस्या इति। वश्+ठन्।) अगुरु:। इति शब्दचन्द्रिका॥

वशिता, स्त्री, (वशिनो भावः। वशिन्+तल्।) वशित्वम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते। ११। १५। १६।
"नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते।
मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्म्मा वशितामियात्॥")

वशित्वं, क्ली, (वशिनो भावः। वशिन्+त्व।) आयत्तत्वम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।
"शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः।
अङ्के स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम्॥")
शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः। यथा,—
"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता॥"
वशित्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्रश्चरति इत्यमरटीकायां भरतः॥

वशिनी, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वेनास्त्यस्या इति। वश्+इनिः। ङीप्।) वन्दा। शमीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

वशिरं, क्ली, (उश्यते इष्यते इति। वश+बाहुलकात् किरच्। यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति। रा+कः।) सामुद्रलवणम्। इत्यमरः॥

वशिरः, पुं, (वश+किरच्।) गजपिप्पली। इत्यमरः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"करिपिप्पली कपवल्ली कपिवल्ली कपिल्लिका।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाह्वा गजपिप्पली॥"
धुलिटा इति ख्यातः। अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पार्व्वतेयश्च करभो वशिरः कपिपिप्पली।
जामाताथो हस्तिप्रोक्तः सर्य्यावर्णः स्थितोऽपरः॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)
चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपामार्गः। इति मेदिनी। रे, २०८॥ वचा। इति शब्दचन्द्रिका॥

वशिष्ठः, पु, (वशवतां वशिनां श्रेष्ठः। वशवत्+इष्ठन्। "विन्मतोर्लुक्।" ५।३।६५। इति लुक्।) यद्वा, वरिष्ठः। पृषोदरादित्वात् साधुः। अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ९३। ८८।
"वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि।
वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम्॥")
सप्तर्षिमध्ये मुनिः। तत्पर्य्यायः। अरुन्धतीजानिः २। इति हेमचन्द्रः॥ अरुन्धतीनाथः ३ वार्क्षिः ४। इति शब्दरत्नावली॥ स तु ब्रह्मणः प्राणेभ्यो जातः। तस्य भार्य्या कर्द्दमकन्या अरुन्धती। पुत्राः सप्तर्षयः। इति श्रीभागवतमतम्॥ अपि च।
"वशिष्ठश्च तथोर्ज्जायां सप्त पुत्रानजीजनत्।
कन्याञ्च पुण्डरीकाक्षां सर्व्वशोभासमन्विताम्॥
रजो गात्रोर्द्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा।
सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त पुत्रा महौजसः॥
सर्व्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्व्वे यज्ञेषु भागिनः।
अयञ्चापरस्य पञ्चानः पितरो ब्रह्मणः सुताः॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः॥
मित्रावरुणयोः पुत्रः। यथा,—
"इति दृष्टा नरेन्द्रेण कथ्यमानेति भूपते।
वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः॥
मुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावद्यतमानसः।
योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान्॥"
अन्यच्च।
"मित्रावरुणयोश्चैव कुम्भिनो ये परिश्रुताः।
एकार्णवात्तथैवाप्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः॥
एते यथा वशिष्ठानां स्थाना ह्येकादशैव तु।
अष्टावेते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः॥"
इति वह्निपुराणे हलधेनुविधिवाराहप्रादुर्भावाध्यायौ॥

वशीकरणं, क्ली, (वश+कृ+भावे ल्युट्। अभूततद्भावे च्विः।) मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणम्। इति भरतजटाधरौ॥ अस्य पर्य्यायः वशक्रियाशब्दे द्रष्टव्यः॥ *॥ तत्प्रयोगौषधानि यथा,—
"ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम्।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम्॥"
ॐ नारायणाय स्वाहेति।
"ताम्बूलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः।"
ॐ हरि हरि स्वाहा॥ १॥
"गोदन्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत्॥ २॥
खञ्जरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत्।
ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात्॥ ३॥
अगुरुं गुग्गुलुञ्चैव नीलोत्पलसमन्वितम्।
गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत्॥ ४॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम्।
यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकुर्य्यात् नृपालये॥ ५॥
काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम्।
आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः॥ ६॥
ॐ नमः सर्व्वसत्त्वेभ्यो नमः। सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा।
सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम्।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च पश्यात् सा वशा भवेत्॥ ७॥
ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत्।
अङ्गलेपाच्च वनिता नान्यं भर्त्तारमिच्छति॥ ८॥
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम्॥ ९॥
भृङ्गराजस्य मूलन्तु पिष्टं शुक्रेण संयुतम्।
अचिरां चाञ्जयित्वा तु वशीकुर्य्यान्नरं किल॥ १०
अपराजिताशिखी दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम्।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम्॥ ११॥
चतुःषष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः।
आलिङ्गनाद्या स्त्रीणां कुमार्य्यादेर्व्वशीकराः॥ १२॥
रोचना नागपुष्पाणि बिल्वपुष्पं प्रियङ्गवः।
कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन जगद्वशे॥ १३॥
दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी।
तिलतैलेन संयुक्तं योनिलेपात् वशी नरः॥ १४॥
निम्बकाष्ठस्य धूपेन धू[illegible]
सुभगा स्यात् सा [illegible]
माहिषं नवनीतञ्च कुरु[illegible]
सौभाग्यं नस्यलेपात् स्यात्[illegible]
पञ्च रक्तानि पुष्पाणि [illegible]
कुङ्कुमेन [illegible]
पुष्येण तु स पिष्ट्वा च [illegible]
स्त्रिया पुंसा कृतो वश [illegible]
ब्रह्मदण्डी तु पुष्येण [illegible]
ॐ गं गणपतये स्वाहेति।
इममष्टशतमष्ट जप्त्वा [illegible]
व्यवहारे जयः स्याच [illegible]
तिलानान्तु घृताक्तानां [illegible]
अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा [illegible]
ह्रींकारं [illegible]
स्त्रीणां ललाटे।
यस्तु जुहुयाद्युग[illegible]
हस्तिमात्रे गरा[illegible]
मनःशिला पद्मकञ्च [illegible]
एभिः कृते च तिलके [illegible]
सहदेवी [illegible]
तेनैव तिलकं कृत्वा
गोरोचना [illegible]
यः पुमांस्तिलकं
स करोति वशं सर्व्वं त्रैलोक्य[illegible]
गोरोचना महादेव [illegible]
ततः कृत्वा च तिलकमात्मन[illegible]
तत्र सर्व्वं वशं कुर्य्यान्नात्र [illegible]
नागेश्वरञ्च शैलेयं सकृ[illegible]
चन्दनं काष्ठकस्तूरी [illegible]
एतैर्धूपो वशकरः सर्व्वाण [illegible]
इतिकाले महादेव पार्व्वतीप्रिय[illegible]
निजशुक्रं गृहीत्वा तु [illegible]
कामिनीचरणं वामं [illegible]
सैन्धवञ्च महादेव पारावतमलं [illegible]
एभिर्लिप्तन्तु लिङ्गं वै [illegible]
पुष्पाणि पञ्चरक्तानि [illegible]
तण्डुलञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकतो[illegible]
अनेन लिप्तलिङ्गस्य [illegible]
इति गारुडे १८२। १८३।
"अथात्यत् संप्रवक्ष्यामि वशीक[illegible]

"रजनीतिमिरावगुण्ठिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः ।
वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रियाः
त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥")

वसती, स्त्री, (वसति + कृदिकारादिति ङीष् ।) वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥

वसनं, क्ली, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस् + ल्युट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।
"वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।
केशव धृतहलधररूप !
जय जगदीश हरे ! ॥"
वसनमिति । वस् + भावे ल्युट् ।) छादनम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस + आधारे ल्युट् ।) निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।
"मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
स्वलक्षणन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥")
स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वसना, स्त्री, (वस + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् । यथा,—
"सारसनं सारशनं वसना रशना तथा ।
वसनं वलनञ्चेति स्त्रीकटीभूषणे भवेत् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्सवा इति । वस + "तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।" उणा० ३ । १२८ । इति झच् ।) ऋतुविशेषः । स च चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः । यथा । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू । इति श्रुतिः ॥ (फाल्गुनचैत्रात्मकश्चेति केचित् । वसन्तः कुसुमोदयोरितिप्रयोगदर्शनात् ॥) तत्पर्य्यायः । पुष्पसमयः २ सुरभिः ३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवः ५ फलगुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतुराजः ७ पुष्पमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १० कामसखः ११ । तस्यार्त्तवजगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।
"द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्वं प्रिये ! चारुतरं वसन्ते ॥"
यथा च ।
"हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
जायेत प्रथमं वह्निं स्वपनैव समीरणः ।
तस्मात् वसन्ते च नित्यं मारुतो बलः ॥"
इति पुष्पितके द्वितीयेऽध्याये मार्कण्डेयोक्तम् ॥
"मुदितकोकिलकूजितकाननं
मदनबाणविघूर्णितमानवम् ।
कुसुमसौरभमत्तमधुव्रतं ॥
च वसन्तऋतुमनोहरम् ।
मकरकेतनबाणसमाकुलं
मुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।
मलयमारुतकुञ्जगुणान्वितः
कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।
कफजकोपविनाशनतत्परं
वमनमञ्जननस्यनिषेवणम् ॥
विविधः सुरतानन्दः संभ्रमः कफवारणः ।
कटुक्षाराम्लकाः सेव्याः शोधनं कफसम्भवे ॥
व्यायामश्रमसंरोधस्त्रिसो विश्रान्तमानसः ।
एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥"
इति वसन्तोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ * ॥
"कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
हत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्वर्त्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्वणम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रियार्पितान् ।
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥
सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् ॥
शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।
दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥
अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।
परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥
विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ॥
गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
तस्माद्वसन्ते कर्म्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्व्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् ॥
व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपैञ्जलम् ॥
भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्व्यश्च ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीन् जनयति ।" "पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गम् ।"
"दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
कोकिलाषट्पदगणैरुपेता मनो...
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ष...
अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिर्यथा,—
मन्मथ उवाच ।
"करिष्येऽहं तव विभो
किन्तु योषिन्महास्त्रं मे तत्
...
कार्य्यं ...
तामहं नहि पश्यामि ...
कर्त्तव्यमधुना धाम त्वोत्तरं ...
मार्कण्डेय उवाच ।
सर्व्वशादिति कन्दर्पे ...
कथा संमोहनीयोऽयमिति ...
चिन्ताविष्टस्य तस्याथ ...
...
तस्माद्वसन्तः संजातः ...
चूताङ्कुरोत्फुल्लमालिकाः ...
...
शोभराणीवखद्यायः पुन्नाग...
सन्ध्योदितासकृच्छशिप्रतिमाः ...
शुद्धवर्त्मच्युतावर्त्तः श्यामशुचिरगौर...
सन्ध्यांशुमालिसदृशः कुङ्कुम...
प्रमत्तवारणगतिर्विलोलोकतरङ्गः...
पीनस्थूलायतभुजः कठोरकरयुगः...
सुवृत्तोरुकटीजङ्घः कम्बुग्रीवोन्नत...
गूढजत्रुः पीनवक्षाः संपूर्णः सर्व्व...
ताडशोऽथ वसन्तस्य सम्पूर्णे पुष्प...
वर्णो वायुः ससुरभिः मारुता बभौ...
पिकाश्च नेदुः सततं पञ्चमं मधुर...
प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरसः ...
इति कालिकापुराणे ॥ ...
हरमोहनकाले अस्य कर्म्माणि ...
"मधुश्च कुरुते कर्म्म यद्वचस्य ।
तत् शृणुष्व महाभाग किं तस्य ...
चम्पकान् केशराणाम् बकुलान् ...
...
नागकेशरपुन्नागान् किंशुकान् केत...
...
माधवीमल्लिकापर्णसारान् ...
उत्फुल्लयति तत्र स्म यत्र गिरीशः ...
सरांस्युत्फुल्लपद्मानि वीजयन् ...
सुगन्धि मलयानिलः यत्रान कुञ्जार...
लताः सर्व्वाः सुमनसो वृक्षवृन्द...
हराद् वश्चिरभावेन वेष्टयन्त्य ...
तान् हर्षाच्चापप्युचोत्साहैः ...
दृष्ट्वा कामवशं याति न तत्र ...
सत्त्वा अपि कोकिला सारव ...
रमन्ते स सुराः विहाय ...
न तस्य पुनरागमिष्यै ...

कृष्णे तासं गायोदितमपि स्मरः ।”
इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥ * ॥
कर्णाटीयानि यथा,—
“ रीला कोकिलमाधवमञ्जलगिरग-
दृष्टोद्दिरा: ।
मधुपश्चवामसञ्जरीभ्रमरभद्धारा: ॥”
इति सङ्गीतकल्पलतायां प्रथमस्तबक: ॥ * ॥
राग: । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
र्गतरागः । यथा,—
“ षड्ैव च प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
अथ वसन्तस्य नटनारायणस्तथा ॥”
॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—
“ ललिता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
ति पञ्च रागिण्यो वसन्तस्य महाशुभा: ॥”
ध्यानं यथा,—
“ शिखण्डिवर्हीघयवद्धचूड:
पुष्यन् पिकं चूतलताङ्कुरेण ।
भ्रमन् मुदा धाममनोज्ञमूर्ति-
र्मतङ्गमत्त: स वसन्तराग: ॥”
गानसमयो यथा,—
“ श्रीपञ्चम्या: समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरे: ।
वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभि: ॥”
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
हनुमन्मते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
देशी १ गमकी २ पटमञ्जरी ३ गौडकरी
धमकली ५ देवशाखा ६ ॥ हनूमन्मते
हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्रा: । किन्तु
मध्ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखि-
। सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।
१ देवगिरी २ वैराटी ३ टोड़िका ४
५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य
श्रीमहितस्य वसन्तर्तुगानसमय: । इति
तशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेष: । यथा,—
मङ्गलगन्धर्वमकरन्दचिभङ्गमा: ।
तो वसन्तश्च जगज्झम्पोऽथ गारुगि: ॥”
इत्यादि ।
तस्याद्ये कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा ।
झम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च तद्द्वयम् ॥”
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन् ।) श्योनाक-
। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (रुमण्वतो नर्म्म-
: पुत्र: । यथा, कथासरित्सागरे ।६।४४।
लीकस्य पुत्रश्च वसन्तकोऽजायत ।
य नर्म्मसुहृत्तस्य पुत्रोऽभवत् वसन्तक: ॥”)
कुसुम:, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
: । यथा,—
तकुसुम: सेतु: प्रयिनो द्विजकुत्सित: ॥”
इति शब्दमाला ॥
कुसुमाकर:, पुं, औषधविशेष: । यथा,—
लरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक्
प्रवालं रसतो हेमतो हाटके ।
सुलरसकं विलवकं विमर्द्याखिलं

सुभीरुणि विभावयेत् भिन्नमिदं धिया गमन: ।
गते वृषनिशीथसुते: कमलसमागीयुच्छे:
पय:सदलिकन्दलैर्मलयजैर्नमाभुवृते: ।
वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिवालोऽपि:
समस्तगदहृद्भवेत् किल निशाहुमानेरयम् ॥”
इति वृहद्योगतरङ्गिणी ॥
(प्रथमारम्भ ।
“ हिभागं हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाधिकान्तका: ।
चतुर्भागं शुद्धसूतं प्रवालं मौक्तिकन्तथा ॥
भावयेद्गव्यदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च ।
वासासारमेवेषोद्ध्वरसाकान्तप्रवनके: ॥
शतपत्ररसेनैव मालत्या: कुङ्कुमोदकै: ।
पश्चाद्दुग्धरसैर्भाव्यं सुगन्धिमसमप्रभम् ॥
कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्व्वक: ।
गुञ्जाद्वयेन संसेव्य: सितामध्वाज्यसंयुत: ॥
मेहघ्न: कान्तिदश्चैव कामद: पुष्टिदस्तथा ।
वलीपलितनाशश्च स्मृतिभ्रंशं विनाशयेत् ।
पुष्टिदो वल्य आयुष्य: पुत्रप्रसवकारक: ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव क्षयमेकादशन्तथा ।
तथा सोमवरं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ।)
वसन्तघोषी [न्], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।
घुष + णिनि: ।) कोकिल: । इति केचित् ॥
वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + ड: ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ।)
वसन्ततिलकं, क्ली, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
पुष्पविशेष: । चतुर्दशाक्षरपादश्छन्दोविशेष: ।
यथा,—
“ ज्ञेयं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ ग: ॥
फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या
लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति ।
वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो
यातो हरि: स मधुरां विधिना हता: स्म: ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
औषधविशेष: । यथा,—
“ अश्वारलूर्द्दहनसैन्धवविश्वशक्र-
चूर्णं करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।
नैवं प्ररोहति पुनर्गुदज: स्वदेशी-
सम्भौ वसन्ततिलकैरपि तल्पकल्पम् ॥”
इति चक्रपाणिदत्ते गुदजरोगचिकित्सा ॥
(अन्यविधमौषधम् । यथा,—
“ द्विन्नौ भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहाश्रय:
पारदा-
श्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलञ्चैकीकृतं मर्द्दयेत् ।
मुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुपा
सर्व्वं वल्यकरीयंदग सुदृढं गुञ्जं भवेत् सम्यधा ।
कर्प्पूरीघनसारमर्द्दितरस: पश्चात् सुसिद्धो
भवेत् ।

कामश्वासगलितवातकफजिन्मूत्राक्लुमयादीन्
हरेत्
शूलादिग्रहणीं विषादिहरणो मेहाद्विंश्वा
विंशतिम् ॥
हृद्रोगादिहरो ज्वरादिशमनो वृष्यो वयोवर्द्धन:
श्रेष्ठ: पुष्टिकरो वसन्ततिलको गुलुञ्जयेनोदित: ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ।)
वसन्तदूत:, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्रवृक्ष: ।
कोकिल: । पञ्चमराग: । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-
वृक्ष: । माधवीलता । इति मेदिनी । ति, २३१ ॥
गणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
वसन्तद्रु:, पुं, (वसन्तस्य द्रुर्वृक्ष: ।) आम्रवृक्ष: ।
इति शब्दमाला ॥
वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
श्रीपञ्चमी । यथा,—
“ मकरस्थे सहस्रांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ! ।”
इत्यारभ्य ।
“ पञ्चम्याञ्च जगद्धात्रीं प्रातरेव नदीजले: ।
स्नापयित्वा सलक्ष्मीकां कुसुमैरारकतैरपि ॥
वसन्तपञ्चमी नाम सर्व्वपापप्रमोचनी ।
वसन्तञ्च समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये ! ॥
वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीप्सिताम् ।
श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां मुनय: प्रवदन्ति वै ।
वर्त्तयेदेकभक्तेन श्रियो न विच्युतिर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटल: ॥
अन्यच्च ।
“ माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
नवै: प्रवालै: कुसुमैरनुवैर्विविधैस्तत: ॥
गीरागनीत्सवं कृत्वा भक्त्या संमान्य वैष्णवान् ।
वसन्तरागं जनयन् गीतनृत्यादि कारयेत् ॥”
तदुक्तम् ।
“ श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरे: ।
वसन्तराग: कर्त्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥
कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्च्चनोत्सवम् ।
स्याद्वसन्त इव श्रेयान् वृन्दावनविहारिण: ॥”
इति हरिभक्तिविलासे १४ विलास: ॥
वसन्तसख:, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाह:
सखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।)
कामदेव: । इति हलायुध: ॥
वसन्तोत्सव:, पुं, (वसन्तस्य उत्सव: ।) फाल्-
गुनोत्सव: । यथा,—
“ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यान्तु विदध्याद्देववै: सह
श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्च्चनोत्सवम् ॥
भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तद्विधिश्चैदपीचरेत् ।
य: श्रीयुधिष्ठिरस्योक्तो वक्तुं भगवता स्वयम् ॥”
तत्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
“ एवं य: कुरुते पार्थ प्रागुक्तं फाल्गुनोत्-
सवम् ।
मत्प्रसादाच्च सिद्ध्यन्ति तस्य सर्व्वे मनोरथा: ॥
इत्थं तुषारसमये सितपक्षदश्यां
प्रातर्म्मसन्तसमये समुपस्थिते च ।

संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन
सत्यं हि पार्थ पुरुषोऽब्दशतं सुखी स्यात् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४८ ।
"अथ तस्मिन् महावेश्मो वसन्तोत्सववासरे ।
आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥")

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप् ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।
"शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परि-
कीर्त्तिता ॥")
अस्या विवरणं मेदःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसाढ्यः, पुं, (वसया आढ्यः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसिः, पुं, (वस्ते आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्व्वकं ध्रियते इति वा । वस आच्छादने +
"खनिकष्यज्यसीति ।" उणा० ४ । १३९ । इति
इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिरं, क्ली, (वस् + किरच् ।) सामुद्रलवणम् ।
गजपिप्पली । इति भरतधृतामरटीका ॥ (अस्य
गुणा यथा,—
"वसिरं शीतपाकञ्च वातश्लेष्मनिबर्हणम् ।
विदाहि दुर्ज्जरं रूक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वसिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । पृषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
वशिष्ठमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, क्ली, (वसत्यनेनेति । वस + "शॄस्वृस्निहीति ।"
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।
"बलमार्त्तभयोपशान्तये
विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं
गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥")
वृद्ध्यौषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । सै, ६ ।
हाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वकवृक्षः ।
अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
स चाष्टसंख्यकः । यथा,—
"धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्मृताः ॥"
इति भरतः ॥
एषां दिलीपजन्मनि वसुमन्वन्तरे वसिष्ठा
मताः वसिष्ठा वसवाभाव । ता: प्रजा-
पतिम्यो दक्षात् । अस्याप दक्ष । तासां

नामानि । भानुर्लम्बा ककुद्यामिर्विश्वा साध्या
मरुत्वती वसुर्मुहूर्त्ता सङ्कल्पा । आसां मध्ये
वसोरष्टौ वसवः पुत्त्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः
अर्कः अग्निः दोषः वास्तुः विभावसुरिति ।
द्रोणस्य अभिमत्यां पत्न्यां हर्षशोकभयादयः
पुत्त्राः । १ । प्राणस्य उर्ज्जस्वत्यां द्वौ पुत्त्रौ सह-
आयुः पुरोजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यां पुरः
पुत्त्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्षादयः पुत्त्राः । ४ ।
अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्त्राः । ५ ।
दोषस्य शर्व्वर्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ ।
वास्तोराङ्गिरस्यां विश्वकर्म्मा । विश्वकर्म्मणः
पुत्त्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः
सुताः । ७ । विभावसोरुषायां व्युष्टरोचिरातपनामानः पुत्त्राः
। ८ । इति श्रीभागवत-
मतम् ॥ * ॥ मतान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—
धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५
अनलः ६ प्रत्यूषः ७ प्रभासः ८ । इति महा-
भारते दानधर्म्मः ॥ अपि च ।
"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
आपस्य पुत्त्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो ध्वनि-
स्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्त्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥
सोमस्य भगवान् वर्च्चा वर्च्चस्वी येन जायते ।
धरस्य पुत्त्रो द्रविणो हुतो हव्यवहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।
अनिलस्य शिवा भार्य्या तस्याः पुत्त्रः पुरोजवः ॥
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्त्रावनिलस्य तु ।
अग्निपुत्त्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्याः शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ।
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्त्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥
द्वौ पुत्त्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ।
बृहस्पतेश्च भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु सा भार्य्या वसूनामष्टमस्य च ।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गनामाध्यायः
कौर्म्मे १४ अध्यायश्च ॥ * ॥ (एते वसिष्ठस्य
धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापवशात् पृथिव्यां
शन्तनुपुत्त्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव
कुरुवृद्धो भीष्मः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-
वते । २ । ३ । २४—४४ ।
"एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-
न्विताः ।
वसिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्य्या च नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥
दृष्ट्वा पतिं सा पप्रच्छ कस्येयं धेनुरुत्तमा ।
द्यौस्तामाह वसिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ! ॥
दुग्धमस्याः पिबेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।
अयुतायुर्भवेन्नूनं सदैवागतयौवनः ।
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्त्त्यलोकेऽस्ति मे सखी ।
उशीनरस्य राजर्षेः पुत्त्री परमशोभना ॥

तस्या हेतोर्महाभाग ! वत्सां
[illegible]
आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं [illegible]
यावदस्याः पयः पीत्वा [illegible]
मानुषेषु भवेदेका [illegible]
तच्छ्रुत्वा वचनं [illegible]
अवमत्य मुनिं दान्तं पृथ्वाद्यैः
हृतायामथ [illegible]
आजगामाश्रमपदं फलान्यादाय
नापश्यत् स यदा धेनुं [illegible]
ध्यायामास तेजस्वी गह्वरेषु वनेषु
नासादिता यदा [illegible]
वासविस्तापि विज्ञाय ध्यानेन
वसुभिर्मे हृता धेनुर्यस्मान्मामवमन्य
तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति [illegible]
एवं [illegible]
श्रुत्वा विमनसः सर्व्वे प्रययुः
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः शरणं
मुनिस्तानाह धर्म्मात्मा [illegible]

अनुसंवत्सरं सर्व्वे [illegible]
येनेयं विहृता धेनुर्नन्दिनी
तस्माद्द्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं
ते शप्ताः [illegible]

उक्तास्ते प्रययुः [illegible]
भविष्यामो वयं देवि ! कथं देवाः
मानुषाणाञ्च जठरे [illegible]
तस्मात्त्वं मानुषी [illegible]
शन्तनुर्नाम राजर्षिस्तस्य
जातान् जातान् जले त्यक्ष्यसि [illegible]

एवं शापविनिर्मोक्षो भविता [illegible]
तथेत्युक्त्वा च ते सर्व्वे जग्मुर्लोकं
गङ्गापि निर्गता देवी [illegible]
योक्त्रम् । राधा । इति मेदिनी । सै, [illegible]
इति विश्वः ॥ धातुः । इति
पीतमुद्गः । हयः । इति
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
सूर्य्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः ।
महाभारते । १३ । १४९ । ८० ।
"वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना
"वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु [illegible]
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) [illegible]
पद्धतिविशेषः । यथा शूद्राणां
घोषादिपद्धतियुक्तनामसु बोध्यम् ।
तत्त्वम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—
"युग्माग्निकृतभूतानि [illegible]
इति तिथि [illegible]
(बकुलः । [illegible] वसतीति च [illegible]
पर्य्यायो यथा,—

[illegible] ।)
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । इति विष्णु-
[illegible] । १ । ११ । १०६ ।)
[illegible] (वसु + [illegible]) [illegible] । [illegible] । इति
[illegible] ।
[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । इति [illegible] ।
[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible]) [illegible] । इत्यमरः । (वि-
[illegible] । इति [illegible] । ६ । १४२ । [illegible] । अ
[illegible] [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] २
[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ धातुमान् ६
[illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । इति राज-
[illegible] । ([illegible] यथा,—
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।”
इति [illegible] ।)
[illegible], पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । १८ ।
[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible]
[illegible] । ([illegible] यथा,—
[illegible] ।”
[illegible] प्रथमे भागे ।)
[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] ।)
[illegible] । इति [illegible] । (यथा,
[illegible] । ८२ । १४ ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] ।”)
[illegible] । [illegible] । यथा, महा-
भारते । १३ । १०८ । ४८ ।
[illegible] ।”)
[illegible], त्रि । (यथा, महाभारते । १२ ।
४० । ३० ।
[illegible] ।
[illegible] वसुदेव [illegible] ।”)
[illegible], पुं, (वसुना धनेन दीव्यतीति । दिव् +
[illegible] ।) [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible]
[illegible] २ । इत्यमरः । [illegible] ३ [illegible] ४ ।
[illegible] । अस्य विवरणं यथा,—
नारायण उवाच ।
“[illegible] वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
[illegible] संप्राप श्रीहरिं सुतम् ।
[illegible] वसुदेवो महानभूत् ।
[illegible] महाकृपाः श्रीहरेर्ज्जनकश्च सम् ।
[illegible] पुरातनाश्च [illegible] ।”

[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
१४ । १ । १८ ।
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।”
[illegible] देवता [illegible] । [illegible], स्त्री ।
यथा, [illegible] । ७ । ११ ।
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।”)
वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
धनिष्ठानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ।
(यथा, हरिवंशे । १२१ । ३४ ।
“[illegible] देवाश्च वसुदेवता ।”)
वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्विप् ।)
श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ।
वसुधा, स्त्री, (वसूनि रत्नानि दधाति धारय-
तीति । धा + कः । सुवर्णादीनामाकरत्वात्
तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः । (यथा,
[illegible] १० सर्गे ।
“[illegible] [illegible] वसुधा [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।”॥
वसुधनं दधाति ददाति इति । धा + क्विप् । धन-
दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
८७ । १४ ।
“वसुवित्तिर्वो वसुधातमश्च ।”
“वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः । [illegible]
[illegible] ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ।)
वसुधाखर्ज्जूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्ज्जू-
रिका ।) भूखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ।
वसुधारा, स्त्री, (वसवत् रत्नानीव धारा यस्याः
यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तारा२
महाश्रीः ३ ओंकारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खदूर-
वासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलसर-
स्वती १७ शङ्खिनी १८ महातारा १९ धन-
दा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
हेमचन्द्रः । (वसूनां रत्नानां धारा अस्त्यति-
शयेन ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला । (तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७२ ।
“ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! वसुधारामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ।”॥
वसोर्वह्निरास्य प्रिया धारा । यद्वा,—
“वसु मद्यं घृतमाज्यमस्तं हविकामिकम् ।
तस्य धारा सदा देया वसोर्धारा हि सा मता ।”
इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसवो घृतस्य
धारा ।) वृद्धिश्राद्धपूर्व्वकर्त्तव्यवेदिराजवस्त्र-
द्वयकक्रुचलग्नघृतधारा । यथा । छन्दोगपरि-
शिष्टे कात्यायनः ।
“कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।

[illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।”
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । इति [illegible] । ० । [illegible]
[illegible] यथा,—
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।”
[illegible] यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारं
वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्त्वा सविता
पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा काम-
धुक्ष ।” इति [illegible] । ० । [illegible]
[illegible] यथा ।
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । १ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] धारा मधुमत् [illegible] । २ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] पृथिवी [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] भूरि [illegible] । ३ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । ४ ।
शतधारं [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] । ये च [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] । ५ ।
वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारं देवस्त्वा सविता पुनातु । वसोः
पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्ष । ६ ।
[illegible] पृथिव्या वैश्वानर [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] पान्तं [illegible] देवाः स्वाहा । ७ ।
इत्येतैर्मन्त्रैः सप्तघृतधारा दद्यात् । इति
कालेसि: । ० । विशिष्टवसुधारा यथा,—
“स्थूला या वहते धारा मानात् सर्पिषं सा
शुभा ।
नाधिका प्रस्तुते विप्र दुर्भिक्षकलिकारिका ।
[illegible] [illegible] या [illegible] च [illegible] ।
सवर्णा हेमवर्णा च धारा राष्ट्रविवृद्धये ।
सन्तता पतते या तु तनोतीव च पावकम् ।
तनोति नृपराष्ट्रञ्च वसोर्धारा न संशयः ।
सुगन्धि स्वच्छविमलं कृमिकीटविवर्ज्जितम् ।
प्रस्यति च वसोर्धारा या सर्पिर्गन्धपूजिता ।
अभावात् गवयाज्यं वा होतव्यं शुभोभनम् ।
घृतक्षीरपयोधारा सर्व्वपीडानिवारिणी ।
वसु मद्यं घृतमाज्यमस्तं हविकामिकम् ।
तस्य धारा सदा देया वसोर्धारा हि सा मता ।

वसुना स्वर्गकामेन रुद्रेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र वरुणेन च सहोमया ।
आत्मानञ्च स्वरूपेण धारायान्तु प्रपादितम् ।
देवी सान्निध्यमायाता सर्व्वकामप्रदायिका ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र ! वसोर्धारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ! ॥
वसोर्धाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्भवेत् ।
नृपेणायुष्कामेन पुत्र राज्यजिगीषुणा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
दुःखाभावे धनाभावे नृप तस्करजे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा छिद्रं न विद्यते ॥
महाश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिक्यां माघचैत्रेतु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाखान्तु प्रदातव्या ज्यैष्ठ्यां ज्यैष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढ़द्वादशीहोमं अष्टमी पूर्णिमा नभे ।
नभस्ये रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्व्वासु गुरुशौरिभवासु च ।
चन्द्रसूर्य्योपरागेषु प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
शक्रोत्थये प्रदातव्या जलपुष्पाभिषेचने ।
मार्गे वनितयस्ये तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहकल्पोपसर्गेषु धारा देयाः शुभावहाः ।
एवं यो वाहयेद्धाराः प्राज्यहव्येन कर्म्मणा ।
तस्य भूः सिद्ध्यति सर्व्वा सनागा सहसागरा ।”
इति देवीपुराणे वसोर्धारानाम १५ अध्यायः ।

वसुन्धरा, स्त्री, (वसूनि धारयतीति । धृ + “संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति खच् । “रात्रि कृत्यः ।” ६ । ३ । ६७ । इति मुमः । “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥”
व्यवस्थस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५६ ।
“विपुना द्वाममहिषी कन्या चास्य वसुन्धरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्व्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पु, दक्षिणस्य वर्षपुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ११ । “प्रवरवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य्यधरवसुन्धरेषुन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ।”)

वसुराव, पुं, (वसु दीप्तिः प्रावा इवास्य ।) वर्षा । इति शब्दरत्नावली ।

वसुमती, स्त्री, (वसूनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति । वसु + मतुप् । ङीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । (यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
“गतवं नरनाथविलापया
विरहदुःखनिपातनुरम्यिना ।
वसुधेयमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥”)

वसुरोचि:, [स्] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मिन् । इव रोचते + “अर्च्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसि: संज्ञायाम् ।” उणा० २ । ११२ । इति इसिन् ।) यज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषशुद्धानुसारेण दर्शितम् ।

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसुश्रेष्ठं, क्ली, (वसुना दीप्त्या श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसुषेणः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्व्वासु विश्रुतम् ॥”
क्वचित् वसुषेणेति पाठः ॥)

वसुस्थली, स्त्री, (वसूनां धनानां स्थली ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला ॥

वसुहट्टः, पुं, (वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव ।) वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वसुहट्टकः, पुं, (वसुहट्ट + स्वार्थे कन् ।) वकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

वसूकं, क्ली, शाम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ वकपुष्पम् । इति द्विरूपकोषः ॥

वस्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) . दन्त्यमध्य इति दुर्गासिंहः ॥ क्विपि वक् । मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्विपि वट् । ङ, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥

वस्क , पुं, (वस्क् + भावे घञ् ।) अध्यवसायः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वस्कयः, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतौ + बाहुलकात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

वस्कयणी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन नीयते इति । नी + क्विप् । ङीष् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्या दुग्धगुणाः ।
“वस्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

वस्कराटिका, स्त्री, वृश्चिकः । इति हारावली ॥

वस्त, क ङ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, वस्तयते । गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)स्तः, पुं, (वस्यते यज्ञार्थं बध्यते इति । वस्त + कर्म्मणि घञ् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे प्रवसतोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप । जीवितम् ॥”)

वस्तकं, क्ली, कृत्रिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य छागस्य कर्णाकृतिः पत्राग्रच्छेदे अस्त्यस्येति । वस्तकर्ण + अर्श-आदित्वादच् ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं छागं मोदयतीति । मुद + णिच् + अण् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तयः, पुं स्त्री भूम्नि, (वस् + “वेञ्... ४ । १०९ । इति ति: ... वस्त्रस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ ।
“स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः ...

वस्ताम्बी, स्त्री, (वस्तस्य ... त्वात् ङीष् ।) छगलान्त्रीक्षुपः । वृषगन्धाख्या २ मेषान्त्री ३ अजान्त्री ४ वोकडी ६ । ... रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । गर्भजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मूत्रादिकमत्र । “वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७९ ।) नाभेरधोभागः । इत्यमरः । मूत्राशयपुटं वस्तिः । ... तिक् । मूत्राशयपुटो वस्तिरिति तट्टीकायां भरतः ॥ ... विधिः ।
“वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो य: स्नेहैर्दीयते स ... कषायक्षारतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते वस्तिभिर्दीयते ... वस्तिभिः स्त्र्यादीनां मूत्राशये ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिः ... अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरीरितः ।
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि वा ... अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात् ...

नानुवास्यस्तु कुष्ठी ...
नास्थाप्या नानुवास्याः ...

नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः ...
नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ...
नेत्रं गाढी । तथा च विधयाति ।
नेत्रं यथि गुणे वक्षे तदमूले विधीयते
नेत्रवस्ते च नाधाष नेत्रो नेत्रे ...
“एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं ...
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्ट...
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ...
सूक्ष्मच्छिद्रं कलायाभ छिद्रं ...
यथासंख्यं भवेन्नेत्रं दृढं गोपुच्छ...
मूले स्थूलम् । ततः ...
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षा...
तदूर्द्ध्ववर्षाय मेयम् ।
“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधे...
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च ...
परिणाहोऽस्य सौक्ष्म्यम् ।
“तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्य्ये ...
कर्णिका मतादिकर्णिका । ...
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधिनी कर्णिके ...
काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ।

ऽपेक्ष्य वस्तिश्च यथावयविधानतः ।
त्मूत्रगन्धो मधिकस्यापि वा भवेत् ॥”
ारीति शेषः ।
त्रकौ यस्य वस्तिस्तु सदगामी तु चर्मजः ।
यत्तः सन्दर्यक्तिःस्निग्धो दृढो स्थिरः ॥
ास्तिस्तु नेत्रं स्यात् सुवर्णमयात्मोक्षितम् ।
ेश्नं स्थपचनालिकापरिणाहि च ।
ारोग्यवर्यं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
ते परिवृद्धि वस्तिः सम्यगुपासितः ॥
ा शीति पतन्ति च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
ग्वर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
गिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
मूर्च्छां च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
ाभाजने वस्तौ च ।
र्णं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णं च दापयेत् ।
स्नेहमतो भक्तं भोजयित्वानुवासयेत् ॥”
स्निग्धं यथोचितस्निग्धं भोज्यं भोजयित्वा
र्थः ।
निमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ ।
मात्रौ सदानाहक्लमातिसारकारकौ ॥”
ौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ ।
मा स्यात् पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
पलैस्त्रिभिः ।
ईयेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने ॥”*॥
स्नेहवस्तिः ।
ाक्षासैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
वोत्तममध्यान्याः षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥
चनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
ामायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
ानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
भयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चंक्रमणं ततः ॥
त्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
ाम्बुस्वेदितं उष्णाम्बुना स्नापितम् ।
मस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ।
ा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत् ।
पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
ाकाशजृम्भावादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् ।
ाम्नामामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीड़ने ॥
ः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
ानुनः करावर्त्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् ॥
ा मात्रा भवेदेका सर्व्वत्रैव निश्चयः ।
निमेषं पुंसामङ्गुल्या छोटिकाथ वा ॥
षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ।
ारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥”
ावीर्यं स्नेहादि ।
ाड़येत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः
शनैः ।
स्फिचोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः ॥
कर्षाश्चैनं स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताड़येद्बुधः ।
ायाश्च पादतलस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः ।
ते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ॥

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥”
उपद्रवस्थाने उषचोषाविति सुश्रुते पाठः ।
“जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥
अनुवासिताय देयमितरेऽह्नि सुखोदकम् ।
धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥”
सुखोदकमुष्णोदकम् । व्यापत्तिर्व्याधिः ।
“अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा ।
विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम् ॥
दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ॥
बलं वर्णञ्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजौ ॥
षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम् ॥”
यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् ।
“एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ॥
द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
“अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य रये तुल्योऽमरप्रभः ॥
रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामग्न्याबाधभयात्त्र्यहात् ॥
स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः ।”
अनत्ययोऽबाधकः ।
“तथा निरूहः स्निग्धानां मलमात्रः प्रशस्यते ॥
अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
तस्मान्योऽल्पतरो देयो नहि स्निह्यति तिष्ठति ॥”
स्निह्यति स्निग्धे तिष्ठति दत्तस्नेह इति शेषः ।
“अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते ॥
पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्त्तिर्हिताथवा ॥
यथानुलोमगो वायुर्मलं स्नेहश्च जायते ।
तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिर्विनिःसृतः ।
सर्व्वोऽल्पो वा वृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥
अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥
गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीश्याकरोहिषम् ।
शतावरीसहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ।
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥
पचेत्तैलाढ़कं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
अनुवासनमेतद्धि सर्व्ववातविकारनुत् ॥”
पूतिकः करञ्जः । रौहिषं रोहिष इति सुगन्धतृणविशेषः । काकनासा कौयाठोंठी । प्रसृतं पलद्वयम् ।
“षट्सप्ततिर्व्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्म्मणः ।
दूषितान् समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुश्रुतात् ॥”
समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

“पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्म्मणि सन्ततः ।
स्नेहपानसमाः कार्या नात्र कार्या विचारणा ॥”*॥
अथ निरूहवस्तिविधिः ।
“निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥”
कारणान्तरैः समवायिकारणभेदैः ।
“निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
निरूहस्य प्रमाणञ्च प्रस्थः पादोत्तरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुड़वास्त्रयः ॥”
परं श्रेष्ठम् ।
“अतिस्निग्धोऽक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।”
अक्लिष्टदोषः अनुत्क्लिष्टदोषः । अदत्तोत्क्लेशन इति यावत् । क्षतोरस्कः उरःक्षतवान् ।
“आध्मानच्छर्दिहिक्कार्शःशोथश्वासप्रपीड़ितः ।
गुदशोफातिसारार्त्तो विसूचीकुष्ठसंयुतः ॥
गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्याश्च जलोदरी ।
वातव्याधावुदावर्त्ते वातासृग्विषमज्वरे ॥
मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ।
वृद्ध्यसृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ॥
शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ।
उत्सृष्टानिलविण्मूत्रस्निग्धं स्विन्नमभोजितम् ॥
मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ।”
स्निग्धं स्वभ्यक्तम् । स्विन्नं उष्णाम्बुस्नापितम् ।
“स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥
जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रन्तु निरूहागमनेच्छया ॥”
अत्र मुहूर्त्तमात्रशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
निरूहप्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तमात्रः ।
“अनायातं मुहूर्त्तात्तु निरूहं शोधनैर्हरेत् ।
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसैन्धवैः ॥
यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ।
लाघवञ्चोपजायेत सुनिरूढ़ं तमादिशेत् ॥
विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।
आस्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥”
विविक्तता दत्तौषधनिःसरणम् ।
“अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं वस्तिदानवित् ।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
सस्नेह एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ।
कषायकटुका मूत्रा कफे उष्णास्त्रयो हिताः ॥
पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
निरूढं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ।
वस्तिस्तीक्ष्णा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याद्बलायुषी ॥
दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वं मध्ये दोषहरं ततः ।
पश्चात् संशमनीयञ्च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ॥
एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।
हपुषा फलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥”
इत्युत्क्लेशनवस्तिः ॥ * ॥

"शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च ।
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥"

इति दोषहरवस्तिः ॥ * ॥

"प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सक्षीरः प्रस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥"

इति शमनवस्तिः ॥ * ॥

"त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥"

ऊषकादिप्रतीवापाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-प्रक्षेपाः । इति लेखनवस्तयः ॥ * ॥

"बृंहणद्रव्यनिःक्वाथैः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो बृंहणाः स्मृताः ॥"

इति बृंहणवस्तयः ॥ * ॥

"बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीपुष्पजाङ्कुराः ।"
ऐरावती नारङ्गी । शेलुः बहुवारः ।
"क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ।
अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः ।"
अजश्छागः । उरभ्रो मेषः । एणः कृष्णसारः ।
"मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥"

इति पिच्छिलवस्तयः ॥ * ॥

"दन्त्यादौ सैन्धवस्यार्द्धं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ।
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।
संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतिसम्मितम् ॥
प्रक्षिपेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।
विधा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ॥
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ।
वाते चतुःपलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ।
पित्ते चतुःपलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ।
कफे तु षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुः-पलम् ।"

इति निरूहमात्रा ।

"एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधु तैलं पलाष्टकम् ।
शतपुष्पापलार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् ॥
मधुतैलिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्बालविरोधिनः ।
मेदोगुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्त्तनाशनः ॥
बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ॥"

इति मधुतैलिकवस्तिः ।

"क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
हवुषा सैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद्यापनः परः ॥"

कारवः कारवी । इति यापनवस्तिः ॥ * ॥

"एरण्डमूलनिःक्वाथो मधु तैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥"

इति युक्तरथवस्तिः ।

"रास्नामृतैरण्डविल्वपुष्पोत्पलं माक्षिकं मधु ।
ससैन्धवः सवचादिः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥"

इति सिद्धवस्तिः ।

"कासमूत्रोदरे हृर्षार्द्धयाध्मानबलोकेनाम् ।
एकं दशरं कर्म्मारोऽपि च दर्शितम् ॥"
[illegible]
"अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिसूत्रस्य विस्तरम् ।

निरूहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥
द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिका ।
तदूर्द्धं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ स्थापनशुद्धस्य कृतस्य स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥
स्निग्धया मेढ्रमार्गन्तु ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रे षडङ्गुलानि षट् ॥
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं विनिर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्य्याद्दशाङ्गुलम् ।
मृदुः प्रवेशं योन्यन्तश्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मनेत्रं नियोजयेत् ।
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥
शनैर्निष्क्रमणाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ।"
मालतीपुष्पवृन्ताभं नेत्रमित्युक्तत्वात् पुनः सूक्ष्म-शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्मता-बोधनार्थम् ।
"योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिका ।
मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ।
उत्तानायै स्त्रियै दद्यात् ऊर्द्ध्वजान्वै विचक्षणः ॥
अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनैर्गणैः ॥
फलवर्त्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गे दृढं भिषक् ।
सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥
दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः ।
क्षीरिवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥"
दह्यमाने वस्तौ यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्तस्मिन् दह्यमाने ।
"वस्तिः शुक्ररजः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजा रुजः ।
हन्यादुत्तरवस्तिस्तु योजिता मेहिनां क्वचित् ॥
सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदश्च तथैव च ।
वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानः स्नेहवस्तिना ॥" * ।
अथ फलवर्त्तिविधिः ।
"घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता श्लक्ष्णा साङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

("चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाडीं प्रतिनन्दयं तथा तया वस्तिप्रतिकर्म्म कुर्य्यात् ।
नातिशीते च काले च न शीते न च भोजिते ।
न विदालौ च मन्दाग्नौ विशालेन च वेदनाक् ॥
वस्तिकर्म्म निरूहञ्च कारयेत् निरस्य च ।
आदौ मूत्रविष्ठोत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य नाति स्निग्धमत्स्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वामपार्श्वे दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादस्य सङ्कोच्य अङ्गोपरि-संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्व्यङ्गुलमात्रां नाडीं तथा प्रसारयेत् । ततः शनैः शनैर्वस्तिं निपीड्य हितमनोरथिनैव निरूहं कुर्य्यात् । निरूहा-नन्तरं शनैः शनैर्वामं शाययित्वा ऊर्द्ध्वौ स्फिचौ च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्च वारान् स्फिचौ निष्क्रम्य ताडयेत् । ततः शय्यां कृत्वा

...षीनाभ्यामाश्रयं मलस्यापि ...
दरवातान् दोषान् निरस्येत् ।
वस्तिनिरूहं तद्वस्तिकर्म्म च नि...
हारीते सूत्रस्थाने द्वात्रिंशत्तमे ।
"ऋतवर्धं शैलजरसं ...
स्निग्धं शनैश्चायमनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसंघैर्हितमादिशन्ति
पुनर्वसुश्चाग्निवेशश्च ।
वस्तिर्नरेभ्यः क्रिमरेभ्य एव
स्यात् [illegible]
कौष्ठं प्रमाणाश्रयविभ्रम
कैसाच्च किं योनिमुखस्य ...
निरूहकर्म्म प्रविधाय ...
स्नेहस्य वा काः प्रमणे ...
के वस्तयः केषु मता ...
मुक्तोत्तरं प्राह ततो ...
समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-
सात्म्याग्निसत्त्वौकवयोवलानि ।
वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्युः सर्व्वकर्म्माणि च सिद्धिमन्ति ।
सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः ।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः
कार्य्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ।
षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि
षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनमात्र-
छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि यानि ।
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां
मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि
श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकामुखानि ।
स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे
मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।
जारद्गवो माहिषहारिणो वा
स्यात् शौकरो वस्तिरजस्य वापि ।
दृढस्तनुर्बद्धशिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ।
वस्तेरभावे प्लवनो मलो वा
स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।
आस्थापनार्थं द्रवं निषिक्त
समीक्ष्य पुनर्धमनि गुदादेः ।
प्रशस्तकल्पान्तगुणैर्योगैः
क्षीरांशमेकाग्रगुणत्रमेन ।
बाला गुडूची त्रिफला दृढा
द्वे पञ्च मूले च पलोन्मिताः ।
अष्टौ फलान्यर्द्धतुलाच मांसा-
च्छागात् पचेद्वा चतुर्द्रोणम् ।
पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वा घनपिप्पलीनाम् ।

...र्गुह्यांद्गुलैः स तैले-
...तं सुखोष्णं तु पिचुप्रमाणैः ।
...द्गोत्पलं द्विप्रहराम्बु मात्रा
...हिस्य युक्ता मधुनैव यादि ॥
...लिप्य वस्तौ र्पितं यन्त्रेन
...वद्गुचाग्य च निर्मार्गीकम् ।
...ड्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
...ायसंस्थामपर्गीयवर्तिम् ॥
...लाक्रमार्षं छनमन्न विट्कं
...ानि क्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।
...मेऽथ वेधसतशेरसेया
...ाकुञ्चिते स्यात्तरणोपपन्ने ॥
...येन पार्श्वेन मुखं शयानं
...तत्वकुर्दैं स्वभुजोपधानम् ।
...नकुचा नयेनरमस्य मर्ष्य
...ामं प्रयाम्यं प्रणयेत्तन्तम् ॥
...खर्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
...खर्धं शनैर्नेदृजुपृष्ठवंशम् ।
...थकम्पनावेपनलाघवादीन्
...ाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयन् हि ॥
...पीड चैकप्रयत्नेन दत्तं
...त्रं शनैरेव ततोऽवकर्षेत् ।
...तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
...गुदव्रणः स्याचरिते च नेत्रे ॥
...दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
...कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
...शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
...मूर्च्छां च कुर्य्यादतिमात्रमुष्णः ।
...स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनन्तु रूक्ष-
...स्तन्वल्पमात्रा लवणस्त्वयोगम् ।
...करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
...क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥
...दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्य्या-
...त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
...पूर्णं हि योज्यं मधुसैन्धवन्तु
...स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनुकल्कम् ॥
...विमथ्य संयुज्य पुनर्द्रवैस्तत्
...वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।
...आमाशयोऽग्निर्ग्रहणीगुदश्च
...तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
...लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
...सव्यं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
...विड्वातवेगो यदि चार्द्धदत्ते
...निष्कृष्य दत्ते प्रणयेदशेषम् ॥
...उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
...स्याद्वीर्य्यमाप्नोति तथास्य देहम् ।
...एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
...पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
...प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः
...शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।
...जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं
...भुक्तोऽनुवास्यः परिबृंहणार्थम् ॥"

"स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो
द्वौ स्यात्तु शीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥
रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।
तथानुवास्येषु च विल्वतैलं
स्याज्जीवनीयं फलसाधितञ्च ।"

इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"तत्र स्नेहादीनां कर्म्मणां वस्तिकर्म्मप्रधानतममाहुराचार्य्याः । कस्मादनेककर्म्मकरत्वाद्वस्तेरिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति । क्षीणशुक्रं वाजीकरोति कृशं बृंहयति स्थूलं कर्शयति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः स्थापयति । शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः परिवृद्धिञ्च करोति वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रतिश्यायशिरोरोगाधिमन्थार्दितात्तेपकपक्षाघातैकाङ्गसर्व्वाङ्गरोगाध्मानोदरशर्करास्मरीशूलवृद्ध्युपदंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवातमूत्रपुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्यनाशहृद्ग्रहहनुमन्याग्रहार्शोऽश्मरी मूढ़गर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥"

"तत्र द्विविधो वस्तिः नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पो माधुतैलिकः । तस्य पर्य्यायशब्दो यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । सदोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः । वयः स्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलिकविधानञ्च निरूहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥

तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासनः पादावकृष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं दीयत इत्यनुवासनः ॥

तस्यापि विकल्पोऽर्द्धार्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति ॥" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
अल्पवीर्य्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्व्वन्त्युपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।
जृम्भावातरुजाक्रान्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृष्णा ज्वरः स्वेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं छर्द्दिरुच्छ्वासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथास्वं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥
अत्याशितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा तदा ।
गुरुतामाशये शूलं वायुश्चाप्रतिसञ्चरः ॥
हृत्पीड़ामुखवैरस्यं श्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।
तत्रास्थापनमेवास्य दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्माने श्वासः शूलश्च जायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धयाप्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरानुसृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्व्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥
स्नेहगन्धिमुखन्तत्र कासश्वासावरोचकः ।
अतिपीड़ितवत्तत्र विविधा स्थापनन्तथा ॥
अखिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्प्रयोजितः ।
शीतो मृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विबन्धगौरवाध्मानशूलाः पक्वाशयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहोमन्दगुणस्तथा ।
दत्तो नैति क्लमोत्क्लेशौ भृशं वा रतिमावहेत् ॥
तत्र चास्थापनं कार्य्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अन्वासनञ्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दूष्यति ।
कुर्य्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्व्वोऽल्पो वा वृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥
अनायान्तन्त्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्ता व्यापदः सर्व्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ॥"

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥)

वस्तिकर्म्माढ्यः, पुं, (वस्तिकर्म्मणा तच्छोधनव्यापारेण आढ्यः । वस्तिशोधने एवास्य प्रचुरकार्य्यकरत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टवृक्षः । भूरिटा इति ख्यातः । यथा,—

"अरिष्टो वस्तिकर्म्माढ्यो वेणीरः फेनिलः क्षुणः ।"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वस्तिमलं, क्ली, (वस्तेर्नाभ्यधोभागस्य मलम् ।) मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८१ ॥

वस्तु, क्ली, (वसतीति । वस + "वसेस्तुन् ।" उणा० १ । ७६ । इति तुन् ।) द्रव्यम् । यथा,—

"मुद्द्रव्यं लौपिकं स्यात् वस्त्रं द्रव्यञ्च वस्तु च ।" इति ॥

(तथा, भागवते । ८ । ४ । २७ ।

"गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु
द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिवस्तुषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणाम्बरादि-
ष्वनन्तकोषेष्वकरोदसन्मतिम् ॥"

मात्रभूतम् । यथा, रघौ । ३ । २९ ।

"अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥")

पदार्थः । यथा,—
"भावः पदार्थो धर्म्मः स्यात् सत्त्वं तत्त्वञ्च
वस्तु च ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
"सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।")
जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्यायशास्त्रम् । सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म । इति वेदान्तसारः । (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४८ ।
"अहो वस्तुनि मात्सर्य्यमहो भक्तिरवस्तुनि ।"
सामर्थ्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । २५ ।
"वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्चेत्
शक्येषु मोहादसमुद्यमश्च ।
शक्येषु कालेन समुद्यमश्च
त्रिधैव कार्य्यव्यसनं वदन्ति ।"
अर्थः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारे । ६ । ६५ ।
"अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ।"
इतिवृत्तम् । यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् ।
"अद्य अहं कालिदासग्रथितवस्तुना नवेन त्रोटकेनोपस्थास्ये ।")
वस्तुकं, क्ली, (वस्तु + संज्ञायां कन् ।) वास्तूकम् । इति शब्दचन्द्रिका राजनिर्घण्टश्च ।
वस्तुकी, स्त्री, (वस्तुक + गौरादित्वात् ङीष् ।) चिल्लीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
वस्त्यं, क्ली, (वस + क्तिन् । वस्तिर्वासस्तत्र साधु । वस्ति + "तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) गृहम् । इत्यमरः ।
वस्त्रं क्ली, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस आच्छादने + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादिविकारवस्तु । कापड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आच्छादनम् २ वासः ३ चैलम् ४ वसनम् ५ अंशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचयः ७ चोलः ८ अम्बरः ९ कर्पटः १० पाटकः ११ कशिपुः १२ । इति जटाधरः ॥ वाययम् १३ छिचयम् १४ पोतम् १५ हारम् १६ वासम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य परिधानविधिर्यथा, मनुः ।
"विप्रोऽप्युत्तरीयञ्च वसनाञ्च द्वयं च ।
क्षौमं कार्पं तथा कर्म्म न मर्षितवेऽपि ।"
द्विकच्छः परीधानार्थं दृढकच्छः । तथा च ।
"परीधानाद्बहिःकच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।"
स्मृतिः ।
"स्नाने दाने तथा भोज्ये [illegible] ।
[illegible] स्मृतः ।"
बौधायनः ।
"नाभौ [illegible] आच्छादयति जानुनी ।
[illegible] ।"
[illegible] । यथा नाभौ [illegible] । स्मृतिः ।

न स्यात् कर्म्मणि कञ्चुकीति । उत्तरीयधारणं चोपवीतवत् ।
"यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः ।
तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम् ।"
इति स्मृतेः ।
अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्व्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतेः । पारस्करः । एकवस्त्रो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य धारणगुणाः । यथा,—
"काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बरधारणम् ।"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अपि च ।
"स्नातस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्ज्जनम् ।
कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूयादोषनाशनम् ॥
कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।
वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ।"
कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च ।
"मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते ।
तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ।"
कषायं कोकषी इति लोके । कषायरागरक्तं वा ।
"शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ।
न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥
यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।
लभ्यं वशीकरं रम्यं नवं निर्म्मलमम्बरम् ।"
काम्यं कामोद्दीपकम् ।
"कदापि न जनैः सद्भिर्धार्य्यं मलिनमम्बरम् ।
तत्तु कण्डूक्रिमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ।"
अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ (अथ स्वप्ने वस्त्रादिदर्शनात् शुभमाह यथा,—
"कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः ।
यः पश्यति लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ।
तस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ।"
इति वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)
अथ नववस्त्रपरिधानदिनम् ।
"हस्तादिपञ्चकाश्विनीध्रुवपुष्यधनिष्ठा-
पौष्णोत्तरादितिमघादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षभौमबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरदेवतुष्टौ ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
"धर्म्मे चान्दधनं बुधः शशिदिने क्लेदः सदा
भूमिजे
वस्त्रार्थं बहुना गुरौ सुरगुरौ विद्यागमः
सम्पदः ।

नानाभोगसुतः प्रमोदपदं
शौरे स्युः [illegible]

अस्य धारणयोग्यानि [illegible]
"मन्दमङ्गलषष्ठीषु [illegible]
वस्त्राणां [illegible]

सद्दानफलं यथा,—
[illegible]

अपि च ।
"द्विजानां ये तु सततं [illegible]
वस्त्राण्यथुतः पश्यामि सुवर्णाः [illegible]
इत्यादि वह्निपुराणे [illegible]
ध्यायः ॥ * ॥ तेन [illegible]
" [illegible]
वासोभिः पूजयेद्विष्णुं [illegible]
इति तत्रैव
तद्ग्रहणविधिर्यथा । विष्णुधर्म्मोत्तरे
"वस्त्रं [illegible]
आरुह्योपानहौ यानमारुह्य [illegible]
तस्याधिपतिर्यथा । तत्रैव ।
"बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या [illegible]
पत्रियञ्च तथा सर्व्वं वायव्याः [illegible]
तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । शातातप
वाधोगवादीनां [illegible]
अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रं [illegible]
तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
श्रीभगवानुवाच ।
"कार्पासं कम्बलं वाल्कं क्षौमं [illegible]
तत् पूर्व्वं पूजयित्वैव [illegible]
निर्दग्धं मलिनं जीर्णं [illegible]
परकीयं वासुदेवं दत्त्वा तु ईदृशं तथैव
उत्कृष्टं विधौतञ्च श्रेष्ठमधारितं
प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पैत्रे च सर्व्व
वर्ज्जयेत् शापयोगेन यथाशास्त्र
शापयोगेन इत्यत्र लोपयोगेन इ
पुस्तके पाठः ।
"उत्तरीयोत्तरावस्त्रौ नित्य [illegible]
परिधानञ्च पञ्चैतान्यस्मृतानि
शाणवस्त्रं नौशरञ्च तथैवाम्बर
क्वचित् पुस्तके शाणवस्त्रमित्यत्र [illegible]
पाठः ।
"पञ्चालकं तथा दूष्यं पत्र [illegible]
पताकाध्वजवस्त्रादौ स्मृतं
अन्यच्चावरणादौ च तस्य इत्यर्थः
रक्तं कौषेयवस्त्रञ्च महादेवे प्रशस्त
पीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय देव
रक्तन्तु कम्बलं दद्यात् त्रिभाग [illegible]
त्रिविधं सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽपि
कार्पासं सर्व्वगोभद्रं दद्यात् सर्व्वदा

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
[illegible] वर्ज्जनम् ।
यथा,—
[illegible] धारयेत [illegible] ।
[illegible] न [illegible] ॥"
इति तत्रैव ८८ अध्यायः ॥
[illegible] परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

[illegible] नीलवस्त्रेण यो हि मामुपसर्पति ।
[illegible] पञ्च [illegible] न तिष्ठति ॥
[illegible] शृणोति अपराधविशोधनम् ।
[illegible]श्चित्तं [illegible] येन शुध्यति किल्बिषात् ॥
[illegible] चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
[illegible] किल्बिषात् भूमे स्वयमेतत्र संशयः ॥"
इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरीधाननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मामुपसर्पति ।
[illegible]पि यस्य शृणोति कर्म्म संसारमोक्षणम् ॥
[illegible] वर्षेषु रक्तो भवत् प्रवर्त्तते ।
[illegible]मी रजसा भूतो कर्म्मदोषेण जायते ॥
[illegible]णि दशपञ्च च वसति मम निश्चयः ।
[illegible]यो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
[प्रा]यश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
[ये]न शुध्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्ज्जिताः ॥
[चा]न्द्रायणं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
[illegible]यवभक्षो दिनमेकं जलाशनः ॥
[ए]वं स शुध्यते भूमे मम प्रियकारकः ।
[प्रा]यश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सदा ॥
[ए]तत्ते कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
[प्रा]यश्चित्तं महाभागे सर्व्वसंसारमोक्षणम् ॥"
इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
[प]रिहितकृष्णवस्त्रस्य विष्णूपासननिषेधो यथा,—
[illegible] यः पुनः कृष्णवस्त्रेण मम कर्म्मपरायणः ।
[illegible]पि कर्म्माणि कुर्व्वीत तस्य वै पतनं शृणु ॥
[घु]णा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
[म]शकस्त्रीणि वर्षाणि [illegible] च षट् च ॥
[illegible] न स गच्छति संसारं मम कर्म्मपरायणः ।
पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥
ततो ममापराधेन ततः पापात्मको भुवि ।
तिष्ठेत्तु मम मार्गेण यथैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं कृष्णवस्त्रपरायणः ॥
चान्द्रायणं [illegible] कृत्वा त्रिरात्रं [illegible] ।
[illegible] त्रिरात्रम् एवं शुध्यति किल्बि-षात् ॥
स एतेन विधानेन देवि कर्म्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥"
इति तत्रैव कृष्णवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृताधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्म्मकरणनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

"वाससा न च धौतेन यो मे कर्म्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुन्धरे ।
पतन्ति येन संसारे वाससोऽच्छिष्टकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजो [illegible] भुवि ।
उष्ट्रश्चैव भवेज्जन्म जन्म चैवं गर्दभस्तथा ॥
गोमायुश्चैकजन्मा वै जन्म चैकं [illegible]स्तथा ।
मार्कटश्चैकजन्मा वै मत्स्यो भवति चैकशः ॥
तावज्जन्मान्तरं पश्चात्ततो भवति मानुषः ।
महाभागश्च शुद्धश्च मम कर्म्मपरायणः ।
निरपराधो दृश्यश्च अहङ्कारविवर्ज्जितः ॥

धरण्युवाच ।

[illegible] प्रवरेण त्वया [illegible] ।
संसारं पापशोधिनं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तञ्च मे ब्रूहि सर्व्वकर्म्मसुखावहम् ।
क्लिश्यमान् येन शुध्यन्ति तव कर्म्मपरायणाः ॥

वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावकेन दिनं चैकं पिण्याकेन पुनस्त्रयः ।
पयोभक्षो दिनमेकं पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे वाससोऽच्छिष्टकारिणः ।
अपराधं न विद्येत संसारञ्च न गच्छति ॥"
इति तत्रैव अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-नामाध्यायः ॥*॥ अथ परिहितपरकीयवस्त्रस्य विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।

वराह उवाच ।

"यः पारक्येण वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्ती पुमान्भूयो मम कर्म्मपरायणः ॥
करोति मम कर्म्माणि श्रुत्वा ते मां तमःस्थितः ।
मृगो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुन्धरे ।
मूर्खश्च क्रोधनश्चैव मत्तश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो व्यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्म्मपरायणः ।
माघस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ॥
तिष्ठेज्जलाशये तत्र शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
भगवद्भागवतो भूत्वा मम निष्ठापरायणः ॥
प्रभातायाम् शर्व्वर्य्याम् उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्विषात् ॥
स एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वापराधनिर्म्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-नामाध्यायः ॥ * ॥ कार्य्यनिर्म्मितवस्त्रप्रमाण
यथा,—
"यावत् [illegible] नौरूपकाः ।
[illegible] यत्र [illegible] मृता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८८ अध्यायः ॥
"आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥"
ईषद्धौतादिवस्त्रस्य पक्षिमात्रादिप्रमाणेन-वस्त्रस्य च नाशनं यथा,—
"ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन तु ।
अधौतं तद्विजानीयाद् [illegible] ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥*॥
[illegible] ।
"प्राणम्पृष्टं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि ॥"
[illegible] दशा [illegible] ॥ * ॥ प्रचेताः ।
"स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्मा विपश्चिता ।
न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित् ॥
पुष्पमिश्रकलशेन [illegible] च ।
दानवांश्च यद्धौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥"
[illegible] उष्णीषवस्त्रस्य धार्य्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोलालापनयनाय । तेन तद्-गमनं न धार्य्यम् । तथा महाभारतम् ।
"आमुक्तः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ॥"
शिथिलार्पितं अगाढबद्धम् ॥ * ॥ निषिद्ध-वस्त्राणि यथा । भारते ।
"न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।
मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः ॥"
नारसिंहे ।
"न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्ज्जयेदम्बरं बुधः ॥"
उल्वणं उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने उशनाः ।
"दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्म्माण्यभावतः ।"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः ॥
उपानहौ नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवद्वासो भवेच्च विभवे सति ॥"
योगियाज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

अधीतेन च वस्त्रेण निवसेदिति निश्चयम् ।
कुर्व्वन् धर्म्मं न चाप्नोति इत्थं भवति निष्फलम् ॥"
कुतपो नेपालकम्बलः ॥ ० ॥ तर्पणात् पूर्व्वं स्नानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
"निष्पीडयति यः पूर्व्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥"
जाबालिः ।
"स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥
नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥"
हारीतः । आर्द्रञ्च वसनमाद्रमपि शुद्धमिति ॥ ० ॥ सप्तवातविशोषि वाससः । एकदेशाद्रो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रत्याहरणमिति । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ० ॥ संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशन्मतनिगमौ ।
"संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिमं, क्ली, (वस्त्रनिर्म्मितं कुट्टिममिव ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य कुट्टिमं क्षुद्रगृहम् ।) वस्त्रगृहम् ॥

वस्त्रगृहं, क्ली, (वस्त्रनिर्म्मितं गृहम् ।) वस्त्रनिर्म्मितशाला । ताँबु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पटवासः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्थूलम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधानवस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्य्यायः । उच्चयः २ नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रपुत्तिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्म्मिता पुत्तिका पुत्तलिका ।) वस्त्रनिर्म्मितपुत्तलिका । इति शब्दमाला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि+ल्युः । वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) धातकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकारणम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
"त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥"
इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज+णिच्+ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, क्ली, (वस निवासे आच्छादने वा+"धाप्वस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणा० ३ । ६ । इति करणादौ यथायथं नः ।) चेलनम् । वसनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । ८ ।
"[illegible] वस्त्रमस्य [illegible]
[illegible] पुनर्त ॥")
वसनम् । [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥ ([illegible]) [illegible] । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

वस्नः, पुं, (वस् + नः) मूल्यम् । इत्यमरः ॥

वस्नं, कटीसूत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वस्नसा, स्त्री, (वस्नं मूल्यं स्यति । वस्न + सो + कः । स्त्रियां टाप् ।) स्नायुः । इत्यमरः ॥

व(ब)स्वौकसारा, स्त्री, (वस्वौकेषु देवगृहेषु सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।
"वस्वौकसारामभिभूय साहं
सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्य्यवंश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥")
इन्द्रनदी । (यथा, महाभारते । १ । १७० । २२ ।
"वस्वौकसारा नलिनी नर्म्मदा चैव भारत ॥")
कुबेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६६ । १६ ।
"नैतादृशं दृष्टपूर्व्वं कुबेरभवनेष्वपि ।
धनञ्च पूर्णमाकं च [illegible] ।
यत्नं वस्वौकसारेयमित्युक्तास्ते निशाचराः ॥")
कुबेरपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ ञ भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, वंहयति । [illegible] दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ ञ औ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-द्विक०-अनिट् ।) प्रापणमिह नाशस्य रूपम् । ऐ, उह्यात् । ञ, वहति वहते भारं ग्रामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ, अवाक्षीत् । पक्षान्तरे अवमीकोऽयम् । यथा । अमूः सरिद्वहति सोमपि हस्मुखजोति वैधे । सर्व्वं महाहवि यज्ञांसि वादिनाद्यः । इति महानाटके । वहाद इत्यं पुनराख्याने आनाः सहायः । इत्यादि भिन्नार्थेऽपि वहधातुं मन्यते वर्द्धमानस्त्वदेशी । वस्तुतस्तु वहायमाणस्यादेशोऽपि नैमोपि-त्वितः । वहाद इति वहोपयोगस्य तु वाच्य यमि इत्यतात् तचकलानिव्यात् परस्मैपदसिद्धिः । अनेकार्थत्वात् तुवाव इत्यर्थः । अथवा वय इत्याद इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह+"गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ । ११९ । इति घप्रत्ययेन साधुः ।) वृषस्कन्धप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २१ ।
"यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥")
वहतीति । वह+अच् ।) घोटकः । वायुः । इति मेदिनी । हे, ८ ॥ पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, त्रि । यथा, ऋक् । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥"

[illegible]

वहतः, पुं, (वहतीति । वह + [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

वहतिः, पुं, (वहतीति । वह + [illegible] ।) [illegible] ॥" उणा० [illegible] । इति [illegible] वायुः । इत्युणादिकोषः । [illegible] मेदिनी । ते, १४१ ॥

वहन्ती, स्त्री, (वहतीति । वह + [illegible] ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वहन्तः, पुं, (वह + "[illegible]" ३ । १२८ । इति झच् ।) [illegible] इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ [illegible] शैशवम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४ । [illegible]
"ऊर्ध्वाया वहन्तः [illegible]
"वहन्तः [illegible]
इति महीधरभाष्ये सायणः । [illegible] वेदे । १० । ८ । ११ ।
"[illegible] वहन्तं
[illegible] ॥"
"ऊर्ध्वाया वहन्तं [illegible] ।
आर्षे सायणः । ऋग्वेदे, [illegible] ७ । १ । १० ।
"उभा समानौ वहन्तु सिद्धे ।"
"उभौ वहन्तु [illegible]
कुम्भौ निधेः ।" इति [illegible]

वहनं, क्ली, (उह्यतेऽनेनेति । वह + करणे ल्युट् ।) कोलः । भेला इति भाषा ।
"नद्यो भिन्ने तारणे [illegible]
सौरभ्यमुद्वहनं वहित्रं [illegible]
इति ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । ३१ ।
"सप्ताब्धेः [illegible]
[illegible] वहनं [illegible]
वह + भावे ल्युट् । प्रापणम् ।
यथा, महाभारते । ३ । ३१ । ३१ ।
"पावकात् [illegible]
वहतीति । वह + ल्युः । वाहके, त्रि ।
कथासरित्सागरे । ११८ । ११ ।
"दैत्याधिपो विमानवहने [illegible]

वहलः, पुं, (वहति वायौति । वह + [illegible] उणा० १ । १०८ । इति [illegible] वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (उह्यते इति । कर्म्मणि अच् ।) इत्युणादिकोषः ॥

व(ब)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह + कलच् ।) पोतः । इति शब्दार्णवः ॥ दृढे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

हस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ॥”
या प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।
न्द्र.चन्द्रकसौगन्धपद्मलयमांसमस्तिष्कमह-
ारोऽकारि भूरिमुक्तरुधिरसरिद्वारिपूरे-
ऽभिषिकः ॥”)
, क्ली, (बहलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ः. [स्] पुं, (बहलानि प्रचुराणि चक्षुं-
पुष्पाणि यस्य ।) मेषशृङ्गी । इति रत्न-
॥ पुस्तकान्तरे ।
ीदृशो मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
ेहलं चक्षुश्च मेढ्रशृङ्गी गृहद्रुमाः ॥”
इत्यपि पाठः ॥
ः, पुं, (बहला दृढ़ा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
ोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (बहलानि प्रचुराणि पुष्पाणि
स्या इति । अर्शआदित्वादच् ।) शत-
। इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलैला । इति
प्रकाशः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
तु बहला स्थूला मालेयं ताड़काफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्त्री, (बहतीति । वह + अच् । टाप् ।)
। इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
ः, [स्] अ, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
ः । १० । ४५ ।
वाहूरपश्चानां या लोके जातयो वहिः ।
वापवाद्यंपाच: सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”
ा च, रामायणे । २ । ५४ । २ ।
ियं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदात् वहिः ।
ामन्वेय रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥”)
ःकुटीचरः, पुं, (वहिःकुट्यां चरतीति ।
+ टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
, त्रि, (अवधीयते स्मेति । अव + धा + क्तः ।
भ्यासो लोपः ।) अवहितः । इति द्विरूप-
षः ॥
, क्ली, (वहति द्रव्याणीति । वह + “अशित्रा-
य इत्रोत्रौ ।” उणा० ४।१७२। इति इत्रः ।)
तः । तत्पर्य्यायः । वार्व्वटः २ । इति
काण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।
“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ॥”)
कं, क्ली, (वहित्र + स्वार्थे कन् ।) जलयानम् ।
था, हेमचन्द्रे ।
ांयात्रिकः पोतवणिक् यानपात्रं वहित्रकम् ।
हित्रं वहनं पोतः पोतवाहो नियामकः ॥”
हिर्द्वारं, क्ली, (वहिःस्थं द्वारम् ।) तोरणम् ।
त्यमरः ॥ (यथा,—
धिगस्तेना विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
यो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्द्धनमतः ।
यसौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
यद्द्वारे यस्मात्तृणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

व(ब)हिर्द्वारप्रकोष्ठकः, पुं, (बहिर्द्वारस्य प्रकोष्ठकः ।) गृहस्य द्वाराद्वहिः प्रकोष्ठम् । तत्पर्य्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३ अलिन्दः ४ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(ब)हिर्भूतः, त्रि, (वहिस् + भू + क्तः ।) वहिर्गतः । वहिःशब्दपूर्व्वकप्राप्त्यर्थभूधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पक्षविषयिता-वहिर्भूतसाध्यविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रति-बध्यताशालित्वं प्रायः पक्षता ॥”इति जगदीशः ॥

व(ब)हिर्मुखः, त्रि, (वहिर्बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य ।) विमुखः । यथा, नरसिंहाचार्य्यधृते-शानसंहितायाम् ।
“शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवहिर्मुखः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(ब)हिश्चरः, पुं, (वहिश्चरतीति । चर + टः ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहिश्चरणशीले, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ८३ ।
“युवयोर्य्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवां प्राणा वहिश्चराः ॥”)

वहेडुकः, पुं, विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निः, पुं, (वहति धरति हव्यं देवार्थमिति । वह + “वहिश्रिश्रुयुदु... इति ।” उणा० ४ । ५१ । इति निः ।) चित्रकः । भल्लातकः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मञ्जिष्ठार्कौ वासको देवदारु
पथ्यावह्नी चोपधान्नौ विड़ङ्गम् ॥”)
निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥*॥ तस्य नामानि यथा,—
“ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा ।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ।
पिटरः पतगः स्वर्णस्त्वगाधो भ्राज एव च ॥”
अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—
“जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।
आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः ॥”
अन्यैरन्यथोक्तानि यथा,—
“भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा ।
धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तधा ।
व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”
शरीरस्थवह्नेः स्थानानि यथा,—
“वह्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः ॥”
दोषदूष्यौ यथा,—
“वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः ॥”
इति सारदातिलकः ॥
तत्र निषिद्धकर्म्माणि यथा,—
“नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् ॥
न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद्बुधः ।
अग्नौ न निःक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः ।
स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् ॥
नापश्चिपेन्नोपधमेन्न शूर्पेण च पाणिना ।
मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखादग्निरजायत ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
शौनक उवाच ।
“सर्व्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिमीप्सिताम् ॥
सूत उवाच ।
एकदा सृष्टिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्व्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥
परस्परञ्च संभाषां कृत्वा सिंहासनेषु च ।
तस्थुः सर्व्वे सभामध्ये सुरम्ये पुरतो हरेः ॥
विष्णुगात्रोद्भवास्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।
तत्र नृत्यन्ति गायन्ति विष्णुगाथाश्च सुस्वरम् ॥
तासाञ्च कठिनां श्रोणिं कठिनं स्तनमण्डलम् ।
सस्मितं मुखपद्मञ्च दृष्ट्वा ब्रह्मा स कामुकः ॥
मनो निवारणं कर्त्तुं न शशाक पितामहः ।
वीर्य्यं पपात तच्छादं लज्जया वाससा विभुः ॥
तद्वीर्य्यं वस्त्रसहितं प्रतप्तं कामतापितः ।
क्षीरोदे प्रेरयामास सङ्गीते विरते द्विज ॥
जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
उवाच ब्रह्मणः क्रोड़े लज्जितस्य च संसदि ॥
एतस्मिन्नन्तरे रुष्टो जलादुत्थाय सत्वरः ।
प्रणम्य वरुणो देवान् वालं नेतुं समुद्यतः ॥
वालो दधार ब्रह्माणं वाहुभ्याञ्च भयाद्रुदन् ।
किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया द्विज ॥
वालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं रुषा ।
वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥
पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्ब्बलस्तथा ।
मूर्च्छां संप्राप स्तवत् कोपदृष्ट्या विधेरहो ॥
चेतनं कारयामासान्दतदृष्ट्या च शङ्करः ।
संप्राप्य चेतनां तत्र तमुवाच जलेश्वरः ॥
वरुण उवाच ।
वालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीप्सितः ।
अहं गृहीत्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताड़येत् कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
वालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कथं दास्यामि भीतञ्च रुदन्तं शरणागतम् ॥
शरणागतदीनार्त्तं यो न रक्षेदपण्डितः ।
पच्यते निरये तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
उभयोर्व्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।
उवाच धर्म्मतत्त्वज्ञः सर्व्वेशश्च यथोचितम् ॥
भगवानुवाच ।
दृष्ट्वा सुकामिनीश्रोणिं वीर्य्यं धातुः पपात सः ।
लज्जया प्रेरयामास क्षीरोदे निर्म्मले जले ॥
ततो बभूव वालश्च धर्म्मतो विधिपुत्रकः ।
क्षेत्रजश्च सुतः शास्त्रे वरुणस्यापि गौणतः ॥
महादेव उवाच ।
यो विद्यायोनिसम्बन्धी देहेषु च निरूपितः ।
शिष्ये पुत्रे च समता चेति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददातु वरुणो विद्याश्च बालकाय च ।
पुत्त्रो विधातुर्वह्निश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्ददातु बालाय दाहिकां शक्तिमुत्तमाम् ।
सर्व्वदग्धो हुताशश्च निर्म्माणो वरुणेन च ।
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम् ।
क्रोड़े कृत्वा च तं बालं चुचुम्ब मायया सुरः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वह्न्युत्पत्तिर्नाम १३० अध्यायः । * । तद्दाहनिवारणौषधानि यथा,—
"शालूकमेत्स्ववयवा विद्युद्दग्धा च मृत्तिका ।
तयानुलिप्तं यद्देहं नाग्निना दह्यते नृप ! ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे राजरक्षानाम १९३ अः ॥
अग्निवैकृत्यं तच्छान्तिश्च यथा,—
"अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः ।
न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः ॥
प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रञ्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम् ॥
एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विद्युता वा प्रदह्यन्ते तथापि नृपतेर्भयम् ॥
धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
विराधोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः ।
समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैस्तु घृतेन च ॥
दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो
गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवञ्च ।
एवं कृते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र ! ॥"
इति तत्रैवाद्भुतशान्तिरग्निवैकृत्यं नाम २०५ अध्यायः । * । सूक्ष्माग्नयो यथा,—
"गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः ।
एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः । * ।
वह्निविप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—
"द्वौ विप्रौ वह्निविप्रौ च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
हलायै च च गन्तव्यं मध्यदत्ता पदे पदे ॥"
इति कर्म्मलोचनः । * ।
अपि च ।
"नाग्निब्राह्मणयोरन्तरा व्रजेत् नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोरन्तरया तु व्रजेत् ।
इति विष्णुरित्याह्निकतत्त्वम् । * । अथ वह्नि-स्तम्भनम् ।
"माहवस्य रसं गृह्य कन्यायाः तत्र पेषयेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ।
भ्रामरीरसमादाय करमध्ये विधाय तम् ।
अपामार्गे द्विरेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
बालको उदरं गृह्य मण्डूकस्य वसा शुभा ।
गुडिकां कारयेत्तेन मनोऽपि प्रतिपद्यते ॥
वसाकेन्दुयोगेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ।
लाक्षारसक्षुद्रक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्व्वणं च इदं वह्नौ विक्रमो ज्वलद्वरं
निवेद्य ।
गोरोचना भृङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
दिव्यस्तम्भस्य पीत्वा स्यादग्निज्ञानेन वै तथा ॥"
ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुड़े १८६ अध्यायः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २२७ । ५० ।
"वायुः कालेश्वरी वह्निर्विष्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतिः ॥"
मित्रविन्दागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । १० । ६१ । १६ ।
"संहाशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः
क्षुधिः ॥"
तुर्व्वसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।
"तुर्व्वसोस्तु सुतो वह्निर्गोभानुस्तस्य चात्मजः ॥"
कुकुरपुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २४ । १९ ।
"कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥")
वह्निकरी, स्त्री, (वह्निं देहस्यवह्निं करोतीति । कृ+टः । ङीप् ।) धातकीचरी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ धाइ फुल इति भाषा ॥
वह्निकाष्ठं, क्ली, (वह्निवत् दाहकं काष्ठम् ।) दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निगन्धः, पुं, (वह्निना वह्निसंयोगेन दहनेन गन्धो यस्य ।) यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वह्निगर्भः, पुं, (वह्निर्गर्भे यस्य ।) वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वह्निगर्भा, स्त्री, (वह्निरग्निर्गर्भे यस्याः ।) शमी-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वह्निचक्रा, स्त्री, (वह्नेरिव चक्रं आवर्त्तवत् चिह्नं यत्र ।) कलिकारीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
वह्निज्वाला, स्त्री, (वह्नेर्ज्वालेव दाहकत्वात् ।) धातकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायो यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा
स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वह्निदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति । दम+णिच्+ल्युः । ङीप् । वह्नेर्दमनी । अग्निदाह-जनितप्रशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निदीपकः, पुं, (वह्निं दीपयतीति । दीप+णिच्+ण्वुल् । वह्नेर्दीपक इति वा ।) कुसुम्भम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः ॥)
वह्निदीपिका, स्त्री, (वह्नेर्जठरानलस्य दीपिका उत्तेजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निनामा [न्], पुं, (वह्नेर्नाम नाम यस्य ।) चित्रकः । भल्लातकः । इति रत्नमाला ॥
वह्निनी, स्त्री, (वह्निं तद्दाहकान्तिं नयतीति । नी+डः । गौरादित्वात् ङीप् ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥
वह्निपुष्पी, स्त्री, (वह्निरिव दाहकं रक्तवर्णं वा पुष्पमस्याः । ङीप् ।) धातकी । इति राज-निर्घण्टः ॥
वह्निवधूः, स्त्री, (वह्नेर्वधूः ।) स्वाहा [illegible] रत्नावली ॥
वह्निबीजं, क्ली, (वह्नेर्बीजम् ।) [illegible] तत्त्वम् ॥ (वह्निदायकं [illegible] कम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः
"एकदा [illegible]
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च
निरीक्ष्य रम्भां सुश्रोणीं [illegible]
पपात वीर्य्यं चस्कार
उत्तस्थौ स्वर्णपुञ्जश्च [illegible]
तद्येन वर्द्धयामास स [illegible]
हिरण्यरेतसं वह्निं प्रवद[illegible]
इति ते कथितं वत्स किंभूत[illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]
नाम १३० अध्यायः ॥
वह्निभोग्यं, क्ली, (वह्नेरग्नेर्भोग्य[illegible] त्वात् ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्र[illegible]
वह्निमन्थः, पुं, (वह्नये [illegible] इति । मन्थ+घञ् ।) [illegible]
जटाधरः ॥ ([illegible]
वह्निमन्थोऽग्निमन्थश्च मथनो[illegible]
इति [illegible]
अग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निमारकं, क्ली, (वह्निं [illegible] मृ+णिच्+ण्वुल् ।) जलम् । [illegible] चन्द्रिका ॥
वह्निमित्रः, पुं, (वह्निर्मित्रं यस्य ।) [illegible] शब्दचन्द्रिका ॥
वह्निरेताः [स्], पुं, (वह्नौ रेतो [illegible] निषिक्तवीर्य्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) [illegible] इति हलायुधः ॥
वह्निलोहकं, क्ली, (वह्निरेतात्[illegible] कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निवर्णं, क्ली, (वह्नेरिव रक्तो वर्णो [illegible] त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वह्निवल्लभः, पुं, (वह्नेर्वल्लभः प्रियः [illegible] सर्ज्जरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वह्निशिखं, क्ली, (वह्निरिव शिखा [illegible] स्मम् । इत्यमरः ॥ (यस्य [illegible]
"स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं [illegible]
इति भावप्रकाशस्य [illegible]
वह्निशिखरः, पुं, (वह्निरिव शिखा [illegible] लोहितमस्तकः । इति शब्दरत्नाव[illegible]
वह्निशिखा, स्त्री, (वह्निरिव शिखा[illegible] कलिनी । इति धरणिः ॥ कलिकारी[illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलि[illegible] विष इति ख्याता । तत्पर्य्यायो यथा,—
"गौरी लाङ्गलिका [illegible]
अग्निजिह्वेन्द्रपुष्पाग्निशिखा [illegible]
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे [illegible]

[illegible] पुं, ([illegible] । [illegible]
) [illegible] ।
पुं, ([illegible] ।)
। इति [illegible] । ([illegible] ।)
इति [illegible] ।
, ([illegible] । [illegible] + "[illegible] ।"
। [illegible] । इति [illegible] ।)
। इति [illegible] । ([illegible] ।
"[illegible] ।" । [illegible] । इति
) [illegible] । [illegible] । (यथा,
[illegible] ।
[illegible] [illegible]-
[illegible] ।")
, [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । इति [illegible] ।
[illegible]) च, [illegible] । इति दुर्गादासः ।
[illegible] । इति [illegible] ।
[illegible] ।) [illegible]-
। [illegible] । स, [illegible]
। [illegible] । इति
[illegible] ।
(वा + [illegible] ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
११८ ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] ।")
मा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १८ । ५१ ।
"[illegible] वा
[illegible] ।")
[illegible] । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ६१ ।
[illegible] ।
[illegible] त्वं [illegible] ! ।")
[illegible] । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
[illegible] भुवि ।
[illegible] ।")
[illegible] । इति मेदिनी । वे, ७४ । एवार्थः ।
[illegible] । (यथा, किराते । ३ । १३ ।
"[illegible] राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।")
त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ष्य(ष्यञ्)
[illegible] निष्पन्नः ।
[illegible], पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्येति । वंश +
[illegible] ।) वंशीवादकः । इति जटाधरः । (भार-
[illegible] वंशान् हरति वहति आवहति वा ।
हरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ।"
। १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवंशहारके
[illegible] च त्रि ।)
, स्त्री, (वेणौ भवा + वंश + अण् । ङीप् ।)
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः । (तत्पर्य्यायो
यथा,—
[illegible] शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ।"
इति वैद्यकरत्नमाला ।

"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वाः [र्], क्ली, ([illegible] । वृ + णिच् +
[illegible] । यद्वा, "वृञ वरणे । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।" इति
[illegible] । १ । १२ । ८ ।)
[illegible] । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । १३ । १६ ।
"[illegible] रसा-
[illegible] ।")
वाःकिटिः, पुं, वारि जलस्य किटिः शूकरः ।
शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः ।
वाःसदनं, क्ली, (वारां जलस्य सदनम् ।) जला-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वाक् [च्], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
+ "क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ ।
इति क्विप् दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ।) वाक्यम् ।
(यथा, मनुः । २ । १५९ ।
"अहिंसयैव भूतानां कार्य्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्म-
मिच्छता ।")
सरस्वती । इत्यमरः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । ३ ।
"प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्योतदीपिकाम् ।
बृहत्कथायाः सारस्य संग्रहं रचयाम्यहम् ।")
वार्क्षं, त्रि, (वृक्षस्येदमिति । वृक्ष + "तस्येदम् ।"
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वृक्षसम्बन्धि । वृक्ष-
स्येदं इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (स्त्री, वृक्षस्य
समूहः । "तस्य समूहः ।" ४ । २ । ३७ ।
इत्यण् । वृक्षसमूहः । उच्यतेऽसौ अनेनेति
वा । वच् + घञ् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
चरिते । १ । १ ।
"इदं कविभ्यः पूर्व्वेभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे ।"
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
४७ । २५ ।
"यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ।"
पुं, वृक्षस्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वादञ् ।
वृक्षावयवविशेषः ।)
वाकुची, स्त्री, (वातीति वा वायुस्तं कुचति सङ्को-
चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । हाकुच इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
सुवल्लिका ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुष्ठघ्नी १० कालमेषी ११
पूतिगन्धा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४
कालमेषी १५ त्वग्दोषापहा १६ कान्तिदा
१७ अवल्गुजा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्रिमिकुष्ठकफत्वग्दोषविषकण्डूखर्ज्जूनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुव-
ल्लिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ।
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
विष्टम्भघ्नी हिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् ।
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ।"
इति भावप्रकाशः ।
वाकुलं, क्ली, (बकुलस्येदमिति । बकुल + "तस्ये-
दम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) बकुलफलम् ।
अस्य गुणाः ।
"वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्य्यकरं परम् ।"
इति राजवल्लभः ।
वाकोरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कीरः शुक इव
प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ।
वाक्छलं, क्ली, (वाचा छलम् ।) वाक्यचालः ।
यथा । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ।
तत्त्रिविधम् । वाक्छलम् । सामान्यच्छलम् ।
उपचारच्छलञ्च । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभि-
प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् । १ । सम्भ-
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् असम्भूतार्थ-
कल्पना सामान्यच्छलम् । २ । धर्म्मविकल्प-
निर्द्देशे अर्थसद्भावनिषेध उपचारच्छलम् । ३ ।
इति गौतमसूत्रम् । प्रत्येकार्थशान्दबोधसाध्य-
र्थकशब्दस्य श्रमात् अर्थान्तरतात्पर्य्यकत्वकल्प-
नया दूषणाभिधानं वाक्छललक्षणम् । यथा ।
नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्ते
कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः । १ । सामान्य-
विशिष्टसम्भवद्योभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-
योगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽयं विद्या-
चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति
कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् व्रात्ये व्यभि-
चारात् । २ । शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या यः
प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मञ्चाः
क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु
मञ्चाः । एवं शब्दः नित्य इति प्रमात्रा प्रयुक्ते
घटकादुत्पन्नस्य कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
चारच्छलम् । ३ । इति तट्टीका । अपि च ।
"सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ।"
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) बृहस्पतिः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
८ । १५ ।
"उद्गारोऽप्यभिषद्धेमकरो वाक्पतिश्चरन्
भानाम् ।")
वाक्पति [illegible] (वाचां पतिरिव [illegible] ।)
[illegible] । इति [illegible]

सभादिपटुवचनः। इति भरतः। स्वयुद्दगा वाक्यरचकः। इति सारसुन्दरी। पटुवचनः। इति पदार्थकौमुदी। व्यक्तवाग्जनः। इति नीलकण्ठः। तत्पर्य्यायः। वागीशः २। इत्यमरः। अवबद्धोद्यमवचाः ३। इति जटाधरः।
"वाग्मी वाग्मिर्वावदूको वाग्मी युक्तिपटुस्तथा।
वागीशो वाक्पतिश्चेति मडेते सुष्ठुवक्तरि।"
इति शब्दरत्नावली।
(यथा, हरिवंशे। २१५। ३४।
"समये सर्व्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः।")

वाक्पारुष्यं, क्ली, (वाचा कृतं पारुष्यम्।) अप्रियवाक्योच्चारणम्। तत्तु सप्तधाव्यवहाराङ्गांतर्गतव्यवहारविशेषः। यथा,—
"न्यायावधाः स्त्रियः पापं वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
दण्डपारुष्यमित्येतत्सप्तधं व्यवहारकम्।"
इति हेमचन्द्रः।*।
तल्लक्षणं नारदेनोक्तम्।
"देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम्।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते।"
देशादीनां आक्रोशन्यङ्गसंयुतम्। उच्चैर्भाषणमाक्रोशः न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थं उद्वेगजनकार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते। तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्।
"निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्।
गौरवानुक्रमाच्चास्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः।
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्।
पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः।" इति।
तत्र निष्ठुराश्लीलयोः स्वरूपविषये दण्डमाह।
"समानयान्यपात्रेष्वेवं न्यूनानेष्वपरेतरासाम्।
येनहरीति वदन्तः पञ्चाशद्दमयोदम।
वाक्पारुष्ये यथा स्तम्भमर्थं वापि तथाविधम्।
तस्यैवापि मृषा दाप्यो दण्डं कार्षापणादरम्।"
इति वक्तृश्रवणं तदतिदुर्व्वचनविषयम्। यदा पुनः पुत्रादयो मातादीन् प्रयमित तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम्।
"मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः।"
इति च।
एतच्च भार्य्यादीन् मातादिषु गुरुषु निरपराधास्वाक्षार्य्यां द्रष्टव्यम्।*। अश्लीलादेरे दण्डमाह।
"अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्।
दण्डवचनं कार्य्यं दण्डकारानुसारतः।
कानिष्ठ्यात्समानादेषु द्विगुणविगुणा दमाः।
बलान्वितामात्रदर्शनेव तदाहुर्देशकालिनः।"*।
मनुः।
"शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति।
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः।
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे।" ...
वाङ्कुशीवानेत्रसकृथिविनाशे वाचिके दमः।
शतस्याद्धिकः पादो नासाकर्णकरादिषु।
अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु।
पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः।
त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः।"
इति मिताक्षरा।*।
वाक्पारुष्ये अभियोगमानस्तोऽपि प्रत्यभियोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
"कुर्य्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च।"
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्व्वमहमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हतः इत्यपराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्य्यात्। इति व्यवहारतत्त्वम्।

वाक्यं, क्ली, (उच्यते इति। वच्+ण्यत्। "चजोः कु घिण्ण्यतोः।" ७।३।५२। इति कुत्वम्। शब्दसंज्ञात्वात् "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्।" ७।३।६७। इति निषेधो न।) पदसमुदायः। इति व्याकरणम्। तिङन्तचयः। सुबन्तचयः। कारकान्विता क्रिया। इत्यमरः। इह श्रुतिलोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यलक्षणम्। तिङ्सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया च वाक्यम्। तिङ्शब्देन तिबादीनि षाडशीतिप्रत्ययसंज्ञकानि वचनानि उच्यन्ते। एवं सुप्शब्देन स्वादीन्येकविंशतिवचनानि इन्द्रात् परं यः श्रूयते सभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बध्यते। चयशब्द उभयोरपि सम्बध्यते। अत्र तिङन्तसमूहो यथा। पचति भवति पाको भवति इत्यर्थः। एतच्छान्दसमेव। सुबन्तसमूहो यथा। प्रततिविद्धमिदं हि महात्मनाम्। धात्वर्थः क्रिया कारकैः कर्त्रादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारकान्विता अन्वितत्वञ्च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम्। तिङ्सुबन्तचयात्मकेऽपि समस्तार्थेनाबोधात् व्यस्तस्तार्थस्याप्रयोगात् अतएव परस्पराभिसम्बन्धः पदसमूहो वाक्यमिति वृद्धाः। कारकान्विता क्रिया यथा। देवदत्तो ग्रामं गच्छति। इति तट्टीकायां भरतः।*। वाक्यस्वरूपमाह।
"वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः।
वाक्योच्चयो महावाक्यमित्थं वाक्यं द्विधा मतम्।"
उक्तञ्च।
"स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते।"
इति।
अत्र वाक्यं यथा। शून्यं वासगृहमित्यादि। महावाक्यं यथा। रामायणमहाभारतरघुवंशादिः। इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः।*।
अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—
"न हिंस्यात् ...
आदिष्टं नाप्रियं वाक्यं न ...
पापकादिभिर्वाक्यविशेषो यथा,—
...
पञ्चदशानान् ...
इति कौर्म्मे उपविभागे ...
शुभाशुभवाक्यानि यथा,—
"नैव दान्येन महता न ...
प्राप्यते ज्ञानकथनं ...
स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थभाषितं ...
वाक्यं मुनिवरैः ...
...
वाक्यं निरयहेतुत्वात् ...
संस्कृतेनापि किं तेन ...
अविद्या रागवाक्येन ...
यत् श्रुत्वा जायते ...
निरुद्धमपि तद्वाक्यं ...
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मा...ध्यायः। (अत्र वाक्यदोषो यथा,
"वाक्यदोषो ...
कममयक्रमपार्थकं विरुद्धमिति।
हृदयोपनयनिगमनानि ...
भवति ...
तथ न्यूनं ...
इति।" इति चरके विमानस्था...

वाच, ऋ कांक्षि। इति कविकल्प... पर०-सक०-सेट्।) ऋ, वाचि... नैवेदसिद्धौ इरयुक्तौ ...
इति तट्टीकायां दुर्गादासः।

वाचरः, पु, (वाचा दर्शि ...
अच्।) चारकः। प्रारः। विट... दक्षः। सहस्रः। पक्षितः।
इति हेमचन्द्रः।

वागायः, त्रि, (वाचि आयाति ... इव मर्म्मच्छेदकत्वात्।) वाचा...
"व्याघ्री बलवती दृष्ट्वा यो हरिं ...
स जीवन् ...
इति ...

वागाशनिः, पु, बुद्धः। इति हृदा...

वागीशः, पुं, (वाचां ईशः।) बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, ...
"अयं विशेषोऽभिहितो बृह...
कुलगुरुर्वागीशसितामितामृ...
ब्रह्मा। यथा, कुमारे। २। ३।
"वागीशं वाग्भिरर्थ्याभि ...

वागीशः, त्रि, (वाचामीशः।) सुष्ठुवक्ता इति यावत्। इत्यमर...
महाभारते। १०। ७। ३।
"नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा...

, (वाचामीशा।) सरस्वती। यथा,
यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वचसि।
हृदये संविन् तं शृणुंसमहं भजे ॥"
ीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
, (वाचामीश्वर इव।) मञ्जुघोषः।
ाण्डशेषः ॥ (जैनविशेषः। इति च
यः। १। १। २६ ॥ बृहस्पतिः।
इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥) वाचा-
त। यथा, गारुडे १६६ अध्याये।
कर्पूरं वै मधुतैलसमन्वितम्।
र्षं तु वा स्नाघ नरो वागीश्वरो
भवेत्॥"
री, (वाचामीश्वरी।) सरस्वती।
ाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारे। "वागी-
ज्ञाताम्॥")
ी, सोमराजी। इत्यमरः। २।४।८ ॥
दकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे।
ी कटुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत्।
ि निषमाहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥")
कर्म्मरङ्गः। इति शब्दमाला ॥
, (वातीति। वा गतिबन्धनयोः+
ादयश्च।" उणा० १।४२। इति उरच्-
ुणागमेन च साधुः।) म्टगबन्धनार्थ-
य:। इत्यमरः। २।१०।२६ ॥ (यथा,
त्सागरे। २१।१६।
भा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥")
पुं, (वागुरया चरतीति। वागुरा+
।" ४।४।८। इति ठक्।) व्याधः।
: म्टगादीन् बध्नातिः यः। इत्यमरः।
।४। (यथा, रघुः। ६।५३।
वगाश्विवागुरिकैः प्रथमास्थितं
वगतानलदस्यु विवेश सः ॥")
पुं, (वाचा गोदते क्रीडतीवेति। गुद
ाम्+कः।) पक्षिविशेषः। इति
ीषः ॥ एतद्योनिकारणं यथा,—
सितिरिश्चैला चौमं हृत्वा तु दर्दुरः।
ाम्तवं क्रोष्टो गोधा गां वागुदो
गुड़म्॥"
इति मानवे १२ अध्यायः ॥
पुं, (वाचा गुडति रचतीति। गुड+
ातू कित्।" उणा० ४।११८। इति
च कित्।) तामूली। राज्ञां ताम्बूल-
इति शब्दमाला ॥
, पुं, (वागुलि+स्वार्थे कन्।)
दः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
:, त्रि, (वाचि दरिद्र इव।) मित-
। तत्पर्य्यायः। वाग्यः २। इति शब्द-
॥
स्त्री, (वाचां दलमिव।) ओष्ठाधरौ।
त्रकाण्डशेषः ॥
पुं, (वाचा वाक्यमात्रेण दुष्टः।)
। इति जटाधरः ॥

वागदुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-रूपत्वदुर्व्वाक्येन दुष्टः।) वाचा दोषयुक्तः। यथा,—
"वागभावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा।
वाससा चावधूतानि वर्ज्ज्यानि श्राद्धकर्म्मणि ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
तदन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्। तत्र शङ्खः।
"वागदुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते।
भुक्तान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत् ॥"
एतदभ्यासे व्रती यावकेन तत्र द्वादशपणा देयाः। इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वागदेवता, स्त्री, (वाचां देवता।) सरस्वती। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षः-स्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्ग-स्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-म्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वागदेवता-माश्रये ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

वागदेवी, स्त्री, (वाचां देवी।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५।१६३।
"द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसद्मनोः।
चातुर्व्विद्यः कृतस्तेन वागदेवी कुलमन्दि-रम् ॥")

वाग्मी, [न्] त्रि, (प्रशस्ता वागस्त्यस्येति। "वाचो ग्मिनिः।" ५।२।१२४। इति ग्मिनिः।) वक्ता। इत्यमरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ४।१५।
"वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदग्रो बलवान् वशी ॥")
पटुः। इति मेदिनी। ने, १३० ॥

वाग्मी, [न्] पुं, (प्रशस्ता वागस्त्यस्येति। वाच्+ग्मिनिः।) सुराचार्य्यः। इति मेदिनी। ने, १३० ॥ (पुरुवंशीयमनस्योः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १।९४।७।
"शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः।
मनस्योरभवन् पुत्त्राः शूराः सर्व्वे महारथाः ॥")

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छतीति। या+कः।) वागदरिद्रः। इति शब्दमाला ॥ निर्व्वेदः। कल्पः। इत्यजयः ॥

वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः।) वाक्यसंयतः। यथा,—
"प्रत्यहं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्।
प्रायश्चित्तसमाप्तौ नो वाग्यतस्त्रिषवणं स्पृशेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतशङ्खलिखितवचनम् ॥

वाग्यामः, त्रि, अशक्त्यादिना वाचं यच्छति यः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वाङ्कः, पुं, समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मती, स्त्री, (स्तुतिरूपा वागस्त्यस्या इति। वाच्+मतुप्। ङीप्।) नदीविशेषः। यथा,—
"हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मती नदी।
भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम् ॥
तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपस्पृश्य दिवस्पतेः।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥"
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-वर्णननामाध्यायः ॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम्। वाच्+मयट्।) वाक्यात्मकम्। यथा,—
"स्वरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्द्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
अपि च।
"पद्यं गद्यमिति प्राहुर्व्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः।
प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥"
पद्यं यथा,—
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तूर्य्यो द्वितीयवत्।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥"
गद्यं यथा।
"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तद्धि वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
वाङ्मयपापानि यथा,—
"पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥"
तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट्। परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-परिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम्।
"यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्राससंजननं वचः।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
वस्तुशानिनि सुभाषं चाण्डालं श्रावयेति च।
प्रशंसानिन्दनं देयात् परुषाख्य विशिष्यते ॥"
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षानुदाहरणं अपवादः। गुरुनृपतिमन्युभ्रात्रमित्रमकार्य्य-धर्म्मोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम्। अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति।
"देशराष्ट्रविघ्नाच्च परार्थपरिकल्पनात्।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥
गुह्याङ्गाभिध्यसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः।
यदन्यदा वचो नीचस्त्रीपुंसामिदमाश्रयम् ॥
इत्येवं षड्विधस्यास्य दुरन्तस्य भाषणात्।
इह चामुत्र च क्लेशमपि प्रतिपद्यते ॥"

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। अत्र चतुर्विधपदविषयोरविरोधः। समत्वासमत्वभेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच। असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वान्नार्थान्तरम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + ङीप्।) सरस्वती। इति केचित्॥

वाङ्मुखं, क्ली, (वाचां मुखमिव।) उपन्यासः। इत्यमरः। १। ६। ८॥

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति विरमतीति। यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते।" ३। २। ४०। इति खच्। "वाचंयमपुरन्दरौ च।" ६। ३। ६८। इति अमन्तत्वं निपात्यते।) मुनिः। इत्यमरः। २। ७। ४२॥ मौनव्रती। इति केचिदिति भरतः॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ५। २। ८।

"वाचंयमोऽप्रयाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्म्मेति विद्यात्॥")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति। वच् + णिच् + अच्।) मत्स्यविशेषः। वाचा इति भाषा॥ (यथा,—

"ईलिषो त्रिलपोयुषो वाचो वाचामगोचरः।
रोहितो मो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः॥"
इत्युद्भटः॥)

अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान् इति। वच् + ण्वुल्।) शब्दः। यथा। शाब्दे प्रत्यय वाचकः। इत्यमरः॥ ह वाचके। प्रत्ययन्यवयवारेणार्थेन वाचको गवादिरूपः शास्त्रे धातवर्थे तकारो न शब्द उच्यते। लोके तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते। तत्रोति वाचकः शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। यथा। शब्दाभिधायी अभिधाभिधानं वाचको ध्वनिः। वाचः शुद्धिरेषेति त्रिकाण्डशेषः॥ (तत्पर्य्यं यदुक्तं मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः।

"वाचात् यद्वेतिर्न योऽर्थमभिधत्त स
वाचकः॥"

वाचयतीति। वच् + णिच् + ण्वुल्।) कथकः। पुराणादिपाठकः। यथा,—

"वाचकं वाचकं विद्याद्ब्राह्मणं समाहरेत्।
[illegible] वाचकावरं भवेत्॥"

तथा।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

[illegible]

"वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः॥"

तथा।

"ज्ञात्वा पर्व्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम्॥"

तथा।

"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्॥
बुध्यमानः सदार्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप!॥
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते॥"

तथा।

"सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप!॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वाचनं, क्ली, (वच् + णिच् + ल्युट्।) पठनम्। यथा,—

"शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः।
न कार्य्यस्त्वमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्॥"
इति वाराहीतन्त्रम्॥

तथा।

"दानवाचनान्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्॥" इति कात्यायनसूत्रम्॥ (प्रतिपादनम्। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्॥")

वाचनकं, क्ली, (वाचनेन कायतीति। कै + कः।) प्रहेलिका। इति हारावली॥ १५२॥

वाचस्पतिः, पुं, (वाचसां सर्व्वविद्यारूपवाक्यानां पतिः। अभिधानात् षष्ठ्या अलुक्।) बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली॥

वाचस्पतिः, पुं, (वाचः पतिः। "षष्ठ्याः पतिपुत्रेति।" ८।३।५३। इति षष्ठीविसर्गस्य सः।) बृहस्पतिः। इत्यमरः। १। ३। २४॥ (यथा, कुमारे। २। ३०।

"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्॥"

शब्दप्रतिपालके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १६६। ३॥

"वाचस्पते निषेधेमान् यथा मदधरं वदान्॥"

"हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितरिन्द्र॥"

इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप्।) वाक्। [illegible] त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, काव्ये।

"[illegible]
[illegible] वाचा [illegible]
[illegible]॥"

[illegible]। ३। १८। "[illegible] दुष्टा
[illegible]
[illegible]॥")

वाचाटः, त्रि, कुत्सितं बहु भाषते इति। वाच् + "आलजाटचौ बहुभाषिणि।" ५। २। १२५। इति आटच् [illegible]। इत्यमरः। ३। १। ३६॥ (यथा, मनुः। ८।

"नोदयेत् [illegible]
[illegible]

वाचोमिश्रा [illegible]

वाचालः, त्रि, (बहु [illegible] + "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इति आलच्।) [illegible] जल्पाकः। २ वाचाटः॥ भाषित्वपि [illegible]
वाचालो जल्पाके [illegible] श्लोकार्द्धपर्य्याये [illegible] वाचालास्तुपरिष्टे [illegible] रिति तट्टीकायां भरतः॥ हरिवंशादौ। ४०। ११।
"वाचालैः कलकैः [illegible]

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक्।) [illegible] यथा,—
"शरीरजैः [illegible]
वाचिकैः [illegible]

अपि च।
"कायिकं वाचिकञ्चैव [illegible]
एकस्यैव तु सर्व्वं [illegible]
इति [illegible]

अव्ययः। कायिकं मानसं वाचायाञ्च कर्म्म वाचिके [illegible] इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ वाक् + "वाचो व्याहृतार्थ [illegible]" इति ठक्। ऋग्वेदे [illegible]। १६६। यथा, रामायणे [illegible]
"अनेकवाचिकं [illegible]

वाचिकः, पुं, (वाचा [illegible]) वाक्यारम्भः। यथा,—
"आलापश्च विलापश्च [illegible]
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशः"
अपदेशोऽतिदेशो च निर्देशो [illegible]
कीर्त्तिता [illegible]

वाचिकपत्रं, क्ली, (वाचिकस्य [illegible]
लिपिः। [illegible]

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिक [illegible] हारकः।) [illegible]
(पुं। इति [illegible]

वाचोयुक्तिः, त्रि, ([illegible]
इत्यमरटीकायां [illegible]
इत्यतो युक्तः। [illegible]
[illegible]। १। ३। २१। [illegible]
[illegible]
वाचोयुक्तिपटुः [illegible]
[illegible]

NOTICE.

AGENTS
Trübner & Co., London.

AGENT
Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

-e edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we -omplete it in four years generally a fasciculus will contain double parts or numbers.
-g the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them- -ubscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot -sed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. -subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. -scribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil -re requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying -bers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.
-emittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to -i Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts -r (when sent to him) bear his seal and signature.
-nclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and -rons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of -yan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother -n all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve -t unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of -and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by -il improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be- -e Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

-HE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

[illegible]

... अभ्यासो ...

... पु, ... । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ।
यथा, भागवते । १० । ४१ । १८ ।
... दिशाशाशोः शिरोमुखैः ।")
... इति मेदिनी । ...
... इति विश्वः ।

... क्ली पुं, (...)
... इत्यमरभरतौ । स तु ...
... यथा ।
...
... प्रयाताः ।

... [न्], पुं, (... इति । ...
...) ... इति शब्दरत्ना-
वली ।

[illegible]

वाजिदन्तः, पुं. ([illegible])
... इति रत्नमाला ।

वाजिदन्तकः, पुं. ([illegible])
... ।

वाजिनं, क्ली, ... । इति हेमचन्द्र-
... ।
(यथा, ... । ११ । ६१ ।
"... वाजिनं ...॥"
... यथा,—
"... ।
... ।
... ।
... ॥"
इति भावप्रकाशः पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
... । यथा, ... ।
"वाजी ... वाजिनम् ।"
"वाजिनं हविः ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ।
पुं, अश्वः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।
"नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।"
"वाज् इमा ईश्वरा ... ।" इति सायणः ।)

वाजिनी, स्त्री, अश्वगन्धा । घोटकी । तस्याः
पर्य्यायः । ... २ ... ३ ...
... ४ । अस्याः ... गुणाः ।
"... लघु ।
... परम् ॥"
तद्धिगुणाः ।
"... कषायं
... ।
... मेध-
... ॥" * ॥
...
"... ।

[illegible]

वाजी [न्], पुं, (...)
... । (यथा, मनुः । ३ । ... ।
"...
... वाजिभिः ॥"
... । वाजः । पक्षी । ...
... इति शब्दरत्नावली । ...
... । वज + णिनिः । त्रि, ...
यथा, ... । ५८ । १ ।
"... वाजिनं ...
... ॥"
"... ।" इति
तद्भाष्ये महीधरः । ... ।
यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । १४ ।
"... वाजिनं ... ।"
"वाजिनं ... ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।
... । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।
"... वाजिना ॥")

वाजीकरणं, क्ली, (अवाजी वाजीव क्रियतेऽने-
नेति । कृ + ल्युट् । ...) वीर्य्य-
वृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः । वाजी-
करणद्रव्याण्युच्यन्ते ।
"यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम्
तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥"
अथ ... क्लैव्यस्य लक्षणं संख्या निदान-
ञ्चाह ।
"क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैव्यमुच्यते ।
तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते

तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ॥
द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् ।”
तैस्तैर्भावैर्भयशोकक्रोधादिभिः । अहृद्यैः हृद-
याहितैः दुःखदत्वात् । क्षते पीडिते अप्रसन्नी-
कृत इति यावत् । ध्वजः शिश्नः । पतति न मूत्र-
सति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ १ ॥
“कट्वम्ललवणोष्णैश्च रसैरतिमात्रोपसेवितैः ।
पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात् प्रजायते ॥”
कट्वादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य
दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति । पित्तजमेतद्द्वितीयम् ॥ २ ॥
“अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥”
शुक्रक्षयजं तृतीयम् ॥ ३ ॥
“महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ॥ ४ ॥
वीर्य्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्य्यतः ।
षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥”
बलिनः पुष्टस्य पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात्
सञ्चलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्य्यतो निरोधात्
क्लैव्यं भवति ॥ ६ ॥
“जन्मप्रभृति यत् क्लैव्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥” ७
असाध्यं क्लैव्यमाह ।
“असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्म्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।”
मर्म्मच्छेदात् वीर्य्यवाहिशिराच्छेदात् ॥” * ॥
अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह ।
“नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः ।
सप्तत्यन्तं प्रकुर्व्वीत वर्षादूर्द्ध्वन्तु षोडशात् ॥
न च वै षोडशादर्व्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
अयशहृत्परं ह्यत्र वीर्यादालोकहर्षयाः ।
अकालमरणञ्च स्याद्भजतस्त्वियमन्यथा ॥
विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
नराणां बहुभार्य्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् ।
योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम् ॥
हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलप्रदाः ।
एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ॥”
वाजीकराण्याह ।
“भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।
वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ॥
यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ।
गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः ॥
गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्व्वन्ति मानवम् ॥
माक्षीकधातुमधुपारदलौहचूर्णं
पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात् ।
एकादशाहनिदिनानि नराशीतोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदां युवेव ॥
गत्वा विरूढ़वक्त्रानो निशं यदि पायसम् ।
गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम् ।
युक्ता हृष्यति चीर्णोऽपि दशदारान् व्रजत्यपि ॥”
अथ रसालाः ।
“दध्नोऽर्द्धाढ़कमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः
प्रस्थं चौदयमस्य पल हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्भाष-
कात् ।
एलामाषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुभ्रपटे घनैः करतलैर्मोच्य विभा-
वयेत् ॥
म्लाताङ्गि मृगनाभिचन्दनरसैर्युक्तेऽगुरुद्धूपिते
कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्था-
पयेत् ।
अस्यार्थे मधुरैश्चरैरचिता श्वेता रसाला स्वयं
भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं
प्रिया ॥ * ॥
गोक्षुरेक्षुरकौञ्चानि वाजिगन्धा शतावरी ।
मुषली वानरीबीजं यष्टी नागबला बला ॥
एषां चूर्णं द्विभागं स्याद् गव्येनाज्येन भर्जितम् ।
सितया मोदकं कार्य्यं भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् ।
सर्व्वतो द्विगुणं खण्डं स्याद्देयमिति वा यथा ॥
वाजीकराणि भूरीणि संगृह्य रचितो यतः ।
तस्मादद्भुत योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
रतिवल्लभो मोदकः ॥ * ॥
“पिप्पलीलवणोपेते वस्ताण्डे घृतसाधिते ।
कण्डकपयस्यां वा खादेत्तु वाजीकरे भवम् ॥
पूर्वं दलितदेहरूपं दशपलोन्मानं भृशं कर्षयेत्
तच्छिन्नं जलयोगतो मृदुतरं संकृत्य चूर्णी-
कृतम् ।
तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोदुग्धे पचेत्
शय्याभ्यामलिसंयुतेऽतिनिविडे दद्यात्तुलार्द्धां
सिताम् ॥
पक्वं तमुज्ज्वलनात् च्युतिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
पुनः प्रक्षिपेत्
दद्यात्तद्वदाहरामि बहुधा वक्ष्यादरात्
संहिताः ।
एला नागबला बला सचपला जातीफला-
लिङ्गिका
जातीपत्रलवङ्गचित्रकयुतं सह त्वचा संयुतम् ॥
विश्वावीरणवारिवारिदवरा वाह्नी वरी वानरी-
शाखा क्षीरकगोक्षुराय मषली खर्ज्जूरिका
चौरिका ।
धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं
एष्वीकाअयवानिका वराटिका मांसी मिसि-
मेंथिका ॥
कर्पूरञ्च विदारिकाथ सुषली गन्धर्व्वगन्धा तथा
कर्पूरं करिकेशरं समरिचञ्चारस्य वीजं नवम् ।
बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणा श्रीराम राजौ-
यज्ञं
भोगं चन्दनमत ...
सर्वेषामपि ...
चूर्णं चन्द्रगुणद्वयतोद्दत्तं
कस्तूरी च समा ...
पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेत्
तान् भोजनानि सदा
चूर्णं ... मते परिवर्त्तं
नित्यं क्षीरनिपानमाचरतिं ...
दीप्ताग्निर्मन्मथान् तथो विदितो
अहो योऽपि ...
वसुगुणे अष्टगुणे । चक्राङ्गिरद्भेदाच
पथ्यापचजनिनाम । संहिताः
नागबला गुरुवरी ...
वला वर्षश्रियार तथा ...
पिप्पली । जातीपत्रं ...
शुण्ठी । वीरणं ...
वारि सुगन्धवाला । वारिद ...
त्रिफला वाह्नी । वंशरोचना ।
वानरी कपिकच्छुस्तस्या बीजं ...
कोकिलाक्षः तस्य बीजम् ।
बीजम् । मषली खर्ज्जूरिका ...
चोरिका चोरी । एष्वीका ...
इति लोके । वराटिका वरे ...
मेथी कन्दः स्याद्गोकोषी ...
जटामांसी । मिसिः सौफ ।
गन्धा तस्या मूलम् । बीजं ...
सारः कर्पूरः । त्रिफलप्रभावाद् ...
रतिवल्लभाख्यपूगपाकः ॥ * ॥
“एतस्मिन् रतिवल्लभे यदि पुनः ...
धुस्तूरस्य तु बीजमर्कस्करभा ...
सत्यानूपकं तथा ...
चूर्णार्हो विजया तदा च हि ...
इति भ ...
“रक्तपित्ताधिकारोक्त. खण्डकूष्माण्डको ...
रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकर ...
मत्स्यान्नस्य दशे श्रोणे सितामादृत ...
घृतप्रस्थमिदं दद्यामागरस्य ...
मरिचं कुङ्कुमोन्मानं पिप्पलीद्वयमेव ...
सलिलस्याढ़कं दत्त्वा सर्व्वमेकत्र कारये ...
पचेत्तन्मृद्वग्नौ पात्रे दारुदर्व्या ...

ां सितैस्तत्र पचेद्भूयोऽवनारिते ॥
ं जीरकं पत्रं त्रिजातं मुस्तकं त्वचम् ।
ीरकमध्वत्र धान्यकं नागकेशरम् ॥
भं लवङ्गञ्च पृथक् जातीफलं पलम् ।
ीरी प्रदद्याच्च मधुनः कुडवद्वयम् ॥
ह्नीयादग्निबलं पलमात्रमिदं नरः ।
ः नियमा नाच मात्रा स्वादेद्यथानलम् ॥
ः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
बलवान् पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामयः ॥
ै नाशयेदेव क्षयं श्वासमरोचकम् ।
तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तञ्च पाण्डुताम् ॥"
ीरकं नानागरेला । इति आम्रपाकः ॥
यति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु ।
चयति लाद्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥
के चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
मथ कालीयागुरुकृष्णागुरूण्यपि च ॥
रः समरलः पद्मकं तुणिकोऽपि च ।
ी न्टगनाभिश्च लताकस्तूरिकापि च ॥
ः कुङ्कुमं नवं जातीफलकमत्र च ।
पत्रं लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला महती च सा ॥
लफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ।
कच तथोशीरं मांसी दारु सितापि या ॥
कर्पूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुस्तकम् ।
का च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥
ा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ।
पर्णश्च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ॥
नि शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् ।
प्रस्थमितं सम्यक् रजतपात्रे शुभे क्षिपेत् ॥
भ्यङ्गाच्चास्तु वृद्धोऽशीतिसमोऽपि यः ।
ी भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥
ापि लभते गर्भं षण्ढोऽपि तरुणायते ।
चः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥
नादिमहातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् ।
प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डुं विनाशयेत् ॥"
ङ्गं वकम् इति लोके । कालीयं कलम्बक
लोके । लताकस्तूरिका मुश्कदाना इति
के । कक्कोलफलस्याभावे जातीपुष्पं ग्राह्यम् ।
ाभेऽपि लवङ्गं ग्राह्यम् । दारुशिता दारु-
ी । शैलेयं छरा इति लोके । श्रीवासः
री इति लोके । ग्रन्थिपर्णः गठिवन् इति
के । चशीतिसमः चशीतिवार्षिकः । इति
नादितैलम् ॥ * ॥
िलानि कोशकक्षाः कुडवमितानि खेदये-च्छनकैः ।
मे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्गाढ़म् ॥
षहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि ।
िकया लघुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥
गुणितशर्करया वा वटिकाः संपक्वा लेप्याः ।
टिका मासिकमध्ये मज्जनयोग्येऽखिलाः स्थाप्याः ॥

पञ्चटङ्कमितास्तास्तु सायं प्रातश्च भक्षयेत् ।
अनेन शीघ्रपाती यो यश्च स्यात् पतितध्वजः ॥
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाजिवत् ।
मानेन सदृशं किञ्चिन् नवं वाजीकरं परम् ॥"
इति वानरीवटिका ॥ * ॥
"आकारकरभा शुण्ठी लवङ्गं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्षिकं पृथक् ॥
चूर्णयेदहिफेनन्तु तत्र दद्यात् पलोन्मितम् ।
सर्व्वमेकीकृतं माषमात्रं क्षौद्रेण भक्षयेत् ॥"
शुक्रस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
नारीणां प्रीतिजनकं सेवेत निशि कामुकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च ।
"विदारीकन्दां शुमतीद्वयञ्च ।
काकोलिकाभीरुपुनर्नवे द्वे ।
शृङ्गाटकं मागधिका बला च
चूर्णं सिताढ्यं सितया प्रयोज्यम् ॥
जीर्णे पयः पायसमेव योज्यं
करोति पुंसां बलमेवमोजः ।
स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि षण्ढो
मासद्वयेनापि च सेवमानः ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ॥
"वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥
अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्ज्जस्करं परम् ॥
धर्म्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्य्यमेकान्तनिर्म्मलम् ॥
अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्वाध्यमानस्य रागिणः ।
शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥
कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्व्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्य्यते ॥
अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥
योगविद्योजयेत् पूर्व्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥
अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥
सुजलहमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
किंपुनर्यद्यशोधर्म्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥
शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्य योगान् प्रयोजयेत् ।
शरेक्षुकुशकाशानां विदार्य्या वीरणस्य च ॥
मूलानि कण्टकार्य्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्ण्यौ शतावरीम् ॥
अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
वीरां पयस्यां जीवन्तीं ऋद्धिं रास्नां त्रिकण्टकम् ॥
मधुकं शालिपर्णीञ्च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकञ्चैतद्विमीये साधयेदपाम् ॥
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ।
वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥
द्राक्षां विदारीं खर्ज्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।
मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥
त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद्द्विकुडवेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥
पृथक् स्वगुप्तामूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।
तुलार्द्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्द्धं नवसर्पिषः ॥
सोऽक्षमात्रमतः खादेद् यस्य रामाशतं गृहे ।
स्वात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान् ॥
मांसान् वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।
जागर्त्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्त्रियः ॥
वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत् ससितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्व्ववत् ॥
चूर्णं विदार्य्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥"
"शण्माधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनुपयः पिबेत् ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥"
"उच्चटाचूर्णमप्येवं शतवर्य्याश्च योजयेत् ॥
चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
पटे सुमार्ज्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥"
"आचरेच्च सकलां रतिचर्य्यां
कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्-
वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनसेकगन्ध-
स्रक्चित्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गान्धर्व्वकाव्यादिकथा प्रवीणाः
समानभावा वशगा वयस्याः ।
दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा
पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गाः ।
नीलसानुगिरिकूटनितम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः
श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।
अङ्गसुखर्त्तुवशेन विभूषा-
चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥
ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा
शशाङ्काङ्का ।

यद्दयच्च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तु ।
मधुसुरमिव सोत्पलं प्रियाया:
कलरवनापरिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या
किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताया ।
देशे शरीरे च न काचिदर्ति-
र्येषु नाम्बोऽपि मनोविघात: ।
वाजीकरा: सन्निहिताश्च योगा:
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ।"
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याय: ।

तथाच ।
"वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ।
पुत्त्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रया: ।
वाजीकरणमग्र्यञ्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ।
इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था: परं प्रीतिकरा: स्मृता: ।
किं पुन: स्त्रीशरीरे ये संघातेन व्यवस्थिता: ।
संघातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
स्त्र्याश्रयो हीन्द्रियार्थो य: स प्रीतिजननो-
ऽधिक: ।"

"अचतीय: सर:शुष्कमधातुर्धातुसन्निभ: ।
नियमस्तृणपूलीति ज्ञातव्य: पुरुषाकृति: ।
अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।
बहुमूर्त्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रिय: ।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वात्मा च बहुप्रज: ।
मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं धन्योऽयं वीर्य्यवानयम् ।
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रज: ।
प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभव: कुलम् ।
यशोलोका: सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिता: ।
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ।
वाजीकरणनित्य: स्यादिच्छेत् कामसुखानि च ।
माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ।
जीवकर्षभकौ वीरां मेदाम्बृद्धिं शतावरीम् ।
मधुकञ्चाश्वगन्धाञ्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ।
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पय: ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ।
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्य्या: क्षौद्रस्य च पृथक्
पृथक् ।
भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
ततं पूर्व्वमतो कोष्ठं ततोऽनुप्रयोजयेत् ।
स इच्छेरणं शुक्रं पिबस्त्रोत्तमं बलम् ।"
इति वाजीकरणं घृतम् ।*।

"चटकानां सहंसानां दक्षाणां शिखिना-
लया ।
शिशुमारस्य मत्स्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ।
गव्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
षष्टिकानाच चूर्णानि चूर्णं गोधूमकेर च ।
एभि: पूपलिका: कार्य्या: शष्कुल्यो वर्त्तिका
स्तथा ।
पूपकाश्च विविधा भल्लाश्चान्ये पृथग्विधा: ।
एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्वर्णेनापूर्णरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छन् स्त्रियो
नर: ।"
इति शष्कुल्यूपालिकयोग: ।*।

"मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पय:शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।"
"आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भक्ष्याश्च शफरीश्च वा ।
तप्ते सर्पिषि य: खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
क्षयम् ।
घृतभृष्टान् रसे छागे रोहितान् फलसाधिते ।
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ।"
इति गर्भाधानकरो योग: ।*।

"नर्त्ते वै षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्या: परतो न च ।
आयुष्कामो नर: स्त्रीभि: संयोगं कर्त्तुमर्हति ।
अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्व्वधातु: स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत सहसा तड़ागमिव काजलम् ।
शुष्करूक्षं यथाकाष्ठं जन्तुदग्धं विजर्ज्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्य्येत तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन् ।
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभि: कर्म्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ।
क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादभिचारादसेवनात् ।
हृष्टस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षो हर्ष: शक्तिश्च हर्षजा ।"
इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छनमिति । वाछि इच्छायाम् । गुरोश्चेत्य: । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेष: । सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-विषयिणी वा । फलं सुखं दु:खाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली । तत्पर्य्याय: । इच्छा २ काङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ तृट् ६ लिप्सा ७ मनोरथ: ८ काम: ९ अभिलाष: १० तर्ष: ११ । इत्यमर: ।१।७।२७। आकाङ्क्षा १२ कान्ति: १३ अपचय: १४ दोहद: १५ आभिलाष: १६ । इति शब्दरत्नावली । वश् १७ रुचि: १८ मति: १८ दोहलम् २० छन्द: २१ । इति जटाधर: । (यथा, कथासरित्सागरे ।११।२७।
"सन्दिदेश च यद्यस्ति वाञ्छा मत्कन्यकां प्रति ।
तत्पुत्त्रास्तदिहैवैषा भवता प्रेष्यतामिति ।")

वाञ्छितं, त्रि, (वाञ्छ+क्त: ।) अभिलषितम् ।
यथा,—
"अतिश्छिद्रं पठेद्धीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्लाम्बरधरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम् ।
वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशय: ।
इति ब्रह्मा स्वयं प्राह सरस्वत्या: स्तवं शुभम् ।"
इति तन्त्रसार: ।

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छतीति । वाञ्छ+णिनि: । ङीप् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्य्याय: । कामुकी [?] २ कामतूलिका [?] ३ । इति त्रिकाण्ड-शेष: । वाञ्छनीयमात्रे, त्रि ।

वाटं, क्ली, वरण्ड: । मार्गभेद: ।
यथा,—
"वाट: पथि द्वयो र्वाटं वरण्डे ..."

वाट:, पुं, (वटाते वेष्ट्यते इति ।) मार्ग: । वृतिस्थानम् । इति मेदिनी ।
अपि च ।
"सुखं नि:सरणे वाटे ..."

(वास्तु । मण्डप: । यथा,
"कृत्वं वरण्डं सवनं वनस्
विवेश विभक्तमलधराटम् ।"
वटस्येदमिति । वट+अण् ।
त्रि । यथा, मनु: ।२।४५।
"ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो
...
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो ...

वाटशृङ्खला, स्त्री, (वाटोऽस्याः शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोप: ।) शृङ्खला । तत्पर्य्याय: । क्षमा १ ।
वत्नी ।

वाटिका, स्त्री, (वटाते वेष्ट्यते इति । वट वेष्टने + ... स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्सागरे । ७२ । २०६ ।
"सा स्नानाय गते तं ...
...
प्रविश्य धावकावरं ...
वात्यालक: ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

वाटी, स्त्री, (वट्यते वेष्ट्यते इति । ... घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) इति शब्दरत्नावली । कुटी । इति मेदिनी । टे, २८ । ...
"वाल्लक्ष्मी वेश्म भूर्व्वी ...

तस्या लक्षणादिर्य्यथा,—
विश्वकर्म्मप्रकाशे ।
"के ते हृष्टा: प्रशस्ताश्च ...
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व ...
केषामनुनियुक्तश्च ...
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभञ्च ...
द्वाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकारो ...
भद्रप्रदश्च को दृष्टो दिशि कुत्र ...
किं प्रमाणं गृहाणाञ्च ...
मङ्गलं ग्रामोद्यानं दिशि कुत्र ...
प्राकारं किंप्रमाणञ्च परिखा ...
द्वाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकारा ...
कस्य कस्य तरो: काष्ठं प्रशस्तं ...
अमङ्गलं वा केषां वा सर्वं ...
श्रीभगवानुवाच ।
आश्रमे नारिकेलञ्च गृहाणाञ्च ...

[illegible]

वातामः, पुं, (वाते अमति गच्छतीति। अम+अच्।) वातामकः। इति शब्दरत्नावली। (तस्य देशविशेषे वादाम इति ख्यातिः।)

वातामकः, पुं, (वाताम एव। स्वार्थे कन्। वाते अमति गच्छतीति। अम+ण्वुल् वा।) फल-विशेषः। बादाम इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। कोमलकः २ वातामः ३ मधुफलः ४ [illegible] इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः वातादशब्दे द्रष्टव्याः।

वातामी, स्त्री, (वाते अमति गच्छतीति। अम+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) वातामकः। इति शब्दरत्नावली।

वाड, ऋ ङ आप्लाव्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अववाडत्।

वात, पुं, (वातीति। वा+क्तः।) पञ्च-भूतान्तर्गतभूतविशेषः। वातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वसनः २ स्पर्शनः ३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ पृषदश्वः ६ गन्धवहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १० समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्प्राणः १४ समीरणः १५ नभस्वान् १६ वायुः १७ पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० [illegible] इति [illegible]।

[illegible]

हिमादनशनात्तथा निधुवनाच्च धातुक्षयात्
मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः।
अतिश्रमणशोषणात् गदकृतातिमात्रव्यथा-
द्वतीव वमनात्तृषामतिविरेचनादासनः।
पयोदसमये दिनव्ययदशोत्तरीयाश्रयो-
ऽपराह्नसमयेऽपि शिशिरसंज्ञकालेऽपि च॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्र-
याम्॥"

शमितधातु वैपरीत्ये प्रोपसर्गेण अपरिमित-
मित्यर्थः। प्रकर्षेण मितमत्यर्थं वा अश्नम-
मतिपुराणं शाल्यादि। कतिचिदन्नानि यथा-
न्यपि वातलानि। यत आह। गुणरत्नमाला-
याम्।
नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणककङ्गुश्यामाकाद्रकी-
निष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटा मङ्गल्यकः
कोद्रवः।

एते वातकरा इति शेषः। नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके। त्रिपुटः खेसारी। सतीनः
कलायः। निष्पावो राजमाषः। घोड़ा इति
लोके। मकुष्टकः मोठ् इति लोके। वरटा
वरटिका बरटे इति लोके। मङ्गल्यकः मसूरी
इति लोके। पुरःपवनः प्राग्वातः। आमतः
आमेन मार्गावरणात्। यत उक्तम्।
वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति।
पयोदसमये वर्षासु। अपराह्नसमयेऽपि भुक्ते-
ऽन्नेऽपि जीर्णताज्ञते। देहे स्रोतांसीत्यादिना
संप्राप्तिरुक्ता। कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ
समये हेतुभूते बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः
करोति विविधान् रोगान्। ते रोगाः कथ्यन्ते।
"शिरोग्रहोऽथ कर्णशूलं जृम्भार्थं पङ्गुता।
जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता॥
वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता।
बाधिर्यं कर्णनादश्च कर्णशूलं तथार्दितम्॥
मन्यास्तम्भोऽथ हनुस्तम्भो बाहुशोषोऽवबाहुकः।
चर्मिला चैव विश्वाची कम्पवात उदीरितः॥
आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला।
तूनी च प्रतितूनी च बहिरायाम एव च।
आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च।
खञ्जश्च गृध्रसी गृध्रसिपक्षो मलगाढ़ता।
पुरीषस्यावर्त्तिश्च अपानो च मतः परः।
कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा।
क्रोष्टुशीर्षकवातौ च वातकण्टक एव च।
पादहर्षः पाददाहः आक्षेपो दण्डकाभिधः।
वातपित्तसमाश्रितस्तथा दण्डापतानकः॥
अभिघातकृतश्चैव आयामो द्विविधः स्मृतः।
आक्षेपश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जकः॥
अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातोऽर्दिताङ्गकः।
अन्यः स्तम्भो यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं तथा।
रौक्ष्यं कार्ष्यञ्च कार्ष्णञ्च शैत्यं लोमाञ्च हर्ष-
णम्।
अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरायक्षोभ एव च॥
अङ्गशोषश्च शोषश्च शीघ्रचपलचित्तता॥
निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिरुपैव च।
शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः॥
एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेन च ह्यदिनः।
वातव्याधीति नामानो मुनिभिः परि-
कीर्त्तिताः॥"

यत एव शिरोग्रहादय एव। योगेन वातेन।
नानादस्यामाधिर्मास्याधिरिति निकटा तदा
वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह
ह्यदिनः प्रसिद्धिः। शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव
वातव्याधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः॥ *॥
अथ वातव्याधिनो नामान्यपि शिक्षामाह।
"मधुरलवणमाम्लक्षिग्धभक्ष्योष्णनिशा
गुरुरविकरवल्लिस्वेदलक्षणं कानि।
दधनचनरसकाभ्यङ्गसंमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शामयन्तानि कुर्युः॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥

अपि च।
"वलवृद्धिकराण्येव वायुशीनं निशामय।
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा॥
छिदनं वह्निनाशश्च शयनं भ्रमणं मैथुनम्।
दृढक्षोभमनश्चैव मनःसन्ताप एव च॥
अतिरूक्षमनाहारं युद्धं कलह एव च।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारकम्॥
आत्माश्रयकं तच्च निशामय तदौषधम्॥
पक्वरम्भाफलञ्चैव सबीजं धर्मरोदकम्।
नारिकेलोदकञ्चैव पयस्तकं सुनिदकम्॥
माहिषञ्चाधि मिष्टञ्च केवलं वा सशर्करम्।
सद्यःपर्युषितान्नञ्च सौवीरं शीतलोदकम्॥
पक्वतैलविशेषञ्च तिलतैलञ्च केवलम्।
लाङ्गलीतालसर्ज्जूरग्गन्तमामलकोदकम्।
शीतलोष्णोदकस्नानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम्।
स्निग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धव्यजनानिलम्॥
एतत्ते कथितं वत्से सद्यो वातप्रणाशनम्।
वायवस्त्रिविधाः पुंसां शरीरव्यापकाश्च ताः॥"
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः॥ *॥

अन्यच्च।
"विल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम्।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका॥
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा।
एरण्डशारिवा पर्णीगुड़ूचीकपिकच्छवः॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽम्बणे।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत्॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्॥ *।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि
सम्प्रति।
शतपुष्पा देवदारु मांसपर्णी वचागुरुः।
कुष्ठमांसी सैन्धवञ्च पलिकं पुनर्नवा॥
पाने बस्तौ तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत्।
धस्तूरं पार्श्वशूलञ्च शतसाध्याञ्च नाशयेत्॥

अपस्मारं वातरक्तमा...
गर्भोत्पत्तौ स्त्रियास्तैं ...
अश्वानां वा नराणां ...
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकार...
पुनश्च।
"पञ्चहयं नैतच्च सुष्ठी निश्चिता
पञ्चभ्यं लावणां नैतव्यं ...
मधुरमधुरकरोषमर्द्वानविकारात्'
इति गारुडे॥
(सर्वाङ्ग गुणादयः।
"रसनस्त्र चलचलनकृद्योदर्भ्यो
कान्य रौक्ष्यादानतः बचा ...
प्रतनयच्चामभिस्वरक्ष्य...
काश्च सधुमाश्च ...
बाराः चलत्वादन...
शिरः स्तम्भयाशिरादा...
शिराप्रतानाः शीघ्रात्
विकाराः शीघ्रोत्पत्तिरामिताः
व्याधिनोऽल्पस्तम्भश्च
प्रततशीनकोटिपक्षाः वायवः
धातुस्फुटिताङ्गावयवाः ...
त एवं गुणयोगात् वातजाः
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये।
वृद्धिलक्षणं यथा।
"तत्र वातवृद्धौ ...वाक्पारुष्यं ...
गात्रस्फुरणमुष्णकामिता ...
गाढ़वर्चस्त्वञ्च।"
"तत्र वातक्षये ...
मन्दचेष्टता च।" इति सुश्रुते
दशेऽध्याये॥ *॥ स्थानविशेष...
चिकित्सा यथा,—
"विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते वारं
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथा दोषहरो...
आमाशयगते वाते छर्दनाय ...
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं...
"पक्वाशयगते वाते हितं...
बस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च ...
...लवणम्।
"कुष्ठीलवणवार्त्ताकुर्वे ...
गोमयैः ... लवणं तत्परं वातरक्त...
कार्यौ बस्तिगते चापि ...
...शिरोपस्थ...
...वायुसन्ध्यस्थि संप्राप्ते ...
...शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम्
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं ...
एवंहस्तपादं शुक्रस्थं बलशुक्रकरं हितम्।

नश्यति चलतः । अन्नतः विदाह्यन्नम् । विदाहि मिष्टाद्यकुलत्थसर्षपशाकादि । संविदाह्यन्नस्य । मं विदाहेऽध्यशनं यस्य भुक्तं विदग्धे तदुपरि भुक्तान्नस्येत्यर्थः । अध्यशनशब्दाच्छितलक्षणं विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । ● । संप्राप्तिमाह ।

"तत्र रक्तं विदहत्याशु तच्च
दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चीयते तु ।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥"

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः तत्र समस्तं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्म्मकः । तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् । स्रस्तं अधोगतम् । पादयोश्चीयते सञ्चितं भवति । तद्रुधिरं दूषितेन स्वहेतुवायुना संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । मधु चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

"शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः ।
क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायु-
रत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥"

अथ प्रथमं रक्तस्य दुष्टत्वात् रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह । तत्प्राबल्यादिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते । ● । पूर्वरूपमाह ।

"स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिड़कोद्गमः ।
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ।
कण्डूः सन्धिषु रुक् दाहो भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्व्वलक्षणम् ॥"

अथाधिकवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।

"वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः ।
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥"

तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह सुश्रुतः ।

"स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषौ
स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ॥" इति ।

अत्र सुप्तिः स्वप्नता । ● । अधिकरक्तं वातरक्तमाह ।

"रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥"

अधिकपित्तं तदाह ।

"पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः तृषा ।
स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथपाको भृशोष्मता ।"

विदाहश्च पादादेव बोद्धव्यः । यत आह सुश्रुतः ।

पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भृशोष्णौ
सत्यर्थौ रक्तशोथौ मृदू च ।

पादाविति शेषः । अधिककफं तदाह ।

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।

कण्ड्वादयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः ।

कण्डूमन्तौ निश्चलौ सशोथौ
पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ॥ ● ॥

अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह ।

"अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छा च मदरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकाः ।
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्म्मग्रहार्ब्बुदाः ॥"

मांसकोथो मांसगलनम् । ● । अथासाध्यादिकमाह ।

"एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
असम्पूर्णोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥"

अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।

"वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथाबलम् ।
उग्राङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।
शृङ्गतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरुग्दाहान्वितम् ।
प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशाद्देशान्तरं व्रजेत् ।
अङ्गग्लानौ न तत् कार्य्यं रूक्षे वातोत्तरे च यत् ।
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुशिरामयान् ।
रोगानन्यांश्च वातोत्थान् कुर्य्याद्वायुरदारितः ।
विविधान् वातरोगान् वा खञ्जं वाप्यपीड़ितम् ।
रक्तं कुर्य्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाणेन निर्हरेत् ।
विरेचयेत् पित्ताढ्यं स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
वातात्मा स्नेहनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
विरेकास्थापना यैश्च पानैर्गम्भीरमाचरेत् ।
दिवास्वप्नञ्च कोपञ्च व्यायामं मैथुनं तथा ।
कट्वुष्णं गुर्व्वभिष्यन्दि लवणाम्लौ च वर्ज्जयेत् ।
पुराणा यवगोधूमशालयः षष्टिकास्तथा ।
भोजनार्थे रसार्थे तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ।
आढ़कीश्चणका मुद्गा मसूराः सकुलत्थकाः ।
यूषार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ।
सुनिषण्णकवेत्राग्रं काकमाची शतावरी ।
वास्तूकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्च्चलं तथा ।
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकमल्पं च दापयेत् ।
हितो गोधूमचूर्णैश्च छागक्षीरघृतप्लुतैः ।
कैपलहरिता भद्राः पिष्टाः पयसि निर्म्मलाः ।
क्षीरपिष्टास्तथोभिर्वा बहुमानफलैरपि ।
दुग्धपिष्टैः प्रलेपैः स्याद्धितः पवनशोणिते ।
गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं पचेत् घृतम् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥"

गुडूचीघृतम् । ● ।

"शुण्ठी पचेद्गुडूच्यास्तु जलद्रोणचतुष्टये ।

पादशेषः क्वाथस्तु
निम्बैर्वाद्दर्श ना
शतमात्रेस्तनी हवे
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं
एलागुरु च दार्व्वी
हरेणुः आत्रको योगं
मज्जो तामा शताह्वा च

[illegible]

धनानि कल्कानुवि
पाकेऽभ्यङ्गेऽनुवासे च
वातरक्तं
धन्यं पुंस्त्वं तोके मर्दं

इति गुडूचीतैलम् ।

(यथा च ।
"कुना
पृष्ठान् गुरुमेकायाम
अविमारनगुरुस्य
वैगुण्य चक्रमेण्याञ्चाङ्ग
"अभिघातादकुडा च

उष्मा
वायुर्विशद्रो रुक्ष
कुष्ठलद्दूषयेन्नं तमेव
एवं
तस्य स्थानं करौ पादाङ्गु
लयादौ हस्तपादे तु मूलं

मर्म्मस्वभिहतं दुष्टं
स्थितं पित्तादिसंयुत
करोति दुःखं तेनैव तस्मात्
"उत्तानमथ गम्भीरं
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं

अन्विता श्यावरक्ता
गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः

कविदाहान्वितोऽभीक्ष्णं
छिन्दन्निव
करोति खञ्जं पङ्गुं वा
सर्व्वलिङ्गेश्च विज्ञेयं वात
"रक्तमार्गं निहत्याशु
निवेशान्योन्यमावार्य्य वेदनां
तत्र सुश्रुतक्रमश्चरणौ
पुच्छन्नैर्वा शिराभिर्वा यथा

अङ्गेष्वभीष्टं हरेत् अतिकृच्छ्र
देशाद्देशं व्रजन् सार्व्वं शिरा
"अविदग्धे च वयमन्नपानादा

पनाहेश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥
तक्षीरपानैः सेकैः बस्तिभिः ।
पनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
नात्यर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
श्च प्रशस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
त्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
शोथरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥
त्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत् ।
ग्निबलदोषबलं बुद्ध्वाचरेत् क्रियाम् ॥”
न्यकदाक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जुरसान् समान् ।
र्याश्च रसं तथा क्षीरचतुर्गुणम् ॥
योगिकं सर्पिः पारूषकमिति स्मृतम् ।
चवे क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥”
इति पारूषकं घृतम् ॥*॥
र्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
ध्यं घृतकल्कस्त्वेवं मधुकात् शते ॥
त्रिदोषे स्यात् वातासृग्वातकासनुत् ।
रोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
यकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमन्वया ।
तपाकं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥
श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
इदं स्वर्य्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥”
दाम्बुसंसिक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे ।
लिनस्पर्शे शीतमारुतवीजिते ॥
करादीशः प्रिया नार्य्यः प्रियंवदाः ।
शीतसुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥”
रक्तमाक्रान्तं स्याद्देहान्तु विवर्ज्जयेत् ।
ातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ॥
स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
क्रिया विधातव्याः यथः शोधनरोपणौ ॥
म्नवाताच्च क्रियां स्यात् स्वाश्चिकित्-
सितात् ॥”
चरके चिकित्सास्थाने २९ अध्यायः ॥
पारदं लौहं वनं तालं मनःशिला ।
तु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णयेत् ॥
त्रिफला चोयं वागुजी च पुनर्नवा ।
देवकाष्ठञ्च दार्व्वी श्वेतापराजिता ॥
ो एषां तुल्यं सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
भृङ्गराजस्य रसेनैव एथक् त्रिधा ॥
भक्षयेत् प्रातर्मासमात्रं दिने दिने ।
पात्रं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं समम् ॥
ा एतद्देयात् सर्व्ववातविकारनुत् ।
कं महाघोरं गम्भीरं सर्व्वलक्षयेत् ॥
दयसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यलम् ॥”
इति वातरक्तान्तको रसः ॥*॥
शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
ुल्यं क्षीदतास्रं वालुकायन्त्रे पचेत् ॥
ाहेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
कुष्ठानि सर्व्वाणि वातरक्तमथापि वा ।
दविधं नित्यं रसमाहेश्वरो महान् ॥”
इति महामाहेश्वरो रसः ॥
ौषधरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।
“इयोरसस्रुतिः स्वचोज्जलौकाङ्गलावुभिः ।
घृतधौतघृताभ्यङ्गो मेषोदुग्धावसेचनम् ॥
यवषष्टिकनीवारकलमारुणशालयः ।
गोधूमाश्चणका मुद्गास्तुवर्य्योऽपि मुकुष्टकाः ॥
अजानां महिषीणाञ्च गवामपि पयांसि च ।
लावतित्तिरिशिखिदिड्ताम्रचूडादिविष्किराः ॥
मधुराः शुकदात्यूहकपोतकटकादयः ।
उपोदिकाकाकमाची वेत्राग्रं सुनिषस्सकम् ॥
वास्तुकं कारवेल्लञ्च तण्डुलीयः प्रसारणी ।
कस्तूरी वृद्धकूष्माण्डं सर्पिः ग्राम्याकपल्लवम् ॥
पटोलं नवनीतञ्च रुद्रीकाश्वेतशर्करा ।
नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
शिंशपागुरुदेवाह्वसरलं खेदमर्द्दनम् ।
तिक्तञ्च पथ्यमुद्दिष्टं वातरक्तगदे नृणाम् ॥
दिवास्वप्नाग्निसन्तापव्यायामातपमैथुनम् ।
माषाः कुलत्था निष्पावाः कलायाः क्षारसेवनम् ॥
अम्बुजानूपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च ।
इक्षवो मूलकं मद्यं पिण्याकोऽम्लानि काञ्जिकम् ॥
कटुञ्च गुर्व्वभिष्यन्दि लवणानि च शक्तवः ।
इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे नृणाम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे वातरक्ताधिकारः ॥)

वातरक्तघ्नः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति । हन+टक् ।) कुकुरद्रुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुक्कुरसुड़ा इति भाषा ॥

वातरक्तारिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।) पित्तघ्नी लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुलञ्च इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निरन्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायू रथो यस्य ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २९ । २० ।
“यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”)

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति शब्दायते इति । रै शब्दे+ल्युः ।) उन्मत्तः । निष्प्रयोजनपुरुषः । काण्डम् । करपत्रम् । कूटः । शरसंक्रमः । इति मेदिनी । णे, ११६ ॥ सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूषः, पुं, (वातेन रूष्यते भूष्यते इति । रूष + घञ् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः । इति मेदिनी । षे, ५० ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुव्याधिः । तत्पर्य्यायः । वातव्याधिः २ चलातङ्कः ३ अनिलामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“वातरोगं निहन्त्याशु वह्निं सन्दीपयत्यपि ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातव्याधौ स्वल्परसोनपिण्डे ।)

वातरोगी [न्] त्रि, (वातरोगोऽस्यास्तीति । वातरोग+इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुतसंहितायाम् । ८७ । ११ ।
“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणां चन्द्रागुरु-
प्रासि: ॥”)

वातर्द्धिः, पुं, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम् । तत्पर्य्यायः । काष्ठलौही २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला+कः ।) चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।
“वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥”)

वातलमण्डली, स्त्री, वात्या । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातवान् [त्] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे मतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वातवैरी [न्], पुं, (वातस्य वैरी ।) वातादः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुशत्रौ, त्रि ॥

वातव्याधिः, पुं, (वातजनितो व्याधिः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानविपीडितम् ।
रुजार्त्तिमन्तञ्च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥”
इति माधवकरकृते रुग्विनिश्चये वातरोगाधिकारे शेषांशे ॥)

वातशीर्षं, क्ली, (वातस्य शीर्षमिव ।) वस्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, क्ली, (वातजं शोणितं दुष्टरक्तं यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्व्वरूपं लक्षणञ्च यथा,—
“विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥
आढ्यरोगं खुड्डं वातबलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्व्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा स्वादः श्लथाङ्गता ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं तद्देहं विधावति ।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्व्वं जायते ततः ॥
कालान्तरेण गम्भीरं सर्व्वान् धातूनभिद्रवत् ।
कण्ड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा श्यावलोहिता ॥
सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्व्वरुक् ।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्व्वंश्च वेगवान् ।

करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्व्वतश्चरन् ।
वातेऽधिकेऽधिकन्तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावताहृद्धिहानयः ।
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ।
रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ।
पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छामदः स-
तृट् ।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोथपाको भृशोष्मता ।
कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वसर्व्वलिङ्गञ्च सङ्करे ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्व्वुदकारि च ।
रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्योऽन्यमावार्य्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने षोड़शोऽध्याये ।
“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥
चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पर्य्यायैः स्मृतमौषधम् ॥”
इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
ऽध्याये । अन्यद्वातरक्तशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वातसहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सहते । सह+अच् ।) अल्पवातयुक्तः । यथा,—
“वातासहो वातसहो वातुलो वातुलोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ।
(वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ । १४२ । ५ ।
“ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्म्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ॥”)

वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।) अग्निः । इति केचित् ॥

वातस्कन्धः, पुं, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य भागविशेषः । यत्र वायुर्व्वहति । इति केचित् ॥

वातहा, [न्] त्रि, (वातं हन्तीति । हन्+क्विप् ।) वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ॥

वाताटः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट्+अच् ।) सूर्य्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वातमृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाताण्डः, पुं, (वातदूषितौ अण्डौ यस्मात् ।) मुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“हस्तौ पुरुषेरानुः शृङ्गवा यस्य मर्द्दनः ।
तस्य मुष्कचपलो रोगी वाताण्डकः ॥”
इति माधवकरः ॥

वातादः, पुं, (वाताय वातनिरसनाय अदते इति । अद्+अच् ।) फलवृक्षविशेषः । बादाम इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । वातवैरी २ नेत्रोपमफलः ३ वाताम्बः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । दुर्जरत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणां श्रेष्ठत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च ह्रादस्य धमन्यां पत्न्यां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति श्रीभागवतमतम् । कल्पान्तरे तु विप्रचित्तेः सिंहिकायां जातः । यथा,—
“सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेश्चतुर्दश ।
वंशः शल्यस्तथा चन्द्रः शाल्वस्तद्वैव च ॥
इल्वलो नमुचिश्चैव वातापी ह्यसुरो जिकः ।
हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥
राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूर्य्यप्रमर्द्दनः ।
इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
अन्यच्च ।
“विप्रचित्तिः सैंहिकेयान् सिंहिकायामजीजनत् ।
हिरण्यकशिपोर्य्ये वै भागिनेयास्त्रयोदश ॥
वत्सः शल्यश्च राजेन्द्रो नमो वातापिरेव च ।
इल्वलो नमुचिश्चैव श्वसमश्चाञ्जनस्तथा ॥
नरकः कालनाभश्च सरमाणस्तथैव च ।
कल्पवीर्य्यश्च विख्यातो दनुवंशविवर्द्धनः ॥”
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥
(मुनिवरोऽगस्त्यस्तु एनं नष्टदेहाकारं भक्षितवान् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ९६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ॥)

वातापिद्विट्, [ष्] पुं, (वातापिं द्वेष्टीति । द्विष्+क्विप् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

वातापिसूदनः पुं, (वातापिं सूदते इति । सूद्+ल्युः ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातापिहा [न्] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन्+क्विप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातामोदा, स्त्री (वातेन प्रसृत आमोदो यस्याः ।) कस्तूरी । इति शब्दमाला ॥

वातायनं, क्ली, (वातस्य अयनं गमनागमनमार्गः ।) गवाक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५१० ।
“क्रीड़ागारस्य बहिः सखीषु परस्पराशितयो
मयि प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥”)
तेन परबाधानिषेधो यथा,—
“परबाधां न कुर्व्वीत जलवातायनादिभिः ।
कारयित्वा तु कर्म्माणि कारु पश्चात् न वञ्चयेत् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

वातायनः, पुं, (वातस्येव अयनं गतिर्यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वातायुः, पुं. (वातमयते इति । अय+बाहुलकात् उण् ।) हरिणः । इत्यमरः ॥

वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य अरिः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“शुक्लएरण्ड
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो
वातारिस्तरुणश्चापि रुवक
रक्तोऽपरो रुवुकः
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तरु
इति
शूलमञ्जरी । इति शब्दचन्द्रि
शेफालिका । यवानी । भल्ला
विडङ्गः । सूरणः । भल्लातकः ।
राजनिर्घण्टः ॥

वाताली, स्त्री, (वातस्य आली
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाताश्वः, पुं, (वात इव शीघ्रगतिर
श्वः । तत्पर्य्यायः । वनोत्थ
वाजानेयः ३ । इति त्रिकाण्डशे
कथासरित्सागरे । ६६ । १६३ ।
“तदिमं मां विजानीहि वन्दे
आनीतमिह

वातासहः, त्रि, (वातं
इति । आ+सह+अच् ।)
शब्दरत्नावली ॥

वातिः, पुं, (वाति गच्छतीति । वा+
उणा० ५ । ६ । इति वातिः ।)
“वातिर्वायुर्मरुद्वातः श्वसन
इत्यमरटीकायां
सूर्य्यः । चन्द्रः । यथा ।
इति रभसः ॥

वातिकः, पुं, (वाताद्भवः ।
वायुजव्याधिः । यथा,—
“वातिको वातजो व्याधिः पैत्तिकः
श्लैष्मिकः श्लेष्मसंभूतः
इ
(स्त्री, वातस्य शमनं कोपनं वा
प्रयोजनमस्य । शमनकोपनयोर्वत्सं
३८ । इत्यस्य वार्त्ति० ठन् ।
वाचाले, त्रि । यथा, महाभारते
“अपरे लवकस्तत्र वातिकाश्च
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न सभो हो

वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छ
डः ।) सट्टाकी । वातुवार्त्ति
मेदिनी । गे, ३८ ।

वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयति
गमि+अच् ।) वार्त्ताकुः । इति
यती ॥

वातिङ्गनः, पुं, वार्त्ताकुः । इति

वातीयं, क्ली, (वाताय वातनिरसना
+छः ।) काञ्जिकम् । इति

वातुलः, पुं, वात्या । इत्यमरटीका

वातुलः, त्रि, वातविकाराद्यः । इ
मरटीकायां भरतः ॥

वातुलिः, स्त्री, तद्गूलिका । इति
वादुड़ इति भाषा ।

पुं, (वत्सानां समूहः । "वत्सोक्ष ।" इत्यण् ।) वत्ससमूहः । वात्सकं ।

: वत्सस्य अपत्यमिति । वत्स + "शिवादि-भ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इति अण् । वात्सः ।

स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + "पाशा-दिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) वात्स्या । यथा,—

"वात्सी च वात्साली स्यात् वात्स्या वात्स-मत्सली ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

या, भागवते । ३ । १० । ५ ।

"यो वायुः सुदुर्धर्षः पैत्रकारामीरयन् शुद्रः ।

पुनरपि च वात्सीं (...) "

, स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + "गोत्रोक्षो-ष्ट्र ।" ४ । २ । ३९ । इति वुञ् ।) वत्स-समूहः । इत्यमरः ॥ (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

"तृषातिविपासुतं पिबेत्तो वात्सकं फलम् ॥")

:, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) विशेषः । यथा,—

"वात्सल्यमानो तु रसौ शृङ्गारः कौशिकः स्मृतः ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेहाधिकारी यथा,—

"सम्ति साध्वय एव स्यात् प्रीते दास्यः प्रकी-र्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृता ॥

मधुरे राधिका प्रेया शान्ते स्यान्मधुमङ्गलः ।

श्रीपूर्वोऽद्भुते प्रेयो वीरे चारुणोदयः ॥

हास्ये वत्सगाद्दिर्नाटलादास्तु रौद्रके ।

विहीनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ॥

मयिस्मादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्तिताः ।

क्रमा नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वत्सलस्य भावः । वत्सल + ष्यञ् ।) वत्सलस्य भावे, स्त्री । (स्नेहः । यथा, भागवते । ४ । ६ । ३४ ।

"परन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्यालोकमङ्गलम् ॥")

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + "गर्गा-दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । यथा । वात्स्यगार्ग्यगौतमश्चैवो-वैनस्वर्कभार्गवजामदग्न्यानुवत्सपराः । इत्यु-द्वाहतत्त्वम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो युनि फक् ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मल्लनागः २ पक्षिलः ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्त्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

"वात्स्यायनमयमबुधं

भाल्लान्दृगेन दत्तकाचार्य्यान् ।

गणयति सम्यगनक्ति

मद्यमुच्यं राजपुत्रस्य ॥")

वादः, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थबोधेच्छो-र्वाक्यम् । यथा,—

"विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-दिषोः ।"

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्ष-परिग्रहो वादः । इति गौतमसूत्रम् ॥ * ॥

अपि च ।

"सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्ज्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥"

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ॥

"प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितण्डा-ख्यास्त्रिसः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो-ऽहम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कैस्तत्त्वं स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत् पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्य्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयफलः । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥ ("तत्र वादः । वादो नाम यः परस्परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्य्ययो वितण्डा ।" इति चरके विमान-स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

वादकः, त्रि, (वादयतीति वद् + णिच् + ण्वुल् ।) वाद्यकरः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १३ ।

"क्वचित् नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।

प्रशशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ ॥")

वक्ता । वदधातोः कर्त्तरि णक(ण्वुल्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादनं, क्ली, (वद् + णिच् + ल्युट् ।) वाद्यम् । (यथा, संगीतदर्पणे । ३३ ।

"वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥")

वा(बा)दरं, त्रि, (बदरात् बदराकारकार्पास-फलाज्जातम् । बदर + अण् ।) कार्पासनिर्म्मित-वस्त्रादि । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ बादराः कार्पास्याः जातं इत्यर्थे अणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वा(बा)दरः, पुं, (बदर + स्वार्थे अण् ।) कार्पास-वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (बदरीवृक्षः । कुलगाछ इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(बा)दरा, स्त्री, (बदरवत् फलमस्त्यस्याः । बदर + अण् । ततः टाप् ।) कार्पासवृक्षः । तत्पर्य्यायः । कार्पासी २ तूलपुष्पा ३ बदरी ४ समुद्रान्ता ५ गुडिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च कार्पासीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वादरायणः, पुं, (बदरायणे बदरिकाश्रमे निवस-तीति । बदरायण + अण् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे इञ् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे इञ् । शुकदेवः ॥)

वादरिकः, त्रि, बदरचयनकर्त्ता । बदरं चिनोती-त्यर्थे ठिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादलं, क्ली, मधुयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [न्], पुं, (वादं वदतीति । वद् + णिनिः ।) जिनभेदः । तत्पर्य्यायः । अर्हन् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, क्ली, स्वनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वादान्यः, त्रि, (वदान्य एव । स्वार्थे अण् ।) वदान्यः । बहुप्रदः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वादालः, पुं, मत्स्यभेदः । बोयालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, त्रि, (वादयति व्यक्तमुच्चारयतीति । वद् + णिच् + "वसिवपियजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादित्रं, क्ली, (वाद्यते । वद् + णिच् + "भूवादि-गृभ्यो णित्रन् ।" उणा० ४ । १७० । इति णित्रन् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-वते । ३ । २४ । ७ ।

"अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ॥"

वादित्रोऽस्त्यस्येति । चे + कः । अर्थे-रचके, त्रि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४८ ।

"हत्वा त्वां परवर्चितं नाथ मया दूतेन न प्रीयते

नैवाहं प्रणवः कृशोदरि चितः शक्यो विधातुं त्वया ।

किं वादित्रविवक्षयात्र दयिते को वादित्रस्त्रायते

इत्थं निर्जितशैलराजसुत इत्यथास्त्र-

")

वादिरं, क्ली, वदरीसदृशफलवृक्षफलम्। इति शब्दरत्नावली ॥

वादिराट्, [ज्] पुं, (वादिषु वक्तृषु राजते इति। राज+क्विप्।) मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वादिशः, त्रि, साधुवादी। इति शब्दमाला ॥

वादी, [न्] त्रि, (वदतीति। वद्+णिनिः।) वक्ता। (यथा, मनुः। ७। ६९।

"न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम्।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्॥")

अर्थी। विवादकर्त्ता। फरियादी इति पारस्यभाषा। यथा, सभापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः।

"अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनः।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्॥"

वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च। *। स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः।

"अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ॥"

तयोर्व्वादिप्रतिवादिनोः। कात्यायनः।

"मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्षणे।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे।
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम्॥"

अन्यार्थोत्तरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह नारदः।

"यो न भ्राता पिता वापि न पुत्त्रो न नियोजितः।
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन्॥"

नारदः।

"पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥"

प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्रार्थयति स लभते। अर्थी तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव त्यजेदिति तेन कालो न प्रार्थनीयः। तदाह।

"प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते॥"

क्वचित् प्रत्यर्थी कालं न लभते। याज्ञवल्क्यः।

"साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः॥"

अथ भाषापादः। तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती।

"प्रतिज्ञादोषनिर्म्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥"

नारदेनापि।

"वादस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"

तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाद्यं, क्ली, (वद्+णिच्+यत्।) वादयन्ति जना यत्। बाजना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वादित्रम् १ आतोद्यम् २। तच्चतुर्व्विधं यथा,

"ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्।
वंश्यादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्॥"

इत्यमरः ॥

"इदं ततादि चतुर्व्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-द्वयवाच्यम्।
'इदं चतुर्व्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्।'
वाद्यमित्रिममसं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति कलिङ्गादयः। फलतो न विशेषः।" इति तट्टीकायां भरतः। *।

अथ वाद्यानि।

"तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः।
गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्व्विधमुच्यते॥
ततं सुषिरमानद्धं घनमित्थं चतुर्व्विधम्।
ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा॥
चर्म्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्॥" *।

तत्र ततं यथा,—

"अलावणी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया॥
हस्तिका कुब्जिका कूर्म्मी सारङ्गी परिवादिनी।
त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी॥
औडम्बरी पिनाकी च निःशङ्कः शुष्कलस्तथा।
गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः।
कपिलासो मधुस्यन्दी घोषेत्यादि ततं भवेत्॥"

अलावणी यथा,—

"कनिष्ठिका परिणाहच्छिद्रेण संयुतः।
दशमुष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथवा॥
अधःकरभवानूर्द्ध्वे क्रमावक्राभिशोभितः।
नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम्॥
निवेश्य शुक्तिकां भद्रामलाबुसक्तं निवेशयेत्।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं कटुपक्वं मनोहरम्॥
शुक्तिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे तु निर्गताम्।
अलाबुमध्यगां डोरीं कृत्वा स्वप्यान्तु काष्ठिकाम्॥
तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः।
यथा स्यान्निश्चलाभावुर्ब्बन्धश्च करभोपरि॥
पञ्चाङ्गुलिषु संन्यस्यालाबु' स्वपाश्वं नमयेत्।
केशान्तनिर्म्मिता पट्टमयी स्वचलतायवा॥
सराः स्वच्छा दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः।
एतल्लक्षणसंयोग्यान्यालावणी प्रकीर्त्तिता॥
विद्वन्। न कल्पितं तुम्बं निःक्षिप्य वक्षसि।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना॥
तारे मन्द्रे च घोषे च निक्वाणे विन्दुरिष्यते।
तुम्बीमूलं समुन्नम्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्॥
ततस्ताभिस्तु सर्व्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते।
त्रिस्वरी दक्षिणः पाणिर्व्वामस्तत्र चतुःस्वरः।
अलावण्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः॥
रागाश्रित्यैर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः।

कांस्यपात्रादिभिर्बाद्य ...
रुपमानघी ज्ञेया ...
प्रथमा नादा देवी ...
हलनाली। कर्त्ता
मौलम्। *। सुषिरं यथ,—
"वंशोऽथ पारीमुरली ...
तोड्डहीमुरलीशङ्खाश्च
मघ्नं ...
सुषिरभेदान् कथ ...
वर्णनः सन्मध्येकस्वरैर्दोपदौं ...
वेणवः ...
भौतच्छोऽथ शीशौं ...
रामसमन्वितो ग ...
कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन
छिन्नविवरसन्धीन वक्र ...
वंशेनैव ...
तथोऽन्योऽपि तदाकारा
तत्र ब्रह्मा गिरीशस्तथा ...
फुत्काररन्ध्रं कुर्व्वीत ...
पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य
कुर्य्यात्तथान्यरन्ध्राणि सप्त ...
वदरीबीजतुल्यानि ...
प्रान्तयोर्म्मध्यगं कार्य्यं ...
सिक्थकेन कला देया तेन ...
पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः ...
पडङ्गुलानि ...
फुत्काररन्ध्रस्य यावत् ...
तदेव नाम वंशस्य कीर्त्तितं ...
एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च ...
अतितारतरत्वेन कीर्त्तितः ...
त्रयोदशाङ्गुलो शीलापरः।
निन्दितो ...
महानन्दस्तथा नन्दो
चत्वार उत्तमा वंशा ...
दशाङ्गुलो महानन्दो ...
द्वादशाङ्गुलमानस्तु ...
चतुर्द्दशाङ्गुलमितो ...
ब्रह्मा रुद्रो रविर्व्विष्णुः क्रमात् ...
त्रैविध्यं प्रोक्ता ...
माधुर्य्यमिति ...
फौत्कारबहुलः कम्पी निस्वरः ...
अमधुरश्च विज्ञेयः ...
तथा प्रयोगबाहुल्यमवता ...
दभिर्दोषैर्युतोऽप्यत्र निन्दितो ...
स्थानकादिक्रियाभिज्ञो ...
प्रौढहस्तः कलाभिज्ञो ...
प्रसृतिर्ब्बहुसुक्तिश्च युक्तिश्च ...
सुस्थानलं सुस्वरतं ...
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्ग ...
क्रियाभाषाविभाषाश्च ...
स्वस्थाने चापि द्विःस्थाने ...
गातुर्वा स्थानदार्ढ्यं तद्दोष ...

"दुन्दुभ्यो दरिह्या भर्झरीडिण्डिमौ तथा वर्त्तिता: ।"

इति संगी: ।

तरौ विशेष: । गीतरसी सनसी दुन्दु भिरौ सहसा वादिता चाभि वाक्याणी वर्द्धते । इत्येषां विस्तरभयात् । ॥ ॥ आनद्धं यथा,—

सर्वेष: सेषामु रसुनं भरतादिभि: ।"

।

वक्ष्यमाणो विषमो दर्शयामि

स्वकाङ्गा भाषावादित्रभ्य: ।

कमठीतो स्यात् हुड्डुका हुडुका

तथापि बन्धो ढक्का सीलिमाला ।

रुञ्जविमर्द्द: कुण्डलीकुण्डला

सर्वत्रवाद्ये दुन्दुभी च रञ्जस ।

पणि ढ़ढ़नी स्यात् डमरु वाद्यमाह

हिनमन्दनं वाद्यमिदं जनानाम् ।

रणवत्र तुम्बाकवी तम्पाकि

मनसुपित्राद्यमिदं मतश । ॥ ॥

आदित: श्रीरो वीन: स्यादस्यादय: ।

मन्द्रो वाद्यो गभीरध्वनिदचके: ।

त्यप्रमाणम् दैर्घ्यमस्य विधीयते ।

आकृतं वाममथवा वादशाङ्गुलम् ।

च भवेद्दीनमिर्भावाहाङ्गुलेन वा ।

मिद्दवदनो मध्ये चैव एवर्भवेत् ।

तौधो भवेत् वक्तावर्म करणं मतम् ।

कालिकिनकैव मृदङ्ग: परिकीर्त्तित: ।

ते ब्रह्मणि वाद्यं मादनार्थेच मर्द्दले ।

निर्भरिके भक्तं वेणुवेन च मक्तनम् ।

विर्णाटकं देयं जीवनीमत्समिश्रितम् ।

नेकत्र पिष्टलिप: स्वरलिखयति ।

पि पूरिका क्वात्वा लेपं दद्याच दक्षिणे ।

मर्द्दलक: प्रोक्त: सर्व्ववाद्योत्तमो मत: ।

संयोगमासाद्य सर्व्वं वाद्यञ्च शोभते ।

रङ्गे नीलकाष्ठे द्वलमष्टाङ्गुलं विदु: ।

बोलमिति ज्ञेया: पाठ्यका मृदङ्गजा: ।

दं टें धिक्टक्तही ताकं दं दं थोगं धिधि ।

ईं भिं नं गटं दं था कूटपाठा मता अमी ।

दें थों टें तक धीं दीं दं दं धिग् ब्रां ततं

तधि ।

ने धं धिदीं तधि पाठ्यकै क्षयं क्रम: । ॥ ॥

या च यतिमाने पाठ्यक: । द्गतथेला ततथेला थो थो धिक ताधिका थोला थोला तता धिका थोता द्गमत ताधि धि धिधिता कद्दमा थोधिक थोला धीता द्गगतता ततता द्गमतता धि । इति यतिमानपाठ्यक: । ॥ ॥

यतिरोड़ाथवर्च्छेदो मजरो रूपकं ध्रुवम् ।

गन्ध: वारिगोबौ च नादश कथितं तथा ।

प्रहरणं ढ्न्दनञ्च प्रबन्धा द्वादश स्मृता: ।"

यथा दं थाव इत्येकताख्या यति: । ॥ ॥ ओड़वाद्यं यथा । दां तथो तधिक तधिक दं तां दं तां थोधि थोधि तत तत थवि थवि दिज्ञां दिज्ञां द्रुदुगकि द्रुदुगकि गदटक गदटक गदटक गदटक गनिगनि गनिगनि दां दां दं दं दीं दीं दं गा गया । इत्योडवाद्यम् । ॥ ॥ अवच्छेदवाद्यं यथा । दं थान: दं थान: धिकि धिकि दिगं दं थान: । इत्यवच्छेदवाद्यम् । ॥ ॥ गजरवाद्यं यथा । थोकटि च तेन टिं टिं गथो गथोङ्ग टेङ्ग थोगतकि धिकतकि धिक टेङ्गन धि धि कटतक थोक तधि कटतक कतथो गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजर: । ॥ ॥ रूपकवाद्यं यथा । तक धिक तक धिक थतितकि थतितकि धिक दं थान: । इति रूपकवाद्यम् । ध्रुवकवाद्यं यथा । तक तकट धिक धिकट । इति निःसारुताले ध्रुवक: । ॥ ॥ गन्धो यथा । तधिङ्गि धिकतक तधिगन गं था था दें तथा टेगन । इत्येकताल्यां गन्ध: । ॥ ॥ वारिगोबौ यथा । थोङ्ग टेग तक धिक तकाधक तकथो चटद्गन चटद्गन थोगककथो: । इति प्रथमस्तक: । ॥ ॥ टेगतो: धिवोद्द: टेग टेग दक तगादक धिक तदिदक दं गदं गतो गतोक तक तक धिकत धिकत धोट्टिग धोटेग घटेगत खोग गग खोग खोदट गें टगें खोदटग इत्यस्य छन्दनम् । इति वारिगोबौ । ॥ ॥ नादो यथा,—

"दांकारत्रितयं पूर्व्वं दां धिगिति ततत्रयम् ।

दां दां धिकत्रयं यत्र इति नाद: प्रकीर्त्तित: ।"

इति नाद: ।

"द्रुतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्म्मितम् ।

सप्तखण्डमयं वाद्यं करिभं तदिहोच्यते ।"

द्रुतमानद्वात् प्रतिताले यथा । ततत ततत तकि तकि दिदं धिगतवो धिगतवो धिक धिक धिक धिक धिक तगि तगमि थो थो धि धि धि: दां दां धिक थो थो थो चत्योद्द तन्निथो तन्निथो थोद्द थोद्द डेटि डेटि थोद्द थोद्द तटि तटि तटुक गीं गीं धगि धगि तत तधे तधे तत तगि डोगडो थोग थोग थीं थोग गथो गथो ततता ।

"इति सप्तपदान्याहु: कथितं वाद्यपण्डिता: ।

प्रतितालेन तालेन पादवर्णसमागत: ।

गन्धर्व्वपतिना पूर्व्वसुव्यग्रीलास्यवर्त्तने ।

सुधर्म्मारम्भनार्थेच करीभं प्रकटीकृतम् ।"

प्रहरणं यथा । थोगद्धा तद्धिकाथा गकटग गीं दं थोग दिद्धिक धिक धिकटेग । इत्येकताल्यां प्रहरणम् ।

"वाद्यं विमुच्यते येन छन्दनं तन्निगद्यते ।"

यथा । तद्धियो दिग टेग तग: । इति छन्दनम् ।

"कलाघो विकलाघश्च टाकणी चार्द्धटाकणी ।

जोलाडा कलिका चैव गीसनी सुरजस्तथा ।"

अलावुजवाद्यं स्वीकवाद्यम् । मर्द्दल: त्रयोदशाङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणसुख: । सुरजस्त्वादशाङ्गुलवामसुख: सप्तदशाङ्गुलदक्षिणसुख: । मर्द्दलसुरजयोरयं भेद: । ॥ ॥ घनं यथा,—

"घनरक्तं त्रिविधञ्च विविधं घनवाद्यकम् ।

गीतादृसमयरणं विदृढं तालकं घनम् ।

करताल: कांस्यवनी जयघण्टोऽथ शुक्तिका ।

कण्ठिका पट्टवाद्यञ्च पट्टागीतञ्च घर्घरम् ।

झझ्झातालश्च मञ्जीरकर्त्तरीनूपुर इत्यपि ।

द्वादशैते सुनीन्द्रैश्च कथिता घनसंज्ञका: ।

त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्म्मितौ ।

मध्यमुखौ कमलाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ ।

पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुवल्गितौ ।

करतालावुभौ वाद्यौ पाठि मानटकेरिति ।

यद्वा त्रयोदशयवव्यासं वक्रयवोन्नितम् ।

यवयवकगम्भीरं मध्ये च यवमस्तकम् ।

विम्बनं वर्त्तुलं निम्नं यवत्रयमितं तत: ।

एकतो मध्यदेशे च छिद्रमिङ्गुमसाकृतिम् ।

आलम्बपट्टीनिर्ध्वगुद्धकांस्यविनिर्म्मितम् ।

मंदरक्ताङ्गुलिसुखिनसुदीर्घमधुरध्वनिम् ।

घना निभा त्रिमंरक्तं दृढ़ं शुक्तं मनोहरम् ।

काश्मीरादिसमुद्भूतं तालमाहुर्मनीषिण: ।

सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च वामकम् ।

कुर्व्वीत तद्द्वयं कार्य्यं तज्जन्यकृत्ययोगिन: ।

वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं मन्निनादितम् ।

तिर्य्यग्दक्षिणतालस्य परिघर्षेण ताडयेत् ।

तालादौ वादयेच्चैव मुतदीर्घलघुद्रुतै: ।"

इति करतालविशेष: । कर्त्तरीघनविशेष: । उक्तश्च घनविशेषोऽनन्तरेषाम्पुंलिङ्ग: । अन्येषां लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम् । ॥ ॥

"रुक्मिण्या: सत्यभामाया: कालिन्दीमित्रविन्दयो: ।

जाम्बवत्या नाग्नजित्या लक्ष्मणाभद्रयोरपि ।

कृष्णस्याष्टमहिषीणां पुरीदाहमहोत्सवे ।

ततं शुषिरमानद्धं घनञ्च युगपज्जना: ।

अवादयन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुति: ।

ततं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्व्वाणाञ्च शौषिरम् ।

आनद्धं राक्षसानान्तु किन्नराणां घनं विदु: ।

निजावतारे गोविन्द: सर्व्वमेवानयत् क्षितौ ।

यावन्ति वाद्यभाण्डानि रामरावणयोर्युधि ।

तावन्तो नाभवन् सेना: कुरुपाण्डवसङ्गरे ।"

किञ्च ।

"निलिम्पलुक्कम्पनतोमरेण

रणे सुरारेर्मथनात् सुरेण ।

अभूत्तताद्यैरपि सिंहनादै:

सा पञ्चशब्दीति कथाप्रवाद: ।

युद्धे सैन्यानां योऽहङ्काररव: स सिंहनाद: । ततादिभिरेभिश्चतुर्भिर्वाद्यैश्चमुना सिंहनादेन पञ्चशब्दीवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सह वाद्यं पञ्चविधं भवतीत्यर्थ: । इति सङ्गीतदामोदर: । विष्णुगृहे वाद्यकरणफलं यथा,—

"अन्योपहारैर्विविधैर्घृतक्षीराभिषेचनै: ।

गीतवादित्रनृत्याद्यैस्तोषयत्यच्युतं नृप ।

पुष्पराजिषु गोविन्दं गीतनृत्यरवोत्सवै: ।

भूपचामरकैर्भक्त्या तोषयाच्युतमव्ययम् ।

येषां न चित्तं तैर्भक्त्या मार्ज्जनाद्युपलेपनै: ।

दायिद्यां मत्स्यकायो मैथुने क्रूरकर्मकृत्।
वाप्यां वर्णविहीनस्य पीयमाने च स्ते प्रिये॥
स्नानस्य पावके भार्गे वाप्रीकूपतडागकम्।
अविदाहं सदा कुर्वीत् सभाद्युपवनुत्पदाम्॥
मैथुने पीयमानस्तु आत्मना दुःखिनो भवेत्।
कन्यापि तस्य गं पौत्वा पतिं मक्काति वामन:॥
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्याय:॥
तत्स्मरणफलं यथा,—
हर्षिण उवाच।
"नहासोदकवापीनां कथामामिह यत् फलम्।
विहितैक विद्वनिह वत्स्यमस्यपीयत:॥
यम उवाच।
धर्मस्यार्थस्य कामस्य मयूख्य द्विजोत्तम।
तडागं सुरभूतानां परमायतनं स्मृतम्॥
देवता: पितरो नागा गन्धर्वा यक्षराक्षसा:।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाशयम्।
स्नुखं नाकपे यदि यत्र स्नाते जलाशये।
ताव: पिबन्ति वापीषु मनुष्या: पशवस्तथा॥
ग्रहगो तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति।
अग्निष्टोमफलं तस्य वदन्ति मनीषिण:॥
शरदि हिमकाले तु वापीषु प्रतितिष्ठति।
वाजपेयातिरात्राभ्यां फलं विन्दन्ति मानवा:॥
वसन्ते चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं समुपाश्नुते।
तडागं जलवाप्यो कोपवन्तु दिवानिशम्।
तस्यात् सर्वात्मना यत्न तडागमिह कार-
येत्॥
[illegible] हि नाकवेश्मं पुरतश्च स संशय:।
[illegible] कृत: पुन: [illegible] तथा॥
[illegible] पुरे [illegible] वर्म [illegible]।
[illegible] कोके [illegible]॥
[illegible] दृष्ट सत्तु [illegible]।
[illegible] वापीषु च पीयते॥
[illegible]।
[illegible] च कोर्तेन।
[illegible] शानितामिह।
[illegible] संशय:।
[illegible]।
[illegible] च कार-
येत्।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible] वचम्॥"
इति वह्निपुराणे [illegible]।
वापीक:, पु, ([illegible]) [illegible]
[illegible]।
वाप्यं, क्ली, ([illegible])
[illegible]

वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलम्॥"
वप्+ण्यत्।) वपनीये च, त्रि॥
वामं, क्ली, (वा+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षीति।" उणा० १।१४८। इति मन्।) धनम्। इति मेदिनी। मे, २८॥ वास्तुकम्। इति जटाधर:॥
वाम:, त्रि, (वमति वम्यते वेति। वम उद्गिरणे+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण:।" ३।१।१४०। इति ण:। यद्वा, वातीति। वा गतिगन्धनयो:+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदीति। उणा० १।१४८। इति मन्।) वल्गु:। (यथा, रघौ। ७।५७।
"स दक्षिणं तूणमुखेन वामं
व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ।
आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धु:
मौर्वीव बाणान् सुषुवे रिपुघ्नान्॥")
प्रतीप:। (यथा, वैराग्यशतके। ५३।
"दु:शीलोपाख्यानं पाल्यन्ते प्रत्यहञ्च लाल्यन्ते।
वामा: स्त्रियो विमर्देरपथज्ञाना: सुखं विशु-
यम्॥"
यथाच, साहित्यदर्पणे। १०।
"वामा यूयमहो विडम्बरसिका: कीदृक् स्मरो
वर्त्तते॥")
सव्य:। इत्यमरमेदिनीकारौ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम्। १।२।
"भाले वह्निशिखाङ्कितं दधदधिश्रोत्रं वहन्
सम्भृत-
क्रीडन् कुण्डलिकुण्डलितं जलधिजच्छायाच्छ-
कण्ठच्छवि:।
वक्षो विभ्रदहीनकञ्चुकचितं बद्धाङ्गनार्द्धस्य वो
भाम: पुण्यजनश्रियोऽस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिण:॥")
अधम:। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति:॥ वामहस्तेन अन्नपानभोजननिषेधो यथा। हारीत:।
"न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विज: सव्येन पाणिना।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्॥"
इति आह्निकतत्त्वम्।
अन्यच्च।
"न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम्।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेत: समुत्सृजेत्॥"
इति कौर्म्मे ११ अध्याय:॥
"वाम: वामो [illegible] मांसमद्यादिभुक्तये।
[illegible] मया [illegible]॥"
इति कालिकापुराणे ७८ अध्याय:॥
(रम्योऽपि। यथा, ऋग्वेदे। ६।१९।२।
"अर्वाञ्चो [illegible]।
[illegible]।"
"[illegible]।" इति तद्भाष्ये सायण:॥ [illegible] प्रयोगो
द्रष्टव्य:॥)
वाम:, पुं, ([illegible]+मन्।) हर:। (यथा, मात्स्ये। ३।१।८।

"प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं
निर्य्यापितो यज्ञमहोत्सव: किल।
वयञ्च तत्राभिसराम वाम ते
यद्यर्थितामी विबुधा व्रजन्ति॥")
कामदेव:। पयोधर:। इति मेदिनी॥ (श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्न: पुत्रविशेष:। भागवते। १०।६१।१७।
"संग्रामजित् बृहत्सेन: [illegible]
जय: सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यक:॥")
वामदृक् [श्] स्त्री, (वामा [illegible] ययस्या:।) नारी। इति शब्दरत्नावली॥
वामदेव:, पुं, (वाम एव देव:।) हर:। इत्यमर:। १।१।३४॥ (यथा, [illegible] १३।१७।७०।
"वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण[illegible]
ऋषिप्रभेद:। यथा, पञ्चदश्याम्। ९।[illegible]
"व्यागामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरित:।
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य [illegible]
वामन:, पुं, (वामयति वमति वा वम+णिच्+ल्यु:।) दक्षिणदिग्गज:। भागवते। ५।२०।३९।
"[illegible]
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये।
ऋषभ: पुष्करचूडो वामनोऽपराजित
सकललोकस्थितिहेतव:॥") खर्व:। इत्यमर:। २।६।४६॥ (यथा, रघौ।
"श्रोमपश्चिमशकाशितेव वा
पङ्गुदेशमिव धर्मपत्तनम्।
राजि। [illegible]
वामनार्थिदिव दीपभाजनम्।"
यथाच तत्रैव। १।३।
"प्रांशुलभ्ये [illegible]
अङ्कोठवृक्ष:। हरि:। इति मेदिनी। (यथा, महाभारते। १३।१४९।[illegible]
"उपेन्द्रो वामन: प्रांशुरमोघ: [illegible]
शिव:। यथा, महाभारते। १३।१७।[illegible]
"वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण[illegible]
अन्नभेद:। यथा, अथर्ववेदे। ९।[illegible]
"एकेनाग्नि दोहेन भिदेन च [illegible]
समन्तं वाजिनं विश्वावामनं
दनो: पुत्रभेद:। यथा, हरिवंशे। ३।
"अयोमुख: शम्बरश्च [illegible]
भुजङ्गभेद:। यथा, महाभारते। १।
"कालियो मणिनागश्च [illegible]
नागश्चापि पिञ्जरक एलापत्रोऽथ
महर्षिश्चैव: पत्रिविशेष:। यथा,
५।१०१।१०।
"मङ्गिदश्चर्णिकुम्भो वैकर्ण्य [illegible]
[illegible]
हिरण्यगर्भस्य पुत्रभेद:। [illegible]
[illegible]।
"मार्कं: शम्भुदेवाद्यो [illegible]

...दैत्यनाशार्थं देवैः । यथा, महाभारते ।
१ । १७—१८ ।
"वृहोऽपि महाराज ! मैनाको नाम महा-
गिरिः ।
...न्द्रो बलवान् वामनाचलसागरः ॥
...वामनो राजन् ! कैलासः पर्वतोत्तमः ।
...वामनो राजन् ! मैनाको गिरि-
सत्तमः ॥"
...र्थः । यथा, महाभारते ८ । ८७ । १८ ।
...तु वामनं तस्य ...प्रमोचनम् ।"
...अवतारविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
७ ।
...ं वामनावतारे यज्ञं बलेः प्रयातश्च ।
...प्रतिकर्मत्वात् ...गतिं गृहीतम् ।")
...ः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भावो यथा ।

श्रीमहाशिव उवाच ।

...नन्तरः पुत्रो यस्तु विरोचन इतीरितः ।
पुत्रो महाबाहुर्बलिर्नाम प्रतापवान् ॥
धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
प्रियवादी भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥
जित्वा समस्तान् देवान् शक्रादीन् समरक-
क्षात् ।
...लोकान् वशे स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
...दितिपुत्रास्तस्य विबुधाः समुपस्थिताः ।
राज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताऽदितिः ॥
तपो आर्यया सार्द्धं तपश्चेरे हरिं प्रति ।
...त्या सह धर्मात्मा पयोव्रतसमन्वितः ॥
...यामास देवेशं पद्मनाभं जनार्द्दनम् ।
...वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
...साविरभूत्तस्य देवो सह सनातनः ।
दृष्ट्वा जगन्नाथं हर्षनिर्भरचेतसा ॥
...या सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥

कश्यप उवाच ।

...ो नमस्ते लक्ष्मीश ! सर्वेश जगदीश्वर ।
...ामन् सर्वदेवेश ! हरिसंसारकारक ॥
...ादिस्तुतिभिः सम्यक् स्तूयमानो महर्षिणा ।
...ह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्द्दनः ॥
तुष्टोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ ! त्वया भक्त्या समर्च्चितः ।
...ं वृणीष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
...ः प्राह हृषीकेशं भार्यया सह कश्यपः ।
...त्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशां हितम् ॥
...स्य बलिना देव त्रैलोक्यं निर्जितं बलात् ।
...न्द्रस्यावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
...न केनाप्युपायेन बलिं निर्ज्जित्य मायया ।
...लोक्यं मम पुत्राय देहि शक्राय शाश्वतम् ॥
...युक्तस्तेन विप्रेण तथेत्याह जनार्द्दनः ।
...स्तूयमानस्त्रिदशैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
...नस्मिन्नन्तरे काले कश्यपस्य महात्मनः ।
...विशित्वा गर्भमापेदे भगवान् भूतभावनः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥

श्रीशिव उवाच ।

"अथ वर्षसहस्रान्ते सर्व्वलोकमहेश्वरम् ।
अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं पूर्णचन्द्रसमद्युतिम् ।
शुक्लं पुण्डरीकाक्षं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥
चतुर्भुजधरं देवं सर्व्वदेवात्मशोभनम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभादिभिर्दिव्याद्भुतविभूषणम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्व्वे शक्राद्याः पुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः सार्द्धं ननन्दुर्हर्षितास्तदा ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्त्तव्यं मया चाद्य तद्ब्रवीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तमूचुः परमेश्वरम् ।
बलिनापि हृतं सर्वं त्रैलोक्यं मधुसूदन ॥
प्रथमं दानशालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं तस्मात् दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्व्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशे समासीनस्तपोभिः सार्द्धमत्रपैः ॥
अभ्यागतं बटुं दृष्ट्वा सहसोत्थाय दैत्यराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुशासने ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
समर्च्चयित्वा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽस्मि यदर्थं त्वं मत्सद्मनि द्विजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रूहि वेदविदां वर ॥
ततः प्रहस्य भगवांस्तमुवाच महीपतिम् ।
शृणु राजेन्द्र ! वक्ष्यामि समागमनकारणम् ॥
अग्निकुण्डस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं मही संदातुमर्हसि ॥
सर्व्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ।
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महीपाल प्रयच्छ त्रैपदं मम ।
एतदल्पमहीं दातुं मा विशङ्क महीपते ॥
जगत्त्रयप्रदानात्तु मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्तथेत्याह महीपतिः ॥
तस्मै महीप्रदानन्तु कर्त्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैत्यराजानं सदा तस्य पुरोहितः ॥
उशना अब्रवीद्वाक्यं मा राजन् दीयतां मही ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो नृप ! ॥
वञ्चयित्वा महीं सर्व्वां ततः प्राप्तुमिहागतः ।
तस्मात्त्वया न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनान्मम भूपते ! ।
ततः प्रहस्य राजासौ तं गुरुं प्राह धैर्य्यतः ॥
प्रीतये वासुदेवस्य पुण्यं सर्व्वं कृतं मया ।
अद्य धन्योऽस्म्यहं विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्मार्पयामि राज्यं हि जीवितञ्च महत्मम ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रीन् लोकानपि माचिरम्।
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितां प्रददौ भूमिं वारिपूर्व्वं विधानतः ॥
परिक्रम्य नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणां वसु ।
उवाच तं बटुं विप्रं प्रहर्षेणान्तरात्मना ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव दत्त्वा महीं द्विज ।
यदिदं तव विप्रेन्द्र तद्गृहाण महीमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सकाननमहीधराम् ।
ससागराश्च सद्वीपां सदेवासुरमानुषाम् ॥
पादेनैकेन पृथिवीं विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं दैत्यराजं किं करोमीति शाश्वतम् ।
तत्र त्रैविक्रमं रूपमीश्वरस्य महौजसः ।
सम्यागुमपि देवानामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् ब्रह्मणः शङ्करस्य च
तत्पदं पृथिवीं सर्व्वामाक्रम्य स्थितवान् शुभे ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतयोजनमायतम् ।
दिव्यं चक्षुर्ददौ तस्मै दैत्यराज्ञे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्द्दनः ।
तद्विश्वरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे सानन्दाश्रुपरिप्लुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षेणान्तरात्मना ।
धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि त्वां दृष्ट्वा परमेश्वरम्
लोकत्रयं ममैवैतत् गृहाण मधुसूदन ।
अथ सर्व्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमव्ययम् ॥
ऊर्द्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमच्युतः ।
सनत्त्रग्रहदीप्तं सर्व्वदेवसमावृतम् ॥
पादेनापरिपूर्णोऽभूदच्युतः स शुभानने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा गृहीत्वा स्वं कम-
ण्डलुम् ॥
भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिणा ।
अत्यद्भुतमभवत्तोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
तत्तोयं मेरुशिखरे प्रापतद्विमलं जलम् ।
जगतः पावनार्थाय चतुर्द्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वङ्क्षुर्भद्रा यथाक्रमात्
प्रसन्नादिदमाख्यातं गङ्गाजन्म त्वनुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेर्दैत्यपतेः प्रभुः ।
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्व्वेषां दानवानाञ्च नागानां यादसाम्पतेः ।
राजानञ्च बलिञ्चक्रे यावदाभूतसंप्लवम् ॥
प्रतिगृह्य बलेर्लोकान् बटुवेशेन दैत्यहा ।
महेन्द्राय ददौ प्रीत्या काश्यपिर्विष्णुरव्ययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्व्वा ऋषयश्च महौजसः ।
तुष्टुवुः स्तुतिभिर्दिव्यैः पूजयामासुरच्युतम् ॥
संस्थाप्य तच्छक्रपदं तेषां सन्दर्शनाय वै ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैरन्तर्धानं ययौ हरिः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८९ अध्यायः ॥ * ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

"सांप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमणं वपुः ।
करिष्यति जगत्स्वामी बलेर्बन्धनमीश्वरः ॥
तत् कथं पूर्व्वकालेऽपि विष्णुरासीत् त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः कृतवांस्तच्च मे वद ॥

पुलस्त्य उवाच ।

श्रूयतां कथयिष्यामि योऽयं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले समभूत यच्च चेष्टितवानसौ ॥

आसीत् धुन्धुरिति ख्यातः कश्यपस्यौरसः सुतः ।
दनुगर्भसमुद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
अवध्यत्वं सुरैः सर्व्वैः प्रार्थयत् स तु नारद ।
तद्वरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
परितुष्टः स च बली निर्ज्जगाम त्रिविष्टपम् ॥
चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
धुन्धुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
चचार मन्दरगिरौ दैत्यं धुन्धुं समाश्रितः ॥
ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिविष्टपे ।
ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
ततोऽमरान् ब्रह्मसदोनिवासिनः
श्रुत्वा च धुन्धुर्दितिजानुवाच ह ।
गच्छाम दैत्या वयमद्य कस्य
सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
ते धुन्धुवाक्यन्तु निशम्य दैत्याः
प्रोचुर्न नो विद्यति लोकपाल ।
गतिर्यया याम पितामहाजिरं
सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
इतः सहस्रैर्बहुयोजनाख्ये-
र्लोको महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
येषां हि नासापवनोद्धितेन
दह्यन्ति दैत्याः सहसेरितेन ॥
तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्धुः प्रोवाच दानवान् ।
गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
कथन्तु कर्म्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
कथं तत्र सहस्राक्षः संग्रामः सह दैवतैः ॥
ते धुन्धुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्वचोऽधिपम् ।
कर्म्म तत्र वयं विद्मः शुक्रस्तद्वेत्त्यसंशयम् ॥
दैत्यानां वचनं श्रुत्वा धुन्धुर्दैत्यपुरोहितम् ।
पप्रच्छ शुक्र किं कर्म्म कृत्वा ब्रह्मसदोगतिः ॥
ततोऽसौ कथयामास दैत्याचार्य्यः कलिप्रियः ।
शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा वृत्रारिपोः किल ॥
शक्रः शतन्तु पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
दैत्येन्द्र ! वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
तद्वाक्यं दानवपतिः श्रुत्वा शुक्रस्य वीर्य्यवान् ।
यष्टुं तुरगमेधानां चकार मतिमुत्तमाम् ॥
आमन्त्र्याह्वासुरगुरुं दानवांश्चाप्युत्तमान् ।
प्रोवाच यक्ष्येऽहं वाजिमेधैः सदक्षिणैः ॥
आहूयन्ताञ्च निधयश्चाप्यन्ताञ्च शुक्रका ।
प्रयामो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनी ॥
सा हि पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्व्वसिद्धिकरी शिवा ।
जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
इत्थं सुरारिवचनं विश्रम्यासुरयाजकः ।
बाढमित्यब्रवीद्दृष्टो निश्चयः सन्दिदेश सः ॥
ततो धुन्धुर्देविकायाः प्राचीने पावनाश्रमे ।
भार्गवेन्द्रेण शुक्रेण वाजिमेधाय दीक्षितः ।
ततोऽवभृथेन मही सधूमा
श्यामा दिशः खं विदिशश्च पूर्णाः ।
तेनोपगन्धेन दिवस्पृशेन
मरुदयो ब्रह्मलोके महर्षे ।

तं गन्धमाघ्राय सुरा विनम्रा
जग्मुः धुन्धुं क्रतुमेधदीक्षितम् ।
ततः शरण्यं शरणं जनार्द्दनं
जग्मुः सशक्रा जगतः परायणम् ॥
प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्द्दनम् ।
प्रोचुः सर्व्वं सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
भगवन् देवदेवेश ! चराचरपरायण ! ।
त्रिदशैः श्रूयतां विष्णो सुराणामार्त्तिनाशन ॥
धुन्धुर्नाम्ना सुरपतिर्बलवान् बलदर्पितः ।
शुक्रस्य मतमास्थाय सोऽश्वमेधाय दीक्षितः ॥
शतं क्रतूनामिष्ट्वासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
आरोढुमिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
तस्माद्‌दकालहीनन्तु चिन्तयस्व जगद्गुरो ।
उपायं मन्त्रविध्वंसि भवामो येन निर्वृताः ॥
श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽपि तान् ॥
विसृज्य देवताः सर्व्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
वधनाय मतिञ्चक्रे स धुन्धोरध्वरस्य वै ॥
ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
देहं त्यक्त्वा निरालम्बं काष्ठवद्देविकाजले ॥
धुन्धोश्चाप्यस्तपोलब्धमुक्तकेशो यदृच्छया ।
दृष्टोऽथ दैत्यपतिना दैत्यैश्चान्यैः सुरार्द्दिभिः ॥
ततः कर्म्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
समुत्तारयितुं विप्रमद्रवन्त समाकुलाः ॥
सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
निमज्जमानमुद्धृत्य सर्व्वे तं वामनं द्विजम् ॥
समुत्तार्य्य हसन्तस्ते पप्रच्छुः सर्व्व एव हि ।
किमर्थं पतितोऽसीह केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।
प्राह धुन्धुपुरोगांस्तान् श्रूयतामत्र कारणम् ॥
ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखितम् ॥
तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानपरस्त्वहम् ।
नेत्रभास इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
ऽसुराः ॥
मम नाम पिता चक्रे इति भासोऽतिकौतुकात् ।
ततः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
तस्यौर्द्ध्वदेहिकं कृत्वा गृहमावां समागतौ ।
ततो मयोक्तः स भ्राता विभजामो गृहं धनम् ।
तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
कुब्जवामनखञ्जानां क्लीवानां श्वित्रिणामपि ।
उन्मत्तानां तथान्धानां धनभागो न विद्यते ॥
एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैतृकाद्धनम् ।
धनार्द्धभागमर्हामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
समुत्क्षिप्याक्षिपत्तावदस्मान्मामिति कारणात् ॥
ममास्यां निम्नगायान्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
कालः संवत्सरास्तस्तु युष्माभिरिह चोद्धृतः ।
के भवन्तश्च संप्राप्ताः सर्व्वे हा बान्धवा इव ॥
ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
प्रोचुर्दैत्यपतिं सर्व्वे वामनार्थंकरं वचः ॥
इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा दैत्यपतिर्न्नृप ।

प्राह द्विज ददामीति वाञ्छितं [illegible]
तदाशं दानवपतेः [illegible]
प्राहासुरपतिं धुन्धुं साश्रुदृष्टिर्[illegible]
नोऽद्यैवापि हि भ्राता [illegible]
तस्माच्चमस्य यद्‌दत्तं [illegible]
मम पादक्रमात्रोऽयं ममैव [illegible]
संप्रयच्छस्व दैत्येन्द्र नाधिकं दातुं [illegible]
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
विहस्य दैत्याधिपतिः स दत्त्वा ।
प्रादाद्द्विजेन्द्राय पदत्रयं तदा
यदा स नान्यत् वदते च विप्र ।
क्रमत्रये तोयमपेत्य दत्तं
महासुरेन्द्रेण विभुर्येमो ।
चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकीं
त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ।
कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च हत्वा
प्रणम्य चर्यौ प्रथमक्रमेण ।
मही महोर्ब्बिः सहिता सर्व्वा
जहार रत्नाकरपर्व्वतैर्वनान् ।
भुवं तथाकं त्रिदशाधिवासं
सोमार्कऋक्षैरभिमण्डितं यत् ।
देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
क्रमेण देवप्रियशोकमीश्वरः ।
क्रमं तृतीयं न यदास्य पूर्त्तिं
तदातिकोपादुरुविक्रमस्य ।
पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो
मेरुप्रमाणेन तु विग्रहेण ।
पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारद !
त्रिंशद्योजनसाहस्री भूमिर्मुंना
ततो दैत्यं समुत्पाद्य तस्यां
वर्षेशिलाभिस्त्वा तां गर्भभूमिमूरुणा
ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसादतः
सुराश्च सर्व्वे त्रैलोक्यमवापुर्निर्वृताः
भगवानपि दैत्येन्द्रं प्रक्षिप्य सिकतार्ण्णवे
कालिन्द्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयत
इति वामने ७९

वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम+[illegible]
अतिखर्व्वः । तत्पर्य्यायः । न्यङ् १
खर्व्वः २ ह्रस्वः ३ । ह्रस्वः ४ ।
आयतः ७ । इति जटाधरः । (यथा
२२ । ५७ ।
"विधिस्तुधारस्तुंदितानि कर्ण
कर्णौ विनिर्म्माति तदन्तिके ।
ज्योतिर्वानं चेत् सतुप्रतिमा द्य
कथं कथं तानि च वामनानि ।"

वामनव्रतं, क्ली, (वामनदेवताकं व्रतम् ।
द्वादशीकर्त्तव्यो वामनदेवस्य प्रीतये
अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
"नत्वा गुरुमनुज्ञाप्य यथाविधि
न हि सिद्धिर्गुरोर्भक्तिं विना च ।"
नियमनम्तः ।
"एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैव

ोऽस्मि श्रीवामनानन्त शरणागतवत्सल ।" इति ।
एकादश्यां रजन्यां वा द्वादश्यां वार्च्चयेत्
प्रभुम् ।
वर्णरूप्यमये पात्रे ताम्रवंशमयेऽपि वा ।
कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुकास्तथा ।
शुभाश्च वैणवीं यष्टिमक्षसूत्रं पवित्रकम् ।
पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैः प्रदीपैश्चार्च्चयेद्धरिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुडौदनैः ।
जागरं निशि कुर्व्वीत गीतवादित्रनर्त्तनैः ।
एवमाराध्य देवेशं प्रभाते विमले सति ।
आदावर्घ्यं प्रदातव्यं पश्चाद्देवं प्रपूजयेत् ।
नारिकेलेन शुभ्रेण दद्यादर्घ्यञ्च पूर्व्ववत् ।"
तत्र मन्त्रः ।
"वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ।"
वामनाय अर्घ्यं नमः ।
"मत्स्यं कूर्म्मं वराहञ्च नरसिंहञ्च वामनम् ।
रामं रामञ्च कृष्णञ्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किनौ ।
पादयोर्जानुनोर्गुह्ये नाभ्यामुरसि कण्ठयोः ।
भुजयोर्मूर्ध्नि सर्व्वाङ्गेष्वर्च्चयेदायुधानि च ।
महापूजां ततः कृत्वा गोमहीं काञ्चनादिकम् ।
आचार्य्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ।
ब्राह्मणश्चापि मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति मन्त्रवित् ।
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ।"
तत्र दानमन्त्रः ।
"वामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिग्राही तेन मे वामने रतिः ।
वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनस्तारको द्वाभ्यां तेनेदं वामने नमः ।"
इति ।
"एवं कृत्वा विधानेन भोजनं षड्रसाध्यकम् ।
...र्मं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुञ्जीत बन्धुभिः ।
...वामनपुराणे च यद्भविष्योत्तरे व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसाराल्लिखितं त्विदम् ।"
...ह्मवैवर्त्ते ।
...गृहीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्याश्च सङ्गमे ।
...देवं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा ।
...पाशक्ताय वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
...र्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ।
ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
...रू श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ।
...दरं जगतां पतये उदरं विश्वधारिणे ।
हृदयं योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ।
...रश्च सहस्राक्षाय शिरः सर्व्वात्मने नमः ।
...त्थं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
...दात् श्रद्धया चार्घ्यं नारिकेलादिभिः फलैः ।
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
...घौघसङ्क्षयं कृत्वा सर्व्वसौख्यप्रदो भव ।"
इत्यर्घ्यमन्त्रः ।
...दधोदनघृतोदानं दद्याच्च कमण्डलुम् ।
...दद्यैव द्विजाग्र्याय वामनः प्रीयतामिति ।
...धोदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् ।
पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ।
यथाशक्त्या च दानानि द्विजाग्रेभ्यः प्रदापयेत् ।
कुर्य्याज्जागरणं रात्रौ गीतशास्त्रसमन्वितम् ।
श्रद्धया परया युक्तो निशामनिमिषेक्षणः ।
प्रभाते भोजयेद्विप्रान् द्वादश्यां पारणं ततः ।
कुर्य्यात् स्वयं श्रद्धया तत् सर्व्वं सफलतां व्रजेत् ।"
तत्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं कृते तु काशेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोकेऽथवा परे ।
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्नरोत्तमः ।
वंशोद्धारकरो मुक्तिं याति पैत्राद्दयादपि ।
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्यञ्च न परं परिपश्यति ।"
भविष्योत्तरे च ।
"समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्युगानि राजेन्द्र ! सप्तसप्ततिसङ्ख्यया ।
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रीडते कालमक्षयम् ।
इहागत्य भवेद्राजा प्रतिपक्षभयङ्करः ।
हस्त्यश्वरथयानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजो भवेत् ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतम् ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।

वामनेत्रं, क्ली, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं स्वरूपं येन ।) दीर्घईकारः । यथा,—
"ईश्वरमूर्त्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।"
इत्यादि वर्णाभिधानम् ।
अपि च ।
"ईशो वैश्वानरस्थः शशधरविलसद्वामनेत्रेण युक्तो
बीजन्ते दक्षमन्यद्विगलितचिकुरे कालिके ये जपन्ति ।"
इति तन्त्रसारे महाकालविरचितं श्यामास्तोत्रम् । (वामचक्षुश्च ।)

वामलूरः, पुं, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू + बाहुलकात् रक् ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ । (यथा, काशीखण्डे । २२ । १८ ।
"जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये ।
प्ररूढ़वामलूराङ्गाः साङ्गुलहास्त्रिसर्पयाः ।")

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः । स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ । (यथा, हितोपदेशे । २ । १५८ ।
"नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ।")

वामवेधशुद्धिः, स्त्री, (वामे प्रतिकूले यो वेधस्तद्विषये शुद्धिर्विशोधनम् । यद्वा, वामेन विपरीतेन वेधेन शुद्धिः ।) स्वराश्यपेक्षया द्वादशचतुर्थनवमदशमे विद्धोऽपि चन्द्रः यदि शुक्लपक्षे निकृष्टलोकग्रहस्थान् सम्प्रति विद्धति तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति । यदि तु सितद्वितीयचतुर्दशनवमादिस्थान् दशमसप्तमाष्टमस्थे विद्धति तदा नराणां शुभाशुभ-पेक्षया यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयगृहगोऽपि चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—
"सितशनिकुजजीवार्कास्तु इन्दुर्नराणां
व्ययसुखनवमस्थोऽपीष्टदाता तथैषाम् ।
रससुतनिधनगश्चेन्मृत्युपुत्रार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्वामवेधेन शुद्धिः ।"
वामवेधत्वञ्च जन्मगर्भेति एवमत्रेति वक्ष्यमाणवचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यम् । * ।
अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।
"लाभविक्रमखशत्रुषु स्थितः
शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुतनपोजलान्त्यगै-
र्यार्किभिर्यदि न विध्यते तदा ।
जन्मजन्मरिपुलाभखत्रिग-
श्चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा ।
स्वात्मजान्त्यम्रतिबन्धुधर्म्मगै-
र्विध्यते न विधुर्यदि ग्रहैः ।
विक्रमाय रिपुगः शुभः कुजः
स्यात्तदान्त्यसुतधर्म्मगैः खगैः ।
चेन्न विद्ध इनसुरथसौ
किन्तु धर्म्मदृशिना न विध्यते ।
खाम्बुशत्रुम्रतिलायगः शुभो
ज्ञस्तदा न खलु विध्यते यदा ।
आत्मजत्रिनवकाद्यनैधन-
प्रान्त्यगैर्विविधुभिर्नभश्चरैः ।
स्वायधर्म्मतनयद्युनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुपरन्यखजलत्रिगैर्यदा
विध्यते गगनचारिभिर्नहि ।
आसुताष्टमतपोव्ययायगो
विद्ध आस्फुजिदशोभनः स्मृतः ।
नैधनात्ततनुकर्म्मधर्म्मधी-
लाभवैरिषु गजस्थखेचरैः ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्य्यं इति । वम + ज्वलादित्वात् णः । टाप् । यद्वा, वमति प्रतिकूलमेवार्थं कथयति । यद्वा, वामः कामोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) नारी । स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४६ ।
"श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
पश्यति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति रामाम् ।")
दुर्गा । यथा,—
"वामं विरुद्धरूपञ्च विपरीतञ्च गीयते ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।
अपि च ।
"वामामु बालदाडिम्बाशवाद्यामपि पूजयेत् ।
...मध्यमेऽर्च्चौ देवीमुच्चारां तथैव च ।
...दक्षिणमेऽर्च्चौ पद्मां तारां त्रिपुरभैरवीम् ।"

इमास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ।
सर्व्वत्र पिष्टदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दाक्षिण्यमुच्यते ।
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनान्तु पूर्व्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्त्तिता ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्णेष्वास्ति अस्य वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः । यथा,—
"कर्पूरं मध्यमान्त्यस्वरपरिरहितं सेन्दु
वामाक्षियुक्तं
बीजन्ते मातरेतत्त्रिपुरहरवधु त्रिःकृतं ये
जपन्ति ॥"
इत्यादिकर्पूरादिस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्याः । षच् । ङीष् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
"पञ्चतत्त्वं खपुष्पञ्च पूजयेत् कुलयोषितम् ।
वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
पराम् ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—
"स्वधर्म्मरहिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।
भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
तत्प्रशंसा यथा,—
"चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
वामाद्यास्त्रय आचारा दिव्ये वीरे प्रतिष्ठिताः ॥"
इति नित्यातन्त्रम् ॥
"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नहि ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ * ॥
तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्म्माणि यथा,—
"न दद्यात् ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥"
तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।
"यज्ञासवमयान्तु ब्राह्मणन्तु विशेषतः ।
तत्र गुडार्द्रकं दद्यात् ताम्रे वा विहरेन्मधु ॥
देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
एतद्द्वयन्तु शूद्रस्य नान्ययान्तु कदाचन ॥
वैश्यस्य माक्षिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु आज्यकम् ।
ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्रे वा विहरेन्मधु ।
नारिकेलोदकं कांस्ये सर्व्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥"
क्षत्रियवैश्ययोस्तु गौडी माध्वी च द्राक्षा तच्चयोरधिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।
तथा च ।
"गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाज्यञ्च
बाहुजः ।
वैश्यश्च माक्षिकं द्रव्यं शूद्रः पैष्टादिकं पुनः ॥"
तेन शूद्रस्य नानुकल्पः ॥ * ॥ कुलार्णवे ।
"जलं क्षीरं घृतं भद्रे मधु मैरेयमेव च ।
पौष्यं तालभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्म्मितम् ॥
सहकारभवं देवि त्रिविधं मधुमेदकम् ।
मादकं धर्म्मसम्भेदात् पञ्चमासीत् शम्भोचने ॥
ज्ञानेन संस्कृतन्तु महापातकनाशनम् ।
तद्दाने पालकाभावो दिव्यभावविवर्ज वा ॥ * ॥
माकन्दफलजं रम्यं द्रव्यं शैवं द्विजातिभिः ।
अमादकत्वाद्देवेशि ऐन्द्रं सेव्यते बुधैः ॥"
एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं सेव्यं मादकस्य पापहेतुत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।
"मद्यं मांसं विना यत्र यत्किञ्चित् कुलसा-
धनम् ।
अग्नौ दत्त्वा ततः शेषं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
तदाज्ञां मूर्द्ध्नि कृत्वा शिवमात्मनि योजयेत् ॥"
तेन क्षत्रियादीनां सुरादाने अधिकारः ।
न पाने । यत्तु ।
"पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतित्वा च महीतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्ज्जन्म न विद्यते ॥"
तत्तु पशुपाशमिपरम् ॥ * ॥ तद्ग्रहणे जातिचिन्तां न कुर्य्यात् ।
"मदिरायां मैथुने च जातिचिन्तां न कार-
येत् ॥"
एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
"संशोधनमनाचर्य्य क्षौद्र मद्ये च साधकः ।
आचार्य्य सिद्धिहानिः स्यात् क्रुद्धा भवति
सुन्दरी ॥"
मद्येषु मुख्याद्यकल्पेषु ॥ * ॥ तथा कुलपूजायामस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
"मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥" * ॥
अथ मांसादिशोधनम् ।
"मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं जलखेचरभूचरम् ।
मांसन्तु त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥
मत्स्यञ्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाठीनरोहितम् ॥
मध्यमं कण्टकैर्हीनं तैलाक्तं वल्कलैर्युतम् ।
देव्याः प्रीतिकरञ्चैव मध्यमं तच्चतुर्विधम् ।
क्षुद्राणि तानि सर्व्वाणि अधमानि विदुर्बुधाः ॥"
भूचरमांसञ्च ।
"गोमेषाश्वतुलापोत्यगोधाशोद्भूतगोद्भवम् ।
महामांसाष्टकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥"
मांसाभावे अनुकल्पः । समयाचारे ।
"लवणार्द्रकपिण्याकतिलगोधूममाषकम् ।
लशुनञ्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥" * ॥
मुद्रा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।
"अधरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।
चारु पद्ममनोहारि प्रकंराद्यैश्च पूरितम् ।
पूजाकाले देवताया मुद्रैषा परिकीर्त्तिता ॥"
यामले ।
"भृष्टधान्यादिकं यावत् चर्व्वणीयं प्रकल्पयेत् ।
तेषां संज्ञा तथा मुद्रा ...
तेषां शोधनन्तु ... ।
... मांसम् । ...
... मुद्राम् ॥ * ॥
शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।
"अशोधितन्तु ...
तत्तयाश्रवं चेत् स्यात्
न कुलीनः कथं देवि पूजयेत् ...
श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्य्यां ...
"अ...
...
अभिषेकमन्त्रस्तु ।
"आदौ वाग्मी समुच्चार्य्य ...
नमः...
पवित्रीकुरु ...
...
... माधवीं
इति ...
ततः शोधितद्रव्यमर्घ्यं चरेत् । ...
...।
"पूर्ब्बशोधितद्रव्यन्तु ...
स्वतन्त्रतन्त्रे ।
"आद्यद्रव्यमर्घ्यपात्रे ...
कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुकुसुमं ...
अर्घ्यं दत्त्वा महेशानि ...
सुरया चार्घ्यदानेन योगिनीनां ...
महायोगी भवेद्देवि
भैरवतन्त्रे ।
"पञ्चमात् तु परं ...
केवलैः पञ्चमेनापि सिद्धो भव...
तेन पञ्चमकारेण पूजा कर्त्तव्या ।
...चारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीलुवृक्षः । ...

वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थे कन् । ... इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—
"वक्रास्तु चण्डिका देवा
...
सव्यगास्तु वामिका सुर्भिक्षा ...
नाभिदाह पुरयामन्दिरे ...
अपूजिता ...
वाग्भैरवी सरस्वत्या
तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं ...
इति कालिकापुराणे ...

वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) ...
वामः । इति मेदिनी । ले, १११ ।

वामी, स्त्री, शृगाली । वडवा । (...
५ । ६२ ।
"अथोद्वहवामीशतवाहितार्थं
प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।"
रासभी । करभी । इति मेदिनी । ...

वामोरूः, स्त्री, वामौ सुन्दरौ ऊरू ...
("संहितप्रपतच्चवामाङ्ग ..." ।

…न् कन् ।) काकोविशेषः । इति शब्दचोप-
…कारकम् । (यथा, शान्ति । ८ । ६६ ।
"…स्मो …पांशुपाण्डुरोर-
…शमेन्दुलिखिततमाप विश्रमश्च ।
…ल्लि प्रणयवशे विमावि दृगो-
…र्णिभाभिः किमु वान्ति कारवे नवश्यः ।")
…, पुं, (वयतीति । वे+ण्वुल् ।) ग्रहकः ।
…ति शब्दचन्द्रिका । (गरुड़ादः । यथा, भाग-
…। ५ । २६ । ११ ।
…ञ्च निमग्नं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
…यथा इव गर्त्तेभ्योऽपि शरैः परिवपन्ति ।")
…ष्टः, पुं, (वायस्य दष्टः । यद्वा, वायतेऽनेनेति
…वः । वाय एव दृष्ट इति कर्मधारयः ।)
…ण्टकः । इति भरतद्विरूपकोषः ।
…, स्त्री, पित्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दगो-
…यनम् २ । मर्यैषकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
…षः ।
…ी, स्त्री, (वायोरियमिति । वायु+अण् ।
…ीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ।
…रार्णिर्न्यस्याद्युत्तरमाहात्म्यभेद. । यथा, महा-
…रते । ८ । २६ । १० ।
…वायव्यां च कौमार्य्यो वारुणाञ्च भरतर्षभ ।।
…ग्नेयश्च तथा मौर्य्या वाराहश्च महाबलाः ।")
…, त्रि, (वायुर्देवताऽस्येति । वायु+"वाय्वृतु-
…पित्रुषसो यत् ।" ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
…युसम्बन्धिदिशादि । यथा । तिथ्यादितत्त्वधृतब्रह्म
…वामलतन्त्रे ।
"वायव्यां नैर्ऋतस्यां न शयीयात् कदाचन ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
…वायुदेवताकपशुप्रभृतिवदादि । यथा, ऋग्वेदे ।
…० । ९० । ८ ।
"तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशूंस्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ।"
"वायव्यान् वायुदेवताकान् ।" इति तद्भाष्ये
…ायणः ।) क्ली, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
…सहस्रश्लोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
…देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
"अयुतं वामनाख्यञ्च वायव्यं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ।"
…अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते ।१।१३६।१९।
"आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत् पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्ज्जन्येनासृजद्घनान् ।")
…सः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । "वयश्च ।"
…उणा० ३ । १२० । इति असच् । सच णित् ।)
…अगुरुवृक्षः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
…स, ३८ । (यथा, महाभारते । ३ । २८० । ३१ ।
"गृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
…लब्धलक्षं वीराणां हतानां मांसशोणितैः ।")
…अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महा-
बलौ ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रभूतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयत् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ।"
इति वह्निपुराणे गारुड़प्रादुर्भावः ।
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्य्यया सीतया सह ।
शाकमूलफलाहारो विचचार महावने ।
एकदा लक्ष्मणस्ते रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सह्माश्रितः ।
सुष्वाप सुसुखं तेन तत्र काको दुरात्मवान् ।
सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
विदार्य्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ।
ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
शोकाविष्टान्तु सीतां तामुवाच कमलेक्षणः ।
किमिदं स्तनान्तरे भद्रे तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्ता सा च तं प्राह भर्त्तारं विनयान्विता ।
पश्य राजेन्द्र वृक्षाग्रे वायसं दुष्टचेष्टिनम् ।
येनैतच्च कृतं कर्म्म सुप्ते त्वयि महामते ।
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत् ।
ऐषिकास्त्रं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
काकमुद्दिश्य चिक्षेप सोऽवधावद्भयान्वितः ।
स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
रामास्त्रं प्रज्वलं दीप्तं तस्यानुप्रविवेश वै ।
विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्व्वैः समन्वितः ।
निष्कामयत्स तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ।
ततोऽसौ सर्व्वदेवैस्तु देवलोकाद्बहिष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामञ्च राजानं शरणं गतः ।
त्राहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ।
इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ।
अमोघाय ममास्त्राय अङ्गं एकं प्रयच्छ मे ।
ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ।
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रञ्च नेत्रमेकन्तु भस्मीकृत्य शमं ययौ ।
ततः प्रभृति सर्व्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ! ।"
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ।
(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।
"स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्व्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रवृत्तार्थी पुनः पुनः ।
अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतञ्च यच्च संप्रति वर्त्तते ।")
वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद
+कर्म्मणि ल्युट्+ङीप् ।) महाज्योतिष्मती ।
काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ।
वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेचकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ।
वायसाह्वा, स्त्री, (वायसस्य आह्वा नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाची । इति
राजनिर्घण्टः ।
वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्प्रियत्वात् ।
वायस+अण् । ङीप् ।) काकोडुम्बरिका ।
काकमाची । इति मेदिनी । से, ३८ । महा-
ज्योतिष्मती । काकमाता । काकतुण्डी । इति
राजनिर्घण्टः ।
वायसेक्षुः, पुं, (वायसानामिक्षुरिव प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ।
वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली+स्वार्थे कन् ।)
काकोली । इति शब्दरत्नावली ।
वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलण्डयतीति ।
ओलडि उत्क्षेपे+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" इति
डः । शकन्ध्वादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ।
वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः+"कृवा-
पाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।" उणा० १ । १ ।
इति उण् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ ।
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
वाति यः । बाताम इति भाषा । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
यथा । वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाः ।
प्राणो नाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती ।
अपानो नाम अवाग्गमनवान् पाय्वादिस्थान-
वर्त्ती । व्यानो नाम विश्वग्गमनवानखिलशरीर-
वर्त्ती । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्द्ध्वगमनवानुत्-
क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यगताशित-
पीतान्नादिसमीकरणकरः । समीकरणन्तु परि-
पाककरणं रसरुधिरशुक्रपुरीषादिकरणम् ।
केचित्तु नागकूर्म्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाख्याः
पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । तत्र नागः
उद्गिरणकरः । कूर्म्मः निमीलनादिकरः ।
कृकरः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः ।
धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिष्वन्त-
र्भावात् प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् । इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽंशेभ्यो
मिलितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्म्मेन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोषो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽंशकार्य्यत्वम् । एतेषु
कोषेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्त्तृ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्य्यरूपः । इति
वेदान्तसारः । तत्पर्य्यायः । श्वसनः २ स्पर्शनः
३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ पृषदश्वः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्प्राणः
१४ समीरणः १५ नभस्वान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः । अजगत्प्राणः २१ खश्वासः २२ वाहः
२३ धूलिध्वजः २४ फणिप्रियः २५ वातिः २६
नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ स्वकम्पनः २९
अक्षतिः ३० कम्पलक्ष्मा ३१ शसीनिः ३२
आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ।
वासः ३५ सुखाशः ३६ मृगवाहनः ३७ सारः

३८ चपलः ३९ विहगः ४० प्रकम्पनः ४१ नभःस्वरः ४२ निश्वासकः ४३ स्तनूनः ४४ पृषताम्पतिः। इति जटाधरः ॥ * ॥ स च सृष्टिकाले आकाशाज्जातः। यथा। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः। इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ स च सप्तसप्तात्मकः। समस्त एकोनपञ्चाशद्वायुरदितेः पुत्राः। ते सर्व्वे अप्रजाः। इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः। शरीरास्तर्व्वायुभेदेन दशधा। यथा। प्राणः १। तस्य कर्म्म बहिर्गमनम्। अपानः २। तस्य कर्म्म अधोगमनम्। व्यानः ३। तस्य कर्म्म आकुञ्चनप्रसारणादि। समानः ४। तस्य कर्म्म अशितपीतादीनां समं नयनम्। उदानः ५। तस्य कर्म्म ऊर्द्ध्वनयनम्।

"उद्गारे नाग ६ आख्यातः कूर्म्म ७ उन्मीलने स्मृतः।
कृकरः ८ क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो ९ विजृम्भणे।
न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः १०॥"

इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥

अन्यच्च।

"द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मञ्च विश्रुता।
स्पर्शयमधिभूतञ्च विद्युत्तत्राधिदैवतम्॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व।

तस्य गुणाः। यथा,—

"वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता।
बलं शैघ्र्यञ्च मोक्षञ्च कर्म्म चेष्टात्मता भवः॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥

अनियमस्पर्शः। अनुष्णाशीतस्पर्शः १। वादस्थानम्। वागिन्द्रियगोलकादि २। स्वतन्त्रता। गमनादौ ३। बलम् ४। शैघ्र्यम् ५। मोक्षः। छन्दादेः ६। कर्म्म। उत्क्षेपणादि ७। चेष्टा श्वासप्रश्वासादि ८। आत्मता प्राणरूपेण विदाधिपत्यम् ९। भवः। जन्ममरणे १०। इति तट्टीका ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणादिर्यथा,—

"अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः।
तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः॥
पूर्व्ववन्नित्यतााद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः॥"

इति भाषापरिच्छेदः।

"वायुं निरूपयति अपाकज इति। अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज इति। अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात् उक्तमनुष्णाशीत इति। एतेन वायुर्भिन्नाशीतस्पर्शो दर्शितः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः। एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः। वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते। विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात्। मया च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते। वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च। परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः अवयवश्च। सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। अत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्। देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात्। अङ्गसंसर्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवत्। विषयं दर्शयति प्राणादिरिति। शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः स चैकोऽपि स्थानभेदात् प्राणादिसंज्ञां लभते। तथापि संक्षेपात् अत्र त्रैविध्यमुक्तं प्राणस्त्विक एव मुखादिनिर्गमनात् प्राणः मलनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते इत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच।

"प्रविश्य जठरं शुद्धो दैत्यमातुः पुरन्दरः।
ददर्शोर्द्धमुखं बालं कटिन्यस्तकरं महत्।
तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण शतपर्व्वणा।
चिच्छेद सप्तधा शक्रः स करोद सुविस्वरम्।
शक्रोऽपि प्राह मा मा रुद इति पशवरम्।
इत्येवमुक्ता चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा।
ते जाता मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः।
मातुरेवापचारेण बलवीर्य्यपुरस्कृताः॥"

इति वामने ६८ अध्यायः।

"यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः।
तत् केन पूर्व्वमासन् वै मरुन्मार्गेण कथ्यताम्॥

पुलस्त्य उवाच।

श्रूयतां पूर्व्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते।
स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम्॥
स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः।
तस्यासीत् सवनो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः॥
स्वसुत्पपाताथ स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्त्रा।
रराम तन्व्या सह कामचारी
ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम्॥
पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम्।
तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदामृतम्॥
पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च।
ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्न्यस्तपस्विनाम्॥
सुषुवुः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम्।
तेषां रुदितशब्देन सर्व्वमापूरितं जगत्॥
अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः।
समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः॥
मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं वियच्चराः।
इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः॥
तानादाय वियच्चारी मारुतानादिदेश च।
ते चासन् मरुतस्त्वाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥
स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद।
स्वारोचिषस्य पुत्रस्तु श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः॥
तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्च्चिःप्रतिमा मुने।
तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः॥
आराधयन्तो ब्रह्माणं परमैश्वर्य्यमीप्सवः।
ततो विघ्नार्थमागाद्य सहस्राक्षो भयातुरः॥
पूतनामप्सरोमुख्यां प्राह नारद वाक्यवित्।
यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि॥

तथा कुरुष्व मा तेषां ...
इत्येवमुक्ता शक्रेण ...
तत्राजगाम यत्रासौ ...
आश्रमस्याविदूरे तु ...
तस्यां स्नातुं समायाता ...
सा तु स्नातुं ...

ददृशुस्ते मुखाः स्नातुं ...
तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं ...
ग्राहिणी पावनस्तस्य ...
ते वै त्रिकरणो भूराज्य ...
अष्टौ बहुतिथे काले ...
मनुष्टता ...
स तां दृष्ट्वा महाशक्तो ...
निवेदयामास तदा ...
तथाश्रित्य महाकाशो ...
जीवा समां ...
ततः क्रमाच्चहिनी सा ...
जातमात्रेषु पुत्रेषु ...
अभाङ्पिदूत्रा वाला ...
जाग्यायनो वै रुद्र ...
मा रुदध्वमिति ...
यूयं देवा ...
इत्येवमुक्त्वादाय ...
नियोज्य च मरुन्मार्गे ...
एवमार्चष ...
औत्तमे मरुतो ये च तान् ...
औत्तमस्यान्वाये च ...
वपुष्मानिति विख्यातो ...
तस्य पुत्रो गरिष्ठो ज्योतिर् ...

स पुत्रार्थी ...
तस्य भार्य्या च सुश्रोणी ...
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव ...
तेजोयुक्ता सुचार्व्वङ्गी ...
तां तथा चारुसर्व्वाङ्गीं ...
पप्रच्छ तपसो हेतुं ...
साब्रवीत्तनयार्थाय ...
ते चास्मै वरदा ...
प्रजज्ञ तनयाः सप्त भविष्य ...
गुणयोगैःसंयुक्ता ...
इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते ...
साऽपि राजर्षिरगमत् ...
ततो बहुतिथे काले सा ...
अवाप गर्भं तन्वङ्गी ...
गुर्व्विण्यामथ भार्य्यायां ...
सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती ...
निवारिता तदा माह्वे तथा ...
तस्यामालिङ्ग्य भर्तारं ...
ततोऽग्निमध्यात् सलिले ...
सात्मना सुखसीतज संसिक्त ...
तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तम ...

न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
ीर्त्तयिष्यामि गीतनृत्यकलिप्रिय ! ॥
मनोः पुत्त्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
ौ तुषावार्यौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥
ोम वैशाख स्वायम्भवा यक्रदुभ्रमम् ।
वित्तसी राजा सुतार्थी चेति नः
श्रुतम् ॥
ध्याच ततः शुक्रपानादनन्तरम् ।
ाप्यस्मिन्नसरत् शब्दः मोऽपि नृपो न्तः ॥
ाहुनवद्यान् सप्त तत्तेजसोममाः ।
समजायन्त वै रुदन्तश्च तम्मुने ॥
वनिमाक्रन्द्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
निवार्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
मरुतो ग्रस्तास्तमसि देवनागणाः ॥ ॥
वते तांश्च ध्स्यम्य त्वं तपोधन ॥
न्वावे तु राजासीद्रिपुजिद्वली ।
ाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
किल ॥
ाध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
न्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥
ाग्नदे वसन् वसत्याच पिता न्तः ।
ःखपरीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥
ारयामासुर्ऋषयः सप्त मानसाः ।
सक्तचित्तास्तु सर्व्व एव तपोधनाः ॥
ात्ती तद्दुःखं प्रत्याख्यायिं विवेश च ।
ाम्त ऋषयस्तश्चिन्ताभाविताम्तथा ॥
कम्पनी दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः ।
रूपलावापि समाजायन्त दारकाः ॥
ाता विना भूता रुरुदुस्तान् पितामहः ।
ाला कृतवान् लोकनाथो महायशाः ॥
न्तरे चाता मरुतोऽमी तपोधन ॥ ॥
कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
ाङ्गीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्
शुचिः ।
रमते नीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
ाग्न तपसो देवाः संप्रेरयन् वधूम् ।
ोभ देहीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥
ा प्राच्य चर्म्म सप्त सारस्वते जले ।
ाप्यग्रसम्भूर्णा तुनिर्माङ्कनिकी यथम् ॥
ास्ति सुप्ते त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
िष्यति चयो भवती यज्ञसंसदि ॥
ा भाविः श्रीमान् जगामाच स्वमाश्रमम् ।
िभ्दः समध्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥
ते मयोक्ता मरुतः पुरा यथा
ाता विपद्दानिकरा महर्षे ।
ेषां श्रुते कल्मष पापहानि-
र्भवेच धर्माभ्युदयो महान् वै ॥"
ामने मरुदोत्पत्तिर्नाम ६६ अध्यायः ॥ ॥
॥
ः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽर्थान् निवृत्तं
मद्दान् ।
ो विवहश्चैव उद्रहः संवहस्तथा ।

विवहः प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाद्ये ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ॥ ॥
सूर्य्यादिषु शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्म्मथ्य पवमानोऽग्निस्त्रय प्रोक्ता इमेऽग्नयः ।
अग्नीनां पुत्त्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु ।
मरुतामपि सर्व्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥"
इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्यायः ॥ ॥
ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—
"एकज्योतिश्च द्विर्ज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च ।
एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
इन्द्रश्च गत्यदृश्यस्य ततः पतिसकृत्परः ।
मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥
ऋतजित् सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ।
अन्तिमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ॥
ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्त्ता च धरुणो ध्रुवः ।
विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥
ईदृक्षश्चाप्यदृक्षश्च एते दश मिताशिनः ।
व्रतिनः प्रसदृक्षश्च सभरश्च महायशाः ॥
धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपान सहः ।
धृतिर्वपुरनाघृष्यो वासः कामो जयो विराट् ॥
इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः पुण्यसंभवाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ॥
वायोर्विकारहेतुर्यथा,—
"व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षया-
ज्जागरात्
वेगानाच विधारणादतिशुचः शैत्यादति-
त्रासतः ।
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत्
वायुर्व्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि
च ॥" ॥
तस्य लक्षणम् ।
"व्याधानसम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्प-
प्रभेदाः
कण्ठध्वंसावसादौ भ्रमकविलपनं संसशूल-
प्रभेदाः ।
पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टि-
प्रमोहा
विस्रम्भोद्वर्त्तनादिश्लथनमननर्त्तनं ताडनं पीड-
नञ्च ॥
नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिपतनं जृम्भणं
रोमहर्षो
विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरता छेदनं वेष्टनञ्च ।
वर्णः श्यावोऽरुणो वा तृडपि च महती स्वाप-
विच्छिन्नता
विज्ञात् कर्म्माण्येव हि प्रकुपितमरुतः स्यात्
कषायो रसश्च ॥" ॥
अन्यच्च ।
"प्रहर्षादिगता व्यापदंश. सर्व्वगात्रं
भवति यदुपि वाग्नौ ताविशितां निहन्ति ।
तथा च महता व्याप्त स्याच देहव्यापि-
रिति तदादिशेत् लक्षणं प्राज्ञैः ॥" ॥

तस्य प्रशमनकारणम् । यथा,—
"स्निग्धोष्णो लघुः स्वाद्वम्लोऽथ विशदः स्वरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥
स्निग्धोष्णस्थिरबृंहणवल्लवणस्वादुस्वतैलातप-
स्नानाभ्यञ्जनवस्तिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्द्दनैः ।
स्निग्धस्वेदनिरूहवस्तोपशमनः सेकोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं
नयेत् ॥" ॥
ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-
प्रशमनानि यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
प्रावेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्कालौ कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययः ॥" ॥
स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—
"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥
वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुर्विश्वमिदं सर्व्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्त्तितः ॥
देहमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुः ॥
वायुः प्राणादिभेदेन स च पञ्चविधः स्मृतः ।
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥
उदानः कण्ठदेशे तु व्यानः सर्व्वशरीरगः ।
योऽनिलो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चैवावलम्बते ।
कुपितः कुरुते रोगान् हिक्काश्वासादिकानपि ॥
उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्त्तते ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।
आमपक्वाशयचरः समानोऽग्निसहायवान् ॥
अन्नं पचति तज्जांश्च विकारान् विविनक्ति सः ।
गुल्माग्निसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥
पक्वाशयस्थोऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।
मलमूत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भार्त्तवानि च ॥
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ।
सर्व्वदेहचरो व्यानो रसस्रावाभ्युदीरणः ॥
स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्व्वदेहगान् ॥
युगपत् कुपिताश्चामी देहं भिन्द्युरसंशयः ॥" ॥
तस्य प्रकृतिलक्षणं यथा,—
"अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।
आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥" ॥
प्राणादिपञ्चवायूनां स्थानादिकं यथा,—
"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥
प्राणस्तु प्रथमो वायुः ....
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्राणस्त्वेवंविधं कुर्य्यात् प्राणिनां प्राणधारकः ।
प्राणनं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकीर्त्तितः ॥
प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पितामहः ।
प्राणेन धार्य्यते लोकः सर्व्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिले हृदि ।
नष्टे न दृश्यते सर्व्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत् ॥
रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कृष्यते ॥
अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
शुक्रमूत्रशकृद्वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः ॥ * ॥
पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् ।
समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥
समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च चरति सर्व्वतः ।
अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति मुञ्चति ॥ * ॥
स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनः ।
उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोपनः ।
प्रीतिर्विनाशकश्चायं वाढ़ंकोत्पादकस्तथा ।" * ॥
वायूनां स्थानानि ।
"शिरसो नासिकाप्रान्तमुदानस्थानमुच्यते ।
नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः ।
उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्म्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥
कृकरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
धनञ्जयः स्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न मुञ्चति ।
भुक्तापानमिश्रितकस्याप्यायतेन्द्रियगोचरान् ॥ * ॥
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समाः ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्म्माविकारजम् ।"
इति सुखबोधः ॥ * ॥

अथ दिग्भववायुगुणाः ।
"प्राच्यानो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ।
वैरस्यमीरशोथानि करोत्यप्स्वोषधीषु च ॥
मयोऽविदग्धताढ्येषु रागश्लेष्मदाहकृत् ।
सन्निपातज्वरश्वासप्रदोषार्शोविषक्रिमीन् ।
कोपयेदामवातञ्च व्रणक्षतानकारकम् ॥
दाक्षिणो मारुतो वक्त्रपथ्यः शस्त्रघातकः ।
मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
चक्षुष्यः … बलदः प्राणकारकः ॥
पाश्चिमोऽपि रूक्षो … ।
कषायः शोषणः सर्वो … विशदो लघुः ।
… ।
… ।
… ।
… ।
… ।
… ।
… ।
… ।
… ।"*॥

व्यजनवायुगुणाः ।
"मूर्च्छादाहतृषास्वेदश्रमघ्नो व्यजनानिलः ।
तालवृन्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ।
वंशव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः ।
चालव्यजनमोक्षस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ।
मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ।"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
"दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ।"
नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । शीघ्रः आशुकारी । अन्यच्च ।
"उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ।
सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ।
अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ।
स्वरो मृदुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ।
विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहे ।
पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ।"
एको वायुः पित्तवच्चनामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्चविधः । * । तेषां वायूनां नामान्याह ।
"उदानस्तद्वत् प्राणः समानोऽपान एव च ।
व्यानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ।"
अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
"कण्ठे हृदि तथाधस्तात् कोष्ठवह्निमलाशये ।
सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ।"
अथ तेषां कर्म्माण्याह ।
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ।
यो वायुः प्राणनामासौ मुखं गच्छति देहधृक् ।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।
आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ।
सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ।"
तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन् पृथक्करोतीत्यर्थः ।
"स दुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि ।
पक्वाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ।
समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः ।
क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ।
शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् ।"
स च ।
"कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनो यतः ।
स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
प्रायः सर्व्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रस्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च …
धारणञ्चेति पञ्चैवाधेरा …
क्रुद्धः स कुरुते रोगान् …
युगपत् कुपिता एते देहं …
देहं भिन्नं कुर्य्युरारोग्यविद् … ।
प्रकाशः ॥ * ॥ (यजुर्व्वेदः । वंशे । २ । ८५ ।
"दीर्घमिरोऽर्कनयनो …
वायुर्गरिष्ठो नमश्चिः …

वायुकेतुः, स्त्री, (वायुः केतुर्ज्ञापको यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली ।
वायुगण्डः, पुं, अजीर्णः । इति …
वायुगुल्मः, पुं (वायुना कृतो गुल्म इव) भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुदारः, पुं, (वायुना …) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुपुत्त्रः, पुं, (वायोः पुत्त्रः ।) धनञ्जयः । हनूमान् । यथा,—
"हनूमानञ्जनासूनुर्वायुपुत्त्रो …
इति तस्य …
वायुफलं, क्ली, (वायुना फलति … फल्+अच् ।) शक्रधनुः । करका । इति मेदिनी । ले, १११ ।
वायुभक्षः, पुं, (वायुर्भक्षोऽस्य ।) इति राजनिर्घण्टः । वातभक्षे, … गो॰ रामायणे । २ । ११ । ११ ।
"स हि तेपे तपस्तीव्रं दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षः …
वायुसखं, [न्] क्ली, (वायोः …) इति शब्दचन्द्रिका ।
वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । घञ् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ।
वायुवाहिनी, स्त्री, (वायुं वहतीति । णिनिः । ङीप् ।) …
वैद्यकम् ।
वायुषः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाषा । तस्य गुणाः ।
"वायुषो हंसको हृद्यो मधुरो …

वायुसखः, पुं, (वायोः सखा । … टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) इति भरतः ।
वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्य । टजभावात् । "अनङ् सौ ।" ७ । १ । … अनङादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः ।
वायास्पदं, क्ली, (…) आकाशः । इति धनञ्जयः ।
वार्, क्ली, (वारयतीति । वृ+णिच्+ क्विप् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥
भागवते । १० । ३१ । २२ ।
"शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा …
"… गत्यैर्गभिरभिरादिद …

[illegible] । वृ + णिच् + घञ् ।)
[illegible]म् । इति हेमचन्द्रः ।
[illegible], कुक्कुरः । यथा । वारंवारं मुहुः
[illegible]ति हलायुधः ।
(वारयति [illegible] । वृ + णिच् +
[illegible] ।) [illegible] । [illegible] ।
। (यथा, महाभारते । १।१९१।० ।
[illegible]
[illegible] ।")
[illegible] । द्वारः । हरः । कुब्जवृक्षः ।
इति मेदिनी । रे, ९४ । * । अथ
[illegible] संज्ञा ।
[illegible] गुरुः [illegible] मन्दः शुक्रो रविर्बुधः ।
[illegible] ।
[illegible]: प्रयाणञ्च प्रवेशञ्च [illegible] ।
[illegible] पौरुषं [illegible] ।
[illegible]विवाहञ्च सर्व्ववारे प्रशस्यते ।
[illegible] कुर्य्याच्चैव रणादिकम् ।
[illegible] प्रत्याभ्यासः बुधे तथा ।
[illegible] यात्रा चैव बुधे स्मृता ।
देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
[illegible] शुक्रे स्यात् समयः स्त्रियाः ।
[illegible] गजयन्त्रः शनौ शुभः ।"
इति गारुडे ६१ अध्यायः ।
[illegible]दिनवारप्रवृत्तिः सूर्य्योदयादधिरेव ।
[illegible] ।
[illegible]दिनमासाब्दपास्तथा ।
[illegible] प्रकीर्त्तिताः ।"
[illegible]दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वारत्वं
[illegible] व्यवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
[illegible] । भवतु वारयोगे वक्तनिषेधं दृष्टं
दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिन-
[illegible] ।
[illegible]वारोदयं भानोर्भौमिमायनवासराः ।"
[illegible] । यत्तु रेखा-
[illegible]रयोरित्यादिना ज्योतिषि वारप्रवृत्तिरुक्ता
[illegible]शास्त्रोक्तकालहोरादिज्ञानार्थमिति
[illegible] बहुधा विस्तृतम् ।
[illegible]मनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः ।
[illegible]मनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ।
[illegible] भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।"
विष्णुपुराणात् सूर्य्यदर्शनयोग्यकालादेव
[illegible]कर्म्मसु स एव कालः । इति ज्योति-
[illegible]म् । * । अथ शोभनवाराः ।
[illegible]सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः सितः शनिः ।
[illegible] नामतो वारा विख्याताः सर्व्वकर्म्मसु ।
[illegible]बुधजीवानां वाराः सर्व्वत्र शोभनाः ।
[illegible]भृगुसुतमन्दानां शुभकर्म्मसु केष्वपि ।"
इति ज्योतिःसागरः ।
। वारवेला ।
"[illegible]
[illegible] भास्करादियामार्द्धे ।

प्रभवति हि [illegible]
न शुभाशुभकार्य्यकरणाय ।"
अथ [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
दिने [illegible]
[illegible] विधुदर्ग्गिनौ च ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् । * ।
तयोर्व्वर्ज्जनं यथा,—
"रवौ वर्ज्ज्यं चतुःपञ्च भौमे षष्ठद्वयं तथा ।
कुजे षष्ठद्वयञ्चैव बुधे वारत्रयीयकम् ।
गुरौ सप्ताष्टकं चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे ।
शनावाद्यं षष्ठञ्च शेषञ्च परिवर्ज्जयेत् । * ।
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।
शनावाद्यं तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्ज्जयेत् ।"
इति सारसंग्रहः । * ।
अथ स्त्रीणां प्रथमरजस्वलायां वारफलम् ।
"आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ।
बृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पुत्त्रवती भवेत् ।
शनौ वन्ध्या तु विज्ञेया प्रथमर्त्तौ रजस्वला ।"
इति मधुरेशकृतसारसंग्रहः ।
(वालः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ४ ।
"दिवोऽभरिन्धदीधितीषु जिह्वा
मन्द्रो न रथ्यो रोधवीति वारान् ।"
"रथ्यो रथार्होऽश्वोन यथाश्वो यथा वारान् दंश-
वारणसाधनान् वालान् दोधवीति कम्पयति ।"
इति तद्भाष्ये सायणः । वरणीये, त्रि, । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १२८ । ६ ।
"विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारान् [व्यृण्वति ।"
"वारं सर्व्वैर्वरणीयम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
वारकं, क्ली, (वारयतीति । वृ + णिच् + ण्वुल् ।)
कष्टस्थानम् । इति हारावली । १२८ । ह्रीवे-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ।
वारकः, पुं, (वृ + णिच् + ण्वुल् ।) अश्वविशेषः ।
इति विश्वः । अश्वगतिः । निषेधके, त्रि । इति
मेदिनी । के, १३१ । (यथा, महाभारते ।१२।
३२१ । ३६ ।
"पुरा सम्मूलमाम्नवं प्रसहेरत्वदुःखवित् ।
तदेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ।")
वारकी, [न्] पुं, (वारकोऽस्यस्येति । इनिः ।)
चित्राश्वः । शत्रुः । पर्णजीवी । पयोधिः ।
इति मेदिनी । ने, १९५ ।
वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः शुकीव ।
यद्वा, वारे अवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति ।
कॄ + कः । निरुक्तलक्षणो दीर्घः । यद्वा, वारे
अवसरे कीलति बध्नाति कौतुकार्थं रक्ता प्रेमणा
वा । कील + कः । लस्य रत्वम् ।) श्यालकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । वारग्राही । वाड़वः ।
यूका । वेणिवेधिनी । नीराजितहयः । इति
मेदिनी । रे, २८८ ।

वारटः, पुं, मणी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वारण्डः, पुं, (वारयतीति व्रियते इति वा । वृ +
"वृञ्रोण्डच्च ।" उणा० १ । १२९ । इति
अण्डच् । धातोर्ह्रस्वः ।) स्वड्गादिमुष्टिः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । मुट् इति
बाँट इति च भाषा । (यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
"तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि ****गवेऽङ्कुशवद्वा-
कृतवारण्डानि अस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुप-
दिश्यन्ते ।")
वारटं, क्ली, (वारं जलमटति प्राप्नोतीति । अट्
+ अच् ।) क्षेत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
क्षेत्रसमूहः । इति शब्दरत्नावली ।
वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् +
अच् + टाप् ।) हंसी । इति हेमचन्द्रः ।४।३९३।
वारणं, क्ली, (वृ + णिच् + ल्युट् ।) प्रतिषेधः । इति
मेदिनी । णे, ६६ । (यथा, हरिवंशे ।१८०।४५।
"अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवोऽभ्यसूचत ।")
हस्तिवारणम् । इति जटाधरः । * । दानकाले
वारणनिषेधो यथा,—
"न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत् ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ।
वारणः, पुं, (वारयति परबलमिति । वृ + ल्युः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ । (यथा,
कुमारे । ५ । ७० ।
"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढ़या वारणराजहार्य्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ।")
वाणवारः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।
"वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ।"
वारि जले रणति चरतीति । वार् + रण +
अच् । जलचारे, त्रि । यथा, हरिवंशे ।३१।४८।
"ततो वैमाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् ।
अवतारयामास मही मन्त्रैर्वाञ्छनसुत्तमम् ।"
"वारि जले रणति चरतीति वारणः समुद्रोद्भव
इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)
वारणबुषा, स्त्री, (बुष्यते इति । बुष उत्सर्गे +
कः । वारणानां बुषा । यद्वा, वारणान् पुष्णा-
तीति । पुष + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य बः ।)
कदली । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ।
वारणवल्लभा, स्त्री, (वारणानां वल्लभा प्रिया ।)
कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वारणसी, स्त्री, (वरणा च असी च नदीद्वयं
तस्य अदूरे भवा । "अदूरभवश्च ।" ४।२।७० ।
इत्यण् । ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
वाराणसी । काशी । इति हेमचन्द्रः ।
वारणीयं, त्रि, (वृ + णिच् + अनीयर् ।) वारण-
योग्यम् । वृञ्धातोः ण्यन्तादनीयप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।५७।१।

"श्चवारणीयं रिपुभिर्वारणीयं करं शुभः ।
वैरमस्य वसिन्दूरमसिं दूरमपच्छिदम् ।")

वारस्नं, क्ली, चर्म्मभस्त्रो । इति केचित् ॥

वारवधूः, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां वधूः ।) वारमुख्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२८ ।
"निजगात्रनिर्व्विशेषस्थापितमपि सारमखिल-
माहाय ।
निर्मोकमिव भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषञ्च वारवधूः ॥")

वारवाणः, पुं, क्ली, (वारं वारणीयं वाणं यस्मात् ।) कञ्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ८४ ।
"पीनकुचतटनिपीड़नस-
दरवारवाणसुरसा लिलिङ्गिरे ।")

वारबुषा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुष्णातीति । पुष् + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य वः ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ।

वारमुख्या, स्त्री, (वारेषु वेश्यासमूहेषु मुख्या श्रेष्ठा ।) जनैः सत्कृता वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
"वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ॥")

वारयिता, [ऋ] पुं, (वारयति दुर्नीतेरिति । वृ + णिच् + तृच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥

वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।) वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९३ ॥

वारलीकः, पुं, बल्वजा । इति शब्दरत्नावली । वाबुइ इति ख्यातः ॥

वारवाण्टिः, पुं, (वारं शब्दसमूहं वणते इति । वण + इन् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः ॥ एतन्मते पवर्गीयादिः ॥

वारवाण्टिः, स्त्री, (वारे अवसरागतावसरे वाण्टिः शिवालापो यस्याः ।) वेश्या । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

वारवाण्टी, स्त्री, (वारवाण्टि + पक्षे ङीष् ।) वार-मुख्या । इति शब्दरत्नावली ॥

वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति । वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वेश्या । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथासरित्-सागरे । १२ । ८८ ।
"अस्तीह मथुरा नाम पुरी कंसारिजन्मभूः ।
तस्यां रूपणिकेत्यासीत् ख्याता वारविला-
सिनी ॥")

वारवुषा, स्त्री, (वारान् हस्तिसमूहान् वर्षतीति । वृष + कः । टाप् । बाहुलकात् गुणाभावः ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥

वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसमूहानां सुन्दरी ।) वेश्या । इति हारावली । १३३ ॥

वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेश्यानां ब्रन्दः । वाराणां ब्रन्दः । इति जटाधरः ॥

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।) वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥

वारांनिधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अलुक् समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नद्यो-रदूरे भवा । "अदूरभवश्च ।" ४ । २ । ७० । इत्यण् । ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अस्या निरुक्तिर्यथा,—
"वरणासी च नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे उभे ।
तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता ॥")
मोक्षदपुरीविशेषः । बनारस् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वाराणसी २ काशी ३ शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवरी ५ तपःस्थली ६ वरणसी ७ तीर्थराजी ८ काशिका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं यथा,—

ईश्वर उवाच ।
"परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
सर्व्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥
तत्र भक्ता महादेवि ! मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥
उत्तमं सर्व्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमञ्च यत् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
श्मशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
भूर्लोके नैव संलग्नमन्तरीक्षे ममालयम् ।
अयुक्तास्तन्न पश्यन्ति युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
श्मशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ! ॥
देवीदं सर्व्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्व्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्व्वसञ्चितम् ।
अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्व्वं व्रजति क्षयम् ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
योनयः ।
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ताः अविमुक्ते वरानने ! ॥
चन्द्रार्द्धमौलयस्त्र्यक्षा महावृषभवाहनाः ।
शिवे मम पुरे देवि ! जायन्ते तत्र मानवाः ॥
नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
ईश्वरानुगृहीता हि सर्व्वे यान्ति परां गतिम् ॥
मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारञ्चातिभीषणम् ।
अश्मना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
दुर्लभा तपसा चापि मृतस्य परमेश्वरि ! ।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम शैलेन्द्रनन्दिनि ! ।
अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढा ये तमसावृताः ।
विण्मूत्ररेतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

हन्यमानोऽपि यो …
स याति परमं …
जन्मम्रत्युजरायुक्तं परं याति …
अपुनर्मरणानां हि सा …
यां प्राप्य कृतकृत्यः …
न दानैर्न …
प्राप्यते मनिवसुस्या …
नानावर्णा …
किल्बिषैः पूर्णदेहा ये वि…
भेषजं परमं …
अविमुक्तं परं ज्ञानम…
अविमुक्तं परं तत्त्वम…
तस्मा वै नैष्ठिकीं …
तेषां तत् परमं ज्ञानं …
प्रयागं नैमिषं पुण्यं
केदारं भद्रकर्णञ्च गया पुष्करं
कुरुक्षेत्रं …
शालग्रामञ्च कुब्जाम्रं …
प्रभासं विमलेशानं गोकर्णं
एतानि …
न यास्यन्ति परं मोक्षं
वाराणस्यां …
प्रविष्टा नाशयेत् पापं
अन्यत्र शुभगा …
व्रतानि सर्व्वमेवैतत् …
यज्ञेन जुहुयान्नित्यं …
वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां
यदि पापी यदि शठो
वाराणसीं समासाद्य पुनाति
वाराणस्यां महादेवं
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तास्ते …
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां
प्राप्यते तत् परं स्थानं …
ये भक्ता देवदेवेशं …
ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेन …
यत्र योगस्तथा ज्ञानं …
अविमुक्तं तदासाद्य
ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां …
या गतिर्विहिता सुभ्रु अविमुक्ते
यानि चैवाविमुक्तस्य देवि …
पुरी वाराणसी तेभ्यः …
यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते
व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्त…
तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति …
एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां …
भ्रूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव …
यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां …
वरणायास्तथा चास्या मध्ये …
तत्रैव संस्थितं भद्रं निमलेनाविमुक्त…
वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं
यत्र नारायणो देवो महादेवो …
तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः …

ते को जनं द्विदेदः त्रिनामः ॥
...न्दिनो ये च ये च वै पापकर्मणः ।
...ते स्मरणान्न ते यान्ति परमां गतिम् ।
...सुरर्षिदेवो वसेदं सदा भक्तिपरम् ॥
...नां महादेवानुज्ञातं स्मृत्वा विमुच्यते ।
...विना भवितव्यानि पापौघदर्शनेन तु ॥
...ारायणः स्वेतो देवानां पुरुषोत्तमः ।
...नां निविशः स्नानानां वै तदुत्तमम् ॥
...माराधिपो नरः पूर्व्वमिलैव जन्मनि ।
...स्ति परं दैवमविमुक्तं शिवालयम् ॥
...ीन्ति यदा स्नानं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
...विशन्ति विप्रमिदातुम च पातकम् ॥
...सर्व्वमिदं स्नानं शिवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
...ाप पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
...न सर्व्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
...'पापपरायणो यो वा पुण्यकृत्तमः ॥"

इति कौर्म्मे ८८ अध्यायः ॥ * ॥

...व ।
...ाणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
...यायान्तरा वरुणाऽसीच चापाहन्ति सदा ॥
...हृदयगत्तत्र नित्यं वसति योगिनाम् ।
...प्रीतिकरो योगी स्वयं चाध्यात्मचिन्तकः ॥
...पा या पुरी नित्यं भर्गयोगवशाद्दृता ।
...स्नानं दत्वापि तत्र यो म्रियते जनः ॥
...स्वयं महादेवः संसारच्छिद्रकृतये ।
...त्वा परमो योगी त्वतत्तत्र भवान्तरे ॥
...नैव निर्व्वाणमाप्नोति नरदायमः ।
...मुक्तो महादेवः पार्व्वत्या सहितः सदा ॥
...निर्व्वयचारो मानुपानाप नित्यशः ।
...हरः प्रकाशश्च क्षेत्रं तत्र प्रकाशितम् ॥
...च कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।'
...राधितस्थिरं भक्त्या निर्व्वाणाय प्रसीदति ॥
...ादिवर्ज्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
...स्थानं महाक्षेत्रं कदाचिदपि शाङ्करी ॥
...मन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
...तं नातिदूरे च वर्त्ततेऽमरसत्तमौ ॥"

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

...य काशीयात्राविधिः ।

सूत उवाच ।

...त्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
...ावन् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥

व्यास उवाच ।

...ामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वच्मि ते ।
...ा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदे ॥
...चेलमार्गे संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
...तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
...ादित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
...मस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् ॥
...ानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
...ारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
...तः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
...नन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः ॥ * ॥

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
दिनभायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
शुक्लां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
गत्वा तीर्थं हत्वा च स्नात्वा शालिग्रहणाद्येन ।
मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः ।
त्रिविष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरञ्चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
यस्तु क्षेत्रमुनिस्थापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः ॥ * ॥
अष्टायतनयात्राप्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
द्रष्टव्यान्येतानि लिङ्गानि महापापप्रशान्तये ॥ * ॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपशान्त्यै च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भाख्यं तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
मणिकूटह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्च्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ।
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्द्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
अग्नीध्रकुण्डसुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्ववृद्धिका ।
गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥

ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन्मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥ * ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीञ्च पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे ॥
भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥ * ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातःस्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्त्वथ ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलशेश्वरम् ॥
चन्द्रेशन्त्वथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् ॥
वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ।
द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो व्रजेत् ॥
त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकामेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः ।
ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजं समर्च्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य ततः अप्सरसेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ।
दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्ते... ॥

[illegible] तनो भवेत्।
[illegible] प्रमदेन्दुरोदयेत्॥
[illegible] मयातृणकया हता।
[illegible] दीयमानमथया [illegible]॥
इति मर्मं मनुवाणि [illegible] मुक्तिमवर्त।
[illegible] पुनरागमः॥
[illegible] मर्मत॥
[illegible]
[illegible] समर्थयेत्।
[illegible] भूमपाठ॥
[illegible] कर्मराज्ञोविंधानिभि:॥
[illegible] मर्मत:॥
[illegible] नाथो भविष्यन्ती।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इति वाराहे १०० अध्याय:॥

[illegible]

वाराहसक्री, स्त्री, (वाराहसनुक्रमे इव पत्र-मस्यस्या:। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्ट:॥

वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्या:। ङीष्।) दन्तीवृक्ष:। इति भावप्रकाश:॥

वाराही, स्त्री, (वाराह+ङीष्।) ब्रह्माण्या-द्यष्टमातृकान्तर्गतमातृकाविशेष:। यथा,—
"वराहरूपधारी च वराहोऽपम उच्यते।
वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय: ४५॥
योगिनीविशेष:। यथा,—
"दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्त्तिकी तथा।
हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा॥
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी।
एता: सर्वाश्च योगिन्यो भक्तारै: रक्षयन्तु ते॥"
तीर्थविशेष:। यथा,—
"वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागरा:।
तदुक्तानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय॥"
इति हृद्यनन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धति:॥
वराहदेवस्य शक्ति:। यथा,—
"यज्ञवाराहमतुलं रूपं या बिभ्रती हरे:।
शक्ति: साप्याययौ तत्र वाराही बिभ्रती तनुम्॥"
इति चण्डी॥

अपि च।
"वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम्।
शुभदां सुप्रभां शुभ्रां वाराहीं तां नमाम्यहम्॥"
इति हृद्यनन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजामन्त्र:॥
वाराहक्रान्ता। [illegible] इति ख्यात:। तत्-पर्याय:। विष्वक्सेनप्रिया २ वृद्धि: ३ वदरा ४ [illegible] ५ [illegible] ६ इति भरत:॥ [illegible] ७ [illegible] ८ विष्वक्सेनकान्ता ९ वराही १० कौमारी ११ त्रिनेत्रा १२ ब्रह्मपुत्री १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ माधवेष्टा १७ [illegible] १८ [illegible] १९ वनवासी २० [illegible] २१ [illegible] २२ [illegible] २३ महावीर्य: २४ [illegible] २५ [illegible] २६ [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] २९ [illegible] ३० [illegible] ३१ [illegible] ३२ [illegible] ३३। अस्या गुणा:। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्ट:॥ अपि च।
"[illegible] वाराही [illegible]।
[illegible] वाराह इव [illegible]॥"
इति भावप्रकाश:॥
[illegible]। इति शब्दचन्द्रिका॥ [illegible]
[illegible]

वारि, क्ली, ([illegible]) [illegible]
[illegible]

जलम्। इत्यमर:॥ [illegible]
[illegible]
"न कुर्वीत वृथा चेष्टां [illegible]
[illegible]
द्विजिह्वेषि मस्य [illegible]
"इयमाने वारि पूर्णे [illegible]

शिशिरस्य जलं [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]
जलक्रीडायां [illegible]
"जलकेलौ [illegible]
[illegible]
इति कविकल्पलतायाम्॥
ह्रीबेरम्। इति हेमचन्द्र:॥
वारि:, स्त्री, (वारयतीति [illegible]
वाक्। सरस्वती। गजब [illegible]
भूमि:। (यथा, रघौ। [illegible]
"संचारविघ्नेन [illegible]
[illegible] तीराभिमुख [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]। कलशीति भाषा [illegible]
हिमवन्ती। (वरयोषि [illegible]
संहितायाम्। ४२। [illegible]
"वसुधा स्या [illegible]
प्रयाति।"
"[illegible]
वारि वरयोर्वं [illegible]
मधोधर:।)
वारिकण्टक:, पुं, (वारिज: [illegible]
[illegible]। इति जटाधर:।
वारिकर्णिका, स्त्री, ([illegible]
यस्या:। गौरादित्वा [illegible]
टाप् पृषोदरत्वात्।)
इत्यपरनाम। प्राणा इति [illegible]
वारिकर्पूर:, पुं, (वारिज [illegible]
मत्स्य:। इति त्रिकाण्ड [illegible]
वारिकुब्जक:, पुं, (वारि [illegible]
शृङ्गाटक:। इति शब्द [illegible]
वारिकुब्जक:, पुं, (वारि [illegible]
शृङ्गाटक:। इति त्रि [illegible]
वारिक्रिमि:, पुं, (वारिज [illegible]
इति त्रिकाण्डशेष:॥
वारिचत्वर:, पुं, ([illegible]
कुम्भिका। इति त्रि [illegible]
वारिचर:, पुं, (वारिषु [illegible]
मत्स्य:। इति शब्द [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

…रजन्तुमात्रे, त्रि । (यथा, महाभारते ।
… । २३७ । १८ ।
…ा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
…त्मात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”)
…मरं, क्ली, (वारिणश्चामरमिव तदा-
…कृत्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्ड-
…॥
…, क्ली, (वारिणि जायते इति । जन+डः ।)
…लवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा,
…करामायणे । २ । ८ । २ ।
…स तत्र पश्यत्कुशवारिजान्वित-
…कादिचिह्नानि पदानि सर्व्वतः ॥”)
…म् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
…, त्रि । यथा, महाभारते ।१।८१।१४।
…कारण्येन नृपते ! इमं देशमुपागतः ।
…द्धुर्वारिजं किञ्चिदथवा मृगलिप्सया ॥”
…रिजं मीनपद्मादि चेति ।” तट्टीकायां नील-
…ः ॥)
…, पुं, (वारिणि जायते इति । जन+डः ।)
…। इति हेमचन्द्रः ॥ शम्बूकः । इति शब्द-
…ा ॥
…स्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । जलापह-
…न तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
…दमाला ॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि । यथा,
…रूपधारिणी चैमामानिनाय निशा-
…ऋमन् ।
…ां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
…ा, स्त्री, (वारिणस्त्रायते इति । त्रै+क. ।
…म् ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
…, क्ली, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥
…, पुं, (वारि ददातीति । दा+“आतो-
…सर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
…। (यथा, मृच्छकटिकनाटके । ५ अङ्के ।
…वद्वारिदगर्ज्जितैः सचकिता तद्दर्शना-
काङ्क्षिणी ।
…दौ नूपुरलग्नकर्द्दमधरौ प्रक्षालयन्ती
स्थिता ॥”)
…कः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
…स्थाने । ३८ अध्याये ।
…शारग्वधयवांभूकटुकोशीरवारिदैः ।
…समायाग्नकारूकापचमूलविभीतकैः ॥”
…रिदातरि, त्रि । यथा, मनौ । ४ । २२९ ।
…वारिदस्तृप्तिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
…दोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
मम् ॥”)
…धिः, पुं, (वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
…+“कर्म्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ९३ ।
…ि किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
…यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।
…तद्दोत्यनतारेव वारिधौ स विदूषकः ।
…ालवरे ग्रामे सत्यवानवसीदति ॥”)

वारिनाथः, पुं, (वारीणां नाथः ।) वरुणः । समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥

वारिनिधिः, पुं, (वारीणि निधीयन्ते अत्रेति । नि+धा+किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
“पाराद्वारिनिधेः प्राप्ताः काश्मीरेष्वधुनापि ये ।
राज्ञो यात्रासु निर्यान्ति खाता वारिध्वजाः पुरः ॥”)

वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारिपथ+“उत्तरपथेनाहृतञ्च ।” ५ । १ । ७७ । इत्यत्र “आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्व्वादुपसंख्यानम् ।” इति वार्त्तिकस्थत्वात् ठञ् ।) जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे ठिक-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (वारिपथेन आहृतम् । इति काशिका ॥)

वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णान्यस्या इति ॥ वारिपर्ण+“पाककर्णपर्णपुष्पेति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १।१०।३८ ॥ अस्या गुणाः ।
“वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा पटुः ।
दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषहृत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वारिपालिका, स्त्री, (वारीणि पालयति सूर्य्य-रश्म्यादिभ्यो रक्षतीति । पालि+ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) खम्भलिका । इति शब्दमाला ॥

वारिप्रवाहः, पुं. (वारिणः प्रवाहः ।) निर्झरः । इति शब्दमाला ॥

वारिप्रश्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रश्नी ।) वारिपर्णी । इति शब्दमाला ॥

वारिबदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा बदरेव ।) प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिबालकं, क्ली, (वारिणो बालकम् ।) ह्रीवेरम् । इति हारावली । १७८ ॥

वारिभवं, क्ली, (वारिणि नेत्रजलाय भवति प्रभवतीति । भू+अच् ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, त्रि ॥)

वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्यामताजनकं यस्य । सजलमेघस्यैव कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिमुक्, [च्] पुं, (वारि मुञ्चतीति । मुच्+क्विप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ४ । ८६ ।
“स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्व्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥”)

वारिमूली, स्त्री, (वारिणि मूलं यस्याः । “पाककर्णपर्णेति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिरथः, पुं, (वारिषु रथ इव गमनसाधनत्वात् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिराशिः, … वारीणां राशयो यत्र ।) समुद्रः । … । (यथा, कथासरित्सागरे …
“तस्य मथयतो हस्ताच्युतमेकमुदुम्बरम् ।
जग्राह शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाश्रयः ॥”
वारीणां राशिः । जलसमूहश्च । यथा, रघौ । ४ । ३६ ।
“शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्व्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥”)

वारिरुहं, क्ली, (वारिणि रोहति जायते इति । रुह+“इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।” ३।१।१३५ । इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । १३ ।
“विकचवारिरुहन्दधतं सरः
सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।
शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया
सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”)
जलजाते, त्रि ॥

वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य । यद्वा, वारि लोम्नि यस्य ।) वरुणः । इति जटाधरः ॥

वारिवदनं, क्ली, (वारियुक्तं वदनं यस्मात् । तन्नसेवनेन मुखे जलनिस्रावात्तथात्वम् ।) प्राचीनामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

वारिवरं, क्ली, करमर्द्दकम् । इति जटाधरः ॥

वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । सजलकत्वात् ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा, वारि पर्य्युषितामादिजलं वासयति सुगन्धीकरोतीति । वास+अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६५ ॥

वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः । मुस्ता । इत्यमरः ॥

वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि+ल्युः । वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिशः, पुं. (वारिणि सागरजले शेते इति । शी+डः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसम्भवं, क्ली, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराञ्जनम् । उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) यावनालशरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य । वारिजातमात्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ८ ।
“इमन्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसम्भवम् ।
मणिं पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीमागतं …

वारी, स्त्री, (वार्य्यतेऽनयेति । वृ … इति … ।” उणा० … ङीष् ।) गज…

"शमौ न भिन्दन् [illegible]
वार्धिमिवाम्बु इव [illegible] ।")

वारुणी । इति धरणिः ॥

वारीटः, पुं, (वार्य्यां गजबन्धनभूम्यामेटतीति । इट् + कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

वारीशः, पुं, (वारीणामीशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४८ ॥

वारुः, पुं, (वारयति रिपूनिति । वृ + णिच् + बाहुलकात् उण् ।) विजयकुञ्जरः । इति हारावली । ११० ॥

वारुट, पुं, क्लीं । शवशय्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारुणं, क्लीं, (वरुणो देवतास्येति । वरुण + अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-भिषानक्षत्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"वारुणं कापिलञ्चैव साम्बं नन्दिकृतं शुभम् ।
[illegible] ॥"
द्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ३ । ६ ।
"इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥")
वरुणसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
"[illegible] वारुणस्य प्रपद्यते ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति मार्के ५८ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १ । १०२ । १ ।
"अहं वै [illegible] वारुणं [illegible] ।
[illegible] ॥")

वारुणकर्म्म, क्लीं, (वारुणं वरुणसम्बन्धि कर्म्म ।) जलाशयखननादि । तत्र शुभाशुभकालादि यथा,—

[illegible] उवाच ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible]पुराणे [illegible] ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यापत्यं पुमान् । वरुण + इञ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०१ । १ ।
"समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ॥"
अगस्त्यः । यथा, महाभारते । १ । ९९ । ७ ।
"स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम ! ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥"
विनतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।
"भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययाति-मेने । तद्ध वरुणो विदाञ्चकार ॥")

वारुणी, स्त्री, (वरुणस्येयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ङीप् ।) सुरा । (यथा, मनौ । ११ । १४७ ।
"अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्व्वमनिर्द्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥"
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । ९३ ।
"किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
बभूव वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥"
"वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ वरुणपत्नी । वारुणी-वल्लभशब्ददर्शनात् ॥ यथा, महाभारते । २ । ९ । ६ ।
"तत्रास्ते च वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥"
नदीविशेषः । यथा, गो॰ रामायणे । २ । ७० । १२ ।
"पूर्व्वेण वारुणीं तीर्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् ।
सरांसि च प्रफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ॥")
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । १ ॥ (यथा, नैषधचरिते । ४ । ६० ।
"यद विधुस्तुदमाशि मदीरिते-
स्त्वनघ किं द्विजराजधिया विधुम् ।
श्रितु दिवं पुनरेति यदीदृशः
पतित एव निपीय हि वारुणीम् ॥"
विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि (३ भृगुवल्ल्याम् ६ अनुवाके । "आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविश-न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥"
[illegible]विशेषः । यथा, अथर्व्ववेदे । १ । १०१ ।
"शुद्धस्फटिकसङ्काशा शुचिस्मा चैव वारुणी ॥")
[illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥ गण्ड-दूर्व्वा । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ इन्द्रवारुणी । दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शतभिषानक्षत्र-युक्तचैत्रकृष्णत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
वारुणं शतभिषा ।
"शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्य्यग्रहैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ [illegible]
महामहेति विख्याता [illegible]
अत्र संक्रान्तिविधिः सार्द्धयाम [illegible]
पततियुक्तिसारतरं [illegible]
वारुण्यायुक्तिसर्व्वेषे । तेन [illegible]
पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ [illegible]
महावारुण्यां यथावत् प्रवेशन् [illegible]
"स्नानं कुर्व्वन्ति या नार्य्यः [illegible]
सप्तजन्म भवेयुस्ता [illegible]

"त्रयोदश्यां तृतीयायां [illegible]
शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं [illegible]
इति [illegible]
माघ स्नाननिषेध इति वाक्यम् ।
"भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं [illegible]
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं [illegible]
इति क्षेमादिभूतवचनेन [illegible]
निषेधात् नचनेऽपि [illegible]
त्रयोदश्यां पूर्व्वायां [illegible]
सर्व्वे परदिने [illegible]
दिन एव स्नानम् । रात्रावपि
गङ्गायां स्नानम् ।
"दिवा रात्रौ च [illegible]
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं [illegible]
इति ब्रह्माण्डपुराणे [illegible]
इति तिथ्यादितत्त्वम् । ७ । [illegible]
वनस्थकदम्बतरुकोटरस्थ [illegible]
यथा,—

पराशर उवाच ।
"वने [illegible]
मातुः [illegible]
[illegible]
उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः [illegible]
अभीष्टा सर्व्वदा यस्य मदि[illegible]
अनन्तस्योपभोगाय तस्य [illegible]
इत्युक्ता वारुणी तेन
इत्युक्ता वारुणी तेन [illegible]
निवसन् कदम्बकोटरे [illegible]
आघ्राय [illegible]
ततः कदम्बात् सहसा [illegible]
मन्मथौ [illegible]
पपौ च [illegible]
उपभोगमानो [illegible]

इति विष्णुपुराणे [illegible]

वारुणीवल्लभः, पुं, (वारुणी [illegible]
वल्लभा [illegible]

वारुण्डः, पुं, [illegible]
[illegible]
[illegible]

वारुण्डः, पुं क्लीं, ([illegible]
[illegible] । [illegible]
११ ॥

[illegible]

इति श्रीमद्भागवतम् ।

:[illegible]

इति लिङ्गपुराणम् ।

र्क्षी, (वृक्षाणामियं स्त्री । वृक्ष+अण् ।) ओषधिः । (यथा, महाभारते ।

१.७ । १४ ।

"...न मुनिना वार्क्षी सदीशिर्मुनिसत्तम: ।

...ारम्भ साहूनिबन्धात्: प्रतिमता: ।"

...यि मारिषापरनाम्नी वृक्षकन्याविशेषः ।

...यामीता यतो यस्मात् प्रचेत उत्पन्ना ।

...। यथा, विष्णुपुराणे १।१५।१—४९ ।

पराशर उवाच ।

...तपस्तु प्रचेतस्तु प्रचेतः सुदीर्घया: ।

...समानासाबद्धेरुराध्य प्रजापतय: ॥

...रक्षामतो यातुं तपं समभवद् द्रुमै: ।

...र्धेवृष्याणि न शिशुवीणि प्रजा: ॥

...दृष्टा ज्वलितास्तास्ता: सर्वे क्रुद्धा: प्रचेतस: ।

...ध्यो वायुमनिलौ तेःसृजन् जातमन्यव: ॥

...मानय तान् दृष्ट्वा कृत्वा वायुरशोषयत् ॥

...विरहत् घोरस्तथाभूद् द्रुमसंक्षय: ॥

...दन्दरी दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।

...उपगम्याब्रवीदेतान् राजा सोम: प्रजापतीन् ॥

...यच्छत राजान: श्रूयताञ्च वचो मम ।

...धानं व: करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥

...भूता च यन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी ।

...ज्यं जानता पूर्व्वं मया गोभिर्विवर्द्धिता ॥

...रिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्म्मिता ।

...यं वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥

...र्द्धं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजस: ।

...मन्यामुत्पत्स्यति विद्वान् दक्षो नाम प्रजापति: ॥

...चाग्निना संयुक्तो मुमुक्षुणोपयेन वै ।

...विपतामिवभी भूय: प्रजा: संवर्द्धयिष्यति ॥

...कण्डुर्नाम मुनि: पूर्व्वमासीद् वेदविदां वर: ।

...गोमतीतीरे स तेपे परमं तप: ॥

...क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सरा: ।

...युक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥

...क्षोभित: स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।

...तिष्ठन्मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानस: ॥

...तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।

...प्रसादसुमुखो ब्रह्मन् अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

...तयोक्त: स मुनिस्तस्यामासक्तमानस: ।

दिनानि कतिचिद् भद्रे स्थीयतामित्यभाषत ।

इत्युक्ता सा ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुन: ।

बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन साकं महात्मना ॥

अनुज्ञां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदशालयम् ।

उक्तस्तथेति स मुनि: स्थीयतामित्यभाषत ॥

पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।

यामीत्याह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्मितशोभनम् ॥

उक्तस्तथैव स मुनिरुपगृह्यायतेक्षणाम् ।

प्राहास्यतां मया सुभ्रु चिरं कालं गमि-

ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुन: ।

शतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।

प्रोक्त: प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत ॥

तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च

दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्त्तिवेदनी न जहौ मुनिम् ॥

तया च रमतस्तस्य महर्षेस्तदहर्निशम् ।

नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतस: ॥

एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनि: ।

निष्क्रामन्तञ्च सुभगे गच्छसीति प्राह सा शुभा ॥

इत्युक्त: स तया प्राह परिवृत्तमह: शुभे ।

सन्ध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा

भवेत् ॥

तत: प्रहस्य सुदती तं सा प्राह महामुनिम् ।

किमद्य सर्व्वधर्म्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ॥

बहूनां विप्र वर्षाणां परिवृत्तमहस्तव ।

गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

मुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।

मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥

इयञ्च वर्त्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।

उपहास: किमर्थोऽयं सद्भाव: कथ्यतां मम ॥

प्रम्लोचोवाच ।

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते मृषा ।

किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥

सोम उवाच ।

तत: ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् ।

कथ्यतां भीरु क: कालस्त्वया मे रमत: सह ॥

प्रम्लोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।

मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

ऋषिरुवाच ।

सत्यं भीरु वदस्येतत् परिहासोऽथ वा शुभे ।

दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥

प्रम्लोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन् कथमत्र तवान्तिके ।

विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्त्तिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वच: सत्यं स मुनिर्नृपनन्दना: ।

धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमा-

त्मना ॥

मुनिरुवाच ।

तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।

हतो विवेक: केनापि योषिन्मोहाय निर्म्मिता ॥

ऊर्म्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।

मतिरेषा हृता येन धिक् तं काममहाग्रहम् ॥

व्रतानि वेदविद्याप्तिकारणान्यखिलानि च ।

नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे ॥

विनिन्द्येत्थं स धर्म्मज्ञ: स्वयमात्मानमात्मना ।

तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्य्यं तत् कृतं त्वया ।

देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्व्वन्त्या भावचेष्टितै: ॥

न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना ।

सतां साप्तपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह ॥

अथवा तव को दोष: किं वा कुप्याम्यहं तव ।

ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रिय: ॥

यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्यय: ।

त्वया धिक् तां महामोहमञ्जूषां सुजुगुप्सिताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।

तावद् गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथु: ॥

प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्रलतां सतीम् ।

गच्छ गच्छेति सक्रोधं उवाच मुनिसत्तम: ॥

सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।

आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज्ज तरुपल्लवै: ॥

वृक्षाद् वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवै: ।

निर्म्मार्ज्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥

ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहित: ।

निर्ज्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गत: ॥

तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुत: ।

मया चाप्यायितो गोभि: स तदा ववृधे शनै: ॥

वृक्षाग्रगर्भसम्भूता मारिषाख्या वरानना ।

तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षा: कोप एष प्रशाम्य-

ताम् ॥

कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता ।

ममापत्यं तथा वायो: प्रम्लोचा तनया च सा ॥

स चापि भगवान् कण्डु: क्षीणे तपसि सत्तम: ।

पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरे: ।

ब्रह्मपारमयं कुर्व्वन् जपमेकाग्रमानस: ।

ऊर्द्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दना: ।")

वार्च्चः, पुं, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे डप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

वार्णिकः, त्रि, (वर्णलेखनं शिल्पमस्य । वर्ण+ठण् ।) लेखकः । इति शब्दमाला ॥

वार्त्तं, क्ली, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्तः, त्रि, (वृत्तिरस्यस्येति । "प्रज्ञाश्रद्धार्च्चावृत्तिभ्यो णः ।" ५ । २ । १०१ । इति णः ।) निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ वृत्तिशाली । इत्यजयपालः ॥

वार्त्तकः, पुं, पक्षिविशेषः । बटेर इति भाषा । यथा,—

"वार्त्ताकी वार्त्तकश्चित्तस्तोऽन्या वर्त्तका स्मृता ।
वर्त्तकोऽधिकरः शीतो ज्वरदोषभयापहः ।
सुरम्यः शुक्रदो वल्यो वर्त्तकाल्पगुणा मता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्या अस्तीति । "प्रज्ञाश्रद्धा-र्चाऽऽभ्यो णः ।"५ । २ । १०१ । इति णः । ततष्टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
"पश्चादिपालनाद्देवी कृषिकर्म्मान्तकारणात् ।
वर्त्तनाहारणाद्वापि वार्त्ता सा एव गीयते ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोहमुद्गरे । ८ ।
"यावद्वित्तोपार्ज्जनशक्त-
स्तावन्निजपरिवारो रक्तः ।
तदनु च जरया जर्ज्जरदेहे
वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ।")
वार्त्तिवृत्तः । कृष्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनौ । ९ । ३२६ ।
"वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥"
वार्त्तेयं चतुर्विधा । यथा, भागवते ।१०।२४।२१।
"कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्य्यमुच्यते ।
वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ।")

वार्त्ताकः, पुं, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत्+"वृतेर्द्दिच ।" उणा० ३ । ७८ । इति काकुः । "वाहु-लकात् उकारस्याभावे वार्त्ताकवार्त्ताकौ ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या सिद्धम् ।) वार्त्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्त्तकपक्षी । इति भाव-प्रकाशः ॥

वार्त्ताकी, [न्] पुं, वार्त्ताकुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वार्त्ताकी, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥ वार्त्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्त्ताकुः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत्+"वृते-र्द्दिच ।" उणा० ३ । ७८ । इति काकुः ।) स्वनामख्यातफलवृक्षः । वैगुन इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हिङ्गुली २ सिंही ३ भण्टाकी ४ दुष्प्रधर्षिणी ५ वार्त्ताकी ६ वार्त्ता ७ वार्त्ति-कुः ८ वार्त्ताकः ९ माधवितः १० राज-कुष्माण्डः ११ । इति जटाधरः । वार्त्तिकः १२ वार्त्तिकम् १३ वृन्ताकः १४ वङ्गणः १५ भण्टकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-वृन्ताकी १७ कण्टालुः १८ कण्टपत्रिका १९ निद्रालुः २० मांसफलका २१ वृन्ताकी २२ महोटिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५ महती २६ कटुफला २७ मिश्रवर्णफला २८ नीलफला २९ रक्तफला ३० शाकबिल्वा ३१ वृत्तफला ३२ पूर्णफला ३३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्ता-दिनाशः । वातहरत्वम् । सुदनम् । गुरु-त्वम् । बल्या च । इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
"अग्निप्रदा मारुतनाशिनी च
शुक्रप्रदा शोणितवर्द्धिनी च ।
हृत्कासकासारुचिनाशिनी च
वार्त्ताकुरेषा गुणसम्प्रयुक्ता ॥
सा बाला कफवातघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला ।
सदापला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥
अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित्पित्तकरी मता ।
कफमेदोऽनिलहरा सदा लघुतरा परा ।"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।
"वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु ॥
तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ।
वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ॥
कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् ।
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्व्वतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ताकुः, पुं, (वृत्+काकुः ।) वार्त्ताकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्त्तायनः, पुं,(वार्त्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिज्ञः । तत्पर्य्यायः । हैरिकः २ गूढपुरुषः ३ प्रणिधिः ४ यथार्हवर्णः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८ स्पशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९८ ।

वार्त्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्त्तां वहति यः । पसारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैवधिकः २ । इत्यमरभरतौ ॥ वार्त्तावहः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ संवादवाहके, त्रि ॥

वार्त्तिकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति+उक्थादित्वात् ठक् ।) प्रवृत्तिज्ञः । चरः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।
"दुर्गतो वार्त्तिकजनो लोभात् किं नाम ना
चरेत् ॥"
(वार्त्ता कृष्यादिस्तत्र साधुः । ठक् ।) वैश्यः । (वार्त्तं आरोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वर्त्तिक-पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताकी । इति शब्दरत्नावली । (वृत्तौ साधुरिति । वृत्ति+"कथादिभ्यष्ठक् ।" ४ । ४ । १०२ । इति ठक् । वृत्तिसम्बन्धिनि, त्रि ।)

वार्त्तिकं, क्ली, (वृत्तिर्ग्रन्थार्थविवृतिः । तत्र साधुः । वृत्ति+"कथादिभ्यष्ठक् ।" ४।४।१०२ । इति ठक् ।) उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्तीकारक-ग्रन्थः । यथा,—
"उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्त्तिकम् ।"
इति हेमचन्द्रः ।

वार्त्तिका, स्त्री, (वार्त्तिक+टाप् ।) पक्षिविशेषः । वटेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विष्णुलिङ्गी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वार्त्रघ्नः, पुं, (वृत्रघ्न इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । वृत्रघ्न +अण् ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जयन्तः । वृत्रघ्नमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । ... वि ... ते । ४ । १२ । ३४ ।
"तदा च खे दुन्दुभयो निनेदु-
र्गन्धर्व्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः ।
वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना
मन्दारमुद्रा कुसुमैरवर्षन् ॥"

वार्दरं, क्ली, दक्षिणावर्त्तम् । काकचिञ्चा । भारती । [illegible] कृमिजम् । जलम् । आम्रबीजम् ।

वार्दलं, क्ली, (वार्भिः [illegible] अच् । यद्वा [illegible] दुर्द्दिनम् । इति मेदिनी । ले, [illegible] मसीधान्यादि । (वाद्रल [illegible]

वार्दलः, पुं, (वार्दलतोऽस्ति [illegible] संज्ञायां च । प्रायेण ।" ४ । ३ ... घः ।) मेलानन्दा । [illegible] मेदिनी । ले, ११६ ॥

वार्द्धकं, क्ली, (वृद्धानां समूहः । [illegible] ञ्चेति ।" ४ । २ । ३९ । काश्यिकोक्तेः वुञ् ।) वृद्धस्य भावः कर्म्म वेति । [illegible] वृद्धस्य भावः । वृद्धत्वं [illegible] के, ५६ ॥ (यथा, [illegible] २४ ।
"बाल्ये बालक्रिया पूर्व्वं [illegible]
यौवने चापि या योग्या [illegible]
त्रि, वृद्धः । यथा, वेणी । १ । [illegible]
"फलानि पुष्पाणि च पल्लवांश्च
वयोऽतिपातोद्गतवातवेगैः ।
स्थितैः समादाय [illegible]
वने सदातिथ्यमपि [illegible]
"मध्यर्णौ मुनियैष्ठानां [illegible]
कसासात् । त्रिषु स्याद्वार्द्धको वृद्ध
संघयोरिति बलः ।" इति टीका ।

वार्द्धक्यं, क्ली, (वार्द्धकमेव । वार्द्धक स्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) [illegible] वार्द्धकम् २ वृद्धत्वम् ३ जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते [illegible]
"बाल्यानां [illegible]
वार्द्धक्येन च राजेन्द्र । [illegible]

वार्द्धिः, पुं, (वारि जलानि [illegible] धिः ।) समुद्रः । इति [illegible] देवीभागवते । ८ । १० । ११ । [illegible]
"सोऽनन्तो भगवान् [illegible]
अनन्तगुणवार्द्धिरेव [illegible]

वार्द्धिभव, क्ली, (वार्द्धौ समुद्रे भवम् ।) द्रोणीलवणम् । [illegible]

वार्द्धुषिः, पुं, (वार्द्धुषिः । [illegible] कलोपः ।) वृद्धाजीवः । इत्यमरः (यथा, मनौ । ३ । १५३ ।
"प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्नि [illegible]

,पुं, (वृद्ध्यर्थं अर्थं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति ।
हति गर्हम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।
'धुषिभावो वक्तव्यः ।" इति वार्त्तिकोक्तेः
भावः ।) वृद्धिजीवी । लभ्यशुक् । वाड़ि-
इति सुदखोर इति च भाषा । तत्प-
। कुसीदकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४ ।
:। कुसीदः ५ कुसीदिकः ६ । इति
मावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
' धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति ।
ार्द्धुषिको नाम वृषकब्रह्मविष्कृतः ।"
इति स्मृतिः ॥
|द्धिग्रहणनियमो यथा, मनुः ।
|तिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः
शतात् ।
ातं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
ातश्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी ।
ार्यपञ्चकं शीतिभागं विंशतिकाः पणाः ॥"
पुराणद्वयम् । एवंविधं नियममतिक्रम्य
ादि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
इति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु
तरणे नियमातिक्रमे च न दोषः । इति
सत्त्वविवेकः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
क्ली, (वार्द्धुषेर्भावः । वार्द्धुषि + ष्यञ् ।)
वर्द्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
। ११ । ६२ ।
।५। दृश्यश्चैव वार्द्धुष्यं ग्रतलोपनैम् ।
ारामदारापत्यस्य च विक्रयः ॥")
क्ली, (वार्द्धेः समुद्रस्येदमिति । वार्द्धि +
।) द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ी,स्त्री,(वर्द्ध्र इदमिति । वर्द्ध्र + "चर्म्मणो
"५ । १ । १५ । इति अण् ।) चर्म्मरज्जुः ।
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
ः, पुं, (वार्द्धीव नासिकास्येति । "अन्
ाकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ ।
११८ । इति अच् नसादेशश्च । "पूर्व्व-
| संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति
| ।) पशुविशेषः । यथा,—
र्णं त्रिविधपीयं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
|स: प्रोच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च संतुष्टः ।"
विशेषः । यथा,—
लघ्वीयो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः ।
|त्रिणः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरति-
प्रियः ॥"
बलिदानफलम् । यथा,—
हितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्द्धीणसस्य च ।
माप्नोति वर्षाणां शतानि चैव मत्प्रिया ।
ायणाश्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षि-,
कीम् ।
माप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥"
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
तौर्देन पितृतर्पणं यथा,—
ार्द्धीणसामिषं लौहं कालशाकं तथा मधु ।

दौहित्रामिषमन्यच्च यद्दत्तं तत् कुलोद्भवैः ॥
अनन्तां तां प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा ।
पितॄणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पाध्यायः ॥
"त्रिविधं त्रिविधपीयं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्द्धीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्म्मणि ॥
रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः ।
कृष्णवर्णेन च तथा पक्षी वार्द्धीणसो मतः ॥"
लौहं रक्तच्छागः ।
"दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः ।
कपिलायाः घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥"
गौरीसुतः इषवर्णोऽच्छागः । इति सट्टीका ॥
वार्द्धी(ध्री)नसः, पुं, वार्द्धीव नासिका यस्य । नासाया
नसादेशः ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ।
यथा,—
"वार्द्धीनसस्त्वेकचरो गणोत्साहश्च गण्डकः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्भटः, पुं, (वारि जले भट इव ।) कुम्भीरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्म्मणं,क्ली, (वर्म्मिणां समूहः । वर्म्मन् + "भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।"४।२।३८ इति अण् ।)वर्म्मिसमूहः ।
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥
वार्म्मिणं, क्ली, (वर्म्मिणां समूहः । वर्म्मिन् + अण् ।)
वर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
वार्म्मुच्, [च्] पुं, (वाः वारि मुञ्चतीति । मुच् +
क्विप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १० । २४ । ८ ।
"तं तात । वयमन्ये च वार्म्मुचां पतिमीश्वरम् ।
द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः ॥")
वार्य्युद्भवं, क्ली, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
पद्मम् । इति धनञ्जयः ॥ जलजे, त्रि ॥
वार्य्यं, त्रि, (वारि + ष्यञ् ।) वारिसम्बन्धि । वारि-
शब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वृङ् सम्भक्तौ
+ "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३।१।१२४ । इति ण्यत् ।
वरणीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २१ । २ ।
"स्वधर्म्मन् देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्य्यम् ॥"
निवारणीयः । यथा, महाभारते ।५।१९८।१६।
"स्त्रीभावे परिनिर्व्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्य्येति वै पुनः ॥")
वारांराशिः, पुं, (वारां राशिर्यत्र ।) समुद्रः । इति
पुराणम् ॥ (वारांसमशब्दात् प्रायशं स्यात् ॥)
वार्व्वटः, पुं, (वार्भिर्वट्यते वेष्ट्यते इति । वट +
घञर्थे कः ।) वहित्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वार्व्वणा, स्त्री, नीलमक्षिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वार्षकं,क्ली, (वर्षस्येदम् । वर्ष + अण् । स्वार्थे कन् ।)
सप्तद्वीपवसुधाधिपतिवंशवाक्यविशेषः ।
यथा,—
"दशधा विभजन् चैत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम् ।
इत्याकृष्यैरुदारादौ मध्यदेशमपामवान् ।
कोट्ये वार्षकं चैवं रम्यहर्षेर्भव च ॥"
इति वह्निपुराणे आग्नेयोपाख्यानाध्यायः ।

वार्षभाणवी, स्त्री, (वृषभानोरपत्यं स्त्री । वृष-
भानु + अण् ।) वृषभानुकन्या । श्रीराधा
यथा,—
"यथा परात्परः कृष्णस्तथेयं वार्षभाणवी ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
वार्षिकं, क्ली, (वर्षासु जातमिति । वर्षा + "वर्षाभ्य-
ष्ठक् ।" ४ । ३ । १८ । इति ठक् ।) त्राय-
माणा । इति मेदिनी । के, १५६ ॥
वार्षिकः, त्रि, (वर्षे भवः । वर्ष + "कालात् ठञ् ।"
४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) वर्षभवः । वात्स-
रिकः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥ (यथा,
भागवते । ११ । ११ । ३७ ।
"यात्रावलिविधानञ्च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु ॥")
यथाच ।
"शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
तस्यां ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
वर्षाकालोद्भवश्च ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे ।
४ । ४ । १ ।
"तत्र वार्षिकदिनानि राघवो
लीलया मनिगुहासु सञ्चरन् ।
पक्वमूलफलभोगतोषितो
लक्ष्मणेन सहितोऽवसत् सुखम् ॥")
वार्षिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा । वर्षा + "वर्षाभ्य-
ष्ठक् ।" ४ । ३ । १८ । इति ठक् । ङीप् ।) त्राय-
माणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्षिला, स्त्री, (वार्जाता शिला । "शाकपार्थि-
वादिनामुपसंख्यानं उत्तरपदलोपश्च ।" २ । १ ।
६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शाकपार्थिवादित्वात्
समासः । पृषोदरादित्वात् शस्य षः ।) करका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वार्षुकः, त्रि, वर्षणशीलः । वृषधातोरुकप्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्षुकः । ततः स्वार्थे ष्यप्रत्ययः ॥
वा(वा)र्त्ताकं, क्ली, (वृन्ताक्याः फलमिति । "बिल्वादि-
भ्योऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इति अण् । विधान-
सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक् ।)वृन्ताकीफलम् । इत्य-
मरः ॥
वा(वा)र्हदथः, पुं, (बृहद्रथस्यापत्यं पुमान् । बृहद्रथ
+ अण् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते । ४ । १८ । १६ ।
"कंसः कुलीयः यवनेन्द्रसुतश्च केशी-
वार्हद्रथो बककलिप्रमुखास्तथान्याः ॥"
बृहद्रथस्येदमिति अण् ।) बृहद्रथसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥
वा(वा)र्हद्रथिः, पुं, (बृहद्रथस्यापत्यं पुमान् । बृह-
द्रथ + इञ् ।) जरासन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वा(वा)लकः, पुं, क्ली, पारिहार्य्यः । अङ्गुरीयकं,
त्रि । इति मेदिनी । के, १५६ ॥ अश्वादीनां
वालाः अश्ववालादयस्तानाहुः ॥ (शब्दकृत-
हृदयदृष्टिः,पुं। यथा, हृदयाङ्गदिदायाम् ।८८।४।
"तद्गुणैरेखलितया ....
.... ॥")

वालवः, पुं, ववादिकादशकरणान्तर्गतद्वितीय-करणः। तत्र जातफलम्।
"कार्य्यस्य कर्त्ता स्वजनस्य भर्त्ता
सेनाग्रनेता कुलशीलयुक्तः।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
श्चेद्बालवाख्ये जननं हि यस्य॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः। वल्क + "तस्य विकारः।" ४।३।१३४। इति अण्।) वल्कसम्बन्धिवस्त्रम्। क्षौमादि। इत्यमरः। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५।२८।
"सयैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता बकस्तथा॥")

वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिर्मितम्। वल्कलस्येदं इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

वाल्कली, स्त्री, मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वाल्मिकिः, पुं, (वल्मिके भवः। वल्मिक + इञ्।) वाल्मीकमुनिः। इति द्विरूपकोषः॥

वाल्मीकः, पुं, (वल्मीके भवः। वल्मीक + अण्।) रामायणकर्त्ता मुनिः। तत्पर्य्यायः। प्राचेतसः २ वाल्मीकिः ३ कविज्येष्ठः ४ कुशीलवः ५ वल्मीकः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कविः ७ आदिकविः ८। इति जटाधरः॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः। वल्मीक + इञ्।) भृगुवंशीयमुनिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा,—
"राज्यान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः।
वाल्मीकिर्येन चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः॥"
इति मात्स्ये १२ अध्यायः॥
(यथा च आर्य्यासप्तशतीभूमिकायाम्।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥")

वावदूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति। वद + यङ् लुक् + "उलूकादयश्च।" उणा० ४।४१। इति ऊकः। "यङ्लुगन्ते तु 'यजजप-दशामिति।' ३।२।१६६। इति बहुलवच-नादन्येभ्योऽपि भवत्यूकप्रत्ययः इति न्यासः वाव-दूक इति साधितम्।" इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल-दत्तः।) अतिशयवक्तृशीलः। तत्पर्य्यायः। वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४। इत्यमरः॥ वचक्नुः ५ सुवचाः ६ प्रवाक् ७। इति जटा-धरः॥ (यथा, महाभारते। १२।१९।२४।
"अवस्थातारमन्तारो वक्तारो जनसंसदि।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः॥")

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ बाबुइतुलसी इति भाषा॥

वावटः, पुं, [illegible]। इति शब्दरत्नावली॥

वावृत, व ङ उ संभक्तौ। वरणे। इति कविकल्प-द्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) व ङ, वावृत्यते। उ, वावर्त्तित्वा वावृत्त्वा। संभक्तिः सेवनम्। इति दुर्गादासः॥ ("ततो वावृत्यमाना सा रेमे सार्द्धम् [illegible]॥")

वावृत्तः, त्रि, वृतवरणः। इत्यमरः। ३।१।८२॥

वाश, य ङ ऋ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-आकाशे सक०-सेट्।) शब्द इह तिरश्चामेव। तिरश्चां वाशितं रुत-मित्यमरात्। य ङ, वाश्यते पक्षी। ऋ, अव-वाशत्। उद्वाश्यमानः पितरं स राममिति भट्टौ। अनेकार्थत्वादाकाशार्थः। वाशितं सुरभीकृते। स्नानमार्च्चे खगारावे वाशितं वस्त्र-वेष्टिते। इति विश्वप्रकाशादन्यार्थोऽप्यस्तीति। इति दुर्गादासः॥

वाशा, स्त्री, (वाश्यते इति। वाश शब्दे + "गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इति अः। स्त्रियां टाप्।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥

वाशिः, पुं, (वाश्यते इति। वश + णिच् + "वसि-वपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादीति।" उणा० ४।१२४। इति इञ्।) अग्निः। इत्यु-णादिकोषः॥

वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वम्।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥

वाशितं, क्ली, (वाश्र शब्दे + भावे क्तः।) पशु-पक्ष्यादीनां शब्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महा-भारते। ६।३१।५३।
"आर्त्तप्रलापान् मा तात! सलिलस्थः प्रभा-षिथाः।
नैतत् मनसि मे राजन्! वाशितं शकुने-रिव॥")

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-करणे + क्तः।) सुरभीकृतः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त। टाप्।) स्त्रीमात्रम्। करिणी। इत्यमरः॥

वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी। वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, महाभारते। १।१७५।२।
"सोमशस्तस्य तान् सर्व्वानाचख्यौ तत्र ताप-सान्।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान्॥"
क्ली, उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १।३।१६।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम्।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः॥"
गोत्रभेदः। यथा, महाभारते। १।८४।४५।
"अविकृष्टां समासाद्य वाशिष्ठश्चैव भारत!।
वाशिष्ठं समतिक्रम्य सर्व्वे वर्णा द्विजातयः॥")

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्येयमिति। वशिष्ठ + अण्। ङीप्।) गोमतीनदी। इति हेमचन्द्रः॥

वाशुरा, स्त्री, (वाश्यते अस्यामिति। वाश शब्दे + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्।" उणा० १।३८। इति उरच्। टाप्।) रात्रिः। इत्युणादिकोषः॥

वाश्रं, क्ली, (वाश्यन्तेऽस्मिन्निति। वाश + "स्फायि-तञ्चिवञ्चीति।" उणा० २।१३। इति रक्।) मन्दिरम्। चतुष्पथः। [illegible] रे, ८३॥

वाश्रः, पुं, (वाश्यतेऽस्मिन्निति। [illegible] सञ्चीति।" उणा० २।१३। [illegible]) दिवसः। इति मेदिनी। रे, ८३।

वाष्पः, पुं, (वाधते इति। बाधृ लोडने + "शष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः।" उणा०। [illegible] इति पप्रत्ययेन धस्य वत्वं [illegible] (यथा, रघौ। ७।६८।
"तस्याः प्रतिद्वन्द्वि [illegible]
सद्यो निवृत्तं सुखमाननेऽभूत्।
निश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्नः
प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः॥")
लोहः। इति मेदिनी। पे, ११। [illegible] मरः॥ (यथा,
"प्राङ्गण एव [illegible]
[illegible] गुरुः [illegible]

वाष्पकः, पुं, (वाष्प + संज्ञायां कन्।) नटिया शाक इति भाषा। यथा,—
"मारिषो वाष्पको मार्षः [illegible]
मारिषो मधुरः शीतो [illegible]
वालश्लेष्मकरो रक्तपित्तगुरुविषमार्तिहा [illegible]
रक्तमार्षो गुरुर्नाति [illegible]
श्लेष्मलः कटुकः पाके [illegible]"

वाष्पका, स्त्री, (वाष्प + संज्ञायां कन्। अभिधानादिद्भावः।) हिङ्गुपत्री। इति रत्नावली॥

वाष्पिका, स्त्री, (वाष्प + संज्ञायां कन्। अत इत्वम्।) हिङ्गुपत्री। कारवी २ पृथ्वी ३ कवरी ४ पृ[illegible] मरः॥ लङ्कपत्री ६ वाष्पीका ७ इति तट्टीका॥

वाष्पी, स्त्री, (वाष्प + गौरादित्वात् ङीष्।) वाष्पिका। इति शब्दरत्नावली॥

वाष्पीका, स्त्री, हिङ्गुपत्री। इति [illegible] रांधुनी इति ख्यातश्च। अस्य गुणाः। [illegible] त्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। [illegible] त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

वास, ऋ क उपसेवायाम्। इति [illegible] (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) [illegible] तु गुणानामारोपणम्। [illegible] इति दुर्गादासः॥

वासः, पुं, (वसत्यत्रेति। वस निवासे + [illegible] ३।३।१२१। इति घञ्।) गृहम्। इत्य-मरः॥ (यथा, हरिवंशे। १०७।[illegible]
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विषादं [illegible]
नैवं विधेषु वासेषु भवन्ति शरीरे॥") [illegible]
वास्यते इति। वास + घञ्।) [illegible] तट्टीका॥ (वस + भावे घञ्।) [illegible]

…ञ्जन्दः। (यथा, महाभारते । १ ।
।५० ।
…वासरीऽभवत् ॥")
। इति शब्दरत्नावली ॥ सुगन्धिः । इति
…॥ * ॥ स्थानविशेषे वासस्य
…यथा,—
…
…म्मागानि…।
…॥
…।
…॥
…।
…॥
…।
…॥"
इति मात्स्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥
…।
…।
…॥
…।
…॥
…॥
…॥
…।
…॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २५ अध्यायः ॥
…स्] क्ली, (वस्यतेऽनेनेति । वस आच्छा-
"वसेर्णित् ।" उणा० ४ । २१७ । इत्य-
… स च णित् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥
… मनौ । ४ । ६६ ।
… च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥")
…। इति राजनिर्घण्टः ॥
…पुं, (वासयतीति । वासि+ण्वुल् ।) वृक्ष-
…। वाकस इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
…ता २ सिंही ३ वासिका ४ वृषः ५
…षः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ ।
…रः ॥ वाशा ९ वाशिका १० वृशः ११
…षः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥
… १४ वासः १५ वासी १६ वैद्यसिंही १७
…सिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
…का १९ सिंहपर्णी २० । इति जटाधरः ॥
…का २१ भिषङ्माता २२ वसादनी २३
…मुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकर्णी २६
…दन्ती २७ नासा २८ पञ्चमुखी २९
…पत्री ३० मृगेन्द्राणी ३१ । अस्य गुणाः ।
…लम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कासरक्त-
…कामलाकफवैकल्यज्वरश्वासक्षयनाशित्वञ्च ।
…गुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-
…हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
…सको वासिका वासा भिषङ्माता च
सिंहिका ।
…ह्यो वाजिदन्तः स्यादाटरूषोऽटरूषकः ॥

आटरूषो वृषो नाम्ना सिंहपर्णश्च स स्मृतः ।
वासको वातकृत् स्वर्य्यः कफपित्तास्रनाशनः ॥
तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृड़र्त्तिहृत् ।
श्वासकासज्वरच्छर्द्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
रागाङ्गविशेषः । यथा,—
"मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चातनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ।"
येषाञ्चान्यानि नामान्यपि पृथक् ।
"विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वासरः । इति वासकसज्जाशब्दार्थे व्यालङ्का-
रिकाः ॥)
वासकर्णी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥
वासकसज्जा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे
सज्जतीति । सज्ज+अच् । टाप् । यद्वा, वासकं
वासवेश्म सज्जयतीति । सज्जि+अच् । टाप् ।)
स्वीयादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।
६ । ८ ।
"भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा
विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥")
तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं
निश्चित्य या सुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा
वासकसज्जा । वासको वासरः । अस्याश्चेष्टा
मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्नसामग्रीविधान-
मार्गविलोकनादयः । मुग्धावासकसज्जा यथा,
"हारं गुम्फति तारकातिरुचिरं श्लाघाति
काञ्चीलतां
दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते
पुनः ।
आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामागमस्याः
क्रियाः
साचिस्मेरसखी नवोढ़सखी दूरात् समुद्वी-
क्षते ॥"
मध्या वासकसज्जा यथा,—
"शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात् कह्लार-
हारस्रजं
चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं मुहुर्वीक्षते ।
गृह्णात्याभरणं नवं सहचरी भूषाजिगीषामिया-
दित्थं पद्मदृशः प्रतीक्ष्य चरितं स्मेराननोऽभूत्
स्मरः ॥"
प्रौढ़ा वासकसज्जा यथा,—
"क्षतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥"
मनोरथश्च यथा,—
"आवयोरङ्गयोर्द्दैघे भूयो विरहपल्लवः ।
अद्वैते च स्मितस्फीतं न स्यादन्योन्यवीक्ष-
णम् ॥"
परकीया वासकसज्जा यथा,—

"कन्तुं स्थापयितुं छलेन च तिरोधत्ते प्रदीपा-
ङ्कुरान्
धत्ते सौधकपोतपोतनिनदैः साङ्केतिकं
चेष्टितम् ।
शश्वत्पार्श्वविवर्त्तिताङ्गलतिकं लोलत्कपोल-
द्युति
क्वापि क्वापि कराम्बुजं प्रियधिया तल्पान्तिकं
न्यस्यति ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ८९ ।
"कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥")
वासका, स्त्री, (वासक+टाप् ।) वासकवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥
वासगृहं, क्ली, (वासाय गृहम् ।) गर्भागारम् ।
इत्यमरः ॥ "द्वे गृहमध्यभागे शयनगृहे च
गृहाभ्यन्तर्गृहे इत्येके निर्व्वातत्वात् गर्भ इवागारं
गर्भागारम् । वासाय गृहं वासगृहम् । वास-
वेश्मादि चात्र ।" इति भरतः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५३ । ७० ।
"वासगृहाणि च विन्द्यात्
विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि ।
विशतां च यथा भवनम्
भवन्ति तान्येव दक्षिणतः ॥")
वासतः, पुं, (वास्यते इति । वास शब्दे+बाहुल-
कात् अतच् ।) गर्द्दभः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासतेयी, स्त्री, (वसतौ साधुरिति । वसति+
"पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।" ४ । ४ । १०४ ।
इति ढञ् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वसतिसाधुमात्रे, त्रि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।
"वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।
शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥")
वासनं, क्ली, (वास्यते इति । वासि+ल्युट् ।)
धूपनम् । वारिधानी । वस्त्रम् । इति मेदिनी ।
ने, १२९ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।
"आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह ॥"
उपनिक्षेपस्तु ।
"वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधीयते ॥"
इति नारदोक्तेः ॥
वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रं
मुद्रयादियुतम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ वसन-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन+
"शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।" ५।१।२७।
इति अण् । वसनेन क्रीते च, त्रि ॥)
वासना, स्त्री, (वासयति कर्म्मणा योजयति जीव-
मनांसीति । वस+णिच्+युच् । टाप् ।)
प्रत्याशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।
"शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ।

परिभ्रमंश्च न विन्दतेऽर्थान्
मायामये वासनया शयानः ॥")
ध्यानम् । इति मेदिनी । ने, १३० । स्मृतिहेतुः ।
तत्पर्य्यायः । संस्कारः२ भावना ३ । इति जटा-
धरः । देहात्मबुद्धिजन्यमिथ्यासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् । दुर्गा । यथा,—
"वसत्यत्र सर्व्वेषु भूतेष्वर्थहिताय च ।
धातुर्व्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(अर्कस्य भार्य्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।
"अर्कस्य वासना भार्य्या पुत्त्रास्तर्षादयः
स्मृताः ॥")

वासन्तः, पुं, (वसन्ते भवः । वसन्त+"सन्धि-
वेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।" ४।३।१६ । इति अण् ।
उष्ट्रः । इति मेदिनी । ते, १५२ । कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः । मलयवायुः । मुद्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः । कृष्णमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ।
मदनद्रुमः । इति शब्दमाला । अवहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ । (वसन्तेऽपि च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ।)

वासन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (वसन्ते उप्तम् । वसन्त
+"ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । ३ । ४६ ।
इति वुञ् । (वसन्तेऽपि, त्रि । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+"वसन्तादिभ्यष्ठक् ।" ४।२।६३। इति ठक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकिलो वैहा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः । (वसन्त-
स्येदमिदि । "वसन्तात् च ।" ४ । ३ । २० ।
इति ठञ् । वसन्तसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ८ । ५ ।
"सप्रश्रयमिरक्षिपदां सावित्रीं पैश्ववासन्ति-
कान् मासानधीयानमध्ययनवेतरूपं ग्राहया-
मास ॥")

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येयमिति । वसन्त+अण् ।
ङीप् ।) माधवी । यूथी । इति मेदिनी । ते,१५२।
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७० ।
"मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ।
केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥")
पाटला । इति विश्वः । कामोत्सवः । तत्पर्य्यायः ।
चैत्रावली २ मधूत्सवः ३ सुवसन्तः ४ काम-
महः ५ कर्द्दमी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
नवमल्लिका । पुष्पलताविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ४ महा-
जातिः ५ शीतसहा ६ मधुबहुला ७ वसन्त-
दूती ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुरभित्वम् । श्रमहारित्वम् । धम्मिल्लामोदित्वम् ।
मन्दमदोन्मादप्रदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ।
यथा,—
"नेवाली कविना नवद्वैः वसन्ता नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिक्ता दोषत्रयाप-
जित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूजाप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।
"मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा ॥"
भविष्योत्तरे ।
"चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत् ॥"
कालकौमुद्यां जावालिः ।
"चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्नवपुष्पसुमैस्तथा ।
नानाविधैश्च बलिभिर्मेषाभेदौर्नवक्लिन्नैः ।
विचित्राभरणैः माल्यैः पट्टवस्त्रादिभिस्तथा ।
एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
ईप्सितान् लभते कामान् पुत्त्रपौत्त्रादिकाननृप ॥"
अत्र भविष्योत्तरे नियमपदभावशब्दबहुलात्
भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्थरवारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-
रवारब्धे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयाला-
भात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् । न चेष्टापत्तिः
भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिवचने
वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्दिष्टं
कालविवेके । एवं जावाली शेषवचनपराद्धे
पुत्त्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च । ततश्च
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात् नित्यत्वसिद्धिः ।
"सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः ।
अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ॥"
इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प
उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।
"नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्द्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः ।
दमनैर्मुरचैश्च विजयाख्यपदं लभेत् ॥"
इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । व्यवस्था तु
शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्तत्र
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधितायाः बोधनासम्भ-
वात् । इति प्राक् विस्तृतम् । होमादिकञ्च पूर्व्व-
वज्ज्ञेयमिति दिक् । इति दुर्गोत्सवविवेकः ॥ * ॥
अपि च ।
श्रीनारायण उवाच ।
"पुरा स्तुता सा गोलोके कृष्णेन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ।
मधुकैटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्कटे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६२ अध्यायः ॥
(चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दो-
मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ।)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदाख्या पूजा ।)
चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—
"चैत्रे मासि सिते पक्षे ...
प्रातः प्रातर्महाष्टमी दुर्गा

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथ,—
"तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां ...
रक्तशालैरक्तपुष्पैर्नि ...
इति च ...
अपि च ।
"विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः ...
तस्यां यः ...
इति

वासयोगः, पुं, (...
युज+घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमर ।
इति ख्याते । पटवास चोवा ...
प्रेमस्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे ...
करणे पुष्पन्ते उत्पुष्प्यन्ते ...
योगः ।" इति तट्टीकायां भर ...
गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ ...
शब्दरत्नावली ।

वासरः, पुं क्ली, (वासयतीति । ...
"अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेवि ...
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवस ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ... ।
"प्रवृत्ते वासयोर्वार्त्ते प्रयातः ...
नागभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे,

वासवः, पुं, (वसुरेव । प्रज्ञादण् ।)
मरः । (यथा, महाभारते । १ । ...
"सहसाच्च वियोगात् स ...
अध्यक्रामद्रमेयात्मा द्वितीय ...

वासवी, स्त्री, (वासोरियं स्त्री ।
ङीप् ।) व्यासमाता । यथा,—
"व्यासस्याम्बा सत्यवती वासवी-
योजनगन्धा दाशेयी शौरं ...

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ...
"दिव्यां तां वासवीं कन्यां ...
सङ्गमं मम कल्याणि ! ...

वासकसज्जा, स्त्री, (वासं गृहं सज्जयति ...
णिच्+अण् । टाप् ।) नायिका ...
"स्वक्लिसोत्कण्ठिता
कलहान्तरिता वासकसज्जा ...
अभिसारिकाष्टमी ता
इति
अस्या विवरणं

वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस ...
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ...
वैद्यके ।
"वासायां विद्यमानायामाशायां ...
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थं ...

वासागारं, क्ली, (वासाय ...
वासगृहम् । तत्पर्य्यायः ।

ब्राट: ४ निष्कुट: ५। इति त्रिकाण्ड-
:।
पुं, (वसनिवासे+"वसिवपियजिरा-
ति।"उणा० ४।१२४। इति इण्। कुठार-
:। वाइस इति भाषा। इत्युणादिकोष:।
ा, स्त्री, (वासैव। स्वार्थे कन्। टाप्। अत
त्व।) वासक:। इति शब्दरत्नावली॥
, क्ली, (वास्यते स्मेति। वास+क्त:।)
म्। इति मेदिनी। ते, १५२॥ ज्ञान-
नम्। इति हेमचन्द्र:॥ खगवर:। इति
:॥
:, त्रि, (वास्यते स्मेति। वासि सुरभीकरणे
क्त:।) सुरभीकृत:। तत्पर्याय:। भावित:
इत्यमर:॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये।
यते प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्तौ कर्म्मणि
। वासं सौरभं करोति इति ण्यन्तात्।
णि क्ते वासितम्। इति तट्टीकायां भरत:॥
ादौ वासित:। इति शब्दरत्नावली।
न:। वस्त्रवेष्टित:। इति धरणि:॥
ा, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे+णिच्+
। टाप्।) स्त्रीमात्रम्। करिणी। इत्यमर:॥
ी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति। वास+
न:।) शुक्लझिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥
, क्ली, रुधिरम्। इति हेमचन्द्र:॥
ं, त्रि, वसिष्ठकृतयोगशास्त्रादि। वसिष्ठेन
ोक्तमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
ष्टमस्त्रि च॥
स्त्री, (वासयतीति वासि अच्। गौरादि-
त् ङीष्।) वसनी। वाइस इति ख्याता-
म्। इति त्रिकाण्डशेष:॥
पुं, (सर्व्वोऽत्र वसति सर्व्वत्रासौ वसतीति
। वस+बाहुलकात् उण्। इति ११ संख्यक
ादित्वश्चात् उज्ज्वलदत्त:।) नारायण:।
ि त्रिकाण्डशेष:॥ अग्निवासोऽप्यसौ वासु:।
ि जटाधरश्च। विश्वरूप:। पुनर्व्वसु:। इत्यु-
ादिकोष:॥
:, पुं, वसुकस्यापत्यमिति। वसुक+इञ्।)
ािपति:। तत्पर्याय:। सर्पराज: २। इत्य-
:॥ वासुकेय: ३। इति शब्दरत्नावली।
ोत्पत्तिर्यथा,—
ुरसा अजिरे सर्पास्तेषां राजा तु तक्षक:।
ुकिश्चैव नागानां गता: क्रोधतमोऽधिक:॥"
इति पद्मपुराणे काश्यपीयवंश:॥
परत्कारुमुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्यैव
ागिनी।
आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा।
रत्कारुमुने: पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते॥"
इति मनसाप्रणाममन्त्र:॥)
ेय:, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति। वसुक+
ढक्।) वासुकि:। इति शब्दरत्नावली॥
ेभगिनी, [न्] स्त्री, (वासुकेर्वासुके:
ाग्य भगिनी।) मनसादेवी। इत्यमर:॥

वासुदेव:, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति। वसुदेव+
"ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।" ४।१।११४।
इति अण्। यद्वा, सर्व्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति। वस्+बाहुलकात् उण्
वासु:। वासुश्चासौ देवश्चेति कर्म्मधारय:।
अस्य नामनिरुक्तिस्तु परतो ज्ञेया।) श्रीकृष्ण:।
इत्यमर:॥ तत्पर्याय:। वसुदेवभू: २। इति
हेमचन्द्र:॥ सत्य: ३ सुभद्र: ४ वासुभद्र: ५
षड्बिन्दुजित् ६ षड्बिन्दु: ७ पृश्निशृङ्ग: ८ पृश्नि-
भद्र: ९ गदाग्रज: १० मार्ग: ११ बभ्रु: १२
लोहिताक्ष: १३ परमात्मज्ञक: १४। इति
शब्दमाला॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम्॥
श्रीकृष्णशरीरस्य नित्यत्वं यथा,—

श्रीसनत्कुमार उवाच।

"भद्रं वो मुनय: शश्वत्तपसां फलमीप्सितम्।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिववीजस्य निष्फलम्॥
साम्प्रतं कुशलं वध दर्शनं परमात्मन:।
भक्तानुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि॥
निर्गुणस्य निरीहस्य सर्व्ववीजस्य तेजस:।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्प्रतम्॥

श्रीकृष्ण उवाच।

शरीरधारिणस्चापि कुशलप्रश्नमीप्सितम्।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते॥

सनत्कुमार उवाच।

शरीरे प्राकृते नाथ सन्ततञ्च शुभाशुभम्।
नित्यदेहे हि मवीजे शिवप्रश्नमनर्थकम्॥

श्रीभगवानुवाच।

यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिक: स्मृत:।
देहो न विद्यते विप्र तां नित्यां प्रकृतिं विना॥

सनत्कुमार उवाच।

रक्तविन्दूद्भवा देहास्ते च प्राकृतिका: स्मृता:।
कथं प्रकृतिनाथस्य वीजस्य प्राकृतं वपु:॥
सर्व्ववीजस्य सर्व्वादिर्भवांश्च भगवान् स्वयम्।
सर्व्वेषामवतारानां प्रधानं वीजमव्ययम्॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम्।
ज्योति:स्वरूपं परमं परमात्मानमीश्वरम्॥
मायया सगुणश्चैव मायेशं निर्गुणं परम्।
प्रवदन्ति च वेदाज्ञानस्य वेदविद: प्रभो॥

श्रीकृष्ण उवाच।

साम्प्रतं वासुदेवोऽहं भक्तदेहोऽस्मि वपु:।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीप्सितम्॥

सनत्कुमार उवाच।

वास: सर्व्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु।
तस्य देव: परं ब्रह्म वासुदेव इतीरित:॥
वासुदेवेति सन्नाम वेदेषु च चतुर्षु च।
पुराणेष्वितिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते॥
इत्येवोहाम्निनो देह: स्रष्टे देहे निरामिन:।
शरीरी मुनयश्चात्र धर्म: स्वयं इव हि॥
शरीरी मम देहाच रक्तर्णं च साम्प्रतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अध्याय:॥
तस्य नामव्युत्पत्ति:।
"सर्व्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यत:।
तत: स वासुदेवेति विद्वद्भि: परिगीयते॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्याय:॥

अपि च।
"सर्व्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि।
भूतेष्वपि च सर्व्वात्मा वासुदेवस्तत: स्मृत:॥
खाण्डिक्यजनकायाह पृष्ट: केशिध्वज: पुरा।
नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वत:॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्व्वसन्त्यत्र च तानि यत्।
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्तत: प्रभु:॥"

इति तत्रैव। ६। ५। ८०—८२॥)

(तथा च महाभारते। ५। ७०। ३।
"वसनात् सर्व्वभूतानां वसुत्वात् देवयोनित:।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृहत्त्वात् विष्णुरुच्यते॥")
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
"वीजन्तु वासुदेवस्य पूर्व्वं व प्रतिपादितम्।
तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम्।
अङ्गमन्त्रं तथैतस्य वासुदेवस्य कीर्त्तितम्॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपन्तु दधिवामनसंज्ञकम्।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं शृणु॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्व्वं पदं तस्य प्रकीर्त्तितम्।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम्॥
स्वाहान्तं हृदयाख्यं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम्।
मन्त्रद्वयन्तु यो वेद वीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम्॥
न पुन: देवकायन्तु न स भूयोऽभिजायते।
सर्व्वसूत्रतन्त्रोक्त: क्रमो यास्य: प्रपूजने॥
विप्र मन्त्रेषु च बुधो विशेषं शृणु भूपते।
रूपन्तु वीजमन्त्रस्य प्रथमं शृणु भूपते॥
पूर्णचन्द्रोपम: शुक्ल: पद्मिराजीपरिग्रिग:।
चतुर्भुज: पीनवक्षोभि: संवीतदेहभृत्॥
दक्षिणोर्द्ध्वे गदां धत्ते तदधो विकचाम्बुजम्।
वामोर्द्ध्वे चक्रमतुलं धत्तेऽध: शङ्खमेव च॥
श्रीवत्सवक्षा: सततं कौस्तुभं हृदि चाद्भुतम्।
धत्ते वक्षे स्तनौ वामे तूणीरं बाणपूरितम्॥
दक्षिणे कोषगं खड्गं नन्दकं मणिराजितम्।
शीर्षे किरीटं सद्दीप्तं कर्णयो: कुण्डलद्वयम्॥
आजानुलम्बिनीं चित्रां मालां वनमाला-
नाम्।
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे सु विभ्रतम्॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे बिम्बोदरदं हरिम्।
मन्त्रस्य वीजरूपन्तु कथितं मम पार्थिव॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् शृणुष्व मे।
नीलोत्पलदलश्यामं तथैव च चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्ध्वे स्थितं पद्मं तदाधाय: प्रपीडितम्॥
शाङ्गचक्रमनुत्तरं हस्ते स्थितम्।
बिम्बोदरदं देवं सर्व्वदष्टुपुष्टिम्॥
चतुरस्रासनस्थाङ्ग दक्षद्व च विस्तरम्।
तद्वु नाभपद्मेषो दानिस्मदभञ्जनम्॥
पूर्णचन्द्रं वामं पुरुषं विनिवेदय।
करे विदिव्यमीदारं पीतवाससिनं परम्॥
स्वच्छरूपमङ्गलं दक्षिणे सर्व्वमालम्।
महारूपं देवं चक्रमण्डलम्॥

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रभावाद्वामनं सदा ।
इंसहाससमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्वरदं देवं सर्व्वकामफलप्रदम् ।”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ भक्तार्थसङ्गते ।
अष्टम्यामर्द्धरात्रौ च तस्यां जातो जनार्द्दनः ॥
इन्दीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥

तस्य चतुर्धा मूर्त्तिर्यथा,—

“एकांशेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्व्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता ।
राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टि-
कारिका ॥
यः स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गंकरो हि सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या शुभेश्वराः ।
तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम् ॥
सैव सर्व्वजगत्सूतिः प्रकृतिः परिकीर्त्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकधेदं चतुर्धादं चतुर्द्धा पुनरच्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥”

इति कूर्म्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्करी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्करी ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रियकारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुर्नारायण इव पूज्यः ।) जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला । (यथा, विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।
“या वायावानुकूल्यात् सरति मणिरुचा भास-
मानासमाना
साकं साकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ।”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः । भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासूः, स्त्री, (वास्यते स्वरेण इति । वास + बाहु-लकात् ऊः ।) नाट्योक्तौ बाला । इत्यमरः ॥

[वासौकः, [स्] क्ली, (वासाय ओकः स्थानम् ।) वासगृहम् । यथा,—

“सभागारेऽपवरके वासौकः शयनास्पदम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, क्ली, (वस्त्वेव । वस्तु + अण् ।) यथार्थभूतम् । यथा,—

“धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां
सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यद्वा, वास्तवशब्देन वस्तुनोंऽशो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया च वस्तुनः कार्य्यं जगच्च तत् सर्व्वं वस्त्वेव न ततः पृथक् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वेव वस्तु + ठक् ।) परमार्थभूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात् स्वार्थिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवेया, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ किन्तु वास्तेया क्षपा इति नामद्वयमिति साधुपाठः ॥

वास्तव्यः, त्रि, वसतीति वस + “वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च ।” ३ । १ । ९६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वासकर्त्तरि । कर्त्तरि तव्यत् । इति सिद्धान्त-कौमुदी । (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । १०७ ।
“इहैवासि महाराज वास्तव्यो नगरे द्विजः ।”)
वासयोग्यश्च । वसतौ, पुं ॥

वास्तु, क्ली, वास्तूकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, क्ली पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासे + “वसेरगारे णिच्च ।” उणा० १ । ७० । इति तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्पर्य्यायः । वेश्मभूः २ । इत्यमरः ॥ पोतः ३ वाटी ४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपोतकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमाणादिर्यथा,—

श्रीहरिरुवाच ।

“वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।
ईशानकोणादारभ्य ह्येकाशीतिपदे यजेत् ॥
ईशाने च शिरःपादौ नैरृतेऽग्न्यानिले करौ ।
आवासवासवेश्मादौ पुरे ग्रामे वणिक्पथे ॥
प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।
द्वात्रिंशत्तु सुरान् वाह्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥
ईशश्चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षेत्रयमावुभौ ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो गणाधिपः ।
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ॥
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
वहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ॥
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
देवानेकोत्तरानेतान् पूर्व्वादौ नामतः शृणु ॥

अर्य्यमा सविता चैव विवस्...
विबोधस्तु राजयक्ष्मा ...
अष्टमश्चापरस्तु परितो ब्रह्म...
ईशानकोणादारभ्य ह्येकशो ...
आग्नेयकोणादारभ्य ...
आदित्ये हिमवन्तश्च ...
नादिका कालिका नाम
वास्तुदेवान् पूजयित्वा ...
सुरेभ्यः पुरतः कार्य्यं दिग्विदि...
रूपनिर्गमयेद् येन पूर्व्वेण वसत...
गन्धपुष्पफलं कार्य्यमेशान्यां ...
भाण्डागारञ्च कौवेर्य्यां ...
उरगाश्रयश्च वारुण्यां ...
अभिषेकगृहं ...
अभ्यागतालयं ...
तोयाग्निदीपधनभव्यैर्युक्तं ...
गृहाणां राशि सर्व्वाणि ...
पञ्चकैश्च कुसुमैः ...
प्राकारं तद्वहिः ...
एवं विष्णुधर्म्म कुर्य्याद्देवगृहे...
चतुःषष्टिपदो वास्तुः ...
मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा ...
कर्णे चैवाथ पश्चाद्ददथा देवाः
शेषोऽयुमयम् सार्द्धा ...
चतुःषष्टिपदे देवा इत्येते परिकीर्त्तिताः
चरकी च विदारी च ...
ईशानाद्यास्तथा वाह्ये ...
हेतुकस्त्रिपुरान्तश्च ...
अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ...
ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले ...
आकाशे गन्धमाली स्यात् ...

विस्ताराभिहतं दीर्घं ...
वसुभिर्भागमुद्धृत्य शेषाद्वाराय...
पुनर्गुणितमष्टाभिर्हृते भागेण
यच्छेषं तद्भवेद्दीर्घं भागेऽस्य सर्व...
अथ चतुर्गुणं कृत्वा नवभिर्भाग...
शेषमंशं विजानीयात् देवस्य ...
अष्टाभिर्गुणितं पिण्डं षष्टिभि...
यच्छेषन्तु भवेत्तच्च मरणं ...
वास्तुकोणे गृहं कुर्य्यात् न पृष्ठे ...
वामपार्श्वेन स्वपिति मात्र काष्ठा...
सिंहकन्यातुलायाञ्च द्वारं पुर्व्वे...
एवञ्च वृश्चिकादौ स्यात् पूर्व्व...
द्वारं दीर्घार्द्धविस्तारं द्वाराद्वै...
सुताप्यप्रेष्यनीचत्वं सुयानं स्वयम्भूः...
पुत्रहीनत्व दैन्यञ्च वीर्य्यं दण्ड...
वद्धोऽथ व्याधितो पुत्रलाभश्च...
धनदं शत्रुपीडा...
श्वपतिर्म्मृतापदा ...
अथेदं वार्यद्वारश्च रोगदं ...
द्वाराण्युत्तरतो ...

...र्व्वकृत्या पञ्चज्ञानकोपदम् ।
...पीपरं पूर्व्वे पश्चतो द्वारमीरितम् ।
...शो भवेत् पूर्व्वे चाग्निवारी तु दक्षिणे ।
...वारी पश्चिमे स्यात् वायवारी तु चोत्तरे ।
...मी इति भागे द्वाराणाञ्च फलाफलम् ।
...वटश्चन्यग्रोधाः पूर्व्वादौ स्यादुडुम्बरः ।
...शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शाल्मलिः ।
...गो निवारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य च ।"
...इ बायडे वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ।
...पचवश्च प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् । ० ।
...च ।

ऋषय ऊचुः ।

...ारम्भवादीनां निवेशं विस्तराद्वद ।
...तु केन विधानेन कथं वास्तुरुदाहृतः ।

सूत उवाच ।

...र्गिर्व्वशिष्ठश्च विश्वकर्म्मा मयस्तथा ।
...रो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरन्दरः ।
...कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
...देवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रवृहस्पती ।
...दशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
...क्षेपादिदं सर्व्वं मनवे मत्स्यरूपिणा ।
...रावीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
...नकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ।
...ललाटस्वेदबिन्दुरपतद्भुवि भीषणम् ।
...करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं भयानकम् ।
...आननमिवाकाशं सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ।
...अन्धकानां रुधिरमपिबत् पतितं क्षितौ ।
...तत्समरे सर्व्वं पतितं यन्महीतले ।
...पि तृप्तिमगमत्तद्भूतं न तदा यदा ।
...सदाशिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम् ।
...क्षुधाविष्टस्तद्भूतमाहर्त्तुं जगतां त्रयम् ।
...कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
...वरं वृणीष्व भद्रं ते यदभीष्टं तथानघ ।
...मुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यग्रसनक्षमम् ।
...मिच्छामि देवदेवेश तथेत्युक्तश्च शूलिना ।
...त् त्रिदिवं सर्व्वं भूमण्डलमथावृतः ।
...देवास्तदोच्च [illegible] प्रापमद्भुवि ।
...श्चाणैकतो देवैर्न्नत्वा चाप शूलिना ।
...[illegible] भोगिभिर्दत्त्वा समन्ततः ।
...[illegible] तथैवाभवत् पुनः ।
...प्रासादाद् सर्व्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ।
...[illegible] विधिना सर्व्वदेवताः ।
...[illegible] सदा सर्व्वे [illegible] बलीहरः ।
...[illegible] महात्मसर्व्वसत्तम ।
...[illegible] वास्तुमध्ये तु [illegible] ।
...[illegible]
...[illegible]
...[illegible]
...इति मात्स्ये वास्तुप्रादुर्भावो नाम २५२ अध्यायः । ० ।

सूत उवाच ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ।
चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धेनुरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ।
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे भृत्यलाभञ्च हानिं भाद्रपदे तथा ।
पत्नीनाशोऽश्वयुजे विन्द्यात् कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ।
लाभञ्च बहुशो विन्द्यादग्निं माघे विनिर्द्दिशेत् ।
फाल्गुने काञ्चनं पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ।
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रव्याघातशूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कम्भगण्डपरिघवर्ज्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रेय माहेन्द्रे गान्धर्व्वाभिजिदौहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ।
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्जयेत् ।
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्व्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्व्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्य्यं परीक्षणम् ।
विप्राणां मधुरास्वादा कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटुका तद्वद्वैश्यशूद्रेषु शस्यते ।
रत्निमात्रे तु वै गर्त्ते त्वनुलिप्ते तु सर्व्वतः ।
घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्णं तत् सर्व्वदिङ्मुखम् ।
दीप्तौ पूर्व्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ।
वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सर्व्वतस्तु यः ।
शुभदः सर्व्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गर्त्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ।
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिः समे समम् ।
फालकृष्टेऽथवा देशे सर्व्वबीजानि वापयेत् ।
त्रिपञ्चसप्तरात्रेषु यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्व्वर्ज्जनीयेतरा मता ।
पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्ष्य च सेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिप्य सूत्रेणालोड्य सर्व्वतः ।
दश पूर्व्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्व्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्व्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ।
द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ।
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्धविषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ।

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ।
असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ।
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ।
ईशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्व्वाद्यान् नामतः शृणु ।
अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
अष्टमश्चापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्ज्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ।
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्व्वतः ।
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्व्वतः ।
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः ।
मुख्याद्भृशमथो नेयात् वितथं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितिं यावत् मृगात् पर्ज्जन्यमेव च ।
एते वंशाः समाख्याताः क्वचिज्जय एव च ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समन्ततः ।
मर्म्म चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगञ्च यत् ।
स्तम्भन्यासे तु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्व्वदा ।
कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्ज्जयेद्यत्नतो नरः ।
सर्व्वत्र वास्तुर्निर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ।
मूर्द्धन्यग्निः समादिष्टो मुखे चापः समाश्रितः ।
पृथ्वीधरोऽर्य्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ।
वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्ज्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ।
सर्पेन्द्रौ [illegible] ।
[illegible] पञ्च च पञ्च च ।
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वत् हस्तं दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ।
तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत् वितथः सगृहक्षतः ।
ऊर्व्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्व्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृगः ।
जयशक्रौ तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा ।
[illegible] वास्तुः प्राकारे [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चतुःशालं त्रिशालञ्च द्विशालञ्चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मात्स्ये द्वाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२५३ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा ।
चतुःशालं चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्वतोमुखम् ॥
नाम्ना तत् सर्वतोभद्रं शुभं देवनृपालये ।
पश्चिमद्वारहीनञ्च नन्द्यावर्त्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तु वर्द्धमानमुदाहृतम् ।
पूर्व्वद्वारविहीनन्तु स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत् प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनन्तु त्रिशालं धान्यकञ्च तत् ॥
क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्त्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्वया हीनं सुक्षेत्रमिति विश्रुतम् ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम् ।
शाला तु याम्यया हीनं विशालं शालया तु यत् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्व्वव्याधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षघ्नं नाम तत् पुनः ॥
मित्रबन्धुवधात् कुर्य्यात् तथा सर्व्वभयावहम् ।
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
क्षेमवृद्धिकरं नृणां तथा पुत्त्रफलप्रदम् ।
यमसूर्य्यञ्च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजवह्निभयं कुर्य्यात् कुलक्षयकरञ्च यत् ।
उदक्पूर्व्वे तु शाले द्वे दण्डाख्यं यत्र तद्भवेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं पूर्व्वयाम्याभ्यां शालाभ्यां यद्‌द्विशालकम् ॥
तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुल्ली पूर्व्वापराभ्यान्तु सा भवेन्मृत्युसूचनी ॥
वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् ।
काचं चोत्तरयाम्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ज्या ये केचिद्‌द्विशाला भयदा नृणां ॥१०॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तत्र विस्-
तरात् ।
[illegible] दैर्घ्यं [illegible] विशदे ॥७॥
[illegible] भवनपञ्चकम् ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] दैर्घ्यं [illegible] भवेत् ॥८॥
[illegible] भवनपञ्चकम् ।
[illegible] ।
[illegible] दैर्घ्यं [illegible] ॥ * ॥
[illegible] भवनपञ्चकम् ।
[illegible] ।
[illegible] दैर्घ्यं [illegible] ॥ * ॥
[illegible] भवनपञ्चकम् ।

वास्तु

अष्टाविंशत् करायामु हिहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेष्वेवमेव तु ॥ * ॥
दूतकर्म्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अष्टाहैकरहानिः स्यात् विस्ताराद् पञ्चस
क्रमात् ॥ * ॥
दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् ।
तेषामपि प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यञ्च षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥*॥
चातुर्व्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् ।
द्वात्रिंशकं करायामु चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आषोडशादिति परं नूनमन्त्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेनाथ पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि गृहस्यैवोत्तरेण तु ।
नृपवासगृहं कार्य्यं भाण्डागारन्तथैव च ॥
सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्व्वर्ण्यस्य चान्तरम् ।
वासभोगगृहं कार्य्यं राजपूज्येषु सर्व्वदा ॥
अन्तरप्रभवाणाञ्च स्वपितुर्दूरमिष्यते ।
तथा हस्तशतादर्व्वाक् गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते ।
चतुर्दशहृते शाले शालाव्यासः प्रकीर्त्तितः ॥
पञ्चत्रिंशद्धृते तस्मिन् अलिन्दः समुदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशद्धस्तात् सप्ताङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्त्रियस्य विधीयते ॥
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ॥
शालायास्तु त्रिभागेन यस्याग्रे वीथिका भवेत् ।
सोष्णीषं नाम तद्वास्तु पश्चाच्छ्रायोच्छ्रयम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टम्भन्तदुच्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥
शुभदं सर्व्वमेतत् स्यात् चातुर्व्वर्ण्ये चतुर्व्विधम् ।
विस्तरात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्टात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्व्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयः ॥
पक्वेष्टके भवेद्भित्तिः षोडशांशेन विस्तरात् ।
दारवैरपि कल्प्यः स्यात् तथा मृण्मयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानन्तु सर्व्ववास्तुषु शस्यते ।
गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ॥
संयुतो द्वारविष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायं करसम्मितैः ॥
अङ्गुलैः सर्व्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरोत्तमाङ्गे च तद्वाहे परिकीर्त्तितः ॥”
इति मात्स्ये वास्तुविद्यायां गृहमानविर्णयो
नाम २५४ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

वास्तु

द्विगुणः षोडशांशस्तु द्वारा[illegible]
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो [illegible]
यते पञ्च [illegible]
पद्मवल्लीलता कार्य्या [illegible]
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भा[illegible]
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता [illegible]
त्रिभागेणेह सर्व्वेण [illegible]
हीनं [illegible]
वास्तुगेहानि [illegible]
द्वाराणि तु [illegible]
पूर्व्वेणेन्द्रं जयन्तञ्च द्वारं [illegible]
याम्यञ्च वितथञ्चैव [illegible]
पश्चिमे पुष्पदन्तञ्च वारुणञ्च प्रश[illegible]
उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यञ्च शुभं [illegible]
तथा वास्तुषु सर्व्वेषु वेधं द्वार[illegible]
द्वारे तु [illegible]
तरुणा दोषमाहुश्च शोकः [illegible]
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्व्व[illegible]
तथा [illegible]
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन [illegible]
गृहभर्त्तुर्व्विनाशः स्याद् यदेव [illegible]
अमेध्यावस्कर [illegible]
तथा शस्त्रभयं [illegible]
उच्छ्रायद्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वेधो [illegible]
स्वयमुद्घाटिते द्वारे [illegible]
स्वयञ्च पिहिते विद्यात् कुलनाश[illegible]
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करा[illegible]
द्वारोपरि च यद्द्वारं [illegible]
व्यात्तं सम्प्रदेशे [illegible]
यस्तु प्रकटं भयं च तो भ[illegible]
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरं [illegible]
मूलद्वारं तथान्यैस्तु [illegible]
कुम्भश्रीपर्णिवल्लीभिर्मूलद्वारन्तु [illegible]
पूजयेच्चापि तन्नित्यं बलिना [illegible]
भवनस्य वटः पूर्व्वे दिग्भागे सर्व्व[illegible]
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्प[illegible]
प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतस्त्व[illegible]
कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः स[illegible]
भयं चापि प्रजाहानिं कुर्व्वन्त[illegible]
न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यान्[illegible]

पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्प[illegible]
दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति मात्स्ये [illegible]
२५५ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

“[illegible] वास्तु [illegible]
[illegible]

कैर्दिग्दलस्थानां समीपगः ।
त्वं प्राप्तो दुःखशोकभयं यतः ॥
वेशावस्थानमस्योक्तमीशानः शुभः ।
प्रभङ्गन्तु मध्यावर्त्तः प्रशस्यते ॥
ो विनाशाय दक्षिणे शोकदस्तथा ।
सप्तमो गृहाः संपूर्णो नाम वामनः ॥
नमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् । * ।
वत्सरे पूर्णे शुभर्क्षे शुभलक्षणे ॥
र शिला कृत्वा सर्व्वबीजसमन्विताम् ।
र्णाकैः स्तम्भं पञ्चालङ्कारपूजितम् ॥
रधरः शिल्पी सहितो वेदपारगैः ।
ं विन्यसेत् तद्वत् सर्व्वौषधिसमन्वितम् ॥
नफलोपेतं सवस्त्राम्बरसंयुतम् ।
षेण वाद्येन गीतमङ्गलनिस्वनैः ॥
भोजयेद्विप्रान् होमन्तु मधुसर्पिषा ।
श्रते प्रतिष्ठायोहि मन्त्रेणानेन सर्व्वदा ॥
ते यथा कार्य्यमेवं स्तम्भोदये पुनः ।
योच्छ्रये तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
शमने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
छत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम् ॥
पञ्च कुर्व्वीत वास्तोः पदविलेखनम् ।
ो मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
रदकनकं फलपिष्टक्षतोदकम् ।
स्तुविभागेषु शस्तम्पदविलेखने ॥
ाङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्म्मभिः ।
शास्त्रिकपात्रेण कश्चिद्वास्तु प्रलेखयेत् ॥
र्विलिखितं कुर्य्यात् दुःखशोकामयादिकम् ।
गृहप्रवेशः स्याच्छिल्पी तत्रोपलेखयेत् ॥
हस्तादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् । * ।
न्याभिमुखं रौति शकुनः परुषं यदि ॥
ालं स्पृशेदङ्गं गृहभर्त्तुः समात्मनः ।
ग्नि तद्विजानीयान्नरशल्यं भयप्रदम् ।
ानन्तरं तत्र हस्त्यश्वश्वापदश्ययेत् ।
सम्भवं विद्यात्तत्र शल्यं विचक्षणः ॥
र्ष्यमाणे सूत्रे तु श्वगोमायुविलङ्घिते ।
शल्यं विजानीयात् खरशब्दे च भैरवे ॥
शान्तेऽथ दिग्भागे मधुरं रौति वायसः ।
तत्र विजानीयादङ्गे वा स्वाम्यधिष्ठिते ॥
च्छेदे भवेन्मृत्युर्व्याधिः कीले त्वधोमुखे ।
रेषु तथोन्मादं कपालेषु च सम्भ्रमम् ।
शल्ये च जानीयात् पुंसत्वं स्त्रीषु वास्तुवित् ।
भर्त्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसम्भ्रमे ॥
स्थाने च्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्द्दिशेत् ।
ामद्वारे सर्व्वस्य कुलस्यापि क्षयो भवेत् ॥
स्थानच्युते कुम्भे भग्ने वन्धं विदुर्बुधाः ।
संख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
ीषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
र्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छत्रं विवेशयेत् ॥
: प्रदक्षिणेनान्यन्न्यसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
ाद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
ां कुर्व्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनीम् ।
ा फलवती शाखा स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्रागुदक्प्लवनं कार्य्यं द्विखण्डन्तु न कारयेत् ।
स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा स्वगृहन्तथा ॥
द्विखण्डे कुलनाशः स्यात् न च सम्पर्द्धयेद्गृहम् ।
यदि सम्पर्द्धयेद्दिक्षु सर्व्वदिक्षु विवर्द्धयेत् ॥
पूर्व्वेण वर्द्धितं वास्तु कुर्य्याद्वैराणि वै सदा ।
दक्षिणे वर्द्धितं वास्तु मृत्यवे स्यान्न संशयः ॥
पश्चाद्वृद्धन्तु यद्वास्तु तदर्थक्षयकारकम् ।
वर्द्धापितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
आग्नेये यत्र वृद्धिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
वर्द्धितं राक्षसे कोणे शिशुक्षयकरं भवेत् ॥
वर्द्धापितन्तु वायव्ये वातव्याधिप्रकोपकृत् ।
ईशाने तु प्रकाशानिवासौ सम्प्रहिते सदा ॥*॥
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
गृहस्योपस्करं सर्व्वं नैरृते स्थापयेद्बुधः ।
बन्धस्थानं वहिःकुर्य्यात् स्नानमण्डपमेव च ॥
धनधान्यञ्च वायव्ये कर्म्मशाला ततो वहिः ।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्त्तुः शुभावहः ॥”
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३० अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि दार्व्वाहरणमुत्तमम् ।
धनिष्ठापञ्चकं त्यक्त्वा विष्टादिकमतः परम् ॥
ततः सांवत्सरोद्दिष्टे दिने यायाद्वनं बुधः ।
प्रथमं बलिपूजान्तु कुर्य्यात् वृक्षाय सर्व्वदा ॥
पूर्व्वोत्तरेण पतितं गृहे दारु प्रशस्यते ।
अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने ॥
क्षीरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम् ॥
गजावभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम् ।
अर्द्धशुष्कं तथा दारु भग्नशुष्कं तथैव च ॥
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजन्तथा ।
श्मशानकूपनिलयं तड़ागादिसमुद्भवम् ॥
वर्ज्जयेत् सर्व्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
तथा कण्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्वविभीतकान् ॥
श्लेष्मातकान् फलतरून् वर्ज्जयेत् गृहकर्म्मणि ।
असनं शाकमधुकसर्ज्जशालाः शुभावहाः ॥
चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रका ।
द्वाभ्यामेकेन वा कुर्य्यात् त्रिभिर्व्वा भवनं शुभम् ।
वहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत् ।
एकैकं शिंशपा धन्या श्रीपर्णी तिन्दुकी तथा ॥
एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलार्ज्जुनपद्मकाः ॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्य्ये शुभप्रदाः ।
तरुच्छेदे महापीते गोधां विद्याद्विचक्षणः ॥
माञ्जिष्ठवर्णे भेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्द्दिशेत् ।
अरुणे सरटं विद्यात् मुक्ताभे शुकमादिशेत् ॥
कपिले मूषिकां विद्यात् खड्गाभे जलमादिशेत् ।
एवंविधं सगर्भन्तु वर्ज्जयेद्वास्तुकर्म्मणि ॥
पूर्व्वं छिन्नन्तु गृह्णीयात् निमित्तं शकुनैः शुभैः ।*।
वासेन गुणिते दैर्घ्ये अष्टभिर्व्वे हृते तथा ॥
यच्छेषमायतं विद्यादष्टभेदं वदामि वः ।

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ॥
हस्ती ध्वाङ्क्षश्च पूर्व्वाद्याः करिशेषा भवन्त्यमी ।
ध्वजः सर्व्वमुखो धन्यः प्रत्यग्द्वारो विशेषतः ॥
उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः ॥
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकोणस्थांस्तु वर्ज्जयेत् ॥
तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्यान्नाशिं विचक्षणः ।
सप्तविंशद्धृते भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः ॥
अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेषं स व्ययो मतः ।
व्ययाधिकं न कुर्व्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥

> कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
> दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
> दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
> माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेच्च ॥
> गृह्योक्तहोमविधिना बलिकर्म्म कुर्य्यात्
> प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः ।
> सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः
> शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम् ॥”

इति मात्स्ये वास्तुविद्यानुकीर्त्तनं समाप्तम् २३१ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ वास्तुयुक्तिः ।
तत्र स्थाननिर्णयः ।
“नदीश्मशानशैलानां वनस्य निकटे तथा ।
न वास्तुकर्म्म कुर्व्वीत न द्वन्द्व-नगरान्तयोः ॥”*॥
तत्र दिङ्निर्णयः ।
“राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेश्मनः ।
नारम्भं कारयेद्राजा भीरुग्दाहक्षयप्रदम् ॥”
तथा हि ।
“भोगः कीर्त्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः ।
दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
भोजे च ।
“यल्लग्ने जायते राजा तस्य लग्नस्य यः पतिः ।
या दिक् तस्य नृपस्तस्यां वास्त्वारम्भं समा-
चरेत् ॥”
एवञ्च ।
“कुशाधिपतिके मेषलग्ने जातस्य भूपतेः ॥”
कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुर्न दुष्यतीति । पराशरस्तु ।
“यद्दिशाजनितो राजा वास्तुलम्भन्तु तद्दिशि ।”
एतेन धर्म्मादिजनितस्य नृपतेः पूर्व्वादिदिक्षु वास्तुकरणम् । तेन मकरदशायां जातस्यादि-
त्यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
“वास्तु कुर्य्यान्महीपालः समं सुस्निग्धमृत्तिकम् ।
प्रागुदक्प्लवनं रम्यं रम्यवृक्षोपशोभितम् ॥
सन्दीर्द्धांहः क्षयो भीतिर्धननाशोऽप्यनुत्वना ।
सम्पद्वृद्धिरिति प्रोक्तं पूर्व्वादिककुभां फलम् ॥”
तथा हि श्रवनमन्यत् ।
“लग्नलग्नेश दिक् पश्चात् राज्ञां वास्तुप्रवेशनः ।”
एतेन धर्म्माधिपतितुलालग्ने जातस्य नृपतेः धर्म्माधिपतेः पूर्व्वस्याः पश्चात् पश्चिमस्याऽपि न दुष्यति । अन्ये तु ।

वास्तु

"यद्भागगमिनो राजा तद्दिशोपगतो मतः ।"
अतेन गृहद्वाराभावस्य कुलत्रयोर्द्धविषयत्वोऽपि न दुष्यति । अन्यच्च तु ।
"ब्रह्मचत्त्वरनिर्याणपृष्ठगुह्यः पूर्व्वादिदिग्गुणे क्रमात् ।
वास्तुकर्म्मनिच्छन्ति निजधर्म्मानि वैदेतवे ।"
ज्योतिषाख्ये च ।
"वास्तुकर्म्मे बुधः कुर्य्यादलङ्कृतिरिको दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्म्मनीषिताम् ।
उभयोर्म्मध्ये नरत् कलग्ने नगरे यथा ।"*।
अथ मासम् ।
"राजकाले तु पूर्वनिर्माणारम्भं समाचरेत् ।
चन्द्रो मघः सुखं दुःखं शौनिमौनिश्च च स्थिरः ।
दृष्टौ वास्तुनामानि राजकालेष्वनुक्रमात् ।"
अन्यच्च तु ।
"यत्नतो मध्ये महीभर्त्तुर्द्वयोरेव हि ।
राजकालेषु नारद्वाराणि कुर्य्यात्कदापि न ।
गृहदीर्घाश्चतुरश्चैव राजत्वेन भूपतेः ।
वास्तुकर्म्मनमारभ्यो धनधान्यफलप्रदः ।"
कल्पान्तरे पूर्वोत्तरचतुष्टयम् ।
"राजत्वेन कुर्य्याद्वास्तुपत्तनमिष्यते ।
नक्षत्रे पूर्वस्यार्थमिति भागुरिमातिनम् ।"
अथ दोषदृष्टौ ।
"यदि पुरुषवास्तुन्यो न निवसेत चिरं नृपः ।
न कुर्याद्व न कुर्याद्व नगरं भुवि जायते ।"
अन्यत्रापि ।
"राजात्वैश्वर्य्यवतो वास्तुरक्षाविधिः ।
न कुर्याद्भोगवतो वास्तुप्रवेशं ततः ।
यः पुरुषोऽन्तरस्थो विजनपदादिवर्द्धितः ।
विपर्य्यये राजा न चिरं सुखमश्नुते ।"
अन्यत्र ।
"राजा सवास्तुवेशी निर्विघ्नवास्तु-
मान् ।
न चिरं लभते सौख्यं जरयत्नो यतो यतः ।"
अथ मासः ।
"[illegible] शुभे [illegible] दुरूहदी शुभे ।
[illegible] शुभकर्म्मार्थमुच्यते ।
[illegible] [illegible] [illegible] सुखं ।
[illegible] शुभकर्म्मसमाख्यया
राज्ञा ।"
इति वास्तुयागे वास्तुविधिः ।*।
अस्मिंश्च यथा । यत्र वास्तुकल्पम् ।
"[illegible] वास्तुकल्पेनैव मतं वदेत् ।
[illegible] [illegible] शुभदः ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।"
[illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।

वेधकृत् कुरुते वेधं पापकारी कुलापहः ।
त्रिकोणो कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
स्थिरः सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् कुगणः सर्व्वनाशनः ।
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दहति सर्व्वशः ।
धौम्ये धर्म्ममतिः सौम्यं दुःखं धनहरे भवेत् ।
धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृत् सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपाद्वास्तुलक्षणसंग्रहः ।"
भोजस्तु । लक्षणं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।
स्वदृष्टान्ततो द्विगुणैः शुभावह-
श्चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
किन्तु समदक्षिणदक्षसम्मितः
प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ।
अपरा वास्तुका क्रिया चयमेतद्विनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्त्तुलो दीर्घो यवमध्योऽर्द्धचन्द्रकः ।
तथा कमलरूपश्च सर्पाकारस्तथैव च ।
छिन्नो भिन्नो मध्यनिम्नो व्यजनाभश्चतुष्पथः ।
विपदो जलदोषो च कृतदोषो तथा परः ।
गजमुक्तालतिकेयोपमताः परिकीर्त्तिताः ।
वास्तुखण्डे महादोषा देयास्तत्रापि पण्डितैः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
दोषैर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ।"
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ।*।
तत्र कालनिर्णयः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गपौषफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
शुभदाश्च गृहारम्भे पत्नीपुत्रधनप्रदाः ।
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जेषु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ।"
तथान्यत्र ।
"पूर्णिमादष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्ज्जयेद्गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ।
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लचतुर्द्दशीम् ।
कलशपातालमूर्त्ति च अमीपातानिलक्षयोः ।
विघ्नमासक्षयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ।
आदित्यवर्णाश्विनो मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्यपि मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽपि पापरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विद्धत्सर्वे वदन्ति सुमयो वैश्मादिकार्य्यं
शुभम् ।"
मत्स्यपुराणेऽपि ।
"मार्गशीर्षं ममः सर्व्वं शुभविरोधितम् ।
कार्त्तिकाषाढेऽपि कर्मयत्न तु विवर्ज्जयेत् ।
[illegible] रोहिणी मघमुनारावमैत्रम् ।
[illegible] च वास्तुकर्म्मणि प्रशस्ते ।"
तथा च ।
"[illegible] हस्तेनोक्तो-
[illegible] वराः ।
[illegible] राजमहत्त्व वहुः
[illegible] [illegible] ।

मार्गं [illegible] ग्रहति मकर
मेषे घटे धनुषि
कन्याभवे
ज्योतिर्विदः
तस्मिन्कर्के वृषसम्प्राप्तः कोशा
ज्येष्ठविशुन्धराधुर्ये पञ्चे
जीवे धर्म्मार्थकामाश्च हर्षोः
शनैश्चरे तु [illegible]
अथ प्रवेशकालः ।
स्वस्यारूयस्थिरतोदये च भावं
सौम्ये धनिष्ठा अथ वारुणी
स्यायम् धर्मं भित्र पौष्णे ।
चतुर्थीसप्तमे शुभवारे च
तथा विरिक्ते च दशर्दिते ।
तिथिश्चारश्च लग्नादि यमाख्ये
प्रवेशेऽपि गृहस्याद्युक्तया बुधैः ।
अथ द्वारम् ।
"नैकद्वारे
एकद्वारं दुःखदं चतुर्द्वारं
त्रिद्वारमेव कुपतेर्व्वास्तुकर्म्मे शस्ता ।
द्वे सुखे तत्र
राजद्वारस्तु तमेको यमद्वारकस्
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वार
ब्रह्मचत्त्वरयत्र्याग्नी प्रागुदक्
सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तथा
वरुणे वैरिसख्यं द्वारमित्यवम्
राजद्वारेऽभ्युदयो विशेषा
च
यमद्वारे छिद्रादर्शे [illegible]
निःसारकं धनाशाय [illegible]
अपद्वारेऽपरोधस्य गमनागमनेषु ।
राज्ञि विनाशयाता च सर्व्वथा ।
अथ प्राचीरविधिः ।
"सर्व्वेषां गृहरक्षार्थं
प्राचीरसख्या सर्व्वेषाम्
राजदक्षोमनाः सर्व्वे प्राचीरः
विंशतिर्वै तु यथार्थ प्राचीरः
पश्चात् पच्च च विहिताः
सर्व्वशास्त्रे कारको नाम
प्रतिशाखारसंख्यार्थं दारं
तत्र जलाम्बलं दीर्घेण
तदूर्ध्वा ।
"राजकमान्तरे तत्र राजदे
राजदक्षिणे मार्ग्ववदा
चतुर्थे राजदक्षिणे
इदं सर्व्वमिदं स्यात्
राजचत्वरं
परिमाणं तत्र राजद

...नाभिधानेन प्रासादेनाभिनन्दने ।
...न् दृष्टं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ।
...नाद् दक्षिणो राजा योऽत्र परमारभेत् ।
...रत्वात् स्वयमाप्नोति रोगं शोकं भयं तथा ।
...कोदण्डौ शिलाक्षिपयसः ।
...न्ये वास्तुदोषाः स्युः स्याने दोषाश्च ये पुनः ।
...ज्ञेते राजपट्टस्य: मर्मगतो यथा ।
...गादिरणोऽपि स्यात् क्रमाद्वद्वाद्दिवास्तुषु ।
...इयमितोऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ।"*।
...शयाख्यस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
...द्वारे हि प्राकारा राजहस्तान्तरे मताः ।
...रे यार्द्ध राजहस्तान्तरे च ये नृपाः ।
...द्वारे राजदण्डं त्यक्त्वा चारम्भिताः पुनः ।
...रे भूपतेस्तस्य राजदण्डद्वयान्तरे ।
...यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रशस्यते ।
...यामे राजहस्तानि चत्वारि परिणाहतः ।
...स्तैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
...च सप्तमो भागो वास्तोर्भवति शोभनः ।
...नात् एवं नृपः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
...नात् विजयश्चैव सौख्यञ्च समवाप्नुयात् ।
...राजा दक्षतोऽत्र वेश्मारम्भं समाचरेत् ।
...दण्डो राजदण्डोऽयं तस्येदं स्थानपञ्चकम् ।
...ो याम्यश्च सिंहश्च मध्यो भद्रो यथाक्रमम् ।
...दि सिंहासनं स्थानं याम्ये स्यात् दारमन्दिरम् ।
... यात्रालयं कुर्य्यात् मध्ये केलिनिकेतनम् ।
...रेऽन्तःपुरं कुर्य्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ।
... मध्यमेव सिंहासनं दीर्घस्य चतुरस्रके ।"
... भविष्योत्तरे ।
...मादिचन्द्रे जातस्य नृपतेः स्युरद्दक्रमात् ।
...दशैव गृहात् वक्ष्ये तेषां सन्धयमग्रतः ।
...न्द्रः सर्व्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
...दश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
...ः केलिसंयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ।"
...षां लक्षणानि ।
...दुयन्त्रेणोत्थं मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
...दः स्वहस्तमेकन्तु दीर्घं सर्व्वत्र निश्चिपेत् ।
...यामेन सुन्दरः स्यात् राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।
...ण्याद्दं चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ।
...स्याधिदेवता भौमो रचनोदं वसुन्धरा ।
...राणि विंशतिश्चास्य रक्तचित्राष्टतानि च ।
...कपट्टावृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
...त्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदिनीम् ।"
...र्घम् ५१ । प्रस्थम् ३० । इति सुन्दरः ।*।
...द्वौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
...ऽयं सर्व्वतोभद्रः शुक्रश्चास्याधिदेवता ।
...नवा रचकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्नतः ।
...ष्टुर्दशास्य द्वाराणि कृष्णचित्रावृतानि च ।
...नीलपट्टावृतो ह्येष सर्व्वानिष्टविनाशनः ।
यत्र स्थित्वा महीपालः सर्व्वान् शत्रून् निहन्ति ।"
दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति सर्व्वतोभद्रः ।*।
"अष्टकोणो भवेद्धयः कोणो हस्तचतुष्टयः ।
राजहस्तोन्नतः कार्य्यो बुधश्चास्याधिदेवता ।
रचका यमवश्चास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृतानि च ।
पीतपट्टावृतो ह्येष सर्व्वानिष्टविनाशनः ।
अत्र स्थाता चिनिपतिर्न रिपुभिरवसीदति ।
राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजहस्तकः ।
राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठं तत्र कारयेत् ।
अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रश्चास्याधिदेवता ।
नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यत्नादस्य रचकः ।
द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दश तथान्तरे ।
अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ।"
दीर्घद्विभागे दश द्वाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा द्वितयं एवं ९२ द्वाराणि ।
"शुक्लचित्रेण मण्डितः शुक्लपट्टेन शोभितः ।
सर्व्वार्थसाधको राज्ञां लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ।"
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् १० । इति नान्दीमुखः ।*।
"दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एष द्वाराणि त्रिंशत्कोष्ठद्वयं भवेत् ।
रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगूहितः ।
यत्र स्थाता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ।
सूर्य्याधिदेवता चास्य रचकाः सकलग्रहाः ।"
दीर्घम् ३१ । प्रस्थम् २० । इति विनोदः ।*।
"दीर्घेऽत्र राजदण्डार्द्धं प्रसरे राजहस्तकौ ।
विलास एष द्वाराणि चत्वारिंशद्बुधा विदुः ।
गन्धर्व्वा रचकाश्चास्य प्रकोष्ठत्रितयं भवेत् ।
चित्रपट्टेन गृहेन चित्रवस्त्रेण शोभितः ।
दुर्भिक्षशमनो ह्येष शस्यसम्पत्तिकारकः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ।"
दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् २० । इति विलासगृहम् ।*।
"द्वादशहस्ताः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजहस्तकौ कथितौ ।
विजये द्वादश भवनद्वाराणि सुजैयप्रदान्यत्र ।
सूर्य्योऽधिदेवता चास्य रचनोऽयं विहङ्गराट् ।
अरुणाम्भोजचित्राङ्गो अरुणाम्बरभूषितः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्स्नां शास्ति वसुन्धराम् ।"
दीर्घम् २१ । प्रस्थम् १२ ।*।
"आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
शतद्वारोपसहितः प्रकोष्ठैर्दशभिर्युतः ।
दिक्पाला रचकाश्चास्य कुजश्चास्याधिदेवता ।
नानावर्णेन चित्रेण वसनेन विभूषितः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
यस्मिन्नप्ये प्रविष्टेन विमलो गृहसत्तमः ।
दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेतयोर्न च विप्लवः ।
न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभवस्तथा ।
इत्यादि गुणबाहुल्यमन्यत्र कथितं बुधैः ।"
दीर्घम् २०० । प्रस्थम् १०० ।*।
"आयामपरिणाहाभ्यां राज्ञः षोड़शहस्तकः ।
द्वाराणि षोड़शैवास्य गुरुरस्याधिदेवता ।
रचिका देवता चास्य शुक्लवस्त्रैर्विभूषणम् ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्व्वार्थान् सुखि साधयेत् ।"
दीर्घम् १० । प्रस्थम् १६ । इति रङ्गः ।*।
"आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदर्द्धकम् ।
दश प्रकोष्ठा द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ।
पिशाचा रचकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
नाम्नायं केलिराख्यातो भयरोगविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ।"
दीर्घम् १०० । प्रस्थम् ५० ।*।
"राजहस्तेन कोणः स्याद्देवं केलिश्चतुर्द्दश ।
चतुर्द्दशैव द्वाराणि राहुरस्याधिदेवता ।
नक्तचरा रचकास्तु नानावर्णाम्बरादिकम् ।
अयं जयः प्रकटितः सर्व्वत्रैव जयप्रदः ।
आयामे राजहस्तः स्यात् परिणाहेऽष्टहस्तकः ।
नानारूपः कुटीरूपो वीरो नाम जयप्रदः ।
बृहस्पतिर्देवतास्य रचकाश्चास्य खेचराः ।
विचित्रवसनोपेतः सर्व्वकामार्थदायकः ।"
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् ८ । इति वीरः ।*।
"यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्यात्तामरोऽपि च ।
राजहस्तान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महीभुजाम् ।
चन्द्रोऽपि दर्पणे हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
पताकाध्वजयुक्ताश्च गृहरचक-रक्षसाम् ।
छत्रयुक्तं गृहं राज्ञां विज्ञेयं चक्रवर्त्तिनाम् ।"
एषां नियमः परवत् ।
"इति द्वादशचिह्नानि गृहाणां कथितानि वै ।
विमृश्यैतानि नृपतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ।
इति सिंहासनस्थानमिति राष्ट्रस्य मस्तकम् ।
इतोऽन्ये चित्तहर्षार्थाः प्रासादाः पृथिवीभुजः ।
जयन्तादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
स्वजन्मगेहसंस्थो यो नृपतिः शुभचेतनः ।
स चिरं पृथिवीं शास्ति सर्व्वार्थान् साधयत्यपि ।
यो वा परगेहस्थो दुर्म्मोहात् धरणीपतिः ।
न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगञ्च विन्दति ।
स्वलग्नपतिमित्रस्य गृहपारो न दुष्यति ।"*।
परञ्च ।
"हीरकस्य विशुद्धस्य वज्रजातेर्महाद्युतेः ।
सर्व्वाङ्गस्पर्शमात्रेण वमतो दीप्तिमञ्चिखाः ।
गृहाग्रे धारयेद्राजा तद्वत्रं वज्रधारणम् ।"
वास्त्वन्तु ।
"गृहेषु मणिविन्यासो विज्ञेयो न च दृष्यवत् ।
विशुद्धहीरकन्यासो विधेयः सदनोपरि ।
तेन सर्व्वाणि नश्यन्ति चरितानि महीभुजाम् ।"
भोजोऽपि ।
"वास्तुखण्डोऽजरूपः स्यात् यथार्थैर्नामभिः स्वकैः ।
यमद्वारात् समारभ्य यावद्द्वारमिष्यते ।"
तद्यथा,—
"मृत्युर्भयः स्थिरश्चण्डो धनं विभव एव च ।
वीरस्तापश्च इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ।

[illegible]ैर्नवभोदेषु[illegible]वेष्वपूरा: ।
[illegible] प्रोक्ता विभागानामधीश्वरा: ॥
[illegible] कुर्य्यात् भयस्थाने च यत्नत: ।
[illegible] रचयेत् [illegible] वाजिशालाम: ॥
[illegible] रचयेत् विभवे कोषरक्षणम् ।
[illegible] नारे [illegible]
[illegible]भागाभ्यां इति प्रोक्तम् [illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ ० ॥
"[illegible] विभागो [illegible] निर्णय: ॥"
अथ [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] पश्चिमत: ॥
[illegible] रेखाद्वयं तथा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
[illegible] रेखा [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]

अर्द्धयेत् पूर्व्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा ॥
ऐशान्यां रक्तपुष्पञ्च आग्नेय्यां चौरिकन्तथा ।
यत्र तत्र स्थिता श्वेता बिल्वदाडिमकेशरा: ।
पनसा नारिकेलाश्च शुभं कुर्व्वन्ति निश्चयम् ।
शिग्रा मीनी पलाशश्च चित्रा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्व्वत्र सर्व्वे निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥ ० ॥
गृहपातनमिच्छन्ति मासस्य श्रवणे क्रमात् ।
पूर्व्वादिषु शिर: कृत्वा नाग: शेते त्रिभि-
स्त्रिभि: ।
भागाद्वेम्मिपार्श्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम् ॥"
तत्र प्रमाणम् ।
"स्वामिहस्तप्रमाणेन ज्येष्ठपत्नीकरेण वा ।
गृहाभ्यन्तरसंस्थानं मापयेद्भितो नर: ॥" ० ॥
तत्र सामान्यलक्षणम् ।

"गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
गुणितं वसुभिर्ग्गणितम् ।
रविभूधरविंशद्युग्मयुतं
[illegible]पदम् ॥

[illegible] दश्रीकहृते च ते ।
[illegible] पिण्ड: स्यात् सर्व्वेषाम: ॥"
तद्यथा ।
"अथादितीहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
दीर्घे भागः परीणाहे सप्त चैवाङ्गुलिद्वयम् ॥
इदं ध्वजपदं गेहं वृषस्थानेऽप्युदीरितम् ।
दीर्घे सद्‌गम्रे पञ्च पन्नगोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
इदं ध्वजपदं गेहं गजस्थाने प्रकीर्त्तितम् ।
दीर्घे [illegible] [illegible]कविंशति: ॥
[illegible] गजस्थाने गृहं विदु: ।
इति [illegible] सर्व्वसम्मतम् ।
[illegible] गृहं समाचर्य्य गृहस्थ: शुभमिच्छति ॥" ० ॥
भोजस्तु ।
"[illegible]भ्यां योऽङ्कुपिण्डो विजायते ।
[illegible] शोधनीय: स दृश्यते ॥
[illegible] शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
आयाममरिणाहाभ्यां [illegible] ।
[illegible] नाम गृहं [illegible] ।
आयाममरिणाहाभ्यां [illegible] ॥
इदं [illegible] नाम गृहं [illegible] ।
आयाममरिणाहाभ्यां [illegible] ।
इदं हि [illegible] स्वामिन: [illegible] ॥
आयाममरिणाहाभ्यां [illegible] ।
[illegible] ॥
आयाममरिणाहाभ्यां [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

गृहदोषो यथा [illegible]
इति [illegible]
अथ वास्तुयागप्रमाणम् । [illegible]
चतु:षष्टिपदं वास्तु [illegible]
एकाशीतिपदं वास्तु [illegible]
अयत: शोधयेद्वास्तुभूमिं [illegible]
चतुर्हस्तं द्विहस्तं वा [illegible]
[illegible] तदा कृत्वा [illegible]
पुरोहितो [illegible]
[illegible]तम् । ० । तथा च [illegible]
"अरत्निमात्रे गर्त्ते [illegible]
[illegible]मध्यरात्रस्थं [illegible]
ज्वालयेत् परीक्षार्थं पूर्व्व[illegible]
दीप्तता [illegible]
वास्तु: [illegible] नाम [illegible]
शुभद: सर्व्ववर्णानां [illegible]
वास्तुकर्त्तुर्दरत्निमात्रे [illegible]
प्रमाणे पूर्व्वादिक्रमेण [illegible]
[illegible] वर्त्तिचतुष्टयं [illegible]
प्राच्यां दीपशिखाया [illegible]
तस्य प्रशस्तम् । [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]वरिवर्ज्जं योगिषु कारयेत् ।
[illegible]भिजिदृरौहिणेऽपि च ।
[illegible]विमुहूर्त्ते गृहमारभेत् ।
[illegible]यं तथा शुभमिरीरितम् ।
[illegible]मेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥"
[illegible]: । ० । मुहूर्त्तं संवर्त्तः ।
[illegible] मैत्रेयस्तथा प्राणकटः स्मृतः ।
[illegible] गान्धर्व्वः कुतपस्तथा ॥
[illegible] विरिञ्चिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
[illegible] वटः पञ्चदश स्मृताः ॥"
[illegible]द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमैकादशपञ्चमा-
[illegible]मुहूर्त्ते चैत्रादौ वास्तुकर्म्म कुर्य्यात् ।
[illegible] नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
[illegible]त्कालपरिग्रहः । ० । तथा च कल्प-
[illegible]देवीपुराणम् ।
[illegible] यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
[illegible]शिलान्यासे शुभदस्स्य पूजितः ॥"
[illegible] प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभ-
[illegible]शिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
[illegible] इति । ० । प्रतिष्ठाकालश्च मात्स्ये ।
[illegible] वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा ।
[illegible] वा सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
[illegible] पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
[illegible] च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
[illegible] पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
[illegible] प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥"
[illegible]मुखे ।
[illegible] वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
[illegible]षाढयोर्व्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥"
[illegible] देवीपुराणम् ।
[illegible] प्रतिष्ठा इष्यते ॥"
[illegible] ।
[illegible] वाहके सिंहगे गुरौ ।
[illegible] दशाहे तु वज्रिणोपादविंशके ।
[illegible]गृहद्वारे ।
[illegible] चानिचारे विपत्तये ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"० ॥
[illegible] ।
[illegible]

मत्स्यपुराणे ।
"गृहयज्ञमहं कृत्वा ततः कर्म्म समाचरेत् ।
अन्यथा प्रमदं पुंसां न कार्य्यं जायते क्वचित् ॥"
गृहयज्ञमाचष्टतवचनम् ।
"पितृभ्यो गृहये वृद्धिश्राद्धं दत्त्वा महाधिकम् ।
कूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥"
एकदिने वास्तुयागगृहोत्सर्गयोः करणे सकृदेव
वृद्धिश्राद्धं करणीयम् ।
"गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
मात्स्ये ।
"ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
आचार्य्यश्च भवेन्नित्यं सर्व्वदा दोषवर्जितः ॥"
देवीपुराणम् ।
"प्रासादे च चतुःषष्टिकाशीतिपदं गृहे ।
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टधा नवधा कृते ॥
कोष्ठे रेखान्तरो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
ईशः कोणार्द्धगो ज्ञेयः पर्ज्जन्यः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्थो जयन्तश्च शक्रः स्यादेकपीठगः ।
भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते ॥
भृशः पदस्थो ज्ञातव्यो व्योम चैव पदार्द्धकम् ।
हुताशनः पदार्द्धे तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्थो गृहक्षतः ।
वैवस्वतः पदस्थो गन्धर्व्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो मृगश्चार्द्धपदस्थितः ।
पितरोऽर्द्धपदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवो द्वि पदे ज्ञेयः पदस्थः पुष्पदन्तकः ।
वरुणो पतिरेकस्थोऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽर्द्धपद उच्यते ।
रोगश्चार्द्धपदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
द्विपदे विश्वकर्म्मा तु भल्लाटः पदसंस्थितः ।
यक्षेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराट् द्विपदस्थितः ॥
पादस्था श्रीसंज्ञा देवी दितिश्चार्द्धपदस्थिता ।
आपापवत्सकंसः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
चतुष्पदस्थो विज्ञेयश्चार्य्यमा मधुरस्वरः ।
सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्रो पदसंस्थिता ॥
तथा विवस्वान् विज्ञेयश्चतुर्थे संस्थितः ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।

कुसुमपूर्व्वमयं लघुं दशपुलाकवम् ।
[illegible]मासमित्युक्तं पञ्चपञ्चकम् ॥"
स्यात् पुलाकस्तु[illegible] दशमरीचिः तु[illegible]
[illegible] ।
"पूज्या मध्यनवाढे तु पूर्व्वाद्यादिक्रमात् ।
[illegible] विदारी च कर्द्दमा पूतना तथा ।
[illegible] पापराक्षसी पिलिपिञ्जश्चरक्यपि ॥"
[illegible] [illegible] [illegible]
पूज्याः ।
"ग्रामधामप्रासादेषु यत्र तिष्ठति केशवः ।
तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्द्दश ॥"
इति पद्मपुराणवचनात् ॥
तत्रावाहनविसर्ज्जने न स्तः ।
"ग्रामधामे स्थावरे च नावाहनविसर्ज्जने ॥"
इति वचनात् ॥
तदसम्भवे घटादिस्थे । प्रतिमास्थानेष्वप[illegible]
आवाहनविसर्ज्जनवर्ज्जम् । इति बौधायन[illegible]
वचनात् ॥० ॥ [illegible]
[illegible] [illegible]
इति न लिखितः । किन्तु [illegible]
[illegible] । तथा च ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]
[illegible] ॐ [illegible] नमः [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]

[illegible]ारे [illegible] क्वणमं [illegible] पूजयेत् ।
[illegible] मन्त्रविग्रहम् ।
[illegible] ध्वजैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
[illegible] तु प्रणीतो प्राङ्मुखः स्थितः ।
[illegible] सुरान् ।
[illegible] चैव च ।
[illegible] प्रतर्पयेत् ।
[illegible] बलिदानकम् ।
[illegible] विनम् ।
[illegible] कारयेत् ।
[illegible] पातयेत् ।
[illegible] कारयेत् ।
[illegible]

[illegible]

कार्यन्तु पञ्चभिर्भिन्नैर्भिन्नबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुयागे बलिं हरेत् ॥"
इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
अत्रापि होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुदितसर्व्वकर्म-
करणाचारः ॥ * ॥ अथ प्रजापतिनामादि: ।
"प्रतिष्ठायां शोभितश्च वास्तुयागे प्रजापतिः ।
जलाश्रयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥"
इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
यागे मत्स्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
"पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षिता तु सेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
पश्चात् पिष्टेन चालिख्य सूत्रेणालोड्य सर्व्वतः ।
दश पूर्व्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्व्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥"
पञ्चगव्यमन्त्रमाह मत्स्यः ।
"गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
तेजोऽसीति घृतञ्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥"
ओषधीराह कात्यायनः ।
"व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥"
व्रीहिः षष्टिकधान्यं शालिकाख्यम् । शालयो
हैमन्तिकाः । इत्येते वास्तुमण्डलनाम्नी उप-
लिप्य पूर्व्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
रेखाः प्रागग्रा[illegible] कुर्य्यात् । एवं
[illegible] पश्चिमतः पूर्व्वापरगा दशो-
त्तरायता रेखाः कुर्य्यात् [illegible] ।
तत्रायमपि नाम्नी नामानि ।
"शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-
वाहिनी ।
सती सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥"
इत्यादि दश रेखाः ।
"हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया कला विशोका च इडा संज्ञा दशो-
त्तराः ॥"
इत्युत्तरग रेखाः ।
"एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवत् सर्व्ववास्तुषु ।
[illegible] पूजयेन्तु ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

अर्य्यमा सविता चैव [illegible]
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा तथा [illegible]
[illegible] पर्जन्य[illegible]
[illegible] तत्रैव [illegible]
[illegible] तु [illegible]
अर्य्यमा च [illegible] मित्र[illegible]
[illegible]: परितो दिश[illegible]

स्थितैककोष्ठवहिते [illegible]
कोणेष्वपीत्यपि । दिशु [illegible]
"ईशानादीनी वक्ष्यामि [illegible]
[illegible] यावत् तथा रोगान् [illegible]

[illegible]
[illegible]
एते [illegible]:
[illegible] चैव सम्पातः [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] कार्यः कुर्यात् [illegible] ॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]
सम्यक् प्रतीत्यैवं सर्वं शुभं वेदितम् ।"
[illegible] क्रियाकारः ।
[illegible] न स्यात् [illegible] वा गमा-
श्रयेत् ॥"
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] सर्वौषधिःसमन्वितैः ।
[illegible] पञ्चभिर्विंशैर्दिग्गबीजैरथापि वा ।
[illegible] भद्रमोन्दैश्च वास्तुदेशे बलिं हरेत् ॥"
[illegible] मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
[illegible] मन्त्रेण बलिश्च गृहदैवतम् ।"
[illegible] वास्तोष्पतिदैवतेन पञ्चगव्येन ।
[illegible] पायसं शालीय लिखितम् ॥ * ॥
[illegible] ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजन-
म् । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवे-
[illegible] इत्यन्तमथापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
म् ।
[illegible] सर्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
[illegible] पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥
[illegible] वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
[illegible] भवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
[illegible] प्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥"
मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूप-
[illegible] नाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो
[illegible] यं इति तेनैवोक्तेः सर्वदोषापनुत्तये
[illegible] तेश वास्तुसर्वदोषापनोदनं फलं संकल्पे
[illegible] कार्यः । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्य-
[illegible] मवश्यं कर्त्तव्यम् । व्यवस्थाकल्पे प्रमाणं
[illegible] कम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविर-
[illegible] वास्तुयागतत्त्वं समाप्तम् ॥
[illegible] क्ली, (वास्तु एव । वास्तु+स्वार्थे कन् ।)
[illegible] शाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
[illegible], सुश्रुते । १ । १६ ।
[illegible] लीयकजीवन्तीसुनिषण्णकवास्तुकैः ॥")
[illegible] र्णी, चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
[illegible] क्ली, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस+
[illegible] णादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया
भाषा । तत्पर्य्यायः । वास्तू २ वास्तुकम् ३ [illegible] ४ [illegible] ५ हिमलोचिका ६ शाक-राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्ती ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । क्षारत्वम् । मारकत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रोचकत्वम् । ज्वरहरत्वम् । मलार्शोनाशनत्वम् । मल-मूत्रशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाक-राट् ।
तदेव तु हृहत्पत्रं रक्तं स्याद्गौडवास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यवशाकमतः स्मृतम् ।
वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ॥
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ।
सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वास्तेयं, त्रि, वस्तिसम्बन्धि । वस्तसम्बन्धि । वस्तु-सम्बन्धि । वास्तुसम्बन्धि । वस्तिवस्तवस्तुवास्तु-शब्देभ्यः ढञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ भवम् । वस्ति+"दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहे-र्ढञ् ।" ४ । ३ । ५६ । इति ढञ् । वस्ति-भवम् ॥ यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १९ । २ ।
"तत् यत् रजतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्व्वता यदुल्वं स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥"
वस्तिरिव । वस्ति+"वस्तेर्ढञ् ।" ५ । ३ । १०१ । इति ढञ् । वस्तिसदृशम् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥)

वास्तोष्पतिः, पुं, (वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधि-ष्ठाता । "वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।" इति निपातनात् अलुक् षत्वञ्च । यद्वा, "वास्त्वन्त-रिक्षं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । ४ । ९ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा, भागवते । १० । ५० । ५३ ।
"वास्तोष्पतीनाञ्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्म्मितम् ।
चातुर्व्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥"
"किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानाञ्च गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रशालिकाभिश्च निर्म्मितम् ॥"
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।
"वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्
स्वावेशो अनमीवो भवा नः ॥"
"हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं अस्मान् त्वदीयान् स्तोतॄनिति प्रतिजानीहि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वास्त्रः, पुं, (वस्त्रेण परिवृतो रथः । वस्त्र+"परि-वृतो रथः ।" ४ । २ । १० । इति अण् ।) वस्त्रावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ त्रि, वस्त्रसम्बन्धी ॥

वास्यः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वार्शब्दपूर्व्व-स्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वास्रः, पुं, उस्रा । गेहम् । इति केचित् ॥ महेन्द्र-सद्म इति शब्दपाठः ॥

वास्रेयः, पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

वाह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ, वाहते । यवाह रङ्गं पुरुयास्ततो जाताः सह-स्रशः इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठ्यादिश्च वहधातुं मन्यते वर्गदेशशरणदेवौ । वस्तुतस्तु बहुपाठ-सम्मतत्वादेवौष्ठ्यादिरनेनोन्नेयितः । यवाहेति चन्द्रीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यत्ने इत्यस्मात् गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धिः अनेकार्थ-त्वात् सुखार्थेत्यर्थः । अथवा वन इत्याह इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह+करणे घञ् ।) घोटकः । (यथा, अध्यात्मरामायणे । २ । ५ । ५६ ।
"इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥")
परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।
"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ।
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"
इति भरतः ॥
चतुर्द्दशभेदात् संख्यान्यथात्वम् । तथा च ।
"चतुराढको द्रोणः षोडशद्रोणा खारी । विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति स्वामी ॥ * ॥ भुजः । वृषः । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्-सागरे । ९३ । ८१ ।
"यत्राचिरात्त्यधर्मादिमार्गाविव समागतौ ।
गङ्गायमुनयोर्वाहौ भातः सुगतये नृणाम् ॥"
वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।
"तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहसमुत्सुकः ।
जलादुत्तीर्य्य तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥")

वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह+ण्वुल् ।) वहन-कर्त्ता । वहति यः । इत्यर्थे ण्वकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।
"आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥")

वाहद्विषत्, [त्] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विषन् शत्रुः ।) महिषः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्ली, (वह्यतेऽनेनेति । वह+करणे ल्युट् । "वाहनमाहितात् ।" ८ । ४ । ८ । इत्यत्र "वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिष्येव सूत्रे निपातनात् ।" इति भट्टोजिदीक्षितोक्त्या निपातनात् वृद्धिः ।) हस्त्यश्वरथदोलादिः । तत्पर्य्यायः । यानम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघुः । [illegible] १० ।
"पूर्व्ववृत्तकथितैः पु[illegible]
साश्रुः [illegible]
उह्यमान इव
[illegible] नत् ॥")

दैत्या वाहनानि यथा,—
"विष्णुश्चक्रगिरेर्द्दैवेर्भियते सा जगन्मयी ।
सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
स्वमूर्त्त्या वाहनत्वन्तु तेषां यस्मात् गुणाती ।
तस्मान्मूर्त्त्यन्तरं लत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीयाति सततं
प्रिया ।
तेन तेनैव रूपेण व्यासनान्यभवन् त्रयः ॥"
इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥ ०॥
देवदानवानां वाहनानि यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"शृणुष्व कथयिष्यामि सर्व्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्व्वशः ॥
रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महाजवम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्य्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रोजःसम्भवं भीमं लप्यवर्णं मनोजवम् ।
पौण्ड्रकं नाम महिषं धर्म्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमागध-सम्भूतं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महामुने ।
गन्धर्व्वाश्च महावीर्य्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ।
श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युग्रजवानि च ।
रथं चन्द्रमसश्चार्द्धं सहस्रहंसवाहनम् ।
हयोद्वरथवाहाश्च आदित्या मुनिसत्तम ।
कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगारूढ़ा हयारूढ़ौ तथाश्विनौ ।
सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुकारूढ़ाश्च कवयो गन्धर्व्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः ।
सन्नह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय मुमहौजसः ॥ ०॥
नारद उवाच ।
गदितानि सुरादीनां वाहनानि महामुने ।
दैत्यानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।
शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्धकस्य रथो युक्तः श्वेतः परमवाजिभिः ।
कृष्णवर्णः सहस्रारश्चित्रनल्वपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उह्यमानस्तथाष्टाभिः श्वेतरुक्ममयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो हयैः काञ्चनसन्निभैः ॥
शङ्कुकर्णस्य तुरगो हयग्रीवस्य कुञ्जरः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेश्च महोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदयः शङ्कोर्मृगाधिपः ॥"
इति श्रीवामनपुराणे ९ अध्यायः ॥
(वाहयतीति । वह + स्वार्थे णिच् + ल्युः ।
वाहके, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।
"स वाहनानां नागानां शौकराणां[illegible] ।
गुरुरपि[illegible] सर्व्वे गते [illegible] ॥"
"नागानां वाहना[illegible] [illegible] ।
[illegible] ॥
तस्यां [illegible] ॥")

वाहमित्रः, पुं (वाहेषु वाहकेषु मित्रः ।) [illegible] ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं. (उह्यते इति । वह + "वहियुभ्यां
णित् ।" उणा० ३ । ११८ । इति असच् । स च
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।
"वाहसः प्रतिपत्त्यायै शयवः ।")
वारिनिर्य्यासम् । सुनिषण्णकम् । इति मेदिनी ।
से, १० ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)
बाहुः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

वा(बा)हावा(बा)हवि, अ, (वाहुभिर्बाहुभिः प्रहृत्य
इदं युद्धं प्रवृत्तं नः ।) बाहुयुद्धम् । बाहा-
बाहि इति भाषा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।
वाह + "असमासे निष्कादिभ्यः ।" ५ । १ । २० ।
इति ठक् ।) ढक्का । गोवाह । शकटादि ।
इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्थं, क्ली, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहाः वाहनानि घोटकादीनि
सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । ङीप् ।) सेना ।
(यथा, रघुः । ११ । ६ ।
"लक्ष्मणानुचरमेव राघवं
नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥" ०॥
वाहः प्रवाहोऽस्त्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ८९ । ९ ।
"उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।
नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥")
सेनाभेदः । तद्यथा । गजाः एकाशीतिः ।
रथाः एकाशीतिः । अश्वास्त्रिचत्वारिंशदधिक-
शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।
सर्व्वसमुदायेन एकाधिकाष्टशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ ।
१९—२१ ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥"
प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २९ ।
"यमुना च नदी यत्र कालिन्दान्तरवाहिनी ॥")

वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)
सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ३१ । ९ ।

"[illegible]
[illegible]
वाहिन्या[illegible]
[illegible]

वा[illegible], पुं, [illegible] । [illegible]
इति [illegible] । [illegible]
भाषा । यथा,—
"तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] नाम [illegible]
[illegible] नाम [illegible]

इति महाभारते [illegible]

वा(बा)हुः, पुं, (बाधते इति ।
+ "अर्त्तिप्रृभ्यः[illegible]" [illegible]
इति कुः हकारादेशश्च ।) [illegible]
[illegible] । यथा । भुजा [illegible]
[illegible] । [illegible] वाहु [illegible]
[illegible] । [illegible]
दामोदरः । [illegible]
[illegible] बाहुद्वयौ [illegible]
कोषान्तरम् । इति [illegible]
[illegible] बाहुसम्बन्धेन [illegible]
यथा,—
"[illegible] बाहु [illegible]
[illegible]
इति [illegible]पुराणे [illegible]
बाहुप्रबाहू च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । ० । [illegible]
"निर्म्मांसौ [illegible]
[illegible] बाहू [illegible]
निःस्वानां रोमशौ [illegible]
[illegible] एव [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] बाहुदा
[illegible]
[illegible] करग्रहः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...ाः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ।
...लिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ॥
...करतलगा मणिबन्धे समुत्थिताः ।
...ाङ्कितकरो भवेत् सत्रप्रदो नरः ॥
...ाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
...पत्रशिविकागजपद्मोपमा नृपे ॥
...कुम्भपताकाभा स्थालाभा निरीश्वरे ।
...भाश्च गवाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ॥
...सितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ।
...लाभा यज्ञाढ्ये वेदीभाश्चाग्निहोत्रिणि ॥
...शकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्म्मिके ।
...मूलगा रेखाः पुत्राः सूक्ष्माश्च दारिकाः ॥
...गता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
...युश्च कुरुते छिन्नया तरुतो भयम् ।
...श्च बहुरेखाः स्युर्निःस्वाश्चिबुके कृशैः ॥”

इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥

...मूलं, क्ली, (वाह्वोर्मूलम् ।) भुजद्वयस्य
...भागः । काँक् इति वगल् इति च भाषा ।
...ायः । कक्षः२ । इत्यमरः ॥ भुजकोटरः
...ोर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कक्षा ६ । इति
...म्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
...पि कुन्तलसंयानसंयमव्यपदेशतः ।
...मूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
...हुलः, पुं, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
...र्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

...र्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
...कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

... एवं त्वया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
...यामि न सन्देहस्तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥
...तः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
...र्त्तिकस्य च मासस्य कोट्यंशं नापि बिभ्रति ॥
...नः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
...नः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वपुण्याधिको मतः ॥
...र्णि मेरुतुल्यानि सर्व्वदानानि चैकतः ।
...नः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदा केशवप्रियः ॥
...ा कोटिसहस्राणि पापानि सुबहून्यपि ।
...वासेन सर्व्वाणि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
...ञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके ।
...क्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥
...इ क्षयं न पश्यामि सत्यमुक्तं तवानघ ।
...ानभूतं सर्व्वस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
...ात्मानं समाराध्यात् यथा न स्यादितः पुनः ।
...ाप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेत्त यः ।
...न्धर्म्मभ्रष्टो ज्ञेय स मातृपितृघातकः ।
...र्त्तिकं मासं वै मासं सर्व्वमासेषु चोत्तमम् ।
...ानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ।
...स्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता यदि ।
...च यानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
...शदेवादरस्त्वानां दत्तं भुक्तिकारणम् ।
...दानानि कुर्व्वन्ति सर्व्वभावेन नारद !।

ब्राह्मणानाञ्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नराः ।
दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ।
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्त्तृणा ॥
दयायां मोक्षणं चैव कार्त्तिके मासि यैः कृतम् ।
अश्वमेधादिकं पुण्यं तैश्च प्राप्तं न संशयः ॥
तस्मात् यत्नेन विप्रेन्द्र कार्त्तिके मासि दीयते ।
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ॥
हुतं दत्तञ्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयं लभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव „ारद ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे क्षयो नैवोपपद्यते ॥
तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दीयते मुने ।
न तस्यास्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्म्मणा मनसा गिरा ।
पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुतत्परः ॥
अज्ञानाद्वा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत् कृतम् ।
तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् ।
दिने दिने च कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
प्रदत्तानान्तु भार्य्यायां कार्त्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम् ॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् ॥
न चान्नेन समं दानं न सुखं भार्य्यया समम् ।
न कृषिस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
न तपोऽनशनैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
न च धर्म्मो दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
न क्षमी रसनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
न कार्त्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
अव्रतेन क्षपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभा वैष्णवी कथा ।
दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाह्नवीजलम् ।
दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
दुर्लभो जागरो विष्णोः पक्षयोरुभयोरपि ॥
दुर्लभा कार्त्तिके विप्र द्वादशी हरिबोधिनी ।
दुर्लभा मालतीपूजा दुर्लभा तुलसी मुने ॥
दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा मुनिपुङ्गव ॥
बहुधना नरी यत्र दुर्लभा धान्यशालिनाम् ।
कुलशीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती द्रुताम् ॥
दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्म्मिकः जनः ॥
दुर्लभैवाद्यशी लोके द्वादशीसन्ध्यर्ज्जिता ।
[illegible] ।
दुर्लभं वैष्णवे दानं माधवानां नरोत्तमे ।
[illegible] ॥
[illegible] दुर्लभं विप्र दुर्लभं [illegible] ॥

न्यायेनोपार्ज्जितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
दुर्लभं वत्स श्रद्धायां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विमुखा ये जनार्द्दने ।
तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥

ब्रह्मोवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
यत् श्रुत्वा मुनिशार्द्दूल ! सर्व्वान् कामानवाप्स्यसि ॥
व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कर्त्तुर्विष्णुव्रतस्योक्तं शतजन्मानुगं फलम् ॥
आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तम ! ।
वैष्णवैर्वैष्णवं धर्म्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
यावत् कार्त्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
तावदस्य व्रतस्योक्तं सम्यगाचरणं बुधैः ।
अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
कार्य्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विष्णुप्रीतिकराणि वै ।
कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
वदहं भीष्मस्य व्रतं मुने तुष्टिकरं परम् ।
पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
दिने दिनेऽश्वमेधफलं भवेत्तस्यैव कार्त्तिके ॥
अतस्तं विधिवत् पुत्र ! वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
श्रीदामोदरमुद्दिश्य प्रकुर्व्वन्तु समाहिताः ॥
स्वर्णे मासि मुनिश्रेष्ठ प्रातःकाले तथामले ।
गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मोवाच ।

“पुराणश्रवणं यत्र कुर्व्वन्ति दिनागमे ।
तेषां करस्थिता मुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके मासि यो भक्त्या कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
प्रयहं विष्णुप्रमाणं स याति भवनं हरेः ।
कार्त्तिके मासि यः कुर्य्यात् तिलतैलेन दीपकम् ।
अहोरात्रात् मुनिश्रेष्ठ स याति परमं पदम् ॥
कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणे द्विजन्मने ।
[illegible] वत्स धर्म्मं नैव स पश्यति ॥
छत्रोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
ताम्बूलञ्चैव यो दद्यात् [illegible] ।
सर्व्वलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ॥
दीपदानञ्च यो दद्यात् [illegible] ।
विमान [illegible] पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥
नारिकेलफलं [illegible] ।
यो दद्यात् [illegible] स [illegible] पुत्रवान् भवेत् ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वाहुल्यं, क्ली, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

वाहु[illegible], पुं, [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] ॥

वाह्यं, क्ली, (वाह्यते चाल्यते इति वाहि + ण्यत् ।) यानम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
"यानं युग्यं पत्रं वाह्यं वह्यं वाहनधोरणे ।"
वाह्यः, त्रि, (वह + ण्यत् ।) वहनीयः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
"मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा कॢप्तविवाहवेशा ॥"
वहिस् + ष्यञ् ।) वहिः । वाहिर इति भाषा । यथा, स्मृतिः ।
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥"
वा(वा)ह्येन्द्रियं, क्ली, (वाह्यमिन्द्रियम् ।) वहिरिन्द्रियम् । तद्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका । त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—
"एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।
वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
वाह्लिकः, पुं, वाह्लीकदेशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तद्देशजाते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२९ । ४६ ।
"दृष्ट्वानामपि चाश्वानां वाह्लिकानां जनार्द्दनः ।
ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥")
वाह्लिकं, } क्ली, कुङ्कुमम् । हिङ्गु । इत्यमर-
वाह्लीकं, } मेदिनीकरौ ॥
वाह्लीकः, पुं, देशभेदः । वलख् इति पारवी भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनीकरौ । गन्धर्व्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली । (प्रतीपपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ४४ ।
"प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्त्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकञ्चेति ॥")
वि, व्य, निग्रहः । नियोगः । पदपूरणम् । निश्चयः । असहनम् । हेतुः । व्याप्तिः । विनियोगः । ईषदर्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञानम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः । आलस्यः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । वि विशेषवैरूप्यनञर्थगतिदानेषु । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
विः, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + "वातेर्डिच ।" उणा० ४ । १३३ । इति इण् । स च डित् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः ।
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ॥")
विंशः, त्रि, (विंशति + पूरणे डट् । तेर्लोपः ।) विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६८ ।
"कुसुरर्षं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥")
विंशकः, त्रि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति + "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति ड्वुन् । "ति विंशतेर्डिति ।" ६ । ४ । १४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः । विश इति कुड़ि इति च भाषा । यथा,—
"विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्व्वाः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥"
इत्यमरः ॥
तद्वाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ । इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति वृत्तरत्नाकरः ॥
विंशतिकः, त्रि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः कन् स्यादाहीयेऽर्थे । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् संज्ञायाम् । अन्यो कन् स्यात् असंज्ञायान्तु ड्वुन् स्यात् । विंशकः । संज्ञायान्तु विंशतिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विंशतितमः, त्रि, (विंशतेः पूरणः । विंशति + डट् । "विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ।" ५ । २ । ५६ । इति तमडागमः ।) विंशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विकं, क्ली, सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । यथा,—
"क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पेयूषं पालनं विकम् ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विकङ्कटः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥
विकङ्कतः, पुं, मदरीसहशकण्टकवृक्षः । वँइच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वादुकण्टकः २ सुवावृक्षः ३ ग्रन्थिलः ४ व्याघ्रपात् ५ । इत्यमरः ॥ श्रुवावृक्षः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्नमाला ॥ कण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपघण्टा १० सुवाद्रुमः ११ मृदुफलः १२ दन्तकाष्ठः १३ यज्ञीयवृक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः १६ पूतः १७ किङ्किणी १८ पैकङ्कतः १९ व्रतिकुरः २० कण्टकारी २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ किङ्किरी २२ सुव्दारु २३ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अम्लमधुरत्वम् । पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । कामलास्रशोषनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ।
विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्व्वदोषजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
विकङ्कता, स्त्री, अतिबला । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् । यद्वा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।) क्षपणः । केतुः । इति मेदिनी । चे, ॥ (यथा, हरिवंशे हिंसायाम् । ११ । १९ ।
"विकचा नाम गुरुसुताः
सितैकताराः शिखिपरित्यक्ताः ।
गदिः पञ्चभिरंशैः
[illegible] ॥
विकचः, त्रि, (विकसति + अच् ।) विकसितः । [illegible]
माघे । ११ । १९ ।
[illegible]
सुरभिमकरन्दं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विगतः कचो यस्य ।) केशशून्यः । [illegible]
चे, ॥ (यथा, महाभारते । [illegible]
[illegible]
विकचः प्रचयां पाणौ [illegible]
विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । [illegible] निर्घण्टः ॥
विकच्छः, त्रि, (विगतः कच्छो यस्य) रहितः । मुक्तकच्छः । इति हेम ।
विकटः, पुं, (विकटति [illegible] वि + कट + पचाद्यच् ।) [illegible] शब्दरत्नावली ॥ [illegible] निर्घण्टः ॥ (धृतराष्ट्र [illegible] महाभारते । १ । ६७ । ९६ ।
"दुर्म्मदो दुष्प्रधर्षश्च [illegible]
विकटः, त्रि, (वि + "संप्रोदश्च कटच् ।" इति कटच् ।) विशालः । (यथा, [illegible]
"उत्तरीयविनयात्त्रपमाणा
रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् ।
आवरिष्ट विकटेन विवोढु-
र्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥")
विकरालः । इति मेदिनी । [illegible]
[illegible] । दन्तुरः । इति भट्टिः । [illegible] सर्गे । ४३ । २० ।
"करालैर्विकटैः [illegible]
पाशाग्रैस्ताडितः [illegible]
विशालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) [illegible] च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्य्यायः । [illegible] त्रिमुखा ३ वज्रकालिका [illegible] गौरी ६ पौत्रिरया ७ । इति [illegible]
विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टको यस्य) इति जटाधरः । वृक्षविशेषः । [illegible] मृदुफलः २ ग्रन्थिलः ३ [illegible] गोकण्टकः ५ काकमाषः ६ [illegible] द्रुमः ८ गर्भफलः ९ घनफलः १० [illegible] स्रुवः ११ सुदिरफलः १२ [illegible] फलः १४ ललितफलः १५ । [illegible] कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । [illegible] त्वम् । दीपनत्वम् । [illegible] विधायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
विकत्थनं, क्ली, (विकत्थ्यते इति । वि + कत्थ + भावे ल्युट् ।) मिथ्याश्लाघा । [illegible]

प्रयं सार्थवादः या तु मिथ्याविकत्थनम् ।"
इति हेमचन्द्रः ।
, भागवते । १ । १५ । १८ ।
व्याशनाटनविकत्थनभोजनादि-
ाद्वयस्य चनयाविति विप्रलब्धः ।"
ते आत्मानमिति । वि + कत्थ + ल्युः ।
ाघाकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
३ । ३२ ।
यितारं ईश्वरं प्रयक्षारं विकत्थनम् ।
नियोगात्ते सूताहं करोम्यहवे ।"*।
वि + कत्थ + णिच् + युच् । टाप् । आत्म-
। यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।
वोक्तापि शक्तानां न प्रशस्ता विकत्थना ।
यधनध्यानैश्चाथोभिः किं भवादृशाम् ।")
:, त्रि, विशेषेण कम्पविशिष्टः । विपूर्व्वक-
ातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
पुं, (विकीर्य्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
कृ + "ऋदोरप् ।" इत्यप् ।) रोगः ।
शब्दचन्द्रिका ।
:, त्रि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
विकटशब्दार्थे मेदिनी । (यथा, मार्क-
। ११८ । ४८ ।
दरालं महावक्त्रमतिभीषणदर्शनम् ।
लमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ।")
पुं, दुर्य्योधनपक्षीयशूरः । यथा,—
त्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ।
च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।"
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ।
गतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
।)
कः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
:, पुं, (विशेषेण कर्त्तनं यस्य । विश्वकर्म्म-
खोदितत्वादस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । अर्क-
: । इत्यमरः ।
कृत्, त्रि, (विकर्म्म विरुद्धं कर्म्म करो-
ति । कृ + क्विप् ।) निषिद्धकर्म्मकारी । यथा,
साक्षी शूमतिः कार्य्यो न कारुकशीलवौ ।
योनियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ।
ध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् ।
द्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ।"
इति मानवे । ८ । ६६ ।
विकर्म्मकृत् निषिद्धकर्म्मकारी ।" इति कुल्लूक-
: ।
स्थः, त्रि, (विकर्म्मणि विरुद्धाचारे तिष्ठ-
ति । स्था + कः ।) निषिद्धकृत् । यथा,—
ाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान् ।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ।"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ।
यथा मनौ । ४ । ३० ।)
र्षः पुं, (विकृष्यतेऽसौ इति । यद्वा, विकृष्यन्ते
रशाया अनेनेति । वि + कृष् + घञ् ।)

बाणः । इति त्रिकाण्डशेषः । (वि + कृष +
भावे घञ् । विकर्षणम् ।)
विकर्षणं, क्ली, (वि + कृष + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्व्वकृषधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।
"अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः
प्रथितज्यारवकर्म्मकार्म्मुकम् ।"
विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । ३० ।
"वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्म्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ।")
विकलः, त्रि, (विगतः कलो यस्मात्ध्वनिर्यस्य ।)
विह्वलः । इति जटाधरः । स्वभावहीनः । इति
भरतः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । १९ ।
"विधवानाथविकलान् कृपणांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्व्वभूतानामासीत् सोम इवामरः ।")
विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कप् ।)
स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुणिर्विकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ।
विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।
ऋतौ तु स्त्रिया मौनित्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ।
विकलाङ्गः, त्रि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)
स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्य्यायः । अपोगण्डः
२ । इत्यमरः । पोगण्डः ३ अङ्गहीनकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ३१ ।
"जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।")
विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ।
विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृप + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १८ । ३२ ।
"विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशसमागतः ।
न मे विकल्पसन्देहो निर्व्विकल्पोऽस्मि सर्व्वथा ।")
कल्पनम् । इति मेदिनी । पे, । (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।
"तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः
सप्त सिन्धवः उपक्लृप्ताः । यत एतस्याः सप्त-
द्वीपविशेषविकल्पत्वया भगवन् खलु सूचितः ।"
संशयः । यथा, रघुः । १० । २६ ।
"रात्रिन्दिवविभागेषु यथादिष्टं महीक्षिताम् ।
तस्मिमिवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ।"
नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।
"प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ।")
विविधकल्पः । स च द्विविधः । व्यवस्थितः ।
ऐच्छिकश्च । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे इष्टः । यथा
च भविष्ये ।
"स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरके सति ।"
इच्छाविकल्पेऽष्टदोषाः । यथा,—

"प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।
प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता ।"
ब्रीहिभिर्य्यजेत यवैर्य्यजेत इति श्रूयते । तत्र
ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीतयवाप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदन्तु पूर्व्व-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा सकृत्येऽपि याग-
सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः
शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृत-
यवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं
ब्रीहावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।
"एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्ब्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।"
इति ।
एकार्थतया विविधं कल्प्यते इति विकल्पः ।
तस्मादष्टदोषभिया उभयोस्तु इ तिथौ इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् । (अवान्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।
"यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ।"
देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।
"वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायि-
नाम् ।"
"विविधं आधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेन कल्प्यन्ते
इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ।" इति तट्टीकायां
स्वामी ।)
विकश्वरः, त्रि, (वि + कश + वरच् ।) विकाशी ।
इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, नैषधे ।२।५।
"अयमेत्य तडागनीडजै-
र्लघुपर्य्यवियताय शङ्कितैः ।
उदडीयत वैकृतात् कर-
ग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ।")
विकषा, स्त्री, (विकषतीति । वि + कष गतौ +
अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः । मांसरोहिणी । इति राज-
निर्घण्टः ।
विकस्वरः, त्रि, (वि + कस + वरच् ।) विकस्वरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।
विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कस + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कस + अच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ।
विकसितं, त्रि, (वि + कस + क्तः ।) इत्यादामन्यो-
न्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । उज्जृम्भितम् २ उज्जृ-
म्भम् ३ स्मितम् ४ उन्मिषितम् ५ विनिद्रम् ६
उन्निद्रम् ७ उन्मीलितम् ८ विजृम्भितम् ९
उद्बुद्धम् १० उद्भिदुरम् ११ भिन्नम् १२ उद्-
भिन्नम् १३ दलितम् १४ दिदरम् १५ विक-
चम् १६ स्फारितम् १७ फुल्लम् १८ संफुल्लम् १९

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ हसितम् २३ स्फुटितम् २४ उत्फुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४७६।
"यदवधिविदग्धमाला विकसितकुसुमोत्करा प्रणयश्रेणी।
पीतांशुकप्रियेयं तदवधि पल्लीपतेः पुत्री॥")

विकस्वरः, त्रि, (विकसतीति। वि+कस गतौ+ "स्थेशभासपिसकसो वरच्।" ३।२।१७५। इति वरच्।) विकाशशीलः। तत्पर्य्यायः। विकासी २। इत्यमरः॥ "विकसति कस च गतौ दन्त्यान्तः शाशाय भासकसेति वरे विकस्वरः। विकाशः स्फुटने इत्याविति दन्त्यान्ते घरणिः।
'कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता
मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः।
प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता
मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः॥'
इति माघयमकेऽपि दन्त्यवत्त्वम्। (४।३१) कश वधे मूर्द्धन्यान्त इत्यस्य रूपमिति केचित्। काश शब्दे इत्यस्य तालव्यान्तस्य रूपमिति केचित्।" इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। १५।
"एकस्याः सोत्सुका दृष्टिर्मालोकविकस्वरा।
स्मृतिः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तदाख्यातुमिवाययौ॥")

विकस्वरा, स्त्री, (विकस्वर+टाप्।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

विकारः, पुं, (वि+कृ+घञ्।) प्रकृतेरन्यथाभावः। तत्पर्य्यायः। परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया ४। इत्यमरः॥ विकृत्या ५। इति भरतः॥ केचित्तु पूर्व्वद्वयं प्रकृतिध्वंसजन्यविकारे यथा काष्ठस्य विकारो भस्म। मृत्पिण्डस्य घट इति। परद्वयं विकारमात्रे यथा शुखस्य विकृतिः क्रोधरक्तता। काष्ठस्य भस्म च। इति भरतः॥ (यथा, कुमारे। ७। ९५।
"अपि शयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम्॥"
प्रकृतिविकृतिः। यथा, हरिवंशे। २९८। ३५।
"शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च।
प्रकृतिश्च विकारश्च यथावत् कारणं महत्॥"
अस्य विशेषविवरणं विकृतिशब्दे द्रष्टव्यम्॥) रोगः। इति मेदिनी। रे, ३१८॥ (यथा,—
"विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च॥"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥
मत्स्यः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डजः।
शकुली पृथुरोमा च स तु स्मीन इत्यपि॥
रोहितादास्तु ये मीनास्ते मत्स्याः परिकीर्त्तिताः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

विकालः, पुं, (विरुद्धः कार्य्यानर्हः कालः।) दैवपैत्रादिकर्म्मणि विरुद्धकालः। वैकाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सायः २ दिनान्तः ३ सायाह्नः ४ सायम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ उत्सवः ६ विकालकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३५। ३०।
"न लङ्घयेत् तथैवास्तं शौचमोहमनानि च।
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन॥")

विकालकः, पुं, (विकाल एव। स्वार्थे कन्।) विकालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

विकालिका, स्त्री, (विगतः कालो यया। कन्। टापि अत इत्वम्।) मानरन्ध्रा। ताम्री। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तामी इति भाषा॥

विकाशः, पुं, (वि+काश दीप्तौ+घञ्।) रहः। प्रकाशः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ विकाशो विजने स्फुटे। इत्यजयः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५८।
"विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्लिङ्गहृदयैः
परैषामुद्भूतिः श्ववणकटुभिर्दीर्घरसितैः।
नवैर्ष्टा काव्यन्योपहृतिपरिहीना जगदसौ
जड़ा वर्षाद्यर्थं गमयति गुणं नास्य तु जनः॥")

विकाशनं, क्ली, (वि+काश+ल्युट्।) विकाशः। विपूर्व्व-काशृ ङ दीप्तौ इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

विकाशी, [न्] त्रि, (विकाशोऽस्यास्तीति। विकाश+इनिः।) विकाशशीलः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, मार्कण्डेये।
"कात्यायनी सुष्टुरिहलम्भात्
विकाशिवक्त्रास्तु विकाशिताशाः॥")

विकाषी, [न्] त्रि, (विकाश+इनिः।) विकाशशीलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

विकासी, [न्] त्रि, (विकास+इनिः। विकासते इति। वि+कास+णिनिर्वा।) विकस्वरः। इत्यमरः॥

विकिरः, पुं, (विकिरति मृत्तिकादीन् भोजनार्थमिति। वि+कॄ विक्षेपे+इगुपधेति कः।) पक्षी। इत्यमरः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः।
शकुनिः पतत्री च विष्किरो विकिरोऽण्डजः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विकीर्य्यते इति। वि+कॄ+घञर्थे कः।) पूजाकालीनविघ्नोत्सारणार्थंक्षेपणीयतण्डुलादिः। यथा। पठित्वा मन्त्रं विकिरानादाय।
"अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया॥"
इति विकिरेत्॥
यथा,—
"लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्व्वाकुशाक्षताः।
विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्व्वविघ्नौघनाशकाः॥"
इति तन्त्रसारः॥

अमितदर्भादीनां निक्षेपः। यथा,
"अर्द्धस्कन्धशीर्षाणां ...
उच्छिष्टं भागधेयं स्यात्दर्भेषु ...
अपि च।
"पितृनिर्व्वापरहितं यत् यद्...
स्वधावाचनलोपोऽत्र ...
(यथा च मार्कण्डेये। ३३। ३२।
"ये वा दग्धाः कुले बालाः ...
विप्रमार्त्तिः ...
जलविशेषे, क्ली। तथा च ...
गम्।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्या
उद्भाव्यते ततो यत्तु तस्य ...
विकिरं शीतलं स्वच्छं ...
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं लघु...

विकिरणं, क्ली, (वि+कॄ+ल्युट्। ...णम्।) विक्षेपणम्। हिंसनम्। इति कुधात्वर्थदर्शनात्। (... इत्यमरः। २। ४। ८०।)

विकीरणः, पुं, अर्कवृक्षः। ...
(तदस्य पर्य्यायः।
"अलर्कौ गणरूपः ...
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्क...
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णा...
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोट...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...

विकीर्णः, त्रि, (विकीर्य्यते स्मेति। ...) विक्षिप्तः। छड़ान इति भाषा। ...
"अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी।
विललाप विकीर्णमूर्द्धजा
समदुःखामिव कुर्व्वती स्थलीम्॥"
इति ...

विकीर्णरोम, [न्] क्ली, (... ...मिति।) स्थौणेयम्। इति ...

विकीर्णसंज्ञ, क्ली, (विकीर्णमि...) स्थौणेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

विकुक्षिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्रः। यथा,—
"शेवस्तम्नोराशीदिक्ष्वाकुः पृथि...
तस्य पुत्रशतञ्चासीद्विकुक्षिर्न्नेमिदण्ड...
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पुत्र ...
इति ... ।२।१७ ...

विकुर्व्वाणः, त्रि, (विकुरुते इति। ... शानच्।) हर्षमाणः। इत्यमरः। ... प्रापे च॥ यथा, सांख्यदर्शने। १। ...
"आकाशस्तु विकुर्व्वाणः
बलवानभवत्तस्मात्तस्य स्पर्शो गुणो मतः...

विकुसः, पुं, (विकुसतीति। ... कसेः।" उणा० १।१५। इति ... प्रथाया॥) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥

स्त्री, नायिका। इति हेमचन्द्रः॥
(वि+कृ+क्तः।) वीभत्सम्। रोगि-
संस्कृतम्। इति मेदिनी। ते, १५८॥
लीनम्। यथा, मनुः। ८। २४७।
न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते॥"
ग्रः। यथा, महाभारते।३।११।९८॥
प्रथर्थ्यदङ्ग्रं विकृतं समीक्ष्य
: पुनः पीच च कायमस्य।
त्स्यमाया प्रनकैर्णगाम
वामिघोनस्य तदापदेशम्॥"॥
। यथा, रघुः। १२। ३८।
प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम्।
स्त्वेनां पश्चात् बुबुधे विकृतेति ताम्॥")
, विकारः। तस्य लक्षणम्। यथा,—
र्यादिभिर्यत्र नीयते स्वं विवक्षितम्।
ष्टयेवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
नदिमंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशवर्षम्।
विष्यपुराणे।
भैरव उवाच।
प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च
जायते।
शोषिरोगाश्च पापाद्धि विकृते जनाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
लङ्कारविशेषः। यथा, साहित्य-
३। १२६।
कालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मनम्॥")
स्त्री, (वि+कृ+क्तिन्।) विकारः।
:॥ (यथा, कुमारे। ७। ३४।
यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
र्षियतामाभरणान्तरत्वम्।
रीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
पेव तस्युः पुनरङ्गशोभाः॥")
हिमः। मद्यादिः। इति हेमचन्द्रः॥
तिविकृतिः। यथा, सांख्यकारिका-
३।
"मूलप्रकृतिरविकृति-
महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥"
[illegible]

द्धारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एव-
महद्धारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
र्विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि
भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
ङ्कारस्य। अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
परिमितो गणः षोडशकः। तु शब्दोऽवधारणे
भिन्नक्रमश्च। पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
रिति। यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
स्तथापि गवादयो वीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्य
स्तत्त्वान्तरम्। तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्व-
मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
तत्त्वान्तरम्। अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी॥ ३॥)
विकृष्टः, त्रि, विशेषेण कृष्टः। व्याकृष्टः। विपूर्व्व-
कृषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
विकृष्टकालः, पुं, (विकृष्टः कालः।) चिरकालः।
यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते।
चूर्णिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधावति॥"
विकृष्टकालैः चिरेण। जत्रु कण्ठोरसोः सन्धिः।
इति भावप्रकाशः॥
विकेशी, स्त्री, (विगताः केशा यस्याः। ङीष्।)
केशवर्ज्जिता। मटकर्णिः। इति धरणिः॥
महीरूपशिवस्य पत्नी। यथा,—
"सूर्य्या जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात्॥
सुवर्च्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा।
स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम्।
सूर्य्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्रादैर्नामभिः सह॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः॥
विकोकः, पुं, वृकासुरपुत्रः। स च कल्किदेवेन
हतः। यथा,—
"कल्किः कोकविकोकाभ्यां सहायामर्षितो
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति कल्किपुराणे [illegible] अध्यायः॥
विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य।) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

व्याच्छादनरहितः। यथा, मनौ। ११। ६६।
कौकटीकायां कुल्लूकः।
"गुरुभार्य्यागामी विकोषमेहनत्वमिति॥")
विक्कः, पुं, (विक् इति कायति शब्दायते इति।
कै+कः।) करिशावकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति। वि+क्रम+
अच्।) विष्णुः। यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"
(वि+क्रम+घञ्।) शौर्य्यातिशयः। तत्-
पर्य्यायः। अतिशक्तिता २। इत्यमरभरतौ॥
(यथा, रघुः। १२। ८७।
"अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात्।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्॥")
क्रान्तिमात्रम्। इति मेदिनी। मे,४४॥ (पाद-
विक्षेपः। यथा, रामायणे। १। १। १०।
"आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
क्रमः॥")
विक्रमादित्यराजा। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"
इति नवरत्नश्लोकः॥
[illegible] इति राजनिर्घण्टः॥
(स्थितिः। यथा, भागवते। ३। ८। १०।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]॥ ॥) प्रभवादि-
षष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम्। यथा
[illegible]
[illegible]
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

श्रीमद्विक्रमभूभुजा प्रतिदिनं सुकामजिस्वर्गो
ममोमाद्यपरस्वेन विहितो धर्मः सुवर्णा-
मनः ।"

अथास्य दिग्विजयमाह ।
"उद्दामर्द्धिकदम्बकमटलाटाटवीपावको
वङ्गाङ्गक्रमुकद्राक्षमगधो गौडाब्धिकुम्भोद्भवः ।
मन्दुरुमंरराजसिन्धुरहरिर्धाराम्धकारार्यमा
काम्बोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमार्को
नृपः ।"

अथास्य प्रभुत्वादिगुणान् वर्णयति ।
"येनाप्रमहीशराज्यविजये दुर्मार्गमहात्यहो
मौर्या काति ममीभगाकादपिपा दत्तानि तेषां
पुनः ।
रन्ताम्भोधिमरदमारास्त्रम्भाम्भहुयोगाश्रमा
श्रीमद्विक्रमभूभुजाखिलजनाम्भोजेन्दुना
गच्छते ।"

अथ पुरीं वर्णयति ।
"यत्राम्बधाम्बुनिधिनो महापुरी
भरा महाकालमहेशयोगिनी ।
समाश्रितगायतवर्गदायिनी
श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि ।
यो अमरेश्माधिपतिं शकेश्वरं
जित्वा यशोभोर्जयिनी महाहवे ।
आनीय नम्राम्य मुमोच तत्ततो
श्रीविक्रमार्कः समसाहविक्रमः ।
तस्मिन् सदा विक्रमभेदिनीशे
विराजमाने समवन्तिकायाम् ।
सर्वे प्रजामङ्गलसौख्यसम-
[illegible] ।
इह बालिश्रिविनशरा: [illegible]
[illegible] ।
श्रीविक्रमार्केनृपतेर्नरेन्द्र मानपुत्र-
[illegible] कालिदासः ।"
इति ज्योतिर्विदाभरणम् ।)

[illegible]

"समाहितप्रज्ञानिहृ[illegible]
भेदाः क्रये विक्रये च
[illegible]
क्रये हिता विक्रये [illegible]
इति [illegible]
क्रयविक्रयनिर्णयो यथा ।
[illegible]
पिताामहो कात्यायनः ।
"पण्यं गृहीत्वा यो [illegible]
[illegible]
अतएव बृहस्पतिः ।
"गृहीत्वा [illegible] क्रीत्वा [illegible]
पण्यं कारयति यत्तु [illegible]
क्रयविक्रये [illegible]
सिद्धिः । यथा मनुः ।
"क्रीत्वा विक्रीय वा [illegible]

[illegible]

कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा
क्रयं करोति। विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात्
तद्वयति परा क्रिया निष्पत्त्यर्थः। एवञ्च
दासीमरणादिना आध्युद्धारे विक्रय-
तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेत-
र्योरेभ्यामाध्युद्धारः कार्य्यः। इति।
ः।
स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च।
कुर्य्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना॥
क्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः।
ह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये॥"
थासवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धकविक्रया-
रः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य
य दशान्तरे इवासाध्यविशेषात् वच-
स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना
विरोधादधर्म्मज्ञापनार्थं निषेधरूपं न तु
पादनिष्पत्त्यर्थमिति दायभागः॥ * ॥
ः।
वरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया॥"
स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं
यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसा-
ाच विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं
दानरूपेण स्थावरविक्रय इति विधाने-
॥ वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधो अवि-
स्थावरविषयः। तत्रापि यदि विक्रयं विना
स्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः।
दुरपार्ज्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिता-
याम्।
ावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्।
म्भूय सुतान् सर्व्वान् न दानं न च विक्रयः॥"
इत्यादि॥
ापवादमाह।
कोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्।
पत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः॥"
इति दायतत्त्वम्॥
विशेषविक्रयनिषेधो यथा। स्मृतिः।
क्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्।
गम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्॥
पलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।
पर्विचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्॥"
लिकापुराणम्।
क्रयं सर्व्ववस्तूनां कुर्व्वन् शूद्रो न दोषभाक्।
चर्म्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्॥"
ः।
दः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च।
हेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्॥
यस्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च।
पवसन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥
गवां विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च।
वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवेत्॥"
इति यमवचनम्॥

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः।
भृतकाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः॥"
इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये
गणितम्॥

विक्रयणं, क्ली, (वि+क्री+ल्युट्।) विक्रयः। यथा,
"यमाहिशक्राग्निहुताशपूर्व्वा
नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः।
पौष्णाश्विचित्राशतविन्द्वाताः
क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति। विक्रय+
"वस्नक्रयविक्रयात् ठन्।" ४।४।१३। इति
ठन्। यद्वा, विक्रीणातीति। वि+क्री+"क्रिय
इकन्।" उणा० २।४४। इति इकन्।)
विक्रेता। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।
१२।३६।३०।
"दीक्षितस्य कदर्य्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च।
तक्ष्णश्चर्म्मावकर्त्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा॥")

विक्रयी, [न्] त्रि, (विक्रीणातीति। वि+क्री+
णिनिः।) विक्रयकर्त्ता। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये। २।१७३।
"क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य
विक्रयी॥")

विक्रान्तं, क्ली, (वि+क्रम+क्तः।) वैक्रान्त-
मणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रिविक्रमाव-
तारस्य विष्णोर्द्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं
विक्रान्तमिति ख्यातम्। तथा च वाजसनेय-
संहितायाम्। १०।१९।
"विष्णोर्विक्रमणमसि। विष्णोर्विक्रान्तमसि।
विष्णोः क्रान्तमसि।"
"हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-
पादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि।" "इमे वै
लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः
क्रान्तमिति श्रुतेः।" इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

विक्रान्तः, पुं, (वि+क्रम+क्तः।) शूरः। इत्य-
मरः॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, मुद्रा-
राक्षसे। १।
"विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीवक्र-
नासादिभिः॥")
सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मदालसागर्भ-
जात-ऋतध्वजपुत्त्रः। यथा, मार्कण्डेये। २५।८।
"मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्त्रः प्रथमजस्तनः।
तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः॥"
हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३।
७८—७९।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च॥")

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि+क्रम्+क्तिन्।) अश्व-
गतिः। तत्पर्य्यायः। पुमाधितम् २। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ विक्रमश्च॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम्। ४।१२९।
"पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं मुमोच यः॥"
पादन्यासः। यथा, शतपथब्राह्मणे।१।२।३।१३।
"विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य
इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्ति-
रिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदमन्तरिक्षं
द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतां वेवैष एतस्मै विष्णु-
र्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते॥")

विक्रायकः, पुं, (विक्रीणातीति। वि+क्री+
ण्वुल्।) विक्रेता। इति हेमचन्द्रः। ३।५३२॥
(यथा, महाभारते। ५।३८।४।
"चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः॥")

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति। वि+कृ+"कृञः
श च।" ३।३।१००। इति शः। टाप्।)
विकारः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः।१३।७१।
"श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान्॥"
प्रकृतेरन्यथाभावः। यथा, मार्कण्डेये। ३५।७।
"अस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः॥"
विरुद्धा क्रिया। विरुद्धकार्य्यम्। यथा, रघुः।
१५।४८।
"इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम्।
दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना॥")

विक्रीतः, त्रि, (वि+क्री+क्तः।) कृतविक्रयः।
यथा, बृहस्पतिः।
"नाष्टिकश्चैव कुरुते सहनं ज्ञातिभिः स्वकम्।
अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि+क्रुश+क्तः।) निष्ठुरम्। इति
हेमचन्द्रः॥

विक्रेता, [ऋ] त्रि, (विक्रीणातीति। वि+क्री+
तृच्।) विक्रयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। विक्रयिकः
२। इत्यमरः॥ विक्रयी ३। इति शब्दरत्ना-
वली॥ विक्रायकः ४। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः। २।१७३।
"विक्रेतुर्द्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी॥")

विक्रेयं, त्रि, (विक्रीयते इति। वि+क्री+"अचो
यत्।"३।१।९७। इति यत्।) विक्रययोग्यद्रव्यम्।
तत्पर्य्यायः। पणितव्यम् २ पण्यम् ३। इत्य-
मरः॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—
"दद्यात् हस्तिवैकल्याश्वलगो धर्मगेष्टकम्।
विट्पक्ष्यसृद्भोहारं विक्रेयं विमर्द्दनम्।
सर्व्वान्नमानयोरेव कृतान्नञ्च तिलैः सह।
अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः॥
सर्व्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।
आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वांश्चैकशफांस्तथा ।
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीबलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिर-
स्थितान् ॥"

इति मानवे १० अध्यायः ॥

विक्लवः, त्रि, (विक्लवते इति । वि + क्लु + पचा-
द्यच् ।) विह्वलः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
१२ । ६३ ।
"नूनं सहायेन वियोगविक्लवा
पुरः पुरस्त्रीरपि निर्ययौ तदा ॥" ॥
क्ली, दुःखम् । यथा, रामायणे । २।४४।२५ ।
"किमिदानीमिदं देवि! करोति हृदि विक्लवम् ॥")

विक्लिन्नः, त्रि, (वि + क्लिद् + क्तः ।) जरया जीर्णः ।
शीर्णः । आर्द्रः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥

विक्षतः, त्रि, (वि + क्षण + क्तः ।) विशेषेण क्षतः ।
(यथा, महाभारते । २ । ४८ । ६३ ।
"अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥")

विक्षावः, पुं, (विक्षवणमिति । वि + क्षु + "वौ
क्षुश्रुवः ।" ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) शब्दः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
"यात यूयं यमश्वायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।
विक्षावैस्तोयविश्रावं तर्ज्जयन्तो महोदधेः ॥")
कासः । इति स्वामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विक्षिप्तः, त्रि, (वि + क्षिप् + क्तः ।) व्यक्तः ।
(यथा, महाभारते । १ । २० । ७ ।
"वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः ॥"
कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।
"स व्रीडहसितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः ।
दैत्ययूथपचेतःसु काममुद्दीपयन् मुहुः ॥"
क्ली चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये ।१।
"क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रंनिरुद्धमितिचित्त
भूमयः ॥" "क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तमितिसखि-
प्रभा ॥")

विक्षीरः, पुं, (विशिष्टं क्षीरं यत्र ।) अर्कवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + घञ् ।) प्रेरणम् ।
त्यागः । विक्षेपणम् । यथा,—
"नैकट्यामितु विक्षेपमतीव ह्यधिकं भ्रमम् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
(कम्पनम् । यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
अद्वितीयवस्तुन्यशमनेन चित्तस्य अन्यावलम्ब-
नम् । इति वेदान्तसारः ।

विक्षेपशक्तिः, स्त्री, (विक्षेपाय शक्तिः ।) माया-
शक्तिः । यथा । रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या
सर्पादिकमुद्भावयति । एवं अज्ञानमपि स्वावृ-
तात्मनि तथा विक्षेपशक्त्या आकाशादिप्रपञ्च-
मुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
सारसुबोधिनीटीका ॥

विखः, त्रि, (विगतः । निपातनात् साधुः ।)
गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विखनाः, [स्] पुं, ब्रह्मा । यथा,—
"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥"
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विखुः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । बहुव्रीहि-
नात् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥

विखुरः, पुं, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चौरः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

विख्रः, त्रि, (विगता नासिकास्येति । "ख्यश्च ।"
८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नासिकायाः
ख्रः ।) गतनासिकः । इति कैचित् ॥

विख्यातः, त्रि, ख्यातिप्राप्तः । विपूर्व्वख्याधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महाभारते । १ ।
६० । ६२ ।
"चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नरा-
धिपः ॥")

विख्यातिः, स्त्री, प्रसिद्धिः । सुख्यातिः । विपूर्व्व-
ख्याधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विख्यापनं, क्ली, (वि + ख्या + णिच् + ल्युट् ।)
व्याख्यानम् । विपूर्व्वकख्याधातोरनट्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् ।

विख्नुः, विख्नः, } त्रि, (विगता नासिका यस्य । "खु-
ख्रौ च वक्तव्यौ ।" इति नासिकाया
ख्नुः ख्नश्च ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ।
छिन्ननासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विगणनं, क्ली, (वि + गण + ल्युट् ।) ऋणशुद्धिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।
३ । ३६ ।
"संमाननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणन-
व्ययेषु नियः ॥" "विगणनं ऋणादेर्निर्यातनम् ।"
इति काशिका ॥)

विगतः, त्रि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।
तत्पर्य्यायः । निष्प्रभः २ अरोकः ३ । इत्य-
मरः ॥ धीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।
"विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावत्
धुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव ।
रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना
सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥")

विगतश्रीकः, त्रि, श्रीरहितः । विगता श्रीर्यस्य इति
बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विगतार्त्तवा, स्त्री, (विगतं आर्त्तवं रजो यस्याः ।)
पञ्चपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्ध्वं निवृत्तरजस्का । तत्-
पर्य्यायः । निष्कली २ निष्कला ३ निष्फली ४
निष्फला ५ विकली (विरजा । इ-
त्यमरः) ॥

विगमः, पुं, (वि + गम + ...
३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) ...
मुक्तानन्दलिङ्गो वेदान्तिमतसु ...
ब्रह्मणो लिङ्गदेहस्य ...
केवल्यम् । लिङ्गदेहतु ...
जीवात्मनो लयो मोक्षः ।
इत्येवं पि उपाधिविशेष ...
कल्पनया तस्योपाधिः ...
लिङ्गशरीराधिष्ठितम एव जीव
लयः । यथा घटाकाशस्य ...
आकाशे तस्य लयः । ...
ब्रह्मणो जीवभाव इति ।
सर्व्वशमिनो मोक्षः । इति ।
(विच्छेदः । यथा, भागवते ।
"यथा क्रीडोपस्कराणां ...
इच्छया क्रीडितुः स्यात् ...

विगन्धकः, पुं, (विगतो गन्धो यस्य
स्वार्थे कः ।) इङ्गुदीवृक्षः ...

विगन्धिका, स्त्री, हपुषा । ...

विगर्हणं, क्ली, (वि + गर्ह + ल्युट् ।)
भर्त्सनम् । (यथा, हरिवंशे । ...
"लक्ष्मी च भवतो ह्रीश्च ...

विगर्हणा, स्त्री, (वि + ...
टाप् ।) निन्दनम् । ...
भारते । १२ । ११४ । २१ ।
"विगर्हणां परमदुरासदः
सहेत यः संसदि दुर्जनात्
...

विगर्हितः, त्रि, (विशेषेण गर्हितः ।
(यथा, नैषधे । १ । १३ ।
"न केवलं प्राणिवधो वधो मम
त्वदीक्षणाद्विश्वसिताऽन्तरात्मनः ।
विगर्हितं धर्म्मधनैर्निबर्हणं
विशिष्य विश्वासजुषां ...
निषिद्धः । इति विपूर्व्वगर्हधातोः
निष्पन्नः ।

विगलितः, त्रि, (विशेषेण गलितः ।
यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गे ।
"विगलितवसनं परिहृतरशनं
घटय जघनमपिधानम् ।
किशलयशयने पङ्कजनयने
निधिमिव हर्षनिधानम् ॥"

विगाढ़ः, त्रि, (विगाह्यते स्म इति । वि
क्तः ।) स्नातः । अवगाहितः ।
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (य-
महाभारते । ३ । ४६ । ९ ।
"निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढ़े रजनी-
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं ...

विगानं, क्ली, (विरुद्धं गानं यत्र ।
इति हेमचन्द्रः ॥

मानः, त्रि, (वि+गाह+शानच् ।)
िहनकर्त्ता । अवगाहनकर्त्ता । विपूर्व्व-
धातोः शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
। १६ । १ ।
"अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥")
त्रि, (विपरीतो गुणो यस्य ।) गुण-
ीत्यविशिष्टः । यथा,—
ा मनो मनाक् नैवं माता यथा मम ।
ष्वपि पुत्त्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥"
मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तराध्यायः ॥
न्यः । यथा, भागवते । ७ । ८ । ६८ ।
ं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
न् त्वदस्त्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥"
ीनः । यथा, शिशुपालवधे । ८ । १२ ।
"अवनतस्तापमतिस्समभा-
दपदोपरीव विगुणस्य गुणः ॥")
त्रि, (विशेषेण गूढः ।) गर्हितः ।
। इति मेदिनी । ढ़, ८—१० ॥
त्रि, (विगता नासिकास्य । "वेर्ग्रो
यः ।" ५ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
सिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥
"विविधं ग्रहात्यर्थानिति विपूर्व्वात् ग्रहातेः
ष्वपि दृश्यते ।' इति कः ।" इति देव-
नयध्या । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ ।१५॥
ा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ४ ।
ंषि विग्रमक्रतमिन्द्रं दृक्षाविपश्चितम् ॥")
ः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं गृह्णातीति ।
+ग्रह+अच् । यद्वा, विविधैर्दुःखादिभि-
ते इति । वि+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चि-
श्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
यथा, रघुः । ११ । १६ ।
"विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्म्मणा ॥")
म् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
न्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
ीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
रोधमात्रम् । यथा, रघुः । ८ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥")
भागः । इति मेदिनी । हे, २३ ॥ (यथा,
ागवते । ३ । ३१ । ३ ।
मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्राद्यङ्ग-
विग्रहः ।
खलोमास्थिचर्म्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भव-
स्त्रिभिः ॥")
ाक्यभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्य्यायः ।
विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीनां पक्षिणां ग्रहो

ग्रहणमिति वाच्ये विहङ्गग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ६ ।
"को यन्त्रा दितमत्सरा तव तनौ यत्स्याम्यहं
मन्थिना
न श्रीताधि परोव चेत्कथय तत् प्रस्तौमि किं
विग्रहम् ।
कार्य्यं तेन न किञ्चिदस्ति शठ मे वीनां ग्रहे-
चेति वो
दिश्याद्वः प्रतियत्नकेलिशिवयोः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥")
देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्त्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
विग्रहः, पुं स्त्री, (विगृह्णन्ति शत्रवो यस्मिन् ।
वि+ग्रह+अप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।
"यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्व्वास्ताः प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम् ॥")
विग्रहावरं, क्ली, (विग्रहमावृणोतीति । आ+
वृ+अप् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यया ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघट्टितं, त्रि, विशेषेण चालितम् । विपूर्व्वघट्ट-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ३५ । १ ।
"सूर्य्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः
साभ्रे ।
वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥"
भिन्नम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।
"व्रजन्ती चलशफरीविघट्टितोरु-
र्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥")
विघसं, क्ली, (विशेषेण अद्यते इति । वि+अद्+
"उपसर्गेऽदः ।" ३ । ३ । ५९ । इति अप् ।
"घञपोश्च ।" २ । ४ । ३८ । इति घस्लृ-
आदेशः ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघसः, पुं, (वि+अद्+अप् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपितृतिथिगुर्व्वादिभुक्तस्य शेषः ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।
"विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥")
आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"अयि वनप्रिय ! विस्मृत एव किं
बलिभुजो विघसो भवताधुना ।
यदनयैव कुहूरिति विद्यया
न पततश्चरणौ धरणौ तव ॥"
इत्युद्भटः ॥)
विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि+हन+
घञ् ।) व्याघातः । यथा, अमरे ।
"दृष्टिर्वेधं तद्विघातेऽव्याहावग्रहौ समौ ॥".
व्याघातः । (यथा, महाभारते ।
"चक्रे शरविघातञ्च क्रीडन्निव पितामहः ॥"
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २८ । १३ ।
"क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे
भवान् ॥")

विघाती, [न्] त्रि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिन्प्रत्ययेन विपूर्व्वहनधातोर्ग्रहादित्वा-
णिनिप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।
"एवमूर्ज्जितवीर्य्यस्य ममामरविघातिनः ॥")
विघ्नः, पुं, (विहन्यते अनेनेति । वि+हन+
"घञर्थे कविधानम् ।" ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या कः ।) व्याघातः । तत्पर्य्यायः ।
अन्तरायः २ प्रत्यूहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
मुद्राराक्षसे । २ ।
"प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥"
कृष्णपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥
विघ्नकारी, [न्] त्रि, (विघ्नं कर्त्तुं शीलमस्येति ।
कृ+णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥
विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । "राजाहः
सखिभ्यष्टच् ।" ५।४।९१ । इति टच् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२०।१०१।
"आर्य्यपुत्त्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥")
विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥
विघ्नहारी, [न्] पुं, (विघ्नं हर्त्तुं शीलमस्य इति ।
हृ+णिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विघ्ननाशके, त्रि ॥
विघ्नितः, त्रि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे ।२०।८३।
"विघ्नोऽभूत्तव जातोऽयं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥")
विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजायां एतस्याः प्राश-
स्त्यात् । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघ्नः पुं, अम्बष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विच, इर् लि ध ञौ न पृथक्त्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-ह्वा०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सक०-अनिट् ।) इर्, अविचत् ।
अवैक्षीत् । लि, न, वेवेक्ति वेविक्ते सत्यान्
पण्डितः पृथक् स्यादित्यर्थः । विच इति जान्तो
यः स एव चान्तोऽपि पठ्यते कस्यचिदनुरोधात्

तेन निजा वैदेहरियस्य ध्वनौ विजयदयो-
मैत्रास्य सदृशात् वैगुंश्यः। घ ञ, विनक्ति
विद्रूते। विविनच्मि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः। स्त्री, वेला। इति दुर्गा-
दासः॥

विचकिलः, पुं, मल्लीप्रभेदः। मदनकद्रुमः। इति
मेदिनी। ले,१६४॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे।७०।
"कुन्दः कन्दलितत्रयं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः
मालूरं मदनः सहैव्यमसहं सल्लोऽतिसल्लद्रुमः॥")

विचक्षणः, पुं, (विशेषेण चष्टे धर्म्मादिसूक्ष्मादि-
मलोचि। वि+चक्ष+"अनुदात्तेतश्च हलादेः।"
३।२।१४९। इति कर्त्तरि युच्।) पण्डितः।
इत्यमरः॥ (यथा रघुवंशे।५।१९।
"ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्ज्जिताय।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे॥")
निपुणे, त्रि। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भाग-
वते।१।१।१६।
"विचक्षणोऽप्यर्हति वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य निवर्त्तितः सुखम्।"
भाषाद्रष्टरि। यथा ऋग्वेदे।३।५३।२
"विचक्षणः प्रथमाञ्चकुर्मसौमनत् सविता
श्रवस्युध्यम्।"
"विचक्षणः विविधं द्रष्टा।" इति तद्भाष्ये
सायणः॥)

विचक्षणा, स्त्री, नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

विचक्षुः, [स्] त्रि, (विगतं प्रकाशितेऽपि वस्तुनि
दर्शनं चक्षुर्येन।) विमनाः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥(विगते नष्टे चक्षुषी यस्य।) विगतचक्षुषि,
त्रि॥(यथा, महाभारते।१२।६५।१४।
"अन्धा विचक्षुः याति यथा पथि विच-
क्षुषः॥"।
विविधे चक्षुषी यस्य सः। दृश्यमानः कश्चिद्
देवः। यथा, ऋग्वेदे।१११।८।
"हन्तारो हरिदृश विचक्षुररिमर्दनः॥")

विचयनं, क्ली, (विशेषेण चयनम्।) मार्गणम्।
इत्यमरः॥

विचर्च्चिका, स्त्री, (विशेषेण चर्च्यते पाणिपादस्थ
चर्म्म विदार्य्यते अनया इति। चर्च्च तर्ज्जने+
"रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्।"३।३।१०८ इति
ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) रोगविशेषः।
विचच इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कच्छूः२ पाम
३ पामा४। इत्यमरः। अपि च।
"कच्छूः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्च्चिका।"
इति शब्दरत्नावली॥०॥

अथौषधम् यथा,—
"करवीरं मधुरार्क्यं त्र्यषं कुष्ठकर्कटम्।
चतुर्दिक्ष कुष्ठेन सर्पिषं दहेत्तत.।
तत्र विचर्च्चिका कुष्ठञ्च भिषजा सदा च॥"
इति गारुडे १८७ अध्यायः॥०॥

अन्यच्च।
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्।
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं सकृत् पलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥
प्रस्तान्यपि श्वित्राणि तेनैवानेन नाशयेत्।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत्॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः॥०॥

स्वल्पकुष्ठविशेषः। यथा।
"एकं कुष्ठं स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म ततः स्मृतम्।
ततश्चर्म्मदलं प्रोक्तं तस्यापि विचर्च्चिका॥
विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छूस्ततः परा।
ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिमञ्च ततः परम्॥
ततश्चालसकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम्।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः॥
सकण्डुः पिडका श्यावा बहुस्रावा विच-
र्च्चिका॥"
पिडका क्षुद्रपिडका।
"दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विच-
र्च्चिका।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका॥"
दाल्यते विदार्य्यते। केचिद्विचर्च्चिकातो विपा-
दिकां विभिन्नमाहुः। इति भावप्रकाशः॥
(सा च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदिककर्म्म-
प्रतिबन्धिका च। यथा, शुद्धितत्त्वधृतभविष्य-
पुराणीयमध्यतन्त्रे सप्ताध्याये।
"स्त्रणु कुष्ठमयं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम्।
विचर्च्चिका तु दुश्चर्म्मा चर्म्मरीयकस्तीयकः॥
विकर्च्चकताम्रौ च ताम्यन्ते तथाष्टकम्।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु॥
भवत् सर्व्वगात्रेषु गर्ह्य भावे तथात्मनि।
स्नाने च प्रोषयेत् तीर्थे अथवा तन्मूलके॥"
कदाचित् अमितजन्मभूमिकस्येऽपि विचर्च्चिका
उत्पद्यते। यथा बृहत्संहितायाम्।१२।१४।
"आग्नेयेऽम्बुरनाशः
सलिलाश्रयसमूहो नृपतिवैरम्।
दद्रुविचर्च्चिकाज्वर-
विसर्पिकाः पाण्डुरोगश्च॥")

विचलः, त्रि, अस्थिरः। विपूर्व्वचलधातोरल्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

विचलितः, त्रि, पतितः। चालितः। विपूर्व्वचल-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मनुः।
७।८८।
"एको हि हन्यात् तेषां दुर्द्धरपात्रनामभिः।
धर्म्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्॥")

विचारः, पुं, (विशेषेण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानेन। वि+चर+घञ्।) तत्त्वनिर्णयः।
इति व्यवहारतत्त्वम्। सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-
णेन तत्त्वपरीक्षा।
दर्पणपरीक्षायां विमर्शभावदि
भरतः। तत्पर्य्यायः। तर्कः १
शुक्षा ४ चर्चा ५। इति
संख्या ६ विचारणा ७। इत्यमर-
संस्थानम् ८। इति तट्टीका।
वितर्कः ११ ऊहः १२ चूहः ११
वितर्कणम् १५। इति
धानम् १६ समाधानम् १७।
(यथा, कथासरित्सागरे।१।१८
"न चैवं चमते नारी।
यदियं क्रमते रात्रौ
नाट्योक्तव्यभिचारिविशेषः।
दर्पणे।६।४४०।
"विचारो

सन्ध्यूद्धन् सपठन्

"एकस्मिन् धर्म्मिणि
विचारणम्। स च संशयस्य
विशेषादर्शने समानधर्म्मदर्शना
दन्यूर्द्धं। द्वितीयो
शब्दो नित्योऽनित्यो वा। अत्र
धर्म्मेण यथा भू
ऽसाधारणधर्म्मः
करणं नित्यं अनित्यं वेति नि
"विचारये पूर्व्वस्य।" इति
तत्त्वपरिशिष्टे गोपीनाथकाचार्य

विचारणं, क्ली, (वि+चर+
विचारः। इति शब्दरत्नावली
भागवते।१२।१३।१८।
"तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं

विचारणा, स्त्री, (वि+चर
टाप्।) विचारः। इत्यमरः।
भागवते।१।१८।४२।
"जीवो ब्रह्म

भिन्नबुद्धिस्तु संसारे वर्त्तमाना
मीमांसाशास्त्रम्। इति हेमच

विचारणीयं, त्रि, विचार्य्यम्। विपूर्व्व
चरधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः।
इति हेमचन्द्रः॥

विचारितः, त्रि, (विचार:
विचार+"तदस्य संजातं
५।२।३६। इति इतच्।)
तत्पर्य्यायः। विम: २ लि: ३
(यथा, मनौ।११।८८।
"व्यापकत्वेन यो धर्मं ब्रूयात्
स याति...

विचार्य्यं, त्रि, विचारणीयम्।
विपूर्व्वचरधातोर्ण्यत्प्रत्ययेन
(यथा, मार्कण्डेये।८।१४

:लोकौ दुष्टहृदयामादाय विजने वने ।
त्यजाशु नैतत्ते विचार्य्यं वचनं मम ॥")
ी, त्रि, अभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
चन्द्रः ॥ (पुं, संख्यान्तरापादनम् । यथा,
िनौ । ५ । ३ । ४३ । "अधिकरणे विचाले
॥")
पुं स्त्री, (विवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
+"इगुपधात् कित् ।" उणा० ४ । ११९ ।
। स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
कायां भरतः ॥
कित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि+
त्+सन्+अः । टाप् ।) सन्देहः । इत्य-
॥ (यथा, भागवते । ३ । ९ । ३६ ।
ं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवहिः ।
िन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥")
ं, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्व्वुरवर्णः ।
शब्दरत्नावली ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
ाभारते । ३ । ५४ । १० ।
चित्रमाल्याभरणैर्व्विलेढ्वयैः स्वलङ्कृतैः ॥")
आश्चर्य्यम् । यथा,—
चित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
ाचरितमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
था च, उपदेशशतके । ३३ ।
हिता विदेहभर्त्तुर्दारापरैर्भामिनी सीता ।
ााप राक्षसीनां विधेर्व्विचित्रा गति-
र्ब्बोधा ॥"
ौष्यमशुष्कः । यथा, मार्कण्डेये ।९४।३१।
चसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
षः सुबुद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥"
ालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
। ७२२ ।
चित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ।
था,—
मद्गुमतिहेतोर्व्विनहेतोर्व्विसृजति प्राणान् ।
ोयमि सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥")
क:, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
ोदी कन् ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति राज-
ण्टः ॥
देहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
ः । इति शब्दचन्द्रिका । आश्चर्य्यशरीरे
ानावर्णदेहे च, त्रि ॥
वीर्य्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्य्याणि यस्य
।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
सत्यवत्यां जातः । तस्य क्षेत्रे सत्यवत्या-
ा व्यासो धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास ।
ि श्रीभागवतम्मम् ॥
वीर्य्यसूः, स्त्री, (विचित्रवीर्य्यस्य सूः प्रस-
ित्री ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
ा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्त्यस्या
ि । अर्श आदित्वादच् । स्त्रियां टाप् ।)
ित्रमारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचित्राङ्गः, त्रि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ व्याघ्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्य्यशरीरे, त्रि ॥
विचित्रितः, त्रि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र+इतच् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
"आसनं सर्व्वशोभाढ्यं सद्रत्नमणिनिर्म्मितम् ।
विचित्रितञ्च चित्रेण शय्यतां शोभनं हरे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि+कृदिकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति द्विरूपकोषः ॥
विचेताः, [स्] त्रि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
"एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
व्यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥")
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्य्यायः ।
दुर्म्मनाः २ अन्तर्म्मनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१।४९।१७।
"ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतनः ॥"*॥
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
"तमित् पृणक्षि वसुना भवीयसा
सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥"
"विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्व्वासु दिक्षु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति
तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
"श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ॥"
"हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, त्रि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति
मेदिन्यां चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च ॥*॥ क्ली, वि
+चेष्ट+भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
"उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये
समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥")
विच्छ, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छ, श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छायति विच्छायते
आयन्तत्वादुभयमिति वोपदेवः । पक्षे विच्छति ।
श, विच्छती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरगृहभेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टश्छन्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दः । विच्छा
विशिष्टच्छायानिर्म्मितो विच्छन्दकः इति शाटिनि
यः । इदं उत्तमगृहमन्यत्तु साधनं । यथा,—

· "उपर्य्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥"
इति भरतः ॥
विच्छर्दकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
विच्छायं, क्ली, पक्षिणां छाया । इत्यमरः ॥
समासे षष्ठ्यन्तात् परा च्छाया क्लीवे स्यात् ।
सा चेत् बहूनां सम्बन्धिनी स्यात् । स्वयमुदा-
हरति । वीनां पक्षिणां छाया विच्छायम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
"विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥"
इति दृश्यते तत्तु वेः पक्षिणश्छाया विच्छाया
तत एकशेषद्वन्द्वे कृते विच्छायाभिर्विच्छाया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥*॥
विगता छाया यस्य ।) छायारहिते, त्रि ॥
(विगता छाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च
त्रि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
"विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः ।
पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संत्रासारंदेरितम् ॥")
विच्छायः, पुं, (विशिष्टा छाया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे छायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि+छिद्+क्तिन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४३ ।
"लोभो धर्म्मक्रियालोपः कर्म्मणामप्रवर्त्तनम् ।
सतुसमागमविच्छित्तिरधर्म्मः सह वर्त्तनम् ॥")
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
"दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं चपल-
शृङ्गम् ॥")
अङ्गहारः । सीमावधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्र्यम् । यथा, साहित्यदर्पणे ।१०।७११ ।
"अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ।"
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः ।) यथा,—
"आकल्पकल्पनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कृत् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ११८ ।
"स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकृत् ॥")
विच्छिन्नः, त्रि, (वि+छिद्+क्तः ।) समालब्धः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्के ।
"यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे पार्श्वे विच्छिन्नं क्षणमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥")
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ।

विच्छेदः, पुं, (वि+छिद्+घञ्।) वियोगः। विरहः। भेदः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।
"कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
रिच्यते।"
(लोपः। यथा, रघुवंशे। १।६६।
"नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः॥")

विच्युतः, त्रि, विगतः। विपूर्व्वच्युधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। विचरितः। विपूर्व्वच्युतधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, भागवते।८।१२।२१।

विच्युतिः, स्त्री, (वि+च्यु+क्तिन्।) वियोगः। यथा,—
"सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वव्रे निर्व्विण्णमानसः।
ममेत्यहमिति प्राज्ञः सङ्गविच्युतिकारकम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

विछ, इर् लि ञ औ वेकि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (जुहो०-क्रा०-उभ०-अक०-अनिट्।) वेक इति विविर्लिं धौ च पृथक्कृते इत्यस्य पञ्चि रूपम्। इर्, अविचत् अवैक्षीत्। लि ञ, वेवेक्ति वेविक्ते मर्त्त्यात् पण्डितः स्यादिर्थः। औ, वेक्ता। इति दुर्गादासः॥

विज, ई औ ध भीकम्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधा०-पर०-अक०-सेट्। अनिड्निष्ठः।) ई औ, विग्नः। ध, विनक्ति। इति दुर्गादासः॥

विज, ङ ञ ई औ भीकम्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-आत्म०-अक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) ङ ञ, विजते। ई औ, विग्नः। द्वावर्थौ। इति दुर्गादासः॥

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात्।) निर्ज्जनः। तत्पर्य्यायः। विविक्तः २ छन्नः ३ निःशलाकः ४ रहः ५ उपांशु ६। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।१।१५२।१५।
"ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत्।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श च॥")

विजननं, क्ली, (वि+जन+ल्युट्।) प्रसवः। इति हेमचन्द्रः॥

विजपिलं, क्ली, पङ्कः। यथा,—
"पिच्छलं स्यात् विजपिलं पङ्कः शादो निषद्वरः।"
इति हलायुधः॥

विजन्मा, [न्] त्रि, (विरुद्धं जन्म यस्य।) जारजः। विरुद्धजन्मविशिष्टः। इति लोकप्रसिद्धः॥ (पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। २३।
"वैश्यात् तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च॥")

विजयः, पुं, (वि+जि+भावे अच्।) जयः। इत्यमरः॥ (यथा, मनौ।१०।११९।
"शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम्॥")
"प्रजानां विजयस्यास्य ... आहवे स्यात् पराङ्मुखः।"
अर्ज्जुनः। इति मेदिनी। ये, १०३॥ (यथा, महाभारते। ४। ४९। १३।
"अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्म्मदान्।
नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः॥"
यथा च विद्यानविजयनाटके। ४।
"हतो भीमः क्रूरो नृपतिमहत्त्राणमधुना धीन्
हतः क्रुद्धो वत्सं नयति शरौघेण विजयः।
न मे चेतःस्थैर्य्यं दहति शरजे पुत्र गमनं
विधेयं तद्भूहि त्वमसि मदसङ्ख्याविषयः॥")
कृतान्तर्नृपिता। जिनवलदेवः। विमानः। इति हेमचन्द्रः॥ यमः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कल्किपुत्रः। यथा,—
"ततः कल्केश्च पद्मायां जयो विजय एव च।
द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ॥"
इति श्रीकल्किपुराणे १२ अध्यायः॥
भैरववंशीयकल्पराजपुत्रः। स काश्मीराज्यस्थापनकर्त्ता च। यथा,—
"सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सर्व्वस्य हितकृत्।
विरूपस्याभवद्गाधिगाधेर्म्मिनोऽभवत् सुतः॥
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत्॥
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसः।
शक्रस्याज्ञया चक्रे स्वाच्छं प्रतयोजनम्॥
यत् सर्व्वराज्यो ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
वान्।
आवहन् परमां प्रीतिं त्र्यम्बकस्य महात्मनः॥"
इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्त्तनम् ९० अध्यायः॥ विष्णुचरविशेषः। यथा। विष्णुपार्षदप्रचण्डजयविजयादयः। इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः॥

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः।) राजवाह्यहस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात्।) पञ्चशतमौक्तिकहारः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।८१।३१।
"सुरभूषणं लतानां सहस्रमष्टोत्तरं चतुर्हस्तम्।
इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्द्धेन॥")

विजयनन्दनः, पुं, इक्ष्वाकुवंशजराजविशेषः। तत्पर्य्यायः। जयः २। इति हेमचन्द्रः॥

विजयमर्द्दलः, पुं, (विजयाय मर्द्दलः।) ढक्का। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जयढाक इति भाषा॥

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः। सा विजयादशमीति ख्याता। तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम्। उमासखी। इति मेदिनी। ये, ४०॥ सा तु गौतमकन्या। यथा,—
"समागतां सतीं दृष्ट्वा जयामेकामुवाच ह।
किमर्थं विजया नागाज्जयन्ती चापराजिता॥
सा देव्या वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम्॥
गता निमन्त्रिताः सर्व्वा मखे मातामहस्य ताः।
समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यहल्यया॥"
इति वामनपुराणे ४ अध्यायः॥
कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम्॥ * ॥ विश्वामित्रोपासितविद्याविशेषः। यथा,—
"विद्यामयेनं विजयां जयाञ्च
रक्षोगणं क्षिप्नुमविघ्नतात्मा।

अध्यापिपत् ...
विशालविघ्नान् ...
इति भ...॥
दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥ यथा ...
"विजित्य पद्मनाभार्च्चे ...
विजया तेन सा देवी लोके ...
इति देवीपुराणे॥
यमभार्य्या। हरीतकी। ...
यथा। इति रत्नमाला। वचा ...
शिवा। मञ्जिष्ठा। शमीभेदः।
इति राजनिर्घण्टः॥
इति सिद्धि इति च भाषा।
त्रैलोक्यविजया ४ भङ्गा ...
५। इति शब्दचन्द्रिका। वीरपत्रा,
चपला ८ अजया ९ आनन्दा ...
अस्या गुणाः। कटुत्वम्।
त्वम्। तिक्तत्वम्।
हितत्वम्। वाक्प्रदत्वम्।
कारित्वम्। श्रेष्ठदीपनत्वञ्च।
निर्घण्टः॥ अपि च।
"भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी
तीक्ष्णोष्णा ...
इति
अन्यच्च।
"शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं ...
मथ्यमानाज्जाता ...
जाता
त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया
लोकानां हितकाम्यया ...
सर्व्वातङ्कविनाशहर्षजननी ...
इति
अष्टमहाहादशमनागतद्वादशीविशेष।
अथ विजयाव्रतम्। ब्रह्मपुराणे।
"यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं
तदा सा तु
तस्यां स्नातः सर्व्वतीर्थे स्नातो
संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलम्
एकमप्यात्
दानं सहस्रगुणितं तथा वै ...
होमस्तथोपवासश्च
अथ व्रतविधिः।
"आदौ गुरुं नमस्कृत्य तत ...
शरचापधरं देवं सौवर्णं रथोदरम्
सङ्कल्पमन्त्रः।
"द्वादश्यामहं निराहारः स्थित्वाहं
भोक्ष्ये विविक्रमानन्त शरणं ...
सोपवीतस्तु कलशं पूर्णवत् ...

ाद्रुपरि चास्त्रेताम्नं वैष्णवमेव वा ।
वेश्य स स्थाप्य देवं विशदचन्दनैः ।
या शुभ्रं वसनं दद्याच्छक्तश्च पादुके ।
वायेति शिरः श्रीधरायेति वै सुखम् ।
ोति च कण्ठं वै चक्षुः श्रीपतये इति ।
क्षधारिणे बाहू कक्षे च व्यापकाय वै ।
ायोदरं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ।
चार्च्चयेद्विद्वान् सर्व्वाधिपतये इति ।
ने इति प्रदावेवमङ्गानि पूजयेत् ।
क्रगदापद्मशार्ङ्गेश्वरविभूषितम् ।
ार्घ्यं मया दत्तं शार्ङ्गपाणे ! नमोऽस्तु ते ।
पूर्व्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
प्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ।
ादीनि दत्त्वाथ कृत्वा जागरणं निशि ।
ात्वार्च्चयित्वेशं पुष्पाञ्जलिमथार्च्चयेत् ।
चस्तु गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
: चाघयं कृत्वा सर्व्वसौख्यप्रदो भव ।
ार्घ्यं ततः सर्व्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतीष्य
धि ।
विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ।
मासि बुधस्याद्धि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
र्व्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ।
त्पत्नी । यथा, महाभारते ।१।९५।८०।
देवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामो-
मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्यां
जनयत् सुहोत्रं नाम ।”
ीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ ।
९३ ।
ुः खलु दाशार्हीमुपयेमे विजयां नाम
मस्य जज्ञे सुहोत्रः ।”)
प्तमी, (विजयाख्या सप्तमी ।) रविवारे
ीया सप्तमी । यथा,—
पक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत् ।
ी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
विजयोत्सवविधिः ।
मारोप्य देवेशं सर्व्वालङ्कारशोभितम् ।
तूणधनुर्व्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ।
लया जगत्त्रातुमाविर्भूतं रघूद्वहम् ।
ोपचारैः श्रीरामं शमीश्वत्थलं नयेत् ।
ाकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
ायित्वा शमीवृक्षमर्च्चयेद्विजयाप्तये ।”
मन्त्रः ।
ी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
ार्ज्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ।
ष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
निर्व्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ।
ीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।
ादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ।
कदहैस्तत्र भाव्यं कैश्चिद्भाव्यञ्च वानरैः ।
दहस्तसैर्भाव्यं कौशलेन्द्रस्य तुष्टये ।

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ।
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ।
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्वैष्णवैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्म्मोक्तानुसारेण चलेख्यम् ।
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृत् सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत्प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमी-
तलात् ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।
विजयिनं, त्रि, विजितम् । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ।
विजयी, [न्] त्रि, (विशेषेण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “द्रिदक्षिविश्रीति ।” ३ । २ ।१५७।
इति इनिः ।) जययुक्तः । यथा,—
“य इदं पञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्त्री विनयी विजयी
भवेत् ।”
इति तन्त्रसारः ।
(पुं, अर्ज्जुनः । यथा,—
“अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवा-
हनः ।
वीभत्सुर्विजयी कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ।
एतान्यर्ज्जुननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ।”
इति सर्व्वजनप्रसिद्धम् ।)
विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तदुत्सवः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,
“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्त्तव्यो वैष्णवैः सार्द्धं सर्व्वत्र विजयार्थिना ।”
अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोप्य देवेशं सर्व्वालङ्कारशोभितम् ।
सासितूणधनुर्व्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ।
स्वलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतं रघूद्वहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीश्वत्थलं नयेत् ।
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्च्चयित्वा शमीवृक्षमर्च्चयेद्विजयाप्तये ।”
तत्र मन्त्रः ।
“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्र्यर्ज्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ।
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्व्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ।”
इति ।
“गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ।
कैश्चिद्दैत्यैस्तत्र भाव्यं कैश्चिद्भाव्यञ्च वानरैः ।
कैश्चिद्रक्षसैर्भाव्यं कौशलेन्द्रस्य तुष्टये ।
निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ।
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ।

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्वैष्णवैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्म्मोक्तानुसारेण चलेख्यम् ।
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृत् सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमीतलात् ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।
विजरः, त्रि, जरारहितः । विगता जरा यस्येति
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४९ । ११ ।
“यः सर्व्वौषधियुक्तिज्ञश्चक्रे सिद्धरसायनः ।
आत्मानं तच्च राजानं विजरं चिरजीवितम् ।”)
विजलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः । (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलञ्च । (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १८ । ७० ।
“नष्टर्कचन्द्रकिरणातिरजोऽवनद्धा
तोयाशयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्व्यः ।”)
विजल्पः, पुं, (विशेषेण जल्पनमिति । वि + जल्प +
घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—
“व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्राम्तरालया ।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजन्मा ।
इति लोकप्रसिद्धः ।
विजाता, स्त्री, (विशेषेण जातः पुत्त्रो यस्याः ।)
जातापत्या । यथा,—
“विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रसू-
तिका ।”
इति हेमचन्द्रः ।
विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
विजाति + छः ।) विभिन्नधर्म्माक्रान्तः । यथा,
“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् तादृक्पापविना-
शनम् ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।
“एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।”) विशेष-
जातिविशिष्टः । यथा,—
“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यज्ञवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ।”
एष कार्य्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।
अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे निश्चये विवनाभ-
निर्णाये यत्नवता भाव्यं यतः करणीयः वैजात्य-
मिति भावः । वह्निमात्रं प्रति विजाती-
यानामपि चलेन एव कारणम् । इति हरि-
रामीयकुसुमाञ्जलिटीका ।
विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्त्यस्येति । अर्श-
आदित्वादच् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।
विजिगीषा, स्त्री, (विजेतुमिच्छा । वि + जि +
सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) शत्रुपराजयाभि-
लाषः । उत्कर्षेच्छामात्रम् । इत्यमरटीकायां

रमानाथः । व्यवहारः । कश्चित् प्रकर्षः । इति तट्टीकायां भरतः । विजयेच्छा च । (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
"द्वारे विधिमिवान्यं तत्तदृशा विजिगीषया ।
आगतं पुरुषं कञ्चिद्दृष्ट्वाश्चर्यदायकम् ।")

विजिगीषाविवर्ज्जितः, त्रि, (विजिगीषया विवर्ज्जितः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्य्यायः । आद्यूनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः । विजिगीषा व्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विवर्ज्जितो विहीनो यः केवलमुदराधीनः तत्र द्वाविमौ वर्त्तेते इत्यर्थः । विजिगीषा जेतुमिच्छायां व्यवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी । तत्र औदरपूरणशक्तिनिमित्तकनिन्दाद्योगेच्छा विजिगीषा तया रहिते द्वयमिति रमानाथः । इति तट्टीकायां भरतः ।

विजिगीषुः, त्रि, (विजेतुमिच्छुः । वि + जि + सन् + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
"जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ।"
इति शब्दमाला ।
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
"रोचते सर्व्वभूतेभ्यः श्रीरोदात्तसमन्वितः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ।")

विजितः, त्रि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः । यथा,—
"यस्याश्रिता पौण्डवती वराणां
सदृशतिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
सर्व्वं विधायामिदमायुरुच्च
चिरन्तं सदा दृष्टविप्रवादः ।"
इति मलमासतत्त्वम् ।

विजिता, [न्] त्रि, (जित + तृच् ।) पृथक् । भीतः । चालितः । इति विजधात्वर्थदर्शनात् ।

विजितिः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः । यथा,—
"चिरविरचितविजितिविहितविडम्बरसवः पर-मतयः ।
उदयवत्सुद्युपधि हृदयः समरविक्रमम् ।"
इति दण्डी ।

विजिलं, त्रि, पिच्छिलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

विजिलं, त्रि, ईषत् तरलयवक्वाथादि । तत्पर्य्यायः । पिच्छिलम् २ । इत्यमरः । पिच्छिलम् २ पिच्छलम् ३ विजलम् ४ सन्तरम् ५ चालजीरम् ७ । इति शब्दरत्नावली । विविजिलम् ८ विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ।
"याकन्दुरचरणते कारणे तु भवेत् चयम् ।
नैवनलवहदयंकारे शालशालरपंसनम् ।
पिच्छलं शालजीरञ्च विजिलं पिच्छिलञ्च तत् ।"
इति शब्दरत्नावली ।

विजिलिं, त्रि, पिच्छिलम् । इति हेमचन्द्रः ।

विजिह्मः, त्रि, (विशेषेण जिह्मः ।) वक्रः । कुटिलः । इति केचित् । (यथा, रघुः । १८ । २१ ।

"शिल्पकार्य्ये उभयेन वेजिता-
स्तं विजिह्मनयना व्यलोभयन् ।")

विजुलः, पुं, शाल्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

विजृम्भणं, क्ली, (वि + जृम्भ + ल्युट् ।) जृम्भणम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
"निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्लेषहर्षाविषवान्नमर्द्दः ।")
विकसनम् । इति केचित् । (यथा, रघुः । १६ । ४७ ।
"वनेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।"
व्यापनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४८ ।
"जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवो-
र्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।")

विजृम्भितं, क्ली, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा । इति मेदिनी । ते, २१७ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३ ।
"यथागत्य समाख्यातं तत्सख्या मन्त्रिनन्दनम् ।
उत्काद्रुपकोशाया मदनाङ्गविजृम्भितम् ।")

विजृम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विकस्वरः । इति मेदिनी । ते, २१७ । यथा, भागवते । ३ । २१ । ९ ।
"तदाद्रिराजस्य यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ।"
व्याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
"व्याहृलतौ लोचनमार्गमाणौ
रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।" ॥
विजृम्भा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वादितच् ।) जृम्भायुक्तश्च । (यथा, हरिवंशे । १८२ । ६ ।
"सघरं सधनुष्कञ्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा सिंहगम्भीरनिःस्वनः ।")

विज्जलं, त्रि, पिच्छिलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

विज्जलं, क्ली, बाणम् । यथा,—
"पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशायके ।
लोहनालस्तु नाराचः प्रषरः काण्डगोचरः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ।
त्रि, पिच्छिलम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५५ । २९ ।
"शैवालकस्य बीजानि
विज्जुलीकाय भावयेत् प्राज्ञः ।
चङ्कोलविज्जलाद्भि-
श्छायायां सप्तकृत्वश्च ।")

विज्जिलं, त्रि, पिच्छिलम् । इति शब्दरत्नावली ।

विज्जुलं, क्ली, त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ।

विज्ञः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा + "आतश्चोपसर्गे ।" इति कः ।) प्रवीणः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६२ ।
"एवं विमर्षयं सुप्त बुध्वा विज्ञाभिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ।")

अस्य पर्य्यायो निपुणशब्दे द्रष्टव्यः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, …
"विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे
तस्मात्त्वमाज्ञां समयं …
…
कार्य्यस्य कार्यस्य …)

विज्ञजुष्टिः, स्त्री, जटामांसी । …

विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) … मरः । (विदितः । यथा, …
१७ ।
"विज्ञातोऽपि मया …

विज्ञानं, क्ली, (वि + ज्ञा + ल्युट् ।) … कर्म्म । इति मेदिनी । ने, १११ । … इति हेमचन्द्रः ।
"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प…

"विशेषेण सामान्येन वावबोधो …
शिल्पं चित्रादिशास्त्रं व्याकरणादि ।
शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं …
त्यते एषा विशेषव्युत्पत्तिः ।
या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानतोऽपि
सामान्यव्युत्पत्तिः । मोक्षे …
यथा । ज्ञानाज्जुक्तिरिति । वा …
विज्ञानं सुधा यदि प्रयच्छति …
यथा । ज्ञानमस्ति
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ।
प्राणिनो लोके सर्व्वे …
प्रज्ञानो …
चित्रज्ञानं …
दिकं प्रयुज्यत एव ।
यत् ग्रन्थच्छन्दो हि भवे …
वर्त्तते । मोक्ष इति …
शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानमुच्यते ।
ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा
केचित् । मोक्षविषया मोक्ष…
अन्यधीर्विज्ञानम् । वाचन इत्य…
शास्त्रयोरिति केचित् । अतोऽत्र
मोक्षविषयेऽवबोधो धीः …
विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये …
केचित् । आनातिरन्यद् ज्ञानं
ज्ञानं विज्ञानम् ।"
तत्तु आत्मनस्तु तत्त्वविशेषः । यथा, …
"क्षमा दया च विज्ञानं
अध्यात्मविज्ञता …
ज्ञानविज्ञानयोर्भेदो यथा,—
"चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि …
विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो …
अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थं चैवोपलभ्य …
धर्म्मकार्य्यान्निवृत्तश्चेत् तद्विज्ञान…
यथा स देवो भगवान् विद्ये …

ते कपोतपालिकाशब्देऽपि दर्शितम् ।”
इति कैश्चित् दुर्गदासः । स्वादादः ।
रः, पुं, (विटङ्कस्य प्रान्तं स्थानं यस्य ।)
रः । इति केचित् ।
कीयः, पुं, (विटाङ्कतलद्रावक: योध
लक्षणात् ।) कार्तिकेयः । कन्दिमा इति ।
रामभारः ।
कः, पुं, (विटाङ्कं मानं यस्य । वह-
कः ।) दुग्धः । इति हैमचन्द्रः ।
, त्रि, (विटाङ्कसम्बन्धीति । विटाङ्क +
काशादित्वात् । विटः । इति वैयाकरण-
शिवादी भरतः ।
स्त्री, (वि + शा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
जानात इति भाषा । विपूर्वज्ञाधात-
र्णत्वदोषेन नियातनम् । (यथा,
रितामते । ११ । ५० ।
विज्ञापनायाएँ प्रेषितः श्रीकृष्णस्य साम्
स्तु योगोऽयं श्रीमुत्तोमस्योदिव ।”●।
+ शा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
यथा, रघुः । १० । ३० ।
परमभिप्रायमौमनस्यविदितैः ।
पाकाभिसुखैर्भृत्यान् विज्ञापनमफलैः ।”)
स्त्री, (वि + शा + णिच् + क्तिन् ।)
नम् । विपूर्वज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
। (विकलेन इति विज्ञप्तिरपि ।)
त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + शा +
यत् ।” ३ । १ । ९० । इति यत् ।
त ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)
यम् । विज्ञानीयम् । विपूर्वज्ञाधातो-
न नियातनम् । (यथा, मनुः । ७ । १० ।
तु देशे विद्वेयो धर्मशास्त्रं तु वै
स्मृतिः ।”)
, स्त्री, पक्षुःस्थानीयम् । इति केचित् ।
स्त्री, पङ्क्तिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
क्रोशे । स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ।
पर०-सक०-स्वने अक०-सेट् ।) वेटति ।
म: । केचित् पठति । स्वन: शब्द: ।
दुर्गादासः ।
(वेटतीति । विट + कः ।) विड्गः ।
ट: । (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सतामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ।
प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव साधु वार्त्ता ।”)
लादचरः । धूर्तः । इति भरतः । काम-
माकोविदः । इति रसमञ्जरी । पर्वत-
: । लवणभेदः । खदिरविशेषः । मूषिकः ।
मेदिनी । टे, २० । नारङ्गवृक्षः । इति
माला ।
पुं स्त्री, (विशेषेण टङ्कते सौधादिषु इति ।
टङ्क बन्धने + घञ् ।) कपोतपालिका ।
ार खोप इति भाषा । इत्यमरः । है

सौधादिषु पक्षी तन्नाहारियति इत्यभि-
धाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
दाम् घञ् इति घञ् स्वार्थे वः कपोत इत्युप-
लक्षणं पक्षिमात्रपालिकेति बोध्यम् । पीन्
पक्षिण्टङ्कयति यस्मात् विटङ्कं टकि च बन्धे
घञ् विशिष्य टङ्कयत्वेति पा अल् घञ् वा ।
इति भरतः । (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रत्नाम्भरे यत्र मरुन्मरेषु
विराहिनिर्यद्विटङ्कनीडः ।
रतानि इत्वन् वयसां गणोऽमी-
यामित्यमाप स्फुटमङ्गनानाम् ।”●।
सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ ।२० ।
“दैवायचघन स्फटीलगादौ परार्ध्य-
दिव्यकुन्दनकिरीटविटङ्कवेशी ।”)
विटङ्ककः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ।
विटपः, पुं स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट +
“विटपविष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३।१४५ ।
इति कप्रत्ययेन नियातनात् साधुः ।) शाखा-
पल्लवसमुदायः । तत्पर्य्यायः । विस्तारः २ ।
इत्यमरः । स्तम्बः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ।
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ।”)
पल्लवः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । २४ ।
“तरुविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ।”)
स्त्री, मुष्कवङ्क्षणान्तरम् । यथा,—
“विटपस्तु महाबीज्यमन्तरामुष्कवङ्क्षणम् ।”
इति हैमचन्द्रः ।
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ड्य-
मल्पशुक्रता वा भवति ।”)
विटपः, पुं, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विटा-
धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे,
२० । आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
विटपी, [न्] पुं, (विटपः शाखादिरस्यस्येति ।
विटप + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः । (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । ४०६ ।
“पूषणते तव कश्चिन्नहि मानसानुरूप इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघदाघोय: क खलु ते च्छाया ।”)
वटः । इति राजनिर्घण्टः । (विटपयुक्ते, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ।”)
विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) मुद्गरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
विटमाक्षिकः, पुं, (विटप्रियो माक्षिकः ।) धातु-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । ताप्यः २ नदीजः ३
कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हैमचन्द्रः ।

विटलवणं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड्-
लवणम् । इति केचित् ।
विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट् + इन् । स च
कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ।
विट्, [श्] पुं, (विश् + क्विप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।”)
मनुजः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १ । ९३ ।
“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोर्जितश्रियम् ।”)
प्रवेशः । इति विश्वः ।
विट्, [ष्] स्त्री, (विष व्याप्तौ + क्विप् ।) विष्ठा ।
इत्यमरः । कन्या । इति विट्पतिशब्ददर्श-
नात् । (व्याप्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१८ । ११ ।
“द्वया वा वेविषद्विषः ।”
“विषः व्याप्तान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ।)
विट्कारिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
कृपणी २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति
भूरिप्रयोगः । विट्मारिका ५ । इति हारा-
वली ।
विट्खदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विष्ठावद्गन्धखदिरः । गुयेबावला इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः । इरि-
मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ।
इरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । मुख-
दन्तगदास्रकण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठव्रणघ्नत्वा-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्य्यायौ अरिमेदशब्दे द्रष्टव्यौ ।
विट्चरः, पुं, (विषि विष्ठायां चरतीति । चर +
टः ।) ग्राम्यशूकरः । इत्यमरः ।
विट्पतिः, पुं, (विषः कन्यायाः पतिः ।) जामाता ।
इति जटाधरः । (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
“मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोज-
येत् ।” ● ।
वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते ।४।२३ । ३२ ।
“वैश्यः पठन् विट्पतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
मियात् ।”
“विशां प्रजानां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ।”
इति तट्टीका ।)
विट्सारिका, स्त्री, (विट्प्रिया सारिका ।) पक्षि-
विशेषः । इति जटाधरः । गुये सालिक् इति
भाषा ।
विठरः, पुं, वाग्मी । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ।
विड, आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वेडति शत्रुं बली । इति
दुर्गादासः ।

विड़ङ्गं, क्ली, (विड़ आक्रोशे+इगुपधेति कः ।) कृमिविशेषः । विट्सुम इति भाषा । यथा,— "पाठ्यं विड़ङ्ग शतके दयम् ।" इत्यमरः । हे मधूलीतामालपञ्च तव्वकमलिका पाचयित्वा विध्मा दृते लवर्षं । विट्लवणं । इति केचित् । कृत्रके कृत्रिमे । पाक्यविड़्लवणयोर्मिदेऽपि लव-णत्वात् दैव्यमिति स्वामी । पच्यते इति पाक्यम् । [illegible] इति भरत । तत्पर्यायः । विड़ङ्गम् २ [illegible]म् ३ विड़ङ्गकम् ४ । इति रत्नमाला । [illegible]म् ५ [illegible]म् ६ [illegible]म् ७ [illegible]म् ८ [illegible]म् ९ [illegible]म् १० [illegible]म् ११ [illegible]म् १२ [illegible]म् १३ । अस्य गुणाः । [illegible]म् । दीपनम् । [illegible]म् । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] ।

"[illegible]" इति भावप्रकाशः ।

[illegible]

"[illegible]" इति राजवल्लभः ।

विड़ङ्गः, क्ली पुं, (विड़ आक्रोशे+"विड़ादिभ्यः [illegible]" [illegible] । इति [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति जटाधरः । [illegible] । इति शब्द-रत्नावली । [illegible] । इति शब्दमाला । [illegible]

"[illegible]" इति भावप्रकाशः ।

विड़ञ्जः, त्रि, (विड़+अञ्जच् ।) अभिज्ञः । इति मेदिनी । गे, ४८ ।

विड़म्बनं, क्ली, (वि+डम्ब+ल्युट् ।) अनुकरणम् । यथा,—

"न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य नृणां विड़म्बनम् ।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचि-
द्द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ८ । २९ ॥

प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।

"जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविड़म्बनम् ॥" ३० ॥

विड़म्बना, स्त्री, (वि+डम्ब+णिच्+युच् । टाप् ।) अनुकरणम् । (यथा, कुमारे । ४ । १२ ।

"अमति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विड़म्बना ॥")

प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४६ ।

"यो येदेतेभ्यः सकाशात् विड़म्बनां प्राप्य मरि-ष्यति ।") । परिहासः । यथा, कुमारे । ५ । ७० ।

"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विड़म्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥")

विड़म्बितः, त्रि, (वि+डम्ब+क्तः ।) हासविड़-म्बनः । तत्पर्यायः । व्यक्तः २ आकुलः ३ दुर्गतः ४ । इति शब्दमाला । (अनुकृतः । यथा, रघुः । ३ । ५२ ।

"अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विड़म्बितेश्वरः ॥")

विड़ारकः, पुं, (विड़ाल एव । स्वार्थे कन् । लस्य रः ।) विड़ालः । इति शब्दरत्नावली ।

वि(बि)ड़ालः, पुं, (विड़ आक्रोशे+"तमिविशि विड़ीति ।" उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।) नेत्रपिण्डः । इति मेदिनी । ले, १४३ । नेत्रौषध-विशेषः । इति भावप्रकाशः । स्वनामख्यात-पशुः । बिल्ली इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ओतुः २ मार्जारः ३ वृषदंशकः ४ आखुभुक् ५ । इत्यमरः । बिरालः ६ बिलालः ७ । इति महीपा । दीप्ताक्षः ८ मन्दचारी ९ आखुकः १० विड़ारकः ११ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ । इति जटाधरः । भूविदारिः १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, मनुः । ११ । १६० ।

"[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible], क्ली, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ।

[illegible], पुं, (विड़ाल एव । स्वार्थे कन् ।) [illegible] । [illegible] । यथा ।

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

सुखालेपो यथा,—
"अङ्गुलस्य चतुर्थांशो
मध्यमस्तु त्रिभागः [illegible]
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो
[illegible]
तेनापि गुणयोग[illegible]
स यथा ।
"यष्टिगैरिकसिन्धूत्थदार्वी[illegible]
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः [illegible]
तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् ।
"रसाञ्जनेन [illegible]
[illegible]

वि(बि)ड़ालपदः, पुं [illegible]
"तोलो [illegible]
विड़ालपदकर्षौ च [illegible]
[illegible]
मार्ज्जारपदकी, स्त्री ।

वि(बि)ड़ालपदकं, क्ली, [illegible] वैद्यकपरिभाषा ।

वि(बि)ड़ाली, स्त्री, बिराली । [illegible] (मार्ज्जारी ।)

विड़ीनं, क्ली, (वि+डी+क्त ।) [illegible] विशेषः । यथा,—
"डीनं प्रडीनमुड्डीनं [illegible]
विड़ीनमवडीनञ्च [illegible]
[illegible]
गतिभेदाः पक्षिणां [illegible]

विड़ुलः, पुं, वेतसवृक्षः । इति [illegible]

विड़ौजाः, [स्] पुं, (विड़् [illegible] व्यापकं ओजो यस्य ।) इन्द्रः ।

विड़ौजाः, [स्] पुं ([illegible] सर्वेषु ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इति शब्दकोषः । (यथा, रघौ । [illegible]
"इषुः [illegible]
[illegible])

विड़, [स्] पुं, ([illegible]) वैश्यः । यथा [illegible] मुग्धबोधव्याकरणम् । ([illegible] शब्ददर्शनात् ।)

विड़्, [ष्] स्त्री, विष्ठा । इति [illegible] दर्शनात् ।

विड़्गन्धं, क्ली, ([illegible]) [illegible]म् । इति रत्नमाला ।

विड़्भः, त्रि, [illegible] [illegible]

विड़्लवणं, क्ली, ([illegible]) विड़म् । इति रत्नमाला । [illegible]

विड़्वराहः, पुं, ([illegible]) [illegible] । इति जटाधरः । ([illegible] ३ । २४ ।

NOTICE.

AGENTS

ssrs. Trubner & Co., London. B. N. Datta, Bengal. and Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

JA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

e new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them-as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out ia at 3*s*. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot e guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. quent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the ndix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. n-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s*. respectively. Muffussil nts are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such ent, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying scribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

ll remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts oney (when sent to him) bear his seal and signature.

e conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of -Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother dus in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve nost unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of ing and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by dical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

গোপালতাপনী

[illegible] অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। [illegible] শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত; পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার [illegible] পূর্ব্বোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান নাতাকাঙ্ক্ষী [illegible] বিবিধ ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের [illegible] যে, জ্ঞানপ্রধান এবং ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য; কিন্তু, গোপালতাপনী গ্রন্থ [illegible]। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞানপরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগের [illegible] উপাদেয়, অথচ ঐরূপ যথার্থ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই [illegible] গোস্বামীর ভক্তিসম্পূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত [illegible] গ্রাহকের পক্ষে [illegible] মাত্র।

[illegible] মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার মূল্য [illegible] এক টাকা।

[illegible]

* गिराद्य प्रगुणं मामुत्तमम् ।
तत्र दैव मता पापा पौहितः ॥")
, (वि+तर्क+घञ् ।) वीमंसः । स्म-
। सन्देहविचारणम् । इत्यमरटीकायां
॥

खी, (वितर्दाते हिंस्यते परपक्षो-
। वि+तर्द+यवीकित: । टाप् ।)
मापना परपक्षमुद्गम: । इत्यमर-
। (यथा, महाभारते । ७ । ३६ । १ ।
तत्र कार्येनैव चैतन्य चान्यथा ।
देवदत्तान् प्रिताम् वै परमारम् ॥")
दाघ: । भिलारय: । कल्यौरी । इति
। टे, ३१ । इन्दौ । इति धारावली ॥
वि, (वि+तन्+क्त: ।) विस्तृतम् ।
, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
ावन्ति यज्ञानि यस्य वितते नादैः प्रचला-
चल-
स्त्वरिकृमाकूटकुहरवर्तो रम्भो
यय: ॥")
वितानम् । इत्यमरे ततशब्दार्थदर्शनात् ॥
खी, विस्तार: । विपूर्व्वतनधातोः क्तिप्रत्य-
निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । ८।१०।१५ ।
ओरि मेतुमिच ति यज्ञो वितते
यन्ति दिग्विजयिनो यशसैव भूपाः ॥")
वि, मिथ्या । इत्यमर: ॥ (यथा, मनु: ।
८४ ।
ाद्धिराज्ञमसन्ते किल्विषी नरकं
व्रजेत् ।
ं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥"
ल: । धर्मः । यथा, भागवते । ८।२०।१५।
ैवं वितथे वंशे तदर्थं यजत: सुतम् ।
ोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥"
रद्वाजपुत्र: । स च दौष्मन्तेर्भरतस्य पौत्र: ।
, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
ोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
ऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
यथाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥")
वि, असत्यम् । वितथशब्दात् स्वार्थे
त्ययेन निष्पन्नम् ॥
खी, (वितनोतीति । वि+तन+"जस्त्वा-
।" उणा० ४ । १०२ । इति स्तप्रत्ययेन
।) नदीविशेष: । सा च मत्कावाख्यदेशे
। इत्युणादिकोष: ॥
, क्ली, (वि+तृ+भावे ल्युट् ।) दानम् ।
मर: ॥ (यथाह कश्चित् ।
सेन किं वितरणं यदि नास्ति तस्य ॥")
, पुं, (वि+तर्क+घञ् ।) ऊहः । (यथा,
ागवते । १० । ८६ । १ ।
रस्त्वयाक्तटे राजन् ज्ञायय: सत्रमासत ।
र्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥")
य: । इति मेदिनी । के, १५० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

"यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ
द्वावश्विनेयाविति मे वितर्क: ॥")
ज्ञानार्थक: । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्कार्थे । यथा आहोस्विदाहो
पुरुष: । इति आहो इत्यादि च । विकल्पे
वितर्केऽप्याहो इति ख्यात: । किन्तु इत्यन्तं उत
इत्यादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्वि-
दिति च यथा भारते । "उताहोस्विद्द्विवेकाख्या
मत: परपुरञ्जय: ।" इति आहोस्विन्मुतमिति
भारते । इति भरत: ॥

वितर्कणं, क्ली, (वि+तर्क+ल्युट् ।) वितर्क: ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वित(र्द्दि)र्द्दिः, खी, (वि+तर्द्द हिंसायाम्+"सर्व्व-
धातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमर: ॥ (यथा, माघे ।३।५५।
"रत्नान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्द्दिनिर्व्यूहविटङ्कनीड: ॥")

वित(र्द्दि)र्द्दिका, खी, (वितर्द्दिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६८५ ।
"क्षेमराजाभिधानेन डामरेणैव सोऽन्वित: ।
भिन्नां वितर्द्दिकात्सन्द्रामध्यास्त सप्तमध्यगाम् ॥")

वितर्द्दी, खी, (वितर्द्दि+कृदिकारादिति ङीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वितर्द्दी, खी, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरत: ।

वितलं, क्ली, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेद: ॥
यथा,—
"अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १९ ।
८—१२ ।
"द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भव: ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वपार्षदगणैर्वृत: ।
प्रजापतिकृतस्यापि सर्गस्य वृंहणाय च ॥
भवान्या मिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजित: ।
भवयोर्वीर्य्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिबतीव हि ।
तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं दैत्यवल्लभम् ॥
दैत्याङ्गनाभूषणार्थं सदा सन्धारयन्ति हि ॥")

वितस्ति:, पुं स्त्री, (वि+तसु उपक्षेपे+"वौ
तसे: ।" उणा० ४ । १८१ । इति ति: ।)
विस्तृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठ: । विगत् इति भाषा ॥
तत्पर्य्याय: । द्वादशाङ्गुल: २ । इत्यमर: ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४९ । ३९ ।
"द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्ट-
नम् ॥")

वितानं, क्ली, (वितन्यते यत् । वि+तन+घञ् ।)
वृत्तिविशेष: । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अव-
सर: । इति विश्व: ॥

वितान:, पुं क्ली, (वि+तन्+घञ् ।) क्रतु: ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
"सोमपायिनि भविष्यति मया
याञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥")
विस्तार: । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
"यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथ: प्रभो ।
नैष्कर्म्यस्य च साङ्ख्यस्य तन्त्रं वा भगवन्-
स्मृतम् ॥")
उल्लोच: । इत्यमर: ॥ चाँदोया इति भाषा
अस्य पर्य्याय: चन्द्रातपशब्दे द्रष्टव्य: ॥ (यथा
रघु: । १७ । २८ ।
"वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूड़ामणिभिरुद्‌घृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥"
समूह: । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
"नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ॥"
व्रणबन्धनविशेष: । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
"तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डल-
स्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणा:
पञ्चाङ्गी चेति चतुर्द्दशबन्धविशेषा: ॥")

वितान:, त्रि, (वि+तन+घञ् ।) तुच्छ: ।
(यथा, रघु: । ६ । ५० ।
"गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभि-
र्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥")
मन्द: । इत्यमर: ॥ शून्य: । इति धरणि: ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
"इहत्तुलेरच्युतुलैर्वितान-
मालापिनद्धैरपि चावितानै: ॥")

वितानक:, पुं क्ली, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातप: । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ९९ ।
"तदा तैर्मुक्तमन्योन्यं बाणजालं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥"
समूह: । यथा, माघे । ६ । २७ ।
"ऋतुयौ विविधोपलकुण्डल-
द्युतिवितानकसंवलितांशुकम् ॥")

वितानक:, पुं, (वितान इव प्रतिकृति: । वितान
+कन् ।) माड़रुच: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वितानमूलकं, क्ली, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वितुन्नं, क्ली, (वि+तुद्+क्त: ।) सुनिषण्णकम् ।
इत्यमर: ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने,१३१ ॥

वितुन्नकं, क्ली, (वितुन्नमिव । इवार्थे कन् ।)
धान्यकम् । तुत्थम् । इत्यमर: ॥

वितुन्नक:, पुं, आमलकी । इत्यमर: ॥

वितुन्ना, खी, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वितुन्निका, खी, (वितुन्ना+स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्ट: ॥

वित्त, त क त्यागे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तयति । वित्ता-
पयति । इति दुर्गादास: ॥

वित्तं, क्ली, (विद्+क्तः। "वित्तो भोगप्रत्यययोः।" ८।२।५८। इति साधुः।) धनम्। इत्य-मरः॥ (यथा, मनुः। ८।११।
"ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम्।
... [illegible] ...
कानाम्॥")

वित्तः, त्रि, (विद्+क्तः। "तुदविदेति," ८।२।५६। इति पक्षे नत्वाभावः।) विचारितः। विज्ञातः। इत्यमरः॥ लब्धः। इति मेदिनी॥ ख्यातः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विख्यातः। अत्र वित्तो भोग-प्रत्यययोः इति साधुः। यथा च भाट्टिः।
"तेन वित्तश्चतुर्भयो," ६।२।२६॥)

वित्तदः, त्रि, धनदाता। वित्तं ददाति य इत्यर्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

वित्तिः, स्त्री, (विद्+क्तिन्।) विचारः। लाभः। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १८।१४।
"मे वित्तिश्च मे वित्तिश्च मे भूतञ्च मे भूतिश्च मे ... [illegible] ...")

[illegible]

जानातीत्यर्थः। वेदयते स्वार्थं लोकः आख्या-तीत्यर्थः। वेदयते सौर्यं साधुर्वेत्तीत्यर्थः। वेदयते इभः स्थिरः स्यादित्यर्थः। ण, वेदयति वेदयते। केचित्तु चादं न पठन्ति। चेतनाख्याने वेदनेति पठित्वा वेदयते इहः चयते इत्यर्थः। इत्युदाहरन्ति। अथाच परस्मैपदममन्यमाना भिन्नां सपत्नेन निवेदयिष्यत इति निवेदनं करो-तीत्यर्थे णौ समादधते। इति दुर्गादासः॥

विद, ङ धौ मीमांसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (वधा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) मीमांसो विचारणम्। ङ ध, वित्ते शास्त्रं धीरः। णौ वेत्ता। इति दुर्गादासः॥

विद, य ङ औ भावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) भावः सत्ता स चेह विद्यमानतैव। य ङ, विद्यते विष्णुः। औ, वेत्ता। इति दुर्गादासः॥

विद, ल मतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधा०-पर०-सक०-सेट्।) ल, वेत्ति। इति दुर्गा-दासः॥

विदंशः, पुं, (वि+दंश+घञ्।) अवदंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

विदः, पुं, पण्डितः। विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

विदग्धः, त्रि, (वि+दह+क्तः।) नागरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा देवीभागवते। ६।
"विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत्॥")
निपुणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा आर्या-सप्तशत्याम्। ५०६।
"वित्तं न दत्तं माल्यं न पयसी परस्याः परा-गेव।
अधरमतैव नवित्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम्॥")
पण्डितः। इति शब्दरत्नावली॥ (विदग्धित इत्यः। यथा, सुश्रुते। ३।१।
"दोषकोपनाहस्य कुर्यादामविदग्धयोः।
अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च॥")

विदग्धता, स्त्री, विदग्धत्वम्। विदग्धस्य भाव इत्यर्थे तप्रत्ययेन निष्पन्ना॥

विदग्धा, स्त्री, (विदग्ध+टाप्।) परकीयाभ्यन्त-र्गतनायिकाभेदः। यथा, गुप्ताविदग्धालक्षिता-कुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयाया-मेवान्तर्भावः। अस्या लक्षणम्। वाक्चातुर्य-प्रयुक्तम्। सा च द्विविधा। वाग्विदग्धा क्रिया-विदग्धा च। प्रथमा यथा,—
"निःशब्दमन्मथमनिरुद्ध-
निर्विड्वराभिनिरादिभिनिरुद्धे।
... [illegible] ...
... [illegible] विदाहः॥"
द्वितीया यथा,—
"... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible]॥"
इति रसमञ्जरी॥

विदथः, पुं, (... [illegible]) उणा० ३। ... योगी। ... इति निघण्टुः ... विचारयो ... विदिष्यां ... यज्ञः। ... द्वि विदद्भिः। ... देवरात्रयस्या। ... ऋग्वेदे। १।२०। ...
"होता देवो अमर्त्यः ... विदथानि प्रचोदयन् ...")

विदन्, [त्] त्रि, पण्डितः ... निष्पन्नः॥

विदरं, क्ली, (विदीर्यतेऽनेन ...) विषसारकम्। इति शब्द ... इति भाषा॥ (विदीर्णं, वि ... नीतिसारे। १६।१०।
"अपद्मोपका ... निःशर्करा च निःपङ्का ...")

विदरः, पुं, (वि+दॄ+"ऋदोरप्।" ...) इति अप्।) विदरणम्। ... इति च भाषा। ... इत्यमरः॥ दारणम्॥ ... शब्दरत्नावली॥

विदर्भः, पुं, स्त्री, (विगता दर्भाः कुशा ... कुण्डिनगरम्। इति हेमचन्द्रः॥ ... देशस्य दक्षिणपश्चिमे ... पुर इति ख्यातः॥ ... यथा, ...
"स ... [illegible]"
... [illegible] ...
(यथा च रघुः। ५।६०।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥")
पुं, ... [illegible] ... यथा, भागवते। ८। ... ।
"तस्यां विदर्भोऽजनयत् ...
... [illegible] ..."
... [illegible] ...
"देवायनो विदर्भ ... [illegible]"

विदर्भजा, स्त्री, (विदर्भे जायते इति ...) अगस्त्यपत्नी। ... [illegible] ... इति त्रिकाण्ड ... यथा, कुमारसंभवे ...
"[illegible]
[illegible]"

…णयकुर्वितं विदर्भणा-
…ज्योदात्वम्बदहं गादकम् ।"
…द ।
…पुं, (विदर्भाणां राजा । "राजाहः-
…।" इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
…द नामान्तरं भीमराजः । यथा,—
…गीयमपि भर्त्ता न च प्रभु-
…र्भराणं गतयायवावत ।
…व्यसन भक्तं च मानिनी यत्
…नि न लेखमयाचिन्नम् ।
इति पूर्व्वनैषधे । १ । ५० ।
…री, (विदर्भस्य सुभ्रू रमणी ।) दम-
…या,—
…दर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गतामये
…निवामद्रदलं नमस्यतः ।
…नि धूमस्य धयानधोमुखान्
…दिमे रोदद्यमपि द्रुमे ।"
इति पूर्व्वनैषधे १ सर्गः ।
…:, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
…नः । स च भीष्मकराजः रुक्मिणी-
यथा,—
…दर्भाधिपतिः समभिलाभिवाद च ।
…गच सुदा कलितान्मनिदेशने ।"
…गवतीयदशमस्कन्धे ५६ अध्यायः ।
(विघट्टितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
। दालि इति भाषा । स्वर्गादिरव-
…ङ्गमकल्कः । मंशादिकृतपात्रविशेषः ।
…लिङ्गसंग्रहे अमरभरतौ ।
(विघट्टितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
…इति शब्दरत्नावली । पिटकः । इति
…का ।
…, (विघट्टितानि दलानि यस्याः ।)
…इति राजनिर्घण्टः । मञ्जुषा । यथा,
…विदला कृष्णा वक्रा स्थूला द्विधा-
कृता ।
…च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ।"
इति तत्त्वम् ।
(विद ज्ञाने+"भिदादिभ्योऽङ् ।"
…०४ । इत्यङ् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
…ति मेदिनी । दे, १४ ।
(विगतो दायः स्वात्मकत्वादिरूप-
।) गमनानुमतिः । यथा,—
…चम्पकवनं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ! ।
…च यास्यामि विशिष्टं कार्य्यमस्ति मे ।
…हि मंश्रोत्रा वयं मे माम्यतमे ।"
…वैवर्त्ते कृष्णखण्डे श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण-
…।
(वि+दृ+घञ् ।) जलोच्छ्वासः ।
…म् । इति मेदिनी । रे, ११६ । युद्धम् ।
…चन्द्रः ।
…ी, (विदृणातीति । वि+दृ+ण्वुल् ।)
…म् । इति राजनिर्घण्टः ।

विदारकः, पुं, (विदृणाति जलयानादीनिति । वि
+दृ+ण्वुल् ।) जलमध्यस्थितवृक्षशिलादिः ।
तत्पर्य्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः । जलवन्धकः ।
इति शब्दरत्नावली । शुष्कनद्यादौ जलाव-
स्थानार्थं गर्त्तः । इति सर्व्वधरः । अतएव कूपा
इव कूपकाः । कुत्सितास्ते कूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतास्तरु-
शिलादयोऽश्मनाकादिविदारकाः कूपकाः ।
इति शब्दः । बहुलमतन्तम् । इति भरतः ।
विदारणं, क्ली, (वि+दृ+णिच्+भावे ल्युट् ।)
विदम्भः । भेदः । इति मेदिनी । णे, १०० ।
(यथा, हरिवंशे । ८५ । ७८ ।
"आयुधायामिरव्रैव वपुषो वेष्टनस्य च ।
तन्मयाय रीतयश्चैव पूजाय विदारणम् ।")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ।
विदारणः, पुं क्ली, (विदार्य्यन्ते प्राणवीरऽस्मिन्निति ।
वि+दृ+णिच्+ल्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । णे, १०० । (विदारयतीति । वि+दृ
+णिच्+ल्युः । विदारके, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।
"तस्यात्मजो महावीर्य्यो बभूवारिविदारणः ।")
विदारणः, पुं, (विदार्य्यतेऽसौ इति । वि+दृ+
णिच्+कर्म्मणि ल्युट् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ।
विदारिका, स्त्री, (वि+दृ+णिच्+ण्वुल् । टापि
अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ७६ । ५ ।
"विदारिकाया स्वरसेन चूर्णं
सुहुर्मुहुर्भावितमिक्षुयुक्तम् ।
घृतेन दुग्धेन समर्करेण
पिबेन् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ।")
विदारिणी, स्त्री, (विदृणातीति । वि+दृ+णिनिः ।
ङीप् ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(विदारयकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।
"एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकाली महालक्ष्मि सिद्धे रुरुविदारिणि ।")
विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि+दृ+णिच्+
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति
मेदिनी । भूमिकुष्माण्डः । तत्पर्य्यायः । क्षीर-
शुक्ला २ इक्षुगन्धा ३ क्रोष्ट्री ४ । इत्यमरः ।
विदारिका ५ स्वादुकन्दा ६ सिता ७ शुक्ला ८
शृगालिका ९ वृष्यकन्दा १० बिडाली ११
वृष्यवल्लिका १२ भूकुष्माण्डी १३ स्वादुलता १४
गजेष्टा १५ वारिवल्लभा १६ गन्धफला १७ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरु-
त्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्रपित्तनाशित्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिबलवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः । विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या
बल्या रसायनी इति राजवल्लभः । * ।
अष्टादश-प्रकारकण्ठरोगान्तर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

"यदाहतीदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्यादद्दने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ।"
स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुल्येन शेते
तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः । अस्याश्चिकित्सादि रोहिणी-
शब्दे द्रष्टव्यम् ।
विदारी, [न्] त्रि, विदारणकर्त्ता । विपूर्व्वदृधातोः
कर्त्तरि णिनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विदारीगन्धा, स्त्री, (विदार्य्या भूमिकुष्माण्डस्येव
गन्धो यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ।
विदारुः, पुं, कृकलासः । कृकलासः । इति
हारावली । २१८ ।
विदाहि, [न्] क्ली, (विदहतीति । वि+दह+
णिनिः ।) दाहजनकद्रव्यम् । अस्य गुणाः ।
पित्तरक्तकारित्वं । इति राजवल्लभः । (दाह-
जनकमात्रे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १७ । ९ ।
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ।")
विदिक्, [श्] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिशो-
र्मध्यम् । अग्निनैरृतिवायव्येशानकोणचतुष्टयम् ।
तत्पर्य्यायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ।
प्रदिक् ३ । इति जटाधरः । विदिशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली । कोणः ५ । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, भागवते । ४ । १० । १६ ।
"स दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्ती तत्र तत्रैनं ददर्शाद्भुतलायुधम् ।")
विदिक्चक्रः, पुं, हरिद्राङ्गपक्षी । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
विदितं, त्रि, (विद+क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
"सदाद्यः सधनुर्वाणं ससुरासुरमानुषान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतुं तथापि विदितं
तव ।")
प्रार्थितम् । इति मेदिनी । ते, १०८ । उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ।
विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमस्यास्तीति । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ।
(ज्ञानाश्रये, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ।"
विदिरः, पुं, पण्डितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली हलायुधमेदिनी च । सुनाङ्कितमेदिन्यां
हेमचन्द्रे च विदुर इति पाठः ।
विदीर्णः, त्रि, (वि+दृ+क्तः ।) कृतविदारणः ।
चेरा इति भाषा । यथा,—
पितर ऊचुः ।
…नि नोदधिभुजेष्वप्रभं तनुसे-
…न तीर्थं …नाम् ।

तस्योदरामस्वविदीर्णवपादय्य चाङ्क-
न्यस्मै नमो हरयेऽखिलधर्म्मगोप्त्रे ।"
इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अङ्घ्रीपे क्षिपतो समस्तजगती चक्षोकशोका-
सुधी,
राधा सम्भ्रमकातराकुलमधौ चक्रे तथा
क्रन्दनम् ।
येन स्पन्दननेमिनिर्म्मितमहासीमन्तदम्भादिदं
हा सर्व्वं सहयापि विभ्रमभूद्दूराद्विदीर्णं
सदा ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संग्रामनेनेति । विद् + बाहु-
लकात् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अश्वकर्णाधोभागः । यथा, अश्व-
वैद्यके । २ । १४ ।
"विदुर्मर्म्मविदुक्षेव कर्णस्याधः सहह्वये ।")
जानन्ति । इति क्रियापदम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १९० । ९८ ।
"अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्म्मसंहिता ।
इति कुन्ति ! विदुर्धीराः शाश्वतं धर्म्म-
वादिनः ॥")

विदुरः, पुं, (वेत्ति तत्त्वमिति । विद् + "विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ।" ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । रे, १११ । विदुरोत्पत्तिर्यथा,—
"क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः ।
धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुञ्च विदुरञ्चाप्यजीजनत् ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २२ ।
ज्ञातरि, त्रि । इत्यमरः ॥ ० ॥

विदुलः, पुं, (विशेषेण दोलयतीति । वि + दुल +
कः ।) वेतसः । अम्बुवेतसः । इत्यमरः ॥ अम्ल-
वेतः । इति रत्नमाला ।

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतुर्वसुः । उगित-
श्चेति ङीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।
"विदुषस्तव वर्णितं हि
विदुषी अर्हसि मा विमर्शितुं माम् ।")

विदुष्टमो, त्रि, (विदामतिशयेनास्ति । विदुष्
तमप् । वित्वो होप् ।) पण्डिततमः । यथा,—
"दोर्म्मिरच्चालनैर्व चञ्चुरी ईर्ष्याविकेना-
भवद्-
वैदेहेव विदुष्टमो वहुमतो हन्तेव संस्कार-
णाम् ।"
इति वीरदेवप्रशंसा ।

विदूः, पुं, विदुः । गजकुम्भमध्यम् । इत्यमर-
टीका ।

विदूरः, त्रि, (विशिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्थ
इत्यर्थः । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

आस्तां तावन्नवजलकणाभाजनत्वं विदूरे
वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः ।"
इति चातकाष्टकम् ॥
(पर्व्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारे । १ । २४ ।
"तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥")

विदूरगः, त्रि, अतिदूरगन्ता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजं, क्ली, (विदूरे पर्व्वते जायते इति । जन +
डः ।) विदूरपर्व्वतजरत्नम् । वैदूर्य्यमणिः ।
अतिदूरजाते, त्रि । इति केचित् ॥

विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥"
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ९५ ।
३९—४० ।
"कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु माधवी-
मुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनश्वा
नाम ।"* ॥ वृष्णिवंशीयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ९ । ५४ । १८ ।
"पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥"
अस्य पुत्रः शूरः । यथा, तत्रैव ।९।२४।२६।
"शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।
शिनिस्तस्मात् स्वयं भोजो हृदिकस्तत्सुतो
मतः ॥")

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्य्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—
"तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥"
इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूराद्रिः, पुं, (विदूरनामकोऽद्रिः ।) विदूर-
पर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, त्रि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
दुष + णिच् + ण्वुल् ।) कामुकः । तत्पर्य्यायः ।
विड्गः २ कामी ३ षट्प्रज्ञः ४ कामकेलिः
५ पीठकेलिः ६ पीठमर्द्दः ७ भण्डः ८ हिदुरः
९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटुबटुः
११ वासन्तिकः १२ केलिकिलः १३ वैहासिकः
१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पराभिन्दाकरः । इति मेदिनी । के,१३४ ।
तत्पर्य्यायः । खलः २ द्रुमः ३ अभीकः ४ क्रूरः
५ खलकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मणिमालः
९ घातुकः १० । इति शब्दमाला । चतुर्धा-
नायकानां नर्म्मसचिवविशेषः । तस्य लक्षणं

यथा । अङ्गादि [illegible]
अस्योदाहरणं यथा,—
"आनीय नीर [illegible]
सुतकण्ठतोऽसि [illegible]
अत्रान्तरे मधुरकारि [illegible]
प्रातःस्नानतत्परकुटुम्बकः [illegible]
[illegible]
(अयन्तु शृङ्गारसहायः । [illegible]
३ । ७७ ।
"शृङ्गारस्य [illegible]
भक्ता नर्म्मसु [illegible]
[illegible]
दूषणकारके, त्रि । यथा,
"येनाह याव कलौ मनुष्या
विमोहिताः * * * *
लोकविदूषकाः प्रायेण [illegible]

विदूषणं, क्ली, विशेषेण दूषणम् । [illegible]
दुषधातोरनट्(ल्युट्)प्रत्ययेन [illegible]

विदेशः, पुं, (विप्रकृष्टो देशः [illegible]
न्तरम् । यथा ।
श्रीपत्र्यवधे शेषाद्रेः पृष्ठि [illegible]
अन्यच्च ।
"कोऽतिभारः समर्थानां [illegible]
[illegible]
[illegible]
अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विदेहः, पुं, जनकान्वयभूमिपः । [illegible]
भागवते । ९ । १३ । १३ ।
"इत्युमिच्छाम्यहं भूपं निरेहं ।
कथं तिष्ठति संसारे [illegible]
विगतो देहो यस्मात् ।) वाकपूर्व,
मेदिनी । हे, २४ । (यथा,
३ । १०७ । २६ ।
"छिन्नशीर्षां विदेहाश्च [illegible]
प्राणिनः समदृश्यन्त [illegible]
निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् ।
"अयमापि ततो यति [illegible]
सं दृष्ट्वा कुपितः प्राह [illegible]
[illegible]
यस्मात्तस्मात् प्रयेयं मां विदेहकं
इति वह्निपुराणे [illegible]

विदेहा, स्त्री, मिथिला । [illegible]
रघुः । १२ । २६ ।
"तनौ तमनुगच्छन्ती
प्राणविद्वापि कैकेय्या नतौरत,

विद्धः, त्रि, (व्यध + क्तः ।) [illegible]
छिद्रितः । इत्यमरः । [illegible]
बाधितः । इति मेदिनी । [illegible]
मार्कण्डेये । ९० । ७० ।
"तद्गुच्छादिभिरारं न विद्धं [illegible]
मर्म्मभेदोऽपरा दुष्कृत्[illegible]

:। रक्तजयपालः। (यथा, विष्णुसंहि-
ं। २०। ४४।
ाद्धे म्रियते कश्चित् विद्धः शरशतैरपि।
ेनापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति।")
; पुं, (विद्धः कर्ण इव पत्रमस्य।) विद्ध-
। इति भरतद्विरूपकोषः। (विद्धौ कर्णौ
। छतकर्णवेधे, त्रि।)
, स्त्री, विद्धकर्णी। इति भरतद्विरूप-
।
ंका, स्त्री, (विद्धकर्णी। स्वार्थे कन्।)
र्णी। इति शब्दरत्नावली।
, स्त्री, (विद्धः कर्ण इव पत्रमस्याः।)
र्य्यायः। श्रकनादि इति भाषा। तत्-
ः। पाठा २ अम्बष्ठा ३ स्थापनी ४
ी ५ रसा ६ एकाष्ठीला ७ पापचेली ८
ना ९ वनतिक्तिका १०। इत्यमरः।
ुकर्णी ११ अविद्धकर्णी १२। इति
ा। आविद्धकर्णिका १३ विद्ध-
का १४। इति शब्दरत्नावली। अन्यत्
शब्दे द्रष्टव्यम्।
, त्रि, (विद्+शानच्।) वर्त्तमानः।
मञ्जुष्टीकायां भरतः। (यथा, वैद्यके।
ायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य
च।")
स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति। विद्+"संज्ञायां
समिषदनिपतेति।" ३।३।९९। इति
।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। गन्ति-
का। इति शब्दचन्द्रिका। ज्ञानम्। तत्
ः धीः। इति जटाधरः। परमोत्तमपुरु-
षाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा। इति
ोजीभट्टः। मन्त्रः। यथा। शारदायाम्।
नं दिव्यलनयनं श्वेतो महिंगि टङ्कयम्।
ाचरी समाख्याता विद्या मधिषमर्द्दिनी।"
ारे।
स्वाहा जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत्
सुधीः।"
षमर्द्दिनीमन्त्रः।
ाचरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी।
च तथा माया भवेद्विद्या पुनर्द्दश।
ं प्रणवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्द्दश।"
ीमन्त्रः।
ुडीकाद्या यदा विद्या भागीश्वत्वप्रदायिनी।
माद्या च यदा विद्या सर्व्वकामप्रदायिनी।
मोपादिका विद्या मोगमोक्षैकदायिनी।
ाद्या भवेद्विद्या महीलिनाङ्गकल्पना।"
ापूर्णामन्त्रः। इति तन्त्रसारः। *। महा-
ा। कली तस्या नानागर्भाशासामयी पूजा
न भविना। अधुना या मारीरयारीपूजा
त स्याता। यथा,—
ान् माघे सरेमानि प्रकाशो जायते यदि।
ोधर्म्मेण सर्व्वत्र देवनाप्रतिमां सदा।
न्याय चतुर्द्दश्यां नवम्यां प्रतिमीमयोः।

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च पक्षयोरुभयोरपि।
छत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां सभैरवाम्।
विद्याञ्च विविधां देवि तथाप्यप्रतिमां शुभाम्।
एवं हि तामसीं पूजामनित्याञ्च भवेत् कलौ।"
इति मायातन्त्रे १७ पटलः।
शास्त्रम्। तत्तु अष्टादशविधम्। यथा। शिक्षा
१ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
षम् ५ छन्दः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्व्वेदः ८ साम-
वेदः ९ अथर्व्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
धर्म्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्व्वेदः १५
धनुर्व्वेदः १६ गान्धर्व्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८।
यथा, विष्णुपुराणम्।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्द्दश।
आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। *।
नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
"श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि।
अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि।"
इति मानवे २ अध्यायः। *।
विद्याप्रशंसा यथा,—
"ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
ये यौवनस्था अधना अदाराः।
ते शोचनीया इह जीवलोके
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।
भोजने भोजनं चित्तं न कुर्य्याच्छास्त्रसेवकः।
तद्दूरमपि विद्यार्थी व्रजेत् गरुड़वेगवान्।
ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टचित्ताः।
ते वृद्धकाले परिभूयमानाः
सन्दह्यमानाः शिशिरे यथाब्जम्।
माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा।
विद्या नाम कुरूपरूपमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्द्धनं
विद्या साधुजनप्रिया शुचिकरी विद्या गुरूणां
गुरुः।
विद्या बन्धुजनार्त्तिनाशनकरी विद्या परं दैवतं
विद्या भोग्ययशःकुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः
पशुः।
गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं लग्नं चैव तु दृश्यते।
अशेषं हरणीयञ्च विद्या न ह्रियते परैः।"
इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ।
अथ विद्यादानफलम्।
"यस्तु देवा दद्दे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्।
स भवेत् सर्व्वलोकानां पूज्यः पूजापरं व्रजेत्।
विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः।
लिख्यते दीयते येन विधिना तं शृणुष्व मे।
इतिहासपुराणानि वेदान् सर्व्वांश्च[illegible]
मात्।
तद्[illegible] देया धर्म्मादिवृद्धये।
[illegible] भूतान्यपि भैरवम्।

शास्त्राणि पठनाद्दानात् मातरः फलदा
नृणाम्।
ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाकार्यं स्वभाष्यतः
दानाद्दारोग्यमाप्नोति गान्धर्व्वं लभते पदम्।
विद्याभ्यो वर्त्तते लोको धर्म्माधर्म्मञ्च दृश्यते।
तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः।
महीदानञ्च गोदानं हेमवस्त्रतिला जलम्।
धान्यदीपान्नदानञ्च महादानानि दानतः।
इहात्र क्षीयते दानं दीपदानं नराधिप।
विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि नित्यशः।
एकीचारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप।
नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम्।
विद्यादानं न तद्वत्त एकधा दशधा भवेत्।
शतधा कोटिधा गच्छेद्दिवाग्रन्थ च पारगः।
राज्ञा तस्करदायादैर्ज्जलवह्निपरीक्षणैः।
सर्व्वदानानि क्षीयन्ते विद्या केनापि क्षीयते।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति।
विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन्।
विद्या एव परं मन्ये यत्तत् पदमनामयम्।
यत्समुत्पद्यते भक्तिर्भक्त्या गुणसुपास्यते।
स च विद्यागमात् यस्मि विद्या पुस्ताश्रिता
नृप।
विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम्।
विद्यते सर्व्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति।
येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम्।
विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सम्मानगामिनः।
मृतेऽपि हि मीनानि गच्छन्ति परमां
गतिम्।
अन्यथा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ति यदरायमैः।
सा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्यः समो-
ऽपि न।
ज्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्पेण गुरुग्रसम्।
मतिकामदमायस्य विषये विषमा गतिः।
एवंविधं विधिं यत्र विद्यामन्त्रप्रभावतः।
जीयन्ते मतितं पुंभिस्तस्माद्विद्या परात्परा।
नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषमाश्रिताम्।
यद्गते सर्व्वलोकानां पठिता उपकारिका।
भूतैर्हीना विध्यता रता वा मदमत्तैः।
विद्या उत्पादयेत् यत्र अन्यजन्मापि पुस्-
तिका।
सर्व्वदानेन दत्तानां विद्यादत्ते हि मान्यता।
यदीच्छेत् हि श्रुतानां विद्यानां धनवान् यतः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

संवेशाय च विद्यादानरतो दानफलं यशः ।
शौचाद्योपचये सर्व्वे समे पञ्चसुखान्विते ।
विचित्रर्क्षे त्रिपार्श्वे च चर्म्मणा प्रकटीकृते ।
रक्तेन चाथ शुक्लेन मृद्भागावहितेन च ।
इन्द्रध्वजसुगन्धेन एवंविधकृतेन च ।
वस्तु शास्त्रधरार्च्चौ संहितासुपवेशयेत् ।
ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
पूर्व्वोत्तरप्लवे देशे सर्व्वबाधाविवर्ज्जिते ।
गोमयेन शुभेनैव कुर्य्यान्मण्डलकं बुधः ॥
चतुर्हस्तप्रमाणेन शुभञ्च चतुरस्रकम् ।
तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं सितरक्तरजादिभिः ॥
सर्व्वर्त्तुकमयैः पुष्पैर्भूषयेत् सर्व्वतो दिशम् ।
वितानं दापयेदूर्द्धे शुभचित्रविचित्रितम् ।
पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ।
[illegible] दर्पणैश्चामरैस्तथा ॥
[illegible] सर्व्वञ्च उपकल्पयेत् ।
तस्य मध्ये न्यसेद्रूपकं नागदन्तमयं शुभम् ॥
ततः [illegible] पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
शोभितं [illegible] बुद्धिमान् ।
तस्योर्द्धे विन्यसेद्देवि पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
[illegible] पूजयेद्विधिना ततः ।
[illegible] पुष्पैः कृमिकीटविवर्ज्जितैः ।
चन्दनेन तदा तत्र [illegible] धूपयेत् ।
धूपञ्च गुग्गुलं देयं गुग्गुल्वगुरुमिश्रितम् ।
[illegible] नैवेद्यं विविधं पुनः ।
[illegible] चोष्याणि निवेदयेत् ।
[illegible] लोकपालान् यथाक्रमम् ।
[illegible] मानवः [illegible] ।
[illegible] विद्यायां [illegible] तथा ।
[illegible] पूजयेत् ।
[illegible] धर्म्मभाजनम् ।
[illegible] मधुरस्वरम् ।
[illegible] पुस्तकं [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] कारयेत् ।
[illegible] प्रकल्पयेत् ।
[illegible]
[illegible] निवेदयेत् ।
[illegible] दिने दिने ।
[illegible] शुभवासरे ।
[illegible] प्रकल्पयेत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्व्वशास्त्रार्थपारगाः ।
शिवव्रतधरा मुख्या विष्णुधर्म्मपरायणाः ।
महता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनैः ।
प्रधानैर्व्वापि तन्मेयं यस्य देवस्य चांशजम् ।
शाखार्थं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ।
तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
समर्पयेत् प्रयत्नेन मातरः प्रीयतां मम ।
सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्व्वशास्त्रकृताश्रमे ।
तेनैव वर्त्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ।
तेन तोयेन दातारं मूर्द्धि समभिषिञ्चयेत् ।
शरमेतु ततः शब्दसुघार्थे जगतस्तथा ।
एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ।
अनेन विधिना यस्तु सर्व्वबाधाः शमन्ति च ।
अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
स भवेत् सर्व्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
स्वतोऽपि गच्छते स्थानं यत्र विष्णुर्महत्कृतम् ।
सप्त पूर्व्वापरान् वंशानात्मनः सर्व्व एव च ।
उद्धृत्य पापकलिलाद्विष्णुलोके महीयते ।
यावत् तत्पत्रसंख्यानमक्षराणि विधीयते ।
तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ।
तदा चिरं समायातो देव्या भक्तिरतो भवेत् ।
समस्तभोगसम्पन्नो विद्वान् संजायते कुले ।
विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्यदि ।
आत्मविद्यासुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
अध्यायात् फलमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ।
त्रिविधा दानेन विधिना विद्यादानेऽधिकं लभेत्
भर्त्तुश्चानुज्ञया दत्तं विधवा वा तदाद्विषत् ॥ ०॥
विद्यार्थिने सदा देयं वस्त्रमन्नञ्च भोजनम् ।
हविषा उदकं दीपं यथाशक्त्या विना नहि ।
विश्वनोत्कटं तीक्ष्णमसिपत्रञ्च वेत्रकीम् ।
दत्वा तु लभते तत्र विद्यादानमनुत्तमम् ।
पुस्तकास्तरणं दत्वा तन्मध्ये सुशोभनम् ।
विद्यादानमवाप्नोति स्वगतश्च बुद्धिमान् ।
यत्र शास्त्रानन्तेन दत्तममथापि वा ।
विद्याधारस्य मौलाय दत्तं भवति राज्यदम् ।
अवृणं वेदपाठानां दत्तं विद्यापरायणे ।
भूमिं यदत्तु चैवत्तु कांतारान्यफलप्रदाम् ।
दत्त्वा भूम्यां क्षितौ नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तते ।
तस्यापि भवने यातिं तत्प्रभावान्नराधिप ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति स्वर्गे याति परां गतिम् ॥”
इति देवीपुराणे विद्यादानमहामाहात्म्यकथनम् ॥ ० ॥ अपि च ।
“इहकालेऽथवा कल्पा भूमिदानञ्च तत्समम् ।
भूमिदानाद्विशिष्टं विद्यादानं विशिष्यते ।
यथा सुराणां सर्व्वेषां प्रभुश्च परमेश्वरः ।
तथैव सर्व्वदानानां विद्यादानन्तु उत्तमम् ।
[illegible] यत्र वा यदि वा धनम् ।
[illegible] विद्यादानेन पुष्कराम् ।
[illegible] सर्व्वभोगसमन्वितम् ।

विप्राय वेदविदुषे [illegible]
यत्फलं लभते विप्रो [illegible]
कपिलानां [illegible]
तत् फलं समवाप्नोति पुस्तक [illegible]
यावच्च पातकं तेन [illegible]
तत् सर्व्वं नाशयत्याशु [illegible]
धर्म्मोपदेशं यः कुर्य्यात् शास्त्र [illegible]
कृत्वा [illegible]

विद्यादानात् परं दानं [illegible]
येन दत्तेन [illegible]
विद्या च स्वयते [illegible]
तस्माद्विद्या सदा देया [illegible]
आत्मविद्याप्रदातारो ये
न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति [illegible]
विप्राय पुस्तकं दत्वा धर्म्मशास्त्र [illegible]
पुराणस्य च यो दद्यात् स [illegible]
शास्त्राण्यथा जगत् [illegible]
तस्मात् शास्त्रं [illegible]
वेदविद्याश्च यो दद्यात् सर्व्व [illegible]
आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य [illegible]

चौपि [illegible]
शास्त्रं कामदुघा धेनुः पयिती [illegible]
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णु [illegible]
तदक्षयञ्च लभते तत्प्रदानादि [illegible]
इह लोके महत् भोगान् [illegible]

इति शास्त्रोत्तरखण्डे ॥०
अथ विद्यारम्भविधिः ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने ।
षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा [illegible]
रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौम [illegible]
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भ [illegible]
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं [illegible]
स्वविद्यासूत्रकाराय [illegible]
नमसे वहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेत्यनेन हरिं निः पूजयेत् ।
भद्रकाली नमो नित्यं सरस्वत्यै
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव
स्वाहेति मन्त्रपूजाभ्येन च [illegible]
लिखनविधिमाच मन्दिराणाम् ।
“शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे तिथौ
शिक्षयेत् पुण्य [illegible]
पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा [illegible]
विरोधी [illegible]
मत्स्यपुराणञ्च ।
“प्रोषितेनापि सर्व्वाणि [illegible]

चत्वारि [illegible] देवा [illegible]

...दि भिद्यते ततः ।
...ति चक्षुषा दृश्यते च सर्वदा ।"
...कं विना दृश्यते अन्यथापि हि । शौनि-
...ह: ।
...सद्विद्यासम्पत्तियुक्तस्य शिष्य-
...च यत्नेन गुरुशुश्रूषणादिभिः ।
...षं च यो वै ईश्वरोऽपि शौचि-
..."सद्यः प्राप्नोति सर्वदा ।"
...ह्यादिभिः ।
...धर्मे गुरुः शिष्यो नाध्यायी अनुष्ठायी ।
...शर्मणाध्यापयेद्विद्यां बुधः शिष्यः ॥
...ष्यः सत्कुलीनः स्वधीः शान्तो दान्तो
...श्रुतिस्मृतिनिरतो धीमान् सत्यवादी च ।
...दानी भक्तो मेधावी बलवान् धर्मनिरतो
...तथापि च गुरुः श्रोत्रियः ब्रह्मविद्वादः ॥
...एतैर्गुणैर्युक्तः शिष्यो गुरुः सदा ।
...न्नगुरुणो च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥"* ।
...ति: ।
...गुरौ गुरुदर्शी यदभिमतं शिवम् ।
...तदेव प्रथमं शिष्याणीभिः प्रपूजितम् ॥"
...राणम् ।
...दायक यतो विद्या यावज्जीवानु-
सारतः ।"
...र्णि ।
...ष्णैः प्राप्तैर्वा धनैः शिष्यसहस्रशः ।
...थापुनापीह बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥"
...: स्वल्पकरणादिः । * । नन्दिपुराणम् ।
...सदन्वयभीमे कुर्यात् यतिविरामकम् ।"
...नं नहिकपाठमात्रम् ॥ * ॥
...ति वाचकाभोऽपि कुर्याद्देव विचक्षणः ।
...गुणं भूयादस्तु वाचको मु मिश्रदा ॥
...प्रशंसा धर्मे दानो वास्तु सदा जयी ।
...न् धनधान्यदो गुरुवास्तु निरामयः ।*।
...यथायानं गन्तव्य विभावितैः ।
...: परमं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
...वस्तुपकरणैर्नानावाद्यसमन्वितैः ।
...मिव मार्दङ्गकाद्यैश्चिह्नैश्चापि स्वयंशतैः ।
...दिने दिने वाच्यो श्रवणाभियतो नरः ॥"
...पुराणम् ।
...ध्यापिना ये च ते पतन्ति स्वभोजने ॥"
...त्र उवाच ।
"प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तुष्टिमुत्पादयति शरीरे
अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥"*॥
...पुराणम् ।
...गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति ।
...देन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥"
...मा: ।
...यो गच्छते गेहे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।
...र तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो बलम् ॥"

सर्वाधिकारित्वादिति शास्त्रमात्रार्थं तथा च श्रुतिः ।
नोऽशौचादिभिर्विद्यां न प्रयच्छेत् न चार्पयेत्
स्मात् श्रेयसी ब्राह्मणस्यात् इति । * ।
महाभारते अध्यापनेन याज्यया विशिष्टपर्वणि
च समागतोऽस्मि धीमद्भिर्विप्रैः कृतैः ॥ * ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।
"दारिद्र्यानुभवाय यत्नेनैव परत्र च ।
धर्मज्ञा भवत्वा याचना नहि मनिमान् भवेत् ॥"
हयग्रीवेऽपि ।
"अज्ञानतिमिरोदीनान् मन्दिरपटमान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते महतीं च सः ।
याज्ञ्यादिभिः तु समये शान्तिः महायसे पनः ॥
धामान्तराणि सहानि पञ्चाग्नाम्यतः पुरा ।
उपदेष्टारमन्ता च लोके गुरुपदौ स्मृतौ ॥"
तथा च । एकमक्षरमप्युपदेष्टापि शीलाचार्यो गुरुः
तत्र: अतो मन्त्रकर्तुः तत्रतो गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।
"अरण्यमहत्वं प्राप्य कृत्वा शौर्यं महीयसम् ।
महिमाचार्येंहितेव परमामाम्नितसदा ।
इत्यस्ते योगमातस्थे परं निश्चयमागतः ॥"*॥
शङ्खलिखितौ ।
"न वेदमनधीयानो विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः ॥" * । अङ्गानि च ।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तञ्चेति षडङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥"
स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥ * ॥ शिष्यस्य
गुरुस्य अकिलमाह लघुहारीतः ।
"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत् ॥"
नन्दिपुराणम् ।
"यस्तु गुरोरतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स प्रजहा भवेत् ॥
विस्तरेण तथा मौढ्यादपि योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमपायं भीमदर्शनम् ॥"*॥
अतएव ब्रह्मादीनामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः । यथा विद्यया न विरोधेत पुनरा-
चार्यमुपेत्य साधयेदिति ॥ * ॥ विष्णुः । यत्र
विद्यामासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यत्र विद्यया परेषां यशो
हन्तीति । * । देवलः ।
"इष्टं दत्तमधीतं यद्विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।
श्लाघानुशोचनाभ्यां च भग्नतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत् ॥"
अनुकीर्त्तनं कथनम् । श्लाघा प्रशंसा । अनु-
शोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फल-
जननशक्तिहीनम् । वृथा रथादिप्रयोजनं
विना ॥ * ॥ वैश्यायाश्चैते भविष्यपुराणम् ।
"उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किम दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्याधरः, विद्याचुञ्चुः, (विद्यया वित्तः । विद्या + "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ।" ५ । २ । २६ । इति चणप् चुञ्चुप् च ।) विद्यया ख्यातः । इति व्याकरणम् ॥

विद्यादलः, पुं, भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

विद्यादाता, [ऋ] त्रि, (विद्यां ददातीति । दा + तृच् ।) विद्यादानकर्त्ता । यथा,—
"अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।
"न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

विद्यादानं, क्ली, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् । पुस्तकदानम् । यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
"विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथ्यात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यत्र तच्छृणुष्व नृपोत्तम ॥
पुण्येऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं विमानं वा कृत्वा तत्रोपवेशयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्राकरशोभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमता ।
शास्त्रयान् वेदसंपूर्णान् छन्दोलक्षणपारगान् ॥
वेतयित्वा तु यत्नेन तत्समग्रं शुभाक्षरैः ।
चन्द्रसूर्योपरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽह्नि तत् समभ्यर्च्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
एतधेन्वा युतं दद्यात् गुणवते ततः ॥
शास्त्रज्ञायविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं शृणुतां नित्यं जनानां नाशयन्त्यघ ।
दातुस्तस्माद्भवत्येवं फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सर्वतीर्थानां विधिवद्यजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
तद्दानात् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्महामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं शृणु ॥
धनभूमिहिरण्यानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
दिनो वीप्सतरथार्थानामेवमेवार्हति ध्रुवम् ॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम ॥
दानैर्योऽपि विभर्त्त्यध्यापनानामृतधर्म्मतत्परः ।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ॥
यो भक्तं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ।
स यज्ञफलमाप्नोति दानाच्छादनभोजने
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मकामा

[illegible]

रक्तप्रवालः। इति मेदिनी। मे, ३३। (यथा, रघुः। १३। १३।

"तवाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत् सहसोर्म्मिवेगात्।
ऊर्द्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम्॥")

विद्रुमलता, स्त्री, (विद्रुम इव लता।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः॥

विद्रुमलतिका, स्त्री, (विद्रुमलता। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) नलिका। इति राजनिर्घण्टः॥

विद्वत्कल्पः, त्रि, (विद्वस् + कल्पप्।) ईषदूनो विद्वान्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

विद्वत्तमः, त्रि, (विद्वस् + तमप्।) अयमेषामतिशयेन विद्वान्। इति व्याकरणम्॥

विद्वत्तरः, त्रि, (विद्वस् + तरप्।) अयमनयोरतिशयेन विद्वान्। इति व्याकरणम्॥

विद्वद्देशीयः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान्। विद्वस् + देशीयर्।) विद्वत्कल्पः। इति व्याकरणम्॥

विद्वद्देश्यः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान्। विद्वस् + देश्य।) विद्वत्कल्पः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

विद्वस्, [स्] त्रि, (वेत्तीति। विद् + शतृ। "विदेः शतुर्वसुः।" ७। १। ३६। इति वसुरादेशः।) आत्मवित्। प्राज्ञः। पण्डितः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। २। १७।

"विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्म्मस्तं निबोधत॥")

विद्विष्, पुं, (विद्वेष्टीति। वि + द्विष् + क्विप्।) शत्रुः। विद्विषी, स्त्री। [illegible]

[illegible]

अभिचारकर्म्मविशेषः। [illegible]

यथा,—

"सुधीरिदं समारभ्य [illegible]
[illegible]

[illegible]

रते । १६ । १८५ । ५८ ।
सत्यविज्ञाना धर्म्मविद्वेषिणो नराः ।
न् वेदविद्रुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”)
वधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
क०-सेट् ।) विधविंधानम् । श, विधति
गात् । अनेकार्थत्वात् छिद्रकरणेऽप्ययम् ।
च्छिद्रितौ विद्धे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।
गांदासः ॥
(विध्यते क्रियते इति । विध+घञर्थे
विमानम् । हस्तप्रम् । प्रकारः । वेध-
कृत्तिः । इति भरतधृतरभसाजयौ ॥
ही, कम्पनम् । विपूर्व्वधूधातोर्भावे अनट्
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भी, (विगतो धवो भर्त्ता यस्याः ।) मृत-
। तत्पर्य्यायः । विश्वस्ता २ । इत्यमरः ॥
का ३ रण्डा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
त्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१०।४०।२।
“को वां शयुत्रा विधवेव देवरं
मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥”)
कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
र्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा इति ।”
यें मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च ।
प्रचेताः ।
लाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत् ॥”
ञ्जनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
हारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन ।
शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः ।
प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ॥”
तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-
: ॥
ाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत् ।
दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ *॥
च ।
क्षणी पतिहीना या भवेन्निष्कामिनी सदा ।
भक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥
ति दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् ।
च चन्दनञ्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥
मलिनवस्त्रा स्यान्नित्यं नारायणं स्मरेत् ।
ायणस्य सेवाञ्च कुरुते नित्यमेव च ॥
मोच्चारणं शश्वत् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
ुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्म्मतः ॥
ान्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्य्याद्विभवं व्रतम् ।
ादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥
ामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
ीरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्य्योपरागयोः ॥
दनं परित्याज्यं भुज्यते परमेव च ।
ूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
ाधिनाञ्च गोमांसं सुरा तुल्यं स्मृतम् ॥
माकं मसूरञ्च जम्बीरं च ।

अलाबुर्वर्त्तुलाकारा वर्ज्जनीया च तैरपि ॥
पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
यान आरोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
केशवेणीजटारूपं तत्चौरं तीर्थकं विना ॥
तैलाभ्यङ्गं न कुर्व्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
तुरुञ्च परपुंसाञ्च यात्रां नृत्यं महोत्सवम् ॥
नर्त्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥
(विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न
तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत्तु विशेषतो विचा-
रेण मन्वादिस्मृतिभेदेरसङ्गतः केवलं कति-
पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
सुधीभिर्व्विचारणीयानीति ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ।
“अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥”
अनन्यपूर्व्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
परिगृहीताम् ॥ याज्ञ० । २ । ३ ।
“सवर्णामसमानार्षाममातृपितृगोत्रजाम् ।
अनन्यपूर्व्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
गौतमः । ४ । १ ।
“गृहस्थः सदृशीं भार्य्यां विन्देतानन्यपूर्व्वि-
काम् ॥”
वशिष्ठः । ८ । १ ।
“गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः
स्नात्वा असमानार्षामस्पृष्टमैथुनां भार्य्यां
विन्देत ॥” हारीतः । ४ । १ ।
“असमानार्षगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
सर्व्वावयवसम्पन्नां सुवृत्तामुद्वहेन्नरः ॥”
पारस्करगृह्यसूत्रम् ।
“अग्निमुपधाय कुमार्य्याः पाणिं गृह्णीयात्
त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥”
कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”
इत्यादि दायभागटीकायां आचार्य्यचूड़ा-
मणिः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ।”
इति रघुनन्दनः ॥ “अनूढ़ात्वेन कन्यापदस्य
सपत्नीकन्या बोधकतया असुख्यत्वप्रसक्तेः तद्रूपे-
णैव कन्यापदस्य शक्तिः ।” इति श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥ पूर्व्वोक्तैर्व्वचनैः कुमारीणामेव परि-
णये विवाहशब्दवाच्यत्वं मतूढ़ानाम् ॥
मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
“यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः ।
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥”
तत्रैव । १६०—१६३ ।
“मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्त्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
अपत्यलोभाद् या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते ॥
पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥”
लघुहारीतः ।
“स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”
मनुः । ९ । ४७ ।
“सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाहुर्द्ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥”
तत्रैव । ५९—६५ ।
“देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्त्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः ॥
विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषाग-गुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजा-
तिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सना-
तनम् ॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥”
“न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
सह पुनर्व्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लूकः ॥
तत्रैव । ६९—७० ।
“ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥”
“वाग्भङ्गग्रहणात् सकृद्गमनोपदेशाच्च यस्मै
वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवति ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
“न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्द्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥”
तत्रैव । ७९ ।
“उन्मत्तं पतितं क्लीवमबीजं पापरोगिणम् ।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम् ॥”
तत्रैव । ८० ।
“कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥”
आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयः अन्तेवासी
जरद्दासः । उदीर्ष्व नार्य्यभि जीवलोकम् ॥
अथ धर्म्मोत्थापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
पुत्रिकर्त्तृकं कर्म्म सुतपदादि तदभावे देवरः

[illegible] मयापि कुर्यात् [illegible] ॥ प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

[illegible]

"[illegible] ॥"

[illegible]

संस्कर्त्तॄश्च मानेषु मधुपर्के यथाविधिः ।
दन्तोऽवलेखरेखाम्नु पुरुषेण परिग्रहः ।
श्रुतेषु शास्त्रयोगादकुत्तमित्याह्वयोर्द्धयोः ।
भोक्तारमपि तद्भ्रष्टं सोपमेवाभिदूरतः ।
श्राद्धकार्येषु शूद्रस्य यज्ञादिक्रियापि च ।
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥"

आदित्यपुराणम् । १ । ६९ ।

"[illegible] कन्या [illegible] ।
[illegible] कन्या [illegible] ॥"

मौतमः ।

"[illegible] दद्यात् ॥"

वशिष्ठः ।

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

वशिष्ठः उद्वाहतत्त्वे ।

"[illegible] यदि ।
[illegible] कुमारी पितुरेव सा ॥"

उद्वाहतत्त्वे । यमः ।

"[illegible] कन्यायाः [illegible] ।
[illegible] प्रथमे पदे ॥"

उद्वाहतत्त्वे कात्यायनः ।

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible]

[illegible] ॥"

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible]

वर उच्यते । [illegible] इति [illegible] [illegible] सायणः ।

एतेन [illegible] प्रणीयते [illegible] देवरादिना [illegible] [illegible] ॥

विधा, स्त्री, ([illegible]) विधिः । प्रकारः । [illegible] ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥

"तस्मात् [illegible]"

[illegible] ॥

विधाः, [ष] पुं, [illegible]

विधाता, [ऋ] पुं, ([illegible]) ब्रह्मा । [illegible]

"[illegible]"

तिर्विधिना च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ।"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
च ।

भगवानुवाच ।

यो हि विधिवशो न मे साध्यो प्रजाधिप ।
नियोगकर्त्ता जन्मदानादमेव च ॥
श्च पत्नी कन्या वा वरः को वा समाधनः ॥
दुःखपरम्पराः सर्व्वेषां कारणं विधिः ।
यं कृतं कर्म्म तद्‌मोघं श्रुतौ श्रुतम् ॥
त निष्फलं सर्व्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
नुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।
तेव को वाहं केनान्येन निवार्य्यते ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अः ॥*॥
। ।
दोषः कामुकीनां शापभाक् पापभाक्
गृही ।
जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
दोषस्तु कदाचिन्नास्माकं व्यक्तयोषि-
ताम् ।"*॥
च ।
दुःखेन दुःखार्त्तो योऽयं शपति निश्चितम् ।
पं खण्डितुं शक्तो न विधाता जगन्-
प्रभुः ।"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अः ॥*॥
जगतां पतिर्यथा,—
धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
ासारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्माधर्म्मौ प्रकी-
र्त्तितौ ।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
वकर्म्मानुष्ठाता । यथा, मनुः ।११।३५।
ता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
ााकुशलं ब्रूयान् न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥"
। सर्व्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
ा हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
स्वयमिव स्वेहादवन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥"
यथा । दाता । यथा, कुमारे । १ । ५७ ।
"स्वयं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चचार ॥")
ः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मणो भूरुत्पत्तिर्यस्य ।)
दमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
युः, [स्] पुं, (विधातुरायुर्व्वित्त-
परिमाणं यस्मात् । सूर्य्यक्रियां विना मत्त्य-
दिनानामभावादेवास्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः ।
,—
दानो विधात्रायुर्द्दिग्वक्त्रो दिवाकरः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
, ब्रह्मणो वयः । तद्यथा । चतुर्द्दश-
कालैर्य्यैर्ब्रह्मणः एकं दिनं भवति । तन्मनुष्य-
ानैकः कल्पस्त्रिंशत्कल्पे ब्रह्मण एको
ो भवति । एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्रह्मणः

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र पञ्चाशत् वर्षा अतीताः । एकपञ्चाशद्वा-रम्भेऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-राणि अतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं वर्त्तते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि+धा+तृच् । ङीप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—

"गतासूनां बाहुप्रकरकृतकाञ्चीपरिलस-
न्नितम्बां दिग्वस्त्रां त्रिभुवनविधात्रीं त्रिनयनाम् ।
श्मशानस्थे तल्पे शवहृदि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जड़चेता अपि
कविः ॥"

इति तन्त्रसारे कर्पूरादिस्तोत्रम् ॥

विधानं, क्ली, (वि+धा+ल्युट् ।) विधिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।
"यदा तु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥")
करणम् । इति नानार्थविधिशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

"परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥")

करिकवलः । इति हारावली ॥ १८१ ॥ (वेदादि-शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।
"त्वमेको ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ! ॥"
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३४६ ।
"सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥"
यथा, बालचरिते ।
"उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यञ्च पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः ॥")

विधानकं, क्ली, व्यथा । इति शब्दरत्नावली ॥ (विधिः । यथा, कथासरित्सागरे ।४८।१८० ।
"ततस्तुष्टो भरतोऽसौ तमायादिव्यशर्म्मणे ।
ददौ सुलोचनामस्त्रमर्चितं सविधानकम् ॥")

विधानवेत्तरि, त्रि ॥

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गै+टक् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

विधायकः, त्रि, विपूर्व्वधाञ्धातोर्ण्वक(ण्वुल्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ विधानकर्त्ता । (यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । १९८ ।
"स विहारस्य निर्म्माता लुब्धो लुब्धपुरस्य यः ।
अयस्वामिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥")
विधिज्ञापकः ॥

विधायी, [न्] त्रि, विधानकर्त्ता । विपूर्व्वकधाञ्-धातोर्णिनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ४२ । ११३ ।
"भर्त्तुश्च काद्यालङ्कारां तादृक्कार्म्मविधा-
यिनीम् ।
भूयोऽपि च निषिद्धेऽपि माना मां शुभचारिणीम् ॥")

विधाय्यं, क्ली, कम्पनम् । विपूर्व्वधूधातोर्ण्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विश्वमिति । विध विधाने + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११९, इति इन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा, नैषधे । २२ । ४७ ।

"विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां
किमाननं काञ्चनमञ्चकेन ॥"*॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि+धा+ "उपसर्गे घोः किः ।" ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।
"राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्य्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे ! न कृतं त्वया ॥")
क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति मेदिनी । धे, १७ ॥ विधिवाक्यम् । (यथा, गीतायाम् । १६ । २३ ।
"यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥")
प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति हलायुधः ॥ कर्म्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीपुराणे ।
"तस्मात् सूर्य्यः शशाङ्कश्च चयवृद्धिविधेर्विभुः ॥")
गजान्नम् । इति जटाधरः ॥ वैद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागोपदेशकग्रन्थः । इति भरतधृतकोषः ॥ षड्‌विधसूत्रलक्षणान्तर्गत-लक्षणविशेषः । यथा,—
"संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्‌विधं सूत्रलक्षणम् ॥"
अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्-पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा सहर्षे घं इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः । नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-ऽस्योमाठेरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारणं नियमविधिः । यथा । इडो पिः सुपि इत्यादि । अन्यधर्म्मस्यान्यत्रारोपणमतिदेशविधिः यथा । इन्वदिक् इत्यादि । पूर्व्वसूत्रस्थितपदस्य पर-सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
"सिंहावलोकिताश्चैव मण्डूकप्लुतिरेव च ।
गङ्गास्रोत इति ख्यातस्त्वधिकारास्त्रयो मताः ॥"
सिंहावलोकितो यथा । चवर्गोदाम्नि इत्यस्मात् दाम्नि इति पदस्य अपदाति इत्यत्रोपस्थितिः । मण्डूकप्लुतिर्यथा । टाभिस् इत्यस्मात् अत इति पदस्य व्यासमधि इत्यत्रोपस्थितिः । गङ्गास्रोतो यथा । ङेः सि ष्णौ जस् इत्यस्मात् ङेरिति पदस्य तद्धितपर्य्यन्तेषूपस्थितिरिति । उक्तञ्च ।
"कार्य्यौ कार्य्यं निमित्तञ्च विधिः षड्‌गुणदा-
हृतम् ।
कदाचित् कार्य्यिकार्य्याभ्यां क्वचित् कार्य्यनिमि-
त्ततः ।
यत्र निर्द्दिश्यते कार्य्यं स कार्य्यो गदितो बुधैः ।

क्रियते यत्तु तत् कार्य्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायान्तु सर्व्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ।”
इति ।

अन्यच्च ।
“बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्ब्बली ।
प्रत्ययाश्रितकार्य्यन्तु बहिरङ्गमुदाहृतम् ।
प्रकृत्याश्रितकार्य्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्व्वपूर्व्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा ।
सावकाशविधिभ्यः स्याद्बली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्भिन्नकार्य्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विषयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ।
आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः ।
तथा सामान्यकार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्ब्बली ।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
स्वल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः ।
आगमादेशयोर्म्मध्ये बलीयानागमो विधिः ।
प्रकृतिं प्रत्ययञ्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपघातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा ।
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्बली लोपविधिस्तथा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्ब्बली ।”
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥ अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः । स तु स्वतःफलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां विधायकः । यथा । दर्शो यजति इत्यादि । कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावदङ्गयुक्तक्रियाबोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षणस्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्गुणफलविधिः । स तु आकाङ्क्षानिवृत्तौ अधिकफलाय प्राप्तकर्म्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत् पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः । उत्पत्तिर्विनियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्म्मस्वरूपबोधकः । यथा आग्नेयोऽष्टाकपालः अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति इत्यादि । विनियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिबोधकः । यथा । स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु कालदेशकर्त्रादिबोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्गविध्योर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्रात्यन्ताप्राप्तौ अपूर्व्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः । विधेयतत्प्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसंख्याविधिः । तदुक्तम् ।
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विधीयते ।”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यादिरपूर्व्वविधिः । अत्र विधेयस्य सन्ध्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो वा कश्चिदप्राप्तेः । तथा ऋतौ भार्य्यामुपेयात् इत्यादिर्नियमविधिः । विधेयस्य भार्य्याभिगमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं भुञ्जीत इत्यादिः परिसंख्याविधिः । विधेयस्य प्रोक्षितमांसभक्षणस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टम्यामुपवसेत् इत्यादिरपूर्व्वविधिः । अत्र विधेयस्योपवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा कश्चिदप्राप्तेः । तथा श्राद्धे भुञ्जीत पितृसेवितमित्यादिर्नियमविधिः । विधेयस्य श्राद्धशेषभोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । इडिश्राद्धे प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् इत्यादिः परिसंख्याविधिः । तत्र विधेयस्य प्रातर्निमन्त्रणस्य तत्प्रतिपक्षस्य पूर्व्वदिनसायं निमन्त्रणस्य च पार्व्वणन्यायतः प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म्मदीपिका ॥ * ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनात् सा इच्छातः चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्य्यत्वं इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । नव्यमतमाह तज्ज्ञापकोऽथवेति इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरिदासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ अपि च आख्यातसमभिव्याहृतप्रत्ययोपस्थापितेष्टसाधनत्वान्वितस्वार्थपरपदघटितवाक्यत्वं विधित्वम् । मीमांसकमते इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विध्यर्थः । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतविधिस्वरूपः ॥

विधिदर्शी, [न्] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य । दृश + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥

विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश + ण्वुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

विधिवत्, व्य, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सततं भार्य्यां विधिवत् पाणिपीडिताम् ।”
इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“सन्ध्यासमाप्तौ विधिवत् बिल्वपत्राद्युपार्चयेत् ।”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“पूजयेद्ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्रवस्वात्मकं शिवम् ।
सतोपवासैर्विधिवत् श्रद्धया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ३८ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“इति नक्षत्रपुरुषमुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥

विधुः, पुं, (विध्यति विरहिणं विध्यते राहुणेति वा । व्यध ताडे + “पृभिदिव्यधीति ।” उणा० १ । २३ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—
“वित्त । विधुना
कामपि चन्द्रसौम्यम्
तनुभयोरमिदं हि
कथमहो सहसा मम
विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । इति मेदिनी । धे, ११ । ब्रह्मा ।
इति रत्नावली । राक्षस । इति
वायुः । इति
चन्द्रस्य
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था
विधु विधु च
प्रवासस्थं पुनर्नष्टं
हास्यावस्थं
निद्रावस्थं भोगस्थ
कम्पावस्थं सुस्थावस्थं
प्रवासो हानिर्मृत्युश्च
शोको भोगो ज्वरः कम्पः

कलास्तु कुरुते
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहं
पञ्चमेन
धनधान्यागमः षष्ठे
अष्टमे प्राणसन्देहो नवमे
दशमे कार्य्यसिद्धिः
द्वादशेन
इति गारुडे ।
चन्द्रस्य चतुर्दशकलात्मकत्वम् यथा,—
“राका चानुमती चैव
सिनीवाली कुहूश्चैव
अमा नाम
पूर्व्वोदितकलाभिन्नपौर्णमासी
पूर्णिमानुमती ज्ञेया
यस्यामनुमन्यन्ते देवताः
तस्मादनुमती
यदा चास्तमिते सूर्य्ये
युगपत् कीर्त्यते राका
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति
सिनीवालीप्रमाणन्तु
अमावास्या विज्ञेया
कुहूरिति कोकिलेनोक्तो यः
तत्कालसंज्ञा लेखा वै
अनुमत्याश्रयाः कार्य्या विशेषतः

एतासां विरलः कालः कुमार
कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धन्ते
अन्ततेनास्तनं कृष्णे पीयन्ते देवैः
प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीन्तु
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबते

यतो दिवा [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पिबति [illegible] ।
[illegible] पिबन्ति पितरः [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] पिबन्ति च ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
[illegible] सोमः [illegible] पुनः ।
[illegible] ॥"
इति देवीपुराणे चन्द्रक्षयवृद्धिः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।
वदते लोके [illegible] ।
संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्य्योपरागिकम् ॥
[illegible] दिवाकरः ।
[illegible] राहुं [illegible] ॥
राहुमाक्रम्य [illegible] ।
[illegible] न [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] तेजो न [illegible] ॥
[illegible] निर्व्वाणः कथं [illegible] ।
[illegible] तेजसा राहो राहोर्यत्नं गमिष्यति ॥
[illegible] सर्व्वदेवानां सोमः [illegible] ।
[illegible] सूर्य्यतेजसा ॥
[illegible] देवाः पितरश्च [illegible] ।
[illegible] पक्षे [illegible] च ॥
[illegible] देवाः सोमं पिबन्ति ये ।
[illegible] मार्गं पुरा दत्तं स्वयम्भुवा ॥
[illegible] पातुमिच्छति पर्व्वसु ।
[illegible] पार्थिवी छाया महाकारात्मसोमयः ॥
[illegible] मिच्छन् [illegible] माच्छादयति छायया ।
[illegible] चन्द्रमभ्येति [illegible] पर्व्वणि भास्करम् ॥
[illegible] चन्द्रस्यैव [illegible] ।
[illegible] पिबति तं राहुस्तमस्याविनाशयन् ॥
[illegible] यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु ।
[illegible] तद्वदेदाहुरग्रुते ॥
कान्तो [illegible] चरते [illegible] ।
[illegible] पि न [illegible] तेजसा नैव सुष्यते ॥
[illegible] सूर्य्यमणिः सूर्य्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
[illegible] तेजसा नैव सुष्यते ॥
चन्द्रस्य सूर्य्यस्य छादितावपि राहुणा ।
[illegible] न सुष्येते [illegible] बभूवतुः ॥
[illegible] स्य च चन्द्रस्य मालिन्यकलशाकृतिः ।
[illegible] ।
राहोश्च [illegible] पर्व्वदेवतानां ग्रसो ॥
[illegible] प्राप्ते ग्रसनं दृष्ट्वा च [illegible] ।
[illegible] सौरं [illegible] ।
[illegible] देवानां [illegible] ॥
यथा [illegible] जीवन्ति सर्व्वजन्तवः ।
सोमात्मकं [illegible] सोमात् [illegible] सर्व्वदेवताः ॥
[illegible] सर्व्वयोगिषु तथायं चरते शशी ।
तं [illegible] यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यकर्षति ।
सर्व्वसर्पन्ति भागश्च पादं पादार्द्धमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवी छाया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
[illegible] स भागो राहोस्तु देवभागास्तु [illegible] ॥
[illegible] विधाय देवानां राहोः पर्व्वगतस्य च ।
चन्द्रो न [illegible] तेजसा नैव सुष्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनस्तत्र प्रमाणतः ।
सर्व्वच्छायाश्रिताः कालच्छायान्तेव प्रकीर्त्तिताः ॥
अतो राहुभुक्तः सोमः सोमादूर्द्ध्वं दिवाकरः ।
पर्व्वकाले स्थितावेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
आच्छादयति राहुरम्बरगाभास्करौ ।
राहुरम्बरसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उद्धृत्य पार्थिवी छाया धूम्रमेव हवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदयत्वं राहुणा भास्करस्य च ॥
[illegible] तस्य केवलं चामलीकृतम् ।
कर्द्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपदृश्यते ॥
एकोद्देशाच्च सर्व्वदा राहुणा चन्द्रमालया ।
प्रक्षालितं तदेव पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुमुक्तं भवेत्तद्वन्निर्म्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न ग्रसते सूर्य्यचन्द्रमासौ न ग्रसते ॥
चक्षुषास्तं न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सम्मोहनं चैतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ॥"
इत्याद्ये देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ * ॥
विधोर्द्दैवपित्राद्यन्नकारणत्वं राजयक्ष्मादिकारणत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्यायर्योर्द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (कर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५५ । ५ ।

"विधुं दद्राणं समने बहूनां
युवानं सन्तं पलितो जगार ॥"

"विधुं विधातारं सर्व्वस्य युद्धादेः कर्त्तारं विपूर्व्वो दधातिः करोत्यर्थे ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विधुतः, त्रि, (वि + धु + क्तः ।) त्यक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।

"स तत्र निर्म्मुक्तसमस्तसङ्ग
आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥")

कम्पितश्च ॥

विधुतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्व्वधुधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । १० । ३३ । ८ ।

"पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥"
निरासनिः । यथा, तत्रैव । ४ । ७ । ३८ ।
"यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति
मायाविवेकविधुतिस्त्रजि वाहिबुद्धिः ॥")

विधुननं, क्ली, (वि + धू + णिच् । ल्युट् । नुक् च । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कम्पनम् । इति जटाधरः ॥

विधुन्तुदः, पुं, (विधुं तुदति पीडयतीति । विधु + तुद + "विध्वरुषोस्तुदः ।" ३ । २ । ३५ । इति खश् । मुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । २ । ६१ ।

"नौतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥")

विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः पञ्जरास्थि इव तनुत्राणत्वात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥

विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्रपत्नी । यथा । दाक्षायण्यो विधुप्रिया । इति कोषान्तरम् ॥

विधुरं, क्ली, (विगता धूर्भारो यस्मात् । समासे अः ।) प्रविश्लेषः । इत्यमरः ॥ केवलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रत्यवायः । कष्टम् । यथा, किरातटीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्ती ।
"विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविश्लेषयोरपि ॥"
तथा च किराते । २ । ७ ।

"विधुरं किमतः परं परै-
रवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
अवसीदति यत् सुरैरपि
त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥")

विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्य्यभारो यस्मात् । अक्पूरित्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ३२ ।

"तदिदं क्रियतामनन्तरं
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥")

विधुरा, स्त्री, रसाला । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥ (जत्रूर्द्ध्वस्थायुमर्म्म । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
"जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे ॥")

विधुवनं, क्ली, (वि + धु + ल्युट् । कुटादित्वात् साधुः ।) कम्पनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥

विधूतं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कम्पितम् । (यथा, कलाविलासे । २ । २८ ।

"तं वदति योऽन्यवृत्तिः सभ्रूभङ्गं विधूतहस्ताग्रः ।
वञ्चकवचनः पापो वृत्तिर्यीयः कुतोऽयमायातः ॥")

त्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महानाटकोक्ति । १ ।
"योगं योगविदां विधूतविविधव्यासङ्गशुद्धाशयप्रादुर्भूतसुधारसप्रसमरध्यानास्पदाध्यासिनाम् ॥"

विधूतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्व्वधूधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥

विधूननं, क्ली, (वि+धू+णिच्+ल्युट् । नुक् च ।) कम्पनम् । तत्पर्य्यायः । विधुवनम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ । विधुननम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ ।
"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥")

विधूनितं, त्रि, कम्पितम् । विपूर्व्वण्यन्तधूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विधृतं, क्ली, विशेषेण धृतम् । यथा,—
"अथावशम्य विण्मूत्रं लोष्टकाष्ठतृणादिना ।
उदक्षवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

विधेयः, त्रि, विधातुं शक्यः । (वि+धा+"अचो यत् ।" ३।१।९७। इति यत् । "ईद्यति ।" ६।४।६५ । इति आत ईत् ।) वाक्यस्थः । तत्पर्य्यायः । विनयग्राही २ वचनेस्थितः ३ आश्रवः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ९ । २३ । १३ ।
"कर्णोऽमात्यः शकुनी तात कच्चित्
सुयोधनो यस्य मन्त्री विधेयः ॥")
विधिबोधविषयः । यथा,—
"अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च । प्रमाणान्तराप्रतिहतं कर्म्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति शब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरित्युपादेये विधेये कर्म्मणि पूजादौ शुचितत्त्वात्पुंसो विना कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वादित्यादिर्निर्णयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कर्त्तव्यम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ८५ । ९८ ।
"द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम् ।
तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं प्रयातृणाम् ।"॥
अधीनः । यथा, रघुः । १९ । ४ ।
"सन्निवेश्य सचिवेष्वतः परं
स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥"
तथा च तत्रैव । ७ । ६२ ।
"तस्मौ सकलभविष्यदेक-
सिद्धाविधेयं मदनेन्धनेऽथम् ॥")

विधेयता, स्त्री, (विधेयस्य भावः । विधेय+तल् ।) विधेयत्वम् । विधिजन्यबोधविषयत्वम् । यथा । यथा मद्यपानादिषु पापस्य निषिद्धत्वेनोपयुक्ततावच्छेदकादिनानैव गुरुत्वं तथा मन्त्रस्नानादिषु पुण्यस्य विधेयतावच्छेदकगुणादिनानैव गुरुत्वम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (अधीनता । यथा, किराते । ११ । ३१ ।
"परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः ।
अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥")

विध्वंसः, पुं, (वि+ध्वंस+घञ् ।) विनाशः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामोषिभिश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगवत्स्वर्ध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥"
(अपकारः । यथा, किराते । ३ । १६ ।
"विधाय विध्वंसमनात्मनीनं
शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।
प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः
कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥")

विनतः, त्रि, (वि+नम+क्तः ।) प्रणतः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।
"सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं प्रियजनेऽपि ।
खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतस्याप्युपरि स्थितः कोपः ॥")
नम्रः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६९ । ३ ।
"दशनवचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुष्कानना विनतपृष्ठाः ।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितपुराश्च ॥")
शिक्षितः । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥ (सङ्कुचितः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २१ ।
"विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः ।
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥"
पुं, स्वनामख्यातवानरविशेषः । यथा, भट्टिः । ७ । ५२ ।
"प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतो ययौ ।
अप्रयाद्भैरिवादिष्टो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥")

विनता, स्त्री, गरुड़माता । (सा तु दक्षप्रजापतेः कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।
कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ॥")
पिड़काभेदः । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
"महती पिड़का नीला पिड़का विनता स्मृता ॥")

विनतासुतः, पुं, (विनतायाः सुतः पुत्रः ।) अरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गरुडश्च ॥

विनदः, पुं, (विशेषेण नदति शब्दायते पत्रफलादिनेति । नद्+अच् ।) विन्ध्याकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । क्षातियाम् इति ख्यातः ॥

विनम्रकं, क्ली, तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विनयः, त्रि, वणिक् । पिशुनः । निभृतः । जितेन्द्रियः । इत्यजयपालः ॥ (विशेषेण नयतीति । नी+अच् । विशेषेण प्रापकः । एषकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । ९ ।
"स संनयः स विनयः पुरोहितः
ससुष्टुतः सयुधि ब्रह्मणस्पतिः ॥"
"विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्त्ता स एव ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विनयः, पुं, (वि+नी+अच् ।) शिक्षा । (यथा, रघुः । १ । २४ ।
"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥")
प्रणतिः । इति मेदिनी । [illegible]
"जितेन्द्रियत्वं विनयस्य [illegible]
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ।"

अथ विनयगुणः ।
"इहैव नित्यं [illegible]
तेभ्यो हि शिक्षेत् विनयं [illegible]

समग्रो [illegible]

इति मत्स्यपुराणे १५[illegible]
(विशिष्टो नयः ।) इत्यः । [illegible]
'पूर्व्वमात्मानमेवादौ [illegible]

यथाद्दयः योऽपचारो [illegible]

इति [illegible]

तत्पूर्व्वापेक्षया [illegible]
एकस्यापि स्वपरस्वविशेषतः । [illegible]
[illegible] अधिकरणाभावमात्र [illegible]
'पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्र[illegible]
विशेषश्चेत्र लभ्येत विनयः [illegible]
विनयो दण्डः ।" इति [illegible]

विनयग्राही, [न्] त्रि, ([illegible] + णिनिः ।) वचनेस्थितः [illegible]

विनयस्थः, त्रि, (विनये तिष्ठतीति [illegible] आज्ञाकारी । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ वचनस्थितः ३ [illegible] हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

विनया, स्त्री, बाट्यालकः । इति [illegible]

विनशनं, क्ली, (विनश्यति [illegible] नेति । वि+नश+अधिकरणे ल्युट् [illegible] देशम् । तत्र कुरुक्षेत्रस्य [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, [illegible] ८२ । १०५ ।
"ततो विनशनं गच्छेन्नियतो [illegible]
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे [illegible]
वि+नश+भावे ल्युट् ।) विनाश [illegible]

विनष्टः, त्रि, (वि+नश+क्तः ।) [illegible] ध्वंसविशिष्टः । यथा । शिशौ [illegible] नष्टः । इति विशेषणार्थशब्दानां [illegible] पतितः । यथा भारतः ।
"विनष्टे नाथमरणे पितृवेश्मनि [illegible]
विनष्टे पतिते । इति दायभागः ।

विनष्टिः, स्त्री, विनाशः । इति [illegible] क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति । इति [illegible] कौमुदी । (यथा, भागवते । १ । ११ [illegible]
"तत्राय शुभाय शुद्धिर्वै [illegible]
वर्त्तं यथा [illegible]

ईया जन्ममथानुशोचन्
न्नर्नो प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥”)
(विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)
:। तत्पर्य्यायः। विघ्नः १ विघ्नः २
४। इति जटाधरः ॥
वि+“विनञ्भ्यां नानाञौ न सह।”
।। इति ना।) वर्ज्जनम्। तत्पर्य्यायः।
ऽन्तरेण ३ ऋते ४ हिरुक् ५ नाना
नरः॥ (शब्देनानेन योगे “पृथग्-
२। ३।३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी
। एवं “पृथग्विना नानाभिरिति
गो द्वितीयार्थः॥” इति काशिकोक्ता
।। यथा, तत्रैव।
तं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना।
तक्षतान्दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ॥”
योगे यथा, रघुवंशे २। १४।
म इत्यापि विना दवाग्निः॥”
योगे यथा, सांख्यकारिकायाम् ।४१।
यथाश्रयस्तते
ादिभ्यो विना यथा च्छाया।
ना विशेषै-
ष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्॥”)
न, (विना अन्तरेण क्षयम्।) व्यक्तम्।
काण्डशेषः॥
, (विशिष्टो नायकः।) बुद्धः। गणेशः।
॥ (यथा, कथासरित्सागरे।३०। ५५।
: प्रमदोद्याने तरुमण्डलमध्यगः।
ो वरदो देवदेवो विनायकः॥”)
। विघ्नः। (यथा, हरिवंशे।१८१।६५।
ाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-
यकाः॥”)
इति मेदिनी। के, ११२॥ *॥ विना-
। यथा,—
ो विघ्नवशेष द्वौ विज्ञेयौ विनायकौ॥”
ने वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥*॥
कस्योत्पत्तिर्यथा,—
प्रजापाल उवाच।
ादपदेवेऽस्य मूर्त्तिमत्त्वञ्च सत्तम!।
संशयं छिन्धि पृतिकण्ठं यथास्थितम्॥
महातपा उवाच।
वगणाः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः।
र्म्मे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संशयः।
ोविघ्नेषु यथा सिध्यन्ति विघ्नतः क्रियाः।
ार्य्येषु सर्व्वेषु तद्देयमविघ्नतः॥
ाः पितरश्चिन्तयामासुरोजसा।
र्य्येषु विघ्नार्थे सर्व्वे एवाभ्यमन्त्रयन्॥
ा तदा मनः कुर्व्वन्तो निर्विघ्नकमाम्।
ुद्धिर्गमने रुद्रं प्रति महामते॥
। इदमामन्त्र्य कैलासनिलयं गुरुम्।
ाविनयं सर्व्वे प्रणिपातपुरःसरम्॥
देवा ऊचुः।

विघ्नार्थमविघ्नितानां उत्पादयितुमर्हसि॥
एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया मुदा।
उमां निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह॥
देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः।
चिन्ताभूद्व्योम्नि मूर्त्तिभ्यो दृश्यते केन हेतुना॥
पृथिव्या विद्यते मूर्त्तिरपां मूर्त्तिस्तथैव च।
तेजसः श्वसनस्यापि मूर्त्तिरेषा तु दृश्यते॥
आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च।
ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं व्योम्नि शम्भुना॥
यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्व्वं शरीरन्तु शरीरिणाम्।
यच्चापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना॥
एतत्कार्य्यचतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्ष्वपि।
मूर्त्तिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः॥
प्रदीप्तास्यो महादीप्तः कुमारो भासयन् दिशम्।
परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्रुद्र इवापरः॥
उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रमोहयन्।
कान्त्या दीप्त्या तथा मूर्त्त्या रूपेण च
महात्मवान्॥
तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः।
उमा निर्निमेषनेत्राभ्यां तमपश्यत भामिनी॥
तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्तीव्रकोपसमन्वितः।
मत्वा कुमाररूपन्तु शोभनं मोहनं दृशाम्।
ततः शशाप तं देवो गणेशं परमेश्वरः॥
कुमार गजवक्त्रस्त्वं प्रलम्बजठरस्तथा।
भविष्यसि तथा सर्पैरुपवीतगतिर्ध्रुवम्॥
एवं शशाप तं देवस्तीव्रकोपसमन्वितः।
धुन्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो रुषान्वितः॥
यथा यथासौ स शरीरमाद्यं
धुनोति देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिः।
तथा तथा चाङ्गरुहावकाश
जलं च्युतौ संन्यपतंस्तथान्ये॥
विनायकानेकतथा गजास्या-
स्तमालनीलाञ्जनसन्निकाशाः।
उत्तस्थुरथैर्विविधास्त्रहस्ता-
स्ततस्तु देवा मनसाकुलेन॥
किमेतदित्यद्भुतकर्म्मकारी
लोकः करोत्यप्रतिमं महच्च।
कार्य्यं सुराणां हतमेतदिष्टं
भवेत्तथैतं चरितं कुतस्तत्॥
दिवौकसां चिन्तयतां तथा तु
विनायकैः क्ष्मा क्षुभिता बभूव।
चतुर्मुखस्तत्राप्रतिमो विमान-
मारुह्य तैः वाक्यमिदं जगाद॥
धन्यास्तु देवा सुरनायकेन
त्रिलोचनेनाद्भुतरूपिणा च।
अनुग्रहीताः परमेश्वरेण
सुरद्विषां विघ्नकरो गतौ च।
इत्येवमुक्त्वा सविमानहृष्टा-
मुवाच देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिम्॥
यस्ते शिवो वक्त्रमुखः प्रभु-
र्विनायकानाम भविष्यतीह॥
—————————— ——

त्वया च तुष्टस्तु शरीरचारी।
आकाशमेतद्बहुधा व्यवस्थितं
त्वया चैको वदतां ते प्रयाताः।
प्रभुर्भवत्प्रतिमास्त्रपाणिना
इमान् हि चास्तेः सुवरांश्च देहि॥
इत्येवमुक्ताभिगते पितामहे
त्रिलोचनस्तात्मभवं जगाद।
विनायको विघ्नकरो गजास्यो
गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः॥
एते च सर्व्वे तव यान्तु भृत्या
विनायकाः क्रूरदृशः प्रचण्डाः।
उच्छुष्मदानादिविरूढदेहाः
कार्य्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः॥
भवांश्च वेदेषु तथा मखेषु
कार्य्येषु चान्येषु महानुभावात्।
अग्रेषु पूजां लभतेऽन्यथा च
विनाशयिष्यस्यथ कार्य्यसिद्धिम्॥
इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण
सुरैः समं काञ्चनकुम्भसंस्थैः।
जलैस्तथा सावभिषिक्तगात्रो
रराज राजेन्द्रः विनायकानाम्॥
दृष्ट्वाभिषिच्यमानं तु देवास्तं गणनायकम्।
तुष्टुवुः प्रयताः सर्व्वे त्रिशूलाङ्कस्य सन्निधौ॥
देवा ऊचुः।
नमस्ते गजवक्त्राय नमस्ते गणनायक।
विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डविक्रम॥
नमोऽस्तु ते विघ्नकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल।
नमस्ते रुद्रवक्त्रोत्थ प्रलम्बजठराश्रित।
सर्व्वदेवनमस्कारादविघ्नं कुरु सर्व्वदा॥
एवं स्तुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः।
अभिषिक्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः॥
एतच्चतुर्थ्यां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव।
यतस्ततोऽयं महती तिथीनां परमा तिथिः॥
एतस्यां यस्तिलान् भक्त्या भुक्त्वा गणपतिं नृप।
आराधयति तस्याशु तुष्यते नात्र संशयः॥
यश्चैतत् पठते स्तोत्रं यश्चैतत् शृणुयात्तथा।
तस्य विघ्ना न जायन्ते न पापं सर्व्वथा नृप॥”
इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः॥*॥
विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—
श्रीविष्णुरुवाच।
“गणेशमेकदन्तञ्च हेरम्बं विघ्ननायकम्।
लम्बोदरं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं गुहाग्रजम्॥
नामाष्टकार्थं पुत्रस्य शृणु मातर्हरप्रिये।
स्तोत्राणां सारभूतञ्च सर्व्वविघ्नहरं परम्॥
ज्ञानार्थवाचको गश्च णश्च निर्व्वाणवाचकः।
तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम्॥१॥
एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च बलवाचकः।
बलं प्रधानं सर्व्वस्मादेकदन्तं नमाम्यहम्॥२॥
दीनार्थवाचको हेश्च रम्बः पालकवाचकः।
परिपालकं दीनानां हेरम्बं प्रणमाम्यहम्॥३॥
विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः खण्डनार्थकः।
विपत्खण्डनकारकं नमामि विघ्ननायकम्॥४॥

तिथ्युक्तैव वेदैर्देवैश्च लम्बोदरं पुरा ।
जित्वा दृतैव विविधैर्वन्दे लम्बोदरञ्च तम् ॥५॥
सुरासुरौ च तन्वौ विघ्नाघ्नकारकौ ।
यत्रद्वाम्यामकरौ च गर्वकर्त्तं नमाम्यहम् ॥६॥
विघ्ननाशनरूपञ्च सर्व्वाङ्गं सुविदनकम् ।
गणेशकवचुलं गणवरं नमाम्यहम् ॥७॥
गुरूणापि च नागोऽथवाविभूतो वरदे ।
वन्दे पुराणं देवं सर्व्वदेवाप्युजितम् ॥८॥
एकदशमाक्षं दृष्टी मामादेवं गुरुं परम् ।
पुनश्च पठ वेदे च तदा कोर्त्तं कृपा कुरु ॥
एकदशमाक्षं स्तोत्रं मामादेवं गुरुं शुभम् ।
त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्व्वतो जयी ॥
यतो विघ्नाः पलायन्ते वैनतेयादिवोरगाः ।
गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्ध्रुवम् ॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रं भार्य्यार्थी विपुलां स्त्रियम् ।
महाजडः कवीन्द्रश्च विद्यावांश्च भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
[illegible]

शारद उवाच ।

[illegible]

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
महेन्द्रकवचस्यास्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ।
शतलक्षप्रजप्तोऽपि न मन्त्रः सिद्धिदायकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
१३ अध्यायः ॥ * ॥ अथ विनायकशान्तिः ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

"विनायकोपसृष्टस्य कथयामि निबोधत ।
अभिषेकाहुतिश्चैव बलं सुव्याख्य मन्यते ।
विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रञ्च गुर्व्विणी ।
नाप्नुयात् स्वपनस्य पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् ॥
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ।
सर्व्वौषधैः सर्व्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥
भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्य द्विजान् शुभान् ।
अश्विनौ रोचना गन्धान् गुग्गुलं चाप्सु
निक्षिपेत् ॥
या आहृता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात् ।
चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥
भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो बृहस्पतिः ।
भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥
यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।
ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु ते सदा ॥
स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणौदुम्बरेण तु ।
जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च ॥
मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।
कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥
दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च ॥
मत्स्यं पिष्टं सुरां चैव सुरांश्च त्रिविधामपि ।
अपूपं पूरिका पूर्णकर्णैरर्च्चिताः स्रजः ॥
दधि पायसमन्नञ्च गुड़पिष्टं समोदकम् ।
एतान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।
दूर्व्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥
रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि धनं देहि सर्व्वकामांश्च देहि मे ॥
भोजयेद्ब्राह्मणान् पश्चात् शुक्लाम्बरानु-
लेपनैः ।
एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।
कर्म्मणां फलमाप्नोति श्रियञ्चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥"
इति याज्ञवल्क्ये १०० अध्यायः ॥०॥
अथ [illegible]मन्त्राः ।
"[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible]
[illegible] । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ ० ॥
अथ [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥

उक्ता सर्व्वजनं [illegible]
[illegible]
भूतौ नमाय ।
"ध्यायेन्नित्यं [illegible]
स्तुतिसंस्कारः । [illegible]
ध्यानम् ।
"नवरत्नमयं पीठं
तदोपिष्टोतपर्य्यङ्कं
[illegible]
उड्डीयमानोऽभ्युदयाद्यदि [illegible]
तस्य मध्ये पारिजातं
ऋतुभिः सेवितं [illegible]
तस्याधस्तात् महापीठं [illegible]
षट्कोणान्तिकोणकं
[illegible]
दाडिमं प्रियया [illegible]
[illegible]
हरिद्रान् कर्ण्णताम्बां [illegible]
[illegible]
दशवर्षैः प्रीयमनं [illegible]
माणिक्यमुकुटोज्ज्वलं [illegible]
अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्ष [illegible]
"ध्यायेद्दुर्व्वारं गौरं [illegible]
[illegible]
अस्य ध्यानम् ।
"मुक्ताभौरं [illegible]
[illegible]
[illegible]
दैवी योनी [illegible]
अस्य पुरश्चरणे [illegible]
"ध्यायेद्वर्णं [illegible]
तारादी [illegible]
अस्य ध्यानम् ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
अस्य पुरश्चरणं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...ानम् ।
...ाचमनीलकुमुदसुन्दराभैर्विनाय-
निभे-
...शिरस्कं प्रणिपत्य देवमर्कप्रभम् ।
...कर्मीनिमीलदरदान् दहे शिरोऽथा-
सिको
...सुरमकुटं त्रिनयनं दोर्भिर्दधानं
भजे ।"
...रश्चरणं शिवप्रणीतसाधनम्: १० । मन्त्रा-
... गं विघ्ननाशनाय स्वाहा । तथा च
... ।
...को गणकः पार्श्वो वरदानने स्थितः ।
...नाय कृत्स्नः सर्वोजाती दशाक्षरः ।"
...ध्यानम् ।
"पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
दधत् स्वशुण्डाहितबीजपूरः ।
रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलि-
र्हारोज्ज्वलो हस्तिमुखोऽवतान्नः ।"
पुरश्चरणं लक्षजपः । ० । अथ हरिद्रा-
...मन्त्रः ।
...मन्को गणेशो विघ्नभूषितमस्तकः ।
...दरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ।"
...नम् ।
...हाभं चतुर्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ।
...ङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ।"
... पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः । इति तन्त्र-
...: । ० । (पीठस्थानविशेषः । यथा,
...भागवते । ७ । ३० । ७१ ।
...वीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
...ीम्या चैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ।"
...ो नायको यस्येति विग्रहे अनाथे, त्रि ।)
...का, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्यार्थे
... ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ।
...हा, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
...+कः । स्त्रियां टाप् ।) त्रिपर्णिका । इति
...निर्घण्टः ।
...:, पुं, (विनशनमिति । वि+नश+घञ् ।)
...दर्शनम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।
...विनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
...नाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ।")
...पर्य्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः । छन्दट्
... । यथा, श्रीभागवते ।
...रया घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बट्करी
विभो ।"
...च्छाद्यमयं विनाशे वर्त्तते । इति श्रीधर-
...ामी ।
...शकः, त्रि, विनाशकर्त्ता । विपूर्व्वकनशधातो-
...क(ण्वुल्)प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
...ारते । १२ । ६१ । ६ ।
"राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
...धर्म्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्म्मात्मा विना-
शकः ।")

विनाशी, [न्] त्रि, विनाशकरणशीलः । विपूर्व्व-
नशधातोर्णिनिप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।
"लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यच विनाशिनौ ।"
यथा च मनौ । १ । २७ ।
"अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः
स्मृताः ।
ताभिः सार्द्धमिदं सर्व्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वशः ।")
विनाशोन्मुखं, त्रि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
खम् ।) पक्वम् । इत्यमरः । नाशोद्यतञ्च ।
विनासकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
कन् ह्रस्वश्च ।) गतनासिकः । इति जटाधरः ।
विनाहः, पुं, (विशेषेण नह्यते अनेन । वि+नह
+"हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)
कूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ।
विनिक्षिप्तः, त्रि, विनिक्षेपाश्रयः । परित्यक्तः ।
विनिपूर्व्वकक्षिपधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
"पितुः कण्ठेऽद्य मे येन विनिक्षिप्तो मृतो-
रगः ।")
विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
एकतरावधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
पात्तस्यैव भूहिरण्याद्युत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया
अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं
विभागः । इति दायभागः । उच्यत इति
भूहिरण्याद्युत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तद्-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदममुकस्य नान्य-
स्येत्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
व्यवहारः परस्परनैरपेक्ष्येण दानविक्रयादि-
लक्षणस्तदनर्हतया अव्यवस्थितस्य सतोऽप्यवक्तृ-
कस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं इदं अमुक-
स्येत्यवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकायां
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ।
विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा मुद्रणा यस्य ।)
उन्मीलितः । इति शब्दमाला । (यथा, नैषधे ।
१ । ६४ ।
"विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम् ।"
तथा च साहित्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
"उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव
दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ।")
निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
२८५ । २१ ।
"सुप्तमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ।")
विनिद्रत्वं, क्ली, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।
इति हेमचन्द्रः । निद्रारहितत्वञ्च ।
विनिपातः, पुं, (विशेषेण निपतनम् । वि+नि+
पत+घञ् ।) निपातः । दैवादिव्यसनम् । इति
मेदिनी । ते, २१७ । अपमानः । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मनौ । ४ । १४६ ।
"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते ।")
विनिमयः, पुं, (वि+नि+मी+अच् ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । १ । २६ ।
"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ।")
बन्धकः । इति शब्दमाला । यथा,—
"विक्रयैर्गां विनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादके ।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्य्याद्वधे साक्षाद्वधी भवेत् ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतगोभिलवचनम् ।
विनियोगः, पुं, (वि+नि+युज्+घञ् ।) फले
अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः । विनियोजनम् ।
यथा,—
"अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तितः ।"
इत्याह्निकतत्त्वम् ।
(यथा, सन्ध्याविधौ ।
"ॐकारस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्रीच्छन्दः सविता
देवता प्राणायामे विनियोगः ।")
विनियोजितः, त्रि, विनियुक्तः । विनिपूर्व्वण्यन्त-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विनिर्धूतः, त्रि, (वि+निर्+धू+क्तः ।) दूरव-
स्थया चलितः । यथा,—
"ततो देवा विनिर्धूता भ्रष्टराज्याः परा-
जिताः ।
हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्व्वे निरा-
कृताः ।"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ।
विनिर्भयः, पुं, (विशेषेण निर्गतं भयं यस्य ।)
साध्यगणविशेषः । यथा,—
"मनो मन्ता तथा प्राणो नरो यानश्च वीर्य्य-
वान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणो वृषः ।
प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश
पौर्व्विकाः ।"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ।
भयरहितश्च ।
विनिर्म्मोकः, पुं, व्यतिरेकः । यथा । दिवाकरवार-
विनिर्म्मोके तु गर्गः । इति चूडाकरणे ज्योति-
स्तत्त्वम् । (विगतो निर्म्मोको यस्य इति विग्रहे
मुक्तकञ्चुके, त्रि ।)
विनिर्वृत्तः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर्
पूर्व्वकवृतुधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विनिवृत्तः, त्रि, निवृत्तिविशिष्टः । क्षान्तः ।
निरस्तः । विनिपूर्व्वकवृतुधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।
"निर्म्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।")
विनिहतः, त्रि, विनष्टः । विनिपूर्व्वकहनधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विनीतः, त्रि, (वि+नी+क्तः ।) विनयान्वितः ।
विनयः शासनं संस्कारः इन्द्रियजयो वा ।

तत्पर्य्यायः । विनयः २ शमितः ३ । इत्यमर-
भरतौ । (यथा, रघुवंशे । १३ । ७१ ।
"भवलिप्सं समं विनीतपक्षे
मयोदने मौलमया वशामिन् ।")
जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।
"दान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेश-
वान् ।")
अपनीतः । (यथा, महाभारते ।७।११०।५१।
"विनीतमल्लानुरतो वतुरो हेममालिनः ।")
वृतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ । क्षिप्तः ।
इति शब्दरत्नावली । [illegible] । इति स्मृतिः ।
([illegible] । यथा, मनौ । ८ । ४१ ।
"[illegible] विनीतेन [illegible] ।")
विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुशिक्षितः ।
तत्पर्य्यायः । साधुवाही २ । इत्यमरः । सद्-
वाहनयोनकः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।
"[illegible] विनीतान् शीघ्र-
गामिनः ।")
[illegible] । इति मेदिनी । ते, ११३ । इत्यमरकल्पः ।
([illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] विनीतः [illegible] ।"
इति भागवताख्य [illegible] भागे ।)
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
विनीतकं, क्ली, [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
विनेता, पुं (वि + नी + "[illegible]" ।
[illegible] । [illegible] ।)
[illegible] । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा,—
"[illegible] विनेता ।"
इति [illegible] ।) [illegible] । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
विनेयः, [त्रि] पुं (वि + नी + यत् ।) राजा ।
[illegible] । इति मेदिनी । ते, ११६ ।
(यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।
"[illegible] ।"
[illegible] । यथा, महाभारते । १२ । ५६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
यथा च रघुवंशे । ८ । ८१ ।
"[illegible]
[illegible] ।")
विनोदः, पुं, (वि + नुद + घञ् ।) [illegible] ।
[illegible] । इत्यमरटीका । यथा,
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । इति [illegible] ।
विनोदनं, क्ली (वि + नुद + ल्युट् ।) [illegible] ।
इति [illegible] । (यथा, [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।

तत्र च रथाङ्गेनास्य विनोदायतनस्य तान् ।")
क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः । (यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । २४ ।
"नैतावता त्र्यधिपतेर्वत विश्वभर्त्तु-
स्तेजःक्षतं त्वव न मत्स्य स ते विनोदः ।"
अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ।
"विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो
रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।"
प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।
"काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ।")
आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायको
नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-
देशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्य-
देशे निधाय पश्चात् वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्त्वा
यदाश्लिष्यति तत् । इति कामशास्त्रम् । राज-
गृहविशेषः । यथा,—
"शीर्षे भयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव द्वाराणि विंशत् कोष्ठद्वयं भवेत् ।"
इति युक्तिकल्पतरुः ।
"द्वादशैते गृहाण् वक्ष्ये तेषां लक्षणमप्यतः ।
सुनन्दः सर्व्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रत्नः कैलिक्षयो धीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ।"
इति भविष्योत्तरपुराणम् ।
वि(बि)न्दुः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकादुः ।)
जलकणा । तत्पर्य्यायः । पृषत् २ पृषतः ३
विप्रुट् ४ । इत्यमरः । पृषन्ति ५ विप्रट् ६ । इति
तट्टीका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्य्यते घटः ।
स हेतुः सर्व्वविद्यानां धर्म्मस्य च धनस्य च ।")
दन्तक्षतविशेषः । भ्रुवोर्म्मध्यम् । रूपकाद्य-
ङ्कभेदः । इति मेदिनी । दे, १०-११ । अनुस्वारः ।
यथा ।"बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमात् शं सौ
ज्ञः ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् । अपि च ।
"शिरो वह्निसमायुक्तो वामाक्षिबिन्दुभूषितः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूर्य्यस्य प्रकीर्त्तितः ।"
इति सूर्य्यकवचम् ।
बिन्दुवर्णनिर्णयो यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति शारदातिलके १ पटलः ।
अपि च ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति कुब्जिकातन्त्रे १ पटलः ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति शारदातिलकः ।

अन्यच्च ।
"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र [illegible]
तयोर्योगे भवेन्नादस्ताभ्यो [illegible]"
वि(बि)न्दुः, त्रि, (वेत्ति तच्छीलः । "बिन्दुरिच्छुः ।" ३ । २ । १६९ । इति निपातनात् सिद्धम् ।
सुमागमस्य निपातने ।) ज्ञाता ।
दाता । इत्युज्ज्वलदत्तः । वेत्ता ।
शब्दरत्नावली ।
वि(बि)न्दुचित्रकः, पुं, (बिन्दु [illegible]
इव ।) मृगभेदः । इति [illegible]
वि(बि)न्दुजालं, क्ली, (बिन्दूनां जालम् ।
शुण्डोपरिस्थितचित्रबिन्दुसमूहः [illegible]
वि(बि)न्दुजालकं, क्ली, (बिन्दु
गजस्य शुण्डादिस्थो बिन्दुसमूहः
पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्म
पद्मी हस्तीति भरतः ।
वि(बि)न्दुतन्त्रः, पुं, (बिन्दुभिः
अत्र ।) इति हारावली । [illegible]
"बिन्दुतन्त्रः पुमान् शारिफलके [illegible]
इति [illegible]
वि(बि)न्दुपत्रः, पुं, (बिन्दुः पत्रे [illegible]
इति रत्नमाला ।
वि(बि)न्दुरेखकः, पुं, ([illegible]
कन् ।) पक्षिभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वि(बि)न्दुवासरः, पुं, ([illegible]
सन्तानोत्पत्तिकारकशुक्रपातदिनम् ।
ज्योतिषम् ।
वि(बि)न्दुसरः, [स्] क्ली, ([illegible]
सरोवरविशेषः । यथा,—
"आश्चर्य्यैः [illegible] सिद्धैः [illegible]
गौरस्तु पर्व्वतश्रेष्ठो [illegible]
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् [illegible]

तस्य पार्श्वे [illegible]
दिव्यं बिन्दुसरो नाम यत्र
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास [illegible]
दिव्यं गावयन्ति मे पूर्वे [illegible]
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं [illegible]
सोमपादात् [illegible]
सूक्ष्मा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तस्मात् [illegible]
[illegible]
इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इति भाषा ।

...षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
...कुलपर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । (यथा,
...२ । २१ ।
...हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विनशनादपि ।
...प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥")
... इति मेदिनी । विन्ध्यपर्व्वतस्य निम्न-
...कारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

"किमर्थमद्रिं भगवानगस्त्य-
...ं विन्ध्यशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
...स्मै कृते केन च कारणेन
...वृद्धस्याखिलसत्त्ववृत्ते ॥

पुलस्त्य उवाच ।

...पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
...गतिर्निरुद्धा गगनेचरस्य ।
...रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
...होमावसाने वचनं बभाषे ॥
...समागतोऽहं द्विजधर्म त्वां
...कुरुष्व मय्युद्धरणं मुनीन्द्र ।
...ददस्व दानं मम यन्मनीषितं
...चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्वृतः ॥
...ं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
...वा तदा कलसजो वचनं बभाषे ।
...र्थं ददामि तव यन्मनसा त्वभीष्टं
...र्थी प्रयाति विमुखो मम कश्चिदेव ॥
...वा वचोऽमृतमयं कलसोद्भवस्य
...च प्रभुः करपुटं प्रणिधाय मूर्द्धि ।
...षोऽद्य मे गिरिवरः प्ररुणद्धि मार्गं
...न्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
...ति रविवचनादुवाच कुम्भजन्मा
...नमिति तद्धि मया हि नीचशृङ्गम् ।
...व किरणजितो भविष्यतीति महीध्रो
...व हि प्रत्यक्षसमागतस्य का व्यथा ते ॥
...इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु
...सूर्य्यं च संस्तूय विनम्य भक्त्या ।
...जगाम संत्यज्य हि दण्डकं हि
...विन्ध्याचलं वृद्धवपुर्महर्षिः ॥
...गत्वा वचः प्राह मुनिर्महीध्रं
...यास्ये महातीर्थवरं सुपुण्यम् ।
...वृद्धोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोढुं
...स्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ॥
...इत्येवमुक्तो मुनिसत्तमेन
...स नीचशृङ्गस्त्वभवन्महीध्रः ।
...समाक्रमच्चापि महर्षिमुख्यः
...प्रोवाच विन्ध्यं त्विह आह धीमम् ।
...यावन्न भूयो निजमाश्रमामि
...महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थात् ।
...तथा न तावत्त्विह वर्द्धितव्यं
...न चेत् प्रधर्षेऽहमवज्ञया ते ॥
...इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
...दिशं स याम्यां सहसान्तरीक्षम् ।

आक्रम्य तस्थौ स हि तां तदाशां
काले व्रजाम्यत्र यदा मुनीन्द्र ।
तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा
संशुद्धजाम्बूनदतोरणान्तम् ।
तत्राथ निःक्षिप्य विदर्भपुत्त्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यमुपाजगाम ॥
ऋतावृतौ काम्यपरो ह्यगस्त्यो
नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
शेषञ्च कालं स हि दण्डकस्थ-
स्तपश्चचारामितकान्तिमान् मुनिः ॥
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
वृद्धिं न यात्येव भयान्महर्षेः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स संस्थितो नीचतराग्रशृङ्गः ॥
एवं त्वगस्त्येन महाचलेन्द्रः
स नीचशृङ्गो हि कृतो महर्षे ।
तस्योर्द्ध्वशृङ्गे मुनिसंस्तुता सा
दुर्गा स्थिता दानवनाशनार्थे ॥
देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च
विद्याधरा भूतगणाश्च सर्व्वे ।
सर्व्वाप्सरोभिः सहिता दिवानिशं
कात्यायनीं तस्थुरपेतशोकाः ॥"
इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १८ अध्यायः ॥
"आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।"
इत्यमरः ॥
"विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो
भवेत् ॥"
इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्ये कूटं माया कैतवं वा यस्य । छलेन तस्यावनतीकरणादस्य तथात्वम् ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [न्] पुं, (विन्ध्ये वसतीति । वस + णिनिः ।) व्याडमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्ये वसतीति । वस + णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
"सहस्राक्षोऽपि तां गृह्य विन्ध्यं वेगाज्जगाम च ।
तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वात्र महावने ।
पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी ।
तत्र स्थाप्य हरिर्देवीं दत्त्वा सिंहञ्च वाहनम् ।
भवामरारिहन्त्रीति उक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥"
इति वामने ५१ अध्यायः ॥ ० ॥
अन्यच्च देवीपुराणे ८५ अध्याये ।
"विन्ध्येऽवसीत्स देवार्थं हतो घोरो महाभटः ।
अतोऽपि तत्र वासात्सा तेन वा विन्ध्यवासिनी ।"

विन्ध्यस्थः, पुं, (विन्ध्ये विन्ध्यपर्व्वते तिष्ठतीति । स्था + कः ।) व्याडिमुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीवृक्षः । इति मेदिनी । त्रुटिः । इति हेमचन्द्रः । एलाचि इति भाषा ॥

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । बाणराजमाता । इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० । १७ ।
"विन्ध्यावली तदागत्य पत्नी जालकमालिनी ।")

विन्ध्यावलीपुत्त्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्त्रः ।) बाणराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) बाणराजः । इति जटाधरः ॥

विन्नः, त्रि, (विद् + क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥ ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विन्यस्तः, त्रि, (वि + नि + अस + क्तः ।) कृत-विन्यासः । यथा,—
"सद्वंश्या गुणगुम्फिता सुललिता सत्कर्म्मणा
शोधिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता भावप्रकर्षोज्-
ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्ता-
वली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा
चिरम् ॥"
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

विन्याकः, पुं, (वि + नि + अक + घञ् ।) विक-ङ्कतः । इति शब्दचन्द्रिका । बैंइचि इति भाषा ॥

विन्यासः, पुं, (वि + नि + अस + घञ् ।) स्थापनम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्णवे । वैष्णवे तु ।
"एकैकवर्णमुच्चार्य्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः ॥"
अपि च ।
"ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्ज्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥"
इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥
अन्यच्च ।
"यदेषु मणिविन्यासो विधेयो न च दृश्यते ।
विडूरधीरक्न्याभी विधेयः सरणीपरि ।
तेन धर्म्माणि मग्नानि चरिटानि महो-
हृताम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
किञ्च ।
"तया कवितया किं वा तया वनितया च किम् ।
पदविन्यासमात्रेण यया नापहृतं मनः ॥"
उद्भटः ॥

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ४३ ।
"तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।
पुत्राणां हि तयो राज्ञो भविता विपक्षो
महान् ॥"
यथा च रघुवंशे । १८ । १७ ।
"दर्शोऽनमथः यदि चर्कत्र कुरुते क्षयः ।
दुर्गाश्रयं विपक्षेऽपि दुर्लभो वैरिरक्ष-
णम् ॥"
न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-परिच्छेदे । ७१ ।

"व: सदपि विमणे न भवेत् साधारणस्तु स:।"
"भवत्विपणिः साधारणः। कथच: साधारात्। विपण: साधाभावात्।" इति हलायुधः। विपणः पण्यः। उत्ताधारणम्। यथा, कार्त्तिकमहात्म्ये। ३२।
"प्रतिपत्न: सुखो विमणे रक्त: सङ्गारसंकथा सुचलु।"

विमन. पणो वस्त्र। मनवोने, त्रि।)

विपञ्चिका, स्त्री, (वि + पचि विस्तारे + ण्वुल्। स्त्रियां टाप् अत इत्वं।) वीणा। इति शब्दरत्नावली।

विपञ्ची, स्त्री, (वि + पच + अच्। स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) वीणा। इत्यमरः। (यथा, कथासरित्सागरे। १८। ९०।
"अर्द्ध [illegible] विपञ्ची सुमोच स:।")
[illegible] इति मेदिनी। चे, १०।

विपण:, पुं, (वि + पण व्यवहारे + घञ्। संज्ञा-पूर्वकत्वात् न वृद्धि:।) विक्रय:। इत्यमरः।

[illegible]

विपणी, स्त्री, (विपणि + वा ङीप्।) हट्ट:। इति रत्नकोषः। (यथा, कथासरित्सागरे। २०। १५।
"ययौ भोजनकल्याणीं विपणीमातमलक:।")

विपत्ति:, स्त्री, (वि + पद + क्तिन्।) आपत्। विपत्। इत्यमरः। यातना। इति मेदिनी। ती, १५८। यथा,—

भृगुरुवाच।
"सुतं सर्व्वं सुरश्रेष्ठ मारोदीर्मेथनं मम।
न कातरो हि नीतिज्ञो विपत्तौ च कदाचन।
सम्पत्तिर्वा विपत्तिर्वा नश्वरा स्वप्नरूपिणी।
पूर्व्वस्वकर्म्मायत्ता च स्वयं कर्त्ता तयोरपि।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्याय:।

विनाश:। यथा,—
"यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवा:।
तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।"
इति मलमासतत्त्वम्।

विपथ:, पुं, (विरुद्ध: पन्था:। "ऋक्पूरब्धू:पथा-मानक्षे।" ५। ४। ७४। इत्यकारप्रत्यय:।) निन्दितपथ:। तत्पर्य्याय:। व्यध्व: १ दुरध्व: २ कदध्वा ३ कापथ: ४। इत्यमरः। कुपथ: ५ अपथ: ६ कुत्सितवर्त्म ७। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते। १२। १५८। ११।
"अपथं मधुपुत्रस्य व्याख्यामि विपथं बद।")

विपत्, विपद्, स्त्री, (वि + पद् + सम्पदादित्वात् क्विप्।) विपत्ति:। इत्यमरः। (यथा,—
"बैर्ग्यैकगर्भप्रकरात् यवरपुत्रोऽपि
भाति पुनर्निपतित: प्रवरो विपाक:।
देवानन्ती विगलितौ मिलितौ वपिव
वाम विधौ वद कथं विपदां निवृत्ति:।"
इत्युद्भट:।

यथा च मानवे। २। ८। २५।
"हन धर्म्मसुतो राजा महापापिभ्रंकोदर:।
[illegible] विपत्।")

विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते हलन्तात् टाप्।) विपत्। इत्यमरटीकायां रायमुकुट:।

विपन्न:, त्रि, (वि + पद + क्त:।) विपदाक्रान्त:। इति मेदिनी। ने, ११३। नष्ट:। इति शब्दरत्नावली।

विपन्न:, पुं, सर्प:। इति मेदिनी। ने, ११४।

विपरीत:, त्रि, (वि + परि + इ + क्त:।) विपर्य्यस्त:। उलटा इति भाषा। तत्पर्य्याय:। प्रतिकूल: १ प्रतीप: २ अपसव्य: ३ अपष्टु: ४ विलोमक: ५। इति जटाधर:। प्रसव्यम् ६ प्रातिलोम्यम् ७ वामम् ८। इति शब्दरत्नावली। (यथा [illegible]
[illegible]
[illegible])

घोषश्च रतिश्चानर्थे [illegible]
"पादमेकमुरौ तथा [illegible]
नारीषु रमते कामी [illegible]

अपि च।
[illegible]
कामिन्या: कामयेत् कामी इव
[illegible] इति

विपरीता, स्त्री, कामुकी। इति।

विपर्य्ययः, पुं, (विविधानि पर्य्याणि [illegible] यस्य:।) इति शब्दचन्द्रिका।

विपर्य्यय:, पुं, (वि + परि + इ + अच्।) व्यतिक्रम:। तत्पर्य्याय:। विपर्य्यास: १ व्यत्यय: ३। इत्यमरः। ५। इति भरत:। (यथा, [illegible] १। ५०।
"विपर्य्ययो वा [illegible]
उपस्थितो [illegible]
[illegible] विपर्य्यया: [illegible])

विपर्य्यास:, पुं, (विगत: पर्य्यास: वि + परि + अस + घञ्।) व्यत्ययः। [illegible]
"विपर्य्यासे [illegible]
इति [illegible]

विपर्य्यास:, पुं, (वि + परि + [illegible] इत्यमरः। (यथा, [illegible]
"पुरा [illegible]
विपर्य्यासं यातो [illegible]
[illegible]

"आद्यो विपर्य्यास:।" [illegible]

विपर्व्व, त्रि, (वि + पृ + [illegible]) [illegible]

विपलाश:, पुं, [illegible]

विपाक:, पुं (वि + पच + घञ्।) [illegible]
"[illegible]"

कर्म्मणो विकारः परिणामः । इति मेदिनी ।
नम् । यथा, भागवते । १० । ८ । ११ । १०
कर्म्म च फलं भुञ्जानोऽधीयते तत्रैव ।
शरीरेण सह जातमिमं जनम् ॥"
र्थः । यथा, मनौ । ४ । ९ । ७ ।
र्थे जिह्वा शौनविपाकजैश्च नयत
पदव्योपि स्वर्गिनं नरकिरामम् ॥")
। दुर्गतिः । स्वादः । इति हैम-
स्वादुः । भागः । भोगः । इति
तिः ॥ * ॥ (कर्म्मफलस्वरूपेण विपा-
विशम् । यथाह पातञ्जले । २ । १३ ।
ति तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥"
क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी भवति
। क्लेशमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धाः
कुत्वा दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था
कापरीमलतुषा दग्धबीजभावा वा । तथा
इः कर्म्माशयो विपाकप्ररोही भवति
क्लेशैरनुपग्रस्त्वात् दग्धबीजभावो वेति ।
विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति ॥"
ष्यम् ॥)
यामिका योगात् यदुदेति रसान्त-
रम् ।
परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥"
इति सुश्रुतः ॥
। ।
कटुश्च मधुरमग्लोऽत्र पच्यते रसः ।
कषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः
कटुः ॥"
वाग्भटः ।
रसानां पाकः स्यात् स्वाद्वम्लकटुका-
ताकः ॥"
पटेन ग्रीहिः स्वादुरम्लविपाकः । शिवा
मधुपाका । शुण्ठी कटुकमधुरपाके-
। * । अथ विपाकानां गुणाः ।
मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः ॥
करोति पचनं कर्म पित्तञ्च नाशयेत् ।
एव रसानां विपाकानां निदर्शितः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
स्य विवरणम् ।
हुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात्
मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यव-
न सम्यङ्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा
न्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति ।
त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्चेति
न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चान्यो विपाको
त पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्द-
। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति
श्लेष्मविदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुर-
मेवमस्यैव सर्व्वेषामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्तं
दिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत-
मानं मधुरमेवस्यात्तथा शालियवमुद्गादयः

प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति
तद्वदिति ।"
"किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
वा ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः ॥)
विपाट्, [श्] स्त्री, विपाशानदी । इत्यमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । १ ।
"गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे
विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥"
"विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्त्र-
मरणेनोत्पन्नशोकेन मुमूर्षोर्वशिष्ठस्य पाशा अस्यां
व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट् । शुतुद्री सुक्षिप्रं
तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री एत-
नाम्नी नद्यौ ॥ प्रजवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः । *** विपाट् पटगती । पदादयन-
कृपेत्यादिना चयत्वम् विपूर्वो भकारस्य
व्यधादिना चलम् ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
विपा(टो)टः, पुं, वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २७० । १७ ।
"एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥"
स्त्री, दुर्गमराजभार्य्या । यथा, मार्कण्डेये ।
७५ । ३६ ।
"विपाटां नन्दिनीचैव वेद्मि भार्य्यां गृहे
द्विज ॥")
विपादिका, स्त्री, पादस्फोटः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १३७ ।
"हिमोपानत कथावल्गे घ्रातं चर्म्मकृतेर्पितम् ।
विपादिकाकृते दास्या नीतं पश्चाद्गतो हतम् ॥")
"वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
कच्छूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥"
विपादिका वातश्लेष्मोद्भवा । इति माधवकरः ॥
अयं क्षुद्ररोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—
"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना
विपादिका पादगतेयमेव ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने चयोदशेऽध्याये ॥)
प्रहेलिका । इति शब्दमाला ॥ * ॥
विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
"सत्यापपाशेति ।" ३।१।२५ । विमोचने णिच् ।
ततः पचाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥
पुत्त्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं
पाशच्छेदात् विपाशितवती विसक्तपाशं कृत
वतीति विपाशा णिः कल्यादिरिति पाशं
विमोचयति इत्यर्थे णिः पचादित्वादच् चाप् ।
एवं क्विपि विपाट् । इति तट्टीकायां भरतः ॥* ॥
(यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।
"इरावती विपाशाच सरय्यूर्यमुना तथा ॥")
तस्या जलगुणाः ।
"शतद्रोर्विपाशायुताः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम् ।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषश्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या नामनिरुक्त्यादि विशेषविवरणं महा-
भारते । १ । १७८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्या-
स्तीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्त्तते । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ६५ ।
"विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ॥"
तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्त्तिरपि वर्त्तते ।
यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये ।
"यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताश-
नम् ॥"
विगतः पाशो यस्य ।) पाशवर्ज्जिते, त्रि । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।१।१७८।८।
"अत्र वै पुत्त्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥"
पाशानवच्छीने च त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
४८ ।
"निर्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो रणे ॥")
विपिनं, क्ली, (वेपन्ते जना यत्रेति । "वेपितुह्यो-
र्ह्रस्वश्च ।" उणा० २ । ५२ । इनन् । ह्रस्व-
श्च ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महानाटके ।
"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ।
प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी ॥"
भीतिप्रदे, त्रि । यथा, भागवते ।९।१५।२३।
"स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने ।
यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥"
विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)
विपुलः, त्रि, (विशेषेण पोलतीति । वि + पुल
महत्त्वे + कः ।) वृहत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।
"विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा ॥")
अगाधम् । इति मेदिनी । ले, १३२ ॥
विपुलः, पुं, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
इति मेदिनी । ले, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-
र्विष्कम्भपर्वतानामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । १७ ।
"विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥"
अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्त्तते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
"विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले ॥")
सुमेरुः । हिमाचलः । इति धरणिः ॥ (वसुदेव-
पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४६ ।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥")
विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यत्र ।) इक्षुः ।
इति कैचित् ॥
विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । ततस्त्रियां
टाप् ।) पृथिवी । आर्य्याच्छन्दोभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणादिर्यथा,—
"पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघन-
चपला च ।
गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधार्य्या ॥

संलक्ष्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति
पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समा-
ख्याति ॥
पुंवा कलिकालव्यालक्षतानां नाद्युपद्रवनिर-
व्याधि ।
धीर्यविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्दाननकम-
कला ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥
(विपुलपर्व्वतस्थादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । ३० । ६६ ।)

विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आस्रवतीति । आ
+स्रु+अच् । टाप् ।) घृतकन्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विपूयः, पुं, (वि+पू+"विपूयविनीयेति ।" ३ । १ ।
११७ । इति कर्म्मणि क्यबन्तनिपातः ।) मुञ्जः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ यथा,—
"वाससी वल्कले शुद्धे विपूयैः सतमेखलाम् ।
चामामञ्जनपिण्डाभां दक्षिणीमजिनाम्बराम् ।"
इति भट्टिः ।३।६०।

विप्रः, पुं,(वप+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति।" उणा० २।२८।
निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेषेण प्राति पूरयति षट् कर्म्माणि
विप्रः । प्रा ल पूर्त्तौ इत्यस्मात् डप्रत्ययः । किंवा ।
उप्यते धर्म्मबीजमत्र इति वपेर्नाम्नीति रे
निपातनादत इत्वम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ।"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथाच मनौ । १ । ९८ ।
"उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्म्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्म्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।"
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
११ । २६—३३ ।
"पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तश्च यः पिबेत् ॥
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं द्विज ।
मुच्यते सर्व्वरोगेभ्यो मासमेकन्तु भक्षितः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूतो हि यो
द्विजः ।
स एव विष्णुसदृशो न हरौ विमुखो यदि ॥
घ्नन्तं विप्रं शपन्तं वा न हन्यात्तञ्च तं शपेत् ।
गोभ्यः प्रशस्तं पूज्यो हरिभक्तश्च ब्राह्मणः ॥
पादोदकञ्च नैवेद्यं भुङ्क्ते विप्रस्य यो द्विज ।
नित्यं नैवेद्यभोजी यो राजसूयफलं लभेत् ।
एकादश्यां न भुङ्क्ते यो नित्यं विष्णुं समर्चयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य स्थलं तीर्थं भवेद्ध्रुवम् ।")

अत्यन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ९ ।
"निषुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं
कवीनाम् ।")
"विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।" इति सायणा-
चार्य्यः ॥ स्तोतरि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।
"विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥"
"विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्व्वा ।" इति सायणा-
चार्य्यः ॥)

विप्रकारः, पुं, (वि+प्र+कृ+भावे घञ् ।)
अपकारः । तत्पर्य्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६१ । १४ ।
"तेषाञ्च विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ।")
प्रतीकारः । इति स्वामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २०५ । ३ ।
"न बाधते प्रजाः सम्यक् विप्रकारैर्नराधिपः ।
ततो महत्तु भयं प्राप्य प्रजा हि विनश्यति ॥")

विप्रकाष्ठं, स्त्री, तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विप्रकृतः, त्रि, ((वि+प्र+कृ+क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्य्यायः । निकृतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
"तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ।")

विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्व्वकृधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विप्रकृष्टः, त्रि, (वि+प्र+कृष+क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—
"सन्निकृष्टविप्रकृष्टव्यभिचारिप्राधान्यमेदाच-
तुर्धा इति । तत्र ते ज्वरादिक्रममपेक्षन्ते । विप्र-
कृष्टो यथा । हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते
कफरोगकृत् । किंवा सन्निकृष्टो ज्वरस्य रूक्षादि
सेवा विप्रकृष्टो वातकोपः ।" इति माधवकृत
रुग्विनिश्चयव्याख्याने विजयः ॥)

विप्रकृष्टकं, त्रि, (विप्रकृष्ट एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥

विप्रचित्तिः, पुं, दनुपुत्रः । यथा,—
सूत उवाच ।
"अभवन्दनुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र
भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥")

विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि+प्रति+पद+क्तिन् ।)
विरोधः । यथा,—
"परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥
भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

कारिणमपुरैदम् ...
...
निन्दनि । यथा ...
...
प्रश्नः प्रतीक्षा ...
...
इतिवादमीनजम ।(...
विरोधः । यथा, ...
...
...
पत्तिः ।)

विप्रतिसारः, पुं, (वि+...
विप्रतीसारः ।
(यथा, शिशुपालवधे । ...
"प्राप्ति ...
शुभ्राम्बरः ...
"विप्रतिसारे प्रथमात् ...
पक्षे विप्रतीसार इति ।
तद्दीकायां मल्लिनाथः ।)

विप्रतिसिद्धं, त्रि, (वि+...
निषिद्धम् । इति ...

विप्रतीसारः, पुं, अनुतापः । ...
अनुशयः । रोषः । इति ...

विप्रदष्टः, पुं, (विशेषेण
दंश+क्तः ।) ...
ग्रन्थचर्च्चिका ।

विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः ।
पलाशवृक्षः । इति वैद्यक ।
यथा,—
"रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं ...
काकुत्स्थं करुणामयं गुणा...
इति ...

विप्रयाणं, स्त्री, (विशेषेण प्रयाणम् ।)
इति केचित् ॥

विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र+ ...
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) वियुक्तः ।
इति केचित् ॥

विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रयोगो ...
विप्रलम्भः । इत्यमरः ॥
इति स्वामी । दम्पत्योर्विरहः ।
(यथा, मनौ । ९ । १ ।
"पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मे वर्त्मनि
संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान्

संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं ...

विप्रलब्धः, त्रि, (वि+प्र+लभ+क्तः ।)
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ...
१६९ । ५१ ।
"दृष्ट्वाऽत्रेराजो राजंस्तामिरंवरणा...
अभिमन्त्रात् प्रकुपितो विप्रलब्धा...

[स्]त्री, (विशेषेण प्रलब्धा प्रतारिता ।) [ना]यिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा,—
[सं]केतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया [विप्रलब्धा]। अस्याश्चेष्टा निर्व्वेदनिश्वाससखी-[जनोपा]लम्भभयमूर्च्छाचिन्तास्रुपातादयः ॥ * ॥
[मुग्धा] विप्रलब्धा यथा,—
[स]भिः शपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
[शून्यं] च निरीक्ष्य विक्षुभितया न प्रस्थितं न
स्थितम् ।
किन्तु नवोढ़नीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे
रुषा
[सा]भङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्पृशो
हृदयः ॥” * ॥
[मध्या] विप्रलब्धा यथा,—
[सं]केतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्य-
[मु]द्दृशो निभृतनिश्वसिताधरायाः ।
[दीना]म्बरं वचनमर्द्धविकाशि नेत्रं
मूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्थौ ॥” * ॥
[प्रौढ़]ा विप्रलब्धा यथा,—
[यदि] कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विभ्रात-
चेतोभवं
[न]ापि निवेदिता सहचरी दृष्टापि नो वा
लया ।
[शं]कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ शूलिन्
शिव
[इ]ति परन्तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे
स्तुतिः ॥” * ॥
[परकी]या विप्रलब्धा यथा,—
[य]ा सैव्यभुजङ्गमूर्द्धि चरणावुत्क्षिप्य लब्धा-
नदी-
[मु]त्तीर्य घनान्धकारपटलं तन्व्या न दृष्टः
प्रियः ।
[त]ापाकुलया तया च परितः पाथोधरे
गर्ज्जति
[स]ाक्रान्तहृतान्तमत्तमदिरधाम्ना दृशौ
योजिते ॥”
[सा]मान्या विप्रलब्धा यथा,—
[प्र]पटवसनभाजा केनचिद्दारयोषा
[न]गरसिकगोष्ठीवञ्चिका वञ्चितासौ ।
[अ]त तरलितरिङ्गद्भृङ्गविभ्रमचञ्चु-
[रि]ति विकचकुन्दच्छद्मना केलिकुञ्जः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

[विप्रलम्भ]ः, पुं, (वि+प्र+लभ+घञ् । नुम् ।) [वि]संवादः । (यथा, महाभारते । ३।३१।२० ।
[विप्र]लम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥”)
[वञ्च]नम् । (यथा, महाभारते ।५।१८।१६।
[विप्रल]म्भो दयायांधिपतेः प्रिया सर्व्वा न्यवेदयन् ।
[वि]प्रलम्भं यथा वृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥”)
[वि]योगः । विच्छेदः । इत्यमरः ॥ शृङ्गाररस-[भे]दः । यथा, मन्दरमालायाम् ।
[सा]मान्येतानि शृङ्गारे वैशिकः सुधियब्रुवः ।
[सम्भो]गो विप्रलम्भश्च तस्य भेदद्वयं भवेत् ॥”

शृङ्गाराङ्गविशेषः । यथा,—
“यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ यो मिथः ।
अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते ।
स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विप्रलापः, पुं, (वि+प्र+लप+घञ् ।) विरोधोक्तिः । इत्यमरः ॥ परवचनविरोधिवचनं विप्रलापः । अन्योन्यविवदनमिति यावत् । यथा एको ब्रूते आगता कल्याणीति अन्यो ब्रूते नहीति । तथाप्युदाजहार सर्व्वानन्दः ।
“एकः सवक्रमधुरीणमवैति वक्र-
मन्यः सुधाकिरयविभ्रमदो स्पृगाक्षाः ।
यूनोर्मुहुर्व्विवदतोर्व्वदने बभूवुः
सिद्धान्तवक्रमधुराजितागतानि ॥”
विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधि उक्तिर्व्वचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ९ । ८२ । २५ ।
“स धर्म्मराजस्य वचो निशम्य
रूपाचरं विप्रलापाविद्धम् ॥”)
अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५ । २१ ।
“सर्व्वं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं
तुल्यथान्नं सह भोज्यं सहायैः ॥”)

विप्रलोभी, [न्] पुं, किङ्किरातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विप्रश्निका, स्त्री, (विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्या इति । विप्रश्न+“अत इनिठनौ ।” ५।२।११५ । इति ठन् ।) दैवज्ञा । इत्यमरः ॥

विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीणातीति । प्री+कः ।) अपराधः । तत्पर्य्यायः । मन्तुः २ व्यलीकम् ३ आगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ५ । ४२ ।
“यन्नस्त्वं कर्म्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्म्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥”)
अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते ।१।१६०।८।
“पिष्टं पिष्टवा सुचिच्छद्वितत्तेषां विप्रियं
भवेत् ॥”)

विप्रुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषेण प्रोषति दहति पापानि । वि+प्रुष्+क्विप् ।) बिन्दुः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । १९५ ।
“विप्रुषश्चैव यावन्तो निपतन्ति नभस्तलात् ॥”)
वेदपाठे विप्रुषो मुखनिर्गतजलबिन्दवो मन्त्र-बिन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
“मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वे मनुवचनम् ॥
(यथा च मनौ । ५ । १४१ ।
“नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥”)
आचमनकाले मुखनिर्गता विप्रुषो न उच्छिष्ट-जनिकाः । यथा,—
“नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः ।
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥

विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्व्वकवसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विप्लवः, पुं, (वि+प्लु+अप् ।) परचक्रादिभयम् । इति भरतः ॥ राष्ट्राद्युपद्रवः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । डिम्बः २ डमरः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।१०४१।
“सर्व्वा मड्वराज्योर्व्वीं वीरः शमितविप्लवाम् ॥”)
अश्वकलहः । इति स्वामी ॥ (नाशः । उपद्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ८ ।
“विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥
विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ ।८२।
“संमन्त्र्य कौतुकात् मायासद्मायोगीलविप्लवम्।
चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं ताम्रलिप्तीमलक्षिताः ॥”
विप्लवते इति अच् । जलोपर्य्यवस्थितः । यथा, महाभारते । ८ । ३ । ५ ।
“वणिजो नावि भग्नायामगाधे विप्लवा इव ॥”)

विप्लावः, पुं, अश्वस्य प्लुतगतिः । इति विपूर्व्व-प्लुधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विप्लुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषेण प्लोषतीति । वि+प्लुष्+क्विप् ।) विप्रुट् । बिन्दुः । इत्यमर-टीकायां रामाश्रमः ॥

विप्लुतः, त्रि, (वि+प्लु+क्तः ।) व्यसनार्त्तः । तत्पर्य्यायः । व्यसनार्त्तः... । इति हेम-चन्द्रः ॥

विफलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् । तत्पर्य्यायः । मोघम् २ वृथा ३ । इति जटा-धरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
“परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥”)

विफला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विबन्धः, पुं, आनाहरोगः । इत्यमरः ॥ तस्य चिकित्सा ।
“तुल्यकारस्करादीनां उदावर्त्तहरीं क्रियाम् ।
आनाहेऽपि च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
त्रिवृत्कृष्णा हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरत्यानाहमुल्वणम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा मर्द्दितैर्व्विहिता साङ्गुष्ठपरिमाणा ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रविहिता गुदे नृणा-
मङ्गे ।
आनाहोदावर्त्तौ हन्त्यपि न चिरं सदा गुल्मम् ॥”
त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः । इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषेण बन्धः । विशेषबन्धनम् । यथा, महा-भारते । ८ । १६० । ११ ।
“नारीदर्शनसम्भ्रमे… [illegible] …”)

विवाधा, स्त्री, विवेष्टनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध + कः ।) देवः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
"गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ॥")
पण्डितः । इति मेदिनी । धे, २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
"ब्रवीमि विबुधः खेदं जनानां निह्नुते कथम् ॥"
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥ ● ॥) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

विबुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) आचार्य्यः । पण्डितः । देवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

विबोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता । इति केचित् ॥ (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
"स एवमाराधितपादतीर्थ-
दधीत तत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥"
श्रीयमषिपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
"पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-
चिन्तकाः ॥")

विबोधनं, क्ली, (वि + बुध + ल्युट् ।) प्रबोधनम् । यथा,—
"तुष्टाव योगनिद्रान्तामेकाग्रहृदयस्थितः ।
विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(जागरणम् । यथा, महाभारते ।१।१०७।८
"वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।"
प्राप्तिबोधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १८ । २२ ।
"उदाहायो विबोधनम् ।"
"रायो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहु-
धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

विभक्तः, त्रि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तविभागः । विभिन्नः । पृथक् । यथा । बृहस्पतिः ।
"पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।
जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ।
अनीशः पूर्व्वजः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजः ॥"
विभक्तो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
अपि च । व्यासः ।
"भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्म्मस्तेषां विवर्द्धते ॥"
विभक्तानां समानधने वैदिककर्म्मकरणात्तत्का-
र्य्यधर्म्मेणैव तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
"विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे
समाः ।
एको ह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये ॥"
अपि च ।
"दायादवधनग्रहणेष्वेवमविभक्ता [illegible] ।
विभक्तानां पृथक् ज्ञेयाः पाकधर्म्मागमव्ययाः ॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थगाः ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥"
इति नारदवचनानि ॥

तथा ।
"भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥ ● ॥

तथा ।
"विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
संस्थितः ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥".
इति बृहस्पतिवचने येषामेव हि पितृभ्रातृ-
पितृव्यादीनां पितृपितामहोपार्ज्जितधने अ-
विभक्तत्वसम्पत्तिः सम्भवति त एव विभक्ताः
सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्व्वकृतविभागध्वंसेन यत्तव
धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
स्मिन् कार्य्ये एकगृहिरूपतया स्थिताः संसृष्टाः ।
न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
क्तानां प्रीतिपूर्व्वकाभिसन्धानं विना ॥ ● ॥ तथा ।
"बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥"
इति कात्यायनवचनम् ॥

तथा ।
"भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥"
तथा ।
"भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥"
इति मनुवचनम् ॥

तथा । कात्यायनः ।
"अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्व्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।
लभेतांशं स पित्र्यं च पितृव्यात्तस्य वा
सुतात् ॥"
तथा । विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्तरो-
त्पन्नस्य विभागं दद्युः ॥ ● ॥ अपि च ।
"अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥"
इति कात्यायनवचनम् ॥
अविभक्तानां सह वसतां संसृष्टानां वा पुन-
र्विभागो भ्रातृतत्सुततत्सुतपर्य्यन्तमेव तत्सुता-
च्चतुर्थान्निवर्त्तते । इति ॥ तथा ।
"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेत् ।
विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्य्यैः कदाचन ॥"
इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
तत्त्वधृतानि ॥ ● ॥ अपि च ।
"अविभक्ता विभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धमदैविकम् ।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथक् विना ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

अन्यच्च ।
"बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

(पुं, कार्त्तिकेयः । यथा,
"वष्टीप्रियश्च धर्म्मात्मा [illegible]
कन्यामतां [illegible]

विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति + जः ।) विभागानन्तरं [illegible]
यथा । बृहस्पतिः ।
"पित्रा सह विभक्ता ये [illegible]
जघन्यजाश्च ये तेषां [illegible]
अनीशः पूर्व्वजः [illegible]
यथा धने तथर्णेऽपि दृष्टा [illegible]

विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । कर्म्मणि विभज्यन्ते आभिरिति वा । क्तिन् ।) विभागः । स्यादि: [illegible]
"संख्याकारकबोधयित्री: [illegible]

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता [illegible]

प्रत्ययः सा विभक्तिः । [illegible]
द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका [illegible]
यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । १ ।
"क्रियेत चेत् साधु [illegible]
यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेय [illegible]
या स्वौजसां साधयितुं [illegible]
स्तावत् पाणि [illegible]

विभजनीयं, त्रि, विभाज्यम् ।
यथा । यद्द्रव्यस्य प्रयोजनार्थं [illegible]
मूल्यादिभिः [illegible]
इति दायतत्त्वम् ॥ भजनार्हम् ।
धातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मनौ । ११ ।
"न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च [illegible]
मोक्षः । ऐश्वर्य्यम् । इति मेदिनी ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । ४१ ।
"भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो
नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ।"
प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गत [illegible]
भविष्यपुराणे ।
भैरव उवाच ।
"सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्व्वं
प्रशान्ता मानवाश्च बहुद्रव्या
हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्व्वे विभवे [illegible]

विभा, स्त्री, (वि + भा + क्विप् ।) किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकाशः । शोभा । इति निर्घण्टः ॥ (यथा, शाकिहर्षे [illegible]
"कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति यत्र [illegible]
प्रकाशके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११ [illegible]

…त्रुटिः ह्यनया विभागात् ।"
…अवयवनाशीनाम् ।"
…वामनः ।)

…(वि+भज+घञ् । "विभाविभा-
…३ । ३ । ७१ । इति टः ।) अंशः ।
…पादिवर्गे । १० । अमरे च ।
…विभागाय विभागे च विभाकरः ।")
… । विश्लेषः । इत्यमरः । भरतः ।
…ती । ३, १८७ । (यि, प्रकाशयति ।)
… (वि+भज+घञ् ।) भागः । अस्य
…इति दायः । अस्य लक्षणं यथा ।
…भूमिहिरण्यादावुत्पन्नस्य
…विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
…व्यवस्थितस्य गुटिकापाता-
…अंशं विभागः । विशेषेण भजनं
…स्वत्वं वा विभागः ।" इति दायभागः ।
… ।
…विभाग पुत्रैश्च प्रकल्प्यते ।
…इति प्रोक्तं तद्दायपदं बुधैः ।"
इति नारदवचनम् ।
…विनिगमनाविरहात् सम-
…गुटिकापाता-
…व्यवस्थापनं विभागः । ७ ।
… । कात्यायनः ।
…विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
…न चैवैकमकस्मात् कारणं विना ।"
…नारदः ।
…कुपितश्चैव विषयासक्तचेतनः ।
…कारी च न विभागे पिता प्रभुः ।"
…कायामेव नारदे पितामहधन-
…इत्यवगतिः ।
…भाहृतां विभागः संप्रदर्शितः ।
…इत्यपि जीवतोऽपि प्रश्यति ।"
… । याज्ञवल्क्यः ।
…पिता कुर्य्यादिच्छया विभजेत्
सुतान् ।
…वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः ।"
… च देवलः ।
…विभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
…विभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ।"
… । विभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य
… स्युरिति ।
…विभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ।
…परिज्ञाने कुलं साक्षित्वमर्हति ।"
इति शङ्खवचनम् । इति दायतत्त्वम् ।
…धर्म्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां परस्पर-
…व्याप्यधर्म्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
… । इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्ण-
…कारः । ४ । न्यायमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
…गुणविशेषः । स त्रिविधः । यथा,—
…द्वितीयः स्यात् विभागोऽपि त्रिधा
भवेत् ।
एककर्म्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ।
विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ।"
इति भाषापरिच्छेदः । ७ ।
विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभाग इति एककर्म्मेति । उदाहरणम् । श्येनशैल-विभागादिकं पूर्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभाग-जन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्र कपालकर्म्म ततः कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-स्ततो घटनाशः तस्मिन्नेव एककपालविभागेन सकर्म्मकः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्म्मनाश इति । न च तेन कर्म्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्म्मण आरम्भक-संयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं-योगप्रतिबन्धिविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुट्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्मादुभयदीदं अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदा आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धिविभागं न जनयेत् । न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्व्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं आर-म्भकसंयोगप्रतिबन्धिविभागवतः अवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र 'हस्त-क्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मणो यावदवयवकर्म्म-नियतत्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागो जन्यते इति अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तमुक्ता-वली । ("सामान्यधर्म्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां परस्परविरुद्धतद्‌व्याप्यधर्म्मप्रकारेण प्रतिपाद-नम् ।" यथा द्रव्यत्वधर्म्मावच्छिन्नानां क्षित्या-दीनां परस्परविरुद्धेन क्षितित्वजलत्वादिना अथ द्रव्यत्वव्याप्येन विशेषेण तथा प्रतिपादनं नवधा द्रव्यविभागः । यागः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ७७ । ४ ।
"यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष च निष्ठं पित्त-रदते विभागे ।"
"यो यजमानो विभागे हविर्व्विभागवति यागे ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ।")
विभाज्यं, त्रि, विभजनीयम् । विभागार्हम् । यथा,
"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि
वा ।
शौर्य्यप्राप्तन्तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्‌बृहस्पतिः ।
शिल्पेष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं
भवेत् ।
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्व्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ।"
तथा ।
"शौर्य्यभार्य्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ।"
इति दायतत्त्वम् ।
विभाण्डकः, पुं, मुनिविशेषः । स तु ऋष्यशृङ्ग-पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-भारते । ३ । ११० । २२ ।
"सोऽपश्यदाश्रमसमीपे पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्द्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ।")
विभाण्डी, स्त्री, आवर्त्तकीलता । इति राज-निर्घण्टः ।
विभातं, क्ली, (वि+भा+क्तः ।) प्रभातः । इति शब्दरत्नावली ।
विभावः, पुं, (विशेषेण भावयति रसं सामाजि-कानिति । वि+भावि+अच् ।) परिचयः । रसस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी । तल्लक्षणादिर्यथा,—
"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ।"
विभावादयो वक्ष्यन्ते । विभावादीनां यथा-संख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।
"कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः ।
रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।
सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ।
विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ।" ०।
"अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-पेक्षायां विभावमाह ।
रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्य-
नाट्ययोः ।
ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनां उद्-बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तो विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादु-र्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते ।
आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
(विविधप्रकारेण प्रकाशवति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।
"न चित्रं वपुषे विभावम् ।"
"विभावं विविधप्रकाशवन्तम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
विभावनं, क्ली, } (विभावयति कारणं विना
विभावना, स्त्री, } कार्य्योत्पत्तिं चिन्तयति यस्याम्-इति । वि+भावि+ल्युः । युच् वा ।) अल-ङ्कारविशेषः । स च विनाकारणं उपनिबध्य-मानोऽपि कार्य्योदयरूपः । यथा,—
"विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उत्साद्वत्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परि-
कीर्त्तिता ।"

उक्तनिमित्ता यथा,—
"कठायासकर्णं मध्यममभूतरवं द्वयी ।
कभूत्कमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ।"
अनुक्तनिमित्ता यथा,—
"स एव कोऽपि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं तस्य शम्भुना न हृतं बलम् ।"
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
(वाक्यम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।
"मन्दाद्रिपदं परिचर्य्यविष-
विभाववाक्यात्सुखाभिपत्ते: ।")

विभावरी, स्त्री, रात्रि: । इत्यमर: । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १ । २०७ ।
"प्रभातायां विभावर्य्यां यथास्यास्थितो नृप: ।
आचार्य्येणा मास्रयुत इति वचनमादिशत् ।"
मन्दारविद्याधरकन्या । यथा, मार्कण्डेये । ६९ ।
१४ ।
"मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ।"
इन्द्रस्य पुरी । यथा, भागवते । ८ । १९ । ७ ।
"[illegible] विभावरीनाम ।")
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । इति मेदिनी । रे, ९६६ । [illegible]
[illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ।
इति [illegible] ।

विभावसु:, पुं, (विभा प्रभा एव वसु धनं यस्य ।)
सूर्य्य: । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।
"[illegible] विभावसुसमद्युति: ।")
अर्करुक्ष: । [illegible] । (यथा, महाभारते ।
७ । ६८ । ७ ।
"[illegible] विभावसो: ।")
[illegible] । इत्यमर: । [illegible] । [illegible] ।
इति [illegible] । ([illegible] । यथा,
[illegible] । ६ । ६ । १०,१६ ।
"[illegible]
[illegible] विभा-
वसु: ।
[illegible] ।"
[illegible] । यथा, [illegible] । १० । १८ । १३ ।
"[illegible] विभावसु:
[illegible] ।"
[illegible] । यथा, [illegible] । ६ । १० ।
"[illegible] विभावसु: ।")

विभिन्नः, [illegible], [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । इति
[illegible] विभक्त: । (यथा,
[illegible] । २ । २ ।
"[illegible]
[illegible] ।")
[illegible], स्त्री, ([illegible] इति ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

सन्धौ विधिर्न्नित्य: । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
("नवेति विभाषा ।" इति पाणिनि: । १ । १ । ४४ ।)

विभिन्न:, त्रि, (वि + भिद् + क्त: ।) विभक्त: ।
विदीर्ण: । यथा,—
"गदापरशुखड्गैश्च चक्रतोमरशायकै: ।
विभिन्नं वेदना या हि सुधया सापि निर्व्विता: ।"
इति इतिहाससमुच्चय: ।
(विघटित: । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।
"विभिन्नशङ्ख: कलुषीभवन्मुहु-
र्म्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्म्मण: ।")

विभीतक:, त्रि, वृक्षविशेष: । वहेड़ा इति भाषा ।
तत्पर्य्याय: । अक्ष: २ तुष: ३ कर्षफल: ४ भूत-
वास: ५ कलिद्रुम: ६ । इत्यमर: । कल्पवृक्ष: ७
संवर्त: ८ । इति रत्नमाला । तैलफल: ९
भूतावास: १० संवर्त्तक: ११ वासन्त: १२
कलिवृक्ष: १३ बहेडुक: १४ हार्य्य: १५ विषघ्न:
१६ अनिलघ्न: १७ कायघ्न: १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।
"पियालतालखर्ज्जूरहरीतकविभीतकै: ।")
अस्य गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पलितघ्नत्वम् । विपाके मधुरत्वञ्च । तन्मज्ज-
गुणा: । तृष्णाच्छर्द्दिकफवातहरत्वम् । लघु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मदकारित्वञ्च । तत्तैल-
गुणा: । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।
गुरुत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट: ॥ * ॥ अपि च । अथ विभीतक-
नामानि गुणाश्च ।
"विभीतकस्त्रिलिङ्ग: स्यादक्ष: कर्षफलस्तु य: ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालय: ।
विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ।
उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् ।
रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्य्यनाशनम् ।
विभीतमज्जा तृट्छर्द्दिकफवातहरो लघु: ।
कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणा: ।"
इति भावप्रकाश: ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"विभीतं मेदि तीक्ष्णोष्णं वैस्वर्य्यं कृमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं स्वादुपाकञ्च कषायं कफपित्तनुत् ।"
इति राजवल्लभ: ॥ * ॥
अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—
बृहदश्व उवाच ।
"ततो गतेषु देवेषु लोकपालेषु भारत ।
[illegible] [illegible] कलिं दृष्ट्वाब्रवीत् कलि: ।
[illegible] [illegible] [illegible] कर्षं यथा ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

इत्येवमुक्तो देवेन [illegible]
दीनात् [illegible]
इति [illegible]
(अक्षश्च । यथा, महाभारते ।
"एवमुक्ता इति [illegible]
[illegible]
"तं प्रमुमोच [illegible]
ततश्च कलिर्भीतो [illegible]
कोपं संयच्छ नृपते [illegible]
"एवमुक्तो नलो [illegible]
ततो भीत: कलि: [illegible]

"विभीतकस्याप्रशस्त: [illegible]

विभीषण:, पुं, (विभीषयतीति ।
"नन्दिग्रहिपचादिभ्य: ।" ३ । १ ।
ल्यु: ।) रावणभ्राता । [illegible]
(यथा, भागवते । ४ । १ ।
"रावण: कुम्भकर्णश्च
पुलस्त्यस्य गतिर्भार्य्या
नलाह्वयम् । इति रामायणे ।
(यथा, रामायणे । ६ । ११ ।
"दृष्टो विभीषण इति [illegible]
"विभीषण: भयङ्कर: ।" [illegible]
सायन: ।)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + क
टाप् अत इत्वञ्च ।) भयप्रदर्शन ।
"त्वया
[illegible]
मयूनो । [illegible]
[illegible]
विशालोऽपि वयं पर
[illegible]

विभु:, पुं, (वि + भू + "विप्रसं
३ । २ । १८० । इति डु: ।) [illegible]
शिशुपालवधे ।
"विभुर्विभक्तावयवं [illegible]
[illegible]
सर्व्वगत: । प्रभु: । (यथा,
१० । १६ ।
"[illegible]
प्रभा । इति मेदिनी । [illegible]
[illegible] । विभु: । [illegible]
(यथा, महाभारते । १२ ।
"[illegible]
जीवात्मा । यथा,—
"न [illegible]
[illegible]
इति [illegible]
विभ: । [illegible]

[illegible]

...दौ [illegible] विभं
निविं निविं ।”

...विभुं ईश्वरम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
यथा, ऋग्वेदे । ४ । १८ । १ ।
“...[illegible] भगवती ।”
...दरी ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
...ती, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-
। तत्पर्य्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्य्यम् ३ ।
। (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । ९ ।
...ादिषे विभूतय इन्द्रवावते ।”
...: ऐश्वर्य्यविशेषाः ।” इति तद्भाष्ये
॥) शिवप्रसादात् । अस्य विवरणं
...[illegible] विभूत्यादिपदलयं याचं
विभूतिर्भूतिरिति इदं प्रभुप्रभावादि
...तु ऐश्वर्य्यमित्याहुः । विभवत्यनया
... भवतः भूतिः विभवत्यनयो-
...रामार्थे ईश्वरगुणैश्वर्य्यं भावे ...:
...दि लघिमादि । तथा च ।
“...मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
...श्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥”
इति ॥
...णिमा येन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति ।
लघिमा येन वायुरिव लघुतरो भवति ।
...भीष्टप्रापणं प्राकाम्यमिच्छानभिघातः ।
...ा महत्त्वं येन चतुर्द्दशभुवनान्यस्योदरे
। ईशित्वं प्रभुता येन स्थावरजङ्गमादि-
...ादेशकारीणि भवन्ति । वशित्वं स्वातन्त्र्यं
...नन्वचरति । कामेन इच्छया अवसा-
...स्थानं शीलमस्य कामावसायी श्रीदो

[illegible] कामावसायिता ।
[illegible]
[illegible] । इति
[illegible] अध्यायः ।

विष्णुपुराणम् ।

“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विभूतिरिति गीयते ।”
इति कौर्म्मे १ अध्यायः ।

(सम्पत् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
“विभूतिरस्तु सूनृता ।”
“विभूतिर्महती ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
विभवर्द्धनः । यथा, तत्रैव । ४ । ३१ । १ ।
“[illegible] विभूतिरोजसे वन्दना ।”
“विभूतिर्महती विभववर्द्धनः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः । विविधसृष्टिः । यथा, भागवते । ९ ।
१९ । २१ ।
“शक्तिः [illegible] ।
[illegible] नमो धाम्ने विभूतये ।”
सम्पत् । यथा, रघुवंशे । ८ । १६ ।
“अधिगम्य विभूतिमात्मवी
मधुमत्यागिशयेन योगिनाम् ।”)

विभूतिद्वादशी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका द्वादशी ।)
व्रतविशेषः । यथा,—
[illegible] उवाच ।
“शृणु नारद ! वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
विभूतिद्वादशीनाम सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
कार्त्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्गुने ।
आषाढ़े वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः ।
कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः ।
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ।
द्वादश्यां विधिसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ॥
ततः प्रभाते उत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः ।
पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥
विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जानुनी ।
नमः शिवायेत्यूरू च विश्वमूर्त्तये नमः कटिम् ॥
कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादित्याय नमः करौ ॥
दामोदरायेत्युदरं वासुदेवाय च स्तनौ ।
माधवायेति हृदयं कण्ठमुत्कण्ठिने नमः ॥
श्रीधराय मुखं केशान् केशवायेति नारद ।
पृष्ठं शार्ङ्गधरायेति श्रवणौ च स्वयम्भुवे ॥
स्वनाम्ना शङ्खचक्रासिगदापरशुपाणयः ।
सर्व्वात्मने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
मत्स्यमुत्पलसंयुक्तं हैमं कृत्वा तु शक्तितः ।
उदकुम्भसमायुक्तमग्रतः स्थापयेद्विभोः ॥
गुड़पात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्य्यादितिहासकथादिना ॥
प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
सकाञ्चनोत्पलं देवं सोदकुम्भं निवेदयेत् ॥
यथा न मुच्यसे विष्णोः सदा सर्व्वविभूतिभिः ।
तथा मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

[illegible] प्रतिमां क्रमान्मुने ।
[illegible] समन्वितम् ।
[illegible] यावत् [illegible] ॥
[illegible] भरः ।
[illegible] समन्वितम् ।
[illegible] गुरवेऽर्पयेत् ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
अन्यानपि यथाशक्त्या भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
सर्व्वेषामेव [illegible] ॥
[illegible] यथाशक्त्या [illegible] समाचरेत् ।
यथाविभवः [illegible] भक्तिमान् माधवं प्रति ।
पुण्यार्थैर्विधानेन स कुर्य्याद्बहुवत्सरम् ॥
अनेन विधिना यस्तु विभूतिद्वादशीव्रतम् ।
कुर्य्यात् स [illegible] ॥
जन्मनां शतसाहस्रं न शोकफलभाग्भवेत् ।
न च व्याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥
वैष्णवो वाथ शैवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
यावद्युगसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
तावत् स्वर्गे वसेद्ब्रह्मन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”
इति मात्स्ये ८२ अध्यायः ॥

विभूषणं, क्ली, (विशेषेण भूष्यतेऽनेनेति । वि + भूष + णिच् + ल्युट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १० । ६३ ।
“अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ।”)

विभूषा, स्त्री,(वि + भूष भूषणे + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इत्यः । स्त्रियां टाप् ।) शोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये ।१५।१६।
“ततः प्रभुः शुचिरिष्टदेवः
श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।”)
आभरणञ्च । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।४५८।
“मानग्रहगुरुकोपादनुदयितायेव रोषति मल्लम् ।
काञ्चनमयी विभूषा [illegible] ।”)

विभूषितः, त्रि, (वि + भूष + क्तः । यद्वा, विभूषा सञ्जातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अलङ्कृतः । यथा,—
“विशुद्धरत्नांशुविभूषिताङ्गी
शिलातले हैममये सुरम्ये ।
सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं
जगाद वाक्यं गिरिराजपुत्री ।”
इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

विभृतः, त्रि, धृतः । पुष्टः । विपूर्व्वभृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वि(बि)भ्रत्, त्रि, (भृ + शतृ ।) बिभर्त्ति यः । धारणपोषणकर्त्ता । यथा,—
“चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम् ।
ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा ।”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः ।”
इत्यादि तन्त्रसारे सरस्वतीध्यानम् ॥
(पवर्गीयबकारादिः साधुरेव ॥)

विभ्रमः, पुं, (वि+भ्रम+घञ्।) हावभेदः। स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः। इत्यमरः॥ (यथा, मेघदूते। २८।
"स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु॥")
मदरागहर्षजनितविपर्य्यासो विभ्रमः। यथा कान्तनिमित्तमानयादुत्थायान्यत्र गमनं प्रियात्वकथासादिष्य सख्या सहालपनमुच्चैर्हसितक्रोधौ पुष्पादीनां यापना सहसैव तत्परित्यागः। वस्त्राभरणमाल्यानामकारणतः खण्डनं मार्गनञ्च। यदुक्तम्।
"क्रोधः स्मितञ्च कुसुमाभरणादियापना
मदनञ्च सहसैव विमोचनञ्च।
आक्षिप्य वागवचनं सपदं सखीभि-
र्व्याहारकोत्थितगतं वद विभ्रमं तत्॥" इति।
"चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो भवेत्॥"
इत्यन्यच्च। तथान्यत्र।
"विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्य्ययः।"
यथा,—
"श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमापितभूषया।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः॥"
इति।
योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः। इत्येके। विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ्। इति भरतः॥ अपि च।
"वल्लभप्राप्तिवेलायां मदनावेशसंभ्रमात्।
विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानविपर्य्ययः॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
भ्रान्तिः। इति मेदिनी। मे, ५२॥ (यथा, भागवते। ४। ७१। २७।
"तमविभीगवानैक्षत् परमात्मं विद्यायया।
आसहसमिव यावद्धं योऽधर्म्मो धर्म्मविभ्रमः॥")
शोभा। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १६७।
"ललाटे भुजमूले च यस्याः शिरोरुहाः।
तस्य सम्भ्रमाभासशृङ्गाभो विभ्रमं दधुः॥"
यथा च अमरुशतके। १।
"ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः।
त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः॥")
संशयः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १८। ६६।
"दृश्यते बहुधाराभिर्मोदितोभिर्भुवस्तलम्।
कुम्भेभ्यश्च विमौक्तानां विभ्रमम्॥")
भ्रमणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (विकारविशेषः। यथा,—
"तोषात्पित्रे राजभक्तौ निवेद्य ज्ञानमौषधम्।
कालमवोऽभवो यावं यत्न दीर्घौषधामयम्।
निरुध्यादपि दोषो विभ्रमः षड्गातुरम्।
चौर्य्ये तु भेषजं शूद्रात् पथ्यमुच्यते॥"
इति वाग्भटे सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)
विभ्रमा, स्त्री, वार्द्धक्यम्। इति शब्दरत्नावली॥
विभ्राज, [ज्] } त्रि, (विशेषेण भ्राजते इति।
विभ्राड्, [ज्] } वि+भ्राज+"अन्येभ्योऽपि दृश्यते।" ३।२।१७८। इति क्विप्।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः। तत्पर्य्यायः। भ्राजिष्णुः २ रोचिष्णुः ३। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। १७०। १।
"विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं
मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम्॥"
"विभ्राड् विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः।"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)
विभ्रान्तः, त्रि, विभ्रमयुक्तः। विपूर्व्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, गीतायाम्। १६। १६।
"अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः॥")
विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि+भ्रम+क्तिन्।) विभ्रमः। इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। "स्फुरदद्वैतविभ्रान्तिसन्तानसम्भावन्दारवत्सारनिद्रामहारिकटवेति॥")
विमतः, त्रि, विरुद्धमतिविशिष्टः। विपूर्व्वमनधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
विमनस्कः, त्रि, विमनाः। विनिर्गतं मनो यस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, भागवते। ७। १०। ४१।
"विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम्॥")
विमनाः, [स्] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य।) चिन्तादिव्याकुलचित्तः। तत्पर्य्यायः। दुर्म्मनाः २ अन्तर्म्मनाः ३। इत्यमरः॥ दुःखितमानसः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। १८। १०।
"मिष्टमन्नि यदा राजन् सुदितो विमनास्तथा।
मानायाञ्च तथा सर्व्वं समकं न च शोभनम्॥")
विमयः, पुं, (वि+मी+"एरच्।" इत्यच्।) विनिमयः। इति हेमचन्द्रः॥
विमर्द्दः, पुं, (विमृद्यतेऽसौ इति। वि+मृद्+घञ्।) कालकृतरुः। इति रत्नमाला॥ कालकासुन्दिया इति भाषा॥ विमर्द्दनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ५। ६५।
"तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्द्दकृशाङ्गरागम्॥"
सम्पर्कः। यथा, रघुः। १३। २०।
"असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धि-
स्त्रिमार्गगावीचिविमर्द्दशीतः॥"
"त्रिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचयो विमर्द्देन सम्पर्केण शीतः॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ युद्धम्। यथा, रामायणे। ३। ३२। ७।
"देवासुरविमर्द्देषु वज्राशनिसमप्रभम्॥"
वधः। यथा, तत्रैव। ७। ६३। २४।
"कार्य्यार्थिना विमर्द्दो हि राज्ञो दोषाय
कल्पते॥")
विमर्द्दकः, पुं, (विमर्द्द एव। स्वार्थे कन्।) चक्रमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः॥)
विमर्द्दनं, क्ली, (वि+मृद्+ल्युट्।) कुङ्कुमादिमर्द्दनम्। तत्पर्य्यायः। परिमलः २। इत्यमरः॥ विमर्द्दः ३।
विशेषेण मर्द्दनञ्च। (यथा, …
२६। ३।
"धर्म्मस्य …
कथं बलात्करिष्यामि …
त्रि, विशेषेण मर्द्दनकारी। …
मर्द्दनकारी। …
सागरे। ११३। १८।
…
महान् …
यथा च साहित्यदर्पणे। …
"अयं स रसनोत्कर्षी …
पाण्डुकवचकर्षी …
विमर्द्दोत्थः, पुं, (विमर्द्दात् …
+कः।) मर्द्दनजातगन्धः …
"अथ …
दूरगामी मनोहारी …
विमर्शनं, क्ली, (वि+मृश+ल्युट् …
वितर्कः। यथा,—
"वितर्कः स्यादनुमानं परामर्शः …
अध्याहारस्तर्क …
(विमृश्यतेऽनेनेति। करणे …
यथा, भागवते। ६। १। ११। …
"कर्म्मणा …
विमर्षः, पुं, (वि+मृष्+ …
रुचा। इति जटाधरः॥ (यथा, …
सागरे। २०। १२१।
"प्रणयः स्त्रीषु …
विमलं, क्ली, (विगतो मलो यस्मात् …
[illegible] तत्पर्य्यायः। …
निर्म्मलम् २ स्वच्छम् ३ …
कम् ५। अस्य गुणाः। …
त्रिदोषनाशकम्। …
लम्। मेघे मित्रमीद्रव …
निर्घण्टः॥ (तथास्य …
"सुवर्णवातोनेषु …
कौलत्थं कोद्रवाणि …
मुहुः भूरवक्रस्यं …
धारान्यजयषेव …
पुटनयं प्रदातव्यं …
जम्बीरस्य रसैः …
इत्यालोकेन वा …
इति विमलशुद्धिः॥ …
संग्रहे वाग्भटस्थापितो …
विमलं, त्रि, (विगतो मलो यस्मात् …
तत्पर्य्यायः। शोभम् २ …
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, …
९०। १४।

वहन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
वनो विविधान् भूपश्चिमांश्च गिर्भ-
रान् ॥")
। इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।
३ ।
"रविघाम्नि भर्गेर् भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥")
पुं, (विगतो मलः पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
हेमचन्द्रः ॥ (सुदासपुत्रः । यथा, भाग-
९ । १ । ४१ ।
कलो गयो राजन् विमलश्च त्रयः सुताः ॥")
नं, क्ली, (विमलं विशुद्धं दानम् ।) नित्य-
त्तिककाम्यदानम् । ईश्वरप्रीणनार्थदानञ्च ।
—
नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ।
अहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
दृश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
कम् ॥
पापापशान्त्यै च दीयते विदुषां करे ।
त्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
। सत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥"
इति गारुड़े ५१ अध्यायः ॥
णिः, पुं, (विमलः स्वच्छो मणिः ।)
टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
, स्त्री, (विमल+टाप् ।) सप्तला ।
मरः ॥ चामरकषा इति भाषा ॥ (अस्याः
र्य्यो यथा,—
तला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
निगदिता भूरिफेना चर्म्मकषेत्यपि ॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भेदः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥ देवी-
। यथा,—
विमला कार्य्या शुद्धस्फटिकवर्च्चसा ।
चक्रधारी च कमण्डलुकरा वरा ॥
सनसमारूढ़ा श्वेतमाल्याम्बरप्रिया ।
क्षीरोदनाहारा कर्पूरमदचर्च्चिता ।
मङ्गलहोमेन राष्ट्रायुर्नृपवर्द्धिनी ॥"
; देवीपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविम-
ताविधिः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
जयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवन्तु नायकम् ।
मला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्त्तिता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ * ॥
रञ्च ।
कवे नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
मला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
यथा च देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।
यायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥")
ात्मकः, त्रि, (विमलो निर्म्मल आत्मा यस्य ।)
र्म्मलः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विमलाद्रिः, पुं, (विमलः अद्रिः ।) शत्रुञ्जय-पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
विमलार्थकः, त्रि, निर्म्मलः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
विमांसं, क्ली, (विरुद्धं मांसम् ।) अशुद्धमांसम् । तत्तु कुक्कुरादिमांसम् । इति केचित् ॥
विमाता, [ऋ] स्त्री, (विरुद्धा माता ।) मातृ-सपत्नी । सतमा इति भाषा । सा कनीयस्यपि नमस्या । यथा, स्मृतिः ।
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाधिकः ।
नमस्कुर्य्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमा-
तरम् ॥"
स्मृत्यर्थसारे ।
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
अतः पत्युर्व्वयसा तास्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा अपि नमस्याः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ विमातृरजोनिवृत्तावपि पितामहधनविभाग-कर्त्तव्यत्वम् । यथा बृहस्पतिः ।
"पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥"
अत्र मातृपदं विमातृपरमपि पुत्त्रान्तरोत्पत्ति-सम्भावनातौल्यात् । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्या अनंशित्वं यथा । सोदरभ्रातृभिर्विभागे क्रियमाणे मात्रे पुत्त्रसमांशो दातव्यः । समांश-हारिणी माता इति वचनान्मातृपदस्य जननी-परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सकृच्छ्रुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः । इति दायभागः ॥
विमातृजः, पुं, (विमातुर्जायते इति । विमातृ+जन+डः ।) मातृसपत्नीपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । वैमात्रेयः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति जटाधरः ॥
विमानः, पुं क्ली, (विगतं मानमुपमा यस्य ।) देवरथः । तत्पर्य्यायः । व्योमयानम् २ । इत्य-मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥")
सार्व्वभौमगृहम् । (तत्तु सप्तभूमिगृहम् । यथा, रामायणे । १ । ५ । १६ ।
"सर्व्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥"
"विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि ॥"
इति तट्टीकाधृतनिघण्टुः ॥)
घोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने, १३२ ॥ (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४० । ३ ।
"सोमापूषणा रजसो विमानं
सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ॥"
"विमानं परिच्छेदकं सर्व्वमानमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ साधनम् । यथा, तत्रैव । ३ । ३ । ४ ।
"पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां
विमानमग्निर्वयुनञ्च वाघताम् ॥")
"विमानं विमीयतेऽनेन फलमिति विमानं यज्ञादिकर्म्मसाधनम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विगतो मानो यस्येति विग्रहे । अपमानितः । यथा, भागवते । ५ । १४ । १० ।
"कर्हिस्मचित् क्षुद्ररसान् विचिन्वं-
स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ।
तत्राति कृच्छ्रं प्रति लब्धमानो
बलाद्विलुम्पन्त्यथ तांस्ततोऽन्ये ॥")
विमार्गः, पुं, विपूर्व्वमृजधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ सम्मार्ज्जनी । (विरुद्धो मार्गः ।) कुपथः । (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
"नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ॥")
विमुक्तः, त्रि, (वि+मुच्+क्तः ।) विशेषेण मुक्तः । यथा,—
"येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधो नादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
त्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।
"विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्द्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥"
पुं, माधवी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
विमुक्तिः, स्त्री, (वि+मुच्+क्तिन् ।) विमोचनम् । मोक्षः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"पितृप्रमत्ते दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥"
विमुखः, त्रि, (विरुद्धं अननुकूलं मुखं यस्य ।) बहिर्मुखः । विरतः । यथा,—
"स्वागमैः कल्पितैस्त्वं हि जनान् मद्विमुखान्
कुरु ।
माञ्च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवं प्रति विष्णुवाक्यम् ॥
विमुदः, त्रि, (विगता मुदा मुदभावो यस्य ।) प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्रारहितश्च ॥
विमोक्षणं, क्ली, (वि+मोक्ष+ल्युट् ।) विमो-चनम् । परित्यजनम् । यथा,—
"यं धर्म्मकामार्थविमुक्तिकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किन्त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं
करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् ॥"
इति श्रीभागवते १०।८९ अध्यायः ॥
विमोचनं, क्ली, (वि+मुच्+ल्युट् ।) दूरीकरणम् । विमुक्तिः । विपूर्व्वमुचधातोरनट्प्रत्ययेन निष्प-न्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । १५ ।
"अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम् ।
फलसंस्था भविष्यामि त्यक्त्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥"

लोहितवर्णः। यथा, महाभारते।३।२३।१५०।
"बिम्बोष्ठमधुरस्पर्श बिम्बमनुचिन्तितोऽस्मि।
बालेन्दुहस्तैर्हरिः सर्वैः स परिमुच्यते।"
पुं, महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१५८।
"बिम्बोष्ठः श्रमणो हिरण्यकवचोद्भवः।")
बिम्बोष्ठं, क्ली, बिम्बमोहनम्। [illegible] (बिम्बो-
[illegible] बि+मुह+णिच्+ल्युः। बिम्बो-
[illegible], त्रि। यथा, भारते।११।२४।६।
"सौ [illegible] बिम्बो-
हनः।")
बिम्बोष्ठः, त्रि, (बि+मुह+णिच्+क्तः।)
मोहितः। मोहितः। यथा,—
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
[illegible]

मध्यमाम्नेऽपि। यथा, ऋतुसंहारे।१।४।
"नितम्बबिम्बैः सदुकूलमेखलैः
स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः।
शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः
स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम्।"
यथाच कुमारे।७।२२।
"आत्मानमालोक्य च शोभमान-
मादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी।
हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः।")
बि(वि)म्बः, पुं, (वी+वन्प्रत्ययेन साधुः।) कृक-
लासः। इति मेदिनी। बे, ७।
बि(वि)म्बकं, क्ली, (बिम्ब+स्वार्थे कन्।) चन्द्रसूर्य-
मण्डलम्। बिम्बिकाफलम्। इति शब्दरत्ना-
वली। (छाँचः। छाँच इति भाषा। यथा,
नैषधे।१९।१०।
"विधिर्विधत्ते विधिना वधूनां
विमानमं काञ्चनसञ्चकेन।"
अत्र। "काञ्चनस्य सञ्चकेन विम्बकेन।" इति
नारायणटीका।)
बि(वि)म्बजा, स्त्री, (बिम्बं फलं जायतेऽस्यामिति।
जन्+डः।) बिम्बिका। इति शब्दरत्नावली।
बि(वि)म्बटः पुं, सर्षपः। इति शब्दचन्द्रिका।
बि(वि)म्बा, स्त्री, (बिम्बं फलमस्त्यस्यामिति।
बिम्ब+अच्। टाप्।) बिम्बिका। इति शब्द-
रत्नावली।
बि(वि)म्बिका, स्त्री, बिम्बम्। इत्यमरः। (यथा,—
"तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डीकेरी च बिम्बिका।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
चन्द्रसूर्यमण्डलम्। इति शब्दरत्नावली।
बि(वि)म्बी, स्त्री, (बिम्ब+गौरादित्वात् ङीष्।)
बिम्बिका। इति शब्दरत्नावली। (यथा,—
"काकादनी चित्रफला बिम्बी गुञ्जाच
धारयेत्।"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने १९ अध्यायः।)
बि(वि)म्बुः, स्त्री, गुवाकः। इति केचित्।
बि(वि)म्बोष्ठः } त्रि, (बिम्ब+ओष्ठः। "ओत्वो-
[illegible] } ष्ठयोः समासे वा।" इति वार्त्ति-
कोक्त्यानेन।) बिम्बं इव ओष्ठौ यस्य।
इति मुग्धबोधव्याकरणम्।
बियच्चारी, [न्] पुं, (बियति आकाशे चरतीति।
चर+णिनिः।) चिल्हः। इति शब्दमाला।
आकाशगामिनि, त्रि।
वियत्, क्ली, (वियच्छति न विरमतीति। वि+
यम+"अन्येभ्योऽपि दृश्यते।" ३।२।१७८।
इति क्विप्। [illegible])
आकाशम्। इत्यमरः। (यथा, भारते।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

द्यावापृथिव्यौ। अथ [illegible]
यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे।१।[illegible]
"द्यावापृथिवी सहास्ताम् [illegible]
तथाच शतपथब्राह्मणे।७।[illegible]
"तयोर्वियत्योर्यौऽन्तरेणाकाश
आसीत्तदन्तरिक्षमभवत्।" ७। वि+यत्+[illegible]
शोभे, त्रि। यथा, भागवते।७।[illegible]
"कुटुम्बपोषाय वियन्[illegible]
न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः।"
तथा, तत्रैव।८।२१।१।
"वियद्वितानस्य ददतो [illegible]
निन्त्विषमस्य धीरस्य [illegible]
यतोऽवरुन्धात्[illegible]
"वियद्वितानस्य वियतो [illegible]
देशादुपसृतं विनं भोग्यं [illegible]
यद्यं प्राप्तुवति भोग्यं यस्य। [illegible]
श्रीधरस्वामी।)
वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा।)
इत्यमरः।
वियद्भूतिः, स्त्री, (वियतो भूतिरैश्वर्य[illegible]
कारः। इति त्रिकाण्डशेषः।
वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः।) सू[illegible]
हारावली।
वियमः, पुं, (वि+यम+"यमः स[illegible]
च।" ३।३।६३। इत्यप्।) [illegible]
मरः। दुःखम्। इति काशी।
वियातः, त्रि, (विगर्हं वियातं [illegible]
निर्लज्जः। इत्यमरः।
वियामः, पुं, (वि+यम+घञ्।)
इत्यमरः।
वियुक्तः, त्रि, वियोगविशिष्टः। [illegible]
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, [illegible]
८।१३।
"किं करोमि न गच्छामि [illegible]
न मे जीवितुमिच्छामि [illegible]
वियोगः, पुं, (वि+युज+घञ्।)
सम्बन्धाभावः। विप्रलम्भः। [illegible]
इति हेमचन्द्रः। (यथा, [illegible]
"यस्य योगं न वाञ्छन्ति [illegible]
भजन्ति परमात्मानं [illegible]
वियोगभाक्, [ज्] त्रि, (वियो[illegible]
भज+ण्विः।) वियोगयुक्तः। [illegible]
"वियोगभाक्[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
वियोगी, [न्] पुं, (वियोग[illegible]
इनिः।) [illegible]
वियोगिनी, स्त्री। [illegible]
"[illegible]

[illegible]

ेतः, त्रि, वियोगं प्रापितः । विपूर्ब्बस्याग्ल-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
ः, त्रि, (वि+रन्ज+क्तः ।) विरागयुक्तः ।
नुरक्तः । यथा,—
ानविरक्तो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः ।
लिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥"
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
था च ।
"त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन
त्वय्यप्रसन्ने मम किं गुणेन ।
रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां
निरर्थकः कुङ्कुमराग एषः ॥"
रत्युद्भटः ॥)
ा, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नुकूला । यथा, नीतिशतके । १ ।
ां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
ान्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
त्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
क् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥"
क्तिः, स्त्री, (वि+रन्ज+क्तिन् ।) विरागः ।
था,—
"देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
र्बिभ्रत् स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि
पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥"
इति श्रीभागवते । ११ । ९ । २५ ॥
ं, क्ली, कङ्कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चनः, त्रि, (वि+रच+क्तः ।) विशेषेण
चितः । निर्म्मितः । यथा,—
एव श्रीमद्धनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
रश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ॥"
इत्यादि महानाटकम् ॥
जसाः [स्] पुं, सत्त्वगुणविशिष्टः । सत्-
र्य्यायः । ह्यातिगः २ । इत्यमरः ।२।७।४५।
विगते रजस्तमसी येषां ते रजस्तमोगुणशून्याः
विकनिष्ठाः साक्षात्कृतब्रह्माणो जीवन्मुक्ता
नादयो ह्यातिगा उच्यन्ते । इयं हेतं अवि-
म्य गच्छति इति हः ।" इति भरतः ॥
ाः, [स्] स्त्री, (विनिवृत्तं रजः शोणितं
स्याः ।) विगतार्त्तवा । इति जटाधरः ॥
नास्ति रजो धूलिर्येषु । धूलिरहिते, त्रि ।
था, महाभारते । १ । ६३ । १५ ।
सर्व्वेरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम् ।
ये नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥"
मलः । यथा, महाभारते । २ । ७ । ५ ।
विरजोऽम्बरश्चित्रमाल्यो हीरोर्हिङ्गतिभिः
सह ॥"
, नागविशेषः । यथा, महाभारते ।१।३५।१४।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्य-
वान् ॥")
ा, स्त्री, कपित्थानीहचः । इति रत्नमाला ॥
र्व्वा । इति हारावली ॥ ययातिमाता । यथा,

उपयमाः पितृकन्यायां विरजायां महाबलाः ।
यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पञ्चमो शुकः ।
तेषां ययातिः पञ्चानां महाबलपराक्रमः ॥"
इति कौर्म्मे २० अध्यायः ॥
श्रीकृष्णसखी । सा राधाभयात्त्यक्तप्राणा सती
सरिद्रूपाभवत् । तस्याः सप्त पुत्त्राः सप्त समुद्रा
अभवन् । यथा,—
"एकदा राधिकामाहं गोलोके श्रीहरिः स्वयम् ।
विजहार महारण्ये निर्ज्जने रासमण्डले ॥
कृत्वा विहारं श्रीकृष्णस्तामदृष्ट्वा विहाय च ।
गोपिकां विरजामन्यां शृङ्गारार्थं जगाम ह ॥
दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तूर्णं विजहार तया सह ।
तयासक्तं श्रीहरिञ्च रत्नमण्डपसंस्थितम् ॥
दृष्ट्वा च राधिकान्याश्च चक्रुस्ताश्च निवेदनम् ।
जगाम सहसा देवी तं रत्नमण्डपं मुने ॥
द्वारे नियुक्तं ददर्श द्वारपालं मनोहरम् ।
तमुवाच रुषा देवी रक्तपङ्कजलोचना ॥
दूरं गच्छ गच्छ दूरं रतिलम्पटकिङ्कर ! ।
कीदृशीं मत्परां कान्तां द्रक्ष्यामि तत्प्रभो-
रहम् ॥
श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः
स्वयम् ।
ज्ञात्वा च कोपितां राधामन्तर्धानं चकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दात् अन्तर्धानं हरेरपि ।
दृष्ट्वा राधाभयार्त्ता सा जहौ प्राणांश्च योगतः ॥
सद्यस्तत्र सरिद्रूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥
व्याप्तञ्च वर्त्तुलाकारं तया गोलोकमेव च ।
कोटियोजनविस्तीर्णं प्रस्थेऽतिनिम्नमेव च ॥
दैर्घ्ये दशगुणं चारु नानारत्नाकरं परम् ।
राधा रतिगृहं गत्वा न ददर्श हरिं मुने ॥
विरजाञ्च सरिद्रूपां दृष्ट्वा गेहं जगाम सा ।
श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिद्रूपां प्रियां सतीम् ॥
उच्चै रुरोद विरजातीरे नीरमनोहरे ।
त्वया विनाहं सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि ! ॥
नद्यधिष्ठातृदेवी त्वं भव मूर्त्तिमती सति ।
पुरातनं शरीरं ते सरिद्रूपमभूत् सति ॥
जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनूम् ।
आजगाम हरेरग्रे साक्षाद्राधेव सुन्दरी ॥
पश्यन्तं प्राणनाथञ्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा ।
ताञ्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेमोद्रेकां जगत्पतिः ॥
चकारालिङ्गनं तूर्णं चुचुम्ब च मुहुर्मुहुः ।
नानाप्रकारशृङ्गारविपरीतादिकं प्रभुः ॥
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ।
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्य्यममोघकम् ॥
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्थौ तत्र सुखासीना सार्द्धं पुत्त्रैश्च सप्तभिः ॥
एकदा हरिणा सार्द्धं वृन्दारण्ये सुनिर्ज्जने ।
विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोड़ं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्त्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीड़ितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्याज सा कृपानिधिं ।
क्रोड़ं चकार बालं सा कृष्णो राधा...

प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गारातृप्तमानसा ॥
शशाप स्वसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यसि ।
शशाप सर्व्वान् बालांश्च यान्तु मह्यां रसातलम् ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्व्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्थुर्विभागशः ॥
कनिष्ठाद्वृद्धपर्य्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं मुने ।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः ।
एतेषाञ्च जलं स्पृष्ट्वा प्रस्थार्थेन भविष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २।३ अध्यायौ ॥
जगन्नाथक्षेत्रम् । यथा,—
"उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥ * ॥ तत्र
मुण्डनोपवासौ न कर्त्तव्यौ । यथा । स्कान्दे ।
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
विरञ्चः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
विरञ्चिः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
विरणं, क्ली, वीरणतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विरतः, त्रि, (वि+रम+क्तः ।) निवृत्तः ।
यथा—
"आत्तविद्यो गुरोर्जातो भ्रातृस्नातो निजैर्भवात् ।
विरतोऽन्तर्हितो दुष्टाच्छोकाद्रामेण वारितः ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
विरतिः, स्त्री, (वि+रम+क्तिन् ।) निवृत्तिः ।
तत्पर्य्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ उप-
रामः ४ । इत्यमरः ॥ उपरमः ५ विरामः ६ ।
इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०१ । ६ ।
"कृच्छ्राच्च दुःखदीर्घायां गतायां विरतिं
निशि ॥")
विरलं, क्ली, दधि । इति राजनिर्घण्टः ॥
विरलः, त्रि, अवकाशः । फाक् इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । पेलवः २ तनुः ३ । इत्यमरः ।
(यथा, हरनुकथायाम् । ६० । ३ ।
"शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिराम-
न्तौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
प्रदौ ॥")
विरलद्रवा, स्त्री, (विरलो निर्म्मलो द्रवो यस्याः ।)
श्लक्ष्णयवागूः । यथा,—
"यवागूर्बहुसिक्था स्यात् सैव तु द्रवसिक्थिका ।
विलेपी तरला च स्यात् या स्याद्विरलद्रवा ॥"
इति जटाधरः ॥
विरहः, पुं, (वि+रह त्यागे+घः ।) विच्छेदः ।
तत्पर्य्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३
वियोगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।
"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गम-
स्तस्याः ।

सद्दैवेव तदेवा विमृश्यमाविमलार्थं विरहे ।"
अर्थविरहस्तु व्योमो शेवाय मद"। यथा,
मनो। ६। १९।
"पार्वं दुर्ल्लभमीक्षः प्रमदा च विरहोऽरतम्।
सक्रोऽन्येष्टि वाममनारोपादुर्ब्बाविरहः।")
विरहे वर्ज्जनीयादि यथा। तापः। विषादः।
चिन्ता। मोहम्। जड़ता। वृथागृहमनः-
राविरेर्देम्। आलस्यम्। प्रोषते उन्मादः-
सादम्। इति रतिविलासमतः।

विरहिणी, स्त्री, (विरहोऽस्त्यस्या इति। विरह
+इनि+स्त्रियां ङीप्।) विच्छेदविशिष्टा
नारी। यथा,—
"इतिः पुनो विरहिणी दिव, योषिद्वो
विरम्।
इयोर्मध्ये संप्राप्तौ किं वपुः कुयोः सुखम्।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४६ अध्यायः।
भार्या। इति शब्दमाला।

विरहितः, त्रि, (वि+रह+क्तः।) त्यक्तः।
विहीनः। यथा,—
"अभिभूतवानमतं ममतुष्मत्यात् यदुपुत्रिणम्।
दोषं विरहितं पूर्णमुपदरिपुत्रं यदि।"
इति भट्टाचार्यः।
(यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"इदं यन्नं सायाह्निरहितवक्त्रः प्रमधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिचितं विमयघरः।
इमे भेमे रामस्त्वमधिकमोभि कुरुषे
तदुत्तंसपयाशं चलधिरसमाहे सुततरः।")

विरही, [न्] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति। इनिः।)
विरहविशिष्टः। वियोगी। यथा,—
"विहरति हरिरिह सरसवसन्ते।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते।"
इति जयदेवः।

विरागः, पुं, (वि+रञ्ज+घञ्।) अननुरागः।
रागशून्यः। यथा,—
"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते।
तेष्वेव हि विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम्।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।
(त्रि, विविधवर्णविशिष्टः। यथा, महाभारते।
२। २१। ४५।
"वक्षाद्यवहीला माल्यानि नानाकाराम्बरा-
बलाः।
विरागवसनाः सर्व्वे सशिखो म्लनकुण्डलाः।"
विगतो रागो विषयवासना यस्मिन्निति। वीत-
रागः। यथा, भागवते। १। १५। ४७।
"यस्याऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैः
उद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः।")

विरागार्हः, त्रि, (विरागं अर्हतीति। अर्ह+
अच्।) विरागयोग्यः। तत्पर्य्यायः। वैर-
ङ्गिकः २। इति हेमचन्द्रः।

विराजः, पुं, (विशिष्य राजते इति। वि+राज
+अच्।) यथा,—

"[illegible] ।
कौस्तुभो रोमकूपान् [illegible] ।"
इति [illegible] अध्यायः।

विराजमान, त्रि, (वि+राज+शानच्।) दीप्ति-
विशिष्टः। यथा,—
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] इति, [illegible] ।"
इति काशीखण्डे [illegible] ।

विराजित, त्रि, (वि+राज+क्त।) शोभितः।
दीप्तः। यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] विराजितम्।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible] अध्यायः।

विराट्, [ज्] पुं (विशेषेण राजते इति। राज
दीप्तौ+क्विप्।) क्षत्रियः। इत्यमरः। ब्रह्म-
प्रदेहः [illegible] । इति मेदिनी-
करः। ९। (ब्रह्मणो विराडुत्पत्तिर्यथा,
मनुसंहितायाम् १ अध्याये। "[illegible]
[illegible]। तस्य ब्रह्माण्डस्य [illegible]
आकाशः शिरः, [illegible], प्राणः
योनिः, [illegible] दिवः,
दिशश्चतस्रः [illegible],
[illegible] इति अस्य हस्तौ,
[illegible], [illegible] लोमानि, भुवः
पृष्ठिः, [illegible], [illegible] लोमराजिः,
भूमध्यदेशो [illegible], [illegible],
[illegible],
[illegible], पूर्णः प्राणो इति।") महा-
विराडुत्पत्तिर्यथा,—
श्रीनारायण उवाच।
"अथ डिम्बो जले तिष्ठन् यावद्वै ब्रह्मणो वयः।
ततः स काले सहसा द्विधा भूतो बभूव ह।
तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः।
स्तन्यं रोदनमात्रश्च बालकः पीड़ितः क्षुधा।
पितृमातृपरित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः।
ब्रह्माण्डसंघनाथो यो ददर्शोर्द्ध्वमनाथवत्।
स्थूलात् स्थूलतमः सोऽपि नाम्ना देवो महा-
विराट्।
परमाणुर्यथा सूक्ष्मात् परः स्थूलात्तथाप्यसौ।
तेजसा षोड़शांशोऽयं कृष्णस्य परमात्मनः।
आधारोऽसंख्यविश्वानां महाविष्णुश्च प्राकृतः।
प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च।
तस्यापि तेषां संख्यां च कृष्णो वक्तुं न हि क्षमः।
संख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते।
प्रतिविश्वेषु सन्त्येवं ब्रह्मविष्णुशिवादयः।
पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितम्।
तत ऊर्द्ध्वञ्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्बहिरेव च।
स च सत्यस्वरूपश्च शश्वन्नारायणो यथा।
तत ऊर्द्ध्वञ्च गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्।

[illegible]

श्रीमहाविराडुवाच।
[illegible]

युक्तो वै बालो जीवन्मुक्तश्च सन्ततम् ।
हीनो मर्त्यश्च जीवन्नपि मृतो हि सः ॥
वेन तपसा धर्मेन पूजनेन च ।
विहीनस्य मर्त्यस्य जीवनं वृथा ॥
ा जीवितश्च तमेव नहि मन्यते ।
ा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिसंयुतः ॥
ान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
ाश्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ॥
नयश्च सर्व्वेभ्यो ब्रह्मज्योतिः सनातनः ।
बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥
ष्णः प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ासंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
प्रतिब्रह्माण्डे त्वञ्च क्षुद्रविराड्भव ।
यद्ब्रह्मा च विश्वस्रष्टा भविष्यति ॥
ब्रह्मवैव रुद्राश्चैकादशैव तु ।
ान भविष्यन्ति सृष्टिसंहारणाय वै ॥
ा विष्णुश्चैको विश्वसंहारकारकः ।
विष्णुश्च विषयी क्षुद्रांशेन भविष्यति ॥
युक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
कमनीयं मां नित्यं द्रक्ष्यसि निश्चितम् ॥
कमनीयाश्च मम वक्षःस्थलस्थिताम् ।
लोकं तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा सोऽन्तरधीयत ॥
लोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
बहुमीशश्च संहारञ्च ततुच्यम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

वत्सं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ।
विराड्लोमकूपे क्षुद्रस्य च विधे शृणु ॥
वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
च महाभाग स्वयञ्च सुचिरं तपः ॥
जगतां नाथो विरराम विधिस्तनः ।
ब्रह्मा नं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
विराड्लोमकूपे ब्रह्माण्डे गोलोके जले ।
विराट् क्षुद्रो विराडंशेन वाचनम् ॥
ी युवा पीतवासाः शयानो जलतल्पके ।
कः प्रहसास्यो विश्वव्यापी जनार्द्दनः ॥
ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
[illegible] दण्डकम् ॥
[illegible] महाकान्तमष्टकम् ।
[illegible] लिखिताक्षरं लिपि सम ॥
[illegible] शरणं ध्रुवः परात्परम् ।
[illegible] दिव्यभवा ।
[illegible] ब्रह्माण्डे गोलोकाह्वे ।
[illegible] परमेश्वरम् ।
[illegible] गोलोकं [illegible] ॥
[illegible] इति [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

स्वर्गं मर्त्त्यञ्च पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्व्वे लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥
प्रतिविश्वे क्षुद्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्त्तनं परम् ॥
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥

स्वायम्भुवमनुः । यथा,—

"गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामावनतामिमाम् ।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
सम्बभूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे ॥
यावदब्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः ।
ततः कालेन महता ततः पुत्त्रोऽभवन्मनुः ॥
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते ॥
वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ॥
स्वारोचिषाद्याः सर्व्वे ते ब्रह्मतुल्याः स्वरूपिणः ।
औत्तमिप्रमुखास्तद्वद्येषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥"

इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥

विराटः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अत्रैव पाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञातवासमुषितवन्तः । यथा, महाभारते ।४।१।१ ।
"कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्य्योधनभयार्द्दिताः ॥")
तद्देशीयराजा । यथा,—
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

विराटजः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् + डः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पर्य्यायः । राजपट्टः २ राजावर्त्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ विराटराजजाते, त्रि । (यथा, महाभारते । १३ । १५ । ८ ।
"सुबहूनि च राजेन्द्र दिव्यानि विराटजा ।
[illegible] ॥")

विराटी, [न्] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ॥

विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति । वि + राध + अच् ।) राक्षसविशेषः । यथा —
"[illegible] तु लङ्कायां दृष्ट्वा रामं [illegible] ।
पिता [illegible] ॥
विराध इति [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥

प्रसाद्यमानः स मया प्रावदन्मां पुनः पुनः ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥
शापस्यान्तोऽभविष्यत्ते तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तस्य मुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ॥"
इति वह्निपुराणे रामायणकथने [illegible] नामाध्यायः ॥

विराधनं, क्ली, (वि + राध + ल्युट् ।) पीडा । इति शब्दरत्नावली ॥

विराधानं, क्ली, पीडा । इति शब्दरत्नावली । विबाधानमिति च पाठः ॥

विरामः, पुं, (वि + रम + घञ् ।) शेषः । विरतिः । विरतिः । तत्पर्य्यायः । अवसानः २ शान्तिः ३ । इति जटाधरः । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनौ । २ । ७३ ।
"अध्येष्यमाणस्तु गुरुं नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥")
अवसानम् । इति व्याकरणम् । (यथा, पाणिनौ ।१।४।११० । "विरामोऽवसानम् ॥")

विरालः, पुं, बिडालः । इत्यमरटीका ॥

विरावः, पुं, (वि + रु + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११९ । ३३ ॥
"[illegible] भारत ।
[illegible] विरावः [illegible] ॥"
[illegible] । यथा, महाभारते । १ । ९९ । १० ।
"[illegible] ॥")

विरावी, [न्] त्रि, विरावविशिष्टः । विरावी [illegible] । (यथा, [illegible] । ११ । ९ ।
"[illegible] विरावी [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥")

विरिञ्चः, पुं, [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"

इति [illegible] ॥

विरिञ्चिः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥",
विष्णुः । शिवः । इति [illegible] ॥

विरिञ्चनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरिञ्चिः, पुं, ब्रह्मा । विष्णुः । [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, [illegible] । ११ । १९ ।
"[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥

द्विचतुःषड्दशाष्टान कलास्तु विरुदे मता: ।
दशभ्यो नाधिका: कार्य्या: कलास्तु विरुदे बुधै: ॥
कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदाधावेव कीर्त्तिता ।
विरुदं कवय: प्राहुर्गीत्कर्षादिवर्णनम् ।
विरुद: कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
इत्युपोद्घात: । इति श्रीरूपगोस्वामिकृतश्रीगोविन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषण: ॥

विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली ।) विरुदश्रेणी । स्तवमाला । तल्लक्षणादि यथा,—
"अधीत्य विरुदावल्या लक्षणं यन्मयाकृतम् ।
एतामेतां पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कल: ॥
सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
योऽभ्यधायि विशेषस्तै: स तावदिह लिख्यते ॥
कलिका लोकविरुदैर्युता विविधलक्षणै: ।
कीर्त्तिप्रतापश्रीटीर्य्यसौन्दर्य्यविशेषशालिनी ॥
कलिकाद्यन्तसंसर्गिपद्या दोषविवर्ज्जिता ।
शब्दाडम्बरसंबद्धा कर्त्तव्या विरुदावली ॥"
इति श्रीरूपगोस्वामिकृतश्रीगोविन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषण: ॥ * ॥ कलिकालक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विरुद्ध:, त्रि, (वि+रुध+क्त: ।) विरोधविशिष्ट: । यथा । विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वम् । इति जैमिनीयसूत्रम् ॥
"विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्खलितन्तु पदे पदे ॥
गुह्यतिगस्ते प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
गुरुवेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्म्मदर्शिभि: ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(दशममनोर्भ्रमसावर्णे: देवतान्यतम: । यथा, भागवते । ८ । १३ । २२ ।
"हविष्मान् सुकृत: सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजा: ।
सुवासना विरुद्धाद्या देवा: शम्भु: सुरेश्वर: ॥"
क्ली, विचाराङ्गीयदोषविशेष: । यथा । "विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं तत्र दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समय: पुनस्त्रेधा आयुर्वैदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति । तत्रायुर्वैदिकसमय: चतुष्पादभेषजं । आलभ्या पशव इति याज्ञिकसमय: । सर्व्वभूतेष्वहिंसेति मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धमिति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

विरूढ़:, त्रि, अङ्कुरित: । (यथा, "विरूढ़मार्ग्ग अङ्कुरितमायतनमग्रम् ।" इति माघस्तनत्वमिविशदे मूलवाक्यादे विमलवर्णनम: ।) जात: । इति मेदिनी । ढ, ८ । (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
"गुरो: सपर्य्याविधिरूढ़मर्थं
प्रत्युद्गतो मूर्द्धनि रोपितेन ।")
आरोहणविशिष्ट: । यथा ।
"अमुं विरूढ़ं पुरतो दिवौ कक्षदरोत्कर्मक्षो

क्षीलालनपुनर्विरूढ़शिरसो वीरस्य लिप्सुस्वरम् ।"
इत्यादि मुरारि: ॥

विरूपं, क्ली, पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

विरूप:, त्रि, (विकृतं रूपं यस्य ।) कुत्सित: । कुरूप: । यथा,—
"विरूपोऽन्तनिस्तानामकृत्वापूर्व्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमानाभ्यामनुपद्य उदाहृत: ॥"
इति रामतर्कवागीश: ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७० । २३ ।
"या तूत्तरौष्ठेन समुन्नतेन
रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा ।
प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥"
परित्यक्तरूप: । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९५ । १६ ।
"यद्विरूपाचरं मर्त्त्येष्ववसं रात्री: शरदश्चतस्र: ।"
"यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्पर्कात् विगतसहजभूतदेवरूपा: ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥ नानारूप: । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५३ । ७ ।
"इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीरा: ॥"
"हे इन्द्र इमे यागं कुर्व्वाणा भोजा: भोदारा: क्षत्रिया: तेषां याजका विरूपा: विविधरूपा मेधातिथिप्रभृतय: ॥" इति तद्भाष्ये सायण: ॥ विरुद्ध: । यथा, साहित्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
"विरूपयो: संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥"
उदाहरणं यथा,—
"क वनं तरुवल्कभूषणं
नृपलक्ष्मी: क महेन्द्रवन्दिता ॥")
स्वार्थे के विरूपकश्च ॥

विरूप:, पुं, सुमनोराजपुत्र: । यथा,—
"जाता: सुमनस: पुत्रास्त्रय: शूरा महाबला: ।
सुमतिश्च विरूपश्च सत्य: शास्त्रार्थपारगा: ॥"
इति कालिकापुराणे ९० अध्याय: ॥

विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

विरूपाक्ष:, पु, (विरूपे अक्षिणी यस्य । "सक्थ्यक्ष्णो: स्वाङ्गात् षच् ।" इति षच् ।) शिव: । इत्यमर: । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
"तथा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या:
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता: स्तुमो वामलोचना: ॥")
रुद्रभेद: । इति जटाधर: । तस्य पुरी सुमेरोर्नैर्ऋतकोणे वर्त्तते । यथा,—
"तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपते: शुभा ।
नाम्ना कृष्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमत: ॥"
इति वाराहे रुद्रगीता ॥
(विरूपे, त्रि । यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।")

विरूपिका, स्त्री, (विकृतं रूपं यस्या: । कन् । टापि अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

"नायय: परिविन्दन्ति ...
न च ग्राह्यं ...

विरूपी, [न्] पुं, (वि...
इनि: ।) आह्वकसनु: । ...
कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥

विरेक:, पुं, (वि+रिच+घञ् ।)
तत्पर्य्याय: । रेचनम् २ रेक: ...
चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्ये
"धूमायुश्शिरो ...

नानाहारविहारमैथुनमिदं ...

अस्य योग्यायोग्या यथा,—
...
रूक्षशोषदृष्टायुक्ता ...
अधो गच्छति ...
नैते विरेकयोग्या: ...
नवज्वरे च ये योगा ...
ते नयेव प्रयोक्तव्या ...
इति ...

विरेचक:, त्रि, रेचक: । विरेचनात्
मलभेदक: । ...
विपूर्व्वकरिच्धातोर्णुकत्र
वैद्यके ।
"पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य
फलं तस्य विरोचनं मूलं तस्य

विरेचनं, क्ली, (वि+रिच+ल्युट् ।
इति शब्दरत्नावली ।
"हरीतकी समगुडा मधुना ...
विरेचनकरी सद ...
त्रिफला त्रिवृतं चित्रं तथा ...
स्वरस्तम्भहरी श्रेष्ठ ...
अपि च ।
"त्रिफला बदरं दाक्षा ...
हरीतकी सोमसौरा ...
इति गारुडे १७० । १६
अन्यच्च । अथ विरेचनविधि ।
"स्निग्धस्विन्नाय ...
अत्राशस्य लघ.सत्रो यदर्हे ...
मन्दाग्निगौरव ...
अथवा पाचनैरामं बलार्थ ...
अमद्रात्ययिके कार्य्ये शोधनं ॥
आत्ययिके प्राकपहृते ।
"पित्ते विरेचनं ...
उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ ...
दोषा: कदाचित् कुप्यन्ति ...
शोधनै: शोधिता ये तु न तेषां ...
आमो हृष्टो भयं विना: ...
आनतम्‌शाने. शूलघ्न ...

...णी च न विरेच्या दिवानरा ।
...री च मन्दाग्निश्च गराक्षयी ॥
... च न विरेच्या दिवानरा ।
...रद्धानी दाहरक्ती भगन्दरी ॥
...रश्मिष्टमेगादविषार्दिता: ।
...ग्रहिदाहगुल्मशोथमूत्रार्दिता: ॥
...हृदिस्फोटविषशोफनष्टसुगा: ।
...शिरोरोगकुष्ठमेहामयान्विता: ॥
...पाण्डुरोगार्ता: कृमिभारानलार्दिता:।
...कफवातार्त्ता विरेकार्हा नरा मता: ॥
...को मृदु: प्रोक्तो बहुपित्ता च मध्यम: ।
...त: क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्य: स कथ्यते ॥
... मात्रा मृद्वी कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
...तीक्ष्णा मता दुर्बैद्यगन्धामतोद्यकै: ॥
...मीयते मता दुर्नैर्दुग्धधामतोद्यकै: ॥
...द्राक्षापयस्तुल्यैरपि विरिच्यते ।
...तीक्ष्णास्मिनारगाश्वैर्विरिच्यते ।
...हमञ्जिष्ठानिकाराग्रपाद्विरोषणादिभि: ॥"
... सुखपयसा हेमक्षीरोदन्तीफलादिभि: ।
... मूलेरण्डतैलम् । राजवृक्ष: शशघरा ।
...कम्पीरी चोफम् । दन्तीफलं इत्युदन्तीफलं
...जपाल इति प्रसिद्धम् ।
...त्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगै: कफान्तिका ।
...विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥
...पलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् ।
...दहेद्य कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
...क्षीरस्य पूर्णानां कर्षमध्याग्यलेहन: ।
...हेदयं पलं चापि यथारोगाद्यपेक्षया ॥
... पीनते त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभि: पिबेत् ।
...फलाक्वाथगोमूत्रै: पिबेत् योगं कफार्दित: ॥
...त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लै: पिबेन्नर: ।
...मार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥
...रण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन वा ।
...क्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥"
...पिबेय विरिच्यत इत्यर्थ: ।
...त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
...मृद्वीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥
...त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
...द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥"
...त्रीयं वाला । घनात्यये शरदि ।
...पिप्पली नागरं सिन्धुश्यामात्रिवृतया सह ।
...लिह्यात् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरे-
चनम् ॥"

...श्यामा कचासाउ ।
...त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
मरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च ॥
... पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ।
...न समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
...तावद्गुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा ।
...ना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणत: ॥
...कं भक्षयेत् प्रात: शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ॥
...यदि रिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
...पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रण: सदा ॥
...विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ।

दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शोगलगण्डोदरभ्रमान् ॥
विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ।
वातरोगांस्तथाध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ॥
पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत् ।
सततं शीलनादेषां पलितानि प्रणाशयेत् ।
अभया मोदका ह्येते रसायनवरा: स्मृता: ॥"
अभयामोदको रसायन: ॥ ॥
"पीत्वा विरेचनं शीतजलै: संसिच्य चक्षुषी ।
सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेन्नरम् ॥
निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेत् शयीत च ।
शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहु: ॥
शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि वायुर्वान्ति यथा व्रजेत् ।
बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ति यथा व्रजेत् ॥
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥
दुर्विरिक्तस्य नाभिस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलकृत् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥
विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ।
तं पुन: पाचनै: स्नेहै: पक्त्वा संस्निह्य रेचयेत् ॥
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत् ।
विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च ॥
शूलं कफातियोग: स्यान्मांसधावनसन्निभम् ।
मेदोनिभं जलाभासं रक्तञ्चापि विरिच्यते ॥
तस्य शीताम्बुभि: सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभि: ।
मधुमिश्रैस्तथा शीतै: कारयेद्वमनं मृदु ॥
सहकारत्वच: कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।
पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥
सौवीरन्तु यवैरामै: पक्वैर्वा निस्तुषीकृतम् ॥"
सौवीरं सन्धानम् ।
"छागं क्षीरं रसञ्चापि वैष्किरं हारिणं तथा ॥
शालिभि: षष्टिकैस्तुल्यं मसूरैर्वापि भोजयेत् ।
शालिभि: षष्टिकैस्तुल्यं कपिञ्जलकतित्तिरा: ॥
वर्तिकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिरा: ॥
चकोरक्रकराद्याश्च विष्किरा: समुदाहृता: ।
कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिर: ॥"
क्रकर: करर इति लोके । हरिणस्तान्नवर्ण-
मृग: ।
"शीतै: संग्राहिभिर्द्रव्यै: कुर्यात् संग्रहणं
भिषक् ।

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ॥
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ।
इन्द्रियाणां बलं बुद्धे: प्रसादो वह्निदीप्तता ॥
धातुस्थैर्यं वय:स्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ।
प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥
व्यवायं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचित: ।
शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम् ॥
जाङ्गलविष्किराणां वा रसै: शाल्योदनं हितम् ।
हरिणैणकुरङ्गर्ष्यवातायुप्रमुखाष्टका: ।
राजीव: पृषतश्चैव जाङ्गला सरभादय: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

विरेचन:, पुं, (विशेषेण रेचयतीति । वि + रिच् +
णिच् + ल्यु: ।) पीलुवृक्ष: । इति राज-
निर्घण्ट: ॥ (विरेचके, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"ह्रेजनं लगातस्यापि: ... नम् ॥")

विरेफ:, पुं, नदमात्रम् । इति धनञ्जय: ॥ रेफ-
शून्यश्च ॥
विरेभित:, त्रि, शब्दित: । विपूर्व्वकरेभधातो:
क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥
विरोकं, क्ली, (वि + रुच् + घञ् । कुत्वम् ।)
छिद्रम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, माघे ।
५ । ५४ ।
"नाभाविरोकपवनोल्लसितं तनीयो
रोमाञ्चतामिव जगाम रज: पृथिव्या: ॥")
सूर्य्यकिरणे, पुं । इति हलायुध: ॥ (प्रात:-
काल: । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । २ ।
"पूर्व्वीर्ऋतस्य संदृशश्चकान: संदूतो अद्यौ
दुषसो विरोके ॥"
"विरोके विरोचने प्रात:काले ।" इति तद्भाष्ये
सायण: ॥)
विरोचन:, पुं, (विशेषेण रोचते इति । वि + रुच्
+ "अनुदात्तेतश्च हलादे: ।" ३ । २ । १४९ । इति
युच् ।) सूर्य्य: । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६३ ।
"दिवाकर: सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचन: ॥")
अर्कवृक्ष: । इत्यमर: ॥ प्रह्लादतनय: । (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रय: पुत्त्रा: ख्याता: सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥")
अग्नि: । चन्द्र: । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ९ । ३५ । ५३ ।
"तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्ष: सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्त्तस्व भार्य्यासु मा त्वां शप्से विरोचन ॥")
रोहितकवृक्ष: । श्योनाकप्रभेद: । पूतकर...
इति राजनिर्घण्ट: ॥ (दीप्तिशालिनि, ...
यथा, महाभारते । १२ । ३४१ । ३४ ।
"तेजसाभ्यधिकौ सूर्य्यात् सर्व्वलोकविरो-
चना...")
विरोचनसुत:, पुं, (विरोचनस्य सुत: । ...)
राज: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
विरोध:, पुं, (वि + रुध + घञ् ।) शत्रुत...
पर्य्याय: । वैरम् २ विद्वेष: ३ । इत्यम...
४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ ...
६ सपत्नत्रय: ७ । इति जटाधर: ॥ ...
विरोधनम् ९ । इति संकीर्णवर्गे...
(यथा, रघु: । ६ । ४६ ।
"नीपान्वय: पार्थिव एष यज...
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य स...
नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरो...
विरोधकरणे दोषो यथा,—
"अथ पुत्त्रं रेणुका सा कल्य...
उवाच किञ्चिद्वचनं प...
अविरोधो भवाब्धौ...
विरोधो नाशबीज...
अकर्म्मणो वि...
प्रतिष्ठा चे...
इति ...

अपि च ।
"न पूर्वाह्णभूमि: सार्द्धं विरोधं बन्धुभिस्तथा ।
आत्मन: प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याय: ।
न्यायमते साध्यसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वम् । इति
चिन्तामणि: । साध्याभावसामानाधिकरण्यम् ।
इति दीधिति: ॥ ७ ॥ प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्त-
र्गतत्रयोविंशवर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।
भैरव उवाच ।
"विषमस्थं जगत् सर्व्वं विरोधे भयसंभ्रमम् ।
विकारी सर्व्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
[illegible] । विपरीतार्थ: । यथा,—
"[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] वेदिकवत् मता ॥"
इति स्मृति: ।
([illegible] । यथा, महाभारते । १ । १०० । २ ।
"[illegible] [illegible] प्राप्स्यसि [illegible] ।
[illegible] नात्र संशय: ॥"
[illegible] । यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० । ११९ ।
"[illegible] ।"
[illegible] । यथा, तत्रैव । ११८ ।
"[illegible] [illegible] । यथा, [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥" ७ । [illegible] । यथा,
[illegible] । १० । ७१८ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")
विरोधनं, क्ली, (वि + रुध + ल्युट् ।) विरोध: ।
[illegible] । (यथा, [illegible] । ८ । १२८ ।
"[illegible] विरोधनम् ॥"
[illegible] । यथा, [illegible] । ७ । ११ । ९८ ।
"[illegible] [illegible] च ।
[illegible] [illegible] ॥"
[illegible] । यथा, [illegible]-
दर्पणे । ६ । १८७ ।
"[illegible] विरोधनम् ॥"
[illegible] यथा, तत्रैव । १८७ ।
"[illegible] विरोधनमिति स्मृतम् ॥")
विरोधनी, स्त्री, ([illegible] । वि + रुध +
[illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।
विरोधी, [न्] पुं, ([illegible] । वि + रुध +
[illegible] ।) शत्रु: । इति [illegible] । (यथा,
[illegible] । ४ । ७० ।
"[illegible]
[illegible] ॥"

विरोधोऽस्यास्तीति । विरोध + इनि: ।) प्रभ-
वादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतत्रयोविंशवर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।
"अनल्पवृष्टिर्लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशय: ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारे ।५।१७।
"विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्वमत्सरं
द्रुमैरभीष्टप्रसवार्च्चितातिथि ॥")
विरोधोक्ति:, स्त्री, (विरोधस्य उक्ति: ।) पर-
वचनविरोधिवचनम् । तत्पर्य्याय: । विप्रलाप: २
विरोधवाक् ३ क्रोधोक्ति: ४ प्रलाप: ५ । इति
शब्दरत्नावली ।
विल, श स्तृतौ । इति कविकल्पद्रुम: । (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) स्तृतिरिह आच्छादनम् ।
श, विलति वस्त्रं लोक: परिदधाति इत्यर्थ: ।
वेलिता । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गा-
दास: ।
वि(बि)लं, क्ली, (विल + क: ।) छिद्रम् । इत्यमर: ।
(यथा, महाभारते । १ । १४८ । १७ ।
"पाण्डवाश्चापि ते सर्व्वे सह मात्रा सुदु:खिता: ।
विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्द्रुतमलक्षिता: ॥")
गुहा । इति मेदिनी । (यथा, कुमारे ।
१ । १०।
"विलानिर्भरमथा [illegible] [illegible] विलयोनय: ।
भवन्ति [illegible] पौरा योषितो वनदेवता: ॥")
वि(बि)ल:, पुं, उच्चै:श्रवा हय: । इति मेदिनी ।
वेतस: । इति शब्दचन्द्रिका ।
वि(बि)लकारी, [न्] पुं, (विलं करोतीति । कृ +
णिनि: ।) मूषक: । इति राजनिर्घण्ट: । गर्त्त-
कारके, त्रि ।
विलक्ष:, त्रि, (विशिष्टेन लक्ष्यतीति । वि + लक्ष
+ पचाद्यच् ।) विस्मयान्वित: । इत्यमर: ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । १५ ।
"इत्युक्ता स विलक्ष्यं तं वैद्यं करात्मपोऽभ्यधात् ।
किं नेश [illegible] मोचयितोऽपि [illegible] ॥")
विलक्षणं, क्ली, (विगतं लक्षणं आलोचनं यत्र ।)
[illegible] । [illegible] । यथा,—
"विलक्षणं मनं ज्ञानं [illegible]
इति भागुरि: । शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । १० । ७० । १७ ।
"[illegible]
[illegible] ॥ ७ ॥)
विलक्षण, त्रि, (विभिन्नं लक्षणं यस्य ।) भिन्न: ।
इति जटाधर: । (यथा, भागवते । ८ । ६ । १ ।
"[illegible] [illegible]
[illegible]
इति ॥" ७। यथा च [illegible] । ११८ ।
"[illegible] [illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ।) [illegible] ।
यथा, [illegible] ।

"[illegible]

[illegible]
संपूज्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
तत्त्वम् ।
विलयं, क्ली, (विशेषेण लयम् ।) [illegible]
"[illegible] विलयं

[illegible] । यथा,—
"गोचरे वा विलये वा
[illegible]
गोचरे [illegible]
[illegible] । इति संस्कारतत्त्वम् ।
[illegible] । यथा,—
"शुभग्रहाकेन्द्रे
शुभराशिविलये च शुभं

संलयं, त्रि । यथा,—
"विलयं

विलज्ज:, त्रि, (विगता लज्जा यस्य ।)
रहित: । निर्लज्ज: । यथा,—
"[illegible]
न भवति [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति ज्योतिषे
विलपनं, क्ली, (वि + लप + ल्युट् ।)
भाषणम् । [illegible]
निपातनम् ।
विलम्ब:, पुं, (वि + लम्ब + घञ् ।)
शीघ्र: । यथा, देवीपुराणे ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति

प्रभवादिषष्टिसंवत्सर-
भविष्ये ।
"[illegible]
[illegible]

विलम्बनं, क्ली, (वि + लम्ब + ल्युट् ।)
इति [illegible]
[illegible]
"[illegible]
विलम्बितं, त्रि, (वि + लम्ब + क्त ।)
[illegible]

... १४ ।
... इति हेमचन्द्रः ।
... विलम्बितं ...
... त्रि, विलम्बविशिष्टः । इति शिम्ब-
... (यथा, गीत-
... ।
... विलम्बिते ...
... इति । वि + लम्ब + णिच् ।
... यथा, किराते । ४ । ९ ।
... ।
... विशेषः । यथा, ...
... इति यस्य पुरी
... विकारि च ।
... (वि + लस + घञ् । नुम् ।) अति-
... अतिलम्बनम् ८ । इत्य-
... (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
वि + ली + "एरच् ।" इत्यच् ।)
... इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
... ।
... मयावलया ।")
... इति रत्नमाला ।
... पुं, (विशेषो बाधो यस्य ।) बाधक-
... इति राजनिर्घण्टः ।
... [न्] पुं, (विशेषं बाधते । बाध +
...) सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (रघु-

... त्रि । यथा, महाभारते । ...
"... विलम्बितम् ।)
... इति ... ।)
वि ... पुं, (... । ली + अच् ।)
... । इति शब्दरत्नावली । (विलम्बिनि,
त्रि । यथा, रामायणे । ... ।
"... ।
... विलम्बी महान् ।")
विलम्बम्, [न्] त्रि, (वि + लप + क्त ।) विलाप-
युक्तः । यथा,—
"... विलपन्त्यः ।
... प्रिया सुरवैरिणः ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ।
विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अनुशोच-
नोक्तिः । तत्पर्य्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥
अपि च ।
"क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ।
विलापो दुःखजं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
"उन्मादमदनमनोरथपथिक-
वधूजनजनितविलापे ।
अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-
निराकुलबकुलकलापे ॥")
विलालः, पुं, यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
बिडालः । इत्यमरटीका ।
विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) हावभेदः ।
इत्यमरः । (यथा, कुमारे । ४ । १५ ।
"क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा
कुसुमायोजितकार्म्मुको मधुः ॥"
"ललितं विलासवसतिं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनाश्च ।")
लीला । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।
१ । ११ । ३४ ।
"नेदंशमोपायपतेरुदार-
विलासहासेक्षितवामगत्यैः ।")
"लीला विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया
उच्यन्तेऽनुभावाः । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-
सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
स्मितचमत्कारमुखविकूणनं च विलासः । तथा
च ।
'यो यत्नभावानुगतो विकारो
गतासनस्थानविलोकनेषु ।
तथा मुखं क्रोधचमत्कृती च
विधुन्वन्नपाश्रयतं विलासः ॥'
तथान्यच्च ।
'तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।'
तात्कालिको दयितालोकनादिभवः ।" इति
भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
"गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्म्मणाम् ।
तात्कालिकन्तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
अन्यच्च ।
"यद्रूपं तद्भेदेन स्वरूपेण विराजते ।
... तत्र धातुर्विलासः । रुचिमिवान्तर्बहिर्मुखः ।
स विलासः स्मृतो यत्र प्रायो रूपं पुनः ।"
तत्र विलासः ।
"साक्षात्प्रकाशरूपं नगस्य भाति विलासतः ।
प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते ।
परव्योमेश्वरस्तु श्रीविष्णुर्यथा स्मृतम् ।
परव्योमेश्वरस्य वासुदेवश्च यादवः ।"
स्वांशः ।
"तादृशो न्यूनशक्तिं यो व्यनक्ति स्वांश ईरितः ।
सङ्कर्षणादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत्स्वधामसु ।"
इति भागवतामृतम् ।
विलासमन्दिरं, क्ली, (विलासस्य मन्दिरम् ।)
क्रीडागृहम् । इति केचित् ।
विलासविपिनं, क्ली, (विलासस्य विपिनम् ।)
क्रीडावनम् । यथा,—
"यदीयहसनो विनोदविपदं
कलिन्दतनया समीरणगतिः ।
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हरिः स जगताम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ।
विलासविभवालसः, त्रि, लुब्धः । इति जटाधरः ।
विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।
विलास + इनिः । ङीप् ।) नारी । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ३ ।
"न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां
प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ।")
वेश्या । इति धनञ्जयः । (यथा, महाभारते ।
१ । ३६ । १४ ।
"सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
महापर्वोऽपि वै यस्याः दर्शनीयतमाकृतिः ।")
विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे ।१।४०।
"विलासिनि ! विलसति केलिपरे ।")
विलासी, [न्] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास
+ इनिः ।) भोगी । व्यालः । (उभयार्थे प्रमाणं
यथा, कुट्टनीमते । १८ ।
"तस्यां स्थापतिवसुरिव विलासिनां हृदय-
शोकसंजननी ।"
"विले आयत इति विलासिनः सर्पाः पक्षे विल-
सनशीला भोगिनः ।" इति तट्टीका ॥ ७ ॥)
कृष्णः । अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ।
स्मरः । हरः । इति शब्दरत्नावली । (विलास-
शीले, त्रि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
"परभृताविरुतैश्च विलासिनः
स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ।")
विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तद्रवीभाव-
घृतादिः । तत्पर्य्यायः । विद्रुतः २ द्रुतः ३ ।
इत्यमरः ॥ विश्लिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—
"कारागारे मध्ये नष्टु शिखरिणो द्रष्टासि शिष्यो-
विलीनाः स्युः यत्र नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति न्यस्यन्नोपायुचितनिभृतालापजनित-
स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ।

विलेपनं, क्ली, लेपनम् । विपूर्व्वकलिपधातोरनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्व्वकलिपधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । १० । ३२ । ९ ।

"काचित् प्रभुम् राजपथेन माधवः
स्त्रियं सुवीनाङ्गविशेषभाजनाम् ।
विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां
पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥")

विलेपनं, क्ली, (विलिप्यतेऽनेनेति । वि + लिप + ल्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । गात्रानुलेपनी २ वर्त्तिः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः । "द्वे गात्रानुलेपन्यां वर्त्तिविशेषणे ।
'वर्त्तिर्गात्रविलेपनेऽपि …'
इति [illegible] विलिप्यतेऽनेन [illegible] विलेपनम् ।" इति भरतः । कुङ्कुमादिलेपनम् । तत्पर्य्यायः । समालम्भः २ । इति च [illegible] अमरः ।

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप + कर्म्मणि करणे वा ल्युट् । ङीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति हेमचन्द्रः ।

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽनयेति । वि + लिप + कर्म्मणि घञ् । स्त्रियां ङीष् ।) यवागूः । इत्यमरः ।
"[illegible] विलेपी च [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] इति भरतः । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
इति राजवल्लभः ।

विलेशः [illegible] विलेशयः [illegible] (यथा, [illegible] । ५० । ५१ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

विलेपः, पुं, (वि + लिप + घञ् ।) यवागूः । इति शब्दरत्नावली । विलेपनेऽपि, त्रि । (यथा, [illegible] । २१ । ४५ । २३ ।
"[illegible] ॥")

विलेशयः, [स्] पुं, (बिले शेते । [illegible]) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

विलेशयः, पुं, (बिले शेते इति । बिल + शी + अच् । [illegible] ।) सर्पः । [illegible] । इति [illegible] । मूषिकः । इति [illegible] । शशः । शल्यकः । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।
[illegible] । २१ ।

"स दृश्यो पितृन् गर्त्ते लम्बमानानधोमुखान् ।
एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्भमाश्रितान् ।
तं तन्तुञ्च शनैरात्तुमाददानं विलेशयम् ॥")

विलोकनं, क्ली, आलोकनम् । विपूर्व्वलोकधातोरनट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, किराते । ३ । १६ ।
"अनुचरेण धनाधिपतेरथो
नगविलोकनविस्मितमानसः ॥")

विलोकितं, त्रि, आलोकितम् । विपूर्व्वलोकधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विलोचनं, क्ली, (विलोचयति दृश्यतेऽनेनेति । वि + लोचि + ल्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः । (यथा, कुमारे । ३ । ६७ ।
"उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥")
दर्शकश्च । (विगते लोचने यस्येति । विगतनयने, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४३ ।
"यदि ते मन्दिरेच्छास्ति कुरूपा भव भामिनि ।
लम्बोष्ठी कुनखी क्रूरा व्याघ्रवर्णा विलोचना ॥")

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुटतीति । वि + लुट + ण्वुल् ।) मत्स्यभेदः । इति शब्दचन्द्रिका । बेले माछ इति भाषा ।

विलोडनं, क्ली, (वि + लुड + ल्युट् ।) मन्थनम् । आलोडनम् । यथा,—
"राधिका दधिविलोडनस्थिता
कृष्णवेणुनिनदैरथोद्गता ।
यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा
सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ।

विलोडितं, क्ली, (वि + लुड + क्तः ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः । आलोडिते, त्रि ।

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्व्वलुपधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ५ । ८१ ।
"कार्य्ये कार्य्ये च पात्रे च न हि दत्तं विलोपयेत् ।
धनदूरणनिर्व्विशेषेण राजा भवति धर्म्मितः ॥")

विलोमः, पुं, विलोमकम् । विविधलोमः । विपूर्व्वकलुभधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विलोमं, क्ली, अरघट्टः । इति मेदिनी ।

विलोमं, त्रि, विपरीतम् । तत्पर्य्यायः । प्रतिकूलम् २ अपसव्यम् ३ अपष्टुरम् ४ वामम् ५ प्रसव्यम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् ८ अपष्टु ९ । इति हेमचन्द्रः । सव्यम् १० विलोमकम् ११ । इति जटाधरः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८३ । १७ ।
"[illegible] अप्रकोपो विलोमो
[illegible] ॥")

विलोमः, पुं, वरुणः । सर्पः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।

विलोमकः, त्रि, (विलोम इव । स्वार्थे कन् ।) विपरीतः । इति जटाधरः ।

विलोमजिह्वः, पुं [illegible]
इति त्रिकाण्डशेषः ।

विलोमवर्णः, पुं, ([illegible]
वर्णसङ्करजातिः । इति शब्द[illegible]

विलोमी, स्त्री, आमलकी । [illegible]

विलोलः, त्रि, (विशेषेण लोलः ।
यथा,—
"आपि [illegible]

[illegible]

ध्यायति सुन्दरमूर्त्तिं [illegible]

[illegible]
इति गीतगोवि[illegible]

वि(बि)ल्लं, क्ली, आलवालम् । [illegible]
"आयतकुलकटौ तुच्छो [illegible]
हिमगलालकं [illegible]
[illegible]

हिङ्गुः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वि(बि)ल्वमूला, स्त्री, वाराहीकन्द[illegible]
चन्द्रिका ।

वि(बि)ल्वस्य, स्त्री, प्रस[illegible]
[illegible]
[illegible]

वि(बि)ल्वं, क्ली, बिल्वफलम्[illegible]
(यथा,—
"[illegible]
[illegible]

[illegible] फलपरिमाणम् । इति प्र[illegible]
सुश्रुते । ६ । ४० ।
"कल्क [illegible]
द्वौ विल्वमात्रौ [illegible]

[illegible] प्रयोगो विल्वमात्रम् [illegible]

वि(बि)ल्वः, पुं, (बिल भेदे + [illegible]
[illegible] वृक्षविशेषः । [illegible]
तत्पर्य्यायः । शाण्डिल्यः २
शैलूषः ३ । इत्यमरः ।
शैलजी ७ पूतिमा[illegible]
महाफल: १० । इति रत्न[illegible]
गुहावास: ११ [illegible]
श्रीफल: १३ [illegible]
शिवद्रुम: १८ [illegible]
[illegible] १९ [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
कषायकम् । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...त्वञ्च । अस्य पक्वफलगुणाः । मधुरत्वम् ।
...त्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
...त्वम् । संग्राहित्वम् । त्रिदोषनाशित्वञ्च ।
...न राजनिर्घण्टः । * । अपि च ।
...फलमधुरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत् ।
...ल: श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ।"
इति भावप्रकाशः । * ।
...च ।
...ल्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम् ।
...ग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
...ं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम् ।
...षु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः ।
...स्याद्बल्वश्च स श्रेयो बिल्वमामं गुणोत्तरम् ।
...वातामपित्तघ्नो ग्राहिणी बिल्वपेषिका ।"
इति राजवल्लभः ।
...न्यच्च ।
...काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम् ।"
इति वैद्यकम् । * ।
...ल्वोत्पत्त्यादिर्यथा,—
...बिल्वादिपातनं कुर्यात् शुभं भयदमन्यथा ।
...रोपयेत् पश्च यदि स्वर्गान्न च्यवते ।
...गो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोरूपा सा गता
महीम् ।
...गोमयमयो बिल्वः श्रीश्च तस्मादजायत ।
...राञ्जलिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।
...मा सा उमया देवी सर्व्वभोग्या भवाधने ।
...त: संप्रणता भाता मामेवं भवतु प्रिये ।
...प्रियत्वं सर्व्वलोकेषि सुरासुरनमस्कृता ।
...माता त्वं सर्व्वलोकानामनन्तानां विशेषतः ।
...स्वमाकर्ण्य कृत्वा शापमोक्षमयाचत ।
...रं ददौ च सा कामं शापमोक्षप्रदं नृप ।
...क्षीराब्धौ त्वं भगाद्देव सह गोभिर्धनेन च ।
...स्य मथने यावत् ततो विष्णुवक्षस्यपि ।
...र्त्तिं त्वं सर्व्वलोकानां पूज्यं गेहं महाबलम् ।
...स्य वक्षःस्थिता भद्रे तुष्टा त्वं विचरिष्यसि ।
...लोकभोग्या च भूतित्वादन्यथेषु रूपेषु च ।
...न अतिरूपत्नीमादि न वेद न शुभा मतिः ।
...भविष्यति यदा चेष्ट चपला भवदिन्दुवत् ।
...बिल्ववृक्षः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति ।
...सर्व्वपुष्पोत्तमश्रेष्ठो देवाधारो मनोरमः । * ।
...क्षेत्रः सर्व्वलोकानां छेदनाशः सदा दृशाम् ।
...ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेदकारिणः ।
...ते सर्व्वेऽपि नरके यावद्ब्रह्मणो दिनम् ।
...दुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कुलजाः सदा ।
...तत्र देशे भयं नित्यं चिरं राजा न जीवति ।
...न च स्वमतिः कश्चिद्बिल्ववृक्षस्य छेदकः ।
...छिद्यते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलितस्तरोः ।
...अनावृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते ।"
इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः । * ।
...मतान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
शिव उवाच ।
"मातः समुद्रतनये मा मा छिन्धि स्तनं वरम् ।

यस्ते छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
जाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः ।
यश्च छिन्नस्तनो दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे ।
सोऽस्तु वृक्षः शिवो पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ।
त्वन्निर्माल्यं वै भक्तिर्वः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कीर्त्तये स्थिताधास्ती यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
स तरुर्मम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पत्रेणैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ।
स्वर्णमुक्ताप्रवालादि पुष्पाण्यन्यानि च ध्रुवम् ।
श्रीफलच्छदलेशस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् ।
यथा मे श्रीफलतरुर्यथा गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः ।
इत्युक्तः स तदेवोक्ता महेशोऽन्तर्हिते सति ।
कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोऽर्च्चितः ।"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः । * ।
तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—
"यज्ञानां चैव संभूत्यै यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना क्षीरं मूत्रं दधि घृतं गवाम् ।
षडङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो बिल्ववृक्षस्तु गोमयान्मुनिसत्तम ।
तत्रास्ते वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोच्यते ।"
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामा-ध्यायः । * ।
देव्युवाच ।
"वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ।
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्व्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समागताः ।
ददृशुः स्निग्धविटपं त्रिपत्रैर्मृदुलैर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम् ।
प्रणेमुः शिरसा तत्र वाचकुः सुखान्विताः ।
तदन्वयाय भगवानुवाच विष्णुरव्ययः ।
विष्णुरुवाच ।
अयं नाम्ना बिल्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शाण्डिल्यश्चाथ शैलूषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ।
देवावासस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिनयनो नरः ।
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमी श्राद्धदेवकः ।
इति विंशति नाम्नां दधात्येष तरूत्तमः । * ।
[illegible] मलात् [illegible] ।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतस्तीर्थमयं सहि ।
[illegible] हरो देवः पत्रं पात्रं विधिः स्वयम् ।
[illegible] ।
अस्य च्छायाञ्च [illegible] सदा स्पृशेत् ।
हरते [illegible] सदा स्पर्शात् श्रियं हरेत् ।
पत्रपुष्पफलस्य [illegible] च ।
दर्शने प्रयतो धर्म्मं [illegible] तथा ।
पूजने [illegible] ।
बिल्वस्य महाभाग महेशस्य सदा [illegible]
शिवरूप[illegible]
[illegible]

प्रयच्छेत् स शिवं पश्येत् प्रथमेतद्वनान्तरम् ।
ॐ नमो बिल्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवहर्षद ।
मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गैः प्रणमेत् कृती ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ।
शिवपूजक मालूर प्रियसर्व्व महातरो ।
छिनद्मि त्वां महापापक्षयान्मे प्रणाशय ।
देवरत्नवरश्रेष्ठ स्थानत्वं सुमनोहरम् ।
क्रीडनस्थानत्वं विबुधा मान्यये तत् प्रसीद मे ।
मन्त्रेणानेन बिल्वस्य दशदलस्थलं खनेत् ।
सगोमयजलैः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ।
ॐ द्रुमाय श्रीफलाय नमो दशशिरधरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्बिल्वं यथेच्छक्तिक्रमागता ।
पुण्यवृक्ष महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेशपूजनार्थाय त्वत्पत्राणि चिनोम्यहम् ।
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्बिल्वपत्राणि भक्तितः ।
पञ्चाब्दादष्टशीर्षायं सप्ताष्टमित्रकालतः ।
शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम् ।
तस्मात् तरुं चिनुयात् शाखाभङ्गं त्यजेत् ।
खण्डितैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः ।
पलाशानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ।
पूज्या एतेन वै देवाः सर्व्वलम्बोदरौ विना ।
बिल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी
पञ्च बिल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सप्त बिल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ।
एको बिल्वतरुर्यत्र तत्र शम्भुर्मया सह ।
बिल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ।
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्व्वे मरुद्गणैः ।
यत्र वाद्यौ गृहस्थस्य कोणे ईशाननामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् ।
पूर्व्वस्यां सुखदः स स्याद्दक्षिणे यमभीतिदः ।
पश्चिमे च प्रजादायी हयो बिल्व उदाहृतः ।
स्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
बिल्ववृक्षवनं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ।
न मध्याह्नेऽपि इमं स्थापयेत् श्रीफलाश्रयम् ।
दैवाद्यदि प्रमादेन तदा शिवदर्शनम् ।
कैलासादिपुरी साक्षात् शम्भोः परमात्मनः ।
दर्शं स्याद्बिल्वमिदं सर्वदुःखं सुराः ।
मध्याह्नकाले ये मर्त्त्या बिल्वं कुर्य्युः प्रदक्षिणम् ।
तैः सुमेरुगिरिवरः सप्त एव प्रदक्षिणम् ।
न छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मणयज्ञार्थं पतितो बिल्वविक्रयी ।
यद्बिल्वकाष्ठदहनं यो धत्ते गृहे मानवः ।
यमाधिकारी नाम स्यात् पुनः शाम्भवराशेः ।
बिल्वपत्रं परं क्षेत्रं भूमौ पतितकोन्नरः ।
... सर्व्वं सम्भूत शिरसा वैवस्वतस्य ... ।
...दिब्जुरो साक्षात् ... ।
...भा शिरसा महेद्दृशस्तदा ... च ।
कैलासादिपुरी साक्षात् ... न प्रभुः ।
दर्शने ... ः ।
... ।
... ।

कामरूपे कामतः काश्यासुक्तस्तथादिमः ।
काञ्चीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोऽप्ययपुण्यदः ।
तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदानुगाः ॥

देव्युवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विष्णुना पत्रैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्व्वे यथास्थानं जग्मुर्नारायणादयः ।
कथितोऽयं मया सख्यौ विल्वरूपस्वरूपतः ॥
अयं वो संप्रोक्तः शिवतत्त्वकथापुण्यनिचयः
पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणमननीयः खलु सताम् ।
शिवे विष्णौ भेदाभहरश्च उदारः सुमनसां
सुधियः संपाद्यः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥”
इति च बृहद्धर्म्मपुराणे विल्वरूपमाहात्म्यम्
११ अध्यायः ॥*॥ तन्त्रमते तस्योत्पत्तिर्यथा,—

देव्युवाच ।

“कथं सा विष्णुवनिता विल्वरूपो बभूव ह ।
श्रीतोरूपं महेशं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेरुशृङ्गदाराणौ सर्व्वेषां प्रियतां गता ।
विष्णोरतिप्रिया नित्यं साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न लक्ष्म्याश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लक्ष्मीर्ययौ श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मल्लिङ्गमेकान्तं तपस्तेपेऽतिदारुणम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ।
तदा सा वृक्षरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्रैः पुष्पैः फलैः स्तोयैः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिवर्षं महादेवि ततो मेऽनुग्रहोऽभवत् ।
तेनैवानुग्रहेणैव विष्णोर्वक्षःस्थिताभवत् ॥
सदैव परमेशानि विप्रवश्या सदैव हि ।
अवस्तु कारणाद्देवि तद्रूपेण हरिप्रिया ॥
सदैव पूजयेन्मां सा मद्भक्ता सानुगा शिवे ।
अतस्तं वृक्षमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
सर्व्वतीर्थमयो देवि सर्व्वदेवमयः सदा ।
श्रीवृक्षः परमेशानि अतएव न संशयः ॥*॥
तत्फलैस्तत्प्रसूनैर्वा तत्पत्रैः प्रपूजयेत् ।
तत्काष्ठचन्दनेनापि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति मानवः ।
तत्पुण्यं शिवपूजायाः सा नमेद्देवी सदान्विता ॥
अन्यत्तच्चन्दनं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्फलं तत्प्रसूनं वा कदापि धारयेन्नहि ॥
विल्वमूले महेशानि प्राणांस्त्यजति यो नरः ।
रुद्रदेहो भवेत् सद्यः पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्व्वखण्डे ५ पटलः ॥*॥
अपि च ।
“विल्वरूपं तथा देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विल्ववनवे क्रिया यदि प्राणांस्त्यजेत् सुधीः ॥
तत्फलं प्राप्नुयात्सोऽपि विल्वस्य तीर्थकोटिभिः ॥
तत्र ब्रह्मादयो देवास्तिष्ठन्ति प्रतिवेत्तरे ।
विल्ववनके स्नानं यदि विद्यादिर्द्दलितम् ।
तदेव ग्राहृरं चैवं सर्व्वतीर्थमयं सदा ॥
सर्व्वतीर्थमयं तत्तु सर्व्वदेवमयं सदा ।
न भवेत् ग्राह्यरं चैवं न च भक्तौ भवेत्
प्रिये ।
समीपे स च यावन्ति विल्ववृक्षो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद्यदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ॥”
इति पुरश्चरणरत्नाकरे १० पटलः ॥*॥
तद्दानविधिर्यथा,—
“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
यथोत्पन्नं तथा देयं विल्वपत्रमधोमुखम् ॥”
इति मातृकाभेदतन्त्रे १५ पटलः ।

श्रीशिव उवाच ।

“शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिनि ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे तस्माच्च शक्तिरूपिणी ।
वृन्तमूले तु वत्सं स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेणैव हरं वा हरिमर्च्चयेत् ।
केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।
दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥
सर्व्वैरर्च्चनतो देवि त्रिजटामेकमर्पयम् ।
कैवल्यदो हरिश्चैव दाताऽहं त्वां स्वरूपताम् ॥
त्वयि कैवल्यदं ज्ञानं धर्म्मकामार्थदं प्रिये ।
वज्रहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥
सवज्रं म्रियते नूनं वज्राघातेन पार्व्वति ।
तस्माच्च साधकेन्द्रेण वज्रहीनं प्रदापयेत् ॥”*॥
विल्वपत्रप्राशस्त्यहस्तान्तरगमनफलम् । यथा,
“प्रार्थं गृहीत्वा यो गच्छेत् सर्व्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।
ऊर्द्ध्वे सुदर्शनं रक्षेदधः पाशुपतस्तथा ।
पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्य्यौ धृतौ छत्रमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्व्वतीसंवादे ६
पटलः । (अस्य गुणाः यथा,—
“बालं विल्वफलं ग्राहि दीपनञ्चापचकट्टु ।
कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पक्वं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्ज्जरं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ॥
भवेद्व परिपक्वं यद्गुणवत्तद्दराकृतम् ।
विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामलाद्धि गुणाधिकम् ॥
मात्राविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वि(बि)ल्वपेशिका, स्त्री, (विल्वस्य पेशिका ।)
शुष्कविल्वखण्डम् । बेलशुंटा इति भाषा ।
यथा,—
“कषायामगन्धाशी ग्राहिणी विल्वपेशिका ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(बि)ल्वा, स्त्री, (विल्व+टाप् ।) हिङ्गुपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्या हिङ्गु-
पत्रीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
विवक्षा, स्त्री, वक्तुमिच्छा ।
त्यर्थेन निष्पन्नमिदम् । यथा ।
कारकाणि भवन्ति । इति
श्रुतिः । यथा,—
“प्रसक्ष्यर्थोऽपि
संख्यया
विवक्षितः, त्रि, वक्तुमिष्टः ।
त्यर्थेन निष्पन्नमिदम् । प्रकार्थ ।
देयगतायाः संख्याया
यादेयगता संख्या न विवक्षिता ।
चार्य्यः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
विवदमानः, त्रि, विवादकारी ।
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विवधः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं
पर्य्याहारः । स तु धान्यतण्डुलादि
पन्थाः । इत्यमरभरतौ ।
हरणम् । इति स्वामी ।
स्कन्धवाह्यकाष्ठम् । बांक् इति ख्या
भारुद्रोचितः ॥ भारः । इति
विवधिकः, पुं, (विवधेन हरतीति ।
“विभाषा विवधवीवधात् ।” ४ ।
ष्ठन् ।) वैवधिकः ।
विवरं, क्ली, (विवृणोतीति । वि
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः
“चचकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ।”
दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
१ । १३१ । १०।
“एकायः स्याद्विरतो नित्यं विवर
राजन्यं सपत्नेषु विरोधिषः
अवकाशः । यथा, भागवते । ३ ।
“विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च
पश्याम यत्र व्यवहारतो
विवरणं, क्ली, (वि+वृ+ल्युट् ।
इति हलायुधः ॥
विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं ना
वेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विवर्णः, पुं, (विरुद्धो वर्णः ।) इ
मरः ।२।१०।१६॥ (यथा, मार्कण्डे
“भैक्ष्यचर्य्या विवर्णेषु अवस्था इति
त्रि, विगतो वर्णो यस्य ।) मलि
रामायणे । २ । २६ । ८ ।
“विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नम
व्याह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानी
विवर्त्तः, पुं, (वि+वृत्+घञ् ।)
वर्त्तनम् । नृत्यम् । इति त्रिका
यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।
“ईशाणिमैश्वर्य्यविवर्त्तमध्ये
लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।”

दर्शनेन्द्रियकार्यानुभवः । यथा,
ज्ञानम् ।
णो विवर्णः कार्मकानां मनु यस्य

परिभ्रमकम् । विदूर्भवहृतधानो-
( ) प्रकर्षेण विवत्तम् । (यथा,
। १० ।'
थति ज्ञिपयोः शरीरयोर्न
पदा पदवी विपर्णमेषु ।")
विवर्तं वर्तते । वि + वृत + अण् ।)
। अरिष्टदृष्टौ । इति मेदिनी ।
रक्तपित्तलक्षणेन दूषितदृष्टौ ।
विपत्तः अण् । आगतमरणज्ञापकं
म् । तेन दृष्टा धीर्येण स तथा ।
गर्दा भरतः ।
, सूर्यमण्डले । इति मेदिनी ।
पुं, (विशेषेण वस्ते आच्छादय-
वि + वस् + क्विप् । विवस्तेजोऽस्या-
स्वत् + मतुप् । मस्य वः । "तसौ
।४।१८ । इति भट्टोजिदीक्षितः ।)
यथा, किराते । ५ । ३८ ।
ति दीप्तिरदीपितकन्दरा
रणंवसितेव विवस्वतः ।")
इत्यमरः । देवता । इति मेदिनी ।
इति शब्दरत्नावली । वैवस्वतमनुः ।
(मनुष्यः । इति निघण्टुः ।५।३।२.४।
से इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
इतिग्रहणात् भावे भवति । विविधं
। तद्वत्तो विवस्वान् । सर्वस्यापि
यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।" इति
• । परिचरणशीले, त्रि । यथा,
• । ६५ । ६ ।
। दाशुषे विवस्वते ।"
यज्ञेन देवान् विवस्वते परिचरते ।"
पे सायणः ।)
विवेचनकर्ता । यथा,—
धिनोर्व्यवहारं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः
।क्ति विवेचयति स विवाकः ।" इति
।
विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
विषयन्यायादिः । इति भरतः ।
। व्यवहारः २ । इत्यमरः । वचोऽपि
इति जटाधरः ।
ायकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा ।
व्यवहारश्च इत्येतन्निगद्यते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥०॥
। विवादनिषेधो यथा,—
सर्वधर्मं तद्विरुद्धन्तु न चाचरेत् ।
तिपौत्रैर्विवादं नाचरेत् गृही ।"
इति गारुडे ८६ अध्यायः ॥०॥
विवादस्थानानि यथा,—
ादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्म्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विदुः ॥"

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेपः ।
अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वणिगा-
दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्र-
बुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्म्मकारस्य
भृतिरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये
च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशु-
पालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः ।
वाक्पारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड-
नादि । स्तेयं निह्नवेन धनग्रहणम् । साहसं
प्रसह्य धनहरणादि स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्म्मव्यवस्था । पैतृकादि-
धनस्य विभागः । द्यूतं अक्षादिक्रीडा । आहूय
प्राणिद्यूतस्यापूर्व्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोधनम् ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।
७ । ५३ ।

"परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रो-
रुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।
अमर्त्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासी-
देकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥")

विवादानुगतः, त्रि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-
कर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।
"विवादानुगतं पृष्ट्वा सभ्यस्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥"
विवादी, [न्] त्रि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद
+ इनिः ।) विवादकर्त्ता । यथा,—
"अनुभावी च यः कश्चित् कुर्य्यात् साक्ष्यं
विवादिनाम् ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (विशिष्टं वहनम् । वि + वह +
घञ् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्य्यायः ।
उपयमः २ परिणयः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५
पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः । दारकर्म्म ७
करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली । पाणि-
ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।
इति जटाधरः । स चाष्टविधः । यथा,—
"ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्थायर्त्त्विजे दैवमादायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥
इत्युक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥
आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्व्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥"

इति याज्ञवल्क्यः ॥०॥

अपि च ।
"वर्षोतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्य्याद्दारपरिग्रहम् ॥
वर्षैरेकगुणां भार्य्यामुद्वहेत्त्रिगुणः स्वयम् ।
नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ॥
निसर्गतोऽधिकाङ्गीं वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्वहेत् ।
अविशुद्धां सरोमां वा कुलजां वातिरोमिणीम् ॥
न दुष्टां दुष्टवाचालां व्याधिनीं पितृमातृतः ।
न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥
न घर्घरस्वरां क्षामवाक्यां काकस्वरां न च ।
नानिबद्धेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ॥
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।
कूपौ यस्या हसन्त्याश्च गण्डयोस्तां नोद्वहेत् ॥
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ।
आपीनहस्तपादाश्च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ॥
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संहतभ्रुवम् ।
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ॥
पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
गृहस्थश्चोद्वहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
एतेषां यस्य यो धर्म्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभिः ।
कुर्व्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्ज्जयेत् ॥
स धर्म्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया ।
समुद्वहेद्ददात्येतत् सम्यगूढं महाफलम् ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥०॥

अन्यच्च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

"ब्रह्मचर्य्ये स्थितो धर्म्मान् गृहस्थस्य यतव्रतः ।
गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुज्ञया ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥
दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
सवर्णः श्रोत्रियो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥
तिस्रो वर्णानुपूर्व्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्या वा शूद्रजन्मनः ॥
ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्थायर्त्त्विजे दैवमादायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥
इत्युक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यानात्मना सह ॥
आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्व्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्यास्तथा गान्धर्व्वराक्षसौ ।
राज्ञस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ॥
पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीत क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने चाग्रजन्मनः ॥

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयंवरम् ॥
सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि त्यजन् दण्ड्यः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ।”

इति गारुड़े ९५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वल-
ङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ।
कन्यादानन्तु सर्व्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविकधनान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥
हीनक्रियेषु पापण्ड सुनेऽ उद्वेगकारिणाम् ।
क्षयामयवदावाच्यश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्त्रिकाधर्म्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रसाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मो धर्म्मः प्रकी-
र्त्तितः ॥ १ ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म्म कुर्व्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं दैवो धर्म्मः प्रशस्यते ॥२॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः ।
कन्यादानन्तु विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते ॥३॥
सहोभौ चरतां धर्म्ममिति चैवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥४॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते ॥५॥
इच्छयान्योन्यसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसम्भवः ॥६॥
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च प्रसह्य रुदतीं गृहात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुप्तां मत्तां रहः कन्यां प्रमत्तां नीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितो-
ऽष्टमः ॥ ८ ॥
पञ्चानाञ्च त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ द्विजोत्तम ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ।
चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्म्मः सनातनः ।
एवञ्च यदि वा मिथ्या कर्त्तव्या नात्र संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् कर्म्म क्रतुशतमनुपूर्व्वं लभन्ति ते ॥
तथा कन्याप्रदानेन पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति हि ॥
आर्षेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं स्वर्गलोकं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ।
दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारन्तु सर्य्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीड़ते देवचिरम् ॥
शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्प्रार्थयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्व्वैः क्रीड़ते कालमक्षयम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं यते ।
ब्रह्मदेया विशेषेण नाकभोज्या सदा भवेत् ।
कन्यायां ब्रह्मदेयायामश्नन् सुखमश्नुते ।
अथ भुङ्क्ते यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥ *
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महापातकसमाकीर्णामास्ते ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे तडागकूपप्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्म्मिष्ठोवाच ।

“न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥”

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥

विवाहे वर्ज्जनीयानि यथा,—
“विवाहे स्नानभुक्ताङ्गभूषांशुकवधूरताः ।
देवी संगीतसारेण लाजमङ्गलवर्त्तनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ * ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्रादौ वर्षशुद्धि-
र्यथा,—
“प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽब्दे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्केज्यशुद्धिश्च योषितोः ॥
सभर्तृकक्रियारम्भे भर्त्तुर्गोचरशुद्धितः ।
यात्रोद्वाहे गर्भजाते स्वशुद्ध्या प्राप्नोति तत् फलम् ॥
प्रारभ्य जन्मसमयात् प्रवदन्ति विवाह-
मोजाब्दकेषु तनयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ * ॥
अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
माघचयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे
युग्मे च माघचयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्व्वे
वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु प्रवदेदपि जन्ममासात्
माघत्रयं विवहने परमब्दशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसमयो विषमे तु वर्षे
माघत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥” * ॥
रामभार्गवे ।
“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः ॥”
कन्यासंवरणे कन्योद्वहविधौ ।

पत्रे
त्यक्ता च यानदानैरुपैरिह
योगविशेषे दोषविशेषात्
“कुलोच्छेदी
वैधव्यं विधवा नारी
सामान्ये यावत्संवत्,
भूमौ च ब्रह्मभूतं स्याद्गर्भे
विच्छेदोऽपायदिशः
एते वै
आश्वलायनः । उदयने
कल्याणे मत्ते
विवाहाः ।
“आषाढ़ै
चैत्रा च
पौषे प्रेतगते विशेषतस्तुथा
कर्णैव
हरौ च सुप्ते
सिंहौ च स्थिते
दक्षवसि तथा गुरौ सिंहौ
अतिप्रौढ़ा च ।
अतिप्रौढ़ा
अतिवृद्धापि वा
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरे
दाक्षिणं कर्कटकं प्राप्य
इति ।
दिनमासादिदोषे गुरौ
सार्व्वकालिक इत्यत्र ।
“षड्शुद्धिमब्दशुद्धिं गुरौ
अर्व्वाक् दशवर्षेभ्यो समय
एतत्परन्तु
कालात्यये च कन्यायाः
मलमासादिकालानां
पुंसः प्रति सदा दोषाद्युर्वरा
शुद्धचिन्तामणौ ।
विवाहमन्दिरकर्त्तव्यभगवदाह
तीर्थस्नानविवाहदैवतार्च्चन
दूरेणैव विलोकितः परिहरेत्
इह भागमार्गे ।
“सर्व्वाणि
विवाहं मैत्रभाष्य
यात्रायेति चकारो
निषिद्धकर्म्मान्तरं समुच्चिनोति
“वाते गुरौ हरि गुरौ

जीवे दृष्टे जीवे सिंहादित्ये गुर्व्वादित्ये ।
मलिम्लुचे मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे ।
वनतड़ागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥
चारं गते जीवे वक्रे चैव बृहस्पतौ ।
नी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
चारं गतो जीवः पूर्व्वभं नैव गच्छति ।
रेऽपि कर्म्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥" ● ।
।
दृष्टे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।
हितायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥
गुरुतः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्यात्
दशाहमिति पञ्चदिनानि वृद्धः ।
क् पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्ग-
वस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्व्विवर्ज्यः ॥"
ाशक्तौ राजमार्त्तण्डः ।
दृष्टे च सन्ध्यांशे चतुःपञ्चत्रिवासरान् ।
च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् ॥
ेवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
सुप्ते
दृक्षेऽधिमासे दिनकररिपौ वाक्पतौ
चैत्रपौषे ।
केतूद्गमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे
मनोषि
प्नोति चोढ़ा सुनियतमरणं दैवकन्यापि
भर्त्तुः ॥" ● ।
धिकृत्य राजमार्त्तण्डे ।
च दुर्भगा नारी दृष्टे नष्टप्रजा भवेत् ।
च मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेतद्गुरावपि ॥
गुरौ परित्यौता पतिमात्मानमात्मजान्
हन्ति ।
ष्विषु विवाहादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः ।
गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु-
र्गालवगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
यदा न माघी मघसंयुता स्यात्
तदा तु कन्योद्वहनं वदन्ति ॥"
माण्डव्यः ।
ागर्यं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
े कन्यका चोढ़ा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥"
तः ।
ीचारं गते जीवे दृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
ाहादिकं कुर्य्यात् तत्र कालो न दुष्यति ॥"
िन्तामणौ ।
ीचारं गते जीवे दृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
ोढाहिता कन्या संप्रीणाति कुलद्वयम् ॥"
ीमूढ़ो भीमपराक्रमे ।
"चरातिचारं सुरराजमन्त्री
करोति मीनमृगमीनसंस्थः ।
न याति पैतृकमपि पूर्व्वराशिं
शुभाय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥
चारं गते जीवे स्थिरराशौ च संस्थिते ।
न दुष्यते कालो वदन्ति मुनयः ॥
ीकुम्भकुम्भादिविवाहं सिंहगे गुरौ ।

मकरस्थे च तत् कार्य्यं न दोषः कालसम्भवः ॥"
यत्तु ।
"कन्यावृश्चिककर्केषु मकरे च झषे दृषे ।
अतिचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥"
इत्येतदमूलं दैवनिर्णयेऽप्युक्तम् ॥ ● ॥ दीपि-
कायाम् ।

"त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
वक्रातिचारेऽपि गुरुः प्रयातः ।
यदा तदा प्राह शुभे विलग्ने
हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥"

देवीपुराणम् ।
"मकरस्थो यदा जीवो वर्ज्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥"
भोजराजः ।

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चौड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"

श्रीपतिसमुच्चये ।
"स्नानं दानं तपो होमः सर्व्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
उद्वाहश्च कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते ॥"
ज्योतिश्चिन्तामणौ ।
"जन्ममासे च पुत्राढ्या धनाढ्या च धनोदये ।
जन्मभे जन्मराशौ च कन्या हि सुतसन्ततिः ॥"
गर्गः ।
"ज्यैष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्ज्जयेत् ॥"
अत्र ज्येष्ठत्वमाद्यगर्भजातत्वम् । तथा च ।

"जन्ममासि न च जन्मभे तथा
नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
र्ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥"

अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
"कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
येत् ।
उत्सवेषु च सर्व्वेषु दिनानि दश वर्ज्जयेत् ॥ ● ॥
देवगुरुशुक्रोदितज्योतिःशिरोमण्यादराधामधा-
दसाष्टानिषु चौलिकहनिपुष्योत्तरासु पाणिग्रहः ।
भाद्रपदाश्विनादितःशुभेशकुलवादिकारणादिषि
क्रूरैरचरावदयोगे तु भागौ यष्टे कुर्व्वे
चाहके ॥"
ज्योतिर्निर्दिष्टतमत्वात् अधिकं विवाहप्रयत्ना-
धिकाशिकोक्तं पारस्करोक्तं यथा,—
"कुमार्य्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरा-
दिषु ॥"
उत्तरफल्गुन्यादिकर्कटराशिगादिकचौलरभा-
द्रपदादिकेषु नक्षत्रेषु वर्षामित्यर्थः ॥ ● ॥ भीम-

पराक्रमे ।
"पूर्व्वात्रये विशाखायां शिवाद्रें भचतुष्टये
ऊढ़ा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्ज्जये
विष्णुभाद्रे शिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने
एभिर्व्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता
एतच्च पारस्करोक्तं यजुर्व्वेदिविषयमापि
वा बोध्यम् ॥ ● ॥
"आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च
रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः ।
कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
प्राशने चाद्यचूड़ायां विद्धर्क्षं विवर्ज्जयेत्
विद्धर्क्षं तु ।

"तिष्य१५ऽऽ६पैरे१४क१२श्रो१०नविंश१
मे२०कादश११११दश१८विंश२०संख्या
दृष्टोडुना सूर्य्यगृहोडुना च
योगादरूक्षे द्विशयोगभङ्गः ॥"

कर्म्मकालीननक्षत्रसर्म्भुज्यमाननक्षत्रयोर्मि
यदि पञ्चदशाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा
कर्म्मायोग्यमित्यर्थः । अष्टविंशाधिकत्वे
विंशतिमपहाय शेषात् फलं अन्यथैकधं
यपत्तः ॥ ● ॥ अपवादस्तु ।
"आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति
द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
चक्रमाह स्वरोदये ।
"आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम्
द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥"
अथैव राज्मृदैव । तथा च रत्नमाला ।
"एकार्गलगतो यथैदश यथा निर्मनुसताः
स्थापये
रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं ग्राह्यं दिकं तत्र
पाषाणादि तु मध्ये भानु कथितं तथैव रेखा
ग्यधी
सर्व्वाचक्रमशोभितौ निगदिता दृक्पात
दकार्गलः ॥"
पाषाणादीनिखातानयोगसंख्यादृश्ययोरद्या
दृम् । तथा च द्वादशीनि नक्षत्राणि वैष
मौत्पर्यः ॥ ● ॥ अथ यमघण्टादिवेधः । दीपि
कायाम् ।
"हर्निकादिचतुःसप्तरेखाराशौ प्रतिष्ठितम् ।
पश्चिमैकरेखास्थौ वेधः सप्तशलाकजः ।
अत्र यत्र विलिखित् परिरिक्ता-
स्थितमृक्षमथ हरिकादिकम् ।
वेदवेदभिदिना समस्थितं
चैकरेखगतेन विध्यते ॥
वेदस्य चतुर्दश पञ्चदशादौ विद्धिकाद्युक्तं
च ।
अभिजिन्त्रशिरे शिरया रोहिणीविद्धा ॥"
विविक्ताश्रयः ॥ ● ॥

"दत्ता: सप्ती सप्तशलाकजाः
शालीनामैरष्टकः विराजे ।
दन्तीषुरैव तु [illegible]
सप्तश्रृंखे [illegible] ॥"

अस्यापवादो यथा, राजमार्त्तण्डे ।

"विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्त्रिणा
मृगस्य मांसं शुभदं यथाहवे ।
यथा तथाप्युडुपाद एव
प्रदूषितोऽप्योडुपदं शुभावहम् ॥"

अथ पञ्चशलाकचक्रम् ।
"ऊर्द्धं रेखास्थिताः पञ्च तिर्य्यक् पञ्च तथैव च ।
द्वे द्वे च कोणयो र्देये याभिजित् कृत्तिकादिकम् ॥
शम्भुकोणे द्वितीये तु वेधयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमयो सौम्यैर्यत्नं परिवर्ज्जयेत् ॥
लत्तापाती च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।
ते सर्व्वे प्रभवन्त्यत्र गत्वा पञ्चशलाकके ॥
अथ चक्रान्तरे कश्चित् पादवेध इहेष्यते ॥"
तदुक्तं रत्नमालायाम् । केचित्तमापीष्यते पाद-वेध इति ।' इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ● ॥

रत्नमालायाम् ।
"लत्तां द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः
षष्ठं चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं गणया ।
पश्चात् सप्तमभिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमम् ।
द्वाविंशं परिपूर्णमूर्त्तिरडुपः सम्पातयेत्तत्तरत् ॥"
लत्तापातोऽयम् ॥ ● ॥

"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्नात् तं परिवर्ज्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते ।
यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरेषु रोगोद्भवो-
ऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलञ्च पुंस्कर्म्मणि ॥" ● ॥

"रविमन्दकुजाक्रान्तं लग्नाद्यात् सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने ॥"
यामित्रवेधः ॥ ● ॥

"मूलमित्रकोणमिश्रमन्दिरगोऽपि पूर्णो
मित्रवर्गसौम्यवर्गगोऽपि तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते ॥"● ॥

श्रीपतिः ।

"त्रिषड्दशैकादशगो दिनेशः
सुखार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः
शेषेषु वम्दुःखयुक्तः करोति ॥"

रविशुद्धिः ॥ ● ॥

"कन्यायाश्चन्द्रशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभदस्त्वयम् ।
पश्चाद्द्युन्मित्रशुद्ध्या तु याताप्यर्थोत्सवादयः ॥"

विद्याधरीविलासे ।

"पुंसामर्कः स्त्रतो योनिर्योषितामन्ततद्युतिः ।
अतः पुयोषितोः प्रोक्तं बलमर्केन्दुसाङ्गजम् ॥
गोचरशुद्धाविन्दुः कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य ।
निम्नाहिरवत् पुंसः श्रेयेरवलैरपि विवाहः ॥

त्रिलोचनाहुलग्नः प्रभाकरः
स्वपोशलाभात् परगः शुभप्रदः ।
न लग्नसप्तमपरङ्गमवाप्य
करोति दुर्ग्गामपि सादरं पतिम् ॥"

तथा षष्ठोदशलाभात् परगः ॥ ● ॥

"षष्ठोदशद्वितीयाचन्दः दश गजधरपरोऽगः ।
लाहं द्विसप्त शौनीगुर्वारिमरेकादशं गतः ॥
शौरिः पापाधिकं वर्षं मासाश्वद्वे द्वावद्यतिः ।
अष्टाहं भृगुः सौम्यो यावदास्तशुभाः क्षणम् ॥
कष्टं यमादिके दृष्टे तथा द्विजभागगाः ॥ ● ॥
लग्ने तत्पञ्चमे सूर्य्ये नवमे दशमे तथा ।
गुरुभेगुस्थो दोषघ्नो विवाहे वहते शुभम् ॥"

अयमेव सुतहिबुकयोगः ॥ ● ॥

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं प्रावृट्शरत्कालयोः ॥ ● ॥

लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्द-
गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।
लग्ने विशुद्धे सति वीर्य्ययुक्ते
गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ ● ॥

नाक्षिन् यहा न तिथयो न च विष्टियोगा
नक्षत्राणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
अव्याहतः सततमेव विवाहकाले
यात्रासु चायमुदितो भृगुनेव योगः ॥ ● ॥

मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे तथैव
पुत्रायुर्धनयोषनैव सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे ।
वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा
आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला पाणिग्रहे कन्यका ॥"● ॥

विवाहपटले ।

"मूढा षडुचि च कुलटा सत्पूर्व्वाह्णे सतीतरे परे वसुः ॥"● ॥

ज्योतिःसारसंग्रहे ।

"विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्ज्जिता ।
विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी ॥ ● ॥

महाभारते ।

"रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् ।
विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥"●

व्यासः ।

"रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।
शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्ज्जिता ॥"

स्मृतिः ।
"धर्म्मार्थकामसम्पत्त्यो ...
महीतले प्रथमेव पूर्व्वैः ...

मनुः ।
"मध्यप्रधौ सोमनाथौ ;
तत्पौमवैशम्यौ ...

प्रजापतिः ।
"हंसवती वैवस्वौ ...
लग्नयौ वरयेत् कन्यां
मत्स्ये ।
"प्रतिष्ठितनया: बन्ध ...
तादशाचारका यथा ...
पतिव्रिनी भूमौ यथ:
ते तथा ॥ ● ॥ मनुः ।
"सोऽहरेत् कविता कन्या गर्भेतरौ
...
मात्पोनिन्हा वातिजोरी ...
...
मर्त्तुर्यजदोषार्थौ
...
प्रतिष्ठश्च माह मत्स्यके ।
"मघा च यमुना चैव श्रोणी
नदीग्राशो नाम हवे मारडी ,
रेवती चाश्विनी ...
हस्तश्चित्तामघौ ।
"नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले ...
...
रूपे यस्या मध्यमौ ...
निःसन्दिग्धां ...

नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"श्यामा सुकेशी तनुलोमराजी
सुभ्रूः सुशीला सुगतिः सुदन्ती
वेदीविमध्या यदि पद्मनेत्री
कुलेन हीनापि विवाहनीया ।
घृष्टा कुरूपा यदि पिङ्गलाक्षी
लोम्ना समाकीर्णसमाङ्गयष्टिः ।
मध्ये च पुष्टा यदि राजकन्या
कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया ।

हारीतः ।
"तस्मात् कुलवत्यविवाहीयम्
सदृशोपयमा सार्द्धमुपयोगाय ।
सार्द्धमुपयमाह स्वीरय ...

तत्र वैधव्यादन्यं विवाहं ...
त्रिभार्ग्गवैधवत्यमस्थितानां गुरुवर ...
हस्तोत्तमूलमघयाः पूर्व्वभाद्रपदाद्य ...
याम्यः सौम्यो गुरवो निषिद्धा ।
धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्यमा ...
स्वाती रोहिणी सर्व्वे शुभा ...

उत्तरा मघया पौर्ण्यं ...
अन्यादिवारवैधव्ये षष्ठं द्विजैः ।

…र्यन्तुर्यंच कृत्तिकादिद्विगदृच यम् ॥
…श्चयेदेवं कन्यामत्रे ग्रहे गृहे ।
…ामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
…ोकाधिपानि यदि स्वुर्लग्नकन्ययोः ।
… विद्यामैत्रीपात् गुर्वादिषु तथैव च ॥
…द्र जन्मर्क्षं तस्य नामर्क्षतो यथः ।
…जन्मं यस्य तस्य नामर्क्षतो वदेत् ॥
…भयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
…र्क्षयोर्वेधो न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
…ोस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय
चाङ्गना ।
…ड़ीयथो मैत्र्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
…या चैधतो भर्त्ता मध्यनाड्योभयं
तथा ।
…ेधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
…ीस्थिता यत्र गुरुर्मेत्रश्च देवताः ।
… दत्तं स्वल्पं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
…ण्याङ्गनामिवं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
…ड़ीगता भर्त्ता अभया वैधव्ण्विताः ॥”
…यमाह ज्योतिषे ।
…ाशादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते ॥”
… ।
…राशी च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
…दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”
…इत्यादिसमसप्तके दोषः । तथा च ।
…के सप्तके मेषतुले युग्महयौ तथा ।
…टौ यदा वर्ज्यौ स्मृतिं तमाग्रवीच्छयः ॥”
…व्यवहारनिर्णये ।
…देकाधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा ।
…नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हिताय ॥”
…ार्कण्डे ।
“न राशयोगे ग्रहवैरिता च
न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् ।
न नाड़िदोषो न च वर्णदुष्टि-
र्गर्गादयस्ते मुनयो वदन्ति ॥”*॥
…योगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव
…ादिप्रतिप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
…षे भाजफणिद्वयच इयभुड्मेषोन्दूरमर्क्षं पिक-
…र्गौ: क्रमशस्ततोऽपि महिषी व्याघ्र: पुनः
सौरभी ।
…गौ मृगकुक्कुरौ कपिरथोरभ्रवं वानर:
…ौण्भो मृगराट् पशुश्च करटी योनिश्च
भानामियम् ॥
…ाघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणश्च बभ्रूरगं
…वानरमेषकश्च सुमहत्तद्विड़ालोन्दुरम् ।
…ानां व्यवहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रय-
त्नादिदं
…व्योः पञ्चयोरपि सदा वर्ज्यः शुभस्या-
र्थिभिः ॥
…स्यमेतं मिथुनं कन्याकलशौ मृगेन्द्रमीनौ च ।
…मतुलेऽलिमेषौ कर्कटधनुषी च मित्रविधौ ॥”
…एकावितिशेषः ॥ * ॥ अरिषड़ष्टकमाह ।

“मकरः करिकुलरिपुणा
कन्या मेषेण सह झषस्तुलया ।
कर्किघटौ वृषधनुषी
वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥ * ॥
यदि कन्याष्टमे भर्त्ता भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका ।
षड़ष्टकं विजानीयाद्दम्पत्योः निधनेऽपि ॥*॥
पुंसो ग्रहात् सुतगृहे सुतदा च कन्या
धर्मे स्थिता सुतवती पतिवल्लभा च ।
द्विद्वादशे धनगृहे धनदा च कन्या
चायुर्षि स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ॥”
षड़ष्टकादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः ।
“सौहृदे शुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि
वा
तारा यत्तसुमित्रमित्रदहनचेमाद्यसम्पद्यदि ।
षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुंयोषितोः
प्रीत्यायुःसुखवृद्धिपुष्टिजनकः कार्यो विवाह-
स्तदा ॥” * ॥
गर्गः ।
“मरणं ताराविरोधे ग्रहरिपुभावे चिरेण ।
रोगादि मरणाद्यौ: षट्काष्टके वैरमवश्यं भवे-
दासु ॥”*॥
व्यासः ।
“मैत्रादियोगेऽपि षड़ष्टकादौ
तारा विपत्प्रत्यरिनैधनाख्याः ।
वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि
प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥
जन्मभमेकं यदि भिन्नराशि-
र्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
विभिन्नरूपं यदि चैकराशि-
स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
एकर्क्षा च यदा कन्या राशिका च यदा
भवेत् ।
धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्त्तृप्रिया सदा ॥
षड़ष्टके गोमिथुनं प्रदेयं
कांस्यं सरूप्यं नवपञ्चके तु ।
द्विद्वादशाख्ये कनकाम्बराम्बं
विप्रार्चनं चैम च नाड़ीदोषे ॥
मरणं नाड़ीदोषे कलहः षट्काष्टके विप-
त्तिर्वा ।
अनपत्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यम् ॥”*॥
तत्वचिन्तामणौ ।
“इस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि
पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
पूर्वास्तिस्रः शिवभभरणीरोहिणी चोत्तराश्च
प्रादुर्मर्त्याह्वयसुहगणं नूनमेतं सुनीन्द्राः ॥
विशाद्यमानिर्ऋतिचित्रमे धासवं वासवर्क्षं
शक्राग्नीभे वरुणहरभे च रक्षोगणोऽयम् ॥”
फलमाह श्रीपतिः ।
“स्वकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥
राक्षसी च यदा कन्या मानुषश्च वरो भवेत् ।
तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

राजमार्त्तण्डे ।
“यदि स्याद्राक्षसो भर्त्ता कन्यका मानुषी भवेत् ।
विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्जयेत् ॥”
गुहृतयार्णवे ।
“देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।
रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया स्मृतिः ॥
कर्किमीनालयो विप्राः चत्राः सिंहतुलाधयाः ।
वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा इयस्त्र्याङ्गनाः ॥
सर्वाः परिणयेद्विप्रः चत्रियो नवभाग्भवेत् ।
षड़ाश्रयो भवेद्वैश्यस्त्रिस्रः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्यपि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रज्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अन्यत् उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥ तत्प्रयोग
यथा । अथ कृतवृद्धिश्राद्धः संप्रदाता लग्नसमये
संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः स्त्रीगवीं बद्ध्वा
विष्टरादिकं सज्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखोऽनुप-
विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽग्रत उपस्थिते वरे संप्रदाता
कृताञ्जलिर्वरणं कुर्य्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-
मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्वहमासे
इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामो भवन्तं
इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।
ततः संप्रदाता पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धमाल्य-
यथाशक्त्यङ्गुरीयमधुपर्कयज्ञोपवीतसपर्णपूगा-
दिकं प्रदाय जामातरमर्चयेत् । ततः संप्रदाता
दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः प्रपौत्रं
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पौत्रं
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पुत्रं
अमुकगोत्रं अमुकप्रवरं अमुकदेवशर्म्माणं
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः प्र-
पौत्रीं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेव-
शर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य
अमुकदेवशर्म्मणः पुत्रीं अमुकगोत्रां अमुक-
प्रवरां श्रीअमुकीदेवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन
दातुं एभिः पाद्यादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं
वृणे । जामाता ॐ वृतोऽस्मि इति वदेत् ।
संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म्म कुरु ।
जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणीति वदेत् ।
ततः स्त्र्याचारादिकं कारयित्वा सुतवन्द्रिकां
कारयेत् । ततोऽग्नेे उपस्थिते वरे संप्रदाता
अमुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्
छन्दोऽर्हणीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-
योगः । ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्य
मे सा नः पयस्वती दुहा उत्तरां उत्तरां
समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री
छन्दो विराड्देवता उपविशद्दर्भोपरि
विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पद्यां विराज-
मन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्…
प्राङ्मुख उपविशति । ततः सं…
माभिमुख उपविशेत् । ततो … सं-
विंशतिकुशपत्रैः द्विवं … र्णितं

विष्टरं उत्तराग्रं उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्यभिधानो विष्टरमर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं प्रतिगृह्णामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द ओषध्यो देवता विष्टरस्यासनदाने विनियोगः ।

"ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
ता मह्यमस्मिन्नासने अच्छिद्राः शर्म्म यच्छत ॥"

इत्यासने विष्टरमुत्तराग्रं दत्त्वा उपविशति । ततः सम्प्रदाता पुनस्तादृशमेव विष्टरं गृहीत्वा ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति तथैव पुनरर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं प्रतिगृह्णामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्द ओषध्यो देवता विष्टरस्य पादयोरधस्ताद्दाने विनियोगः ।

"ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्व्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
ता मह्यमस्मिन् पादयोरच्छिद्राः शर्म्म यच्छत ॥"

इति पादयोरधस्तादुत्तराग्रं विष्टरं स्थापयेत् । ततः सम्प्रदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्रमर्पयति । जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्द आपो देवता पादप्रक्षालनार्थोदकवीक्षणे विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपश्याम्यापस्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीक्षेत् । ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्दः श्रीर्द्देवता सव्यपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ सव्यं पादमवनेनिजे अस्मिन् राष्ट्रे श्रियं दधे । अनेन वामपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्दः श्रीर्द्देवता दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं पादमवनेनिजे अस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयामि । अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्दः श्रीर्द्देवता उभयपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ पूर्व्वमन्यमपरमन्यमुभौ पादाववनेनिजे राष्ट्रस्यर्द्ध्या अभयस्यावरुद्ध्यै । अनेन पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः सम्प्रदाता आचमनदूर्व्वाक्षतान् शङ्खादिपात्रे विधाय । ॐ अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यताम् । इत्यभिधायार्घमर्पयति । जामाता च ॐ अर्घं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरर्घो देवता अर्घप्रतिग्रहणे विनियोगः । ॐ अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासम् । अनेनार्घं शिरसि दद्यात् । ततः सम्प्रदाता उदकपात्रं गृहीत्वा । ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति । जामाता च ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराडाचमनीयं देवता आचमनीयाचमने विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि । अनेनोत्तराभिमुखीभूयाचामेत् । ततः सम्प्रदाता घृतदधिमधुयुक्तं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रान्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्क्को मधुपर्क्को मधुपर्क्कः प्रतिगृह्यतामिति मधुपर्क्कं समर्पयति । जामाता च ॐ मधुपर्क्कं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्म्मधुपर्क्को देवता अर्हणीयमधुपर्क्कवीक्षणे विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि । अनेन मधुपर्क्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजापतिर्ऋषिर्म्मधुपर्क्को देवता अर्हणीयमधुपर्क्कप्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीर्भक्षोऽसि श्रियं मयि धेहि । अनेन मन्त्रेण वारत्रयं भक्षयित्वा सकृत् तूष्णीं भक्षयेत् । ततो जामाता आचाम्य मङ्गलौषधियुक्तेन दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् । ततः सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलसूत्रेण कुशेन हस्तद्वयं बध्नाति । ततः सम्प्रदाता तिलकुशसहितमुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनार्च्चितां कन्यां धृत्वा ओमद्यामुके मासि अमुकराशिस्थे भास्करे अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुककामः अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पुत्राय अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे ब्राह्मणाय वराय अर्च्चिताय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः प्रपौत्रीं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्म्मणः पुत्रीं अमुकगोत्रां अमुकप्रवरां श्रीअमुकीदेवीं इति निवेद्यार्च्चितां कन्यां सवस्त्रालङ्कृतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्यमहं सम्प्रददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिलजलकुशमर्पयति । जामाता ॐ स्वस्तीत्यभिधाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् । गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत् । ॐ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ।*। ततः ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्कन्यादानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामेतत् सुवर्णं अमुकगोत्रायामुकदेवशर्म्मणे ब्राह्मणाय वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे । ततो जामाता ॐ स्वस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी दाम्पत्योर्व्वस्त्रेण ग्रन्थिं बध्नाति । ततः कृतग्रन्थिं तथा वस्त्रेणाच्छादयान्योन्यावलोकनं कारयेत् । ततो भर्त्तुर्द्दक्षिणपार्श्वे वधूमुपवेशयेत् । ततो नापितेन गौर्गौरित्युक्ते जामाता पठति । प्रजापतिर्ऋषिर्बृहती छन्दो गौर्द्देवता पूर्व्ववद्गवोन्मोचने विनियोगः । ॐ मुञ्च गां वरुणपाशाद्द्विषन्तं मेऽभिधेहि तं जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकम् । इति पठेत् । ततो नापितेन मुक्तायां …
…र्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो दे…
विनियोगः । ॐ …
…समादित्यानां …
…तुषे जनाय मा गा मना…
अनेन गां विसर्ज्जयेत् । ततो …
ततो भर्त्तुर्व्वामतस्…
सम्प्रदानं समाप्तम् ॥ …

विवाहितः, पुं स्त्री, (वि+वह+ … कृतविवाहः । यथा,—
"प्रजेश्वरदिने चैव वरि…
तस्मिन् विवाहिता …
अपि च ।
"विष्णुमाद्रे त्रिके त्रिके …
दशभिर्व्विवाहिता …

विवाढः, पुं, (वि+वह+क्त …) इति केचित् । विवाहेऽर्थे, … कथासरित्सागरे । ११ । ११० ।
"मदनमञ्चा अवे राज्ञा …
प्रीतां देवि प्रतिमार्ं …

विविक्तं, त्रि, (वि+विच+क्त ।) विजनम् । इत्यमरः । (यथा, …
"विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि"
असम्पृक्तः । (यथा, माघे । ११ । …
"पुनरपि विविक्तैर्नाररवम् …
विवेकी । इति मेदिनी ।

विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति … सदाहिङ्गुसके विविक्ता इति …

विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमर… कौतुकधर्म्मेषु । २ ।
"कृतं विविधदुष्कृतं …

विवीतः, पुं, भूमिविशेषः । यथा,—
"समन्ततो …
विवीतः … भूप्रदेशः बहुतृणकाष्ठो … महिष्यादीनां निदानं । इति … स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

विवीतभर्त्ता, [ऋ] पुं, विवीतस्य … मिताक्षरा ।

विवृता, स्त्री, (वि+वृ+क्त … दुर्भगा । इति भूरिप्रयोगः ।

विवृतं, त्रि, (वि+वृ+क्तः ।) वि… मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले । …
"इभेरद्वांसमौलिः समविवृतक…

वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषः । यथा, … सुधाम् । १ । १ । ९ । … भेदात् ।" "विवृतमूष्मणां स्वराणां च । … यन्तस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रिया… मेव ।")

...चतुरस्वरः। इति मेदिनी।
...यथा,—
"...नवरसां नवोदूतरसाभ्राम्।
...सा विमला विमोहां परिमल-
काम्।"
...दीपवनीम्। ७। वस्याभिविनिता।
...वनितरसाभ्र मदेनी आनगर्भम्।
...विवर्णेन क्रियया वाशवेद्रियस्य।
...दोषवेदाभ्यैः पञ्चैर्भुरभिवर्णे:।"
इति भावप्रकाशः।
...इत्येति क्वचित् पाठः।)
...:, पुं, (विहते अञ्चिकौ यस्य।) कुक्कुटः।
...हेमचन्द्रः।
...:, स्त्री, आज्ञा। विपूर्व्वहृधातोः क्तिप्रत्य-
...निष्पन्नमिदम्। विवरणम्। यथा,—
"...मयं वाकरणोपमान-
...रोधाप्रकाशादावचारणञ्च।
...वाक्यस्य भेदात् विवृतिर्भवन्ति
...वाक्यतः विवृपदस्य वृत्ताः।"
इति मलमासतत्त्वम्।
..., त्रि, (वि+वृत्+क्तः।) चलितम्।
...था,—
"विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं
समुद्वहच्चारु नितम्बरम्यम्।
आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत्तम्।"
इति भट्टिः।
...वृत्तं तिर्य्यक्चलितं पार्श्वं यत्र। इति
...टीका।
...:, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम्। घूर्णनम्। विपूर्व्व-
...धातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। (विविध-
...त्तिः। यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः।३।६।१०।
"...विवर्त्तने विविधवृत्तिलाभाय।")
...:, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः।
...प्रकृतिपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यर्थः। इति
...रतः। तत्पर्य्यायः। पृथगात्मता २। इत्य-
...रः। विवेचनम् ३। इति शब्दरत्नावली।
...स्वभावः ४। इति धरणिः।
"विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतेः पुरुषस्य वा।"
इति जटाधरः।
...या। नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैव नित्यं
...स्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम्।
...इति वेदान्तसारः। (यथा, मनौ। १। २६।
"कर्म्मणाञ्च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्मौ व्यवेचयत्।")
...जलद्रोणी। विचारः। इति मेदिनी। (यथा,
...मनौ। १। ११२।
"...तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः।")
...किता, स्त्री, (विवेकिन्+तल्।) विवेकित्वम्।
...विवेकिनो भावः। यथा,—
"यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्।"
इति हितोपदेशः।

(यथा, [illegible]। १। १५६।
"आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता।")

विवेकी, [न्] पुं, (विवेकोऽस्यास्तीति। विवेक+इनिः।) देवर्षभराजपुत्रः। यथा,—
"देवसेनोऽपि केशिन्यां जनयामास पुत्रकान्।
सप्त यश्रुत तान् यूयं नामतः कीर्त्तितान्मया।
सुमना वसुदानश्च कृतज्ञसुयवनः क्षती।
मोक्षो विवेकीति वै सर्व्वशास्त्रविशारदाः।"
इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्त्तने ६० अध्यायः। विचारकर्त्ता। इति मेदिन्यां विवेक-शब्दार्थदर्शनात्। विवेकविशिष्टे, त्रि। (यथा, मार्कण्डेये। ६६। २१।
"इष्टानिष्टांस्तथा भोगान् भुञ्जमाना विवे-
किनः।
दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्व्वधर्म्मांश्च कुर्व्वते।")

विवेचकः, पुं, (वि+विच्+ण्वुल्।) विवेचन-कर्त्ता। विवेचयति य इत्यर्थे अकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्।

विवेचनं, क्ली, (वि+विच्+ल्युट्।) विवेकः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, हरिवंशे भविष्य-पर्व्वणि। ४१। १८।
"विदद्भिर्गीयसे विष्णो त्वमेव जगतीपते।
इच्छया सर्व्वमाप्नोषि इष्टानिष्टविवेचनम्।"*।
निर्णयः। यथा, मनुः। ८। २१।
"यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्म्मविवेचनम्।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः।")

विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः। विवेचितव्यः। इति विपूर्व्वविचधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्।

विवु(व्रु)वन्, [त्] त्रि, (वि+ब्रू+शतृ।) विरुद्ध-वक्ता। यथा,—
"यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः।
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन्।"
विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन्। इति व्यवहारतत्त्वम्।

विवोढ़ा, [ऋ] पुं, (वि+वह+तृच्।) वरः। पतिः। इति हेमचन्द्रः।

विव्वोकः, पुं, स्त्रीणां शृङ्गारभावजा क्रिया। इत्य-मरः। अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गर्व्वादनादरः सापराधस्य च संयमनं ताड़नञ्च विव्वोकः। तदुक्तम्।
"गर्व्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया।"
तथा।
"अभिमतवस्तूपहृतावपि गुरुगर्व्वादनादर-
श्चेत्स्याः।
स्खलति प्रियस्य हृदयं संयमताड़नमयश्च
विव्वोकः।"
इति भरतः।
"विव्वोकस्तिगर्व्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः।
न तराहंवाणाद्देरविताममवादिह।"
इति सारसुन्दरी।
"इष्टेऽपि गर्व्वमानाभ्यां विव्वोकः स्यादनादरः।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः।

विश, शौ इ प्रवेशे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा०-पर०-सक०-अनिट्।) इ, विशति। शौ, अविशत्। विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्। विपराभ्यां परिव्यवेभ्यो निविशस्तत्रात्मनेपदवि-धानेऽपि भर्त्तुरङ्के निविशती भवादिति रघौ। केवलात् शत्रप्रत्ययं विधाय पश्चादुपसर्गयोगा-दिति दुर्घटवृत्तिः। निशब्द इह उपसर्गप्रति-रूपको वा। यस्मात् विश्वमिदं सर्व्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दव्युत्पादनात् मूर्द्धन्यान्तोऽयमिति केचित् तच्चिन्त्यम्। ताल-व्यान्तस्यैव सर्व्वसम्मतत्वात्। इति दुर्गादासः।

विशं, क्ली, (विश+कः।) मृणालम्। इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः। (तत्पर्य्यायो यथा,—
"पद्मनालं मृणालं स्यात्तथा विशमिति स्मृतम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति। वृ+अच्। अभिधानात् द्वितीयाया अलुक्।) मत्सी। इति राजनिर्घण्टः।

विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठो यस्याः। विशकण्ठ+ङीष्।) बलाका। इति राज-निर्घण्टः।

विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः। शङ्कारहितः। (यथा, रघुः। २। ११।
"धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः।")

विशङ्कटः, त्रि, (वि+"वेः शालच्छङ्कटचौ।" ५। २। २८। इति शङ्कटच्।) विशालः। इत्यमरः। (यथा, भट्टिः। २। ५०।
"विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः
सम्प्रतालद्वयसः पुरस्तात्।"
भयानकः। यथा, कथासरित्सागरे। १०८। १०७।
"नीलाश्मश्यामवेतालतालवाद्यविशङ्कटः।
अभूद्युद्धवसन्तोऽसौ भूतप्रीत्यै रणोत्सवः।")

विशदः, पुं, (वि+शद्+अच्।) श्वेतवर्णः। इत्यमरः। (जयद्रथपुत्रः। यथा, भागवते। ९। २१। २३।
"हस्त्यावस्तनयस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः।
तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित् समजायत।")

विशदः, त्रि, (वि+शद्+अच्।) विमलः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। ४। १८।
"प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः।")
व्यक्तः। इति मेदिनी। (यथा, रघुः। ८। ३।
"विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी
कथयामास कृतार्थतामिव।")
शुक्लगुणयुक्तः। इत्यमरः। (उज्ज्वलः। यथा, माघे। ८। ७०।
"अन्तःक्षमन्वितविलोलमङ्गमोह-
ताम्बूलबिन्दुविशदो विलासिनीनाम्।
वाचश्च प्रश्न विविक्तमविनीता-
मायस्यो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः।")

विशयः, पुं, (वि+शी+अच् ।) संशयः । यथा,
"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥"
विषयो विचारार्हवाक्यम् । विशयोऽयमयमर्थो न वा इति संशयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ आश्रयः । इति मेदिनी ॥

विशयी, [न्] त्रि, (विशयोऽस्यास्तीति । विशय+इनिः ।) संशयी । इति विशयशब्दार्थदर्शनात् ॥

विशरः, पुं, (वि+शॄ हिंसायाम्+अप् ।) वधः । इत्यमरः ॥

विशरणं, क्ली, (वि+शॄ+ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विशल्यः, त्रि, (विगतं शल्यं यस्मात् ।) शल्यरहितः । यथा,—
"सशल्याः स समासाद्य मध्याह्नः परवीरहा ।
विशल्यो विरुजः शीघ्रमभवन्मधुसूदनात् ॥"
इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥

विशल्यकरणी, स्त्री, (विशल्यं क्रियतेऽनयेति । विशल्य+कृ+ल्युट् । ङीप् ।) ओषधिविशेषः । यथा,—
"पूर्वन्तु कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव ।
दक्षिणे शिखरे जाता महौषधिमिहानय ॥
विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।
संजीवकरणीं वीर सन्धानीञ्च महौषधीम् ॥"
इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०१ सर्गः ॥

विशल्यकृत्, पुं, (विशल्यं गतशल्यत्वमारोग्यादिकं करोतीति । कृ+क्विप् ।) विशल्यौषधः । वायरसालीति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । अग्नीकः २ सुकन्दः ३ भूमल्लाशः ४ । इति रत्नमाला ॥ आग्नेयः ५ आखरत्तिकः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विशल्यकारिणि, त्रि ॥

विशल्या, स्त्री, (विगतं शल्यमस्याः रोगादिकमस्याः ।) गुडूची । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासा वयःस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।)
अग्निशिखावृक्षः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"कलिकारी तु कलिहा लाङ्गली शक्रपुष्प्यपि ।
विशल्याग्निशिखानन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।)
दन्ती । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मकूलको निकुम्भश्च दन्ती स्यादुडुम्बरपर्ण्यपि ।
विशल्या चैरण्डफला शीघ्रा घण्टारुहा ॥
वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
त्रिपुटा । इति मेदिनी ॥ कलिकारी ॥ अज-

मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ९ । २० ।
"विपाशा च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ।")

विशसनं, क्ली, (वि+शस हिंसायाम्+ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८८ । ४१ ।
"तस्मिन् विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसंप्लवे ।
दारुणानि प्रवृत्तानि रक्तस्रोतांसि तानि च ॥"
नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
"प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति ॥" विशसनकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५८ । ६० ।
"यमदण्डोपमां गुर्व्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥")

विशसनः, पुं, (विशसति छिनत्तीति । वि+शस हिंसायाम्+ल्युः ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ८३—८४ ।
"असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपालस्तथैव च ॥"
... पाण्डवेय यदा यान्ति कौन्तेयम् लभते जयम् ॥")

विशसितः, त्रि, शासितः । विपूर्व्वशसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विशस्तः, त्रि, अविनीतः । प्रविशस्तो वैयात्ये । एतौ निपातनसिद्धौ एवाशिष्टौ क्तः । एतो विशस्तः । अन्यत्र शसितः । विशसितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विशस्ता, [ऋ] पुं, (वि+शस हिंसायाम्+तृच् ।) चाण्डालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ११५ । ४८ ।
"आहर्त्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपभोक्ता च खादकः सर्व्व एव ते ॥"
घातिन इति शेषः ॥)

विशाकरः, पुं, भद्रमुष्टः । इति शब्दचन्द्रिका । मद्रासिल इति भाषा ॥

विशाखः, पुं, कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । ७ ।
"ब्रह्मणैव विशाखश्च नैगमेयः पृष्ठतः ॥")
धन्विनां विगतपाण्यादिना पादन्यासः । इति भरतः ॥ याचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता शाखा यस्य । शाखाविहीने, त्रि । यथा, हरिवंशे । ४७ । ५१ ।
"कबन्धोऽवसितः सर्व्वो विशाख इव पादपः ॥")

विशाखजः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका । विशाखजाते, त्रि ॥

विशाखम्, क्ली, धनुष्मतां स्थानविशेषः । विस्तृतपादद्वयम् । यथा,—
"विशाखाख्यमविस्तारो पादयुग्मे विशाखकम् ॥"
इति शब्दमाला ॥

विशाखा, स्त्री, कण्टकः ... ... तत्पर्य्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥
"मघासीन्ध्यमनस्य सुतेव ...
विशाखयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण ...
इति ...
आतपत्रं हिमद्युतिनं ...
एकपञ्चनिर्वर्त्तितम् ।" इ... ...
रूपं तोरणाकारमनुसारतः ...
विशाखामतिः ॥
"तोरणाकृतिविषमारे
तारके द्वयके विशाखे ।
तत्र यान्ति विपुलायमदे
कुमारी इत्यशुसाः ... "
इ । ०।२६ । इति ...
पञ्चनक्षत्रः । अस्या अधिदेवता इन्द्राग्नी ... इति ज्यो... तत्त्व जातकम् ।
"सदागुरुतो विविधविश्व-
सुवर्णकारी रतिषु ...
यस्य प्रसूतौ च भवेत् विशा-
खा न कस्यापि भवेत् ... ।"
इति ...

विशातनः, त्रि, (वि+शत+... ः) शोषणकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।
"नमस्ते देवदेवेश सनातन विशात...
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण ..."
यथा च ।
"साधु वीर त्वया ...
यस्त्वं एष्यति सर्व्वतो ..."
इति श्रीभागवते १ ...
"स्वयोः प्राप्य विशातयति शोषयति" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (णिच्+ल्युट् । पातने, क्ली । ... भारते । ७ । १२ । १८ ।
"पतमानाः प्रपतेन ...
न शिक्षः स्वयमा युद्धे तस्य ... ")

विशायः, पुं (वि+शी+"...
३ । ३ । ३९ । इति घञ् ।)
क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।
"उपशायो विशायश्च पर्य्यायशयनार्थकौ ।"

विशारणं, क्ली, (वि+शॄ+ ...)
मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विशारदः, त्रि, विद्वान् । (यथा, ...
"कुलञ्चैव प्रकुर्व्वीत ...
प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रसिद्धः । ...
बली ॥ श्रेष्ठः । इत्यजयपालः ॥ ...
राजनिर्घण्टः ॥

विशारदा, स्त्री, दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशालः, त्रि, (वि+"विशालविशङ्कटौ च" ... विस्तीर्णम् । यथा, ...

।" उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।)
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६२ ।
अवनिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ॥"
शालः शाखा यस्य । शाखारहितः ।
शुपालवधे । ६ । ५० ।
सहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥")
, (विश+कालन् ।) मृगभेदः । पक्षि-
इति मेदिनी ॥ नृपभेदः । वृक्षभेदः ।
ब्दरत्नावली ॥
स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल+
पार्श्वविस्तारः । चौसार इति ख्यातः ॥
: । परिणाहः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
हितायाम् । ४ । ८ ।
ीयचूडं नौसंस्थाने विशालता
प्रोक्ता ॥")
विशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गर्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तैलं गर्भे
अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
, [च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
क्षः । इत्यमरः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
ीं विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥"
ावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
: । श्रीतालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
र्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
जनिर्घण्टः ॥
ी, (विशाल+टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
। यथाच ।
ला कफवातघ्नी हेमकुष्ठहरा सरा ॥"
इति राजवल्लभः ॥
ी । इति मेदिनी ॥ उपोदकी । महेन्द्र-
। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
च गवाप्युक्ता सा विशाला महाफला ।
मृगाक्षी च मृगैर्वारुर्मृगादनी ॥"
ावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ीर्थः । यथा,—
षोपवासस्य सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
ा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
ा । यथा,—
मां भानुमतीं विशालां बाहुदामथ ।
ादाम्बहादेव चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
हरः । (यथा, महाभारते । १३ । ५६ । ८० ।
ं भगवान्नीतिं पूर्व्वं जग्राह शङ्करः ।
ो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥")
। (तद्वंशीयविशेषः । यथा, महा-
। ५ । १०१ । ६ ।

"अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥")
गरुडे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३८ । ७० ।
"ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्व्वऋषि-
र्भवान् ॥")
विष्णुः । इति केचित् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
"अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुरा-
धरः ॥")
विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
वरस्त्री । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७७ । १३ ।
"यन्नोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुत्सौ काव्यस्य भामिनि ॥")
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्व्वती ।
यथा, आदियामले ।
ईश्वर उवाच ।
"भुवमाद्यं समुद्धृत्य मायाबीजं समुद्धरेत् ।
विशालाक्षीपदं ङेऽन्तं हृदन्तं मन्त्रमुद्धरेत् ॥
अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ।
प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ॥
ऋषिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
पंक्तिश्च छन्दः कथितं विशालाक्षी च देवता ॥
शक्तिः प्रणवमित्युक्तं लज्जाबीजञ्च बीजकम् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः ॥
अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥
मूलेन व्यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ॥
द्विभुजामम्बिकां चण्डीं खड्गखर्परधारिणीम् ।
नानालङ्कारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ॥
सदा षोड़शवर्षीयां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
मुण्डमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
शिवोपरि महादेवीं जटामुकुटमण्डिताम् ।
शत्रुक्षयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ॥
सर्व्वसौभाग्यजननीं महासम्पत्प्रदां स्मरेत् ।
एवं ध्यात्वा महादेवीमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥
पुरश्चरणकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
यन्त्रमध्ये समावाह्य प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥
त्रिकोणञ्चाष्टपत्रञ्च ततो वृत्तं समालिखेत् ।
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ॥
तत्रावाह्य यजेद्देवीं सर्व्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ॥
त्रिकोणान्तर्म्महादेवीं संपूज्य मातरः क्रमात् ।
पङ्कजाक्षी विरूपाक्षी रक्ताक्षी चण्डलोचना ॥
एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षी त्रिलोचना ।
एताः पूज्या महेशानि पत्राग्रेष्वष्टयोगिनीः ॥
पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्च्चयेत् ॥
तद्बहिश्चैव वज्राद्यान् पूजयेद्भाग्यहेतवे ।
ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्व्ववच्च समाचरेत् ॥"
इति तन्त्रम्

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गतयोगिनीविशेषः । इति
दुर्गार्च्चापद्धतिः ॥
विशाली, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशिखः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाणः । इत्यमरः ॥
(यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।
"सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥")
तोमरः । इति मेदिनी ॥ (विगता शिखा
यस्य ।) शिखारहिते, त्रि ॥ यथा,—
"विशिखोऽनुपवीती च यत् कर्म्म न तत्
कृतम् ॥"
इति स्मृतिः ॥
विशिखा, स्त्री, खनित्री । रथ्या । (यथा, माघे ।
१५ । १७ ।
"विशिखान्तरायतिपपात
सपदि जवनैः स वाजिभिः ॥")
नालिका । इति मेदिनी ॥
विशिपं, क्ली, (विशन्त्यत्रेति । विश+"विटप-
पिष्टपविशिपोलपाः ।" उणा० ३।१४५ । इति
कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
इत्युणादिकोषः ॥
विशिष्टः, त्रि, (वि+शिष्+क्तः । यद्वा, शास+
क्तः ।) युक्तः । यथा । स्नानचन्नगङ्गा-
रूपगुणद्वयविशिष्टदशमीविधेयस्मिन् अहनि
तत्साभस्तत्र स्नानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्त्त-
भट्टाचार्य्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च ॥ (यथा,
हितोपदेशे ।
"समेत्य समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥")
विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत्
शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
विशिष्टाद्वैतवादी, [न्] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
अद्वैतं वदतीति । वद्+णिनिः ।) प्रकृति-
पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोरैक्यत्ववादी ।
तस्य मतं यथा । पुरुषस्तदतिरिक्ता प्रकृतिः
किन्तूभयमिलितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं
ब्रह्मण एकत्वं व्यवस्थितम् । चित् परमाणु-
स्वरूपो जीवः समस्तचिन्त्यं ब्रह्मांशः । इति
माधवभाष्यादिः ॥ * ॥ अद्वैतवादिमतं यथा ।
ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं तत्सर्वं आरो
पितम् । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात्
सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
पर्य्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सद्वस्तु नास्ति ।
अत्र प्रमाणं शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्य्य-
कृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ॥
विशीर्णः, त्रि, (वि+शॄ+क्तः ।) शुष्कः । यथा,
"विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः स्थूला द्विधा-
कृताः ।
क्रिमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
विशीर्णपर्णः, पुं, (विशीर्णानि पर्णानि यस्य ।)

विशुद्धं, त्रि, विशेषेण शुद्धम् । तत्पर्य्यायः । उज्ज्वलम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीध्रम् ५ अवदातम् ६ अनाविलम् ७ शुचिः ८ । इति हेमचन्द्रः । निर्मलम् । सत्यम् । इत्यजयपालः । षट्चक्रान्तर्गतपञ्चमचक्रम् । तत्तु कण्ठस्थं अकारादिषोडशस्वरयुक्तधूम्रवर्णषोडशदलपद्मम् । तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—

"तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ।
स्वरैश्च षोडशैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम् ।
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम् ॥"
इति तन्त्रम् ॥

आगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान् सबिन्दून् षोडशदलकमले कण्ठमूले न्यसेत् । विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते । इति तन्त्रसारः ॥

विशुद्धिः, स्त्री, (वि+शुध+क्तिन् ।) शमः । शोधनम् । इति विश्वः ॥

"सर्व्वकर्म्मण्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

विशृङ्खलः, त्रि, शृङ्खलारहितः । (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २ ।

"अचिन्तयं ततश्चाहं राजा साशङ्कविशृङ्खलः ।
तत्कार्य्यचिन्तयाक्रान्तः स्वधर्म्मो मेऽवशोदिति ॥")

अबद्धः । विगता शृङ्खला यस्येति बहुव्रीहिनिष्पन्नमिदम् ॥

विशेषः, पुं, (वि+शिष+घञ् ।) प्रभेदः । (यथा, मनुः । ९ । २९ ।

"प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥")

प्रकारः । इति जटाधरः ॥ व्यक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकः । इति हारावली ॥ सप्तपदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—

"द्रव्यं गुणस्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

विशेषं निरूपयति । अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः । अन्तेऽवसाने वर्त्तते इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परभेदः । परमाणूनां भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः । तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ ० ॥ अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—

"विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।
गगने चरन्ति शोभन्ते स्वर्म्मिस्यन्दान्ति तत्करा: ॥१
विशेषः सोऽपि यदेकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।
अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्व्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥२
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ।
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥"३
इति चन्द्रालोकः ॥

(इन्द्रियम् । यथा, भागवते । २ । ५ । ४८ ।

"विशेषस्तु विकुर्व्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ॥"

तथाच तत्रैव । ३ । ११ । ४० ।

"विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥"

अतिशयिते, त्रि । यथा, रघुः । २ । १४ ।

"शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्नि-
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥")

विशेषकः, पुं क्ली, (विशेष एव । स्वार्थे कन् ।) ललाटकृततिलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।

"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥")

तिलकवृक्षे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली, पद्यविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकैरन्वितश्चेत् तदा भवति । यथा,—

"द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ॥")

विशेषयितरि, त्रि । इति मेदिनी ॥

विशेषकच्छेद्यं, क्ली, (विशेषकच्छेद्यम् ।) चतुःषष्टिकलान्तर्गतषष्ठकला । इति शैवतन्त्रम् ॥ सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति दशमस्कन्धीयपञ्चचत्वारिंशाध्यायटीकायाम् ॥

विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् । रूपादिचतुष्टयः । स्नेहः । स्वाभाविकद्रवत्वम् । अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पविषयकविधिः । यथा,—

"तथा सामान्यकार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्ब्बली ।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्म्मतः ॥"
इति दुर्गादासः ॥

सामान्यविशेषयोर्म्मध्ये विशेषविधिर्ब्बलवान् । इति स्मृतिः ॥

विशेषणं, क्ली, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि+शिष+ल्युट् ।) विशेष्यधर्म्मः । स तु गुणादिः । यथा । नीलोत्पलमित्यादि । विशिष्यते समुध्यते अनेन । कृतेन कामसहायोदिति । भेदयति अन्यपदार्थं पृथक् करोति इति भेदकम् । नाम्ना शिवः गोत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं द्रष्टमेव भेदयति । भेदकन्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेषणभेदकयोर्भेदः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

विशेषव्याप्तिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या व्याप्तिः ।) व्याप्तिभेदः । तल्लक्षणं यथा । प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-प्रतियोगित्वम् । इति चिन्तामणिः ॥

विशेषितं, त्रि, (वि+शिष्+णिच्+क्तः ।) भिन्नम् । अवच्छिन्नम् । इति जटाधरः ॥

विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषेणोक्तिः ।) अलङ्कारभेदः । तल्लक्षणोदाहरणं यथा,—

"कार्य्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदि स्नेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥"
इति चन्द्रालोकः ॥

विशेष्यः, त्रि, ([illegible]
शिष+ण्यत् ।) धर्म्मिपदार्थः ।
विशिष्यते यः । घटादिः ।
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य
नामवैशिष्ट्यानुयोगित्वं [illegible]
भाने घटादौ तत् तत्
घटघटत्वयोः
सत्त्वात् । अनुयोगित्वमपि
[illegible]
योकदेशिनः । इति कणाद ।

विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मा
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ८ ।
"उषित्वा [illegible]

सुहृदास्य [illegible]
युधिष्ठिरस्यानुचरविशोकः । [illegible]
२ । ३३ । ३० ।
[illegible]
शोकरहिते, त्रि । (यथा, [illegible]
"लोकं परं विरजस्क
यात्यस्वयं भागवतप्रकारः"
स्त्री, संप्रज्ञातसमाधिः [illegible]
यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।
"विशोका [illegible]

विशोधनी, स्त्री, (विशोध्यतेऽनया [illegible]
ल्युट् । ङीप् ।) इन्द्रपुरी ।
निर्घण्टः ॥

विशोधिनी, स्त्री, नागदमनी । [illegible]

विशोधिनीबीजं, क्ली, जयपाल । [illegible]

विश्रः, पुं, (विश्र दीप्तौ+
३ । ३ । ९० । इति सूत्र ।)
सिद्धान्तकौमुदी । प्रति । [illegible]
टीकायां दुर्गादासः ॥

विश्रवणं, क्ली, (वि+श्रव+[illegible]
इति शब्दरत्नावली ॥

विश्रब्धः, त्रि, (वि+श्रम्भ+क्त [illegible]
शान्तः । विश्वस्तः । [illegible]
८ । २१२१ ।
"विश्रब्धभृत्य:
तं दृष्टनाशनीयोऽपि प्रयत्न [illegible]
अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः ।
मेदिनी । (विस्रब्धः । [illegible]
२ । १९ । ५ ।
"नियुज्यमानो विश्रब्धः [illegible]

विश्रब्धनवोढा, स्त्री,
मुग्धानवोढाभेदः । यथा । [illegible]
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
यौवना मुग्धा । [illegible]
यौवना च । सैव क्रमशो
इति नवोढा । सैव क्रमशो [illegible]

गोढ़ा। अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
र्द्दवं नवविभूषणे समीहा च। विश्रब्धनवोढ़ा
था,—

"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुलतोरुयुग्मबन्धम्।
करकलितकुचस्थलं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः॥"

इति रसमञ्जरी॥

ः, पुं, (वि + श्रम + घञ्। वृद्ध्यभावः।)
श्रामः। इति भरतद्विरूपकोषः॥ (यथा,
शन्तलनुसु। १। ३।

"अविश्रमं यावदिदं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुर्व्वहम्॥")

ः, पुं, (वि + श्रम्भ + घञ्।) विश्वासः।
मरः॥ (यथा, भागवते। ३। २३। २।
नत्यं पर्य्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम्।
श्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च॥")
लिकलहः। प्रणयः। इति मेदिनी। भे, २०॥
ः। इति विश्वः॥

णं, क्ली, (वि + श्रम + णिच् + ल्युट्।)
नम्। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। २। ५४।
"कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
र्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्॥")

न्तः, त्रि, श्रान्तियुक्तः। विपूर्व्वकश्रमधातोः
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

न्तिः, स्त्री, विश्रामः। विपूर्व्वश्रमधातोः
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। (यथा, रामायणे।
। २। ८।

येऽस्माय शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये॥")
र्थविशेषः। यथा,—

राघव उवाच।

री उज्जयनी नाम तस्यां वासो हि मे सदा।
र्वाधिरथ कालेन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम्॥
ग्रे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः।
श्रान्तितीर्थमाहात्म्यं श्रावयेत् स दिने दिने॥
श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता।
संज्ञा च शुभा तत्र विश्रान्तिश्च मयानघ॥
देवो महाबाहुर्भगवान्स्वामी जनार्द्दनः।
ामं कुरुते तत्र तेन विश्रान्तिसंज्ञिका॥"
ि वाराहे विश्रान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः॥

ः, पुं, (वि + श्रम + घञ्।) विरामः।
ि भरतद्विरूपकोषः॥ अस्य गुणाः।
ामो वपुषा खेदश्रमजित् स्वापदः शुभः॥"

इति राजवल्लभः॥

वः, पुं, (विश्रवणमिति। वि + श्रु + "श्रो
शुवः।" ३। ३। ७५। इति घञ्।) ख्याति-
ाप्तिः। इत्यमरः॥ (ख्यातिः। यथा, भट्टिः।
। ३६।

वणविलोपविघाते शर्व्वयशो महोदधेः॥")
ः, पुं, मृत्युः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
ः, त्रि, (वि + श्रु + क्तः।) ख्यातः। इत्य-
रः॥ (यथा, कथाविलासे। २। ५६।

"विद्वान् सुभगो मानी
विश्रुतकर्म्मा कुलीनतः शूरः।
वित्तेन भवति सर्व्वो
वित्तहीनस्तु सद्गुणोऽप्यगुणः॥")

ज्ञातः। संहृष्टः। इति विश्वः॥

विश्रुतिः, स्त्री, विख्यातिः। विपूर्व्वश्रुधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥ (यथा, भागवते। ३।
२५। २।

"विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूयि तृष्यन्ति मेऽसवः॥")

विश्लेषः, पुं, (वि + श्लिष् + घञ्।) विधुरः।
वियोगः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १३। २३।
"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्॥")

विश्वं, क्ली, (विशति सकारणमिति। विश प्रवे-
शने + "अशूपुषिलटिकणीति।" उणा० १। १५१।
इति क्वन्।) जगत्। इति मेदिनी। वे, २३॥
(यथा, भागवते। ३। १०। १२।
"विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्त्तिना॥")
शुण्ठी। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"विश्वं महौषधं शुण्ठी नागरं विश्वभेषजम्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम्।
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

बोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः। इत्यमरः॥
"वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धृतिः कुरुः।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः॥"

इति भरतः॥*॥

"इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धूरिलोचनौ।
पुरूरवा माद्रवाश्च पार्व्वणे समुदाहृतौ॥"

इति स्मृतिः॥

ते तु धर्म्मात् दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः।
इति मात्स्ये ५ अध्यायः॥*॥ नागरः। इति
विश्वः॥ स्थूलशरीरव्यष्ट्युपहितचैतन्यम्। इति
वेदान्तसारः॥*॥ परिमाणविशेषः। यथा,—
"गुञ्जायवतिलव्रीहिः दयमं तद्वदेव यत्नम्।
विश्वा विंशपदं प्रोक्तं दिवं कोटिगुणं हि तत्।
सेव कोटिगुणा माषो विश्वाः प्रस्तादि-
सम्मताः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

विश्वः, त्रि, (विश + क्वन्।) सकलम्। इत्यमरः॥
(यथा, महाभारते। ३। ५१८। १९।
"इस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाद्यस्य तिष्ठति।
तं प्रादुरभ्यात्मविदो विश्वंविद्याम शाश्वतम्॥"
बहु। इति निघण्टुः। ३। १॥)

विश्वकद्रु, पुं, मृगयाकुशलकुक्कुरः। इत्यमरः॥
ध्वानः। इति मेदिनी। रे, १४४॥

विश्वकद्रुः, त्रि, खलः। इति मेदिनी। रे, २१९॥

विश्वकर्म्मजा, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः जायते इति
जन + डः।) सूर्य्यभार्य्या। संज्ञा। इति शब्द-
रत्नावली॥

विश्वकर्म्मसुता, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः सुता।) सूर्य्य-
भार्य्या। संज्ञा। इति शब्दरत्नावली॥

विश्वकर्म्मा, [न्] पुं, (विश्वेषु कर्म्म यस्य।) सूर्य्यः।
देवशिल्पी। इत्यमरः। तत्पर्य्यायः। त्वष्टा
विश्वकृत् ३ देववर्द्धकिः ४। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते। १। २१२। १०।
"दृष्ट्वा च विश्वकर्म्माणं व्यादिदेश पितामहः॥")
मुनिभेदः। इति मेदिनी। ने, २४०॥ स
प्रभासस्य वसोः पुत्रः। यथा,—
"विश्वकर्म्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः।
प्रासादभवनोद्यानप्रतिमाभूषणादिषु।
तड़ागारामकूपेषु स्मृतः सोऽमरवर्द्धकिः॥"

इति मात्स्ये ५ अध्यायः॥*॥

अन्यच्च।
"प्रत्यूषस्य विदुः पुत्त्रमृषिं नाम्ना तु देवलम्।
विश्वकर्म्मा प्रभासस्य विख्यातो देववर्द्धकिः॥"

इति गारुड़े ६ अध्यायः॥*॥

अपि च।
"बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी।
योगसिद्धा जगत् कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत॥
प्रभासस्य तु भार्य्या सा वसूनामष्टमस्य तु।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे महामतिः॥
कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः।
भूषणानाञ्च सर्व्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः॥
यः सर्व्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः॥

अन्यच्च।
"द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्म्माणौ मयस्तष्टा च योग-
वित्।
द्वौ धाता च विधाता च सौराष्ट्रौ जगतः
पती॥"

इति वह्निपुराणे गणभेदो नामाध्यायः॥
(वैतनाधातुः। नदिशनिर्णया। "अत्र पूर्व्वं
चेतनाधातुः सत्त्वरूपो गुणत्रयान्वय प्रवर्त्तते।
स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं
प्राधान्यमव्यक्तं जीवो ज्ञः पुद्गलश्चेतनावान् विभु-
र्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मेति।" इति
चरके शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये॥)

विश्वका, स्त्री, गृध्रविशेषः। यथा,—
"गृध्राविशेषौ तु देवगृही विश्वका अम्बुकुटी।"

इति शब्दरत्नावली॥

विश्वकृत्, पुं, (विश्वं करोतीति। कृ + क्विप्।)
विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महा-
भारते। १। २१२। ११।
"विश्व संहेतु वाक्यमिदं भूतं स्थापयन्वपुमान्।

समानयद्ब्रह्मणोयं सततस्त्र च विश्वहन्।”
क्त्वा। यथा, भागवते। ८। १४। ८।
“विवादिनोऽथाङ्गिरसो सोमं निर्भर्त्स्य विश्व-
हन्।
तारां समर्भं प्रायच्छद्गर्भसोमवेत्पतिः।”)
विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्यस्य। विश्वगामी वा
केतुर्यस्य।) अनिरुद्धः। इत्यमरः।
विश्वक्, अ, सर्व्वतः। इत्यमरटीका।
विश्वक्सेनः, पुं, विष्णुः। इत्यमरटीकायां भरतः।
चतुर्दशमनुः। यथा,—
“भद्रमूर्तेः सुतस्तद्वत् भौत्यो नाम भविष्यति।
ततस्तु मेरुसावर्णब्रह्मपुत्रमनुः स्मृतः।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वक्सेनो मनुस्तथा।
अतीतानागताश्चैते मनवः परिकीर्त्तिताः।”
इति मात्स्ये ९ अध्यायः।
विष्णोर्विश्वक्सेनाख्या द्वारदेवता। यथा,—
“विष्णोराकारो विश्वक्सेनश्चतुर्भुजः।
शङ्खचक्रगदापाणिर्दीर्घश्मश्रुर्जटाधरः।
रक्तपिङ्गलवर्णस्तु पिनद्धोऽपरिग्रहः।
स इन्द्रनीलवद्भासते कंठुगो विष्वक्सेनया।
कोऽपि न तल्लभ्यमन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत्।
विश्वक्सेनं तथा विष्णोर्द्वारस्थं परिकल्पयेत्।”
इति कालिकापुराणे ८७ अध्यायः।
(क्वचित् विश्वक्सेन इति पाठोऽपि दृश्यते।)
विश्वक्सेनप्रिया, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः। इति केचित्।
(केचित् द्वितीयवकारस्थाने षकारं पठन्ति।
यथा,—
“विश्वक्सेना प्रियकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
फली।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया।
गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विश्वक्सेनाङ्गनाप्रिया”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति। गम + डः।)
ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः।
विश्वगन्धं, क्ली, (विश्वे सर्व्वस्थाने गन्धो यस्य।)
बोलम्। इति राजनिर्घण्टः।
विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्व्वदेशे गन्धो यस्य।)
पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः।
विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
गन्धवती। क्षितौ गन्ध इति न्यायादस्याः
गन्धवत्त्वम्।) पृथिवी। इति शब्दचन्द्रिका।
विश्वगोप्ता, [ऋ] पुं, (विश्वस्य गोप्ता।) विष्णुः।
शक्रः। इति केचित्। (विश्वपालके, त्रि। यथा,
हरिवंशे। ४११ अध्याये।
“अहं विश्वगोप्तारं विश्वस्य दर्शयन्ति च।”)
विश्वग्रन्थिः, स्त्री, हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः।
विश्वचक्षुः, पुं (विश्वस्य चक्षुः।) सर्व्वदर्शि-
त्वात्। ब्रह्मा।
“विश्वचक्षुर्विश्वकर्म्मा विश्वरूपो जनार्दनः।
...”
इति हेमचन्द्रः।

विश्वद्रु, [च्] त्रि, सर्व्वगामी। विश्वं अञ्चति
इत्यर्थे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्।
विश्वङ्करः, पुं, (विश्वं सर्व्वं करोति प्रकाशयतीति।
कृ + बाहुलकात् टः द्वितीयाया अलुक् च।)
चक्षुः। इति केचित्।
विश्वचक्रं, क्ली, (विश्वतः सर्व्वत्र चक्रं यस्य।)
महादानविशेषः। यथा,—
मत्स्य उवाच।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्।
विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्व्वपातकनाशनम्।
तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत्।
श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम्।
तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्।
अन्यद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत्।
षोडशारं ततश्चक्रं भूमिनेम्यष्टकावृतम्।
नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम्।
शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम्।
द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्व्वतो जलशायिनम्।
अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च।
मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश।
तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता।
चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च।
पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु।
लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च।
सप्तमेऽस्त्राणि सर्व्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत्।
अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः।
तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत्।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्।
विश्वचक्रं ततः कुर्य्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि।
तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः।
पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च।
माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत्।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही।
होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्।
नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः।
परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्द्दमात्।
तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः।
हृदि तत् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्।
वासुदेवे स्थितश्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम्।
अन्योन्याधारकत्वेन प्रणमामि स्थिताविह।
विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्व्वपापहरं परम्।
आयुधश्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामितः।
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रममत्सरः।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते।
वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः।
सेव्यतेऽप्सरसां सङ्घैस्तिष्ठेत् कल्पशतत्रयम्।
प्रणमेद्वाथ यः कुर्य्यात् विश्वचक्रं दिने दिने।
तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत्।
इति मत्स्यपुराणे महादाने
विश्वचक्रप्रदानं नाम...।

हरिभक्तसुधागताः स हि
स्थिरमधिगम्य समस्ते
अमृतदर्शनतां प्रयाति ततो-
ऽमृतसुदर्शननाथ कामितेषु।
समुदर्शनकेशवादनन्तं
कनकसुदर्शनदानदम्भतः।
शतगुणबृहितादितोऽन्यां
प्रविशत्यमरराजतां हरेः।
अभिभवति मनोहरापि नित्य
भवमभितो भवने भवन्ति भूयः।”
इति मात्स्ये ...
निको नाम २५६ अध्यायः।
विश्वचक्रात्मा, [न्] पुं, (विश्वचक्रं
आत्मा स्वरूपं यस्य।) विष्णुः। यथा,
“नमो विश्वमयायेति। ...
परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः ...”
इति मात्स्ये ...
विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति।
तुक् च।) यज्ञभेदः। इति अमरः।
रघुः। ५। १।
“तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः।”)
न्यायविशेषः। यथा। ...
सभिहितं तत् फलाश्रुतौ विश्वजि-
त्कल्पते। इत्यनेन विश्वजिन्निः।
यथा। विश्वजिता यजेत इति।
इत्येकादशीतत्त्वम्। ...
(ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते॥
“यस्तु विश्वस्य ...
तं प्राहुरध्यात्मविदो ...
दानवविशेषः। यथा, तत्रैव। १।
“विश्वजित् प्रतिरूपश्च ...

...रथस्य पुत्रः। यथा, हरिवंशे।
“आसीद्दृढरथस्यापि विश्व-
सत्यजित्तनयः। यथा, तत्रैव। ...
“सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्...
विश्वजयिनि, त्रि। यथा, भारते।
“सर्व्वसम्पन्नान् विश्वा
जहार लोकपालानां
विश्वजनः, [सु] पुं, (विश्व + जन।)
इत्यमरटीका। (यथा, ...
“हवनयाकर्माणि ...
अस्य ते वयं ...
विश्वदेवः, पुं, (विश्वे देवाः ...)
गणदेवताविशेषः। इत्यमरः।
“विश्वदेवाः प्रसूतौ ...
नित्यं मातृभिश्च ...
महाराजमतो देवी ...
अपि ...

भारताख्य विश्वरूपौ च मर्त्यौ ।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय: ।
र देवतासमूहे, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
१६ ।
विश्वदेवानां परमं महर्षीणाम् ।
विश्वदेवानां सप्तगणप्रयादिनाम् ।")
स्त्री, दुग्धफेनीवृक्ष । गोरक्षदुग्धिका
पा । इति जटाधर: । नागदला ।
दन्तोत्पल: । इति रत्नमाला ।
[स्] त्रि, सर्व्वगमनकर्त्ता । विश्वक्
। अञ्चति गच्छति विश्वदाङ् सर्व्वतो-
ञ्चमध: तालव्यमध्योऽपीति । इत्य-
पी ।
नी, स्त्री, (विश्वं सर्व्वं धरतीति । धृ +
ङीप् ।) पृथिवी । इति केचित् ।
पुं, (विश्वस्य नाथ: ।) शिव: । इति
वली । (यथा, वैराग्यशतके ।१०५।
न ग्रहीतं शुचिहृदयं
पग ग्रहीतं परिश्रवं हृदयम् ।
ष्यामि च धाम परं
ष्यामि तु विश्वनाथपुरीम् ।"
दर्पणप्रणेता पण्डितविशेष: । यथा,
दर्पणे ।
चन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसू-
विनाथकविराजकृतं प्रबन्धम् ।
इत्यदर्पणमसु सुधियो विलोक्य
इत्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ।"
रामभट्टाचार्य्यपुत्र: पञ्चाननोपाधिक:
र ग्रन्थ: सिद्धान्तमुक्तावलीप्रणेतापरमण्डि-
: ।)
, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज-
: ।
पुं, (विश्वं पातीति । पा + विच् ।)
जनकर्त्ता । न तु परमेश्वर: । इति
व्याकरणम् । (यथा, हरिवंशे । २५९
।
स पते पूताश्चसि अनन्तकर्म्मन् इत्य-
पर्ये विश्वपात्मम् ।")
[न्] पुं, (विश्वं प्सातीति । प्सा + अन्ये
नुपचनूपूषनुग्भोक्षिति ।" उणा० १ ।
इति कनिन्प्रत्ययेन साधु: ।) अग्नि: ।
इति हेमचन्द्र: । देव: । विश्वकर्म्मा ।
चित्रसारोत्यादिदृत्ति: । सूर्य्य: । इति
नावली ।
, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) बुद्ध: ।
त्रिकाण्डशेष: ।
पुं, बुद्धभेद: । इति हेमचन्द्र: ।
, क्ली, (विश्वेषां भेषजम् ।) शुण्ठी ।
र: । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
भेषजस्वहीकाश्चित्रकैर्न्नभाविते: ।"
ह गुणा: ।
द दीपनं रुच्यरुच्यं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ।"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याय: ।)

विश्वभोजा:, [स्] पुं, सर्व्वभुक् । विश्वशब्दपूर्व्वक-
भुजधातो: औणादिकासिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
(विश्वरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।५।४२।४।
"पूषाभग:प्रभृथे विश्वभोजा: ।"
"विश्वभोजा विश्वरक्षका: ।" इति तद्भाष्ये
सायण: ।)

विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिह्वा । यथा,—
"काली करालो च मनोजवा च
सुलोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाभिधेयोऽन्ये:
सप्तैव जिह्वा: कथिता मुनीन्द्रै: ।"
इति शब्दमाला ।

विश्वम्भर:, पुं, (विश्वं बिभर्त्तीति । भृ + "संज्ञायां
भृतॄवृजीति ।" ३।२।४६ । इति खच् । "अरु-
र्द्विषदिति ।" ६।३।६७ । इति मुम् ।) विष्णु: ।
(यथाह कश्चित् ।
"विश्वम्भर ! भरास्माकं विश्वमाशा बहि:कुरु ।
अथ पक्षद्वयाभावे त्यज विश्वम्भरत्वकम् ।")
इन्द्र: । इति मेदिनी । रे, २८५ ।

विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं बिभर्त्तीति । भृ + खच् ।
मुम् । टाप् ।) पृथिवी । इत्यमर: । अस्या
व्युत्पत्तिर्यथा,—
"विश्वम्भरा तदरणाधानमानन्तरूपत: ।
पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वात्कथाहुते ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्याय: ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।
"विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनक: पिता ते ।")

विश्वयु:, पुं, वायु: । इति केचित् ।

विश्वरूप:, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णु: ।
इति हेमचन्द्र: । (महादेव: । यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १२४ ।
"विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्तत:
स्मृत: ।"
त्वष्टृपुत्त्र: । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।१५।१२२ ।
"त्वष्टुश्चाप्यात्मज: पुत्त्रो विश्वरूपो महा-
यशा: ।"
सर्व्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।
"स सर्व्वनामा स च विश्वरूप:
प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्ति: ।")

विश्वरूपकं, क्ली, कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्ट: ।

विश्वरेता:, [स्] पुं, (विश्वे रेत: शक्तिर्यस्य ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्र: ।

विश्वरोचन:, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रुच् +
ल्यु: ।) नाडीचशाक: । यथा,—
"केमुकं मेमुली मेमुर्नाडीचो विश्वरोचन: ।"
इति त्रिकाण्डशेष: ।

विश्ववेदा:, [स्] त्रि, सर्व्वज्ञ: । विश्वं वेत्ति
इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्व्वविदधातोरसुप्रत्ययेन निष्पन्न
मिदम् । य

"स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा:
स्वस्ति न: पूषा विश्ववेदा: ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि:
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।"
इति यजुर्व्वेदस्वस्तिवाचनमन्त्र: ।
(यथाच भागवते । ८ । ३ । २६ ।
"सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ।")

विश्वसहा, स्त्री, अग्निजिह्वाविशेष: । यथा,—
"हेति: शिखा च सप्तापि जिह्वास्ता एव
कीर्त्तिता: ।
काली करालो सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वसहा संज्ञास्तासामुदाहृता: ।"
इति जटाधर: ।

विश्वसारं, क्ली, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेष: ।
इति प्रसिद्धम् ।

विश्वसारकं, क्ली, (विश्वसार + संज्ञायां कन् ।)
विदरवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका । फणिमनसा ।
इति भाषा ।

विश्वसित:, त्रि, (वि + श्वस + क्त: ।) विश्वस्त: ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा, नैषधे ।१।१३१ ।
"न केवलं प्राणिवधो वधो मम
त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मन: ।")

विश्वसृक्, [ज्] पुं, (विश्वं सृजतीति । सृज् +
क्विप् ।) ब्रह्मा । इत्यमर: । (विश्वस्रष्टरि, त्रि ।
यथा, रघु: । १० । १६ ।
"नमो विश्वसृजे पूर्व्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ।")

विश्वस्त:, त्रि, (वि + श्वस + क्त: ।) जातविश्वास: ।
इति मेदिनी । ते, १५५ । यथा,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ।"
इति गारुडे ११४ अध्याय: ।

विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमर: । (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० परिच्छेदे ।
"स्तनयुगमुक्ताभरणा:
कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।
त्वयि कुपितेऽपि विश्वस्ता:
प्रागेव रिपुस्त्रियो जाता: ।")

विश्वस्था, स्त्री, (विश्वत: सर्व्वत: तिष्ठतीति ।
विश्व + स्था + क: ।) शतावरी । इति राज-
निर्घण्ट: ।

विश्वा, स्त्री, (विश + क्वन् । स्त्रियां टाप् ।) अति-
विषा । इत्यमर: । शतावरी । इति राज
निर्घण्ट: । पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ।
(दक्षकन्याविशेष: । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । १२ ।
"क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिला-
मुनि: ।")

विश्वाची, स्त्री, अप्सरोविशेष: । यथा,—
"उर्व्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ।

[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥
([illegible] । [illegible] यथा,—
"अथ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विश्वामित्र [illegible] ॥"
[illegible] ।
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] विश्वामित्र [illegible]
[illegible] । [illegible] विश्वामित्र [illegible]
[illegible] ॥" इति मात्स्ये [illegible] ॥)

विश्वाक्षः, [स्] पुं. (विश्वमेव अक्षि यस्य विश्वस्य अक्षि इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
"अज्ञ सर्वं च विश्वाक्ष [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति श्रीभागवते [illegible] ॥
(महादेवः । यथा, कुमारे । ६ । २१ ।
"अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥")

विश्वाधाराः [स्] पुं, देवता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विश्वामित्र, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । "मित्रे चर्षौ ।" ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।) ब्रह्मर्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । गाधिजः २, इति त्रिकाण्डशेषः । विश्वकुमारो ३ गाधेयः ४ कौशिकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ गाधिभूः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कन्यकार्थं मुनिं श्रुत्वा स्तुतं दृष्टं भृगुः ।
[illegible] ।
[illegible] देवसमर्चितम् ।
पुत्रविषये समाधीशं [illegible] ॥
ततो भृगुः सुतां प्रोवाच [illegible] ।
वरं वृणीष्व [illegible] ॥
[illegible] ॥
ततः [illegible] ।
मातुश्च [illegible] ।
स [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] मातरि [illegible] ।

[illegible] :
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
विश्वामित्रोऽपि [illegible] ।
[illegible] विश्वामित्र [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति कालिकापुराणे [illegible] ॥
(आयुर्वेदशास्त्रे [illegible] । यथा,—
"अथ [illegible] विश्वामित्र [illegible] ।
[illegible] ।
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु [illegible] ।
वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षाद्देवैरपि [illegible] ।
आयुर्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वेषामपि [illegible] महानयम् ।
पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिको गतः ।
तेन सार्द्धं समध्येतुं [illegible] ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥"
इति सुश्रुतस्य [illegible] ॥
विश्वमित्रमपि [illegible] । परममित्रम् । यथा,
"[illegible] ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य [illegible] ततो ययौ ॥"
रघुवंशः ॥)

विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कार्त्तिकः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
"विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥")

विश्वाराट्, [ज्] पुं, विश्वेषु राजते यः । विश्वेषां राट् राजा इति वा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ("विश्वस्य वसुराटोः ।" ६ । ३ । १२८ । इति दीर्घः ।)

विश्वावसुः, पुं, (विश्वं वसु यस्य । "विश्वस्य वसुराटोः ।" ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ।) गन्धर्वभेदः । इति मेदिनी ॥ यथा,—
"अथावोऽप्यत्रिभार्य्या [illegible] ।

[illegible]
विश्वेदेवाः, पुं, [illegible]
[illegible]
विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) [illegible] रत्नावली । (विष्णुः । [illegible] ८ । ४१ ।
"अथ विश्वेश [illegible]
[illegible]

, पुं, (विष्णुः ईश्वरः ।) काशीस्थ-
[illegible]: । यथा,—
"[illegible] गतो न गन्तव्यो यथा न च ।
[illegible] यः काशी यो विश्वेशं गिरेशम ॥
[illegible] पुनः गतं गतं गतं पुनः पुनः ।
विश्वेश्वरो नित्यं काशना मणिकर्णिका ॥"
इति काशीखण्डम् ॥
[illegible] कर्त्ति ।
"हृदि विषं [illegible] मासं
[illegible] विरूद्दलेन पृथा ।
[illegible] भवेदनन्तं
[illegible] विश्वेश्वर एव देवः ॥")
, स्त्री, (विश्विषामौषधम् ।) शुण्ठी । इति
[illegible]ः ॥
[illegible] लि ष स्त्री ह व्याप्तौ । इति कवि-
[illegible]: ॥ (ह्वा०-उभ०-व्याप्तौ०-द्विकर्म्म०-सक०-
[illegible]।) द्र, अविषत् अविक्षत् । लि ष,
वेविष्टे । स्त्री, वेष्टा । ह, वेविष्टे । उभय-
[illegible] । अफलवत् यत्नेरि आत्मने पदार्थो
[illegible] । इति दुर्गादासः ॥
सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
[illegible]क०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, वेषित्वा
। इति दुर्गादासः ॥
[illegible] स्त्री विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
[illegible]०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्णाति
[illegible] पुत्रादिभ्यो वियुक्तः स्यात् इत्यर्थः । स्त्री,
[illegible]त् । इत्यान्तोऽयमिति । विष्णुयुक्तौ
[illegible]: । इति दुर्गादासः ॥
[illegible], (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
[illegible] पद्मकेशरम् । इति तट्टीकायां मुकुटः ॥
[illegible] । वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
[illegible]निघण्टः ॥
[illegible], क्ली, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्य्यायः ।
[illegible] २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आहेयम् ४
[illegible]म् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
[illegible]रिदम् ८ रक्तशृङ्गिकम् १० नीलम् ११
[illegible] १२ घोरम् १३ हालाहलम् १४ हला-
[illegible] १५ शृङ्गी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
[illegible]ण्ट: । जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
[illegible]नम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
[illegible]लम् २३ जाङ्गुलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
[illegible] ॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
[illegible] शौल्किकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
[illegible]माला ॥ तद्भेदा यथा,—
[illegible] क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
[illegible]ष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥
[illegible]दो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥"
इति पातालवर्गे अमरः ॥ * ॥
[illegible] च ।
[illegible]ष: क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हला-
हलः ।
[illegible]नाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः काकोलो दारदोऽपि
च ।
अहिफेनो मेषशृङ्गकुष्ठवालूकगन्धकाः ॥
वैराटको हैमवतो मर्कटः करवीरकः ।
सर्षपो मूलको गौरार्द्रकः सक्तुककर्द्दमौ ॥
अङ्कोलसारः कालिङ्गः शृङ्गिको मधुसिक्थकः ।
इन्द्रो लाङ्गलिको विस्फुलिङ्गपिङ्गलगौतमाः ।
मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।
"विषं तु गरलं क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरेत् ।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥"
तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
"सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।
यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥"
अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।
"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥"
अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।
"यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥"
अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।
"प्रदीपलोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥"
अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् ।
"सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक
उच्यते ॥"
अथ शृङ्गकस्य स्वरूपम् ।
"यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम् ।
स शृङ्गक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥"
अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।
"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥"
अथ हालाहलस्य स्वरूपम् ।
"गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥
असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमा-
लये ।
दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥"
अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।
"वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति सारकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥
ब्राह्मणः पाण्डरस्तेषु क्षत्त्रियो लोहितप्रभः ।
वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्व्विधः ॥
रसायने विषं विप्रं क्षत्त्रियं देहपुष्टये ।
वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद्वधाय हि ॥"
अथ विषस्य गुणाः ।
"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकासि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥"
व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकागमन-
शीलम् । विकासि ओजःशोषणपूर्व्वकं सन्धि-
बन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयं अधिका-
ग्न्यंशम् । योगवाहि संसर्गगुणग्राहकम् ।
"मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।
तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥"
अथोपविषाणां निरूपणम् ।
"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः ॥"
उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र
द्रष्टव्याः । अपि च ।
"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिफेनो धुस्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥"
एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रष्टव्याः ॥
अथ विषाणां शोधनविधिः ।
"गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति ।
रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि ॥
ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डः ॥
अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-
माह ।
"स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोड़शाश्रयम् ॥"
स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह ।
"मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च ।
निर्य्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥"
तद्यथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं
विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।
पुष्पविषं वेत्रादि ४ । त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि
करम्भादीनि ५ । ६ । ७ । क्षीरविषं स्नुह्यादि
८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-
नाभसक्तुकादि १० ॥ * ॥ जङ्गमविषस्य षोड़-
शाश्रयानाह ।
"दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।
शुक्रं लाला मुखं स्पर्शः संदंशश्चावमर्द्दितम् ।
गुदास्थिपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥"
तद्यथा । दृष्टिनिश्वासविषा दिव्याः सर्पाः १।२।
दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा
व्याघ्रादयः ४ । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिका-
दयः ५।६। शुक्रविषा मूषिकादयः ७। लालाविषा
उच्चिटिङ्गादयः ८ । लालाशुक्रमूत्रपुरीषार्त्तव-
मुखनखदंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्द्दितगुदपुरीषविषा-
श्चित्रशीर्षादयः ९।१०।११।१२।१३। अस्थिविषाः
[illegible]दयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।
शूकविषा भ्रमरादयः १६ ॥ * ॥ स्थावरविषाणां
सामान्यानां कार्य्याण्याह ।
"स्थावरन्तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनच्छर्द्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च कुरुते विषम् ॥"

आश्रयभेदेन विभिन्नानां विषाणां कार्य्याण्याह। तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह।
"उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत्।"
पत्रविषस्य कार्य्यमाह।
"जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयाः पत्रविषैर्भवेत्।"
फलविषस्य कार्य्यमाह।
"मुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने।"
पुष्पविषस्य कार्य्यमाह।
"भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा।"
त्वक्सारनिर्य्यासविषाणां कार्य्याण्याह।
"त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः॥"
क्षीरविषकार्य्यमाह।
"फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता॥"
धातुविषकार्य्यमाह।
"हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत्॥
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि॥ * ॥ कन्दविषस्य कार्य्यमाह।
"कन्दान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश।
सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः॥
स्थावरं जङ्गमञ्चापि कृत्रिमञ्चापि यद्विषम्।
सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैर्दशभिरन्वितम्॥"
तान् दशगुणानाह।
"रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च।
विकाशि विशदं चैव लघ्वपाकि च ते दश॥"
तेषां दशविधस्य कार्य्यमाह।
"तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम्।
मतिं तैक्ष्ण्यान्मोहयति मर्म्मबन्धांश्छिनत्ति हि॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च।
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं हरेत्॥
विकाशित्वाच्चयवति दोषान् धातून् मलान्यपि।
अतिरिच्यत वैशद्याद् दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात्।
दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम्॥"
विषविप्रयुक्तस्य लक्षणमाह।
"यदा प्राकं याति यस्य चान्नं तत्
क्षेवेदत्वं पच्यते चाप्यजीर्णम्।
श्यावीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति-
त्वनात् मांसं शीर्य्यते यस्य चापि।
छायाभावो दाहमूर्च्छे च यस्य
दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं वदन्ति।
निद्रायोगात्त्वेव कुर्य्याद्विषे-
देनः पूर्व्वे वा भ्रमे यस्य चापि॥"
पच्यते चाप्यजीर्णं पुनः पुनः पाकमेति। तापो वह्निदहनम्। दाहोऽभ्यन्तरे। कुर्य्यादित्यत्र चान्तं वमनं रोहणम्। प्रायेण राजादीनामन्तर्ये शत्रवो विषं ददति॥*॥ तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह।
"इङ्गिताद्यैः मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत्॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्व्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च।
आलभेत मुहुर्दीनः करेण च शिरोरुहान्॥
निर्य्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः।
वर्त्तते विपरीतञ्च विषदाता विचेतनः॥"
इङ्गितमभिप्रायसूचक आकारः। मुखवैकृतं मुखवैवर्ण्यादिः। एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः। न ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयापकर्मजनितव्यामोहात्। संकीर्णं अस्फुटम्। भयजवायुजनितपर्व्वशूलापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत्। प्रहसेत् अहेतावपि। ध्यामः दग्धसमानवर्णः। आलभेत् स्पृशेत्। विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तेत। जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्यमाह।
"निद्रातन्द्राक्लमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम्।
शोथञ्चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम्॥"
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह।
"वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः।
यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः॥"
भोगिनः फणिनः। ते च विंशतिः।
"मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः।
षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च राजिभिः।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट्॥"
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः। द्व्यन्तरा द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः। यथा भोगिनो मण्डलिभ्यां जाताः इत्यादि॥*॥ भोगिप्रभृतिसर्पदंशलक्षणभेदमाह।
"दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्व्ववातविकारकृत्।
पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्व्वश्लेष्मविकारवान्॥"
देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह।
"अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु।
याम्ये सपित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः॥"
याम्ये भरण्याम्। पित्र्ये मघायाम्।
"दार्व्वीकराणां विषमाशु हन्ति
सर्व्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति।"
उष्णे उष्णसंयोगे। दार्व्वीकरलक्षणमाह।
"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः।
ज्ञेया दार्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः॥"
अमरेषु येन विषमाशु मारकं भवति तानाह।
"अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु।
क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे
रूक्षे बले गर्भवतीषु चापि।
शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति।
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्ज्जयेत्तम्।
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः।
कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे
हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्ज्जनीयः।"
केशशातः आकर्षणात्। ... नतत्वम्। कण्ठभङ्गः स्वरभङ्गः। ... स्थिरत्वं ... ॥*॥ वर्त्ति
"वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्
रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य।
दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्मिन्
यस्यापि वैद्यः परिवर्ज्जयेत्तम्॥"
वर्त्तिः वर्त्त्याकारम्। रक्तं ... यस्य च ...
"उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम्।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च
जह्यान्नरं तत्र न कर्म्म कुर्य्यात्॥"
अत्यर्थमुपद्रुतं वा ज्वरादिभिरुपद्रुतम्। हीनस्वरं स्वल्पस्वरम्। सारिष्टं ... अवेगिनं वेगो विषवेगस्तद्रहितम्॥*॥ स्थावरं जङ्गमं वा कृत्रिमं ... जीर्णत्वादिभिः ... तदाह।
"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति॥"
जीर्णं अतिपुराणम्। ... विषघ्नौषधिभिर्व्वीर्य्यहीनीकृतम्। गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशगुणमध्ये द्वित्र्यादिगुणहीनम्॥*॥ ... कार्य्यमाह।
"वीर्य्याल्पभावान्न ...
कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि।
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी।
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाच्च॥"
न निपातयेत् न मारयति। ...
मन्दीकृतौष्ण्यादिगुणम्। ... भाविमान्द्यादीन्यपाकादिजन्यानि ... पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो द्रवमलः। विचेष्टमानो विकृतां चेष्टां कुर्व्वन् ... व्याधीन् लभते॥*॥ ... विषे विषविशेषमाह।

सामा ग्रयस्थे कफवातरोगी
पाश्यस्थोऽनिलपित्तरोगी ।
...न् मत्तवत्स्वशिरोरुहक्षटको
...ङ्गमश्च यथा विहङ्गः ।”
शिरोरुहः केशाः अङ्गरुहश्च रोमाणि
। एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे
। शिरं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान्
धातुप्रभवान् विकारान् । तत्र दूषी-
यथोक्तान् जनयते व्याधिसमुद्दिष्टो-
। * । दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह ।
...दिनं शीतानिलदुर्द्दिनेषु
...व्याशु पूर्व्वं शृणु तस्य रूपम् ।”* ।
तस्य दूषीविषस्य पूर्व्वरूपमाह ।
निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
...विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः ।”
गात्रश्लेषित्वम् । हर्षः रोमाञ्चः । * ।
ह ।
ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
रोचकं मण्डलकोठजन्म ।
...क्षयं पाणिपदास्यशोथं
...र्वां तथा च्छर्द्दिमथातिसारम् ।”
...श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्य्यात् प्रवृद्धिं
...चापि । अन्नमदः अन्ने भुक्ते पुनःपदे-
: अविपाकः । * । अन्यस्य दूषीविष-
...कारमिदमाह ।
उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्य-
...नाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।
...द्गद्गमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ।”
दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विसर्प-
...दीन् । * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
...देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यं दूषयेद्धातुं तस्मात् दूषीविषं स्मृतम् ।”
अनूपादिः । कालो दुर्द्दिनादिः । अन्नं
...तिलमसूरादि । धातुदूषकत्वाद्दूषीवि-
* । दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।
...मात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् ।
...विषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ।”
...विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीवि-
। अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च
...र्य्यहितायाम् ।
...मत्र द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते ।
यत्तु सविषमविषं गर उच्यते ।”
...र्थं कृत्रिमं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-
। तच्च द्विविधम् । * । तत्र दूषीविष-
...गाय गरं दर्शयितुमाह ।
...भ्यासं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गमलान्
...न्वितान् ।
...जन्तूंश्च गरान् प्रयच्छन्त्यरतिमिच्छया ।”*
...र्यमाह ।
...त्रान् पाण्डुकृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योप-
जायते ।

मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः ।
जठरं ग्रहणीरोगा यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गञ्च जायते ।”
तैर्गरैः स्त्रीरजःप्रभृतिभिः । ज्वरश्चास्योप-
जायत इति व्यपाकात् । मर्म्मप्रधमनं मर्म्म-
व्यथाम् । क्षयो धातुक्षयः । * । लूतानां जन्तु-
विशेषाणामुत्पत्तिं संख्याञ्चाह ।
“यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु
षोडश ।”
तत्र सुश्रुतः ।
“विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् ।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ।
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः ।
अपतन् दर्शनादेव लूयमानस्तीव्रवर्च्चसः ।
लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः ।
तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावन्त एव हि ।
तत्र त्रिमण्डलाप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः । सौव-
र्णिकाप्रभृतयोऽसाध्याः ।*। तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-
षजाः ।
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथो महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चला-
स्तथा ।
सामान्यं सर्व्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ।”
दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालमावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दंशं निर्द्दिशेत् ।”
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां
लक्षणमाह ।
“शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता वा पिडका
ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्का शिरो-
ग्रहः ।”
[illegible]दूषीविषलक्षणमाह ।
“[illegible] मण्डलानि ज्वरो-
ऽरतिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्च [illegible] ।”
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह ।
“दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून् ।”
असाध्यैर्वृश्चिकैस्तैरष्टाभिः । हृद्घ्राणरसनोप-
हतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनार्त्त इत्यन्वयः । कणभदष्टस्य लक्षणमाह ।
“विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि च ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते ।”
कणभः कीटविशेषः । उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षण-
माह ।
“हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्त्ति-
मान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ।”
हृष्टरोमा अधिकतरहृष्टरोमा । उच्चिटिङ्ग-
श्चोटाकीटविशेषः । * । सविषमण्डूकदष्टस्य
लक्षणमाह ।
“एकदंष्ट्रार्द्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् ।
छर्द्दिनिद्रादिमान् दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ।”
एकदंष्ट्रार्द्दितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो
भवति । * । मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह ।
“मत्स्यास्तु सविषाः कुर्व्वन्ति दाहं शोथं रुजं तथा ।”
जलौकोविषकार्य्यमाह ।
“कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ।”
कुर्व्वन्तीति शेषः । * । गृहगोधिकाविषकार्य्य-
लक्षणमाह ।
“विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिका ।”
कुर्य्यादिति शेषः ।*। शतपदीविषकार्य्यमाह ।
“दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्यात् शतपदीविषम् ।”
शतपदी तिसार इति लोके ।*। मशकविष-
कार्य्यमाह ।
“कण्डूमान् मशकैर्दष्टः शोथः स्यान्मन्दवेदनः ।”
असाध्यमशकलक्षणमाह ।
“असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ।”
असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैस्तुल्यं क्षतं
यत् क्षतं मशकदंशनम् । * । मक्षिकादष्टस्य
लक्षणमाह ।
“सद्यःसंस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरा-
न्विता ।
पिडका मक्षिकादंशे [illegible] ।”
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अर्कमूला। ईशुरमूल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अर्कपत्रा सुनन्दा स्यादर्कमूला विषापहा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
सर्पकङ्कालिका। इति रत्नमाला।

विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा।) निर्व्विषा। इति राजनिर्घण्टः।

विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली। विषयुक्तास्त्रे, स्त्री।

विषारः, पुं. (विषेण ऋच्छतीति। ऋ+अच्। तस्य रत्वम्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका।

विषारातिः, पुं, (विषस्यारातिः नाशकः।) कृष्णधत्तूरः। इति राजनिर्घण्टः।

विषारिः, पुं, (विषस्यारिः।) महाचञ्चुशाकः। घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः। (विषनाशकमात्रे, त्रि।)

विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली। विषयुक्तमुखे, त्रि।

विषास्या, स्त्री, भल्लातकः। इति शब्दचन्द्रिका। (भल्लातकशब्देऽस्या विषयो ज्ञेयः।)

विषु, व, साम्यम्। इति विषुवच्छब्दटीकायां भरतः। नानारूपम्। इति रामाश्रमः।

विषुणः, पुं, (विषु साम्यमश्नुतीति। "कोमादीनि।" ५। २। १००। इति नः। षत्वात् णत्वम्।) विषुवम्। यथा। "विषु नानारूपं समत्वं विष्वक् तदस्त्यस्मिन्निति विग्रहे अभिसुखपरलोपश्चाद्यतसर्वेरिति पामादि सूत्रेण नः णत्वम्।" इत्यमरटीकायां रामाश्रमः। (नानारूपम्। यथा, ऋग्वेदे। १। ५४। ८।
"चरन्त्यपि विषुणं विष्णासम्।"
"विषुणं विष्वक् नानारूपम्।" इति तद्भाष्ये सायणः। सर्व्वगः। यथा, ऋग्वेदे।८।२६।१।
"बभ्रुरेको विषुणः।"
"विषुणः विश्वगमनः।" इति तद्भाष्ये सायणः। विप्रकीर्णः। यथा, ऋग्वेदे। ५। १२। ५।
"सखायस्ते विषुणा अग्न एते।"
"विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्व्वगामिनः।" इति तद्भाष्ये सायणः। पराङ्मुखः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ३४। ६।
"विश्वज्य: सख्यो चक्रमायन्नो- ऽस्यमतो विषुणः सुमनो वृधः।"
"विषुणः पराङ्मुखः।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

विषुणं, क्ली, विषुवम्। इत्यमरटीकायां भरतः।

विषुवं, क्ली, समरात्रिन्दिवकालः। तत्पर्य्यायः। विषुवत् २। इत्यमरः। विषुवम् ३ विष्वक् ४ विषुव् ५। इति शब्दरत्नावली। विषुणः ६। इति रामाश्रमः। विषुवः ७। इति मुकुटः। तत्तु मेषतुलयोः संक्रान्तौ। यथा,—
"मकरकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥०॥
तत्तु मकरादि चतुष्टयं विषुवमात्मना क्रमेण स्यात्।

यथा,—
"विषुवाख्यो वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम्।
महाविषुवमाख्यातं ज्ञातिभिश्चैत्रचिह्नितम्।
तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिह्नितम्।"
इति शब्दरत्नावली॥०॥

विषुवारम्भकालो यथा,—
"स्वार्थसंक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु।
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात्।
पुनः क्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयनं रवेर्ध्रुवम्।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम्।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा।
रविसंक्रान्तितो मेषतुलयोरभितः पुनः।
विषुवं मीनकन्यार्द्धे लेकाचीन्द्रशकाब्दके।
दिनमानाय मीनार्द्धात् मेषार्द्धे पालिकं स्मृतम्।
ततो वृषार्द्धपर्य्यन्तमशीतिः पलभाजिनी।
मिथुनार्द्धे चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात्।
कर्कटार्द्धेषु षट्त्रिंशत् सिंहार्द्धेषु द्वाशीतकम्।
कन्यार्द्धेषु द्विनवतिः क्रमात् न्यूयति वासरे।
कन्यार्द्धदिनमानं बोध्यं पूर्व्वक्रमेण हि।
दिने दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः।
एकमानं दशघट्या अक्षांशमानविर्णयः।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोड़शाब्दके।
पुनस्तद्वत्सरास्तद्वत् एवं षष्ठदशादिके।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥०॥

अन्यच्च
"मेषसंक्रमतः पूर्व्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे।
प्रातिलोम्यानुलोम्येन विषुवारम्भणं भवेत्।
षष्टोदयदिने सौरे चैत्रे नक्षतिथौ शके।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः।
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका।
वर्द्धते मेषविन्द्वांशपर्य्यन्तं स्थूलमानतः।
तथा ज्येष्ठान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका।
तादृगाषाढ़पर्य्यन्तं पलैकप्रमिता मता।
ततः कर्कटविन्द्वांशपर्य्यन्तं प्रत्यहं क्रमात्।
सपादपलमानेन वेला चुम्बति निश्चितम्।
तादृग्भाद्रान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका।
तादृगाश्विनशेषान्तं हरेत्त्रिपलात्मिका।
दिवामानं दशघटिकयुक्तं रात्रेः प्रमाणकम्।
वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशाब्दके।
पुनस्तद्वत्सरास्तद्वत् तत एकादशादिके।"
इति मनुतत्त्वमुक्तावली।

विषुवत्, क्ली, विषुवम्। इत्यमरः। (यथा, महाभारते। १। १६८। १२१।
"भवति सहस्रगुणं दिवस्य रात्रौ- र्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम्।"
व्यापकः। यथा, ऋग्वेदे। १। ८४। १०।
"स्वादोरित्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्य्यः।"
"विषुवतः इत्यमनेन प्रकारेण सर्व्वेषु यज्ञेषु व्याप्नुवतस्य * * * विषुवत् व्याप्तौ अस्मा-

दौणादिकः कुप्रत्ययः। ततो ... भूमनुविति मतुप् उदात्तस्य ... इत्यत इति संहितायां दीर्घत्वम्।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

विषौषधी, स्त्री, (विषस्यौषधी ...) इति रत्नमाला।

विष्कम्भः, पुं, ... शुभकर्म्मणि ...
"अशनादौ पञ्च ... गण्डव्याघातयोः षट् च ... वैधृतिव्यतीपातौ ...
... तत्र त्याज्यम्।
... सुतुल्यमध्यान्तवर्त्तिदृढं ...
विस्तारः। (यथा, ... प्रतिबन्धः। रूपकाङ्गभेदः। भेदः। इति मेदिनी। भ, १३। अयः। अर्गला। इति भरतः।

विष्कम्भी, [न्] पुं, (... ष्कम्भ + णिनिः।) अर्गला। ... इत्यमरः ... अर्गलं तु कपाटस्य इति ... विष्कम्भाति इत्यपि ... ष्कम्भी मञ्जीरवत् ... नाम च इत्यके। ... पाठः। विष्कम्भो ... भट्टः। इति मुकुटः। 'विष्कम्भो योगभेदे स्यात् ... कपाटाङ्गप्रभेदे च।' इति ... विष्कम्भ इति पाठः।" इति ...

विष्कलः, पुं, (विषं विष्ठां करोति ... कल + अच्।) ग्रामशूकरः। ... इति राजनिर्घण्टः।

विष्किरः, पुं, (विकिरतीति। ... इगुपधेति कः। "विष्किरः शकुनौ ..." ६। १। १५०। इति सुट्। ... षत्वम्।) पक्षी। इत्यमरः। ... मयूरकुक्कुटादयः। ... लघवः शीतमधुराः कषायाः ... इति राज...
अथ विष्किराणां प्रकारा गुणाः। ...
"वर्त्तकालावविकिर ... कलिङ्ककुक्कुटाद्याश्च ... विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात् ... कपिञ्जल इति प्रोक्तः ... कुलिङ्ग गवेधा इति ...

...र मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।
...ग्राहिणः पवनाः लघवः स्मृताः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
...तिल्वकविल्वपुनर्नवारितिकाशोक-
...नीकरवीरकमल्लिकासुरस्करवीरपश्च-
...सप्तलपञ्चकुलिशिरिकृष्णाकुकषाय-
...पिच्छाश्लेष्मा विण्डिका लघवः शीत-
कषायाः दोषप्रशमनाश्च ।" इति सुश्रुते
। ४६ अध्यायः ॥ * ॥ दर्व्वीकरान्तर्गत-
... । यथा,—"पुण्डरीको भ्रुकुटी
...विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पं ऋजु-
...दरी महाशिरा अलगर्द्दो आशी-
॥" इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
।)

प्रविष्टः । विशधातोः क्तप्रत्ययेन
...दम् ॥
। ("विष्टपविष्टपविशिपोलपाः ।" इत्यु-
...त्ते पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधातोः
...येन साधुः इति केचित् ।) भुवनम् ।
। पिष्टपं पिष्टपः । इति तट्टीकायां
... ॥ (यथा, रघुः । ११ । १८ ।
...बाणभिन्नहृदया निपेतुषी
... स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
...ष्टपत्रयपराजयस्थिरां
...रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥")
...(वि + स्तम्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
भागवते । ५ । २२ । १९ ।
...दृष्टिविष्टम्भप्रदोपशमनः ॥" * ॥
...णम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।
प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
...दविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ॥")
...धः । इति मेदिनी । भे, २० ॥ स तु
...रोगः । तस्य लक्षणमाह ।
"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
...वर्त्तमानं गमयाक्षमेनं
...विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥"
अपक्वमाहाररसं शकृत् पुरीषं वा
...निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
...ना विबद्धं आमशोषितं वा यथास्वं
प्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
॥ * ॥ तत्रामजमानाहमाह ।
"तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु
तृष्णा प्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
...आमाशये शूलमथो गुरुत्वं
हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥"
...नं अप्रवृत्तिः ॥ * ॥ शकृज्जमध्ययनमाह ।
"स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतो वमिश्च ।
श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति
तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥"

पक्वाशयजे शकृज्जन्यजे । अलसोक्तानि
आध्मानवातनिरोधादीनि ॥ * ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यत्वादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अथोदावर्त्तानां चिकित्सा ।
"अधोवातनिरोधोत्थे ह्युदावर्त्ते हितं मतम् ।
स्नेहपानं तथा स्वेदो वर्त्तिर्यच्चानुलोमनम् ॥
विड्विघातसमुत्थे तु विड्भेदान्नं तथौषधम् ।
वर्त्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदो वर्त्तिर्हितो मतः ॥"
वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।
"मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारियुतां पिबेत् ।
दुःस्पर्शास्वरसं चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुःस्पर्शा कण्टकारी दुरालभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एर्व्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ।
सिताभिक्षुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥
सर्व्वथैव प्रकुर्व्वीत मूत्रकृच्छ्रासरीविधिम् ।
जृम्भाभिघातजे स्नेहं स्वेदं चापि प्रयोजयेत् ॥
अथ्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान् विधीन् ।
नेत्रनीरावरोधोत्थे सुखेदुष्णं शोजलम् ॥
शृण्यात् सुखेन तस्याग्रे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
क्षवाभिघातजे तीक्ष्णाघ्राणनस्यार्कदर्शनैः ॥
प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं स्नेहस्वेदौ प्रशीलयेत् ॥"
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।
"उद्गारस्यावरोधे तु स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥
छर्द्दिनिग्रहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरेचनं चात्र मतं तैलेनाभ्यञ्जनं तथा ॥
वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारितात् प्रशान्त् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधः ॥
शालिः पयो निरूहश्च हितं मैथुनमेव च ।
क्षुद्विघातसमुद्भूते स्निग्धमुष्णं तथा लघु ॥
रुच्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुष्पं सेव्यं सुगन्धि यत् ।
तृषाविघातसंभूते शीतः सर्व्वो विधिर्हितः ॥
कर्पूरशिशिरं स्वल्पं पिबेत्तोयं शनैः शनैः ।
श्रमश्वासे हृते शस्तो विश्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोत्थे पिबेत् क्षीरं सितायुतम् ।
संवाहनं सुशय्यात्र हिताः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥"
वातादिवेगविघातजनितानामुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूक्षादिकुपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।
"हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पिष्टैर्वर्त्तिर्विनिर्म्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥"
फलवर्त्तिः ।
"मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुड़क्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥"
मदनफलादिवर्त्तिः ॥ * ॥
"हरीतकी त्रिवृता च श्यामा कर्षं द्वयोश्चूर्णम् ।
प्रागभोजनस्य मधुना विडालपदकं नरो
लिह्यात् ॥
एतद्गाढ़पुरीषे देयं विज्ञेयदावर्त्ते ।
मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥"
इति नाराचचूर्णम् ॥ * ॥

"यवानीं पिप्पलीमूलं त्रिवृद्दन्ती च चित्र-
कम् ।
तच्चूर्णं गुड़संमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुड़ाष्टकं नाम्ना बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
उदावर्त्तप्लीहगुल्मशोथपाण्ड्वामयापहम् ॥"
इति गुड़ाष्टकम् ॥ * ॥
"मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूपञ्चमूलकम् ।
हरमालफलं चाम्लं पक्वा तेन घृतं
पचेत् ।
तत् पीतं शमयेत् क्षिप्रमुदावर्त्तमशेषतः ॥"
पञ्चमूलकमत्र बृहत् । शुष्कमूलकाद्यघृतम् ॥ * ॥
अथ आनाहस्य चिकित्सा ।
"तुल्यकारणकार्य्यत्वादुदावर्त्तहरीं क्रियाम् ।
आनाहेऽपि च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुड़ेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहमुल्वणम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।
मधुनि गुड़े वा पक्वैर्निहिता साङ्गुष्ठपरि-
माणाः ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृता-
भ्यक्ते ।
आनाहोदावर्त्तौ शमयति जठरं तथा
गुल्मम् ॥"
त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
९ । ८६ । ३५ ।
"दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥")

विष्टम्भी, [न्] त्रि, (विष्टभ्नातीति । वि + स्तम्भ
+ णिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—
"वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिष्टप्टमारुताः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
"प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीत-
लम् ॥"
विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)
विष्टम्भरोगविशिष्टश्च ॥

विष्टरः, पुं, (विस्तीर्य्यते इति । वि + स्तॄ + अप् ।
"वृक्षासनयोर्विष्टरः ।" ८ । ३ । ९३ । इति
निपातनात् षत्वम् ।) विटपी । इत्यमरः ।
पीठाद्यासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-
सनादिग्रहः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।
"काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥")
विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धहस्तवामा-
वर्त्तवलिताधोमुखाग्रा असंख्यातदर्भाः । तथा
च गृह्यासंग्रहः ।
"ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥"
इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥"

एवञ्च ।
"पञ्चाशद्भिर्भवेद्दूनक्षा तदर्द्धेन तु विष्टरः ।"
इति यदि समूलं तदा ग्राह्यमन्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।
"यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः ।"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । इति संस्कारतत्त्वम् ।

विष्टरश्रवाः, [स्] पुं, ("विष्टराविव श्रवसी यस्येति ।" शिशुपालवधस्य १४ । १४ । टीकायां मल्लिनाथः । "विष्टरेऽश्वत्थवृक्षे श्रूयते नित्यं तत्र वसतीति ।" उणा० ४ । २२६ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तः ।) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५१ । १७ ।
"उत्पाद्य हृष्टं दैत्येन्द्रः शतशाखं महाशिखम् ।
तेन तं योधयामास विष्टरश्रवसं प्रभुम् ।")

विष्टरा, स्त्री, गुडूचिनी । इति राजनिर्घण्टः ।

विष्टरुहा, स्त्री, स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः । विष्टारुहा इति च क्वचित् पाठः ।

विष्टारः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्तिच्छन्दः । इति वलप्रकरणे दुर्गादासः ।

विष्टिः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना हठाद्वारोहणादिक्लेशः । वेगार इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । आजूः २ । इत्यमरः । हठादभृतिकः क्लेशो विलासरूपो विष्टिरिति भट्टस्वामी । द्वे वेतनमन्तरेण कर्म्मकरणे कर्म्मकारिणि चेत्यन्ये । किञ्च कर्म्मकरे विष्टिः स्त्रियामभृतिकर्म्मणीति रुद्रः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २० ।
"विष्टिकर्म्मान्तिकाः सर्व्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।")
वेतनम् । कर्म्म । इति मेदिनी । टे, २८ । (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
"वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ।")
भद्रा । वर्षणम् । इति विश्वः । प्रेषणम् । इति हेमचन्द्रः । सा च भद्रा बवाद्येकादशकरणान्तर्गतसप्तमकरणं पञ्जिकायां तस्या चक्रं सूच्यम् । यथा,—
"बवबालवकौलवतैतिल
गरवणिजः सविष्टयः चराः ।
शकुनिचतुष्पदनागाः
किंस्तुघ्न ध्रुवाणि करणानि ।
शुक्लादितिथिशेषार्द्धात् पञ्चमे तत्तृतीयके ।
आद्यन्तार्द्धात् क्रमेण स्युरष्टावृत्त्या बवादयः ।
एकादश्याश्चतुर्थ्याश्च शेषार्द्धे शुक्लपक्षके ।
अष्टम्याः पौर्णमास्याश्च पूर्व्वार्द्धे विष्टिरीरिता ।
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्व्वार्द्धे विष्टिसम्भवः ।
विष्टाय विपरीतानि विष्टिं यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
विष्टिप्रेषे विरक्ते च पुच्छे कार्य्यं जयावहम् ।"
कर्म्मप्रकाशी ।
"नाभ्यस्तु पञ्च वदनं गलकण्ठयेका
वक्षो दशैककरहिता नियतं चतस्रः ।
नाभिः कटिः सकृच पुच्छगता च तिस्रो
विष्टेर्भवे निगदितोऽङ्गविभाग एषः ।
मुखे कार्य्यक्षतिर्भवति मरणं चाप गलके
धनग्लानिर्वक्षस्यथ कटितटे बुद्धिविलयः ।
कालिन्नाभौ दैवे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
शरीरे भद्रायाः ह्यपतिनि फलं पूर्व्वमुनयः ।
मनुवसुगुणितिथिगुणदशा-
शिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्व्वाम्यतः ।
१४ । ८ । ७ । १५ । ४ । १० । ११ । ३ ।
आयाति विष्टिरेषा एते शुभदा पुरस्तशुभदा ।"
पूर्व्वापरे पूर्व्वापरादिदिक्सुखी भवति इत्यर्थः ।
"एकेन होना द्विगुणा तिथिस्तु
सप्तावशिष्टं करणं बवादि ।
पूर्व्वे परेऽष्टिमयं शिवो
द्विसंगुणा चन्द्रविवर्ज्जिता च ।
किंस्तुघ्नसंज्ञं करणं प्रतिपदमादेस्तिथेरादिरवे सदैव ।
उपान्त्यशेषे शकुनिस्तु दर्शे
पूर्व्वे चतुष्पादपरे च नागः ।
इन्द्रकमलजमित्रार्य्यमभूमियः स्वयमा बवादेः ।
कलिहयफणिमारुताः पतयः शकुन्यादेः ।"
बवाद्यधिपकथनम् ।
"पौष्टिकस्थिरशुभानि बवाख्ये
बालवे द्विजहितादपि कर्म्म ।
कौलवे प्रमदामित्रविधानं
तैतिले शुभगताश्रयकर्म्म ।
गरे च बीजाश्रयकर्षणानि
वणिज्यपि स्थैर्य्यवणिक्क्रिया च ।
न सिद्धिमाप्नोति कृतञ्च विष्ट्यां
विषाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः ।
मन्त्रौषधानि शकुनौ च सपौष्टिकानि
गोविप्रराज्यपितृकर्म्म चतुष्पदे तु ।
सौभाग्यदारुणकृतिध्रुवकर्म्मनागे
किंस्तुघ्नकानि शुभपौष्टिकमङ्गलानि ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
(यथा, कलाविलासे । २ । ११ ।
"कश्चिद्वदति समेत्य द्रविणं निःक्षिप्य कृष्णगन्धाक्षि ।
आतःपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करोम्यद्य ।")

विष्टिः, त्रि, (विष् + क्तिप् ।) कर्म्मकरः । इति मेदिनी । टे, २८ ।

विष्ठलं, क्ली, (विदूरं स्थलम् ।) दूरस्थानम् । यथा । विकुशमिपरिभ्यः स्थलस्य । एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलं कुष्ठलं शमिष्ठलं परिष्ठलम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

विष्ठा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति । वि + स्था + कः । उपसर्गादिति षः ।) विविधप्रकारेणोदरे विष्ठिता । [illegible]
२ अवस्करः ३ शमलम् ४ शकृत् ५ पुरीषम् ६ वर्च्चस्कम् ७ विट् ८ वर्च्चः १० । इति जटाधरः । कोष्ठः १२ कल्कम् १३ मलम् १४ । [illegible] वर्णी । किट्टम् १५ पूतिकम् १६ । [illegible] निर्घण्टः । (यथा,—
"गुरोर्हितं प्रकीर्णं [illegible]
आश्विनाचरणादेव [illegible]
इ [illegible]"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"न मध्ये [illegible]
न च मूत्रं पुरीषं वा न च [illegible]"
जले तद्गुत्सर्गनिषेधो यथा,—
"नाप्सु [illegible]
[illegible]
गोविष्ठः [illegible]
इति कौर्म्मे [illegible]
तद्गुत्सर्गविधानं [illegible]
यम् ।

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति हेमचन्द्रः । वसुदेवता । इति धरणिः । [illegible] नामख्यातम् । यथा, महाभारते [illegible]
"एकादशस्तथा तत्र दादशो [illegible]
धर्म्मशास्त्रकर्त्तृमुनिविशेषः । [illegible]
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन [illegible]
पराशरव्यासशङ्खलिखिता [illegible]
शातातपो वशिष्ठश्च [illegible]
इति [illegible]
ब्रह्मणो रूपविशेषः । तत्र [illegible]
वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं यः । [illegible]
आप्यायने विश्वमिति वा । [illegible]
भक्तान् मायापचारेण [illegible]
विशति सर्व्वभूतानि [illegible]
यस्मेति वा ।
"यस्माद्विश्वमिदं सर्व्वं [illegible]
तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः [illegible]"
इति विष्णुपुराणम् । तस्मादौ [illegible]
("बृहत्त्वात् विष्णुरुच्यते ।"
५ । ७० । ३ ।) तत्पर्य्यायः ।
वैकुण्ठः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदरः [illegible]
७ केशवः ८ माधवः ९ स्वभूः १० [illegible]
पुण्डरीकाक्षः १२ गोविन्दः [illegible]
पीताम्बरः १५ अच्युतः १६ शार्ङ्गी [illegible]
सेनः १८ जनार्द्दनः १९ उपेन्द्रः [illegible]
२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः [illegible]
मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ [illegible]
देवकीनन्दनः २८ शौरिः २९ [illegible]
पुरुषोत्तमः ३१ वनमाली ३२ [illegible]
कंसारातिः ३४ अधोक्षजः ३५ [illegible]

न ३७ विभुः ३८ श्रीवत्सलाञ्छनः ३९ ।
। दुराराध्यः ४० हरिः ४१ श्रात-
२ सनातनः ४३ पद्मनाभः ४४ स्मा-
विश्वरूपः ४६ सनातनः ४७ मुकुन्दः
निर्मद्गी ४९ वामनः ५० त्रिविक्रमः ५१
: ५२ जनः ५३ यामः ५४ । इति
। श्रीहरिः ५५ कंसारिः ५६ मुरहरिः
भुः ५८ मधुजित ५९ मधुसूदनः ६०
१ पुराणः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० गुरुधरः
ादीशः ७२ गदाधरः ७३ नन्दात्मजः
विंदः ७५ हरीशः ७६ गोपालः ७७
नः ७८ नरकजित् ७९ वामगर्भः ८०
८१ जितामित्रः ८२ महाधामा ८३
: ८४ पुरुकांशुः ८५ आदिदेवः ८६
: ८७ गरुडध्वजः ८८ त्रिपात् ८९
९० हरिः ९१ अधृशः ९२ यादवः ९३
दनः ९४ पूतनारिः ९५ महायोगी ९६
वायुसूदनः ९८ दैमशतः ९९ शता-
०० कालनेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
नुः १०३ विरिञ्चिः १०४ धरणीधरः
हुमर्दा १०६ वर्द्धमानः १०७ शतानन्दः
पात्मकः १०९ मथुरेशः ११० द्वारकेशः
ञ्जिदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ । इति
ावली । जिष्णुः ११४ दाशार्हः ११५
यमः ११६ इन्द्रानुजः ११७ नरायणः
लशयः ११९ यज्ञपुरुषः १२० तार्क्ष्य-
१२१ पद्मचिन्हः १२२ पद्मेशः १२३ मार्जः
नः १२५ कुमोदकः १२६ जह्नुः १२७
१२८ शतावर्त्तः १२९ सुकेशी १३०
१३१ वेधाः १३२ प्रश्निगर्भः १३३ आत्मभूः
पाञ्चायनः १३५ सुवर्णबिन्दुः १३६
: १३७ देवकीसूनुः १३८ गोविन्दः १३९
नधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
दन् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
त् १४६ ॥*॥ अस्य वध्यादयो यथा,—
शुकचाणूरपूतनायमलार्ज्जुनाः ।
मिहयग्रीवशकटारिष्टकैटभाः ॥
केशिमुरौ साल्वमैन्दद्विविदराहवः ।
यकशिपुर्व्वाणः कालीयो नरको बलिः ॥
ालश्चास्य वध्या वैनतेयश्च वाहनम् ।
स्य पाञ्चजन्योऽङ्कः श्रीवत्सोऽसिस्तु
नन्दकः ॥
कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥*॥
शतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये
नामानि च महाभारतीयशान्तिपर्व्वणि
अध्याये द्रष्टव्यानि ॥*॥ अस्य मन्त्रो वर्णश्च
,—
मादं द्वितीयञ्च उपान्त्यं चान्त्यमेव च ।

वासुदेवो बलः कामो ह्यनिरुद्धो यथाक्रमम् ॥
प्रणवनात् महिष्यैतत् हुं चौं भूरितिमन्त्रकाः ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः सिंहो वराह-
राट् ॥
सितारुणहरिद्राभा नीलश्याममलोहिताः ।
मेघाग्निमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥"*॥
अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
"कं टं पं शं गरुत्मानं स्याज्जं खं वं सुदर्शनम् ।
खं चं फं षं गदादेवी डं नं मं चाथ शङ्खकम् ॥
घं टं भं हं भवेच्छ्रीश्च गं जं वं शश्च पुष्टिकम् ।
धं वं शं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं सं छं नं भवेत् ॥
छं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चानन्तो ह्यहमेव च ।
इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दश ॥*॥
गरुडोऽम्बुजसङ्काशो गदा चैवासिताकृतिः ।
पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मीः काञ्चनसन्निभा ॥
पूर्णचन्द्रनिभः शङ्खः कौस्तुभस्तरुणद्युतिः ।
चक्रं सूर्य्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
पञ्चवर्णा मता माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
विद्युद्रूपाणि चास्त्राणि यानि नोक्तानि वर्णतः ॥
इति गारुडे ११ अध्यायः ॥*॥
तस्य जगत्पालनादिर्यथा,—
"रजोगुणमयं चान्यद्रूपं तस्यैव धीमतः ।
चतुर्म्मुखः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्त्तते ॥
सृष्टञ्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य विष्णुर्व्विश्वेश्वरः स्वयम् ॥
अन्तकाले स्वयं देवः सर्व्वात्मा परमेश्वरः ।
तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहरते जगत् ॥
एकोऽपि सन्महादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ।
सर्गरक्षालयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्त्तते ॥
सृजते वीक्षते चैव ग्रसते च विशेषतः ।
यस्मात् सृष्ट्वानुगृह्णाति ग्रसते च पुनः प्रजाः ॥
गुणात्मकत्वात्त्रैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ।
अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
आदित्वादादिदेवोऽसावजातत्वादजः स्मृतः ।
देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ॥
पाति यस्मात् प्रजाः सर्व्वाः प्रजापतिरिति
स्मृतः ।
बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ॥
वशित्वादप्यवश्यत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
ऋषिः सर्व्वत्रगत्वेन हरिः सर्व्वहरो यतः ॥
अनुत्पादात् चापूर्व्वात् स्वयम्भुरिति स स्मृतः ।
नराणामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥
हरः संसारहरणाद्विभुत्वाद्विष्णुरुच्यते ।
भगवान् सर्व्वविज्ञानादवनादोमिति स्मृतः ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानात्स्वच्छन्दः सर्व्वमयो यतः ।
शिवः स्यान्निर्म्मलो यस्माद्विभुः सर्व्वगतो
यतः ॥
तारणात् सर्व्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वं विष्णुमयं जगत् ॥"
इति कौर्म्मे ४ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।
मत्स्य उवाच ।
"महाप्रलयकालान्त एतदासीत्तमोमयम् ।
प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥
अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थास्नु चरिष्णु च ।
ततः स्वयम्भुरव्यक्तः प्रभवः पुण्यकर्म्मणाम् ॥
व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः ।
योऽतीन्द्रियः परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातनः ॥
नारायण इति ख्यातः स एव स्वयमुद्बभौ ।
स्वशरीरादभिध्यायन् सिसृक्षुर्व्विविधं जगत् ॥
अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत् ।
तदेवाण्डं समभवद्धैमरूप्यमयं महत् ॥
संवत्सरसहस्रेण सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
प्रविश्यान्तर्म्महातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
प्रभावादपि तद्व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥"
इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥*॥
अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
"सृष्टिस्थित्यन्तकरणात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ।
स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्द्दनः ॥
ब्रह्मत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यशः ।
रुद्रत्वे चैव संहर्त्ता एको देवस्त्रिधा स्थितः ॥
स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता
स एव पाता स च पाल्यते च ।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्ति-
र्व्विष्णुर्व्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥"
इति वह्निपुराणे सर्गानुशासननामाध्यायः ॥*॥
नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
"योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो नृप ।
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
सृष्ट्वा चेयं महासृष्टिः पालनीया मयैव हि ।
कर्म्मकाण्डस्त्वमूर्त्तेन कर्त्तुं नैवेह शक्यते ॥
तस्मात् मूर्त्तिं सृजाम्येकां यया पाल्यमिदं
जगत् ।
एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिध्यायितो नृप ।
प्राक्सृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तत्पुरो बभौ ।
पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
प्रविशन्तं ददर्शाथ त्रैलोक्यं तस्य देहतः ।
ततः सस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्व्वरम् ।
सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्त्ता त्वं सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥
त्रैलोक्यप्रतिपालश्च भव विष्णुः सनातनः ।
देवानां सर्व्वदा कार्य्यं कर्त्तव्यं ब्रह्मणस्तथा ।
सर्व्वज्ञत्वञ्च भवतु तव देव न संशयः ।
एवमुक्ता ततो देवः प्रकृतिस्थो बभूव ह ॥
विष्णुरप्यधुना पूर्व्वां बुद्धिं सस्मार स प्रभुः ।
तदा संचिन्त्य भगवान् योगनिद्रां महातपाः ॥
तस्यां संस्थाप्य भगवान् इन्द्रियार्थोद्भवाः
प्रजाः ।
ध्यात्वा परेण रूपेण ततः सुष्वाप वै प्रभुः ॥
तस्य सुप्तस्य जठरान्महत् पद्मं विनिःसृतम् ।
सप्तद्वीपवती पृथ्वी ससमुद्रा सकानना ।
तस्य मूलस्य विस्तारं पातालतलसंस्थितम् ।

कर्णिकायां तथा मेरुस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भवः ।
एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
ससुचे मच्छरीरस्थो वायुर्वांशुसमं ह्यजत् ॥
अविघ्नविजयश्चेमं शङ्खरूपेण धारय ।
अज्ञानच्छेदनार्थाय खड्गं तेऽस्तु तथा करे ॥
कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयाशुग ।
अधर्म्मराजघातार्थं गदां धारय केशव ॥
मालेयं भूतमाला ते कण्ठे तिष्ठतु सर्व्वदा ।
श्रीवत्सकौस्तुभौ चेमौ चन्द्रादित्यच्छलेन च ॥
मारुतस्ते गतिर्वीरः गरुत्मांस्तव कीर्त्तितः ।
त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ॥
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ।
घृताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ॥
स्वर्गवासी च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
एष विष्णुस्तथाख्यातो मूर्त्तयो देवदानवाः ॥
इत्ति यानि शरीराणि एतन्त्यन्यानि चात्मनः ।
युगे युगे सर्व्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
न क्षीणबुद्धा वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ।”
इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा,—
“ततो ब्रह्मा शरीरं स्वं त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावशात्शम्भोस्त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्द्धभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये सृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् सद्यो ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ॥
स्थितिशक्तिं विष्णोर्मायां प्रज्ञाख्यां न्ययोजयत् ।
महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं शिवां तथा ।
स्थितिकर्त्ताभवद्विष्णुस्तस्मैव महेश्वरः ।
सर्व्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शाम्भवे स न्ययोजयत् ।
अन्तकर्त्ताभवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
एतस्मिन् शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक्
पृथक् ।
अनन्तस्य विधाता च तथाहमपि वो पृथक् ।
एवं शरीरं कृत्वैव ज्ञानमत्ताकमभवत्ान् ।”
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“द्वन्द्वातीतः स भगवान् व्यापकः पुरुषः परः ।
अनन्तोऽव्ययाशी च सर्व्वाधिकमतादभूत् ।
विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
यस्तं वेद महात्मानं स योगज्ञ उच्यते ।”
इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य गजेन्द्रमोक्षणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“मर्त्यं गजाय संविन्द्य ग्राहग्रस्तमरिन्दमः ।
नैमिषारण्यस्थो भूत्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।
कर्त्तव्यं चक्रमाधाय शीघ्रं सरसि केशवः ।
गजस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ॥
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात् ।
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ॥
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ।
मोचयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ॥
स हि देवलशापेन हूहूर्गन्धर्व्वसत्तमः ।
ग्राहत्वमगमत् कृष्णाद्धरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
गजोऽपि विष्णुना स्पृष्टो जातो दिव्यवपुः
पुमान् ।”
इति वामनपुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य मन्त्रपूजादिर्यथा,—
“अथ वक्ष्ये महामन्त्रान् विष्णोः सर्व्वार्थसाध-
कान् ।
यस्य संस्मरणात् सद्यो भवाब्धेः पारमाश्रिताः ॥
तारं नमः पद ब्रूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
यवनौ ताय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्वक्षरः परः ।”
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिस्नानान्तं
कर्म्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं
कुर्य्यात् । तद्यथा गौतमीये ।
“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्
करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यां स्पृश्यानुखं
ततः ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्षयैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् ।
स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ।
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ।”
केशवाद्यस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेश-
पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्ध-
पुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्द्दनोपेन्द्र-
हरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रणवादि केशवाय नम
इत्यादि । तथा च ।
“सप्रणवैर्नमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः ।”
ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्तं कर्म्म विधाय
केशवकीर्त्त्यादिन्यासं कुर्य्यात् । अस्य ऋष्यादि-
न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अष्टलक्ष्मीहरये
देवतायै नमः ॥ * ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नम
इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
“ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अष्टलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकम् ।”
ततो ध्यानम् ।
“उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् ।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ।”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्त्त्यै
नमः ललाटे । वर्णोद्भवा साहचर्य्यात् पुरस्ता-
दिह्यादिरर्थानां सर्व्वत्र सानुस्वारः । आं
नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं
तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे । ईं ...
वामनेत्रे । उं विष्णवे ...
मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे ।
क्रियायै दक्षनासापुटे । ऋं ...
वामनासापुटे । लृं श्रीधराय ...
लॄं हृषीकेशाय श्रद्धायै दन्ते ।
नाभाय लज्जायै ओष्ठे । ऐं ...
अधरे । ओं वासुदेवाय
औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै ...
प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः
मुखे । कं चक्रिणे जयायै । खं
गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं
ङं शङ्खिने ...
हलिने सत्यायै । छं
शूलिने विजयायै । ...
वज्रिणे विरजायै
तथा विश्वायै ...
सङ्कुन्दाय विनदायै । ...
ञं नन्दिने स्मृत्यै । टं नराय ...
जिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलस्थकटौ
शुद्ध्यै । थं हलाय बुद्ध्यै ।
धं सात्वताय मत्यै । नं शौरये
पादमूलस्थपर्केषु । पं ...
पार्श्वे । ...
भूधराय ... पृष्ठे । मं
नाभौ । मं वैकुण्ठाय ...
त्मने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै ...
गात्मने बलिने परायै ...
बलानुजाय परायणायै ...
बलाय सूक्ष्मायै वामांसे ।
साय सन्ध्यायै हृदादिदक्ष...
वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवाम...
हंसाय प्रभायै हृदादिदक्ष...
वराहाय निशायै हृदादिवाम...
त्मने विमलाय अमोघायै ...
क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै ।
इति न्यसेत् ॥ * ॥ तथा च ।
“केशवादिरयं न्यासो कार...
अच्युतत्वं ददात्येव सर्व...
मातृकार्णैः समुत्पन्नैः ...
कीर्त्त्या च नवशः ...
केशवाय ततः कीर्त्त्यै ...
इत्याद्यगस्त्यसंहितासमस्त...
केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति । ...
मिच्छता अयं न्यासः ...
यथा । श्रीं अं केशवाय ...
तथा च गौतमीये ।
“एवं प्रविन्यसेद्यस्तु ...
स्तुतिं धृतिं महालक्ष्मीं ...

ततस्तत्त्वन्यासपीठन्यास...
दिन्यासान् कुर्य्यात् । ...

ेशा: । * । ततो ध्यायेत् ।
देवाश्रयामलनिभं शङ्ख गदा
पङ्कजं
न्दिरावसुमनोभशोभितवक्षोदयम् ।
ाश्चुकल्पधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
स्वत्पुलिमलपूर्णोपलाशिवदृं भजे ।"
ध्यानैः संपूज्य शालग्रामे
ा चैतन्यपात्रं शीलभोधे ।
विष्णं विष्णोरतिप्रियं मतम् ।
शालो शुभ्रं शस्तं प्रकीर्त्तितम् ।
ा पीतं स्वर्णं वा राजतं तथा ।
: शुद्धं गान्धतम नियोजयेत् ।"
तत्रैव ।
स्वपात्रे वा रौप्ये वा पङ्कजे दले ।"
मे ।
ानं वार्यं तात्रं स्तस्तवमेव वा ।
रे: पात्रं नैवेद्ये कल्पयेद्बुधः ।"
दयायाम् । सुवर्णे राजते रैत्ये
। ततः सामान्यपीठपूजा-
ादिशक्तिवद्विमलपीठमन्वन्तं पूजां
त्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तावावाह-
ाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आव-
र्थ्यात् । अग्न्यादिचतुष्कोणेषु दिक्षु
ोल्काय हृदयाय नमः इत्यादिना
। ततः केशरेषु पूर्व्वादि ॐ नमः
नमः ना नमः रां नमः यं नमः
नमः । ततो दलेषु पूर्व्वादिदिक्षु
य नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय
। अग्न्यादिकोणदलेषु ॐ शान्त्यै
ायै सरस्वत्यै रत्यै । ततः पत्राग्रेषु
चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै
न्मुभाय मुषलाय खड्गाय वन-
तद्बहिरग्रे ॐ गरुडाय नमः ।
शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-
। पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-
ाय नमः । नैरृते ॐ आर्य्यायै
कोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने
नमः । एवं सर्व्वत्र । तद्बहि-
न्द्रादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
ात् । * । यथा । नैवेद्यमानीय
ेन पाद्यार्घ्याचमनीयं दत्त्वा फडिति
ेशं संप्रोक्ष्य चक्रमुद्रयाभिरक्ष्य
ाण दोषसमूहं संशोष्य रमिति दीयं
करमोधधाराभिपूर्णं वमिति मन्त्रेण
मूलमन्त्रमष्टधा जपेत् । ततो
मुद्रयाऽऽस्तीकृत्य गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य
सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य मुखतो
दिति विभाव्य स्वाहान्तं मूलमुच्चार्य्य
दद्यात् । ततो मूलमुच्चार्य्य एतन्नैवेद्यं
ायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-
निवेदयामि भवते जुषाणेदं हवि-
िवेद्यं समर्प्य अमुकदेवतायै एतज्जल

मन्तीोपस्तरणमसीति जलं दत्त्वा वामहस्ते
प्राणमुद्रां प्रदर्श्य दक्षिणहस्तेन प्राणादिमुद्राः
प्रदर्शयेत् । * । यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति
कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अपा-
नाय स्वाहेति तर्ज्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ।
ॐ व्यानाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन
स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्ज्जनीमध्यमा-
नामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ समानाय
स्वाहेति सर्व्वाङ्गुलीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः
अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाग्रं स्पृशन् औं नमः पराय
भास्करात्मने अनिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति
नैवेद्यमुद्रां प्रदर्श्य मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवतां
तर्पयामीति चतुर्द्दां संतर्प्य अमुकदेवतायै
एतज्जलममृतापिधानमसि इति जलं दत्त्वा
आचमनीयादिकं दद्यात् । * । वैष्णवे तु
नैवेद्यदाने सर्व्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-
पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विसर्ज्जनान्तं कर्म्म समा-
पयेत् । अस्य पुरश्चरणं षोड़शलक्षजपः ।
तथा च ।
"विकारलक्षं प्रजपेन्मनुमेनं समाहितः ।
तद्दशांशं सरसिजैर्जुहुयान्मधुराप्लुतैः ।"
इति तन्त्रसारः ।
अन्यत्त्विष्णुपूजा आह्निकतत्त्वादौ द्रष्टव्या । * ।
शिवस्याष्टमूर्त्तिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरष्टमूर्त्ति-
पूजा यथा,—
"कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तेः शिवस्य च ।
यथा हि परमेशानि तच्छृणुष्व वरानने ।"
इत्युपक्रम्य ।
"कृत्वा पूजां महेशानि कृष्णज्या वांश्चवेष्टने ।
अष्ट विष्णोर्महेशानि नामानि शृणु कामिनि ।
उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
नृसिंहं भीषणं भीमं मृत्युमृत्युं प्रकीर्त्तितम् ।
एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ।
वसुखादिक्रमाद्देवि पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ।
तन्मन्त्रं शृणु चार्व्वङ्गि ज्ञानसारं वरानने ।"
ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे
नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-
तापनाय विष्णवे नमः । ॐ नृसिंहाय विष्णवे
नमः । ॐ भीषणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय
विष्णवे नमः । ॐ मृत्युञ्जयाय विष्णवे नमः ।
"इति पूजां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।
विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ७ पटलः ।
तस्य नमस्कारस्तत्फलादिश्च यथा,—
सूत उवाच ।
"मुक्तिहेतुमनाद्यन्तमजमक्षयमव्ययम् ।
यो नमेत् सर्व्वलोकस्य नमस्यो जायते नरः ।
विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुम् ।
प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयम् ।
योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
तं सर्व्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ।
साध्विनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपाणये ।

संसारशूलवर्गाणामुद्वेजनकरो हि सः ।
कृष्णे स्फुरत्कमलपत्रोदरचारुकाये
लोकाधिकारिपुरुषे परमेऽप्रमेये ।
एकोऽपि चारुगुणमात्रकृतप्रणामः
सद्यः श्वपाकमपि शोधयितुं समर्थः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
दुर्गसंसारकान्ताराकूपारमभिधावताम् ।
एकः कृष्णनमस्कारः अस्ति तीरस्य देशकः ।
आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।
नमो नारायणायेति मन्त्रैकशरणो भवेत् ।
नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।
तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमद्भुतम् ।
चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रो
भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।
सर्व्वं गुणानामयुतैकदेशं
वदेत्र वा देववरस्य विष्णोः ।
व्यासाद्या मुनयः सर्व्वे स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।
मतिक्षयान्निवर्त्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ।
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ।
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।
स्वप्नेऽपि नामस्मृतिरादिपुंसः
क्षयं करोत्यक्षयपापराशिम् ।
प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुंसां
संकीर्त्तिते नाम्नि जनार्द्दनस्य ।
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्विप्र न ते यमपुरं ययुः ।
शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ।
शान्तिः कलेरघौघस्य नामसंकीर्त्तनं हरेः ।
क नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लक्षणम् ।
क जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ।
गच्छतां दूरमध्वानं तृष्णामूर्च्छितचेतसाम् ।
पाथेयं पुण्डरीकाक्षनामसंकीर्त्तनामृतम् ।
नम इत्येव यो ब्रूयात्तद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि शौनक ।
संसारसर्पदष्टस्य निर्व्विचेष्टैकभेषजम् ।
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं जप्त्वा मुक्तो भवेन्नरः ।
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् ।
नूनं तत्कण्ठनालूकमथवाप्युपजिह्विका ।
रोगाधारा न सा जिह्वा या न वक्ति हरे-
र्गुणान् ।
कुरुक्षेत्रेण किं तस्य काश्या वा शान्तिकेन वा ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
विज्ञातदुष्कृतसहस्रसमावृतोऽपि
श्रेयः परन्तु परिशुद्धिमभीप्समानः ।
स्वप्नान्तरेऽपि किल योनिभयं न पश्ये-
न्नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ।"
इत्यादि गारुड़े नारायणभक्तिनमस्कारो नाम
२३२ अध्यायः । * ।

सूत उवाच ।

"असारभूते संसारे सारमेकं विनिर्द्दिशेत् ।
समाराधितलोकस्य सारमाराधनं हरेः ॥
दद्यात् पुष्पसहस्रेण यः पुष्पाण्यप एव वा ।
अर्च्चितं स्यात्तदा चैव तेन सर्व्वं चराचरम् ॥
मात्स्यवत् परिरक्षन्तं सृष्टिसंहारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् ।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः ॥
नरके पच्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्च्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्याणामर्च्चितः प्रभुः ।
यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चार्च्चितः ॥
न तत् करोति सा माता न पिता नापि बान्धवाः ।
यत् करोति हृषीकेशः सन्तुष्टः श्रद्धयार्च्चितः ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
सम्पदैश्वर्य्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्म्मणाम् ।
विमुक्तेश्चैकतानभ्यं मूलमाराधनं हरेः ॥
प्रणामैस्तुष्यते विष्णुरेतद्धि परमं धनम् ।
अन्यथा का विधिर्येन कश्चमर्च्चितुमर्हति ॥"
इति गारुडे पूजास्तुतिः २३१ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

"आलोड्य सर्व्वशास्त्राणि विचार्य्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।
यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्म्मादिकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
मुहूर्त्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रितः ।
सोऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु योगस्थस्य च योगिनः ।
या काचिन्मनसो वृत्तिः सा भवत्यच्युताश्रयात् ॥
उत्तिष्ठन्निपतन्नश्नन् व्रजन् वै विश्वसंस्तथा ।
भ्रमन् चरंश्च जाग्रच्च गोविन्दं माधवं स्मरेत् ॥
स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः कुर्य्याच्चित्तं जनार्द्दने ।
एवं शास्त्रानुसारोक्तैः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
ध्यानमेव परो धर्म्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ॥
नास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नानशनात् परम् ।
तस्मात् प्रधानमत्रोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
यद्दुर्लभं परं प्राप्यं मनसो यन्न गोचरम् ।
तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्म्मणाम् ।
आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽयोग पावकः ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिमत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मचयोऽचिरात् ॥
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व्वकिल्बिषम् ॥
यथाग्निदाहात् कनकमपदोषं प्रजायते ।
संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥
प्राणायामसहस्रैस्तु यत् पापं नश्यति ध्रुवम् ।
क्षणमात्रेण तत् पापं हरेर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्त्ते ध्यानवर्ज्जिते ।
दस्युभिर्म्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितं भृशम् ॥
कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पाषण्डानां तथोक्तयः ।
न क्रमेरन् मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिथिस्तदहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
लग्नं तदेव विख्यातं यत्र संस्मर्य्यते हरिः ॥
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्धजड़मूकता ।
यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥
कलिः कृतयुगन्तस्य कलिस्तस्य कृते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥
यस्याग्रतस्तथा पृष्ठे गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा ।
गोविन्दे नियतं चित्तं कृतकृत्यः सदैव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्च्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
अर्ज्जने च सार्द्धेसमतया च महत्तपः ।
छिनत्ति वैष्णवीं मायां केशवार्पितमानसः ॥
क्षमां कुर्व्वन्ति क्रुद्धेषु दयां मूर्खेषु मानवाः ।
मुदञ्च धर्म्मशीलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्म्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्व्वस्य दुष्कृतस्येति विश्रुतम् ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्द्दनः ॥
कीटपक्षिगणानाञ्च हरौ संन्यस्तचेतसाम् ।
ऊर्द्धमेव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् ॥
वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्म्मदा ।
नरकद्वारशमनी सा किमर्थं न सेव्यते ॥
न च दुर्व्वाससः शापो वज्रञ्चापि शचीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ॥
वदतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म कुर्व्वतः ।
नापयाति यदा चिन्ता सिद्धां मन्ये च धारणाम् ॥
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
चिन्मय बहुनोक्तेन ब्रह्माण्डमधुना हरिम् ।
स्मरतामर्द्दितं पिण्डमशेषदुरितापहम् ॥
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
श्वपाकेष्वपि भुञ्जान ...
यदा चित्तं समासक्तं ...
यदि नारायणेऽप्यर्थे को ...
प्रत्यक्षमिनभेदं ...
वचसामात्मसंवेद्यं ...
तज्ज्ञानम् ...
संसारकर्म्मयोऽप्येते या ...

इति गारुडे ...

तस्य माहात्म्यं यथा,—

सूत उवाच ।

"विष्णुचित्तो भवेद्यस्तु ...
तमेवेष्यति एतत् ...
तद्ध्यानं यत्र गोविन्दः ...
तत् कर्म्म यत्तदर्थाय ...
सा जिह्वा या हरिं स्तौति ...
तावेव केवलौ श्लाघ्यौ ...
प्रणाममौलस्य शिरः ...
तद्दर्शनं पावनं ...
मनःफलं तद्गुणकर्म्म ...
वाचस्तु गोविन्दगुणस्य ...
मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः ...
केशवं वैद्यमासाद्य दुर्व्या ...
यत्किञ्चित् कुरुते ...
सर्व्वं नारायणे न्यस्य कुर्व्वी ...
कृष्णादिचतुरास्यान्तं ...
चराचरं जगत् सर्व्वं प्रसुप्त ...
यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति ...

विष्णौ यत्र ...

मुक्तिं चेतसि ...

किञ्चित्तं दुरितं प्रयाति शिवं ...

महता पुण्यपण्येन क्रेत ...
तस्य विष्णोः प्रसादेन ...
अभिकाङ्क्ष्यं जयं स्वर्गं ...
गन्तुं दुःखोदधेः पारं ...
रात्रस्य शरणं राजा ...
धर्म्मश्च सर्व्वसत्त्वानां ...
ये नमन्ति जगद्योनिं ...
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधि ...
अनर्घरत्नपूजास्तु कुर्य्यात् ...
तं समुद्दिश्य गोविन्दं ...
शूद्रं वा भगवद्भक्तं निषाद ...
द्विजजातिसमं मन्ये न ...
आदरेण यथा स्तौति धन ...
तथा तुष्टिश्च कर्त्तारं ...
यथा ज्ञानेऽसौ यदि देहकर्म ...
तथाविधः स्तुतो विष्णुर्जन ...
प्रदीप्तं पर्व्वतं यद्वा ...

…प्राप्ति सर्व्वाणि दीनाभ्यागरणं परम् ।
… पादोद विष्णुभक्तस्य निविष्य नारदी ।
…ह्रार्थिन स्तनः प्रभाव: परिकीर्त्यते ॥
…नाश्नि नैविद्यं स्वर्पीमाक्रान्त: मारन् ।
…दुग्धो मलजन्यं यि पुनस्तनुपराधमः ॥
…र्दं देवी सुनिर्वेन्द्य स्त्र मघा हरन्तिः ।
…न्त्या पादते तावद्यावत्सावेदते हरिम् ॥"
…नारदे विष्णुपादाक्षं ८३५ अध्यायः ॥
…द पादोदकपानादिफलम् ।
…दि दन्तं सुनि नाम नैवेद्यहरे हरेः ।
…दोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिवेच्च ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः
प्राप्नोति सुपीमतुलां स भक्तिम् ॥
…र्वा दन्ति यद्दयिमद्भतुलसी लेपञ्च पादोदकं
…दं चहुमद्यपानदुरितं गुर्व्वङ्गनागङ्गमम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ ० ॥
…स नाम्नो युत्पत्तौ यथा,—
ऋषिरुवाच ।
…तेषु शेषो भवसि तमाश्रयोऽसि कीर्त्तितः ।
…मोत्पत्तियुक्तेषु प्रतिम्भवगादिषु ।
…न च्यवसे स्थानात्तस्मात् कीर्त्त्यसेऽच्युत: ॥
…णमिन्द्रं रुद्रञ्च यमं वरुणमेव च ।
…ह्य हरसे यस्मात्तस्माद्धरिरिहोच्यसे ॥
…मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
…रेण वपुषा देव तस्मात्त्वमसि सनातन: ॥
…ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोग्रतेजसः ।
…न्तं त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वमुच्यसे ॥
…चीयसे न क्षरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
…अक्षरत्वाच्च विष्णुर्वेति प्रकीर्त्तितः ॥
…व्याप्तञ्च त्वया सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
…व्यापिस्वभावाच्च विष्णुर्वेति प्रकीर्त्त्यसे ॥
…क्ष्य तिष्ठसे नित्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
…यक्षगन्धर्व्वनरं समहद्भुतपन्नगम् ।
…प्य त्वामेव विशते त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
…माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
…रा इत्युच्यते ह्यापः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
…यनं तस्य तत्पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
…गे युगे प्रनष्टां गां विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
…विन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
…षीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
…षित्वे वर्त्तसे तेषां हृषीकेशस्ततोऽच्यसे ॥
…सन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगक्षये ।
…वा वससि भूतेषु वासुदेवस्ततोऽच्यसे ॥
…कर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
…तः सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदैः ॥
…व्यूहेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ।
…विदुः सर्व्वधर्म्माणां प्रद्युम्नस्तेन चोच्यते ॥
…निरोधो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
…अनिरुद्धस्ततः प्रोक्तः पूर्व्वमेव महर्षिभिः ॥"
इति मात्स्ये २२२ अध्यायः ॥ ० ॥

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
"सर्व्वभोगी सकामः स्यान्निष्कामी निरपद्रवः ।
स याति देहं त्यक्त्वा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिनां सति ॥
ये सेवन्ते च द्विभुजं कृष्णमात्मानमेव च ।
गोलोकं ते नरा यान्ति दिव्यरूपविधारिणः ॥
ये च नारायणं भक्त्या सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्व्वे दिव्यरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥
कालेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिञ्च निर्म्मलां बुद्धिं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्म्मरहिता द्विजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिबलाद्बली ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

विष्णुऋक्षं, क्ली, (विष्णुरधिदेवताऽस्य नक्षत्रम् ।) श्रवणानक्षत्रम् । यथा,—
"उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४ जलवासः ५ हस्तकन्दः ६ दीर्घवृन्तः ७ हरिप्रियः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषहरत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुक्रान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपराजितायाः अन्या नीलपुष्पा लता । तत्पर्य्यायः । हरिक्रान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४ नीलक्रान्ता ५ सुनीला ६ विक्रान्ता ७ छर्द्दिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधाकारित्वम् । पावनित्वम् । शुभदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनमुनिः । यथा,—
"विष्णुगुप्तस्तु कौटिल्यश्चाणक्यो द्रामिलोऽङ्गुलः ।
वात्स्यायनो मल्लनागः पक्षिलस्वामिनावपि ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तकं, क्ली, चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगृहं, क्ली, (विष्णवे प्रतिष्ठितं गृहम् ।) विष्णुमन्दिरम् । तमलुकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विष्णुगृहकरणफलं यथा,—
"अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्य्याद्वैष्णवं गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥"
इति हरिभक्तिविलासे । २० । १४ ।
"येस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृण्मयं वापि श्रृणु तस्य फलं मुने ॥
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतलोकताम् ॥
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
सप्तलोकमयो विष्णुर्यस्तस्य कुरुते गृहम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः साप्तलौकिकीम् ॥
प्रशस्तदेशे भूभागे प्रशस्तं भवनं हरेः ।
कारयन्निखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाञ्च विन्यासो यावद्वर्षाणि तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता दिवि संस्थितः ॥
चिकीर्षोरपि कृष्णस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
नरस्य क्षयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा कृत्वा करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्व्वजन्मशतोद्भवम् ॥
येऽनुमोदन्ति कृष्णस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
तेऽपि पापविनिर्म्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गञ्च वैष्णवं लोकं मोक्षञ्च लभते क्रमात् ॥
समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
दुष्प्राप्यं यत् फलं विप्रा वाजिमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवनं हरेः ॥
ये हताभिमुखाः शूरा गोविप्रार्थे रणाजिरे ।
स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पक्केष्टरचितं रम्यं सप्तप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम पूतपापो व्रजेद्दिवम् ॥
सच्चेयार्हमहर्षेण प्रतेनार्हेन वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरदरिद्रयोः ॥
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥"
इति वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासननामाध्यायः ॥

विष्णुचक्रं, क्ली, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्थरेखामयचक्रविशेषः । यथा,—
"विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्व्वेषां चक्रवर्त्तिनाम् ।
भवत्यशाहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
रेखान्तरानाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
सुदर्शनचक्रञ्च ॥

विष्णुतैलं, क्ली, (विष्णुनामकं तैलम् ।) अश्विनीकुमारकृतपक्वतैलविशेषः । यथा,—
"आनीयं विष्णुतैलञ्च सर्व्वैदेन विनिर्म्मितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ ० ॥
अथ स्वल्पविष्णुतैलम् ।
"शालपर्णीपृश्निपर्णीबलागोरक्षतण्डुलाः ।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च ॥
शतावरी सहचरं पचेदेतैः पलोन्मितैः ।
तैलप्रस्थं पयो दत्त्वा गव्यं छागं चतुर्गुणम् ॥
अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम् ।
वातार्त्ता नरनागाश्च पीत्वा हृष्टततुलश्च ॥
हनुपार्श्वगते वातासे गलग्रहेऽर्द्दिते चये ।
शर्कराश्मरिपाण्डुत्वकामलार्द्धावभेदके ॥

शीर्षेन्द्रियेऽन्तर्वृद्धौ च जराचर्म्मरिते हितम् ।
स्त्रीणामथ नराणाञ्च गर्भस्थितिकरं परम् ।
एतद्विष्णुवरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम् ॥"
तण्डुलः गौरचन्दनः । हृद्योर्हंसनीकपट-
कार्य्यौ । पूतिको नाटाकरञ्जः । सहचरो
भिण्टी । अत्र क्वाथान्तराभावात् चीरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्ददाति ।
"स्वरसक्षीरमाङ्गल्ये: पाको यत्रेरित: कचित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानाय मारयेत् ॥"
इति परिभाषाबलात् ।
क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते केवल-
क्षीरादिसहिततैलादिपाके ग्राह्यं न तु सर्व्वत्र ।
"एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराकक्कोलमांसीशटी-
शैलासम्भवग्रन्थिपर्णशशभृत्पौषीध्वजीभी-
रकम् ।
कस्तूरिनखपूतिशैलजलसुद्दमैथीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु ॥"
अथ हृहद्विष्णुतैलम् ।
"अश्वगन्धाबलाजीवकर्षभकौ शटी ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् ।
मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा नागमाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
पर्णी कुन्दुरु सोटिञ्च ग्रन्थिकञ्च नखी तथा ॥
एतेषां पलिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम् ।
शतावरीरसस्यापि दुग्धस्यापि समं भवेत् ॥
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्व्ववातविकारनुत् ।
खञ्जवाते प्रधीवाते चाङ्गविग्रह एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्या स्तम्भे गलग्रहे ।
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विकला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवा: ।
सर्व्वांस्तानाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदित: ॥"
इति भैषज्यरत्नावली ॥

विष्णुदैवतं, } त्रि, (विष्णुर्द्दैवतं दैवतं वा यस्य ।)
विष्णुदैवत्यं, } विष्णुधिष्ठातृदेवताकम् । यथा,—
"त्रनोपकरणं सर्व्वं वाचितं सर्व्वदैवतम् ।
इच्छन्ति सर्व्वदैवत्यं परश्च द्विजोत्तमा: ।
तद्देवं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम् ।"
इति मद्वितत्त्वे विष्णुधर्म्मोत्तरवचनम् ।
क्ली, श्रवणानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ।
विष्णुदैवत्या, स्त्री, (विष्णुर्द्दैवतमस्या: ।) एका-
दशीतिथि: । द्वादशीतिथि: । यथा,—
"एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिन: ।
चयोदशी भवस्य द्विरुक्तौ चतुर्द्दशी ।"
इति स्मृति: ।
"एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोप: स्यादुभयोर्द्देवता हरि: ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
विष्णुधर्म्म:, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्म्मोऽत्र ।) शास्त्र-
विशेष: । यथा । "ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्य-
पुराणम् ।
"अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ।
कार्ष्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिण: ।"
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तद्ग्रन्थ: ॥" इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ विद्याविशेष: । यथा,—
"अत्रापि जप्ता चेन्नित्यं विष्णुधर्म्माख्यविद्यया ।
सर्व्वान् शत्रून् विनिर्जित्य भाव वशी महेश्वर ।
पादयोर्जानुनोरुर्व्वोरुदरे हृदयोरसि ।
मुखे शिरस्यानुपूर्व्व्यादोङ्कारादीन् विनिर्द्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायेति विपर्य्ययमथापि वा ।
करन्यासं तत: कुर्य्यात् द्वादशाक्षरविद्यया ॥
प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्व्वसु ।
न्यसेत् हृदय ॐकारं नकारं मम मूर्द्धनि ॥
मोकारन्तु भ्रुवोर्मध्ये शिखायाञ्चादिमर्द्दन: ।
ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छीषड्शक्तिभिर्युतम् ।
मम रक्षां तत: कुर्य्यात्तत्स्वमूर्त्तिर्वेऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्वचे रक्षतु वामन: ।
अटव्यां नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पर्व्वते ॥
भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
कर्म्मबन्धाच्च काम्पिल्यदत्तो योगात्तु रक्षतु ॥
हयग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्यार्च्चनात् पायात् कूर्म्मो वै नैर्ऋते:
सदा ॥
धन्वन्तरिरपथ्याच्च नाग: क्रोधवशात् किल ।
यज्ञलोकाश्रल: कालाद्यज्ञाधो ज्ञानाच्च रक्षतु ।
बुद्ध: पाषण्डसंघातात् कल्किरव्यात् कले: समम् ।
पायान्मध्यं दिने विष्णु: प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मधुहा चापराह्णे च सायं रक्षतु माधव: ।
हृषीकेश: प्रदोषेऽव्यात् प्रत्यूषेऽव्याज्जनार्द्दन: ॥
श्रीधरोऽव्यादर्द्धरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकीवाणा: घ्नन्तु शत्रूंश्च राक्षसान् ॥
शङ्खमन्दश्च शत्रुभ्य: शार्ङ्गी वै गरुडस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियमन:प्राणान् पान्तु पार्षदभूषणा: ॥
शेषे. सर्व्वसुदापन: सदा सर्व्वत्र पान्तु माम् ।
विदिक्षु दिक्षु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
एतद्धारयमाणश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
स वशी स्यादिपाभ्य च रोगामुक्तो दिवं
व्रजेत् ॥"
इति गारुडे २०१ अध्याय: ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं, क्ली, संहिताविशेष: । तत्र ग्रन्थ-
कर्त्ता जनमेजयप्रश्न: । वक्तार: शौनकाद्या
ऋषय: । तत्र १०० शताध्यायास्तदुपपत्त्य: ॥
विष्णुपञ्जरं, क्ली, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
तद्धारयितुर्निर्भयरक्षकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णुकवचविशेष: । यथा,—
"प्रवक्ष्याम्यधुना सैनद्वैष्णवं पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं गृह्य सुदर्शनम् ।
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गत: ।
गदां कौमोदकीं गृह्य पद्मनाभामितद्युते ।
याम्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गत: ।
हलमादाय सौनन्दं नमस्ते पुरु[illegible]
प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो [illegible]
पाञ्चजन्यं तथा [illegible]
प्रगृह्य रक्ष मां [illegible]
चर्म्म सूर्य्यशतं गृह्य खड्गं
नैर्ऋत्यां मां च रक्षस्व [illegible]
वैजयन्तीं प्रगृह्य त्वं श्रीवत्सकण्ठभूषण ।
वायव्यां रक्ष मां देव अश्वशीर्ष [illegible]
वैनतेयं समारुह्य अन्तरीक्षे जनार्द्दन ।
मां [illegible]
विशालाक्षं समारुह्य रक्ष [illegible]
अकूपार नमस्तुभ्यं [illegible]
करशीर्षाद्यङ्घ्रिपर्व्वेषु तथाष्टभुजबाहव ।
कृत्वा त्वं रक्ष मां देव [illegible]
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महा[illegible]
पुरा रक्षार्थमीशेन [illegible]
यदा सा नाशयामास दानवं [illegible]
चामरं [illegible]
इति [illegible]
विष्णुपदं, क्ली, (विष्णो: पदम् ।) [illegible]
इत्यमर: । (यथा, रघुवंशे । १३ ।
"वसुन्धराविष्णुपदं द्वितीय-
मध्यारुरोहेव रजश्छटेव ।")
क्षीरोद: । इति मेदिनी । पद्मं ।
चन्द्र: । (तीर्थविशेष: । यथा, [illegible]
७ । ८३ । २५ ।
"तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्च्च[illegible]
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं व्रजेत् ।"
कैलासपर्व्वतस्य स्थानविशेष: । म.
भारते । ५ । १११ । २२ ।
"अत्र विष्णुपदं नाम [illegible]
पर्व्वतविशेष: । यथा, हरिवंशे । ११ [illegible]
"तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गि[illegible]
विष्णो: स्थानम् । यथा,
"अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्ति[illegible]
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णो:
धर्म्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र [illegible]
तत्सार्ष्टोत्पन्नयोगेद्धास्तद्विष्णो: परं
यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरं
भाव्यञ्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णो: परं
दिवीव चक्षुराततं [illegible]
विवेकज्ञानदृष्टञ्च तद्धि विष्णो:
इति विष्णुपुराणे २ [illegible]
भ्रूमध्यम् । यथा,—
"अवन्ती भ्रुवोर्विष्णो: [illegible]
आसमन्दतुर्णी पश्येत्तु मण्डलं [illegible]
अवन्ती भवेद्विजश्रेष्ठ [illegible]
विष्णो: पदानि भ्रूमध्ये [illegible]
इति काशीखण्डे ४२ अध्याये ।
विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णो: पदं [illegible]
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । [illegible]
भागवते । २ । १९ । ०।

[illegible]

निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्याने ८ अध्यायः ॥ * ॥ वृषवृश्चिककुम्भसिंहसंक्रान्तयः ।
यथा, मलमासतत्त्वधृतवचनम् ।
"धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥"
अपि च ।
"[illegible] षडशीत्यादि[illegible] ।
अर्व्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति [illegible] दिवा विष्णुपदीविषयम् ॥
अत्रैव जाबालिबृहद्वशिष्ठौ ।
"पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पश्चादपि षोडश ।"
तत्र स्नानादिफलम् ।
"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षडशीतिपदस्थन्तु षडशीत्याहृतं स्मृतम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपदीचक्रं, क्ली, (विष्णुपद्याख्यचक्रम् ।) ज्येष्ठाषाढाश्रवणभाद्रफाल्गुनमार्गशीर्षपौषसंक्रमकालीन[illegible]शुभाशुभफलज्ञापकनराकारचक्रम् । यथा,—
"आर्द्रे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां रवेस्तु यत् ।

[illegible]

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवद्भक्तिः । यथा,—

स्कन्दपुराणे ।

"विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि [illegible] ।

[illegible]

पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालोऽपि यदृच्छया ॥
धनाय यशसे नाय[illegible] च यो वदेत् ।
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरेः ॥
[illegible] सर्व्ववेदान्तपारगाः ।
सर्व्ववेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ।
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकान्तिनाम[illegible] विष्णु[illegible] परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृताध्वरसंस्कृतः ।
यो भक्तिं वहति विष्णौ तेन सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्व्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्ता या यान्ति मुनिसत्तम ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥
ये नृशंसा [illegible]ाः पापाचाररतास्तथा ।

"तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ।
दृढ़ा जनार्द्दने भक्तिर्यदैवाव्यभिचारिणी ।
तदा कियत् स्वर्गसुखं सैव निर्व्वाणहेतुकी ॥
भ्राम्यतां तत्र संसारे नराणां कर्म्मदुर्गमे ।
हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तिक्रीतो जनार्द्दनः ॥
न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
स नरो वधिरो ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ॥
नाम्नि संकीर्त्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
शरीरं पुलकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
यस्मिन् न्यस्ते द्विजश्रेष्ठ मुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
विष्णौ निविष्टमनसां किं पुनर्व्वृजिनक्षयः ॥
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
धर्म्मार्थकामैः किमस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी हरेर्म्माया दुरत्यया ।
तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
किमराराधने पुंसामिष्यते हरिमेधसः ।
भक्त्याराधने विष्णुर्मानसतोषकारणम् ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।
कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्व्वा समागमः ॥
पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोये-
ष्वक्रयलभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥
आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
[illegible]: सुरवरं समधिक्षिपन्ति
ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः
कः संशयः परममक्तिमतां जनानाम् ॥
[illegible] ये ध्यानयोगविवर्ज्जिताः ।
तेऽपि [illegible] यान्ति तद्विष्णोः परमम् ॥
[illegible]
[illegible]: पथैः ।
[illegible] माधव मे मनोरथ-
[illegible] ॥
विष्णुरेव परं ब्रह्म [illegible] ।
[illegible] न ते जानन्ति मोहिताः ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] माधवः ॥"

इति नारदे ५११ अध्यायः ॥

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—

नारद उवाच ।

"दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
नित्या सत्या भगवती सर्व्वाणी सर्व्वमङ्गला ॥
अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्व्वती च सनातनी ।
नामानि कौथुमोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
अर्थं षोड़शनाम्नाञ्च सर्व्वेषामीप्सितं वरम् ।
ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्व्वसम्मतम् ॥

नारायण उवाच ।

सृष्टा मायां पुरा सृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च

कीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

"विष्णुमायास्तुते ह्येषा महामायां जगन्मयीम् ।
नाम्ना संमोहकर्त्री स्यात् सन्ध्या सावित्रि-

मासिका ॥
तस्मादहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
स्तौमि सा चारुरूपेण शङ्करं मोहयिष्यति ॥
भवांश्च दक्ष तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥"

इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥

विष्णुयशाः, [स्] पुं, (विष्णु व्यापकं यशो यस्य । नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् । यद्वा, विष्णुना यज्ञीयजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—

नारद उवाच ।

"अहो बलवती माया सर्व्वाश्चर्य्यमयी शुभा ।
पितरं मातरं विष्णोर्निव मुञ्चति कर्हिचित् ॥
पूर्णो नारायणो यस्य सुतः कल्किर्जगत्पतिः ।
तं विहाय विष्णुयशा मत्तो मुक्तिमभीप्सति ॥
विचिन्त्येत्थं ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसम्पद्विवर्द्धनम् ॥"

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

विष्णुरथः, पुं, (विष्णोः रथः ।) गरुड़ः । इत्यमरः ॥ विष्णोः स्यन्दनञ्च ॥

विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परीक्षिद्राजः । यथा,—

"दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि ।
रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्त्तिकापक्षी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

विष्णुवल्लभा, स्त्री, (विष्णोर्वल्लभा ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—

"त्रैलोक्यपूजिते मातः कमले विष्णुवल्लभे ।
यथा त्वमचला कृष्णे तथा भव मयि स्थिरा ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

अग्निशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विष्णुवाहनं, क्ली, (विष्णोर्वाहनम् [illegible] इति हेमचन्द्रः । २ । १॥

विष्णुवाह्यः, पुं, (विष्णुर्वाह्यो [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुशिला, स्त्री, ([illegible] शालग्रामशिला । [illegible] यथा,—

"अयुताब्दे कलेर्याते [illegible]
तद्दर्शनाद्भवेत्तोयं [illegible]

इति भैरवे [illegible]

विष्णुशृङ्खलः, पुं, योगविशेष[illegible]

"द्वादश्यां [illegible]
स एव वैष्णवो योगो [illegible]
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नर[illegible]
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं [illegible]

विष्णुधर्म्मोत्तरे [illegible]
"एकादशी [illegible]
तद्विष्णुशृङ्खलं नाम [illegible]
[illegible]

इति श्रीहरिभक्तिविलासे [illegible]

विष्फारः, पुं (वि+स्फुर [illegible]
स्फुलत्योर्घञि ।" ६।१।४७ [illegible]
स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ।" ८।३।७६ [illegible]
धनुर्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ [illegible]
टङ्कारो विष्फारः । [illegible]
धनुष्य दैर्घ्याद्दैर्घ्यमिति विस्तार[illegible]
रूपं विष्फधिधारित[illegible]
इत्यसौ मूर्द्धन्यय । इति भर[illegible]

विष्यः, त्रि, (विषेण वध्यः । [illegible]
धर्म्मेति ।" ४।४।९१ । [illegible]
वध्यः । इत्यमरः । (विष-
[illegible] इति वा । इत्यर्थे
५ । १ । २ । इति यत् ।)

विष्वः, त्रि, हिंस्रः । इत्युणादि[illegible]

विष्वक्, [च्] अव्य, सर्व्वतः । [illegible]
भागवते । ६ । ८ । ११ ।
"[illegible]
विष्वग्विवर्द्धमानं तमनुन[illegible]

विष्वक्, स्त्री, [illegible]
विष्वं व्यञ्चति इत्यर्थे [illegible]
यते । ६ । ८ । १३ [illegible]
[illegible]

विष्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । [illegible]
भागवते । १० । ११ ।
[illegible]
तेनसेविष्वक्सेन[illegible]
विष्णोर्निर्माल्यधारी । [illegible]
"निर्माल्यधारी विष्व[illegible]
शङ्खचक्रगदाधारी [illegible]
इत्यविष्वक्सेनं [illegible]

...ीय; स्वर्लाके संवृतौ दिव्यमैथुना ।
...ंगराजः सर्व्वोऽयं तेन सं परिपूजयेन ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
...दिसम्बृः । यथा,—
...स्तु देवगार्गः; जलहृतुर्भागुः स्मृतः ।
...स्य कारुणामा च विसर्गीनो महतपा ॥"
इति मार्कण्डे ८ अध्यायः ॥
...र्गप्रिया, स्त्री, (विसर्गस्य प्रिया ।)
...दी । इत्यमरः ॥ चामार स्यात् इति
... ॥ लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ये, १६६ ॥
...नेषा, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
...र्गं, क्ली, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
...हकरणम् । यथा । विसर्गति वीणा । इति
...वोधव्याकरणम् ॥
...र, [च] त्रि, (विसर्गगमीति । चर+
... । "डित्सगृहियचीयेति ।" ३।१।८२ । इति
...स्थाने अदेशात्यादेशः ।) सर्वतोगामी ।
...मरः ॥ (यथा, माघे । १८ । ८४ ।
"विन्दीघोविंचिपन् सैन्यरीची-
...रायन्त: क्वापि दूरं प्रयातम् ॥")
...ः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
...क्ली, स्वगालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
...ाते । ६ ।
"नवविसकिसलयकवल-
कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
कमलवनेषु प्रचरति
सन्ध्या इव नूपुरारावः ॥")
...रः, पुं, (वि+सं+वद+घञ् ।) विप्र-
...ः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।१२ ।
...८ । ११ ।
...दोहमविसंवादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः ॥")
...िटका, स्त्री, (विससदृशः शुभ्रः कण्ठो
...ा इति बहुव्रीहौ कन् टापि चात इत्वम् ।)
...ाका । इत्यमरः ॥
...ुमं, क्ली, (विसस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
... राजनिर्घण्टः ॥
...टः, पुं, सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
...रोहत्त: । इति राजनिर्घण्टः ॥
..., क्ली, (विसाज्जायते इति । जन्+डः ।)
...म् । विसं मृणालं तत्र जातत्वात् ॥
...भिः, पुं, (विसं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
...नी । पद्मसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
...सूनं, क्ली, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
...वधे । ५ । २८ ।
"जन्तुर्विसं धृतविकासिविसप्रसूनाः ॥")
..., पुं, (विसरतीति । वि+सृ+पचाद्यच् ।)
...हः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
...।२१० ॥
..., पुं, (वि+सृज+घञ् ।) दानम् । (यथा,
...वंशे । ४ । ८६ ।
...दानं हि विसर्गाय सतां जलमुचामिव ॥")
...ाः ...

"शाखाशफाविसर्गैस्तैर्बध्यमानः समन्ततः ॥")
मलनिर्गमः । विसर्ज्जनीयः । (यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १० ।
"सविसर्गं फडन्तं तत् सर्व्वदिक्षु विनिर्द्दिशेत् ॥")
स्वर्गव्यायमभेदः । इति मेदिनी । गे, ५० ॥
मोक्षः । इति शब्दायुधः ॥ विरहः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विशिष्टसृष्टिः । यथा,—
"पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्वीजं चराचरम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
विसर्ज्जनीयस्य पर्य्यायः ।
"अः सर्गो रसना वक्त्रं विसर्गश्च द्विबिन्दुकः ।
नादोऽर्द्धेन्दुरर्द्धमात्रा कला रात्री सदाशिवः ।
अनुत्तरा तुरीया च विश्वमातृकला परा ॥"
इति बीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
"अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णामृता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखौ सुखम् ॥
द्विबिन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥"
इति बीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
अन्यच्च ।
"विसर्गः सर्गमाख्यातो वियद्विषयमाचनः ।
अनिरुद्धो महेशानि कालश्चोऽपि रमापि च ॥"
इति वर्णाभिधानम् ॥
(प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
"तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवः ॥")
विसर्ज्जनं, क्ली, (वि+सृज्+ल्युट् ।) दानम् ।
परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे ।८।२५।
"श्रुतदेहविसर्ज्जनं पितु-
श्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ॥")
संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने,२०५ ॥ (पुं, यदुवं-
शीयानामन्यतमः । यथा,भागवते ।११।३०।१८।
"विसर्ज्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च
मिथस्तु जघ्नुः सुविसृज्य सौहृदम् ॥"
विशेषेण सृज्यते इति । वि+सृज+कर्म्मणि
ल्युट् । उत्पादिते, त्रि । यथा, भागवते । १० ।
१६ । ५७ ।
"त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातुर्गुणविसर्ज्जनम् ॥")
विसर्पः, पुं, (वि+सृप+घञ् ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । विसर्पिः २ सर्व्वामयः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तस्य विप्रकृष्टं निदानं संख्यां
निरुक्तिञ्चाह ।
"लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्व्वतः परिसर्पणात् ॥"
आदिशब्दाच्चरकोक्तदधिशाकशिण्डाकप्रभृ-
तीनां ग्रहणम् ॥ * ॥ सप्तधात्वं विवृणोति ।
"पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः ।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्द्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥" * ॥
विसर्पदोषदूष्याणि संख्याह ।
"रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥"
त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
दोषोऽगमिष्यत् ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
"तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ।
शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान् ॥"
परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमव्यथः शिरो-
हृद्गात्रोदरशूलादियुक्तः । भेदः विदारणेनेव
व्यथा । आयामः आकर्षणेनेव व्यथा ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
"पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥"
द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः ॥ * ॥ श्लैष्मिक-
माह ।
"कफात् कण्डुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥"
सान्निपातिकमाह ।
"सन्निपातसमुत्थश्च सर्व्वरूपसमन्वितः ॥" * ॥
वातपैत्तिकस्याग्निविसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
"वातपित्तज्वरच्छर्द्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ।
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥
करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स सः ॥
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा लूपचीयते ।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतश्च सः ॥
मर्म्मानुसारी वीसर्पः स्यादतोऽतिबलस्ततः ।
व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥
हिक्काञ्च संगतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः ।
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥"
स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः । मर्म्मानुसारी
हृदयानुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिक्का
हिक्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अश्नुते प्राप्नोति ॥ * ॥
वातश्लैष्मिकग्रन्थिविसर्पमाह ।
"कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम् ॥
दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥"
कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः ।
तेनायं वातश्लैष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पित्तश्लैष्मिकं कर्द्दमाख्यं
विसर्पमाह ।
"कफपित्तज्वरास्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजा ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरव-

श्यामोपवेशनं लेपशोतघाश्च विसर्पति ।
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
पिड़कैरवकीर्णोऽति पीतलोहितपाण्डुरैः ।
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नो विदीर्य्यते ।
पङ्कवत् शीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः ।
शवगन्धिश्च वीसर्पः कर्द्दमाख्यमुशन्ति तम् ।”
स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिड़कैः
पिड़काभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । असितः
श्यामः । मेचकः कृष्णतरः । प्राज्योष्मा प्रचु-
रोष्मा । स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते स्पृष्टः सन्नार्द्रो
भवति विदीर्य्यते च । पङ्कवत् कर्द्दमवर्णा त्वग्
यत्र सः । शीर्णमांसः गलितमांसः । स्पष्टाः
स्पष्टस्नायुशिरागणः । * । सान्निपातिक-
माह ।
“सन्निपातसमुत्थस्तु सर्व्वरूपसमन्वितः ।”* ।
क्षतजञ्च विसर्पमाह ।
“बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
वीसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितः ।
स्फोटैः शोफज्वररुजा दाहाढ्यं श्यावशो-
णितम् ।”
बाह्यहेतोः शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तु-
हेतोः । श्यावशोणितं धूम्रवर्णरक्तम् । * ।
उपद्रवानाह ।
“ज्वरातीसारवमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः ।
अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ।”* ।
साध्यत्वादिकमाह ।
“सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्व्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्म्मसु भवन्ति च सर्व्व एव ।”
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुः पित्तजः सन् कज्जलवर्णः ।
सर्व्वे दुःसाध्या अपि । * । अथ विसर्पस्य
चिकित्सा ।
“विरेकवमनालेपसेचनासृग्विमोक्षणैः ।
उपाचरेद्‌यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ।
रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
घृतं क्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ।”
चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
“कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रैः
सशैवलैः सोत्पलकर्द्दमैश्च ।
वस्त्रान्तरैः पित्तकृते विसर्पे
लेपो हितः सघृतः सुशीतः ।* ।
त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
अमृता वृषपटोलं ...
“शालिपिष्टमर्मप्लीपरीसर्पे हितम् ।
पाण्डुदङ्करं कर्म्म सन्निपातिसर्पे हितम् ।
त्रिफलादशमर्म पिनं कर्द्दमसंज्ञके ।
विशोधनं कुर्य्यात् विसर्पे विमलानहाम् ।*
शिरीषयष्टीनतचन्दनैला
मांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो
विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ।”
नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
दशाङ्गो लेपः । * ।
“परिषेकाः प्रलेपाश्च प्रशस्ता पञ्चवल्कलैः ।
पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैला विसर्पये ।
भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
विसर्पदाहज्वरशोषकण्डू-
विस्फोटतृष्णावमिहृत् कषायः ।
कुष्ठानि यानि सर्पींषि प्रोक्तानि विविधेषु च ।
विसर्पे तानि योज्यानि सेकालेपनभोजने ।* ।
करञ्जसप्तच्छदलाङ्गलीक-
स्नुह्यर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं
विसर्पविस्फोटविचर्च्चिकाघ्नम् ।
इति करञ्जादितैलम् । * ।
“कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्त-
चिकित्सयाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
सर्व्वान् विकारान् परिशोध्य धीमान्
व्रणं क्रमेणोपचरेद्‌यथोक्तम् ।”
इति विसर्पाधिकारः । * । इति भावप्रकाशः ।
(वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
“प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।”
नाट्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ३८५ ।
“विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ।”
यथा वेण्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
त्यादि ।)
विसर्पणं, क्ली, (वि + सृप + ल्युट् ।) प्रसरः ।
इत्यमरः । तनुवयविटपादेर्विसर्पणम् । इति
भरतः । (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
८ । १६ ।
“शोषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ।
पतनं भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणपातनम् ।”)
विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ।
विसलं, क्ली, (विसं लातीति । ला + कः ।) पल्लवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । सृ गतौ +
“व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ।” ३ । ३ । १७ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ।
(भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १।७९।१।
“हिरण्यकेशो रजसो विसारे
ऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।”
“रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्ग-
मने ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । सृ +
णिनिः । ङीप् ।) माषपर्णी । इति राज-
निर्घण्टः ।) प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ८ । ६८२ ।
“विद्रुमस्य विसारिण्यो ज्वाला वेश्मसु भो
दधुः ।”)
विसारितः, त्रि, प्रसारितः । ...
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विसारी, [न्] त्रि, (वि + सृ + णिनिः)
शीलः । तत्पर्य्यायः ।
प्रसारी ४ । इत्यमरः । (यथा,
“अरिष्टशय्यां परितो विसारि
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।”
विसिनी, स्त्री, (विसमस्त्यस्या इनि ।
“पुष्करादिभ्यश्च ।” इति इनि ।
पद्मिनी । इत्यमरः । ...
निर्घण्टः ।
विसूचिका, स्त्री, (विसूची + स्वार्थे
अजीर्णरोगविशेषः । इति ...
(अस्या विशेषविवरणमस्य
योद्रष्टव्या ।)
विसूची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति
वि + सूच् + अच् । ...
सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः ।
इति भाषा । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“सूचीभिरिव गात्राणि ...
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचि...
तस्या निदानमाह ।
“न तां परिमिताहारा लभन्ते
मूढ़ास्तामजितात्मानो ...
तस्या लक्षणमाह ।
“मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपा-
शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ।”
उद्वेष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भे-
दनम् । * । तस्या उपद्रवानाह ।
“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो ...
अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः ...
अमी उपद्रवा घोराः अमी ...
उपद्रवाः ...
विसूच्याः पञ्च दारुणाः ...
यदि स्युस्तदा दारुणाः ...
तस्या अरिष्टमाह ।
“यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्प-
संज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्व्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ।”
सर्व्वविमुक्तसन्धिः सर्व्वे विमुक्ताः शि-
सन्धयो यस्य सः । इति भावप्रकाशः ।
अस्याश्चिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ।
विसृतं, क्ली, अनुतापः । इति ...
विसृतं, त्रि, (वि + सृ + क्तः ।) विस्तृ-
तम् ।
विसृत्वरः, त्रि, (विसरति इति । ...
“दृष्टमपि विसृत्वरः ...”

…म् । सृमरादेति गुन् ।) प्रसरणशीलः ।
। "विसरणम् । गतिविशेषः । विस्-
ः । विसत्वरी नदी । विसत्वरं तैल-
। विसरति विसत्वरः स गतौ सृमरप्-
ति सृमर् स्वस्य तत् पिति तत् ।" इति

त्रि. (विशेषेण सरति तच्छीलः । वि+
सृघस्यदः क्मरच् ।" ३ । २ । १६० । इति
।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ।
त्र, (वि+सृप्+क्तः ।) विचित्रः ।
टाधरः । (यथा, मृच्छकटिके । १अङ्के ।
हस्तचक्रलसटाविसृष्टदृष्टि-
कुमारवञ्चिता हरिणीव यामि ।")
। स्पष्ट । (व्यक्तः । यथा, भागवते ।
। २४ ।
यमर्षितस्य सारथी विसृष्टा
गाणि निर्व्वाणविलम्बितानि ।"
। यथा, रघुः । ५ । ३८ ।
ध्यात्मः कुमारानयनोत्सुकेन
भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ।"
ः । बिन्दुद्वयरूपः । यथा, कातन्त्रे ।८।२।
रसकारयोर्व्विसृष्टः ।")
, स्त्री, (विस उत्सर्गे+क्तः ।) देवो-
घशीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णम् । इत्य-

पुं, (वि+स्तृ+"प्रथने वावशब्दे ।"
। इति घञः प्रतिषेधे "ऋदोरप् ।"
) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः । (यथा,
लवधे । २ । २४ ।
बरवरा वाचो भाव्यभूता भवन्तु मे ।"
म् । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
नैः सहस्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।")
ः । (यथा, गीतायाम् । १० । १९ ।
न्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ।")
। इति मेदिनी । पीठः । समूहः । इति
नावली । (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-
६ । ३१४ ।
यतं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।
न्दर्शयेच्छेशमासुखानन्तरं तदा ।")
पुं, (वि+स्तृ+"प्रथने वावशब्दे ।"
। ३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्तो-
तत्पर्य्यायः । विग्रहः २ व्यासः ३ ।
ः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
अलमनं यद्द्यो विस्तारो गुणस्य याव-
नतिः ।
स्य खलस्य च निजाङ्कसमप्रणाशाय ।")
। इति मेदिनी । रे, २१५ ।
, त्रि, (वि+स्तृ+क्तः । "रदाभ्या-
।" ८ । २ । ४२ । इति नः ।) विपुलम् ।
म् । यथा,—
र्णं विकटं बड् विशालं विपुलं पृथु ।"
इति जटाधरः ।

(यथा,—
"पर्णानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णाकर्णलोचने ।
तूर्णमार्णायतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ।"
इत्युद्भटः ।)
विस्तीर्णपर्णी, स्त्री, (विस्तीर्णं पर्णं पत्रमस्य ।)
मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
विस्तृतः, त्रि, (वि+स्तृ+क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
तत्पर्य्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ।
(यथा, भागवते । २ । २४ । ६० ।
"तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ।")
विस्पष्टः, त्रि, (विशेषेण स्पष्टः ।) सुस्पष्टः । यथा,
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
विस्फारः, पुं, (वि+स्फुर+घञ् । "स्फुरति-
स्फुलत्योर्घञि ।" ६।१।४७ । इत्यात्वम् ।) धनु-
र्गुणशब्दः । इत्यमरः । अस्य विवरणं मूर्द्धन्य-
षकारमध्यविष्फारशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा,
महाभारते । ३ । २७८ । ३६ ।
"विस्फारस्तस्य धनुषो वज्रस्येव तदा बभौ ।"
विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०७ ।
"विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।")
विस्फारितः, त्रि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व्व-
स्यान्तस्फारधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । २० ।
"स नष्टमायोऽतिबलो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
कालमूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।"
निर्घोषितः । यथा, किराते । १४ । ३० ।
"उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।")
विस्फुरितः, त्रि, (वि+स्फुर+क्तः ।) स्फूर्त्ति-
विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
"रक्तरक्तोत्पलाक्षञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ।"
इति दशभुजादुर्गाध्यानैकदेशः ।
विस्फुलिङ्गः, पुं, विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
(विशिष्टः स्फुलिङ्गः ।) अग्निकणा च ।
विस्फोटः, पुं, (विस्फोटतीति । वि+स्फुट्+
अच् ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोड़ा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । पिटकः २ पिटका ३
पिटकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६
विटकम् ७ । इति तट्टीका । स्फोटकः ८
स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।
"किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददर्श सः ।
उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
र्गतान् ।")
तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेन
कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ।
त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान् कुर्व्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वान् ज्वरपुरः-
सरान् ।"
ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन ।
ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
विस्फोटान् कुर्व्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान्
ज्वरपूर्व्वान् । * । रूपमाह ।
"अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्व्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते
स्मृताः ।"
रक्तपित्तजाः एतेन सर्व्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य
तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
"यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।
अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्व्वदेह-
गान् ।" * ।
वातिकमाह ।
"शिरोरुक्शूलभूयिष्ठज्वरतृट्पर्व्वभेदनम् ।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ।"
शूलमत्र तोदरूपम् । * । पैत्तिकमाह ।
ज्वरदाहरुजापाकः स्रावतृष्णासमन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ।"
रुजादित्रयं स्फोटेषु । * । वातपैत्तिकमाह ।
"वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः ।
स्तैमित्यं गौरवं कण्डुर्भवेद्दातबलासजे ।" * ।
पित्तश्लैष्मिकमाह ।
"कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्द्दिर्जायते कफपैत्तिके ।"
सान्निपातिकमाह ।
"मध्य निम्नोन्नतस्फोटः कठिनः स्वल्पपाकवान् ।
रागदाहतृषामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारुजाज्वराः ।
प्रलापो वेपथुर्यत्र सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ।"
मोहो विपरीतज्ञानम् । मूर्च्छा सर्व्वथा ज्ञान-
शून्यता । * रक्तजमाह ।
"पिडितयाश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ।
गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः ।
न ते सिद्धिं समायान्ति शुद्धैर्योगशतैरपि ।"
पैत्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना
रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते साध्याः ।
"एवं चाष्टविधा दाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम् ।
तस्मिन्नन्तर्व्व्यथा तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते ।
तस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यन्तु यानस्य बहिर्गतिः ।
तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्य्या विजानता ।"
उपद्रवानाह ।
"हृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः ।
विसर्पमर्म्मसंरोधालेपासुक्ता उपद्रवाः ।"
मांससङ्कोचः मांसस्य शटितत्वम् । मर्म्मसंरोधो
मर्म्मव्यथा । तेषां विस्फोटकानाम् । * ।
केचिदुपद्रवान्तरं पाठान्तरं पठन्ति ।
"हिक्का श्वासोऽरुचिस्तृष्णा साङ्गमर्द्दो हृदि-
व्यथा ।
विसर्पज्वरहृल्लासा विस्फोटानामुपद्रवाः ।"
साध्यत्वादिकमाह ।

"…कोटिकः साध्यः … मूर्द्धगतः ।
…मृदुर्वारिनो घोरो … मूर्द्धगतः ।"
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
"विस्फोटे लङ्घनं कार्य्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
… विरेचनम् ॥"
[illegible]

विस्मयः, पुं, (वि+स्मि+"एरच् ।" इत्यच् ।) आश्चर्य्यम् । तत्पर्य्यायः । अद्भुतः २ इति २ । इत्यमरः । "अन्यद्भुतमन्ते ह्ययम् ।
'अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।'
इति भावरसयोः पर्य्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात् ।" इति भरतः ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
"विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ।
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ।
(असातत्यःचयो भवति । यथा, मनुः । ४।२३७।
"यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥")
दर्पः । इति मेदिनी । सन्देहः । इति शब्दरत्नावली । (विगतः स्मयो गर्व्वो यस्येति ।) गतगर्व्वे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १७ । ३० ।
"तं वीरमाराद्भिपद्य विस्मयः
प्रविश्यते वीरभये न्यभिर्त्तः ॥")
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।) विस्मययुक्तः । आश्चर्य्यविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । विस्मितः २ । इत्यमरः ।
विस्माप(य)नः, पुं, (विस्माप(य)यतीति । वि+स्मि+णिच्+ल्युः ।) कुहकः । गन्धर्व्वनगरम् । कामदेवः । इति मेदिनी । क्ली, विस्मापनम् । (यथा, हरिवंशे । १२६ । २६ ।
"मारीचानन्दयोः पूर्व्वं तस्य दत्तं मयानघ ।
विस्मापनार्थं दैत्येन्द्र यशोभासुरतेजसः ।"
विस्मयकारके, त्रि । यथा, भागवते । २ । १५ । ५ ।
"वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥")
विस्मितः, त्रि, (वि+स्मि+क्तः ।) विस्मयान्वितः । यथा,—
"महाराजसुतान् दृष्ट्वा समुत्थाय महीश्वरः ।
… प्रविसृष्टेश्वरम् ॥
… दृष्ट्वा …
… विस्मयविस्मितः ।
… महाधिपः ।
… ईश्वर ।
… जनम् ॥"
इति वामने ४७ अध्यायः ।
विस्मितिः, स्त्री, विस्मयः । … अविस्मयं इदम् ।
विस्मृतः, त्रि, (वि+स्मृ+क्तः ।) अस्मारितः । … इत्यमरः । (यथा,
"… ॥"
…
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । … (यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २६ ।

"आमातरश्च तथा …
यथा तस्य विधा …"
विसं, क्ली, … धूमादिगत … (यथा, …
"समाविश्य …
…
… वि । स, ८२ । ७ ।
विसमा, स्त्री, … इति शब्दचन्द्रिका ।
विसमिः, पुं, … इति हेमचन्द्रः ।
विस्मर्त्तः, त्रि, (वि+स्मृ+… इति केचित् । (यथा, …
"विस्मर्त्तं …
विस्मयः, पुं, (वि+…
[illegible]

ैव विहगैर्व्वियपि महारघात् ।”)
ाम्दः । इति शब्दरत्नावली । ग्रहः ।
ाग: ।
(विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
गमेः सुर्म्मीति ।” खच् । “विहायसो
” इति विहादेशः । “खच डिद्वा
” इति डिच ।) पक्षी । इत्यमरः ।
रघुवंशे । १ । ५१ ।
सुनिकन्याभिस्तनूजगोञ्भितहक्तकम् ।
य विहङ्गानामाम्यानामुपायिनाम् ।”)
(यथा, महाभारते । ८ । ६६ । ३५ ।
प्रेरितैर्लोहिताङ्गैर्व्विहङ्गैः ।”)
न्दः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ।
शेष: । १ । ५७ । ११ ।
: शरभो मेदः प्रमोदः संहलोचनः ।”)
पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
“खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।”
ाशिकोमता खच् । “विहायसो विह
इति विहादेशः ।) पक्षी । इत्यमरः ।
महाभारते । ३ । २७४ । ३८ ।
य रक्तान्यहरत्कामरूपी विहङ्गमः ।”
यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ६७ ।
भिरश्वरूपैश्च महद्भुतैर्व्विहङ्ग-
मम् ।”)
स्त्री, भारयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ।
इति भाषा ।
:, पुं, (विहङ्गानां राजा । समासे
) गरुडः । इति हलायुधः । (यथा,
ालवधे । १ । ७ ।
“विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायते-
हिरण्मयोर्व्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।”)
ा, स्त्री, भारयष्टिः । इत्यमरः । बाँक
ाषा ।
ी, गर्भोपघातिनी गौः । इति संक्षिप्त-
णादिवृत्तिः ।
त्रि, विशेषेण हतः । विनष्टः । विपूर्व्वक-
ातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
क्ली, (वि+हन+ल्युट् ।) विघ्नः ।
। तूलपिञ्जलः । इति मेदिनी । ने, २१० ।
पुं, (वि+हृ+ल्यप् ।) वियोगः । इति
युधः ।
, क्ली, विहारः । विपूर्व्वकहृधातोरनट्-
न निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते ।१० ।
१० ।
“विहरणञ्च ते ध्यानमङ्गलम् ।”
रणम् । यथा, पाणिनौ । १ । ३ । २० ।
“व्याङो दोऽनास्यविहरणे ।”
रणम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३७ ।
पिविहरणञ्चैव क्रतभावश्च लक्ष्यते ।
ध्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ।”)
तं, क्ली, (वि+हस्+क्तः ।) मध्यम-

विह्वलः, त्रि, व्याकुलः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ५ । २८ ।
“रामापरित्रासविह्वलयोर्ग्ग
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ।”)
पण्डितः । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे । २३७ । २८ ।
“नानायुधविहस्तानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
बृंहितोत्क्रुष्टनिनदैर्गजहंहितनिस्वनैः ।”)
विकरः । (यथा, विख्यातविजये । २ अङ्के ।
“विगतरथविहस्तान्यस्तशस्त्रप्रमत्त-
स्खलितगतिभयार्त्तान् नैव जातु प्रहर्त्ता ।”)
षण्डे, पुं । इति शब्दरत्नावली ।
विहा, अ, (ओहाक् त्यागे + “विपाविहा ।” उणा० ४ । ३६ । इति निपातनात् आ ।) स्वर्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
विहापितं, क्ली, (वि+हा+णिच्+क्तः ।) दानम् । इत्यमरः ।
विहायः, [स्] क्ली पुं, आकाशः । इत्यमरः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहायः ।”
त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । “विहायसस्तेभिरिन्द्रम् ।” “विहायसो महान्तः ।” इति यास्कः । यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ । ३।१२ । “विहायाः । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि । उणा० ४ । २१५ । इति जहातेर्ज्जिहीतेर्व्वा बाहुलकात् युगभावेऽपि युगागमो निपात्यते ।” यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
“तद्वाजी वाजंभरो विहायाः ।”
“विहायाः महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
विहायाः, [स्] पुं, पक्षी । इत्यमरः ।
विहायसं, क्ली पुं, आकाशः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः । (यथा, महाभारते ।१।८३।१४।
“आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहाय-
सम् ।”)
विहायसः, पुं, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
विहायसा, अ, आकाशः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः हेमचन्द्रश्च । (पाणिनौ च “स्वरादि-निपातमव्ययम् ।” १।१।३७। इत्यत्र गणितम् ।)
विहारः, पुं, (वि+हृ+घञ् ।) क्रीडार्थं पद्भ्यां गमनम् । तत्पर्य्यायः । परिक्रमः २ । इत्यमरः । (यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
“यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।”)
भ्रमणम् । स्कन्धः । लीला । (यथा, रघुवंशे । ६ । ४८ ।
“प्रासादजालैर्ज्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ।” ... “प्रासादजालहारिविहारकाले ।”)
सुगतालयः । इति मेदिनी । बिन्दुरेखकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका । वैजयन्तः । इति शब्दमाला ।
विहारी, [न्] त्रि, (विहर्त्तुं शीलमस्येति । वि+हृ+णिनिः ।) परिक्रमी । विहारकर्त्ता ।
विहारशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, नैषधे । ३ । १५ ।
“धार्य्यः कथङ्कारमहं भवत्या
वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।”)
विहितः, त्रि, (वि+धा+क्तः ।) विधेयः । यथा,
“विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
विहितिः, स्त्री, (वि+धा+क्तिन् ।) विधानम् । यथा,—
“हितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः पर-
गतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरुदुधुवुर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ।”
इति दण्डी ।
विहीनः, त्रि, (वि+हा+क्तः ।) विशेषेण हीनः । यथा, तन्त्रसारे ।
“षोढान्यासविहीनो यः प्रणमेद्देवि पार्व्वतीम् ।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति नरकञ्च प्रपद्यते ।”
त्यक्तः । यथा,—
“विहीनश्च धनैर्दारैः पुत्रैरादाय मे धनम् ।
वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तश्चाप्तबन्धुभिः ।”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
विहृतं, क्ली, (वि+हृ+क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-दशविधालङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेषः । यथा,
“लीला विलासो विच्छित्तिर्व्विव्वोकः किल-
किञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश ।”
इति हेमचन्द्रः ।
विहृतिः, स्त्री, विशेषेण हरणम् । विशेषेण बलात्कारः । विपूर्व्वहृधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहेठः, पुं, (वि+हेठ+अच् ।) विहेठनम् । विपूर्व्वहेठधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहेठनं, क्ली, (वि+हेठ+ल्युट् ।) हिंसा । मर्द्दनम् । विडम्बनम् । इति मेदिनी । विबाधा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विह्वलः, त्रि, (वि+ह्वल+अच् ।) भयादिनाभिभूतः । स्वाङ्गधारणाशक्तः । तत्पर्य्यायः । विक्लवः २ । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ८।३७।
“स्वयमाश्वसती सुतासयो:
स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ।”)
विलीनम् । इति हेमचन्द्रः ।
वी, ल ईश्वरन् । कान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-पर०-कान्तौ अक०-गतौ व्याप्तौ क्षेपे प्रजने खादने च सक०-अनिट् ।) ल, वेति । इति दुर्गादासः ।
वीः, पुं, (वयनमिति । वी गतौ + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) गमनम् । इत्येकाक्षरकोषः ।

वीकः, पुं, (अजतीति । अज + "अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ।" उणा० ३।४७। कन् । अजे वींभावः ।) वायुः । पक्षी । इत्युणादिकोषः । मनः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वीकाशः, पुं, (विकशनमिति । वि + कश + घञ् । "इकःकाशे ।" ६ । ३ । १२३ । इति वैरुपसर्गस्य दीर्घः ।) रहः । प्रकाशः । इत्यमरः ॥

वीचः, पुं क्ली, दृष्टिः । विपूर्ब्बचधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वीचणं, क्ली, विशेषेण ईक्षणम् । दर्शनम् । विपूर्ब्बक्षधातोरनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।
"मनो जगाम भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीक्षणैः ।")

वीचापन्नः, त्रि, (वीक्षामापन्नः ।) विस्मयापन्नः । इति हेमचन्द्रः ।३।८७। (वीच्यापन्नः । इत्येवमेव ।)

वीचितः, त्रि, (वि + ईक्ष + क्तः ।) विशेषेण ईक्षितः । दृष्टः । यथा,—
"पापर्क्षे प्रश्नलग्ने तु पापसंयुतवीक्षिते ।
तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं दिशेत् ॥"
इति दीपिका ॥

वीच्यं, क्ली, (वीक्ष्यते इति । वि + ईक्ष + ण्यत् ।) विस्मयः । दृश्यम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ॥

वीच्यः, पुं, (वि + ईक्ष दर्शने + ण्यत् ।) लासकः । घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, त्रि ॥

वीङ्खा, स्त्री, (वीङ्खनमिति । वि + इङ्ख + "गुरोश्च हलः ।" इति अः । टाप् ।) शूकशिम्बी । गतिभेदः । नर्त्तनम् । इति हेमचन्द्रः । अश्वगतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वीचिः, पुं,स्त्री, (वयति जलं तटे वर्द्धयतीति । वे + "वेञो डिच्च ।" उणा० ४ । ७२ । ईचिः । स च डित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १ । ४३ ।
"सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम् ॥")
स्वल्पतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति मेदिनी । चे, १० ॥ आल्यः । इति हेमचन्द्रः । किरणः । इति जटाधरः ॥

वीची, स्त्री, (वीचि + कृदिकारादिति ङीष् ।) वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, ऋतुसंहारे । ५६ । ४ ।
"सरःसु नलिनीच्छन्ननिरन्तरविरमिसु ।
हंसांशविप्रकल्लारवीचीविमलवारिषु ॥")

वीचीतरङ्गः, पुं, न्यायविशेषः । स तु श्रोत्रे शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—
"वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ।
ननु भेर्य्यादिदेशोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमनुपलब्धिरिति आह वीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन अन्यस्तेन चापरस्तदापक इव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । कदम्ब इति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तेभ्यश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवात् उक्तं कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

वी(बी)जं, क्ली, (विशेषेण कार्य्यरूपेण अपत्यतया च जायते इति । वि + जन + "उपसर्गे च संज्ञायाम् ।" इति डः । "अन्येषामपीति ।" उपसर्गस्य दीर्घः । यद्वा विशेषेण ईजते कुक्षिं गच्छति शरीरं वा । ईज गतिकुत्सनयोः + पचाद्यच् । यद्वा, वीजते गच्छति गर्भाशयमिति । वीज् + अच् । यद्वा, "वीजप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा च भोजराजीये वियो जक् इति युपादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनाङ्कुरं पिबति वा । अत्र चीरस्वामी बीज्यते वेति वा बीजं वाणिलौकिकः इति । वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः । प्रेर्य्यते हि कार्य्यकरणाय वा बीजम् ।" इति निघण्टौ देवराजयज्वा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १० ।
"वीजं मां सर्व्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।"
यथा च मनौ । १ । ५६ ।
"यदाणुमात्रिको भूत्वा वीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।")
शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मनौ । १ । ८ ।
"अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत् ।"
वीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः । वीजं शक्तिरूपम् । इति कुल्लूकः । यथा च तत्रैव ।१०।७२।
"यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते ।")
श्रीकृष्णस्य सर्व्वावतारवीजत्वं यथा,—
दानव उवाच ।
"अधुना कृष्णरूपस्त्वं परिपूर्णतमः स्वयम् ।
सर्व्वेषामवताराणां वीजरूपः सनातनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १८ ।
"न तस्य वीजं रोहति वीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥")
तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी । मज्जा । इति राजनिर्घण्टः । गणितविशेषः । यथा,—
"उत्पादकं यत्प्रवदन्ति बुद्धे-
रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्याः ।
व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकवीज-
मव्यक्तमीशं गणितं च वन्दे ॥
पूर्व्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं
प्रायः प्रश्ना नो विना व्यक्तयुक्त्या ।
ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं
यस्मात्तस्माद्वच्मि वीजक्रियाञ्च ॥"
इति भास्कराचार्य्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ वीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकौ ॥)
मन्त्रः । यथा । अथ भुवनेश्वरीमन्त्रः ।

"नकुलीशोऽग्निमारूढो
वीजं तस्याः समाख्यातं ।

नकुलीशो हकारः । ... मीकारः । अर्द्धचन्द्रो ... अन्नपूर्णाया वीजम् । ह्रीं ... नरि अन्नपूर्णे स्वाहा ॥ ... वीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं ॥ ... ह्रीं हुं ... अथ विद्यावीजम् । ऐं क्लीं ... स्वाहा ॥ ... क्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा ॥ ... ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥ ... वीजम् । ॐ महिषम ... वीजम् । ॐ दुं दुं ... शूलिनीवीजम् । ज्वल ज्वल ... हुं फट् स्वाहा ॥ ... वद वाग्वादिनि स्वाहा ॥ सरस्वतीवीजम् । ॐ ह्रीं ... सरस्वत्यै नमः । ... हेरम्बवीजम् । ॐ गं ... गणेशवीजम् । ग्लौं ... महालक्ष्मीवीजम् । ॐ ऐं ह्रीं ... जगत्प्रसूत्यै नमः । ... सूर्य्य आदित्य ॥ ... नमः । जानकीवल्लभाय हुं ... वीजम् । ॐ नमो नारायणाय । वीजम् । गोपीजनवल्लभाय ... देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ क्लीं ... बालगोपालस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं ... देवाय नमः ॥ ... विष्णवे सुरपतये महाबल ... हयग्रीवस्य । ॐ ... सर्व्वेदमयाचिन्त्य सर्व्व वीजस्य ... नृसिंहस्य । उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं ... नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं ... नरहरिवीजम् । ... हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं ... नमः ह्रीं ह्रीं ॐ । ... भगवते वराहरूपाय भूर्भुवः ... मे देहि ददापय स्वाहा ॥ ... ह्रौं ॥ ... मृत्युञ्जयस्य । ॐ ... दक्षिणामूर्त्तिवीजम् । ॐ नमो ... मूर्त्तये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥ ... मणिवीजम् । ... नीलकण्ठस्य । प्रों ह्रीं ... चण्डस्य । ... फट् ॥ ... क्षेत्रपालाय नमः ॥ ... बटुकाय आपदुद्धरणाय ...

[illegible]

बीजम् । [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] नमः ॥ ० ॥ [illegible] । [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] । ॐ ह्रीं [illegible] नमः ॥ ० ॥ [illegible] । ह्रीं [illegible] हूं फट् स्वाहा ॥ ० ॥ [illegible] । ह्रीं नमो [illegible] [illegible] हन हन [illegible] [illegible] [illegible] सर्वदुष्टग्रहान् सुदर्शनचक्रे ह्रीं स्वाहा ॥ ० ॥ [illegible] । रं [illegible] नमः ॥ ० ॥ [illegible] । [illegible] ॐ स्वाहा ॥ ० ॥ [illegible]-बीजम् । [illegible] ॥ ० ॥ [illegible]बीजम् । ॐ [illegible] । ॐ [illegible] [illegible] । ॐ [illegible] । [illegible] ॥ ० ॥ [illegible]-बीजम् । ॐ ह्रीं [illegible] । [illegible] ॐ [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] । ॐ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] । ॐ ह्रीं ह्रीं हूं [illegible] ॐ स्वाहा [illegible] हूं फट् ॥ ० ॥ [illegible]-बीजम् । ॐ नमो भगवते [illegible] [illegible] हन हन हूं फट् स्वाहा ॥ ० ॥ [illegible] । ॐ [illegible] [illegible] [illegible] स्वाहा । ॐ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वाहा । [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] भवति ॥ ० ॥ [illegible] । एं [illegible] हूं फट् ॥ ० ॥ [illegible] । एं [illegible] स्वाहा ॥ ० ॥ अथ [illegible] । ॐ नमो भगवति [illegible] [illegible] [illegible] स्वाहा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राणाः [illegible] [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] मे देहि मम मनोरथान् पूरय हूं फट् स्वाहा ॥ ० ॥ ज्वालामालिन्याः । ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि [illegible] हूं फट् स्वाहा ॥ ० ॥ महाकालाः । ॐ [illegible] [illegible] हूं फट् स्वाहा ॥ ० ॥ अथ [illegible] । ॐ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ० ॥ अथ [illegible] । ॐ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वाहा ॥ ० ॥ [illegible] ।

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ।
अथ [illegible] । ह्रौं ॐ जूं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ।
ॐ भूर्भुवः स्वः । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ०

(अथ बीजाभिधानम् । यथा, —

"बीजमन्त्राणि [illegible] [illegible] ।
बीजमन्त्राणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
माया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
महामाया [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] [illegible]
ह्रीं

[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
नमस्तु हृदयं स्वाहा [illegible] [illegible]
नमः । स्वाहा ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
स्वाहा [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
शिखा वषट् [illegible] [illegible] ।
शिखा वषट् च । वषट् कवचं [illegible]
[illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] वौषट् । वौषट् । फट्[illegible]
[illegible] । फट् ।
[illegible] [illegible] । [illegible] हंसो
[illegible] । हंसः ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । स्त्रीं ।
अथ [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] ।

भूतडामरसङ्केतबोधार्थं भूतडामरीयबीजनामा-
न्यपि लिख्यन्ते ।
प्रणवो विषबीजं स्यात् ध्रुवं हालाहलं स्मृतम् ।
कालश्रुतिपथं ज्ञेयं बहुरूपी निरञ्जनम् ।प्रथमम्।
चतुर्थं व्योमवक्त्रं धूम्रभैरवलङ्कृतम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं बीजं प्राणात्मकं स्मृतम् ।ह्रीं
क्रोधीशं चतुराकृष्टं धूम्रभैरवलङ्कृतम् ।
विद्या विद्या बिन्दुयुतं पितृभूवासिनी स्मृतम् ।क्रीं
क्रोधकालात्मकं कुर्य्याद्भौतिकं वाग्भवं स्मृतम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं समाधायोग्रभैरवीम् ।
बीजमेतत्तु कथितं शुद्धबुद्धिप्रवर्त्तकम् । ऐं ।
क्रोधीशं बलभद्रञ्च भैरवीनादबिन्दुभिः ।
त्रिमूर्त्तिं मन्मथं कामराजस्त्रैलोक्यमोहनम् ।
इन्द्रासनगतो ब्रह्म सम्मूर्त्तिस्तु सम्मथः ।क्लीं ।
संयुक्तं धूम्रभैरव्यारक्तास्यं बलिभोजनम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं किङ्किणी बीजमुत्तमम् ।ह्रीं ।
नादबिन्दुसमायुक्तं रक्तास्यं बलिभोजनम् ।
कालरात्र्यासनोपेतं विशिखाख्यं महामनुम् ।ह्रां।
विद्यार्थालिङ्गितोग्राख्यो वषितश्चतुर्जीवतः ।
नादबिन्दुसमायुक्तो विज्ञेय. प्रिसितासनम् ।हुं ।
धूम्रध्वजाध: कालाग्नि: सोऽङ्के श्रीन्दुबिन्दुभिः ।
युगान्तकारकं बीजं भैरवेन प्रकाशितम् ।स्त्रीं।
कपर्द्दिनं समादाय चतुर्थ: क्षितिविग्रहम् ।
संयुक्तं धूम्रभैरव्या चोहयं नादबिन्दुमान् ।श्रीं।
कपालीद्वयमादाय महाकालेन मण्डितम् ।
समासनमिति प्रोक्तं चण्डिकार्ठप्रयोजयेत् ।
ठं ठं ठः ठः ।
चतुर्थं व्योमवक्त्रं चन्द्रचतविभूषितम् ।
मद्गीतमिति संप्रोक्तं यामिनी कालरात्रियुक् ।
हूं हूँ ।
चतुर्थो चतुराकाशं नादबिन्दुविभूषितम् ।
विदारी भूषितश्चैव बीजं वैवस्वतोऽहकम् ।ह्वां।
कौमार्य्या कालचक्रा च महाकालेन साधितम् ।
तदनादिपयरक्षि: सर्वसिद्धल्लतद्विधि: । ॐ ।
व्योमस्थं नागजङ्घाख्यं बिन्दुनादविभूषितम् ।
कूर्च्चं कालो महाकाल: क्रोधबीजं निरञ्जनम् ।हूं ।
इति प्राणतोषिणी ।)

बीजक:, पुं, मातुलुङ्गक: इति जटाधर: । वृक्ष-
विशेष: । बिजयासार इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्याय: । पीतसार: २ पीतशालक: ३
बन्धूकपुष्प: ४ प्रियक: ५ सर्जक: ६ आसन: ७ ।
अस्य गुणा: । कुष्ठवीसर्पश्वित्रमेहगुदक्रिमि-
श्लेष्मासृपित्तनाशित्वम् । त्वच्यत्वम् । केश्यत्वम् ।
रसायनत्वञ्च । इति भावप्रकाश: । (यथा,
हरिवंशे । १४५ । ३० ।
"चन्दनैर्बीजकैश्चैव मन्दारैश्चापशोभितम् ।")
बीजि, क्ली ।

बीजकृत्, क्ली, (बीजं वीर्य्यं करोति वर्द्धयतीति ।
कृ + क्विप् ।) वाजीकरणम् । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजकोष:, बीजकोश: } पुं, (बीजानां कोष आधार इव ।) पद्मबीजाधारकर्णिका । पाँमया इति ख्यात: । इति भरत: । तत्पर्य्याय: ।
वराटक: २ । इत्यमर: । कर्णिका ३ । इति
जटाधर: । वारिकुब्ज: ४ पद्माटक: ५ । इति
शब्दरत्नावली ।

बीजगर्भ:, पुं, (बीजानि गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य ।)
पटोल: । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजगुप्ति: स्त्री, (बीजानां गुप्तिर्यत्र ।) शिम्बी ।
इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजधान्यं, क्ली, (बीजप्रधानं धान्यम् ।) धान्य-
कम् । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजनं, क्ली, (बीज्यतेऽनेनेति । वि + ईज + करणे
ल्युट् ।) व्यजनम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३५० ।
"मलयजमपहाय घनं बीजनविघ्नं विधाय
बाहुभ्याम् ।
स्मरसन्तापादगणितनिदाधमालिङ्गते मिथु-
नम् ॥")
वस्तु । कोके जीवञ्जीवे च पुं । इति सारस्वत: ।

बीजपादप:, पुं, (बीजप्रधान: पादप: ।) भल्ला-
तक: । इति राजनिर्घण्ट: । (बीजोत्पन्न-
वृक्षमात्रञ्च ।)

बीजपुष्पं, क्ली, (बीजप्रधानं पुष्पं यस्य ।) मरु-
वक: । मदनवृक्ष: । इति मेदिनी । पे, २८ ।

बीजपूर:, पुं, (बीजानां पूर: सम्बन्धो यत्र ।) फल-
पूर: । इत्यमर: । टावा लेबु इति वङ्गभाषा ।
बिजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय: ।
बीजपूर्ण: २ पूर्णबीज: ३ सुकेशर: ४ बीजक: ५
केशराम्ल: ६ मातुलुङ्ग: ७ सुपूरक: ८ रुचक: ९
बीजफलक: १० जन्तुघ्न: ११ दन्तुरच्छद: १२
पूरक: १३ रोचनफल: १४ । अस्य फलगुणा: ।
अम्लत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । श्वासकास-
पवनभ्रमनाशित्वम् । कण्ठशोधनकारित्वम् । लघु-
त्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । पाचनत्वम् । आध्मानगुल्मच्छर्द्द्यर्शोदो-
दावर्त्तनाशित्वम् । विबन्धे हिक्कायां शूले
छर्द्द्याञ्च प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: । * ।
अपि च ।
"बीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु ।
रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम् ।
श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम् ॥"
तद्भेदमधुकर्कटी । यथा,—
"बीजपूरोऽपर: प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
मधुकर्कटिका स्वादी रोचनी शीतला गुरु: ।
रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा ॥"
इति भावप्रकाश: ।
(यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४२ ।
"शृङ्गाटकांस्तथा जीरान् दाडिमान् बीज-
पूरकान् ॥")

बीजपूर्ण:, पुं, (बीजेन पूर्ण: ।) कोलङ्ग: । इति
रत्नमाला । बीजपूर: । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजपेशिका, स्त्री, (बीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव ।)
अण्डकोष: । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजफलक:, पुं, (बीजप्रधानं फलं यस्य । कन् ।)
बीजपूर: । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजमातृका, स्त्री, (बी ...
जपमालाधारस्त्रालम्।)
यथा,—
"पद्माक्षं पद्मबीजञ्च ...

बीजरत्न:, पुं, (बीजं रत्नमिव ...
कलाय: । इति हेमचन्द्र: ।

बीजरुह:, पुं, (बीजात् रोहति ...
इगुपधात् क: ।) शाल्यादि: ।
"कुरुण्टाद्या ...
पर्य्यायेण ...
शाल्यादयो बीजरुहा ...
स्वर्ज्जिकयतिका यस्य ...

(क्वचित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते ।)

बीजरेचनं, क्ली, (बीजं रे...
जयपाल: । इति राजनिर्घण्ट: ।

बीजवपनं, क्ली, (बीजानां वपनम् ।)
क्षेपणम् । तस्य दिनं दैवज्ञ ...
"पूर्व्वात्रियाम्यमघविधाद्रि...
रिक्ताष्टमीविमलचन्द्रतिथि दिन ...
हङ्गालिशोद्वयुदये ...
शुक्रेन्दुयोगकरवेश्च दृष्टाः ।
हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य ...
विचार्याश्च शुभे केन्द्रे
हेमतारत्रिलिप्तस्य बीजस्य ...
इन्द्रं चित्ते निधायाथ सर्वं ...
कृत्वा चान्योन्यप्रोक्षार्द्ध ...
प्राङ्मुख: कलशं दद्यु इमं ...
त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्प...
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषि ...
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि ...
कर्षकास्तु भवन्त्वया ध्यान ॥

उप्ता बीजन्तु तत्रैव भौतिकं ...
बीजवपनं प्राशापक्षतौऽपि ...
कनिष्ठाया: पश्चात् प्राशापक्ष...
सपर्य्या प्राजापत्येन कुर्य्यादि...
लाजहोमप्रणवादित्यै । ...
"वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं ...
अत: परञ्जिमधम न चातु ...
ज्योतिषे ।
"पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रो...
विशाखा शतभिषा चाप ...

सदोषा रजनी बीजो ...
स्वयंजाति पुनर्हि ...
आरामे यद्रमध्ये वा ...
पराभवं रिपोर्याति ...
निम्ना बीजो ...
कोविदारस्य सर्व्वत्र ...
निम्ना हरिद्रा । कोविदारो ...

मघा हस्तबीजं न्यासो मन्त्रेण रोपयेत्।
प सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च।
शुभगे नित्यं दुग्धोऽयं वर्द्धतामिति ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

, पुं, (वीजादेव हृष्टो यस्य। बीजप्रधानो
हा।) चणकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

:, पुं, (वीजानां सञ्चयः।) बीजसंग्रहः।
शुभदिनादिर्यथा,—
चित्रादितिस्वातीरेवत्यां श्रवणद्वये।
शम्भे गुरौ शुक्रे वीजं धार्यं शवासरे ॥
ा फाल्गुने वापि सर्व्ववीजानि संग्रहेत्।
तापयेद्दीप्ते रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥
पुटिकां बद्धा शोषयेच्च पुनः पुनः।
च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् ॥
मेना च संस्पृष्टं हृष्ट्या चोपहतञ्च यत्।
यं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वि-
तम् ॥*॥

धान्यादिरक्षाश्विविशाखपूर्व्वा-
माहेन्द्रमित्रोत्तरभैः शुभाहे।
धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं
न्द्राश्विरक्षाज्जगद्दोदयेषु ॥
दितिमघान्त्येष्ठोत्तरेषु च कारयेत्।
शमे शुभे चन्द्रे निधनक्रूरवर्ज्जिते ॥
कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्व्वदा।
य सर्व्वलोकहिताय देहि मे धान्यं
स्वाहा।
दाये ईशादेवी सर्व्वलोकविवर्द्धनी काम-
य धान्यं देहि स्वाहा।
त्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत्।"
सर्व्वस्वे।
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत्।
धान्यराशेस्तु मूषिकादिनिवृत्तये ॥
हरिहसुखगमनं स्यादभिनवासु नारीषु।
पि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे
कुर्य्यात् ॥
रेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च।
षट्सु विज्ञेयं धान्यनिष्क्रयणं बुधैः ॥
त्रयं विशाखाध्रुवपौष्णपुनर्व्वसूनि पुष्यश्च।
न्यच ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनी कथिता।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्त्री, (बीजानि सूते इति। सू+क्विप्।)
। इति हेमचन्द्रः ॥

तं, त्रि, (वीजेन सह कृतं कृष्टमिति।
ौ द्वितीयतृतीयशम्ववीजात् कृषौ।"५।४।
इति डाच्।) उप्तकृष्टम्। इत्यमरः ॥ द्वि
न सह कृष्टे क्षेत्रे। वीजेन सह कृतं कृष्टं
षितम्। तीयशम्ववीजेति डाच्। व्याहा-
पधात् कृष्टं उप्तकृष्टम्। इति भरतः ॥

, स्त्री, (वीजे वर्गोऽम्लरसो यस्य।)
ग्लम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

[न्] पुं, (वीजमस्यस्येति। वीज+इनिः।)
। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उद्वाहतत्त्वे।
"अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि सापिण्ड्यगणने वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम्।" यथा च गौतमसंहितायाम्।
४।१।
"असमानप्रवरैर्व्विवाह ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृ-
बन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्॥")
वीजविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनौ। ९। ५१।
"तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम्॥")

वीजोदकं, क्ली, (वीजमिव कठिनमुदकम्। तस्य
कठिनत्वात्तथात्वम्।) करका। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वीजोप्तिचक्रं, क्ली, (वीजानामुप्तये शुभाशुभसूचकं
चक्रम्।) वीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-
कारचक्रम्। यथा,—
"सूर्य्यभादुरगः स्थाप्यस्त्रिनाड्येकान्तरक्रमात्।
मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्ब्बहिः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत्।
वदने चोषकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो
भवेत्।
ईतिरोगभयं राष्ट्रे चक्रे वीजोप्तिसम्भवे ॥"
सूर्य्यभात् सूर्य्ययुज्यमाननक्षत्रात्। त्रिनाड्ये-
कान्तरक्रमादिति यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत्। त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-
कृत्तिकासु दत्त्वा रोहिणी बहिः कार्य्या मृग-
शिरश्च आर्द्रापुनर्व्वसुनाडीषु दत्त्वा पुष्यो बहिः
कार्य्यः। एवं क्रमेणान्या वेद्याः। चोषकं
शस्यशून्यताम्। ईतयः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः। अथवा वीजाय
हितः इति। "उगवादिभ्यो यत्।"५।१।२। इति
यत्।) यस्य कस्यचित् कुलभवः। तत्पर्य्यायः।
कुलसंभवः २। इत्यमरः ॥ वंश्यः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८। इति जटाधरः ॥

वीटिः, स्त्री, (विशेषेण इटति छायानिखात-
यष्ट्यादिं वेष्टयित्वा प्रवर्त्तते। वि+इट+"इगु-
पधात् कित्।" उणा० ४।११९। इति इन्। स
च कित्।) ताम्बूलवल्ली। इति केचित् ॥
सुसज्जीकृतताम्बूलम्। पानेर वीड़ा इति भाषा।
इति केचित् ॥

वीटिका, स्त्री, (वीटिरेव। स्वार्थे कन् स्त्रियामाप्।)
ताम्बूलवल्ली। इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बू-
लम्। पानेर वीड़ि इति भाषा। इति केचित् ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३०।
"भूसंज्ञयाथि कस्य त्वं एष्टाया इति सम्भ्रमः।
ददन्त्या वीटिकां तस्या हस्तात्तामुपलब्धवान्॥")

वीटी, स्त्री, (वीटि+वा ङीष्।) ताम्बूलवल्ली।
इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बूलम्। पानेर
वीड़ि इति भाषा। इति केचित् ॥

वीणा, स्त्री, (वेति वृद्धिमात्रमपगच्छतीति। वी
गतौ+"रास्नासास्नास्थूणावीणाः।" उणा०
३। १५। इति नः निपातनाद्गुणाभावो
णत्वञ्च।) विद्युत्। इति मेदिनी। णे, २८ ॥
(वेति श्रोतुश्चित्तं व्याप्नोतीति। वी व्याप्तौ+
नः।) स्वनामख्यातवाद्यम्। तत्पर्य्यायः। वल्लकी
२ विपञ्ची ३। सा तु सप्ततन्त्रीयुक्ता चेत्परिवा-
दिनी ४। इत्यमरः ॥ ध्वनिमाला ५। इति
जटाधरः। वङ्गमल्ली ६ विपञ्चिका ७। इति
शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कण्ठकूणिका ९।
(यथा, महाभारते। ९। १३४। १४।
"सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा॥")
तद्भेदा यथा। शिवस्य वीणा लम्बी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः बृहती ५ तुम्बुरोः कला-
वती ६ चाण्डालानां कण्डोलवीणा चाण्डालिका
च ७। तस्याङ्गादीनां नामादि यथा। तस्याः
कायः कोलम्बकः। तस्या निबन्धनं उपनाहः।
तस्या दण्डः प्रवालः। तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं
ककुभः प्रसेवकश्च। तस्या मूले वंशशलाका
कलिका कूणिकापि च। तस्या वादनं कोणः।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः।) वीणास्थिता-
लावूपरिकाष्ठम्। तत्पर्य्यायः। प्रवालः २।
इत्यमरः ॥

वीणानुबन्धः, पुं, (वीणाया अनुबन्धः।) उपनाहः।
इति हारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति। वद+
णिच्+अण्।) वीणावादकः। तत्पर्य्यायः।
वैणिकः २। इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम्। ३०। १९।
"शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादमिति।")

वीणावादकः, पुं, (वीणाया वादकः।) वीणावाद्य-
कर्त्ता। इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्यः, पुं, (वीणा आस्यमिव यस्य। तयैव स्फुट-
गानकरणात्।) नारदः। इति जटाधरः ॥

वीतं, क्ली, (वेति स्म। वी+क्तः। अथवा अजति स्म।
अज्+गत्यर्थेति क्तः।) असारहस्त्यश्वम्।
युद्धाक्षममित्यर्थः। इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म्म। इति
मेदिनी। ते, ५८ ॥ (यथा, माघे। ५। ४०।
"निर्द्धूतवीतमपि बालकमुन्नलन्तं
यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्ज्जनाभिः॥")
सांख्योक्तानुमानविशेषः। यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम्। ५।
"प्रथमं तावद्द्विविधं वीतमवीतञ्च। अन्वय-
मुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम्।" अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम्। त्रि। कमनीयः।
यथा, ऋग्वेदे। ४। ७। ६।
"तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम्।"

वीतंसः, पुं, (विशेषेण बहिरेव तस्यते भूष्यते इति। वि+तन्स+घञ्। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्।" ६।३।१२२। इति दीर्घः।) मृगपक्षिणां बन्धनोपकरणम्। इत्यमरः॥ मृगपक्षिणां विश्वासहेतोः प्रावरणम्। इति, मेदिनी। से, ४०॥

वीतः, त्रि, (विशेषेण इतः स्म। वि+इन्+क्तः।) शान्तः। इति हेमचन्द्रः॥ गतः। विपूर्व्वे नधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥ (यथा, रघौ।५।२।

"स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्
पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः॥")

वीतदम्भः, त्रि, (वीतस्त्यक्तो दम्भो येन सः।) त्यक्तदम्भः। तत्पर्य्यायः। अपकल्कः २। इति जटाधरः॥

वीतनः, पुं, लकपार्श्वद्वयम्। यथा, हेमचन्द्रे।
"लकस्तु कन्धरामध्यं लकपार्श्वौ तु वीतनौ॥"

वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा।) विष्णुः। यथा,—
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्त्तनः॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विषयवासना यस्य।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ विगतरागे, त्रि। यथा,—
"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥"
इति भगवद्गीता।
(यथा च महाभारते। १२। १३८। ४७।
"वीतरागश्च मुक्तश्च परमात्मा भविष्यति।
मयैश्वर्य्यप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा॥")

वीतशोकः पुं, अशोकवृक्षः। इति शब्दमाला॥ (वीतः शोको यस्मात्। अशोकाख्यया तत्पानेन शोकनाशकत्वात्तस्य तथात्वम्। तथा च तिथितत्त्वे।
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु।"
विगतः शोको यस्य।) विगतशोके, त्रि। (यथा, महाभारते। १। १०३। १०।
"सर्व्वकामगुणैरेनं वीतशोकमनामयम्॥")

वीतिः, स्त्री (वयनमिति। वी+क्तिन्।) गतिः। दीप्तिः। (यथा, मो० रामायणे। २। १००। ३७।
"सुवर्णवीतिरचिताः मणिविद्रुमकप्रभाः।
दिव्या विद्यते वाहयाः कुवेरप्रहिताः स्त्रियः॥")
प्रजनम्। अशनम्। धावनम्। इति मेदिनी। ते, १८॥ (पानम्। यथा, ऋग्वेदे। ८।५१।
"प्रवामश्नोति मद्यश्चतुरं मर्त्यं हविषो
वीतये मे।"
"हविषो वीतये पानाय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥
यागः। यथा, ऋग्वेदे। ६। १६। १०।
"अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये॥"
"वीतये भक्षणाय अग्निहोत्रादिभक्षे यागा-
र्थम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ यज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। ८। १। ४।
"अध्वर्य्यमहानां देवानां वीतिमन्धसा॥"
"वीतिं यज्ञं अन्धसा धानादानेन सह अध्वर्य्यं अभिगच्छ।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वीतिः, पुं, घोटकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७। ३०७।
"असिंस्तु वीतिमारूढ़े वीतिहोत्रसमे नृपे।
कस्मात्ता च त्वदीयानां हयानामिव शिक्षणाम्॥")

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु+कर्म्मणि क्तिन्। वीतिः पुरोडाशादिः हूयते अस्मिन्निति। "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्।" उणा० ४। १६७। इति त्रन्। अथवा वीतये भानाय होत्रं हव्यं यस्य।) अग्निः। इत्यमरः॥ सूर्य्यः। इति मेदिनी। ते, २८७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७। ३११।
"असिंस्तु वीतिमारूढ़े वीतिहोत्रसमे नृपे॥"
प्रियव्रतपुत्त्रान्यतमः। यथा, भागवते। ५।१।२५।
"अग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतो घृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व्व एवाग्निनामानः॥" राजविशेषः। यथा, महाभारते। ७। ६८। १०।
"रथोवाहान् वीतिहोत्रान् भिगर्त्तान् मार्त्तिकावतान्॥"
हैहयवंशीयराजविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३३। ५०।
"तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम्।
वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः
स्मृताः॥"
त्रि, प्राप्तयज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। १।८४।१८।
"कस्मै देवा आवहानाशु होम
को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः॥"
"वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः। * * *। वीतिहोत्रः पीगत्यादिषु अस्मात् कर्म्मणि मन्त्रे हुयेत्यादिना त्रन् च चोदात्तः। होत्रं होमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इति त्रन्प्रत्ययः। वीतिः प्राप्तो होमो येन बहुव्रीहौ पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥ कान्तयज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। २। ३८। १।
"नूनं देवेभ्यो विहि धाति रत्न-
मथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ॥"
"वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अविनाशे क्षेमे आ अभजत् भागिनं करोतु॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वीथिः, स्त्री, (विध्यतेऽनया। विध+इगुपधात् किदितीन्। बाहुलकाद्दीर्घः।) वीथी। यथा,—
"पङ्क्तिरश्मर्य्यादाश्च वीथिर्वीथी च वीथिका।"
इति रत्नकोषः॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३६२।
"तडिता नगरं कुत्र वणिजाः सुलभा भुवि।
सुभगाः सिन्धुरस्रेराः क्रीड़ावसथवीथिषु॥")

वर्त्मनि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
"चिरं मम स्थिरीभूता ...
धीर स्थैर्य्येण ...

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव। ...
वीथिः। इति शब्दरत्नावली। ...
सरित्सागरे। ७३। ...
"अस्ति दक्षिणदिक्भागे ...
पिहितार्त्ता ...

वीथी, स्त्री, (वीथि+वा ङीष् ...
गृहम्। (यथा, हरिवंशे। ...
"लावण्यमौ सुवर्णौ ...
वीथीं माल्यापणानां ...
नाट्यरूपकः। ... इति ...
(यथा, महाभारते। ...
"वीथीं कुर्व्वन् ...

...यमिव गर्भाभायिष्वानां दर्शं ...
अथ वीथी।
"वीथ्यामेको भवेदङ्कः ...
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां ...
सूचयेद्भूरि शृङ्गारं किं ...
सुखनिर्व्वहणे समौ ...
कश्चिदिमुत्तमो मध्यमोऽधमो ...
त्यावास्याः कैशिकीवृत्तिसंयुतम्।
अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि ...
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्च ...
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितानि ...
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि ...
तत्रोद्घात्यकावलगिते ...
लक्षणं लक्षिते। * ।
मिथोवाक्यमसद्भूतं ...
यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। ...
रन्योन्यवचनम्। * ।
त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं ...
यथा। तत्रैव राजा।
सर्व्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा ...
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् ...
नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा ...
अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन ...
नटादित्रितयविषयमेवेदमिति ...
प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य ...
यथा, वेण्यां भीमार्जुनौ।
कर्त्ता द्यूतच्छलानां ...

राजा दुः...

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेश ...

पाञ्चालीकेशवसनापहरे ...

आस्ते दुर्य्योधनोऽसौ कथयत ...

अस्ते स्यादुत्पन्नं किञ्चिन् ...

ो यदुचनं दधनादान्यरोपणम् ॥ * ॥
द्वयसमन्वो द्विषिप्रयुक्तिनोभवेत् ॥
मसवर्गं यथा,—
ांसनिविवर्ग प्रकुरुषे किमाच मयं विना
पि तव प्रियं प्रियमदो वाराङ्गनाभिः
मद ।
ृदंहति: कुलस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा
सर्पायपदोऽपि भवती मदस्य कान्ता
गतिः ॥
प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति-
रित्याहुः । अन्ये चानेकस्य प्रश्नस्यै-
रम् ॥ * ॥
ावाधाधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिवलं मतम् ॥
मम प्रभावत्यां वचनाभः ।
यः चणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
कूलयिष्यामि सुयनद्वयमद्य वः ॥
। अरे रे असुरापसद अलमसुना बहु-
म मम खलु ।
॥ प्रचण्डभुजदण्डमर्पितोरु-
दण्डनिर्गलितकाण्डमसृक्पातैः ।
र्भा समस्तदितिजसुतजीवितेयं
यो चणेन पिशिताशनलोभनीया ॥ * ॥
स्तुतमस्ति भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥
णां राणा ।
थासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
ाप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ।
रं प्रविश्य कञ्चुकी देव भग्नं भग्नमित्यादि ।
रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं समन्वि
म् ॥ * ॥
गं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्पन्दितं भवेत् ॥
कलितरामे सीता । जाद कालं कखु उ
। एव गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण
यदव्वो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-
भ्यां भवितव्यम् । सीता । जादमो
पं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः
ं सीता । साशङ्कं मा अण्णधा सङ्कधं
ुमाणं स च्चलाव्वे एव पुहवीएत्ति ॥*॥
ंकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥
कार्यपरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
ता सहि जस्स कदे तुमं आअदा सो
व चिट्ठदि साअरिआ कस्स कदे अहं
दा सुसंगं चित्तफलअस्स । अत्र त्वं राज्ञः
आगतेत्यर्थः संवृतः ॥ * ॥
लापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।
ोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं
वचः ॥
ं यथा मम प्रभावत्याम् । प्रद्युम्नः सह-
मोमयलोकय सानन्दं अहो कथमिदैव ।
अलिकुलमञ्जुलकेशी
परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
किशलयपेशलपाणिः
कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥

एवमसमन्योत्तरेऽपि । तृतीयं यथा । वेण्यां
दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।
व्याहारो यत् परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने
मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-
देश सुध्वा गमिस्यसि । इत्युपक्रमेण दासः ।
विदूषकं प्रति आर्य उच्यतां यस्तया क्रमभेदो
लक्षितः । विदूषकः पडमं । वस्त्रण पूआभोदि
साइ माए लङ्घिदा मालती कायत इत्यादिना ।
नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
लोभकारिणा वचसा व्याहारः ॥ * ॥
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥
क्रमेण यथा,—
प्रियजीवितता क्रौर्यं नस्नेहत्वं कृतघ्नता ।
भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥
तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥
एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि
वीथ्यामवश्यं विधेयानि नियमतया नाटकादिषु
विनिविष्टान्यपि स्पष्टोदाहृतानि । वीथी च
नानारसानाञ्च मालारूपतया स्थितत्वाद्-
वीथीयम् । यथा मालविका ।" इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यगमनपथः । यथा,—
"नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्यास्तु दक्षिणे ।
उभे आषाढमूलन्तु अजवीथ्युदयास्त्रयः ॥
अभिजित् पूर्व्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तरास्त्रयः ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ।
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो नागवीथिरिति स्मृता ॥
पुष्याश्लेषापुनर्वस्वोर्वीथिरैरावती स्मृता ।
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
पूर्व्वा उत्तरफल्गुन्योर्मघाचैरावती भवेत् ।
पूर्व्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥
श्रवणा च धनिष्ठा च वारुणञ्च जरद्गवम् ।
एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥
विशाखामित्रमैत्रञ्च नागवीथिरिहोच्यते ॥
मूलपूर्व्वोत्तराषाढा वीथिर्वैश्वानरी तथा ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गो वै दक्षिणे बुधैः ॥"
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
पितृयानं स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ।
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र ज्योतिश्चक्रे वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।
"सर्व्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ।"
तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-
त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती
चेत्युत्तरमार्गे वीथित्रयम् । आर्षभी गोवीथी

जारद्गवी चेति वैशुते मध्यमार्गे वीथित्रयम् ।
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
मार्गे वीथीत्रयम् । तदुक्तं तत्रैव ।
"अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
शब्दिता ।
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥
पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी
मता ।
हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु
शब्दिता ॥
ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथीति शब्दिता ।
श्रवणञ्च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषस्तथा ॥
वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥"
याम्या भरणी । आदित्या अदितिर्देवताका
पुनर्व्वसुः । मार्गी मृगवीथी । एवं स्थिते
अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु
अगस्त्यनिरूढवर्त्तिनो वैश्वानरपथाद्बहिर्वैश्वा-
नरवीथीं विहाय मृगवीथीमात्रं पितृयान-
मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)
नाटकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वीध्रं, क्ली, (विशेषेण इन्धते दीप्यते इति । वि+
इन्ध+"वाविन्धेः ।" उणा० २ । २६ । इति
क्रन् ।) नभः । (यथा, अथर्व्ववेदे ।४ । २० । ७।
"वीध्रे सूर्य्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-
स्करः ॥")
वायुः । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥
वीध्रः, त्रि,(वि+इन्ध+क्रन् ।) विमलः । इत्यमरः ॥
वीनाहः, पुं, (विशेषेण नह्यते इति । वि+नह+
घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य मुखबन्ध-
नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखबन्धनं
येन मुखं बध्यते तत् वीनाहः नान्दीपट्ट इति
ख्यातः । विशेषेण नह्यते कूपमुखमनेन ।
वीनाहः । नह्य बन्धे घञ् मनोषादित्वात्
वैर्घ्यो दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपमुखबन्ध-
पट्ट इति स्वाच्छ । इति भरतः ॥
वीपा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
वीप्सा, स्त्री, क्रियागुणद्रव्यैर्युगपद्व्याप्तुमिच्छा ।
यथा,—
"मुक्तिर्नरीत्युपोपास्ति भूतं भूतमभि प्रभुः ।
भक्तो विभुमभि प्राप्तो गोविन्दमभिविष्णगं ॥"
अच्युतोपास्तिं प्रति मुक्तिं प्रत्यादिवत् ।
प्रभुरीश्वरः भूतं भूतं अभि प्रत्येकं प्राणिषु व्याप्ति
इत्यर्थः । वीप्सायां प्रद्युतस्य पदस्य द्विर्भावः ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वीर, ड न क शौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अविवीरत। शौर्य्यमुद्यमः। इति दुर्गादासः॥

वीरं, क्ली, (अज्+"स्फायितञ्चिवञ्चीति।" उणा० २।१३। इत्यादिना रक्। अजेर्वीभावः। वीर+अच् वा।) शृङ्गी। नडः। इति मेदिनी। रे, ६७॥ मरिचम्। पुष्करमूलम्। काञ्जिकम्। उशीरम्। आरूकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयवकारादौ दृष्टोऽपि वीरधातोरन्तःस्थवकारादौ दर्शनादत्र लिखितः॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति। वीर विक्रान्तौ+पचाद्यच्। यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति शत्रून्। वि+ईर+इगुपधात् कः। यद्वा, अजति क्षिपति शत्रून्। अज+स्फायितञ्चीत्यादिना रक्। अजेर्व्वीः।) शौर्य्यविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। शूरः २ विक्रान्तः ३। इत्यमरः।२।८।७७॥ गण्डीरः ४ तरस्वी ५। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १।१४१।६५।
"स्नाराशो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः।
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्॥"
यथा च ऋग्वेदे।१।११४।८।
"वीरान्मानो रुद्र भामितो वधी-
र्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे।"
"वीरान् विक्रान्तान्।" इति सायणः॥ पुत्रः। यथा, ऋग्वेदे।५।२०।४।
"वीरैः स्याम सधमादः।"
"वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहमाद्यन्तः स्याम तथा कुरु।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ *॥
पतिः। पुत्रश्च। यथा, मार्कण्डेये।३५।३१।
"न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियम्।
गृहादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि क्षिपेद्बहिः॥"
यथा च अवीरा निष्पतिसुता। इत्यमरदर्शनात्॥*॥ दनायुदैत्यपुत्रः। यथा, महाभारते। १।६५।३३।
"दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः॥")
जिनः। नटः। इति हेमचन्द्रः॥ विष्णुः। यथा, वीरोऽनन्तो धनञ्जयः। इति विष्णुसहस्रनाम॥ शृङ्गारादिरसान्तर्गतरसविशेषः। तत्पर्य्यायः। उत्साहवर्द्धनः २। इत्यमरः॥
"उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः।
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः॥"
उत्साहं वर्द्धयतीति उत्साहवर्द्धनः नन्द्यादित्वात् ल्युः। दानधर्म्मयुद्धैः चौमानवैधोत्साहकारी त्रयो वीरः। वीरयन्ते अत्र वीरः। वीर नडन् शौर्य्ये अच् स्मोतव्येव स्थाप्यते इति सर्व्वदत्तचर्व्व कटाक्षिनम्। इति भरतः॥*॥
तान्त्रिकभावविशेषः। यथा,—
"नवैव विविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः।
दिव्यवीरैकवः प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः॥"
इति रुद्रयामले ११ पटलः॥

अपि च।
"भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात्।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता॥"
इति तत्रैव ६ पटलः॥

अन्यच्च।
"पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम्।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमात्॥
आदौ दण्डमहर्त्तेन पशुभावमथापि वा।
मध्याह्ने दण्डदण्डेन वीरभावमुदाहृतम्।
सायाह्ने दण्डदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम्॥"
इति च तत्रैव ११ पटलः॥

अन्यच्च।
"जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत्॥
द्वितीयेऽपि वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः॥

वीराचारविशिष्टः। यथा,—
"कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत्।
संविदासेवनं कुर्य्यात् सोमपानं महेश्वरि॥
सर्व्वथा कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः।
दिव्यस्तु देवता प्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिव्यो नाथ संशयः॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः।
सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः॥
नरश्चागश्च महिषो मेषः सूकर एव च।
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मो दश स्मृताः॥
वानरश्च खरश्चैव गजाश्वादिविहङ्गमाः।
इत्यादिभिर्व्वलिदानैः पूजयेत् स्वेष्टदेवताम्॥
सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः।
एते एते सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि॥"
इत्युत्पत्तितन्त्रम्॥*॥
कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—
"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥*॥
तण्डुलीयः। वराहकन्दः। लताकरञ्जः। करवीरः। अर्ज्जुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ यज्ञाग्निः। इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः॥ उत्तरः। सुभटः। इति मेदिनी॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः॥ (कर्म्मठः। यथा, ऋग्वेदे।८।२३।१८।
"इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्त्यः।"
"वीरः कर्म्मणि समर्थः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ यथा च। तत्रैव।६।२३।३।
"कर्त्ता वीराय सुष्वय उलोकं
दाता वसु स्तुवते कीरये चित्॥"
"वीराय यज्ञादि कर्म्मणि दक्षाय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रेरयिता। यथा, तत्रैव। ६।६१।३।

"इदा हि वो ...
वीराय दाशुष उशन्।"
"वीराय प्रेरयित्रे।" इति ...

वीरकः, पुं, (वीर एव। स्वार्थे कन्।) ...
इति राजनिर्घण्टः॥ (विक्र...
यथा, ऋग्वेदे।८।८०।२।
"असौ य एषि वीरको ...
"वीरको वीरः समर्थः।" ...
सायणः॥ अयमन्यत्र ...
महाभारते।८।४३।१२।
"कारस्करान् ...

कर्कोटकान् ...
वाल्गुमन्तारीयसुनम्ब...
वते।८।५१।८।
"सुतपस्वन् वै राजन् ...

वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां ... इव वीराणां नृत्यम्। इति हैम...

वीरणं, क्ली, उशीरकम्। तत्पर्य्याय... २ कटायनम् ३। इति वीरतरम् ४। इत्यमरः। ...
नः॥ (यथा, भागवते।१।१०।...
"तमायतन्तं स निगृह्य ...
दोर्भ्यां वकं कंससखं ...
पश्यत्सु वालेषु ददार ...
सुरालयो वीरणसंस्तरा...

अपि च।
"स्यादीरणं वीरतरं वीरं ...
वीरणं पाचनं शीतं वान्तं ...
मधुरं ज्वरतृष्णानिलदर्पि ...
तृष्णास्रविषदोषघ्नं कृच्छ्र ...
वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं ...
अमृणालं सेव्यं च समर्णं ...
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं ल-
मधुरं ज्वरहृल्लासमदघ्नं ...
तृष्णास्रविषदोषघ्नं दाहकृच्छ्र ...

(पुं, प्रजापतिविशेषः। यथा, ...
१२।३४८।४९।
"सनत्कुमारादपि च वीरणो ...
कृतादौ कुरुशार्दूल धर्म्मेण ...
यथा च मात्स्ये।४।१०।
"वीरणस्याभवत्पत्नी ...

वीरतरं, क्ली, वीरणम्। इत्यमरः॥

वीरतरः, पुं, शरः। इति भूरिप्रयोगः॥ ... सामर्थ्यात्। यथा, ऋग्वेदे।८।७...
"महाँ इ पुरश्च त्वं वीरतरः ...
"वीरतरः सामर्थ्यात्।" ...
सायणः॥ अयमत्यर्थे ... श्रेष्ठः। यथा, महाभारते।१।१४...
"नरर्षभाणां तु भवान् ...
वीरो यथा वीरतरेण ...

[illegible], क्ली, (वीरभद्रस्य [illegible]) [illegible]। यथा,—
[illegible]
[illegible] दृष्टं [illegible] वा [illegible]।
[illegible]
[illegible]।
[illegible]।
"वीरभद्राख्यं [illegible]।"
इति [illegible]॥

[illegible] पुं, (वीरभद्राख्यं [illegible]) [illegible]। वीरणाख्यतृणम्। इति [illegible]। [illegible]तृणम्। [illegible]। [illegible]॥

[illegible] क्ली, [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

[illegible] स्त्री, (वीरस्य पत्नी। यद्वा, वीरः [illegible]। "नित्यं सपत्न्यादिषु।" ४।१।३५। [illegible]। "जातेरस्त्री [illegible] ङीप्।" इति ङीप्।) वीरभार्य्या। इत्यमरः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२५। ७।
"तद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती।
[illegible] वीरपत्नी प्रहर्षिता॥"
[illegible]। यथा, ऋग्वेदे १।१०४।४।
"[illegible] कुलिशी वीरपत्नी
[illegible] हिनाना उदभिर्भरन्ते॥"
"[illegible] वीरस्य पालयित्री [illegible]।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

[illegible] स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्राणि यस्याः।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

[illegible] क्ली, वीराणां व्यसनाशाय पानम्।
[illegible]
[illegible] यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे।"
इत्यमरः॥
[illegible] भावबरयोः।" ८।४।१०। इति
[illegible] णत्वमपि। यथा, गो० रामायणे।
[illegible]।७२।
"[illegible]यमिति दुर्लंह्ये मोक्षाभ्यामवमन्यसे।
[illegible] संप्रहारेऽस्मिन् वीरपाणं समर्प्यताम्॥")

[illegible] स्त्री, सिन्दूरपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

[illegible] पुं, (वीरौ समर्थौ बाहू यस्य।) [illegible]। यथा, "वीरबाहुर्विदारणः।" इति [illegible] सहस्रनामस्तोत्रम्॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-[illegible]। यथा, महाभारते। १। ६७। १०२।
"[illegible] भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः॥"
[illegible]। इति रामायणम्॥ वानरविशेषः। [illegible] गो० रामायणे। ६। २७। २५।
"[illegible] बाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः॥")

[illegible] पुं, (वीराणां भद्रं येन।) अश्वमेधाश्वः। [illegible]। वीरणम्। इति मेदिनी॥ शिव-[illegible]। तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"[illegible] कथं महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-[illegible]यम्।
[illegible] सती देवी दक्षोत्थक्रे स्वजीवितम्॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति प्रतिज्ञां [illegible]।
[illegible] प्रदुद्राव ह॥
[illegible]।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितः परमो भव।
[illegible]॥"
इति काशीखण्डे ८८ अध्यायः॥
(यथा च महाभारते। १२। २८३। ५१।
"वीरभद्र इति ख्यातो देवकोपादिनिःसृतः।
भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिः-सृता॥")

वीरभद्रकं, क्ली, (वीरभद्रमेव। स्वार्थे कन्।) वीरणम्। इति जटाधरः॥

वीरभार्य्या, स्त्री, (वीरस्य भार्य्या।) वीरपत्नी। इत्यमरः॥

वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता।) वीरजननी। तत्पर्य्यायः। वीरसूः २। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ८। १४। ४०।
"अन्तर्व्वत्नीरुपालभ्य देवी स प्रययौ पुरीम्।
पुनस्तत्र गतोऽभ्यन्तर्वीं उर्व्वशीं वीरमातरम्॥")

वीररजः, [स्] क्ली, (वीराणां वीरभाविनां धार-णार्थं रजः।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वीरस्य धूलिश्च॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी। इति भाव-प्रकाशः॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गनृप-कर्म्मचारिवीरवरस्य कन्या। यथा, कथा-सरित्सागरे। ५३। ६०।
"तस्य धर्म्मवती नाम भार्य्या वीरवती सुता।
पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे॥")

वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः।) वीरजननी। इति जटाधरः॥

वीरविप्रायकः, पुं, शूद्रधनेन होमकर्त्ता। यथा,—
"वीरविप्रायको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहृतैः।"
इति हेमचन्द्रः॥

वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः।) भल्लातकः। इत्यमरः॥ अर्ज्जुनवृक्षः॥ इति हेमचन्द्रः॥ विल्वान्तरः। इति राजनिर्घण्टः॥ वृक्ष-विशेषः। देधान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वीरतरः २ वृन्तहातः ३ अप्सरोधरः ४। इति रत्नमाला॥

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति। वीर+सू+क्विप्।) वीरमाता। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १। २००। ७।
"जीवसूर्व्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥"
पुत्रप्रसविनी। यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४४।
"वीरसूर्द्देवकामा स्योना शन्नो भवद्विपदे शं चतुष्पदे॥"
"वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वीरसेनं, क्ली, आरुकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता। इति नैषधम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ५२। ५४।
"निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः।
तस्य पुत्त्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्म्मार्थकोविदः॥")

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति। जन+डः।) नलराजः। इति नलोदयः॥

वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति। हन+क्विप्।) नष्टाग्निनाह्मणः। इत्यमरः॥ यस्या-ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते। वीरयति शौर्य्यं कारयति इति वीर ड त् क तु शौर्य्ये इत्यस्मात् चुरादि णिः प्रेरणे अस्मात् पचादनि वीरो यज्ञादिः तं हतवान् इति क्विपि वीरहा। इति भरतः॥ (यथा, वाज-सनेयसंहितायाम्। ३०। ५। "नरकाय वीर-हणम्।" "वीरहणं नष्टाग्निं शूद्रं वा।" इति तद्भाष्यम्॥) विष्णुः। यथा। वीरहा माधवो मधुः। इति विष्णुसहस्रनाम। वीरहन्तरि, त्रि॥

वीरा, स्त्री, सुरा। क्षीरकाकोली। तामलकी। एलवालुका। पतिपुत्रवती। रम्भा। विदारी। दुग्धिका। मलपूः। क्षीरविदारी। इति मेदिनी। रे, ६८॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा विदारीस्थाने गम्भारी इति पाठः। काकोली महाशतावरी। गृहकन्या। ब्राह्मी। अति-विषा। मदिरा। इति राजनिर्घण्टः॥ शिंशपा-वृक्षः। इति रत्नमाला॥ (करन्धमराजपत्नी। यथा, मार्कण्डेये। १२३। १।
"वीर्य्यचन्द्रसुता सुभ्रूर्व्वीरा नाम शुभव्रता।
स्वयंवरे सा जगृहे महाराजं करन्धमम्॥"
नदीविशेषः। यथा, महाभारते।६।६।२२।
"पूर्व्वाभिरामां वीराञ्च भीमां मोघवतीं तथा॥"
विक्रमशालिनी। यथा, मार्कण्डेये।१२५।७।
"तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता॥")

वीराख्यः, पुं, अश्ववेतसः। इति राजनिर्घण्टः॥

वीराढकं, क्ली, आरुकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

वीराशंसनं, क्ली, (वीरान् आशंसयति अद्य स्थास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति। आ+शंस+णिच्+ल्युः।) अतिभयप्रदा युद्ध-भूमिः। इत्यमरः॥

वीरासनं, क्ली, (वीराणां साधकानामासनम्।) भित्त्याद्यनाश्रित्योपवेशनम्। यथा,—
"दिवासुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिवेत्।

वीर, ङ वृ क शौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अविवीरत। शौर्य्यमुद्यमः। इति दुर्गादासः।

वीरं, क्ली, (अज+"स्फायितञ्चिवञ्चीति।" उणा० २।१३। इत्यादिना रक्। अजेर्व्वीभावः। वीर+अच् वा।) शृङ्गी। नडः। इति मेदिनी। रे, ६७। मरिचम्। पुष्करमूलम्। काञ्जिकम्। उशीरम्। आरूकम्। इति राजनिर्घण्टः। वीरशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयबकारादौ दृष्टोऽपि वीरधातोरन्तःस्थवकारादौ दर्शनादत्र लिखितः।

वीरः, पुं, (वीरयतीति। वीर विक्रान्तौ+पचाद्यच्। यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति शत्रून्। वि+ईर+इगुपधात् कः। यद्वा, अजति क्षिपति शत्रून्। अज+स्फायितञ्चीत्यादिना रक्। अजेर्व्वीः।) शौर्य्यविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। शूरः २ विक्रान्तः ३। इत्यमरः। २।८।७७। गभीरः ४ तरस्वी ५। इति जटाधरः। (यथा, महाभारते। १।१४१।४५।

"मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः।
निर्ज्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्॥"

यथा च ऋग्वेदे। १।११४।८।

"वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी-
र्हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे।"

"वीरान् वीर्य्यवतः।" इति सायणः। पुत्रः। यथा, ऋग्वेदे। ५।२०।४।

"वीरैः स्याम सधमादः।"

"वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहमाद्यन्तः स्याम तथा कुरु।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

पतिः। पुत्रश्च। यथा, मार्कण्डेये। ३५।३१।

"न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियम्।
गृहाद्‌गृहं विशेन्नैव पादानाक्षिप्य नैव हि॥"

यथा च अवीरा निष्पतिसुता। इत्यमरदर्शनाच्च।) इन्द्रादिदेवः। यथा, महाभारते। १।६५।३१।

"इन्द्रादयः सुराः सर्व्वे वीरोऽसुरपुङ्गवाः।
विप्रो विप्रवीरो वीरश्च महासुरः॥")

जिनः। नटः। इति हेमचन्द्रः। विष्णुः। यथा, वीरोऽनन्तो धनञ्जयः। इति विष्णुसहस्रनाम। शृङ्गारादिरसान्तर्गतरसविशेषः। तत्पर्य्यायः। उत्साहवर्द्धनः २। इत्यमरः।

"उत्तमप्रकृतिर्व्वीर उत्साहस्थायिभावकः।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः॥"

उत्साहं वर्द्धयति इति उत्साहवर्द्धनः नन्द्यादित्वात्। दानधर्म्मयुद्धेषु उत्साहवर्द्धकारी रसो वीरः। वीरशब्दो रसे वीरः। वीरतरः वीर्य्ये वर्त्तते इति सर्व्वत्र। कटाक्षितम्। इति भरतः।

तन्त्रोक्तभावविशेषः। यथा,—

"तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः।
दिव्याद्वीरः श्रेष्ठः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः॥"

इति रुद्रयामले ११ पटलः।

अपि च।

"भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात्।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता॥"

इति तत्रैव ६ पटलः।

अन्यच्च।

"पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम्।
तृतीये दिव्यभावञ्च इति भावत्रयं क्रमात्॥
आदौ दण्डमहर्ष्वेन पशुभावमथापि वा।
मध्याह्ने दण्डहर्ष्वेन वीरभावसुदाहृतम्।
सायाह्ने दण्डहर्ष्वे तु दिव्यभावं शुभप्रदम्॥"

इति च तत्रैव ११ पटलः।

अन्यच्च।

"जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत्॥
द्वितीयोऽपि वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये॥"

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः।

वीराचारविशिष्टः। यथा,—

"कुलाचाररतो वीरः कुलधर्म्मी सदा भवेत्।
संविदासेवनं कुर्य्यात् सोमपानं महेश्वरि॥
सर्व्वथा कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः।
दिव्यस्तु देवता प्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुरभिर्नाम संशयः॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः।
सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः॥
नरश्छागश्च महिषो मेषः शूकर एव च।
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मो दश स्मृताः॥
वानरश्च खरश्चैव गणाध्यादिविहङ्गमाः।
इत्यादिभिर्ब्बलिदानैः पूजयेत् स्वेष्टदेवताम्॥
सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः।
यदि यदि सुरां पीत्वा धर्म्मभ्रष्टा भवन्ति हि॥"

इत्युत्पत्तितन्त्रम्।

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—

"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्॥"

इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्।

तण्डुलीयः। वराहकन्दः। लताकरञ्जः। करवीरः। अर्ज्जुनः। इति राजनिर्घण्टः। वह्निः। इति वीरशब्दटीकायां भरतः। उत्तरः। सुभटः। इति मेदिनी।

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः। (कर्म्मठः। यथा, ऋग्वेदे। ८।२३।१९।

"इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्त्यः॥"

"वीरः कर्म्मणि समर्थः।" इति तद्भाष्ये सायणः। यथा च। तत्रैव। ६।२३।२।

"कर्त्ता वीराय सुष्वय उलोकं
दाता वसु स्तुवते कीरये चित्॥"

"वीराय यज्ञादि कर्म्मसु शूराय।" इति तद्भाष्ये सायणः। प्रेरयिता। यथा, तत्रैव। ६।१९।४।

"इन्द्रा हि वो …
वीराय …"

"वीराय प्रेरयित्रे।" …

वीरकः, पुं, (वीर इव। कर्म्मणि …) इति राजनिर्घण्टः। (विष्णु…। यथा, ऋग्वेदे। ८।८०।२।

"अयो य इन्द्र वीरको …"

"वीरको वीरः समर्थः।" … सायणः। … महाभारते। ८।४४।४२।

"कारस्करान् …

कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्द्धर्म्मांश्च …
… ८।५१।८।

"मुनयस्तत्र वै राजन् …

वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां … इयं वीराणां नृत्यम्। इति हेम…

वीरणं, क्ली, उशीरकम्। …
२ कटायनम् ३। …
वीरतरम् ४। इत्यमरः। वीर…
वरः। (यथा, भागवते। १०।…

"तमापतन्तं स विद्रुह्य …
दोर्भ्यां वरं कंसवधं …
पश्यत्सु …
सुदावहो …

अपि च।

"स्याद्वीरणं वीरतरं वीर…
वीरणं पाचनं शीतं …
मधुरं ज्वरशुद्धासि…
तृष्णास्रविषदोष…
वीरणस्य तु मूलं …
अम्बुणालश्च सेव्यं …
उशीरं पाचनं शीतं …
मधुरं ज्वरशुद्धाभि…
तृष्णास्रविषदोषदाह…

(पुं. प्रजापतिविशेषः। …
१२।३४८।४२।

"सनत्कुमारादपि च वीरणो …
ततादौ कृतयुगे च धर्म्मं …

यथा च मात्स्ये। ४।१०।

"वीरणस्यात्मजायां तु …

वीरतरं, क्ली, वीरणम्। इत्यमरः।

वीरतरः, पुं, शरः। इति भूरिप्र…
सामर्थ्यवान्। यथा, ऋग्वेदे। …

"तदद्य पुराचन …"

"वीरतरः सामर्थ्यवान्।" …
सायणः। अयमनयोरतिशयेन वीर…
श्रेष्ठः। यथा, महाभारते। १।…

"चरकभाषे तु …
वीरा इवे वीरतरेव …"

ं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां ।) आसनविशेषः । यथा,—
ोनलमाकीर्णं संग्रामपतितं हि यत् ।
ादितं वापि गतं वा नरमासनम् ॥
लवं वापि नारीणां योनिजं
त्वचम् ।
ुपदं देवि सर्व्वतीरतिसम्टहिरम् ।
यौवनस्थानां कुर्य्याद्वीरसाधनम् ॥”
इति मुण्डमालातन्त्रे ३ पटलः ॥
ं,(वीरसनाम्ना ख्यातस्तरुः ।) अर्ज्जुन-
इत्यमरः ॥ कोकिलाक्षवृक्षः । इति
ा । विल्वान्तरवृक्षः । भल्लातकः ।
जनिर्घण्टः ॥
ी, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (वीरस्य पत्नी । यद्वा, वीरः
ः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ।” ४।१।३५।
ादुर्नकारादेशः । “ऋन्नेभ्यो ङीप् ।”
इति ङीप् ।) वीरभार्य्या । इत्यमरः ॥
मार्कण्डेये । १०५ । ७ ।
नद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”
ोषः । यथा, ऋग्वेदे ९।१०४।४।
यज्ञमी कुलिशी वीरपत्नी
यो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥”
नी वीरस्य पालयित्री एतन्नामिका
नद्यः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्राणि यस्याः ।)
। इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, वीराणां श्रमनाशाय पानम् ।
—
ानन्तु यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।”
इत्यमरः ॥
भावकरणयोः ।” ३।४।१० । इति
प्र पत्रमपि । यथा, गो० रामायणे ।
। ७२ ।
यमिति दुर्ल्लङ्घे मोहमायामवमन्यसे ।
सं प्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्थताम् ॥”)
स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वीराः समर्थाः बाहवो यस्य ।)
। यथा, “वीरबाहुर्विदारणः ।” इति
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०३ ।
भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ॥”
ोषः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।
गो० रामायणे । ६ । १० । १५ ।
बाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”)
पुं. (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।
ोऽः । वीरणम् । इति मेदिनी ॥ शिव-
ोषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
ाकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
क्षयम् ।
ने सती देवी दक्षयज्ञे सतीमितम् ॥

क्षोभं स्थिते मुनौ तत्र तमन्दाकालसाक्षमात् ।
रुद्रस्ततीवरौद्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥
ततस्तत्क्रोधवाह्यद्विरोविरासीन्महाद्युतिः ।
प्रचण्डः प्रतिमाकारः कालमृत्युः प्रकम्पनः ॥
उवाच च प्रणम्येशं भूमुखौ महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ते करवै दास्यसत्तमम् ।
मह्याण्डमेककवलं करवाणि तदाज्ञया ॥
इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा हृतममन्यत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं तं मुदा प्रत्युवाच ह ॥
महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्व्वगणेष्विह ।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां व्रज ।
कुरु मे सत्वरं कार्य्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय ॥”
इति काशीखण्डे ८९ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १२ । २८३ । ५१ ।
“वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः ।
भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिः-
सृता ॥”)
वीरभद्रकं, क्ली, (वीरभद्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
वीरणम् । इति जटाधरः ॥
वीरभार्य्या, स्त्री, (वीरस्य भार्य्या ।) वीरपत्नी ।
इत्यमरः ॥
वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)
वीरजननी । तत्पर्य्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।
“अन्तर्व्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरीम् ।
पुनस्तत्र सतीदन्ताने उर्व्वशीं वीरमातरम् ॥”)
वीररजः, [स्] क्ली, (वीराणां वीरभाविनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरस्य धृतिश्च ॥
वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गनृप-
कर्म्मधारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५३ । ६० ।
“यस्य धर्म्मवती नाम भार्य्या वीरवती सुता ।
पुत्त्रः सत्ववरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥”)
वीरवल्ला, स्त्री, (वीरो वल्लः पुत्त्रो यस्याः ।)
वीरजननी । इति जटाधरः ॥
वीरविप्रावकः, पुं, शूद्रस्येव होमकर्त्ता । यथा,—
“वीरविप्रावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहितैः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भल्लातकः ।
इत्यमरः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
विल्वान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
वीरतरः २ इङ्गुदः ३ अम्लरोहणः ४ । इति
रत्नमाला ॥
वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्त्रानेव सूते इति । वीर +
सू + क्विप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २०० । ७ ।
“जीवसूर्व्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ...

सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”
पुत्त्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे ।१०।८५।४४।
“वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भवद्विपदे शं
चतुष्पदे ॥”
“वीरसूः पुत्त्राणामेव सवित्री ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)
वीरसेनं, क्ली, आरूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५२ । ५४ ।
“निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्मृतः ।
तस्य पुत्त्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्म्मार्थकोविदः ॥”)
वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +
डः ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥
वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
क्विप् ।) नष्टाग्निब्राह्मणः । इत्यमरः ॥ यस्या-
ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा
अग्निर्नष्टो निर्व्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते ।
वीरयति शौर्य्यं कारयति इति वीर इ त् क तु
शौर्य्ये इत्यस्मात् चुरादि णिः प्रेरणे अस्मात्
पचाद्यचि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति
क्विपि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-
हणम् ।” “वीरहणं नष्टाग्निं शूद्रं वा ।” इति
तद्भाष्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा माधवो
मधुः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तारि,
त्रि ॥
वीरा, स्त्री, सुरा । क्षीरकाकोली । तामलकी ।
एलवालुका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारी ।
दुग्धिका । मलपूः । क्षीरविदारी । इति
मेदिनी । रे, ६८ । पुस्तकान्तरे सुरास्थाने मुरा
विदारीस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली
महाशतावरी । गृहकन्या । ब्राह्मी । अति-
विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
भेदः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी ।
यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।
“वीर्य्यचन्द्रसुता सुभ्रूर्व्वीरा नाम शुभव्रता ।
स्वयंवरे या जगृहे महाराजं करन्धमम् ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।६।९।२२।
“पूर्णाभिरामां वीरां च भीमां ओघवतीं
तथा ॥”
विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये ।१२१।७।
“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)
वीराख्यः, पुं, खर्ज्जुरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीराढ्यं, क्ली, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीराशंसनं, क्ली, (वीरान् आशंसन्ते ...
स्थानमित्यर्थः । ...
आ + शंस + णिच् + ल्युट् ।) ... प्रे-
भूमिः । इत्यमरः ॥
वीरासनं, क्ली, (...) ...
भिन्नासनादिविशेषः ...

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मनुः ॥

अन्यच्च ।
“एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ संस्थितम् ।
इतरस्मिन् तथा पश्चाद्वीरासनमिदं विदुः ॥”
इति घेरण्डसंहिता ॥

(यथा, रघुवंशे । १३ । ५२ ।
“वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणा-
ममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, असिक्नी । यथा,—
“उपयेमे वीरणस्य तनयां दक्ष ईप्सिताम् ।
वीरिणी नाम तस्यास्तु असिक्नीत्यपि सत्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।
“वीरिण्यां स च सङ्कल्प्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संशितव्रतान् ॥”
वीरः पुत्त्रोऽस्या अस्तीति । वीर + इनि । ङीप् ।
पुत्त्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ९ ।
“उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी ।”
“वीरिणी पुत्त्रवती ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वीरुत्, [ध्] स्त्री, (विशेषेण रुणद्धि इतरानन्यान् । वि + रुध + क्विप् । “अन्येषामपीति ।” दीर्घः । अथवा विरोहतीति वीरुत् । विपूर्व्वस्य रुहेः क्विपि धकारो विधीयते इति काशिका ।६।३। ११६ ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । गुल्मिनी २ उलपः ३ । इत्यमरः ॥ वीरुधा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रताना ५ वपः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
“अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ॥”
ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ५ ।
“वियो वीरुत् सुरोधन्नार्हमीत प्रजा उतप्रस्व-
न्तः ॥”
“वीरुत्सु ओषधीषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
गुल्मादि, पुं । यथा, महाभारते ।१।४५।२४।
“यानि यानि च सत्त्वानि स्थावराणि चराणि च ।
ध्वस्तानि पर्वतस्यास्य वीरुधः ।
यथा च ऋग्वेदे । ८ । ११२ । ५ ।
“सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधांपतिः ॥”
“वीरुधां लतानामोषधीनाम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ अन्यासां वीरुधाञ्च कथञ्चिदिदमाह । यथा, भागवते । ३ । १० । १९ ।
“त्वक्सारा गुल्मा लताः ओषधयो द्रुमाः ।”
“ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकान्ताः । लता आरोहणापेक्षाः । त्वक्सारा वेण्वादयः । लता एव काठिन्येनारोहणापेक्षाः वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)

वीरुधा, स्त्री, (विशेषेण रुणद्धीति । वि + रुध + इगुपधेति कः । ततष्टाप् । अथवा

वीरुध् शब्दात् भागुरिमते टाप् । यथा,—
“वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
टापञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा ॥”)
वीरुत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरेशः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—
“अथ त्रयोदशी मासि स्नात्वा त्रिपथगाम्भसि ।
प्रणम्य एव वीरेशं याबद्यायाति स द्विजः ॥”
इति वीरेश्वरस्तोत्रम् ॥

वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः । यथा,—
“शिवाश्वरोऽपि नो काश्यां भूमिलिङ्गं विना क्वचित् ।
परं वीरेशसदृशं न लिङ्गन्त्वाशु सिद्धिदम् ॥
धर्म्मदञ्चार्थदं सम्यक् कामदं मोक्षदं तथा ।
यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ॥”
इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥
(मैथिलानां दशकर्म्मपद्धतिकर्त्ता । सत्पद्धतिश्च ॥)

वीरोज्झः, पुं, होमाकर्त्ता । यथा,—
“अभ्युदिताभिनिर्म्मुक्तौ वीरोज्झो न जुहोति
यः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविकः, पुं, अग्निहोत्रमुपजीविका यस्य ।
यथा,—
“अग्निहोत्रच्छलाद्याचापरो वीरोपजीविकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्य्यं, क्ली, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा, वीर्य्यतेऽनेनेति वीर विक्रान्तौ + “अचो यत् ।” ३।१।९७। इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।) परमधातुः । तत्पर्य्यायः । शुक्रम् २ तेजः ३ रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्यवर्गे अमरः ॥ वीर्य्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां यः सारभागः तदनिष्ठयत्नरूपा । सा द्विविधा चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुर्या द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्म्मणि स्वभावसिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावपर्य्यायः । द्रव्याणां रसाद्यननुरूपकार्य्यकरणशक्तिः । उक्तञ्च ।
“भूतप्रभावाश्रयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः ।
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं शक्त्यन्तरेऽमतम् ॥”
इति चक्रपाणोपरि शिवदासीयटीका ॥ * ॥
परवीर्य्यादिरचनदोषो यथा,—
“परवीर्य्यं यदुदरे कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अवश्यं याति दैवेन तदुपायं निशामय ॥
अकामतो न दुष्टा सा प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति ।
कामभोगेन स्वाध्वी सा कर्म्मभोगेन शुद्ध्यति ॥
विप्रादौ दैवादौ पूजायां नाधिकारिणी ।
यदि वर्णमध्यमास्ति चर्य्यं ज्ञात्वा सकर्म्मणः ।
प्रयाति भोगदेहं सा तस्यामि पापकर्म्मणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४० अध्यायः ॥
अतिशयशक्तिमात्रवाचः । इति सर्गवर्गे अमरः ॥ कर्म्मणि शूरः प्रभयः उत्साहः ।

इति मनुः ॥ कर्म्मणि ...
उत्साहः । इति रत्नाक...
उत्साह इति वसन्त...
उत्साह इति केचित् ॥ ...
शक्तिमान् वीर्य्यम् । ...
वीर्य्यं साधु वीर्य्यमित्यर्थे । ...
वीर्य्यं इति कोशान्तरम् । ...
बलम् । प्रभावः । ...
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ...
“अग्निः सर्वो ...
सर्वोत्ति वाजमस्मात्पुरा ...
“वीर्य्याणि ...
इति तद्भाष्ये सायणः । ...
१० । ११ ।
“मानवेदान्तवीर्य्याणां ...
शरीरसामर्थ्यम् । यथा, रघौ ...
“स इमाश प्रतिज्ञयोर्णि ...

“वीर्य्येण शरीरसामर्थ्येन ...
सायणः ॥ शक्तिः । यथा, ...
“ न शक्तयो वैरयते ...
सवीर्य्यमेव तान् ...
सवीर्य्यमाहवीर्याय ...
तस्मात् सेनैव वीर्य्येण ...
मनःशक्तिः । यथा, भागवते ...
“लत्वा वपुः सुरगणा ...
हिरण्यायेन पात्रेण वीर्य्येण ...
अौषधानां वीर्य्यस्य ...
“यासां कटककषायवीर्य्यमर्थं ...
प्रसाधानं तत्समीरस्थ ...

सिद्धानां रसभवानां ...
किञ्चिदन्यविकल्पितं ...
इति नारायण ...
तेजः । इति मेदिनी । ...
शब्दरत्नावली ॥

वीर्य्यणः, पुं, (वीर्य्यमस्यास्ति ...
पुत्रः । इति केचित् ॥ ...
५ । ११ ।
“नैतच्चित्रं त्वयि ...

वीर्य्यवान्, [त्] त्रि, (वीर्य्य ...
सोमलः । इति शब्दरत्ना ...
(यथा, किराते । १ । ...
“अतिवीर्य्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते ...

वीर्य्यवृद्धिकरं, क्ली, (वीर्य्यं ...
वृद्धिकारकौषधादि । ...
वाजीकरणम् ॥ ...
विशेषः ॥

वीर्य्या, स्त्री, (वीर्य्यमस्यास्ति । ...
इति यत् । टाप् ।) ...
भारः ॥

...संहारः। [illegible] ...सात्त्विकीमी
...मादि। (मनु, ...। १। ६८।
...नानाप्रकारा ता इव प्रभुः।
...प्रकाशार्थं पूर्वं सात्त्विकीं दिवः॥")
...बरः। इत्यमरभरतौ। भारः। इति
...हारावली॥
...त्रि, (बीजनेन वर्द्धयति। बीज+
...वा निपातनात्।" ४। ४। १०।
...तन्।) भारवाहकः। इति सिद्धान्त-
...॥
...पुं, (विहरत्यनेनेति। वि+हृ+घञ्।
...स्य दीर्घः।) मल्लाशयः। स तु बुद्ध-
...म्। इति शब्दमाला॥ विहारः।
...हीरा॥
...गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
...सेट्।) इ, बृंहति। इति दुर्गादासः॥
...च दीप्ताम्। इति कविकल्पद्रुमः॥
...०-पर०-सक०-सेट्।) पवर्गान्तः। इ,
...ति। क, बृंहयति। दीप्तिरिति। इति
...सः॥
..., स्त्री, (बुध+क्तिन्।) आत्मनो गुण-
...। सा त्रिविधा यथा,—
"...त्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
...मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥
...धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च।
...यावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥
...र्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता।
...र्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥"
... इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः॥
...र वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-
...सक०-सेट्।) क, वारयति। इति
...दासः॥
...सम्भक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-
...०-सक०-सेट्।) संभक्तिः सेवनम्।
..., वृणीते। वृणते हि विमृश्यकारिणं गुण-
...: स्वयमेव सम्पदः। इति दुर्गादासः॥
...वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-
...०-सेट्।) ञ, वरति वरते। इति
...दासः॥
...ञ वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा०-
...०-उभ०-सक०-सेट्।) न ञ, वृणोति
...ते। श ञ, वृणाति वृणीते। वकारस्य दन्त्य-
...त् संवृणोतीत्यादौ नानुस्वारस्य मकारः।
...त्वाच्च पुपूर्षतीत्यादौ ऋदिरणाविति उर्।
...च दन्त्यस्य कथमोष्ठ्यकार्य्यमिति वाच्यं यतः
...भावादोष्ठ्यस्य वकारस्य ओष्ठ्यकार्य्यं स्वाभा-
...कमेव। क्वचिद्दन्त्यमध्ये पाठः मल्लिकवर्णस्यो-
...स्थानं सम्भवति। इति दुर्गादासः॥
...णः, त्रि, (बृहि+ल्युः।) पुष्टिकारकः।
...था। मांसादो बृंहणो गुरुः। इति शब्द-
...न्द्रिका॥

बृंहितं, क्ली, (बृहि+क्तः।) करिगर्ज्जनम्। तत्पर्य्यायः। करिगर्ज्जितम् २। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ६। १८। २।
"शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानाञ्च बृंहितैः।
हेषितैः स्यन्दनानाञ्च दीर्य्यतीव वसुन्धरा॥")

वृक, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, वर्कते। वरीवृकते। इति दुर्गादासः॥

वृकः, पुं, (वृणोतीति। वृ+"सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्।" उणा० ३। ४१। इति कक्।) कुक्कुर-प्रमाणहरिणभक्षकपशुविशेषः। कोँय इति ख्यातः। हुण्डार इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। कोकः २ ईहामृगः ३। इत्यमरः॥ वत्सादनः ४ विकम् ५ गोवल्लादी ६ छागभोजी ७ छागमारी ८ अजाशनः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ३। १०। २३।
"श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-शल्लकौ॥")
काकः। इक्ष्वाकुवंशीयः॥ (पोलकः। इक्ष्वाकुवंशीयः। ३। ४१॥) वकरूपः। इति शब्दरत्नावली॥ सृगालः। इति हारावली॥ (यथा, मनुः। ८। २३५।
"अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्॥"
"वृकैः सृगालप्रभृतिभिः।" इति मेधातिथिः॥) क्षत्रियः। अर्कवृक्षः। सरलद्रवः। इति भरतधृतरभसः॥ (तस्करः। इति निघण्टुः। ३। २४॥ वर्कते ग्रहणं करोति इति। वृक आदाने+कः। वज्रः। इति निघण्टुः। २। २०॥)

वृकदंशः, पुं, (वृकान् दशतीति। दन्श+अण्।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः॥

वृकधूपः, पुं, (वृकोऽनेकधूपः एव धूपः। वृकः सरलद्रवस्तत्प्रधानो धूपो वा।) नानासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्य्यायः। कृत्रिमधूपकः २। इत्यमरः॥ वकधूपः ३। इति तट्टीका॥ सरलद्रवरसः। टारपिन् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पायसः २ श्रीवासः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५। इत्यमरः॥

वृकधूर्त्तः, पुं, (धूर्त्तो वृकः राजदन्तादिवत् पूर्व्वनिपातः।) सृगालः। इति हारावली॥

वृका, स्त्री, अम्बष्ठा। इति रत्नमाला॥

वृकाक्षी, स्त्री, (वृकस्याक्षीव अक्षि चिह्नं यस्याः।) त्रिवृत्। इति रत्नमाला॥

वृकारातिः, पुं, (वृकस्यारातिः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥

वृकारिः, पुं, (वृकस्यारिः।) कुक्कुरः। इति राजनिर्घण्टः॥

वृकी, स्त्री, पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥

वृकोदरः, पुं, (वृकस्येवोदरो यस्य। यद्वा, वृकः वृकनामकोऽग्निरुदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्य्यायः। भीमः २ मरुत्पुत्रः ३ किर्म्मीरनिसूदनः ४ जीमूतनिसूदनः ५ बकनिसूदनः ६ हिडिम्बनिसूदनः ७। इति हेमचन्द्रः॥ बक-वैरी ८ मारुतिः ९। इति जटाधरः॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान्।
त्वया पृष्टस्तु धर्म्मस्य रहस्यं त्वास्य भेदनात्॥
भविता स तदा प्रभ्न् कथां चैव वृकोदरः।
प्रवर्त्तकोऽस्य धर्म्मस्य पाण्डुपुत्त्रमहाबलः॥
यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः।
मया दत्तः स धर्म्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः॥"
इति मात्स्ये ६५ अध्यायः॥

वृक्णं, त्रि, (व्रश्च+क्तः।) छिन्नम्। इत्यमरः॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्।
"नहि पार्श्वो वृक्णे वने पलाशे कुमारी स्ता-भावा देति॥")

वृक्ष, ङ वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) मन्त्रमञ्जरी। ङ, वृक्षते वरं कन्या। इति दुर्गादासः॥

वृक्षः, पुं, (व्रश्च छेदने+"स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्।" उणा० ३।६६। इति सः। स च कित्। "वृक्ष वरणे। अतोऽव्याहरतीति वृक्ष इति सिद्धे प्रपञ्चार्थं ग्रश्चिग्रहणम्।" इति तट्टीकायामुज्ज्वलदत्तः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महीरुहः २ शाखी ३ विटपी ४ पादपः ५ तरुः ६ अनोकहः ७ कुटः ८ सालः ९ पलाशी १० द्रुः ११ द्रुमः १२ आगमः १३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विटरः १५ महीरुट् १६ कुचिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९ नगः २० अगः २१ कुठारः २२। इति शब्दरत्नावली॥ विटपः २३ कुजः २४ वनस्पतिः २५ अद्रिः २६ शिखरी २७ कुटः २८। इति जटाधरः॥ क्षुत्क्षः २९ क्षितिरुहः ३० अङ्घ्रिपः ३१ भूरुहः ३२ भूजः ३३ महीजः ३४ धरणीरुहः ३५ क्षितिजः ३६ शालः ३७। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य षड्जातिर्यथा,—
"कुरण्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः।
पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः॥
शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः।
स्युर्व्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
"संस्वेदजापि विज्ञेया वृक्षगोपशुजन्तवः।"
इत्यग्निपुराणम्॥
भद्रप्रदवृक्षा यथा,—
श्रीभगवानुवाच।
"आश्रमे नारिकेलश्च गृहिणाञ्च धनप्रदः।
शिबिरस्य यदीशाने पूर्व्वे पुत्त्रप्रदस्तरुः॥
सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः।
रसालवृक्षः पूर्व्वस्मिन् नृणां सम्पत्प्रदस्तथा॥
शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सुरकारो निशामय।
बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा।
प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा॥

सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र यतो हि वर्द्धते यशो ।
जम्बूवृक्षश्च दाड़िमः कदल्याम्रातकस्तथा ॥
वन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदश्चैव सर्व्वत्रैव निशामय ॥
सर्व्वत्र चम्पकः शस्तो भुवि भद्रप्रदस्तथा ।
अलावूश्चापि कुष्माण्डो मायाम्बुश्च सुखावहः ॥
खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वार्त्ताकुः कारविल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥”
निषिद्धवृक्षा यथा,—
“अप्रशस्तं कथितं कान्ते ! निषिद्धञ्च निशामय ।
वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कान्ते ! तिन्तिड़ीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्ज्जयेत् ।
शरेश्च धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्ध्रुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वाप्यामतिनिषिद्धश्च प्रान्तस्थं परिवर्ज्जयेत् ।
खर्ज्जूरश्च वकुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कर्पूरी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वाप्यां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
अपि च ।
“अपुत्त्रस्य च पुत्त्रत्वं पादपा इह कुर्व्वते ।
यत्नेनापि च राजेन्द्र ! अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
स ते पुत्त्रसहस्राणां कार्य्यमेकः करिष्यति ।
धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः ॥
प्लक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बश्चायुःप्रदः स्मृतः ।
जम्बुकी नाकदा प्रोक्ता भार्य्यादा दाड़िमी तथा ॥
डुम्बरी रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ।
अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्येद्दिवाकरः ॥
श्रीवृक्षः शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्व्वती ।
शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्व्वसत्तमाः ॥
विभीतके दासवृद्धिर्व्वकुलो दास्यदस्तथा ।
अपत्यनाशकस्तालो वकुलः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्य्या नारिकेली द्राक्षा सर्व्वाङ्गसुन्दरः ।
रतिप्रदा तथा किली केतकी सर्व्वनाशिनी ।
प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः ब्रह्मरोपकाः ॥”
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे वृक्षारोपणं नाम २६ अध्यायः ॥ ० ॥ अस्य रोपणफलम् ।
यम उवाच ।
“वृषगुल्मलताच्छायावृक्षसारादिस्थापयः ।
वर्द्धते वृक्षवाटीयास्थाश्चो रोपे फलं म्रदु ।

यः पुमान् रोपयेद्वृक्षान् छायापुष्पफलोपगान् ।
सर्व्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
छायापुष्पोपगाभिस्तत्र फलपुष्पदमोऽपि वा ।
रोपयित्वा द्रुमांस्तांस्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
देवदानवगन्धर्व्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सदा द्रुमान् ॥
पुष्पैः सुरगणाः सर्व्वे फलैश्च पितरः सदा ।
छायया ये मनुष्यास्तु पशुपक्षिगणास्तथा ॥
पुष्पोपगान् फलोपगान्
यः पादपान् रोपयते मनुष्यः ।
सम्यक्प्रदेशे परमे त्वनेकान्
लभेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
तस्मात् सुकृतो वृक्षा रोप्याः श्रेयोऽभि-
वाञ्छता ।
पुत्त्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्त्रा धर्म्मतः स्मृताः ॥
किं धर्म्मविमुखैर्व्वेदैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
तरुपुत्त्रा वरं ये तु परार्थैकानुरागिणः ॥
पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
परेषामुपकुर्व्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
छेत्तारमपि संप्राप्तं छायापुष्पफलादिभिः ।
पूजयन्त्येव तरवो शान्तिवद्दिव्यवर्जिताः ॥
पितरं नोपहिंसन्ति द्रुमा भविष्यतोऽभवत् ।
तारयन्ति च ते सम्यक् सर्व्वस्यातिथ्यदायकाः ॥
तस्मात्ते पुत्त्रवत् स्थाप्या विधिवद्द्विजपुङ्गव ।
द्विजैः पितृमनुष्याणामभोज्याः स्युर्यदा सदा ॥
अलङ्कृत् वृक्षरोपी यः प्रतिमाद्यावर्जितः ।
एते स्वर्गात् च्यवन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे तड़ागवृक्षप्रशंसानामा-ध्यायः ॥ ० ॥ अपि च ।
“भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्त्तिताः ।
ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
द्वे द्वे तथा दाड़िममातुलुङ्गे
पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति ॥
यथा सुपुत्त्रः कुलमुद्धरेद्धि
यथातिनस्तद्वाप्रियमप्रयत्नात् ।
तथाश्च वृक्षाः फलपुष्पभूताः
स्वं स्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥
गोकर्ण उवाच ।
इन्धनार्थं यथा शीतमग्निदीप्तं तदुच्यते ।
छायाविश्रामपथिकैः पक्षिणां निलयेन च ।
पत्रमूलत्वगाद्यैश्च औषधार्थन्तु देहिनाम् ॥
उपकुर्व्वन्ति वृक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
यज्ञवृत्तानि कष्टानि क्षुदधातुमहस्तथा ॥
सत्तनिर्व्वेशनं प्रोक्तं भित्वा पत्रैः समाकुला ।
फलन्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं शाकुनादयः ॥
सांवत्सरं पितुर्मातुरुपकारं फलैः कृतम् ।
एवं पुत्त्र समारोप्य एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा-ध्यायः ॥ ० ॥ अच्छेद्यवृक्षा यथा,—
“अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेत्तव्यः कदाचन ।

न चैतन्यो ...
कर्म्मण्याचैव ये ...
इति ...
ध्यायः ॥ ० ॥ वृक्षोत्सवान-
“पुरेषु येषु ग्रामे ...
तद्वनौ वा वृक्षौ वा ...
अशोका वा विना यत् ...

पर्णं पुष्पं तथा ...
पुष्पोद्यमो दर्श्यन्ते ...
चौरं चैवं ...
शुष्कन्यरोगाः ...

उच्छिन्नतोऽपि पतिता ...
एवं वत्स्यामि ते यत्र
रोदने चाधिमन्थेति ...
प्रासादप्रपने ...
वाणानां ...
स्वराङ्गभेदं कुरुते ...
चयं सर्व्वत्र गोष्ठौ ...
वाहनानयं मद ...
मधुसारे भवेद्व्याधिर्व्वृक्षाद्वा ...
अरोगं प्रोच्य ...
पुष्पेषु ...
उत्पाते पतितानाञ्च प्रवीराः ...
श्मशानात् स्थानन्तु तस्य ...
अन्यतस्तत्र च वृक्षेषु ...
एतत् पूजितवृक्षेषु सर्व्वं ...
पूर्व्वे पत्रे वा विकृते राज्ञो ...
अन्येषु देवयुक्तेषु वृक्षोपरेषु ...
आच्छादयित्वा तं वृक्षं ...
वृक्षोपरि तथा ...
शिवमभ्यर्च्चयेद्देवं पशुनाके ...
सूक्ष्मेभ्य इति यज्ञोमा ...
मध्वाज्ययुक्तैस्तु पायसैः
संपूज्य विप्रांस्तुरव ...
शीतेन दुग्धेन तथार्च्चेत्
देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥
...
२०६ अध्यायः ॥ ० ॥
भीष्म उवाच ।
“पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावत्
विधिना येन कर्त्तव्यं ...
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां ...
पुलस्त्य उवाच ।
पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यान...
तड़ागविधिवत् सर्व्वं यथाविधि
कृत्वा मण्डपसंभारं स्नाता ...
पूजयेद्द्रुमानाच्च तद्वदेव ...
सर्व्वौषध्युदकैः सिक्तानाद्युपविश्य
वृक्षाश्चाल्यैरलङ्कृत्य वासोभिर्व्वा
सूच्या चैव तथा कार्य्यं सर्व्वेषां ...

…पि दातव्यं तद्धेमशलाकया ॥
…म चार्थी वा कनधौतानि कारयेत् ।
…वेदमार्गो देयौ तानधिवासयेत् ॥
…गुरुं श्रेष्ठं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
…न्यङ्गनः कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
…त सर्व्ववृक्षेषु स्नापयित्वा व्रती स्वयम् ।
… दिगान्ते च कुर्य्याद्विजगिमन्त्रणम् ॥
…लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
…धिवासमेवं कार्य्यं द्विजातिभिः ॥
…म्बरधरः सौवर्णकृतशेखराम् ।
… कांस्यदोहां गां दद्याच्छुभशालि-
नीम् ॥
…वृक्षमध्यादुत्सृष्टेन्द्रासुदङ्मुखीम् ।
…कमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
…मामाथर्व्वाणां धारणैरभिनस्तथा ।
…ः संस्नपनं कुर्य्याद्ब्राह्मणपुङ्गवः ॥
…धरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
…वित; सार्व्वानृत्विजस्तु समाहितः ॥
…सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।
…शयनीयैश्च सहोपस्करपादुकैः ॥
…र्व्वलिं दद्यादृयावद्दिनचतुष्टयम् ।
…पिषा कार्य्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ॥
…मधः शस्ताश्चतुर्थेऽह्नि नथोत्सवः ।
… पुनस्तद्वत् श्रेष्ठा तत्रापि शक्तितः ॥
…श्रमं किञ्चित्तद्दद्यादमत्सरः ।
…द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
…विना यस्तु कुर्य्याद्वृक्षोत्सवं सदा ।
…मानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमश्नुते ॥
… राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
…र्गे वसेद्दाचत् यावदिन्द्रशतत्रयम् ॥
…च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् ।
…सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
…शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि मानवः ।
…पूज्यते देवैर्ब्रह्मलोके महीयते ॥”
…पाद्मे सृष्टिखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
… दोषो यथा,—
…च्छेदयेत् वृक्षान् सपुष्पफलितान् कदा ।
…कुलवृद्धिश्च धनवृद्धिश्च शाश्वतीम् ॥
…वतानाश्च शिवेच्छकचितानपि ।
…दयेल्लोकान् नरकवृष्टिसुदुःसहैः ॥
…मेवच्छीषं चिंषाद्वच्चे निपातिते ।
… दयं याति सीमावृक्षे निपातिते ।
…छेदयेद्वृक्षं देवताधिष्ठितं क्वचित् ।
…तड़ागानां छेदने रोधने कृते ।
…लसां यान्ति नराणां सदुरात्मनाम् ॥
…दयेद्यस्तु वृक्षान् छायासुशीतलान् ।
…ने घोरे पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
…नि वृक्षान् प्रमादाद्धि च्छिनत्ति यः ।
…रकं नाम सुभृशं रौद्रदर्शनम् ॥
…पालनं कुर्य्याच्छुभं भयदमन्यथा ।
…मयेत् यत्र यदि स्वर्गाय दीयते ॥”
…[illegible]…

अथ वृक्षारोपणनक्षत्रादि । शतभिषा मूलं विशाखा मृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥ * ॥ राजमार्त्तण्डे ।

“प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनी-
पौष्णागुह्यमरीचयः शतभिषा स्वातिर्विशाखा तथा ।
जिवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्तानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे ।* ॥
हेमाम्भसा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति ॥” * ॥

अथ वृक्षप्रतिष्ठानक्षत्राणि । पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा पूर्व्वफल्गुनी धनिष्ठा मृगशिरः स्वाती आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती अनुराधा श्रवणा पुनर्व्वसुश्च । यथा हि ।

“पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु
चन्द्रानिलेशमवरोहिणिमूलहस्ते ।
पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्व्वसौ च
कार्य्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥” * ॥

अथ विहिततिथ्यादिः । भविष्ये ।
“प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता ॥
सोमो वृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षकः, पुं, कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-मात्रञ्च ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।
“सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ।”)

वृक्षचरः, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर+टः ।) वानरः । इति धनञ्जयः ॥

वृक्षच्छायं, क्ली, बहूनां वृक्षाणां छाया । यथा । वृक्षस्य वृक्षयोर्व्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्ष-च्छायम् । बहुत्वे तु वृक्षच्छायमिति । षष्ठा-च्छाया बहूनाश्चेदिति क्लीवत्वम् । इति स्त्री नपुंसकलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

वृक्षधूपः, पुं, श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षनाथः, पुं, (वृक्षाणां नाथः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वृक्षपाकः, पुं, वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभवनं क्ली, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष+अच् । ततष्टाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षभित्, } स्त्री, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।)
वृक्षभिद्, } वाशी । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षभेदी, [न्] पुं, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+णिनिः ।) वृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहानि इति भाषा ॥ टङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जन्तु-विशेषः । काठ्विड़ाल इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

वृक्षम्भूः, पुं, (वृक्षमृद्दि भवतीति । भू+क्विप् ।) जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षरुहा, स्त्री, (वृक्षे रोहतीति । रुह+कः । ततष्टाप् ।) वन्दा । इत्यमरः ॥ अम्लतश्रवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमात्य-गणिकागेहोपवनम् । इत्यमरः ॥

वृक्षादनः, पुं, (वृक्षमत्ति नाशयतीति । अद्+ल्युः ।) वृक्षभेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।
“सकीलकक्चाः सर्व्वे वासी वृक्षादनान्विताः ॥”)
अश्वत्थवृक्षः । मधुच्छत्रम् । कुठारः । इति मेदिनी ॥ पियालः । इति धरणिः ॥

वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमत्तीति । अद्+ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) वन्दा । विदारीकन्दः । इति मेदिनी । ने, २१३ ॥

वृक्षादिरुहकं, } क्ली, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षादिरूढकं, } माला ॥

वृक्षाम्लं, क्ली, (वृक्षस्याम्लम् ।) महाम्लम् । तेन्तु-लीति ख्यातम् । इति रायमुकुटः ॥ महाद्रा । इति भरतादयः ॥ अम्लकुटा । इति सार-सुन्दरी ॥ चुका । इति भानुदीक्षितादयः ॥ तत्पर्य्यायः । तिन्तिड़ीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-मरः ॥ अम्लशाकम् ४ चुक्राम्लम् ५ तिन्तिड़ी-फलम् ६ शाकाम्लम् ७ अम्लपूरम् ८ पूराम्लम् ९ रक्तपूरकम् १० चुड़ाम्लम् ११ बीजाम्लम् १२ फलाम्लकम् १३ अम्लवृक्षम् १४ अम्लफलम् १५ रसाम्लम् १६ श्रेष्ठाम्लम् १७ अत्यम्लम् १८ अम्लबीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-स्तृष्णासमीरोदरहृद्गदादिगुल्मातिसारव्रणदोष-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वृक्षाम्लमाममम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु ॥
अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत् ।
तृष्णार्शग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षाम्रः, पुं, (वृक्षे आम्रो यस्य ।) आम्रातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षायुर्व्वेदः, पुं, (वृक्षस्यायुर्व्वेदः ।) तरुचिकित्-सादिशास्त्रम् । तद्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
“वृक्षायुर्व्वेदमाख्यास्ये प्लक्षश्चोत्तरतः शुभः ।
प्राग्वटो याम्यतस्त्वाम्रं आप्येऽश्वत्थं क्रमेण तु ।
दक्षिणां दिशमुत्पन्नाः समीपे कण्टकद्रुमाः ।
उद्यानं गृहवासे स्यात् तिलान् वाप्य च पुष्पितान् ।
गृहीयान्निर्व्वपेद्वृक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूजयेत् ।
ध्रुवाणि पञ्च वायव्यं हस्तं प्राजेशवैष्णवम् ।

नक्षत्राणि तथा मूलं शस्यन्ते द्रुमरोपणे ।
प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यां तु कारयेत् ।
हस्ता मघा तथा मैत्रमाद्यं पुष्यं सवासवम् ।
जलाशयसमारम्भे वारुणञ्चोत्तरात्रयम् ।
संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्ज्जन्यं तत् समारभेत् ।
अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाश्च प्रियङ्गवः ।
अशोककदलीजम्बुस्तथा बकुलदाड़िमाः ।
सायं प्रातस्तु घर्म्मर्त्तौ शीतकाले दिनान्तरे ।
वर्षारात्रे भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः ।
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोड़शान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशा-
न्तरम् ।
विफलाः स्युर्घना वृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोध-
नम् ।
विड़ङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा ।
फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः ।
घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्व्वदा ।
आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।
उत्सेकः सर्व्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदः ।
मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः ।
विड़ङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं मांसं हि दोहदम् ।
सर्व्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोहवर्द्धनम् ।”
इत्याग्नेये महापुराणे वृक्षायुर्व्वेदः ॥
(अस्याभ्यधिकविवरणं वृहत्संहितायां ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

वृक्षार्हा, स्त्री, (वृक्षे अर्हतीति । अर्ह + अच् । टाप् ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षालयः, पुं, (वृक्ष आलयो यस्य ।) पक्षी । इति शब्दमाला ॥

वृक्षावासः, पुं, (वृक्षे आवासो यस्य ।) वृक्षकोटरवासी । इति केचित् ॥

वृक्षाश्रयी, [न्] पुं, (वृक्षमाश्रयतीति । आ + श्रि + णिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षोत्पल, पुं, कर्णिकारः । इति रत्नमाला ॥

वृच, ई ध वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-पर०-सक०-सेट् । अनिड्निष्ठः ।) ई, वृक्तः । ध, वृणक्ति । वरीवृच्यते । वर्ज्जनार्थोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-भ्वा० च-पर०-सक०-सेट् । अनिड्निष्ठः ।) ई, वृक्तः । कि, वर्ज्जयति वर्ज्जति । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ई ध वृतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा० पर०-सक०-सेट् । अनिड्निष्ठः ।) ई, वृक्तः । ध, वृणक्ति । वरीवृज्यते । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ल ङ द त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरी । ल, ङ, वृक्ते । द, वृज्जाने । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ल ङ ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् । अनिड्निष्ठः ।) सप्तमस्वरी । ल, ङ, वृक्ते । ई, वृक्तः । इति दुर्गादासः ॥

वृजनं, क्ली, (वृज + "कॄपॄवृजीति ।" उणा० २ । ८१ । इति क्युः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः ॥ आकाशम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।
"त्वं शुष्णं वृजने पृक्षे ।"
"वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र पूर्व्वे विशेषणे वृजने वर्ज्जनयुक्ते संग्रामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्जन्ते छिद्यन्ते ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १४ ।
"विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ।"
"वृजनं बलम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
"जरयन्ती वृजनं पद्वदीयते ।"
"वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती * * * वृजनं वृजी वर्ज्जने । वर्ज्यते इति वृजनं प्राणिजातम् । कॄ पॄ वृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृजनः, पुं, (वृज + क्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ (बाधके च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।
"तमानूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो ।"
"वृजनं बाधकम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृजिः, स्त्री, मल्लभूमिः । इति केचित् ॥

वृजिनं, क्ली, (वृजी वर्ज्जने + "वृजेः किच ।" उणा० २ । ४७ । इति इनच् । स च कित् ।) पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । २९ । ३८ ।
"तन्नः प्रसीद वृजिनार्द्दन तेऽङ्घ्रिमूलम् ।"
दुःखम् । यथा, तत्रैव । १ । ७ । ४६ ।
"वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ।"
पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२ । ४ ।
"वृजिना गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ।")
रक्तचर्म्म । भुग्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वृजिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी । ने, १३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १२ ।
"अथमने अध्वनि वृजिने पथि श्येना इव श्रवस्यतः ।"
"वृजिने कुटिले पथि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृण, इ ञ उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-उभ०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) इ ञ, वृणोति वर्णोति वृणुते वर्णुते । उ, वर्णित्वा वृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वृत, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, वर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

वृत, ङ उ व ऋ वर्त्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-स्यसनोः उभ०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) ङ, वर्त्तते । उ, वर्त्तित्वा वृत्त्वा । व, वर्त्स्यति विवृत्सति । ऋ, अवृतत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत, य ङ उ सम्भक्तौ । वर्ते । ...
द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक० ...
य ङ, वृत्यते । उ, वर्ति ...
सेवनम् । इति दुर्गादासः ।

वृतः, त्रि, (वृ + क्त ।) ...
वृतः २ याचितः ३ । इत्य...
वंशे । १२७ । १७ ।
"तथा वृतवरो ...
आश्रयश्च ।

वृतपत्रा, स्त्री, (वृतानि ...
इति राजनिर्घण्टः ।

वृतिः, स्त्री, (वृ + क्तिन् ।) ...
वरः २ । इत्यमरः ॥ (...
"न हि च्छायादानैः ...
फलैर्व्वा पुष्पैर्व्वा न ...
अरे रे मन्दारद्रुम ...
[illegible]
प्रार्थनाविशेषः । इत्य...
णम् । इति मेदिनी । ...
रजावर्णो ।

वृतिङ्कर, पुं, विकङ्कतवृक्षः ...
वृक्षो ॥ वृतिकारके, त्रि ।

वृत्तं, क्ली, (वृत + क्तः ।) ...
कथासरित्सागरे । ३ । ...
"तत्र तस्थुर्विजानन्तो भर्तुरे...
आपद्यपि सतीवृत्तं किं ...
पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, ...
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं ...
वृत्तमक्षरसंख्यातं ...
समसमर्द्धसमं वृत्तं विषमं ...
वृत्तिः । इति मेदिनी । ...
परिमाणम् । ...
भरतः ॥ (वार्त्ता । यथा, ...
५८ । ११६ ।
"न मार्गेऽनमेनर्षि ...
आचारः । यथा, मनौ । ...
"अनेन विप्रो वृत्तेन
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके ...

वृत्तः, त्रि, (वृत् + क्तः ।) ...
रामायणे । २ । ९० । ७ ।
"जानन् दशरथं वृत्तं ...
"वृत्तमतीतम् ।" इति त...
वर्त्तुलः । (यथा, मा...
"स्तनौ अङ्गिरकेशोरौ ...
छन्दावरणः । इत्यमरटीका ।
इति मेदिनी ॥ (नियतः । य...
"स वृत्तचूलश्चल...
रमात्यपुत्रैः सवयो...
जातः । यथा, रघुवंशे । ३ ।
"समस्तमाभाव...
वृत्तः स नौ ...

[illegible]

...(कस्मै) वृत्तः । [illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ ([illegible] । यथा, [illegible] । १ । १४ । १० ।
[illegible] ।”)

...[illegible], स्त्री, (वृत्ता वर्त्तुला [illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

...[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । [illegible]

[illegible]

उदाहरणं यथा । जय जय [illegible] [illegible] [illegible] । इति छन्दोमञ्जर्याम् ६ स्तबकः ॥

...:, पुं, छन्दोविशेषः । तत्पर्य्यायः । वृत्तः १ [illegible] २ [illegible] ३ । [illegible] । [illegible] लघुः । अस्य गुणाः । मधुरम् । शीतलम् । कफपित्तातिसारदाहरक्त-[illegible] । तैलं मध्ये [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

...[स्] च, (वृत्त+तसिल् ।) वृत्तेन । यथा, [illegible] तृतीयायाः । [illegible] तृतीयान्तात् वा तसिः स्यात् । अथ-[illegible] । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न [illegible] । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । [illegible] । वृत्तेन [illegible] वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । [illegible] हीयमानपापयुक्ताद-[illegible] तृतीयान्तादपि तसिः । वृत्तेन हीयते [illegible] पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

...[illegible]तुलः, पुं, (वृत्तस्तण्डुलः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

...ष्पाविका, स्त्री, [illegible]निष्पावी । इति राज-निर्घण्टः ॥

...र्णी, स्त्री, (वृत्तं वर्त्तुलं पर्णं यस्याः । ङीप् ।) [illegible]पुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपुष्पः, पुं, (वृत्तं वर्त्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरीषः । कदम्बः । [illegible] । कुब्जकः । मुद्गरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible], क्ली, (वृत्तं वर्त्तुलं [illegible] यस्य ।) [illegible]-[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] ॥

वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । बदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपत्रा, स्त्री, (वृत्तं वर्त्तुलं पत्रं यस्याः ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वर्त्तुलं बीजं यस्याः । [illegible] टाप् ।) पाण्डुफली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आढकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) [illegible] । मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तस्थः, त्रि, (वृत्त+स्था+कः ।) वृत्ते तिष्ठति यः । यथा, मनुः ।
“[illegible] ब्राह्मणायाः क्षत्रियस्य [illegible] ।
[illegible] वृत्तस्थयोः [illegible] ॥”
[illegible] यथा,—
“[illegible] ।
[illegible] ॥”
इति [illegible] ॥

वृत्ता, स्त्री, [illegible] । रेणुका । प्रियङ्गुः । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ताध्ययनर्द्धिः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोरृद्धिः ।) ब्रह्मवर्च्चसम् । इत्यमरः । [illegible] परिपालनं वृत्तम् । [illegible] वेदानाम् अध्ययनम् । तयोरृद्धिस्तत्परि-पालनजनितेन उपचयो ब्रह्मवर्च्चसं स्यात् । [illegible] वा । इति भरतः ॥

वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तत्पर्य्यायः । वार्त्ता २ प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ॥ श्रुतिः ५ । इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७।२९ ।
“सर्व्वमाख्यत वृत्तान्तं विस्तरादिदमब्रवीत् ॥”)
प्रक्रिया । कार्त्स्न्यम् । वार्त्ताप्रभेदः । प्रस्तावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४ ।
“न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते ॥”
“वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ॥” इति कुल्लूक-मेधातिथी ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-वाचकः । इति विश्वः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृत+क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । २५९ ।
“एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥”)
विवरणम् । (यथा, कातन्त्रे । “सूत्रस्यार्थ-विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।
“[illegible]वृत्तिं
याचं कुरु [illegible] ॥”)
निवृत्तिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादि-वृत्तयो यथा,—
“श्रृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्व्वत्र भारती ।
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्व्वनाट्यस्य मातृकाः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
वृत्तिहरणे दोषा यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।
“स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
स कृतघ्न इति ख्यातः फलं तत्र शृणु भूमिप ! ॥
यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रबिन्दुभिः ।
तावद्वर्षसहस्रञ्च कुम्भीपाके स तिष्ठति ॥
तप्ताङ्गारञ्च तद्भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् ।
तप्ताङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करैः ॥
तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते ॥
ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः ।
दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्य[illegible] शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६८ अध्यायः ॥
(व्यवहारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।
“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥”
वर्त्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या । आश्रयः । यथा, व्याप्तिपञ्चके । १ । “साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।” यथा च भाषापरिच्छेदे ।
“सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”
चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ * ॥ व्यापारः । यथा, सांख्य-तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
“अर्थसन्निकृष्टस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमो-ऽभिभवे यः सत्त्वसमुद्रेकः ॥” युक्तार्थः । यथा, कातन्त्रव्याकरणादौ ।
“कारकप्रतियोगिभ्यां यद्यदन्यदपेक्षते ।
अर्थैर्बहुलवाचित्वादवृत्तिस्तत्र तु नेष्यते ॥”)

वृत्तिस्थः, पुं, (वृत्तौ तिष्ठतीति । स्था+कः ।) सरटः इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति, त्रि ॥

वृत्तैर्वारुः, पुं, (वृत्तो वर्त्तुल इर्वारुः ।) षड्-भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्यं, त्रि, वरणीयम् । वृतधातोः क्यपा वृञ्-धातोश्च क्यप्तुक्प्रत्ययाभ्यां च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृ(च)त्रः, पुं, (वृत्+“स्फायितञ्चिवञ्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अन्धकारः । शत्रुः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४८ । २ ।
“इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।”
“वृत्रं शत्रुम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
दानवविशेषः । स तु त्वष्टृपुत्र इन्द्रेण हतः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । १० ।

"यदा वृषवरी प्राप्ते माद्राम्यार्थं वृषो यथा ।" अस्य विवरणन्तु देवीभागवते षष्ठस्कन्धे १ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । ०।) मेघः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३३ । ६ ।
"इन्द्रो यच्छा अरदद्वृत्रवाहु-
रयाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।"
"वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघमयाहन् अवधीत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।) पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति शिवः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
वृत्रद्विट्, [ष्] पुं, (वृत्रं द्वेष्टीति । द्विष्+क्विप् ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
वृत्रवैरी, पुं, वृत्रस्य शत्रुः इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृत्रहा, [न्] पुं, (वृत्रं हतवान् । हन्+"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।" ३ । २ । ८७ । इति क्विप् ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । ११ । १८ ।
"[illegible] वृत्रहा ।"
यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।
"इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिम् ।"
"वृत्रहणं वृत्रस्य हन्तारम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)
वृत्रारि, पुं, (वृत्रस्यारिः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥
वृथा, व्य, निरर्थकम् । तत्पर्य्यायः । मुधा २ व्यर्थकम् ३ [illegible] ४ । इत्यमरः । यथा,—
"[illegible] वृथा [illegible] ।
[illegible] वृथा [illegible] ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
[illegible] च ।
"वृथा [illegible] वृथा ।
[illegible] वृथा ॥"
इति मार्कण्डे ११५ अध्यायः ॥
वृथादानं, [न्] क्ली, (वृथा निरर्थकं दानम् ।)
[illegible] । यथा,—
"वृथा [illegible] वृथा दानानि षोडश ।
[illegible] ॥
[illegible] वृथा [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति वह्निपुराणे [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] वृथा [illegible] ।
[illegible]
[illegible] वृथा [illegible] ॥"
इति पुराणम् ।
वृथामांसं, क्ली, वृथा निरर्थकं [illegible] ।
[illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

गुरवेऽनृतवक्त्रा यः क्षीबाय पतिताय च ॥
शठाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्वस्य कृपणाय पराय तथा ॥
पतिवारकाय शठाय सर्वत्र पिशुनाय च ।
दत्तानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अन्यच्च । न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत् सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षोडशमपि प्रत्यापहर्त्तव्यमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च ।
"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।"
इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।
"पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
वृथामांसं, क्ली, (वृथा निरर्थकं मांसम् ।) देवपित्राद्युद्देशं विना मांसम् । तद्भक्षणे प्रेतत्वं भवति । यथा,
"वृथारीता वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः ।
निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
वृद्धं, क्ली, शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
वृद्धः, पुं, वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धः, त्रि, (वृधु वृद्धौ+क्तः । "यस्य विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः । प्रवृद्धः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥")
पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । प्रवयाः २ स्थविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन् ६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्ज्जरः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलितः । इति जटाधरः ॥
वृद्धकाकः, पुं, (वृद्धः काकः ।) काकविशेषः । डाँडकाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रोणकाकः २ दग्धकाकः ३ [illegible] ४ पर्व्वतकाकः ५ वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
वृद्धगङ्गा, स्त्री, (वृद्धा गङ्गा ।) नदीविशेषः । गोदावरी इति ख्याता । यथा,—
"[illegible] नदी मानसनन्दिनम् ।
[illegible] नदी [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] नाम [illegible] ।
[illegible] नदी [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥

या निःसृता [illegible]
स्वर्गङ्गेति विख्याता [illegible]
इति कालिकापुराणे
८२ अध्यायः ।
वृद्धत्वं, क्ली, (वृद्ध+त्व ।) [illegible]
पर्य्यायः । स्थाविरम् २ । [illegible]
वार्द्धकम् ४ । इति शब्दरत्ना[illegible]
रघुः । १ । २३ ।
"अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पार[illegible]
तस्य [illegible]
बाल्यादिरवधिमाह सुश्रु[illegible]
"वयस्तु त्रिविधं बाल्यं [illegible]
आषोडशवर्षस्य नरो बालो[illegible]
त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी [illegible]
[illegible]
दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं [illegible]
तदुत्तरं स्यादन्नाशी [illegible]
मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यम[illegible]
चतुर्था मध्यमं प्राहुर्वृ[illegible]
बलादिविज्ञतसमा [illegible]
ततः क्रमेण क्षीणः [illegible]
वीर्य्यादीन्द्रियमन्दे[illegible]
बलोत्साहा उपाख्ये । [illegible]
बलीतुषाद्दीर्णः ।
"सततु सप्ततेरूर्द्धं क्षीयमाण[illegible]
क्षीयमाणेन्द्रियबलः [illegible]
बलीपलितखालित्ययुक्तः [illegible]
कासश्वासादिभिः क्लिष्टो [illegible]
बालो विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं [illegible]
[illegible]
वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्वि[illegible]
उपक्रमेण चिकित्सेत् । [illegible]
"बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा [illegible]
वुद्धिः कर्म्मेन्द्रियं चेतो जीवितं [illegible]
[illegible]
वृद्धदारकः, पुं, (वृद्ध [illegible])
जीरणाकवृक्षः । इति भाव[illegible]
जीरणाकड़ा इति च भाषा[illegible]
हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय[illegible]
जाङ्गी ७ आवेगी ८ जुङ्ग[illegible]
अप्यरागन्था ६ छगलाण्डी [illegible]
जुङ्गा १० । इति शब्द[illegible]
१२ छागः ११ । इति [illegible]
१३ छगलान्त्रिका १४ । [illegible]
दीर्घवालुका १६ [illegible]
कोटरपुष्पी १८ [illegible]
ग्रन्थाम्लैः कोटरपुष्पि[illegible]
पाटः । अस्य गुणाः । [illegible]
तम् । [illegible]
तम् । इति राजनिर्घण्ट[illegible]
"वृद्धायरा वृद्धदारः [illegible]

स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दारु यस्य ।) वृद्ध-
दारुकः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
दारुदयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत् ।
कामशोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यमिदम् ॥"
, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
। गोंड्नाभियुक्तव्यक्ति इति भाषा ।
ायः । तुन्दिलः २ तुन्दिभः ३ । इत्यमरः ॥
ामहः, पुं, (प्रपितामहादृद्धः ।) प्रपिता-
तः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः
ृता नास्ति । यथा । तेनात्मपञ्चमे वृद्ध-
ामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादि-
अतएव प्रपितामहभात्रा तत्सन्ततिभिः
ापिण्ड्याभावात् कन्याजननमरणयोस्तेषां
ाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
ौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
स्त्री, (वृद्धा बला ।) महासमङ्गा । इति
निर्घण्टः ॥
, पुं, अश्वभेदः । यथा,—
वृद्धो वृद्धराजस्य दायेतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥"
इति केचित् ॥
:, पुं, आम्रवृक्षः । यथा । सुपक्वो वृद्ध-
: । इति केचित् ॥
तकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
ीतकः । इति शब्दमाला ॥
:, [स्] पुं, (वृद्धात् वृद्धसतेः शृणोतीति ।
असुन् । "वृद्धेभ्यः शृणोतीति वृद्धश्रवाः ।"
कुलदत्तः । ४ । २२६ । "वृद्धं प्रभूतं श्रवः
 स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य ।" इति
भाष्ये सायणः । १ । ८ । ६ । "वृद्धं श्रवो
कीर्त्तिर्वा यस्य ।" इति वेददीपे महीधरः ।
। ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
, पुं, वृद्धानां समूहः । तत्पर्यायः । वार्द्ध-
 इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥
कं, स्त्री, (वृद्धस्य सूत्रम् । ततः स्वार्थे
) इन्द्रतूलम् । बुड़ीर सुता इति भाषा ।
, हारावल्याम् ।
सूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।
पाम वंशकं वाततूलं मरुद्ध्वजम् ॥"
ी, (वृद्ध+टाप् ।) गतयौवना । बुड़ी
भाषा । तत्पर्यायः । पलिक्नी २ । इत्य-
। पलिता ३ । इति भरतः ॥ स्थविरा ४
कला ५ जरती ६ गतार्त्तवा ७ । इति
निर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—
षोड़शाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम् ॥"
इति कालिदासः ॥ * ॥
पि च ।
लेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोड़श ।
सु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥
र्द्धमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
 तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—
"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥
नार्तवे षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान् ।
हायेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥"
इति चाणक्यम् ॥ * ॥
अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
स्थूलाङ्गुलिः । बुड़ आङ्गुल इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वृद्धिः, स्त्री, (वृध+क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
षधविशेषः । तत्पर्य्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुत्रदा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ श्रीः ९ सम्पत् १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सत् १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।
"ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला ।
रुचिमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठक्रिमिहरा परा ॥
प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।
तत्र यद्दातुमिष्टं स्यात्तद्द्वयमप्यत्र योजयेत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
ऋद्धिवृद्धोरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्यनयोर्ब्रुवे ।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा ॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्योग्या सिद्धिलक्ष्मी वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥
ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैश्वर्य्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥
वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
तृष्णा पित्तास्रशमनी स्तनकामप्रदायिनी ॥
राजामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ॥"
[illegible]

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
क्षयादिभिस्त्रिवर्गः । अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थाः
पूर्व्वमुक्ताः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञामिति भरतः ॥ * ॥
वर्द्धनम् । तत्पर्य्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।
"एष सर्व्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥")
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा,—
"प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो
नरः सुभोगी विनयान्वितश्च ।
धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो
विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
कलान्तरम् । सुद इति भाषा । अभ्युदयः ।
समृद्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।
"अथ तत्र पाण्डुतनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसहत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥")
वृद्धिग्रहणनियमो यथा,—
"अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥"
मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत
इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं
भवति । ब्राह्मणे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासीत्येव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्च आमान्
शते वृद्धिर्दीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
[illegible]

गृहीतविशेषणेन वृद्धेः प्रकारान्तरमाह ।
कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।
कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतं उत्तमर्णं आददीत् । मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति । * । इदानीं कारितां वृद्धिमाह ।
"दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु ॥"
सर्व्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्व्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह नारदः ।
"न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते ।" इति ।
यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् ।
"यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥"
इति ।
यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तं प्रति तेनैवोक्तम् ।
"कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥"
इति ।
यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथाह ।
"स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।
तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत् ॥"
इति ॥
अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः ।
"पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः ॥
अविवक्षिता अनाकारिता इति । * । अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम् । पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । यद्वाच चौरपरिचर्य्यार्थिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह । रसस्याष्टगुणा परा ।
"वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥"
रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातःपरं वर्द्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तथा घृतं त्रिगुणमिति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम् । "धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्" इति । शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादि । वाह्यो बलीवर्द्दतुरगादि । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तदापसमर्थयोत्तमात्रेण दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादतिक्रम्य पूर्व्ववद्वर्द्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्व्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव । यथाह मनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति सकृदाहृतेति पाठे शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाधमर्णादाहृता द्वैगुण्यं नात्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति प्रयोगस्यैकवचननिर्द्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्द्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः । इति मिताक्षरा । कुरण्डरोगः । वर्द्धः । इति हेमचन्द्रः । समृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका । शैलेयम् । धनम् । इति राजनिर्घण्टः । * ।

वृद्धिका, स्त्री, (वृद्धिरेव । स्वार्थे कन् ।) ऋद्धिनामौषधम् । इति शब्दमाला ।

वृद्धिजीविका, स्त्री, (वृद्ध्या जीविका ।) अर्थदानजीविका । तत्पर्य्यायः । अर्थप्रयोगः २ कुसीदम् ३ । इत्यमरः । कलान्तिका ४ । इति शब्दरत्नावली ।

वृद्धिदः, पु, (वृद्धिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः । शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः । वृद्धिदातरि, त्रि । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । ३० ।
"प्राक्‌शाखया वियुक्तं सचिवं वृद्धिदं वास्तु ।")

वृद्धिश्राद्धं, क्ली, (वृद्धये यत् श्राद्धम् ।) वृद्धिनिमित्तकश्राद्धम् । तत्तु अभ्युदयनिमित्तं पित्राद्युद्देशेन श्रद्धया अन्नादिदानम् । तत् कर्म्मविशेषात् पूर्व्वं कर्त्तव्यं यथा । निर्णयामृते मत्स्यपुराणम् ।
"अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ।
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे ...
... ...
"नान्दीश्राद्धमाराभेऽ ...
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत ...
आभ्युदयिकश्राद्धम् ।
यथा,—
"वृद्धिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि ...
नान्दीमुखादयो ...
सुरैः ...
देवगोत्रेण ...
कर्त्तव्यम् । ...
मातामहानां ...
पितामहप्रपितामह...
प्रमातामहानां अमुकगोत्राणां ...
नान्दीमुखानां श्राद्धं करिष्ये ...
विश्वेषां देवानां श्राद्धं ...
कर्त्तव्यमिति देवताश्राद्धमावाहनम् ।
करोति तैर्नोक्ते इत्यनेन ...
गृहीत्वा देवताश्राद्धावाहनम् ।
अमुकगोत्राया मातृप्रभृति ...
नान्दीमुख्याः श्राद्धं विधाने ...
कर्त्तव्यमिति ...
करिष्यामीति तैर्नोक्ते इत्यनेन ...
आवाहनमन्त्रम् । ...
आवाहनमापनम् । ...
आगम मधुतान इमं ...
ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं ...
उपद्युविह ये अविविक्ता ...
अस्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् । ...
इति विश्वेदेवावाहनं ...
आवधारणमापनम् । ततः ...
नामसम्पादनम् । ...
दानञ्च । अच्छिन्नावधारणावाहन...
पितामह्या मातुः । ततः ...
आवाहनमासनमावाहनं ...
वृद्धप्रपितामहादीनां ...
ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देव...
सपत्नं समानीयं ...
पिण्डवर्ज्जितं नमः । इति ...
ॐ अमुकगोत्रे मातृपितामहि ...
नान्दीमुखि एतद्वः ...
मातामहप्रमातामहेभ्यः ।" इति ...
अध्यायः । अन्यच्च ।
"तृतीयमाभ्युदयिकं वृद्धिश्राद्धं ...
उत्सवानन्दसम्भारे यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवाः ...
प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकैः ।
प्राङ्मुखो निर्वपेत् पिण्डान् दूर्व्वया ...
सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्घ्यं द्वयोर्द्वयोः ।

[illegible] पुष्पाः [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥"
[illegible] नाम
[illegible] ॥ [illegible]
। [illegible] ॥

, ([illegible] । "[illegible]
।" ५ । ४ । ८७ । [illegible]
) [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] ॥
॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ७० ।
"[illegible] तथा
[illegible] ॥")

, त्रि, ([illegible] ।) [illegible] । तत्पर्य्यायः ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible] । इति
॥

[illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([illegible]
[illegible] ।) [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । इति दुर्गादासः ॥
[illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([illegible] ।) [illegible] । इति दुर्गा-

पुं, (वृध+"[illegible] ।" उणा०
[illegible] ।)
॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
[illegible], त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । ५ ।
"[illegible] ॥"
"[illegible] ।" इति [illegible]
। यथा च तत्रैव । ८ । ३ । ६ ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ।" इति
[illegible] ॥)

पुं, (वृध+बाहुलकात् [illegible] । [illegible]
) पुरुषः । [illegible] । इत्युणादि-
॥

(वृध+"ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेः ।"
। ११० । इति क्यप् ।) वर्द्धनीयम् ।
[illegible]: क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
[illegible] धार्य्यते सत् । [illegible]
[illegible] । तत्पर्य्यायः । प्रसवबन्धनम् २ ।
॥ (यथा, रघुवंशे । ५ । ६९ ।
[illegible] पुष्पमनोकहानाम् ॥")
[illegible] । कृष्णाग्रम् । इति मेदिनी ॥
पुं, वार्त्ताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
, स्त्री, वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृन्तिका, स्त्री, क्षुद्रवृन्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृन्दं, क्ली, (वृन्+"वृन्दारकादयश्च ।" उणा० ४ । ८५ । इति वन् वृन् गुणाभावश्च निपात्यते ।) समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ८ । १० ।
"भृङ्गा यथा कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ॥")

वृन्दः, पुं, दशार्बुदः । शतकोटिरिति यावत् । इति ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तरं महार्बुदः ॥

वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जलन्धरपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गतनामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वृन्दारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ॥

वृन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन्द+"शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन् ।) देवता । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । ३० ।
"अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ॥")
यूथपाला । यथा,—
"वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपालरि ।"
इति भरतधृतव्याडिः ॥

वृन्दारकः, त्रि, (वृन्दार+स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः । (यथा, महाभारते । ११ । १६ । ५ ।
"वृषा वृन्दारकः कर्णो विकर्णः पुरुषर्षभः ॥")
श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तन्मते मुख्यार्थादिः ।
वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ । इत्यमरः ॥

वृन्दावनं, क्ली, मथुरामण्डलतीर्थम् । तन्नामकारणं यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"पुरा केदारनृपतिः सप्तद्वीपपतिः स्वयम् ।
आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् सत्यधर्मरतः सदा ॥
स रेमे सह नारीभिः पुत्त्रपौत्त्रगणैः सह ।
पुत्त्रानिव प्रजाः सर्व्वाः पालयामास धार्म्मिकः ॥
कृत्वा शतक्रतुं राजा लेभे लिप्सितमीप्सितम् ।
कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं सर्व्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्व्वकम् ।
केदारतुल्यो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
पुत्त्रेषु राज्यं संन्यस्य प्रिया त्रैलोक्यमोहिनी ।
जैगीषव्योपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
हरेरैकान्तिको भक्तो ध्यायते सततं हरिम् ।
शश्वत् सुदर्शनं चक्रमस्ति यत्सन्निधौ मुने ॥
चिरं तप्त्वा नृपश्रेष्ठो गोलोकञ्च जगाम सः ।
केदारनामतीर्थं तत्तन्नाम्ना च बभूव ह ॥
तत्राद्यापि मृतः प्राणी सद्यो मुक्तो भवेत् ध्रुवम् ।
कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥
न वव्रे सा वरं कञ्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
दत्तं दुर्व्वाससा तस्यै हरेर्मन्त्रं सुदुर्लभम् ॥
सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि तपस्तेपे सुनिर्ज्जने ॥
आविर्ब्बभूव श्रीकृष्णस्तत्पुरो भक्तवत्सलः ।
प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृणिष्वेत्युवाच सः ॥
दृष्ट्वा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम् ।
मूर्च्छां संप्राप सा सद्यः कामबाणप्रपीडिता ॥
सा च श्रीशं वरं वव्रे पतिस्त्वं मे भवेति च ।
ओमित्युक्त्वा च रहसि चिरं रेमे तया सह ॥
सा जगाम च गोलोकं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम् ।
वृन्दा यत्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव ॥ * ॥
अथान्यदितिहासञ्च शृणुष्व सम पुण्यदम् ।
येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
कुशध्वजस्य कन्ये द्वे धर्म्मशास्त्रविशारदे ।
तुलसी वेदवती च विरक्ते भवकर्म्मणि ॥
तपस्तप्त्वा वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
सीता जनककन्या सा सर्व्वत्र परिकीर्त्तिता ॥
तुलसी च तपस्तप्त्वा काम्यां कृत्वा हरिं पतिम् ।
दैवाद्दुर्व्वाससः शापात् प्राप्य शङ्खासुरं पतिम् ॥
पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
तस्याश्च तपसः स्थानं उदितञ्च तपोधन ।
तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ * ॥
अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं हेत्वन्तरं शृणु ।
येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रञ्च भारते ॥
राधाषोडशनाम्नाञ्च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम् ॥
गोलोके प्रीतये तस्याः कृष्णेन निर्म्मितं पुरा ।
क्रीडार्थं भुवि तन्नाम्ना वनं वृन्दावनं स्मृतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावनप्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वृन्दावनवर्णनम् ।

ईश्वर उवाच ।

"गुह्याद्गुह्यतरं गुह्यं परमानन्दकारकम् ।
अत्यद्भुतं रहस्यानां रहस्यं परमं परम् ॥
दुर्लभानाञ्च परमं दुर्लभं मोहनं परम् ।
सर्व्वशक्तिमयं देवि सर्व्वस्थानेषु गोपितम् ॥
सात्वतां स्थानमूर्द्धन्यं विष्णोरत्यन्तवल्लभम् ।
नित्यं वृन्दावनं नाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम् ॥
पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्य्यं नित्यमानन्दमव्ययम् ।
वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥
गोलोकैश्वर्य्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रकीर्त्तितम् ।
वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत् ॥
यद्ब्रह्मपरमैश्वर्य्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।
तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता ॥
यत् स्थान्माथुरकं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम् ।
स्वस्थानमधिकं नामधेयं माथुरमण्डलम् ॥
निगूढं परमं स्थानं पुर्य्यभ्यन्तरसंस्थितम् ।
सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम् ॥
विष्णुचक्रपरिभ्रामस्थानं वैष्णवमद्भुतम् ।
कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमनोदितम् ॥
प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ।
भद्रश्रीलोहभाण्डीरमहातालखदीरकाः ॥
बकुलं कुमुदं काम्यं मधु वृन्दावनं तथा ।
द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे ।

पूर्व्वे प्रथमं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम् ।
महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
पूर्व्वे तु पञ्च मनाह्वाकाननाद्या: प्रपश्चिमे ।
काम्यवनं प्रोक्तं तत्क्रीड़ारसस्थलम् ॥
कदम्बखण्डं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
नन्दानन्दप्रदञ्च मालाप्राधीकेतनम् ॥
सुगन्धिमादनं कैलासवनं भोजनस्थलम् ।
सुखप्रसादनं वत्सहरणं शेषशायनम् ॥
श्यामपूर्व्वं दधिपानं चक्रभानुपुरं तथा ।
द्वितीयं विरहेण बालक्रीड़ञ्च धूसरम् ॥
केमद्रमं सरो शीरकाननकचापि नन्दनम् ।
एतदेव वने संज्ञालिङ्गप्रथोपवनं स्मृतम् ॥
पूर्व्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुत्तमम् ।
तयोरन्तरे चतुर्थञ्च वनञ्च समुदाहृतम् ॥
नानाविधरसक्रीड़ानानालीलामयस्थलम् ।
दर्शितदहिकारसवत्सकममीरितम् ॥
कदम्बकमणं गोकुलाख्यं महत् पदम् ।
कर्णिका तत्पद्मस्य गोविन्दस्थानमुत्तमम् ॥
तस्योपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ।
तत्र तत्र क्रमादिक्षु विदिक्षु दलमीरितम् ॥
यदुक्तं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
तस्मिन् दले महापीठे निगमागमदुर्गमम् ॥
योगीन्द्रैरपि दुष्प्रापं सर्व्वात्मा यत्र गोकुलम् ।
द्वितीयं दलमाख्येयं तद्दक्षं विधा तथा ॥
विद्दवक्रीड़कुटीरौ तद्दले स्थितौ ।
पूर्व्वदलं तृतीयं तत् प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
मधुरादिमनोयोगी सर्व्वोत्तमगुणं भवेत् ।
चतुर्थदलके शान्तं सिद्धपीठेऽखिलप्रदम् ॥
कन्दर्प्पं तपसा गौरी यत्र लब्धपतिं लभेत् ।
वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम् ॥
उत्तरे प्रथमं प्रोक्तं दलं सर्व्वदलोत्तमम् ।
द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम् ॥
वायव्यां दलं षष्ठं यत्र कालीह्रद: स्मृत: ।
दर्शितमत्रैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
वरुणाख्यदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
यज्ञपत्नीप्रकाशाख्यं तदेवाभिमतप्रदम् ॥
अघासुरस्य निर्व्वाणं यत्रैव निरदर्शितम् ।
ब्रह्मोऽपवर्गमत्रैव दलं व्यूहप्रापहम् ॥
नैरृत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम् ।
शङ्खचूड़वधस्थान नानाकेलिरसस्थलम् ॥
अष्टमदलं प्रोक्तं वृन्दावनाभ्यन्तरस्थितम् ।
श्रीवृन्दावनं पत्रं यमुनाया: प्रदक्षिणम् ।
हिरण्यकशिपुहन्ता हरो योगीश्वराधिप: ।
तदन्ते योगपदस्य स्थिता पूर्व्वे तदीरितम् ।
[illegible] प्रोक्तं [illegible]
[illegible] प्रधानं योड़शं दलम् ।
वृन्दावनं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
[illegible] प्रोक्तं तत्र [illegible] स्मृतम् ।
[illegible] सर्व्वकारणकारकम् ।
[illegible] सर्व्वदैव प्रकाशितम् ।
एवं [illegible] विश्वाद्भुतरसात्मकम् ।
[illegible] समुदाहृतम् ॥

सर्व्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये ॥
कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगह्वरे ।
यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
कृष्णो गोविन्दतां प्राप्त: किमन्यैर्बहुभाषितै: ।
दलं द्वितीयमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् ।
हरिर्वेत्ति मति: साक्षात्तिथं गोवर्द्धन: स्वयम् ॥
कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रय: ।
स्निग्धं वृद्धं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम् ॥
नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालय: स्मृत: ।
कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालनत: परम् ।
दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
सप्तमं बकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम् ।
दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवध: स्मृत: ॥
नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम् ।
काम्यारण्यं दलं श्रेष्ठं दशमं सर्व्वकारणम् ॥
भक्तप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम् ।
कृष्णक्रीड़ारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ॥
दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ।
निर्व्वाणं सेतुबन्धस्य नानारससम[illegible]म् ।
भाण्डीरं द्वादशदलं वनं [illegible] मनोहरम् ॥
कृष्णक्रीड़ारसस्तत्र श्रीद[illegible] ।
त्रयोदशदलं श्रेष्ठं [illegible] भद्रवन स्मृतम् ॥
चतुर्द्दशदलं प्रो[illegible] सर्व्वसिद्धिप्रद स्थलम् ।
श्रीवनं तत्र [illegible] सर्व्वैश्वर्यस्य कारणम् ॥
तत्र लो[illegible] कीर्त्तिकान्तिविवर्द्धनम् ।
प[illegible] दलं [illegible] तत्र लोहवनं स्मृतम् ॥
[illegible] षोड़शदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
[illegible] महावन तत्र मान्यं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम् ॥
[illegible] बालक्रीड़ारसस्तत्र वत्सपालै: समं हरे: ।
[illegible] पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम् ॥
[illegible] अधिष्ठाता तत्र बालगोपाल: पञ्चमाब्दिक: ।
[illegible] नाम्ना दामोदर: प्रोक्त: प्रेमानन्दरसार्णव: ॥
[illegible] प्रसिद्धमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठोत्तमम् ।
[illegible] क्रीड़ा च किञ्चित् विहारं मनसान्वितम् ।
[illegible] प्रधानं किञ्चिद्दलञ्च समुदाहृतम् ॥

पार्व्वत्युवाच ।

वृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाद्भुतम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥

ईश्वर उवाच ।

कथितं [illegible] ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ।
रहस्यानां [illegible] रहस्यं यद्दुर्लभानाञ्च दुर्लभम् ॥
त्रैलोक्यगुप्तं [illegible] दुर्लभं देवेश्वरसुपूजितम् ।
ब्रह्मादिभिः [illegible] सुरसिद्धादिसेवितम् ।
योगीन्द्र [illegible] रम ॥
वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
[illegible] रमणीयं [illegible] ।
[illegible] सुरभिवृन्दसंयुता: ॥
[illegible] विष्णुचरणाम्बुजमधुव्रता: ।

ना गुणातीतः साक्षाद्वृन्दावनेश्वरः ।
कदम्बमालायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
कामपूरणाय नित्यानां रमणाय च ।
नां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
री, स्त्री (वृन्दावनस्येश्वरी ।) राधा ।

तिऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
र्शास्तु विज्ञेया प्राकृत्येनैव पार्व्वति ! ॥
तुना या तु नित्यानन्दस्वरूपिणी ।
कान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवल्लभा ।
श्वरी राधा साक्षात् कृष्णात्मिका परा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृन्दारकः
वृन्दारक + इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।"
७ । वृन्दादेशः ।) अयमनयोरेषां वा
येन वृन्दारको देवो मुख्यो वा । इति
धटीकायां दुर्गादासः ॥
[न्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृन्दा-
वृन्दारक + ईयसुन् । प्रियस्थिरेति वृन्दा-
) वृन्दिष्ठः । अयमनयोरेषां वा अति-
वृन्दारकः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
य वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
-पर०-सक०-सेट् ।) इर्, अवृश्चत् अव-
श्चलात् पृषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य,
वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥
(वृ + "जनिदाच्युसृवृमदीति ।" उणा०
४ । इति श्रक् ।) उन्दुरः । इति
मावली ॥ वासकः । इत्यमरटीकायां
॥
, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ।
, (व्रश्च छेदने + "वृश्चिकृष्योः किकन् ।"
२ । ४० । इति किकन् ।) शूककीटः ।
: । शुयापोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
टकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कीट-
। विछा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
२ द्रोणः ३ वृश्चनः ४ । इति राज-
: ॥ द्रुणः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
६ अलः ७ अली ८ । इति जटा-
* ॥ वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह ।
विरिवाग्नौ च भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च ।
स्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठते ॥"
वृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह ।
साध्यैस्तु दृग्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून् ॥"
र्नृश्चिकैस्तेषामेवानुहतैः । उग्रादिष्
उग्रादिकार्य्यैरहितो भवति । अतएव
णि इत्यन्वयः ॥ * ॥ अस्य चिकित्सा ।
कस्य कल्कः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
णो मधुना लेपाद्वृश्चिकस्य विषं हरेत् ।
ाघ्राय रुदितस्यावर्त्तदलस्य तु ।

वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्व्विषः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ वृश्चिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः ह ॐ
छिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः ब्रह्मणे स्फुः
सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १९१ । १६ ।
"वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥"
"वृश्चिकस्यैतद्विषं अरसमसारं बाधकं न भवति ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणन्तु
अत्रैव १—१६ मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेषादि-
द्वादशराश्यन्तर्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री
देवता वृश्चिकः । विशाखाशेषपादानुराधा-
ज्येष्ठासमुदायेनैतद्राशिर्भवति । स च शीर्षो-
दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।
कफप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुत्त्रः । बहुस्त्री-
सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-
संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।
स्थिरः । पुष्करः । सरीसृपजातिः । ग्राम्यः ।
तद्राशिजात एतादृशो भवति । मौनी । मन्द-
गतिः । कृपालुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति
वृहज्जातकादयः ॥ * ॥ तज्जन्मजातफलम् ।
"वृश्चिकोदयसंजातः शौर्य्यवान्मतिदृढधीः ।
भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
ओषधीभेदः । इति मेदिनी ॥ हालिकः ।
हालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ मदन-
वृक्षः । कर्कटः । गोमयकीटः । इति भरतः ॥
अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥
वृश्चिकप्रिया, स्त्री, (वृश्चिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।
इति शब्दमाला ॥
वृश्चिकर्णी, स्त्री, आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृश्चिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । नख-
पर्णी २ पिच्छिला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या
गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अन्तर्वृद्धा-
दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृश्चिकाली, स्त्री, (वृश्चिकानामालिरिव ।) क्षुप-
विशेषः । विछाटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
वृश्चिपत्री २ विषघ्नी ३ नागदन्तिका ४ सर्प-
दंष्ट्रा ५ भ्रमरा ६ काली ७ उष्ट्रधूसर-
पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणी ९
नेत्ररोगहा १० उष्ट्रिका ११ अलिपर्णी १२
दक्षिणावर्त्तकी १३ कालिका १४ आगमा-
वर्त्ता १५ देवलाङ्गुलिका १६ करभी १७ भरि-
दुग्धा १८ कर्कशा १९ स्वर्णदा २० युग्मफला २१
क्षीरविषाणिका २२ भाण्डरपुष्पा २३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कृच्छ्रगुटि-
कारित्वम् । रक्तपित्तविस्फोटोपशमत्वम् ।
दन्त्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"वृश्चिकाली विषघ्नी तु काससारवनाशिनी ॥"
इति राजवल्लभः ॥
वृश्चिपत्री, स्त्री, वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥
वृश्चीरः, पुं, श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥

वृष, उ सेचने । प्रजनैश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् । क्त्वावेट् ।)
उ, वर्षित्वा वृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
वृष, क ङ प्रजनैश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ङ, वर्षयते ।
अस्य पञ्चमस्वरानुबन्धो वैयाकरणमतः
सुधीभिर्ज्ञेयः । चान्तेभ्यः सर्व्वत्र नित्यम् साम्प्र-
दायिकत्वात् । न च प्राचामनुरोधात् पाठः
इति वाच्यम् । तर्हि अनुक् यत्नौ । क ङ वञ्च
वञ्चने । हुल क ङ दीप्तौ । दिव क ङ परि-
कूजने । कदि वर्द्धे । वृष क ङ शक्तिबन्धे ।
जसक् वधेऽनादरे । इत्येषामष्टानामपि पञ्चम-
स्वरानुबन्धापत्तिः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमस्वरानु-
बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-
नाथोऽपि एतासुदनुबन्धः पूर्व्वपठितधातवो-
ऽर्थान्तरेषु चुरादयः स्युर्नत्वेते पृथग्धातव
इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं
ऐश्वमैश्वर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥
वृषं, क्ली, (वृष ऐश्वर्ये + कः ।) वर्त्मन् । इति शब्द-
माला ॥
वृषः, पुं, (वर्षति सिञ्चति रेत इति । वृष सेचने
+ कः ।) पुरुषगवः । एँड़े इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । उक्षा २ भद्रः ३ बलीवर्द्दः ४ ऋषभः ५
वृषभः ६ अनड्वान् ७ सौरभेयः ८ गौः ९ ।
इत्यमरः ॥ ककुद्मी १० ककुद्वान् ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमेदुनः १३
पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
लक्षणादि यथा,—
"अश्विभक्षणे शुक्ला वृषन्तोऽन्ये चतुष्पदाः ।
गावः कृतयुगे सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्रजातिभेदाश्चतुर्व्विधाः ॥
शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा स्वरवः शुद्धचेतसः ।
अल्पाशिनो बहुबला वृषभा ब्रह्मजातयः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ।
त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥
पीताङ्गा स्वरवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।
यद्दच्छाभोगिनः क्षीणा वृषभा वैश्यजातयः ॥
कृष्णाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः महाशिनः ।
रहद्वृषणरोषाश्च वृषभाः शूद्रजातयः ।
द्वयोर्लक्षणसम्पर्कात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ॥" * ॥
चान्यस्तु ।
"एकोनितो महत्यन्ना गवाख्या ये चतुष्पदाः ।
गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।
एतत्क्रमानुसारेण भोजः प्राह महीपतिः ॥
ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भद्रं भारवहा अपि ।
महाशिनः स्वल्परोषाश्च वृषाः सात्त्विका
मताः ॥
चलाचलहृदयाः शुद्धा दृढा भारवहाः शुभाः ।
महाशिनो बहुबलाश्च वृषा राजसा मताः ॥
विरूपा विकृताकाराः विरूपा स्वल्पभोगिनः ।
अल्पदिवा हृष्टपापाश्च वृषास्तामसा मताः ॥
एतल्लक्षणसम्पर्कात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ।”७।
अथ गुणाः ।
“नीलः शुभो ध्वजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः स्थिरः ।
भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ वृषभे गुणाः ।”
तद्यथा,—
“श्वेतादन्यतरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।
ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥
यो हृष्टपुष्टो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।
कुरुते धनवृद्धिं स दीर्घभुक्तो यदा स्वयम् ॥२॥
वर्णैस्तु बहुलः पुच्छो रम्यश्च ध्वज उच्यते ।
भर्त्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥
पूर्व्वार्द्धे चोन्नतो यस्तु परार्द्धे चैव नीचकः ।
निर्द्दोषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसंक्षयम् ॥४॥
चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे दैवनिर्म्मितम् ।
क्षेमनामा वृषः कुर्य्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥
आवर्त्ताश्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।
भद्रनामा वृषः कुर्य्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
६ ॥
आवर्त्तशुक्तिविज्ञानं ज्ञेयन्तु वृषभेष्वपि ।
पादाः सर्व्वे सिता यस्य पुच्छभालौ सितौ तथा ॥
महोक्षा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।
मुष्कयोः कृष्णता चैव शृङ्गे चातिशुभे दृढे ॥
तनुरोमा महावेगः स्निग्धगम्भीरनिस्वनः ।
शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥
चरणाः पञ्जराः स्थूलाः शिरः शुभ्रं भवेत्तनुः ।
आपुच्छादायता शुभ्रा रेखा मस्तकगामिनी ॥
रक्तताल्वोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः स्थैर्य्यकरः श्रियाः ।
नाल्पपुण्येन लभ्योऽयं वृषभः शुभलक्षणः ॥”८॥
गर्गस्तु ।
“महत्त्वं तनुलोमत्वं पृष्ठता भारवाहिता ।
कुमारकत्वमित्येते वृषभाणां गुणा मताः ॥”*॥
अथ दोषाः ।
“श्यावो विवर्णो विषमः श्वित्री धूम्रश्चलः खरः ।
एते सप्त महादोषा वृषभाणामुदीरिताः ॥
विषाणौ विषमौ यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।
नेत्रकान्तिरथवा गात्रे पञ्जरे वैकृतं भवेत् ।
श्याव इत्येष कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥
पूर्व्वार्द्धमन्यवर्णन्तु परार्द्धं चान्यवर्णकम् ।
एषः क्रोडो विवर्णो वा त्रिवर्णः कुलनाशनः ॥२॥
परार्द्धमुन्नतं यस्य पूर्व्वार्द्धं चातिनीचकम् ।
गच्छतश्चरणौ स्पृष्टौ शब्दायेते खरस्वरः ।
विषमो नाम वृषभः सम्पत्तिक्षयकारकः ॥३॥
हिमकुन्देन्दुसङ्काशा गात्रेषु लोमबिन्दवः ।
श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥
शृङ्गाग्रे दीपिकाकारं ज्वलतो केकरं दृशौ ।
कपिलः पुच्छभागश्चेत् स धूम्रो मृत्युमावहेत् ॥५
दन्तशृङ्गखुरादीनां यद्येकोऽपि चलेत् स्वयम् ।
शृष्को वा चलति यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥
आवर्त्ताः शुक्तयो रेखा विषमाश्च विसंस्थिताः ।
न्यूनाधिकाः पञ्जरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ।
गुदाच्छिद्रान्तरे यावद्रेखा यत्नेन दृश्यते ।
त्रिवृते विषमे प्रोक्ते जिह्वा नीलनिभा भवेत् ।
स खरो दूरतस्त्याज्यो भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनः ॥
७ ॥
सवलता दीर्घरोमत्वं नीचता भारवाहिता ।
अङ्गत्वं मारकत्वञ्च वृषदोषा उदाहृताः ॥*॥
प्रकारान्तरनिर्द्देश चत्वारो ये वृषा मताः ।
चतुर्व्विधानां लोकानां न कस्य तु शुभावहाः ॥
यो मोहादन्यजातीयं कुरुते वृषभं नरः ।
तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥
वातपित्तकफोद्रेका व्याधयो ये वृषे मताः ।
तेषामुपशमः कार्य्यो यथाम्नं विधिना बुधैः ॥”
इति वृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
कल्पतरुः ॥*॥ अस्य लक्षणं उत्सर्गविधिश्च
यथा,—
मनुरुवाच ।
“भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य च लक्षणम् ।
वृषोत्सर्गविधिञ्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥
मत्स्य उवाच ।
धेनुमाद्यौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।
अव्यङ्गामपरिक्लिष्टां जीववत्सामरोगिणीम् ॥
स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।
मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामदुष्टताम् ॥
आवर्त्तैर्द्दक्षिणावर्त्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च सा ।
वामावर्त्तैर्वामतश्च विक्रोशन्त्यकला तथा ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठी रक्तजिह्वा सपुच्छिताम् ।
अश्यावदीर्घस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥
असावशिलनेत्रा च नचैरविरलैर्दृढैः ।
वैदूर्य्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥
रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीनिकैः ।
सप्त चतुर्द्दश दन्तास्तथा चाश्याननालुका ॥
षडुन्नता सुपार्श्वोरू पृथु पञ्च समायताः ।
अष्टायतशिरोग्रीवाघराक्ष्णमुलक्षणा ॥
मनुरुवाच ।
षडुन्नताः के भगवन् ! के च पञ्च समायताः ।
आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनां के शुभावहाः ॥
मत्स्य उवाच ।
उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।
षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
कर्णनेत्रललाटञ्च पञ्च भास्करनन्दन ! ।
समायतानि शस्यन्ते पुच्छं साश्ना च सक्थिनी ॥
चत्वारश्च स्तना राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।
शिरोग्रीवायताश्चेति भूमिपाल स्तुता वृषा ॥
तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् ।
उन्नतस्कन्धककुदमृजुलाङ्गूलकम्बलम् ॥
महाकटितटस्कन्धं वैदूर्य्यमणिलोचनम् ।
प्रवालगर्भशृङ्गाग्रं सुदीर्घपृथुवालधिम् ॥
नवाष्टदशसंख्यैर्वा तीक्ष्णाग्रैर्द्दशनैः शुभैः ।
मल्लिकाक्षश्च नीलश्च यद्येऽपि धनधान्यदः ॥
वर्णतश्चाश्वकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
भद्रियश्चाम्रपृष्ठश्च धवलः पञ्चकालकः ।
पृथुकर्णो महास्कन्धः श्लक्ष्णरोमा च यो भवेत् ॥

रक्ताक्षः कपिलो यश्च …
…गौरः मयूरो
स्निग्धरजिन शृङ्ग …
…नाभिर …
यस्य ग्रामाग्रे भवे …
…
…
…
…
…
…
…
…
…
वृषभः स …
मल्लिकाक्षः …
कर्णनेत्रललाटानि …
…
इति …
…
…
आदृश्य …
कृष्णः काकास्तथा …

त्रिषमश्चैव …
नैते वृषाः …
नीलश्चापि …

स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च …
मेघ …
…
शिरः कर्णौ ललाटञ्च …
नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि …
श्वेतान्येतानि प्रशस्तानि …
भूमौ कर्षति लाङ्गूलं …
पुरस्तादुन्नते नीलश्चैव …
शुक्तिश्च …
अनडुहश्च ते धन्या …
प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते …
समुन्नतशिरोग्रीवा …
रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो …
सर्व्वैः प्रवालसदृशैर्नखैः …
एते धार्य्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या …
धारिता यदि वा मुक्ता …
चरणानि मुखं पुच्छं यस्य …
लाक्षारससवर्णाश्च …
वृष एव स मोक्तव्यो …
तद्धर्म्मेणाचरति लोके …
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि …
गौरीं वाप्युद्वहेत्कन्यां नीलं वा …
एवं वृषं लक्षणसंयुक्तं …
वृषोत्सर्गं …

सुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा
मोचे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”
मात्स्ये वृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
गार्धमागतवृषस्य निवारणे दोषो यथा,
वृष्णाभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
गधो भवेद्वृषस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
दानविधिर्यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
धरो दरिद्रो वा करोति विधिना नृप ।
सर्व्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथातथम् ॥
दशत्रिपलान्तश्च वृषं कृत्वा विधानतः ।
न्वाथवा दद्याच्छक्तितो नृपसत्तम ॥
ता धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एव हि ।
ति नियोज्याः सुवर्णाय च तथा वृषाः ॥
मावाततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
ापविनाशाय दीयन्ते नृपसत्तम ॥
येन समालिप्य यववस्त्रसमावृते ।
हैममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
नीलमयैः शृङ्गैर्मौक्तिकाक्षियुगो रदाः ।
शङ्खभवश्चापि विद्रुमौष्ठौ सुनासिका ॥
कृतौ विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवास्तकौ मतौ ।
गस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
तान्यस्य रोमाणि चामरस्त्वेव कम्बलम् ।
पुच्छसुद्दिष्टं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
ौ स्फटिकस्यापि लिङ्गं मणिः प्रकीर्त्तितः ।
धेनुस्तथानड्वान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
षां फलमाप्नोति धेनूनां वृषभप्रदः ।
: स विभवाद्दानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ॥
स्याप्यशक्तो हि तदनन्तफलं स्मृतम् ।
ओ वाप्येवमेवं हि कृत्वा व्रतमतन्द्रितः ।
लं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”
इति वह्निपुराणे वृषदानाध्यायः ॥ * ॥
ानफलं यथा,—
न्यादानं वृषोत्सर्गं तीर्थसेवां व्रतं तथा ।
कुर्व्वन्ति गृहस्थास्तु न वै तद्विषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥ * ॥
पि च ।
ब्रह्मोवाच ।
गावौ समादाय युवानौ लक्षणान्वितौ ।
शृङ्गौ शुक्ले रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने ! ॥
षोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
षभक्ताय विप्राय रोहिण्यां वा स्त्रिया वा ॥
वियोगो भवेत्तस्य सुतपत्नीपतेः क्वचित् ।
तरं हंसवैमानैर्गच्छेच्छिवपुरं द्विज ॥
भोगांश्चिरं भुक्त्वा इह आगत्य जायते ।
द्धौ धनधान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मुने ।
च्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
सर्व्वपापदुःखाभ्यां विमुक्तः क्रीडते सदा ।
च लोके भवेद्धन्यो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गोरत्नव्रतनामाध्यायः ॥ * ॥

शिववृषकारणं यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
“अथ गर्व्वान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरसुल्वणम् ।
मत्वा मनसि संहर्त्ता सर्व्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्दैत्य इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं मद्दत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो द्वौ समौ समरे सदा ॥
पृथिव्याश्च रथं कृत्वा दैत्येन्द्रो मायया प्रिये ।
अत्यूर्द्ध्वं समुत्तस्थौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
उत्तस्थौ शङ्करस्तूर्णं हन्तुं दैत्यं जगत्प्रभुः ।
जघान मुष्टिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकोपतः ॥
वज्रमुष्टिप्रहारेण सद्यो मूर्च्छामवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपाद्दानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानमुत्तोल्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलया शीघ्रं वृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाभ्यामुरुक्रमम् ।
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलमरिमर्द्दनम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव व्रीडितः पुनः ॥
तत्याज शङ्करो दर्पं विश्ववीजं ततो विभुः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥
ततोऽहं वृषरूपेण वहामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमो नास्ति त्रैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
र्य्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशास्थ ग्राम्यः ।
दिवा वन्यः । ह्रस्वाख्यः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाख्यः।पृष्ठोदयाख्यः । अस्याधिपतिर्व्वै देवता
वृषः । कृत्तिकापादत्रयरोहिणीसमुदायमृगशिर-
रोऽर्द्धेनैतद्राशिर्भवति । स च शीतलस्वभावः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्यजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिजात एतादृग्-
भवति । दाता । वागदुःखरः । निर्भयः । पर-
दाराभिलाषी । इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥
एतद्राशिजातफलम् ।
“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कृशलतां हि वृषागसुपभोगताम् ।
वृषगतो हिमगुर्भृशमादिशेत्
सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥” * ॥
तल्लग्नजातफलम् ।
“वृषलग्ने भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।
शुची कृती धनी सुभ्यः शूरः सर्व्वजनप्रियः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
चतुर्व्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)

तस्य लक्षणं यथा,—
“बहुगुणबहुवश्यः शीघ्रकामो नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥”
इति च रतिमञ्जरी ॥ * ॥
एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—
“रुद्रपुत्रस्य वै पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्रवद्धा दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
(कामान् वर्षतीति । वृष + कः ।) धर्म्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।
“वृषो हि भगवान् धर्म्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्द्देवास्तस्माद्धर्म्मं न लोपयेत् ॥”)
शृङ्गी । उत्तरपदस्थश्चेत् श्रेष्ठः । (यथा, हरि-
वंशे । १४१ । ३८ ।
“शारदं वर्षयं यद्वत् सदेहोरो गवांपतिः ।
तद्वद्वृषवृषः सेहे वायवर्षमरिन्दमः ॥”)
मूषिकः । शुक्रलः । वास्तुस्थानभेदः । इति
मेदिनी ॥ वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥
कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।
“स्वव्रतं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”)
वृषकर्णी, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा ॥
वृषगन्धा, स्त्री, (वृषस्य गन्धो यस्याः ।) वृद्धदारकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृषचक्रं, क्ली, (वृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्म्मोक्त-
वृषाकारचक्रम् । यथा,—
“वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्क्षपूर्व्वकम् ॥
मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ।
त्रीणि पृष्ठे दयं पुच्छे शेषे पादे तूदरे त्रिकम् ॥
हलप्रवाहयोगोऽपि प्रारम्भादिदिनर्क्षकम् ।
यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्व्वं शुभाशुभम् ॥
श्यास्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा ।
शीर्षे धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं स्कन्धे च सङ्गमम् ॥
पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे श्रमः पादे सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रं फलं बुधैः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वृषणः, पुं, अण्डकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—
“स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखितरूपणो भवेत् ।
विषमे स्त्रीचपलो वै वृषः स्यादृषणे समे ।
प्रलम्बवृषणेनायुर्निर्दिष्टो नातिनिर्भरेत् ॥”
अपि च ।
“जलाल्पशब्दो वृषणाभ्यां दक्षः स्त्रियाम् ।

समाभ्यां विहितः प्रोक्तः प्रलम्बेन प्रमाणवान् ॥"

इति गारुडे १३।१५ अध्यायौ ॥

वृषणकच्छूः, स्त्री, (वृषणस्य कच्छूः ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ।
प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा ॥
ततः कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥

उत्सादनं उद्वर्त्तनम् । मल, मैल् इति लोके । प्रक्लिद्यते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

"सर्जाब्दकुष्ठसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणस्य कण्डूतिम् ॥
भिषग्वृषणकच्छून्तु चिकित्सेत् पामरोगवत् ।
अग्निपूतननिर्द्दिष्टक्रियया वा च तां हरेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

वृषणश्वः, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्नामकनृपविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १३ ।

"मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो ।"

"वृषणश्वस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः मेनाभवो मेनानाम कन्या भूः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ सेचनसमर्थाश्वयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । १० ।

"वृषणश्वेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।"

"वृषणश्वेन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृषण्वसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥ (त्रि, वर्षणकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे ।२।४१।८।

"न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू ।"

"वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृषदंशकः, पुं, (वृषं मूषिकं दशतीति । दंश + ण्वुल् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

"पिपसि पुत्रं वृषदंशकवदने ।")

वृषध्वजः, पुं, (वृषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, काव्यादर्शे २ स्वभावाख्याने ।

"जटाभिःस्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥")

हेरम्बः । पुण्यकर्म्मा । इति विश्वः ॥

वृषध्वाङ्क्षी, स्त्री, नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषनाशनः, पुं, (वृषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः । इति शब्दमाला ॥

वृषपतिः, पुं, (वृषस्य पतिः ।) षण्डः । शिवः । इति केचित् ॥

वृषपत्रिका, स्त्री, मत्स्याक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषपर्णी, स्त्री, (वृषस्य मूषिकस्य कर्ण इव पर्णं यस्याः । ङीष् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला । क्षुपविशेषः । पुटपर्णी इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रवल्ली ॥ शक्राह्वा ॥ वृष्या । सुपर्णिका ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषपर्व्वा, [न्] पुं, शिवः । दैत्यभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ६० । २६ ।

"वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।"

अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) भृङ्गराजः । कशेरुः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८१ ।

"वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्व्वा वृषोदरः ।"

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।१३३।५।

"जग्राह नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः ।")

वृषभः, पुं, (वृष सेचने । वृष + "ऋषिवृषिभ्यां कित् ।" उणा० ३ । १२३ । इति अभच् । स च कित् ।) वृषः । (यथा, मनौ । ८ । ५० ।

"यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।")

श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८० ।

"एभिश्च सह कैकेयैर्भ्रातृभिर्वृषभैश्च च ।")

वैदर्भीरीतिभेदः । इति मेदिनी ॥ आदिजिनः । इति हेमचन्द्रः । कर्णरन्ध्रम् । ऋषभनामौषधम् । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ (चतुर्व्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा,—

"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ।"

इति रतिमञ्जरी ॥)

गोशब्दे अतिशयात् प्रमङ्गादन्त्य अतिदेशिकगोहत्या लिख्यते ।

"गामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः ॥
दण्डैर्गां ताडयन्मूढो यो विप्रो वृषवाहनः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ।
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे वा तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नाद्गोस्वामी गां न पालयेत् ।

दुःखं ददाति
शालिग्रं सङ्घयेद्यो हि
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च न
शश्वत्तामसीति यो शठो
हरिदेवी गुरुदेवो न मौनी
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गृहं
न ननाम नमेद्यो हि
न ददात्याशिषं
विद्यार्थिने च विद्याञ्च ददाति
गोहत्या ब्रह्महत्या च
यथा पुत्रं सूर्य्यग्रहात्

इति ब्रह्मवैवर्त्ते

वृषभगतिः, पुं, (वृषभेण गतिर्यस्य)
द्वारावती ॥

वृषभध्वजः, पुं, (वृषभः ध्वजो
शिवः । इति केचित् ॥ (गण,

"अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन"

वृषभाक्षी, स्त्री, इन्द्रवारुणी ।
वृषचर्म्मिः, स्त्री ।

वृषभानुः, पुं, सुरभानुपुत्र
यथा,—

"सुचन्द्रो वृषभानुश्च
मल्लारकोऽथ जठरे सुरभानु
जातिस्मरो हरांशः
सततं हुदितं तत्र प्रजज्ञे यथो
अथाभवत् कान्यकुब्जे वभूवार्य्य
जातिस्मरा महाभागा सुन्दरी

कान्यकुब्जे वृषभेशो भवन्तं
स तां संश्राव धीमान्
कृत्वा वचसि राजेन्द्र
मालावती स्तनं
ददर्श नन्दः पथि वा

नन्द उवाच।

शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषतः
सम्बन्धं कुरु कन्याया
सुरभानसुतः श्रीमान् वृषभानुर्व
नारायणांशो गुणवान्
कन्या तेऽयोनिसंभूता
त्रैलोक्यमोहिनी शाला
स च योग्यस्तदुहितुस्तद्वरेय

भगन्द्रं उवाच।

सम्बन्धो हि विधिकृतो न
प्रजापतिर्योगकर्त्ता
वृषभानुप्रिया धात्रा लिखिता
पुरा भूतैव को वाहं केनापि
कृपाशुक्लासमादाय व्रजश्रेष्ठो
गत्वा स कथयामास सुरभान
सुरभानुश्च यत्नेन नन्देन च
सम्बन्धं योजयामास गर्गाद्य
वृषभानुर्मुदा युक्तः प्राप्य

ुनिष्ठीने रम्ये शुशुभे न दिवानिशम् ।
: कन्या च कालेन राधिका सा बभूव ह ।
। श्रीदामशापेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ।
नितम्भवा सा च कृष्णप्राणाधिका सती ।"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
।, स्त्री, (वृषेण धर्म्मेण भासते इति । भास
प् । स्त्रियां टाप् ।) अमरावती । इति
ाण्डशेषः ॥
ं, (वृ+"वृषोः शुगदुकौ च।" उणा० ४ ।
। इति कयन् शुगागमश्च ।) व्याश्रयः ।
ादिकोषः ॥
ं, शूद्रः । सूदः । (यथा, मनौ । ४ ।
।
ातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥"
नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
हि भगवान् धर्म्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
तं विदुर्द्देवास्तस्माद्धर्म्मं न लोपयेत् ॥")
ृमराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
र्म्मिकः । इति जटाधरः ॥
ज:, त्रि, (वृषलस्यात्मजः ।) अधार्म्मिक-
: । इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
स्त्री, पितृगृहे अविवाहिता रजस्वला
। यथा । अत्रिकाश्यपौ ।
ृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
त्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
ं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
ं या परित्यज्य परस्मै वृषायते ।
सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥"
इति काशीखण्डः ॥
स्य भार्य्या । ङीप् ।) शूद्री च ॥ (यथा,
निर्व्वाणतन्त्रे । १ । ४७ ।
भोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः ॥")
ति:, पुं, (वृषल्याः पतिः ।) वृषलीविवाह-
। यथा,—
तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
हियमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
शूद्रां व्रजेत् विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
न:, पुं, (वृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
क: । इति हेमचन्द्रः ॥ वृषनयने, स्त्री ॥
न:, पुं, (वृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
ः ॥
, पुं, (वृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
: । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
, [न्] पुं, भृङ्गरोलः । इति शब्दमाला ।
ी, स्त्री, (वृषं नरं शुक्रलं वा इच्छति
ाय । वृष+"सुप आत्मनः क्यच् ।" ३ ।
८ । इति क्यच् । "अश्वक्षीरेति ।" ७ । १ ।
। इति सुगागमः । ततः । "लटः शतृ-
चाविति ।" ३ । २ । १२४ । इति शतृ ।

"उगितश्च ।" ४।१।६ । इति ङीप् ।) कामुकी ।
इत्यमरः ॥ वृषेण जन्तुमिच्छन्ती गौः । इति
व्याकरणम् ॥ तथा च ।
"लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् ।
मन्मथायुधसम्पातव्यथमानमतिः पुनः ॥"
इति भट्टिः ॥
वृषा, स्त्री, मूषिकपर्णी । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वृषा, [न्] पुं, (वर्षतीति । वृष सेचने+"कनिन्
युवृषितक्षीति ।" उणा० १ । १५६ । इति
कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
"प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥")
कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
वृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
"वृषा न क्रुद्धः पतयत् रजःसु ॥"
"रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन्
प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६९ । १ ।
"आवां रथो रोदसी बद्बधानो
हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ॥"
"हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
समायातु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पिता ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
"वृषा जजान वृषणं रणाय ॥"
"वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां
वर्षितारमिन्द्रम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
"ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ॥"
"वृषभिर्वर्षिष्ठभिर्वराहैर्वराहारैः ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)
वृषाकपायी, स्त्री, (वृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
रिन्द्रस्य वा भार्य्या । वृषाकपि+"वृषाकप्यग्नीति ।"
४।१।३७। इति ङीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
शची । इति स्वामी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १३ ।
"वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।"
"हे वृषाकपायि कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेश-
गमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिस्तस्य पत्नि ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ॥
वृषाकपिः, पुं, ("वृषः कपिरस्येति । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।" इति उणा० ४ । १४३ ।
इत्यस्य वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) विष्णुः । (यथा
हरिवंशे । २१६ । ४० ।
"ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक्
वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ॥")
शिवः । (यथा, हरिवंशे । १ । ५२ ।
"वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥")
अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति वृषाक-
पायीशब्दस्य शब्दार्थचिन्तामणिदर्शनात् ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १३ । १० ।

"एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥"
सूर्य्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
"त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ॥")
वृषाकरः, पुं, माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृषाङ्कः, पुं, (वृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । १ ।
"पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥")
साधुः । भल्लातकः । षण्डः । इति मेदिनी ॥
वृषाङ्कजः, पुं, डमरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृषाञ्चनः, पुं, (वृषेण अञ्चति गच्छतीति । अञ्चु-
गतौ+ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषान्तकः, पुं, (वृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (वृषेण
अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
वृषाहारः, पुं, (वृष उन्दूर आहारो यस्य ।)
विड़ालः । इति हारावली ॥
वृषी, [न्] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
वृषी, स्त्री, व्रतिनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
"शिष्यो ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
स्तदा ॥")
वृषोत्सर्गः, पुं, (वृषस्योत्सर्गः ।) अशौचान्त-
द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यत्रिशूलचक्राङ्कितवत्सतरी-
चतुष्टययुक्तवृषत्यागः । वृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
र्यथा,—
"एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते वृषाभावो भवेद्यदि ।
दर्भैः पिष्टैस्तु संपाद्य तं वृषं मोचयेद्बुधः ॥
वृषोत्सर्गस्य वेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।
मृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥"
इति गारुड़े प्रेतकल्पे ९ अध्यायः ॥
तस्य विधिर्यथा । कालविवेकेऽग्निपुराणम् ।
"एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता ।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः ॥"
यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पितृभार्य्या-
य्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ * ॥ अथ वृषोत्-
सर्गे व्याख्यास्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
रेवत्यामाश्वयुज्यां दशाहे गते संवत्सरेऽतीते
चेति । अत्र प्रेतनिमित्तादाय संवत्सरगणना
दशाहपरिच्छेदविरोधः । एकादशाह इति आद्य-
श्राद्ध इति चाशौचान्ताद्द्वितीयदिनपरम् ।
"अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥
संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितैः ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥"
इति मत्स्यपुराणैकवाक्यतात् ॥
प्रेतवृषोत्सर्गे हविष्याद्यं न कर्त्तव्यम् ।

कौर्व्व उवाच ।

तनस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुगम ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्त्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥"

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

वेतालभट्टः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः । यथा,—

"धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [ऋ] त्रि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोस्तृच्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"यथा खरश्चन्दनभारवाही
भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ॥")

वेत्रः, पुं, (वी + "गुधवीपचीति ।" उणा० ४ । १६६ । इति त्रः ।) स्वनामख्यातलताविशेषः । तत्पर्य्यायः । वेतः २ योगिदण्डः ३ शरदण्डः ४ मृदुपर्व्वकः ५ । (यथा, शाकुन्तले । ५ ।
"आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ॥")
अस्य गुणाः । तीव्रं गुरुत्वं शीतलत्वम् । कषायत्वम् । भूतपित्तकफापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायं वेतस् इति ख्यातम् । तद्गुणाः । रोचनत्वम् । कफत्वम् । तिक्तत्वम् । विषदोषविशोधित्वञ्च । तत्फलगुणाः । वातपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
अस्य पर्य्यायाः वेताग्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वेत्रकीयः, त्रि, (वेत्र + "नडादीनां कुक् च ।" ४ । २ । ९१ । इति कुक् छश्च ।) वेत्रप्रचुरदेशादिः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (एकचक्रा नगरी तु वेत्रकीयगृहस्य नातिदूरे प्रसिद्धा । यथा, महाभारते । १ । १६१ । ८ ।
"वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ॥")

वेत्रधरः, पुं, (वेत्रस्य धरः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली । वेत्रधारके, त्रि ।

वेत्रधारकः, पुं, (वेत्रस्य धारकः ।) द्वारपालः । इति जटाधरः ॥

वेत्रवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु बुन्देलखण्डे बेतवानाम्ना प्रसिद्धा । वेत्रासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।
"वेत्रवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्रासुरोऽभवत् ॥"

वेत्रहा, [न्] पुं, (वेत्रं हतवान् । हन + क्विप् ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वेत्रवती, स्त्री, वेत्रवती नदी । यथा,—
"मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम् ।
इव ... वेत्रवती ... ।"

इति रामायणसंग्रहः ॥

वेत्रासनं, क्ली, (वेत्रस्यासनम् ।) वेत्रनिर्म्मितासनम् । तत्पर्य्यायः । आसन्दी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वेत्रासुरः, पुं, (वेत्रनामकोऽसुरः ।) स्वनामख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

"आसीन्नाम्ना पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
वारुणांशो महाराजोऽसौ रण्ये तपसि स्थितः ॥
पुत्त्रो मे शक्रनाशाय भवेदिति नराधिपः ।
एवं कृतमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।
कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोषयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शक्रेणापकृतं भवेत् ।
येनासौ तद्विनाशाय पुत्त्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽन्यजन्मनि पुत्त्रोऽभूत् त्वष्टुर्बलवतां वरः ।
अवध्यः सर्व्वशस्त्रौघैरपां फेनेन नाशितः ॥
तद्विघातेन निहितस्त्रिलोकमवाप्नुयात् ।
पुनर्भूतान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेतिसंज्ञितः ॥
स तेपे परमं तीव्रं शक्रवैरमनुस्मरन् ।
ततः कालेन महता नदी वेत्रवती शुभा ॥
मानुषं रूपमास्थाय सालङ्कारा मनोरमम् ।
आजगाम यतो राजा तेपे परमकं तपः ॥
तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां स राजा क्षुब्धमानसः ।
उवाच कासि सुश्रोणि सत्यं कथय भामिनि ॥

नद्युवाच ।

अहं जगत्पतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।
नाम्ना वेत्रवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥
साभिलाषां परस्त्रीं यो भजमानां विसर्ज्जयेत् ।
स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ॥
एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।
एवमुक्तस्तया राजा साभिलाषोपभुक्तवान् ॥
तस्य सद्योऽभवत् पुत्त्रो द्वादशार्कसमप्रभः ।
वेत्रवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्रासुरोऽभवत् ॥
नववाननतिस्तेजा प्राग्ज्योतिषः पतिर्भवेत् ।
स कालेन युवा जातो बलवान् दृढविक्रमः ॥
महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुन्धराम् ।
सप्तद्वीपवतीं यश्चाप्येवमेतमावहन् ।
तथेन्द्रं प्रथमं जिग्ये पश्चादग्निं यमं ततः ॥"

इति वराहपुराणे वेत्रोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्री, [न्] पुं, (वेत्रोऽस्यास्तीति । वेत्र + इनिः ।) द्वारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्रयुक्ते, त्रि ॥

वेथ, ऋ ङ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-द्विक०-सेट् ।) ऋ, अवेवेथत् । ङ, वेथते । इति दुर्गादासः ॥

वेदः, पुं, (विद + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—
"वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥"

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी ॥ क्वचित् पुस्तके वित्तमित्यपि पाठः ॥ कुशाद्यम् । इति नानार्थरत्नमाला । श्रीमन्नारायणमुखोद्गतं भगवद्वाक्यम् ।

इति न्यायशास्त्रम् ।
ऋषिप्रवाक्यम् । इति ...
निर्गतधर्मज्ञापकवाक्यम् । ...
तत्पर्य्यायः । श्रुतिः २ ...
मरः ॥ छन्दः ४ ब्रह्म ...
शब्दरत्नावली ॥ ...
धरः ॥ ॥ वेदस्य प्रादुर्भा...
कथं तत्रामीति ...
एवैभ्यश्चत्वारो वेदाः ...
विंशतिशाखात्मक-ऋ ...
यजुः २ सहस्रशाखात्मक ...
मयाथर्व्व ४ । इति पुराण ...

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"तस्मादण्डाद्विनि ...
ऋचो बभूवुः प्रथमं ...
जपापुष्पनिभाः ...
पृथक् पृथग्विभिन्नाश्च ...
यजूंषि दृश्यमाना ...
याद्वक्वर्णं ...
पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं ...
आविर्भूतानि सामानि ...
अथर्व्वाणमशेषेण ...
...
उत्तरात् प्रकटीभूतं ...
सुखं सत्त्वतमःप्रायं ...
ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं ...
...
एतानि ज्वलमानानि ...
पृथक् पृथगवस्थानं ...
तत्सारादं यतेज ...
...
यथा यजुर्म्मयं तेजो ...
...
प्रातःकं पौर्व्वान्हिकं तथा ...
ऋगादिषु लयं ...
ततो विश्वमिदं ...
सभावनीय विश्वं ...
तत्सत्यमितिभूत्वा ...
परेण तेजसा सार्द्धं ...
आदित्यं ज्ञायमानं ...
विश्वस्यास्य ...
प्रातर्मध्यन्दिने ...
त्रयी तपति या ...
ऋचस्तपन्ति पूर्व्वाह्णे ...
सामानि चापराह्णे तु ...
प्रातःकं ऋचः पूर्व्वाह्णे ...
अपराह्णे स्थितं ...
एष्टौ च आहुतो ...
ततः सामगमेशः ...
नदेव भगवान् ...
वेदविद्यात्मकश्चैव ...
सर्व्वस्थितमण्डलेशः ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

...प्रकाशः परमः परेशः ।”

[illegible]

[illegible]

...वेद पुनः प्राप्ते ...ते वै द्वापरे द्विजाः ।
...सतो व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽभवत् ॥
...र्व्वेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
...र्षी महायोगी कृष्णद्वैपायनो हरिः ॥
...द्विजश्रेष्ठां दृष्ट्वा सार्द्धं शिष्यकम् ।
...तार्णो व्यासो वेदानागमदन् प्रभुः ॥
...ष्यान् ग्रन्थान् चतुरो वेदपारगान् ।
...त्र सुमन्तुञ्च पैशम्पायनमेव च ॥
...सो जनकञ्च पञ्चमं मां महामुनिः ।
...याचकं पैलं प्रजग्राह महामुनिः ॥
...दिप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
...ं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
...थर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ।
...ासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
...ासीद्यजुर्वेदस्तच्चतुर्द्धा व्यकल्पयत् ।
...र्त्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
...र्यं यजुर्भिः स्यादृग्भिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
...त्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
...ास ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
...ि च यजुर्वेदं सामवेदञ्च सामभिः ॥
...ाणिविंशेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
...शाखानां शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
...ं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
...र्व्वाणमथो वेदं बिभेद नवकेन तु ॥
...ादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
...मेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्व्वं पुरातनात् ॥
...रो ब्रह्मणो जातः स दोषविशोधनः ।
...यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
...यते परो देवो यो वेदेनं स वेदवित् ।
...परतरं ब्रह्मज्योतिरानन्दमुत्तमम् ॥
...वेदोदितं सत्यं वासुदेवं परं पदम् ।
...मिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
...परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदेश्वरः ।
...वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य मुच्यते ॥
...क्षरं वेद्यमोङ्कारं वेदमव्ययम् ।
...च विजानाति पाराशर्य्यो महामुनिः ॥”

इति कौर्म्मे ४८ अध्यायः ॥*॥

...ध्ययनधर्म्मं यथा,—

व्यास उवाच ।

...दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः ।
...तोऽध्ययनं कुर्य्यादीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
...बद्धपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः ।
...ष्वामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
...प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
नीचं शय्यासनं चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
गुरोर्यत्र प्रतीवादो निन्दा चापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
न चैवास्योत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
मार्ज्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
नास्य निर्म्माल्यशयनं पादुकोपानहावपि ।
नाक्रामेदासनञ्चास्य छायादीन् वै कदाचन ॥
साधयेद्दन्तकाष्ठादीन् लब्धञ्चास्मै निवेदयेत् ।
अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
जृम्भितं हसितञ्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥
वर्ज्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ।
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
आसीताधो गुरोर्दर्भे फलके वा समाहितः ।
आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ॥
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ।
जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः शुचिः ॥
प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
गन्धं माल्यं रसं कन्यां शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ॥
अभ्यङ्गञ्चाञ्जनोपानच्छत्रधारणमेव च ।
कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादित्रनृत्यकम् ॥
आतर्ज्जनं परीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्भनं तथा ।
परोपघातपैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहारमाचरेत् ॥
कृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पर्य्युषितञ्च यत् ।
अनृत्यदर्शी सततं भवेद्गीतादिनिःस्पृहः ॥
नादित्यं वै समीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्त्यैरभिभाषणम् ॥
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्धि कथञ्चन ॥
न कुर्य्यान्मानसं विप्र गुरोस्त्यागे कथञ्चन ।
मोहाद्वा यदि वा लोभात्त्यक्तेन पतितो भवेत् ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तन्न द्रुह्येत् कदाचन ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य मनुस्त्यागं समब्रवीत् ॥
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्यवृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्माद्धितञ्चोपदिशत्स्वपि ॥
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्त्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
उत्सादनं वा गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्त्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥
गुरुवत् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवादेत पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूमावसावहमिति च ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् । .
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा ।
संपूज्या गुरुपत्नी च समस्ता गुरुभार्य्यया ॥
भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसर्य्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।
वेदमध्यापयेद्धर्म्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
तथा चिरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्द्दिशन् ।
हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्यैवं ततो गुरुः ॥
आचार्य्यपुत्त्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्म्मतः ॥
कृतज्ञश्च तथाद्रोही मेधावी शुभकृन्नरः ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षड्ध्याप्या द्विजातयः ।
एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु यथोदितात् ॥”*॥

वेदाध्ययनविधिर्यथा,—

“आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारभेत् ।
प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजाः ॥
कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्व्वतः ।
सर्व्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥
अधीतानध्ययन्नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ।
अधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहुत्या सदेवताः ॥
प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदेवताः ।
यजूंष्यधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः ॥
सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ।
अथर्व्वाङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
धर्म्माङ्गानि पुराणानि मांसैस्तर्पयते सुरान् ।
अपां समीपे प्रयतो नैत्यिकं विधिमाश्रितः ॥
गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥
गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्त्तितः ।
गायत्रीञ्चैव वेदांश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ॥
एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीञ्च तथैकतः ।
ओङ्कारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ॥
ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ।
पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवःस्वःसनातनाः ।

[illegible]

एकाक्षरमप्येकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चातिवायति ॥
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥ ० ॥
एष धर्म्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणाभिहितः पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजाः ।
स संमूढो न संभाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै भवेद् द्विजः ।
पाठमात्रावसन्नस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
अधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥
यदि त्वात्यन्तिकं वासं कर्त्तुमिच्छति वै गुरौ ।
युक्तः परिचरेदेनं न शरीरविमोक्षणम् ॥
गत्वा वनं वो विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ।
अभ्यसेत् सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ।
अभ्यसेत् सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥

एतद्विधानं परमं पुराणं
वेदागमे सम्यगिहेरितं वः ।
पुरा महर्षिप्रवराभिपृष्टः
स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥
एवमीश्वरसमर्पितान्तरो
योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
मोहजालमपहाय सोऽमृतो
याति तत्पदमनामयं शिवम् ।”

इति कौर्म्मे उपविभागे १४ अध्यायः ॥

अथ अत्रिस्य संहिता ।
“[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे
अध्यायः । [illegible]
“यजुर्व्वेदतरोः [illegible]
वैशम्पायनरामाणो [illegible]
शिष्येभ्यः प्रददौ [illegible]
याज्ञवल्क्यस्तु [illegible]
[illegible]

...न् सुकर्म्मा ख्याप्यभूत् सुतः ।
संहिते तौ महामुनी ॥
... सुकर्म्मा तत्सुतस्ततः ।
...र्यौ जगृहाते महाव्रतौ ॥
...ल्यः पौष्यञ्जिश्च द्विजोत्तमः ।
...शिष्यास्तस्य पञ्चशताः
स्मृताः ॥
...त्यः संहिता येहि जोत्तम ।
...च्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः ॥
...श्चैव कुथोदिर्लाङ्गलिस्तथा ।
...द्वेदैः संहिता बहुलीकृताः ॥
...श्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
...रामौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः ॥
...ऽसौ शखाभिर्बहुलीकृतः ॥"*
...हिता यथा,—
...वद्ये संहितानां सत्तुचयम् ।
...निः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥
...नाम कबन्धं सोऽपि तद्द्विधा ।
...र्य तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
...ग्रास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा ।
...पथ्यलादस्तपान्यो सुनिसत्तमः ॥
...: शिष्याः कृता येहि ज संहिताः ।
...दादिश्च तृतीयः शौनको द्विज ॥
... कृत्वा ददायेकान्तु बभ्रवे ।
...तां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥
...प्राश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
...वेदानां संहितानान्तथैव च ॥
...ङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
...नामेते संहितानां विकल्पकाः ॥"
...विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
...पुराणवत् । * । अपरञ्च ।
...क् गायत्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
...स्तत्सन्त्रं तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
...कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
...लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
...नादितपःस्वाध्यायसंयमैः ।
...हरिं भक्त्या वेदतन्त्रविधानतः ॥"
...ति कल्किपुराणे २ अध्यायः । * ।
...कार्य्यं यथा,—
...सदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।
...गुर्व्वीभंगद्भिः केशवं सदा ॥
...नरयं याति कुमार्गगतसेवनात् ।
...वेदद्वार्यं शास्त्रोक्तं कर्म्म संत्यजेत् ॥"
...पाश्चोत्तरखण्डे १७ अध्यायः । * ।
...लौकिकाचारो बलवान् यथा,—
पार्व्वत्युवाच ।
...देशाचित्य कः करोति विनिर्णयम् ।
...लौकिको देशलोकाचारश्च कस्यचित् ॥"
...वैवर्त्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः । * ।
...स्य स्थितिकालः ।
...सहस्रान्ते यथौ ब्रह्मा हरेः पदम् ।
...च पुराणानि शुद्धानि स्मादतपैरम् ॥

वेदोक्तानि च कर्म्माणि यत्नुस्ते साहमेव च ।
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि यत्नुस्ते साहमेव च ।
सत्यञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
आयुर्व्वेदस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—

"यदङ्गेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो
वेदा जाता ऋग्यजुःसामभेदाः ।
आयुर्व्वेदोऽथर्व्ववेदश्चेति कणादः ॥
अस्ति वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो
वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ति महेशात् ।
तस्माद्धाताध्येत तस्मात्पुरारात्-
तस्मान्ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥"
इति गूढ़बोधः ॥

"हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥"
इति सुखबोधः । * । * ।

चतुर्व्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्व्वेद्यम् । चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति । चर्चाश्रावकः १ चर्चकः २ श्रवणीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५ क्रमजटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ । चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पञ्चविधा भवन्ति । आश्वलायनी १ सांख्यायनी २ शाकला ३ वास्कला ४ माण्डूकेयाश्चेति ५ । तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । मण्डलानि च दशैव तु ।

"एकर्च्चं एकवर्गस्यादेकञ्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ ज्ञेये त्रीणि ऋक्शतं
स्मृतम् ॥
चतुर्ऋचं समाख्यातं षट्सप्तत्युत्तरं शतम् ।
पञ्चर्चं द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
शतत्रयं षडृचैव सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
सप्तर्चमेकान्न त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
अष्टर्चाः पञ्चपञ्चाशद्वर्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे ॥
सहस्रमेकं सूक्तानां निर्व्विशङ्कं विकल्पनाम् ।
दशसहस्रं पञ्चैव संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राष्टम् ।
एतानि च चतुर्द्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां पञ्चाशीतिक्रमकाण्डे तु देयम् । चतुस्त्रिंशत्-सहस्राणि हिरण्यानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोड़शोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिं-शतश्चापरसहस्राणि ।
ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामशीतिपादश्चैतत्परायणमुच्यते ॥
एक ऋचेकवर्गाश्च एकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ ज्ञेये चीणि चीणि शत-
स्तथा ॥

सहस्रमेकं सूक्तानां पदानां ...

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुर्ऋचे त्रीणि शतानि षट्कानां त्रीण्याः षष्टिरष्टकानाम् ॥*॥
यजुर्व्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकाणां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १ आह्वरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठलकठाः ५ औपमन्याः ६ आष्टलकठाः ७ चारायणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १० श्वेताश्वतराः ११ श्वेताश्वतरा इति वा पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्रायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षड़ङ्गान्यधीत्य षड़ङ्गविद्भवति । शिक्षा १ कल्पो २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ छन्दो ५ ज्योतिषमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्यां नैऋत्यां निऋत्यः । तत्र वाजसनेयानां सप्तदशभेदा भवन्ति । जाबालाः १ बौधेयाः २ काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापेयाः ५ तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौण्ड्रवत्साः ८ आवटिकाः ९ परमावटिकाः १० परमावटिकापि पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि ॥ उपज्योतिषम् । शाङ्खलक्षणम् । प्रतिज्ञानवाक्यम् । परिसंख्या । चरणव्यूहम् । श्राद्धकल्पः । प्रवराध्यायश्च । शाखम् । क्रतुः । संस्थानः । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् । हौत्रकम् । पारण्याशुहौत्रकमपि पाठः । पशवः । उक्थानि । कूर्म्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि ।

"द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् ।
आदावारभ्य देवानां ब्रह्मयाञ्जलिपूर्व्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥"
तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति । औख्याः १ खमध्योऽपि पाठः । खाण्डिकेयाश्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढ़ी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयाश्चेति ५ औधियी च पाठः । तत्र कठानामुपगानविशेषाः । चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थान् ।
"मन्त्रब्राह्मणयोर्व्वेदस्त्रिगुणं यत्र पद्यते ।
यजुर्व्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः
स्मृताः ॥"*॥
सामवेदस्याशिरःसहस्रभेदा आसीत् । अनध्याये किल इति भाष्यकारः । अनध्याये-ऽधीयानास्ते इन्द्रवज्रेणाभिहताः प्रहताः ।

तेषां प्रवरशाखामाहुरायणीया वातुरायणीया वार्त्तान्तवेया प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदा प्राचीनयोग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति। तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति। राणायनीयाः। शाट्यायनीयाः। शाखायनीयाः इति शाट्यमुग्राः इति च पाठः। सात्यलाः। सात्यमुद्रा इति वा पाठः। मौद्गलाः। इति तु भाष्ये नास्ति। खल्वलाः। महाखल्वलाः। लाङ्गलाः। कौथुमाः। गौतमाः। जैमिनीयाश्चेति। तेषामध्ययनमष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि। इत्येति दशभवन्तु वालखिल्याः सषुपर्णप्रैष्याः। क्वचित् दृश्यते सर्वेिदन्तिनिबालखिल्याः सषुपर्णप्रैष्याः इति च पाठः। इत्येतत् सामगणं स्मृतम्॥ *॥ अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः। दान्ताः। प्रदान्ताः। स्नाताः। स्नौता इति च पाठः। ब्रह्मदावलाः। शौनकी। वेददर्शी। चरणविद्याश्चेति। ज्ञाता प्रज्ञाता स्नौता ब्रह्मदीक्षो वेददर्शी इति भाष्ये नामान्तरम्। तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिता कल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेदः। यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः। सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः। अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति॥ *॥ (अथर्ववेदस्य तत्प्रत्याख्यानीतिवेद् इत्यन्ये। तथा च शुक्रनीतौ। ४। ३। २७।

"अर्थवेदस्तु शस्त्राणि वेदा आयुर्वेद.क्रमात्।

[illegible] उपवेदाः प्रकीर्तिताः॥")

अग्निरात्रिवर्णाभं ब्रह्मदैवतं गायत्रं छन्दः। अग्निरो वक्त्रः पद्मपत्रायताक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशः अनुपीनाक्षः [illegible]॥*॥ यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवतं त्रैष्टुभं छन्दः। यजुर्वेदः कृशो दीर्घः कपाली ताम्रवर्णः [illegible] चाष्टारत्नि-प्रमाणः॥*॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदैवतं जागतं छन्दः। सामवेदी [illegible] शुचिः [illegible] [illegible] इति च पाठः। [illegible] इति पाठः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणः॥*॥ अथर्ववेदस्य वैतानगोत्रं इन्द्रदैवतं आनुष्टुभं छन्दः। अथर्ववेदस्तीक्ष्णः [illegible] कामरूपी [illegible] [illegible] [illegible] इति वा पाठः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] इति च पाठः॥*॥ अत्र श्लोकम्।

"[illegible]

[illegible]।

[illegible]

[illegible]।

छन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुद्रदैवं कृपाङ्गम्।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालिनं पञ्च चाष्टारत्निमात्रम्॥"*॥

य इदं दैवतं रूपं गोत्रप्रमाणं छन्दोवर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते। जन्म जन्म वेदपारो भवति अव्रती व्रती भवति अप्रयतः प्रयतो भवति अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति जातिस्मरो जायते॥*॥

"य इदं चरणव्यूहं पर्व्वसु श्रावयेद्द्विजः।
धौतपाप्मा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले सदा पठेत्।
अक्षय्यमभवत् श्राद्धं पितॄणामुपतिष्ठते॥
योऽधीते चरणव्यूहं स विप्रः पङ्क्तिपावनः।
पावयत्यखिलान् पूर्व्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च॥
य इमां विपुलां वेदां अन्ततत्त्वं गच्छति।
लोकातीतं महाधाम्नि अन्ततत्त्वं गच्छति॥"

गच्छत्यों नम इत्याह भगवान् व्यासः पाराशरीयो व्यासः पाराशरीयः। इति व्यासरचितं चरणव्यूहं समाप्तम्। (धनम्। यथा, ऋग्वेदे। ८। ७३। १।

"अग्निं रथं न वेद्यम्।"

"वेद्यं वेदो धनम् धनहितम्।" इति तद्भाष्ये सायनः।) चतुःसंख्यावाचकः। यथा, साहित्यदर्पणे। ४। २६४।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः।
सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।
वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः॥"

दर्भमुष्टिः। यथा, मनुः। ४। ३६।

"वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले॥")

वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य।) ब्रह्मा। (यथा, भागवते। २। ४। २४।

"एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः॥")

ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः।

वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः।) ब्राह्मणादिकर्त्तृकवेदरक्षा। इति केचित्।

वेदनं, } क्ली, स्त्री, (विद्+ल्युट्। यद्वा। "घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्।" ३। ३।
वेदना, } १०७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या युच्।) अनुभवः। तत्पर्य्यायः। संवित् २। इत्यमरः। ज्ञानम्। दुःखम्। इति मेदिनी। विचारः। यथा,—

"पार्श्वितपुत्रसंस्कारः सदर्शनप्रदिद्युते।
[illegible] विधिवद्वाङ्गवर्णित।
ततः [illegible] प्रभौदौ वेद[illegible]।
[illegible] [illegible] शुक्लवेदकदेहे॥"

इति मार्त्ते अध्यायः॥*॥

[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अध्ययनादौ विधिर्वेद। [illegible]
माथिपद्मस्थाने [illegible]
परिगृहीतशास्त्रैकदेशो [illegible]
ब्राह्मणपरिग्रहसिद्धे [illegible]
प्रतीकैकदेशो याह। [illegible]
विनाहि [illegible]
भट्टः।

वेदनिन्दकः, पुं, (वेदं निन्दति। [illegible]) नास्तिकः। इति जटाधरः। [illegible]
"दुर्भगो हि तथा [illegible]
बुद्धश्च।

वेदपारगः, त्रि, ([illegible]
गः।) वेदवेत्ता। [illegible]
"पञ्चाशाः शरीरे [illegible]
तेऽभिजाता कुलदेवे [illegible]

वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां [illegible]
यथा,—
"[illegible]
विद्यार्थी ब्रह्मचारी [illegible]
[illegible]
न गायत्र्याः परं जप्यं [illegible]
इति कौर्म्मे उपविभागे [illegible]
दुर्गा। यथा,—
"प्रणिपत्य [illegible]
वेदेषु पदते [illegible]
इति देवीपुराणे॥

वेदवती, स्त्री, (वेदं [illegible]
+मतुप्। मस्य वः। [illegible]
ध्वजराजकन्या। [illegible]
[illegible]

"सं गच्छ तपसे देवि [illegible]
कृत्वा तपस्यां तत्रैव [illegible]
सा च तद्वचनं श्रुत्वा [illegible]
दिव्यं त्रिलक्षवर्षञ्च [illegible]
सा च जातिस्म तपसा [illegible]
कामिनी [illegible]
त्रेते युगे वेदवती [illegible]
सीतायां रामपत्नी [illegible]
तच्छाया द्रौपदी देवी [illegible]
त्रिहायणीति [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]
(पारियात्रपर्व्वतप्रभवा [illegible]
क्षेत्रे। १०। २८।
"वेदस्मृतिर्वेदवती [illegible]

वेदवदनं, क्ली, (वेदस्य [illegible]
यथा,—
"यो वेद वेदवदनं [illegible]
[illegible] स वेदविद् [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]

…रुणे वर्त्तते (तिष्ठति इत्यर्थः), पुं। यथा,
…मनुः। ८। १०। ८३।
…ह्यो वेदवृद्धौ मतोर्ता(?) द्विजन्मनि ॥")
… पुं, (वेदानां द्वारो यस्मिन् ।) प्रणवः ।
…चिन्तामणिः ॥
…द्] पुं, (वेदान् वेत्तीति । विद् +
…) विष्णुः । यथा,—
…वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
…ति । (यथा, मनुः । ८ । ७८ ।
…वेदेताद्वचनम् आश्रितपूर्विकाम् ।
…वेदविदुषो वेदपुण्येन युज्यते ॥")
…, पुं, (वेदं व्यस्यति पृथक् करोतीति ।
…दस + व्यस् । विकल्पितम् … ।)
…त्रिपः । सत्यव्रतः । सात्यः … द्वैपायनः
…पराशर्यः ४ कानीनः ५ बादरायणः ६
…७ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्यासद्वैपायनः ८
…सः ९ पाराशरिः १० शाल्वतः ११ ।
…विकाकर्षीव(?) ॥ बादरायणिः १२ सत्य-
…सः १३ सत्यरतः १४ पाराशरः १५ ।
…शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
…कं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाभेदैर्द्विजः ।
…स बहुलं भूयो वेदव्यासस्ततः पृथक् ।
…तु युगे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने ।
…ं स बहुधा कुरुते जगतो हितः ॥
…च पुरुषे मत्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः ।
…नामाभिधाना तु सा सा महर्षिभिर्द्विजः ॥")
…स्य विवरणं व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
…:, स्त्री, (वेदानामधिष्ठात्री ।) सरस्वती ।
…राजनिर्घण्टः ॥
… स्त्री, (वेदस्य अङ्गम् ।) शब्दशास्त्रविशेष-
…शास्त्रम् । तद्यथा । शिक्षा १ कल्पः २
…करणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ छन्दः
…यदुक्तम् ।
…क्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
गणः ।
…विचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते ॥" इति ॥
…अकारादिवर्णानां स्थूलकरणप्रयत्नबोधिका
…ए ह विसर्जनीयाः कण्ठ्या इत्यादिका
…। यागक्रियाणामुपदेशः कल्पः । साधु-
…न्वाख्यानं व्याकरणम् । वर्णागमो वर्ण-
…पर्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम् ।
…ग्रहादिगणनशास्त्रं ज्योतिः । श्रुतिच्छन्दसां
…यिकं शास्त्रं छन्दोविचितिः । इत्यमर-
…ौ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ९८ ।
…ङ्गानि च सर्व्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥")
… स्त्री, (वेदानामादि । "क्वचिदीपचारिकाः
…ाः स्वलिङ्गमपि त्यजन्तीति" न्यायादस्य
…त्वम् ।) प्रणवम् । यथा,—
…ादि भुवनेशीच श्रीबीजं हृयुतं भृगुम् ।
…यित्वा वदेदन्ते शुक्रस्य च षड़क्षरम् ॥"
इति रुद्रयामलम् ॥

(वेदस्य पूर्व्वं, पुं । यथा, तैत्तिरीयारण्यके ।
"यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रति-
ष्ठितः ॥")

वेदादिबीजं, क्ली, (वेदस्यादौ प्रयुक्तं बीजम् ।)
प्रणवम् । यथा,—
"वेदादि भुवनेशीच श्रीबीजं हृयुतं भृगुम् ।
धारयित्वा वदेदन्ते शुक्रस्य च षड़क्षरम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीशुक्राय । इति रुद्रयामलम् ॥
"वेदादिबीजं हृं बीजं श्रीबीजं तदिदैवतम् ।
शक्तिबीजं रमाबीजं मायाबीजं सुधाकरम् ॥"
इति राजराजेश्वरीतन्त्रम् ॥

वेदाधिपः, पुं, (वेदानामधिपः ।) चतुर्व्वेदाधि-
पतिग्रहः । यथा,—
"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्व्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वेदान्तः, पुं, (वेदानां अन्तः ।) उपनिषत् ।
इति हेमचन्द्रः । वेदव्यासप्रणीतदर्शनशास्त्र-
विशेषोऽपि । यथा । वेदान्तो नाम उपनिषत्-
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च ।
इति परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमत्सदानन्द-
योगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः ॥ * ॥ "इदानीं
सर्व्वस्यापि वस्तुविचारोद्देशपूर्व्वकत्वात् प्रति-
ज्ञातं वेदान्तं नामतो निर्द्दिशति वेदान्त इति ।
उपनिषद एव प्रमाणं उपनिषत्-प्रमाणम् ।
उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा । तदुपकारीणि
वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि शारीरकसूत्रादीनि
च । शरीरमेव शारीरं तत्र भवो जीवः शारी-
रकः स उच्यते याथात्म्येन निरूप्यते यैः
तानि शारीरकसूत्राणि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'
इत्यादीनि । आदिशब्दो भाष्यादिसंग्रहार्थः ।
चशब्दो वेदान्तशब्दानुषङ्गार्थः । यद्वा शारी-
रकसूत्राणि तद्व्यपार्थवादिवेदान्तार्थसंग्राह-
काणि । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि-
सूत्रादीनि । आदिशब्देन भगवद्गीताध्यात्म-
शास्त्राणि गृह्यन्ते । तेषामपि उपनिषच्छब्द-
वाच्यत्वादिति भावः ।" इति श्रीनृसिंहसरस्वती-
कृता तट्टीका सुबोधिनी ॥ अस्य नामान्तरं
उत्तरमीमांसा । तत्र चत्वारः अध्यायाः । तेषु
ब्रह्मनिरूपणम् । तद्विवरणं यथा,—
"अव्यक्तादण्डमभूदण्डाद्ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।
मायामयी प्रवृत्तिः संह्रियते पुनः पुनः
क्रमशः ॥
मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति
कर्म्माणि ।
तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि न करोति
किञ्चिदपि ॥
यद्वदचेतनमपि सन्निकटस्थे भ्रामके भ्रमति
लोहम् ।
तद्वत् करणसमूहश्चेष्टति चिदधिष्ठिते देहे ॥
यद्वत् सवितर्य्युदिते करोति कर्म्माणि जीव-
लोकोऽयम् ।
न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदा-
त्मापि ॥
सगुणोऽहंकारविमर्शितस्य चैतन्यबोधिस्येह ।
दुःखाभिमानसुखदःखभावना भवति मूढस्य ॥
कर्त्ता भोक्ता द्रष्टास्मि कर्म्मणामुत्तमादीनाम् ।
इति तन्मभावविमलोऽभिमन्यते सर्व्वगोऽप्यात्मा ॥
नानाविधवर्णानां वर्णान् धत्ते यथामलस्फटिकः ।
तद्वदुपाधेर्गुणभावितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥
गच्छति गच्छति सलिले दिनकरबिम्बं स्थिते
स्थितिं याति ।
अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिह ॥
राहुग्रस्तोऽपि यथा शशिबिम्बः प्रकाशते
जगति ।
सर्व्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥
आदर्शे मलरहिते यद्वद्रूपं विभिन्नते लोकः ।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम् ॥
सर्व्वगतं तत निरुपममद्वैतं तच्च चेतसा गम्यम् ।
यद्बुद्धिगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोध्यं तत् ॥
बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सभूत-
गणाः ।
संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः प्राकृता ज्ञेयाः ॥
धर्म्माधर्म्मौ सुखदुःखकल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।
उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥
मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो
रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रयुगवत् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥
यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्व्वेषु ।
तद्वत् सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥
खमिव घटादिष्वन्तर्ब्बहिःस्थितं ब्रह्म सर्व्व-
पिण्डेषु ।
देहोऽहमित्यनात्मनि बुद्धिः संसारबन्धाय ॥
सर्व्वविकल्पनहीनः शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः
शान्तः ।
अमलः सकृद्विभातश्चेतन आत्मा खवद्व्यापी ॥
रसफाणितशर्करिका गुड़खण्डा विकृतयो
यथैवेक्षोः ।
तद्वदवस्थाभेदाः परमात्मन्येव बहुरूपाः ॥
विज्ञानान्तर्य्यामिप्राणविराड्देहजाति-
पिण्डान्ताः ।
व्यवहारस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥
रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पमयं भवति हेतुना
केन
तद्वद्द्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥
एतत्तदन्धकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या ।
न विदन्ति वासुदेवं सर्व्वात्मानं नरा मूढ़ाः ॥
प्राणादनन्तभेदैरात्मानं संवितत्य जालमिव ।
संहरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीड़मान इव ॥
त्रिभिरेव विश्वतैजसप्राज्ञैर्वेदादिमध्यनिध-
नाख्यैः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैर्भ्रमभूतैश्छादितं तुर्य्यम् ॥
मोहयतीवात्मानं स्वमायया द्वैतरूपया देवः ।
उपलभते स्वयमेव गुहाग… …स्वमात्मानम् ॥

वेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मेथिका । इति भावप्रकाशः ॥

वेधमुख्यः, पुं, (वेधे वेधने मुख्यः श्रेष्ठः ।) कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधमुख्यकः, पुं, (वेधमुख्य+स्वार्थे कन् ।) हरिद्राकः । काँचा हलुदि इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कर्चूरकः २ द्राविडकः ३ कालकः ४ काल्यकः ५ । इत्यमरभरतौ ॥

वेधमुख्या, स्त्री, (वेधे मुख्या ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधसं, क्ली, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति हलायुधः ॥

वेधा:, [स्] पुं, (विदधातीति । वि+धा+"विधाञो वेध च ।" उणा० ४ । २२४ । इति असिः । वेधादेशश्च धातोरनन्तरं धातोः ।) ब्रह्मा । (यथा, रघु । १ । २९ ।

"तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")

विष्णुः । इत्यमरः । (शिवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ११ । १९ ।

"नमस्ते [illegible] वेधसे ॥")

दक्षः । इति शब्दरत्नावली । पण्डितः । इति [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका । [illegible] । यथा,—

"[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥"

इति [illegible] ॥

([illegible] । यथा, कुमारे । २ । १४ ।
"[illegible] ॥"

त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । विविध- [illegible] । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । १२ ।

"[illegible] ।"
"[illegible] ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

वेधि[illegible], पुं, ([illegible] + [illegible] + [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible] ॥

[illegible], [illegible] । (यथा महाभारते । ३ । ८४ । ०० ।

"[illegible] ।

निभिन्नवेधी स मुनिरीषीकाभिः समर्पयत् ।")

वेधविशिष्टः । विधधातोर्णिनृप्रत्ययेन वेधशब्दादस्त्यर्थे इनृप्रत्ययेन वा निष्पन्नः । अम्लवेतसे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेध्यं, क्ली, (विध+ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।

"प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेध्यमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥")

वेधनीये, त्रि । यथा,—

"षट्कर्णोत्पत्तिमासश्च भानोः शुद्धा सतेऽपि च ।
कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ+"धाप्वस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणा० ३ । ६ । इति नः । अजतेर्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ॥ (पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७ । १५ ।

"हतमेनं तथा लोभात् महादेवं द्विजर्षभम् ।"

अस्याख्यानविवरणं मूलशब्देभ्यो वेनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४ । २४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

"अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ।"

"वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ ॥ अजति गच्छत्यनेन स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७ ॥

त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । ५ । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।

"सीमतः सुरुचो वेन आवः ।"

"वेनः कमनीयो मेधावी वा ।" इति तद्भाष्यम् ॥ कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८९ । ५ ।

"आयन्मा वेना अरुहन्नृतस्य ।"

"वेनाः कामयमानाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

वेन्ना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा+"वनेरिच्चोपधायाः ।" उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया इत्त्वञ्च ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।

"वेन्ना भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ॥")

वेप, ट ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । टु, वेपथुः । ऋ, अविवेपत् । ङ, वेपते वायुना द्रुमः । इति दुर्गादासः ॥

वेपः, [स्] क्ली, (वेप कम्पने + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) कम्पनम् । यथा,—

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

इत्युणादिकोषः ॥

([illegible] । इति [illegible] । इत्युज्ज्वलः । ४ । १८८ । ० । कर्म्म । इति निघण्टुः । २ । १ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।

"[illegible] ।"
"[illegible] ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वे- [illegible] ३ । ३ । ८९ । इति अथुच् ।) कम्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २९ ।

"वेपथुश्च शरीरे मे [illegible]

वेपनं, क्ली, (वेप+ल्युट् ।) कम्पनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा [illegible] १० अध्यायः । "तत [illegible] सोऽहमधमश्चेदयाचि सत्वं [illegible]

वेमः, पुं, वायदण्डः । यथा,—

"वायदण्डः पुंसि वेमा वेमो [illegible]

वेमा, [न्] पुं, (वयन्त्यनेनेति । वे+ [illegible] उणा० ४ । १४८ । इति [illegible] इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, [illegible]

"सितासितैस्तन्तुभि [illegible]
[illegible]
अहर्व्वासाविदान् [illegible]
सर्व्वसंहितायाम् । १८ । ९ ।
"नयतुर्वोरसंवारं [illegible]

वेरं, क्ली, शरीरम् । [illegible] इति मेदिनी ॥

वेरकं, क्ली, कर्पूरम् । इति [illegible]

वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०- सक०-सेट् ।) ऋ, अवेवेलत् । [illegible]

वेल, त् क कालोपदेशे । इति [illegible] चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) [illegible] पदेशः । अविवेलत् । [illegible] एतावन्तो वेलेति कथयतीत्यर्थः [illegible] दासः ॥

वेलं, क्ली, उपवनम् । यथा, [illegible]

"अशोकाश्च वर्द्ध [illegible]

वेला, स्त्री, (वेलतीति । [illegible] इत्यः । ततष्टाप् ।) [illegible] समयः २ अब्धिः ३ [illegible] ४ प्रक्रमः ७ अवसरः ८ [illegible] तत्परिमाणानि यथा,—

"अविच्छिन्नपरिवेशे [illegible]
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया [illegible]
त्रिभिः चैव लवः [illegible]
दश काष्ठाः त्रिंशत् [illegible]

घटिके द्वे मुहूर्तः [illegible]
चतुर्भिः प्रहरैरहोरात्र [illegible]
सूर्योदयात् त्रिदश [illegible]
पश्चिमार्द्धरात्र [illegible]
त्रिंशद् [illegible]
(वेदव्यास [illegible]
महीदृष्टसङ्ग [illegible]
[illegible]
इति वैद्यके [illegible]
मर्य्यादा । इत्यमरः । ([illegible] ६१ । ३४ ।

"धिन्वन् रुषः सन् भारभारान्
घनीकृता नागरिकाय दृगम्।
इव गर्भां मुरपगोवेल्ल
वेल्लन्ति गर्भे भूरय. रुमायाम्॥")
मम्। (यथा, रघुः। १। ६०।
ल्लिमन्थर्यो यविर्यौकनशारशाम्।
श्वापनामुल्यौं शाकाणेवपुरौमिव॥")
कान्दिरार:। (यथा, रघुः। १२। ३६।
र्म मैथिलौदाय: चन्द्रगोन्धो विलाप
गाम्।
तिस्मिनो देवो मन्त्रोदय द्वयोदधिः॥")
यसरणम्। राम:। ईश्वरस्य भोजनम्।
मेदिनी॥ अथ पवर्गीयवकारादौ
ल:। रामस्याने बीस:। याश्। कुपथ्यो।
विन्दः॥ दुर्गाशीषम्। इति धारावली॥
', स्त्री, (वेल्ला इव मूलं यस्य।) तामलिम-
। यथा,—
मूलं तामलिप्तं तामलिप्ती तमालिका॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
मङ्गलम्। यथा, भागवते। १०।६७।५।
मन्मधुदनध्वनौ दोर्ध्यांसुनुलिव्य तस्मलम्।
मानायुमप्रागो देवाङ्कुले समन्वयन्॥")
प्रियः, पुं, गौरभगुल्माञ्जः। यथा,—
————————रसानि स्तनिर्धारभे।
कालस्य किम्पाक उर्वटो वेल्लिमुकप्रियः॥"
इति शब्दरत्नावली॥
वेल्लुकप्रिय इत्येव पाठः साधुः॥)
चालें। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
-सक०-सेट्।) च, अविवेलत्। चाल:
नम्। उद्दिलमुकपलितकच्छयनकनुकारः
वाम्बेलाम्। गताविवेके। इति दुर्गादासः॥
। पुं, (वेल्लतीति। वेल चलने+पचाद्यच्।)
न:। इत्यमरः॥ (भावे घञ्।) गमने, पुं।
विल्लधात्वर्थदर्शनात्॥
स्त्री, (वेल्लवत् जायते इति। जन+डः।)
चम्। इत्यमरः॥
स्त्री, (वेल्ल+ल्युट्।) भूमौ अश्वस्य
नम्। तत्पर्य्यायः। लुण्ठनम् २। इति
ण्डशेषः॥ (सचलनम्। यथा, राज-
ङ्गिण्याम्। ८। १५८५।
प्टा मरिन् नवमते लघुवेशे
लोम्निवेल्लनवशेन विवर्त्तमाना॥")
टिकादिनिर्म्माणार्थमूलवर्त्तुलकाष्ठविशेषः।
भावप्रकाशः॥ वेलन् इति भाषा॥
स्त्री, (वेल्लति लुटति अश्वादिरत्रेति।
+ल्युट्। ङीप्।) मालादूर्व्वा। इति
निर्घण्टः॥
र:, पुं, वीरतरु:। यथा, भावप्रकाशे।
"वेल्लन्तरो जगति वीरतरु: प्रसिद्ध:
श्वेतासिताद्यविशोहितनीलपुष्प:।
स्याष्यानितुल्यकुसुम: शमिसूक्ष्मपत्र:
स्यात् कण्टकी च चलदेशज एव वृक्ष:॥"

चक्र मृगा:।
"वेल्लन्तरो ग्नी यादि निकृष्टाकषायक:।
मूत्राघातास्त्रजिद्ग्राही योनिरुग्वातनाशि-
जित्॥"
वेल्लहल:, पुं, लम्पटः। इति जटाधरः॥
वेल्लि:, स्त्री, (वेल्लति चचलमीति। वेल+इन्।)
लता। इति शब्दरत्नावली॥
वेल्लिकाख्या, स्त्री, (वेल्लिका आख्या यस्याः।)
वृक्षविशेषः। वेल्सुटा इति भाषा। यथा,—
"मदमाला वेल्लिकाख्या विलमघ्नी ज्वरा-
पहा।"
इति शब्दचन्द्रिका॥
वेल्लितं, क्ली, (वेल्ल+क्तः।) गमनम्। इति मेदिनी॥
वेल्लित:, त्रि, (वेल्ल+क्तः।) कुटिलः। कम्पितः।
इत्यमरः॥
वेवी, ङ ल लु ङ कान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादने।
इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-आत्म०-कान्तौ
अक०-अन्यत्र सक०-सेट्।) ङ, वैदिकः।
ल, अवेवयुः। वक्तुलं मत्तयोति परस्मैपदं
अशुभ् शिदेरित्यत् उस् सुचुम्यद्यामिति गुणः।
लु ङ, वेवीते। इति दुर्गादासः॥
वेश:, पुं, (विशन्ति नयनमनांस्यत्रेति। विश्+
अधिकरणे घञ्। यद्वा, विशति अङ्गमिति।
"पदरुजविशस्पृशो घञ्।"३।३।१६। इति घञ्।)
अलङ्काररचनादिकृतशोभा। तत्पर्य्यायः।
आकल्प: २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म्म ४ प्रसा-
धनम् ५। इत्यमरः॥ वेषः ६। इति तट्टीकायां
भरतः॥ (यथा, भागवते। १। १०। ५।
"नरदेवोऽसि वेशेन नटवत् कर्म्मणा द्विज:॥"*॥
विशन्ति कामुका यत्रेति। अधिकरणे घञ्।)
वेश्यागृहम्। गृहमात्रम्। इति मेदिनी॥
(वक्तगृहम्। ताँबु इति भाषा॥ यथा,
महाभारते। ५। १५१। ५३।
"शकटापणवेशाश्च यानयुग्यञ्च सर्व्वशः।
* * *
तत् संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः॥")
प्रवेशः। इति विशधात्वर्थदर्शनात्॥ (पण्य-
स्त्रिया भृतिः। यथा, मनुः। ४। ८४—८५।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्॥
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः॥")
वेशक:, पुं, (वेश एव। स्वार्थे कन्।) गृहम्। इति
शब्दरत्नावली॥ वेशकारके, त्रि॥
वेशदान:, पुं, सूर्य्यशोभा। इति शब्दचन्द्रिका॥
वेशधारी, [न्] पुं, (वेशं तापसलिङ्गं धरतीति।
धृ+णिनिः।) छलतपस्वी। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, ब्रह्म-
वैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। १० अध्यायः।
"गङ्गापुत्त्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः।
बभूव वेशधारी च पुत्त्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः॥")
वेशधारके, त्रि॥

वेशन्त:, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति। विश+
"तॄविशिभ्यां झच्।" उणा० ३। १२६। इति
झच्।) क्षुद्रसरोवरः। इत्यमरः॥ अपि:
इत्युणादिकोषः॥
वेशर:, पुं, अश्वतरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
वेशवार:, पुं, वेसवारः। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥
वेशीनाला, स्त्री, प्रसरावीलता। इति राज-
निर्घण्टः॥
वेश्म, [न्] क्ली, (विशन्त्यत्रेति। विश+मनिन्।)
गृहम्। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ४। ७३।
"अद्वारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेश्म वावृ-
तम्॥")
वेश्मकलिङ्ग:, पुं, (वेश्मन: कलिङ्गः।) चटकः।
अस्य मांसगुणाः। सन्निपातनाशित्वम्। अति-
शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
वेश्मकूल:, पुं, (वेश्म गृहं कूलयतीति। कूल+कः।)
चविका। इति राजनिर्घण्टः॥
वेश्मनकुल:, पुं, (वेश्मनो गृहस्य नकुलः।) गन्ध-
मूषिकः। यथा,—
"चिक्कः स्याद्वेश्मनकुलश्चिका च बालमूषिका।
गन्धसूची गन्धमूषी गिरिका स्याच्छुछुन्दरी॥"
इति शब्दरत्नावली॥
वेश्मभू:, स्त्री, (वेश्मनो भूः।) गृहकरणयोग्य-
भूमिः। तत्पर्य्यायः। वास्तुः २। इत्यमरः॥
वेश्यं, क्ली, (वेशे भवम्। वेश+"दिगादिभ्यो
यत्।"४। ३। ५४। इति यत्। यद्वा, वेश्यायै
हितम्। वेश्या+यत्।) वेश्यालयः। इति
मेदिनी॥ (प्रवेश्यार्हे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।
४। २६। ३।
"शततमं वेश्यं सर्व्वताता दिवोदासमतिथिग्वं
यदावम्॥"
"वेश्यं दिवोदासनाम्ने प्रवेशार्हम्।" इति
तद्भाष्ये सायण:॥)
वेश्या, स्त्री, टुण्टुकावृक्षः। ध्याकनादि इति भाषा।
इति शब्दचन्द्रिका॥ (वेशमर्हति वेशेन
दीव्यत्याचरति वेशेन पण्ययोगेन जीवति वा।
वेश+यत्।) ख्यातनामख्यातनारी। खानकी
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारस्त्री २
गणिका ३ रूपाजीवा ४। इत्यमरः॥ वेष्या ५।
इति तट्टीका॥ क्षुद्रा ६ शालभञ्जिका ७।
इति जटाधरः॥ भर्झरा ८ जूला ९ वार-
विलासिनी १० वारवाणि: ११ भक्षहासिनी
१२। इति शब्दरत्नावली॥ लञ्जिका १३
बन्धुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वर्व्वटी
१७। इति शब्दमाला॥ साधारणस्त्री १८
पण्याङ्गना १९ पण्याङ्गना २० भुजिष्या २१
वारवधूः २२। इति हेमचन्द्रः॥ भोग्या २३
स्मरवीथिका २४। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्या
लक्षणगमनफलादि यथा,—
"पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता।
तृतीये वृषली ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता॥

वैश्या च पचने वहे तुरी च मनमीहने ।
[illegible]

वेशः २ । इत्यमरः । वेशाश्रयः ३ पुरम् ४ । इति हेमचन्द्रः । वेश्यम् ५ । इति जटाधरः ॥

वेश्वरः, पुं, अश्वतरः । यथा । वेश्वरोऽश्वतरः खरः । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्डशेषे वेसर इति पाठः ॥

वेषः, पुं, वेवेष्टि व्याप्नोति अङ्गं वेषः पचादित्वादच् मर्द्ध्यान्तः । विशन्ति नयनमनांस्यस्मिन्व्याधारे घञि वेशस्तालव्यान्तश्च । इति भरतः ॥ नेपथ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
"विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥")

वेश्याजनाश्रयः । "द्वे दारिकाणां निवासस्थाने । विशन्ति यत्र मनः कामुको वा वेशः शौ विश प्रवेशे घञ् ।
'नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च ।' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
'गृहमात्रे गणिकायाः गृहानि वेशो भवेत्तु तालव्यः ।
तालव्यो गृहेऽपि दन्त्येऽपि कथित आचार्यैः ।' इत्युष्मविवेकः ।
वेविषन्ति व्याप्नुवन्ति जनमनांसीति धात्वर्थे वेषो मर्द्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न चारु मर्द्धन्यान्तेषु तमेव कोषाकारगुपातत्वादिति मुकुटः ।" इति च भरतः ॥ (संख्यानविशेषः । यथा, रामायणे । १ । १७ । १८ ।
"यस्य देहस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ।"
"वेष: संख्यानविशेषः ।" इति तट्टीका ॥ * ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तृ निति । पचाद्यच् । कर्म । इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ * ॥ विष व्याप्तौ + घञ् । व्याप्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् १ । ६ ।
"कर्मणे वां वेषाय वाम् ।"
"वेषाय च । विष्लृ व्याप्तौ । घञ् वेषो व्याप्तिः । व्यापनकर्मसु व्याप्त्यर्थं च वां युवामहं माददे ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ।)

वेषकः, पुं, (विष व्याप्तौ + ण्वुल् ।) कामगर्दः । इति जटाधरः ॥ (क्ली, विष + ल्युट् ।) परिवेषणम् । (परिचर्या । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । १ ।
"आरङ्कताय वेषणे धीरं परिषु कृणोति ।"
"वष्ठा ...णि परिचर्यायाम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

वेषणा, स्त्री, (वेवेष्टि व्याप्नोतीति । विष + ल्युः । टाप् ।) त्रिपुटकस्यः । इति रत्नमाला । धन्या इति भाषा ॥

वेषवारः, पुं, वेसवारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

वेष्ट ङ वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वेष्टते । इति दुर्गादासः ॥

वेष्टः, पुं, (वेष्ट + घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला । (यथा, महाभारते । ७ । ११ । १७ ।

"भीमायां वेदविदे ...
कश्चित् भीमसेनो धर्म ...
शीवेदः । इति राजनि...
...टा इति भाषा । ...
रोगविशेषः । यथा, ...

वेटकं, क्ली, (वेटते इति । ...
इति शब्दरत्नावली । ...
भाषा ॥ शीवेदः । इति राजनि...

वेटकः, पुं, (वेटते इति । ...
यथा प्राचीनाभिरुक्ते ...
कुशाश्व: । यथा,—
"कुशाश्वः पुष्पकी ...

शीवेदः । इति राजनिर्घण्टः ...
नि । (यथा, महाभारते ...
"यत्रैवेदपरिवेष्टैव ...

वेटनं, क्ली, (वेटते इति । ...
मुस्तकम्भो । उष्णीषः । (...
"तमरत्नसमावेष्टन...
शिरसा वहन्नीतिः ...
मुकुटः । इति: । इति ...
इति शब्दचन्द्रिका । (...
यथा, रघुः । ३ । ५ ...
[illegible]

वेटनकः, पुं, (वेटनेन ...) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"जङ्घे च पार्श्वेन ...
कान्तवपाश्चिना ...

वेटनवेटकः, पुं, (वेटनेन ...) रतिबन्धविशेषः । ...
"जङ्घे पादद्वयं ...
करान्यां ...

वेटवंशः, पुं, (वेटः वेटनार्थ ...) ... इति शब्दचन्द्रिका । ...
भाषा ॥

वेटसारः, पुं, (वेटस्य ...) इति राजनिर्घण्टः ॥

वेटितं, क्ली, (वेट + क्त ।) ... करबालकम् । इति ...

वेटितः, त्रि, (वेट + क्त ।) ... लनिविष्टः । ... वर्धितम् ॥ ...
इत्यमरः ॥

वेषः, पुं, (...) [illegible]

वेस, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ... (भ्वा०-पर०-सेट् ।) ... इति ... [illegible]

(वेष । कुन् ।) हिन्दुस्थानम् । यथा,—
... निपुणा धर्मवेदिनः ।
... पाश्चात्यविचारदैः ॥"
... ।
... विनापि ... ।
... कृष्णा ... ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
... । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
७ । १८ ।
... प्रदिष्टा ... :
... ॥")
, ... । वैणव इति
इति च ... । तत्पर्यायः । उप-
। इत्यमरः । वेणवारः ३ । इति
वेणवारः ४ । इति मुकुटः ॥ (यथा,
१ । ८६ ।
वेणवारास्तो पूर्णा विदल्भिनो मताः ।
... सम्पूर्णा गुणदं ईत्थाः ॥")
... । यथा,—
... गुरुरुष्णान्वितम् ।
... वेणवार इति स्मृतम् ॥"
... ।
... गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
... मरीचजीरकचरिद्राधन्याकाः क्रमेण
... मार्द्धनैकशोक्ताः । इति पाकराजे-
परिभाषा ॥
... । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
अक०-सेट् ।) अट, अविवेष्टत् । ड,
... । इति दुर्गादासः ॥
(विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन +
... ।"उणा०२।८५। इति अतिप्रत्य-
... साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
... ऋतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या
... भवति सा । विहन्ति गर्भं शश्वत्
... गतौ वधे क्विप् निपातः । इति
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१८।२७।
... मे वेहच्च मे ... ॥")
. ... । यथा,—
... कोशले ... ।
... काय्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥"
इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥
... । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
अक०-सेट् ।) अट, अविवेष्टत् । ...
... । ... :
... । इति दुर्गादासः ॥
... । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
... ०-अनिट् ।) वकारादिः । वायति ।
... । इति दुर्गादासः ॥
... । यथा । तु हि च स्म ह वै
... । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।

"... यद्वै ध्यायति वै
वचम् ॥")
संबोधनम् । ... । इति मेदिनी ॥
(निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।
"सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
ऽर्हति ॥")

वैंशतिकः, त्रि, विंशत्या क्रीतः । विंशतिक-
शब्दादण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (पा ५ । १ । २७ ॥)

वैकक्ष्यं, क्ली, (विशिष्टः कक्षः विकक्ष उरस्तत्र
भवम् । विकक्ष + ष्यञ् ।) तिर्य्यग्वोलम्बि-
माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकक्षकं, क्ली, (वैकक्ष्यमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
तिर्य्यक् उपवीतवत् कण्ठात् स्थितमाल्यम् । इत्य-
मरः ॥

वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।)
वृक्षविशेषः । वैंच इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
हरिद्रुः २ स्रुवावृक्षः ३ ग्रन्थिलः ४ स्वादु-
कण्टकः ५ व्याघ्रपात् ६ कण्टकारी ७ विक-
ङ्कतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
तस्यावयवो विकारो वा । "पलाशादिभ्यो
वा ।" ४ । ३ । १४१ । इत्यण् । विकङ्कत-
निर्म्मितस्रुवादौ, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।
५ । २ । ३ । १५ ।
"स पालाशे वा स्रुवे वैकङ्कते वा ॥")

वैकालिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकर्णः, पुं, (विकर्णस्यापत्यमिति । विकर्ण +
"विकर्णशुङ्गच्छगलात् वत्सभरद्वाजात्रिषु ।" ४ ।
१ । ११७ । इत्यण् ।) वात्स्यमुनिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।
"वैकर्णयोर्जना राजा न्यस्तः ।"
"वैकर्णयोर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दात्
ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैकल्यं, क्ली, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ७४ । ३१० ।
"रुजाङ्गदत्तसचिवं चक्षुर्वैकल्यमागतम् ॥")

वैकुण्ठः, पुं, कृष्णः । (यथा, भागवते । १ ।
१५ । ४६ ।
"ते साधुकृतसर्व्वार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥")
इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जकः । इति राज-
निर्घण्टः । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा । "विकुण्ठाया
अपत्यं वैकुण्ठः चाक्षुषाद्यन्त इति शिवादित्वात्
अण् ।
'चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे दैवतैः सह ॥'
... ।

किंवा कुण्ठत्वनया कुण्ठा माया । कुठि लोठन-
प्रतिघातयोरिति घञ् । विविधा
कुण्ठा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति
प्रस्यर्थे ण्यः । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
चार्य्यस्त्वाह विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहति-
स्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशि-
ष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं
प्रत्यवधादिति वा वैकुण्ठः ।
'मायासंश्लेषिता भूमिरद्भिर्योग्या च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥'
इति शान्तिपर्व्वणीति ।"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
"कुण्ठं जड्च विस्तीर्णं विशिष्टञ्च करोति या ।
विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वदृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः ॥" * ॥
अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा,—
"राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
"साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥"
इति श्रीभागवते अजामिलोपाख्यानाध्यायः ॥ *
विष्णुधामविशेषः । तद्वर्णनं यथा,—
"उपरिष्टाच्चितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्व्वेषामभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
तिर्य्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पर्व्वतः ।
पार्व्वत्या सहितः शम्भुर्यत्रास्ते स्वगणैर्वृतः ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ।
हिरण्मयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखाह्वयम् ॥
एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं हरेः ॥
नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
अपि द्रष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥
ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण दृश्यते योगिपुङ्गवैः ।
तत् स्थानमुपभोक्तव्यमत्यन्तब्रह्मसेविनाम् ॥
श्रीशाङ्घ्रिभक्तिसंवेकरसाभोगविवर्ज्जिताः ।
महात्मानो महाभागा भगवत्पदसेवकाः ॥
तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्धरेः पदम् ॥
प्राकारैश्च विमानैश्च सौधै रत्नमयैर्वृतम् ।
तन्मध्ये नगरी दिव्या साऽयोध्येति प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्द्वारसमायुक्ता हेमगोपुरसंयुता ।
चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुरक्षिता ।

वासव्यौ जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ।
भक्तिमन्तो विनिर्मुक्ताः प्राप्नुवन्ति सुदुर्लभं परम् ।
न प्राप्य न निवर्त्तन्ते तस्मात् मोक्ष उदाहृतः ।
मोक्षं परं पदं लिङ्गमव्ययं विष्णुमन्दिरम् ।
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ।
नित्यञ्च परमव्योम सर्व्वोत्कृष्टं सनातनम् ।
पर्य्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नोऽच्युतस्य हि ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे २८ अध्यायः ॥ *॥

अन्यच्च ।

“सन्तःद्वारविराजिता सर्व्वमङ्गलभूषिताः ।
नास्ति यत्र तत्र ईशः सत्त्वमूर्त्तिः परमः पुमान् ।
…वैकुण्ठनाथोऽसौ भाति परमे पदे ।
…वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ।
धाम्नो वैकुण्ठनाथस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
…वासुदेवालयः ।
…पश्चिमे तथा ।
…
स्थानम् । १ ।
… तथा । २ ।
… परम् । ३ ।
…
… स्थानम् । ४ ।
[illegible]

वैक्लवं, क्ली, (विक्लवमेव । “चातुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ।” ५।१।१२४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ष्यञ् । विकारः । यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
“प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु चक्षुषु परं भवति वैक्लवम् ॥”
दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
“तत्प्रतीपपवनादि वैक्लवं
प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य शास्त्रवित् ।”
तथाच महाभारते । ३ । १३० । ३ ।
“वैक्लवं समिदोषं च लम्भयित्वा महातपाः ।
तमन्वं गुरुमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ।”)
बीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोणितादौ, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः । तथाच ।
“त्रिस्तं वैक्लवञ्च स्यात्तच्च वैक्लव्यमुच्यते ।”
इति भरतद्विरूपकोषः ॥
(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
“अयन्तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैक्लवाः ॥”)

वैक्लव्यं, क्ली, (विक्लवमेव । स्वार्थे ष्यञ् ।) बीभत्सरसः । तदालम्बने, त्रि । यथा,—
“त्रिषु बीभत्सविक्लवं वैक्लव्यं विस्तस्तथा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैक्रान्तं, क्ली, (विक्रान्त्या दीव्यति । विक्रान्ति + अण् ।) मणिविशेषः । तत्पर्य्यायगुणौ ।
“वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवज्रं क्षुधापहम् ।
गोनासः क्षुद्रकुलिशं चीर्णवज्रश्च गोमसः ॥
वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्य्यादिके समम् ।
वयःकुष्ठविषघ्नञ्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
वैक्रान्तं वज्रमाकारं वज्रवद्गुणवीर्य्यकम् ।
तथाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥
वज्राकारमथैव प्रबहु हरणाय सर्व्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वैखरी, स्त्री, कुण्डलिनीकण्ठगतनादरूपवर्णः । यथा,—
“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु नादः पराख्यः ।
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः ॥”
इत्यागमतत्त्वकौस्तुभः ॥
अस्यार्थः । यस्तु नादो नादः वर्णरूपः स आदिभूतमूलाधारात् प्रथममुदयप्राप्तेन पर इति व्याख्या संज्ञा । पश्चात् तथाभूतो भवति । अनन्तरं स एव हृदयं प्राप्तं गतसम् ऊर्द्ध्वगमने कण्ठहारा यथा कश्चित् भवति । … तस्मात् वैखर्य्याख्यात् … पवनप्रेरितो वर्णसङ्घो … भवतीत्यर्थः । यदा … न तु … इति टीका ॥

वैखानसः, पुं, (… विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । … देवीभागवते । १ । १ । … “वैखानसा ये मुनयो …
… वैखानससूत्रमिति … त्रि । यथा, प्राकृते । … “वैखानस । …

वैगुण्यं, क्ली, (विगुणस्य भावः ।) विगुणत्वम् । … “यावानयनेन गुणं … तत्र स्वामी …

वैचक्षण्यं, क्ली, विचक्षणस्य भावः । … इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । … साहित्यदर्पणे । १ । …

वैचित्र्यं, क्ली, विचित्रता । … ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । … कर्पूरे । १९ । … “वैचित्र्यं विचित्रमिति …

वैजननः, पुं, (विजनने …) आधारे … मासः । तत्पर्य्यायः । … (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । … “अथ वैजनने मासि … …)

वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्ती अस्ति …) इन्द्रप्रासादः । इन्द्रध्वजः । मेदिनी । (यथा … “एष … वैजयन्तो … सुर …) इति वैजयन्त … वैजयन्तिकः, त्रि, (वैजयन्ती …) … वैजयन्तिका, स्त्री, … … “निर्वेद … … … इति … वैजयन्ती, स्त्री, … रघुः । ६ । ८ ।

...चारिते चातुर्व्वर्ण्ययोनौ
...वर्त्तते वैजयन्तो ॥")
...। इति मेदिनी ॥ अग्निमन्थवृक्ष: ।
...जयन्त: । पञ्चवर्णमयी पाण्डुपर्य्यन्त-
...ा माला । यथा,—
...मान उन्नामन् वनिताश्लथयूथप: ।
विभ्रद्वैजयन्तीं चचरन् मण्डयन् वनम् ॥"
...ति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३५ अध्याय: ॥
...पुं, मघवा । स तु जिनचक्रवर्त्तिविशेष: ।
...हेमचन्द्र: ॥
...त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
...इति वा । विजय+"तस्य निमित्तमिति ।"
...१८ । इति ठञ् ।) विजयसम्बन्धि । इति
...न्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंशे ।२४२।३५।
...प्रवेशसदृशं कर्म्म वैजयिकं कृतम् ॥")
...कं, क्ली, (वीजादुत्पन्नम् । वीज+ठक् ।)
...जम् । हेतु: । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
...शब्दमाला ॥
...:, पुं, सद्योऽङ्कुर: । इति मेदिनी ॥ वीज-
...न्धिनि, त्रि ॥ (वीर्य्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
...मनौ । २ । २७ ।
"...होमैर्जातकर्म्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनै: ।
...गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥")
...:, त्रि, (विज्ञाने युक्त: । विज्ञान+"तत्र
...: ।" ४ । ४ । ६९ । इति ठक् ।) निपुण: ।
...र: ॥
...व्रतं, क्ली, (वैड़ालं विड़ालसम्बन्धि
...) दुराचारविशेष: । यथा,—
"धर्म्मध्वजी नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रित: ।
...नि च पापानि वैड़ालं नाम तद्व्रतम् ॥"
इति दानसागरे यमवचनम् ॥
...व्रति:, पुं, अङ्गनाटमावात् छद्मत-
...। इति जटाधर: ॥
...व्रतिक:, पुं, (विड़ालव्रतेन चरतीति ।
...व्रत+ठक् ।) छद्मतपस्वी । तत्पर्य्याय: ।
...पस्व: २ धर्म्माभिसन्धि: ३ । इति त्रिकाण्ड-
... ॥ तस्यासंभाष्यत्वं यथा,—
...नो विकर्म्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान्
शठान् ।
...न् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्याय: ॥
"धर्म्मध्वजी नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रित: ।
...नि च पापानि वैड़ालं नाम तद्व्रतम् ॥"
... वैड़ालव्रतिक: । इति तट्टीका ॥
...व्रती, [न्] पुं, (वैड़ालव्रतमस्यास्तीति ।
...।) भण्डतापस: । विड़ालतपस्वी । इति
...। यथा, कौर्म्मे उपविभागे ५ अध्याये ।
...ना चरितं तच्च व्रतं रक्षति गच्छति ।
...ी लिङ्गवेशेन यो विप्रानुपजीवति ।
...िङ्गिनां हरेदेनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥
...व्रतिन: पापा: सर्व्वधर्म्मविनाशका: ।
पतन्ति पापिष्ठ कर्म्मफलस्य तत्क्षणम् ॥

पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥"

वैणः, पुं, वेणुजीवी । वेणुशब्दादण्प्रत्ययेन उकारस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६१ ।
"वैणाभिशस्तवार्द्धुषिगणिका गणदीक्षिणाम् ॥")

वैणवं, क्ली, (वेणोरिदम् । वेणु+अण् ।) वेणुफलम् । इत्यमरः ॥ वेणुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।
"ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
स्पर्द्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् ॥")

वैणवः, पुं, (वेणोरवयवो विकारो वा । वेणु+"बिल्वादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।) उपनयने वेणुदण्डः । तत्पर्य्यायः । राभः २ । इत्यमरः ॥ (वेणुः । यथा, महाभारते । ५ । ९० । १६ ।
"भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ॥")

वैणविकः, त्रि, (वैणवो वेणुसम्बादनं शिल्पमस्य । वैणव+"शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वेणुवादकः । तत्पर्य्यायः । वेणुध्माः २ । इत्यमरः ॥ वैणुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैणवी, स्त्री, (वेणोर्विकृतिः । वेणु+"बिल्वादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) वंशलोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुसम्बन्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
"वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥")

वैणिकः, त्रि, (वीणावादनं शिल्पमस्य । वीणा+"शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीणावादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६३ । १६२ ।
"तच्छ्रुत्वा विहतासोऽपि हसित्वा वैणिको ययौ ॥")

वैणुकं, क्ली, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्तिचालनार्थं लौहमुखवंशदण्डम् । तत्पर्य्यायः । तोत्रम् २ । इत्यमरः ॥ वेणुकम् ३ । इति भरतः ॥

वैणुकः, पुं, (वेणुना कायति शब्दायते इति । कै+कः । ततः स्वार्थे अण् ।) वेणुवादकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वैणुकीयः, त्रि, (वेणुकस्यायमिति । "वेणुकादिभ्यश्छण् ।" ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छण् ।) वेणुसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैण्यः, पुं, (वेणोरपत्यमिति । वेन+ष्यञ् ।) पृथुः । स तु सूर्य्यवंशीयचक्रराजः । यथा,—
"आदिराजः पृथुर्वैण्यो मान्धाता यौवनाश्वकः ॥"
इति जटाधरः ॥

वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायस्तेन चरतीति । वितंस+"चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्य्यायः । कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौटिकिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ११ ।
"इमान् शकुनकानाजन् हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्म्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥")

वैतनिकः, त्रि, (वेतनेन जीवतीति । वेतन+"वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।) वेतनभुग्भृत्यः । तत्पर्य्यायः भृतकः २ भृतिभुक् ३ कर्म्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, उपदेशशतके । २० ।
"चौरो वैतनिकः सन्विराटनगरोषितः कुमारीणाम् ।
नर्त्तयिताऽर्ज्जुन आसीत् भजेदवस्थोचितां वृत्तिम् ॥")

वैतरणिः, } स्त्री, नरकसिन्धुः । इत्यमरः ॥ "वितवैतरणी, } रणेन दानेन तीर्य्यते वैतरणी । यद्वा पितॄणां तरणिरिव । अटवियटिघाटीवैतरण्यपिशुच्छ्योरिति ह्रस्वान्तेषु रुद्रः । ततोऽपि प्राण्योङ्गादीति वा ङीप् । विरुद्धं तरणं वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्यन्ये । वितरणौ विरुद्धे पाताले भवा वैतरणीत्यन्ये । वितरणिर्विनीका तरणभून्येवार्थः स्वार्थे ष्णे वैतरणीत्यन्ये । सिन्धुर्नदी ।
'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता ।'
इति त्रिकाण्डम् ॥"
इति भरतः ॥ ॥ सा नदी दुर्गन्धा तप्तजला महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे वर्त्तते । यथा,—
"नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकधृतयमदग्निवचनम् ॥ ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।
"ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्व्वे वै शङ्करान्तिकम् ।
गत्वा हरं संस्तुतुः सार्द्धं योगमायया ॥
शनैश्चरोऽपि भूतेशमासाद्यान्तर्हितस्तदा ।
बाष्पशृङ्गं दुराधर्षमिवजग्राह मायया ॥
यदा स नाशकद्वाष्पान् सन्धारयितुमर्ण्णः ।
तदा महागिरौ क्षिप्ता बाष्पास्ते जलधारके ॥
लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्थक्षीरसागरपश्चिमे ॥
स तु सर्व्वप्रमाणेन मेरुपर्व्वतसन्निभः ।
तस्मिन् निक्षिप्तवान् बाष्पान् न धर्त्तुं क्षम ईशितुः ॥
गिरीशस्तेषु बाष्पौघैर्भग्नमध्योऽभवद्द्रुतम् ।
ते बाष्पाः पर्व्वतं भित्त्वा विविशुः क्षीरसागरम् ॥
सागरोऽपि यदोढुं तान् प्रशाक ननाशति ।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा बाष्पाः समागताः ॥
तोयधेः प्रान्तभवा वेला ख्याता माहिमेर ताम् ।
विभिद्य वेलां ते बाष्पाः पुष्करद्वीपमध्यगाः ॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्व्वसागरगाभवन् ।
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवाप्य तीव्रतां क्षिप्रदस्थाने नाभिदत्
क्षितिम् ।
महाम्बवाहिनी पृथ्वी गिरीणां क्षाद वैष्णविः ॥

अवगयाह ते यासं सोऽपि ह्यायोऽभवद्धठात् ।
शनैश्चरेण ते बोढ़मसमर्थेन लोलकैः ।
निर्भिन्नैर्दारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः ।
निर्भिद्य पर्व्वतं शम्भोर्व्वासात्ते सागरं ययुः ।
वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता ।
अद्यापि तिष्ठत्यपगा दुःशीतकसम्भवा ।
भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् ।
चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्व्वसागरगामिनीम् ।
नानायानविमानेन न शीघ्रा स्यन्दनेन च ।
तत्तां शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा ।
दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महताधुना ।
सदा चोद्वेगतैर्वाष्पैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् ।
तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाद्धर ।
यमद्वारं समावृत्य योजनद्वयविस्तृता ।
नित्यं वहति संपूर्णा भीषयन्ती च मानवम् ।”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥

आसन्नमृत्युकाले वैतरणीगवीदानं यथा,—
“आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्व्ववत् ।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै ।
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।
शक्तोऽन्योऽथवा तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च ॥”

पूर्व्ववद्धेमश्टङ्गादिना । अत्र मृतस्य चेति श्रवणादेकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ वैतरणीगोदानानन्तरं प्रार्थनामन्त्रो यथा,—
“यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
ताञ्च तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥”
इति तत्प्रयोगः । अन्यत् सुरभिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ पितृकन्या । यथा,—
“अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ।
तेभ्यः स्वधा सुता जज्ञे मेना वैतरणी तथा ॥”

इति कौर्म्मे १३ अध्यायः ॥ * ॥

(कलिङ्गदेशस्थ-नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । ४ ।
“एते कलिङ्गाः कौन्तेय ! यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्म्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥”)

वैतसः, पुं, (वेतस एव । स्वार्थे अण् ।) अम्लवेतसः । इति जटाधरः ॥ (पुंस्प्रजननम् । शिश्नरूपम् । इति निघण्टुः । ३ । २६ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ९५ । ४ ।
“दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ।”
“वैतसेन शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्येति निरुक्तम् । ३ । २१ । पुंस्प्रजननेन श्नथिता ताड़िता भवति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ वेतसस्यायमिति । तस्येदमिति अण् । वेतससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः । ४ । ३५ ।
“आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥”)

वैतानिकः, पुं, (वितानं भवः । वितान+ठक् ।) श्रौतहोमः । यथा,—
“मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।
दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ।

वितानसम्बन्धीये, त्रि । वितानशब्दात् ठिक-प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यज्ञादिकार्य्यकारी । यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।
“त्रय्या च विद्यया केचित् त्वां वै वैतानिका द्विजाः ।
यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ॥”)

वैतालिकः, पुं, (विविधेन तालेन चरतीति । वेताल+ठक् ।) बोधकरः । इत्यमरः ॥ हे निशान्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगीतिवाद्यादिजनकतालशब्दः तेन चरन्ति वैतालिकाः चरति कादिति ठक् । निशान्ते निवेदयन्तो ये नृपं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोधकराः स्तुतिकृत् इति टः । इति भरतः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ५ । ६७ ।
“वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थसूक्ति-
भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः ॥”)
खेङ्गिताले । यथा,—
“वैतालिकः पुमान् खेङ्गिताले बोधकरे त्रिषु ।”

इति मेदिनी ॥

हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—
“वैतालिकः खड्गताले मङ्गलपाठकेऽपि च ।”
वेतालसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैत्रकः, त्रि, वेत्रसम्बन्धी । वेत्रशब्दात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैत्रकेयः, त्रि, वेत्रसम्बन्धीयः । वेत्रशब्दात् ढकञ् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

वैदः, त्रि, पण्डितसम्बन्धी । विद्शब्दात् अण्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

वैदग्धं, क्ली, (विदग्धस्य भावः । ष्यञ् ।) विदग्धत्वम् । यथा । वैदग्धमपि वैदग्धी । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ॥”)

वैदग्धी, स्त्री, (विदग्धस्येयमिति । विदग्ध+ष्यञ् । स्त्रियां ङीष् ।) भङ्गिः । यथा,—
“छलं मिषञ्च वैदग्धी भङ्गिश्चभनिमीलिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०६ ।
“धात्रा वैरूप्यनिर्म्माणवैदग्धीं दर्शितामिव ॥”)

वैदग्ध्यं, क्ली, (विदग्ध+ष्यञ् ।) विदग्धस्य भावः । विदग्धशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । १२ ।
“वैदग्ध्यख्यातिलोभाय मम नैवायमुद्यमः ॥”)

वैदर्भं, क्ली, वाक्यवक्रत्वम् । इति मेदिनी ॥ विदर्भसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैदर्भः, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति । विदर्भ+अण् ।) विदर्भदेशीयराजः । (यथा, रघुः । ५ । ६२ ।
“मेने यथा तत्र जनः समेतो
वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥”)

दमयन्तीपिता [illegible]
ना च । वाक्यविक्रमा । इति [illegible]

वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरीतिभेदः ।
यथा, रीतिमाह ।
“पदसंघटना [illegible]
[illegible]
रसादीनामर्थात् [illegible]
भूतानाम् ।
“————मा पुनः [illegible]
वैदर्भी चाथ [illegible]

सा रीतिः । तत्र ।
[illegible]
माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै [illegible]
यथा । अनङ्गमङ्गलगृह [illegible]
“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्ग [illegible]
[illegible]

अत्र दृश्यन्त्विनापेक्षः [illegible]
[illegible]
समासबहुला गौड़ी
यथा । चञ्चद्भुजेत्यादि ।
[illegible]

[illegible]
“————वर्णैः पुनः ।
समस्तपञ्चषपदो [illegible]
द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः । यथा,—
“मधुरया मधुबोधितमाधवी-
मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद-
ध्वनिभृता [illegible]

भोजस्त्वाह ।
“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्ति[illegible]
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं [illegible]
“लाटी तु [illegible]

यथा,—
“अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनी-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्बिभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥”
कश्चिदाह ।
“मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैः
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा ॥”
अन्ये त्वाहुः ।
“गौड़ी [illegible]
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी [illegible]
क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा [illegible]
वक्त्रादौचित्यादिशब्दाद्यौचित्यं [illegible]
शब्दादुद्धतवर्णौ । तत्र [illegible]
मत्यायत्ताश्चैवाप्त इत्यादि । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ * ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति मालति- [illegible] ॥ * ॥ [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] विदूराद्रागतचन्द्रा सौभाग्यमना- निम- [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥
इति [illegible] १५ सर्गः ॥

[illegible] । यथा,—
[illegible] । [illegible] ॥"
[illegible] १० स्कन्धे ५१ अध्यायः ॥
[illegible] । यथा,
[illegible] वैदलम् ॥"
इति जटाधरः ॥

[illegible] (विदलो [illegible] ।) [illegible] । यथा,—
[illegible] विदलोऽपि च ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

[illegible] वैदलः । [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति राजवल्लभः ॥

[illegible] पुं, (वेदं जानातीति । वेद+ठञ् ।) ब्राह्मणः । वेदोक्ते, त्रि । यथा, [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] नगरम् । इति [illegible] ॥

[illegible] क्ली, (विदुषः कर्म्म भावो वा । विद्वस्+ [illegible] ।) विदुषो भावः । [illegible] । (यथा, राजतरङ्गि- [illegible] १ । १२ ।
[illegible] सुवनभारती ॥")

[illegible] क्ली, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर+ [illegible] ॥" ४ । ३ । ८४ । इति ष्यः ।) [illegible] । स तु [illegible] । [illegible] हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः । [illegible] । बालवायजम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible] ३ केतवम् ४ प्रावृष्यम् ५ [illegible] ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८ [illegible] ९ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्ण- [illegible] । कफवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन- [illegible] । भूषितश्चेत् शुभावहत्वञ्च । इति राज- [illegible] ॥ अपि च ।

"[illegible] वैदूर्य्यस्फटिकादिकम् ।
[illegible] सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
[illegible] ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तस्याकारलक्षणं यथा,—
"[illegible] सायकच्छविघा
[illegible] त्रिधा
[illegible] ।
[illegible] दधाति नितरां स्निग्धम्
दोषोज्झितं
वैदूर्य्यं विमलं वदन्ति सुधियः स्वच्छञ्च तच्छो-
भनम् ॥"

तस्य दुर्लक्षणं यथा,—
"[illegible] लघु [illegible] ।
[illegible] वैदूर्य्यं दूरतो त्यजेत् ॥"

तत्परीक्षा यथा,—
"घृष्टं यदात्मनो स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्मनि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ उत्पत्तिः ।
"वैदूर्य्यपुष्परागाणां कर्कतनभीष्मके वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां व्यासेन कथितां द्विज ॥
कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशि-
निर्ह्रादकल्पाद्दितिजस्य नादात् ।
वैदूर्य्यमुत्पन्नमनेकवर्णं
शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् ॥
अविदूरे विदूरस्य गिरेरत्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निनदादनल्प-
प्रावृट्पयोदवरदर्शितचारुरूपाः ।
वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सम्बभूवुः ॥
पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये स्थिताः ।
सर्व्वांस्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं
यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् ।
चाषाग्रपक्षप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥
गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद्यत्नात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भिन्नाः ।
वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
लिख्याभावात् काचं लघु भावाच्छैशुपालकं
विद्यात् ।
गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन ॥
यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् ।
तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं
पलद्वयोन्मापितगौरवस्य ॥
जात्यस्य सर्व्वेऽपि मणेस्तु यादृग्-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणाद्भवेयु-
र्भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
गुरुत्वभावस्य सदा विचार्य्यो
ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
स्नेहप्रभेदो मृदुना मृदुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ॥
कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमाना
प्रतिबद्धाः प्रतिमत्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मणयो मौल्यतरन्तमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्त्तमानाः
प्रतिबद्धा मणिबन्धनैर्न यत्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् ॥
आकरात् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ ।
मूल्यमेतत् समस्तानां न सर्व्वत्र महीतले ॥
सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोड़शमाषकः ।
तस्य सप्ततिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति ॥
माषकचतुर्भागमानो माषकः पञ्चकृष्णलः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्त्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये ॥"
इति गारुडे वैदूर्य्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"सितश्च धूम्रसङ्काशमीषत्कृष्णसितं भवेत् ।
वैदूर्य्यं नाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्व्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विप्रः सितारक्तस्तु बाहुजः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥"

अथ गुणाः ।
"मार्ज्जारनयनप्रख्यं रत्नोत्तरप्रतिमं हि वा ।
कलितं निर्म्मलं यच्च वैदूर्य्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं घनमत्यच्छं कलितं यच्चैव च ।
वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥"

तद्यथा,—
"उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणताल्पं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविहीनं तदत्यच्छमिति कीर्त्तितम् ।
ब्रह्मसूत्रं कलाकारश्चलो यत्र दृश्यते ॥
कलितं नाम तद्राज्ञः सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ।
विशिष्टाङ्गन्तु वैदूर्य्यं यच्चमित्यभिधीयते ॥ * ॥
कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः ॥
शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
स्पर्शेऽपि च यत्तत्त्रेयं कर्कशं बन्धुनाशनम् ॥
भिन्नभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलसंक्ष-
यम् ॥
विरुद्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्यागहीनो यदा वा
बहुविधमपिचारी भूपतिर्मा यतिर्मा ।

द्रवदपि शतदोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं
प्रणिगतफलहेतु: [illegible] ।”
इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्य्यपरीक्षा ॥
अन्यत् गरुड़पुराणस्य ।

वैदेहः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अण् ।) निमिराजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनान्मिथिरभूत्स्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंशवर्णनं नाम ५ अध्यायः । तस्य विदेहनामकारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा, मनुः । १० । ११ ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) वणिक् । इत्यमरः ॥ शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥ (वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । १९ ।
“वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥”
अन्तःपुररक्षणं कार्य्यम् । यथा, तत्रैव । १० । ४७ ।
“वैदेहकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः ॥”)

वैदेहिकः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३६ ।
“वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥”)

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री वा । विदेह + अण् । ङीप् ।) रोचना । सीता । (यथा, रघुः । १२ । ३० ।
“[illegible] वैदेही [illegible] ।
[illegible] ॥”
तथा च ।
“वैदेहि ! [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥”
रघुवंशे ।)
वणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (वैदेहस्त्री । यथा, मनुः । १० । ३७ ।
“[illegible] वैदेहीव जायते ॥”
मिथिलादेशोद्भवकन्या च । यथा, महाभारते । १ । ६६ । २१ । “[illegible] वैदेहीमुपेते [illegible] ॥”)

वैद्यः, पुं, (विद्यां वेत्तीति । विद्या + “तदधीते तद्वेद ।” ४ । २ । ५९ । इति अण् ।) पण्डितः । यथा । [illegible] ।
“[illegible] वैद्येन देवं [illegible] ।
[illegible] देवं वैद्येन [illegible] ॥”

वैद्येन विदुषा । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्व्वेदवेत्ता । स चाम्बष्ठजातिश्चिकित्साहत्तिश्च । तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः ५ । इत्यमरभरतौ ॥ सद्यः ६ विधिः ७ विद्वान् ८ आयुर्व्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतुर्व्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शल्यहरः ३ कृत्याहरः ४ । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः ॥
ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि ॥
शौनक उवाच ।
कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्त्रोऽश्विनीसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः ॥
सौतिरुवाच ।
गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुलनन्दन ।
ददर्श कामुकीं कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे ॥
तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे ।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥
पुत्त्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः ।
नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः ॥
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाच्च निरन्तरम् ।
वेदधर्म्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—
“यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।
पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
स्वयं याति च शूलार्द्धं घनध्वान्तसमन्वितम् ।
शूलविद्धो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ॥
ततो म्लेच्छजातिश्च शतजन्मानि भारते ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः ॥
ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।
भार्य्याहीनो वंशहीनः बधिरो व्याधिसंयुतः ॥
ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।
ततो यवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।
विप्रो देवलोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥” *
अपि च ।
“[illegible] ॥
स याति नामदेवञ्च नाम्नैव [illegible] च ।
वसेत् स [illegible] तत्रैव [illegible] ॥
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ।
गोपश्च कर्म्मकारश्च शङ्खकारस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥ * ॥
राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

“परं पारं गतो यः शास्त्रे,
अनाहार्य्यः स वैद्यः [illegible]
[illegible]
प्राणाचार्य्यः स [illegible]
राजन् राज्ञा सदा [illegible]
[illegible]
इति [illegible]
सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—
“चिकित्सां कुरुते यस्तु [illegible]
स च याहक् [illegible]
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा
लघुहस्तः शुचिः शूरः [illegible]
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी
सत्यधर्म्मपरो [illegible]
दृष्टकर्म्मा दृष्टा परेण दृष्टा [illegible]
स्वयंकर्त्ता स्वयंचिकित्सकत्वात्
चिह्नमङ्गलः ॥ * ॥ [illegible]
“कुचैलः कर्कशः [illegible]
नष्ट वैद्या न [illegible]
कर्कशः अप्रियवादी । [illegible]
ग्रामीणः व्यवहारानभिज्ञः ॥ * ॥
अथ वैद्यस्य कर्म्म [illegible]
“व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनाया
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न [illegible]
आत्मायत्तः । अपि [illegible]
शान्तिकरत्वं वैद्यस्य कर्म्म । [illegible]
प्रभुरित्यर्थः । अपरे [illegible]
तत्त्वपरिचयः । वैद्यानां [illegible]
एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं न [illegible]
प्रभुरित्यर्थः ॥ * ॥
अथ वैद्याह्वानदूतस्य [illegible]
“अचिकित्स्यकर्म्मातुं [illegible]
स च याहक् [illegible]
दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः [illegible]
सुखिनोऽनहङ्काराः [illegible]
सजातयः सवेशाश्च [illegible]
भिषजं समये [illegible]
सजातयः रोगिसमानजातयः
“वद्यो ब्राह्मणदूतानि [illegible]

अथ दूतगमने [illegible]
“वैद्याह्वानाय दूतस्य [illegible]
न शुभ [illegible]
प्रदोषमध्ये । दूतो [illegible]
न पश्येत् । तथा च ।
“[illegible] न पश्येत् [illegible]
अथ आयुर्वेदस्य [illegible]
प्रादुर्भावः ।
“[illegible]
[illegible] संहिता [illegible]
ततः प्रजापतिं [illegible]
[illegible]

NOTICE.

AGENTS

rs. Trubner & Co., London. B. N. Datta, Bengal. and Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

'A SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we ɔ complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

ɔring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register thems subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out at 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. ent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the ix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil s are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such t, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying ribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to [ari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts ɪey (when sent to him) bear his seal and signature.

conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and atrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of ɹryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother ; in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve ɪst unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of g and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by cal improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would behe Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

'HE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

[illegible]

[illegible]

ঈশ্বরোপাসনা।

[illegible]

এই প্রস্তাবটি [illegible] প্রকাশিত হইয়াছে। [illegible]

[illegible]

আদি ব্রাহ্মসমাজ-যন্ত্রালয়।
৫৫নং অপার চিৎপুর রোড—কলিকাতা।
শক [illegible]—চৈত্র।

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

वैदिकशब्दमात्रेतरपाणिनिव्याकरणादिसिद्धवर्णक्रमविन्यासेन-तद्भिन्न-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
चरित-नानाशास्त्रस्मृति-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सांख्यपातञ्जलादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि प्रतिशब्दव्युत्पत्ति गृहीतप्रातिपदिकशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
गृहीतपूर्वप्रतिशब्दार्थ-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसंवलित-
उपसंहारपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

चतुर्थः काण्डः।

सप्तदश-अष्टादश-खण्डौ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितः। ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च। शकाब्दाः १८१३।

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

গোপালতাপনী।

সম্প্রতি অথর্ব্ববেদীয় পিপ্পলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। তন্মধ্যে একটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার। পূর্ব্বে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-পিপাসাকাঙ্ক্ষী পরিতোষ হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিত্তশুদ্ধির নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকা জ্ঞানপক্ষপাতিনী। ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিণী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্ত্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী গ্রন্থ পূর্ব্বোক্ত ভক্তি ও জ্ঞান, এই উভয়াত্মক সুতরাং উভয়মত ব্যাখ্যারই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগের আদরের, অতএব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ ঈদৃশ মহার্ঘ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই জন্য বিশেষত বঙ্গপ্রধান মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমাচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকায় বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত প্রকাশিত করিয়াছি। ইহার মূল্য ৸৹ আনা; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ॥৹ মাত্র।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহক ব্যতীত অন্যের পক্ষে ৸৹ আনা। যাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়
৭১ নং পটুয়াটোলা ষ্ট্রীট—কলিকাতা।
শকাব্দ—১৮১৬। বঙ্গ।

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशप्रचलितसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

चतुर्थः काण्डः।

यङ्गवर्गः। य—व।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितः। ७१ नं॰ पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च। शकाब्दाः १८१४

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

PRINTED BY
K P BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA.

अथ दक्षप्रादुर्भावः ।
दक्षः क्रियादक्षः स्वर्वैद्यौ वेदमायुषः ।
मास विद्वांसौ सर्व्वांशौ सुरसत्तमौ ॥"*॥
अथाश्विनीसुतप्रादुर्भावः ।
दधीत्य दस्रौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
खिलसकललोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् ॥
ुवः शिरश्छिन्नं भैरवेण यथाच तत् ।
र्वां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥
रणे देवा दैत्यैर्ये सक्षताः कृताः ।
ास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामक्षतं महत् ॥
नोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः ।
मपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥
र्णां दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
ो राजयक्ष्माभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः ॥
च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
ाभ्येश्च वहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ ।
भेशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् ॥"*
प्रादुर्भावः ।
ात् दस्रयोरिन्द्रः कर्म्माण्येतानि यत्नवान् ।
र्वेदं निरवद्यं तौ ययाचे शचीपतिः ॥
ौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ ।
र्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥
ाभ्यामधीत्यैव चायुर्व्वेदं शतक्रतुः ।
पयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन् ॥"*
यप्रादुर्भावः ।
दा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
ायामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः ॥
रोमि क गच्छामि कथं लोका निरामयाः ।
मामयानेतान् शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
रहमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः ।
दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
र्दं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम् ।
निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् ॥
न्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः ।
सनमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ॥
न्तं दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्विषा ।
रमदाचार्य्यं शिरोधार्य्यं दिवौकसाम् ॥
ु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ ।
पूजयामास भृशं भूरितपःक्षमम् ॥
परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
र्व्वक्षुमारेभे निजागमनकारणम् ॥
ज न शक्नोमि दिव एव यतो भवान् ।
ा विहितो यस्मात्त्रिलोकी लोकपालकः ॥
भिर्व्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
सन्ति सन्तापं तेषां हर्त्तुं क्षमो भव ॥
र्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो द्रुतम् ।
क्रः सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम् ॥
इन्द्रतः साङ्गमायुर्व्वेदमधीत्य सः ।
न्य समाशीर्भिराजगाम पुनर्महीम् ॥
त्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः ।
त्रा संहिता चक्रे नरचक्रानुकम्पया ॥

ततोऽग्निवेशं भेड़ञ्च जातूकर्णं पराशरम् ।
क्षीरपाणिञ्च हारीतमायुर्व्वेदमपाठयत् ॥
तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत् पुरा ।
ततो भेड़ादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ॥
श्रावयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिनन्दनः ॥
यथावत् सूत्रितं तस्मात् प्रहृष्टा मुनयोऽभवन् ।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति चाब्रुवन् ॥"
अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
"एकदा हिमवत्पार्श्वे दैवादागत्य संगताः ।
मुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ ॥
पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च ॥
यमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः ॥
शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
आश्वलायनसांकृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ ।
काङ्कायनो वैजवापः कुशिको वादरायणिः ॥
हिरण्याक्षश्च लोकाक्षिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्व्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकलेवरम् ॥
तत्र सर्व्वार्थसंसिद्धिर्भवेद्यदि निरामयम् ।
तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम् ॥
हर्त्तारः प्रसृता रोगा यत्र तत्र च सर्व्वतः ।
रोगाः कार्श्यकरा वलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा-
दृष्टादीन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्व्वाङ्गपीड़ाकराः ।
धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा वलात्
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम् ॥
तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधै-
र्योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽब्रुवन् ।
त्वं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं क्रमात्
आयुर्व्वेदमधीत्य यं गदभयान्मुक्ता भवामो वयम् ॥
इत्थं स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः ।
भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम् ॥
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
दृष्ट्वैव स मुनिं प्राह भगवान् मघवा मुदा ।
धर्म्मज्ञ स्वागतं तेऽस्तु मुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽधिगम्य जयाशीर्भिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
ऋषीणां वचनं सम्यगश्रावयत सत्तमम् ॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
तमुवाच मुनिं साङ्गमायुर्व्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुङ्निशम्य यम् ॥
सोऽनन्तागारं त्रिस्कन्धमायुर्व्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यानपि मुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ॥
तत्तत्र जनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः ।
गुणान् द्रव्याणि कर्म्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः ॥
आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्व्वेदोक्तविधिनान्येऽपि स्युर्मुनयो यथा ॥"
अथ चरकप्रादुर्भावः ।
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्नवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् ।
स्थलेषु वहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो वभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"
अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीड़ितम् ।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥
धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्व्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्ता सुरशार्दूलः सर्व्वभूतहितैषया ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो वाहुजवेश्मनि ॥
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ ।
वाल एव विरक्तोऽभूच्चचार च महत्तपः ॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् ।

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ।
हिताय देहिनां स्वीयसंहिता विहितामुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
यत् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।
“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्व्वप्राणिदया तीर्थमुपकारो महामखः ॥
पितुर्व्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्व्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्ब्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
क्रन्दतो म्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा ॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्व्वेदं भवानस्मानध्यापयतु यत्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपशिष्यानुपादिशत् ।
व्याख्यातं तेन ते यत्नाज्जगृहुस्तं नयो मुदा ॥
काशीराजं जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुविद्वांसो जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वं तन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सहायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।
“सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्व्वे ते मुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां मुख्योऽम्बनाथार्य्यस्तस्यावम्मा कुले हि तत् ।
अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्त्तनात् ॥
परे सर्व्वेऽपि चाम्बष्ठा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
बहवोऽपि जनुर्जाता यज्जाता वेदसंस्कृतेः ॥
अम्बष्ठास्तेन ते सर्व्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः ।
अथ सप्तप्रविद्यादित्यास्त्रिवक्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
सर्व्वे वैद्याः पितुस्तुल्याः स्त्रिमायाश्च तथा स्मृताः ।
द्वापरे चाम्बष्ठोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अम्बष्ठेषु सर्व्वेषु विख्याता अमवन्नमी ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रक्षितः ।
एते वैद्याः समुत्पन्ना दत्तमहतयो मताः ॥

अन्यपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते गुणाः ।
बहवश्चैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
यथाष्टौ विश्रुताः सेना दत्तसमपरे मताः ।
यस्य यस्य मुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
तत्तद्गोत्रादिना वैद्याः श्रेष्ठाश्च स्वकर्मणा ॥”
तथा हि ।
“तिस्रो वर्णानुपूर्व्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्त्तुः सवर्णासु गृह्णीयात् क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥
सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥
विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः
स्त्रियाम् ।
जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्शवोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रोश्च राजन्यान्माहिष्यौ द्वौ सुतौ
स्मृतौ ।
वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥”
एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ।
“शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”
इति पद्यत्रयम् ॥
“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।”
इति च पद्यार्द्धं मानवीयम् ॥
“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बष्ठो हि मुनि-
सत्तम ।
ब्राह्मणानां चिकित्सार्थं निर्द्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥”
इति पराशरः ॥
“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बष्ठो ब्रह्मपुत्रकः ।”
इति शङ्खः ॥
“ब्रह्मा मूर्द्धाभिषिक्तश्च वैद्यः क्षत्रविशावपि ।
अमी पञ्च द्विजा एषां यथापूर्व्वञ्च गौरवम् ॥”
इति हारीतः ॥
“मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
मूर्द्धाभिषिक्ताम्बष्ठयोरपि सिद्धत्वात् द्विजत्वम् ॥
इति वृद्धाः ॥
“आयुर्व्वेदोपनयनाद्वैद्यो द्विज इति स्मृतः ॥”
इति वैद्यकेऽप्युक्तम् ॥
“तपोयोगात् पुरा वैद्यास्तेऽभवन् पितृवत् स्मृताः ।
विप्रात् पश्चाद्युगे शूद्राः क्रियया वैश्यवत्
स्मृताः ॥
शनैः शनैः क्रियालोपादथ ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा चान्या यथा विप्रः ॥”
इति विष्णुः ॥

“युगे चतुर्थे ...
“शूद्रवैश्य क्रियायोगा ...
...
इति मनुवचनं पुरा ...
शूद्रत्वमिति समयतः ।
तथा शुद्धिनामे ...
अत एव कुर्याज्ज्ञातिगुरु ...
वैद्यस्य शूद्रत्वं प्रतिषिद्ध ...
ब्राह्मविप्रोऽनुक्तो वैद्य ...
“युगे ...
तपोरीतिप्रभावेन ...
मनुष्येष्विह जन्म इति ।
“अम्बष्ठत्वम्नताख्यं ...
सिद्धविद्याढ्यां कन्यां ...
उपयेमे महात्मा ...
...
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो ...
राजः सोमश्च नन्दिश्च ...
सन्ताना बहवश्चैषां समुत्प ...
कुलानुरूपतश्चैषां जाता ...
तेषां प्रशंसा निन्दा च ...
उत्तमौ सेनदासौ ...
देवः करश्च म ...
नन्दिप्रभृतयो निन्दा ...
केचिच्चाद्या परिज्ञातास ...
सर्व्वासामेव जातीनां ...
हृतिः स्वर्म्मां च यथा ...

इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥
गोत्राणि ।
...
मत्यैकान्ते विलिख्यन्ते ...
धन्वन्तरिश्च शक्तिश्च तथा ...
मौद्गल्यकौशिकौ तथा ...
अष्टौ गोत्राणि सेनानां ...
मौद्गल्योऽथ भरद्वाजः ...
शाण्डिल्यश्च वशिष्ठश्च ...
गुप्तानां ...
सावर्णिरपि दत्तानां ...
कौशिकः काश्यपश्चैव शाण्डि ...
मौद्गल्य इति विज्ञेयाश्चा ...
आत्रेयकाण्वात्रेयौ च शाण्डि ...
धरस्य काश्यपः प्रोक्तो ...
काश्यपो रक्षितस्यैको गोत्र ...
दत्तानामाद्यगोत्राणां ...
एवमात्रेयगोत्रोऽपि दत्तो ...
दत्ताः कृष्णात्रेयगोत्रा ...
तस्मादेतस्य गोत्राणि ...
कराणां काश्यपो गोत्रो ...
देशभेदे हि विद्यन्ते तस्मा ...

…न: काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तथाऽऽङ्गिरसगोत्रक: ।
…यकौ च नामदग्न्यगोत्रौ देशान्तरे परा: ॥
…गोत्रेऽपि भरद्वाजगोत्रजा: सन्ति रक्षिता: ।
…ब्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैद्यौ गोत्रान्तयोरिमे ॥
…स्य काश्यपं गोत्र एक एव प्रकीर्त्तित: ।
…दादित्यानामिमौ गोत्रावादित्यकौशिकौ स्मृतौ ॥
…स्याष्टैते विज्ञातास्तज्जातीया भिषक्कुले ।
…षु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
…सेनादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमतीव तत् ॥"*
…थ पञ्जिकान्तरोक्तराढ़ीयवैद्यकुलाष्टकीय-
…गोत्रसंख्याऽष्टेत्यादि लिख्यते ।
…काश्यपाद्‌दुर्विसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति च ।
…शक्तिधन्वन्तरी श्रेष्ठौ मध्यौ वैश्वानरादकौ ।
मौद्गल्यकौशिकौ कश्यपात्रेय आङ्गिरसोऽधमा: ॥"
…थ राढ़ीयाद्यष्टवैद्यानां प्रवरानाह ।
"प्रवरा: पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भुवाम् ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्य्यपराशरौ ॥
…पशुपश्चाङ्गिरसौ वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रय: शक्तिपराशरवशिष्ठका: ॥
प्रवरा: पञ्च दाशानामौर्व्वच्यवनभार्गवा: ।
जामदग्न्यश्चाप्नुवान: प्रोक्ता मौद्गल्यगोत्रजा: ॥
गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारक: ।
नैध्रुवोऽमी प्रवरा: काश्यपान्वयसम्भुवाम् ॥
एते त्रयं कौशिकानां शाण्डिल्यासितदेवला: ।
कश्यपात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति वै त्रय: ॥
दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाञ्च तथा त्रय: ॥
आत्रेय आङ्गिरसको वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवरा: स्मृता: ॥
भरद्वाजो भार्गवश्च च्यवनश्च क्रमादमी ।
राजवंशे वात्स्यगोत्रे कथिता: प्रवरास्त्रय: ॥
वात्स्योऽसितस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्त्रय: ॥
कौशिक: काश्यपश्चैव भार्गवश्चेत्यमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भुवाम् ॥
प्रवरास्तेऽपि विज्ञेयास्तत्तत्कुलसुधां मुखात् ।
नन्द्यादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
विज्ञेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलसुधां मुखात् ॥"
इति वैद्यानां प्रवरा: ॥ * ॥
अथ वैद्येषु राढ़ीयादिकथनम् ।
"सेनो दाशश्च गुप्तश्च दत्तो देव: करस्तथा ।
राजसोमावथौत्यष्टौ राढ़ीया: परिकीर्त्तिता: ॥
नन्दिश्चन्द्रो धर: कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च ये ।
ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
राढ़ीया भिषजो ये ये प्रायस्ते वङ्गगा अपि ।
नन्द्यादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥"
तथा च पञ्जिकान्तरे ।
"सेनो दाशश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
एते राढ़ास्तु विख्याता: प्रायोऽमी वङ्गगा अपि ॥"

तथान्यत्र ।
"नन्दिचन्द्रधररक्षरक्षिता-
स्ते भवनामनि वरेन्द्रविश्रुता: ।
कौशिकपृष्ठ इहैव वर्त्तते
तत्कुलं खलु वरेन्द्रजं पुन: ॥"
तथा हि नारायणदासोक्तरत्नाखाने ।
"दाशो दत्तो धरश्चैव नन्दिकुण्डौ करस्तथा ।
चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥" इति ॥
तथान्यत्र ।
"अष्टौ सेनादयो राढ़े वङ्गेष्वपि वसन्त्यमी ।
नन्द्यादयो महाराष्ट्रे कुलपद्धतयोऽपि च ।
कश्चिज्जाया परिख्याता दृष्टा देशान्तरेष्वपि ॥"
इति ॥
"सम्बन्ध: स्मृयते सर्व्वैरेकदेशनिवासिनो: ।
निन्द्यते किल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनो: ॥"
इति वैद्येषु राढ़ीयादिकथनम् ॥ * ॥
अथ सेनादीनां पूर्व्वस्थानमाह ।
"श्रीकाञ्चीशा गोनगरं करङ्ककोट एव च ।
मोरग्रामनकान्तारौ समागुस्थानमेव च ॥
मेढ़ग्रामनमध्यगो चाष्पग्रामकमेव च ।
अष्टानां सेनमुख्यानां राढ़ायां स्थानमष्टकम् ॥"
तथाह दुर्ज्जय: ।
"काञ्ची गोरं करङ्कश्च मोरकान्तासमागुका: ।
मेढ़ो मालश्च राढ़ायां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥"
इति वैद्यानां पूर्व्वस्थानकथनम् ॥ * ॥
अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
"ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा गुरम् ।
भवन्ति भेदैस्तेषां वक्ष्यते कुलनिश्चयम् ॥
एको विनायक: सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
मालञ्चो धलहट्टीय: खानाज: सेनहाटिक: ॥
गारहट्टी निरोलीयस्तथा मङ्गलकोटज: ।
रायिग्रामी वैतचौयो नव वैनायका अमी ॥
विशेषतो विनिर्दिष्टा ज्ञेयाश्चान्यस्थलोद्भवा: ।
सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभावयें तथा ।
सर्व्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रम: ॥"
इति विनायकसेनवंशनिर्णय: ॥
"एक: पुनर्गयीसेनो भेदेनैव चतुर्विध: ।
विषपाड़ाभव: श्रेष्ठस्तिकायिपुरजस्तथा ।
अन्य: कड़यिसम्भूतो धाड़ाग्रामी तत: पर: ॥"
इति गयीसेनवंशनिर्णय: ॥
"एको राघवसेनोऽभूत् खड्गग्रामेऽपि विश्रुत: ।
स खड्ग इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥"
इति राघवसेनवंशनिर्णय: ॥
"राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिकृताश्रय: ।
स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥"
इति राज्ञो विमलसेनस्य वंशनिर्णय: ॥
"पात्रदामोदर: सेन: पात्र: शिखरभूपते: ।
अतो शिखरभूजातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥"
इति पात्रदामोदरवंशनिर्णय: ॥
"चिनसेनोऽपि यस्त्वेको धलभूमिकृताश्रय: ।
स एव धलभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थली ॥"
इति चिनसेनवंशनिर्णय: ।

"सप्तमो दुर्व्विसेनो यो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठित: ।
छाल्लियाग्रामसम्भूतस्तन्नाम्ना तस्य तत्कुलम् ॥"
इति छाल्लियादुर्व्विसेनवंशनिर्णय: ॥
इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णय: ॥
"श्रीवत्ससेनप्रमुखा: षड़मी शक्तिगोत्रजा: ।
भेदेन सप्तधा ज्ञेया यथाक्रममिमी पुन: ॥
एक: श्रीवत्ससेनोऽभूत्तेहट्टग्रामविश्रुत: ।
वेहट्टज इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥"
इति श्रीवत्ससेनवंशनिर्णय: ॥
"एक: शियालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
मोड़ागाछाभव: श्रेष्ठ: पर: पोखरियाभव: ॥"
इति शियालसेनवंशनिर्णय: ॥
"एको य: पुरुसेनोऽभूद्‌भुठिनागड़िमाश्रित: ।
भूठिनागड़िजत्वेन ख्यातोऽसौ नापरं स्थलम् ॥"
इति पुरुसेनवंशनिर्णय: ॥
"चन्द्रसेनोऽपरस्त्वेकश्चन्द्रद्वीपनिवासकृत् ।
शक्तिगोत्रसमुद्भूत इदीलपुरमाश्रित: ॥"
इति चन्द्रसेनवंशनिर्णय: ॥
"एको सुण्डीरसेनोऽसौ सर्पपीटीनृपाश्रयात् ।
स एव सर्पपीटीति विख्यातो मल्लभूभव: ॥"
इति सुण्डीरसेनवंशनिर्णय: ॥
"रामसेन: परस्तस्यैवान्तर्भूतो बभूव य: ।
स मल्लभूमिवसतौ विदितानेकपौरुष: ॥"
इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रमुखानां षण्णां सप्तप्रकारनिर्णय: ॥
"आद्यसेनस्तु षड़्वीजी भेदेन त्रिविधोऽभवत् ।
नपाड़ासम्भवस्त्वेक: शालग्रामभवोऽपर: ॥
मानकरीय एवान्यस्त्रय आद्या: प्रकीर्त्तिता: ।
आद्यर्षिगोत्रसम्भूता: स्वतन्त्रा: सर्व्व एव हि ॥"
इति सकलसेनानां भेदनिर्णय: ॥ * ॥
अथ दाशानां भेदमाह ।
"पञ्चदशविधा दाशास्तेऽमी विंशतिधा पुन: ।
एक: पुनश्चायुदाशो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
एकस्तेहट्टसम्भूतो माणिकाद्दारज: पर: ॥"
इति चायुवंशे द्विविधनिर्णय: ॥
"पन्यदाश: पुनस्त्वेको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
वालिनाछीभवश्चैक: परो सप्तलजानिक: ।
मौड़ेश्वरभव: मालिग्रामज: पाननोरज: ॥"
इति पन्यवंशे पञ्चविधनिर्णय: ॥
"एकोऽपर: कायुदाशो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठित: ।
कोयामीय इति ख्यातो दाशो मौद्गल्यगोत्रज: ॥"
इति कायुदासवंशनिर्णय: ॥
भोयीदाशोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ दीघनैकरौ ।
अमी त्रयो वङ्गभूमौ प्रसिद्धा: सर्व्व एव हि ॥"
इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वंशनिर्णय: ॥
"एको वराहदासोऽसौ पौदारियामवासकृत् ।
स पौदारिजदासोऽपि मतो मौद्गल्यगोत्रज: ॥"
इति पौदारीयवराहदासवंशनिर्णय: ॥
"नृसिंहनामसंज्ञौ द्वौ वङ्गदेशे प्रतिष्ठितौ ।
तौ वङ्ग [illegible] ख्यातौ कुलशार्म्मरादकौ ॥"
[illegible] नृसिंहदासयो: [illegible] निर्णय: ॥

"वीरदासोऽपि धन्वेकः स वङ्गज इति स्मृतः ।
तत्रैव वङ्गे समस्तस्याभूद्वरकन्ययोः ॥"
इति वीरदासवंशनिर्णयः ।
"ख्यातः मावदङ्गायामे रामदासोऽपि तादृशः ।
सुतस्तस्य चन्द्रारो मौलिकश्रेष्ठोऽपि विश्रुतः ।
ख्याता वसिष्ठ-गार्गिक्-धाड़-वोद्धावदासकाः ।
मौद्गल्यगोत्रसम्भूताः सनन्याः सर्व्व एव हि ॥"
इति रामदासस्य मधुमाधवाय वंशनिर्णयः ।
इति मौद्गल्यगोत्राणां सकलदासानां पञ्च-
चन्द्रदासादीनां भेदेन विप्रनिश्चकारनिर्णयः ॥ ॥
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
"गुप्ताश्च बहुविधा भेदाश्चयोरुर्व्विधाः पुनः ।
काश्यपान्वयसंभूताः सनन्याः सर्व्व एव हि ।
तत्र; पुनः कानुगुप्तो भिद्वेनादियोऽभवत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति कानुगुप्तादिवंशनिर्णयः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सहंस्थाः सांप्रतं सन्ति दिमोड़ायाजिगांपुरे ॥"
इति करवंशनिर्णयः ।
"भेदाग्राधसंभूतौ राजवंशोद्भवावुभौ ।
भ्रमिराजमधीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ।
एकाभिधामनगरे भ्रमिराजः कृताश्रयः ।
मधीराजः खेपड़ीयो वङ्गभूमौ च संस्थितः ।"
इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ।
"मालयामसमुद्भूतो धर्म्मसोमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च सहंस्था बहुदेशगाः ।"
इति सोमवंशनिर्णयः । इति राढ़ामखिद्धाना-
महानां सेनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥ ॥
"अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुण्डौ च रक्षितः ।
वारेन्द्रा अपि मध्येते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥"
इति सर्वोदग्रग्रहाणां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥ ॥ अथ सेनादीनां सामान्यतः
समस्तनिखनागरीधाटसतिस्थानमाह ।
"श्रीखण्डनामनगरी राढ़े वङ्गे च विश्रुता ।
सर्व्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते ।
यत्र मोड़ी हता वैद्यैः खण्डोऽभूद्विषकृप्रियः ।
[illegible] कुलीनानां सर्व्वेषामेव वासभूः ।"
इति सामान्यतः सकलवैद्यानां वासस्थान-
कथनम् ॥ ॥ इति गौराङ्गमल्लिकात्मजभरत-
सेनकृतवैद्यकुलतत्त्वम् ।

वैद्यः, त्रि, वैद्यसम्बन्धिनः । वैद्यशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ।

वैद्यकं, क्ली, आयुर्व्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
"यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीताः प्रबन्धा
दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेकोऽद्भुतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
श्छन्दोऽपि शिरोमणेरिह गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥"
इति दुर्गादासवाचस्पतेः वोपदेवप्रशंसा-
श्लोकः ॥ ॥ तच्छास्त्रनामानि यथा,—
"अथ यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्व्वेदं चकार सः ।
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ।
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्व्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ।
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चिकित्साकौमुदीं दिव्यां [illegible]
चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं [illegible]
तन्त्रं [illegible]
चकार सहदेवश्च व्याधिसि[illegible]
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं [illegible]
च्यवनो जीवदानञ्च [illegible]
चकार जनको योगी [illegible]
सर्व्वसारं चन्द्रसुतो [illegible]
वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च [illegible]
पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं [illegible]
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः [illegible]
चिकित्साशास्त्रबीजानि [illegible]
व्याधिप्रणाशबीजानि [illegible]
मथित्वा [illegible]
ततस्तान्यायुष्यवर्द्धनानि [illegible]
एतानि क्रमशो [illegible]
आयुर्व्वेदं सर्व्वबीजं सर्व्वकारि[illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ॥

वैद्यनाथः, पुं, देवविशेषः । यथा,—
"करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी [illegible]
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले [illegible]
इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशत[illegible]
(तथा देवीभागवते [illegible]
३० । ७२ ।) अपि च ।
"वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्त[illegible]
तावद्वङ्गाभिधो देशो यात्रायां [illegible]
इति शक्तिसङ्गमत[illegible]
भैरवविशेषः । यथा,—
"हार्द्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भै[illegible]
देवता जयदुर्गाख्या भैरवे [illegible]
इति तन्त्रचूड़ामणौ [illegible]
अपि च ।
"हरिद्वानगरे यत्र वैद्यनाथो [illegible]
तत्राभवो विरूपाक्षः सर्व्वत्र [illegible]
इति शब्दसंग्रहे [illegible]
अन्यच्च ।
"भारतस्य वैद्यनाथो [illegible]
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च [illegible]
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे [illegible]
शतनामस्तोत्रम् ।

वैद्यबन्धुः, पुं, (वैद्यानां बन्धुः [illegible]
इति शब्दचन्द्रिका । वैद्यस्य बन्धु[illegible]

वैद्यमाता, [ऋ] स्त्री, (वैद्यानां माता [illegible]
इत्यमरः । सिंहपत्नी च ।

वैद्यसिंही, स्त्री, (वैद्ये वैद्यस्य [illegible]
[illegible]
इति शब्दरत्नावली ।

वैद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्द[illegible]

वैद्यः, त्रि, ([illegible]
[illegible] । यथा ।
[illegible]
[illegible]

[illegible]निष्ठन्वम् ॥ अथ वैधहिंसाविचारः । मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इत्यत्र सर्व्वभूतस्य [illegible]पादेनतया सर्व्वहिंसानिषेधस्य वाक्यं [illegible]समानेन । इत्यादिविधिनिषेधप्रतिपाद्या [illegible]विरोधविषयत्वम् । मैवं सर्व्वाणि भूतानि [illegible] इत्यनेन तत् सर्व्वं सिद्धम् । यद्यपि नाना-[illegible]दितोषाङ्गहिंसाविधानविधिवैधत्वं तुदाल-[illegible]म् । 'न च मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि [illegible]ति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीषोमीयं [illegible]मालभेत इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं [illegible]विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं [illegible]ध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । [illegible]मा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया [illegible]नर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुरुषस्यार्थत्वमपि । [illegible] वाक्यैकहेतुमन्त्रकारकत्वयोः कश्चिदस्ति [illegible]रोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावहति [illegible]तोऽपि क्रतुमुपकरोति' इत्यन्वेन । तदपि सांख्य-[illegible] । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि । [illegible] न खलु सर्व्वभूतहिंसाविषयकं [illegible]मिति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नी-[illegible]विधिविधायकत्वविषयकं कार्य्यमिति भाव-[illegible] उपपद्यते । अद्वयवे तु अद्वैत यथा [illegible]म् । न च कृष्णानुयाजे पुरषार्थे क्रतु-[illegible]हिंस्याविधायकत्वमपि-बाधकत्वविरोधपत्ति [illegible]कात् । वस्तुतस्तु अद्वैतेऽपि विरोधोऽस्त्येव [illegible] विधिरेव प्रमाणो यः स्वविषयस्य बाधात् [illegible]स्यया वा पुरषार्थबाधकत्वमनुमन्यते । [illegible] बहूनां प्रमाणेन कारकत्वमपि नाङ्गी-[illegible]क्रियते । अर्थबाधकत्वं बलवदनिष्टानुबन्धीष्ट-[illegible]साधनत्वं अनर्थबाधकत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं [illegible] नाचर्य्यतेव समानेन इति । अनन्वयोऽहं [illegible]दनाद्यपदि श्रयोऽयः इति । तन्नैवं श्येनाभि-[illegible] यजेत इत्यत्र श्येनस्य इत्युत्पत्त्यन्वेष्ट-[illegible]साधकत्वमवगतम् । अभिचारो मृत्युकर्म्म च [illegible] महता उत्पादकत्वमपि नाशार्थस्य-[illegible]साधकत्वमवगतम् । नहितत् ब्रह्मनुगतमनिति [illegible]म् । आत्मतायितमायानां हत्वादैवा-[illegible]विचारतः इत्येकवाक्यतया आततायिहनने [illegible]साधनत्वं अनाततायिहनने तु मनोरथेन [illegible]साधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-[illegible] यजेत् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

[illegible], पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधातृ + [illegible]अण् ।) सनत्कुमारः । स च विधातृपुत्रः । [illegible]हेमचन्द्रः ॥

[illegible]त्री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधातृ + अण् । [illegible]ङीप् ।) ब्राह्मी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विधातृ-[illegible]सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रामतरङ्गिण्याम् । [illegible]४ । २१२ ।

"[illegible]स्त्रलोकनिवासाद्बहिर्दिवारात् नरपतिः । [illegible]कल्पेन देवैर्वैधात्रीरपि यामतः ॥")

[illegible], स्त्री, ब्राह्मणदृष्टिविकारी । इति [illegible]विश्वामित्रीयसंहिता ॥

वैधृतिः, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतद्वैत-योगः । तस्य व्याख्यानं यथा,—

"परिघस्य तदर्द्धं तु मृते च नाडिकाः ।
व्याघातवज्रयोः षट् च नव शूलस्य वज्रयोः ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"मैत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
मर्त्त्यो हरिद्रः परवञ्चकश्च ।
कुकर्म्मकर्त्ता परदारगामी
नरेश्वरो वैधृतिसञ्जजन्मा ॥"

अन्यत्रोऽपि तत्र कर्त्तव्यमकर्त्तव्यञ्च यथा,—

"यदि कृत्यसरीयाणां निर्व्वाहणं भवेत् ।
कुर्व्वन्निन्द्रयोगेन माङ्गल्यं तनौ यथा ॥
कृत्स्नस्तार्क्ष्यो योगः सर्व्वांश्चेतनाति हिंसया
नियतम् ।
न भवति पुनरिह प्रसौ वैधृतिकृच्छ्रयोगाते ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(देवताविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।

"देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ।
नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥")

वैधेयः, त्रि, (विधिं मर्य्यादामेवानुगच्छ यवहरति । विधि + ढक् । यद्वा, विधेये कर्त्तव्ये अनभिज्ञः । विधेय + अण् । यद्वा, विधयं धेयमस्य । ततः स्वार्थे अण् । मर्य्यादामतिक्रम्य क्रियाकारित्वात् बुद्धाबुद्धवितवैकल्यात् तथात्वमस्य ।) मूर्खः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २५८ ।

"पुत्रको प्राज्ञवैधेयवालकमाल्याहिरभवत् ।
सम्पूर्णवैधानां राजमर्य्यादिलयनात् ॥")

विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥

वैधवः, पुं, यमनोदारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैनतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता + "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ८ । १२ । ७८ ।

"कल्पादीपागतं साक्षे वैनतेयः समर्पयत् ॥")

अरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विनतासम्बन्धिनि । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।

"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाद्युतिः ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

वैनयिकः, पुं, प्रत्याश्वासरथः । सन्नाहः । योधरथः इ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥ (विनय एव । "विनयादिभ्यष्ठक् ।" ५ । ४ । ३४ । इति स्वार्थे ठक् । विनयः ।) विनयसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५८ । ३ ।

"वर्णे वैनयिकं ह्यदा विदधीत बृहस्पतिः ।
दुर्जिनाप्रथमो भूत्वा प्रयत्न विधिपूर्व्वकम् ।
विधिं सम्यक् राज्यस्य सर्व्वलोकहिते रतः ॥")

वैनाशिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,

"[illegible] बौद्धो वैनाशिकः स्मृतः ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनाशिकं, स्त्री, (विनाशं सूचयतीति । विनाश + ठक् ।) नाड़ीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्क्षा-दधिकद्वाविंशतिनक्षत्रम् । यथा । जन्मर्क्षं कर्म्म दशमं च दशमं सांघातिकं षोड़शकम् । समु-दायकमष्टादशं वैनाशिकं त्रयोविंशं चाधानं पञ्चविंशं मानसमं दशः षट्कः स्यात् ॥ तद्यथा यथा,—

"इहाद्वैतार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे तदनाशिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा भवति मानसे ॥
सर्व्वविनाशिनं हानिः सांघातिके तथा ।
सर्व्वतो मानुदयिके नित्यं स्वार्थवर्ज्जनम् ॥
वैनाशिके विनाशः स्यात् देहधनवियत्नतः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नियतारा । यथा,—

"वैनाशिकर्क्षे हरं गृहस्य तुवांशुमान्तयोः ।
जनयति रोगं बहुधा सर्वं विलयनवात् ॥"

वैनाशिकर्क्षे त्रयोविंशनक्षत्रे । इति दीपिका । वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं नियतारापरम् । नियते-रपि दुष्टिकत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वैनाशिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश + ठक् । सर्व्वं दृश्यं क्षणिकमिति क्षणिकविज्ञान-वादित्वादस्य तथात्वम् ।) क्षणिकः । परतन्त्रः । सर्व्वगामः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैनीतकः, पुं, स्त्री, परम्पराबाहनम् । इत्यमरः ॥ आरूढ़ं वाह्यं यत् साक्षात् न वहति परम्परयैव वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वहन् दोला-बाहकः विनीयते करोति स्यात् विनयर्थेति वै विनीतकः तदेव स्वार्थे षष्ठी वैनीतकम् । इति भरतः ॥ विनीतकसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + "कुर्व्वा-दिभ्यो ण्यः ।" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा,—

"वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महानृपः ।
वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः ।
वेन दुग्धा मही पूर्व्वं प्रजानां हितकारणात् ॥"

इति वह्निपुराणे मध्यात्मादिसहात्माध्यायः ॥

(यथाच ऋग्वेदे । ८ । ९ । १० ।

"पृथी यद्वां वैन्यः सादनेष्व ।"

"वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथी एतन्नामा राजर्षिः ।"

इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वैपरीत्यं, क्ली, (विपरीत + ष्यञ् ।) विपरीतस्य भावः । तत्पर्य्यायः । व्यत्यासः २ विपर्य्यासः ३ विपर्य्ययः ४ व्यत्ययः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४४ । ३४ ।

"कथमद्वैपरीत्यस्य प्रकृतेश्च विपर्य्ययः ॥")

वैपरीत्यरत्यावाः, क्ली, पुं, (वैपरीत्या रत्यावाः ।) [illegible]

[illegible] । यथा,—

"[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]"

वैभवं, क्ली, विभवस्य भावः। विभवशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ६६। १६१।

"सोऽप्यावेद्य यथार्थममरपराधीशः क्षणात् कल्पिता-

शेषस्त्रीचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः॥")

अतिशयः। यथा, भागवते। ५। १८। ११।

"यतस्तल्लक्ष्मं निजवीर्यवैभवं

तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम्॥"

विभोर्भाव इत्यर्थे अण्प्रत्यये ऐश्वर्य्यम्। यथा, भागवते। १०। १४। ३८।

"जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या न मे प्रभो। मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः॥")

वैभाजित्रं, क्ली, (विभाजयितुर्धर्म्मीरम्। विभाजयितृ + "स्तोरञ्।" ४। ४। ४६। इति अञ्। विभाजयितुर्णिलोपश्चेति काशिकोक्त्या णिलोपः।) विभाजयितुर्धर्म्मीरम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

वैभ्राजं, क्ली, देवोद्यानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ५५। २।

"पूर्व्वे चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम्। वैभ्राजं पश्चिमे शैले सावित्रश्चोत्तराचले॥"

विभ्राजराजस्य तपःस्थानम्। यथा, हरिवंशे। २३। १४।

"ततो विभ्राजितं तेन वैभ्राजं नाम तद्वनम्।"

पुं, पर्व्वतविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १३।

"तस्त्वेति विख्यातो वैभ्राजं चाचलं ययौ।"

लोकविशेषः। यथा, हरिवंशे। १८। ४६।

"वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि भान्ति सुदर्शनाः॥")

वैमात्रः, पुं, (विमातुरपत्यमिति। विमातृ + अण्।) वैमात्रेयः। इति जटाधरः॥

वैमात्रा, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री।) विमातृकन्या। वैमात्रशब्दाट्टाप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

वैमात्रेयः, पुं, (विमातुरपत्यम्। विमातृ + "शुभ्रादिभ्यश्च।" ४।१।१२३। इति ढक्।) विमातृपुत्रः। तत्पर्य्यायः। विमातृजः २ वैमात्रः ३। इति जटाधरः॥ ("तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ।" इति शुद्धितत्त्वे प्रेतत्याद्याधिकारिप्रस्तावे।)

वैमात्रेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री। विमातृ + ढक्। ततो ङीप्।) विमातृकन्या। वैमात्रेयशब्दान्ङीप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

वैयक्तः, त्रि, विमुक्तिविशिष्टः। तद्भावे, क्ली। विमुक्तशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

वैयेयः, पुं, विनिमयः। इति हेमचन्द्रः॥

वैयाकरणः, त्रि, (व्याकरणं वेत्ति अधीते वा। व्याकरण + "क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्।" ४। २। ६०। इति अण्। "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यामिति।" ७। ३। ३। इति यकारात् पूर्व्वं ऐच्।) व्याकरणवेत्ता। व्याकरणाध्येता। व्याकरणशब्दात् अण्प्रत्ययेन पूर्व्ववैतीति इमाः स्त्रियो निरिति इदौ च निष्पन्नमिदम्। व्याकरणसम्बन्धी च। (यथा, पाणिनौ। ६। ३। ७।

"वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः।"

यथा च महाभारते। ५। ४३। ६१।

"सर्व्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते। तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा॥")

वैयाकरणभार्य्यः, पुं, वैयाकरणी भार्य्या यस्य। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

वैयाघ्रः, पुं, (व्याघ्रस्य विकारः। व्याघ्र + "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।" ४। ३। १५४। इति अञ्। ततः वैयाघ्रेण चर्म्मणा परिवृतो रथः। "द्वैपवैयाघ्रादञ्।" ४।२।१२। इति अञ्।) व्याघ्रचर्म्माच्छादितरथः। तत्पर्य्यायः। द्वैपः २ इत्यमरः। २।८।५२। (यथा, महाभारते। ३।५८।३।

"अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः। सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजालमण्डितः॥")

व्याघ्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—

"उत्तराभिमुखो भूत्वा निराहारो निरन्तरम्। वैयाघ्रचर्म्मवसना योऽहंमहोनिना सती॥ ज्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम्॥"

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः॥

(यथा च बृहत्संहितायाम्। ४४। १६।

"पूर्व्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्म्मणि स्थितो राजा॥")

वैयाघ्रपद्यः, पुं, (व्याघ्रपदोऽपत्यमिति। व्याघ्रपद् + यञ्। यद्वा, व्याघ्रस्येव पादावस्य इति बहुव्रीहौ "पादस्य लोपः इति।" ५।४।१३८। इति अकारलोपे गर्गादित्वात् यञ्। "पादः पत्।" ६।४।१३०। इति पदादेशः। "न य्वाभ्यामिति।" ७। ३। ३। यकारात् पूर्व्वमैच्।) गोत्रकारकमुनिविशेषः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृतिप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे॥"

(यथा, महाभारते। ४। ६। ११।

"युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः॥")

वैयासकिः, पुं, (व्यासस्यापत्यम्। "व्यासवरुडनिषादेति।" ४। १। ९७। इत्यस्य काशिकोक्त्या इञ् अकङादेशश्च। न य्वाभ्यामिति ऐच्।) व्यासस्यापत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। १०। १। १४।

"एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम्। प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्त्तुमारभत भागवतप्रधानः॥")

वैयासिकः, त्रि, (व्यासेन कृतः। व्यास + ठञ्। ततः ऐच्।) व्यासकृतसंहितादिः। इति श्रीभागवतम्॥

वैयुष्टः, त्रि, (व्युष्टे दीयते कार्य्यम्। "व्युष्टादिभ्योऽण्।" ५।१।९७। इति अण्। नय्वाभ्यामित्यैच्।) प्रातर्भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

वैरं, क्ली, (वीरस्य कर्म्म भावो वा।) विरोधः। इत्यमरः॥ (यथा, ... ७। ३६।

"यद्वैरेषु भूतेषु मौ...

तस्य महत्यानं पञ्च। कोशज... स्त्रीभूयानयोः। वास्तुजम् १ दश... दायजानाम्। वाग्जम् २ ... सापत्नम् ४ यथा ... रावणम् ५ यथा ... महाभारतम्॥

वैरक्तं, क्ली, (विरक्तस्य भावः।) विरक्तता। विरक्तशब्दाद्भावार्थे ... निष्पन्नमिदम्॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति। "... दिभ्यो नित्यम्।" ५। १। ६३। ...) विरागार्हः। इति हेमचन्द्रः॥

वैरनिर्यातनं, क्ली, (वैरस्य निर्यातनम्।) ...कारस्य प्रत्यपकारः। तत्पर्य्यायः। प्रतीकारः २। इत्यमरः॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य ...) निर्यातनम्। इति हेमचन्द्रः॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः।) इत्यमरः॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति। ठञ्।) विरागार्हः। इ...

वैरागी, [न्] त्रि, (विरागस्य सदस्यास्तीति इनिः।) वैराग्ययुक्तः। यथा,—

"सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः ...

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे॥

वैराग्यं, क्ली, (विरागस्य भावः। ष्यञ्।) विषयतृष्णाशून्यता। यथा,—

"ज्ञानवैराग्ययोर्भ... ईयत् प्रथममेवेति वाङ्मनहनि... यदुभे चित्तकाठिन्यहेतू प्रायः ... सुकुमारस्वभावेयं भक्तिस्तद्धेतु... यथा एकादशस्कन्धे।

"तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै... न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रे...

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिसाध्यं भक्त्यै... यथा तत्रैव।

"यत् कर्म्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यत... योगेन दानधर्म्मेण श्रेयोभिरितरैरपि। सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभ... स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि... कश्चिदुद्धवतस्तत्र ... विषयेषु गरिष्ठोऽपि राग ... अनासक्तस्य विषयान् यथार्हमुप... निर्ब्बन्धः कृष्णसम्बन्धे युक्तं वैराग्य... प्रापञ्चिकतया बुद्ध्या हरिसम्बन्धि...

[illegible]

[illegible] इति महाभारते ५ अङ्कः ।

[illegible] यथा, महाभारते । ५ । १ । ८ ।

"[illegible] प्रयान्ति देवा-
र्या [illegible]"

[illegible] यथा, तत्रैव । १० । ६४ । ८ ।
[illegible] प्रतिकूलतः ।")

[illegible], पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन + [illegible] ।) बुधः । बलिराजः । (यथा, महा-भारते । १ । ६८ । १७ ।
[illegible] वैरोचने दोषानिमान् [illegible]
[illegible] ।")

[illegible] सूर्यपुत्रः । [illegible] इति शब्दरत्नावली ।

[illegible], क्लो, (वैरोचनस्य बलेर्निके-तनम् ।) पातालम् । इति हलायुधः ॥

[illegible], पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन + [illegible] ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-[illegible] । १ ।
[illegible] वैरोचनोऽसौ सुतपदपि [illegible]
[illegible] ।")

[illegible] सूर्यपुत्रः । इति मेदिनी ॥

[illegible], पुं, वासुदेवः । यथा । वैरोचिर्भगि-[illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

वैलिन्दः, पुं, ([illegible] ।) [illegible] [illegible] । यथा,—
"[illegible] वैलिन्दतं यथा ।
[illegible] विलन्दते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

वैलक्षण्यं, क्लो, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण + ष्यञ् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते । १० । ५५ । ३८ ।
"[illegible] दीपितः ॥"
[illegible] । यथा, सर्वे कुमार: । १ । ८४ ।
"[illegible] धर्मवैल-[illegible] ॥")

वैलव, क्लो ([illegible] । अण् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible], त्रि ॥ (यथा, सर्वे । ६ । ६४ ।
"[illegible] वाट-[illegible] ॥")

वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यादिना चर-[illegible] । "विभाषा विवधवीवधात् ।" ४ । ४ । १७ । इति ठन् ।) विवधेन धान्यादिना [illegible] यः । पसारि इति भाषा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १०८ ।
"[illegible] वैवधिको [illegible] ॥")
[illegible] । [illegible] । इत्यमरभरतौ ॥ [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

वैवर्ण्यं, क्लो, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता । विवर्णस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्न-मिदम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ६८ ।
"सा [illegible] वैवर्ण्यदायिनी ॥"
तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
"स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥")

वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६८ । २३ ।
"एवं प्रभाः [illegible]
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥"
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
"वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥"
"वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् ।" इति तद्-भाष्ये सायणः । यथा च राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २५२ ।
"[illegible] दिशं वैवस्वताङ्किताम् ॥")
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो मनुः । (यथा, रघुवंशे । १ । ११ ।
"वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ॥")
वर्त्तमानोऽयम् । अस्मिन्मन्वन्तरे वामनोऽव-तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । अश्विनावृभवः । इत्याद्या देवाः । काश्यपः अत्रिः वशिष्ठः विश्वामित्रः गौतमः जमदग्निः भरद्वाजः इति सप्तर्षयः । इक्ष्वाकुः नृगः शर्यातिः दिष्टः धृष्टः करूषः नरिष्यन्तः पृषध्रः नाभागः कविः इति मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतमतम् ॥ *॥ अपि च ।
"सप्तमं प्रवक्ष्यामि यदैवस्वतमुच्यते ।
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
जमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं वै महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तद्वत् सप्त देवगणाः स्मृताः ॥
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चास्य दशपुत्राः स्मृता भुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
कृत्वा धर्मव्यवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ॥"
इति मात्स्ये मन्वन्तरानुकीर्त्तनो नाम ९ अः ॥
अन्यच्च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्-गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मपुत्रा-गणास्त्रयः ॥
भृगोस्तु भार्गवः पुत्राः स्मृताङ्गिरसोऽङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रताधिपः ॥
तेजस्वी नाम चेन्द्रोऽपि महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्व एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्वे शृङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतेजसः ॥
धर्म्माद्यैः कारणैरेतैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभव्यभवन्नाथाः शृणु चैतत् त्रयं द्विज ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं भुवः स्मृतम् ।
स्वराख्यश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं देवि ! कथितं ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यञ्च महदश्नुते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अण् । ततो ङीप् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैवाह्यिकः, पुं, (विवाहाद्भवः । [illegible] ।) कन्यापुत्रयोः श्वशुरः । वैवाह [illegible] [illegible] ॥ समुधी इति हिन्दीभाषा । ([illegible] [illegible] २ ॥ यथा, कौतुकसर्वस्वे [illegible]

"अस्त्राममगमागतासखसुतावैवाहिक-
शालक-
श्वश्रूकासुकरथया गतवती श्यात्या सदैया मम।")
विवाहसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
"पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
ते च सान्तानिनः सर्व्वे पतिताः शूद्रतां गताः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
अपि च।
"कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वसु।
अपुत्त्रकस्य कन्या स्वा धर्म्मजा पुत्त्रवद्धरेत्॥"
इति दायतत्त्वे देवलः॥
(यथा च मनुः। २। ६७।
"वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
स्मृतः॥")
वैशम्पायनः, पुं, (विशम्पस्य गोत्रापत्यम्। "अश्वा-
दिभ्यः फञ्।" ४।१।११०। इति फञ्।)
मुनिविशेषः। यथा,—
"अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान्।
जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च॥
पैलं तेषां चतुर्थञ्च परमं मां महामुनिः।
ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः।
यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च॥"
इति कौर्म्मे ४८ अध्यायः॥
स च वचवारकः। यथा,—
"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वचवारकाः॥"
इति पुराणम्॥
वैशस्त्यं, क्ली, (विशस्तुर्धर्म्मोऽयम्। विशस्तृ+
"गतोऽण्।" ४।४।४८। इति अण्। तत्र
"विशस्तुरिड्लोपश्च।" इति काशिकोक्त्या
इड्लोपः।) अधिकारः। शस्त्राभावविशि-
ष्टत्वम्। विगतं शस्त्रं यत्र। विपूर्व्वशस्त्रशब्दा-
द्ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। इति सिद्धान्त-
कौमुदी॥
वैशाखं, क्ली, (विशाख एव। स्वार्थे अण्।) धनु-
र्द्धरो संस्थानभेदः। यथा,—
"स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम्।
समपादञ्च——————॥"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, हरिवंशे। ११०। ४४।
"वज्रपातनिभं वेगं पातयित्वा ममोपरि।
भूयः प्रहर्त्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो
महीम्॥"
पुरविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ६०।५।
"वैशाखाख्ये पुरे राज्ञः पुत्त्रावास्तां हिमालयौ॥")
वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य। विशाखा
+"विशाखाषाढादिनि।" ५।१।११०।
इति अण्।) मन्थानदण्डः। (यथा, शिशुपाल-
वधे। ११। ८।
"इतरतरदन्तः शिखरवैशाखदेवे।"
वैशाखी पौर्णमासी अस्मिन्। "सास्मिन्
पौर्णमासीति।" ४।२।२१। इति अण्।)
द्वादशमासान्तर्गतप्रथममासः। तत्पर्य्यायः।
माधवः २ राधः ३। इत्यमरः॥ चान्द्रस्य
तस्य लक्षणम्।
"विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत्।
सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्त्तितः॥"
इति शब्दरत्नावली॥
स तु मेषस्थरविकः सौरः। तत्र जातफलम्।
"प्रमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो
धर्म्मस्य कर्त्ता सुजनस्य भर्त्ता।
गुणाभिरामोऽथ जनप्रियः स्यात्
वैशाखमासे खलु जन्म यस्य॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
अथ वैशाखकृत्यम्। तत्र पद्मपुराणम्।
"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्॥"
वैष्णवामृते।
"गवामयुतप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम्।
तत् फलं लभते राजन् मेषे स्नात्वा तु जाह्न-
वीम्॥"
पितामहः।
"कार्त्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः।
छक्कादिनियमानाच चान्द्रमानप्रमाणतः॥"
आभ्यां कार्त्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पि-
तानुष्ठानम्। तत्र चान्द्रमपि द्विविधम्। तथा
च विष्णुः।
"दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे॥"
दर्शं दर्शान्तयागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तिथिम्। नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-
मासीति पूर्व्वदिनसङ्कल्पपरमिति। तत्र सौर-
स्यैव राय्मुकुटः कार्य्यः।
"संक्रान्तिविहिते कार्य्ये संक्रान्तिः परि-
कीर्त्तिता।
मासोऽपि चैतस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा॥"
इति गारुडात्॥ *॥
तत्रारुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य उदङ्-
मुखः ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य अद्य वैशाखे मासि
अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मेषस्थरविं यावत्
प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णु-
प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये। इति।
गङ्गायान्तु अहंब्रह्मगनीलपदानजन्यपातकसम-
चयपापविकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात्। प्रतिदिन-
सङ्कल्पे तु आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यह-
मिति न वक्तव्यं किन्तु मासीयमन्तरं मेष-
राशिस्थरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रे तु
मासानन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य
दर्शपर्य्यन्तमित्युह्नीयम्। प्रतिदिनसङ्कल्पे
मारभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम्। एवं कृष्ण-
प्रतिपदारम्भे ऊहनीयम्। एवं मासान्तरे
चोहनीयम्। सङ्कल्पाकरणे फलहानिमाह
भविष्यपुराणम्।
"सङ्कल्पेन विना राजन् य...
फलञ्चाल्पाल्पकं ...
महार्णवे।
"यो ददाति हि मेषादौ ...
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वदा
विप्रेभ्यः पादुके छत्रं ...
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य। अत्र।
"अयने कोटिगुणितं कर्म ...
षडशीतिसहस्रन्तु ...
शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु ...
विषुवे शतसाहस्रमा का ...
इति ...
जनकावेन ...
संक्रान्तिपुण्यकालपरम्।
कामनापत्तिः। अवहारोऽपि तथा।
मथा पुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे ...
"षडशीतिमुखेऽतीते इत्ते च ...
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते
इति तु पुण्यतरकालपर ...
विहितविंशतिदण्डादीनां ...
स्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसंक्रमे तु
प्रथमयामद्वयाभ्यन्तरे ...
पुण्यम्। दण्डद्वयात्मकमध्यरात्रि
तिथिरभेदे तु ...
भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं
सीयाद्ययामद्वयञ्च। तिथिभेदे ...
तद्दिवसीयशेषयामद्वयम्।
दिवसीयशेषयामद्वयम्।
रात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामद्वयम्।
संक्रमणे तु दिनद्वयं दिवस ...
धेवस्येति॥ *॥ संक्रान्त्यां
अनिश्चसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं
सलिलेन सर्व्वौषधिजलेन च स्नानं।
तन्मन्त्रणः। संक्रान्तिकाल एव
वर्ज्यम्। इन्दुक्षये मावास्यायाम् ...
क्षये। आ-का मा-वैशु आषाढ्या।
वैशाखपौर्णमासीषु॥ *॥ तत ...
प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं
यित्वा जलघटान्वितशत्रुं च
शस्तुभ्यो नमः इति ...
दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते कुशा
तिलजलान्यादाय ॐ तत् सदित्यु-
अद्यामुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ ...
संक्रान्त्यां अमुकगोत्रस्य ...
सर्व्वपापविमुक्तिकामः इमान्
शस्तून् विष्णुदैवताकान् अमुकगोत्राय
देवशर्म्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ...
ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ...
हस्ततलमध्यभागाग्रिमशीर्षेण कोदण्डेन
धीत्वा स्वस्तीत्युक्त्वा गायत्रीं कामस्तुति
जलघटान्विताः शस्तवो विष्णुदैवताः।
वदेत्। ततो दक्षिणां दद्यात्। तथा ...

...ि कलैश्च जलघटान्वितगन्धदानकर्म्मणः
...र्थं दक्षिणां किञ्चित् काञ्चनमूल्यं ब्राह्म-
णाय ददामीति। ततः अच्छिद्रावधारणम्।
...कविशेषानुपदेशे यथासम्भवगोत्रनाम्नी
...त्याचेति विशेषः। तत्र ब्राह्मणासन्निधाने
...मिति न देयम्। भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः।
...अत्रापि सम्प्रदाने इति वाक्ये विशेषः।
...ह्मणाभावे तत्सत्त्वेऽपि तत्कामो विष्णुप्रीति-
...मो वा विप्रवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
...प्रदद्यात्।
"दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम्।
...सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्॥"
इति मत्स्यसूक्तात्॥
...दत्र देयानीति वाराहीये पाठः॥*॥
"...माखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने।
...दत्त्वा राजेन्द्र स याति परमां गतिम्॥"
...पि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन सतो-
...यफलाधिका सभोज्यघटो देयः॥*॥ स्मृतिः।
"...मादौ प्रकृतौ देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"
...पि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
...देत्
"...एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
...स्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥"
इति मन्त्रलिङ्गात्कर्म्मरचफलत्वं ज्ञेयम्॥*॥
...चिन्तामणौ।
"...सरं निम्बपत्राभ्यां योऽत्ति मेषगते रवौ।
...पि रोषान्वितस्यास्य तक्षकः किं करिष्यति॥"
...दराहे तु।
"...मेषे च विधौ तत्र नास्त्यहे विषजं भयम्॥"
इति संवत्सरप्रदीपे पाठः।
...तत्र मेषसंक्रान्तिकाले सक्तुं निम्बपत्र-
...दिव भक्षयेत्॥*॥ भविष्ये।
"...दा शुक्ला तृतीयाढ्या वैशाखे मासि वै तिथिः
...क्षया सा यया ख्याता सर्व्वैरपि वन्दिता॥
...रिभ्यो ददाति करकान् वारिवाससमन्वितान्।
... याति पुरुषो वीर लोकान् वै हैममालिनः॥"
...सदम्। हैममालिनः सूर्यस्य। ततो जलाद-
...कर्ण्णकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम्।
...दानाद्यशांश पूर्ववत्॥*॥ ब्रह्मपुराणम्।
"वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि॥
...द भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
...घे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम्।
युगारम्भास्तु विषयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः॥"
...अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता इव तथैव
...निर्दिष्टत्वाभिधानात्। तुल्यवाचित्वे कार्त्तिके
...नवम्यास्तेऽपि सितौ शुक्लपक्ष इति सर्व्वे
...दात्॥*॥ कालमाधवीयधृतं विष्णुपुराणम्।
"एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
ष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च।

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति॥"
उपप्लवे ग्रहणे॥*॥ देवीपुराणम्।
"युगाद्या वर्त्तते ह्यत्र सप्तमी पार्व्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता॥"*॥
अक्षयतृतीयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।
"तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्।
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-
यवान्॥
पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम्।
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्॥"*॥
स्कान्दे।
"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता।
तत्र मां लेपयेद्गन्धैर्लेपनैरतिशोभनैः॥"
मां जगन्नाथम्॥*॥ अन्यत्रापि।
तथा च चन्दनयात्रामधिकृत्य भविष्ये।
"संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्त्तिके तथा।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत्॥"*
मन्वादयस्तु भविष्यमात्स्ययोः।
"अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी
सिता॥
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः॥"
अमावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः चन्द्रसौर-
संज्ञारयोः शुक्लत्वोल्लेखात्॥*॥ नारदीये।
"वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः।
तस्यां प्रीतमनोयत्न स्नापयेत् वैष्णवं शुचिः॥"
इयं पिपीतकद्वादशी। तत्र [illegible]।
तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानात्॥*॥
अथ चन्दनयात्रादम्। तत्र वैशाखशुक्लपक्षे पुन-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
कर्त्तव्यम्। [illegible]
[illegible]
कर्त्तव्यम्। वैशाखे [illegible]
आषाढशुक्लपक्षे च [illegible] कर्त्तव्यम्।
इति [illegible]॥*॥*॥ अथ वैशाख-
माहात्म्यम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।

तत् सर्व्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्यमक्षयमुच्यते॥
एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः।
भूप वैशाखमासाद्य कोट्यंशेनापि नो समाः॥
मेरुतुल्यानि हैमानि सर्व्वदानानि चैकतः।
एकतः सर्व्वदा भूप माधवो माधवप्रियः॥
असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्ज्जितानि च।
निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विलयं यान्ति माधवे॥
वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणामुत्सवो भवेत्।
पुत्त्रो नियममास्थाय अस्मानुद्धरिष्यति॥
आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ते पापसञ्चयाः।
अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते ध्रुवमागतः॥
वैशाखं परमं मासं माधवस्येति च प्रियम्।
नियमेन समाचर्य्य न भूयो जायते नरः॥
मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम्।
पूयते पातकैः सर्व्वैः शक्रेण सह मोदते॥
वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम्।
अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्ब्रह्मणः पुरम्॥
यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम्।
स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते॥
नियमेन समाचर्य्य एकाहमपि भूपते।
पितरस्तारितास्तेन यान्ति परमां गतिम्॥
तस्मिन् स्नात्वा विशुद्धात्मा [illegible]।
ईप्सितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत्॥
अकामो वा सकामो वा [illegible]।
नियमेन वैशाखं स मुक्तः सर्व्वपातकात्॥
पातकानामनेकेषां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः।
सर्व्वपापसमुद्रस्य [illegible]॥
वैशाखव्रतिनो लोकाः श्रीविष्णोर्वल्लभाः सदा।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विश्वानर एव। स्वार्थे ष्यञ्। यद्वा, "विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इद-मर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्बन्धत्वेन वा कर्मार्थप्रसिद्धत्वेन सम्बन्धिनोऽस्य वैश्वानरः। 'अन्येषामपि दृश्यते।' ६।३।१३७। इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् नरान् नरः। नर शब्दस्य छान्दसत्वात् परादपि उपपदविभ-क्त्यालुक्। 'सर्व्वाणि भूतानि नरः प्रत्यग्-प्रभिगतः प्रविशन्ति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा।५।१।) अग्निः। (यथा, गीतायाम्। १५। १४।
"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्व्विधम्॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ अग्नेस्तन्नामकारणं यथा,—
"तथापि दग्धि यो रूपे देव इ प्रथिकयोऽधुना।
भूतकार्य्येष्वभूतेन देवलोके तु सर्व्वशः॥
निष्ठत्वमपि कालान्ते लयं त्वाविशतु द्रुतम्।
शरीराणि पुनर्न्नैवं कर्त्तव्योऽहमिति कश्चित्॥
सर्व्वानाञ्च तथा तुभ्यं दग्धि नामानि योऽधुना।
अग्निर्व्वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ॥
भविष्यति तथा गौरी हिमशैलसुता तथा।
पृथिव्यादिगणस्तेन मनवक्रो भविष्यति॥
शरीरधातवस्तेते नानाभूतानि एव तु।
अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्त्तिकेयो भविष्यति॥"
इति वाराहे आदित्योत्पत्तौ महातपोपाख्यान-नामाध्यायः॥

वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढ़ानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

वैषम्यं, क्ली, (विषम+भावे ष्यञ्।) विषमत्वम्। विषमशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ५९। ११४।
"समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत्।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्॥"
तारतम्यम्। यथा, महाभारते।३।२०८।२१।
"मदृश्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्म्मसन्धिषु॥"
दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०।
"वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः।
भर्त्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः॥")

वैषयिकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् ष्णिक-प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ८०।
"यच्चामीषां सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिक-सुखपरत्वान्न विरोधः।")

वैष्टुतं, क्ली, होमभस्म। इति हेमचन्द्रः॥

वेष्टं, क्ली, (विष+ "भृमृशितॄगमितमिष्ठनिविश्यश्रा-कृतिभ्यश्च।" उणा० ४। १५६। इति तुन् कृतिभ्यश्च।) पिष्टपम्। इत्युणादिकोषः॥ द्यौः। वायुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

वैष्णवं, क्ली, (विष्णोरिदम्। विष्णु+अण्।) होमभस्म। इति शब्दरत्नावली॥ (महापुराण-विशेषः। यथा देवीभागवते। १। ३। ८।
"त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम्॥")
विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः।११।८५।
"तौ तमस्य नव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा॥")

वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णु-मन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्य्यायः। कार्ष्णः २ सात्वतः ३। तस्य लक्षणं यथा,—
"गृहीतविष्णुदीक्षाको विष्णुपूजापरो नरः।
वैष्णवोऽभिहितोऽभिज्ञैरितरोऽस्मादवैष्णवः॥"
तथा च स्कान्दे।
"परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी॥
समात्मा सर्व्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः॥ *॥
अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-भगीरथसंवादे।
"यो हि भागवतं लोकमुपहासं नृपोत्तम।
करोति तस्य नश्यन्ति अर्थधर्म्मयशःसुताः॥" *॥
अथ वैष्णवसमागमविधिः। तैर्थौहरिभक्तिविलास-रात्रे।
"वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद्भुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः॥"*॥
अथ वैष्णवसम्मानननिन्दता। स्कान्दे श्रीमार्क-ण्डेयभगीरथसंवादे।
"दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संमुखे यो न याति हि।
न गृह्णाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम्॥"
अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।
"धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं यद्यूयं गृहमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरेः॥"*॥
अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।
"संमुखं गच्छमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यज्ञफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः॥"
अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।
"प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
ब्रह्महा मद्यपः स्तेयी गुरुगामी सदा नृणाम्।
मुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह नृपोत्तम॥"*
अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवामृत-सारोद्धारे।
"श्रद्धया दत्तमन्नञ्च वैष्णवानेषु जीर्य्यति।
तदन्नं मेरुणा तुल्यं भवते च दिने दिने॥"*॥
अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्म-नारदसंवादे।
"वैष्णवानि च शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च।
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां तुष्यः प्रसीदति॥"
इति च श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥
तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—
"फलसन्धानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
सत्प्रीतिभक्तिकामास्ते सर्व्वदा सर्व्वकर्म्मसु॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।
भीतस्तं वैष्णवं दृष्ट्वा [illegible]
गुरुनाशं गतं पूर्व्वं [illegible]
मातामहञ्च तस्यैव [illegible]
संगमी भ्रातरश्चैव संबन्धि-
नश्च ज्ञातयश्चैव गुरवः [illegible]
गृहञ्च शतसहस्रं नित्यं [illegible]
भवेद्भिन्नं तथा पैत्री तथा
[illegible] वाञ्छा [illegible]
मातामहमातामहीच सौपकौ-
तस्य संख्यामात्रेण पूर्व्व [illegible]
तस्यैव पादरजसा सद्यः पूता
पादोदकस्य स्नानं तीर्थेष्व [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]
अपि च।
श्रीशिव उवाच।
"शिवमस्तु च [illegible]
अवैष्णवानामन्नानामप्यत्र वदे [illegible]
ददाति वैष्णवेभ्यश्च यो दुःखं
श्रीकृष्णश्च [illegible]
अवैष्णवानां कृदयं न हि शुद्धं [illegible]
श्रीकृष्णमन्त्रसारेण [illegible]
भिन्नति कृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते [illegible]
विष्णुमन्त्रोपासनया चौर्य्यं कर्म [illegible]
ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्रा धर्मे
शाक्तमन्त्रोपासकाश्चान्ये शाकेव
वर्णानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः [illegible]
विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्विजेभ्यः [illegible]
परिपक्वाः चाश्रमाः वैष्णवाः [illegible]
सन्तानं पतितांश्चैव [illegible]
यथा वह्नौ शुष्कदारूं भस्मीभूतं भवेद्ध
तथा पापं वैष्णवेषु [illegible]
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे [illegible]
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनी[illegible]
प्रशंसितं पितृणाञ्च सर्व्वं [illegible]
स्वसोदराश्च जननीं सुहृदस्तथैव वैष्णवाः
गयायां पिण्डदानेन पितरः
समुद्धरन्ति पुत्राश्च वैष्णवाश्च सर्व्वं
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
यमस्तस्मान्महाभीतो वैनतेयादुरगं
निष्पुनन्त्येव तीर्थानि महान्तीनि च
कृष्णमन्त्रोपासकाश्च स्पर्शमात्रेण
पापानि पापिनां तीर्थे यान्ति [illegible]
नश्यन्ति तानि सर्व्वाणि [illegible]
कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः
सद्यो मुक्ता पातकेभ्यो वसुधा [illegible]
वायुश्च वरुणो वह्निः सूर्यः सर्व्वं पुना[illegible]
एते पूता वैष्णवानां स्पर्शमात्रेण लोकाः
अहं ब्रह्मा च शेषश्च साक्षी धर्म्मश्च
एते कुर्व्वाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमं
फलं कर्म्मानुसारेण सर्व्वेषां भारते भवेत्।
न भवेद्वैष्णवे च सिद्धप्राये यथावृत्तम्।
दहन्ति तेषां कर्म्म पूर्व्वं भक्तानां भक्तवत्स

...था बदर्य तेभ्यो दत्ताश्चैव कृपानिधिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

...ये दाता वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
...नि हेति यो मूढो ममात्मनां स हिंसकः ॥
...मान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
...यन्ति सततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
...रा भक्ता न मे प्राणा न च लक्ष्मीर्न शङ्करः ।
भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
...प्रकृता न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
गोपी न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
...दं कथितं सर्व्वं सत्यं सारञ्च वास्तवम् ।
...प्रशंसापरं तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
...हिंसन्ति च ये मूढा ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
...कालश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
...द्विषन्ति च मद्भक्तान् प्राणानामधिकप्रियान् ।
...षां शास्ताहं तूर्णं च परत्र निरयं चिरम् ॥
...सर्व्वोऽहञ्च सर्व्वेषामीश्वरः परिपालकः ।
तथापि न स्वतन्त्रोऽहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ॥
गोलोके चाथ वैकुण्ठे द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
...दस्मात्त्रिदं सर्व्वं प्राणा मे भक्तसन्निधौ ॥
...दत्तं भक्तदत्तञ्च भक्ष्यभोज्यञ्च सत्तम ।
अभक्तं दत्तमन्येन दत्तञ्चेदस्त्रोपमम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सर्व्वान् कामान् परित्यज्य कृष्णभक्तिञ्च साधयेत् ।
स एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥"

इत्याचारभेदतत्त्वम् ॥*॥

अपरञ्च ।
"रजस्वलायाः संभोगे कर्म्मक्षेत्रे च भारते ।
तयोश्च भवेत् पापं नाच स्वर्गे च सुन्दरि ।
कर्म्मक्षेत्रे च यत् कर्म्म यद्वेदोक्तं शुभाशुभम् ॥
न भवेद्वैष्णवानाञ्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीप्तवह्नौ च शुष्काणि च तृणानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
बाह्यस्पर्शब्राह्मणेभ्यस्तेजीयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्रेण स्वतन्त्रो मत्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्म्मणाम् ।
निश्चितं साध्वि कौथुम्यां कुरु प्रश्नं त्वदस्मितम् ॥
अस्माश्च सर्व्वे जानन्ति चन्द्रवंशाश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ते चन्द्रवंशा हरिं विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत उवाच ।

"अथ वेन इयाजाथ सोऽश्वमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनेकधा ॥
जगाम वैष्णवं लोकं सकायो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्म्मात्मा नित्यमेव प्रवर्त्तते ।
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेषां वैष्णवदेषो सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ।
एतेन पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥
सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य शुध्यन्ति पूर्व्वजाः ।
पितापि पापसुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्व्वजान् ।
पितृगणस्तथा वंशांस्तारयन्त्यतिपावनाः ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवधर्म्मान्तर्गतकर्त्तव्यपञ्चविधपूजा । यथा,—

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

"वैष्णवानाञ्च यद्धर्म्मं कर्म्मापि तस्य तद्वद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्व्वे भवाम्भोधौ तरन्ति वै ॥

ईश्वर उवाच ।

अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
गृहोपसर्पणञ्चैव तथानुगमनं हरेः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१।२
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः ।
करयोः सर्व्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते ॥३।४॥
तन्नामकीर्त्तनञ्चैव गुणानाञ्चैव कीर्त्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ॥५॥
तत्कथाश्रवणञ्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोर्नयनयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ।६।
७।८।९॥
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुनः ॥१०॥
आघ्राणं गन्धपुष्पादेर्निर्म्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य घ्राणस्यापि विधीयते ॥११॥
१२॥
तत्र पुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्धि सर्व्वं विशोधयेत् ॥*॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् शृणुष्व मे ।
अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इज्याः पञ्चप्रकारार्च्चाः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्ज्जनम् ॥
उपलेपननिर्म्माल्यदूरीकरणमेव च ।१।
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥२॥
इज्या नाम हि चेष्टादेः पूजनञ्च यथार्थतः ।३।
स्वाध्यायो मन्त्रजापस्य मर्यसन्धानतो जपः ॥
सूक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्त्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्त्तितः ॥
४॥
योगो नाम सुदेवस्य चात्मने यैव भावना ।५।
इति पञ्चप्रकारार्च्चाः कथितास्तव सुव्रते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवानां खाद्याखाद्यम् ।
"सायं प्रातर्द्विजातीनां शुद्धक्तमशनं तथा ।
विष्णुभुक्तावशिष्टेन दिनपापात् प्रमुच्यते ॥
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुः खादयन्नाम चोच्चरन् ।
एवं ज्ञात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
अलाबुं वर्त्तुलाकारं मसूरञ्च सवल्कलम् ।
तालं शुक्लन्तु वार्त्ताकुं न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वटाश्वत्थार्कपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।
दुग्धन्तु आश्विने मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥
दुग्धमन्नञ्च जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
बीजपूरञ्च शाकञ्च प्रत्यञ्चलवणन्तथा ॥
यदि दैवाच्च भुञ्जन्ते तदा तन्नामकं स्मरेत् ॥
कलायं कङ्गुधान्यानि शाकञ्च हिलमोचिकाम् ।
षष्टिकाकालशाकञ्च मुस्तकं क्रमुकं तथा ॥
लवणे सैन्धवं प्रोक्तं वचा च दधिसर्पिषी ।
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रे हरीतकी ॥
पिप्पलीजीरकश्चैव नागरङ्गकतिन्तिड़ी ।
कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुड़मैक्षवम् ।
अतैलपक्वं भुञ्जीत हविष्येषु प्रचक्षते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवलक्षणविशेषादिः ।
"माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्य्यं यच्च लक्षणम् ।
करणीयं हरेर्विप्र सावधानमनाः शृणु ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नान्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराध्यो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्म्माल्यभुजो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधिषणोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसेवज्ञ स भक्तः परिकीर्त्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
सर्व्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
एतत्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काम्यकर्म्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्यं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
मुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कीर्त्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् स्मरणे हरेः ॥
वन्दनार्च्चनयोर्भक्तिरनिशं दास्यसख्ययोः ।
रतिरात्मार्पणे यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥
स्मर्त्तव्यः कीर्त्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराध्यो वैष्णवः समुदाहृतः ॥
यथालब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्राः साधुरनिन्दकः ॥
निर्व्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः ॥
यद्विष्णूपासना नित्यं विष्णुर्यस्येश्वरो मुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादिष्टो लोके स वैष्णवः ।
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्याश्चैवैष्णवास्ते न संशयः ॥
यदिष्टो रघुनाथस्तु नृसिंहो वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिर्वासुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको दासस्तन्मन्त्रैस्तदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नान्यं जानाति सं-
... विना ।

उद्दीप्तं तदा यस्मो यदि विष्णुं च वैष्णवः ॥
मनस्विनो मुनिः पूतो गोविन्दचरणाश्रयः ।
सर्व्वभूतदयः कार्य्यो विवेकी साधुसत्तमः ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] धनं हरेः ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
ये ते न मानुषास्ते वै कार्य्याः ॥
यस्येदं विभासनं प्राप्तं श्रीभगवान् हरिः ।
[illegible] भागवतश्च सः ॥
ये [illegible] ते मनुष्यरूपिणः ।
ते [illegible] लोका दशाक्षे परि-
कीर्त्तिताः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥०॥
अपि च ।
[illegible] उवाच ।
"[illegible] देवेशं न हि [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पुराणे ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] वैष्णवाः ॥
[illegible]
[illegible] मम [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥
[illegible]
[illegible] वैष्णवा जनाः ॥

धन्यानि तुलसीमालाद्वये चिह्नानि नरोत्तमाः ।
लिखन्ति तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
तुलसीमृत्स्नयाङ्गेषु तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपङ्केन विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
धात्रीपत्रस्रजो येषां गलेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तत्पत्रैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
शालग्रामशिला येषां गृहे वसति सर्व्वदा ।
शास्त्रं भागवतञ्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
समाचरन्ति ये नित्यं मम स्नानानि सर्व्वदा ।
दीपं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
श्रीशं मन्मन्दिरं ये च कुर्व्वते नूतनं पुनः ।
तत्रायनञ्च शोभाञ्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अभयं ये च यच्छन्ति भीतेभ्यश्चतुरानन ।
विद्यादानञ्च विप्रेभ्यो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
क्षुत्तृट्प्रपीडितेभ्यश्च ये यच्छन्त्यन्नमम्बु च ।
कुर्व्वन्ति रोगिशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
आरामकारिणो ये च निम्बकारोपिणोऽपि च ।
गोसेवां ये च कुर्व्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अत्यन्तभक्ता ये भक्तान् पितृयज्ञं प्रकुर्व्वते ।
कुर्व्वन्ति दीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
तडागग्रामकर्त्तारः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते सुगुरौ ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सेवन्ते ज्येष्ठभगिनीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
परनिन्दां न कुर्व्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
ईश्वरं प्राणवन्तं परमश्च चतुर्म्मुख ।
पश्यन्ति शिवरूपे च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
माधवक्षमराधिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्द्दशीव्रतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मद्भक्तौ ये च कुर्व्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वैष्णवेषु गुणाः सर्व्वे दोषलेशो न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्मुख त्वञ्च वैष्णवो भव साम्प्रतम् ॥
समाराधय मां नित्यं क्रियायोगैः प्रजापते ।
सर्व्वमेव शुभन्ते भविष्यति न संशयः ॥
भूयः पूर्व्वमिवानन्त सृज्यतां सकलं जगत् ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवश्चैव जगदीश्वरः ॥
ततस्तु पूर्व्ववद्ब्रह्मा ससर्ज सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं ब्रह्मा समाप परमं पदम् ॥
ये मर्त्त्याः समराध्यं भक्त्या नारायणात्मनः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्ता यान्ति यान्ति हरेः पदम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥०॥
कार्त्तिक उवाच ।
"सात्त्विकानां वादिनो रक्षकः परमो मम ।
समस्तदुःखदोषेभ्यः [illegible] करोमि ते ॥
[illegible]
[illegible] किं तस्य [illegible] ।
[illegible]
[illegible] वैष्णवानाम् ॥"
इति [illegible] पुराणे [illegible] ०
अध्यायः ॥०॥ अपि च ।

"कर्म्मण्ययानि कर्म्माणि यः
[illegible]
भक्तो न भौतिको देहो वैष्णव
इति वह्निपुराणे ॥
वैष्णवाचमनं, क्ली, (
पूजादिपूर्व्वकर्त्तव्यकुम्भकादि
[illegible]
माजादि । यथा,—
"शिरःमाने केशवं नारायणं
मध्यमाले तयोः पार्श्वमौलि
मधुसूदनमेकञ्च सार्द्धेनाथं
[illegible]
मध्यमाले पुनः पार्श्वोर्द्धे [illegible]
[illegible] प्रोक्षयेत् तु [illegible]
वासुदेवं पुरो [illegible]
[illegible]
अधोमध्ये
[illegible] हृदये [illegible]
[illegible] तु हरिं [illegible]
नमोऽस्तु [illegible]
[illegible]
[illegible]
तथा च [illegible] इति [illegible]
[illegible] प्राप्नोति
मतो न [illegible] । इति
३ [illegible] ॥
वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानाम् आ-
चारः) [illegible] । यथा,—
"[illegible]
श्रीवैष्णवानां [illegible]
[illegible] श्रीविष्णुपुराणे
[illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

…मवयेत्तोद्दाम वृक्षीयांश्चिंचयथा: ।
…मेध्याश्रस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ।
…ष्णांकृषं चैव प्रवगन्धो हि सोमज: ।
…यं चैत्यतरुं स्तम्भागोपवनानि च ।
…धार्मिकमेव वर्ज्जयेन्निशि सर्व्वदा ।
…श्वमण्योनिष्ठायां नातिक्रमेद्बुध: ।
…शून्याटवीं गच्छेत च शून्यं गृहं व्रजेत् ।
…कण्टकामेध्यवलिभस्मतुषांस्तथा ।
…दीं धरणीं चैव दूरत: परिवर्ज्जयेत् ।
…नाश्रयेत् कांश्चित्त जिह्मं रोचयेद्बुध: ।
…मेत च यालास्थिरं तिष्ठेत चोत्थित: ।
…गोमकांश्चैव तथा देवपराङ्मुखान् ।
…मक्रियातीतान् दूरत: परिवर्ज्जयेत् ।
…नागरस्यान्ते तद्वत् स्थानासने बुध: ।
…न तथा श्रय्यां यायामश्च नरेश्वर ।
…: मद्भिश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्ज्जयेत् ।
…रायश्च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ।
…नाम्नं सर्पमपो न चैवोपस्पृशेद्बुध: ।
…श्च नापानेद्विवादांश्चैव वर्ज्जयेत् ।
…: प्रवर्त्तेत दिनवाचनके नृपे ।” * ।
…।

…निर्भूत्सयेत् केशामाचामेन्नैव चोत्थित: ।
…नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ।
…वं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
…द्भ्यांश्च तथा विपरीतान्न दक्षिणाम् ।
…दांपामुपायूनां पूज्यानाञ्च न संमुखम् ।
…न् क्षौमविष्ठामूत्रानुभवांश्च पण्डित: ।
…मन्दिरे तद्वत् पत्न्यानं नावमूत्रयेत् ।
…अपूरस्थानि सर्व्वदैव न सद्ध्येत् ।
…दीपकांसगौं नामकाले प्रशस्यते ।
…भक्षणादौ न योने न महाजने ।
…गो नावमन्येत न चापां विन्दयेद्बुध: ।
…तौ भर्त्तास्तु नाधिकुर्य्यात् कदाचन ।
…रूपरत्नाण्यपूज्यानभिवाद्य च ।
…श्वादेत् यथात् प्राज्ञ: सदाचारपरो नर: ।
…त्वन्नांशासादौ तु पर्व्वस्वर्षौचकादिषु ।
…कार्य्यं बुध: कुर्य्यादुपरागादिके तथा ।
…नादिके चक्री दण्डी राजाटवीषु च ।
…ल्बोकामो वै सोपानत्क: सदा व्रजेत् ।
…न तिर्य्यक् दूरं वा निरीक्षन् पर्य्यटेद्बुध: ।
…रागं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ।” * ।
…।

…न्मृतं प्रियं चैतदिति मत्वा न तद्वदेत् ।
…प्रहितं वाच्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ।
…रानुपकाराय यद्देवं परम्म च ।
…वा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
भवेत् ।” * ।
…दारीये सदाचारपद्धतौ ।
…रानकर्मणि दृष्टादिषो वै हृदभिवादने ।
…दानं जपं दानं देवताभ्यर्चनं तथा ।
…न शयानञ्चैव भुञ्जानं नाभिवादयेत् ।
…पापं प्रकुर्व्वन्तं प्रायश्चित्तमशुचिस्तथा ।

सज्ञानञ्च श्रयानञ्च अभ्यक्तशिरसन्तथा ।
भिक्षान्नधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ।
कृताभिवादनो यो न कुर्य्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्य: स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव स: ।” *
मार्कण्डेयपुराणे मदालसालर्कसंवादे ।
“असत्प्रलापमनृतं वाक्पारुष्यञ्च वर्ज्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाञ्च पुत्रक ।
केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
पूर्व्वाह्न एव कार्य्याणि देवतानाञ्च तर्पणम् ।
उदक्यादर्शनं स्पर्शं वर्ज्जेत् संभाषणं तथा ।
न चाभीक्ष्णं शिर:स्नानं कुर्य्यान्निष्कारणं नर: ।
शिर:स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो दु:खातुरस्य च ।
विद्याधिकस्य गुर्व्विण्या भारार्त्तस्य महीयस: ।
मूकान्धवधिराणाञ्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ।
पुंश्चल्या: कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
उपानद्वस्त्रमाल्यानि धृतान्यन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं करकञ्चैव वर्ज्जयेत् ।
न भिन्नबाहुजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ।
न चापि विक्षिपेत् पादौ पादमौ न च धूनयेत् ।
मूर्खोन्मत्तव्यसनिनो विरूपान् मायिनस्तथा ।
न्यूनाङ्गानधमांश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ।
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् शिक्षार्थं पुत्रशिष्ययो: ।
नानुलेपनमादद्यादद्यात: स्नातको क्वचित् ।
न चापि रक्तवासा: स्याच्चित्रवासधरोऽपि वा ।
क्षुरकर्म्माणि चान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ।
स्नायीत चैलवान् प्राज्ञ: कटभूमिमुपेत्य च ।
द्युगपत्कलमपिच्च विश्रयान्न विचक्षण: ।”
कटमर्द्दने स्नानम् ।
“नाचमीत धयन्तीं गां जलं नाञ्जलिना
पिबेत् ।”

धयन्तीं पिबन्तीम् ।
“शौचकालेषु सर्व्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा पुन: ।
न विलम्बेत शौचार्थं न मुखेनानलं धमेत् ।
शिशुश्च मक्षिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाददोषिण: ।
अजाश्वौ मुखतो मेध्यौ न गौर्न्नतुषस्य चाननम् ।
मातु: प्रस्रवणे मेध्यं शकुनि: फलपातने ।
उदक्याशौचिनश्चाप्सु तिष्ठान्त्यादयापिन: ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिण: ।
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात: शुध्यति मानव: ।
आचम्यैव तु नि:स्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ।
न चालपेत् जनं द्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञविप्रादिनिन्दकै: ।
कृत्वा तु स्पर्शमालापं शुध्यतेऽर्कावलोकनात् ।
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजान् पतितं शवम् ।
विधर्म्मिसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिन: ।
मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररतास्तु ये ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञै: शोधनकारकम् ।” * ।
किञ्च ।
“[illegible] ।
[illegible] ।” * ।
[illegible] ।

“उपासते न ये पूर्व्वां द्विजा: सन्ध्यां न पश्चि-
माम् ।
सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्मणि योज-
येत् ।
दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्ज्जनं भूप सदा कार्य्यं हितैषिणा ।
उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्व्वे प्राणास्तदाश्रया: ।
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्ज्जयेत् ।
न पाणिभ्यामुभाभ्यान्तु कण्डूयात्तु वै शिर: ।”
किञ्च ।
“सुवासिनीं गुर्व्विणीञ्च वृद्धं बालातुरौ तथा ।
भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ।
अघं स केवलं भुङ्क्ते यद्दि गोवाहनादिके ।
यो भुङ्क्ते पाककर्मेऽथ प्रेषितामप्रदाय च ।
वर्ज्जयेद्दधि सक्तुञ्च रात्रौ धानाश्च वासरे ।”
किञ्च ।
“सजन्नं नावकर्षेत न वहिर्धारयीत च ।
इदे पाराधना धन्या: शुकाश्च सहकारिका: ।”
कौर्म्मे व्यासगीतायाम् ।
“द्रव्यं वा यदि वा शाकं फलं वा जलमेव वा ।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ।
न राज्ञ: प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात् पतितादपि ।
नान्यस्माद्याचकत्वञ्च निन्दिताद्वर्ज्जयेद्बुध: ।
नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तञ्चैव याचयेत् ।
प्राणानपहरत्येष याचकस्तस्य दुर्मति: ।
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमा: ।
ब्रह्मस्वञ्च नापहरेदापद्यपि कदाचन ।
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
देवस्वं वापि यत्नेन सदा परिहरेत्तत: ।
न पर्व्वस्यापहृतेन पापं हत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं पश्चाच्च कुर्व्वीत स्त्रीशूद्रदम्भनम् ।
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभि: ।
देवद्रोहाद्गुरुद्रोह: कोटिकोटिगुणाधिक: ।
ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात् कोटिगुणा-
धिकम् ।” * ।
किञ्च ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।”
किञ्च ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैनमवलोकयेत् ।
वर्ज्जयेद् वै रहस्यञ्च परेषां गूहयेद्बुधः ॥
विवादं स्वजनैः सार्द्धं न कुर्य्याद्वै कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं चानिमित्ततः ।
नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा न दर्शान्तरगामिनम् ।
नग्नां स्त्रियं पुमांसं वा पुरीषं मूत्रमेव वा ॥
पतितव्यङ्गचाण्डालानुच्छिष्टान्नावलोकयेत् ।
न युक्तवस्त्रनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
सुप्तेन भोजने पत्नीं नेनामीक्षेत मेहतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा नासनस्थां यथासुखम् ॥
नोदके चात्मनो रूपं न कूलं श्वभ्रमेव वा ।
न शूद्राय मतिं दद्यात् कृशरं पायसं दधि ॥
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च क्षत्राजिनं हविः ।
न कुर्य्यात् कस्यचित् पीडां सुतं शिष्यञ्च ताड-
येत् ॥
नाम्नानमवमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
न च शिष्यान् सत् कुर्य्यान्नात्मानं शंसयेद्बुधः ॥
न नद्याञ्च नदीं ब्रूयात् पर्व्वतेषु न पर्व्वतम् ।
आवसेत् नैवापि यस्यपीन् सहवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि स्नानि छानि च न
स्पृशेत् ॥
न पाणिपादवाङ्नेत्रचापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहन्यान्जलं पद्भ्यां पाणिना न कदाचन ॥
न शातयेदिष्टकाभिः फलानि न फलेन च ।
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत कर्षेच्च पदासनम् ॥
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् नाच संवेशयेत हि ।
नाप्तैः क्रोडेन धावेत नोभिर्व्वादं न चाचरेत् ॥
न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्ज्जयेत् ॥
नैकः सुप्यात् शून्यगृहे स्वयं नोपानहौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेत् न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
न पादक्षालनं कुर्य्यात् पादेनैव कदाचन ।
नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रसारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ॥
न चेशानं परा यानि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ।
नोपरेदशुचस्त्र्यम्ब अरण्यौ नो चाक्रमेत् ॥
चैत्यं वृक्षं वैर छिन्द्यान्नाप्सु ष्ठीवनमुत्सृजेत् ।
न चापि लङ्घयेद्धोमान् नोपरुध्यादपः क्वचित् ।
न चैः पादनः कुर्य्यात् निजवह्नं निम्नि क्षिपेत् ।
न मूत्रमरोधेन नाचमेनाशुचिः क्वचित् ॥
अपो न प्रक्षिपेद्देवं वाह्निः प्रशमयेत्तथा ।
उष्णकलमालिं वा न स्वयं मारयेत् परान् ॥
अरत्नमय वस्त्रं वा निमयं न प्रयोजयेत् ।
पुष्पकालोदवस्त्रादे योमान्नं वा वदेत तु ।
न भिन्द्यात् पूर्व्वसमयं मत्त्वोत्तेन कदाचन ।
सन्ध्यां मन्त्रं चाचान् पर्व्वणो न च
बोधयेत् ।

कारयित्वा स्वकर्म्माणि कारून् विद्वान् न
वञ्चयेत् ।
वह्निगेन्धञ्च कुद्वारप्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत् ।
नैकचरेत् सभां विप्रः समवायञ्च वर्ज्जयेत् ।
न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् क्वचित् ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
स्वान्तु नाक्रामयेच्छायां पतिताद्यैर्न रोगिभिः ।
वर्ज्जयेन्मार्ज्जनीरेणुं वस्त्रस्नानघटोदकम् ॥
नाश्नीयात् पयसा तक्रं न बीजान्युपजीवयेत् ।
विवत्सायाश्च गोक्षीरमौष्ट्रं वा निर्दशस्य च ।
आविकं सन्धिनीक्षीरमपेयं मनुरब्रवीत् ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमिष्यते ॥”
मार्कण्डेये ।
“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥”*
काशीखण्डे ।
“नैवोत्कटासनेऽश्नीयान्नाग्नौ वस्त्रशुचि क्षिपेत् ।
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयात् ज्ञानवर्जितः ।
दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्विषभुग्-
भवेत् ॥
नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन ।
करजैः करजच्छेदं करेणैव विवर्ज्जयेत् ॥
अपद्वारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः ।
उत्कोचदूतदेवार्थनिन्द्यं दूरात् परित्यजेत् ।
निष्ठीवनञ्च श्लेष्माणं यज्ञात् दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य पञ्च मृत्पिण्डान् स्नायात् परजलाशये ।
अनुद्धृत्य च तत्कर्त्तुरेनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥”
गार्ग्ये ।
“यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥”
अत्रिस्मृतौ ।
“अनाधिकस्तनी या गौर्यामवाभचारिणी ।
तयोर्दुग्धं न चोत्तव्यं न पातव्यं कदाचन ॥
अजा गावो महिष्यश्च यामेध्यमपि भक्षयेत् ।
दग्धे कथे च तद्दुग्धं गोमयञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च प्रक्षालनमथाकथा ।
मृत्तिकाप्राशनञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥”
अत्रापवादो मनुस्मृतौ ।
“ब्राह्मणं लैम्यवचैव सर्व्वे परमाद्‌धृते ।
प्रत्यहं चापि ते याज्ञे निषिद्धान्यगोचरः ॥”
अत्रिस्मृतौ ।
“दिवा कपित्थच्छाया च निशायां दधिभो-
जनम् ।
कार्पासं दन्तकाष्ठञ्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्मृतौ च ।
“कपिलायाः पयः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं व्रजेत् ।
होमार्थं निवेदितो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥
परिहर्त्तुं पुनर्नैतं तत्तच्चाक्षोत्तमन्यथा ।

यदत्र लिखितं किञ्चित्
आचाराद्देशाः सन्ति परे
ते लोकशास्त्रतो
निद्यतस्तेषां माहात्म्यमथ

इति श्रीहरिभक्तिविलासे
नाम ११ विलासः ॥
वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,
“एषा विश्वशक्तिवद्दिष्टा
एषा श्वेता परा शक्तिः
एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी
अष्टादश यथा कोचो वैष्णवा
या विष्णो राजसी शक्तिः

इति वाराहे
अपि च ।
“शङ्खचक्रगदाधारी विष्णुमाता
विष्णुरूपापरा
इति देवीपुराणे ॥
अपरञ्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा
सृष्टौ च विष्णुना सृष्टा वैष्णवी
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ॥
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रसूताद्वि
प्राहि
इत्यादि आह्निकाचारतत्त्व
धृतः । अन्यच्च ।
सर्व्वेन रक्ष मां नित्यं महा
इति
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ।
इति राजनिर्घण्टः । तुलसी ।
माता ॥
वैसारिणः, पुं, (विशेषेण सरतीति
स एव । “विसारिणो मत्स्य” इ
इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
वैस्वर्य्यं, क्ली, (विशेषेण स्वरयति
तदेव । स्वार्थे ष्यञ् ।)
धारणम् । इति केचित् ॥
वैहार्य्यः, त्रि, (विशेषेण ह्रियते इति
ण्यत् । विहार्य्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।
हासेन लालनीयः ।
श्वशुरमित्रः । यथा —
“यथा वाचेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव
सखीषु निपातेषु तथापराधेषु वा
अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे तेन सत्येन ते
इति महाभारते उद्यो-
वैहासिकः, पुं, (विहास+ठक् ।
करोति यः । भण्ड इति ख्यातः ।

...: ३ वैकिनिन: ४ विड्गत: ४
...मी ५ धौरित: ६ । इति हेमचन्द्र: ।
(यथा, नैषधे । १६ । ६२ ।
"हुताशकीनाशकराचीरवलिधनभाग्-
मवेक्षमानाकमलहतीर्भिरैरालिवीऽयम् ।")
...ढा, स्त्री, दासी । यथा,—
"बोढा बोढा च चेटी च दासी च कुट-
हारिका ।"
इति हेमचन्द्र: ।
...ढ़:, पुं, गुवाक: । इति शब्दरत्नावली । जटा-
धरे भूरिप्रयोगे च ओड़ इति पाठ: ।
...ढ़ु:, पुं, गोलकसर्प: । बोड़ा इति भाषा । यथा ।
गौराली मलली बोड़ु: । इति भरतधृत-
त्रिकाण्डशेष: । मत्स्यविशेष: । इति मेदिनी ।
...ढ़ी, स्त्री, पणचतुर्थांश: । इति मेदिनी । बुड़ि
इति भाषा ।
...व्य:, त्रि, वहधातोर्ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
वहनीय: । वाह्य: । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
"वोढ़व्या युद्धमेव धू:सदा त्वमर्हसि ।"
परिणेतव्य: । यथा, महाभारते ।१३।४४।३४।
"न चैवम्य: प्रदातव्या न वोढ़व्या तथाविधा ।")
...ढ़ा, [ऋ] पुं, (वहतीति । वह+तृच् ।
"सहिवहोरोदवर्णस्य ।" ६ । ३ । ११२ । इति
ओकारश्चौकार: ।) भारिक: । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २ ।
"विषमगतां स्वशिविकां रहूगण उपधार्य
पुरुषानधिवहत आह हे वोढ़ार: साध्वति-
क्रामत ।") सूत: । परिणेता । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, मनु: । ८ । २०४ ।
"अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढ़ु: कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनु: ।")
...न: । इति मेदिनी । अनड्वान् । ऋषभ: ।
इति राजनिर्घण्ट: । (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।
"तयोर्वीर्यं प्राज्ञयो धत्ते गर्भं
गौर्वोढ़ारं धाविकारं तुरङ्गी ।"
वहनकर्त्तरि, त्रि । यथा, कुमारे । १ । १५ ।
"भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढ़ा मुहु: कम्पितदेवदारु: ।")
...ढु:, पुं, मुनिविशेष: । यथा,—
"सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातन: ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढु: पञ्चशिखस्तथा ।
सर्वे ते शान्तिमायान्तु मद्भक्तेनामुना मम ।"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ।
...ण्ट:, पुं, वृन्तम् । इति शब्दरत्नावली । बोँटा
इति भाषा । किन्तु लिपिकरप्रमादमाटोऽयम् ।
यथा मलमासे ।
"तथा वोँट इति ख्याते वृन्तं प्रसववन्धनम् ।"
...द:, त्रि, आर्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ।
...दाल:, पुं, (वोद: आर्द्र: सन् अलतीति । अल+
अच् ।) मत्स्यविशेष: । बोयालि इति भाषा ।

तत्पर्याय: । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीन: ३ वदा-
लक: ४ । इति शब्दरत्नावली ।
वोरक:, पुं, लेखक: । इति त्रिकाण्डशेष: ।
वोरट:, पुं, कुन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेष: ।
वोरपट्टी, स्त्री, मन्दुरा । इति शब्दमाला । मादुर
इति भाषा ।
वोरव:, पुं, धान्यविशेष: । बोरो इति भाषा ।
अस्य गुणा: ।
"वोरवस्तु बुधै: प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपन: ।
मधुराम्लविपाकश्च व्रीहि: पित्तकरो गुरु: ।"
इति राजवल्लभ: ।
वोरवान:, पुं पाटलवर्णाश्व: । इति हेमचन्द्र: ।
वोलं, क्ली, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
वुल+अच् । यद्वा,वा गतौ चिह्नादित्वात् लगच् ।)
स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्याय: । रसा-
पदम् २ मुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिण्डकम् ५ विषम् ६
निर्लोहम् ७ बर्बरम् ८ पिण्डम् ९ सौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विन्दम् १४ शुभगन्धम् १५ विश्वगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ प्राणादि: १८ । अस्य गुणा: ।
"वोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषनुत् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहम् ।"
इति राजनिर्घण्ट: ।
तत्पर्यायगुणा: ।
"वोलं गन्धरस: प्राणपिण्डगोपरसा: समा: ।
वोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपनपाचनम् ।
मधुरं कटु तिक्तञ्च सदं स्वेदत्रिदोषजित् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धकृत् ।"
इति भावप्रकाश: ।
वोल:, पुं, (वातीति । वा+डलच् ।) रसगन्ध: ।
इत्यमर: ।
वोलक:, पुं, देवक: । इति शब्दरत्नावली ।
वोल्लाह:, पुं, अश्वविशेष: । यथा,—
"वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवालधि: ।"
इति हेमचन्द्र: ।
वोहित्थं, क्ली, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्र: ।
जाहाज इति भाषा ।
बौ(दौ)द्धं, क्ली, (बुद्धेन कृतम् । बुद्ध+अण् ।)बुद्ध-
कृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वै: शास्त्रकारै:
खण्डितं अवेदत्वाद्धेयम् । जिनधर्म: । यथा,
"ततो बृहस्पति: शक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्म्मणा ।
गत्वाथ मोहयामास राजपुत्रान् बृहस्पति: ।
जिनधर्म्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् ।
वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिप: ।
वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मबहिष्कृतान् ।"
इति मात्स्ये सोमवंशादिकीर्त्तनं नाम २४ अ: ।
बुद्धसम्बन्धिनि, त्रि ।
वौषट्, अ, (उह्यतेऽनेन हविरिति । वह+डौषट्
च ।) देवहविर्दानमन्त्र: । तत्पर्याय: ।
स्वाहा २ श्रौषट् ३ वषट् ४ स्वधा ५ । इत्य-

मर: । एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वह्नि-
मुखाहुतौ वर्त्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादय: अत्र पितरो
देवता इति ज्ञेयमेतेऽपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्तरे स्वाहयैव
हविर्भुजमिति रघु: । स्वाहादयं मन्त्रभेदे
स्त्रियां स्वाहाप्रियेत्यपीति कोषान्तरम् । स्वाहा
इत्यादि । श्रौषट् तालव्यादि मूर्द्धन्यमध्यम् ।
वौषट् वषट्द्वयं मूर्द्धन्यमध्यम् । स्वधा इत्यादि ।
इन्द्राय स्वाहा । इत्यादिप्रयोग: । इति भरत: ।
व्यंशक:, पुं, (विगतोंऽशो विभागो यस्य ।
छेदादिना प्रायो विभागानर्हत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्व्वत: । इति त्रिकाण्डशेष: ।
व्यंसक:, पुं, (वि+अंस+ण्वुल् ।) धूर्त: । इति
हेमचन्द्र: ।
व्यंसित:, त्रि, (वि+अंस+क्त: ।) प्रतारित: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ।
व्यक्त:, त्रि, (वि+अञ्ज् व्यक्तौ+क्त: ।) प्राज्ञ: ।
इत्यमर: । स्फुट: । इति मेदिनी । (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
"विभावेनानुभावेन व्यक्त: सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादि: स्थायी भाव: सचेतसाम् ।")
पुं, विष्णु: । यथा,—
"व्यक्तो वायुरधोक्षज: ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
व्यक्तदृष्टार्थ:, पुं, (व्यक्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्याय: । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेष: ।
व्यक्तरूप:, पुं, (व्यक्तं रूपं यस्य ।) विष्णु: । यथा,
"अव्यक्तो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
व्यक्तरूपयुक्ते, त्रि ।
व्यक्ति:, स्त्री, (व्यज्यतेऽनयेति । वि+अञ्ज+
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमर: । जन: । इति
हेमचन्द्र: । करणा च । (यथा, रघु: ।१।१०।
"तं सन्त: श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतव: ।
हेम्न: संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि: श्यामिकापि
वा ।"
भूतमात्रम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
"अव्यक्ताद्व्यक्तय: सर्व्वा: प्रभवन्त्यहरागमे ।"
"व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि ।" इति तट्टी-
कायां स्वामी । न्यायशास्त्रोक्तद्रव्यपदार्थ: ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
"सामर्थ्यमौचिती देश: कालो व्यक्ति: स्वरादय: ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव: ।")
व्यग्र:, त्रि, (विरुद्धं अगतीति । अग+अच्-
इति साधु: ।) व्यासक्त: । (यथा, महा-
निर्व्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
"पुत्रा धनार्जने व्यग्रा: सदा स्वजनमानसा: ।")
आकुल: । इत्यमर: । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकै: कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।"

नगमपूः । इति भीष्मस्वामी । यथा, माघ-
वधे । ३ । १८ । १ ।

"तं व्यञ्जकं [illegible]
[illegible] विकम्पमानम् ॥")

पुं, चिह्न् । यथा,—
"उपाङ्गौ [illegible] मत्तौ भैकमङ्गौ महाप्रभः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

[illegible] पुं, ([illegible]) भेकः ।
इति हैमः । ([illegible])
[illegible] । तस्य पर्य्यायं यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति माघवकरः ॥ ७ ॥

[illegible]

[illegible]

व्यञ्जना, स्त्री, (वि + अञ्ज + णिच् + युच् । टाप् ।) शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—
"विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः ।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥"
[illegible]

मालयमनगुणः । तैजस्करत्वम् । अधिकादि-
विकारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

व्यञ्जकः, पुं, (व्यनक्तीति । वि + अन्ज + ण्वुल् ।)
अभिनयः । इत्यमरः ॥ हृद्गतक्रोधादि-
भावाभिव्यञ्जके । व्यनक्तीति, व्यञ्जकः । अन्ज
व्यक्ति गति म्रक्षणे अकः । आङ्गिकसात्त्विक-
वाचिकाहार्य्यभेदात् व्यञ्जकश्चतुर्विधः । अभि-
मुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः । नी ञ
प्रापणे अच् । हस्तादिभिः शस्त्रधारणादिसूचन-
मभिनयः । घटाद्याकारसूचकं करादिसंस्थान-
मभिनयः इत्यन्येऽपि । इति भरतः ॥ व्यञ्जनया
प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ११ ।
"अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥"
प्रकाशके, त्रि । यथा, मनुः । २ । १८ ।
"उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्म्मयोगं निबोधत ॥")

व्यञ्जनं, क्ली, (व्यज्यते म्रक्ष्यते अन्नादि संयोज्यते-
ऽनेनेति । वि + अञ्ज + ल्युट् ।) अन्नोपकरणम् ।
तत्तु सूपशाकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-
र्य्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ॥
तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
८ । ७८ । २ ।
"आ नो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम् ॥")
अस्य गुणाः ।
"व्यञ्जनं शाकसूपाद्यं कृतं द्रव्यञ्च पुष्टिदम् ।
[illegible] येन येनैव व्यञ्जनं मनुष्यमांसयोः ।
तस्य तस्य यथायोग्यगुणदोषैर्विभावयेत् ॥"
इति राजवल्लभः ।
व्यञ्जनविशेषगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
चिह्नम् । (व्यञ्जना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १८ ।
"[illegible] व्यञ्जकरूपया ॥")
श्मश्रु । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३३ ।
"[illegible] स्वयम् ।
[illegible] ॥")
अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी । स्त्रीपुंसयो-
र्गुह्यदेशः । [illegible] । अर्द्धमात्रकम् ।
[illegible] । इति भरतः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ४० ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")

व्यञ्जना, स्त्री, (वि + अञ्ज + णिच् + युच् । टाप् ।)
शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—
"विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः ।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥"
[illegible]

"अनेकार्थस्य शब्दस्य [illegible]
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना [illegible]
आदिशब्दाद्विप्रयोगादयः । तथा [illegible]
"संयोगो विप्रयोगश्च [illegible]
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं [illegible]
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो [illegible]
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः [illegible]

सशङ्खचक्रो हरिरिव [illegible]
शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते [illegible]
तद्वियोगेन तमेव । [illegible]
पार्थः । कर्णार्जुनाविति कर्णः [illegible]
वन्दे भवच्छिदे इति आह [illegible]
जानाति देव इति देवो भवान् ।
ध्वजः इति मकरध्वजः कामः ।
दिति पुरारिः शिवः । मधुना
मधुर्वसन्तः । पातु वो [illegible]
सौमुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः
[illegible]

...द्योत्यते। एवमन्यत्। *। लक्षणामूला-
...।
...गोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्।
...प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया॥”
...गायां घोष इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभि-
... विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां
...यां यथा शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादि-
...ते सा लक्षणामूला व्यञ्जना। *। एवं
...र्वी व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह।
...बोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः।
...प्रस्तावदेशानां काकोश्चेष्टादिकस्य च।
...वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा॥”
...ना इति संबध्यते। तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
...कालवैशिष्ट्ये यथा मम।
...कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
...धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः।
...केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-
...दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य॥”
...स्थं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया
...गम्यमिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते॥*॥
...व्यवैशिष्ट्ये यथा,—
...निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
...दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
...वादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडा-
गमे
...वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम्॥”
...तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया
...तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्य दूती-
...त्वाद् द्योत्यते। *। अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
...,—
...निश्चलनिष्पन्दाभिसिनीपत्त्रे रेहइ बलाआ।
...णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संख-
सुत्ति व्व॥”
...बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य
...विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति
...पि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते।
...ऽत्र अतिनिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयो-
...म्।
...प्रस्तावादिनिर्धारैः काकुरित्यभिधीयते॥”
...कारादयः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो
...ताः। *। एतद्वैशिष्ट्ये यथा,—
“गुरुपरतन्त्रतया बत
दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिललसिते
नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ॥”
...नैष्यत्यपि तर्हि एष्यत्येव इति काका
...त्यते। *। चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—
...सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
...हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्॥”
...अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादि-

चेष्टया कयाचित् द्योत्यते। एवं वक्त्रादीनां
व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम्। *।
“त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता॥”
अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा
अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः। तत्र वाच्या-
र्थस्य व्यञ्जना यथा। कालो मधुरित्यादि।
लक्ष्यार्थस्य यथा। निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि।
व्यङ्ग्यार्थस्य यथा। उअ णिच्चल इत्यादि॥*।
प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनन्तु प्रपञ्चयिष्यते।
“शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता॥”
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते। अर्थो-
ऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारि-
त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्।
“अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा॥”
अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको
लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः। किञ्च।
“तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।
तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे॥”
अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थ-
रूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम
वृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिनां मतम्। इति साहित्यदर्पणे
वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः॥

व्यड्म्बकः, पुं, एरण्डः। इत्यमरः॥

व्यतिकरः, पुं, (वि+अति+कृ+अप्।) व्यसनम्।
(यथा, कथासरित्सागरे। ७४। ८६।
“अस्मिन् व्यतिकरे वृत्ते शक्तुमानेव ते गतः॥”)
व्यतिषङ्गः। इति मेदिनी॥ (विनाशः। यथा,
भागवते। १। ७। ३२।
“प्रजोपद्रवमालक्ष्य लोकव्यतिकरञ्च तम्।
मतञ्च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम्॥”
मिश्रणम्। यथा, माघे। ४। ५६।
“अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः॥”)

व्यतिक्रमः, पुं, (वि+अति+क्रम+घञ्।) क्रम-
विपर्य्ययः। यथा,—
“सर्व्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः।
एष एव विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

व्यतिरिक्तः, त्रि, व्यतिरेकविशिष्टः। भिन्नः। वि-
अति-पूर्व्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम्॥
(अधिकः। यथा, वामनचतुर्थस्य प्रथमा-
धिकरणे... “विहीं-
प्रातिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः॥”)

व्यतिरेकः, पुं, (वि+अति+रिच+घञ्।) भिन्नः।
... यथा। ...
... इति ...
...। (यथा, ...
१११।

“न पतिव्यतिरेकेण स्त्रीणामपरा गतिः॥”)
अलङ्कारविशेषः। यथा,—
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः।
शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः॥”
इति चन्द्रालोकः॥

व्यतिषङ्गः, पुं, (वि+अति+षञ्ज+घञ्।) पर-
स्परमेलनम्। (यथा, महाभारते। १२। १०३। ५।
“सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणोऽभवत्॥”
विनिमयः। यथा, भागवते। ५। १३। १३।
“अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध-
वैरानुबन्धो विहरन् मिथश्च॥”)

व्यतिहारः, पुं, (वि+अति+हृ+घञ्।) विनि-
मयः। यथा,—
“परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्त्तनम्।
व्यतिहारः परावर्त्तो वैमेयो विमयोऽपि च॥”
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, रघुः। १२। ९२।
“विक्रम-व्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि।
जयश्रीरन्तरावेदिर्मत्तवारणयोरिव॥”)

व्यतीतः, त्रि, (वि+अति+इ+क्तः।) अतीतः।
गतः। यथा,—
“अहोरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि दर्शयेत्।
पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्य्युः परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम्॥

व्यतीपातः, पुं, (वि+अति+पत+घञ्। “उप-
सर्गस्य घञीति।” ६। ३। १२२। इति उप-
सर्गस्य दीर्घः।) महोत्पातः। अपमानम्।
इति मेदिनी॥ विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्त-
र्गतसप्तदशयोगः। तत्र वर्ज्यकर्म्मकथनं यथा,—
“त्रिरंशं दिवसं त्रिंशं व्यतीपातश्च वैधृतिम्।
केन्द्रं यावि शुभैर्योगं पापादमपि वर्जयेत्॥
परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम्।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव शूलस्य वज्रयोः।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत्॥”*॥
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे।
“न विष्कम्भो मघा गण्डो न व्यतीपातवैधृती।
चन्द्रताराबले प्राप्ते दोषा गच्छन्ति संक्षयम्॥
यस्य द्वादशो विधिः ... सदा।
व्यतीपातो न दृष्टश्च यत्रार्को दृश्यते दिवः।
यदि ...
... यथा॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥

तत्र जातफलम्।
“कठोरवाक् विश्वरभावो
गदातुरो मातृपितृस्वजनः।
... शात्रे ...
... व्यतीपातयोगः॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

... ... । यथा, हरिवंशे।
“... ...।

("संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
पुष्ये स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटीःसमुद्धरेत् ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
"दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ।
श्रावयेत् श्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः ॥")

व्यतीहारः, पुं, (वि + अति + हृ + घञ् । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परीवर्त्तः । इति जटाधरः ॥ परस्परमेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि । दण्डादण्डि । इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥

व्यत्ययः, पुं, (व्यत्ययनमिति । वि + अति + इ + "एरच् ।" ३।३।५६। इत्यच् ।) व्यतिक्रमः । तत्पर्य्यायः । व्यत्यासः २ विपर्य्यासः ३ विपर्य्ययः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
"यदाविरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ।")

व्यत्यासः, पुं, (व्यत्यसनमिति । वि + अति + अस् + घञ् ।) विपर्य्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ९० । २९ ।
"मामापि पश्चिमा भद्रे ! यत्व्यत्यासहेतुना ।
भविष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्म्मातिदारुणः ॥")

व्यथ, ष म ङ दुःखे । चाले । भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । ष, व्यथा । म, व्यथयति । ङ, व्यथते लोकः दुःखमनुभवति । कम्पते बिभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखभयचलनयोरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः । दुःखभयचलने इति पठित्वा दुःखभयचलनसमाहारमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

व्यथकः, त्रि, (व्यथयति पीडयतीति । व्यथ + णिच् + ण्वुल् ।) व्यथाकारी । यथा,—
"अङ्गास्तार्थे व्यथकस्तु स्यान्मर्म्मस्पृगरुन्तुदः ।"
इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, किराते । २ । ४ ।
"परिणामसुखे गरीयसि
व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्य्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥")

व्यथा, स्त्री, (व्यथ + अङ् । टाप् ।) दुःखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
"स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥")

व्यथितः, त्रि, (व्यथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । १८ ।
"ब्रह्मावर्त्तमुखान्निदीपोऽसौ
शोभां परां कुलवधूममुरारीणाम् ।
दृष्ट्वा दिवि हि पश्यन्ति पदानि मम
यत्तु स्वरूपं व्यथितं हि येन ॥")
दुःखितः । यथा,—
"ततः प्रव्यथितो राजा दुःखितः पुत्रदुःखतः ।
भवितः कथयाञ्चक्रे सर्व्वं दुःखादिवोत्थितम् ॥"
इति वैवस्वत काण्डे ६० अध्यायः ॥

व्यध, औ य ताड़े । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) य, विध्यति शत्रुं शूरः । औ, अव्यात्सीत् । कश्चित्तु विभूतस्थानिकारीभूतयकारस्य व्यधेर्वकारो वर्ण्यः अन्यत्र तु दन्त्य इति मत्वा सनि विव्यत्सतीत्याह । इति दुर्गादासः ॥

व्याधः, पुं, (व्यधनमिति । व्यध ताड़े + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
"सिराव्यधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥")

व्यध्यः, पुं, (व्यधाय हितः । व्यध + यत् ।) धनुर्गुणः । यथा,—
"व्यध्यस्तु प्रतिकायः स्याज्जीवाज्या भारवं
गुणः ॥")
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यध्वः, पुं, (विरुद्धो अध्वा । प्रादिसमासः । उपसर्गादध्वनः । इत्यच् ।) कुत्सितपथः । तत्पर्य्यायः । दुरध्वः २ विपथः ३ कदध्वा ४ कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ७० । २३ ।
"तूर्णं प्रत्यायनस्वैतान् कामं व्यध्वगतानपि ॥")

व्यय, क व्यये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः ॥ क, व्याययति । इति दुर्गादासः ॥

व्यपदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥")
नाम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाक्यविशेषः । यथा,—
"व्याजेनात्माभिलाषोक्तिर्व्यपदेश इतीर्य्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

व्यपाकृतिः, स्त्री, अपह्नवः । अस्वीकारः । वि-अप-आङ् पूर्ब्बकृधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

व्यभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।) कदाचारः । भ्रष्टाचारः । यथा,—
"व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥"
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः । इति व्याधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावचिन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १ असाधारणः २ अनुपसंहारी ३ । तत्र विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वम् । व्यतिरेकदृष्टान्ताभावः अन्वयदृष्टान्ताभावो यत्र स हेतुरनुपसंहार्य्यः । इति तर्कसंग्रहदीपिका ॥

व्यभिचारिणी, स्त्री, (. . . अभि + चर + णिनिः । . . .) गामिनी । यथा,—
"कृताधिकारा मलिना
परिभूतामधःशय्या
सोमः शौचं . . .
पावकः सर्व्वभक्षित्वं मेध्या . . .
इति याज्ञवल्क्ये ॥
इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
"व्यभिचाराद्दृतौ शुद्धिर्म्मे
गर्भभर्तृवधे तासां तथा म . . .
इति याज्ञवल्क्ये ॥
तस्याः परित्यागादि यथा ।
मद्योत्सर्गा . . .
धनधान्यक्षयकरी वर्ज्जयेत् ।
"स्वच्छन्दगा हि या नारी
न चैव स्त्रीवधः कार्य्यो न . . .
इति बृहस्पतिः ।
"हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या
विशेषयति मिताक्षरायां . . .
. . .
व्यभिचारात् विशुद्धानि
एतत्तु बलात्कारविषयम् . . .
तस्याः पुण्यकर्म्माणि . . .
कारित्वञ्च यथा । . . .
व्याख्याने ।
"दानोपवासपुण्यानि . . .
निष्फलान्यसतीनां . . .
इति वृद्धः ।
"अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती
पत्नीव दद्यात्तत् पिण्डं . . .
भर्तुः शयनं पालयन्ती व्रत-
दायतत्त्वम् ।

व्यभिचारी, [न्] पुं, (व्यभि . . . अभि + चर + णिनि ।) शृङ्गारभावविशेषः । तद्भेदाः । ग्लानिः २ शङ्का ३ असूया ४ . . . आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ . . . ११ धृतिः १२ व्रीडा १३ आवेगः १४ जडता १५ हर्षः १६ औत्सुक्यम् २० निद्रा २१ सुप्तं २२ विबोधः २३ अमर्षः २४ उग्रता २५ मतिः २६ त्रासः २७ उन्मादः ३१ मरणम् ३२ . . . इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य . . . साहित्यदर्पणे । ३ । १४० ।
"विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् . . .
स्थायिन्युन्मग्ननिर्म्मग्ना . . .
ते त्रयस्त्रिंशत् ।" इत्यादि ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
विमलाः ।"
…[illegible] दिग्गजो व्ययनम् ।)
…[illegible] । (व्यसनम्/[illegible] । यथा,
…[illegible] । १५ । ५५ ।
…[illegible] नास्यथा
भवेत् ।
…[illegible] व्यभिचारिणः ।"
…[illegible] । आगमापायौ । यथा, भागवते ।
। ६ । १८ ।
"…[illegible] न भविष्यति नैधनेऽपी
…[illegible] व्यभिचारिणी हि ।")
…क हृदि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
०-सक०-सेट् ।) अमः:स्वादियुक्तः । व,
…व्ययति । हृदि चिन्तेति । इति दुर्गादासः ॥
…य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
०-सक०-सेट् ।) य, व्ययति व्ययते । इति
…र्गादासः ॥
…तु क गतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
…अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्ययति ।
…ति दुर्गादासः ॥
…क्ली, (व्यय गतौ + अच् ।) तस्मात् द्वादश-
…नम् । यथा,—
"…धनं भ्रातृबन्धुपुत्तग्रामचलच्वका: ।
…धर्मकर्मायव्यया द्वादशराशयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
…व्ययति गच्छतीति । व्यय गतौ + अच् । नश्वरे,
…। यथा, मनुः । १ । १९ ।
…आभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्-
व्ययम् ॥")
…पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्यापगमः ।
…सनुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्
…ति पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । ९ । ११ ।
…अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ॥"
…नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४९ ।
…आविर्मी वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।
…भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥"
…परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २९ ।
…आत्मानं सुमुखे तस्मात् एकमेवव्ययेन सः ॥"
…वृहस्पतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ८ । ३६ ।
"प्रथमं व्ययसुशक्ति शोभनं
मध्यमप्रबलसत्त्ववाकुलम् ॥"
…नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५७।१६ ।
"…अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसो व्ययः ॥")
…व्ययितः, त्रि, (व्यय + क्तः ।) कृतव्ययः । व्यय-

शब्दादिलक्षणेन व्ययधातोः क्तप्रत्ययेन वा
निष्पन्नम् ॥
व्ययी, [न्] त्रि, (व्ययोऽस्यास्तीति । व्यय +
इनिः ।) व्यययुक्तः । यथा,—
"हरिणं परिमितमधिकव्ययिनं जनमाकुली-
कुरुते ।
शीतापगमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥"
इत्युद्भटः ॥
व्यर्थं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ७५ ।
"शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ॥")
व्यलीकं, क्ली, (विशेषेण अलतीति । वि + अल +
"अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इति
कीकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।
इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—
"सत्यं नैव विजानाति परेणापहृतं क्वचित् ।
स्वयञ्च संसारेऽनेनदमन्यच्च न जल्पति ॥
व्यलीकेषु निवृत्तो यः पश्यति कृतनिश्चयः ।
नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ॥
ऋतुकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ।
ईदृशास्तु नरा भद्रे मम कर्म्मपरायणाः ॥"
इति वाराहे योनिगर्भमोचननामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ९ ।
"न हि तेन मम भ्राता सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
व्यलीकं कृतपूर्व्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥")
अकार्य्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ३ । १९ ।
"यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्य्यात्
मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥")
अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ९ । ८५ ।
"सुहृदः सरसव्यलीकतप्त-
स्तरसा श्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ॥")
प्रतारणा । इति हलायुधः ॥ (दुःखम् । इति
वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारे । ३ । २५ ।
"दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज्ज ॥")
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
"यद्युत्तमःश्लोक भवान् ममेरितं
वचो व्यलीकं सुरवर्य्य मन्यते ।
करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं
पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥")
व्यलीकः, पुं, (वि + अल पर्य्याप्तौ + कीकन् ।)
नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गः २
षट्प्रज्ञः ३ कामकेलिः ४ विदूषकः ५ पीठ-

केलिः ६ पीठमर्द्दः ७ भङ्गिलः ८ छिद्रुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यवकलनं, क्ली, (वि + अव + कल + ल्युट् ।)
वियोगः । हीनः । अङ्कस्यान्तरकरणम् ।
बाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
"अये बाले लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि
सहितान्
द्विपञ्चद्वात्रिंशत्त्रिनवतिशताष्टादशदश ।
शतोपेतानेतानयुतवियुतांश्चापि वद मे
यदि व्यक्तेर्युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला ॥"
इति लीलावती ॥
व्यवकलितः, त्रि, (वि + अव + कल + क्तः ।)
कृतव्यवकलनः । वियोगितः । हीनितः । व्यव-
कलने, क्ली । यथा । अथ सङ्कलितव्यवकलि-
तयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
"कार्य्यं क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्क-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥"
इति लीलावती ॥
व्यवच्छिन्नं, त्रि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा । भिन्नन्तु व्यवच्छिन्नं विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यवच्छेदः, पुं, (वि + अव + छिद् + घञ् ।) व्यावृ-
त्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वञ्च ॥ (विरामः ।
निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २९ । ३२ ।
"जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ॥")
व्यवधा, स्त्री, (वि + अव + धा + "आतश्चोपसर्गे ।
इत्यङ् । टाप् ।) व्यवधानम् । इत्यमरः ॥
व्यवधानं, क्ली, (वि + अव + धा + ल्युट् ।)
आच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । तिरोधानम् २
अन्तर्द्धिः ३ अपवारणम् ४ छदनम् ५ व्यवधा ६
अन्तर्द्धा ७ पिधानम् ८ स्थगनम् ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ व्यवधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ।
"दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्च्चिषि सन्निधत्ते ॥"
भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
"परात्मनोर्यद्व्यवधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥"
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ९ । ५१ ।
"वपुरन्वलिप्त परिरम्भसुख-
व्यवधानभीरुकतया न वधूः ॥"
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २९ । ७७ ।
"यावदर्थं न विन्देत व्यवधानेन कर्म्मणाम् ॥")
व्यवधायकः, त्रि, (व्यवदधातीति । वि + अव +
धा + ण्वुल् ।) व्यवधानकर्त्ता । यथा । स्वर्ग-
कामो यजेत सप्तदशावरा ऋत्विकामाः सत्र-
मुपासीरन्निति वेदे कामिनां कर्तृत्वावगते-
स्तदनुपपत्त्या ऋत्विग्व्यापारान्तर्भावो न व्यव-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
व्यवधिः, पुं, (वि + अव + धा + "उपसर्गे घोः
किः ।" ३।३।९२। इति किः ।) व्यवधानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते ।२।१९।

"व्यवधावपि वा विधेः कर्त्ता
लङ्कचूडानिलयां न वेद कः ।")

व्यवसायः, पुं, (वि+अव+षो+घञ् ।) उपजीविका । पेशा इति पारस्यभाषा । यथा,—

"करोति नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
फलं पुनस्तदेव स्याद्यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥"

इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।

"आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥"

इति चाणक्यशतकम् ॥

अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।

"सर्व्वथा सदृशं सीते ! मम स्वस्य कुलस्य च ।
व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥")

निश्चयः । यथा,—

"व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥"

इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्म्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति । अव्यवसायिनामीश्वराराधनबहिर्मुखानां कामिनां कामानन्त्यादनन्तास्तत्रापि कर्म्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ विष्णुः । यथा,—

"व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।"

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । ५५ ॥ (महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५० ।

"सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिन्दितः ।")

व्यवसायी, [न्] त्रि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति । इनिः ।) व्यवसायविशिष्टः । वाणिज्यकारकः । यथा,—

"कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥"

इति चाणक्यशतकम् ॥

अनुष्ठाता । यथा,—

"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥"

इति मानवे १२ अध्यायः ॥

अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्तत्वे सति अन्यतरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठतेति हीनोत्कृष्टविधानादीषदध्ययना अज्ञाः तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः । तेन ग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुष्ठातारः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

व्यवसितः, त्रि, (वि+अव+षो+क्तः ।) प्रतारितः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अनुष्ठितः । निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।

"तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्म्मिष्ठमब्रवीत् ॥")

व्यवस्था, स्त्री, (वि+अव+स्था+"आतश्चोपसर्गे ।" इत्यङ् । ततष्टाप् ।) शास्त्रनिरूपितविधिः । यथा,—

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"

इत्यादीन्यभिधाय ।

"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्ब्बकं बुधैः ॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादिपुराणम् ॥ (नियमः । यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । ७१ ।

"एवं लतयुद्धारयो महारत्नानि शङ्करः ।
उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥")

व्यवस्थानः, पुं, विष्णुः । यथा,—

"व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥"

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । ५५ ॥ (वि+अव+स्था+ल्युट् ।)

व्यवस्थितिः, स्त्री । यथा,—

"चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तस्ततः परम् ॥"

इत्यार्य्यावर्त्तशब्दटीकायां भरतः ॥

व्यवस्थितः, त्रि, (वि+अव+स्था+क्तः ।) विधिपूर्ब्बकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—

"अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

व्यवहर्त्ता, [ऋ] पुं, (वि+अव+हृ+तृच् ।) व्यवहारकर्त्ता । प्राड्विवाक इति यावत् । यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां व्यवहारमातृका ॥ कार्य्यसाक्ष्योपाधिविशेषश्च ॥

व्यवहारः, पुं, (वि+अव+हृ+घञ् ।) विवादः । इत्यमरः ॥ इत्यभेदः । न्यायः । पणः । स्थितिः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ ● ॥ (कर्म्म । क्रिया । यथा,—

"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥"

यथा च रघुः । ३ । ६२ ।

"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
तुतोष वीर्य्यातिशयेन वृत्रहा
पदं हि सर्व्वत्र गुणैर्निधीयते ॥")

अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे ...
स्मृतिसदाचारविमुखेन
प्रदीयते वा पीडितश्चेदावेदयति ।
व्यवहारदर्शनस्थानम् । चेदित्थं
आवेदयति चेदित्थेन सर्वं
राज्ञा न कर्त्तव्यमिति
याख्यायाः । राज्ञेति
तथा च बृहस्पतिः ।
"राजा कार्य्याणि सम्पश्येत् प्राड्

प्राड्विवाकलक्षणमाह स एव ।
"विवादे पृच्छति प्रश्नं
प्रियपूर्ब्बं प्राग्वदति
कात्यायनः ।
"व्यवहाराश्रितं प्रश्नं
विवेचयति
अर्थिनं प्रति भाषा ते वोऽस्मी
च तथापि कोऽस्मदुत्तरं इति
श्रुत्वा च युक्तायुक्तविवेचनं
विविनक्ति इति विवाकः
प्राड्विवाकः ॥ ● ॥ कात्यायनः ।
"सप्राड्विवाकः
स्वयं स राजा विदुषास्तेषां
यदा कार्य्यवशादासां न पश्येत्
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं
यदि विप्रो न विद्वान्

वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं
स विनीतवेशः । मनुः ।
"जाति
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ।
नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मण
व्यासः ।
"द्विजान् विहाय यः पश्येत्

तस्य प्रक्षुभ्यते राज्यं बलं कोषश्च
यः शूद्रो वैदिकं धर्म्मं ब्रूते
तस्य इदं ...
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो
दुहेद् गां कः परित्यज्यार्थेन शीलवतीं

व्यवहारमाह कात्यायनः ।
"वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति
नानाविवादविषयः अनयोः
व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णय
हारत्वम् । तथा च बृहस्पतिः ।
"धर्म्मप्रवृत्तिमिति सन्देह
निरामयात् यः कुरुते
इह कीर्त्तिं राजपूज्यां लभते
तस्मात् संशयमूढानां कर्त्तव्य विवेक
अतएव नारदः ।

...द्यो नियमो वा ज्ञापको धर्मदर्शन ।
...र्वं च दर्शन च, ज्ञानमयोऽपि ॥"
...इत्युक्तम् । ● । धर्मशास्त्रोक्त
...वोऽवहार व्यवहारोऽयः । तथाह
... :
...धर्मशास्त्रे च नियुक्तो विधि मतः ।
...धर्माणि दम्भात् धर्मनिर्णयार्थिने ॥"
...दिवं व्यवहारे दि सनादिनमानयोः ।
...स्य स्मृतिः ।
...र्म शास्त्रादिक न भवेद्यो विनिर्णयः ।
...यत्सदारं नु धर्मशास्त्रैः प्रमाणेन ॥"
...र्थः । स च लोकव्यवहार इति व्यव-
...रूपा । कात्यायनः ।
...श्रीमद्योऽभिमतदिङ्विधिमम् ।
...मि: स्यात् धर्मनिर्णयः पुण्यदिविधि-
तिमम् ॥"
...ति तिथः । कात्यायनः ।
...व्यवहारज्ञं धर्माद्वैतादिनं यतः ।
...निर्णीतो राजा स्यात् सभ्यस्ताद्दृशः ॥"
... सभायां साधुः । ● । तथाविधानाह
...ल्क्यः ।
...श्रुतसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
... सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ॥"
...श्रुतसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
...दिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
...ताः सभासदः सभायां यथा योऽर्हन्ति
...न्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा
...ः ।●। तथाविधाभावेऽपि भूमेः सभाध्य-
...मनुः ।
...न् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
...धिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ॥"
...दनाद्यपि सभापर्य्यायपरिच्छन्नमाह स
...
...दो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः ।
...श्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावराः ॥"
...: त्रिवेदपारगः । हैतुकः । सद्युक्ति-
...री । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
...। अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
...तया सह साक्षात् परम्परया वा वर्त्तते
...भा । ● । कात्यायनः ।
...ष्टमं भागं तृतीयाभागत्रयं तु यत् ।
...व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥"
...मायामार्द्धप्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
...। मनुः ।
...नमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
...लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥"
...दर्शीयापनशालीना: ।
...धर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
...भासदः सर्व्वान् पादो राजानमृच्छति ।
...मवलेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

दण्डो भवति धर्मार्द्धं निन्द्याद्यो यत्र निन्द्यते ॥"
धर्मार्द्धं वादिनम् । तामपादं विवेककपरम् ॥
अर्थिना नियमः । अर्थिप्रभावप्रत्यर्थिनारदी ।
"यत्र चाव्यर्थिता पीडा कार्यं चाप्यधिकं
भवेत् ।
गम्यादिविशेषो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥"
अस्यैव पूर्व्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
तृतीयपादः । न यः पूर्व्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । न यः पूर्व्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्व्ववादीत्यर्थः । बृह-
स्पतिः ।
"अर्द्धं पूर्व्विकया वामार्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।
वादो वर्णानुपूर्व्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा ॥"
यत्र द्वावेव युगपत् प्रभो महाकष्टं प्राप्ता इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो
ग्राह्यः ।●। अयं विवादायक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।
"अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥"
तयोर्मूलादिप्रतिवादिनोः । बृहस्पतिरपि ।
"अर्थिकं वादे नियुक्तस्य समौ सम्परिकीर्त्तितौ ।
दण्डं त्वाद्यानुपात् पुत्रं दासिं वादेऽपया
स्वयम् ॥"
कात्यायनः ।
"मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्षणे ।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥"
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः ।
"कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजड़ार्त्तानाञ्च बान्धवाः ।
पूर्व्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भृतकस्तथा ॥"
भ्रात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः ।
"यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन् ॥"
विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन् । ● । नारदः ।
"निर्व्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालाः शस्यवन्धे कृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः ॥"
निर्व्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोड़शवर्षापरवयस्कः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्य्यन्तकाले । एते
विषमस्थाश्च उपप्लवदेशस्थाश्च उत्तमर्णादिना
नासेध्या नावधार्य्याः । एतान् प्रागुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ।●। याज्ञवल्क्यः ।
"अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥"
अभियुक्तः सदुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
स्वाभियोगानपमर्दनेन विवादान्तरेण न योज-

येत् । युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो-
ऽपि ।
"पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥"
हीनवादीत्यनेन दण्ड्यतोक्ता न तु प्रकृतार्थहानि-
र्नता अन्यथा छलापत्तिः । ● । पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।
"कुर्य्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ॥"
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च । यथापूर्व्व-
मदमत्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्य्यात् । तथा च बृह-
स्पतिः ।
"आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताड़ितः प्रतिताड़यन् ।
हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥"
एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे दण्डकाभियोगेऽपि न दोषः । यत्तु ।
"पूर्व्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्व्वे तु विनयो गुरुः ॥"
इति नारदवचनं तत् पूर्व्वापेक्षया परस्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदण्डविधा-
यकम् । ● । युगपत्संप्रवर्त्तने अधिकदण्डाभाव-
माह स एव ।
"पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥"
विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे सति
छतः पीड़ितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य्य एव । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदनेक-
व्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् । ● । सभापतेः-
कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।
"अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् भृत्याय
वेतनम् ॥"
प्रतिभवति तत्कार्य्ये तद्वद्भवति इति प्रति-
भूर्लग्नकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधित-
धनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।
"उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्य्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥"
राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्य
कार्य्ये धनादिदाने राजदत्तादित्वात् कार्य्य-
शब्दस्य पूर्व्वनिपातः । भृत्यः तद्रक्षको राज-
नियुक्तः । ● । प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
अर्थित्वमेव जह्यादिति तेन कालो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।
"प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते ॥"
क्वचित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
"साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥"
साहसं मनुष्यमारणम् । गोऽभि दोषा ।

अभिप्रायो मद्यपानकादिना। व्यसने द्यूत-पानादौ। स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रापवादविषय-प्रश्नायां दास्यां स्वत्वविवादे वा। एतेष्वद्य एव उत्तरं दापयेदिति शूलपाणिः। विशेषयति कात्यायनः।

"यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरकालेन विनिश्चितः।
तस्मात्र लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक्॥"

अपवादमाह बृहस्पतिः।

"अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि।
तस्य कालः प्रदातव्यः कार्य्यशक्त्यनुरूपतः॥"

अत्रापि विशेषयति व्यासः।

"राजदैवकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्।
अवध्यर्थोऽयमाज्ञेय न भवेत् स पराजितः॥"

स लब्धसमयवन्धोऽभियुक्तः।

"राजदैवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत्।
जैह्म्येन वर्त्तमानस्तु दण्ड्यो दाप्यस्तु तद्धनम्॥"

अवध्यतिक्रमहेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ न तदतिक्रमकोऽपराध्यति जैह्म्यात् तदति-क्रमेण दण्ड्यो भङ्गी च भवतीत्यर्थः। छद्म-काठिन्यादियुक्तो जिह्मः। तथा च हारीतः।
छद्म माया व्याजयुक्ता निकृतिः। कौटिल्य-काठिन्यशाठ्यैरसद्भावयुक्तं जैह्म्यमिति युक्तं योगः॥ *॥

अथ व्यवहारपादनिर्णयः। तत्र बृहस्पतिः।

"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा।
प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु॥"

यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवति इति द्विपात्त्वोक्ता॥ *॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती।

"प्रतिज्ञादोषनिर्म्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम्॥"

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधना-र्होभिमतं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

"वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता।
अपदुष्टैव वक्तव्या व्यवहारेषु वादिभिः॥"

वक्तव्या पक्षप्रतिज्ञैव पूर्व्वोक्तिः। नारदेनापि।

"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"

उत्तरो विजयी। यद्यप्यत्र साध्यं साध्यं तद्-विशिष्टधर्म्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र साध्यप्रधानत्वादिधर्म्मविशिष्टविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-भेदाभिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति। मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थेऽक्ता भाषास्वरूप-मपरमाह स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः। तत्र।

"द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥"

इति पक्षसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्। तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥" *॥

तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।

"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥"

फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।

"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिवेशयेत्॥
शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेदन्योऽप्यर्थिप्रत्यर्थिनोर्म्मितः।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥"

स्वभावोक्तमछलितम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम्॥ *॥ अतएव याज्ञवल्क्यः।

"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥"

भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।

"भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम्।
किन्तु राज्ञा विवेचेय स्वधर्म्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्वसाधु वा।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति॥
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥"

सर्व्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-दति अपीऽदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थविवाद-ग्रहणात् मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाह-मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। ततश्च त्वं मद्धस्तं धारयसि मम वस्त्रेण गृहीततावद्धन-कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-भाषान्तरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। स्त्रीणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अस-कृताध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥" *॥

अथोत्तरपादः। तत्र कालमाह कात्यायनः।

"सद्यःकृतेषु कार्य्येषु सद्य एव विवादयेत्।
कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः॥"

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति प्रत्यर्थी। नारदः।

"...
...ध्यादिषु हरेत् कालं ...
बृहस्पतिः।
"यदा त्वेवंविधः पक्ष...
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी
...सम्बन्धमुपयुक्तम्। ...
प्रपन्नात्।
"सम्पादी ...
व्याकुलप्रपन्नादो च दोष...
प्रपन्नादो निरुत्तेव ...
क्रियाङ्गिनो तु साधित...

क्रिया लेख्यादिका।
पराजितः। वादिनोक्तस्य
वदामीति प्रतिवादी। ...
प्रकृताभियोगोऽनेन इति
वस्तुतः।
"सुनार्थस्योत्तरं लेख्यं ...

स्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः।
"पक्षस्य व्यापकं सारवत्...
अव्याख्यागम्यमव्यस्तमुत्तरं ...
मिथ्यासंप्रतिपत्तिर्वा...
प्राङ्न्यायाश्चोत्तराः

अभियुक्तोऽभियोगस्य ...
मिथ्या तत्तु विज्ञेयमुत्तरं ...
पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं
योगप्रतिकूलमिति यावत्।
सम्बन्धं प्रतिपक्षं ...
विप्रतिपत्त्या न्यायार्थमात्रस्य
युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्ति
अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति वाक्य
वादिनो मत्स्वत्वमापद्यतया ...
मातादेवायं हीयते इति मा...

...
सन्निवेशार्थं सम्यगुत्तरावसरा
व्यासव्यवहारमध्यमाधर्म्मकारक
च दण्डात्व वादिना च हेरलि...
अतः संप्रतिपत्तिकारत्वं सम्भवति।
दशाभिस्तारात् साध्यत्वोपदर्श...
सिद्धत्वोपपत्त्यासेन
साधनेनापि वादिनः
संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति। सारं ...
अनाकुलं पूर्व्वापरविरोधशून्यम्।
गम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीत
अभियुज्यते इत्यभियोगः
पद्धतमित्यर्थः॥ *॥ उत्तराभासमाह
"प्रकृतेन असम्बद्धं अत्यल्पमतिभूरि
पक्षैकदेशव्याप्येन तत् नैवोत्तरं ...
अव्यास्वाद्यपदव्यापि निगूढार्थं तदा...

[illegible] तीर्थं [illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ॥ * ॥ [illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible] इति मिथ्या [illegible]-
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] यथा च कात्यायनः ।
[illegible] यदि तं प्रतिपद्यते ।
[illegible] मिथ्या तत्कारणमुत्तरम् ।"
कारयतीति प्रतिज्ञार्थो न गृहीतमिति
। [illegible] सत्यं सत्यं सत्यं
[illegible] इति कथनः । [illegible]
[illegible] कारणार्थं [illegible] ।
[illegible] वा न [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] साध्यदेशमिथ्योत्तरसाधं प्राड्
[illegible] ॥ * ॥ वृहस्पतिः ।
[illegible] प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
प्रतिपत्तिः [illegible] ॥
[illegible] प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
[illegible] ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
[illegible] पुनर्न्यायतो यदि ।
[illegible] पूर्वं प्राड्न्यायस्तु स उच्यते ।"
[illegible] इत्यभियोगः । प्रतिपदहेतुर्गो-
। तं साध्यार्थम् । तथा प्रपद्य सत्यमि-
[illegible] । कारणं तत्प्रतिकूलरूपं कारणं
[illegible] तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वादुक्तस्य
[illegible] प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपद्या-
[illegible] प्रत्यवस्कन्दनमिति कौशलवादनः ॥
[illegible]रणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
। तत्र बलवदुत्तरं यथा । लब्धः प्रतं
[illegible] सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
[illegible] एव क्रियानिर्देशः । तथा च
।
[illegible] पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थयस्माद्भवेत् ।
[illegible] तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिनः ॥"
[illegible] पूर्वपक्षस्य । ततश्च व्यापक-
[illegible] धर्म्मभाववस्य ध्वंसकारणं नियांस-
[illegible] तदुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
[illegible]रादस्य भेदः । तद्धि धार्यमाणत्वस्या-
[illegible] विप्रयोजकमपहरूपं न तु ध्वंस-
॥ * ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
भूमिः क्रमागतत्वादिति वादुक्ते ममे-
[illegible] भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
[illegible]मिति तत्र पूर्ववादिनः साध्युपन्यासः ।
[illegible] प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
[illegible] उभयतः सन्तु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
[illegible]धरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥"
[illegible]रणोत्तरं यथा । [illegible]

[illegible]दिति वादुक्ते मदीयं भूरियं त्वयैव भुज्यमानत्वा-
दिति प्रत्यर्थं तत्र धनमात्रप्रयुक्तम् ।
"पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्धनस्य दशवार्षिकी ।"
इति याज्ञवल्कीयं वीजम् ।
किन्तु नैतद्युक्तम् ।
"परेण भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवार्षिकी ।"
इति भूमिमात्रविषयकं तत्परार्द्धेनापीदिन-
त्वादिति भवदेवभट्टाः ।
"पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ।"
इति शूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्रार्थे प्रमाणम् ।
ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ।
"गुरावभिहिते दैवी प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ।"
व्याख्यातेन पक्षपातेन । अयमपरो भङ्गी । केन-
चने आधानमिति प्रोक्तः स वादी अभिमर्षे मया
पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राड्न्यायो हि धार्य-
मानत्वमात्राभावज्ञापकः ॥ * ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाहतुर्बृहस्पतिकात्यायनौ ।
"मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यञ्चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।
मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ।
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा ।"
शताभियोगे शतपञ्चकं मिथ्या पञ्चाशदेव
गृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणो-
भयोस्तुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं ग्राह्यं वादी
विचारणीयं परिशोधनस्याल्पाधीनत्वेन
कारणार्थत्वात् पश्चान्मिथ्योत्तरं तत्र अयस्य
चिरातीतस्य कष्टप्रतिपादत्वात् । एवञ्च नव-
शताभियोगे मिथ्यैतत् परिपूरणा एव मया
गृहीतास्तथापि विंशत् परिशुद्धाश्चिंशदहार-
यामि इति मिथ्याकारणयोः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्व्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वा-
दिति भावः । प्राड्न्यायेन सह सर्व्वेषां सङ्क-
रादुभयपरत्वादिति तन्मोक्तं यदि शतं मिथ्याप्य-
विंशतिपुरणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
मिथ्याशस्य प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्हितत्वात् पश्चात्
सत्यार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
यत्र क्रियायाः साक्ष्यादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
शतमहर्षे पञ्चमस्ति शतापहवे च पञ्चाशत्-
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ
ततखण्डनाय गृह्यपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सन्देहनिर्णयकारित्वात्
पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रष्टव्याः । सङ्करो-
त्तरमप्यसङ्कीर्णमहुदं अतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-
[illegible] । अत्र चावच्छेदभेदेन मिथ्योत्तर-

सङ्करे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस-
दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।
"पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदुत्तरम् ।"
एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
यथा शतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतं
वा इति ॥ * ॥
अथ क्रियापादः ।
उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
"ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ।"
अर्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् ।
तयोरधिकारे नियममाह व्यासः ।
"प्राड्न्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।
मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ।"
मिथ्योत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी
भाषावादी साक्ष्यादिकं निर्द्दिशेदुत्तरवादी तत्र
तस्य मानुष्याः क्रियाया असम्भवादिति न्यायो
मूलं अत्रापि साक्ष्याद्यभावे उत्तरवादिन एव
दिव्यम् ।
"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ।"
इति कात्यायनोक्तेः ।
अत्र पूर्व्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधेऽर्थात् प्रत्य-
र्थिनस्तत्प्राप्तौ पराद्धाभिधानं सिद्धे सत्यारम्भो
नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च याज्ञवचने
क्रियापदं कारणोत्तरमात्रपरैर्दैवीपरमित्येताव-
दर्थकं मिथ्योत्तरेऽप्युपयुज्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाणपदस्य
हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः । तन्वर्थवैयर्थ्यसहि-
तस्य गौरवात् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयसर्व्वां
कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हतया अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात्
अर्थिनस्तत्त्वात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
लोकप्रवादः ॥ * ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।
"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ।" ॥
अथ दिव्यम् । दिव्यान्याह स एव ।
"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ।
रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकं कुर्य्यात् नृपद्रोहेऽथ पातके ।"
महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।
शीर्षकस्थः शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुष्-
पादो जयपराजयलक्षणः तेन दण्डो लक्ष्यते ।
तत्र तिष्ठति वर्त्तते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अत्राभि-

मोक्तुः प्रिरोवर्त्तिनोऽभियोज्यस्य दिव्यकर्म्मं प्रणीयते। प्रत्यर्थीच्छया अर्थिनो दिव्यमाह हच्यौनि। इतरोऽभियुक्तः। एतत्त्वं दिव्यतत्त्वे विवृतम्। प्रतिज्ञातार्थसाधकमिति साधकं मानादिकम्। तदाह वृहस्पतिः।

"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा।
साक्षिलेख्यानुमानञ्च मानुषी त्रिविधा स्मृता।
धटाद्या धर्म्मजान्ता च दैविकी नवधा स्मृता।"

तत्रानुमानन्तु मुक्तादि। ●। तत्र साक्ष्यमाह मनुः।

"समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति।"

इत्यत्र प्रमाणमाशौचवचनम्।

"अदृमाशो च यः कश्चित् कुर्य्यात् साक्ष्यं
विवादिनाम्।"

इति तदन्यवाक्यात्।

[illegible] मनुः।

"[illegible] प्रयत्नादपि शिष्यन।
[illegible] यथार्हं यथागुणम्।"

[illegible] परस्पर-[illegible] विष्णुः।

"[illegible] वा।
[illegible] संशयः।"

[illegible] नारदः।

"[illegible] परिभावनाम्।
[illegible]।"

[illegible]

"[illegible]।
[illegible]।"

[illegible] नारदः।

"[illegible]
[illegible]।
[illegible]।"

[illegible]

"उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्म्मवित्।"
उभयानुमतत्वं धर्म्मवित्त्वञ्च नियतं लक्षणम्। तदाह विष्णुः। अभिमतगुणसम्पन्नस्तूभयानुमतस्त्वेकोऽपि इति। अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति वृहस्पतिः।

"नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत् कदा-
चन।"

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः।

"उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्व्विवदमानयोः।
स एकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि।"

उभयानुमत एकोऽलुब्धत्वादिना सर्व्वजनप्रसिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः तथात्वे चेद्वैरादिवशेऽप्यन्यथाभिधानसम्भवादित्याशयः। विचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः।

"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि
न स्त्रियः।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः।"

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः। एको लुब्धसाक्षी स्यादिति श्रीकरप्रभृतिपाठस्तु न युक्तः। लुब्धश्चेद्बहवोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदव्यर्थतापत्तेः। भवतु वा तत्पाठः तथापि वचनान्तरानुरोधात् तन्निषेधस्य [illegible] धर्म्म-[illegible] साक्षित्वं बोध्यं इत्यर्थतो न विरोधः। अतएव मिताक्षराप्रभृतीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्म्मवदिति बोध्यम्। दोषैश्चान्यादिभिः। तथा च नारदः।

"स्तेनाः साहसिका धूर्त्ताः कितवा घातकाश्च
ये।
असाक्षिणस्ते वृद्धाद्यैस्तेषु सत्यं न विद्यते।"

कितवा द्यूतकराः। ●। अपपात्रमाह उशनाः।

"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साक्ष्ये साक्षिणो मताः।"

[illegible] स्त्रीबालस्थविरादयः। आदिशब्दात् [illegible]। उभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वादि-गुणकेभ्यो ग्राह्यः। तथा च व्यासः।

"शुचिक्रियश्च धर्म्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनुभूतवान्।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः।"

अनुभूतवान् [illegible]। [illegible]। [illegible] नारदः।

"अनुक्तमात्रकं चैव परदाराभिमर्षणम्।
वाक्पारुष्ये [illegible] वाच्यं [illegible]।"

याज्ञवल्क्यः।

"[illegible]।
[illegible] साक्षी भवेदेकोऽपि [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।"

[illegible]। विष्णुः।
[illegible]

न परीक्षा इति [illegible]
निष्कृतैव क्रियमाणत्वात् [illegible]
भवतीति न परीक्षा [illegible]
[illegible]
व्यामालोचनीयम्। न तु
व्यवहारमातृका।
"[illegible] परीक्षेत साक्षिणः
[illegible] परीक्षा
श्रोत्रियादीनामसाक्षित्वमाह
"श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च
[illegible]
[illegible] श्रोत्रियमाह [illegible]
"एको ग्राह्यो [illegible]
षट्कर्म्मनिरतो [illegible]
[illegible]
[illegible] तृतीया। [illegible]
[illegible] न च [illegible]
तथा च [illegible]
[illegible] विचारकत्वात् [illegible]
कार्य्यनियोगे [illegible]
तान् न पृच्छतीति
[illegible] साक्षिणः [illegible]
साक्षिणो भवन्त्येव। [illegible]
[illegible]
[illegible]। मनुः।
"स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
एवञ्च।
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
याज्ञवल्क्यः।
"न ददाति हि यः साक्ष्यं [illegible]
स पूर्व्वान् [illegible]

[illegible]: ।
[illegible] सर्वे [illegible] [illegible]: ॥”
[illegible]: ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible]
भवेत् ।
[illegible] [illegible] [illegible]: ।
[illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]: [illegible] [illegible]: ॥”
[illegible]: । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible]: ॥”
[illegible] [illegible]: । यत्तु ।
[illegible] [illegible] [illegible] वादि-
नाम् ।
[illegible] [illegible]: ॥”
इति कात्यायनवचनम् ॥
[illegible] [illegible] मध्ये [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] तच [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] साक्षिभ्यो न निर्णय
[illegible] परम् । [illegible] साक्षिदेशे कर्म-
[illegible] यदाह [illegible] क्रियापना-
[illegible] । तथा ।
[illegible] [illegible] [illegible]
दोषयेत् ।
[illegible] दूषयन् वादी [illegible] [illegible] ॥”
इति ॥
[illegible] विवादगतम् । सभासदादिविदितसाक्षि-
[illegible] ग्राह्यं न तु [illegible]: प्रति-
[illegible] । * । [illegible] नारदः ।
[illegible] प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।
[illegible] दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥
[illegible] साक्षिभिः साध्यं दूषणं पूर्वसाक्षिणाम् ।
[illegible] भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
[illegible] साधनार्थं सिद्धत्वाद्दोषवर्णनात् । अन-
[illegible] प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ।*
[illegible] कात्यायनः ।
“[illegible] [illegible] मामाभ्यासाच
कूटकृत् ।
[illegible] [illegible]: [illegible] वैरमित्रामनादरिः ॥
[illegible]: साक्षी नैव निर्द्दिष्टो नाहूतो नैव दर्शितः ।
[illegible] सत्यं वा [illegible]: सोऽपि नराधमः ॥”
[illegible] येन क्रिया प्रदश्यते तत्राह ।
“मिथ्याक्रिया पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनः ।
प्राड्न्याये विधिसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्द्दिशेत् ॥”
मिथ्योत्तरे सति पूर्व्ववादे पूर्व्ववादिनि क्रिया
[illegible] इति शेषः ॥ * ॥ तदानीं सन्धिमाह
[illegible]: ।
“पूर्व्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये ।
द्वयोर्विवदतोः मन्त्रिः स्यादयःपिण्डयोरिव ॥”
[illegible] स एव ।

“[illegible] भवेद्दयोभयोरपि ।
[illegible] यो मन्त्रिं कुर्व्वाणां तौ विप्र-
यतौ ॥”
कात्यायनः ।
“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ।
समस्तं साक्षिणां यत्र दिव्येन विशोधयेत् ॥”
एतत् संशयानुत्पत्तौ बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निह्नुते लिखितान्नैकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सर्व्वान् नृपेणार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
देशे साक्ष्यादिभिर्व्विभावितः सन् सर्व्वान्
दद्यात् । यद्येकदेशविभावनेन वादिनोऽपवाद-
मत्राप्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति
ब्रूते न तन्नो भाषाकाले अनुपन्यस्तं न दद्या-
देव न केवलं वाचनिकं किन्त्वेकदेशविभावना-
दिज्ञानेन ग्राह्य तदपलापे दुःशीलत्वावधार-
णादपराधेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभा-
वकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमि-
त्येवं रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययानुग्रही-
तासाद्देव योगीश्वरवचनात् सर्व्वं दापनीयमिति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनां
न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संरक्ष्य यथास्थानं गमये-
दित्युक्तं तस्मादाचार्य्याविनिन्द्याविलुपसंप्र्व-
तम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वा-
दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।
“यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनैक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त-
साध्यसिद्धिरिति । न च यद्येषां मध्ये एकमपि
मया गृहीतं विभावयसि तदा सर्व्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति जोग्लोकमतानुसारिमैथिलमतं
युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वे ।
“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्व्वार्थव्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”
इत्यनर्थकं प्रौढ़वादेनाभियुज्य मानादधिक-
स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावश्यकत्वात् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि व्यर्थं अनिवेदितस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्व्वथैव देयत्वात् ।
न च विभावितैकदेशवचनं व्याप्यभूतैकदेश-
विषयं तस्मिंस्तु प्रतिपादिते व्यापकैकदेशप्रतीति-
रनुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैक-
देशानुमितव्यापकस्यापि न्यायतोग्राह्यत्वे सिद्धे
न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

“साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥”
इति कात्यायनवचनम् ॥
तद्विषयप्रदर्शकं अत्यनिक्षेपाद्यपह्नवेऽपि योज्य-
मिति । यत्तु ।
“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥”
तद्गणादनभिज्ञपुत्रादिविषयकम् । तथा हि
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं
जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्धनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव
विश्वरूपश्रीकरवाचस्पतिप्रभृतयः ॥ कात्यायनः ।
“अनुमानाद्गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।
अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्कलितं तदाह मनुः ।
“बाह्यैर्व्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”
स्वरो गद्गदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः । इङ्गितं
स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषामन्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी
बलवान् इत्यर्थः ॥ * ॥ सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।
“देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढ़ि च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावात् विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्त्तितः ॥”
न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथोष्ठ-
चक्षुश्च परकीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिली-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्म्मभिः स्वभावात्
पूर्व्वोक्तां यथायोग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा स दुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।
“आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥”
आकारो देहधर्म्मः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ।
नारदः ।
“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संज्ञानमात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादयं
चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ * ॥
लिपिज्ञः स्वहस्तेन लेखयेत् तदज्ञः परहस्तेनेत्याह
व्यासः ।
“अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु
सः ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्व्वसाक्षिसमीपगः ॥”
बृहस्पतिः ।
“सुचिरं यातितं यच्च श्रीमायाश्च समन्ततः ।
यक्ततोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ॥”

अशक्ता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याहतुर्मनु-कात्यायनौ ।
"अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्य्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥"
स्मृतिः
"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥
प्रकाशे साहसे चापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥"
बृहस्पतिः ।
"लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥"
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ।०। लेख्यशोधनमाह कात्यायनः ।
"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥"
तथा ।
"समवेतैश्च यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नैरेव कार्य्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अनुद्दिष्टेन लिखितं दृष्टं सभ्यविदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्य्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥"
नारदः ।
"यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्य्यात् स पापो नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिः-सृताः ।
यस्तु तां स्तेनयेद्वाचं स सर्व्वस्तेयकृन्नरः ॥"
बौधायनः ।
"पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन् ॥"
बृहस्पतिः ।
"यस्य पूर्व्वं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥"
याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ॥"
अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-देयवचनाः । तथा ।
"यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणञ्च विवासयेत् ॥"
समन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेत्यादिना प्रयुक्तो यः श्रावितः कारितशपथात् परसिद्धिः एवम्भूतोऽपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निह्नुते तस्याष्ट-गुणो दण्डः ।०।

अथ लिखितम् ।
तत्र बृहस्पतिः ।
"षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा ॥"
नारदः ।
"लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥
मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थकं लेख्यमृते त्वाधेः स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च श्रावितं स्मारितञ्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्व्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥
छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
कर्त्तव्यमन्यलेख्यं स्यादेष लेख्यविधिः स्मृतः ॥
लेख्यं यत्रान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरसमाश्रितम् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्षेत तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥"
अलेख्यसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यद्वारा लेख्यं साक्षिमदिति यथार्थस्वीकारात् । देशस्थिति-र्येषु देशे यावद्देशव्यवस्थितिः प्रचलति तत्र तादृशी । तयोः स्वहस्तान्यहस्तकृतलेख्ययोः । मृता इति साक्ष्यादौ मृते पुनादिस्तं लेख्य-पत्रं न सिध्यति । यदाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि प्रमाणमित्यर्थः ।०। अत्राह कात्यायनः ।
"यत्र पत्रसमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
ऋणिको धनिकश्चैव नैतं पत्रं प्रमाणयेत् ॥"
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्व्वं प्रतिवादि-समक्षं स्वयमन्येन वा दर्शितं कारितं वा तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य तत्कालकरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो दग्धादेः तद्दृष्टलोकोपन्यासः । लेख्यमिति यत् पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र विप्रतिपत्तौ यथाऽस्य पत्रं तेन तस्यास्य विश्वास-हेतुभूतसम्बन्धागमरूपकारणैर्निर्णेतव्यमिति ।
बृहस्पतिः ।
"उन्मत्तशिशुभीतार्त्तैः स्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ।
निष्पादितं बलात्कारैः कृतं लेख्यं न सिध्यति ॥"
व्यासः ।
"दासास्तलकृताश्चैव स्त्रीकृतश्चैव यद्भवेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो विदुः ॥"
मिताक्षरायां स्मृतिः ।
"पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥"
पूगस्तु ।
"समूहो वणिगादीनां पूगः स परिकीर्त्तितः ।"
इति कात्यायनवचनोक्तः ।
आदिशब्दात् विजातीयलाभः । तेन ग्रामनगरादिः । श्रेणी तु सजातीयसमूहः ताम्बूलिक-कुविन्दचर्म्मकारकादिः । गण एकक्रियार्थो-द्यतः । लेख्यस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख्य-साक्षिणां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं तत्पूर्व्वेण तु लेख्याधीनो भोग एव उपन्यास्यो

न तु लेख्यप्रदर्शनम् । यतः
"आगमोऽभ्यधिको भुक्तेः ...
...
आगमो भुक्तितोऽपि ...
बृहस्पतिः ।
उद्वेजितक्रमायातो ...
अभियुक्तः प्रमीयेत ...
अभियुक्त इति लेख्य ...
मृते लेख्यप्रयोगादि ...
तत्पुत्रं साध्यमित्यर्थः तत्पुत्र
आदिर्वेति प्रागुक्तम् ।०।
अथ भुक्तिः ।
तत्र याज्ञवल्क्यः ।
"पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंश
परेण भुज्यमानाया धनस्य ...
विवादमकुर्व्वन् समक्षं भुक्तिरित्
स्वामिना भुज्यमानाया ...
व्यवहारिणः । अत्र ...
प्रथमा सप्तमेन । तथा च ...
"स्वल्पाप्युपात्ताप्यथ कालेन
भोगश्च यत् स्यात् ...
तथैव ।
"श्रावणे च तथा स्यादि विंशत्
...
विशेषयति व्यासः ।
"यदि विंशतिवर्षस्य भुक्ता तु ...
यदि राशि समर्पयेत् तस्य तेन
समर्पयेत् याचयादिरोधरहितस्य ।
सर्व्वनिशा स्यवहारिणः ।
"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि
भुज्यमानं परैः स्वकं
यत्किञ्चित् धनजातं स्वमनेन
देशान्तरे देश वर्षाणि भुज्यमानं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति
तत्स्वं योग्यो भवति तत्र
अर्थः । गौतमः । अजड़ापौगण्डस्य
धनं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति ।
स्त्रियः पौगण्डः पूर्णोऽनुपशमसुख
यस्य सः । तदाह नारदः ।
"बाल आषोड़शाद्वर्षात्
...
अप्राप्तपौगण्डः प्रकीर्त्तित इति ।
लिखितम् । तत्राङ्गेऽपि अपौगण्ड
इति विरूपकोषाद्विरुद्धः ।
स्वकादिवचनादिर्म
एव स्वत्वं जनयति । यथा ।
बीजमङ्कुरं जनयति तद्वच्च
स्वामिना चापरित्यक्तोऽपि
भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा
राज्ञः परराष्ट्रधने इति । एवमेव
कलौ स्त्रीकभयदेवमङ्गलम्,
श्वरमलिनयपदमांगोभाध्यायप्रवर

ोपि तादृगेव। एतद्विषयवचनान्यथा
ानि ॥*॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्ता
माह नारदः।
पश्यतः परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते।
ं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे॥"
माह वृहस्पतिः।
र्षं हानिमाप्नोति भुक्ता हानिमुपेक्षया।"
या क्षमया तत्कारयाच स्वामिनः सुष्ठी-
स्तत्कृत्वादयाद्युत्वादि। एवञ्च विंशतिवर्षात्
स्वत्वतिसाध्यकर्षणपालनादेरुत्पन्नदय एव
म्। एवं दशवर्षात् पूर्व्वं स्वत्वतिसाध्यदोहन-
नादेरुत्पन्नदुग्धादावेव स्वत्वं तत्तत्कालपर-
भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति। पूर्व्वं
ाग्रकभोगे तु चौर्य्यदोषो भवत्येव। भोगे
स्वत्वहानिसाध्यादीनां व्यावर्त्तयति ॥*॥
... तत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः।
ाधिसीमोपनिक्षेपजड्बालधनैर्विना।
ोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह॥"
धिर्व्वन्धकद्रव्यम्। उपनिक्षेपस्तु वासनस्थ-
ाख्याय यद्द्रव्यं यन्निधीयते इति नारदोक्तः।
नं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकम्। सद्रव्यं
गादियुतम्। जडो बुद्धिविकलः। बालः
ाप्तषोड़शवर्षः। उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
तिः। ततश्च आध्यादिभिर्जड़ादिधनैश्च
न्यानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो
न्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
ुमर्हन्ति। मिताक्षरायां स्मृतिः।
ारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया।
करैव तु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः॥"
ज्ञवल्क्यः।
ागमो ह्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात्।
गमः कारणं यत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र न॥
ागमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत्।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी॥
ोऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्।
तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता॥"
ादागमः पूर्व्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
ान् यतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान्।
ा च वृहस्पतिः।
त्क्रमागात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु।
ाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी॥"
पुरुषभोगमाह व्यासः।
ापितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम्।
विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः।
ा पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः।
ानां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः॥"
ागमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्तोकापि
ास्तीति। तथा च नारदः।
ागमेनापि लिखितेन जीवन्नपि च साक्षिषु।
ेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्॥"
इति दीपकलिका॥

यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्व्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा॥
धर्म्माद्वयत्रागमपौर्व्वापर्य्यनिश्चयस्तत्र।
"सर्व्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः।
आगमस्त्विति आ सम्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रि-
यते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
मातृका। आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीप-
कलिका। आगमो धनोपार्ज्जनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलाः। तत्रान्येनाभियुक्तस्तत्कृटता-
मुद्धरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्ति-
रेव। तत्र प्रमाणं विशेषयति वृहस्पतिः।
"आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन॥"
इदं मूलपाणिलिखितं तत्पुत्रादिनै किञ्चनेति
मैथिलधृतम्। आहर्त्ता अर्ज्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य
भुक्तिशोधनमात्रम्॥*॥ भुक्तिशोधनमाहतु-
र्व्यासकात्यायनौ।
"आगमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः।
प्रत्यर्थिसन्निधानञ्च भोगः पञ्चाङ्ग इष्यते॥"
इष्यते प्रमाणत्वेन। आगमः क्रयादियुक्तः।
एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः। योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
मृतः स्वागममनुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागममुद्धरेत्। तथा च नारदः।
"अनारूढ़विवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निवर्त्तयेत्॥"
विवादे सति शेषः। भोगः केवलभोगः। तथा
च स एव। आदौ तु कारणं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोग-
पश्चान्निरपरः। तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्रामाण्यात्। तथा व्यासः।
"वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिना व्याहता सती।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्विष्य आगमः॥"
एतद्वचनमसमक्षभोगविषयकमिति समक्ष-
विंशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरोधः। एता-
दृक् स्मृत्युक्तकाल एव। कात्यायनः।
"स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते।
अस्मार्त्ते त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता॥"
शतवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिपरेत्यस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि। अतएव नारदः।
"अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः।
न तत् शक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्॥"
अन्यायेनेत्यन्यायागममिति मूलपाणिधृतपाठः।
[illegible] पितृक्रमादाय [illegible]
[illegible]। यत्तु।
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतानि च।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥"

इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तत्स्वत्वार्थपरं
धर्म्मशास्त्रविरोधात्। तदाह स एव।
"यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्म्मशास्त्रार्थ-
शास्त्रयोः।
अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्म्मशास्त्रार्थमाचरेत्॥"
एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः। वस्तुतस्तु अना-
गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधन-
परम्।
"स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्य्यति।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि॥"
इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात्। तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम्। यत्रैकस्य जयेऽर्थधर्म्मलाभो मित्रलाभ-
श्चपरस्य जयेऽधर्म्मलाभे धर्म्मलाभस्तत्र।
"हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्व्वरा
यतः।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम्॥"
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रोध-
लोभविवर्ज्जित इति धर्म्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य
व्यवहारं पश्येत्। अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं
धर्म्मार्थसहितं वचः। इति कात्यायनोक्तम्।
भवदेवभट्टास्तु व्यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्नि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम्। त्रिपुरुषभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः।

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः।

वृहस्पतिः।
"भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः।
अनिवर्त्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति॥
अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्।
सुहृद्वन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तन्नु न सिध्यति॥"
आपन्नो विक्रयस्थानं विवाहो आगता॥*॥

अथ युक्तिः।

नारदः।
"उद्घाहकोऽग्निदो शेषः शस्त्रपाणिश्च
घातकः।
केशाकेशि ग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥
कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः॥
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकारकः।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्॥"
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिरक्षतशृङ्गादिभिः। पारुष्ये
वाक्पारुष्ये। इत्यादि। चौरस्य चौर इति।
नारदः।
"अभीष्टं दैवमाश्रित्यापि प्रतिहन्यात महत्,।
स्विचतुःपञ्चहस्तो वा परमोऽपि समाहरेत्॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥*॥

अथ शपथः ।

नारदः ।
"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥"
एनं विचार्य्यमाणमर्थं अर्द्दयेत् पीड़येन्निर्णयेदित्यर्थः । अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं बहुत्वाल्पत्वभावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं यथा स्यादित्यर्थः । भूदूर्व्वाकरत्वस्य पुत्रादिशिरःस्पर्शस्य चात्र दर्शनीयत्वात् । अत्र मयैतत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुधार्थायामग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्व्वाद्युपग्रहः । तथा च विष्णुः ।
"सर्व्वेष्वर्थजातेषु मूल्यं स्वर्णं प्रकल्पयेत् ।"
तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्व्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने रजतकरं चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरं सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चनरत्तिका तन्न्यूनत्वाद्रूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ।
पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥"
ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञासु सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण वाहनायुधं स्प्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोवीजकाञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेव स्प्रष्टव्यं तेषां यथाहननसाधनानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । हलायुधोऽपीत्थम् ॥ * ॥ दैवक्रियाविषयमाह नारदः ।
"अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्व्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥"
बृहस्पतिः ।
"देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥"
अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्प्रतीतेः । शपथे न दिव्यधर्म्माः किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचादिसामान्यधर्म्मादिमात्रं कार्य्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि तत्र विशेषानि । अत्राभियुक्तेन शपथः कार्य्य इत्युत्सर्गः ॥ * ॥ उभयेच्छयाभियोक्तापीत्याह नारदः ।
"अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तितः ।
इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥"
इतरः शपथकर्त्तुभिन्नः । तथा कात्यायनः ।
"आत्मगुर्द्देवसाक्षी यस्य यो राजदैविकम् ।
अवरं चाप्नुयाद्घोरं स येन शपथे शुचिः ॥"

व्यसनमापत् । घोरमतिपीड़ाकरम् । तथा च कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।
"रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्ययात् ॥"
कात्यायनः ।
"तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगात्रास्थिपरिपीड़नम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥"
तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः । मनुः ।
"न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ।
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥"
कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथाशपथे एवं विवाहसिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थं आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ ।
यमः ।
"वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम् ॥"
कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः ।

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।
"यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।
सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥"
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः स्वचर्य्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्यावधारणमर्हति सभाषदां मिलितानामयं पराजित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षित स ग्रन्थविधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः ।
"प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥"
जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।
"यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥"

कात्यायनः ।
"अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि
निर्णयश्च तथा
एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्व्वं
सभासदश्च ये
ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च
निर्णयो जयपराजयावधारणं
स्थितमध्यस्थसाक्ष्यादिकं
पत्रस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् ।
तदभिमतं हेत्वन्तरेण
निषेधार्थं नहि न
पराजितस्य पुनः परिशोधितं
स्थानं सम्भवति ।
वान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् ।
यमः ।
"क्रियां बलवतीं मुक्का
स जयेऽवश्यते सभ्यैः
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं
लिखितं साक्षिणो वापि
यथा पक्षेषु साक्षिषु ।
निर्णीतव्यवहाराणां
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।
"अर्थेऽपव्ययमानन्तु
दापयेद्धनिकस्यार्थं
अपव्ययमान अपलपनं कारणैः
प्रमापयेत् । याज्ञवल्क्यः ।
"ज्ञात्वापराधं
वयः कर्म्म च ।
मनुः ।
"तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन
कृतं तद्धर्म्मतो विद्यात्

अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतं कृतं
प्राड्विवाकादिभिः समापितम् ।
पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । अत्र
योऽन्यधर्म्मतस्तत् प्रवर्त्तिष्यते ।
दण्डमाह नारदः ।
"तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत
द्विगुणं दण्डमादाय तत्
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह
"असाक्षिकन्तु यद्दृष्टं विमार्गेण च
असम्मतमतैर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ।"
असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् ।
वल्क्यः ।
"दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान्नृपेण
सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः
स्वचर्य्यावसितानान्नास्ति पौनर्भवो
साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च
सादानां पुनर्व्यवहारदर्शनम् । छलादेव
भाषादिना प्राप्तपराजयानां नास्ति
बृहस्पतिरपि ।

[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
...नारदापत्यार्थदर्शनम् । तथा च नारदः ।
...न्योऽपि हि यत् कार्य्यं पूर्वाचारकृतं
गतः ।
...कनदेशादुत्पत्स्यमानस्य दिनाः ।
...सर्वोपलिप्ता वा अवकाशकर्पोदिताः ।
...रदैवयोगाच कर्याकुलानि गताः ।
...। दामकर्ता श्रोषकृतं यदिकृते
...च वाणिज्ये प्राप्त दायः प्रमुखनाशनः ।
...दि च कर्म कार्यं यत् स्वादत्यन्तः पितुः ।
...कनदेशादूर्द्धगतौ च तौ गतौ ।"
...ख पुत्रभरताविनिजविरयम् ।
...दुस्मादेरप्यपीतोऽपि व्यवहारं प्रवर्त्तयेत् ।
...दैवे वा दिदृषे वा न न्यायात् विचालयेत् ।"
इति तद्वचनात् पुत्रसदृशभरणीयम् ।
...पोत: परतमः पुत्रदायादिः । व्यवहार-
...दिवं न्यायात् स्वतमः न विचालयेत् अनु
...न । तथा च नारदः ।
...गमपुत्र सुतं न्येष्ठे ज्येष्ठे गुणपथःक्रमम् ।
...स्वतमाः प्रजाः धर्म्माः स्वतमः पृथिवीपतिः ।
...स्वतमः सुतः शिष्य आचार्य्यस्य स्वतन्त्रता ।
...स्वतमाः स्थिवः धर्म्माः पुत्रा दासाः परि-
ग्रहाः ।
...क्रमश्च तु सर्वो यस्य यत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
...: गृहस्थो ह्येषः स्वस्मादन्तरात् शिशुः ।
...स कार्य्यादप्राप्तवयान् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
...तो व्यवहारज्ञः स्वतमः पितराविति ।
...पयोर्न स्वतमः स्वाच्छन्द्यापि समन्वितः ।
...रपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
...भावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्व्वजः ।"
...व्यथा अनुर्भाविप्रभृतयः । तथा च हस्प-
तिः ।
...स्वदयभावपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
...गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति ।"
...कात्यायनः ।
...कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] व्यवहार-
तत्त्वं समाप्तम् । * ।
व्यवहारज्ञः, पुं (व्यवहारं जानातीति । ज्ञा + कः ।) प्राप्तव्यवहारः । (साबालक इति भाषा ।) स तु षोडशवर्षोत्तरं भवति । यथा,—
"गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।"
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनम् ।
व्यवहारस्थानि, त्रि ।
व्यवहारदर्शनं, क्ली, (व्यवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ।
व्यवहारपदं, क्ली, (व्यवहारस्य पदम् ।) वादिना
नालिं निवेदनम् । (नालिश इति भाषा ।)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ।"
स्मृतिसदाचारव्यपेतेन मार्गेण परैर्धर्षितः
परिभूतो यदि राज्ञे चेत् निवेदयेत् तद्-
व्यवहारपदमुच्यते । चेदित्यत्र यदिति मे-
धिताः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादो-
त्थानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति सूचयन्तिम्बा-
मध्योपाध्यायाः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शक-
परं तथा च हस्पतिः ।
"राजा कार्य्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथ वा
द्विजः ।"
कात्यायनः ।
"सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।
स्वयं स राजा विदुयात् तेषां जयपराजयौ ।
यदा कार्य्यवशाद्राजा न पश्येत् कार्य्यनिर्णयम् ।
तदा नियुञ्ज्यात् विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्त्रियं तत्र योज-
येत् ।
वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ।"
स विनीतवेशः । मनुः ।
"जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
ब्रुवः ।
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ।"
व्यासः ।
"द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्य्याणि वृषलैः
सह ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राज्यं बलं कोषश्च नश्यति ।
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

दुष्टो गौः [illegible] ।"
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
व्यवहारपादः, पुं, (व्यवहारस्य पादः ।) व्यव-
हारांशः । यथा । अथ व्यवहारपादनिर्णयः ।
तत्र हस्पतिः ।
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ।"
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
अपि च ।
"परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदा-
हृतः ।
भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ।"
इति मिताक्षरा ।
व्यवहारमातृका, (व्यवहारस्य मातृकेव ।) व्यव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्यथा । व्यवहार-
दर्शनम् १ व्यवहारलक्षणम् २ सभासदः ३
प्राड्विवाकादिः ४ व्यवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्य्यानुत्पादकत्वम् ६ कार्य्यार्थिनि प्रश्नः ७
आह्वानानाह्वाने ८ आसेधः ९ प्रत्यर्थिन्यागते
लेख्यादिकर्त्तव्यता १० पक्षविधौ हीनः ११
कीदृशं लेख्यं १२ पक्षाभासाः १३ अना-
देयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेख्यनिवेशनम् १७
उत्तरावधिशोधनम् १८ शोधिते पक्षारूढे
उत्तरकर्त्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सत्यो-
त्तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् २३ प्राङ्न्यायोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्कराद्युत्तरम् २६ प्रत्यर्थि-
क्रियानिर्द्देशः २७ उत्तरे पञ्चेऽभिनिवेशिते
साधननिर्द्देशः २८ वस्तुसिद्धौ सिद्धिः २९
चतुष्पाद्व्यवहारः ३० । इति मिताक्षरायां
व्यवहारमातृका ।
व्यवहारमार्गः, (व्यवहारस्य मार्गः ।) व्यवहार-
विषयः । व्यवहारपदम् । इति मिताक्षरा ।
व्यवहारविधिः, पुं, (व्यवहारस्य विधिः ।) व्यव-
हारस्य विधानम् । धर्म्मशास्त्रम् । इति मिता-
क्षरा ।
व्यवहारविषयः, पुं, (व्यवहारस्य विषयः ।) व्यव-
हारपदम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋणादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिविक्रयः ३
सम्भूयसमुत्थानम् ४ दत्तस्यानपकर्म्म ५ वेतना-
दानम् ६ संविदो व्यतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
शयः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ सीमाविवाद-
धर्म्मः १० वाक्पारुष्यम् ११ दण्डपारुष्यम् १२
स्तेयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंग्रहणम् १५
स्त्रीपुंधर्म्मः १६ विभागः १७ द्यूतम् १८ ।
इति मानवे ८ अध्यायः ।
व्यवहारस्थानं, क्ली, (व्यवहारस्य स्थानम् ।)
व्यवहारपदम् । [illegible]विषयः । इति मिता-
क्षरा ।

व्यवहारिकः, त्रि, (व्यवहारमर्हतीति । व्यवहार+ठक् ।) व्यवहारयोग्यः । यथा । इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोषो भवति । अयं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन इह-लोकपरलोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते । इति वेदान्तसारः ॥

व्यवहारिका, स्त्री, (व्यवहारेण चरतीति ठक् । स्त्रियां टाप् ।) लोकयात्रा । सम्मार्ज्जनी । इङ्गुदवृक्षः । इति मेदिनी ॥

व्यवहारी, [न्] त्रि, (व्यवहारोऽस्यास्तीति । इनिः ।) व्यवहारविशिष्टः । व्यवहारशब्दा-दस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्यवहार्य्यः, त्रि, (वि+अव+हृ+ण्यत् ।) व्यव-हरणीयः । व्यवहर्त्तव्यः । वि-अव-पूर्व्वहृधातो-र्ण्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २९६ ।

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादेव जायते ॥")

व्यवहितः, त्रि, (वि+अव+धा+क्तः ।) व्यव-धानविशिष्टः । यथा,—

"कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम् ।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम् ॥"

इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः ॥

व्यवायं, क्ली, (वि+अव+अय+अच् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥

व्यवायः, पुं, (विशिष्टेन अवायनं अधः संश्लेषणम् । वि+अव+इ+घञ् ।) मैथुनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, वैद्यके ।

"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणं तथा ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥")

अन्तर्द्धानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, पाणिनौ । "अड्भ्याङ्नुम्व्यवायेऽपि ।" ८ । ४ । २ ।) शुद्धिः । इति धरणिः ॥ (परिणामे । यथा, भागवते । ८ । ६ । ११ ।

"पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो
गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः ॥")

व्यवायी, [न्] पुं स्त्री, (अवैतुं शीलमस्य । णिनिः ।) कामुकः । यथा,—

"व्याहि नियुक्तो राज्ञा वा भोजयित्वा निवृत्य च ।
व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥"

इति आह्निकतत्त्वम् ॥

(व्यवधानकर्त्तरि । यथा, पाणिनौ । "व्यवायिनोऽन्तरम् ।" ६ । २ । १६६ । "व्यवायी व्यवधाता ।" इति काशिका ॥)

व्यसनं, क्ली, (वि+अस+ल्युट् ।) विपत् । (यथा, महाभारते । १२ । १९७ । ७ ।

"पुत्त्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥")

भ्रंशः । (यथा, मनौ । ७ । ६१ ।

"अनुव्यसनजातं कार्य्यं भावितरोचितम् ।") कामजकोपजदोषः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ११ । ३५ ।

"तस्य व्यसनानि त्वं युक्तेन हि परैर्नृपाः ।
धीरमस्तेषु मज्जन्ति स्रातेष्विव वनद्विपाः ॥"

यथा च भागवते । ४ । २६ । २६ । ४ ।

"विहाय जाया सतर्षा मृगव्यसनलालसः ॥"
"व्यसनं भोगासक्तिः ।" इति श्रीधरः ॥) विपत्

विपत्तिः । भ्रंशोऽपायः पतनम् । मृगयाद्यूतस्त्री-मद्यपानस्वरूपे चतुर्व्वर्गे प्रसक्तिः कामजो दोषः । इच्छाप्रभवत्वात् । वाक्पारुष्यं अर्थ-पारुष्यञ्चेति त्रिवर्गः कोपजो दोषः । कोपप्रभवत्वात् । एतद्व्यसनम् । व्यस्यति श्रेयो-मार्गात् व्यसनं कर्त्तरि ल्युट् । भावे तु भावे । इति भरतः ॥ (अत्यासक्तिः । यथा, कथा-सरित्सागरे । ११ । १२ ।

"(श्लथिली कृतकोशासिनिवासव्यसनो हरः ॥") अशुभम् । दैवानिष्टफलम् । पापम् । निष्फलो-द्यमः । इति मेदिनी ॥ * ॥ राज्ञो व्यसनानि यथा,

"मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
दण्डपारुष्यमित्येतद्धेयं व्यसनसप्तकम् ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

व्यसनासक्तिदोषो यथा,—

"एकैकविषयासक्ताः सर्व्वे मृत्युवशं गताः ।
यः पुनः संहतान् सेवेत् विषयान् विषयी नरः ।
स पतेन्मृत्युदैन्याच्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥
स्त्रियः पानं दिवास्वप्नं तथा वादित्रनर्त्तनम् ।
द्यूताटनस्वगानेयकामनानि तथा परे ॥
दण्डेर्षा ईर्ष्यासूया क्रोधपैशून्यसाहसम् ।
अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अष्टकोपं विनाशकृत् ॥
देवा विद्याधरा यक्षाः किन्नरोरगमानुषाः ।
पशवः पक्षिणः सर्व्वे विषये निधनं गताः ॥
एवं विवेकमासाद्य बुद्धा घोरं नराधिप ।
धर्म्ममार्गं समास्थाय विषयैः सन्निवेश्यताम् ॥"

इति देवीपुराणे ८ अध्यायः ॥

व्यसनार्त्तः, त्रि, (व्यसनेनार्त्तः ।) दैवीमानुषी-पीडार्त्तः । तत्पर्य्यायः । उपरक्तः २ । इत्यमर-भरतौ ॥

व्यसनी, [न्] त्रि, (व्यसनमस्यास्तीति । व्यसन+इनिः ।) व्यसन-विशिष्टः । (यथा, शिशुपाल-वधे । २ ।

"विरक्षु मित्रव्यसनी सुहृमी दमवोषणः ॥") तत्पर्य्यायः । व्यसनः २ विगुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

व्यस्तः (वि+अस्+क्तः ।) व्याकुलः । व्यासः । इति मेदिनी ॥ प्रत्येकम् । पृथक् पृथक् । यथा, विष्णुधर्म्मः ।

"तच्छुचाम्नायधारीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयं मुक्तकेऽस्फुटे ॥
प्राणायामः सामपथः त्रिशूलकृतः पदाक्षकः ।
अनिरुद्धः पर्ब्बकृतः सौम्यः कृत्त्रिकृतकः ॥
महाव्याहृतयः शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
चान्द्रायणमकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधकः ॥
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः ।

कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः

विपरीतः । यथा,—

"प्रतिपदाद्यमावास्या तिथेर्व्वै
एतद्व्यस्तं महाघोरं

व्यस्तपदं, क्ली, (व्यस्तं पदं यत्र । अभियोगे यदान्यवेशोत्तरम् । यथा अभियोगे धर्म्माद्यन्यादि इति ।) चरा ॥

व्यस्तारं, क्ली, हस्तिमदप्रवाह । शिरः ॥

व्याकरणं, क्ली, (
व्या+कृ+ल्युट् ।) वेदाङ्गविशेषः ।
रचनावली । तत्र
समासादिनिरूपणम् । तद्
व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते
नेति वा । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन
सिद्धशब्दविवेकाय
सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुप
स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता
संबोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्म्मणि
अर्थवत् प्रातिपदिकं
अमौट्शसो द्वितीया

द्वितीया कर्म्मणि
टा भ्यां
येन क्रियते करणं तत् कर्त्तरि
ङे भ्यां
यस्मै दित्सा धारयते रोचते
पञ्चमी स्यात् ङसि भ्यां भ्यो

यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भये
ङसोसामश्च
ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात्

आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां
ईप्सितं चानीप्सितं यत्
पञ्चमी
एनयोगे द्वितीया
लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिभागे च
अन्तरेषु सहार्थे च
द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां
अप्राणे हि विभक्ती द्वे
नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योगे
चतुर्थी चैव तादर्थ्ये
तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सिताङ्गे
काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्
स्वामीश्वराधिपतिभिः
निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगे ।
स्मृत्यर्थकर्म्मणि तथा करोतेः प्रतियत्ने ।

...र्थानां प्रयोगे च सति कर्म्मणि कर्त्तरि॥
...कर्म्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता।
...र्थं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमनुक्तलम्॥*॥
...दिश्चकिङोञः स्मात्कारा दश वै स्मृताः।
...न्ति प्रथमो मध्यः सिप्थस्थोत्तमपूरुषः॥
...विकल्पः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम्।
...तातामन्ता प्रथमो मध्यस्थासाथांध्वमुत्तमः॥
...देशा इवहिमहन्ता भ्वादिभ्योऽपि धातुतः।
...न प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत्॥
...मो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि।
...द्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः॥
...रिनो वर्त्तमाने सोऽनातीते च धातुतः।
...नद्यतने लट् च लोडाशिषि च धातुतः॥
...शापेषानुमतौ लिङ्विधिसम्प्रश्ने भवेत्।
...निमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु तथाशिषि॥
...इतीते परोक्षे स्याल्लुङ् लुङ् लृट् लृङ् भविष्यति।
...द्यतने लुट् च भविष्यति च धातुतः॥
...रौ लिङ्क्रियाभिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः।
...स्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्म्मणि कर्त्तरि।
...मानचक्वसुयङ्कनीयष्ठाड्चादयः॥"
...गारुड़े कुमारव्याकरणे २०६ अध्यायः॥

कुमार उवाच।

...दाहरणं वक्ष्ये संहितादि परम्परम्।
...म आगतात्र यो दं स्मृतं स्यात् पितृयमः॥
...कृकारी विष्णुनेयं लाङ्गलीषा मनीषया।
...दकं तवल्कार ऋणार्णं प्रार्णमित्यपि॥
...नार्णश्च तवल्कारः सेन्द्री सौकार इत्यपि।
...गावश्च पित्र्ये नन्वयं नाप्ययोजयेत्॥
...वक्षो लवणं गावस्त एते तेन ईश्वराः।
...गोऽहमथोऽत्र यजुरेहि पट् इमौ॥
...मी कन्याः षड्श्वेति मधुराड्सृत्यानि च।
...वैराज्ञानातीति तच्छलं तच्छ्मशानकम्॥
...षष्ठ षष्ठ भवांश्छादयतीति दिक्।
...त्वं कुरङ्गश्चैव भवांस्तरति संस्मृतम्॥
...गहिराणि ताम्छिते भवाञ्छूरोऽन्यदीदृशम्।
...गाष्टीनं त्वमरसि त्वङ्करोषि सदार्च्चनम्॥
...र्वैन् कष्टकारेण कः कुर्य्यात् कः खचे स्थितः।
...वैवै चैव कः षण्डः कोऽर्थः को याति गौरवम्॥
...इहार्थं स एवाहुर्देवा आहुश्च भो व्रज।
...भुवंधुर्जनि च गौष्यतिश्चैव धूप्यतिः॥
...कार्येण प्रमेत् स स्मात कर्थत्यनुगच्छति।
...दौश्छाया तपाच्छाया साधवोऽन्ये तथेदृशाः॥
...माथाः षट् पुराणे वे यद्विजः कर्म्मधारयः।
...र्द्धिर्दरो ग्रामस्था अयं तत्पुरुषः स्मृतः॥
...सद्यं च एकभोनिच यद्वनम्।
...दासश्चित्रगुर्वी बहुव्रीहिरथाव्ययी॥
...धिषि यथोक्तत्वं द्वन्द्वो देवर्षिमानवाः।

देवाग्निसखिपत्यं शुक्लोऽस्त्वयं भुवः पिता।
गा प्रशान्ता च रा गौर्ग्लौ रूढ़ाजन्ताश्च पुंस्यपि॥*॥
हलन्ताश्चाम्बयुक् प्राङ्सुद्युरसृक्प्रयाम्रगाविधः।
आत्मा राजा युवा पन्थाः पूषब्रह्महणौ शशी॥
विड्वेधा उशनानड्वान् मधुलिट् काष्ठतट् तथा।*।
वनवार्य्यस्थिवस्तूनि जगत्सामाहनी तथा॥
कर्म्म सर्पिर्वपुस्तेज अन्झलन्ता नपुंसके।*।
जाया जरा नदी लक्ष्मीः श्रीः स्त्री भूमिर्वधूरपि॥
भूः पुनर्भूस्तथा धेनुः स्वसा माता च नौः स्त्रियः।
वाक् स्रक् धी द्युत् क्षुधः पामा युवतिः ककुभस्तथा॥
द्यौर्धृतिः प्रावृषश्चैव सुमन उष्णिहौ स्त्रियाम्।
गुणद्रव्यक्रियायोगात्त्रिलिङ्गांश्च वदामि ते॥
शुक्लः कीलालपाश्चैव शुचिश्च ग्रामणीः सुधीः।
पटुः कमलभूः कर्त्ता सुमतो बहवः सुनौः॥
सत्यो नाम्नस्तथा ध्वंसो मधुभुच्चमदीर्घपात्।
धनार्थौ च सुहृत् सोमौ वागन्नस्वादिकस्तथा॥
सुवर्णं बहुमाल्येया चैया त्वनडुहा तथा।*।
सर्व्वविश्वोभये चोभौ अन्यान्तरेतराणि च॥
इतरेतरे नेमः समोऽथ सिम इत्ययम्।
पूर्व्वापरावराश्चैव दक्षिणश्चोत्तराधरौ॥
अपरश्चान्तरोऽप्येतद्यत्तत्किमदसो द्वयम्।
युष्मदस्मत् प्रथमश्चरमाल्पे तथार्द्धके॥
एकः कतिपयो द्वौ च त्रयः सर्व्वादयस्तथा।*।
भुविविदिपविक्रन्दिधाम्येष अयतिः खदिः॥
गौहुर्विया जुहोतिश्च जहातिश्च दधात्यपि।
दीव्यति सूयतिर्वेदि पुत्रमिच्छति नोत्यपि॥
त्रुटिश्चालयति स्वपि रुधि गुर्व्वौ स्वतो तनिः।
तनिः करोति क्रीणाति इच्छतिर्द्युति वर्धेति॥
कलीङकपराजीवा धातवश्च युता तथा।*।
भवत् भवान् भवन्तौ च श्रेयं कर्णयमेव च॥
कार्य्यं कनश्च क्त्वा च प्रत्ययाः स्युस्तथापरे।
स्य्याहरौ सुराः सन्ति देवविप्रवनान्यत॥
नरेण कार्य्यं वेदेश्च क्रियते देहि भोजनम्।
द्विजाय च वरिष्ठाभ्यां मा तेभ्योऽस्तु समागतः॥
तीर्थात्तथाश्रमाभ्याश्च सत्येभ्यः श्वशुरस्य च।
गन्धर्व्वयोः करयानाथ ज्ञानं सिद्धमहान्वयोः॥
आगतस्त्विषु चैवमन्ये नेया यथामति।
सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वशो सर्व्वस्मात् सर्व्वतो गतः॥
सर्व्वेषाश्चैव सर्व्वस्मिन्निदं विश्वादयस्तथा।
पूर्व्वः पूर्व्वाश्च पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वे इदलम्॥

सूत उवाच।

सुसिद्धान्तं सिद्धरूपं नाममात्रेण दर्शितम्।
कात्यायनः कुमारात्तु ज्ञात्वा विस्तरमब्रवीत्॥"
इति गारुड़े कुमारव्याकरणे २१० अध्यायः॥*॥
इत्यन्निमं अग्निपुराणे कार्त्तिकेयोक्तव्याकरण-मस्ति। एवं महेश्वरकृतमाहेश्वरव्याकरणं पाणिनि-मुनिकृतपाणिनीयव्याकरणं शर्व्ववर्म्मकृतकलाप-पद्मनाभदत्तकृतसुपद्मव्याकरणं वोपदेवकृतमुग्ध-बोधव्याकरणं गोस्वामिकृतहरिनामामृतव्या-करणं भट्टोजीदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुदीव्याक-रणं अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यादिकृतसारस्वतादि-व्याकरणानि च सन्ति॥*॥ (विस्तारः। यथा, महाभारते। १२। २५१। ११।
"व्यवसायात्मिका बुद्धिर्म्मनो व्याकरणात्मकम्॥")

व्याकुलः, त्रि, (विशेषेण आकुलः।) शोकादिभि-रितिकर्त्तव्यताशून्यः। तत्पर्य्यायः। विहस्तः २। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ५।१७७।२५।
"ररोद सा शोकवती वाष्पव्याकुललोचना॥"
उपद्रुतः। यथा, भागवते। १। ३। २८॥
"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृड़यन्ति युगे युगे॥")

व्याकुलात्मा, [न्] त्रि, (व्याकुलः आत्मा यस्य।) शोकाभिहतचित्तः। यथा,—
"भो वृक्षाः पर्व्वतस्था गहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना
रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः पृच्छते शोकदग्धः।
बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या
हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा॥"

इति महानाटकम्॥

व्याकृतिः, स्त्री, (विशिष्टा आकृतिः।) भङ्गिः। इति हलायुधः॥

व्याकोशः, त्रि, (व्याकुशति प्रस्फुटतीति। वि+आ+कुश+कः।) विकशितः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (यथा, माघे। ४। ४६।
"दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः॥"
भावे घञ्। प्रस्फुटनम्। यथा, गन्धकटिके। १ अङ्के।
"पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्र
वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम्।
तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं
दृष्ट्वा श्वो यद्विस्मयं यान्ति पौराः॥")

व्याकोषः, त्रि, (व्याकुष्यति सङ्कोचभावाद्वि-निःसरतीति। वि+आ+कुष+कः।) प्रफुल्लः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ७।३०।२८।
"तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम्।
व्याकोषपद्माभिमुखो नमो निघ्नाय मापतेः॥")

व्याख्या, स्त्री, (व्याख्यानमिति। वि+आ+ख्या+"आतश्चोपसर्गे।" इत्यङ्। ततष्टाप्।) विवरणम्। इति हलायुधः॥ (यथा, भाग-वते। ७। १३। ८।
"न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून्।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित्॥"
स्पष्टः। यथा, कथासरित्सागरे ...

व्याख्यामधगुणं सुधाद्रवकलं विद्याश्च हस्ताम्बुजैः ।
बिभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां सस्मितां
वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम् ।”)

व्याख्यागम्यं, क्ली, (व्याख्यया गम्यम् ।) उत्तराभासभेदः । व्याख्यया विवरणेन गम्यते ज्ञायते यत् । यथा,—
“अस्तव्यस्तपदत्वापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमथारब्ध नोत्तरं शस्यते बुधैः ।”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

व्याख्यातः, त्रि, विवृतः कथितः । वि-व्याङ्पूर्व्वकख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पुं, (व्याहन्यतेऽनेनेति । वि+आ+हन+घञ् ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोदशयोगः । यथा,—
“परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम् ।
त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ *॥

तत्र जातफलम् ।
“व्याघातकर्त्ता च सतां विनाशं
व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।
असत्स्वभावो त्वपया विहीनो
मन्दिमतो दीर्घतनुः सदाङ्गः ।”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ *॥

अन्तरायः । (यथा, महाभारते ।१।२।२८८।
“तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमाणमवेत्य च ।”)
प्रहारः । इति मेदिनी । अलङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ।
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।”
येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् व्याघातः ।
उदाहरणम् ।
“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ।”
इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ।

व्याघ्रः, पुं, (व्याजिघ्रतीति । वि+आ+घ्रा+कः ।) जन्तुविशेषः । बाघ इति भाषा । (यथा, छान्दोग्ये । ६ । ९ । ३ ।
“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ।”) तत्पर्य्यायः । शार्दूलः २ द्वीपी ३ । इत्यमरः । पुण्डरीकः ४ व्याडः ५ तरक्षुः ६ व्यालः ७ । इति जटाधरः । चित्रकायः ८ चित्रकः ९ हिंस्रकः १० क्रूरः ११ भयानकः १२ । इति शब्दरत्नावली । महानखः १३ व्यालः १४ गुहाशयः १५ तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।
“शार्द्दूलसिंहशरभर्क्षतरक्षुमुख्या
येऽन्ये प्रसह्य विनिहन्त्यभिवर्त्तयन्ति ।
ते कीर्त्तिताः प्रहसनाः पललं तदीय-
मर्शःप्रमेहजठरामयनाशहारि ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपभार्य्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—
“दंष्ट्रा त्वजनयत् पुत्त्रान् व्याघ्रसिंहांश्च भामिनी ।
द्वीपिनश्च सुतास्तस्या व्याल्यामांसाशिनः प्रियाः ।”
इत्याद्ये वह्निपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥
नरादिशब्दोत्तरस्थः श्रेष्ठार्थवाचकः । (यथा, महाभारते । १ । १५२ । ३८ ।
“किन्नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतःपरम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले ।”)
रक्तैरण्डः । करञ्जः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं, एरण्डवृक्षः । इति शब्दमाला । राजनिर्घण्टे रक्तैरण्डपर्य्याये व्याघ्रतल इति पाठः ॥

व्याघ्रनखं, क्ली, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । व्याडायुधम् २ करजम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः । नखाङ्गम् ५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । ६ ।
“मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या
त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः ।
तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः
करोति तच्चम्पकगन्धितैलम् ।”)
तत्पर्य्यायगुणाः ।
“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥
नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातासृग्ज्वरकुष्ठहृत् ।
लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादु व्रणविषापहम् ।
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कटुः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
कन्दविशेषः । गन्धद्रव्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।) स्नुहीवृक्षः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः । व्याघ्रस्य नखश्च ।

व्याघ्रनखकं, क्ली, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।) नखद्रव्यम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।) शृगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपात्, [द्] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव मूलिस्थानानि यस्य । “पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।” ५ । ४ । १३८ । इत्यलोपः ।) विकङ्कतवृक्षः । इत्यमरः । मुनिविशेषः । इति पुराणम् । व्याघ्रपादपत्यं, त्रि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य ।) विकङ्कतवृक्षः । विरस्कन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (मुनिविशेषः । यथा, १३ । १४ । १०९ ।
“पुराकृतयुगे . . .
व्याघ्रपाद इति ख्यातो . . .

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव मस्य ।) एरण्डवृक्षः । लाङ्गूलञ्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति पचाद्यच् ।) भरद्वाजपक्षी ।

व्याघ्रादनी, स्त्री त्रिवृता । इत्यमरः ।

व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य . . .) बिडालः । इति शब्दचन्द्रिका । स्त्री ॥

व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र+ङीष् ।) इत्यमरः । व्याघ्रपत्नी च । (. . . १२ । १७ ।
“व्याघ्याः परिभवो . . .

व्याजः, पुं, (. . . नेनेति । वि+अज+घञ् । . . . नास्ति ।) कपटः । स तु वञ्चनमात्रफलम् । इति व्यपदेशः । स चारकालादर्शरोहावनम् । व्याजोऽन्यथाचसुपेत्य निजमर्थस्वयमभिप्रायगोपनपरः । पणः । इत्ययथार्थंव्याजयोर्भेदः । अन्यप्रतिपादनमिव व्याज इत्यं अन्यमुद्दिश्य अन्यार्थमङ्गीकारं तत्क्रीडामुद्दिश्य व्यारापोऽन्यार्थं इत्यमरभरतौ ॥

व्याजनिन्दा, स्त्री, (व्याजेन निन्दा ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
“निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्द . . .

(उदाहरणं यथा,—
. . .

व्याजस्तुति, स्त्री, (व्याजेन स्तुतिः स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा ।
“उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां . . .
इति

(उदाहरणं यथा,—
“कः स्वर्धुनि! विवेकस्ते पापिनो यदि . . .

व्याजोक्तिः, स्त्री, (व्याजेन उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
“व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य . . .
इति . . .

(उदाहरणं यथा,—
“सखि! पश्य . . .

व्याडः, पुं, सर्पः । मांसभक्षकः । (यथा, मार्कण्डेये । । ३३ । १० ।

[illegible]

... इति मेदिनी।) ... आर्त्तिः। इति ... व्याधिः ...

[illegible]

...पादः, पुं, (विः पादयतीति ... व्यापादः...) परस्य ... (वि + आ + पद + घञ्।) ... यथा,—

"...नपाल्यमानमपि ...
...शास्त्रकार्या विदितो व्यापादमो दिशः॥"

इति महाभारते ... मारणम्॥

... पुं, (विध्यति ... व्याध + "व्याध्र-
... " ६। १। १६१। इति ...।) व्याध-
... शबरादिः। शिकारी इति भाषा। स तु
... व्याधात् जातः। यथा,—

"...शोषिणी मध्यमो नव योषिति।
...व्याधश्च बलवान् व्याधिर्नाम्न:॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः॥

पर्यायः। व्याधपाकोत्थ: २ व्याधः ३ ... ४ ... ५ ... ६ ... ७ ... ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—

"विद्धा व्याधेन व्याधिर्हि ...
... मृगकानने ...
... परित्यज्य ...
... व्याधाधिराधिराधीन्॥"

इत्युद्भटः॥)

...दुः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ३। १६। ११।

"व्याप्यात्यद्रुतस्यासौ योगी देवः सनी-
मतिः॥")

...व्याधिः, पुं, (व्याधतीति।) व्याधः। इति
शब्दरत्नावली॥ (व्याध्राति, ...)
... पुं, ... इति हेमचन्द्रः॥
... पुं, (विविधा आधयोऽस्मात्। व्या, ...
... "व्याधयो ... " ३। ३। ११५।
इति ...।) कुष्ठम्। रोगः। इत्यमरः॥
(यथा, रामायणे। ११। १६। ८।
"विविधो व्याधिः व्याधिः शारीरो मानस-
स्तथा।

... ज्वराद्यास्ते ...॥")
... तस्य ... । इति ...
कुष्ठस्य चिकित्सा यथा,—

"व्याधिकुष्ठ...विस्फोटविचर्चिकैः।
...गुदामये ... कृमिभिः॥
...
... सुखदम्॥
कुष्ठं ... ॥"

इति गारुडे १८४ अध्यायः॥

... कुष्ठ... लेपनम्॥ *॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा।

"आखोत्थेषु ... कुष्ठेषु।
...रक्तस्य ... ॥
... ।
विद्रधिकापि: ... ॥"

... पाङ्घुमीति लोके। ...दिकि-
र्षः॥ *॥

"...।
...इदं हन्ति कुष्ठरोगं ...॥"

... पाङ्घुमीति लोके। ...कुष्ठ-
हरेतम्॥ *॥

"इमायर्कं प्रवरोति मञ्जा मद्दारुजनम्।
...मुक्तं महर्षिभिः॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संग्राह्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च।
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्कराग्नयः॥
विड़ङ्गसारवाराहीलोहचूर्णाः समाः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठेन्द्रयवाः पाठाः चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनं क्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमाज्यमाना वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत्।
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयात् स्निग्धं लघु हितं च
यत्॥

विचर्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुसेवनात्संधुक्षितपर्धानाम्।
...सेवयाप्येति हि दन्ति
...दृष्टो यान्ति विनाशमाशु॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतिश्चन्द्रसमानकान्तिः॥"

अपमर्दः। निम्बस्य पञ्चपुष्पफलपत्रत्वङ्मूला-
नि द्विगुणानि चूर्णितानि
भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत्।
त्रिफलादीनि पाठान्तानि मधुदिनान्येक-
भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
निर्यूहेण भावयेत्। ततः सर्वमेकीकृत्य
मध्वादिनावलिह्यात्। पञ्चनिम्बकावलेहः॥ *॥
... सावहिरिमस्य गुग्गुलो-
र्द्रवः च।

... पञ्चविंशति ... भागाः।
त्रिफलाकरञ्जमदनखदिरगुडूचीनिशाद्वयः।
सुधाविड़ङ्गारग्वधकुटजफलनिम्बाद्व
सम्पाकाः॥
दत्ते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा निषेवितु-
प्रातः।
... च कुष्ठं ... मचिरेण॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमाज्वरप्रमेह-
गुल्मांश्च।

नाशयति बलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना॥
... शोमराजी। शिरिलस्य ...
... । ... स्वायम्भिका
... लोके। स्वायम्भुवो गुग्गुलुः॥ *॥

"त्रिफलं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा।
सैन्धवातिविषा कुष्ठं चव्येन्द्रयवयावशूकजम्॥
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः॥
संक्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि कृमीन् दुष्टव्रणानि च।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान्॥
गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति।
व्याधिं कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्॥"

एकविंशतिको गुग्गुलुः॥ *॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम्॥"

इति कैशोरको गुग्गुलुः॥ *॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा तोयजले क्षिपेत्।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत्॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत्॥
शरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढ़कं तथा।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धमाक्षिकं क्षिपेत्
सर्वमेकत्र भाण्डे तु पचेत् मृदुनाग्निना शनैः।
सम्यक् घनीभूते पावकादवतारयेत्॥

तच चोध्याणि चूर्णानि सूक्ष्मी त्रिफलाग्निमन्थका ।
काकुभी चाथ रद्रुमः पिचुमर्दौ करञ्जकौ ॥
ब्राह्मी राजिच मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं लौला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पद्मकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षांशो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह निक्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाच्छिवेन हि ॥
नाशयेदमृताह्वोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं क्षारं दधि त्यजेत् ।
तैलाभ्यङ्गं तथा स्नानं नरो भल्लातके श्रितः ॥"

इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपाख्या कट्वी चायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्वा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिपर्णोऽमृता टिका पटोलारग्वधोद्भवम् ।
कन्यारग्वधप्राक्फलत्वग्वेसोचटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गजमालं पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजकुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकश्च आस्फोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेद्बुधैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भल्लातकसहस्राणि छिन्ना मौष्यमयोऽश्मनि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि सप्त बीजानि निःक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यकं तथा ॥
चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पलम् ।
सौगन्ध्यं निक्षिपेच्च चातुर्जातं पलं पृथक् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेत्कौष्ठं प्रयोजितः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृक्षजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कपालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं चदर्शांसि पाण्डुरोगं प्रयत्नतः ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तकासश्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
नियन्त्रणस्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्नं विशेषतः ॥"

गोपा श्वेत चाउ इति लोके । यत आह निघण्टुः ।
"शारिवा शारदा स्फोटा गोपकन्या प्रता-
निका ।"
सहायको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा इत्यमरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताह्वा काष्ठ-शारिवेति रत्नमाला ॥ अनन्ता अनीग् । आरग्वधः शोणराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी अपामि कण्टकारी-फलम् । श्यामा लता भाउ । हस्तिकर्णः हस्तिकन्द । टिका वचा इति । सप्ताङ्गः कपि-त्थम् । लघवीषः चणरेणनः । प्रन्थपर्णं आरग्वध-गुह्मायनम् । कुरण्टकः कटसरैया । दीप्यकः इति यवानी । महाभल्लातकः ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशा-
मृता ।
निम्बश्चैषां कषायः कुष्ठानि नाशयेत् ॥"

इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्दकम् ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला मङ्गीमूलं गुडूच्यपि च ।
पटोलत्वक् कणोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहन्ता कण्डूमण्डलनाशनः ॥"

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचा शुण्ठी हरिद्रा-
द्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुका भार्गी विडङ्गा-
मृतम् ।
मूर्वा दारु कलिङ्गभृङ्गमगधा त्रायन्ति पाठा
वरी
गायत्री त्रिफला किरातकमहानिम्बा वचा-
रग्वधम् ।
श्यामा चल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती कणा
बोद्रकं
वासा पर्पटशारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला-
जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना नित्यं पुमान् यः
पिबेत्
सप्तदोषा अचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
मया
बीभत्सान्यपि भूयसा नयनजा रोगाः प्रशा-
म्यन्ति च ॥"

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः इन्द्रयवः । भृङ्गं भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । अशनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । शारिवा चाउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी इति । जलं नेत्रवाला । इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च क्षीरमर्कस्नुहृद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

कफजाञ्जन, निर्वं ...
नेत्रजेत्रपोऽपि चर्यं ...
पुण्डरीकं तथा दद्रु ...
इति तथु ...
"मरिचं त्रिवृता दन्ती ...
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं
विशाला करवीरञ्च ...
निर्गुण्डी ...
सिन्दूरः कुष्ठो निम्बः
सप्ताह्वो गजमालञ्च मरिचं ...
ज्योतिष्मती च शरिवा ...
आर्द्रकं कटुतैलञ्च ...
तथाम्लि गोमूत्रं च ...
मरिचाद्यमिदं तैलं ...
भिषग्भिस्तेन वश्येन ...
श्वयथुः पलितं ...
अभ्यङ्गेन प्रयुक्तानि ...
शुचये पचति श्वेतां वातां रक्तं ...
तालामपि वरो प्राय ...
गणोऽयं सूरतो वा मनो ...
विभिद्य ग्रन्थं दत्त्वं ...
ज्योतिष्मती मालकङ्कुणीति लोके ।
मरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य ...
आधकलेन तद्रूपाणि कृत्वा ...
पुनर्नवायाः स्वरसैः ...
दिनमेकं ततस्तान् पचेत् ...
कुर्य्यान् चक्रिको तानु ...
पुनर्नवाभस्मनाङ्गस्थाने ...
पूरयेच्च ततः पात्रं मृण्मये ...
चारस्योपरि तो दद्यात् ...
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा ...
स्थाली चुल्ल्यां निधायाग्निमन्दं ...
दिवारात्रमहोरात्रं पचेत्तेन ...
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ...
तालकेश्वरनामायमुक्तो गुह्यानि ...
गुडूच्यादिकषायेण महावेग ...
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं ...
चिरन्तनदेहजं रोगं दुस्तरं च ...
एतद्भक्षकसेवी तु लवणं ...
तथा कटुरसं वह्निमातप ...
लवणं यः परित्यक्तुं ...
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोत्सरी ...
इति तालकेश्वरो र ...
"तालकताम्रशिलाशुल्वं टङ्कण ...
गन्धार्कौ हिङ्गुलौ कणामभीरादि ...
षड्वं पुटितं चोढा भूधरे ...
षट्पदं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म ...

…द्वदिनं एवं त्रिंशद्दिनं पिबं पिबेत् ।
…माक्षयं स्याद्देहाद्यौषधसंयुतम् ॥
…नैवाङ्गपीडोत्थे: कर्ष त्रिफलाफल: परम् ।
…सुरसामायं भवेच्छूकदरो रसः ॥"
…मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयताराहेश्वरो
…॥ ● ॥

"दग्धो धनिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
फिलाजतु व्यात्रिफलेन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
इंमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
इतस्य पाणे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भवेत् प्रतिदिनमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
निषेवितं तत्र गिवद्धमूले ॥"

…ममयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
…त्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा
…फला । इत्यादि चित्रकान्तं सर्व्वं तुल्यम् ।
…गमभ्रकम् । करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं
…त् । तत्र कुष्ठे बहुमूत्रे सति तिलौदनमेव
…म् । इति गलत्कुष्ठाधिकारः । इति भाव-
…काशः ॥ ● ॥ अथ सर्व्वव्याधिहरकवचम् ।

हरिरुवाच ।

…सर्व्वव्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
…ण रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥
…स्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
…वं सर्व्वेश्वरं विष्णुं सर्व्वव्यापिनमव्ययम् ॥
…शाम्यहं प्रतिवरं नमस्कृत्य जनार्द्दनम् ।
…अमोघाप्रतिमं सर्व्वं सर्व्वदुःखनिवारणम् ॥
…विष्णुर्मामग्रतः पातु कृष्णो रक्षतु पृष्ठतः ।
…हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयञ्च जनार्द्दनः ॥
…मनो मम हृषीकेशो जिह्वां रक्षतु केशवः ।
…पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥
…प्रद्युम्नः पातु मे घ्राणमनिरुद्धश्च चर्म्मकम् ।
…वनमाली गलस्यान्तं श्रीवत्सो रक्षतादधः ॥
…पार्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
…दक्षिणन्तु गदा देवी सर्व्वासुरनिवारिणी ॥
…उदरं मुसलं पातु पृष्ठं मे पातु लाङ्गलम् ।
…ऊर्द्ध्वं रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥
…पार्ष्णी रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणावुभौ ।
…सर्व्वकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थं पातु मां गरुडः सदा ॥
…वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।
…अटव्यां नरसिंहश्च सर्व्वतः पातु केशवः ॥
…हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
…सांख्याचार्य्यस्तु कपिलो धातुसाम्यं करोतु मे ॥
…श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्वजः ।
…सर्व्वान् शत्रून् सूदयतु मधुकैटभसूदनः ॥
…विष्णुः सदा विकिरतु किल्बिषं मम विग्रहात् ।
…हंसो मत्स्यस्तथा कूर्म्मः पातु मां सर्व्वतो दिशम् ॥
त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्व्वान् पापान् निकृन्ततु ।
नरनारायणो देवो बुद्धिं पालयतां मम ।
शेषो मे निर्म्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
वडवामुखो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्भ्यां ददातु परमो सुखं मूर्द्ध्नां मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्त्रपशुबान्धवम् ॥
सर्व्वानरीन्नाशयतु रामः परशुना मम ।
रक्षोघ्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्त्रस्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमच्युतं शरणं गतः ॥
धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
ध्यात्वा नारायणं देवं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं बद्ध्वा विचरामि महीतले ।
अप्रधृष्योऽस्मि भूतानां सर्व्वदेवमयो ह्यहम् ॥
स्मरणाद्देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यञ्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्व्वेषां पापदुष्टानां विष्णुर्बध्नाति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते छिन्दन्तु च पापं मे मम हिंसन्तु हिंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु द्यूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरणे घाते संग्रामे प्राणसंशये ।
अग्निचौरनिपाते च सर्व्वग्रहनिवारणे ॥
विद्युत्सर्पविषोद्वेगे रोगे च विघ्नसङ्कटे ।
जप्यमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वमायाकृतिनिर्म्माणकल्पान्तगहनो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्वीज पद्मनाभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चण्डाय स्वाहा । ॐ चण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय
स्वाहा । ॐ सर्व्वाय स्वाहा । ॐ सर्व्वपुरुषाय
स्वाहा । ॐ नमो भुवनेशाय त्रिलोकधात्रे
इलिटि मिलिटि स्वाहा । ॐ नमो ऽस्त्रे चाभये
ये ये सत्त्वा ये पापचरा वैया दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकूष्माण्डापस्मारकोच्छा-
दनज्वरायामैकाहिकद्वितीयतृतीयचातुर्थकमौ-
हूर्त्तिकदिनज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्व्वज्वरा-
दीनां लूताकीटकण्टपूतनाभुजङ्गस्थावरजङ्गम-
विषादीनामिदं शरीरं ममापथ्यं भवतु
तुम्बुरुस्फुटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्व्वतो रक्ष ।
ॐ हैहै हैहै दिनकर सहस्रकाल समावृतो
जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप्त-
ज्वलनज्वालाकारा महाक… …रतो रक्ष । …
ॐ निलि मिलि दि…
गान्धारि विषमोह विषविषमाख्यं मोहयतु
स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अमुकस्य सर्व्व-
भूतभयोपद्रवेभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न हीयते विप्रश्चमोऽहं शतवाधते । भयरुद्य
भयतोभयोऽभयं दिशतु ममास्तात् साधनमच्युतः ।
तदुदरमखिलं विशन्तु लोका युगपरिवर्त्तसहस्रं
चयास्तमनमिव प्रविशन्ति कसायनो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्व्वज्वरान्मम घ्नन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥"
इत्यादिमहापुराणे गारुडे सर्व्वव्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥

व्याधिघातः, पुं, (व्याधेर्घातो यस्मात् ।) आर-
ग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥

व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । तारका-
दित्वादितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्य्यायः ।
आमयावी २ विकृतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥")

व्याधिहन्ता, [ऋ] पुं, (व्याधेर्हन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, त्रि ॥

व्याधुतः, त्रि, (वि+आ+धु+क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व्याधूतः, त्रि, (वि+आ+धू+क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्ण-
ज्वराः ॥")

व्यानः, पुं, (व्यानिति सर्व्वशरीरं व्याप्नोतीति । वि+
आ+अन+अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायन्तर्गत-
सर्व्वशरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्व्वशरीरगः ॥"
इति ॥
एषं तद्व्यापाराश्च यथा,—
"अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥"
इति भरतः ॥
श्रीधरस्वामिमते त्वकर्म । व्यायनम् । आकु-
ञ्चनप्रसारणादि । अन्यच्च ।
"व्यानो व्यानशयत्स्वं सर्व्वव्याधिप्रकोपकः ।
महारजनसुप्रख्यो … …ह्वानकारणः ॥
स चातिकुपितः … …ये गुल्मयोरपि ।
प्राणे … …ष्ठश्च निरन्तरम् ।
… …नेषमर्दोषकः ॥"
। शारदातिलकटीका ॥

[illegible]

इति भागवते ...

[illegible]

इति ...

[illegible]

अङ्गीरसस्तया च द्वापरे संज्ञया प्रिया ।
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।
कपटेन समं भाषा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

व्यापारः, पुं, (वि + आ + पृ + घञ् ।) कर्म्म । यथा,—

"स्यात् प्रायश्चित्तगनको व्यापारो भवनं स्मृतम् ।
रागाद्भयात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताग्निपुराणवचनम् ॥

(साहाय्यम् । इति मल्लीनाथः ॥ यथा, कुमारे । ६ । २९ ।

"व्यापारयामास तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हसि ।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥"

तत्तज्जन्ये सति तज्जन्यजनकः । इति न्यायदर्शनम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

"नियमेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥")

व्यापारी, [न्] त्रि, (व्यापारोऽस्यास्तीति । व्यापार + इनिः ।) व्यापारविशिष्टः । कर्म्मचारी । यथा,—

"नानाशोभाविव्यापारी स्वाधिकारी च यः ।
न वाति नामवेद्य नावसीदति एव च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

व्यापी, [न्] पुं, (व्याप्नोति सर्व्वमिति । वि + आप + णिनिः ।) विष्णुः । यथा,—

"अरुन्धती व्यापी नैकात्मा नैककर्म्मकृत् ।" इति महाभारते ।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । ६७ ॥ त्रि, व्यापकः । यथा,—

"निराश्रयस्थितो व्यापी ... तिथिः ।
स तत्र ... ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

व्यापृतः, पुं, (वि + आ + पृ + क्तः ।) कर्म्मसचिवः । यथा,—

"नियोगी कर्म्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापृतकृत्, त्रि । [illegible] ...
... (यथा, कुमारसम्भवे । १ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

व्याप्त, त्रि, (वि + आप् + क्तः ।) ... । तत्पर्य्यायः । पूर्णम् २ आचितम् ३ छन्नम् ४ पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, ... । ११ । ३० ।

"[illegible]
[illegible] ॥")

... । ... । इति हेमचन्द्रः । ... ।

... । ... ।

व्याप्तिः, स्त्री, (वि + आप + क्तिन् ।) व्यापनम् । यथा, कुमारे । ७ । १६ ।

[illegible]

इति ... इति हेमचन्द्रः ।

व्याप्तिमान्, [त्] पुं, ...

व्यामः, पुं, ...

[illegible]

…दिनं वद्ध्यात् । (यथा, मनुः ।
…१ । १९ । ९१ ।
…स्ते इत्यादि ।
…हस्तिरधेऽशोक इव बहुभुजः ।")
…, त्रि, (वि + आ + आप + क्त ।) व्याप्तः ।
…व्याप्तिः ।
…, त्रि, (वि + आ + दिश + क्त ।)
…म् । विशेषेणातिदिष्टो मनोविकारः ।
—
…हिर वार्तेव वृहं मीनकानि मे ।
…वर विदित देव केयौरवलम्बनम् ॥"
इति हेमचन्द्रे नानार्थवर्गे । २ । ४ ।
…वकर्तव्य । वर्जन् व्यायतानि इतीर्थ
…दर्शयिष्यामि पदानि मेद मे
…तोमितेनी सुर्वन् वीरदयति ।
…वोदराः हिंसाणामी ।
…त्रि, (विशेषेण व्यायतम् ।) व्यायतम् ।
… (यथा, भागवते । ३ ।
…विक्रमपि माथं व्यायतत्वादनत्य ।
…र इव नाम: प्रलम्बाह दिवसि ।")
… । अतिशयः । इति मेदिनी ।
…, पुं, (वि + आ + यम + घञ् ।) पौरुषः ।
…, महाभारते । ८ । १८ । ७ ।
…सुयुद्धमपि प्रवराजसमं मदम् ।
…महारथानां प्रतुत्सवादवाहनम् ॥")
… (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।
…व्यक्तिना: पौरव व्यायामपुत्रः पिपासितः ।
…मन्त्रमेव पवित्रव्यायामं प्राप्त ॥")
… । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी । व्यामः ।
…मेदिनीकरः ॥ मल्लक्रीडा । कुस्ती इति
… भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । १२ । ७ ।
…व्याम प्रशंसन्ति व्यायामपरे जनाः ॥")
…वाद यथा,—
…सो हि यदा पक्षौ बलिनौ स्निग्ध-
भोजिनाम् ।
…शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
…सु सर्वेषु ऋतुषु ऋतुसात्म्यहिताधिभिः ।
…न तु कर्तव्यो व्यायामो हन्यतो यथाम् ॥
…ललाटे नासायां यदा घर्मः प्रवर्तते ।
…तं विजानीयात् दायतो बलानिमेव च ॥
…कर्शिताश्चैव सोढुं क्षिप्रं हि युक्ता ।
…योऽपि व्याहित्य व्यायामादुपजायते ॥
…मं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
…मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥
…व्यायाममदृशमन्यत् स्थौल्यापकर्षणम् ।
…व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्यरयो भयात् ॥
…सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥
…मद्वारागारस्य पद्मागदर्शिनस्य च ।
…ते सोऽपि धर्मिणः वैनतेयमिवोरगाः ॥
…सी च्यो शौषौ कासौ व्यामो च्यतातुर:।
…न् खीषु च सौष्यो व्यायामं परिवर्जयेत् ॥
…तारयो बालो वृद्धो भोगी च संत्यजेत् ॥

…श्रीलब्धाश्रमः काशी इन्द्रदिनं प्रयाति ॥
…तथा: प्रभ: स्वदेहस्य स्वदेहैर्भृत जायते ॥"
इति काशीखण्डम् ॥

व्यालीढः, पुं, (वि + आ + लिह + क्त ।) दक्ष-
दिक्स्थपादायामोत्तानवर्दिषितः । यथा,—
"व्यालोकं दक्षपादं भवेत् प्रचलनं स्थितः ।
व्यालीढः स्वरभावो दिव्यावस्थानाम् इति ॥
आलीढप्रकारा: स्युर्भावा: षट् संस्थानादिकाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ४१८ ।
"व्यालीढिन्ये व्यालीढ: स्वपदोर्मर्दनसंयुतः ।
स्त्रीभी समविसर्गाभ्यां नरैः क्षुभितमानसः ॥
कलाङ्गश्च अवहेलौमिमितमदोदयः ।
सौभिभौसिहन्तिदिग: प्रशान्तकाव्य नायकः ॥
राजर्षिस्य दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारकरुणैत्र रसैरङ्गिनो रसाः ॥")

व्यालः, पुं, (विशेषेण आसमन्तात् अलतीति ।
अल पर्याप्तौ + अच् ।) सर्पः । श्वापदः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥")
दुष्टगजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १२ । २८ ।
"व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः
कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे ॥")
चित्रकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।
इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥

व्यालः, त्रि, (वि + आ + अल + अच् ।) शठः ।
धूर्तः । इति जटाधरः ॥

व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गजः । तत्पर्य्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्कुश-
दुर्धरः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(श्वापदः । यथा, महाभारते । १३ । ११६ । ७५ ।
"जायते व्यालकश्चापि मांसं सदातु मानुषः ॥")

व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्येव गन्धो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति । व्याल +
ग्रह + अण् ।) व्यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")

व्यालग्राही, [न्] पुं, (व्यालं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) भिक्षार्थं सर्पधारी । सर्पखेलकः ।
साबुड़िया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । अहितुण्डिकः २ । इत्यमरः ॥
जाङ्गुलिः ३ जाङ्गलिः ४ व्याहितुण्डिकः ५
व्यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विषवैद्यः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वेव आकृति-
र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यालजिह्वा च ॥)

व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रेव …)
गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । बघनखा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्यायः । कुटमः २ चक्रवाचकः ३ चक्री ४
चक्रकारः ५ व्याघ्रपत्रः ६ व्याघ्रनखः ७ दीर्घ-
नखः ८ खुरः ९ व्यालपाणिजः १० व्याला-
युधः ११ व्यालनखः १२ व्यालखड्गः १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफवातकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । वर्ण्य-
त्वम् । शीतज्वरदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णानि पत्राणि
यस्याः ।) एर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालबलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालमृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो मृगः पशुः ।)
चित्रव्याघ्रः । चिता बाघ इति भाषा । इति
महाभारते राजधर्मः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
"रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ॥
पृथक् व्यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्व्वशः ॥")

व्यालम्बः, पुं, (विशेषेण आलम्बते इति । वि +
आ + लम्ब + अच् ।) रक्तैरण्डः । इति वैद्य-
कम् ॥ (लम्बमाने, त्रि । यथा, महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"व्यालम्बहस्तान् संवृद्धान् सपक्षानिव पर्व्व-
तान् ॥")

व्यालायुधं, क्ली, (व्यालस्यायुधं नख इव आकृति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
मथुरेशः ॥

व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिवाकृतिर्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश + "कर्म-
व्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।" ३ । ३ । ४३ । इति
णच् । ततः "णचः स्त्रियामञ् ।" ५ । ४ । १४ । इति
स्वार्थे अञ् । "न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐच्-प्रतिषेधः । स्त्रियां ङीप् ।) पर-
स्पराक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां
भरतः ॥

व्यावभाषी, स्त्री, (वि + अव + भाष + णच् ।
स्वार्थे अञ् । ङीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

व्यावर्त्तः, पुं, (वि + आ + वृत + घञ् ।) नाभि-
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र व्याव-
र्त्तकोऽपि पाठः ॥

व्यावहारी, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् । स्वार्थे
अञ् । ङीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

व्यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हस + णच् ।
स्वार्थे अञ् । ङीप् ।) परस्परहसनम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

व्यावृत्तः, त्रि, (वि + आ + वृत …
यथा । वृते तु …
व्यावृत्तश्च । (…

व्यावृत्तिः, स्त्री, (वि+आ+वृत्+क्तिन् ।) खण्डनम् । यथा,—
"अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥"
इति महिम्नस्तोत्रम् ॥
व्याप्तिः । यथा । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् । इति चिन्तामणौ असाधारणग्रन्थम् ॥
व्यासः, पुं, (वि+अस्+घञ् ।) विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ५१ ।
"विस्तीर्य्यैतत् महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥"
"समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।" इति तट्टीका ॥) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाठकमात्रम् । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरौ भविष्यपुराणम् ॥
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोलस्य मध्यरेखा । यथा,—
"व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते
खबाणसूर्य्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥"
उदाहरणम् ।
"विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व ।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥"
इति लीलावती ॥ * ॥
(व्यस्यति वेदानिति । वि+आ+अस्+अच् ।) मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायो वेदव्यास-शब्दे द्रष्टव्यः ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-भारते । १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ॥")
स च सत्यवत्यां कन्याकाले पराशराज्जातः । नीलकमलस्य पत्रकोद्भवः । यथा,—
"व्यासः पुराणसूत्रस्य पत्रच्च वाल्मिकं यदा ।
मौनीभूतः स चकार मालेन जगदम्बिकाम् ।
तदा चकार विद्यानां महदेव मुनीश्वरः ।
संदाय निर्म्मितं ज्ञानं धमाम्बर्ब्बदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पत्रकोद्भवः ।
तां विवेदे प्रदधौ च पुनरेव पुष्करे ।
तदा मणौ दरं प्राप्य स चकार बभूव च ।
तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य जन्मान्तरं यथा,—
"अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोः शब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥
तमुवाच नतं मूर्द्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्य्या त्वया मतिमतां वर ॥
तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममैतद्वचनं मुने ।
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्म्मणा ।
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥
मन्वन्तरेषु पुत्त्रत्वमेवमेतं प्रवर्त्तकः ।
भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"सुतं त्वजनयच्छक्तिरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥
द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ।"
इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥ *
युगभेदे व्यासभेदो यथा,—
"यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः ।
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः ।
चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः ।
सविता पञ्चमे व्यासो मृत्युः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥
एकादशे तु त्रिवृषो भरद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चान्तरीक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥
त्र्यारुणः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
कृतञ्जयः सप्तदशे ऋणज्योऽष्टादशे स्मृतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात्तु गौतमः ।
गौतमादुत्तमो व्यासो हर्य्यात्मा योऽभिधीयते ॥
अथ हर्य्यात्मनो वेनः स्मृतो वाजश्रवास्तु यः ।
सोमो शुष्मायनस्तस्मात्तृणबिन्दुरिति स्मृतः ।
ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ॥
जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ।
व्यतीते मम पुत्त्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुनौ ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥ * ॥
कूर्म्मपुराणे विशेषः ॥ द्वादशे द्वापरे शततेजाः । त्रयोदशे धर्म्मः । चतुर्द्दशे तरक्षुः । पञ्चदशे त्र्यारुणः । [illegible] विंशे वाजश्रवाः । [illegible] विंशे तृणबिन्दुः । [illegible] विंशे विष्णुः । [illegible] विवरणञ्च देवीभागवते १ स्कन्धे च द्रष्टव्यम् ॥)

व्यासक्तः, त्रि, (वि+आ+सञ्ज् [illegible] विशेषासक्तः । संसक्तः । यथा,— [illegible]
[illegible] मूर्त्तिर्यस्य विष्णोरवतु [illegible]

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण आसङ्गः । पूर्ब्बसन्नधानोधं [illegible]

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, ([illegible] वेदव्यासजननी । इति [illegible] पर्य्यायः । सत्यवती १ वासवी २ योजनगन्धा ३ दाशेयी ४ इति हेमचन्द्रः ॥ मत्स्यागन्धा इति च पाठः ॥ काली ५ गन्धवती ६ [illegible] गन्धा ७ [illegible] पुत्रा ८ [illegible] मत्स्योदरी ९ चित्राङ्गदसूः १० इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मत्स्यगन्धा ११ दासनन्दिनी १२ । इति [illegible]

व्यासिद्धः, त्रि, (वि+आ+ [illegible] इति मिताक्षरा ॥

व्याहतः, त्रि, (वि+आ+ [illegible] आहतः । व्यर्थः । यथा ।
[illegible] न्द्रियार्थयोः सन्निकर्षविनियमात् [illegible] देशान्तरविशेषाद्वा [illegible] गौतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥
"अव्याहताज्ञः सर्व्वासु यः [illegible] निर्ज्जिताखिलदैत्यारिः स यदा [illegible]
[illegible]

व्याहारः, पुं, (वि+आ+हृ+घञ् ।) [illegible] इत्यमरः ॥ (यथा, [illegible] ७१ ।
"अभिरक्षिप्रव्याहारप्रवेशनं [illegible]
[illegible] पशुप्रस्वव्याहारे [illegible]

व्याहृतिः, स्त्री, (वि+ [illegible] व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—
"ओङ्कारमादितः कृत्वा [illegible] ततोऽधीयीत [illegible]
[illegible]
महाव्याहृतयस्तिस्रः [illegible] प्रधानपुरुषः कालो [illegible] सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः [illegible]

रत्नमरं मक्त शालिनो स्थानदमरम्।
क्तो महाभाग सारात्सार उदाहृतः॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः॥
पम्। यथा, कुमारसम्भवे। ६। १९।
“न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम्॥”)
ं, (वि+दै+क्तः।) स्यूतम्। इति
हारूपकोषः॥
ी, (वि+वे+क्तिन्।) स्यूतिः। तन्तु-
ः। इति भरतद्विरूपकोषः॥
पुं, (वि+उत्+क्रम+घञ्।) क्रम-
ः। व्यतिक्रमः। तत्पर्य्यायः। उत्क्रमः २
३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, साहित्य-
। १०।
कधिक्षल चपल रे का त्वराहं कुमारी
ाहं वितर वहसा व्युत्क्रमः कासि
यासि॥”)
ी, (वि+उत्+स्था+ल्युट्।) स्वातन्त्र्य-
। विरोधाचरणम्। इति मेदिनी॥
, महाभारते। १४। २६। १६।
ते हविर्भाभीरा पुत्राश्च प्रवरैः सह।
ं परिगता व्युत्थानात् चचधर्म्मिणः॥”)
धनम्। समाधिपारणम्। इति हेम-
। नृत्यभेदः। इति शब्दरत्नावली॥
गोत्थानच। (चित्तस्यावस्थाविशेषः।
तत्त्वलदर्शनम्॥)
स्त्री, (वि+उत्+पद्+क्तिन्।) विशेषे-
ः। संस्कारः। इति व्युत्पत्तिशब्दार्थ-
। यथा। शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदा-
पत्तित्वत् पदं तालव्यादि सारं इतातीति
म्तु काल्पनिकी। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
ानम्। यथा। व्यवहारादिबाधकं विना
ादपि व्युत्पत्तिः। बाधकं विना स्वसा-
ाधकं यद्विशेष्यं तदभाववत्त्वविशेष्य-
रेण व्युत्पत्तेः व्युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
भवादिति यावत्। इति व्याप्तिवादस्य
। टीका॥
ि, (वि+उत्+पद+क्तः।) संस्कृतः।
मचन्द्रशब्दरत्नावल्यौ। व्युत्पत्तियुक्तः।
व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्र-
ानं तदधीना च वैदिकक्रिया ततपलं
ः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
।
ः, त्रि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम्।
उत्+पद+णिच्+ण्वुल्।) व्युत्पत्ति-
। यथा। शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे
व मङ्गलं कर्त्तव्यम्। इति मुग्धबोध-
ां दुर्गादासः॥
पुं, (वि+उत्+अस+घञ्।) निरासः।
गः। यथा। तदेवैतद्विकारश्रवणात्तिधि-
व्यविशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तर-
...

तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथा च महाभारते। १२। १९। १८।
“अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके॥”)
व्युष्टं, क्ली, (वि+वस्+क्तः।) फलम्। दिनम्। प्रभातम्। (यथा, माघे। १२। ४।
“व्युष्टं प्रयाणञ्च वियोगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्ततः॥”)
पर्य्युषितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रभातार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि। स तु दोषायाः पुत्रः। यथा, भागवते। ४। १३। १४।
“प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्व्वतेजसमादधे॥”)
व्युष्टः, त्रि, (वि+वस+क्तः।) उषितः। (यथा, महाभारते। ३। ६९। २८।
“सा व्युष्टा रजनी तत्र पितुर्वेश्म विभाविनी।”)
दग्धः। इति मेदिनी॥
व्युष्टिः, स्त्री, (वि+वस्+क्तिन्।) फलम्। (यथा, महाभारते। १२। २२८। ४।
“महतस्तमसो व्युष्टा पश्यन्तौ परावरौ॥”)
समृद्धिः। इति मेदिनी॥ स्तुतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रकाशः। यथा, ऋग्वेदे। ९।१०१।५।
“व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम्॥”
“व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु।” इति तद्भाष्ये सायणः॥)
व्यूढः, त्रि, (विशेषेण उह्यतेस्म। वि+वह+क्तः।) विन्यस्तः। संहतः। इत्यमरः। ३। १। ४४॥ (व्यूहरचनयाधिष्ठितः। यथा, गीतायाम्।१।२।
“दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा।
आचार्य्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्॥”)
पृथुलः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १।१३।
“व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्म्महाभुजः।
आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म्म इवाश्रितः॥”)
व्यूढकङ्कटः, त्रि, (व्यूढः कङ्कटः सन्नाहो येन।) सन्नद्धः। इत्यमरः॥
व्यूढिः, स्त्री, (वि+वह+क्तिन्।) विन्यासः। संहतिः। पृथुलता। इति व्यूढशब्दार्थदर्शनात्॥
व्यूतं, त्रि, स्यूतम्। तन्तुसन्ततम्। विपूर्व्ववेञ्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
व्यूतिः, स्त्री, (वि+वे अथ वा+क्तिन्। “ऊतियूतिजूतीति।” ३। ३। ९७। इति निपातितः।) वस्त्रादिवयनक्रिया। तत्पर्य्यायः। वानिः २। इत्यमरः॥ व्यूतिः ३। इति तट्टीका॥ वायी ४। इति शब्दरत्नावली॥
व्यूहः, पुं, (वि+ऊह+घञ्।) समूहः। निर्म्माणम्। तर्कः। इति मेदिनी॥ देहः। (यथा, भागवते। ११। ६। १०।
“यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्व्यूहेऽर्च्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय॥”)
सैन्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (परिणामः। लिङ्गम्। यथा, भागवते। ४। २९। ७०।
...

युद्धार्थसेनारचना। तत्पर्य्यायः। बलविन्यासः २। इत्यमरः॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य दुर्लङ्घ्यत्वनिमित्तं स्थापनं व्यूहः। ऊह वितर्के विपूर्व्वात् घञ्। युद्धे दण्डादयो भेदा विशेषा व्यूहस्येत्यर्थात् आदिना भोगमण्डलसंहतानां ग्रहः। यथाह कामन्दकिः।
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च।
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः॥ इति॥
एषां चतुर्णाञ्च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः।” इति भरतः॥ अपि च।
“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः।
स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्॥
व्यूहभेदास्तु चत्वारो दण्डो भोगोऽथमण्डलम्।
असंहतश्च निर्णीता नीतिसारादिसम्मताः॥
अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित्।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च॥
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः।
सैन्यानां नीतिसारादौ व्यूहभेदाः समीरिताः।
क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु॥”
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा च कामन्दकीयनीतौ।१९।२९—५०।
“सर्व्वव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्म्मसु कर्म्मठाः।
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इष्यते॥
उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः।
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्ज्जितः॥
अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः।
सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः।
अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परम्॥
फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत्।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत्॥
युद्धार्थे युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत्।
युद्धं हि नायकप्रायं दृश्यते तदनायकम्॥
व्यूहोऽनुपृष्ठमचलः पत्त्यश्वरथदन्तिभिः।
तथाप्रतिहतो मेधो ह्यन्यश्वरथपत्तिभिः॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः।
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽप्रतिहतः स्मृतः॥
रथस्थाने हयान्दद्यात्पदातींश्च हयाश्रये।
रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत्॥
विभज्य प्रविशेन्मध्ये पत्त्यश्वरथकुञ्जरान्।
मध्ये कुर्व्वीत नागेन्द्रान् पत्त्यश्वरथवारितान्॥
धनुः श्येनौ च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः।
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत्॥
यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्त्तितः।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः॥
कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः।
यः स तं व्यूहं मतिमान् कार्य्ये स्थाने प्रकल्पयेत्॥
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च।
प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै तद्विपर्य्ययः॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनौ विजयसञ्जयौ।
... दण्डभेदाः प्रकीर्त्तिताः॥

सुसाध्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ।
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्य्ययः ।
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः ।
द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः ।
द्विचतुर्द्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिकाहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिप्लवङ्गकः ।
दण्डपक्षो युगोरस्थः शकटस्तद्विपर्य्ययः ।
मकरो व्यतिकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
मण्डलव्यूहभेदौ च सर्व्वतोभद्रदुर्ज्जयौ ।
अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्व्वतोमुखः ।
अर्द्धचन्द्रक उद्धानो वज्रो भेदास्तु संहतेः ।
तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ।
त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः ।
एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पृथक् ।
तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ।
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा ।
व्यूहश्चेत्तु प्रयोक्तव्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ।
पक्षादीनामथैकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
उरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ।
परकोटिसमाक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
कोटिभ्यां जघनं हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ।
एवं व्यूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
विदारयेद्व्यूहशतं बलेन द्विषतामलम् ।")

व्यूहनं, क्ली, (वि + ऊह + ल्युट् ।) सैन्यसंस्थानम् । विपूर्व्वोहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (भेदनम् । यथा, भागवते ।३।२६।३६।
"चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।"
"व्यूहनं भेदनं द्रव्यादेः ।" इति तट्टीकायां स्वामी । व्योमके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३६ ।
"परं गुणेभ्यः पृथिवीगर्भसरूपं
यस्य मन्त्रं व्यूहनं कालरूपम् ।"
"व्यूहनं जगत्क्षोभकम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

व्यूहपार्ष्णिः, पुं, (व्यूहस्य पार्ष्णिः ।) व्यूहपश्चाद्भागः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः । प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः । व्यूहमध्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

व्ये, ञ ऐ वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ञ, व्ययति व्ययते । ऐ, वीयात् । इति दुर्गादासः ।

व्योकारः, पुं, लौहकारः । इत्यमरः ।

व्योम, [न्] क्ली, (व्ये ञ् ऐ वृतौ + "नामन् सीमन्निति ।" उणा० ४ । १५६ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, "विपूर्व्वादवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात् औणादिके 'सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' इति सूत्रेण मनिन्प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।' इत्यूठि गुणः । अवति व्याप्नोति सर्व्वं जगत् । यद्वा व्यातिसंवृणोति [illegible] व्योम् । व्याप्तं समस्तं विविधमपि च तिष्ठति । यद्वा इन-स्यापि [illegible] पालितोऽवकाशप्रदानेन । उभयतो तु नामन् सीमन् व्योमन् इत्यादिना [illegible] इत्यमरटीकायां भरतः । तथाच निरुक्तम् व्योमेत्यन्तरिक्षं महान्तरतः परिवीतो वायुना इति ।" इति निरुक्तटीका । १ । ४ । १ ।) आकाशः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १३ । ८ ।
"रत्नोभिः स्पन्दितोद्भूतैरनेकैश्च पवनाशिभिः ।
मुक्तजालमिव व्योम कुर्व्वन् यो भेदे भूतलम् ।")
जलम् । भास्करस्यार्चनास्थानम् । इति मेदिनी । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट्शरीरत्वात्तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ७ । ४०० । १९८ ।
"धूम्राचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते यतश्च याः ।
ते केशसंज्ञितास्तस्य व्योमकेश इति स्मृतः ।")

व्योमकेशी, [न्] पुं, महादेवः । महाभारते व्योमव्यापिनः केशा अस्य सन्तीति व्योमकेशमध्यात् इनप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

व्योमचारिपुरं, क्ली, (व्योमचारि आकाशगामि पुरम् ।) सौभपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ।

व्योमचारी, [न्] पुं, (व्योम्नि चरतीति । चर + णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी । चिरजीवी । द्विजाः । इति विश्वः । (आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५६ ।
"अस्ति पूर्व्वमहं व्योमचारी विद्याधरोऽभवम् ।")

व्योमधूमः, पुं, (व्योम्नः धूमः ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योमनासिका, स्त्री, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योममञ्जरं, क्ली, (व्योम्नः मञ्जरमिव ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योममण्डलं, क्ली, (व्योम्नः मण्डलम् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली । आकाशञ्च ।

व्योममुद्गरः, पुं, (व्योम्नः मुद्गर इव ।) निर्घातः । इति हारावली ।

व्योमयानं, क्ली, (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् । इत्यमरः ।

व्योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः । (व्योम्नः स्थली ।) नभःस्थलञ्च ।

व्योमाभः, पुं, (व्योम्ना शून्येन आभातीति । आ + भा + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योमोदकं, क्ली, (व्योम्नः उदकम् ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

व्योषं, क्ली, (विशेषेण ओषतीति । उष दाहे + पचाद्यच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"व्योषं त्रिजातकं मुस्तं विडङ्गामलके तथा ।")

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] सक०-सेट् ।) व्रजति । [illegible]

व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति [illegible] (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क, [illegible] व्राजयति । [illegible] व्राजयति । इति दुर्गादासः ।

व्रजं, क्ली, व्रजनम् : गमनम् । व्रज-धातोर्भावे अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति कौमुदी ।

व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + [illegible] ३ । ११९ । इति [illegible]) समूहः । इत्यमरः । (यथा, [illegible] १९८ । १२ ।
"तत्र प्रभातः सुमहान् [illegible]
प्रादुरासीत् तदा तेन [illegible]
गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
"निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा-
मुपाजिहीथा न महीतलं यदि" [illegible]
मार्गः । इति मेदिनी ।
आर्य्यदेशविशेषः । अस्य विवरणं [illegible]
"व्रजमण्डलमुन्नतं देवमार्गं
कुमुदाख्यं महापीठं [illegible]
तस्योपरि स्थितं लोकं [illegible]
[illegible]
चतुरङ्गबलोपेतं परिपूर्णं [illegible]
अस्य पश्चिमोत्तरे [illegible]
रामाख्यारण्ये [illegible]
आकाशान्निपतते [illegible]
पुण्यं [illegible] तथा [illegible]
[illegible] निर्मितालोकं
तत्रादौ [illegible]
[illegible] नामि
चतुर्भागसमोऽथ तस्यापि [illegible]
आदि ।
"वनानि [illegible]
मधुवनं महापीठं १ [illegible]
कौशिकाख्यं तृतीयञ्च ३ [illegible]
प्रथमं कुमुदाख्यञ्च ५ [illegible]
वाचा [illegible] षष्ठं [illegible]
अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८
वाचा भद्रवनं षष्ठं दशमं [illegible]
एकादशं समाख्यातं [illegible]
वाचा [illegible] द्वादशं
इति द्वादशसंख्यानि वनानि [illegible]
[illegible]
अथ द्वादशोपवनान्याह [illegible]
"आदौ [illegible] नाम १ द्वितीयं [illegible]

तृतीयं [illegible] नाम३ [illegible]
वाचा [illegible] पञ्चमं [illegible]
सुरभीवननामानं षष्ठमा[illegible]
[illegible] नाम सप्तमं [illegible]

…वनमाप्रमष्टमं परिकीर्त्तितम् ८ ।
…ङ्गिरवनं श्रेष्ठं नवमं मानभञ्जनम् ९ ।
…शायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
…दशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम्
११ ।
…दशं परमानन्दवनं सर्व्वार्थदायकम् १२ ।
…त द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च ॥”
इति द्वादशोपवनानि ॥ * ॥
अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
…दौ रङ्कवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
…वनं द्वितीयञ्च २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
…र्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं नृणाम् ४ ।
…मञ्जननामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ॥
…ष्ठा कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् ६ ।
…ष्णाशिपलकं नाम वनं सप्तममीरितम् ७ ॥
…दप्रेक्षणाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
…मिन्द्रवनं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ९ ॥
…यावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
…ावलीवनं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् ११ ॥
…ण्या लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् १२ ।
…न प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे ।
…ति द्वादशसंज्ञास्ते देवावासफलप्रदा: ॥”
इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ * ॥
अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
…मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्डं द्वितीयकम्
२ ।
…न्दग्रामं तृतीयञ्च ३ गूढ़ग्रामं चतुर्थकम् ४ ।
…ञ्चमं ललिताग्रामं ५ वृषभानुपुरञ्च षट् ६ ।
…प्तमं गोकुलं स्थानं ७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ॥
…गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
…मं जाववटं नाम दशमं परिकीर्त्तितम् १० ॥
…वृन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् ११ ।
…शनवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् १२ ॥
…नि द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च ।
…णामधिपा: प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगा: ॥
…र्शा नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला ।
…र्शाच्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
…दौ लीलां यदा पश्चाद्वनयात्रां ततश्चरेत् ।
…र्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
…र्व्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावत: ॥”
इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्याय: ॥
…क:, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥
…किशोर:, पुं (व्रजस्य किशोर: ।) श्रीकृष्ण: ।
…स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवना-
…धिपो देव: । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रज-
…किशोरमन्त्र: । यथा श्रैधरोपनिषदि । ॐ श्रैं
…ललिताग्रामाधिवनाधिपतये व्रजकिशोराय
…नम: । इत्येकविंशाक्षरो व्रजकिशोरमन्त्र: ।
…अनेन मन्त्रेण प्राणायाम: । अस्य मन्त्रस्य
…विभाण्डक ऋषिर्व्रजकिशोरो देवता गायत्री
…छन्द: मम सकलपापक्षयद्वारा युगलकृष्णदर्श-
…नार्थे विनियोग: । श्रिरसि विभाण्डकऋषये
नम: मुखे व्रजकिशोराय नम: हृदि गायत्री-
छन्दसे नम: । अथ ध्यानम् ।
‘ललितासंयुतं कृष्णं सर्व्वैस्तु सखिभिर्युतम् ।
ध्यायेत्त्रिवंशिकूपस्थं महारासकृतोत्सवम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्त्र: ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्याय: ॥

व्रजनाथ:, पुं, (व्रजस्य नाथ: ।) श्रीकृष्ण: । इति
पुराणम् ॥

व्रजभू:, पुं, (व्रजे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) केलिकदम्ब: ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्रजस्य भूर्भूमि: ।)
व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ॥

व्रजमण्डलं, क्ली, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमि: ।
यथा, मात्स्ये ।
“व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम् ।
कुसुराख्यं महाश्रेष्ठं सर्व्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥”
इति व्रजविलासे १ अध्याय: ॥

व्रजमोहन:, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-
तीति । मुह + णिच् + ल्युट् ।) श्रीकृष्ण: । इति
पुराणम् ॥

व्रजवर:, पुं, (व्रजे वर: श्रेष्ठ: ।) श्रीकृष्ण: । स तु
द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देव: ।
“अथ जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्र: । शौन-
कीये ।
‘वटाद्वृक्षै: समन्तात्तु सघनं वनमास्थितम् ।
तमेवाधिवनं ख्यातं वटसेवापरायणम् ॥
तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीड़ावरप्रदम् ।
वटाद्वृक्षैर्वनं ख्यातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ॥
वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटभावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ ठ: जाँ वटाधिवनाधि-
पतये व्रजवराय नम: । इत्येकोनविंशाक्षरो
जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्र: । अनेन मन्त्रेण
प्राणायाम: । अस्य मन्त्रस्य वलोक ऋषि-
र्जाववटाधिपो व्रजवरो देवता पङ्क्तिश्छन्द:
मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्त्यर्थे जपे विनि-
योग: । न्यासं पूर्व्ववत् । अथ ध्यानम् ।
‘नानाश्रृङ्गारभूषाढ्यं राधाकृष्णं मनोहरम् ।
ध्यायेद्युगलमूर्त्तिञ्च वनयात्रावरप्रदम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-
धिपव्रजवरमन्त्र: ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्याय: ॥

व्रजवल्लभ:, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभ:
प्रिय: ।) श्रीकृष्ण: । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी ।
यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“विलासवंशध्वनिसं सुधालिले:
प्रपूर्य्य य: पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरि: पुनातु व: ॥”

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजयजो-
र्भावे क्यप् ।” ३ । ३ । ९८ । इति क्यप् ।)
पर्य्यटनम् । जिगीषो: प्रयाणम् । गमनम् ।
इत्यमर: ॥ वर्ग: । इति मेदिनी ॥ (सजाती-
यानामेकत्र सन्निवेश: । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । ५६५ ।
“कोष: श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षक: ।
व्रज्याक्रमेण रचित: स एवातिमनोहर: ॥”)
रङ्ग: । इति धरणि: ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादास: ॥

व्रण, त क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्ण:
अङ्गभेद: । व्रणयति गात्रं बाणेन भट: । इति
दुर्गादास: ॥

व्रण:, पुं क्ली, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्ग-
चूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्य्याय: ।
ईर्म्मम् २ अरु: ३ । इत्यमर: ॥ ईर्म्म: ४ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघु: । १२ । ५५ ।
“स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मन: सुमहत् कर्म्म व्रणैरावेद्य संस्थित: ॥”)
अथ व्रणाधिकार: ।
“व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदत: ।
दोषजो दुष्टदोषै: स्यादन्य: शस्त्रादिसम्भव: ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह । .
“स्तब्ध: कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुज: ।
तुद्यते स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भव: ॥”
स्तब्ध: अचल: ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
“तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदु:खावदारणै: ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकै: ॥”
क्लेद आर्द्रता । दु:खं यथारूपम् । अवदारणं
व्रणे विदारणवत् पीड़ा ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।
“बहुपिच्छो गुरु: स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदन: ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रण: ॥”
बहुपिच्छ: बहुपिच्छिल: । अल्पसंक्लेद ईष-
दार्द्र: ॥ * ॥ रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह ।
“रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्द्विजित: स्यात्तदन्वय: ।”
तदन्वय: द्वित्रिदोषलिङ्गसमन्वय: ॥ * ॥ शुद्ध-
व्रणलिङ्गमाह ।
“जिह्वातलाभोऽतिमृदु: श्लक्ष्ण: स्निग्धोऽल्प-
वेदन: ।
सुव्यवस्थो निरास्राव: शुद्धव्रण इति स्मृत: ॥”
जिह्वातलाभ: मलशून्योऽथ स्वरूपार्थ: । तेन
जिह्वावद्रक्त: । सुव्यवस्थ: उच्चनतारहित: ॥
दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।
“पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थिति: ।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादि: शुद्धलिङ्गविपर्य्यय: ॥”
उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादि: आदि-
शब्देन सावर्णदनाविवर्णनादय: संगृह्यन्ते ॥ * ॥
संरोहद्व्रणस्य लिङ्गमाह ।
“कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां मार्गोऽदर्शिता: ।
स्थिराश्च पिड़काश्लेष्मी रोहन्तीति तमादिशेत् ।”

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः। स्थिराः विशीर्णमांसरहिताः। पिडकावन्तः संरोहणार्था ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। *। सद्योव्रणलिङ्गमाह।

"रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्॥"

रूढवर्त्मानं संरूढमार्गमार्गम्। समतलं अनिम्नम्। *। सुखसाध्यत्वादिकमाह।

"त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः॥"

सुखे देशे मर्म्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च।

"गुणैरन्यतरैरेभिर्हीनः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः।
सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः॥"

एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत्।

"वसामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्।
आगन्तुजो व्रणः सिध्येत्‌ न सिध्येद्दोषसम्भवः॥"

मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः।

"कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः॥"

अरिष्टमाह।

"दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः।
प्रवृद्धपूयरुधिरं व्रणा ये चापि मर्म्मसु॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः।
चिकित्सितैव तान् वैद्यः संरक्षनात्मनो यशः॥
मद्यागुर्व्वाज्यसुमनः पद्मचन्दनचम्पकम्।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षोर्व्रणाः स्मृताः॥"

मर्म्मसु पाकनाभिहृदयादिषु। सुमनाः जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। *। अथागन्तुव्रणस्य निदानमाह।

"नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे॥"

नानाधारामुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्रखड्गभल्लकुन्तशूलशरादिभिः। नानाकृतयः बह्वाकृतयः। ता आकृतीराह।

"छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥"

अथ छिन्नस्य लक्षणमाह।

"तिर्य्यक् छिन्न ऋजुर्व्वापि यो व्रणस्त्वायतो भवेत्।
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते॥"

यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिहततिर्य्यक्छेदनः। ऋजुर्व्वापि अथवा खड्गादिहतो रक्तो व्रणः। आयतः दीर्घः। आयत इति तिर्य्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते। *। भिन्नमाह।

"शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः।
यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते॥"

आशयः कोष्ठः। *। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह।

"आमाग्न्याशयपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति॥
मूर्च्छाश्वासतृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते॥"

तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शस्त्रादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तमाश्रित्याहिमान् पूर्णेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। *। आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणमिदमाह।

"आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्॥
पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह॥"

रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह। इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात्। सा च व्याधिस्वभावात्। *। विद्धमाह।

"सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्द्दिशेत्॥"

आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। *। शल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह।

"स्रावं सशोथं पिडकायुतञ्च
मुहुर्मुहुः शोणितवाहनञ्च।
स्फुरूतं बुद्बुदवत्समांसं
व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति॥"

मुहुर्मुहुः शोणितवाहनं यदा यदा शल्यं चलति तदा तदा रुधिरं वहति। उन्नतं उत्थितसुखम्। *। कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह।

"त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वाङ्गं परिहृत्य वा।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान्॥"

त्वचः शनापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ अन्नहृद्विनाश पुरीषदर्शनञ्च। *। असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षणमाह।

"कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम्।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत्॥"

आनद्धं आनाहवन्तम्। *।
क्षतमाह।

"नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तु क्षतं परिकीर्त्तितम्॥"

नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः। विषमं व्रणमङ्गे यत् यदव्रणमङ्गवैषम्यकरम्॥। पिच्चितमाह।

"प्रहारपी[illegible]
[illegible]
प्रहारो मुद्गरादिना। तेन
पृथुतां पिच्चितम्।*। घृष्टमाह।
"वर्षणादपि चानाना यस्तु
उपमाशान्तिं च तु घृ[illegible]
घर्षणात् [illegible]
मांसशिराश्रायुवन्ध्यनन्तु[illegible]
लक्षणमाह।

"भ्रमः [illegible]
विचेष्टनं ज्ञानविघोषणाय।
मकाङ्गता सर्व्वगतः शरीरा-
कोशः [illegible]
मांसोदकाभं रुधिरञ्च यस्य
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव।
इत्यादिसंज्ञाश्च विशेष
सामान्यतो मर्म्मसु [illegible]"

चलनं भूमौ। विचेष्टनं विरां
पादादिप्रक्षेपणादिकम्। मर्म्म
मोहः। प्रमोहो मनोमालिन्यः।
वामनताच [illegible]
रव गच्छेत् [illegible]
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमः [illegible]
अथ मर्म्मशिरास्नायुवन्ध्यस्थि
लक्षणमाह।

"सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च वायुः।
करोति रोगान् विविधान्
शिरासु विद्धास्वथवा क्षतासु"

सुरेन्द्रगोपो [illegible]
बहुटी इति लोके विद्धम्। प्रभूतं
शिरोऽभितापान्धतानवकादीन्
दिना। क्षतासु खड्गादिना।

"कौब्जं शरीरावयवावसाद
क्रियासु [illegible]
चिरादसन्नो रोहति यस्य
तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति।"

कौब्जं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता।

"शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
बलक्षयः सर्व्वत एव शोथः।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु
स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च"

सर्व्वत एव शोथः सर्व्वसन्धि
उपरमः नाशः।

"घोरा रुजो यस्य निशादिवेषु
सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शा-
भिवस्त्रिपच्छिद्दिहितार्थसन्ध-
स्तमस्थिविद्धं पुरुषं प्रवदन्ति॥"

सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। शमः शान्तिः शान्तिलक्षणम्। *। अथ मर्म्मविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्म्मसु विद्धानां पृथग्लिङ्गान्यतिदेशेनाह।

धाम्नेमानि विभावयेत्
ङ्गानि मर्म्मस्वपि ताड़ितेषु।”
व्रादीनां विज्ञानां एतानि लिङ्गानि
के लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
मर्म्मस्वपि शिरादिषु ताड़ितेषु विद्धेषु।
त् जानीयात्। *। सर्व्वव्रणानामुप-
।
त्वधातश्च शिराजम्भोऽपतानकः।
दौ वक्षे पीड़ा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः।
ईरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः।
द्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः।”
ग्धस्य निदानमाह।
ाद्गैर्विधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षः समाश्रितः।
। तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते।”
ं चतुर्व्विधमाह।
ग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च।
ग्धं तथा तीव्रदग्धञ्च परिकीर्त्तितम्।”
नमाह।
र्णमतिप्लुष्टं तत् प्लुष्टमभिधीयते।
ो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि।
ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्।
ौमगम्भीरं दाहपीड़ासमन्वितम्।
तञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः।
' यत्र दग्धं स्याद्विशेषो वपुषस्तथा।
ायुस्थिसन्धीनां सं यदन्त्यतिदग्धकम्।
वेदना दाहो ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छया सह।
व्रस्तु चिरादग्धोऽपि रूढ़ो याति विव-
र्णताम्।”*।
ग्धस्य चिकित्सा।
ो शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनम्।
ातमसङ्घोषस्ततः स्यादुपनाहनम्।
भेदनं पश्चात् पीड़नं शोधनं तथा।
वर्णकरणं व्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः।”
चिकित्साः। सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा
ताः सन्ति। ते सर्व्वेऽत्र विस्तरभयान्न
ताः। *। तत्रादौ शोथहरं लेपमाह।
। प्रज्वलिते वेणुमम्भसा परिषेचनम्।
प्रशमयत्यचिरेवमालेपनं स्मृतम्।
पुरुनटाहिंसा देवदारु मर्लाघयम्।
ापिमन्थो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः।*
: चन्दनं दूर्व्वा नलमूलन्तु पद्मकम्।
रं वालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा।
ाथोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः।
प्यैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे।*।
ालुने रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः।
गन्धानागवल्ली च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा।
किकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा।”
गवल्ली मेदाचल्ली। एकैकिका श्यामनि-
ः।
ा पुरायपिण्याकं शिग्रुत्वक् शिकता
शिवा।
ोपिः मारोगोपोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा।*।

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा।
न च पर्य्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत्।”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात्। पतितं दीयमानं
यदङ्गात् पतितम्। पर्य्युषितं लेपनद्रव्यकल्की-
कृतं यत् पर्य्युषितम्।
“तमसा पिहितो सूक्ष्मा रोमकूपसखे स्थितः।
विना लेपेन निर्य्याति रात्रौ नालेपयेदतः।
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे।”*।
अथ परिषेचनमाह।
“यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति।”
तद्यथा,—
“वातशोथघ्ननिकाथैस्तैलैर्मांसरसैर्घृतैः।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु।
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिञ्चेत्तु शीतलैः।
क्षीराज्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरैः शृतैः।
कफघ्नौषधनिःक्वाथैरशीतैः परिषेचयेत्।
तैलक्षाराम्बुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम्।”*।
अथ विम्लापनमाह।
“रुजतः कठिनस्यास्य कार्य्यं विम्लापनं शनैः।”
अथ शोथस्य विम्लापनस्य विधिमाह। सुश्रुतः।
“अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः।
विमर्द्दयेद्भिषङ्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा।”
वेणुनाड्या स्वेदयित्वा उष्णस्वेदं कृत्वा।*।
रक्तमोक्षमाह।
“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावमाचरेत्।”
चरेत् कुर्य्यात्।
“एकतस्तु क्रियाः सर्व्वा रक्तमोक्षणमेकतः।
रक्तं हि वेदनामूलं तद्धेन्नास्ति न चापि रुक्।
विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने।
सविषे विशेषेण जलौकोभिः पदैरपि।”
शोणितस्रावमाचरेदित्यनेनान्वयः।*।
अथोपनाहस्वेदमाह। तस्य विधिर्भेषजपाचन-
प्रकरणे कथित एवास्ति।
“दन्तावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च।
शोथानां स्वेदनं कार्य्यं ये चाप्येवं विधास्तथा।”
शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषा-
मपि स्वेदनं कार्य्यम्।
“शोथयोरुपनाहस्तु दद्यादामविदग्धयोः।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च।”
अविदग्धः आमः। विदग्धः पाकोन्मुखः। स
यथा,—
“एरण्डमूली बला रास्ना वाजिगन्धा प्रसारिणी।
मूलं फलञ्च वातारिसिन्दुवारपुनर्नवाः।
शोभाञ्जनः फला चापि सैन्धवं विश्वभेषजम्।
शणकार्पासयोर्बीजमतसी च कुलत्थिका।
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुटेरो मुण्डी मिसिः।
यथाप्राप्तैरमीभिस्तु द्रव्यैरेभिश्च मंडुनैः।
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्नेहैर्वाप्यविचक्षणैः।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः।”

दशमूल्यादिरूपमाह।
“पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थ एव च।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्व्वशोथहा।”
पुनर्नवादिः।*।
अथ पाचनमाह।
“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने।”
पाचनद्रव्याण्याह।
“शणकमूलशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः।
अतसीसक्तवः किण्वमुष्णद्रव्याश्च पाचनम्।”
शणफलादीनामतसीन्ताः सक्तवः कर्त्तव्याः।
किण्वं सुराबीजम्। यवगोधूमधान्यादिप्रकारः
अन्यच्चोष्णद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति।*।
अथ भेदनमाह।
“अन्तःपूयेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि।
गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते।”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु। गतिमत्सु नाड़ी-
व्रणेषु। भेदनं शस्त्रमौषधकर्म्म च।*। तत्र
शस्त्रेण भेदनमाह।
“रोगे बधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः।
शस्त्रं विधाय दोषस्तु स्रावयेत् कथितं यथा।”
क्वचिच्छस्त्रनिषेधापवादमाह।
“बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि।
व्रणेषु मर्म्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम्।”
तत्र भेदमाह।
“चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम्।”
चिरबिल्वः करञ्जः। अग्निकः भल्लातकः।
“भल्लातकास्थ्यर्द्धं तु रक्तचन्दनमिष्यते।”
हयमारकः करवीरः। दारणं भेदनम्।
“क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्त्तितः।”
क्षारद्रव्यं अपामार्गादि। क्षारः सर्जिका यव-
क्षारादिः।
“हस्तिदन्ती जले पिष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपतः।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः।”*।
अथ पीड़नमाह।
“पूयगर्भानणुद्वारान् व्रणान् मर्म्मगतानपि।
यथोक्तैः पीड़नद्रव्यैः समन्तात् परिपीड़येत्।”,
पीड़नद्रव्याण्याह।
“द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपी-
ड़येत्।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः।
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीड़नं प्रति।
न चापि मुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते।”
पीड़नं प्रति पीड़नद्रव्यलेपं प्रति। पीड़नद्रव्य-
लेपे शुष्यमाणमपि धारयेदित्यर्थः। तथा व्रणस्य
मुखे लेपं विना प्रसिच्यते स्रवति।*।
अथ शोधनमाह।
“प्रत्यक् त्वदिशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते।
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके तथा।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः।

अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटवेतसजं शृतम् ।
व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनात् स्मृतम् ॥
तैलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्घृतयुतैः कार्य्यः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥
एकैकं सारिवामूलं सर्व्वव्रणविशोधनम् ।
निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥"
शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
"लेपान्निम्बदलैः कल्कैर्न्न शोधनरोपणः ।
भक्षणाच्छर्द्दिमन्दाग्निपित्तश्लेष्मक्रमीन् हरेत् ॥
व्रणान् विशोधयेत् वर्त्तिः सूक्ष्मा स्यात् सन्धिसम्मेलनात् ।
अभयत्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥
निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्व्वीमधुकसंयुता ।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणम् ॥"*॥

अथ रोपणमाह ।
"अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
कल्कस्तु रोपणो देयस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
अश्वगन्धा वचा लोध्रः कट्फलं मधुयष्टिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥
मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्व्वव्रणरोपणी कथिता ।
गुडूचीपत्रधत्तूरबला मोचा कुठेरका ॥
एषणैः प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥"
गुडूचीपत्र कलौञ्जीपत्र । अस्या एतदेव नाम पुस्तके धृतम् । कुठेरक वर्वरी ।
"कङ्गुभोडुम्बराश्वत्थजम्बुकट्फललोध्रजैः ।
त्वक्चूर्णैर्घर्षिता लेपात् प्ररोहन्ति महाव्रणाः ॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुकतूलि च ।
सद्यःपूर्णोक्तानि स्युः रोपणान्यवधूननात् ॥
यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद्व्रणं क्रमीन् ।
लशुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकृतोऽथवा ॥
निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसर्षपैः ।
धूपनं स्याद्व्रणे रक्षःशमिकण्डूरुजापहम् ॥
ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो
व्रणाश्चिरोत्थाः सततञ्च शोथाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिं त्रिफलाशृतेन ।
पटोलनिम्बासनसारधात्री-
पथ्याचनिर्य्यूहमवर्ज्जितं तु ।
पिबेत् हरं गुग्गुलुना विसर्प-
विस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥"*॥

अथ सवर्णताकरणम् ।
"मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वचः सावर्ण्यकृत् स्मृतः ॥"*

अथ व्रणिनो भोजनम् ।
"जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवास्तूकसुनिषण्णकैः ।
बाल मूलकवार्त्ताकुपटोलैः कारवेल्लकैः ।
सदाडिमैः सामलकैः घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।
अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसैन च ॥"
एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं व्रणमपोहतीत्यन्वयः ।
"अम्लं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमौदकम् ।
क्षीरं गुरूणि चान्यानि व्रणिनः परिवर्ज्जयेत् ॥
व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥"*॥

अथागन्तुव्रणचिकित्सा ।
"कुर्य्यात् सद्यो व्रणं कुर्य्यादूर्द्ध्वाधश्च शोधनम् ।
क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी ॥
लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चापि मोचनम् ।
घृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वास्रुगतिस्रवेत् ।
रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानपरीषेकलेपाश्चोपनाहनम् ।
कुर्व्वीत स्नेहवस्तिञ्च मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥
खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
शाङ्खिकामूलरसैः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥"
शाङ्खिका नागबला गुरसकरी इति लोके ।
"कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्व्वाः प्रयोजयेत् ।
सद्यो व्रणानां सप्ताहात् पश्चात् पूर्व्वोक्तमाचरेत् ॥
आमाशयस्थे रुधिरे विदध्याद्वमनं नरः ।
तस्मिन् पक्वाशयस्थे तु गृह्णीयात् स विरेचनम् ॥
क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागुं वा पिबेत् सैन्धवसंयुतम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्व्वीनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्न्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्म्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥
वङ्गवैद्योपदेशेन पारम्पर्य्योपदेशतः ।
जातीघृतेन संसिद्धं चेदृशं सिक्थकं बुधैः ॥"
इति जात्यादिघृतम् ॥*॥
"जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।
सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोध्रकं नीलमुत्पलम् ।
सारिवा तुत्थकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥"
सारिवास्थाने सनिम्ब इति च पाठः ।
"एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ।
निम्बतैलं पचेत् सम्यक् वैद्यः पाकविचक्षणः ॥
विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छरोगिषु ।
दद्रौसर्परोगेषु कीटदष्टेषु सर्व्वथा ॥
सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ।
नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ॥
अभ्यङ्गेन हितं तैलमिदं शोधनरोपणम् ।
तैलं जात्यादि नाम्नैतत् [illegible]

इति [illegible]

"[illegible]
सविषैस्तथा सकुष्ठैः कटुतैलं
विपरीतमल्लतैलं दुष्टव्रणं तथा
वहुभेषजैः रसा [illegible]

[illegible]

[illegible]
समभागानां चूर्णं सर्व्वसमो [illegible]
प्रतिवापरमेकैकां [illegible]
नेतुं [illegible]

इति अस्ता[illegible]

अथाग्निदग्धस्य चिकित्सा ।
"दुष्टस्याग्निप्रपतनं कार्य्यमुष्णं [illegible]
सम्यकक्षिप्तं शरीरे तु स्निग्धं [illegible]

प्रकृत्या सलिलं शीतं
तस्मात् सुखयति दुष्टं न [illegible]
स्कन्दयन्ति शोषयन्ति ।
"शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां [illegible]
घृतालेपनसेकास्तु [illegible]
सम्यग्दग्धे [illegible]
साम्बतैः सर्पिषा युक्तैरालेप
ग्राम्यानूपौदकैर्म्मांसैः [illegible]
अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृ[illegible]
क्रियां कुर्य्यात् ततः [illegible]
तिन्दुकत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः
वदरीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः
यवान् दग्ध्वा मसीकृत्य तैलेन
अयं सर्व्वाग्निदग्धेषु [illegible]
व्रणं गुडूचिपत्रं वा छादयेदग्निजे
मधूच्छिष्टं समधुकं लेपं सरेतं [illegible]
मञ्जिष्ठाचन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिः [illegible]

[illegible]

इति सिक्थका[illegible]
"सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोला[illegible]
व्रणदाहरुजा [illegible]
इति [illegible]

"वातोल्बणमसृग्दुष्टं संशोध्य [illegible]
कुर्य्यात् शराढं कल्कां [illegible]
कम्पिल्लकं त्रिकत्राणि [illegible]
पिष्ट्वा तैलं पचेत्तत्तु व्रणशोधनं [illegible]
इति व्रणागन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणचिकि[त्सा]
भग्नाधिकारस्तु भग्नशब्दे द्रष्टव्यः ।
निदानं नाडीव्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ।
नाडीव्रणस्य चिकित्सा ।
"स्नुह्यर्कदुग्धदार्व्वीभिर्व्वर्त्तिं कृत्वा प्र[illegible]
एष सर्व्वशरीरस्थां नाडीं हन्यात् [illegible]
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्य [illegible]
सुवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनो [illegible]
काला मञ्जिष्ठा ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ॥ इति [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] वा ॥
[illegible] तथा ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] वा ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible] वा
[illegible] ॥
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
इति [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ॥ ॥
[illegible]
[illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥
[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] + क्विप् । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible], त्रि ॥
[illegible], स्त्री, ([illegible] । [illegible] + [illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
[illegible], [न्] पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible], त्रि ॥
[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] + [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible], त्रि ॥
[illegible], स्त्री, ([illegible] । [illegible] + [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥
[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] + क्विप् । [illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
[illegible], पुं, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रतं, क्ली पुं भक्षणम् । [illegible] ॥ ([illegible] इति । [illegible] + [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] १ [illegible] २ । [illegible] ३ । [illegible] ४ [illegible] ५ । इति [illegible] । अथ व्रतविधिः । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] तथा ।
[illegible] ॥"
अथ [illegible] । तत्र [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
अत्र [illegible] । किन्तु [illegible] ।
"प्रातः [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] । [illegible] इति ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।"

इति [illegible] । ततः [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
"[illegible] ।"
इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]-
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
"[illegible]
भवेत् ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

सितुबराशादितस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रजापत्यावापनमत्र लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाचास्तु यः कर्त्ता दुर्गतिं तरते नरः ।
मासंभोगे च निरक्षित् इष्टकामिनुजनया ॥
सोमापसेश्च तथा कर्त्ता सोमलोके क्रीडते चिरम् ।
विषमप्रतद्रूपाणि विष्णुलोकं नरोत्तमः ।
रुद्रकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्यः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥७॥
एवं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणा च ।
कर्त्तव्या देवदेवेभ्यस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदः ।
सर्वेषामेव कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
यथा विभिन्नवप्रतिष्ठं यमाप्नियमानुयाति ॥"

इति हयशीर्षे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥ ० ॥

[illegible]

"शुभं यानम् कार्यं [illegible] प्रयपेद्बुधः ।
[illegible]"

[illegible]

[illegible]

अप्सुहत विश्वतोमुख इत्यादिना । येरान्धैः अग्निमीडे इत्यादिना । इषे त्वोर्ज्जे त्वा इत्यादिना । अग्न आयाहि इत्यादिना । शन्नो देवीरित्यादिना वर्तुभिः । भूरग्नये इत्याद्यष्टभिः । ततः सोमं राजानमित्यादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रैस्तत्तद्दोक्तदशदिक्पालमन्त्रैः । अत्र सामगानां इन्द्रस्य त्रातारमित्यादिना । अग्नेश्च अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना । यमस्य नाके सुपर्णमित्यादिना । निर्ऋतेर्वेत्यादि निर्ऋतीनां इत्यादिना । वरुणस्य घृतवती भुवनानामित्यादिना । वायोः वात आवातु भेषजं इत्यादिना । सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना । ईशानस्य अभित्वा शूरनो नुम इत्यादिना । ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना । अनन्तस्य सर्पेभ्योऽहमित्यादिना । तथा च गोभिलीयकर्म्मप्रदीपे ।

"त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्त्तितः ।
अग्निं दूतं वृणीमहे वह्नेर्मन्त्रो यमस्य वै ॥
नाके सुपर्णमुपयत् वेत्यादिर्निर्ऋतेस्तथा ।
तत्त्वायामीति वरुणस्य वात आवातु भेषजम् ॥
वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्यृचा ।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेतीश उच्यते ॥"

ईशे ईशानस्य ।

"ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्त्तितः ।
सर्पेभ्योऽहमिति च सर्पस्य समुदाहृतः ॥"

एभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्व्ववेदसाधारणैः । सूर्य्यस्याकृष्णेनेत्यादिना । सोमस्याप्यायेत्यादिना । मङ्गलस्याग्निर्मूर्द्धा इत्यादिना । बुधस्याग्ने विवस्वदित्यादिना । वृहस्पतेर्वृहस्पते परिदीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्त इत्यादिना । शनैश्चरस्य शन्नो देवीरित्यादिना । राहोः कयानश्चित्रेत्यादिना । केतोः केतुं कृण्वन्नित्यादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

"आकृष्णेनेति सूर्य्याय होमः कार्य्यो विजानता ।
आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्त्तयेत् ।
अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च ।
वृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः ।
शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥
शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत् ।
कयानश्चित्र आभुव दूतौ राहोरुदाहृतः ।
केतुं कृण्वन्निति कुर्य्यात् केतूनामुपशान्तये ॥"

एवं ग्रहहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादिदिग्भ्यः पायसबलिं दद्यात् । तद्यथा । एष पायसबलिः ॐ प्राच्यै दिशे नमः इत्यादिना । दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात् । हरिहरमहेशकृत्यप्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन बलिदानमुक्तम् । वस्तुतस्तु बलिप्रकरण एव प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यं प्रयोग इति गोभिलसूत्रे स्वाहाभिन्ननिर्देशात् दिशां देवतात्वं बलौ प्रतीयते । अत्र त्वपाचीतिपाठात् शूद्रकहोमोऽपि दक्षिणायै इत्यनादृत्य ॐ अवाच्यै दिशे नम इति बलौ प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादियाज्ञमन्त्रैः । आज्यन्त्विति तुशब्देन समिद्धोमे तेषां आवर्त्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथमिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन घृताक्तपलाशसमिद्भिरष्टोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्व्वोक्तमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदेवताभ्यः स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । पुरुषसूक्तमाहदीक्षः । तत्र सामगानाम् । ॐ इदं विष्णुरिति । प्रेतकस्य विष्णोरिति । प्राकायमुपचेव ब्रुवाग इति । सहस्रशीर्षेति । त्रिपादूर्द्ध इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य इति । ततो विराडिति । कयान इत्यादि पुरुषसूक्तम् । तथा च सामिधेनी श्रुतिः । इदं विष्णुः प्रेतकस्य विष्णोः प्राकायमुपचेव ब्रुवाय इति वाराहमन्त्रं पुरुषव्रते चैषा वैष्णवीनामसहितेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रीणाति इति प्राकायमुपचेव ब्रुवाग इति वाराहमन्त्रमित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्यनेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कयानश्चित्र इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् । यजुर्व्वेदी तु तत्र प्रसिद्धाभिः सहस्रशीर्षेत्यादि ऋग्भिः षोड़शाहुतीर्जुहुयात् । इरावतीति तिलान् घृताक्तान् सकृज्जुहुयात् । एवं नक्षत्रानुयायिभ्यः स्वाहा विष्णुयायिभ्यः स्वाहा ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्व्वोक्तनवग्रहमन्त्रैः पूर्व्वोक्तैर्दिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात् । एवं पर्व्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तमहाव्याहृतिहोमं प्रायश्चित्तहोमञ्च कृत्वा स्रुचा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषडन्तेन पूर्णाहुतित्रयमुत्थाय जुहुयादिति विशेषोपादानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णहोमः । ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य शाला वा हेमयुक्तं सवत्सं तिलपात्रं अलङ्कृतां गाञ्च दक्षिणामाचार्य्याय दद्यात् । आचार्य्यपदञ्च ।

"उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि ।
श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्य्यं तं विदुर्बुधाः ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

कर्म्मोपदेष्टृत्वेन आचार्य्यपदं स्वयं होतृपक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोतृपक्षे ब्रह्महोतृद्वयपरम् । स्वयं ब्रह्महोतृकर्म्मकरणपक्षे पुस्तकधारकपरम् ।

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता ।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ।
विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत् ।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् ।

एवं व्रतविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तकर्म्म स्वगोभिलादिशास्त्रनियमव्रतकलशादिकरणान्तरसहिता समुदायप्रतिष्ठा कर्त्तव्या । समुदायञ्च मण्डलगोपनादिः प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्चरात्रम् ।

"प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वाच्च तिष्ठतेः ।
बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ॥"

तथा च गोपथादेरुक्तकर्म्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तिः । एतद्व्रतकर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समापयेत् ॥ * ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र कृतनित्यक्रियः कथान्तं व्रतं समाप्य तत्तद्देवताप्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् ।

"व्रते देवगृहोत्सर्गे कूपादीनां प्रतिष्ठने ।
दद्यात् षोड़शदानानि द्विषड़्दानानि चैव वा ॥"

इति दानसागरधृतवचनात् ॥

ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः कृतैतत् अमुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । स्त्री चेद्व्रतकारिणी तदा अमुकगोत्रामुकी देवीत्यादूह्य इति सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततो घटं संस्थाप्य पञ्च देवान् संपूज्य गौर्य्यादिषोड़शमातृकाः संपूज्याः । पुरुषश्चेत्तदा नान्दीश्राद्धं कुर्य्यात् । तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु भवानास्तां इति कृताञ्जलिर्वदेत् । ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम् । ॐ अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति पुनरुक्ते ॐ अर्च्चयेति प्रतिवचनम् । ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकदेवशर्म्माणमर्च्चितं कृतैतदमुकव्रतप्रतिष्ठाकर्म्मणि होमादिकर्म्मकरणाय भवन्तमहं वृणे । ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं कुलकर्म्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति प्रतिवचनम् । ततो वेदीं पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य पूर्व्वं पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्ध्यादिगणेशादिपूजां विधाय तत्तद्देवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चरुश्रपणं कुर्य्यात् । अन्यत् सर्व्वं प्रतिष्ठापद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ व्रतप्रयोगः । स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्य्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । अद्येत्यादि अमुककामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये । व्रतारम्भे [illegible] अद्यारभ्येति च । उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्य्यात् । ॐ इदं स्थिरो भव इति स्थण्डिलं मार्ज्जयेत् । ॐ भ इत्यभ्युक्षयेत् । वामहस्तेन स्थण्डिलं धृत्वा कुशेन चन्दनयुक्तं अनुष्ठेयव्रतदेवतानाम लिखेत् । हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं निम्नमध्यदेशापूर्णं मध्ये विमलपुष्पकर्णिकं द्वादशापूर्णेन [illegible]
[illegible] [illegible]
कुसुमपूर्णेन ।
[illegible]

अभ्युच्य गणेशादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥*॥
अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पो व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः । स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः । सङ्कल्पश्च भावे सप्तमेतत् कर्त्तव्यमेव निषिद्धे न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानसमित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराहपुराणवचनेनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥"
इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः ।
"सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥"
अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवं विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता नियमरूपा धर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व्वे एवमेव अन्येऽपि प्राप्यार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥*॥ सङ्कल्पमाह वराहपुराणम् ।
"प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालो हि तौ
स्मृतौ ॥"
सङ्कल्प व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं रायवभट्टो विष्णुः ।
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥
आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ।
निमन्त्रणन्तु वा श्राद्धे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः ॥"
[illegible] कार्य्येऽस्माद्विषयम् । तथैव [illegible] ॥*॥ सङ्कल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदीपे ।
"प्राङ्मुखोऽन्नतः कृत्वा सङ्कल्पं गुरु आचरेत् ।"
कालिकापुराणे च ।
"गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद् बुधः ।
देवताश्च बुधाः कामिनं तस्य बिभ्रति ।
अन्यथा तु वृथा सर्व्वं निष्फलं [illegible]
बुधः ॥"
[illegible] ॥*॥ [illegible]
[illegible] ।
"पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते ॥"
इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि ॥*॥
प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
"लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥"
वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रमादादस्य मन्त्रनुक्तत्वे प्रतिप्रसूते देवलः ।
"सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृतीयायां अक्षय्यतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी पिपीतकी २ तच्चतुर्द्दशी नृसिंहचतुर्द्दशी ३ तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्णचतुर्द्दशी सावित्री ५ ज्यैष्ठशुक्लतृतीया रम्भातृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७ तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्यषष्ठी ८ तच्चतुर्द्दशी चम्पकचतुर्द्दशी ९ आषाढ़ी शुक्लैकादशी शयनैकादशी १० श्रावणी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्माष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२ तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीव्रतम् १४ तस्य शुक्लाष्टमी दूर्व्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च १६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य शुक्लैकादश्यां पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य शुक्ला द्वादशी श्रवणद्वादशी १९ तस्य शुक्ला चतुर्द्दशी अनन्तचतुर्द्दशी २० तस्य कृष्णा चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी महाष्टमी २२ कार्त्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी २३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य शुक्ला चतुर्द्दशी पाषाणचतुर्द्दशी २५ तन्माभीष्मैकादश्यादिपञ्चतिथ्यात्मकं बकपञ्चकम् २६ वृश्चिकसंक्रान्त्यां अर्कव्रतम् २७ कार्त्तिकव्रतञ्च २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३० तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघशुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्लपञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं सरस्वतीपूजनम् ३३ तस्य शुक्ला षष्ठी शीतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी भीमैकादशी ३६ तद्द्वादशी वराहद्वादशी ३७ तस्य कृष्णा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्गुनशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्रकृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीरामनवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयोदशी ४३ । इति स्मृतिः ॥*॥ अयाचितव्रतं नक्तव्रतं उमामहेश्वरव्रतं लक्ष्मीनारायणव्रतं

देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामान्तो [illegible] जन्माष्टम्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥
व्रतं गारुडे ११६ अध्याये
गारुडे ११८ अध्याये [illegible]
१२१ अध्याये [illegible]
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥
[illegible]
खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥
सप्तव्रतम् । [illegible]
द्वितीयाव्रतञ्च । तृतीयाकल्पे
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी ।
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी ।
शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी ।
सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे
रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी ।
संक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम् ।
सप्तम्यां पञ्चनाडकनक्षत्रयोगे जयन्ती ।
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती ।
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे
संक्रमणे महाजया सप्तमी ।
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी ।
नक्षत्रयोगे महासप्तमीव्रतम् ।
सप्तमी कामदा सप्तमी ।
व्रतम् । भानुपदव्रतम् ।
मार्त्तण्डसप्तमीव्रतम् ।
सप्तमी । आश्विनशुक्लसप्तमी
मार्गशीर्षस्य [illegible]
[illegible]व्रतम् । इति
उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे [illegible]
अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा
मेषसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः ।
[illegible]संक्रान्तिः । [illegible]संक्रान्तिः ।
व्रतञ्च ॥*॥ अथ व्रतविधिः ।
तत्र विष्णुहारीतौ ।
"दिवान्ते नक्तदीक्षादीन् प्राश्य
[illegible]
[illegible] कार्य्यं [illegible]
[illegible] पूर्व्वेण पञ्चगव्येन [illegible]
व्रतं निर्याति यावत् [illegible]
तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्व्वे[illegible]
[illegible] कर्त्तव्यः । वशिष्ठः ।
[illegible]व्वर्ज्जम् । केशधारणे[illegible]
व्रतमाह हारीतः ।
"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं
केशानां धारणार्थन्तु द्विगुणं [illegible]
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा [illegible]
स्त्रियाः केशवपनं न कार्य्यमि[illegible]
[illegible]
केशमुण्डनरोमवापनं [illegible]
वपनवर्ज्जम् । [illegible]

लिखितौ ।
व्रतस्थान् पूर्व्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
व्रतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
सुपाणोनो पागपराह्णसवनं स्पृशेत् ।
ऽवासा वा लघ्वाशी स्यादिक्षेशय: ॥
रासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुम् ।
विकार्य्यश्च कुष्माण्डैर्जुहुयाद्‌घृतम् ॥”
यतं कालमिति व्रतसंख्या सङ्कल्प-
ऽवनीया इत्यर्थः । वीरासनी भिक्षा-
:। दण्डकमण्डलु आर्षत्वात् मतुपो
नैतद्युक्त इत्यर्थः । कुष्माण्डैर्यद्देवा
मित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
ाहुतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्व-
हम् ।
व्रमक्रोधमार्ज्जवञ्च समाचरेत् ।
निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
निशायाञ्च इति षट्स्नानविषयमिदम् ।
ामध्यचान्द्रायणादितप्तकृच्छ्रवर्ज्जं फला-
ं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
ापतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।
नार्थां विहरेदशक्तोऽधःशयी भवेत् ॥
ौ व्रती च स्याद्‌गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
ञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
ः व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥”
ो मैथुनवर्ज्जं व्रती छत्रोपानद्‌माल्या-
ादिवर्ज्जम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थाने
ादिमन्त्रजपः कार्य्यः । अन्यद्वारा वा
तव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-
े ।
तस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
ः ।
मे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
ैव हि शाखाग्नौ जुहुयाद्‌ब्राह्मतीः
पृथक् ॥
कुर्य्याद्‌व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षि-
णाम् ।
ारी वसन् कुर्व्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
ा होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यन्तथैव च ।
ी पाणिनाश्चैव संवादं न च कारयेत् ॥
तु न कर्त्तव्यास्त्रिवर्णैश्च कदाचन ।
ैनैव वक्तव्या उत्पन्ने प्राणसंशये ॥”
मिति शुद्धार्थं श्राद्धं दर्शितम् । स्त्रीभि-
ा न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यपानञ्च कृत्वानां
र वेति पष्ठी । प्रारब्धव्रतपीडया प्राण-
ये । अन्ये वर्णा न प्रष्टव्या ब्राह्मण एव
ा:। व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
ास:। तत्र मौनयुक्तं नैविद्यद्देहं निभि-
ार्य्यमभिर्व्वहुशतैर्ब्भैर्व्याप्तान् सन्यायाप्त-
ा एव यावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
ौति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
ाहादिभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्य्यमित्याह
ुशिष्टु: ।

“असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवकः ।
यथाशक्ति प्रकुर्व्वीत व्रतं त्वेषु न लुप्यते ॥”
अशक्तावन्यद्वारापि कार्य्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
पुराणे ।
“रोगी वृद्धस्तु पौगण्डः कुर्व्वन्नप्यन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वमष्टमं यावदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वीरन् गुरुसम्बन्धिबान्धवाः ।
गुर्व्विणी बालवत्सा च रोगी द्रव्यपरायणः ॥
एते नक्तेषु भुञ्जन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
फलमूले तथा क्षीरं यज्ञशिष्टं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगार्त्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्व्वाक्यं व्रतस्थस्तत्क्षणादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतघ्नानि कुत्रचित् ।
व्रतेष्वेतेषु देवांस्तान् व्रतस्थस्तु प्रपूजयेत् ॥”
पौगण्डो बालः । द्रव्यपरायणः कुटुम्बी द्रव्या-
र्जनपालनपरः सन्नित्यर्थः । बौधायनः ।
“अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम् ॥”
हारीतयमौ ।
“बलयश्चोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
निर्व्विशङ्केन भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यते ॥”
बलिर्वैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो
नैवेद्यम् । चरुः पार्व्वणस्थालीपाकादि । अत्र
चैषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवलः ।
“उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नाच्चमैथुनैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”
वृद्धशातातपः ।
“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
अलङ्कारवस्त्रसिन्दूरादि उपवासेन हेतुना
इत्यर्थः । तथा ।
“स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथना-
दपि ।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥”
संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सरागत्वं
संशब्दस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विश्वामित्रः ।
“कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽशक्तकेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥
महासान्तपनः शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रन्तु मासः पक्षस्तदर्द्धकम् ॥
महदादिमहादि कार्य्यं शुद्धिपरार्थिना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्‌बुद्धिकृतं तथा ॥
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्य्यं यथाक्रमम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-
व्यम् ॥

व्रततिः, स्त्री, (प्र+तन विस्तारे+क्तिच् ।
पृषोदरादित्वात् पस्य वः ।) विस्तारः । लता ।
इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
“अपि वृश्च पुराणवद्‌व्रततेरिव
गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ॥”
“व्रततेरिव यथा लताया गुष्पितं निर्गतां शाखां
वृश्चति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

व्रतती, स्त्री, (व्रतति+पक्षे ङीष् ।) विस्तारः ।
लता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,
रघुः । १४ । १ ।
“अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥”)

व्रतभिक्षा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिक्षा ।)
उपनयनकालीनभिक्षा । तस्या विधिर्यथा ।
अथ भैक्ष्यचरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्योप-
स्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति ।
“प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्ष्यं यथाविधि ॥”
इति मनुवचनात् ॥
भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति आवहति इत्यर्थः ।
मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो याचको वा
सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्य्यम् ।
सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसादौ । तथा च मनुः ।
“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्वा भगिनीं
निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥”
सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिगृहं गत्वा ।
भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः ।
तथा च मनुः ।
“भवत्पूर्व्वं चरेत् भैक्ष्यमुपनीतद्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम् ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति
हेमचन्द्रः ॥

व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
“आरभ्य जननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न्] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत+इनिः ।)
यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा,
मनुः । २ । १८८ ।
“भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्‌व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥”)

व्रतविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"निवृत्ते चोदयाग्नौ वा व्रती कुर्वीत पार-
णम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

व्रश्च, ओ व छेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्योपधः चयोगात् तालव्यः तेन शिति सम्प्रसारणे कृते निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यस्य दन्त्यत्वे संयोगादेः सस्य लोपे वृश्चतु इति । तथा च ।
"सकारस्तवर्गस्तयर्गौ स्तनि धातुषु ।
तकारस्तु शकारः स्यात् बाहुलोक्तवर्गतः ।"
इति वोपदेवः ।
अस्यार्थः । धातुषु मध्ये अन्ते अमि परे अनुस्वारपञ्चमी सकारश्च दंष्ट्यौ तालव्यशकारश्च दन्त्यसकारस्थाने चटवर्गकारात् परस्तवर्गोऽपि तवर्गादेश एव इति । लिङ्गायाने इत्यादौ बाध्य सकारादिसत्त्वेपि सत्त्वे इत्यादिबोध्यम् । ऊ, अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । ओ, वृक्णः । वृश्चति । इति दुर्गादासः ।

व्रश्चनं, क्ली, (व्रश्च+ल्युट् ।) छेदनम् । व्रश्चनेनाच्छेदनं निम्नम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । ६ । ३ । ५ ।
"व दानमया वृत्रवाय भवति ।")

व्रश्चनः, पुं, (व्रश्चति छिनत्ति धनिकमोरिति । व्रश्च+ल्युः । यद्वा, व्रश्च्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् ।) अल्पवितस्तिदेवता । छेनी इति भाषा । तत्पर्यायः । पत्रपरशुः २ । इत्यमरः । पत्रभङ्गः ३ । इति शब्दरत्नावली । अस्त्रविशेषः ४ । इति जटाधरः । वृश्चिकदनजातविशेषः । यथा,—
"दशनार्थे व्रश्चः स्त्रियं वोऽहिनात् वृश्चनाख्यया । [illegible]
[illegible] त्रिदशानि करवाणि च ।"
इति वाचस्पत्यम् ।
[illegible] वृश्चिकदनजातान् कोऽहिनाभिः । [illegible]
"[illegible]"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ।
[illegible]

व्रात्यः, पुं, [illegible]

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ ।"इम् वरयो 'नानाव्रातभाजसुपितः' इत्यादिसूत्रेष भोजनादिना साम्यत्वे आडागमो निपात्यते । इच्छन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः समर्पाराधिभ्यः प्रविशन्ति वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम अन्नं वा । अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम्' इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते' इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते' इति । अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । अस्मिन्नर्थे प्रायशो बहुवचनप्रयोगो दृश्यते । * । स्त्री, शरीरायासजीविसङ्घे । इति काशिका । ५ । २ । २१ ।)

व्रातीनः, पुं, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां कर्म व्रातं तेन जीवतीति । व्रात+"व्रातेन जीवति ।" ५ । २ । २१ । इति खञ् ।) संघजीवी । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
"व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।")

व्रात्यः, पुं, (व्रातो ब्रात्यादिः स इव । "व्रातादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।) दशसंस्काररहितः । षोडशवर्षादूर्द्ध्वं असंस्कृतः अनुपनीतो ब्राह्मणादिः । इति भरतः । तत्पर्यायः । संस्कारहीनः २ । इत्यमरः । सावित्रीपतितः ३ वागुदुष्टः ४ पुरुषोत्सिक्तः ५ । इति जटाधरः । तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
"अथ व्रात्यविधिं वक्ष्ये । प्रायश्चित्तन्तु यद्भवेत् ।
तत् प्रमाण्य महेशानि सर्ववर्णे विधीयते ।
दश वर्षाणि पञ्चैव ब्राह्मणस्योपनीयते ।
[illegible] मात्रवर्षमुपायनेत् ।
अत ऊर्द्ध्वं पतन्त्येव सर्वधर्मबहिष्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमेन संस्कृताः ।
अथवा चेव यजन्त्य पतितोद्धारिकं व्रतम् ।
द्वौ मासौ यावकाहारो मासमेकं पयः पिबेत् ।
[illegible] मस्तकार्धं पृथेन तु ।
अयाचितेन षड्रात्रं त्रिरात्रं तत्र देवतैः ।
अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ।
पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य [illegible] भगवान् शिवः ।
[illegible] कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।
[illegible] भोजयेद्यं ब्राह्मणान् तत्र पञ्च वा ।
[illegible] तिष्ठेत् प्रकृतिमाचरम् ।
[illegible] सन्धोपवासं ख्यातम् ।
[illegible] कुर्यात्तदाद्यवरम् ।
[illegible] देवी [illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति [illegible]

व्रात्यस्तोमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा—
"सावित्रीपतिता व्रात्या [illegible]

इति गारुडे ९४ अध्याये ।
१ । १८ ।

व्री, श गि वृत्याम् । [illegible]
(क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) [illegible]
व्रिणाति । व्रीणः व्रीणिः । [illegible]
[illegible] । [illegible]

व्री, य ङ ओ गतौ । वृत्याम् ।
(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
य ङ, व्रीयते । ओ, व्रीणः । [illegible]

व्रीड, य ञि चिपि । लज्जे । [illegible]
(दिवा०-पर०-सक०-अनि षा०
युक्तः । य, व्रीड्यति [illegible]
ञि, व्रीडितोऽस्ति । [illegible]

व्रीडः, पुं, (व्रीड+भावे घञ् ।)
[illegible]र: । (यथा, कुमारे । ७ । [illegible]
"न [illegible]
[illegible]
व्रीडा[illegible]
[illegible]

व्रीडनं, क्ली, (व्रीड+ल्युट् ।)
"अथ [illegible]

व्रीडो व्रीडा व्रीडनञ्च
इति

व्रीडा, स्त्री, (व्रीड+"गुरोश्च [illegible]
[illegible] । इत्यः । टाप् ।) [illegible]
(यथा आर्यासप्तशत्याम् ।
"[illegible]

[illegible]

व्रीश, [illegible] इति कविकल्पद्रुमः ।
[illegible]०-सक०-सेट् ।) [illegible]
इति दुर्गादासः ।

व्रीहिः, पुं, ([illegible]
+"[illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यमरः । [illegible]
[illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

[illegible]

इति भावप्रकाशः ॥

[illegible] यथा,—

"[illegible] भुक्तानां सम्यग्मिलिय वै क्षुधि: ।
[illegible] पैष्टी माद्वी माक्षर एव च ।
[illegible] महादया प्रकारा निर्मिता: पुरा ।
[illegible] हिमार्थाय इमर्यां च सत्तमा: ॥
[illegible] धर्मार्ता माक्षते: वारिता: शुभा ।
[illegible] मुक्ताकाद्दरिव ! विशुध्यति ॥
[illegible] रचैव स्तमयित्रिग: ।
[illegible] महातीर्थं तु तत्
स्मृतम् ॥"

[illegible] सादाद्दे काद्दिकतत्त्वात्ताध्याय: ।
[illegible] निर्यथा । मद्दु: ।

"[illegible] यथा ।
[illegible] यान्यं ध्रुवम् ॥"
[illegible] । यादयत्ता: ।
"[illegible] वै सार्यं [illegible] च [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] विनाशयेत् ॥"
[illegible] । इति । [illegible]
[illegible] माघी व्रीहयवद्वै [illegible]
[illegible] व्रीहियवयावी च ।
"एतांस्तु आद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ।
आद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥"
इति [illegible] व्रीहि-
[illegible] विधायकं [illegible]
[illegible] । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
"[illegible] प्रथमतो ।
[illegible] स्मृतः ॥"
इति [illegible] व्रीहिप्राप्ता [illegible]
शालिविधानात् [illegible] तथा
[illegible] । इति च आद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
आद्धकालो यथा । विष्णुः । [illegible]
[illegible] माघी व्रीहयवद्वै [illegible]
प्रचोदशी व्रीहियवपाकी च ।
"एतांस्तु आद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
व्रीहिपाके च पर्वाणं यवपाके च माधव ।
न तावाढ्यो महाराज विना आद्धं कथञ्चन ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
[illegible] यथा,—
व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
"व्रीहिप्रयोगे यवैस्तदप्रामाण्यपरित्याग: ।
अप्रामाण्यकल्पनम् ।" इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ व्रीहिप्रायो शालिधान्येन कर्म-
करणं यथा,—
"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालय: ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व्रीहिक:, त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
"व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
धान्यविशिष्ट: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीहिकाञ्चन:, पुं, (व्रीहि: काञ्चनमिव । [illegible]
[illegible] पुंस्त्वम् ।) मसूर: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

व्रीहिपर्णी, स्त्री, (व्रीहे: पर्णमिव पर्णमस्या: ।
ङीप् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

व्रीहिभेद:, पुं, (व्रीहेर्भेद: ।) धान्यविशेष: ।
[illegible] इति ख्यात: । तत्पर्याय: । [illegible] २ ।
इत्यमर: ॥

व्रीहिमय:, पुं, (व्रीहि: पुरोडाश: । व्रीहि + "व्रीहे:
पुरोडाशे ।" ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
व्रीहिनिर्मितपुरोडाश: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(व्रीह्याकृते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
११५ । ५६ ।
"श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमय: पशु: ।
येनायजन्त यज्वान: पुण्यलोकपरायणा: ॥")

व्रीहिराजक:, पुं, (व्रीहीणां राजा । टच् समासे ।
तत: कन् ।) कङ्गुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥

व्रीहिश्रेष्ठ:, पुं, (व्रीहिषु श्रेष्ठ:) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥

व्रीही, [न्] त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
"व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ इति इनि: ।)
व्रीहियुक्तक्षेत्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीह्यगारं, क्ली, (व्रीहीणामगारम् ।) धान्यगृहम् ।
तत्पर्याय: । कुशूल: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

व्रुड, शि संवृतिनिमज्जनयो: । सर्पि । इति कविकल्प-
द्रुम: ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकर्म-सेट् ।)
रेफयुक्त: । शि, व्रुडति अव्रुडीत् वुव्रोड ।
मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादास: ॥

व्रूस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पक्षे
भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घी । कि,
व्रूसयति व्रूसति । इति दुर्गादास: ॥

व्रैह:, त्रि, (व्रीहेरवयवो विकारो वा । व्रीहि +
"बिल्वादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
व्रीहिनिर्मित: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रैहेय:, त्रि, (व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् । व्रीहि +
"व्रीहिशाल्योर्ढक् ।" ५ । २ । २ । इति ढक् ।)
व्रीहिधान्योपयुक्तभूम्यादि: । इत्यमर: ॥

व्ली, श शि वरणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(क्र्या०-प्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्त:स्थ-
तृतीयोपध: । शि, व्लिनाति । व्लीन: व्लीति: ।
इति दुर्गादास: ॥

NOTICE.

AGENTS

srs. Trubner & Co., London. B. N. Datta, Bengal. and Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

JA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them-as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out a at 3*s*. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. uent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the dix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. -subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s*. respectively. Muffussil ts are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such nt, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying scribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

l remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts ney (when sent to him) bear his seal and signature.

e conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother s in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve ost unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of ng and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by lical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be-the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprictors of the Sabdakalpadruma.